22/255

LIGETI LAJOS

A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI A HONFOGLALÁS ELŐTT ÉS AZ ÁRPÁD-KORBAN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1986

Lektorálta

E. Abaffy Erzsébet

és

Vásáry István

298
88

ISBN 963 05 4238 2

© Akadémiai Kiadó, Budapest · 1986 Ligeti Lajos

Printed in Hungary

ELŐSZÓ

Éveken keresztül hordoztam magamban egy megírandó munka tervét, gondosan mérlegeltem mondanivalóim lehetőségeit és korlátait, latolgattam a részletek kínálkozó tanulságait. Nyelvünk régi török elemeit kívántam újra vallatóra fogni. Az első, Gombocz Zoltántól megfogalmazott szintézis megjelenése óta eltelt több mint hetven esztendő alatt felgyülemlett információk a korábbi megállapításoknak nemcsak részleteit érintették, hanem központi kérdéseit is.

Eleve világos volt, hogy egy újabb szintézis nem lehet a réginek frissebb adatok beiktatásával korszerűsített megismétlése. Ugyanakkor afelől sem maradt kétség, hogy a régi szintézis kritikai megközelítése nem torzulhat a régi, megszokott (és megunt) tézisek globális tagadásává. Tudós elődeink lelkiismeretes munkát végeztek, számos megállapításuk időállónak bizonyult. Korábban ismeretlen források adatainak birtokában próbálunk ma új utakat keresni, helyesnek gondolt megállapításokra jutni. Elődeinknél előnyösebb helyzetben vagyunk ugyan, de kár volna megfeledkezni az ésszerű szerénységről: mi sem vagyunk birtokában valamennyi adunak.

Le kellett mondani a jeles elől érdemes modelljének a követéséről azért is, mert szintézise anyagát szélesebb keretekbe illesztve szándékozunk újravizsgálni.

Régi török elemek címke alá soroltuk mindazokat a török szókészleti és egyéb nyelvi elemeket, amelyek a magyarba kerültek a legrégibb időktől kezdve egészen a XIV. század végéig. Néhány, hipotézisekkel körülbástyázott török jövevényszavunk időszámításunk kezdetei körüli századból származhatik, és az Urál táján kerülhetett nyelvünkbe. Az V—IX. századot átfogó vándorlások korában fogadta magába nyelvünk török jövevényszavaink meghatározó fontosságú nagy csoportját. De régi török elemeink közé soroljuk kúnjaink nyelvéből a XIII—XIV. században szókészletünkbe került jövevényszavakat is.

Korábbi gyakorlatunkat követve ugyanis ezúttal is együtt kívánjuk tárgyalni nyelvünk e különböző időkből, különböző török nyelvi forrásokból származó régi elemeit. Ezúttal is ügyelünk arra, hogy a heterogén anyag egybefogása ne vonja maga után a köztük levő különbségek elmosását, ellenkezőleg, ezen a módon próbáljuk világosabban megkülönböztetni az egyezőt az eltérőtől.

El kellett térnünk Gombocz Zoltán összefoglaló művének felépítésétől abban is, hogy munkánkat nem a jövevényszavak tétel szerinti taglalásával kezdjük. Nála a szójegyzék a függő problémák megoldása vagy kiszűrése árán elért végső eredményeket tükrözi. Számunkra a szójegyzék mozgásban lévő élő anyag, újabb megoldandó problémák forrása. Ennek magyarázata elsősorban az, hogy ma már nem szorítkozhatunk a kétségteleneknek gondolt etimológiák számbavételére, a korábbinál lényegesen gondosabban kell elemezni a vitatott szómagyarázatokat is, nem elégedhetünk meg azoknak a sorból való puszta kitessékelésével. Az elvetettek kategóriájába csupán azok kerülhetnek, amelyek eredetét valamely más nyelvből kifogástalanul sikerült igazolni. Mai igényeink szerint a címszavak monográfiákká nőttek, melyek — különösen vándor műveltségszavak esetében — nemcsak felettébb tanulságosak, de terjedelmesek is.

Egyszóval: munkánknak nem lehet feladata egy újabb szintézis igényeihez való igazodás. Ha itt-ott meg is kíséreljük korábbi kutatások részeredményeit összegezni, csak azért tesszük, hogy a tátongó rések közt mutatkozó problémákra, ellentmondásokra rámutassunk. Az új nyelvi anyag, amely főleg a turkológia és a vele rokon területeken felhalmozódott, lehetővé teszi, hogy korábbi horizontunkat az új ismeretekhez igazodva tovább tágítsuk. Megpróbáljuk a régi problémákat a megszokott tájakról — új megoldások reményében — nálunk eddig kevéssé frekventált területekre követni.

Mindezen szempontok figyelembevételével nemrégiben megkezdtem a tervezett munka írását, egy részét be is fejeztem, véglegesnek szánt nyomdai kézirata el is készült. Ám ekkor kiderült, hogy a terjedelmes monográfia még hátralevő részének megírása temérdek időt venne igénybe, pontosabban: elkészítése a várhatóan rendelkezésemre álló időbe nem fér bele. Ez indított arra, hogy a szándékolt munka helyett rövidebbre fogott tájékoztatóra szorítkozzam. Minden lényegesnek vélt probléma részletes kifejtésére itt természetesen nem kerülhet sor.

Régi török elemeink között a főszerepet változatlanul azok a jövevényszavak játsszák, melyeket Budenz nyomán ócsuvas jellegűeknek nevezünk. Ez a réteg, mint ismeretes, nyelvi tekintetben nem egységes, a benne megfigyelhető kettősségre már Gombocz figyelmeztetett. A kettős fejlemény okát korábban egyesek nyelvjárási különbségben, mások kronológiai indítékban keresték. A kezdett nyomon elindulva tisztázódott, hogy a két réteg csuvasos anyaga nyelvtörténeti szempontból merőben más: az egyiké ócsuvasnak, a másiké középcsuvasnak tekinthető. Csuvasos jövevényszavaink zöme az ócsuvast tükrözi. Középcsuvas jellegű jövevényszavaink nyelvi kritériumainak száma a korább ismertnél lényegesen magasabb.

Csuvasos jövevényszavaink kapcsán eddig sem hiányzott az egyetértés abban, hogy az átadó csuvasos nyelv szókészlete nem csupa olyan szavakból állott, amelyek csuvasos jegyet hordoztak. Mégis szinte kiirthatatlan babonává torzult az a nézet, amely csuvasos jövevényszavaknak csak azokat tekinti, amelyek ilyen jegyekkel rendelkeznek. Így került forgalomba újabban a bűvös 40-es szám (Doerfer: UAJb. XLV, 1973, 183—4).

Korábban számos alkalommal rámutattam arra, hogy régi török jövevényszavaink helyes értelmezése szempontjából milyen fontos a magyar hangtörténeti tanulságok figyelembevétele. Megállapítható ugyanis, hogy az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején számos esetben ugyanolyan hangtani fejlődés megy végbe, mint magában az átadó csuvasos (vagy köztörök) nyelvben. A bennünket érintő magyar hangtani fejlődések jó része a XII—XIII. században befejeződik. Ebből következik, hogy a török—magyar konvergens hangtani fejlődés során mutatkozó hangtani jelenségek nem ócsuvas állapotot tükröznek, mint azt korábban gondolták, hanem magyart. Az e jelenségről tanúskodó jeleket magyar régiségjegyeknek nevezzük, minthogy e jegyeket tartalmazó jövevényszavak a kérdéses magyar hangtani fejlődés lezárása után nem kerülhettek nyelvünkbe.

Csuvasos jövevényszavaink a vándorlások korában kerültek szókészletünkbe. Ez annyit is jelent, hogy e jövevényszavaink — az alán elemek mellett — a kései ősmagyar nyelvre vonatkozó ismereteink eléggé nem értékelhető forrásai. Erről eddig könnyű volt megfeledkezni, mert valamennyi jövevényszavunk történetének alakulását csak az ómagyar kortól kezdve tudjuk nyomon követni. Már súlyosabb volt a hibánk, amikor az áttételesen jelentkező kései ősmagyar nyelvi sajátságokat nem ismertük fel, az ómagyar hangtörténet normáihoz igazodva a szó török eredetében is kételkedtünk. Az ősmagyar kor középső szakaszába illeszthetők korai, uráli török jövevényszavaink.

Régi török elemeink új szempontú vizsgálata szükségszerűen a magyar nyelv korai történetére irányította figyelmünket. Sajnálattal állapítottuk meg, hogy a korai ősmagyar nyelv ez idő szerint teljesen néma; remélhetőleg belátható időn belül változtatni fog ezen az állapoton a magyar központú ugrisztika.

Csuvasos típusú jövevényszavainkhoz fűződik még egy kérdés, melyre korábban nem találtunk feleletet. Számolhatunk-e velük párhuzamosan török jellegű jövevényszavakkal is? Pontosabban: bolgár-török és kazár területen a csuvasos nyelven kívül beszéltek-e köztörök típusút is? Őrzi-e a magyar nyelv ennek a nyomát?

Foglalkozni kívánunk régi török jövevényszavaink tartalmi hátterével. Itt nem gondolunk a csuvasos és köztörök nyelvi kategória éles szétválasztására, mert éppen így deríthető ki nem egy esetben, hogy melyik rétegbe tartozik ez vagy az a szó. E részben tüzetes vizsgálat tárgyává teszünk bizonyos hangtörténeti kérdéseket is, olykor azért, hogy ezen az úton próbáljuk meg tisztázni a szorosabban vett magyar—török összefüggést, máskor viszont szélesebb perspektívában a török—mongol nyelvviszony problémáiig követjük a kritikus szó történetét, csak azért, hogy csuvasos (vagy nem csuvasos) jellegét pontosabban meghatározhassuk. Megpróbáljuk felderíteni: milyen

körülmények közt került a szó nyelvünkbe? Megszólaltathatjuk-e a régi, honfoglalás előtti idők tanúját arról: milyen lehetett akkortájt a magyar nép élete? Tudjuk, hogy az egy tartalmi kategóriába sorakozó szavak nem mindig származnak ugyanabból az időből vagy éppen ugyanabból a nyelvből. Példák intenek arra is, mint lehet helytelen módszerrel hamis tanúságtételt kicsikarni egy-egy jövevényszóból.

Újra napirendre kellett tűzni a nagy kérdést: milyen török népektől kaptuk jövevényszavainkat? Ennek érdekében fel kellett vázolnunk a kérdéses kor etnikai hátterét. Át kellett tekinteni azoknak a török népeknek a mozgását, amelyekkel a magyar nép az Uráltól a Kárpátokig vezető vándorútján érintkezésbe került vagy kerülhetett. A tágabbra vont horizont lehetővé tette, hogy figyelmünket kiterjesszük a magyarság közeli és távolabbi török szomszédaira. Ez az etnikai háttér magyarázza meg: mint jutott törökös műveltségéhez a honfoglaló magyar nép, hogyan őrzik ennek emlékét mind a mai napig szókészletünk török elemei?

Mindez persze része a magyar őstörténetnek is. Nyomatékosan kívánunk azonban arra rámutatni, hogy annak csak része. A jobbára török közegben mozgó, vándorló magyarságnak más népekkel is voltak kapcsolatai. Nem vitás azonban, hogy a magyar nép sokszínű kapcsolatai ellenére megtartotta eredeti jellegét, és nagyobb küzdelem nélkül megőrizte ősi finnugor eredetű nyelvét.

A fő kérdés továbbra is az, hogy melyik török néptől származnak csuvasos jövevényszavaink? A török nyelvi háttér tüzetes vizsgálata során tisztázódott, hogy nem a bolgár-török volt az egyetlen nép, amely csuvasos nyelvet beszélt, ismerte és használta a kazár is. Ez a következtetés őstörténetünk régi ellentmondását is feloldja: elképzelhető-e, hogy az intenzív kazár—magyar érintkezések ellenére nem lettek volna nyelvünknek kazár jövevényszavai? Ugyanakkor a gazdag bolgár-töröknek tartott jövevényszóanyag mögül miért hiányzik a magyar—bolgár kapcsolatok széles hálózata?

Régi török elemeink közül a besenyő, úz és kún jövevényszavaink fő problémáit megkíséreltük új formában fontolóra venni.

E munka a magyar szókészlet történetének egyik szakaszával foglalkozik. Mondanivalónk előadásában elsősorban a magyar nyelvész igényéhez igazodtunk, de a benne jelentkező nyelvészeti problémákat turkológiai oldalról lehet és kell megközelíteni. E téren igyekeztünk takarékosan eljárni, s csak az elkerülhetetlenül szükséges anyagot szólaltattuk meg.

I.
RÉGI TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINK CSUVASOS JEGYEI

1. *A bolgár-török elmélet*

A magyar nyelv török elemeinek tudományos vizsgálatát Budenz József indította el. Ő volt az, aki a magyar nyelv török eredetét hirdető Vámbéry elméletét bírálva kimutatta, hogy a magyar nem török, hanem finnugor eredetű nyelv, s a benne található török elemek — jövevényszavak. Kimutatta továbbá, hogy ezek a honfoglalás előtt kerültek a magyarba, mégpedig olyan török nyelvből, amelynek ma egyetlen leszármazottja él, a csuvas. Budenz következtetését egy fontos hangtani kritériumra alapította, arra, hogy a vizsgált török jövevényszavak a csuvasra jellemző rotacizmus félreismerhetetlen jegyeit hordják magukon. Vö. Budenz József, Jelentés Vámbéry Ármin magyar—török szóegyezéseiről: NyK. X, 1871, 67—135.

Budenz megállapításai döntően befolyásolták a nyomában meginduló kutatásokat, mégpedig két ponton is. Először: nyelvészeink körében egy csapásra megnőtt a csuvas nyelv iránti érdeklődés. A példát maga Budenz szolgáltatta a Nyelvtudományi Közleményekben már korábban közzétett közleményeivel (NyK. I, 1862, 200—68, 353—433: II, 1863, 189—280; III, 1864, 234—48, 307—11; XVI, 1880, 157—60). Az ő példáját követte e téren is Gombocz Zoltán (Csuvas szójegyzék: NyK. XXXVI, 1—23, 141—64), Munkácsi Bernát (Csuvas és kazáni-tatár nyelvmutatvány: NyK. XVI, 313—20; Csuvas nyelvészeti jegyzetek: NyK. XXI, 1—44), majd két testes kötetével Mészáros Gyula (Csuvas népköltési gyűjtemény. I: A csuvas ősvallás emlékei, Bp. 1909; II: Közmondások, találós-mondások, dalok, mesék, Bp. 1912). Végül ennek a kiterebélyesedett érdeklődésnek a gyümölcse Paasonen Henrik magyar és német értelmezéssel kísért szótára (Vocabularium Linguae Čuvašicae. Csuvas szójegyzék, Bp. 1908).

A Budenz téziséből fakadó másik meggondolás nem kis következményekkel járt. Abban kezdettől fogva mindenki egyetértett, hogy a kérdéses jövevényszavak nem a csuvasból kerültek a magyarba, hanem egy csuvassal rokon, azzal nem azonos, ma már kihalt nyelvből. Melyik török nép beszélte ezt a nyelvet?

A választ elsőként Gombocz Zoltán fogalmazta meg e jövevényszavakat feldolgozó szintézisében.

Munkáját először a Magyar Nyelvben tette közzé több folytatásban; e felaprózott tanulmány összegyűjtve külön is megjelent 1908-ban. Néhány év múlva

Gombocz ugyanezt a munkát némileg kiigazítva, lényegesen kibővítve német nyelven is kiadta. Végső, tömör megfogalmazása, melyet egyetemi előadásaiban csiszolgatott, negyedszázaddal halála után látott napvilágot. (Régi török jövevényszavaink: MNy. III, 1907, 17—29, 62—72, 105—16,153—65, 213—24, 250—63, 307—13, 357—69, 395—406. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink: MNyTK 7: 1908. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache: MSFOu. XXX, Helsingfors 1912. Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink: NytudÉrt. 24. Közzétette Ligeti Lajos. Bp. 1960.)

Már a két magyar változat sem azonos, a német nyelvű meg éppen nem puszta összefoglalása az első kettőnek. Gombocz a négy változat mindegyikében módosította korábbi álláspontját: a módosítás munkája végső következtetését egy igen lényeges ponton érintette. Az elsőben még csak „régi török jövevényszavakról" szól. A másodikban már egy jelentékeny kronológiai megszorítást is alkalmaz, amikor „honfoglaláselőtti török jövevényszavaink"-at választja munkája címéül. A harmadikban etnikailag is megkísérli meghatározni a tárgyalt jövevényszavakat: „régi török", „honfoglalás előtti török" helyett immár „bolgár-török" jövevényszavakról beszél. Még a negyedikben is találunk kisebb változtatásokat; a rövid fogalmazás olykor élesebb meghatározást vont maga után.

Végső, nem csekély következményekkel járó meghatározásának kiindulópontja egy jeles orosz tudósnak, a csuvas „Thesaurus" szerzőjének, N. I. Ašmarinnak a munkája (Bolgary i čuvaši: Izv. Obšč. Archeol. Inst. i Êtnogr. pri Imp. Kaz. Univ. XVIII, 1902, 1—132). Ašmarin e művében a csuvasok őseit az egykor hatalmas bolgár birodalom népében vélte megtalálni.

Ašmarin művének nálunk nagy visszhangja támadt. Munkácsi Bernát, felismerve az új elmélet jelentőségét a magyar őstörténet szempontjából, részletesen ismertette Ašmarin felfedezés erejével ható nézetét, s nem késett azt a maga megjegyzéseivel tovább fejleszteni. (Munkácsi, A volgai bolgárokról: Ethn. XIV, 1903, 66—76, 147—52, 261—5.) Gombocz már első magyar nyelvű változata megírásakor ismerte Ašmarin könyvét, de, úgy látszik, csak fokozatosan érlelődött meg benne a bolgár-török elmélet lehetősége, végül is eljutott arra a következtetésre, hogy az a nép, amelytől a magyar csuvasos típusú jövevényszavait kapta, csakis a bolgár-török lehetett.

A bolgár-török elmélet gyökeret vert nálunk, de a német nyelvű változat nyomán külföldön is.

Az elméletet Németh Gyula nem kevés leleménnyel továbbfejlesztette. Abból indult ki, hogy az *ogur* szó nem egyéb, mint az *oγuz* rotacizmust tartalmazó változata, minden *-gur* végű népnevet az *ogur*-hoz kapcsolt, mégpedig azzal a céllal, hogy annak alapján nagy súlyú következtetésre jusson. Így lettek az onogurok, utigurok, a kutrigurok ócsuvas típusú nyelvet beszélő (bolgár-) törökökké (Németh Gyula, On ogur, hét ogur és Dentümogyer: MNy. XVII, 1921, 205—7; KCsA. I, 148—55; HonfKial. 39—40).

Ilyen előzmények után alakult ki a bolgár-török elmélet megtámadhatatlannak tűnő tézise, melyet a nyelvészeken kívül elfogadtak történészeink, régészeink és néprajzosaink is.

Hóman Bálintot (Magyar történet I², 1935, 47) annyira megbabonázta a *-gur* népnevek magyarázata, hogy az előtétjükként szerepelő állítólagos számnevek alapján meglepő következtetésekre jut. Írja: a „pontusi bolgár népek közül az *altiagur* (= hat ogur) a Dnyeper és Don közt szállott meg. Szomszédságukban laktak az *üçogur*ok (= három ogur) is, kikkel egyesülve a VI—VII. században *kuturgur* vagy *tukurgur* (= kilenc ogur) néven is szerepeltek". A továbbiakban megtudjuk: „Az onogur nép öt törzsből álló egyik ágazata *bittogor* (= besgur = öt ogur) néven már az V. században szerepel, s a IX. század derekán a volgai bolgároktól délre a Volga és a Jajk vidékére húzódott, s ott *besgur* > *basgur* > *baskir* néven élt tovább".

De bármennyire is szilárdnak, cáfolhatatlannak látszott a bolgár-török elmélet, bizonyos nehézségek kezdettől fogva jelentkeztek, mégpedig éppen nyelvi síkon. Gombocz német nyelvű művébe felvett minden jövevényszó — legalább elvileg — bolgár-töröknek számított. A könyvben tárgyalt szavaknak azonban csak vékony rétege tartalmazott csuvasos jegyeket, melyek alapján azok „bolgár-török" jellegét védeni lehetett.

Az EtSz.-ban Gombocz és Melich, főleg Gombocz, kezd óvatosabban fogalmazni. Az EtSz.-ban az *alma* címszóról pl. ezt olvassuk: „Török jövevényszavaink legrégibb rétegébe tartozik, valószínűleg bolgár-török, bár erre kétségtelen hangtani kritérium nincs." Az *árpa* címszóról még visszafogottabban nyilatkozik: „Török jövevényszavaink honfoglaláselőtti rétegébe tartozik." Kevés az olyan szó, mint a *búza*, ahol forrásként egy rekonstruált, csillagos bolgár-török szó található. E szempontból különben érdekes statisztikát nyújt a csonkán maradt EtSz. A közölt szóanyagból 14 „bolgár-török" (ebből kettő csak „ócsuvas"), 16 pedig „honfoglaláselőtti török"; további meghatározás nélkül, pusztán „török" pedig 21.

Ez a kettősség, amely mögött félreismerhetetlenül elbizonytalanodás húzódik meg, továbbplántálódott többi etimológiai szótárunkba.

Bárczi a SzófSz.-ban így ír: *alma* és *árpa* „valamely török nyelvből a honf. el."; a *búza* viszont „csuvasos jellegű török nyelvből a honf. el.". A SzófSz.-ban különben 25 a csuvasos, 10 a „valószínűen csuvasos" jellegű szavak száma; velük szemben 167 jövevényszó származik „honfoglalás előtti török nyelvekből"; közülük mindössze néhány soroltatott a kún-besenyő csoportba.

A TESz. lényegében ugyanígy jár el: *alma*, *árpa* „ótörök eredetű", a *búza* „csuvasos jellegű ótörök jövevényszó". A TESz. a SzófSz.-nál nagyobb szóanyagot tartalmaz, viszont annál jóval szigorúbb mércét alkalmaz a jövevényszavak törökségének megítélésében. Így is a TESz. 33 csuvasos típusú ótörök jövevényszót tart számon, „valószínűen" ilyen további 9 szó; egyszerűen

(honfoglalás előtti) „ótörök"-nek minősít 148-at; „valószínűen" az még 43 szó.

Mint láttuk, a bolgár-török elmélet a gyakorlat kontrollját egyre nehezebben állta, s nem véletlen, hogy etimológiai szótárainkban a bolgár-török meghatározás fokozatosan összezsugorodott, majd egészen elnémult. Magyarán, a bolgár-török elmélet gyakorlati alkalmazása csődöt mondott.

Pár szót a magam álláspontjáról. Kezdetben fenntartás nélkül csatlakoztam Gombocz és Németh bolgár-török elméletéhez, de korán felfigyeltem annak eltúlzására, a kazár-kabar kapcsolatok mostoha kezelésére; később több ízben írásban is kifejezést adtam nézetemnek. Többször rámutattam a bolgár-török elmélet nehézségeire, buktatóira, és sürgettem, hogy a feltevésen alapuló meghatározás helyett (legalább egyelőre) térjünk vissza a változatlanul helyes budenzi terminológiához, és a „bolgár-török" helyett használjuk a „csuvasos jellegű" megjelölést. Kíséreljük meg előbb nyelvi szinten az eddiginél jobban tisztázni a megoldatlan kérdéseket, s csak azután próbáljuk meg az etnikai hovatartozandóság kérdését napirendre tűzni. Ez idő szerint csak hipotézist állíthatunk szembe hipotézissel; ez a művelet nem sürgős.

Nem sürgős?

2. *A csuvasos jegyek*

Régi török jövevényszavaink kutatásának változatlanul ez a központi kérdése. A kiindulópontot Budenz határozta meg akkor, amikor a rotacizmust régi török jövevényszavaink csuvasos kritériumaként jelölte meg. Ehhez járult később (Budenz még nem szólt róla) a lambdacizmus. Gomboczé az érdem, hogy e két feltűnő csuvasos sajátság mellett más csuvasos kritériumokat is számba vett. E kritériumok száma apránként alakult ki, végső megfogalmazását egyetemi jegyzetében (NytudÉrt. 24: 15—9) tette közzé. Eszerint bolgár-török jövevényszavainkban megfigyelhető csuvasos sajátságok — az ő kifejezése szerint „csuvasságok" — két csoporta oszthatók; közülük az első megőrzött régiségeket, a második csuvasos újításokat tartalmaz.

Véleménye szerint a megőrzött régiségek a következők:

1. a rotacizmus és lambdacizmus;
2. szókezdő *š-*, köztörök *s*-szel szemben, az olyan szavakban, mint *sár.*

E sajátságokat azért nevezi megőrzött régiségeknek, mert azok — nézete szerint — nemcsak a magyarra és a magyar szavak forrását jelentő nyelvre érvényesek, hanem egybeesnek az altaji alapnyelv azonos megfelelőivel is. Gombocz itt az altaji rokonság hívének és Ramstedt elmélete követőjének mutatkozik. Jövevényszavainkban jelentkező *r* és *l* ezért volna megőrzött régiség.

Gombocz azonban úgy vélte, hogy a megőrzött régiségeken kívül más csuvasos sajátságok — újítások — nyomai is megfigyelhetők jövevényszavainkban. Csuvasos újításoknak tartja a következő hangtani sajátságokat:

1. őstör. *č* ~ csuv. *š* ~ m. *s* (*saru*);
2. őstör. *k* a többtagú csuvas szavak végén eltűnt; ez a szóvég a magyarban *-γ* fokon állt (*apró, seprő*);
3. őstör. *y-* ~ csuv. *ś* ~ m. hármas megfelelés: *gy-, sz-, ø-* (*gyertya, szél, ír*);
4. őstör. szóbelseji és szóvégi *d* ~ csuv. *r* ~ m. *d* és *z* (*idő; búza*);
5. őstör. *-η* ~ csuv. *-m* ~ m. *-m* (*gyom*);
6. őstör. első szótagbeli *a* ~ csuv. *ĭ* ~ m. *i* (*tinó*).

A csuvasos sajátságokat is mérlegelve Gombocz úgy vélte, hogy „honfoglalás előtti török jövevényszavaink forrása egy csuvasos jellegű őstörök nyelvalak" volt. Ez a megállapítás a kezdeti időkből származik, amikor még nem volt szó „újításokról"; azok figyelembevétele azonban némileg megrokkantja az eredeti fogalmazás hitelét. Minden okunk megvan arra, hogy azt amúgy se vegyük betű szerint.

A megállapítás mindenképpen tartalmaz egy maradandó magot, a csuvas sajátságok körének kiterjesztését; ezen az sem változtat, hogy közöttük akad olyan is, amely nem csuvasos sajátság, s a listáról törölnünk kell, ugyanakkor meg másokkal kell kiegészítenünk a felsorolást.

Az eredeti elgondoláson nem történt később komoly változtatás. Egyetemi összefoglalásaiban Bárczi óvatosan Gombocz nyomdokaiba lépeget; a burkolt nehézségek nem kerülik-el a figyelmét, s ha megfigyeléseit nem is fogalmazza élesen, de bizonyos részletekben tartózkodását kifejezésre is juttatja.

Megállapíthatjuk, hogy vizsgált török jövevényszavaink csuvasos sajátságai valóban újítások, mégpedig nemcsak azok, amelyeket Gombocz azoknak tartott, hanem valamennyi, azok is, amelyeket ő megőrzött régiségeknek tekintett. Visszatérve a rotacizmus és lambdacizmus klasszikus elméletéhez (elutasítva Ramstedt megfordított irányú magyarázatát), kimondhatjuk, hogy az a nyelv, amelyből a magyar nyelv csuvasos jövevényszavai származnak, újításaival tér el az őstöröktől.

Gombocz megőrzésre és újításra vonatkozó tételét módosítandónak ítéltük, mégis — érvelésünk fenntartása mellett — bizonyos fokig vissza kell kanyarodnunk az ő elképzeléséhez. Minden csuvasos sajátság — újítás, mégsem sorolhatjuk valamennyit egyetlen kronológiai szintre. Az újítások egy része ugyanis ócsuvas, más része középcsuvas jellegre utal. Ügyelnünk kell a különbségre, a két kategória elhatárolása nem mindig magától értetődő.

A rotacizmus és a lambdacizmus klasszikus magyarázata szerint a csuvas *r* és *l* nem tekinthető altaji (vagy őstörök) örökségnek, mint azt az altaji rokonság hívei, illetőleg ellenzői gondolják, hanem csuvas különnyelvi fejleménynek. Ebből következően a csuvas—mongol szókészleti egyezések is újraértékelendők.

Ma a főbb csuvasos hangtani sajátságoknak a következőket tekinthetjük.

3. *A rotacizmus*

Gombocz 18 szavunkban jelezte a rotacizmust képviselő *r*-t. E számból ki kell rekesztenünk a *kanyaró*-t (más etimológiája is lehetséges); kirekesztettük, legalább egyelőre, jelentéstani nehézségek miatt a *szérű*-t, mely a *gyűrű* doublette-jének számított. Feltételesen soroljuk ide a még mindig bizonytalan etimológiájú *harang*-ot.

Az ide tartozó szavak közt mindössze öt olyan van, amely a csuvasból is, a mongolból is kimutatható (*borjú, iker, ír, ökör, sár*). Három megfelelőjét csak a mongol őrizte meg (*görény, tar, tűr*). Egy esetben (*író*) egyedül a csuvas tartotta fenn, az is cseremisz jövevényként. Csak a magyar őrizte meg a rotacizmust három szavunkban (*karó, sárkány, tenger*). Az *r*-es megfelelők nyelvek szerinti megoszlása világosan bizonyítja, hogy e szavak nem a mai csuvasból kerültek nyelvünkbe, hanem annak merőben más előzményéből (szemmel láthatólag nem is egyetlen előzményből), melynek szókészlete azokat akkor még tartalmazta.

A csuvas mellett jelentkező mongol megfelelők az altaji rokonság képviselői szemében a közös szókészlet szabályos elemeiként értelmezendők. Az altaji rokonság tagadói a mongol megfelelőket jövevényszavaknak próbálták magyarázni; szerintük a magyar nyelv csuvasos elemeinek mongol megfelelői a mongol nyelv igen régi, *r*-fokon álló török jövevényszavai volnának. Mindez azonban bizonyítatlan, olykor bizonyíthatatlan feltevés.

Sajnálatos módon eddig elkerülte figyelmünket, hogy rotacizmust tartalmazó jövevényszavaink közt kettő is akad (*karó* és *író*), amely azt mutatja, hogy a csuvas és a mongol rotacizmus egymástól függetlenül alakult ki, és hogy a magyar közvetlenül a csuvashoz csatlakozik, akkor is, amikor a mongolban a rotacizmus várható folyamata nem ment végbe.

Rotacizmust tartalmazó csuvasos jövevényszavaink főbb adatai ezek:

borjú ~ csuv. *paru* (*parav-*) ~ mong. *bura'u, burayu, birayu* ~ köztör. *buzayu, bīzayu, buzay*; Ligeti: CAJ XXIV, 226—32;

iker ~ csuv. *yĕkĕr* 'kettős, két részre osztott; páros', *yĕkĕreš* 'ikrek' ~ mong. *ikere, ikiri, ekir* ~ köztör. *ikiz, egiz*; vö. Poppe, Lautl. 55; Egorov, Êt. slov. 76; Clauson, ED 119;

ír- ~ csuv. *šĭr-* 'rajzol, ír' ~ mong. *ǰiru-* ~ ma. *niru-* (< mong.) ~ köztör. *yaz-*; Poppe, Lautl. 81; Egorov, Êt. slov. 225; Clauson, ED 984;

ökör ~ csuv. *văkăr* 'ökör, bika' ~ mong. *hüker, üker* 'szarvasmarha' ~ köztör. *ōküz, ōgüz*; vö. Poppe, Lautl. 12; Egorov, Êt. slov. 48;

sár ~ csuv. *šur* 'sár' ~ mong. *siroi* ~ köztör. *sāz, saz*; vö. Poppe, Lautl. 30; Egorov, Êt. slov. 339;

gyűrű ~ csuv. *šĕrĕ, šĕr* 'gyűrű, karika' ~ köztör. *yüzük*; vö. Egorov, Êt. slov. 212; Clauson, ED 986;

szűr- ~ csuv. *sĕr-* 'szűr, megszűr, átszűr' ~ köztör. *süz-*; vö. Egorov, Êt. slov. 168—9; Clauson, ED 861;

térd ~ csuv. *čĕr* 'térd', *čĕrkuššĭ* 'térd (tkp. 'térdkalács', szó szerint a 'térd szeme')' ~ köztör. *tĭz, tiz, tizä, tizik*; Clauson, ED 570.

A *gyűrű* és *térd* korábban javasolt mongol egyeztetései (*dörö* 'iron or rope nose-ring for cattle' és *türei* 'bootleg, boot-top') elfogadhatatlanok.

görény ~ mong. *kürene* 'görényféle állat' ~ ma. *kurene, kurune* (< mong.) ~ köztör. *küzän*; Doerfer, TMEN I, 464; Clauson, ED 261;

tar ~ mong. *taraqai* 'kopasz, tar' ~ köztör. *tāz, taz*; Clauson, ED 570 (m. *tar*); Räsänen, Etym. Wb. 467 (m. *tar*); Doerfer, TMEN IV, 292;

tűr- ~ mong. *türe-* 'kimerül (éhségtől, szenvedéstől)' ~ köztör. *tōz-, töz-* 'szenved, eltűr'; csuv. *tüs-* 'eltűr, kitart, elszenved' < tat.; Clauson, ED 572; Räsänen, Etym. Wb. 495 (jak. *täsiy-* 'ua.' nem ide, de < mong. *tes-* 'to bear, stand, endure');

sárkány ~ köztör. *sazayan*;

tenger ~ köztör. *täŋiz*; csuv. *tinĕs*; mong. *tenggis*; Joki: MSFOu. CIII, 342—3; Ramstedt, Lautlehre 145; Doerfer, TMEN III, 205—7; Räsänen, Etym. Wb. 474 (m. *tenger*);

karó ~ köztör. *qazγuq, qazγuq, qazuq* 'karó; szög; amit bevernek, beszúrnak (a földbe)', a *qaz-* 'szúr, beszúr' származékai. A szónak (az igének és származékának) sajátos doublette-je jelentkezik a török nyelvek egy részében *qadaq* 'cövek; szög' és *qad-* 'szúr, beszúr' alakjában. A kettősség szerepe érdekesen tükröződik a volgai törökségben. A (kazáni) tatárban a szabályos *kazïk* (< *kaz-*) 'karó' mellett egy *kazak, kadak* 'szeg' jelentésű szót is találunk (Bál. 43), amely ugyancsak Bál. szerint a *kaz-* 'beleszúr' származéka. A 'szabálytalan' ez esetben a *d* helyén (mellett) mutatkozó *z* megfelelés. Az ir. tatár ugyan normalizál és *kadak* 'szeg', *kada-* 'beleszúr' alakokat rögzít, ám a baskír a másik irányba fordult, és a *d* helyett a *z*-t képviselő *δ* mellett döntött: *qaδau* 'szeg' < *qaδa-* 'beleszúr' (BRS 311). A tatár-baskír rendhagyó alakok arra engednek következtetni, hogy az őstörökben a *d*-s alakokból kell kiindulnunk, s annak későbbi változatai tartalmazzák a *z*-t. Figyelemre méltó, hogy a magyar a *z* > *r* változást tartalmazó ócsuvas alakot vette át. Feltűnő, hogy a mongol csak a *d*-s alakokat tartalmazza: *qada-* 'to drive in, knock in; to nail', *qadaγusun* 'nail, peg, spike'; Clauson, ED 597; Räsänen, Etym. Wb. 243;

író ~ magából a csuvasból nem ismeretes a megfelelője, azonban e ma kihaltnak tekintendő szót jövevényként megőrizte a cseremisz *jĭra* alakban (ez **ĭra*-ra vezethető vissza). Az *r*-es alak szabályos köztörök eredetijét csak a volgai törökség őrizte meg: ufai tatár *yăz-* 'köpül', *yăzmă* 'író' (Pröhle), *may yaz-* 'vajat köpül' (TRS 701); bask. *măy yăδū* 'köpülés', *yaδ-* 'köpül', *yaδma* 'író' (Pröhle), *may yaδïu* 'köpülés' (BRS 715). A volgai törökség által megőrzött *z* másodlagos, ugyanakkor régi keletű, mert a csuvas rotacizmust tartalmazó alaknak a forrása, melynek dátumát a magyar *író* még messzebbre viszi vissza. A tatár és baskír *z* csak a csuvas *r*-rel szemben sza-

bályos, ótörök vagy éppen őstörök szempontból azonban felettébb szabálytalan. Ma már nem kételkednék abban, hogy a volgai *yaz-* 'köpül' (> *yazïγ*, *yazū* 'író') ótör. *yad*-ra vezethető vissza, s eredeti jelentése 'üt, ver', ennek szabályos folytatása: tkm. *yay-* 'köpül', oszm. (nyj., tört.) *yay-* 'ua.', *yayık* 'churn', csag. *yay-* 'battre le lait pour faire le beurre', *yayïq* 'vase dans lequel on fait le beurre'. Hasonló „szabálytalanság" bask. *iδge* 'szent; tiszteletre méltó; jó', tat. *izge* 'ua.' az ótör. *edgü*-vel szemben (a várható, szabályos **iyge* helyett).

4. *A lambdacizmus*

Budenznál még nincs egyetlen magyar példa sem, amely a lambdacizmus „párhuzamos" jelenségére utalt volna. Ez aligha volt véletlen. Gombocz a rotacizmus kapcsán 18 magyar szót sorol fel (BTLw. 178—9), a csuvas lambdacizmus ismertetésekor azonban egyetlen magyar példára sem utal. Jóval később, egyetemi előadásának a szövegében (NytudÉrt. 24: 16) találunk lambdacizmust tartalmazó három sovány adatot: *kölök*, *dél*, *dől*.

A két jelenség számszerű egyensúlyának e súlyos megbomlásán az sem változtat, hogy Gombocz rotacizmus példáinak számát hárommal csökkentettük, a lambdacizmusosokét eggyel szaporítottuk. A lambdacizmusnak régi török jövevényszavainkban jelentkező rendhagyó tükröződését tovább terheli, hogy van néhány olyan szavunk is, amelyek a várható *l* helyett *lcs*-t tartalmaznak, melyet nyelvészeink a korábbi *š* magyar fejleményének tartanak. Etimológiai szótáraink ezeket a szavakat nem sorolják csuvasos elemeink közé. Ramstedt és követői viszont ezúttal is csuvasos jelleget keresnek, az *lcs*-ben található másodlagos, magyar keletkezésű *l*-t a köztörök *š* csuvasos megfelelőjének vélvén. E felfogás téves, tarthatatlan voltára korábban már rámutattam; vö. L. Ligeti, A propos du rhotacisme et du lambdacisme: CAJ XXIV, 1980, 237—50.

Magam e tekintetben eltérek a korábbi hazai felfogástól, s e szavakat is csuvasos jövevényszavaink közé sorolom, ugyan nem Ramstedtnek és követőinek hibás érvelése alapján, de azért, mert a kérdéses szavak olyan magyar régiségjegyeket tartalmaznak, amelyek ezt az eljárást indokolják. Van még két más körülmény, amely ilyen irányú elhatározásunkat támogatja. Az egyik: a fgr. nyelvek csuvas jövevényszavaiban a magyaréhoz hasonlóan igen gyéren van képviselve a lambdacizmus. A másik ennél is többet nyom a latban: magában a csuvasban feltűnően nagy azoknak a szavaknak a száma, melyekben nem ment végbe az *š* > *l* változás; ezek az esetek világosan elkülönülnek azoktól, amelyekben a csuvas *š* köztörök jövevényszavak hozománya.

Meglepőnek mondható, hogy a lambdacizmus négy magyar példája körül mindegyik esetben valamilyen bonyodalom jelentkezik. A négy szó a következő:

süllő ~ csuv. *šăla*, *šala pula* 'Lucioperca'. K. Katona Lajos (MNy. XXIII, 1927, 190—3) a szót a csuv. *šal* 'fog' *-la* (< köztör. *-lïγ*) képzős alakjának magyarázta és 'fog-as'-nak értelmezte. Egorov szótára (Ét. slov. 352, jegyz.) nem fogadja el ezt a magyarázatot, joggal; az etimológia mégis védhető Katona másik lehetségesnek tartott feltevése alapján, amely a csuv. szót egy köztör. *tïš-aq* folytatásának tekintette. A korábbi magyarázat útjában álló bask. *hïla* 'fogas-süllő' és kkalp. *sïla* 'ua.' a tatárból való (vö. *sïla*, Dial. slov. tat. jaz. 379), amely viszont a csuv.-ra megy vissza.

Az *l* a magyaron kívül csak a mongolból mutatható ki:

kölyök ~ mong. *gölögen*, *göligen* 'kutya-kölyök; macska-kölyök' ~ köztör. *kösäk* 'teve kicsinye'. Jelentéstani nehézség. Fenntartás nélkül: Clauson, ED 753; Poppe, Lautl. 25.

Két szóban csak a magyar őrizte meg az *l*-t:

dél ~ köztör. *tüš* 'dél', *tüš öδi* '1. dél, délidő; 2. megállás, pihenés helye, ideje a déli időben'; egyesek a szót a *tüš-* 'leszáll (pihenés céljából, rendesen délidőben)' igéhez kapcsolják (Clauson, ED 559). Korábban ide vonták a mong. *düli* 'közép, fél' szót is (ma. *dulin* 'ua.'), amely *ödür düli* 'nap-fél', *söni düli* 'éj-fél' szavakban közismert. A m. szókezdő *d-* továbbra is magyarázatra szorul; vö. Ligeti, MNyTK I, 304—5;

dől- ~ köztör. *tüš-* 'lemegy, leszáll, leesik'. Az etimológiát rendben lévőnek találta mind a három etimológiai szótárunk, Clauson is (ED 560: „An early l.-w. in Hungarian as *dől*"). Az egyeztetést ezúttal is súlyosan terheli a szókezdő *d-* nem kielégítő magyarázata.

Következő szavaink megőrizték az átadó csuvasos nyelv eredeti *š*-es alakját:

gyümölcs ~ csuv. *šiměš* < *ǰimiš* ~ köztör. *yimiš*, *yémiš* ~ mong. *ǰemiš*, *ǰimiš*, *ǰimis*; vö. Clauson, ED 980; Doerfer, TMEN IV, 194—5;

gyümölcsény ~ köztör. *yemišän*; vö. Ligeti: MNy. LXXIV, 1978, 268—74 és MNyTK II, 421—4;

bölcső ~ köztör. *bĕšik*, *bišik*, *bäšik*; vö. Sevortjan, Ětim. sl. II, 122—3; Ligeti, CAJ XXIV, 243—4;

bocsánik ~ csuv. *pušan-* '1. kiürít, üressé tesz; 2. megszabadul; 3. meggyengül' < tat. ~ köztör. *bošan-*;

bocsát ~ csuv. *pušat-* '1. megszabadít; kiürít, kirak; 2. beönt, betölt; 3. meglazít (pl. szíjat, hevedert)' < tat. ~ köztör. *bošat-*;

búcsú ~ köztör. *bošuγ*; vö. Ligeti: CAJ XXIV, 246.

Ez utóbbi csoport hasznos útmutatással szolgál az egykori ócsuvas nyelv rekonstruálásához, a mai csuvas fejlődés pontosabb értelmezéséhez, s nem utolsósorban a török—mongol nyelvviszonynak egy lényeges ponton való tisztázásához nyújt a félúton megrekedt ócsuvas lambdacizmus értékes magyarázatot.

5. *A szókezdő š- mint csuvasos sajátság*

Helyes Gombocznak az a megállapítása, hogy a köztör. szókezdő *s*-nek bizonyos esetekben a csuvasban is, a mongolban is *š*- a megfelelője (NytudÉrt. 24 : 16). Módosulásra szorul azonban nézetének az a része, amely szerint ez a szókezdő eredeti altaji állapotot tükrözne. Ezzel szemben világos, hogy mindkét esetben másodlagos fejlődéssel állunk szemben, amely a két nyelvben egymástól függetlenül ment végbe, mindig egy rákövetkező *ï* (*i*) hatására.

Az ócsuvasban a szókezdő utáni *ï* (*i*) vagy őstörök eredetű, vagy pedig a hosszú *ā* diftongizálódása után keletkezett *ja* félhangzó első eleme. A mongolban egyöntetűen *i* jelentkezik a szókezdő után, s ennek hatása alatt ment végbe a *si-* > *ši-* fejlődés ; a mai mongol nyelvek nagy részében a következő szótag magánhangzójának a hatására módosult az eredeti *i*. Néhány ritka esetben az ótör. *ā*-val szemben a mongolban *i* jelentkezik (tör. *sārïγ* ~ mong. *sira*), ennek magyarázata a török—mongol nyelvviszony kevéssé tisztázott kérdései közé tartozik.

Nem vitás, hogy e szókezdő *š*- régi jövevényszavaink csuvasos kritériumai közé tartozik. Másodlagos eredete ellenére igen régi, megvolt már az ócsuvasban, mint ezt a magyar előfordulásokon kívül kazár szórványemlékek is igazolják. A mongol *si* > *ši* fejlődés korát a kitaj glosszák a X. századig viszik vissza.

Az ide tartozó példáknak csak egy része van meg a magyaron kívül a csuvasban is, a mongolban is : *sár, sárga, sõpõr*. A magyar mellett csak a csuvas őrizte meg : a *sárkány* és *só* a *kéneső* szóban.

Közülük eredeti, őstör. *ï* (*i*) hatására ment végbe az ócsuvasban az *s-* > *š-* fejlődés a következő szavakban :

sõpõr- ~ csuv. *šăpăr-* ~ középmong. *ši'ür-*, ir. mong. *sigürde-* ~ köztör. *sipir-* ; Clauson, ED 791 ;

serke ~ csuv. *šărka* ~ köztör. *sirkä* ; Clauson, ED 850 (*särkä* 'zerge' nem tartozik ide) ; Egorov, Êt. slov. 335 (*sirkä* 'ecet' nem tartozik ide) ;

serte ~ csuv. *šărt ;* köztör. *sïrt ;* Vö. 286. l.

sőreg ~ csuv. *šĕvĕr* 'hegyes' ~ köztör. *sivri, süβri* (kalm. *šögŗlig* 'sőreg' < tör., másodlagos *s* > *š* fejlődéssel) ; Clauson, ED 791 ; Egorov, Êt. slov. 337.

A szókezdő *š*- az ócsuvasban a hosszú magánhangzó diftongizálódása után jött létre a következő szavakban :

sár ~ csuv. *šur* ~ középmong. *široi, širo'a*, ir. mong. *siroi, siroγa* ~ köztör. *sāz, saz* ; Egorov, Êt. slov. 239 ; Doerfer, TMEN III, 229 ;

sár (arany), sárog, sárga ~ csuv. *šură, šur* 'fehér', kazár *šar* 'fehér' (a *Šarkel* névben), középmong. *šira* 'sárga', ir. mong. *sira* ~ köztör. *sārïγ* (tkm. *sārï*), *sarïγ* ; Egorov, Êt. slov. 339 ; Doerfer, TMEN III, 230—1 (kétségbe vonja a mong. adat idetartozását) ;

sárkány ~ köztör. *sazaγan*, **sāzaγan* (nyilván a *sāz* 'sár, mocsár' származéka ; vö. ujg. *batïγdaqï ayuluγ luular* 'mocsárbeli mérges sárkányok', TTT VI, 96—7) ; H. Eren : MNy. XXXIX, 24—6 :

kéneső ~ köztör. *könüsuγ* (Clauson, ED 726) ; a m. szó *-ső* < *-só* eleme egyezik a csuv. *sïv, šu* 'víz' szóval, mely a köztör. *sūb* megfelelője — ha ugyan a magyar szó második tagja nem népetimológia hatása alatt keletkezett egy köztör. *suγ*-ból.

Hasonló példák a csuvasból : csuv. *šăna* 'légy' ~ köztör. *siŋäk* (mong. *simaγul*) ; csuv. *šănăr* 'ideg, ín' ~ köztör. *siŋir* ; csuv. *šărt* 'serte' ~ köztör. *sïrt* ; csuv. *šăγăr-* 'karcol, nyúz' ~ köztör. *sidïr*. Vö. Ramstedt, Stellung 23 ; Räsänen, Lautgeschichte 174—5 ; Benzing : Fundamenta I, 710—1.

A mongolból : mong. *sibaγun* 'madár : sólyom' ~ kitaj *šawa*, középmong. *šiba'un*, dah. *šowõ*, hal. *šuwū* ; mong. *sidün* 'fog' ~ középmong. *šidün*, ord. *šuɒun* ; mong. *sigürde-* 'söpör' ~ középmong. *ši'ürde-*, ord. *šŭrve-* ; mong. *sira* 'sárga' ~ középmong. *šira*, ord. *šara*. Vö. Poppe, Introduction 123—5 ; Ramstedt, Lautlehre 69—73 ; Ligeti : AOH XVI, 173—4.

6. *Az őstörök szókezdő y- magyar megfelelői*

A magyar *gy-*, *sz-* és *ø* továbbra is a csuvasos jegyek közé sorolható, bizonyos fenntartással. Nem kétséges ugyanis, hogy csuvasos jövevényszavaink ezeket a szókezdőket tartalmazták, azonban nem lehetetlen, hogy bizonyos esetekben (főleg az első és a harmadik megfelelés esetében) hasonló szókezdővel köztörök szavak is betörhettek régi török elemeink közé. Végül megemlítjük, hogy — negyedikként — a szókezdő *ny*-ről is szólunk, előrebocsátva, hogy nem tartozik hagyományos csuvasos szókezdőink közé. Itt röviden megemlékezünk a körülötte kialakult vitáról, szemelvényt azonban csak az uráli magyar őshaza török jövevényszavai közt adunk az ide tartozó nem nagyszámú példákból.

a) *Szókezdő magyar gy- ~ ócsuvas ǰ-*

Jó ideig vitatták a magyar szókezdő jellegét. Egyre erőteljesebben bontakozik ki az a nézet, hogy az ómagyar kor elején (és természetesen az ősmagyar kor végén) sokáig még *dzs-* szókezdővel kell számolnunk, ebből keletkezett a *gy-*, elég korán ahhoz, hogy ne találkozzék az oszmán-törökből hozzánk kerülő *dzs-* szókezdőjű szavakkal (ezeket különben eleinte *cs-* szókezdővel ejtettük és írtuk). Vö. Bárczi : MNyT. 117 ; Benkő : MNy. LXIII, 29. és Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei, 76—8.

Sajátságos módon a magyar szókezdő természetéről, történetéről folytatott vitát erősen befolyásolta a forrásának tekintett ócsuvas szókezdőről vallott felfogás. A magyar nyelvészetben korábban feltett, de később fenntartás nélkül elvetett nézet szerint *gy-* kezdetű szavaink forrásául a törökben *y*-t kerestek.

Poppe ezt a korábban nálunk lezajlott vitát nem ismerve, továbbra is lehetségesnek tartotta, hogy e szavak forrása a törökben egyaránt lehetett *y-* és *ǰ-*; vö. Poppe: UAS I, 141 és Lautl. 141. Gombocz először *ǰ*-t tett fel az átadó nyelv szókezdőjéül, később azonban (NytudÉrt. 24: 18) a *ǰ* mellett az ócsuvas *ď-* átvételét is. Ezzel szemben Bárczi határozottan az ócsuvas *ǰ* mellett foglalt állást (Htört.[2] 119—20; MNyT. 281).

A mai csuvas *ś-* korábbi *ǰ*-re vezethető vissza, semmi esetre sem *ď*-re. E szókezdő meglétét megerősíti az ún. volgai bolgár sírfeliratok csuvasos nyelve, melyben *ǰür* 'száz' (köztör. *yüz*), *ǰiti* 'hét' (köztör. *yeti*), *ǰăl* 'év' (köztör. *yāš*), *ǰirem* 'húsz' (köztör. *yigirmi*) olvasható. A feliratok XIII—XIV. századi dátuma arra enged következtetni, hogy a feliratok nyelve más nyelvjárást képvisel, mint a mai csuvas, és nem lehet annak közvetlen előzménye. A nyelvünk ócsuvas elemeiben jelentkező *ǰ-* egy másik, nem kevésbé tanulságos kronológiai fogódzópontot szolgáltat: a VII—VIII. századi ócsuvas nyelv szókezdő *ǰ*-je meghatározó sajátság az egykorú türk és ujgúr nyelv szókezdő *y*-jével szemben. Az ócsuvas ezúttal sem képviseli az őstörök (vagy éppen altaji) állapotot, hanem egyike a külön útra lépett ócsuvas újításainak.

A köztörök típusú nyelvek történetében a szókezdő *ǰ-* gyéren van képviselve. A XI. század végi Kāšγarī szerint ezt a szókezdőt az oguzok és kipcsakok ismerik (az oguzokra vonatkozóan ez az információ igazolhatatlan, a nyelvtörténeti tényekkel ellentmondásban van). A XV. század elejéről, Uiγuristan-ból származó emlékekben a szókezdő *y-* mellett szép számmal található *ǰ-* is. A mai török nyelvek közül bizonyos kipcsak nyelvekben (kkalp., krcs.-blk., özb., kirg., kzk., kazáni tat.) jelentkezik ez a szókezdő, egyikben-másikban szórványosan vagy nyelvjárási sajátságként. A szibériai nyelvek egy részében is megjelenik, rendszerint valamilyen továbbfejlett változatában (*ď-*, *č-*); e nyelvekben viszont meglétük eléggé általános (ojr. vagy alt. tör., tuv., hak.). Nem lenne teljes a kép, ha megfeledkeznénk a jakutról, ahol *s*-t találunk; ez a szókezdő természetesen nem közvetlenül megy vissza *y*-re (amint azt mondani szokták), hanem az abból fejlődött *ǰ*-nek areális hatásra bekövetkezett folytatása.

Figyelemre méltó, hogy a mongol ezúttal is párhuzamosan halad az ócsuvassal: nem nagyszámú *y*-s szókezdőjű szava mellett általánosnak mondható a szókezdő *ǰ-* megjelenése, sajátságos módon még az aránylag kései, törökből került jövevényszavakban is.

Nagyszámú *gy-* szókezdőjű jövevényszavunk közül csak kettő megfelelője mutatható ki a csuvasból és a mongolból:

gyúr- ~ csuv. *šăr-* ~ mong. *ǰiγura-*, *ǰuγura-* ~ köztör. *yuγur-*; Clauson, ED 906;

gyümölcs ~ csuv. *šimĕš* ~ középmong. *ǰimiš*, ir. mong. *ǰimis* ~ köztör. *yimiš*, *yemiš*.

A magyaron kívül a csuvasban is megvan:

gyalom ~ csuv. *šilĕm* ~ köztör. *yīlīm*; Räsänen, Etym. Wb. 200;

gyárt- ~ csuv. *šurat-* ~ köztör. *yarat-*; Clauson, ED 959;

gyertya ~ csuv. *šurtă* ~ köztör. *yarut-* 'világít'; Räsänen, Etym. Wb. 189;

gyom ~ csuv. *šum* ~ köztör. *yoŋ*; Räsänen, Etym. Wb. 206;

gyűrű ~ csuv. *šĕrĕ* ~ köztör. *yüzük*; Clauson, ED 986 (a m. szó alapján kikövetkeztetett *δ-* szókezdő, feltételes formájában is, indokolatlan); Doerfer, TMEN II, 146—7;

gyűrű (fa) ~ csuv. *širĕk* ~ köztör. *yirāk*; Räsänen, Etym. Wb. 204;

disznó (< *gyisznó*) ~ csuv. *sĭsna* < *šĭsna*.

A szó a magyarból és a mongolból mutatható ki:

gyékény ~ mong. *ǰigesün*, *ǰegesün* ~ köztör. *yikän*, *yekän* (csuv. *čakan* — oroszból); Clauson, ED 913 (a feltett *yigen* kiindulópont helytelen, a szóbelseji *g* kipcsak sajátság);

gyopár ~ középmong. *ǰiqar* (*ǰi'ar-*t várnánk), ir. mong. *ǰiyar* (hal. *zār'*) ~ köztör. *yīpar*; Clauson, ED 878—9; Doerfer, TMEN II, 2—3; Ligeti: MNy. LXV, 136—44 és MNyTK I, 139—48;

dió < *gyió*, *gyivó* ~ középmong. *ǰi'aq* ~ köztör. *yaγaq*, *yaŋaq*, *yïŋaq*; Clauson, ED 900.

Egyedül a magyar őrizte meg az egykori szókezdő *ǰ-* emlékét:

gyapjú ~ köztör. *yapayu*; Clauson, ED 874; Ligeti: CAJ XXIV, 232—7;

gyarló ~ köztör. *yarlïγ*; Clauson, ED 967; Doerfer, TMEN IV, 158—9; Räsänen, Etym. Wb. 190 (m. *gyarló*; csuv. *yurlă* kései jövevény);

gyász ~ köztör. *yās*; Clauson, ED 973;

gyeplő ~ köztör. *yiplik* (csuv. *šip* 'fonál'); Egorov, Ét. slov. 214;

gyomor ~ köztör. *yumur*; Clauson, ED 937; Ligeti: MNy. XXXIII, 221—7 és MNyTK I, 36—42;

gyöngy ~ köztör. *yinčü* (csuv. *ĕnčĕ* tat. jöv.); Clauson, ED 945—6; Ligeti: MNy. XLII, 1—17 és MNyTK I, 48—64;

gyűlik ~ köztör. *yïγïl-*; Clauson, ED 201—2; Doerfer, TMEN IV, 138;

gyűszű ~ köztör. *yüksük* (jak. *sūtük*); Clauson, ED 926: Ligeti: MNy. LV, 453—6 és MNyTK I, 83—6. És még néhány más szó.

A szókezdő *ǰ-* > *gy-* megőrződött több IX—X. századi tulajdonnevünkben. Közülük a legismertebb a kettős fejedelemség idejében az ügyvezető király címét jelentő *ǰila* > *gyula*, a szintén méltóságnévi eredetű *Gyeücsa*, melyet századokkal később a nem értett *Géza* könyv-olvasat alakjában elevenítettek fel, végül a negyedik honfoglaló magyar törzs neve: a *Gyarmat*. Vö. Ligeti: MNy. LXXV, 130—6 és MNyTK II, 443—9.

Néhány példa a köztörök *ǰ-* (*ǰoqči*) nyelvekből (első helyen a *y*-török nyelvi alak áll):

yaqa 'gallér' ~ kkalp., krcs.-blk. *ǰaγa*, özb. Q *ǰaγa*, tat., kzk. *ǰaqa* (R), kzk. *ǰaγa* (R), *žaγa* (Sh), alt. *ďaka*, sór, szag., kojb. *čaγa*, jak. *saγa*; — *yalɣus*,

yalŋïz 'egyedül' ~ kkalp. *ǰalyïz*, kres.-blk. *ǰaŋïz*, özb. Q *ǰalyɔ̂z*, kzk. *ǰalyïz* (R), *žalyïz* (Sh), kirg. *ǰalyïz* (J), hak. *čaγïs*, *čalyïs*, szag. *čalyïs*, szag., sór *čaγïs*; — *yaγaq* 'dió' ~ kirg. *ǰaŋaq*, kzk. *žaŋγaq*; — *yarat-* 'készít, gyárt' ~ kkalp., kres.-blk. *ǰarat-*, özb. Q *ǰarat-*, tat., kirg. *ǰarat-*, kzk. *ǰarat-* (R), *žarat-* (Sh), alt. *ďarat-*; — *yarïq* 'fény, világosság' ~ kkalp., kres.-blk. *ǰarïq*, özb. Q, Qt. *ǰarɔ̂q*, kirg. *ǰarïq*, kzk. *ǰarïq* (R), *žarïq* (Sh), alt. *ďarïk*, hak. *čarïχ*, jak. *sïrdïk* 'fényes'; — *yāz* 'nyár' ~ kkalp. *ǰaz* 'nyár', kres.-blk. *ǰaz* 'tavasz', tat. *ǰaz*; kzk. *ǰaz* 'nyár' (R), *žaz* (Sh), kirg. *ǰaz* 'tavasz', alt. *ďas*, hak. *čas*, tuv. *čas*, jak. *sās* 'tavasz'; — *yaz-* 'ír' ~ kkalp., kres.-blk. *ǰaz-*, özb. Q, Qt. *ǰaz-*, tat. kzk. *ǰaz* (R), kzk. *žaz-*, kirg. *ǰaz-*; — *yemiš* 'gyümölcs' ~ kkalp. *ǰemis*, özb. Q *ǰemiš*, kzk. *ǰemis* (R), *žemis* (Sh), kirg. *ǰemiš*, alt. *ďem* 'takarmány'; — *yïldam* 'gyors' ~ kkalp. *ǰïldam*, tat., kzk. *ǰïldam* (R), kzk. *žïldam* (Sh), kirg. *ïldam*; — *yumur* 'a kérődzők egyik gyomra' ~ özb. Q, Lq *ǰumur*, kzk. *ǰumur* (R), *žumïr* (Sh), kirg. *ǰumur*, tuv. *čumur*; — *yüzük* 'gyűrű, karika' ~ kkalp. *ǰüzik*, kres.-blk. *ǰüzük*, özb. Q, Qt. *ǰüzük*, Q *ǰüzik*, kzk. *ǰüzük*, *düzük* (R), *žüzik* (Sh), kirg. *ǰüzük*, alt. *ďüstük*, hak. *čüstük*, tuv. *čüstük*, *čüskük*, jak. *süsüöχ* 'íz, ízület'.

A mongolból megemlíthetjük a következőket:

tör. *yaqa* 'széle vminek; gallér' ~ mong. *ǰaqa*; — tör. *yam* 'lovasposta-állomás' ~ mong. *ǰam*; — tör. *yarlïγ* 'parancs' ~ mong. *ǰarliγ*; — tör. *yasaq* 'szabály, törvény' ~ mong. *ǰasaγ*; — tör. *yaγan* 'elefánt' ~ mong. *ǰaγan*; tör. *yaγaq*, *yïŋaq* 'dió' ~ mong. *ǰi'aq*; — tör. *yïpar* 'mosusz; gyopár' ~ mong. *ǰïγar*; — tör. *ǰidläk* 'bogyó' ~ mong. *ǰedegene*; — tör. *yekän* 'gyékény' ~ mong. *ǰigesün*; — tör. *yemiš* 'gyümölcs' ~ mong. *ǰemiš*, *ǰimis*; — tör. *yäz* 'réz' ~ mong. *ǰes*; — tör. *yoγdu* 'a teve állszőre' (Kāšγarī szerint az oguzok és kipcsakok nyelvében *ǰoγdu*; KCsA. 1, 38) ~ mong. *ǰoγdur*; — tör. *yula* 'lámpa' ~ mong. *ǰula*; — tör. *yāz-* 'ír' ~ mong. *ǰiru-*; — tör. *yut* 'téli éhínség' ~ mong. *ǰud*, *ǰuta*; — tör. *yuγur-* 'gyúr' ~ mong. *ǰiγura-*, *ǰuγura-*; — tör. *yüräk* 'szív' ~ mong. *ǰirüken*; — tör. *yignä* 'tű' ~ mong. *ǰegün*.

Az ócsuvas *ǰ-* régi jövevényszavainkban egyértelműen *gy-* alakban jelentkezik. Ám a XIII. századtól kezdve számolnunk lehet a magyarban kún eredetű *gy-*vel is, minthogy a kún magyarországi nyelvjárása *ǰ-* nyelv volt (a Codex Cumanicus [CC] olasz részében is feltehető, szórványosan, ez a szókezdő; vö. LIGETI: AOH XXXV, 22). A kún *gy-* nyomai megtalálhatók a magyarországi kún Miatyánkban és a magyarországi kún tulajdonnevekben. Ez idő szerint azonban nincs egyetlen *gy-* szókezdőjű közszavunk, amely kétségtelenül kún eredetű volna; ez különösképpen nem is meglepő, mert az ilyen jellegű kölcsönzésnek igen szűk kronológiai határok közt kellett volna végbemennie.

b) *Szókezdő magyar s- ~ középcsuvas č- ~ ócsuvas ǰ-*

Az ócsuv. *ǰ-*től a mai csuv. *ś-*ig vezető fejlődés útján az eredeti zöngés affrikáta előbb zöngétlenedett (*č-*), majd dezaffrikálódott és palatalizálódott (*ś-*). E fejlődés *č-* fokát középcsuvasnak tekinthetjük, ebből a kései ősmagyarban szabályosan *s-* keletkezett). Jövevényszavaink közül ide tartozik: *sarló;* vö. 418. l. Talán ugyanide sorolandó a *süveg* is.

Számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy ugyanebben a középcsuvas nyelvjárásban a palatális *i* előtt a *č-* szókezdő már *ś-*sé fejlődött (ebből a magyarban hanghelyettesítéssel *sz-* lett), ezzel megelőzte az újcsuvas általános *ś-* megfelelését.

c) *Szókezdő magyar sz- < szi ~ középcsuvas śi- < či-*

Az ide sorolható adatok száma, szemben a szókezdő *gy-*t tartalmazókkal, felettébb szerény. Kétségtelenül ide tartozik:

szőlő ~ csuv. *śïrla* 'bogyó' ~ mong. *ǰedegene* ~ köztör. *yidläk* (kojb. *čestäk*), ***yiglăk***; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 202; LIGETI: MNy. XXIX, 275—6 és MNyTK I, 5—7; EGOROV, Êt. slov. 226;

szél ~ csuv. *śil* ~ köztör. *yēl*; CLAUSON, ED 916; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 215;

szűcs ~ csuv. *śĕvĕśĕ* 'szabó' ~ köztör. *yiči* 'szabó', *yigi* 'varrás, szegés'; CLAUSON, ED 882, 911; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 202—3.

A korábban idesorolt *szemölcs*-öt maga GOMBOCZ törölte a listáról, felismervén, hogy az nem a *gyümölcs* doublette-je, mint azt eredetileg gondolta, hanem a m. *szem* kicsinyítő képzős származéka. A *szérű*-vel szemben magam éltem fenntartással, a *gyűrű* doublette-jének tekintett szó etimológiája ugyanis jelentéstani szempontból nem kielégítő.

GOMBOCZ *sz-* szókezdőre vonatkozó nézetét RAMSTEDT (Stellung 10) mereven elutasította, nyilván azért, mert nem fogadhatott el csuvasos neologizmust tartalmazó etimológiákat akkor, amikor feltevése szerint ezek a szavak oly régen kerültek a magyarba, amikor a török nyelvek még nem differenciálódtak, s a magyar nyelv régi török elemeit szolgáltató idióma is ősi „altaji" fokon élt. A különben oly szigorú kritikájú RAMSTEDT a kategorikusan félretolt etimológiák helyett találomra javasolt újakat, ezek az igénytelen ötletek teljességgel védhetetlenek (QB *sučï* 'hajós; vízhordó; fürdős' [helyesen *sïrčï* 'festő, mázoló'], afg. *seli* 'szél' [helyesen *siləy* '1. vihar; forgószél; homokos szélvihar; 2. hóvihar, hófergeteg']).

RAMSTEDT nézetét gépiesen megismételte RÄSÄNEN a *szél* esetében (Lautgeschichte 185), a *szűcs*-öt csupán megkérdőjelezte (Etym. Wb. 202). DOERFER (Khalaj Materials 309) a *szél*-t eredeti magyar (fgr.) szónak nézi, nyilván a homofon *szél* 'Rand, Zaum' szóval való összetévesztése folytán. CLAUSON kevésbé elutasító e téren (vö. *szűcs*, i. h.). POPPE habozás nélkül elfogadta GOMBOCZ magyarázatát (UAS I, 141—2), s a kérdéses esetekben a m. *sz-* forrásául *ś-*, ill. *s-* szókezdőt vett fel.

Az ős. *y-* kettős képviseletének máig nem alakult ki egységes magyarázata: a kettősség mögött egyesek kronológiai, mások nyelvjárási indítékokat keres-

tek. A kronológiai értelmezés aligha védhető, hiszen a XIII—XIV. századi sírfeliratok szókezdő *j*-je ezt erősen valószínűtleníti. Marad tehát a másik lehetőség, amely szerint nyelvünk két különböző csuvasos típusú török nyelvvel érintkezett, mégpedig nem egyforma intenzitással: a *j*- nyelvjárással fenntartott kapcsolataink nyilván mélyrehatóbbak, huzamosabbak lehettek, mint az *ś*- nyelvjáráshoz fűződő szálaink.

Nyelvtörténetileg ez az *ś*-nyelvjárás középcsuvasnak (de nem újcsuvasnak) értelmezhető. Aligha lehet kétséges, hogyha az *ś*-nyelvjárásra, a vele való kapcsolatokra vonatkozó magyarázat helyes, akkor a csuvasos jövevényszavaink közt kell lennie más középcsuvasos jellegű elemeknek is.

d) *Szókezdő magyar i- < ï- ~ középcsuvas ï- ~ őstörök ya-*

E megfelelés felismerése szintén Gombocztól származik, magyarázatára számos kísérlet történt. E kategóriába mindössze két szó tartozik:

ír- ~ csuv. *śïr-* ~ mong. *ǰiru-* (ma. *niru-*) ~ köztör. *yāz-*;

író (tejtermék) ~ köztör. *yaz-* (csak a tatárból és a baskírból), *yay-* (< *yad-*, *yań-* ?); Clauson, ED (980, s. v. *yay-*); Räsänen, Etym. Wb. 179; MNy. LVI, 296—9 és MNyTK I, 291—4.

E szókezdő eredete, a *gy*-hez és az *sz*-hez való viszonya körül máig nem ült el a vita. Gombocz első recenzense, Paasonen maga is a kettős megoldás lehetőségét veti fel. Szerinte (NyK. XLII, 61) e szókezdő vagy a magyarban alakult ki, mégpedig egy feltett **gyi- > *yi- > *i̯ > *i- soron keresztül, vagy pedig egy török **ďi- > *yi-* szókezdőt a magyar *i̯-* alakban vett át.

Voltak, akik régi török jövevényszavaink szűknek ítélt kereteiből kitörve külső megoldásban kerestek magyarázatot. Az *ír-* ugor eredetét Bárczi (Szók.² 73, 1. jegyz.) eleve kirekeszti a lehetséges megoldások közül. Sinor Dénes (UAS 131: 332) ugyane szót egy *śïr-* alakból magyarázza, amely közvetlenül az ugor egységből való kiválás után került volna a magyarba. E magyarázat azonban védhetetlen, mert ilyen korai, e típusú más jövevényszavunk nincs, s nem utolsósorban egy „középcsuvas" (valójában újcsuvas) fokot képviselő szókezdő *ś-* feltevése ebben a korban elfogadhatatlanul merész. Doerfer, aki különben szintén elismeri, hogy az ócsuvas *ǰ-* nyelv volt, megkockáztat egy másik, nem kevésbé szellemes magyarázatot is (Proto-Turkic 28), amely szerint az ócsuvas *y*-nyelv volt, és fgr. eredetű szavaink mintájára ez a szókezdő *gy*-vé fejlődött általában, *i* előtt viszont *i-* szókezdő lett belőle. Doerfer ötletével Lakó angol nyelvű, összefoglaló, igen jeles munkájára támaszkodott (Proto Finno Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock), sajnos elkerülte figyelmét, hogy a jelzett fgr. > magyar hangtani fejlődést olyan mély kronológiai szakadék választja el csuvasos jövevényszavainktól, hogy az a legliberálisabb hipotézis-hajlandósággal sem hidalható át.

Úgy látszik, a magánhangzós szókezdet eredetét nem a magyarban, hanem az átadó török nyelvben kell keresnünk. Ezt a lehetőséget mérlegelte Poppe is,

amikor forrását egy harmadik csuvasos nyelvjárásban kereste. E magyarázatnak ellentmond, hogy a magánhangzós megfelelés nem terjed ki minden hangtani helyzetre, hanem a köztörökben is csak labiális *i* előtti helyzetre. Minthogy sem *ǰi- > *i-*, sem *śi- > *i-* fejlődés nem képzelhető, fel kell tennünk, hogy a két nyelvjárás valamelyikében már magánhangzós alakban éltek e szavak, mielőtt még a szókezdő *y-* elmozdult volna eredeti helyzetéből. Megjegyzendő — mint elöljáróban jeleztük —, nem *y- > *ï-*, de *ya- > *ï-* változással állunk szemben. A kérdés: melyik nyelvjáráshoz csatolandó, a *gy*-shez-e vagy az *sz*-eshez? Gombocz egyetemi előadásában (i. m. 36—7) a *gy-* nyelvjárás mellett döntött. Ilyen besorolás — szabályos formák közt — nemigen képzelhető el. A *gy-* szókezdő ebben a csoportban *i* előtt is megmaradt: *dió* (< *gyivó*), *disznó* (< *gyisznó*) és *gyeplő* (< *ǰiplik*), *gyöngy* (< *ǰinǰü*), *gyümölcs* (< *ǰimiš*), vagyis veláris és palatális hangrendű szavakban. Ezzel szemben az *sz-* szókezdetű szavak (*szél*, *szűcs*, *szőlő*) mind palatális hangrendűek — erre a sajátságos jellegükre különben eddig nem ügyeltünk. Ebbe a nyelvjárás-rendszerbe simán beleilleszthető a veláris hangrendű *ír* és *író*.

Magától kínálkozik a feltevés, hogy ezúttal is középcsuvas szókezdőből kell kiindulni. Megállapítható, hogy e szókezdő a veláris *ï* előtt elenyészett (*ya- > *ï-*). E feltevést támogatja, hogy a cseremisz csuvas jövevényszavai közül a *jôra* 'író' (a *j* másodlagos) szintén magánhangzós szókezdetet mutat, azaz ugyanabból a középcsuvas nyelvjárásból származik, mint a m. *író* (ezért is nincs meg a mai csuvasban). A m. *ír* csuv. megfelelője a cser.-ben ugyanakkor szókezdő mássalhangzót tartalmaz (*śeräš*). Az eltérés oka kézenfekvő: a cser. ez esetben nem a középcsuvasból merített, a cser. *śeräš* ugyanis e szó újcsuvas változatát (*śïr-*) tükrözi.

Mindenesetre tanulságos, hogy a cseremisz csuvas jövevényszavai közül az 'ír' (*śeraš*) mássalhangzós, az 'író' (*jôra*; a *j* másodlagos) magánhangzós szókezdetet tartalmaz. A magyar és a cseremisz egyezés közt a párhuzamosság nem teljes, mert az *ír* csuvas megfelelője a cseremiszben szókezdő mássalhangzóra utal. A csuvas vallomása e tekintetben mégis útba igazít, mert más, újabb nyelvjárást képvisel, amelyből a régi középcsuvas nyelvjárási sajátságok eltűntek, s újaknak adtak helyet.

Célszerűnek látszik *ír* és *író* szavunk magyarázatát korábbi megszokott helyükön kívül a köztör. *a* > csuv. *ï* példái közt is számon tartani.

e) *Szókezdő magyar ny- ~ őscsuvas ń- ~ ócsuvas ǰ-*

Az őstörök *y-* előzménye a pretörökben, annak legalábbis egyik nyelvjárásában, az eddigi felfogás szerint *ń-* lehetett. E feltevés fontos érvét Räsänen azoknak a török jövevényszavaknak a szókezdő *ny*-ében látta, amelyek még az uráli őshazában kerültek a magyarba; vö. Spuren vom altaischen anl. *n-* in den türkischen Lehnwörter im Ungarischen: UAJb. XIX, 99—101. Räsänen a pretörök szókezdő *n-* (*ń-*)-t altaji előzmény folytatásának tekintet-

te. Nézetét magukévá tették jeles altajisták. Így RAMSTEDT (Lautlehre 73—7) a magyar példákat is figyelembe véve megállapítja, hogy az altaji *n-* és *ń-* a törökben *y-* alakban folytatódik tovább. Merész példákkal körülbástyázott megállapítását nem könnyű követni. Bizonyító anyagában valamennyire is meggyőző egybevetései közt zömmel olyan adatok szerepelnek, amelyekben a szókezdő *n-* a rákövetkező *i* hatása alatt palatalizálódik, olykor a szóban előforduló nazális hatása alatt következik be ez a folyamat. Példái közül való: mong. *niqa-*, bur. *ńaχa-* 'unterdrücken', hal. *ńaχχa-* 'töten' ~ tör. *yïq-* 'umstürzen' (tr.), *yïyïl-* 'umfallen, ruiniert werden' (76); mong. *nidurγa* 'Faust' ~ ujg. *yuduruq*, kojb. *numzuruq* (77). Ugyanezen a nyomon jár POPPE (Lautl. 36—9), azzal a különbséggel, hogy szerinte az altaji *ń-* csak a korai pretörökben őrződött meg, a kései pretörökben és az őstörökben már *y-*t posztulál helyette. Példái szintén merészek, de igényesebbek RAMSTEDTéinél: mong. *nilbusun* 'Träne' < **nulbursun*, bur. *ńoľmohoŋ* ~ türk *yaš* (Kāšγ. *yāš* 'tears') ~ csuv. *śul* < **ǰal* < **yal* < **nal*. Röviden: a török anyag alapján a szókezdő *ń-* nem igazolható sem az őstörökben, sem a pretörökben, valószínűsítéséhez az összehasonlító altaji nyelvészet segítségére van szükség. Sajátságos módon az altaji teória tagadói az összehasonlító módszer alkalmazásával kikövetkeztetett altaji fonetikai rendszert szemrebbenés nélkül átvették, és megtették őstörök, pretörök előzményeknek. Így járt el pl. a kitűnő SIR GERARD CLAUSON is (Studies 127—8). BÁRCZI megkísérelte e pretörök szókezdőt — az altaji összefüggéseket figyelmen kívül hagyva — török anyagból igazolni. Magyarázatában a vogul nyelv három török jövevényszavára támaszkodott, amely a várható szókezdő *y-* helyett *ń-*t tartalmaz; vö. BÁRCZI: I. OK. II, 350—2; LAKÓ, i. m. 365—7; BÁRCZI: MNy. LVIII, 6 (jegyz.). Magam rámutattam arra, hogy a három jövevényszó a vogulba nem a tatárból, de a délszibériai török nyelvek valamelyikéből került. E nyelvek mind a négy csoportja ismeri a szókezdő *ń-*t, mégpedig kivétel nélkül olyan esetekben, amikor a szó nazális elemet tartalmaz. A jelenség kései, semmi esetre sem vihető vissza a pretörök *ń-* korába. Vö. LIGETI: MNy. LIX, 385—93 és MNyTK I, 193—201. RÄSÄNEN a mai török nyelvek szókezdő *ń-*ét vagy jövevényszavakból jelzi, vagy újkeletű asszimilációból magyarázza (szókezdő *y-*, utána magánhangzó, utána nazális mássalhangzó); RÄSÄNEN, Lautgeschichte 203—4 és 147—8. A pretörök *ń-* ugor kori és uráli kori török jövevényszavakban feltehetően már megvolt.

7. *Az őstörök szókezdő q- ~ magyar h-*

Rendhagyó megfelelés ez is, de hiba volna hallgatással napirendre térni felette. Mint ismeretes, az őstör. *q-* és *k-* régi török elemeinkben egyformán *k*-val van képviselve (*kapu, karó, komló*; *kép, késik, kölcsön, kölyök* stb.). A *q- > χ- > h-* finnugor eredetű szavainkban közönséges; LAKÓ: UAS LXX, 48—9.

Szókezdő *h*-t tartalmazó török eredetű szavainknak csak kétféle magyarázata lehetséges: vagy olyan korán kerültek nyelvünkbe, hogy azok a korai és középső ősmagyar kor e jellegzetes hangtani változásában is részt vehettek, vagy pedig olyan török nyelvből származnak, amely ismeri a *q- > χ-* változást (ez utóbbi kérdésről l. korábbi megjegyzéseimet: NyK. XLIX, 203—8 és MNyTK I, 216—20). Ez az elvileg egyszerű magyarázat nehézségekbe ütközik, mert a csuvasos (és egyéb) török nyelvek hangtani képét a VIII—X. századból meglehetősen elmosódott körvonalakban ismerjük, sokszor inkább csak feltevésekkel vagyunk kénytelenek élni. E nehézségekkel szemben a negáció kényelmes, sőt a helyes kritikai szemlélet hamis nimbuszával kecsegtet. Véleményem szerint azonban ezeket az eseteket is napirenden kell tartanunk mindaddig, míg velük kapcsolatban többé-kevésbé megnyugtató eredményekre nem jutunk.

GOMBOCZ (BTLw. 83—5) ide sorolta következő szavainkat: *harang, hír* (?), *homok, hurok*. Számuk idővel szűkült is, bővült is.

Közülük egy látszik időállónak, ha nem is problémáktól mentesnek, ez a *homok*.

A többi idesorolt szó közül rövidesen kihullott a *hurok*, kiderült ugyanis, hogy szókezdő *h*-ja másodlagos, magyar fejlemény, és nem is tartozik csuvasos elemeink közé; helyesen magyarázza a TESz.

A *hír* szót már GOMBOCZ is megkérdőjelezte, a forrásául megjelölt ar. *ḫabar* 'news; information; report' (WEHR) hangtani nehézségek miatt nem jöhet szóba, ha azonban annak nyelvjárási alakjából indulunk ki, és feltesszük, hogy az a közvetítő török nyelv fonetizmusához igazodott, és palatális hangrendűvé vált, s a hangzóközi *b* az akkor nagyon is gyakorlati megoldáshoz igazodva bilabiális spiráns alakját öltötte magára, akkor a feltevés nem lehetetlen. Amíg e hiányzó közbülső alak nem kerül elő, a TESz. megállapítása érvényes: „törökből való származtatása kevéssé valószínű".

Problematikus *harang* szavunk magyarázata is, nehézségeivel szemben nyelvészeink, sajátságos módon, igen elnézőknek mutatkoztak. A tibeti eredetű *qarangya* (*'khar-rña*) nem kapcsolható *harang* szavunkhoz (NyK. XLIX, 245—9 és MNyTK I, 257—9). Arra kevésbé ügyeltek, hogy a kifogástalan egyeztetésnek útjában hangtani (*-ng*) és jelentéstani nehézségek állnak. A csuv. *χuran* 'üst; kazán' ~ köztör. *qazan, qazyan* 'ua.' egybevetés önmagában kifogástalan. Vö. köztör. *qazyan, qazan* 'kazán, üst; főzőedény' (CLAUSON, ED 682); DOERFER, TMEN III, 387—9 (az eddig javasolt etimológia helyességét indokoltan kétségbe vonja). Az említetteken kívül még szemantikai nehézséggel is számolnunk kell. A *harang* egyházi rendeltetése nyilván későbbi keletkezésű, a mellette bőségesen igazolt egyéb jelentések alighanem régebbiek, ezek pedig 'solymászatban használt apró csengő', 'lószerszámot díszítő apró csengő', 'állat nyakába akasztott kolomp'. Vö. LIGETI: MNy. LXIV, 75—8 és MNyTK I, 136—8. Ez utóbbi rövid közleményben rámutattam, hogy a köz-

tör. *qoŋraq, qoŋrayu* a *harang* valamennyi jelentéstani árnyalatát tartalmazza: 'harang, csengő', 'csengettyű, csörgő', 'sámáncsengő', 'kolomp háziállat nyakán'. A török szóval való egyeztetés ez idő szerint azonban hangtani nehézségekbe ütközik; egy esetleg később előkerülő metatetikus alak egy lépéssel közelebb segíthet a megoldáshoz.

A korábbi példák száma időközben megszaporodott a *hajó* szóval. Magyarázatát megnehezíti, hogy a török régiségből nincs rá kellő számú adatunk, a csag. *qayuq*, jak. *χayïq*, *χayūk* és egyéb mai török megfelelőinek bizonysága nem perdöntő; a mong. *qayaγ* 'ua.' (Kow.) a törökből való. Széles körben elterjedt vándorszó ez, megtett útját, elágazódásait nyomon követni nem könnyű feladat. Legutóbb Sinor (MNy. LVII, 169—73) próbálta meghatározni helyét a magyar szókészletben. A TESz. a szó fgr. eredeztetését kiemeli, azonban ez a magyarázat tarka szemantikai háttere miatt a még oly dús fantáziát is próbára teszi. Vö. Räsänen, Etym. Wb. 233; Doerfer, TMEN III, 208—10 (valamennyi eddig elhangzott nézettel szemben szkeptikus).

Figyelmet érdemel, hogy a *q-* > *h-*, *χ-* fejlődés a bolgari sírfeliratok nyelvében már jelentkezik: *hir* 'leány' (csuv. *χĕr*, köztör. *qïz*), *χïrχ* 'negyven' (csuv. *χĕrĕχ*, köztör. *qïrq*); szóvégi és szóbelseji helyzetben: *ayïχ* 'hónap' (csuv. *uyăχ*, köztör. *ay*), *tuχur* 'kilenc' (csmv. *tăχăr*, köztör. *toquz*).

Figyelemre méltó, hogy az ötödik magyar honfoglaló törzsnek a neve, *Tarján* olyan török nyelvből származik, amelyben *χ* állott a várható *q* helyett (*tarχan* a klasszikus *tarqan* helyett). Nem feledkezhetünk meg arról a, feltehetően kazár, méltóságnévről sem, melyet Konstantinos *Karchas*, Anonymus pedig *Horca* alakban örökített meg. Vö. Ligeti: MNy. LXXV, 271—2 és MNyTK II, 467—8.

8. *Az őstörök -d- megfelelői a csuvasban és a magyarban*

E téren kettős megfeleléssel kell számolnunk.

A) Az első csoportba sorolható az a néhány szó, amelyben az eredeti *-d-* szóbelseji helyzetben változatlanul megőrződött. Ezek:

idő ~ ócsuv. **ödäk* ~ köztör. *öd*, *ōδ*. Az etimológia Gombocztól származik (BTLw. 85—6; NytudÉrt. 24: 20), elfogadta Bárczi is (Szók.[2] 77). Balázs János (MNy. LXI, 404—12) ezzel szemben *e-*, *i-* mutatónévmásra próbálta visszavezetni e szót. Sajnos, az egyetlen magánhangzóra visszavezetett etimológiák amúgy is törékenyek, azonkívül, mint a TESz. is rámutat, a Balázs által „feltett grammatikai-funkcionális változások nem elég világosak". Vö. Clauson, ED 35 (*ōd*) és 55—6 (*ödläg*; a kettő közt nincs lényeges jelentéstani különbség); Räsänen, Etym. Wb. 368 (utalással a m. *idő*-re). Egyelőre helyénvalónak gondoltam Gombocz magyarázatának megtartását (MNy. LXII, 385—98 és MNyTK I, 88—101). Ez az etimológia két sajátságot is tartalmaz, az egyik a *-k* kicsinyítő képző, amely az adott esetben csuvasos irányba mutatna (nem érdektelen, hogy mellette köztör. *ödläg* alak is él). A másik sajátság az őstörök *-d-* változatlan megőrzése. Ez első pillanatban szokatlannak tűnik, mert a *d* a többi őstörök zöngés zárhanggal együtt jövevényszavainkban a spirantizálódás felé tendál, mégsem védhetetlen kivétel, van ugyanis még egy ilyen ócsuvas jövevényszavunk;

ködmön ~ köztör. *kädim* 'ruha' < *käd-* 'ruhát felölteni', ebből még: *kädüt*, *kädük*, *kädgä* (Clauson, ED 704, 702, 703). Doerfer, TMEN I, 461—2 és IV, 11 (a m. *ködmön* származtatását tör. *kädim*-ből nem látja világosnak, joggal: nem is abból származtatják); Räsänen, Etym. Wb. 246. A *-man, -män* képző (Brockelmann, Osttürk. Gramm. 127: *örtmän* 'takaró', *čekmän* 'ruhafféleség') előfordul *dolmány* és *szokmány* szavunkban is, de csuvasos elemeink közt nem. A *ködmön d*-jéről sem vonhatunk le messzebbmenő következtetést, mert az orosz кудманъ-ban is előfordul, amiből semmiképp sem következtethetünk ócsuvas hatásra. Ebbe a kategóriába sorozhat még:

egy 'szent' ~ köztör. *edgü* (lásd alább); továbbá:

szőlő ~ csuv. *śirla* 'bogyó'; lásd fentebb. Korábban a m. szót a csuv. alakból szabályosan kikövetkeztethető *ǰidläk* ~ őstör. *yidläk*-re vittük vissza. A közvetlen forrásul felvett **śidläk* magyar szempontból kifogástalannak tűnt, ám török nyelvtörténet szemszögéből nézve súlyos ellentmondást tartalmazott: elképzelhetetlen ugyanis, hogy e szóban a szókezdő a középcsuvas (vagy éppen újcsuvas) normáihoz igazodott, ugyanakkor a benne előforduló *d* változatlanul megőrizte volna őstörök jellegét. Forrásul tehát csak *śiδläk*, esetleg *śirläk* alakot vehetnénk fel; mind a két változat nehezen egyeztethető össze a m. *Sceuleus* (1156), *ßewlew* (1372 u.) régi alakokkal; fel kellene tenni egy ritka *rl* > *ll*, *l*, illetőleg (*δ*-ből fejlődött) *zl* > *ll*, *l* változást. Ezzel szemben, ha *yigläk*-ből feltehető középcsuvas *śiγläk*-ből indulunk ki, minden hangtani nehézség eltűnik az egyeztetés útjából. Vö. Räsänen, Etym. Wb. 202.

B) A réshangúsodó zöngés zárhangok mellett különben a *d* sajátos helyet foglal el nemcsak a köztörök nyelvekben, de a csuvasban is. E különös fejlődés akkor jelentkezik, amikor a *d* egy mássalhangzóval kombinálódik; e fejlődés más és más aszerint, hogy a kísérő mássalhangzó megelőzi (a), vagy követi a *d*-t (b). E megoszlás régidőkre nyúlik vissza.

a) A *d*-t megelőző mássalhangzók csak bizonyos esetekre korlátozódnak, nevezetesen *l*-re, *n*-re és *r*-re. Ezekben az esetekben a *d* változatlanul megőrződik a köztörök nyelvekben, a csuvasban (hacsak ki nem esik a kísérő magánhangzó) a *d* persze zöngétlenedik; megőrződött a *d* ilyen helyzetben csuvasos (és köztörök) jövevényszavainkban:

kender ~ csuv. *kantăr* ~ köztör. *kändir*; Clauson, ED 729; Doerfer, TMEN III, 608—9; Räsänen, Etym. Wb. 252;

köldök ~ csuv. *kănтăk* ~ köztör. *kindik*; CLAUSON, ED 729:
ildom ~ csuv. *yălttam* ~ köztör. *ïldam, yïldam* ~ mong. *jildam, ildam*;
érdem ~ köztör. *erdäm, ärdäm* (de *äδräm*); CLAUSON, ED 206; DOERFER, TMEN II, 31—2; DTS 175.

A rákövetkező *t*-t megőrző szerepe az *l, n, r*-nek a törökségben régi. Már az orhoni feliratokban megfigyelhető, hogy a locativus—ablativus ragja *l, n, r* után *-ta, -tä*, egyéb mássalhangzó és magánhangzó után *-da, -dä*: *yer-tä* 'földön', *yol-ta* 'úton', *qayan-ta* 'kántól': *äb-dä* 'házban', *tay-da* 'hegyen', *törü-dä* 'törvénynek': vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 88; T. TEKIN, Grammar 133. (Ebből következik, hogy a rovásírás *lt* ~ *ld* jegyét helyesen *lt*-nek, *nt* ~ *nd* jegyét pedig *nt*-nek kell olvasni.)

Ezt a szabályszerűséget tükrözi a csuvas is. Így pl. a locativus ragja *n, l, r* után *-ta, -te*: *varman-ta* 'erdőben', *šĕr-te* 'földön', *χĕvel-te* 'napon'. Ugyanez a rag egyéb mássalhangzó és magánhangzó után *-ra, -re* alakban jelentkezik: *tu-ra* 'hegyen', *ut-ra* 'lovon'. Vö. BENZING: ZDMG XCIV, 395—6 és Fundamenta I, 724—5; RÄSÄNEN, Lautgeschichte 165—6.

b) Mint láttuk, *l, n, r* után jövevényszavaink megőrizték az eredeti *d*-t, éppúgy mint a köztörök nyelvek s végső soron a csuvas is. Ezzel szemben az egyéb esetekben régi török jövevényszavaink a csuvas neologizmushoz igazodtak. Ide két szavunk tartozik, rendhagyó viselkedésük felismerése huzamosabb ideig tartott. Ezek:

búza ~ csuv. *pări* 'tönköly-búza' ~ köztör. *buγdai* (mong. *buγudai* < tör.); CLAUSON, ED 312—3; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 86; SEVORTJAN, Ètim. sl. II, 232—5; BENZING: ZDMG XCVIII, 25—6; K. PALLÓ: UAJb. XXXI, 253;
túzok ~ köztör. *toγdaq*; *toγdari, toγdui, tŏdaq* (de: *toδ, toy, toylaq* < *toδlaq*). A mong. *toγoday, toγoduγ, toduγ* aránylag kései jövevények a törökből. Vö. CLAUSON, ED 449 (*tod*); DOERFER, TMEN II, 519—24 (s.v. *toγdari*); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 483.

A két esetben az őstör. *d*-nek világosan *z* felel meg. GOMBOCZ ezt a *z*-t *-γd*-ből próbálta magyarázni, helytelenül ugyan, de mint láttuk, a *-γδ*-nek csakugyan szerepe volt a *z* kialakításában. POPPE úgy vélte, hogy a *γ* még csakugyan szerepe volt a *z* kialakításában, s mindkét esetben az átadó nyelvben eltűnt, helyette hosszú vokálissal került a két szó a magyarba, s mindkét esetben az átadó nyelvben zajlott le a *d* > *z* változás: az a nyelvjárás, amelyből a két szó a magyarba került, az ún. *azaq*-nyelvjárások közé tartozott volna.

E sajátos nyelvjárás meglétét POPPE Kāšγarīnak arra a közlésére alapította, amely szerint a szóbelseji *d*-t (pl. az *adaq* 'láb' szóban) néhány qīfčaq törzs, továbbá Yämäk, Suvār és Bulγār népe, valamint azok a törökök, akik *Rūs* és *Rūm* (Bizánc) szomszédságában élnek, a *d*-t *z*-re változtatva, *azaq*-ot mondanak. Sokszor rámutattak már arra, hogy Kāšγarī információi, melyeket a perifériákon beszélt török nyelvekről nyújt, hallomáson alapulnak, ennek

következtében nem mindig pontosak. Alig lehet kétséges, hogy túlzás a XI. század negyedik negyedéből származó forrás alapján Bolγariban beszélt *azaq*-nyelvjárás meglétét készpénznek venni. Még kockázatosabb feltevés ezt a nyelvjárást a magyar honfoglalást megelőző időkbe visszavetíteni.

De amúgy is felesleges általánosságokba csomagolt teóriákhoz folyamodni: a m. *búza* és *túzok* a fentebb leírt csuvasos neologizmusnak legrégibb ismert emléke. Nem kétséges, hogy mindkét esetben a *γ* még megvolt az átadó nyelvben, s a magyarban tűnt el, megnyújtva az előtte álló magánhangzót. Nem kétséges az sem, hogy, mindkét esetben, a mássalhangzó utáni *d* spirantizálódott. Arra a kérdésre viszont bajos megnyugtató feleletet adni, vajon a *δ* > *z* változás az átadó nyelvben zajlott-e le vagy a magyarban, vagyis *buγδai* és *toγδaq* volt-e az átvett alak, netán *buγzai* és *toγzaq*. Magyar szempontból a végeredmény azonos lehetett, mert a nyelvünkből akkor már hiányzó *δ* hanghelyettesítéssel szintén *z*-vé kellett hogy váljék.

Igazat kell adnunk POPPÉnak abban, hogy az *idő* és a *búza* nem ugyanabból a csuvasos nyelvjárásból került hozzánk. Hozzáfűzhetjük ehhez még azt is, hogy az előbbi az ócsuvas, a második a középcsuvas felé mutat.

Vö. még POPPE: UAS I, 142—3; LIGETI: MNy. LVI, 298—9 és MNyTK I, 293—4, valamint ALingu. XI, 32—4.

9. *Az őstörök mássalhangzó utáni ġ (g) és q (k) kiesése a csuvasban és a magyarban*

Ismeretes, hogy a csuvas számos fonetikai újítást hajtott végre; ezek közé tartozik a zöngés és zöngétlen palato-veláris zárhangok kiesése, ha azokat mássalhangzó előzi meg.

A) A zöngés palato-veláris sor példáiként említhetjük:
csuv. *ăyăr* 'mén(ló)' ~ türk *adγïr*, Kāšγ. *aδγïr*, kojb. *asqïr*, tat. *aygïr* (a csuvas szó a tatárból való); jak. *atïr*;
csuv. *ala* 'szita' ~ kirg. *elgek*, az. *äläk*;
csuv. *păra* 'ár, fúró' ~ csag. *buryu*, tat. *borau*;
csuv. *pultăran* 'bojtorján' ~ kirg. *baltïryan*, oszm. *baldıran*;
csuv. *šumar* 'eső' ~ Kāšγ. *yaγmur*, csag. *yamyur*, bask. *yamγïr*. Vö. RAMSTEDT, Stellung 17—8; RÄSÄNEN, Lautgeschichte 54—6; BENZING, Fundamenta I, 712.

Ez a csuvasos újítás meglehetősen régi, nyomait tükrözik a következő példák.

Bular — a volgai bolgárok fővárosa, a kazár birodalom bukása után fontos kereskedelmi empórium. A mongol hódítás során terelődik rá újra a figyelem. A várost a mongol hadak 1223-ban kísérelték meg elfoglalni, de az csak 1237-ben került a hódítók kezére. Az Arany Horda kánjai itt tartották fővárosukat egészen Szaráj megalapításáig (1252). A város romjai a Bolgarskoe

(Uspenskoe)-ban találhatók, a szpasszki körzetben, Kazántól 115 km-re és 7 km-re a Volga bal partjától.

A város nevének csuvasos alakja, a *Bular* a mongolok megjelenésével tűnik fel; sajátságos módon az ismert csuvasos nyelvű sírfeliratok szintén ebből a korból származnak.

A keleti források közül e nevet megemlíti „A mongolok titkos története", kétszer is: először a 262. szakaszban *bolar* alakban, másodszor az interpolációs 270.-ben *bular* formában (mongol szöveg: Monumenta I, 236 és 243; magyar fordítása Ligeti 126, 130. Az Altan tobči-ban csak az első adat található, torzított *Bolor* írásmóddal; vö. Monumenta VI, 1984). A név helyes olvasata *Bular*. A mongol forrásokat is használó Rašīdu-'d-Dīn a szabályos *Bulγār* mellett több ízben is használja a *Bular* [bwl'r] alakot (perzsa szöveg: Blochet 43, 55, 107; orosz fordítás: Verchovskij 37, 45, 71; Boyle 56. Ide sorolandó a XIV. század első feléből való Abū-'l-Fidā *Bular* adata is, melyet egyesek tévesen *Bolar*-nak olvasnak. A *Bular* névről az Arany Horda korában vö. még Hammer-Purgstall, Geschichte der Goldenen Horde, XLVI, 422—4.

A nevezetes város csuvasos alakú neve nyugaton is ismeretessé vált a mongol kori útleírások nyomán. Így Plano Carpininél „*Byleri id est magna Bulgaria*" olvasható, Benedictus Polonusnál pedig „*(habent) Byleros et hii sunt pagani*" (Wyngaert, Sinica Franciscana 89, 138). A *Biler* az említett csuvasos alak nyelvjárási, palatalizált változata; az egykori főváros romjainak egy részét ma *Biljarsk*-nak hívják. Minorsky egyik nevezetes megjegyzése szerint az egyik baskír nemzetségnek *Bjuljarski* (= *Bülär*) a neve; a *bülər, bilär* nemzetségről l. Kuzeev, Proischoždenie 324—30. Vö. EtSz. I, 566 s. v. *Bular*; Pelliot, Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or 135—6 és Notes on Marco Polo I, 98—9.

Magyar források is ismerik e nevet. Közülük az egyik különös figyelmet érdemel, mert a tatárjárást megelőző időkből származik, és a közvetlen helyi hagyományt rögzíti. Anonymus nálunk jól ismert passzusa szerint nagyszámú kereskedő érkezett Taksony vezér idejében Billa és Bocsu vezérlete alatt *Bular* földjéről (*de terra Bular*). Az idő megjelölése anakronisztikusan korai, az adat azonban hiteles legalább a XII. századra (vö. SRH I, 114—5; Pais, Magyar Anonymus 100). Tanulságos ez az adat, mert arra figyelmeztet, hogy a csuvasos idiómát beszélő közegből érkező izmaelita hospesek *Bular* nevén kívül — még a tatárjárás előtt — más csuvasos terminológiát is közvetíthettek nyelvünkbe. Mindenesetre felmerül a kérdés: lehet-e a Kézai Simon krónikájában ránk hagyományozott *Belár*-ban (< *Bilar* < *Bular*) megőrzött nemzeti hagyomány örökségét keresni? Vagy ez is úgy került hozzánk, mint Billa és Bocsu *Bular*-ja? IV. vagy Kún László követei gyakran jártak az Arany Horda kánjainál.

A *Bular*- és *Belár*-ban jelentkező csuvasos újítás néhány közszavunkban is megtalálható:

gyapot — e korábban a SzófSz. és a TESz. által ismeretlennek tartott szavunknak Kāšγarīnál előkerült a kulcsa: *yapγut* 'Woll- oder Haarbusch zum Kissenstopfen' (Brockelmann 71), 'matrac' (DTS 235), 's stuffing or matted mass of hair or wool' (Clauson, ED 874). Ez a szó a *yap-* 'befed, takar' ige származéka és egy tőről sarjadt *gyapjú* szavunkkal. Ugyane tőre vezethető vissza: csag. *yapaq* 'laine molle qui sert de ouate' (PdC 517), oszm., csag. *yapaq* 'der Fliess, die Wolle' (Radl. III, 261). E hangtanilag és jelentéstanilag kifogástalan *yapγut*-nak ócsuvasos megfelelője **japγut*, ebből a *γ* kiesése után keletkezett **japut* a m. szó forrása. A *-γut* képzőről vö. Brockelmann, Osttürk. Gramm. 106; Clauson, Studies 152—3; DTS 655.

A jelenség régi, mert a *γ* kiesése jelen esetben egy ócsuvasosnak számító *ǰ*- nyelvből mutatható ki:

ártány < *artan* < *artγan*; vö. 284. l.

bér — korábban itt is nehézségek mutatkoztak a magyarázat körül. A SzófSz. szerint vitatott eredetű, a TESz. a szláv és török lehetőségeket mérlegelve a török felé hajlik ugyan, de bizonytalankodik, mert tör. **beri*, **berü* 'adomány' nem mutatható ki. Kniezsa (SzlJsz. 796) határozott formában elhárította a szláv lehetőséget, s török eredetűnek vélte a *bér*-t. A szóval magam is foglalkoztam (MNy. LXIII, 439—41 és MNyTK I, 353—5), s rámutattam a tör. *bergü* szóból való magyarázat hangtani nehézségére: „ócsuvas jellegű jövevényszavainkban a *g* ugyanis nem tűnhetett el, annak valamilyen formában tükröződnie kellene szavunkban (vö. *ürge, bojtorján*) . . . Hacsak fel nem tesszük, hogy *bér* szavunk ócsuvasos jellegű jövevényszavainknak abba a kései hangtani sajátságokat tükröző rétegébe tartozik, amelyikbe a *szőlő, szél* stb." Korábbi feltevésemet ma úgy módosítanám, hogy m. *bér* ~ tör. *bergü*, azzal, hogy a török alak **berü* alakban került a magyarba; a *g* kiesése meglepő módon nem az újcsuvasnak számító *s*-nyelvjárásban ment végbe, hanem egy *ǰ*-nyelvben. Úgy látszik, a *ǰ*-nyelvben is számolnunk kell bizonyos csuvasos újításokkal, legalábbis az egyik nyelvjárásban, szemben a másik, konzervatívnak tűnő ócsuvasos nyelvjárással.

A *bér* korábban felsorolt adataihoz vö. még Clauson, ED 362 (Kāšγ. adata pontosan: *bērgü*); Sevortjan, Ētim. sl. II, 114—6;

egy 'szent'. Mint ismeretes, csupán összetételekben fordul elő: *ünnep* (< *idnap*), *ül* (< *idleni* 'szentelni, ünnepet'), *egy-ház, Igy-fon* 'szent erdő' (Anon.), *Egy-kő* (*Hegy-kő* 'Heiligenstein', Kiss, FöldrNEtSz. 268). A tör. *edgü*-ből való származtatása rég ismeretes, hangtani és jelentéstani nehézségeire utalt az EtSz. és a TESz. Mint már Bárczi megjegyezte, a m. szóban nem depalatalizációval, ellenkezőleg, palatalizációval kell számolnunk (SzófSz.).

A török oldalon jelentkező hangtani nehézség a *bergü*-ben tapasztalt szabályszerűség szerint magától kiküszöbölődik. A jelentéstani akadályt éppen a csuvas közelében élő volgai törökség analógiái távolítják el. Íme néhány adat:

tat. *izge* 'megszentelt, szent', *izge ant* 'szent eskü' (TRS 162), 'szent, jámbor, jó' (BÁL. 24), *izgelek* 'ájtatosság, szentélet, kegyesség' (uo.); bask. *izge* '(vall.) szent, megszentelt; jámbor, istenfélő', *izgelek* 'kegyesség, ájtatosság' (BRS 198); ezekhez csatlakozik még: kzk. *ezgi* 'kind, good; cherished, sacred', *ezgilik* 'good, goodness, good deed, act of kindness' (SHNIT., 80). Az idézett nyelvekben a *z* megőrzött régiség *y* helyett korábbi *d*-ből. A m. *egy* 'szent' forrása tehát egy csuvasos *edü* < *edgü*. Az *egy* 'szent' tör. forrásául javasolt *idi* 'úr' (CLAUSON, ED 41; *idi, iye, ie, ege*) jelentéstani okokból elfogadhatatlan: vö. J. BALÁZS: ALingu. VI, 1956, 145—72.

A törökségben érdekes analógiát nyújt az *ïduq* 'szent' szó (CLAUSON, ED 46; 'sent, i. e. dedicated to God'): kún CC *yïχ-öv* 'Tempel, Kirche', kar. T *yeǧuv* 'Kirche', kar. L *yiχkin* 'Sonntag', örm. kip. *yïγk'un* 'dimanche', *yïγov* 'temple, église'; ezekhez sorakozik még kres.-blk. *ïyïχ kün* 'vasárnap'. A párhuzam, teljes: tör. *ïyïχ kün* ~ m. *id-nap, ünnep*; tör. *(ï)yïχ-öv* ~ m. *egy-ház*; ide vonható még a türk feliratokból jól ismert *Ïduq yïš* 'szent sűrűerdő' és az anonymusi *silua Igfon*.

B) A mássalhangzó után álló zöngétlen palato-veláris mássalhangzó (*q, k*) eltűnését a csuvasban szóvá tette már RAMSTEDT (Stellung 19—20). Példái közül való: *turi* 'auf dem Berge befindlich' (*taγdaqï*), *tula* 'Weizen' (*talχa*), *pătă* 'Grütze' (tat. *botqa*, bask. *butqa*), *šămarta* 'Ei' (tat. *yomïrka*, bask. *yomortqa*). Ezekhez fűzhetjük még: *uša* 'kulcs' (tat. *ačkïč*, bask. *asqïs*), *χătar-* 'kiszabadít' (tat. *kotkar-*, bask. *qotqar-*), *tilĕ* 'róka' (tat. *tölke*, bask. *tölkö*; köztör. *tülki*).

Ebbe a kategóriába egy magyar példát sorolhatunk:

tiló — a SzófSz. szerint „valamely török nyelvből" származik, a TESz. határozottabb: „csuvasos jellegű ótörök jövevényszó". A csuvasos jelleget nyilván az első szótagbeli *ï*-re alapítja a szócikk írója (ebben igazat kell neki adnunk), azonban nem veszi észre, hogy ugyanakkor a magyar szóban „szabálytalanul" eltűnt az *l* utáni *k* (*q*). Ha figyelembe vesszük, hogy régi török elemeink közt csuvasos neologizmust tartalmazók is akadnak, akkor ez a „szabálytalanság" megszűnik, a szabályos köztör. *talqū*-val (< **talqïγ*) szemben a magyar szó forrása csak egy csuvasos **tïlïγ* lehetett, amely egyszerre tartalmazott két régiségjegyet (*ï*-t a várható *a*-val szemben és a szóvégi hosszú magánhangzót), ugyanakkor egy neologizmust is (a *q* kiesését).

Főbb török adatai ezek: csuv. *tĭlă* 'tiló', *tĭllă-* 'tilol (kendert, lent)' ~ tat. *talkï* 'tiló', *talk-* 'tilol; összezúz (darabokra)' (TRS 512); bask. *talqï* (BRS 502); kirg. *talqū* (< *talqïγ*) 'ványoló', *talqūla-* 'ványol (bőrt)' (JUDACHIN, KRS 1940, 479—80); kzk. *talqï* 'tanning, pressing (hide which is dressed, for example)', *talqïla-* 'to tan skins' (SHNIT., 191); ojr. (= alt.) *talku* 'ványoló' (ORS 140); nog. *talkï* 'ványoló (bőrre)' (NRS 330); hak. nyj. *talγï* 'ványoló' (ORS 140); tel. *talqū* (RADL. III, 890). A szó átment a mongolba is *talkin* 'scarper or beating stick in tanning leather', *talki-* 'to use a scarper or beating stick in tanning leather' (LESS. 773). A mongolból a mandzsuba vándorolt: *talgiqô* 'hölzerne Schabe zum Abschaben von Hauten', *talgi-* 'gegerbte Häute abschaben' (HAUER 884).

Vö. CLAUSON, ED 496.

10. *Az őstörök -η és -n a csuvasban és a magyarban*

Mindkét esetben ritka jelenségről van szó, melyet régi török elemeink közt mindössze egy-egy példa igazol. Az egyeztetések, a belőlük levont következtetések GOMBOCZra nyúlnak vissza; a belőlük sarjadt vita hullámai máig nem ültek el. Elszigetelt jelenség példái lévén könnyen támadhatók és — tagadhatók.

a) *Őstörök -η ~ csuvas -m ~ magyar -m*

csuv. *śum, śăm* 'gyom', *śum kurak* 'gyom-fű, gyom-növény'; csuv.-ból cser. *śom, som, sam* 'Unkraut'. GOMBOCZ a csuv. szót a következő török adatokkal egyeztette: tel., kmd. *yoη* 'Rasen, Rasenstück', tuba *ńoη* 'ua.'. Jelentéstanilag az egyeztetés nem kifogástalan; RÄSÄNEN meg is kérdőjelezte (MSFOu. XLVIII, 196), sőt hozzáfűzte, hogy a m. *gyom* szóvégi *-m*-je alapján nem lehet eredeti *-η*-ből kiindulni, hanem *m*-ből. DOERFER (UAJb. XLV, 202) kissé fordított RÄSÄNEN érvelésén, s feltette, hogy RÄSÄNEN nézetét arra alapította, hogy a (XV—XVI. századra tehető) csuvas eredetű cser. szavakban még *-η* és *-η-* található. Ez az indokolatlanul RÄSÄNENnek tulajdonított okoskodás aligha helytálló, mert a kérdéses esetben a cseremisz szó is szóvégi *-m*-et tartalmaz, akárcsak a csuvas. DOERFER itt nem állt meg, hanem a GOMBOCZból kiírt LIPPAI-féle *gyam* adatot tette meg a magyar szó eredeti formájául és — az általa helytelennek tartott GOMBOCZ-féle egyeztetés helyett — a következő török szavakkal kötötte össze: Kāšγ. *yām, yam* 'porszem (a szemben)', tuv. *čam* 'szemét, porszem (amely a víz tetején úszik)'. Ez az egyeztetés elfogadhatatlan.

A m. *gyom*-ot továbbra is a csuvasos jellegű szavak közt kell számon tartanunk, a csuvas és a cseremisz adatok alapján, még akkor is, ha történetesen a feltett szóvégi *-η* > *-m* ez idő szerint nem igazolható kifogástalanul.

b) *Őstörök -n ~ csuvas -m ~ magyar -m*

Ezt a fejlődés-sort csuvasos jellegű jövevényszavaink közül egyetlen példa illusztrálja:

szám ~ csuv. *sum* 'szám; számolás' ~ Kāšγ. *sān* 'Zahl', tkm. *sān*, özb. *sōn*. A török régiségben az ujgúrtól kezdve jól adatolva, csakúgy mint a mai nyelvekben; vö. CLAUSON, ED 832; DOERFER, TMEN III, 231—3 (a m. szót ócsuv. **sām*-ból származtatja); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 400; EGOROV, Êt. slov. 195.

A köztör. *sān* 'szám' a *sā-* 'számol' ige származéka. Ugyanerre az igetőre vezethető vissza egyfelől a *sana-* 'számol', másfelől a *sān-* 'gondol, vél', csuv. *sun-* 'kíván, akar; jó szándékkal van; szeret; remél; vár'; ezekhez kapcsolódik a m. *szán-* ige.

A *szám* Gombocz-féle magyarázatát jóformán mindenki elfogadta, így Ramstedt, Poppe, Benzing. Elfogadta Doerfer is (UAJb. XXXIX, 53—70), azzal, hogy a csuv. *-m* nem újítás, hanem megőrzött régiség. E. Hovdhaugen (UAJb. XLIV, 207—11) több ponton megellenezte Doerfer magyarázatát, közülük csak egyet érdemes kiragadnunk: e szerint a m. *szám* nem vezethető vissza ócsuv. előzményre, mert ez esetben a szónak *sám*-nak kellene hangoznia. Doerfer (UAJb. XLV, 199) védelmébe vette a *szám* ócsuvas eredetét, azzal, hogy e nyelvben nemcsak diftongusos alakban, de sima monoftongusos változatai is voltak a hosszú magánhangzóknak.

11. *Hosszú magánhangzók az első szótagban*

Régóta ismeretes, hogy a jakutban a hosszú magánhangzóknak szabályos rendszere figyelhető meg. Ezt a rendszert először V. Grönbech (Tyl tyrkisk lydhistorie, vö. KSz. IV, 229—40; angol fordítása UAS 135) kísérelte meg megőrzött régiségként magyarázni; megfelelő bizonyító anyag nélkül elmélete nem talált kellő visszhangra. Jelentős fordulatot hozott e téren az első türkmen szótárak megjelenése, elsősorban Aliev-Borievé (1929). Kiderült, hogy a türkmen szintén ismeri a hosszú magánhangzókat, mégpedig ugyanazokban a szavakban (a kettő közti eltérés lényegtelen). Ennek alapján a turkológusok egymástól függetlenül, szinte egy időben vetették fel: a jakut-türkmen magánhangzó-hosszúság ősi állapotot tükröz; vö. Polivanov (DAN 1927, 151—3), Räsänen (FUF XXIV, 246—55), Ligeti (MNy. XXXIV, 65—76 és MNyTK I, 408—19; Journ. As. 1938, 177—204; Türkiyat Mecmuasi VII—VIII, 82—94), Menges (Ar. Or. XI, 15—20); utánuk sokan mások.

A kutatás során kiderült, hogy a magánhangzó-hosszúság nem korlátozódik a jakutra és a türkmenre, hanem számos ma élő török nyelv tartalmaz olyan szórványos nyomokat, melyek az egykori hosszúmagánhangzó-rendszerre utalnak. Természetes, e nyomokat érdemes volt követni visszafelé a török régiségbe is. E kutatások során elsőként mutattam arra, hogy Kāšγarī összefüggő, teljes képet ad a karahánidák török nyelvének magánhangzó-rendszeréről. Arra a megállapításra jutottam, hogy ez a nyelv még tartalmazta a magánhangzók hosszú—rövid kvantitás különbségét, de a hosszúság megrövidülése már megkezdődött benne: innen számos esetben az ingadozás, mely ugyanazt a szót egyszer hosszú, másszor rövid magánhangzóval jelezte. Innen származott a kitűnő Brockelmannak az a tévedése, hogy Kāšγarī

hosszúságai nem fedik a valóságos nyelvi tényeket. Álláspontomat éles polémiával visszautasította Doerfer (Khalaj Materials, 184—5), és azt vitatta, hogy Kāšγarī nem is két, de három magánhangzó-kvantitást tartalmazna. Doerfer sajnos az érveket indulattal helyettesítette, nem győzött meg; alig lehet vitás, hogy a bomlóban levő hosszúmagánhangzó-rendszer nyomát kell látnunk Kāšγarī ingadozásaiban is. Nagyra becsülöm Doerfernek a haladzs nyelv felfedezésszámba menő kutatásait; a hármas kvantitást is e nyelvben végzett megfigyeléseiből merítette. Nem gondolnám azonban, hogy e hármas kvantitásnak akár a haladzs esetében is perdöntő értéke volna: sem fonológiai, sem nyelvtörténeti értéke nincs.

A csuvas sem őrizte meg a régi hosszúságok teljes rendszerét, de ami megmaradt belőle, az igen becses. Az egykori hosszú magánhangzókból csak az maradt meg a csuvasban, ami jóidőben diftongizálódott. Nem minden hosszú magánhangzó diftongizálódott, hanem csak a szókezdő hosszú magánhangzók, továbbá azok, amelyek *q-* (*k-*), *s-*, *t-* (*ǰ-* ?) után álltak; megállapítható, hogy e kategóriákba sorolható szavaknak is csak egy része diftongizálódott. Nyilvánvaló, hogy a diftongizálódás csak olyan esetekben következett be, amelyekben e folyamat megindulásakor az ócsuvas még hosszú magánhangzót tartalmazott. Súlyos tévedés volna azt gondolni, hogy a hosszú magánhangzót tartalmazó szavak állománya minden régi török nyelvben pontosan azonos volt. A magánhangzók megrövidülése igen korán megkezdődött, s azok redukálódása, végül teljes eltűnése egymástól lényegesen különböző tempóban ment végbe.

A diftongizálódás a következő módon történt: a megrövidült illabiális magánhangzó elé félhangzós *i̯* járult, a labiális sorban a félhangzó *i̯* a magánhangzó után következett: 1° *ā, ē* > *i̯a, i̯e*; 2° *o, u* > *oi̯, ui̯* stb. Példák:

köztör. *yēt-* 'vezet' (Clauson, ED 884) ~ ócsuv. *ǰēt-* > *ǰi̯et-* > *ǰiyet-* > csuv. *śavăt-* (jak. *siät-*); — köztör. *qān* 'vér' (Clauson, ED 627) ~ ócsuv. *qi̯an* > *yan* > csuv. *yun*; — köztör. *kōbäk* 'köldök' (Clauson, ED 688, nem jelez hosszúságot, de tkm. *gȫbek*) ~ ócsuv. *kōbek* > *kōi̯bek* > *köyibek* > csuv. *kăvapa*; — köztör. *tōrt* 'négy' (Clauson, ED 534; *dōrd* ?) ~ ócsuv. *tōrt* > *tōi̯rt*, *töyirt* > csuv. *tăvată*. Különösen világos a sajátos csuvas fejlődés a hosszú—rövid magánhangzós szópárokban. Pl.: Kāšγ., kūr., kirg. *tāš* 'kő'; jak. *tās*; tkm. *dāš*; karag. *taiš*; haladzs *tɑ̄ᵍᵊš* ≈ oszm., gag. *taš*; az. *daš*; tof. *daš* ~ csuv. *čul* < *čal* < *ti̯al* < *tāl* (mong. *čila-γun* > *tila-γun*). Ezzel szemben: Kāšγ. *taš* 'külső, kívül'; jak. *tas*; tkm. *daš*; oszm. *dıș*; az. *dïšarï* 'kívül'; gag. *dïšar*; tof. *da'šqarï* ~ csuv. *tul* < *tal*.

Az ócsuvas hosszú magánhangzók diftongizálódtak, majd monoftongizálódtak. Néhány szó ez utóbbi állapotban került hozzánk: közéjük tartoznak a már említett következő adatok:

sár ~ csuv. *šur*;

sár(arany), *sárog*, *sárga* ~ csuv. *šură*, *šur* 'fehér';

sárkány ~ köztör. *sazayan*;

kéneső (?) ~ köztör. *könäsuv* ~ csuv. *šĭv, šu.*

Még egy szavunk van, melynek csuvasos eredetű hosszúságában Gombocz óta nem kételkedünk, ez :

kék (1229 : *Keyc*) ~ csuv. *kăvak* < köztör. *kŏk* (Clauson, ED 708) ; Kāšγ. *kŏk* ; tkm. *gŏk* ; kojb., turki, özb. Q *kŏk* ; kur., tob., tüm., ngd. *kŭk*, tat. *kŭk* ; haladzs *kŏk* ; jak. *küöχ* ; oszm. *gök*, de *göğü*, gag. *gök*, az. *göy* ; tuv. *kök*. Érdemes vele szembeállítani rövid magánhangzós párját : köztör. *kŏk* 'gyökér' (Clauson, ED 708) ; Kāšγ. *kök;* tkm. *kök* : oszm. *kök* 'root ; base', az., gag. *kök* ; tuv. *kö'k* ; csuv. *kăk*.

Megjegyzendő, a csuv. szóbelseji *y* ~ *v* változás aránylag kései jelenség. A *t-* és *s-* utáni hosszú magánhangzó palatalizáló hatása — némileg más formában — a csuvason kívül megtalálható a mongolban is.

Megállapíthatjuk, hogy a magyarba átkerült ócsuvasos jövevényszavak hosszúsága alighanem az átadó nyelvből származik, bár a magyarban számos esetben másodlagos hosszú magánhangzók keletkeztek rövidekből : kétségtelen, hogy a mai csuvas semmilyen formában nem tartalmaz hosszú magánhangzót, egykori emlékét csak a diftongusból fejlődött két szótagos alakok őrzik. Aligha tulajdoníthatunk bizonyító értéket Doerfer példájának (köztör. *qāz* 'liba' ~ csuv. *χur*), amellyel cáfolni próbálta Hovdhaugennek azt az állítását, hogy az ócsuvasban csak diftongusos hosszúságokkal számolhatunk. Doerfer ez idő szerint bizonyíthatatlan nézetét azonban feltevésként érdemes továbbra is figyelembe venni. Ócsuvas hosszú magánhangzókat a magyar nyelvbe átkerült szavak őrizhettek meg; Räsänen ezeket a magyar hosszúságokat megpróbálta bevonni a kutatásokba, evidens tévedései miatt sajnos kedvezőtlen visszhangja volt kísérletének. Úgy véljük, érdemes a *szám-, szálféle* eseteket gondosan összegyűjteni és tanúságukat újra vallatóra fogni. Számolnunk kell azonban azzal a lehetőséggel is, hogy az egykori nem-csuvasos nyelvek szintén ismerhették a hosszú magánhangzók rendszerét valamilyen formában, s ezekből is kerülhetett néhány a magyarba.

Egy esetben felmerült annak a lehetősége, hogy az eredeti hosszúság diftongizálódott alakban került volna nyelvünkbe. A TESz. úgy véli, hogy a *kék* a magyarba **köik* alakban került. Egyetlen elszigetelt példából aligha helyes ilyen következtetésre jutni, annál kevésbé, mert a régi magyar *keyc* nehézség nélkül magyar fejleménynek is felfogható. Ha ez valóban így van, akkor más csatornán szintén ahhoz a feltevéshez jutunk, hogy a magyarba eredeti török hosszúságok is átkerültek.

Ebbe a kategóriába sorolandó egy másik, szintén problémáktól torzított szavunk, a *bűn*. A TESz. a nehézségeket sarkítva ismeretlen eredetűnek tartja, „ótörök jövevényszóként való magyarázatai főként hangtani nehézségek miatt nem valószínűek". Valójában egyetlen hangtani nehézségről lehet szó, arról, hogy korábbi alakja „feltehetőleg" *bün* volt. Valójában nem a diftongus a nehézség, hanem az, hogy az Ómagyar Mária Siralomban, *bi-üntelen* alakjában, a diftongus két önálló szótagot képvisel. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy metrikus okokból keletkezett poetica licentiával van dolgunk, akkor visszajutunk a diftongusos alakhoz, amely kifogástalanul magyarázható ; a *bün* úgy viszonylik a *bűn*-höz, mint a *keik* a *kék*-hez. Török oldalról a származtatásnak nincs akadálya, a magánhangzó a törökben ui. hosszú : köztör. *bŭn* 'defect, and the like' (Clauson, ED 347) ; ujg. *mün* 'hiba, fogyatkozás, bűn', *uluγ mün* 'nagy bűn' ; Kāšγ. *mŭn*. Jelentéstani szempontból vö. a következő páros kifejezéseket : *mün ʿayb, mün bečä* (Man. I, 23), *mün qadaγ* (Müller, Uig. III, 5), *yazuq mün* (QB). A Qutadγu biligben a *mün* antitézise az *ärdämnek*. Ibn Muhannā szerint Turkesztánban a szót *mŭn*-nek ejtik, a „mi országunkban" *bŭn*-nek. Kipcsak szótárakban a *bün* türkmen adatként van feljegyezve. (Az adatokra vö. Clauson, i. h. és DTS 353, valamint Räsänen, Etym. Wb. 347.) A mai török nyelvek közül kevés tartotta fenn : kirg. *mün* (Judachin 1940, 310), kzk. *min* (Shnit., 145).

A szó szókezdője szerint *m*-t tartalmaz a török nyelvek nagy keleti tartományában (ide tartozik az ujgúr is), *b*-t a nyugatiban, ahol a türk, az oguz és csuvasos elemeinknek forrását képező nyelv is helyet foglal.

12. *Szókezdő hosszú magánhangzók ; a v- és y- protézis*

A köztörök nyelvekkel szemben a csuvas eltérő fejlődést mutat ebben a szókezdő helyzetben, pontosabban : a hosszú magánhangzók diftongizálódtak. Ez a folyamat valamelyest eltért a mássalhangzós szókezdet után következő hosszú magánhangzó diftongizálódásától, ugyanis az illabiális hosszúság előtt megmaradt a várható *y-* előtét, a labiálisoknál azonban a várható labiális magánhangzó eltűnt, s az utána következő *y*-ből fejlődött *v*-vel kezdődik. A folyamat legjobban a hosszú—rövid szópárokon figyelhető meg. Íme : köztör. *āt* 'név' : türk, Kāšγ., QB, tkm., jak. *āt* ; oszm., az., gag., krm. *ad* ; tuv. *at* ; csuv. *yat* ~ köztör. *at* 'ló' : türk, Kāšγ., QB, tkm., jak. *at* ; oszm., az., gag., krm. *at* ; tuv. *a't* ; csuv. *ut*. — köztör. *āč* 'éhes' : türk, Kāšγ., QB, tkm., gag. *āč* ; haladzs *âč* ; jak. *ās* ; karag. *aiš* ; oszm., az. *aǰ* ; tuv. *āč* ; csuv. *viśă* ~ köztör. *ač-* 'nyit-' : türk, Kāšγ., QB, tkm., oszm., gag., az. *ač-* ; jak. *as-* ; tuv. *a'š-* ; csuv. *uś-* — köztör. *ōt* 'tűz' : Kāšγ., QB, ujg. *ōt* ; haladzs *ôt* ; ngd. *öt*, tat. *ŭt* ; jak. *uot* ; oszm., az., krm. *od* ; tuv. *ot* ; csuv. *vut* (< **ovut* < *oyut*) ~ köztör. *ot* 'fű' : Kāšγ., QB, ujg. *ot*, tkm., jak. *ot* ; tuv. *o't* ; csuv. *ută* 'széna ; fű'.

A fenti példasor nemcsak a szabályosságot tükrözi, hanem azt is, hogy a csuvasban az eredeti hangtani rend korán megbomlott, és rendhagyó elemek szüremkedtek be az eredeti állapotba. Ezt mutatja az *āč* ~ *ač-* szópár csuvas képviselete : a rövid magánhangzó csuvas reflexe szabályos, a hosszúé azonban nem, mert a várható *y-* előtét helyett *v*-t tartalmaz. A hosszú magánhangzók

emléke a csuvasban szókezdő helyzetben egyre jobban elmosódott, s az előtét analógia alapján, eredetileg rövid magánhangzók előtt is kifejlődött. A kétfajta előtétről röviden szólnunk kell; közülük elsőként a labiális szókezdők csuvas reflexeiről.

A) A csuvasban a hosszú labiális szókezdő előtt a *v-* előtét szabályos. A fenti *ōt* 'tűz'-ön kívül megemlítjük még: köztör. *ōn* 'tíz' ~ csuv. *vun*; köztör. *ōt* 'epe' ~ csuv. *vat*; köztör. *ōz* 'közép' ~ csuv. *var*; köztör. *üč* 'vég' ~ csuv. *věš*. Megtalálható a *v-* előtét rövid labiális magánhangzók előtt is: köztör. *ol* 'ő, az' ~ csuv. *văl*; köztör. *uzaq* 'hosszú' ~ csuv. *văraχ*; köztör. *uč-* 'repül' ~ csuv. *věš-*; köztör. *öl-* 'meghal' ~ csuv. *vil-*. Ugyanez az előtét megtalálható a cseremisz XV—XVI. századra tehető csuvas jövevényszavaiban is, mégpedig bilabiális spiráns (*β*) alakjában; példákra vö. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 54—60.

Megtaláljuk a szókezdő előtti *v-* protézist a XIII—XIV. századi csuvasos típusú bolgari feliratokban:

vīn [w'n], ritkán *van* [w^{a}n] 'tíz' ~ csuv. *vun* ~ köztör. *ōn*;

vatar [wṭr] 'harminc' ~ csuv. *vătăr* ~ köztör. *otuz*;

večim [w^{a}jʸm] 'harmadik' ~ csuv. *viššěm* ~ köztör. *üč* 'három';

velti [w^{a}ltʸ] 'meghalt' ~ csuv. *vil-* ~ köztör. *öl-* (vö. RÓNA-TAS: AOH XXX, 167).

A magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavai közt akad néhány, ahol a szókezdő labiális magánhangzót *v-* előtét előzi meg. E kérdés régebben többször felmerült, de egyesek vitatták a felvetett etimológiák helyességét. Elvileg ilyen jellegű átvételek feltevésének nincs akadálya, hiszen nehézség nélkül kapcsolhatók a török hosszú magánhangzók diftongizálódásának rendszeréhez, még inkább a szókezdő *sz-* (*szél, szűcs, szőlő*) által képviselt középcsuvasos anyaghoz. Ebbe a kategóriába sorolható:

vályú ~ csuv. *valak*, nyj. *vulak* 'csatorna, csurgó', *valaška* 'vályú'; csuv > e. cser. *βola, βol* 'Trog', *volo* 'Krippe'; cser. h. *βal* 'Trog, Wasserrinne', *βolak* 'Rinne' ~ Kāšγ. *oluq* 'Trog; kleiner Kahn' (BROCK. 127), 'an object hollowed out of a tree trunk', e.g. a trough in which grape-juice is cooled, or cattle watered; 'a small (dug out) canoe' (CLAUSON, ED 136—7); csag. *olaq* 'petit bateau' (PDC 74), 'ein kleiner Kanal, eine Rinne' (RADL. I, 1094); Muh. *oluq* 'csatorna, csorgó' (RIF. 170); Idr. *oluq* (CAF. 62); Tuh. *olaq* (ATA. 144; *avlak*); tat. *ulaq* 'ein kleiner Kanal, Trog für Pferde' (RADL. I, 1679); 'csatorna, csurgó; vályú' (TRS 588); bask. *ulaq* (BRS 573); nog. *olīk* (NRS 245—6); mai ujg. *olaq* 'vályú háziállatok számára' (URS 108). Az egyeztetést GOMBOCZ a szókezdő *v-* miatt kétségesnek tartotta (BTLw. 23), NÉMETH (HonfKial. 126) viszont már beilleszthetőnek vélte kései csuvasos jövevényszavaink közé. PALLÓ MARGIT több alkalommal is foglalkozott a kérdéssel, és fenntartás nélkül elfogadta a *v-* szókezdős szavak török etimológiáját, mindössze azon tűnődött: hogyan magyarázandó a *vályú* és *ökör* szókezdőjének az eltérése?

Egyszerű a felelet: ugyanúgy, mint a *gyűszű* és a *szűcs* szókezdőjének a különbsége, az egyik ócsuvasos, a másik középcsuvasos sajátság. Vö. K. PALLÓ: UAJb. XXXI, 241—3 és AOH XII, 33—44; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 357; CLAUSON, ED 137; DTS 366; SEVORTJAN, Ètim. sl. 4512; EGOROV, Ét. slov. 46;

vék ~ csuv. *vak, vakă* 'lék (jégen)'; csuv. ~ cser. m. *βàkə* 'Wuhne im Eis', *βàke*, cser. h. *βàk*; tat. *bäke* 'lék; Wuhne, Eisloch' (BÁL. 156), *bäke* 'lék' (TRS 89); mis. *bäk* (PAAS.), karat.-mord. *bäk'e*; bask. *mäke* (BRS 397); kkalp. *üki* 'lék' (RKkS 809); csag. *ökü* ['wkw] 'trou fait dans la glace pour puiser de l'eau' (PDC 72); oszm. *öğü* 'hole in the ice [to obtain water]' (HONY 278).

A törökség perifériájáról származik a szó, s belső problémák fűződnek hozzá. GOMBOCZ ezeket jól látta, ugyanakkor a magyar szó oldalán mutatkozó nehézségek sem kerülték el a figyelmét. Ezek közül a lényeges: a magyar szónak van *lék* változata is; ugyanolyan párhuzamos a két alak, mint *láp, lápa* és *vápa, lép-* és *vép-* vagy *láz* és *váz*. A török származtatás csak akkor jöhet szóba, ha a *vék* alak az elsődleges, s a *lék* későbbi származék. Sajnos, a kérdés megoldására érdemleges kísérlet nem történt. A TESz. magáévá tette ugyan GOMBOCZ fenntartásait a *lék* címszónál, de az érdemi álláspontját tartalmazó *vék* címszó sajnálatos módon kimaradt a szótárból. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a javasolt fgr. etimológiával szemben a MSzFgrE. (II, 396) fenntartással él, de a *vék* török etimológiáját mérlegeli. A tatár, miser (baskír) szavak viszonya a csuvashoz (amin GOMBOCZ szintén fennakadt) nehézség nélkül érthető: ezek jövevények a csuvasból, s az átvett csuvas szókezdő *v-*t a maguk hangrendszeréhez idomították. Végül nem helytálló GOMBOCZnak az a nézete sem, hogy a feltett köztörök (oszm.) szókezdő *ö-*vel szemben a csuvasban *vi* és *və* volna várható; elég, ha utalunk a már idézett csuv. *vat* 'epe' ~ köztör. *ōt*, csuv. *var* 'közép' ~ köztör. *ōz* példákra, melyek száma szaporítható. A periferiális szókészleti elemeknek különös súlya van szókészletünkben, s azokat csak a nehézségek gondos ellenőrzése után szabad kizárni.

Ebbe a kategóriába sorolják egyesek még: *vejsze* (csuv. *vača*: cser., bask. megfelelőkkel), *vers(eng)*. Nem tartozik ide: (kötelet) *ver*, ez ugyanis a német *'(Tau) schlagen'* tükörfordítása.

B) A csuvasban a hosszú illabiális szókezdő magánhangzó előtt *y-* jelentkezik. A már említett *āt* 'név'-en kívül ilyen még: köztör. *ās* 'hermelin' ~ csuv. *yus*. A *y-* előtét azonban bőségesen jelentkezik előtétként, analógiásan más, rövid magánhangzók előtt is: köztör. *üzängü* 'kengyel' ~ csuv. *yărana*; köztör. *ikiz* 'iker' ~ csuv. *yěkěr*; köztör. *äŋär* 'nyereg' ~ csuv. *yener*; köztör. *aq-* 'folyik' ~ csuv. *yuχ-*. A *y-* protézis a cseremisz csuvas jövevényszavaiban is megtalálható; cser. m. *yəγər* 'iker', cser. h. *yiγər* ~ csuv. *yěkěr*; cser. m. *yoγaš* 'folyik' ~ csuv. *yuχ-*; cser. m. *yos* 'hermelin', cser. h. *yäs* ~ csuv. *yus*; stb.; vö. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 51—4. A bolgari csuvasos sírfeliratokban ilyen típusú szó nem fordul elő, tiszta magánhangzós kezdetű szavai a csuvasban ugyanúgy hangzanak.

Csuvasos török jövevényszavaink közt ez idő szerint nem ismerünk olyan kétségtelen példát, amely ebbe a kategóriába volna sorolható. Ezzel szemben korai névanyagunkban akad kettő is, amely másodlagos *y*-t tartalmaz.

Jenő — a hatodik magyar törzs neve *Γενάχ*, azaz *Genakh* (Konst. Porph.); ez *Jeneu, Yeneu, Yneu, Jeney* alakban jelentkezik a magyar régiségben, s mint *Jenő* él számos helyen toponímiánkban, valamint személynévként. A név értelmezése Németh Gyulától származik (HonfKial. 261—4), aki benne az *īnaq* méltóságnév egyik változatát látta. Meg kell jegyeznünk, hogy e változat egyértelműen csuvasos jellegű, ezt igazolja a *y*- előtéten kívül palatális hangrendje is. A XIII—XIV. századi magyar személynevek közt megtalálható ugyane névnek köztörök változata *Inak* alakban. Vö. Ligeti: MNy. LXXV, 259—62 és MNyTK II, 455—6.

Jelekh. — Konst. Porph. szerint Árpád második fiának ez volt a neve. E név bizánci görög átírását Gombocz „tökéletlennek" tekintette a latin forrásokból ismert *Illeu* (> *Üllő*) alakkal szemben. Mint arra korábban rámutattam, itt egyazon név két változatával van dolgunk: az *Illeu* < *Ilig* köztörök alak, a *Jelekh* pedig ugyane név csuvasos változata; vö. Ligeti: NytudÉrt. 40: 230—9 és MNyTK II, 63—4, valamint MNy. LXXV, 261—2 és MNyTK II, 457—8. Ez utóbbi helyen rámutattam, hogy *Jelekh* mai megfelelője **Jelő* volna. Nos Györffy György (AEMA I, 100) rábukkant e csuvasos alakra toponímiánkban: Nyitra megyében található meg: 1211: *Jelec* és 1156: *Jeleu* alakban (i. m. 141, 9. térképvázlat). Az *Ilig* > *Jelech* párhuzamot kifogástalannak tartja Golden is, azzal, hogy az utóbbi alak — kazár változat (AEMA I, 37—43).

Hasonló csuvasos szókezdőt találunk a X. századi bolgár fejedelem, *Almïš* címében is, amely *yltw'r* gráfiával maradt ránk, s amelynek olvasata *Yiltawar*, ez a rovásírásos feliratok *ltbr* = *eltäbär* címét tükrözi. A szókezdőn kívül a *w* (esetleg a veláris hangrend) csuvasos jelenségnek látszik. A kínai átírás *hie-li-fa* kifogástalanul ad vissza egy eredeti *heldiber* alakot (Doerfer indokolatlanul bizalmatlan a kínai átírás hitelességével szemben). Vö. Ligeti: AOH I, 151; Czeglédy: MNy. XL, 179—86; Doerfer, TMEN II, 201—3. (Moses Kalankatvac'i kaukázusi hún *Alp-Ilutver* címe valóságban kazár eredetű; az örmény átírás azonban eltakarja eredeti hiteles fonetizmusát.)

A szókezdő *e* és *i* előtt más török nyelvekben is jelentkezik szórványosan *y*-, ezt a jelenséget azonban élesen el kell választani a fentebb tárgyalt esetektől, melyekben félreérthetetlenül közép- és újcsuvas jellegű neologizmusokról van szó.

13. *Első szótagbeli a* > *ï a csuvasban és a magyarban*

Ismeretes, hogy a csuv. első szótagbeli *ï*-nak bizonyos esetekben ugyancsak *ï* felel meg a jakutban és *i* a mongolban; ezek összefüggése a vitatott kérdések közé tartozik. Ezzel szemben nem kétséges, hogy néhány esetben a köztör. *ï*-val szemben jelentkező csuv. *ï*-nak a magyarban is *i* a megfelelője. Abban sem kételkedhetünk, hogy olyan csuvasos sajátsággal van dolgunk, amelynek régiségét magyarban való előfordulása bizonyítja.

Jövevényszavaink közül ide kell sorolnunk:

dió (*gyió, gyivó*) < **ǰïγaq*; ~ köztör. *yaγaq*; vö. fentebb;

ír < **ïr-* ~ csuv. *śïr-*; köztör. *yāz-*; mong. *ǰiru-*, ma. *niru-*; l. fentebb;

író (tejtermék) ~ középcsuv. **ïraq* (> cser. *jəra* 'Buttermilch', Räsänen 132); köztör. *yad-*, tkm. *yāy-* 'köpül', tat. *yaz-*; vö. fentebb;

tiló ~ csuv. *tïla*; köztör. *talqï-*; mong. *talkin*; vö. fentebb;

tinó ~ csuv. *tïna*; köztör. *tāna*; tkm. *tāna* nyj.; az. *dana* 'tinó (hat hónaptól egyéves korig)'; tat., nog., kirg., özb. *tana* 'tinó a második évében'; kzk. *tana* 'young cow'; gag., oszm. *dana*; bask. *tana ügeš*. Vö. Egorov, Ét. slov. 268; Räsänen, Etym. Wb. 460; Ščerbak, Nazvanija 101, 103;

tyúk ~ csuv. *čăχă, čăχ* ~ ujg. *taqïγu*; Kāšγ. *taqaγu*; Muh. *taquq, daquq*; csag. *tawuq, tawuγ*; kún *tawuq* stb. Vö. Egorov, Ét. slov. 321; Clauson, ED 468; Doerfer, TMEN II, 441—4 (a m. szó forrásául javasolt **tiyuq* < **tį̄āqiūq* elfogadhatatlan; vö. TESz.); Räsänen, Etym. Wb. 457. A mong. és ma.-tung. alakok felsorolását l. Doerfernél.

Meg kell jegyeznünk, hogy jövevényszavaink nem minden esetben tükrözik a csuvas első szótagbeli *-ï*-t a köztör. *a*-val szemben. Ilyenek:

tanú ~ csuv. *tïna, tïn* ~ ujg., Kāšγ. *tanuq* < *tanu-, tanï-*; vö. mong. *tani-*;

dara ~ csuv. *tïră* 'gabona' ~ ujg., Kāšγ. *tarïγ*; oszm., az., tkm. *darï* 'köles'; vö. köztör. *tarï-* 'földet művel', mong. *tari-*.

E csuvas fonetikai sajátság mongol, főleg jakut kapcsolatai látszólag nem érintik csuvasos jövevényszavaink problémáit, a valóságban azonban nem közömbös annak felderítése, hogy miként alakult ki a csuvas fonetikai rendszer, melyik szakaszába kapcsolódnak be a magyar—ócsuvas nyelvi érintkezések. A csuvas—mongol nyelvviszony pontosabb meghatározása régi adósság, megléte azonban nem újdonság. Ezzel szemben korábban véletlennek tekintették a csuvas—jakut egyezéseket. Később a jakut hosszú magánhangzók őstörökre visszamenő örökségének a felismerése lényegesen módosította a korábbi elutasító álláspontot. (Figyelmen kívül hagyjuk most Németh Gyula fiatalkori elméletét a csuvas—jakut együttélésről, a csuvas és jakut nyelvek összekapcsolását *s*-török néven és szembeállítását a többi *y*-töröknek nevezett nyelvvel.) Az egyezések főbb típusai ezek:

a) csuvas *ï* (a már említetteken kívül): Kāšγ. *bāl* 'méz' ~ csuv. *pïl*; Kāšγ. *bar-* (másodlagosan *bār*) 'megy' ~ csuv. *pïr-*; köztör. *altan* 'arany' ~ csuv. *ïltan* (rendhagyó!);

b) csuvas és jakut *ï*: köztör. *ayït-* 'mond, beszél' ~ csuv. *ïyt-*, jak. *ïyït-*; köztör. *al-* (másodlagos *āl-*) 'vesz, fog' ~ csuv. *ïl-* ~ jak. *ïl-*; köztör. *tāi*

tükrözi. Tatár jövevényszóként megvan a vogulban is: *tśartà* 'Kienspan; fenyőfáklya' (KANNISTO: FUF XVII, 227—8; hozzáfűzött megjegyzésem: MNy. LIX, 393 és MNyTK I, 201). A vog. *tśartà* tör. előzménye *čarta* < *ǰarta*, a szó a tör. *yar-* 'világít' származéka (ennek főleg *yaru-* 'to be, or become bright, to shine' változata elterjedt; CLAUSON, ED 956). A *-ta* ritka deverbális nomenképző; vö. *büktä* 'Dolch', *köidä* 'Schmelzofen'; ugyanilyen funkciót tölt be a *-tu* változat: *ägdü* 'krummes Messer', *tamdu* 'Feuerbrand', *yaydu* 'glänzend, Glantz' (vö. besenyő *yavdï*); BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 96—8. Az éjszakai halászathoz használt fáklyákról l. MNéprL. II, 20;

kicsiny ~ csuv. *kĕšĕn* 'kicsi; fiatal, kiskorú'; tat. *kečkenä* 'kicsike, nem nagy, jelentéktelen' (TRS 249), 'kicsinyke' (BÁL.); bask. *kesкäy, keskäygenä* (BRS 254); szib. tat. *keckenä, köckönä* (TUMA. Ja. St. 134); tüm. *kičkinä* (RADL., Proben IV, 310), kkalp. *kiškene* (RKkS 408); özb. Qt. *kičkänä* (LIG.); ir. özb. *kičkina* (URS 215); kirg. *kičigine, kičine, kičinekey* (KRS 390); kzk. *kiškene* 'small, little' (SHNIT., 128); kip. *kičginä* (CLAUSON, ED 696). A szó a *kiči-g* 'kicsi, kis' *-qïna, -kinä* kicsinyítő képzős alakulata; vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 53 és BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 114—5. A mássalhangzó utáni *k* (l. fentebb), valamint a szóvégi magánhangzó eltűnése szabályos csuvasos sajátság. Eddig csak abban alakult ki egyetértés, hogy a *kicsi*, a *kicsiny*-ből lett „rövidülés"; a *kis* és *kicsiny* egymáshoz való viszonyát nem igen firtatták. A TESz. megjegyzi ugyan, hogy „a *kicsi* vagy a *kis* esetleges **kics* alakváltozata *-ny*, illetőleg *-ény* képzővel bővült volna, kevésbé valószínű". Valóban, úgy látszik, hogy a *kis* (< *kiči*) és a *kicsiny* (< *kičin* < *kičkinä*) külön-külön került a nyelvünkbe. A *kicsiny* szoros csuvasos kapcsolata feltűnő;

gyermek ~ csuv. *šamrăk* 'fiatal' > cser. m. *semᵊrək* 'Kind', *šamrək*; cser. h. *sämərək*. A szó etimológiája nem ismeretes. Az egyeztetés RÄSÄNENtől származik (MSFOu. XLVIII, 187). GOMBOCZ szerint (KCsA. I, 84) semmi nem áll az etimológia útjában, annál kevésbé, mert eredetileg a m. szó jelentése is 'fiatal' volt. Ez a megjegyzés annál figyelemre méltóbb, mert GOMBOCZ korábban (BTLw. 191) fgr. eredetűnek tartotta a szót. A csuv. szó eredete további vizsgálatot igényel; lehet, hogy a csuvasban is jövevény valamely ismeretlen nyelvből. Az egyeztetést egyelőre érdemes szem előtt tartani, a SzófSz. és a TESz. indokolt fenntartása ellenére;

süllő ~ csuv. *šăla, šăla pula* > cser. *šŏla-kol* 'Lucioperca'. Az egyeztetésről a lambdacizmus tárgyalása során szóltunk. Itt arra a szűk szóföldrajzi körre utalunk, melyet a csuvason kívül a kazáni tatár, a baskír és a karakalpak határol be. Az etimológia szempontjából közömbös, hogy RAMSTEDT a csuv. szót nem a köztör. *tïš, tiš* 'fog', de a *šiš* 'nyárs' szóhoz kívánta kapcsolni. Említést érdemel azonban, hogy a csuv. szó köztör. párjául feltett *tišäk* alaknak CLAUSON (ED 563) a mong. *šilegü*-ben lambdacizmusos megfelelést javasolt; az egyeztetés elfogadhatatlan. Helyes, hogy a *tišäk* 'a two-year-old

sheep' a *tišä-* 'fogazni', innen: 'tejfogakat elhullatni' *-k* képzős származéka. Helyes az is, hogy ez utóbbi ige a *tiš* 'fog'-ra megy vissza. Kétségtelenül a *tišäk*-hez (jak. *tisege*) tartozik a horezmitől és a régi kipcsak emlékektől kezdve adatolt *šišäk* változata is, ugyan nem egy *t-* > *š-* változás alapján (ilyen változás a mongolban is elképzelhetetlen), hanem a *tišäk*ből hátraható hasonulás eredményeképpen. Ebből következik, hogy egy másodlagos tör. *šišäk* nem egyeztethető a mong. *šilegü*-vel (ir. mong. *silüge* 'three-year-old sheep', MTT *šilegü qonin, šilegü irge*). Megjegyzendő, a XIV. századi Jemeni Négynyelvű Szójegyzékben (8a B 27) mongol szóként találjuk *šišek*-et, a *tölege* szinonimájaként 'one-year-old sheep' jelentésben (mindkét szóról vö. ŠČERBAK, Nazvanija 115—6). Különben a tör. *tiš-ä-k* pontos párja megtalálható a mongolban is: ir. mong. *sidü-le-ng* 'three-year-old (horse, ox); two-year-old (sheep)', ahol *sidü(n)* 'tooth' a *sidüle-* 'to teeth' (LESS. 698) származéka;

eke ~ csuv. *aka* 'régi kétkerekű fa-eke' > cser. *aya* 'Pflug' (RÄSÄNEN, MSFOu. XLVIII, 110) és votj. *aka-jaška* (WICHMAN, TLP 37). A csuv. szó az *ak-* 'elvet, bevet (gabonát)' *-a* képzős származéka: *păra* 'fúró' < *păr-* 'fúr', *turta* 'kocsirúd' < *turt-* 'húz, von'; vö. EGOROV, Ét. slov. A csuv. képző köztör. megfelelője *-q, -k*: *közünük* 'Fenster', *barq* 'Habe', *tayaq* 'Stütze' stb. GABAIN, Alttürk. Gramm. 74; BROCKELMANN, Osstürk. Gramm. 109—10. A köztör. *äk-* 'vet, bevet' a XI. századtól kezdve adatolt, ezt szembeállítja CLAUSON (ED 100, 532) a *tarï-* 'megművel (földet)' és a *tik-* 'elültet' igékkel. Az *äk-* igének kevés származéka ismeretes. Közéjük tartozik *äkin* 'a standig crop grown from seed and not yet reaped', 'some land, land under a sown crop', az ujgúr szövegekben fordul elő. Figyelmet érdemel Kāšγarī adata: *äkim*, ebben: *bir äkim yir* 'the quantity of land which can be sown on a simple occasion'. A m. *ekeföld* (vagy *ekealja*) kora középkori területmérték jelentette az egy év alatt egy ekével felszántható földterületet, és jelenthette, helyileg, az egy nap alatt felszántható területet (TÖRÖK KATALIN: MNéprL. I, 655). A török párhuzam figyelembevétele talán további pontosítást ígér. A csuv. szónak megfelelő **äkäk*, **äkäg* sem a régi, sem a mai török nyelvekből nem mutatható ki. Éppen ezért az EtSz. helyesen jár el, amikor *eke* szavunkat „bolgár-török"-nek minősíti, ezzel szemben helytelen a SzófSz. „valamely török nyelvből" meghatározása, csakúgy mint a TESz. „ótörök eredetű" besorolása. Vö. még SEVORTJAN, Ětim sl. I, 251—2; LIGETI: NytudÉrt. 89: 198 és MNyTK I, 187;

üröm ~ csuv. *erĕm* 'üröm (Artemisia)' > cser. *ərəm, ərə̂m-šud* 'Wermut', *ərəm-šud*; tat. *ärem* (TRS 731; BÁL. 16); szib. tat. *irmän* (TUMA. 114); bask. *ärem* (BRS 699). Vö. még tara *irmän* 'Quendel-Thymian, ein sehr vorteilhafter Gras zum Futter für die Pferde' (RADL. I, 1471); kirg. *ermeŋ* 'üröm', *ačü ermen* 'keserű üröm', *qïzïl ermen* 'vörös üröm' (KRS 962); kzk. *ermene* 'a kind of worm-wood (Artemisia)' (SHNIT. 84); ir. özb. *erman* 'keserű üröm' (URS 557); mai ujg. *ärmän, ämän* (URS 70); kacsa, kojb. *erbän* '1.

Wermut; 2. Thymian' (RADL. I, 800); kzk. *ermän* 'Wermut' (RADL. I, 802); csag. *irbän* 'Quendel-Thymian' (RADL. I, 1471). A szó megvan a mongolban is: ir. mong. *erme* 'l'aurore des champs, arbuste médicinal (abrotonum campestre)' (KOW. I, 262), 'Artemisia Sieversiana, Artemisia macrocephala' (LESS. 331); ir. kalm. *ermen* (POZDN. 22); kalm. *erm̥* 'Wermut', *erwŋ* 'Minze, Thymian' (RAMST. 126, 127). A TESz. szerint az *üröm* bizonytalan eredetű, s „talán török jövevényszó, de csak Volga vidéki török nyelvekből mutatható ki". A fenti felsorolásból látható, hogy az utóbbi állítás téves. Különben, ha valamely jövevényszavunk a csuvas mellett egyedül a volgai törökségből mutatható ki, az hitelét csak erősíti.

Bizonytalan eredetű szavaink közül ide sorolható még sok más, közöttük talán a *süveg*, *tükör*, *gyalom*, *ölyü* stb. Későbbi részletes vizsgálódás során nyilván majd sikerül tisztázni olyan kérdéseket, amelyeknek ma megoldhatatlannak tűnő nehézségek állnak az útjában.

Nyomatékosan kívánom hangsúlyozni, hogy a csuvasos szókészleti sajátságokból levonható következtetések előtt számot kell vetnünk egy nagyon lényeges ténnyel: a csuvast és szóföldrajzi vonzásába tartozó nyelveket a IX. századot megelőző időkben nem ott beszélték, ahol ma, hanem jóval délebbre és nyugatabbra is, egészen Azovig. E körülmény figyelmen kívül hagyása súlyos őstörténeti tévedések forrása lehet.

15. *A mongol megfelelések*

Amióta megkezdődött szókészletünk régi török elemeinek módszeres vizsgálata, a magyar szóval egybevetett csuvas és köztörök megfelelők után mindig megemlítették a velük összetartozó mongol és azokkal rokon adatokat is. Példaként elég utalnunk a BTLw. gyakorlatára: *alma*~ mong. *alima*, *búza* ~ mong. *buγudai*, *bojtorján* ~ mong. *balčiryana*; ahol erre mód volt, a listára került a mandzsu megfelelő is: *árpa* ~ mong. *arbai* ~ ma. *arfa*; *bátor* ~ mong. *bayatur* ~ ma. *baturu*; *érdem* ~ mong. *erdem* ~ ma. *erdemu*; itt-ott a tungúz reflexek is felbukkannak: *kos* ~ mong. *quča* ~ ma. *qôča* ~ tung. *quca*; *tömény* ~ mong. *tümen* ~ ma. *tumen*, a hozzá tartozó déli ági nyelvekből gold, olcsa, orocs és az északi ág nyelvei közül tungúz, manegir, szolon; *tyúk* ~ mong. *takiya* ~ ma. *čoqo*, gold, orocs és tungúz megfelelőkkel.

GOMBOCZ az altaji rokonság hívei közé tartozott, számára a mongol és a vele összetartozónak vélt mandzsu-tungúz adatok felsorolása mindenekelőtt leltári teljességre való törekvést jelentett. Az ő eljárását követik máig a többi altajisták, azzal a különbséggel, hogy a RAMSTEDT által kezdeményezett koreai-altaji kapcsolatok lényegesen kitágították a korábbi kereteket, sajnálatos módon — nem kívánatos irányban. A koreai elemek bevonása régi török elemeink ún. koreai hátterét hitelt nem érdemlő feltevésekkel bővítették.

A hibás, ahisztorikus módszertani elvekre épített koreai rokonság elméletének ezek a marginális, bizonytalankodó megjegyzései nem igényelnek ugyan cáfolatot, a távolabb állókat azonban megtéveszthetik, főleg ha tisztázatlan, bonyolult etimológiákhoz kapcsolódnak. Közülük valók a következő példák:

iker ~ kor. *pegim* 'the next, the second, the one following'; ez a tör. *iki* 'kettő', *ikiz* 'iker', mong. *ikire* szavakhoz volna kapcsolandó (Studies on Korean Etymology: MSFOu. XCV, 195);

tar ~ kor, *tämeri* 'a bald head', mong. *tar*, *taruqai*, tör. *taz*, tung. *taraka* 'kopasz'; „turk > hung. *tarka*" (SKE 250);

eke ~ kor. *ekta* 'to drag along'; egybeveti vele: tör. *äk-* 'to farm, to plough', csuv. *ak-* 'vet', *aca* 'eke' < **eke-k*; „hung. *eke* the plough" (SKE 53).

Sajnálatos tájékozatlanságról tanúskodnak azok az egyeztetések, amelyekben az altaji szó a koreai nyelv kínai jövevényszavaihoz van kapcsolva; ezek a szino-koreai elemek zömükben ugyanis az i. sz. VIII—IX. századból származnak. Ilyenek:

szék ~ szk. *sjek* 'a mat, matting, seat'; tung. *sektę* 'to spread out a mat'; ma. *sekǰi*, mong. *segli* 'a hide or something else spread out for sitting, or for use in slaughter'; tör. *säki* „csuv. *saĝâ* 'seat' > hung. *szék* 'a chair, a seat'" (SKE 227);

kündü ~ szk. *kun-tai* 'minister of war' (SKE 130);

könyv ~ szk. *kwęn* 'book, volume'; „ancient t. **kön* and as a derivate *könig*, *künig* (?) > hung. *könyv* 'book', mordva *końov*, r. КНИГА 'book' (M. RÄSÄNEN" (SKE 133). RÄSÄNEN RAMSTEDTtől adoptált kalandos etimológiája nem áll magában, bekerült a TESz.-be is. A cikkíró szerint a *könyv* vándorszó, melynek igazolására — GABAINra hivatkozva — idézi a kor. *kwęn* 'könyv', ujg. *küin* 'könyvtekercs' szavakon kívül a sumér ('pecsét'), oszét, örmény ('tábla, levél'), mordvin és óegyházi szláv adatokat is. A magyar szó szempontjából közömbös az „asszír", de közömbös a kínai is. Az ujgúr *küin* (*küen*) a kínaiból fordított *Säkiz yükmäk*-ben fordul elő *kui bitig* összetételben, és nem az egyetlen kínai szó ebben a fordításban. E kínai vendégszó különben soha semmilyen török nyelvben nem élt, s nem is kerülhetett onnan a magyarba. A sumértól kínaiig megvont kalandos háttér kikapcsolásával közelebbi szomszédságban kell keresni a m. *könyv* eredetét. Vö. BANG—GABAIN—RACHMATI, Türkische Turfantexte VI, 30: 202—3; 68 (jegyz.). LIGETI, Autour du Säkiz yükmäk yaruq: BOH XVI, 315—6 (a kín. *kiüan* ujgúr fordítása ugyanebben a szövegben *tägzinč* változatban is megtalálható; mongol variánsa *debter*).

Az altaji rokonság ellenzői számára a mongol stb. megfelelők elvesztették korábbi jelentőségüket, azokat egyszerűen török jövevényszavaknak tekintik. Figyelemre méltó, hogy a jövevényszó-elmélet során előtérbe ugrottak a török—mongol párhuzamok, a mandzsu és déli ági rokonai a mongol elágazásaiként kezdtek szerepelni, mellettük egyre ritkábban került sor északi ági

tungúz adatok regisztrálására. Aligha a véletlen játéka, hogy RAMSTEDT korai munkáiban nem altaji, de török—mongol problémákat vizsgál.

A mongol nyelv törökből származtatott jövevényszavait elsőként CLAUSON kísérelte meg kronológiailag osztályozni. Nézete szerint a jövevények legrégibb rétege az i. sz. V—VIII. század közti időből származik, a középső réteg a VIII—XII. századra tehető, végül a harmadik csoport a mongol korra (XIII—XIV. század) datálható. Vö. CLAUSON, Turk, Mongol, Tungus: AM VIII, 1960, 110—1 és Studies 217—22.

CLAUSONnal megegyezik DOERFER abban, hogy a török—mongol szókészleti egyezések mongol anyagát török eredetűnek tartja. Két lényeges ponton azonban eltér tőle. A legrégibb réteg felső kronológiai határául megjelölt V. századot túlságosan késeinek tartja; ebben tökéletesen igaza van. A másik pont ennél is lényegesebb mozzanatra mutat rá: CLAUSON hármas tagolását kései érintkezésnek (Jungkontakt) minősíti, maga emellett (helyett) korai érintkezést (Altkontakt) tesz fel a két nyelv között (DOERFER, TMEN IV, 339—41). Ezzel is egyet lehet érteni, főleg ha az „Altkontakt"-ot ősi érintkezésnek értelmezzük. CLAUSON hármas kategóriája különben kifogástalan akkor is, ha az a kapcsolatoknak csak utolsó fázisát ragadja meg.

A magyar szókészleti kutatásokban a mongol megfeleléseknek van még egy sajátos szektora. Régi, kezdetleges mongol szóhasonlítgatások után SIMONYI, majd MUNKÁCSI felvetette a mongol jövevényszavak lehetőségét is; az előbbi közvetlen mongol érintkezésből próbálta megmagyarázni szókészletünk bizonyos elemeit, MUNKÁCSI viszont ugyanazokat mongol eredetű török elemeknek magyarázta (a tévesen mongol nyelvűnek tartott húnok nyelvéből kerültek volna a bolgár-törökökhöz, onnan a magyarba). A közvetlen mongol kapcsolatok feltevését hamarosan elejtették, helyette a török (csuvasos) közvetítésű „mongolos" jövevényszavak hipotézise került napirendre. Vö. LIGETI, Mongolos jövevényszavaink kérdése: NyK XLIX, 190—271 és MNyTK I, 202—83; BÁRCZI, Szók.² 55—7. Végső soron a mongolos elemek listáján gondos vizsgálat után mindössze három szorult magyarázatra: *dél*, erről kiderült, hogy elválaszthatatlan a *dől*-től, megmaradó problémái mögött nincs „mongolosság"; *ölyv*, máig csak mongol megfelelője ismeretes (középmong. *hele'e*, ir. mong. *eliye* < *elige*), de forrása csak tör. **elig* lehet; az *ige*, *igér* (mong. *üge*) továbbra is magyarázatra szorul, melyet a mongol megfelelés sem képes megoldani.

Mindezen problémák mögött ott húzódik a máig megválaszolatlan kérdés: eljutott-e a mongol nyelv az Uráltól nyugatra a tatárjárást megelőző századokban?

A mongol vagy mongolos elemek száma nemrég meggyarapodott. Eddig kifogástalan ugor eredetűnek tartottuk *kebel* szavunkat; SZINNYEI (NyH⁷ 159); BÁRCZI (SzófSz., Szók.² 7, 12, 14); LAKÓ (NytudÉrt. 47: 38; UAS LXXX, 66). A TESz. szerint azonban ugor magyarázata hangtani és jelentés-

tani szempontból nem fogadható el. (A MSzFgrE. kereken kitagadja e szót fgr. elemeink közül.) Helyette megjelent lehetséges forrásaként a mong. *kebeli* 'has', ma. *xefeli* 'ua.'. Az immár ismeretlen eredetűnek minősített *kebel* szónak, a TESz. véleménye szerint, „esetleges török eredete további vizsgálatra szorul". Török eredetről eddig senki nem beszélt, a felvetett mong.—ma. alakok ilyen feltevésre nem jogosítanak fel. Arra sem nehéz felelni, hogy „milyen alapon vethetjük el a mongol alakokat?" (SINOR: NytudÉrt. 58: 197; UAJb. XLI, 276). Nincs új a nap alatt, az etimológia megvan már RAMSTEDTnél (Kalm. Wb. 230, s. v. *kēl'*.).

A mongol szó főbb alakjai: középmong. *ke'eli* 'has' (MTT: Hy: Tk), *kehli* (Jem.T, Muh., Ist.T), *kēli* (MA); prekl. *kegeli* (Indices II, 190; V, 269) ir. mong. *kegeli* 'womb; pregnancy: belly', *kebeli* 'belly, stomach; paunch; womb' (LESS. 442, 438); ir. kalm. *kebeli*: kalm. *kēlŋ*, B *kewl'*; ord. *k'ēl* 'foetus (chez les animaux); intérieur (de puits)', *k'eweli* 'matrice, sein', mgr. *k'ēlie*; dah. *k'ēl*; hal. *χēli*; bur *χēli*. A ma. *xefeli* korábbi **xeweli*-ből, az meg mong. *kebeli*-ből keletkezett. A beszélt mandzsuban *kewəl*, *xevəl* [*kẹvẹl*, *xẹvẹl*] 'stomach, belly; bosom' található (YAMA. n° 87). Megvan a szó a (Ming-kori) dzsürcsiben *xefüli* (Ford. Ir. 508), ill. *xeüli* (Tolm. Ir. 893) alakban. A mongol szó átment a szolonba (*kéli*) és lamutba (*kebel*); vö. CINCIUS, Sravn. slov. tunguso-manjčžurskich jazykov I, 387—8. A mong. *kebeli* ~ *kegeli* korábbi **keβeli* ~ **keγeli*-re megy vissza; vö. VLADIMIRCOV, Sravn. gram. 205. A számos példával igazolt mong. *-β-* ~ *-γ-*nek a törökben *-p-* felel meg (POPPE, Introduction 60); a törökben — ha megvolna a szó — tehát *kepel(i)* volna várható (ezzel szemben a vog. *-mp-* ~ m. *-b-* kifogástalan egyezés). Olyan súlyú hangtani nehézség ez, hogy az ajánlott mongol etimológiát még RAMSTEDT javallatára sem méltányolhattuk. A kérdés jelentéstani részét akár mellőzhetjük is.

Lényegesen módosultak tehát GOMBOCZ óta a mongol megfeleléseket kísérő körülmények, etimológiáinkban azonban továbbra is szükségünk van a mongol adatokra, igaz, korábbi funkciójuk lényegesen módosult.

Az új funkciót néhány példával illusztrálnánk.

Megállapítható, hogy régi török elemeink zöme a török szókészlet nyugati tartományának jegyeit viseli magán. Ide tartozik az oguz, a türk, az ócsuvas; világosan elkülönül a keleti tartomány lexikális és fonetikai sajátságaitól. A mongol megfelelők jó része a nyugati sajátságokat tartalmazza. Ezt az esetet példázza: m. *ír* ~ csuv. *śĭr-* ~ köztör. *yaz-* ~ mong. *ǰiru-*; a benne mutatkozó rotacizmust a szókezdő kapcsán már említettük.

E szabályosságtól eltérnek a mongol kései török jövevényszavai: nyugati tör. *bĭng* 'ezer' ~ csuv. *pin* ~ türk (rovásírásos), ujg. *bĭng*, oszm. *bing* ~ (nem rovásírásos) ujg. *mĭng*, *ming*; Kāšγ., QB, Tefs. *mĭng*; csag., hor. *mĭng*; kún CC, kip. (Bul., LN, Idr.) *ming*; kzk. *mĭng*; hak., tuv. *mung*; tat., bask. *meng* ~ ir. mong. *miŋgyan*, MTT, Hy *mingqan*; ord. *miŋga*; hal. *mjanga(n)*. Vö. CLAUSON, ED 146—7; EGOROV, Ét. slov. 161.

A példák másik sora az altaji teória kérdését érinti. A nyelvrokonság elemzése szétfeszítené jelen mondanivalónk kereteit. Annak egyik lényeges fejezetét, a török—mongol nyelvviszonyt azonban legalább futólag érintenünk kell.

Mint már mondottuk, RAMSTEDT pályája elején a török—mongol nyelvviszony tisztázására összpontosította a figyelmét. E két nyelv kapcsolata olyan sok szálú, annyira mély, hogy nem lehet kitérni az elől a megállapítás elől, hogy a két nyelvet ősi kapcsolat fűzi egymáshoz, olyan kapcsolat, amelyhez valamennyire a mongol és a déli mandzsu-tungúz nyelvek viszonyát lehet hasonlítani. Ez utóbbi nyelvágnak a török nyelvekkel való érintkezési pontjai viszont alig állapíthatók meg.

A török—mongol nyelvviszony egyik sarkalatos pontja a jövevényszavak kérdése. Még az altajisták sem zárkóztak el annak a feltevésétől, hogy a vizsgált mongol elemek egy része törökből került jövevényszó; ebbe az aránylag kis csoportba azonban csak kései, elszigetelt példákat soroltak. Az olyan hangtani kritériumokat nélkülöző esetek, mint a tör. *qara* 'fekete' ~ mong. *qara*, nem sokat árulnak el a két szó egymáshoz való viszonyáról. Igaz, mindkét nyelvben megtalálható már a ránk maradt legrégibb feljegyzésekben, de ugyanakkor a szókészlet ingatag kategóriáját képező színnevek egyike lévén nem szükségszerűen tartozik az ősi elemek közé.

Szókészleti okokból törökből került jövevényszavak közé sorolandó egy sor más, hasonló státusú elemmel együtt: mong. *birayu* 'borjú' ~ csuv. *paru*; ócsuv. *burayu* > m. *borjú* ~ köztör. *buzayu*. A tör.—mong. kölcsönzés ideje még hozzávetőlegesen sem határozható meg, de oly régi, hogy az a magyar kölcsönzés szempontjából teljesen közömbös.

Végül a régi török elemeink kapcsán jelentkező mongol megfelelőknek van egy kategóriája, amely a török—mongol szókészleti egyezések közé sorolható; e kategóriának a török—mongol nyelvviszony, ill. az altaji rokonság megítélése szempontjából döntő szavazata lehet. A török és a mongol adat ezekben az esetekben közös szubsztrátum alapra megy vissza, melyet mind a két nyelv saját törvényei szerint fejlesztett tovább. Laza meghatározásom szerint ilyenkor „a mongol és török adatok összetartoznak, de nem azonosak".

Példáink: köztör. *täbäi* 'teve' ~ mong. *teme-gēn*; köztör. *tāš* 'kő' ~ csuv. *čul* ~ mong. *čilayun* < **tila-βun*; köztör. *tabïšyan* 'nyúl' < *tabïš-yān* ~ mong. *taulai* < *taβuł-ai*; tör. *qapïγ* 'kapu' < *qap-* 'bezár' — mong. *qaγa-* 'bezár' < *qaβa-* > *qaγa-lγa* 'kapu'.

II.
A TÖRÖK ÉS A MAGYAR HANGTÖRTÉNET KONVERGENS FEJLŐDÉSE

1. *Konvergens fejlődés*

A VII—XIII. században a magyar nyelv a török, ezen belül az ócsuvas nyelvvel számos esetben konvergens hangtani fejlődést mutat. Ezek az azonos irányú hangtani fejlődések érintik török jövevényszavaink egészét, nem utolsósorban csuvas típusú jövevényszavainkat. A magyar hangtani fejlődés nemegyszer kronológiai kritériumot is tartalmaz: bizonyos magyar hangtani fejlődések a XII. vagy XIII. századdal lezárulnak, ez időpontok után nyelvünkbe került török szavak nem viselik magukon e korábbi magyar hangtani fejlődés nyomait. E kronológiailag rögzíthető hangtani sajátságokat magyar régiségjegyeknek is tekintjük. Meglétük vagy hiányuk hasznos útbaigazítással szolgál.

A magyar régiségjegyek csuvasos jellegű jövevényszavainkban is föllelhetők, de nemcsak azokban. Nyomatékosan utalunk arra, hogy különösen a csuvas—magyar párhuzamos hangtani fejlődés alapján jó ideig csuvasos jövevényszavaink egy részét helytelenül értelmezték.

Megjegyzendő, máig tartó félreértések forrása, hogy a VII—X. század kései ősmagyar nyelvének hangtani sajátságait nem különböztettük meg a rákövetkező ómagyaréitól.

2. *Az őstörök č magyar megfelelései*

Régi török elemeinkben az őstör. *č* helyén általában *š*-t találunk, de nem kevés esetben *cs* a megfelelője. GOMBOCZ figyelembe véve a csuvas fejlődést (*č* > *š*) előbb úgy vélte, hogy a magyar kettős megfelelés (azaz a „szabályos" *s* mellett a számottevő *cs*-s alak) úgy magyarázandó, hogy az ócsuvasban a magyar érintkezés korában az őstör. *č*-ből az *š* fejlődése még nem fejeződött be; a kettősség szerinte vagy nyelvjárási különbséget takar, vagy eltérő hangtani helyzet következményeként jött létre (BTLw. 182—3). Később nézetét úgy módosította, hogy a magyar *š* csuvas „újítás" eredménye, és „Mindazon esetek, midőn köztör. *č*-nek a magyarban *cs* felel meg, vagy kétes egybevetések, vagy nem tartoznak a legrégibb, csuvas jellegű rétegbe, hanem újabb, talán kazár átvételnek tekinthetők" (NytudÉrt. 24: 17). RÄSÄNEN (Laut-

geschichte 181) megismétli Gombocz nézetét, azzal, hogy a magyar csuvasos jövevényszavakat „dunai bolgár"-nak minősíti.

Gombocz utóbbi szövege csak megfogalmazása volt egy korábban általánosan elterjedt nézetnek, amely szerint csak az *s*-szavak „bolgár-törökök", a *cs*-sek a „kún-besenyő" rétegbe tartoznak. E határozott nézettel nehezen voltak összeegyeztethetők az olyan ellentmondásos esetek, mint a *sereg* < *čärig*, amely a szókezdője után „bolgár-török" volna, szövége szerint pedig „kún-besenyő". Ilyen volt, csak éppen fordított sorrendben, a *csepű* < *čöpik*; ez utóbbi „szabálytalanságát" még azzal is tetézte, hogy ugyanazon tör. *čöp* alapszó *čöpräk* származéka nyelvünkben (bor)*seprő* alakban honosodott meg.

A törökségen belül az őstör. *č* történetét a csuvassal kezdjük. Itt ennek az affrikátának, minden hangtani helyzetben, *ś* a megfelelője: csuv. *śară*, *śar* 'sereg' ~ köztör. *čärik*; csuv. *śĕpre* 'seprő' ~ köztör. *čöpräk*; csuv. *śup-* 'arcul üt' ~ köztör. *čap-*; csuv. *vĕś* 'vég(e vminek)' ~ köztör. *uč*; csuv. *kaś* 'este, éjszaka' ~ köztör *käč*. Kivétel: csuv. *ĕš* 'belsőrész' ~ köztör. *ič*. Egészen kései jövevényszavakban megmaradt a *č*: csuv. *čara* 'nagy fatál' ~ tör. *čara*; csuv. *čatăr* 'sátor' ~ tat. *čatïr* stb. Vö. Poppe: KCsA. II, 76—7; Benzing: Fundamenta I, 713. A csuv. *ś* korábbi *č*-ből úgy keletkezett, hogy az előbb dezaffrikálódott, s későbbi állapotban már palatalizálódott is (a FUF átírási rendszerében, *ťś* > *ś* fejlődés ment tehát végbe). Sajátságos módon ugyanez történt a korábbi *ǰ*-vel is (=*ďź*), azzal, hogy az zöngétlenedett is; vö. fentebb. Vagyis a mai csuvasban az ócsuvas *ǰ* és *č* egybeesett, és különbségtevés nélkül *ś*-sé fejlődött. Ugyanez történt különben a jakuttal is, amely szintén a *ǰ*- nyelvek közé tartozott; itt viszont mindkét esetben *s*-t találunk: köztör. *yōl* 'út' > *ǰōl* > jak. *suol* ~ csuv. *śul*; köztör. *čärig* 'sereg' > jak. *särī* ~ csuv. *śară*, *śar*; Vö. Poppe: Fundamenta I, 678.

Mindebből következik, hogyha a magyar jövevényszavakban az ócsuv. *ǰ*- jelentkezik (*gyárt*, *gyúr*, *gyümölcs* stb. szavainkban), akkor az ócsuv. *č*-t is változatlanul ugyanebben az alakban kellett átvennünk; egyik esetben sem gondolhatunk „közbülső" alakra. Ha ez mégsem így történt a *č* esetében, akkor annak oka a magyar hangtani fejlődés eltérő, módosító útjában keresendő.

Még valamit. Láttuk, hogy az ún. volgai bolgár sírfeliratokban a szókezdő *ǰ*- megőrződött. Megőrződött a *č* is, csak kissé sajátságos módon. Az arab írás nem ismer *č* betűt, idegen nyelvek eme hangjának a visszaadására hol *ǰ*-hez, hol *š*-hez folyamodik: [b^{e}l^{i}ǰi] 'ötödik' olv. *beliči*; [b^{i}r^{i}ǰ^{i}] 'első', olv. *biriči*; (w^{e}j^{i}m] 'harmadik', olv. *wečim* és [alṭ^{i}š^{i}] 'hatodik', olv. *altïčï*; [ek^{i}š] 'második', olv. *ekiči*; [ǰ^{i}yērm^{i}ši] '20.', olv. *ǰiyērmiči*; [ǰ^{i}yet^{i}š] 'hetedik', olv. *ǰiyetiči*.

A mongol megfelelésekről nem szokás beszélni, mert a csuvasos jövevényszavak szempontjából tanúsága közömbös: eredetileg megmaradt a *č*, s csak későbbi története során fejlesztett ki változatokat. Vö. Ramstedt, Lautlehre 58—64, 96—7; Poppe, Lautl. 25—6, 62—3.

A köztörök nyelvemlékekben a *č* egyöntetűen *č* alakban jelenik meg. Egyetlen látszólagos kivételt jelezhetünk. Egyes arab nyelvű mameluk-kipcsak forrásokban, így a *Tuḥfa*-ban és a *Durra*-ban, a kipcsak *č* hangot hol *ǰ*-vel, hol *š*-sel adja vissza az arab szerző. Néhány példa a *Tuḥfa*-ból: *šanaq* 'csanak' (LN *čanaq*), *šärü* 'sereg' (LN *čäri*); *šoq* 'sok' (LN *čoq*) és *bïǰaq* 'bicsak' (Idr. *bïčaq*), *ǰïyït* 'sajt (LN *čïyït*), *inǰi* 'gyöngy' (CC *inčü*). A *Tuḥfa* helyesírási konfúzióját bizonyítják azok az esetek, amikor a tör. *š* átírására is arab *ǰ*-t használ: *bäǰik* 'bölcső' (LN *bäšik*), *äǰäk* 'szamár' (LN *äšäk*), *iǰ* 'munka' (LN *iš*) stb. Másként T. Halasi Kun, Kipchak Philology and the Turkic Loan-Words in Hungarian: AEMA I, 155—210.

A mai török nyelvekben az őstör. *č*-nek, szókezdő helyzetben, négy megfelelése lehetséges. 1. Változatlanul megmarad a *č* az oguz és a turki nyelvekben, a kipcsak nyelvek egy részében (kirg., krcs., kmk., kar. T, tat.), a szibériai nyelvek közül az altaji csoportban (alt., tel., leb. tuba) és a szojotban (szókezdő helyzetben). 2. *Š*-sé válik a kipcsak nyelvek más részében (kkalp., kzk.; a kkalp.-ban *č*-s alakok is vannak), a szibériai nyelvek közül néhányban (az egyik sór nyj.-ban), több hakasz csoportba tartozó nyelvben (kacsa, kzl., kojb., karag., szóvégi helyzetben a szojotban) és végül a tuvaiban. 3. A *č*-ből *c* lesz néhány kipcsak nyelvben (kar. L, blk.), szibériai tatár nyelvekben (bar., tob., tüm., tura, tara), valamint a küerikben. 4. Végül *s* lesz belőle a kipcsak nyelvek közül a baskírban, a szibériaiak közül a hakasz csoportban (szag., kojb., beltir, valamint a másik sór nyj.).

A köztör. *č* > *š* változás aránylag kései, s olyan nyelvekben jelentkezik, amelyekkel a magyar a vizsgált időszakban nem kerülhetett kapcsolatba. Ilyen körülmények között a magyar hangtörténethez kell fordulnunk magyarázatért.

Mint ismeretes, a fgr. *č́* az ősmagyar korban depalatalizálódott, és *cs* lett belőle. Emellett számítani kell azzal is, hogy a fgr. *śk* és fgr. *ńč* néhány esetben szintén *cs*-ben folytatódott (*öcs*; *mocskos*; *vicsorog*; *acsarkodik*). Ezzel szemben a fgr. *č̣* dezaffrikálódott az ősmagyarban, teljes kibontakozása az ómagyar korban következett be: a *č̣*-ből *š* lett.

Ennek a kettős magyar fejleménynek következtében a kései ősmagyar korban (és talán az ómagyar kor elején) nyelvünkbe került idegen szavak hol az egyik, hol a másik fejlődést követték: *vāčār* > *vásár*; *čärik* > *sereg*, *čöpik* > *csepű*. A megoszlás szabályszerűségei nem deríthetők fel. Úgy látszik azonban, hogy a korábbi *č* > *š* fejlődés az ómagyar kor elején lezáródott, ezzel szemben a korábbi *cs*-k száma tovább gyarapodott szlávból, majd kúnból jött szavak *cs*-ivel.

Az *s* tehát a magyar nyelv külön életében alakult ki átvett török (ócsuvas) *č*-ből. Ez a fejlődés a kései ősmagyar korra (és talán az ómagyar kor elejére) tehető, ezért az magyar régiségjegynek tekintendő, mely későbbi jövevényszavainkban már nem található meg. Az *š* régiségjegy megőrződött csuvasos

jellegű jövevényszavainkban; elvileg megtalálhatók velük egykorú köztörök típusú jövevényszavainkban is.

Főbb eseteink:

bársony ~ csuv. *puršăn* 'selyem' > cser., votj., mord.; ujg. *barčïn*, Kāšγ. *barčïn*; Egorov, Êt. slov. 166; Clauson, ED 237—8; Räsänen, Etym. Wb. 68;

bors ~ csuv. *păršă*; ujg. *mïrč*, *murč*; csag. *burč*. A TESz. szerint „A magyar szó *s* hangja nem döntő bizonyíték a szó csuvasos jellege mellett". Ez igaz, de ellene sem. Egorov, Êt. slov. 148; Clauson, ED 771—2; Räsänen, Etym. Wb. 345; Sevortjan, Êtim. sl. II, 274—5;

borsó ~ csuv. *păršа*; ujg., Kāšγ., csag. *burčaq*. Az EtSz.-ban még „bolgár-török" a szó, de sem a SzófSz.-ban, sem a TESz.-ban már nem az. Clauson, ED 357; Egorov, Êt. slov. 149; Doerfer, TMEN II, 281; Räsänen, Etym. Wb. 89; Sevortjan, Êtim. sl. II, 275—7;

keselyű ~ csag. *qučalaq* 'milan'. A m. szó forrása **küčäläk* lehetett, a török szókészletben ismeretlen;

késik ~ csuv. *kaś* 'éjszaka; est'; Kāšγ. *kēč-* 'elkésik', ujg. *keč-*; Egorov, Êt. slov. 97; Clauson, ED 694 (a *kečik-* alakot emfatikumnak tartja); Räsänen, Etym. Wb. 245; Ligeti: MNy. LXII, 196—8 és MNyTK I, 99—101;

kis < *kiči* < *kičig*. A teljes alak a rovásírásos feliratoktól ismeretes. A m. *kis* két magyar régiségjegyet tartalmaz: *č* > *š* és a tővégi *i* eltűnése. Ezzel szemben török neologizmus a szóvégi *-g* hiánya, amely ugyan elsősorban a kipcsak és oguz nyelvekre jellemző, de a középcsuvas lehetőség sem zárható ki. A magánhangzós alak — változatként — kimutatható már a horezmiből is. L. még *kicsiny*, fentebb. Clauson, ED 296; Doerfer, TMEN III, 628—31; Räsänen, Etym. Wb. 269;

kos ~ köztör. Kāšγ. *qoč* (oguz); *qočγar*, *qočqar*; mong. *quča*; Clauson, ED 592; Doerfer, TMEN III, 539—41; Räsänen, Etym. Wb. 274;

koporsó ~ Kāšγ. *qapïrčaq* 'doboz; koporsó'; csag. *qapurčuq* 'kis doboz'; tkm. *gapïrčaq* 'doboz'; mong. *qayurčaγ* 'doboz; láda', *qayirčaγ* 'ua.'. A *qapïrčaq* alak kifogástalanul tükrözi a m. szó forrását; a *p* helyett többektől ingadozással vagy anélkül javasolt *b* olvasat helytelen, az csak a kipcsak és szibériai nyelvekben hiteles. A tör. szó a *qap-*, *qapï-* tő származéka; ugyane tőre megy vissza *kapu* szavunk eredetije is. Clauson, ED 286—7 (kivételesen zavaros címszó); Doerfer, TMEN I, 393 (a csag. *qoburčaq* szóról azt gondolja, hogy csak a mongol kor után van ilyen alak; ha *qapurčaq*-nak olvassuk a szót, ilyen fenntartásra nincs szükség); Räsänen, Etym. Wb. 274; Ligeti: MNy. XXX, 200—8 és MNyTK I, 10—7;

kőris ~ csuv. *kavrăś*, *kavărăś* (korábbi *küirüč* > *kürüč* alakra megy vissza); krcs. *kürüč*, blk. *kirüč* (törökből kalm. *kürüs*); Egorov, Êt. slov. 84; Räsänen, Etym. Wb. 245;

orsó ~ tat. *orčïk*; csag. *určuq*; türk. *aγïrčaq*; Clauson, ED 92 (s. v. *aγïrčaq*); Räsänen, Etym. Wb. 8; Sevortjan, Êtim. sl. 418—9 (s. v. *oγurǰaq*); Ligeti: MNy. LXVI, 412—21 és MNyTK I, 158—70;

saru ~ bask. *sarïq*; Kāšγ. *čaruq*; kirg. *čarïq*. A TESz. cikkírója ezúttal kiesett korábbi konceptusából ezt írván: „A magyar szó előzménye egy török **čaruγ*, **čarïγ* alak vagy annak csuvasos jellegű **šaruγ*, **šarïγ* változata lehetett; a szó végén *γ* helyett *k*-s átvétellel is számolhatunk" (!). A m. szó forrása egyedül **čaruq* lehetett, ebből keletkezett a mai *saru*, a szó elején és végén egy-egy régiségjeggyel. Clauson, ED 428; Doerfer, TMEN III, 23—5; Räsänen, Etym. Wb. 101;

sereg ~ csuv. *šară*, *šar*; türk *čärig*; Clauson, ED 228 (szerinte a tör. szó eredeti jelentése 'troops drawn in battle order' és ebből fejlődött volna később az 'army' jelentés); Doerfer, TMEN III, 65—70; Räsänen, Etym. Wb. 105. A TESz. szerint „A magyar szó előzménye egy ótörök **čärig* alak lehetett". Ez helyes, kár volt ezzel az indokolatlan kétkedéssel folytatni: „a szókezdő m. *s* hang csuvas jellegű előzményre mutatna, de ennek ellentmondani látszik az *-eg* végződés". A szókezdő és a szövég a magyar fonetizmus történeti fejlődéséből jött létre. Egorov, Êt. slov. 203;

sõprő ~ csuv. *šĕpre*; tat. *čüprä*; csag. *čõpräk*; Egorov, Êt. slov. 211; Clauson, ED 394 (s. v. *čõb*, helyesen *čõp*, 'sediment, dregs') Räsänen, Etym. Wb. 118;

sátor ~ csuv. *čatăr* < tat. *čatïr*; Kāšγ. *čātïr*. A TESz. ezúttal is indokolatlanul ingadozik a **čatïr*, **čatur* és a **šatïr*, **šatur* között. A helyes kiindulópont *čatïr*; az *š-* magyar régiségjegy. Clauson, ED 403; Doerfer, TMEN III, 16—22; Räsänen, Etym. Wb. 101.

Mint láttuk, az eredeti török *č* az esetek egy részében megmaradhatott csuvasos típusú jövevényszavainkban is (a magyar fonetizmus története ezt lehetővé tette), felismerésüket későbbi, egyéb török (pl. kún) eredetű *cs*-k megnehezítették. Az eligazodást némileg megkönnyítheti, ha a szó magyar régiségjegyet is tartalmaz; persze ez utóbbinak is inkább csak kronológiai szavazata van. Íme a korábban oktalanul köztörök jellegűnek tartott jövevényszavaink közül néhány példa:

ács ~ csuv. *yivăś* 'fa'; ujg. *ayačči* 'Holzarbeiter'; kzk. *ayaššï* 'carpenter'. A m. szó két magyar régiségjegyet tartalmaz: az első szótag hosszú magánhangzóját és a szóvégi magánhangzó elenyészését. Clauson, ED 80; Doerfer, TMEN II, 73—4 (Gombocz *ács* etimológiáját indokolatlanul minősíti „unsicher"-nek);

bölcs ~ csag. *bügiči* 'der Zauberer', oszm. *büyüci* 'sorcerer'; mong. *bögeči* 'chamane, enchanteur, bonze'; Doerfer, TMEN I, 233—4 (*bölcs* Gombocz-féle etimológiát hangtani okokból kétségbe vonja, indokolatlanul); Räsänen, Etym. Wb. 83;

csalán ~ csag. *čalayan* 'die Brensessel' (VÁMBÉRY után, máshonnan nem igazolható); kirg. *čalqan*. A török szó története nincs kellően tisztázva. CLAUSON, ED 420 (s. v. *čalqan* 'stinging nettle'); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 97;

csat ~ oszm. *čatï* 'die Verbindung, die Fuge, das Gelenk, das Gebälk des Hauses'; tkm. *čatï*. A m. szó forrása *čatï*, ez egy *čatïq* alaknak a nyelvjárási változata, amely a *čat-* 'kapcsol, csatol' ige származéka. A m. *csat* etimológiája némileg rendhagyó, mert egy **čatïq* átvételére számítanánk (ebből **csatuk*, **csató*); ennek ellenére nem kifogásolható, mert a *kis* (< *kiči* < *kičig*) típusba illik. A szóvégi *q* (*k*) hiánya mindkét esetben török nyelvjárási sajátság, lehet, hogy középcsuvas nyelvjárási szabályosság; a szóvégi *ï* hiánya mindkét esetben magyar régiségjegy, ami arról vall, hogy e szavak a XIII. század második felénél korábban kerültek nyelvünkbe. CLAUSON, ED 402 (s. v. *čatuq* 'joined to something else'); DOERFER, TMEN III, 16 (s. v. *čatma*); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 101;

csipa ~ gag. *čapak* 'csipa'; tar. *čapaq*. A TESz. ezúttal is a szókezdő *cs*-n van fennakadva, az *i*-t magyar fejleménynek tartja; a szóvég HORGER óta gondot okoz. A török szó története újabb vizsgálatot igényel. Összetartozik-e vele: Kāšγ. *čälpäk* 'szem fehér váladéka', kirg. *čïlpaq* 'csipa'? Vö. CLAUSON, ED 418; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 99;

csepű ~ csuv. *čüpek* 'csepű, kóc, kender vagy len tilolásából visszamaradt szennyes hulladék' < tat. *čübek*. A tör. szó a *čöp* 'szemét' (csuv. *šüp*, *šüpĕ* 'szenny, piszok') származéka. EGOROV, Êt. slov. 223; CLAUSON, ED 196 (s. v. *čöbik* olv. *čöpik*); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 118;

kicsiny ~ csuv. *kĕšĕn* 'ua.'; vö. fentebb;

kölcsön ~ csuv. *kivšen* 'kölcsönbe; kölcsön'; vö. fentebb;

ocsú ~ kún CC *učuχ* 'Spreu'; tat. *očïk* 'pelyva, törek'; vö. LIGETI: MNy. LVI, 456—7 és MNyTK I, 86—7; CLAUSON 22—3; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 509; SEVORTJAN, Êtim. sl. I, 615—6;

szatócs ~ csuv. *sutušĕ* 'kereskedő'; kún *satuχčï*. A m. szó két régiségjegyet tartalmaz: a hosszú *ó*-t és a szóvégi magánhangzó hiányát. LIGETI: AOH XIX, 193; CLAUSON, ED 801;

szűcs ~ csuv. *šĕvĕšĕ* 'szabó'; tat. *jöyče*. Vö. fentebb. A m. szó a középcsuvas szókezdőn kívül tartalmaz még egy magyar régiségjegyet, a török szóvégi rövid magánhangzó hiányát. Sokatmondó az eredeti *cs* megőrzése ebben a hangtani környezetben.

Íme néhány példa az őstör. *č* képviseletére a mai köztörök nyelvekben: köztör. *čärig* 'sereg; katona'; oszm. *çeri* 'soldier, military force'; kar. T *čerïv*; tat. *čirü*; kirg. *čerü*; turki *čirik*, *čerik*, *čeyik*; mai ujg. *čerik*; s. ujg. *čerig*, *čeriγ*; szal. *čiraχ*, *čiriχ*; leb. *čerïg̃*; alt., tel. *čärü*; sór *šärig̃*; tuv. *čerig*, *čeriγ*; szal. *čiraχ*, *čiriχ*; leb. *čerïg̃*; alt., tel. *čärü*; sór *šärig̃*; tuv. *šerig*; karag. (tof.) *šeriγ*; kar. L *ceruv*; bar. *cärü*; szag., kojb. *serig̃*; kzl. *šerig*; karag. (tof.) *šeriγ*; kar. L *ceruv*; bar. *cärü*; szag., kojb. *serig̃*; jak. *serï* — köztör. *čatïr* 'sátor'; oszm. *çadır*; az. *čadïr*, gag. *čadïr*; tkm. *čādïr*; tkm. A *čādər*; kar. T *čatïr*; kmk. *čatïr*; tat. *čatïr*; turki *čadïr*;

kirg. *čatïr*; ir. özb. *čōtir*, *čódir*; özb. Q, Dm *čātər*; turki *čadïr*; kres.-blk. *šatïr*; nog. *šatïr*; kkalp. *šatïr*; kzk. *šatïr*, sór *šadïr*; kar. L. *catïr*; bask. *satïr*; szag., kojb. *sadïr* — köztör. *satïyčï* 'kereskedő'; oszm. *satıcı* 'salesman, seller'; az. *satïjï*; gag., tkm. *satïjï*; kmk. *satïvčï*; kres.-blk. *satïuču*; tat. *satučï*; mis. *satučï*; szal. *sadaχčï*; nog. *satuvšï*; kzk. *satušï*; kkalp. *satuvšï*; kar. L *satuvcu*; blk. *satūcu*; bask. *hatïusï*; jak. *atïusï*.

3. *A köztörök zöngés zárhangok réshangúsodása*

Ismeretes, hogy ez a folyamat, mely a középtöröktől kezdve világosan jelentkezik, döntően átalakította a török mássalhangzó-rendszer arculatát. Már THOMSEN felvetette (MSFOu. V, 190), hipotézisként, hogy a rovásírásos *d* zárhang helyett esetleg réshangot (*δ*) jelöl. A feltevés bizonyos helyzetekben valószínűnek látszott, másokban viszont nem (*ordu*, *ärdäm*, *tarduš*, *yegdi*, *qatïγdï*). E feltevést megismétli RÄSÄNEN (Lautgeschichte 169), majd POPPE is. A feltevést magáévá tette, és minden zöngés zárhangra kiterjesztette CLAUSON (Studies 77). Elmélete védhetetlen, mert a rovásírás forrásának tartott arámi—sémi modell réshangértékei csak önkényesen húzhatók az ótörök hangrendszerre, nem beszélve arról, hogy a réshangúsodást megelőző zöngés állapotot bizonyos szibériai török nyelvek máig megőrizték. Éppen ezért CLAUSON különben kitűnő ED-jében alkalmazott türk *d̲*, *v*, *ǧ* helyett *d*, *b*, *ġ* írandó, azaz *aḍaq* 'láb', *sūv* 'víz', *boğaz* helyett *adaq*, *sūb*, *boġaz*.

A réshangúsodás a karahánida és horezmi nyelv arab írásos emlékeiben jól követhető. A kérdéses réshangok jelölésében nagy a tarkaság, magunk a megfelelő görög betűket használjuk jelölésükre, s mások eltérő átírását is erre a rendszerre állítottuk át. Íme:

δ = *δ*: *boδun* 'nép' (BROCKELMANN, BOROVKOV), *d̲*: *bod̲un* (ECKMANN), *z̲*: *boz̲* 'test' (FAZYLOV), *ḍ*: *boḍun* (ARAT);

β = *v*: *suv* 'víz' (BROCKELMANN), *w*: *suw* (ECKMANN, BOROVKOV), *v̲*: *suv̲* (FAZYLOV);

γ = *γ*: *boγaz* 'torok' (BROCKELMANN, BOROVKOV, FAZYLOV), *ġ*: *boġuz* (ECKMANN). Eddigi átírási rendszerünkben a *γ* használata kétértelmű, mert a zárhangot és a homorgán réshangot is jelöli. Pontosabb átírásban a *ġ* és *γ* bontás kívánatos.

4. *A zöngés dentális zárhang réshangúsodása*

Az őstör. *d* képviseletét a csuvasban és csuvasos jellegű jövevényszavainkban fentebb láttuk. Nem csuvasos jövevényszavainkban várható alakulásának ellenőrzéséhez röviden idézzük fel e mássalhangzó történetét a köztörök nyelvekben.

Változatlanul megmarad a *d* a türkben, az ujgúr nyelv (rovásírásos és ujgúr írásos emlékeiben) régi szakaszában, részlegesen az ujgúr Jüan-kori és Ming-kori (Fordító és Tolmács Iroda) emlékeiben. A mai nyelvek közül megmarad a tuvai csoportban, megmarad továbbá valamennyi régi és mai török nyelvben *n, l, r* utáni helyzetben. Ide sorolható végeredményben a jakut is következetes *t* megfelelésével.

Interdentális spiráns (*δ*) formájában jelentkezik az arab írásos karahánida emlékekben (az ujgúr írásnak erre nincs megfelelő jegye), így Kāšγarīnál, a Qutadγu biligben, Rabγūzīnál, az ECKMANN kiadta Korán-kommentárban, BOROVKOV Tefsirjében. Ugyanez a megfelelés jelentkezik a horezmi emlékek nagy részében.

A megfelelője *z*, Kāšγarī szerint, a kipcsakban, oguzban (csak szórványos példákról lehet szó, különben ellentétben áll ez az információ török nyelvtörténeti ismereteinkkel), a bolgárban és Suvār nyelvében. A Tefsirben a normális *d* és *δ* (*y*) mellett szórványosan. A maiak közül a hakasz csoport nyelveiben, továbbá a sárga ujgúrban ugyanez a helyzet. Itt jegyezzük meg, hogy az őstör. *d*-ből fejlődött csuv. *r* útját egyesek *z*-n, mások *δ*-n keresztül képzelik el.

Legelterjedtebb fejleménye az őstör. *d*-nek a *y*. Nyomai fellelhetők a karahánida, a horezmi emlékekben, eléggé általános a csagatájban; részleges a Jüan- és a Ming-kori ujgúrban. A maiak közül általánosan jellemző a kipcsak, az oguz és a turki nyelvekre. A bennünket közelebbről érintő kipcsak nyelvek közül a kúnban és a besenyőben szintén *y*-t találunk az őstör. *d* helyén.

Figyelmet érdemel, hogy a volgai törökségben archaizmusként *z* alakban jelentkezik néhány szóban: *izgi* 'szent' (*edgü, eygi*), *yaz-* 'köpűl' (*yad-, yay-*).

Megjegyzendő, hogy a *d* spirantizálódása a török nyelvek kizárólagos fonetikai sajátsága (benne a csuvasé is), amelyben a mongol nem vett részt. Ha tetszik, a török—mongol nyelvviszony szempontjából a szóbelseji és szó(tag)végi *d* változatlanul megőrződött a törökben és a mongolban; ebből következően az ócsuvasban is megőrzött *d*-ből kell kiindulni, amely a csuvas nyelv későbbi története folyamán differenciálódott.

5. *A zöngés bilabiális zárhang réshangúsodása*

A köztörökben a helyzet a következő. Az őstör. *b* változatlanul megmarad a türk és ujgúr emlékekben és szórványosan bizonyos szibériai nyelvekben. Spiráns *β* alakban jelentkezik a karahánidában (Kāšγ., Korán, Tefsir), a horezmiban. Dentilabiális *v*-ként jelenik meg olykor az ujgúrban, a karahánidában, a horezmiban; megmarad a régi és mai oguz nyelvekben. Egytagú szavakban *ḡ* alakban jelentkezik a hakaszban és a tuvaiban. Bizonyos kipcsak nyelvekben *y* a folytatása, főleg magas hangrendű szavakban.

A *b* (vagy fejleménye) hatására a megelőző illabiális magánhangzó labializálódik (*a, ä, ï* ~ *ö, ü, u*). A szóbelseji és szóvégi *b* (vagy fejleménye) a megelőző magánhangzóhoz kapcsolódva diftongussá alakulhat, amely hosszú magánhangzóvá fejlődhet, az pedig megrövidülhet.

Példák: köztör. *abuč* 'marok; tenyér': Kāšγ. *aβut*; Tefs., Kor. *aβuč*; hor. *aβuč, avuč*; kún CC *ovuč*; tat., krm., csag. *auč*; krm. *auǰ*; küer. *auc*; oszm., az. *avuǰ*; sór *ōš*; szag., kojb., kacsa *ōš*; tar. *ōč*; tat. *ūč*; kzk. *ūs*; alt. *ūš*; — köztör. *säbin-* 'örül'; türk *säbin-* 'to be pleased, be happy'; Kor. *säβün-*; Tefs. *säβin-*; hor. *säβün-*; Kāšγ. *sävin-*; ujg. *sävin-*; hor. *sävin-, sevin*; csag. *sevin-*; kún CC *sävin-, sevin-, sövin-, söyin-*; kip. Tuh. *söyün-*; tar. *söyin-*; kzk. *süyün-*; kirg. *süyün-*; bar., kzk. *sün-*; — köztör. *äb* 'ház; sátor'; türk. ujg. *äb*; Kāšγ., Kor. *äβ*; Kor., Tefs., Rabγ. *eβ*; hor. *eβ, äv, ev*; csag. Oguz-monda *öy*; turki *üy, öy, uy*; mai ujg. *öi, üi*; alt., tel., leb. *üi*; szal. *oy*; sór, szoj. *üḡ*, tuv. *ög*; s. ujg. *ū*; mai ujg. *ō*; bar., szimb. tat., sór *ū*; — köztör. *sūb* 'víz'; türk, ujg., QB *sub*; Kāšγ. *sūβ*, Kor., Tefs., hor. *suβ*; hor. *suv*; ujg. *suv*; tkm. *suv*; tat. *su*; bask. *hïu*; ngd. *sū*; jak. *ū*; kip. LN, Idr. *su*; oszm., az., krm. *su*; sór, szag., kojb. *suḡ*.

A csuvasban az őstör. *b* megfelelője általában *v* (a *b*-ből másodlagosan fejlődött *y*-nek különben szintén *v* a folytatása); hangzóközi helyzetben gyakran el is tűnik. Példák:

csuv. *ïvăś, ivšă-, uśă-* 'marok; tenyér', *ivšă-, uśă-* ~ köztör. *abuč*; jak. *ïtïs*; l. fentebb;

csuv. *śavăr-*, 'fordít, forgat; csavar' ~ QB *čäbir-*; Tefs. *čäβür-*; Kor. *čäβür-, čävür-*; Kāšγ. *čävür-*; Muh. *čävir-*; oszm., az. *čevir-*; bar. *cür-* 'sich rundherum drehen';

csuv. *šĕvĕr* 'éles, hegyes', *šür* (m. *sőreg*, l. fentebb) ~ ujg. *sụvri* 'éles' (DTS 519; tévesen: *süvrä*, a sorszám helyesen 48); Kāšγ. *süβri*; Muh. *sävri*; kún CC *sürü*; kirg., kzk., tob. *süyrü*; alt., tel. *sürü*;

csuv. *šïv, šu* 'víz' (vö. m. *kéneső*; l. fentebb) ~ köztör. *sūb*; türk *sub*; Kāšγ., Tefs., Kor. *suβ*; hor. *suβ*; tkm. *suv*; kún CC *su* (de *suvu, suvï*); oszm., az., krm. stb. *su*; sór, szag., kojb. *suḡ*;

csuv. *avlan-* 'megházasodik' ~ köztör. *äb* 'ház', vö. fentebb.

A volgai bolgár sírfeliratok sovány szókészletében nemigen akad megfelelő adat a spirantizálódás fokának ellenőrzésére. Egyetlen adat mégis található az 1307-i feliratban, ez a *šïv* 'víz, folyó' (vö. RÓNA-TAS: AOH XXX, 155). Minden okunk megvan annak a feltevésére, hogy az őstör. *b* a középcsuvast képviselő feliratok nyelvében már elmozdult a réshangúsodás irányában. Alighanem ez volt a helyzet régi török jövevényszavaink őscsuvas forrásában is.

E tekintetben mi lehetett a helyzet az ócsuvas jellegű jövevényszavakat befogadó magyar nyelvben?

Köztudott, hogy a honfoglalás előtt, csuvasos jövevényszavaink feltehető

idejében a magyar fonetizmus ismerte a *b*-t, ismerte a bilabiális spiráns *β*-t, de nem ismerte a dentilabiális *v*-t.

A *b* nem okozott gondot, mert szóbelseji és szó(tag)végi helyzetben ez a mássalhangzó csuvasos jövevényszavainkban nem fordult elő. Más volt a helyzet a bilabiális spiránssal, ezzel számolni kellett ócsuvasos és középcsuvasos jellegű jövevényszavainkban egyaránt. Ez pedig a magyarba kerülvén a magyar fonetizmus fejlődéséhez igazodva alakult tovább. Ami annyit jelentett, hogy a *β* vokalizálódott, diftongizálódott, hangzóközi helyzetben kiesett. Pl. ősm. *kiβi* 'kő' > óm. *kiü*; ősm. *χäloβi* 'háló' > óm. *hálou*; szl. *pokrovьcь* 'pokróc' > óm. *pokrouc*. Amennyiben a *β* nem vokalizálódik, diftongizálódik, nem esik ki, akkor — s ez az esetek többsége — labiodentális *v*-vé változik. (Bárczi, Htört.² 113, 136 és MNyT. 114, 116, 117.)

Bárczi szerint a labiodentális *v* a magyarban a XIII. századtól kezdve jelentkezik. Ez annyit jelent, hogy ettől az időponttól kezdve (az időpont hozzávetőleges), a *v*-t tartalmazó török szó megtartotta eredeti jellegét, nem változott bilabiális spiránssá, sem nem vokalizálódott stb.

Régi török jövevényszavaink közt mindössze néhány olyan van, amely végső fokon őstör. *b*-re megy vissza.

Egyetlen olyan példánk van, ahol a bilabiális spirás két azonos magánhangzó között fordul elő. Rendkívüli helyzet, megegyezik az *-aβa-* kétszótag az *-aγa-* fejlődésével: mindkét esetben hosszú *ā* az eredmény; de amíg az utóbbit korán felismerték, az előbbi fejlődése elkerülte a figyelmet, annál inkább, mert az etimológia a török és a szláv között ingadozott. Régisége miatt a török mellett döntünk azzal, hogy később szláv beütés erősítette, részben módosította. Ez a szó:

tár-, tárnok ~ csuv. *tabar* (< or. таВар); ujg. *tabar* 'Eigentum' (Šine usu, Ramstedt 27); ujg. *äd tavar* 'vagyon, gazdagság', ujg. Jüan *tavar* 'marchandise, trade goods', ujg. Ming *tavar* 'satin' (Ligeti: AOH XIX, 261); Kāšγ. *taβār, tavār* 'Habe; property, noisy and silent'; Tefs. *taβar*, ritkán *tïβar* 'állatok; vagyon'; Kor. *taβar* 'possession, wealth'; hor. *taβar*; kip. Tuh. *tavar*; alt., tel., leb. *tabar* 'die Ware, der Besitz', tar. *tabar* 'ein helles Seidenzeug mit Blumen'; QB *tavar* 'die Waare, die Habe'; csag. *tavar* 'bête de somme'; oszm. *davar* 'flocks of sheep or goats'; ir. mong. *tabar, tavar* 'marchandise, goods, property; chattels' (Less. 788). Vö. Egorov. Êt. slov. 227: Clauson, ED 442—3; Räsänen, Etym. Wb. 451—2; Vasmer, REW III, 112; Sinor: UAS XIII, 229—35.

A szó Kniezsa (SzlJsz. 762—3) szerint lehet szláv eredetű (ez esetben legvalószínűbben óoroszból), „de annak nincs semmi akadálya, hogy közvetlenül a törökből származtassuk".

Akár a török, akár a szláv eredeztetés mellett döntünk, kétségtelen, hogy a ritka *aβa* > *á* fejlődés a magyarban zajlott le. Elkerülhetetlenül szembe kell vele állítani *teve* szavunkat, melynek tör. megfelelői közül elegendő utalni

néhányra: türk *täbi* (Tekin 377); Kāšγ. *täβäy* (Dilçin 201); Tefs. *teβä* (Borovkov 292); Kor. *täβä* (Eckmann 288); hor. *teβä, tävä* (Fazylov, II, 383). Ez annyit jelent, hogyha ez a szó akkor került volna nyelvünkbe, mikor a *tár*, annak ma **té* volna az alakja (vö. alt., tel., leb. *tö*, kzk. *tüö*). Hogy nem az, annak az a magyarázata, hogy ezt akkor vette át a magyar valamely török nyelvből, amikor nyelvünkben a *β* > *v* fejlődése már befejeződött, s az újabb *teve* kombináció változatlanul megmaradt.

Van néhány olyan esetünk, amikor a magyarba került török bilabiális spiráns a magyar hangtörténet szabályai szerint fejlődött tovább, s jutott el — diftonguson keresztül — hosszú magánhangzói státusáig:

szór ~ csuv. *săvăr-* 'rostál, szelel'; Kāšγ. *saβur-* 'worfeln, ausschütteln'; Tefs. *saβur-* 'szelel, fúj'; Kor. *saβur-* 'to scatter'; csag. *savur-* 'cribler; jeter au vent' (PdC 344), 'die Getreide worfeln' (Radl. IV, 562), *sayur-*: *sayurdï buγdainï* 'kiszelelte a búzát' (Zamaḫš. Borovkov 257); alt., tel., sór *sabïr-* 'Schaum treiben, auseinander wehen'; tel. *sobïr-* '1. auseinanderwehen; 2. in Unordnung bringen'; oszm. *savur-* 'toss about; throw into the air; blow about; winnow'; az. *sovur-*, gag. *sa'ur-*; tkm. *sovïr-*; nog. *suvïr-*; kmk. *suvur-*; krcs.-blk. *sūur-*; kzk., kkalp., tat. *suïr-*; mai ujg. *sorï-*; Egorov, Êt. slov. 180; Clauson, ED 791; Räsänen, Etym. Wb. 391;

őr-öl, őr-mény ~ csuv. *avăr-* 'őröl, darál', *arman* 'malom'; türk *äbir-* 'to go around'; Kāšγ. *äβür-* 'drehen, abbiegen vom Wege'; Tefs. *äβür-* 'megfordít, megforgat'; Kor. *äβür-* 'to turn, turn away, round'; hor. *äβür-, eβür-*; csag. *ävür-* 'retourner une chose, la renverser; faire tourner'. Szerteágazó szócsalád a törökségben, széles jelentéstani szórással. Ugyanez mondható el a magyar megfelelőkről is. A meglévő, kitapintható szálakat tovább bonyolítja, hogy a tör. szónak van *ägir-* változata is; Egorov, Êt. slov. 21; Clauson, ED 72; Räsänen, Etym. Wb. 34 (utal a m. *őr*-re is); Sevortjan, Êtim. sl. I, 498—500;

kőrő ~ csuv. > cser. *kaβra·*. 'zerbrechlich, spröde' (Räsänen, MSFOu. L, 85); Kāšγ. *käβräk* 'weiche Pflanzen; any fragile sort of tree like the castor oil plant'; kip. Idr., Bul. *kävräk*; oszm. *gevrek* 'friable; brittle; crackly': az. *kövräk*; gag. *ǵivŕek*. E szó a *käbrä-* ige származéka: Kāšγ. *käβrä-* 'schwach werden', *küβrä-* 'ua.'; Tefs. *küβrä-*; vö. ir. mong. *kebereg* 'brittle, fragile, frail, flimay, not solid, not durable' (törökből jövevény); Clauson, ED 690—1; Räsänen, Etym. Wb. 245 (m. *kőrő*);

kőris ~ csuv. *kavrăś. kavărăś*. Räsänen (i. h.) **käbrüč* alakból indul ki és, kérdőjel kíséretében, a *käbräk* 'zerbrechlich'-hez kapcsolja. Valószínűbbnek tűnik a **käβrăč, *kävrič* kiindulópont. Abaev szerint (Êt. slov. I, 587) elválaszthatatlan a csuvas adat az oszét *kaerz, karzae* 'kőris' szótól;

sőreg ~ csuv. *šĕvĕr* 'hegyes, éles'. Ebbe a kategóriába tartozik szintén, elegendő utalni Kāšγ. *süβri* 'spitz', *süβrit-* 'zuspitzen' (Dilçin 267—8) adatára;

kóró ~ köztör. *qoβraq*; kún CC *qovra* 'Halm, Stroh; Unkraut (im Korn)'; szag., kojb., kacsa, sór, kmd. *qōraq* 'Rohrpfeile, Flöte und die Pflanze aus der

sie gemacht wird' ; leb. *qoraq* 'eine grossblätterige Pflanze mit holhlen Stängeln ; Rohrpfeife' : tel. *qōroq* 'Flöte'. Nem tartoznak ide a korábbi etimológiákban (a TESz.-ben is) közölt adatok, amelyek egy része a tör. *quruγ* 'dry', más része a mong. *qaγurai* 'dry, dried up' török változataira megy vissza. Vö. RÄSÄNEN, Etym. Wb. 273—4.

6. *A zöngés palato-veláris zárhang réshangúsodása*

A török—magyar konvergens fejlődés egyik legbővebben adatolt fejezete, amelyből azonban nem hiányoznak régi félreértésekre nyúló problémák sem. Előbb a szóbelseji helyzetet tekintjük át, mégpedig a spirantizálódás jelentkezését hangzóközi helyzetben, valamint szótagkezdő pozícióban. Ezúttal a kérdéses zöngés zárhangokat *ġ* és *g* átírással jelöljük, megfelelő réshangjaikat *ɣ̇* és *ɣ* jegyekkel írjuk át, a hagyományos átírás egyöntetű *γ*-jével szemben, a félreértések elkerülése végett.

A köztörök nyelvekben a zöngés palato-veláris zárhangok réshangúsodását s azon keresztül vezető további fejlődését röviden a következőképpen vázolhatjuk fel. Előrebocsátandó : a *ġ* és a *g* fejlődése nem fedi egymást pontosan. A nyelvemlékek korában a zárhangok és a megfelelő réshangok megkülönböztetése nehézségekbe ütközik. Ilyen különbséget nem tud jelölni a rovásírás, az ujgúr írás (néhány ritka, körülményes esettől eltekintve). Áll ez részben az arab írásra is, azzal, hogy a *g* kétféle státusa közt nem tehető különbség (a réshang rovására), a *γ*-nél viszont zárhangjellegének megállapítása ütközik nehézségbe.

A köztörök nyelvekben a fejlődés menete a következő. A *ġ* két azonos magánhangzó (*uġa*, *uġu*) között : 1. változatlanul megmarad az ótörökben ; 2. spirantizálódik a középtörökben s a mai nyelvek jó részében ; 3. hosszú magánhangzónak adja át a helyét a szibériai nyelvek egy részében, a kipcsak nyelvekben, az oguz nyelvek egy részében ; 4. az *iġi* lényegében ezt a szabályt követi, olykor azonban a palatális változat egy-egy alakja feltűnik. A *ġ* nem azonos hangzóközi helyzetben, lényegében hasonlóan viselkedik az előbbivel (megmarad, spirantizálódik), azonkívül azonban *u̯*-s diftongussá válik (*au̯*, *u̯a*), hosszú magánhangzóvá egyszerűsödik (*ū*, *ō*), végül a hosszúság meg is rövidülhet. A palatális *g* fejlődése annyiban tér el a fentiektől, hogy illabiális magánhangzók szomszédságában *y* alakban jelentkezik ; labiális magánhangzók szomszédságában ezen felül még *u̯*-s változata is előfordul. A *ġ* és *g* bizonyos nyelvekben (oguz) eltűnik. Szótagvégi helyzetben (mássalhangzó előtt) általában a *ġ* és *g* úgy viselkedik, mint a szó végén. Vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 112—24.

Példák : Kāšγ. *tayār* 'Kornsack' ; hor. *tayarčuq* 'kis zsák' ; csag., turki, tar. *tayar* 'grosse Säcke für die Provision, die über den Sattel gelegt werden : ein Getreidemass' ; oszm. *taγar* ; tel. *tār* 'ein lederner Sack' ; szag., sór *tār* 'grobes Tuch, das Tuch', vö. mong. *tayar* 'bag, sack made of coarse wollen cloath', hal. *tār* ; — ujg. *ayïz* 'száj' ; Kāšγ., Tefs., Kor. *aγïz* ; bar., leb. *aγïs* ; tar. *eγīz* ; krcs.-blk. *a'uz*, tat., kmk., kzk. *auz*, bask. *auŝ* ; kkalp. *avuz* ; szoj., szag., sór, küer., kacsa, kojb. *ās* ; kirg. *ōz* ; alt., tel. *ūs* : jak. *uos* ; — türk *yaġuq* 'közel, közeli' ; ujg. *yaġuq* ; Kāšγ., QB *yaγuq* ; Kor. *yaβuq* 'near, close' Tefs. *yaβuq* ; hor. *yaβuq* ; csag. *yauuγ* ; özb. *yōvuq* ; kzk. *ǰuīq* ; kkalp. *ǰuwïq* ; kmk. *yuvuq* ; nog. *yuvïq* ; alt., tel., kmd. *yūq* ; kirg. *ǰūq* ; szoj., karag. *čōq* ; — ujg. *yägän*, *yegän* 'a húg fia' ; csag. *yegän* ; oszm. *yeğen* 'nephew : niece' ; kzk. *žien* ; kirg. *ǰēn* ; alt., küer. *yān* ; sór, szoj. *čān* ; jak. *siän* ; vö. ir. mong. *ǰige* 'child of one's daughter or sister' ; hal. *dzē* ; — Kāšγ. *ägir-* 'fon' ; Kor. *ägir-* 'to twist, spin' ; csag. *egir-* ; blk., krcs., kirg. *iyir* ; szoj. *ār-* ; alt., tel., sór, leb. *īr-* ; vö. ir. mong. *egere-* 'to rotate, whirl, turn, revolve ; to spin' ; hal. *ēre-* ; — ujg. *ögür* 'nyáj' ; Kor. *ögür* 'party, group, people, nation' ; kirg., kzk. *üyür* ; bask. *öyör* ; alt., tel., szag., kojb., kacsa *ür* ; szoj., sór, kzl., kojb., karag. *ör* ; jak. *üör*.

A csuvasban a *ġ* és *g* az esetek többségében *-v-* alakban jelentkezik, ugyanúgy, mint a hangzóközi *-b-* ; ez olykor félreértések, de legalább bizonytalanság forrása lehet. Példák :

csuv. *avăr* 'örvény' ~ köztör. *ägir* ;

csuv. *yïvăr* 'nehéz' ~ köztör. *ayïr* ; tat., tob., kzk. *aur* ; sór, leb., szag., kojb., kacsa, szoj. *ār* ; alt., tel. *ūr* ;

csuv. *pĕver* 'máj' ~ köztör. *bayïr* ; tat., nog. *pavïr* ; kkalp., bask. *bauïr* ; kmk. *bavur* ; krcs. *baur* ; alt. *būr* ; tuv. *bār* ; sór, hak. *pār* ; jak. *bïar* ;

csuv. *ĭvăl* 'fiú' ~ köztör. *oγul* ; leb., tuba, szag., kojb., kacsa *ōl* ; alt., tel., bar. *ūl* ;

csuv. *savar* 'mormota' ~ köztör. *suγur* ; tat. *suïr* ; bask. *hïuïr* ; kirg. *sūr* ;

csuv. *yĭvăś* 'fa' ~ köztör. *aγač*, *ïγač* ; kirg. *ǰïγač*.

Néhány esetben, olykor nyelvjárási változatként, a *v* el is tűnhet :

csuv. *pĭr* 'torok' ~ köztör. *boγaz* ;

csuv. *pĭršă* 'bendő' ~ köztör. *bayïrsaq*.

A XIII—XIV. századi sírfeliratokban a spiráns *γ* már *v*-fokon áll. A szerény szókészletből egyetlen biztos példára utalhatunk, ez *avlï* [awlɣ] 'fia' ; vö. csuv. *ĭvăl* 'fiú'.

A veláris vagy mediopalatális zöngés spiráns az ősmagyarban keletkezett, mégpedig a hangzóközi fgr. *k* zöngésedése és az ugyanazon helyzetű *η* oralizálódása nyomán. E spiráns *γ* az ómagyar kor elején is megvan, és nagyon eleven a török jövevényszavak átvétele idején. Ez a spiráns az ómagyar korban vokalizálódik, majd kettőshangzón keresztül hosszú magánhangzóvá válik. Fgr. és ismeretlen eredetű szavainkon kívül jobbára csak régi török elemeinkből van e spiráns történetére példánk. A feldolgozatlan iráni jövevényszavak vallomása e tekintetben ez ideig néma. Egy-két szláv eredetű szó is szerepel

a listán, de többnyire valamely nehézséggel terhelten. Ilyen pl. a *korsó*, amelyet éppen e nehézségek miatt többször is megpróbáltak a török elemek közé utalni, bár a szó ott teljesen idegen. KNIEZSA (SzlJsz. 673—4) a *č* > *š* fejlődésen akadt fenn; mint láttuk, ez nem török hangtörténeti probléma, a begyökeresedett tévhit ellenére sem, hanem magyar kronológiai.

A magyar példák közül említhetjük: *sír*: 1055 *fiher*, 1193 *Sewer, Seyr*; talán fgr. eredetű. Ide sorolják *Szárberény*: *Sagarbrüen, Saarberin* (Veszprém-völgyi apácák; PAIS: MNyTK 50: 19). Bizonytalan eredetű, javasolt török származtatása kétséges. — *Bács*: Kinnamos *Pagatzion*; 1135: *bachasiensis*; 1186: *baaciensis* (EtSz.). Eredete ismeretlen, török eredeztetése bizonyíthatatlan feltevés. *Tétény*: *Tuhutum* (An.); tör. *tigit*-ből való levezetése elfogadhatatlan. Vö. BÁRCZI, Htört.[2] 122, 134; MNyT. 102, 116.

BÁRCZI szerint (MNyT. 130) a *γ* hangzóközi helyzetben az ómagyarban kb. a XIII. századig eltűnik. E jelenség is hangtörténetünk régiségjegyei közé tartozik.

Hangzóközi helyzetben — ha a két magánhangzó azonos — a spiráns *γ* és *γ* eltűnik, s a két magánhangzó egyetlen hosszú magánhangzóvá módosul. Példáink:

ács ~ ujg. *aγačči* 'Holzarbeiter';

bátor (1138/1329: *Bahatur*; 1230: *Baatur* hn.) ~ csuv. *pattăr* 'hős; vitéz; erős, szilárd'; türk *Bayatur čigši*; ujg. Ming *bayatur*; hor. *bahatur*; kún CC *bayatur* és *bahadur*; kip. Tuh. *bahadur*; örm.-kip. *bahatïr*; kar. T *bayatïr* 'tapfer, brav, Krieger, Held'; kar. L *bahatïr*; oszm. *bahadır* 'brave; hero'; tkm. *bātïr*; özb. *bōtir* 'bátor, vitéz'; kirg. *bātïr*; csag. *batur* 'brave'; kmk. *batïr*; krcs.-blk. *batïr*. A törökben a rövid *a* másodlagos, a *h*-t tartalmazó alakok perzsa közvetítésre utalnak, ahol a szó mongol eredetű. A középmongolban *ba'atur* (MTT, Hy) és *bātur* (Hy, Korye să) alakban ismeretes. Arab írásos emlékekben *bahādur* található (Muh., LN); ir. mong. *bayatur* 'hero; knight; heroic, courageous, valiant, brave'. A mandzsu *baturu* mongol *bātur* alakot tükröz. A tör.—mong. szó egy sor szláv nyelvbe is behatolt. Az afganisztáni mogol, ajmak és hazara nyelvjárások *bāt̆ur* alakot őriznek. Vö. még EGOROV, Êt. slov. 144; CLAUSON, ED 313; DOERFER, TMEN II, 368—77 (szerinte a m. alak egy *bātur*-ból is származhatik, e feltevésnek ellentmond a m. szó története); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 55; SEVORTJAN, Êtim. sl. II, 82—5;

csalán ~ csag. *čalayan* 'die Brennessel';

bű ~ türk *bügü* v. *bögü* 'weise, zauberkundig'; ujg. *bögü* 'bölcs'; Kāšγ. *bögü*; kún CC *bügüler* 'prófétá k'; csag. *bügi* 'magie, enchantement', *büyü* 'enchantement'; Muh. *bügü*; oszm. *büğü* 'sorcery'; gag. *bű* 'varázslat, ráolvasás'. Vö. még középmong. *bö'e* 'samán' (MTT, Hy). CLAUSON, ED 324—5; DOERFER, TMEN I, 233—4; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 83; SEVORTJAN, Êtim. sl. II, 293—4 (a *bükü* alakok téves könyvolvasatok);

bölcs ~ csag. *bögüči* 'der Zauberer';

gyúr- ~ csuv. *šăr-* 'gyúr, dagaszt (tésztát, sarat)';

gyűlik ~ ujg. *yïγïl-* 'gyűlik, gyülekezik'; Kāšγ. *yïγïl-* 'versammelt werden; sich versammeln'; QB *yïγïl-*; Tefs. *yïγïl-*; hor. *yïγïl-*; oszm. *yığıl-* 'to be heaped up; crowd together'; az., tkm. *yïγïl-*; kún CC *yïl-* 'sich versammeln' (a német részben); nog. *yïl-*, *yïγïl-*; kmk. *jïγïl-*; kirg. *jïγïl-*. A tör. szó a *yïγ-* 'gyűjt' szenvedő (és visszaható) képzős származéka. A m. *gyűl-* és *gyűjt-* egymáshoz való viszonyának megítélésében GOMBOCZ (BTLw. 81) még habozott, mert az *lt* > *jt* változást akkor még nem látta igazolva. A SzófSz. a *gyűl-* és *gyűjt-* szókban külön-külön átvételt keres; másik lehetőségként az *-l* képzőt a magyarból próbálja magyarázni. Egyik feltevése sem kielégítő: a szónak a törökben *-t* képzős alakja nincs, a tör. *yïγ-*nak a magyarban hasonlóképpen nincs **gyű-* folytatása. A TESz. is kettős lehetőség közt ingadozik. Erre immár semmi szükség: az *l* a *gyűl*-ben a török szóhoz tartozik, az *lt* > *jt* változást éppen török jövevényszavainkból igazolhatjuk (*baltïryan* > *bojtorján*; *Altun* > *Ochtun*, *Ajtony*). Ugyanebbe a kategóriába tartozik a *dől* (az *l* ezúttal is része a török szónak) > *döjt*.

E rendhagyó jelenségek előzményei szintén a kései ősmagyar korra nyúlnak vissza. CLAUSON, ED 901—2; DOERFER, TMEN IV, 183 (*yïγïn-*); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 200: LIGETI: NytudÉrt. 89: 196—7 és MNyTK I, 185.

Hangzóközi helyzetben — ha a két magánhangzó nem azonos — a spiráns *γ* eltűnik (*γ*-re példánk történetesen nincs), a két magánhangzóból kettőshangzó, majd hosszú magánhangzó lesz. Ugyanaz a fejlődés megy végbe a magyarban, mint a törökben, csakhogy egymástól teljesen függetlenül. Példa:

ól ~ ujg. *aγïl* 'karám', Kāšγ. *aγïl* 'Hürde'; Tefs. *aγïl* 'akol a jószágnak'; csag. *aγïl* 'parc pour les moutons pendant la nuit'; Muh. *aγïl*; oszm. *ağıl* 'pen, fold'; az. nyj. *aγïl* '1. lóistálló; 2. nádból készített hely télidőben a juhok számára; 3. karám a jószágnak'; gag. *aul* 'elkerített hely a jószág számára'; tkm. *āγïl* 'karám; juh-ól'; tar. *aγïl* 'Viehstall'; tat., krm., tob., kzk. *aul* 'Aul, Jurten die an einer Stelle zusammenstehen'; sór, szag., kojb., kacsa, kzl. *āl*; kirg. *öl*. Vö. mong. *ayil* 'family, household, settlement, group of tents'. A magyarba a *γ* spiráns alakban került az átadó nyelvből, a többi a magyarban zajlott le. Így ott lett az *aγ*-ból *aᵘ*, abból *oᵘ* (ómagyar *ohul*), vagyis teljes szabályszerűséggel *ól*.

A tör. *aγ* hangkapcsolat helyzetétől függően különbözően fejlődött a magyarban. Jövevényszavaink nem minden lehetséges esetre szolgáltatnak példát, azt azonban láttuk, hogy ha illabiális magánhangzó előzi meg a *γ*-t és az is követi, szóbelseji helyzetben, a *γ* kiesése után hosszú magánhangzó lesz a kísérő magánhangzókból, ha azok azonosak (tör. *bayatur* ~ m. *bátor*; tör. *jïγïl-* ~ m. *gyűl-*), ha nem azonosak, akkor ereszkedő diftonguson keresztül szintén hosszú magánhangzóvá fejlődnek (tör. *aγïl* ~ m. *ól*). Hosszú magán-

hangzó jelentkezik akkor is, ha a *γ* azonos labiális magánhangzók közé kerül, akár szóbelseji helyzetben, akár szóvégiben (tör. *ǰuγur-* ~ m. *gyúr*; tör. *bügüči* ~ m. *bölcs*; tör. *bügü* ~ m. *bű*).

Ezzel szemben külön fejlődésnek vagyunk a tanúi, ha — szóvégi helyzetben — a *γ*-t illabiális magánhangzó előzi meg, de labiális követi. Egyetlen ilyen típust tartalmaznak jövevényszavaink, az *-aγu* szóvéget. E helyzetben e szóvégnek helyzeténél fogva nem is egy, de két gyenge pontja támadt: a hangzóközi *γ* és a szóvégi *u*. Ha az általános tendenciát követve előbb az *-u* elsorvadt volna, akkor a megmaradó *-aγ*-ból szabályszerűen *au*-n, azaz ereszkedő diftonguson keresztül *ó* keletkezett volna. De sajátságos módon nem ez történt, hanem a hangzóközi spiráns tűnt el elsőként, s ennek következtében a keletkező diftongus nyomatékos elemévé az *u* vált, vagyis *au* > *ɐu* > *i̯u* emelkedő diftongusban állapodott meg, amely *jú* formában szilárdult meg.

Ilyen típusú szavunk régi török elemeink közt kettő is akad. A szóvégi *-aγu*-nak e rendhagyónak tűnő fejlődése (a valóságban igen szabályos alternatív fejlődés) kezdettől fogva gondot okozott. Gombocz nem kísérelte meg a magyarázatát; az éles szemű Paasonen (NyK. XLII, 43—4) észrevette ezt a hiányosságot, kielégítő magyarázatot azonban ő sem tudott javasolni. Nem kielégítő Horger későbbi magyarázat-kísérlete sem (MNy. IX, 111—6); nem az Berrár sem (MNyT. 225). Ugyanez az emelkedő *-u*-ra végződő diftongus megvan fgr. eredetű szavainkban is, s annak eredményeként jöttek létre *varjú, hosszú, hattyú* stb. szavaink, ahol a szóvégi *-u* nemcsak megmaradt, de meg is nyúlt.

Régi török elemeink közül ide tartozik:

borjú ~ csuv. *păru* (*părăv-*) 'borjú'; ujg. *buzaγu* (rovásír. ujg., man. írással is); Kāšγ. *buzāγu* 'Kalb'; Tefs. *bozaγu*; Kor., hor. *buzaγu*, csag. *buzaγu, buzau* 'veau, jeune buffle, jeune rhinocéros'; oszm. *buzaġı* 'sucking calf'; az. *buzov*; gag. *buzā*; tkm. *buzav*; kún CC *buzau* és *buzov*; kip. LN *buzaγu* 'Kalb'; Idr. *buzaγu, buzavu*; Bul. *buzaγu* 'grand veau', *bïzavu* 'petit du cerf, faon'; Qaw., Dur. *buzaγu*; örm.-kip. *bïzov, bïzóv* 'veau'; kar. T *buzov* 'Kalb'; krm. *buzavu, buzau*; kmk. *buzau, buzav*; blk. *buzou* 'kleines Kalb, Saugkalb'; krcs. *buzou* 'Kalb'; nog. *buzav*; kkalp. *bïzav, buzav*; tat. *bïzau, bozau*; bask. *bïzau*; tob. *buzau*; bar. *puzau* 'das Kalb (im ersten Jahre)'; kzk. *bûzau*; tob. *buzau*; bar. *puzau* 'das Kalb (im ersten Jahre)'; kzk. *bïδau*; tob. *buzau*; bar. *puzau* 'calf'; kirg. *muzō*; tar. *mozai*; turki *muzai*; mai ujg. *mozai, buzu*; alt. *bozū*; sór *puzā*; szag. *pïzā, pïzō*; szoj. *puza*; hak. *pïzo*; tuv. *bïzā*. A törökségben a szónak van „rövid" változata is: *buzay, buzaq*.

A szó megvan a mongolban is: középmong. *bura'u* (MTT), *burū* (MA); ir. mong. *birayu*, megfelelői minden mai mongol nyelvben. A mongol adat szorosan csatlakozik a törökhöz.

A török *buzaγu, buzay* szót többen idegen eredetűnek vélték: ieur. **peku* (Munkácsi: KSz. VI, 377; elutasítja hangtani okokból Joki és Ščerbak,

joggal), sumér *bir* 'cattle' (Ramstedt), ugorból (Sinor; elhárítja a TESz.). Többen a törökből magyarázták. A kalandos ötleteket figyelmen kívül hagyva a legvalószínűbb feltevés szerint a szó egy *buza-, buz-* 'bőg' *-γu*, ill. *-γï* képzős származéka (Bang, Brockelmann, mérlegeli Sevortjan is).

Egorov, Ét. slov. 140; Clauson, ED 391; Räsänen, Etym. Wb. 74—5; Sevortjan, Ětim. sl. II, 239—42; Joki: MSFOu. 103: 110—2. Újabban Poppe (Overview, 1975, 145) és Doerfer (Proto-Turkic, 1975—1976, 35—6) a magyar nyelv csuvasos jellegű jövevényszavai alapján kívánták igazolni Ramstedt elméletét, amely szerint a mai köztör. *z* és *š* altaji (őstörök) palatizált *ŕ*-ből, ill. *ĺ*-ből fejlődött volna. Érvelésükhöz felhasználták *borjú* szavunkat is, melynek *j*-jében az *ŕ* ősi palatalizáltságának a bizonyítékát keresték. E tévedésen alapuló feltevés cáfolata: Ligeti: CAJ XXIV, 1980, 22—50, kül. 226—32.

gyapjú ~ köztör. *yapaγu*; Kāšγ. *yapaqu* 'a thick mass of wool or hair on the head' (a *-qu* képző rendhagyónak tűnik a várható *-γu*-val szemben); hor. *yapayu qoy* 'gyapjas juh'; csag. *yapaγu*; oszm. *yapaġı* 'the wool of a sheep shorn in the spring'; az. nyj. *yapayï* 'tavasszal nyírt birka-gyapjú'; gag. *yapā*; kip. LN *yabaγu* 'rohe Wolle'; tat. *yabaγa*; bask. *yabaγï*; nog. *yabagï*; kzk. *ǰabaγa* 'die im Fröhling geschorene Schafwolle'; kirg. *ǰabaγï*; tel. *ᵗyabaγa*; kres. *ǰabū* 'Decke'; kzk. *žabu* 'felt blanket for a horse or a camel'. Török nyelvjárásokból való: orosz джабара, джебара és ябара; Vasmer, REW I, 348 és III, 476.

A szónak ezúttal is megvan a „rövid" alakja: csag. *yapaq* 'der Fliess, die Wolle', 'laine molle qui sert de ouate'; oszm. *yapak* 'wool'; az. nyj. *yapay* 'tavasszal nyírt gyapjú'; kip. Tuh. *yabaq*. Elválaszthatatlanok az előbbiektől: Kāšγ. *yapïq* 'bedeckt, verschlossen'; csag. *yapuγ, yapuq* 'caché; voile ou couverture qu'on met sur une chose'; oszm. *yapık* 'horseblanket'; tkm. *yapï*; kún CC *yabovlï* 'mit einer Hülle versehen'; kip. Dur. *yabuq* 'couvert, couverture, couvercle'; örm.-kip. *yapov* 'voile, rideau; couverture, couvercle'; kar. T *i̯abuv* 'Decke, Hülle, Kleidung'; kar. L *yabuw* 'Decke, Hülle', *yabuk* 'geschlossen'; kirg. *ǰabïq*; kzk. *žabïq* 'covered, closed, locked; roof felt pieces of the yurt'; sór, szag. *čabïq* 'die Decke, der Deckel'; hak. *čabïγ* 'fermeture; abri', *čabïχ* 'fermé'. A mongolból ide vonható: középmong. *dāqi* 'bozontos haj' (MA); ir. mong. *dayaki* 'snarl, tangle; combings of hair, hair of a child before cutting it for first time'; megfelelői a mai mongol nyelvekben.

Ebben az esetben a tör. szó világosan a *yapa-, yap-* 'befed, beborít' ige *-(a)γu, -γ* képzős származéka.

Clauson, ED 874—5; Räsänen, Etym. Wb. 178, 187—8; Ligeti: CAJ XXIV, 232—7.

Néhány esetben szótagvégi helyzetben jelentkezik a spiráns *γ* (*γ*-re most sincs példánk); vokalizálódása a magyarban ment végbe. Ide sorolhatók:

búza ~ csuv. *pări* 'tönköly-búza' ~ köztör. *buγdai* ~ mong. *buγudai*;
túzok ~ köztör. *toγdaq* ~ mong. *toγoday*;
olló ~ köztör. *oγlaq*; ujg. *oγlaq* 'kecskegida': Kāšγ. *oγlāq* 'Zicklein, Lamm'; QB *oγlaq* 'Bak'; hor., csag., Muh. *oγlaq*; oszm. *oğlak* 'kid'; az. *oglag*; gag. *olak*; tkm. *ovlaq*; kún CC *oγolaq* (O), *ulaχ* (N); kip. LN, Bul., Tuh., Idr. *oγlaq* kar. L, nog., kmk., krcs.-blk. *ulaq*; alt., tel. *ulaq* 'ein neugeborenes Zicklein bis zum ersten Jahre'.

Az *oγul* 'fiú' származéka az *oγlaq*. A m. várható *óló* alakjának első magánhangzója megrövidült, viszonzásul a hangzóközi helyzetbe került *l* megnyúlt. A szó két magyar régiségjegyet tartalmaz, az *-γ-* és a szóvégi *-q* eltűnését. Vö. CLAUSON, ED 84; DOERFER TMEN IV, 265 (*olló* < alt.-bolg.); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 358; JOKI: MSFOu. 103: 365—6; SEVORTJAN, Êtim. sl. I, 404—5 (s. v. *owlaq*);

orv ~ csuv. *vără* 'tolvaj; rabló' ~ köztör. *oγrï* és *oγur*; ujg. *oγrï* 'tolvaj' (rovásír. ujg., man. írással is); Kāšγ. *oγrï* 'verborgen; Diebstahl; Dieb'; QB, Tefs., Kor., hor., csag. *oγrï*; Muh. *oγru*; óoszm. *oγru*, *oγrï*; az. *oγru*; tkm. *oγrï*; kún CC *oγrï* 'Dieb' (O), *ovrun*, *ovrulan* 'heimlich' (N); kip. LN, Idr., Qaw., Dur. *oγrï*; kar. T *uru* 'Dieb'; tat. *uru*; kmk. *urū*; kūr. *ourï*; tura *urŭ*; tar., turki *oγrï*; sór *oγrï*. E névszóból képzett ige eléggé általános: csuv. *vărla-* 'lop'; ujg. *oγrïla-* 'stehlen'; Kāšγ. *oγrïla-*; kún CC *oγrula-*, kip. LN *oγrïla-* stb. A másik változatban a spiráns hangzóközi helyzetben van: kún CC *oγur*; s. ujg. *oγur*; küer., szag., kojb., kacsa *oγur* 'Dieb'; tel. *ūr* 'Diebstahl', szag. *ūr* 'Dieb'. A belőle képzett ige a régi és mai nyelvek többségében ebből a tőből sarjadt: ujg. *oγurla-* 'stehlen'; Kāšγ. *oγurla-*; hor., csag. *oγurla-* 'voler, dérober'; az. *oγurla-*, tkm. *oγïrla-* örm.-kp. *oγurla-* stb.

EGOROV, Êt. slov. 49—50; CLAUSON, ED 90—4; DOERFER, TMEN II, 77—8 (a m. etimológiában kételkedik, mert hosszú *ó*-t várna); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 257—8 (a m. *orv*-ot megkérdőjelezi); SEVORTJAN, Êtim. sl. I, 412—4.

GOMBOCZ szerint (MNy. VII, 37) „régi, honfoglaláselőtti, VII—VIII. századbeli jövevényszó, a bolgár-törökök nyelvéből". DOERFER és RÄSÄNEN fenntartását magáévá tette a TESz. is, amikor „valószínűleg" ótörök eredetűnek minősíti e szót, minthogy a várható hosszú *ó* helyett rövid *o*-t tartalmaz, s az *orv*-ban a *v* „minden bizonnyal" másodlagos. BÁRCZI (Htört.[2] 135) ezzel szemben *γ* > *v* fejlődésre gondol, mint a *karvaly* (< *qïrγui*), *bojtorvány* (< *baltïryan*) szóban. A szókezdő magánhangzó megrövidülése a magyarban következhetett be: *oγrï* > *ovrï* > *or(i)* elképzelhető a magyar hangfejlődés másik lehetséges síkján (BÁRCZI példája: *orvos* > *urus*);

turul ~ ujg. *Toγrïl*, *Toγrul*; Kāšγ. *toγrïl* 'egy ragadozó madár, nagyobb mint a szongor'; Muh. *toγrïl*; csag. *toχrul*; oszm. *toğrul* 'gerfalcon (?)'. Múlt században felújított könyvszó, így nem dönthető el, vajon néhány régi alakja valóban hosszú *ú*-t (*túrul*) takar-e. Vö. CLAUSON, ED 472; DOERFER, TMEN III, 346—8 (a m. *turul*-t megkérdőjelezi, mert a SzófSz. csak az oszm, adatra hivatkozik, s a m. szó csak 1282 körülről van adatolva); RÄSÄNEN Etym. Wb. 484 (m. *turul*);

szatócs ~ csuv. *sutuśă* 'kereskedő'; köztör. *satïyčï*.

Néhány esetben a *-γ-* mássalhangzó utáni helyzetben is előfordul A „szabályos" megfelelés szerint ilyenkor *-v-* vagy *-j-* található a helyén mint specifikus magyar fejlemény (vö. BÁRCZI, Htör.[2] 135). Ilyen:

bojtorvány, *bojtorján* ~ csuv. *pultăran*; köztör. *baltïryan*; csag. *baldïryan* 'origan (plante)'; az. nyj. *baldïryan*; néhány kipcsak adaton kívül még: haz. B, T *baldaryān* 'une espèce d'arbrisseau aux fleurs blanches', Dz, Dzs *baldaryō*. Vö. ir. mong. *balčiryana*, *baldaryana* 'Heracleum dissectum (plant)'. EGOROV, Êt. slov. 165; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 61 (m. *bojtorján*); SEVORTJAN, Êtim. sl. II, 55—6;

karvaly ~ Kāšγ. *qïrγuy* 'Sperber' (a TESz. *qaryuy* olvasatának nincs hitele); csag. *qïryu* 'épervier, oiseau de proie'; Muh. *qïryu*; oszm. *qïryui* 'a sparrow-hawk (accipiter nisus)'; az. *gïryï*; tkm. *qïryï*; kip. Tuh., Bul. *qïryï*; kar. T, kmk. *qïryïy*; tat., kirg. *qïryïy*; turki *quryuy*, *qïryuy* 'sparrow-hawk' (JARRING), *quryuy*, *quryúy*, *qoryúy* (JARRING—RAQUETTE), *yuryuy* (MENGES). A szó átment a mongolba: középmong. *kiryui* 'épervier' (Hy), *qiryu* (Jem. T), *qiryui* (MA); ir. mong. *kiryui* 'small hawk, small predatory bird'. Vö. CLAUSON, ED 654—5; DOERFER, TMEN III, 443—4; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 266.

A m. szó magyarázatát hangtani nehézségek terhelik. A SzófSz. ezért ismeretlen eredetűnek tartja, e nézetet enyhítve a TESz. „valószínűleg" ótörök eredetűnek gondolja, de a súlyos hangtani problémákkal nem tud mit kezdeni. KNIEZSA (SzlJsz. 850—1) szerint a m. szó két főváltozata, a *koruly* és **korvuly* a tör. *qaryuy*-ból pontosan megmagyarázható; az első szótag magánhangzója szláv megfelelők alapján feltehető (de az *ï* sem jelentene áthághatatlan akadályt), a szóvégi *ly* viszont eddig minden magyarázat-kísérletnek ellentállt.

A mássalhangzó utáni *γ* egy-két esetben csuvasos neologizmusként kiesett:
Bular ~ köztör. *Bulγār*;
gyapot ~ Kāšγ. *yapγut*;
bér ~ köztör. *bērgü*;
egy ~ köztör. *edgü*.

7. *Az őstörök szóvégi -ġ (-g) és -q (-k) fejlődése a törökben és a magyarban*

Régi török jövevényszavaink egyik bonyolult, sokat vitatott kérdése. GOMBOCZ (BTLw. 170—4) az ide tartozó példákat két csoportba osztotta aszerint, hogy a magyar szavak szóvégéről a *-ġ* (*-g*) eltűnt és spirantizálódás után, kettőshangzón keresztül, hosszú magánhangzóvá fejlődött, avagy *-k*

vagy *-g* formájában megmaradt. Az előbbi réteget időben korábbinak, az utóbbit későbbinek tartotta Gombocz (NytudÉrt. 24 : 17), s ezt a jelenséget összekötötte a csuvas hasonló fejlődésével, a magyar folytatását csuvasos újításnak tekintette. Világosabban : az őstör. *-k* hiányát csuvasos (bolgár-török) hangtani kritériumnak tartotta.

További magyarázathoz következőképpen jutottunk.

A törökben éles különbséget szokás tenni a szóvégi *-q* (*-k*) és *-γ* (*-g*) között. E nézetet legvilágosabban Bang (UJb XIV, 206—7) fogalmazta meg. Bizonyos, hogy ez az álláspont fő tendenciájában helytálló, ám kivételek, „szabálytalan" kereszteződések e téren is akadnak ; mindez jócskán hozzájárult csuvasos jövevényszavaink körül mutatkozó nehézségek bonyolításához.

De lássuk előbb a *-γ*, *g* történetét a köztörök nyelvekben.

1. Megmarad, többtagú szavakban : türk, ujgúr, karahánida, horezmi, részben csagatáj szavakban, a mai nyelvek közül a szibériaiakban (*-ḡ*, *-g*) ; egytagú szavakban, a fentieken kívül az oguzban (oszm. hosszú magánhangzó) és a turkiban.

2. Diftongusba torkollik, annak második tagjában *v*, *w*, *u̯* elemként. Jellemző a kipcsak nyelvekre (tat., bask., blk., kmk., kar., kirg., kzk., nog., kkalp. stb.), a kúnra (a CC német részére és a magyarországira), a besenyőre. A tkm.-ben az *-aγ*, *-äg*-nek *-av*, *-äv* felel meg.

3. Diftongus, második tagjában *y* és *i̯* elemmel. Többtagú szavakban inkább csak *-ïγ* végű kipcsak szavakban. Egytagú szavak közül főleg a magas hangrendű szavakban jelentkezik.

4. Hosszú magánhangzó található helyette, többtagú szavakban, a szibériai nyelvek ún. altaji csoportjában, szórványosan egyes kipcsak nyelvekben (ahol olykor diftongussal váltakozik).

5. Rövid magánhangzóvá redukálódik, többtagú szavakban ; jellemző a mai úz nyelvekre, módjával a kipcsakra és az altaji törökre. Az úz nyelvek közül külön utat követ a tkm. (*-av*, *-äv* stb.).

6. Helyette *-q* vagy *-k* jelentkezik, rendhagyó módon. Ide tartoznak a turki nyelvek, élükön a csagatájjal, ahol a *-q* (*-k*) párhuzamosan virul a *-γ* (*-g*)-vel.

Példák : türk, ujg. *yadaγ* 'on foot ; foot-soldier' ; tuv. *čadaγ* ; Kāšγ., Kor. *yaδaγ* 'Fussgänger' ; hor. *yaδaγ* 'gyalog ; gyalogos' ; hak. *čazaḡ* ; kzl., küer. *yazag* ; szag., kojb., kacsa *čazaγ* ; csag. *yayaγ* és *yayaq* ; tat., kmk., nog., tob. *yayau* ; krcs., kkalp. *ǰayau* ; kzk. *žayau* 'pedestrian' ; özb. *yayav*, *yayov* ; oszm. *yaya* 'on foot' ; alt., tel. *yayu* ;

leb., sór., küer. *ägäḡ* 'ráspoly' ; kzk. *egäü* ; kún CC *ägäü* ; krm. *äyäw* ; tel., alt. *äyū* ; krm., oszm. *äyä* ; tkm. *īge* ; csag. *ägäk* ;

ujg. Ming *qoyuγ* 'sűrű ; vastag' ; Kāšγ. *qoyuγ näng* 'a thick, viscid liquid' ; QB, hor. *qoyuγ* ; Tefs. *qoyu* ; szag., kojb., kacsa, küer. *qoyuḡ* ; alt., tel., kzk. *qoyū* ; oszm. *qoyu* ; tkm. *koyī* ; s. ujg. *qoyoχ* ; csag. *qoyuγ*, *qoyuq*, *qoyu* ; turki *qoyaγ*, *qoyaq* ; tar. *qoyuq* ;

türk, ujg. *ölüg* 'halott ; holttest' ; Kāšγ., QB *ölüg* ; Tefs., Kor. *ölüg* ; hor. *ölüg* 'halott ember' ; szag., kojb., kacsa, sór, leb. *ölüḡ* ; tel., kzk., kar. T *ölū* ; kún CC, krm., az. *ölü* ; tkm. *öli* ; oszm. *ölü* 'schwach, unbelebt', *ölük* 'vergangen, verwelkt, verwesen' ; tat. *üle* 'halott, élettelen', *ülek* 'holttest, hulla' ; csag., tar. *ölük* 'der Verstorbene, Tote, Leichnam' ;

ujg. *qïdïγ* 'part ; határ' ; Kāšγ. *qïδïγ* 'Ufer, Rand' ; s. ujg. *qïzïγ* ; kojb., szag. *qïyïḡ* ; oszm., csag. *qïyï* ;

türk, ujg. *bitig* 'írás, irat' ; Kāšγ., QB, Tefs., Kor. *bitig* '1. book, 2. inscription ; 3. ordinance, commandment' ; kún CC *bitik* (O) 'Schrift ; Buch', *bitiv* (N) ; kip. LN, Tuh. (tkm.), Idr., Bul., Dur., Jem. T, örm.-kip. *bitik* ; kar. T, L *bitik* ; tat. *betek* ; Idr. *biti* ; csag., turki, krm. *bitik*.

Feltűnő, hogy néhány esetben a szóvégi *-g*-re és *-k*-ra végződő alak ugyanazon nyelven belül (nem a csagatáj csoportban !) egymás mellett megtalálható, s a különbség köztük szemantikai oldalon jelentkezik. Clauson az *ölüg* kapcsán felfigyelt e szó kazáni tatárban megfigyelhető jelentéstani szétágazására, de a rovásírás, manicheus írás vallomása alapján (a két írás különbséget tesz *k* és *g* között) elhárítja ezt a fonetikailag is érzékelhető jelentéstani hasadást. Nem kétséges azonban, hogy a török régiségben egymás mellett élt a *-γ* (*-g*) és *-q* (*-k*) képző, mind a kettő deverbális nomenképző, s a zöngés változat mellékneveket, elvont fogalmakat jelentő főnevesített mellékneveket képez (*arïγ* 'rein', *tirig* 'lebendig' ; *baqïγ* 'Blick', *bilig* 'Wissen'). A *q-* (*k*) elvont fogalmakat jelentő névszókat, igei mellékneveket képez (*ortaq* 'Genosse', *tiläk* 'Wunsch', *ayïq* 'Versprechen'). A két képzőt elég gyakran összekeverik (gondolom, főleg csagatáj hagyományozáson keresztül) ; vö. Brockelmann, Osttürk. Gramm. 101, 109. A két képző közt eredetileg hasonló lehetett a különbség, mint a jól ismert (melléknévi tartalmú) *-lïγ*, *-lig* és a (főnévi töltésű) *-lïq*, *-lik* között.

Érdemes megfigyelni, hogy a CC olasz részében a *bitik* 'írott holmi (könyv, irat, levél)' a német rész *bitiv* 'írott, leírt' alakja a *bitig* szó származéka ; vö. Ligeti : AOH XXXV, 23.

Mindezen tények mérlegelése után a szóvégi *-q*, *-k* története a köztörök nyelvekben egyszerű : régi és mai nyelvekben megmaradt változatlanul, kivéve a csagatájt és a hozzá sorolható turki nyelveket, ahol a *-γ-*, *-g-*vel (s azok származékaival) váltakozik. Másodlagosan a *-q-*ból *-χ* vagy *-g* fejlődött. Räsänen (Lautgeschichte 157) Bang kategorikus megállapításával szemben kis jelentőségű, szórványos kivételekre tud hivatkozni ; a jakut, főleg a csuvas más lapra tartozik.

Példák ; ujg. *burčaq* 'borsó' ; Kāšγ. *burčaq* 'Bohnen' ; csag. *burčaq* 'vesce' ; s. ujg. *pïrčaq*, *purčaq* ; szal. *pïčaχ* ;

türk, ujg. *ingäk* 'tehén' ; ujg. Ming *inäk* ; Kāšγ., QB *ingäk* ; csag. *inäk* 'vache' ; szal. *iñeχ* ;

ujg. *balïq* 'ville murée' ; Kāšγ. *balïq* 'Schloss, Stadt (bei Heiden und Uiguren)' ; csag. *balïq* ; s. ujg. *paluq*, *palïq* 'fal' ;

ujg. *käyik, kiyik* 'gibier' ; Kāšγ. *käyik* 'wild ; Wild' ; csag. *käyik, keyik* 'cerf' ; mai ujg. *kiyik* ;

ujg. *qapčuq* 'zacskó, tárca' ; csag. *qapčuq* 'espèce de bourse qu'on suspend au cou' ; kirg. *qapčïq* ; turki *qapčuq* ;

türk, ujg. *süŋük* 'csont' ; Kāšγ. *süŋük* ; QB *süŋäk* ; Kor., Tefs. *sōŋük* ; hor. *sōŋäk, sōŋük* : kirg. *sôk* ; kzk. *süyek* ; az. *sümük*.

A köztörök mellett megkülönböztetett figyelmet érdemel a csuvas fejlődés. A várható, szabályos alakulás szerint ebben a nyelvben is eltűnik szóvégi helyzetben a zöngés spiráns :

csuv. *ută* 'sziget' ~ köztör. *ataγ* : tat. *atau* ; kkalp. *atav* ; kún CC *atov* ; az., tkm., oszm. *ada* ; csag. *adaq* ;

csuv. *više* 'mérték, súly' ~ köztör. *ölčäg* ; tat. *ülčää* ; bask. *ülsää* ; krcs. *ölše* ; kirg. *ölčō* ; özb. *ulčōv* ; csag. *ölčäk* ;

csuv. *yatlă* 'neves' ~ köztör. *ātlïγ* ; özb. *ōtli* ; kkalp. *atlï* ; kirg. *attū* ; az. *adlï* ; csag. *atlïγ* ; — csuv. *ăšă* 'meleg ; parázs' ~ köztör. *ïsïγ* ; kzk. *ïssï* ; tat. *esse* ; tkm. *ïssï* ; krcs., nog., kmk. *issi* ; csag. *ïsïγ* ; — csuv. *yüšĕ* 'keserű' ~ köztör. *ačïγ* ; kirg. *ačū* ; nog., kkalp. *ašší* ; — csuv. *tută* 'íz(lés)' ~ köztör. *tatïγ* ; krcs. *tatū* ; kmk. *tatïv* ; kún CC *tatov* 'Geschmack, Wolgeschmack' és *tatïγ* (olv. *tatïq*) ; — csuv. *tĭră* 'lábon álló gabona' ~ köztör. *tarïγ* ; oszm., tkm., az. *darï* ; tat., bask. *tarï* ; kirg. *tarū* ; — csuv. *usă* 'haszon, nyereség' ~ köztör. *asïγ* ; kmk. *asuv* ; — csuv. *yurlă* 'szegény' ~ köztör. *yarlïγ* ; tat., bask. *yarlï* ; krcs. *ǰarlï* ; kirg. *ǰardï* ; kzk. *žarlï* ; csag. *yarlïγ* ;

csuv. *ĕnellĕ* 'tehenes' ~ köztör. *ingäklig* ; — csuv. *allă* '50' ~ köztör. *älig* ; tat., bask. *älle* ; kirg. *elū* ; kkalp., nog. *elli* ; csag *ellik* ; — csuv. *kirlĕ* 'szükséges' ~ köztör. *kärgäklig* ; tat. *kirekle* ; bask. *käräkle* ; — csuv. *kilĕ* 'kölyű' ~ köztör. *kelig* ; tat., bask. *kile* ; kzk., kkalp., kmk. *keli* ; — csuv. *čĕrĕ* 'élő, eleven' ~ köztör. *tirig* ; tat., bask. *tere* ; kirg. *tirū* ; kkalp., nog. *tiri* ; tkm. *diri* ;

csuv. *ăru, ărăv* 'nemzetség' ~ köztör. *uruγ* ; csag. *uruq* ; — csuv. *yăvă* 'sűrű, vastag' ~ köztör. *qoyuγ* ; tat. *kuye* ; bask. *quyï* ; kirg. *qoyū* ; tkm. *goyï* ; csag. *qoyuq* 'épais, liquide épais' ;

csuv. *valĕ* 'rész' ~ köztör. *ülüg* ; — csuv. *tĕrlĕ* 'féle, fajta' ~ köztör. *türlüg* ; tat. *törle* ; kirg. *türdü* ; az. *dürlü*, tkm. *dürli* ; kmk. *türlü* ; csag. *türlük* 'espèce, manière'.

A szóvégi *-q, -k* a csuvasban megmarad, szabályosan, mégpedig *-χ* és *-k* formában :

csuv. *χupaχ* 'fedél' ~ köztör. *qapaq* ; tat. *kabak* ; bask. *qabaq* ; kirg. kkalp. *qabaq* ; — csuv. *văraχ* 'hosszú' ~ köztör. *uzaq* ; tat. *ozak* ; bask. *oδaq* ; kirg., kzk., kkalp. *uzaq* ; az. *uzag* ; — csuv. *vučaχ* 'tűzhely' ~ köztör. *očaq* ; tat. *učak* ; bask. *usaq* ; kkalp., kzk., nog. *ušaq* ; kirg. *očoq* ; oszm. *ocak* ; az. *oǰag* ; — csuv. *šupaχ* 'dévérkeszeg' ~ köztör. *čapaq* ; tat. *čabak* ; bask. *sabaq* ; kzk. *šabaq* ; oszm. *çapak* ; az. *čapag* ; — csuv. *turaχ* 'aludttej' ~ köztör. *taraq* ; tuv. *taraq* ;

csuv. *amak* 'betegség' ~ köztör. *ämgäk* ; tat. *imgäk* 'baj, szerencsétlenség' ; az. *ämäk* ; — csuv. *ašak* 'szamár' (jöv.) ~ köztör. *äškäk* ; tat., bask. *išäk* ; kirg., kkalp., nog., kmk. *ešäk* ; oszm. *eşek* ; — csuv. *karsak* 'mezei nyúl (jöv.)' ~ köztör. *qarsaq* ; oszm. *karsak* 'Corsac, Tatar fox' ; kzk. *qarsaq* 'vulpes corsac' ; — csuv. *kăšăk* 'kanál' (jöv.) ~ köztör. *qašuq* ; tat. *kašïk* ; kzk., kkalp., nog. *qasïq* ; — csuv. *širek* 'égerfa' ~ köztör. *yiräk* ; bask. *erk* ; tat. *žĭrek* ;

csuv. *šulăk, šulăχ* 'törlőruha' ~ köztör. *yaylïγ* ; tat. *yavlïk* ; nog. *yavlïq* ; kirg. *ǰoluq* ; oszm. *yağlık* 'napkin, handkerchief' ;

csuv. *alăk* 'ajtó' ~ köztör. *äšik* ; tat., bask. *išek* ; kirg. *ešik* ; — csuv. *kentăk* 'vmi közepe, magja' ~ köztör. *kindik* ; tat., bask. *kendek* ; kirg., kzk. *kindik* ;

csuv. *χĕrĕχ* '40' ~ köztör. *qïrq* ; tat. *kïrïk* ; bask. *qïrïq* ; az. *gïrχ* ; — csuv. *irĕk* 'szabadság, akarat' ~ köztör. *ärk* ; tat. *irek*, bask. *irk* ; kirg. *erk, erik*.

Bár ebben a kategóriában nyilvánvaló jövevényszavak is szerepelnek, nem kétséges, hogy nagy számmal akad köztük eredeti szókészlethez tartozó példa. Az igazi problémát nem is ezek a szavak képezik, hanem azok, amelyekben az őstörök szóvégi zöngétlen *-q, -k* eltűnik. Ez a kategória nagymértékben befolyásolta régi török elemeink vizsgálóit ; egyesek (mint Gombocz, jó ideig magam is) csuvasos kritériumnak tekintették, s ez a nézet máig is kísért. Érdemes hát jobban odafigyelni. A csuvas példaanyagból idézzük :

csuv. *ura* 'láb' ~ köztör. *adaq* ; Kāšγ. *aδaq* ; alt., hak., s. ujg. *azaq, azaχ* ; tat. *ayak* ; bask. *ayaq* ; az. *ayag* ; — csuv. *χămla* 'komló' ~ köztör. *qumlaq* ; tat. *kolmak* ; bask. *qomalaq* ; kzk. *qûmdau* 'hops', *qûlmaq* ; — csuv. *šüše* 'hajfürt' ~ köztör. *sačaq* ; tat. *čačak* ; bask. *sasaq* ; kkalp., kzk., nog. *šašaq* ; kirg. *čačï* (!) ; — csuv. *părša* 'borsó' ~ köztör. *burčaq* ; tat. *borčak* ; bask. *borsaq* ; kkalp., kzk., nog. *buršaq* ; — csuv. *tăpra* 'föld, talaj' ~ köztör. *topraq* ; tat. *tufrak* ; bask. *tupraq* ; kkalp., kzk., nog. *topïraq* ; kirg. *topuraq* ; — csuv. *tura* 'fésű' ~ köztör. *taryaq* ; tat. *tarak* ; az. *darag* ; oszm. *tarak* ; — csuv. *ĕne* 'tehén' ~ köztör. *ingäk, inäk* ; kún CC *inäk* 'Kuh' ; kirg. *inek* ; az. *inäk* ; — csuv. *kăvapa* 'köldök' ~ köztör. *kōbäk* ; az. *kōbek* ; oszm., tkm. *gōbek* ; — csuv. *püre* 'vese' ~ köztör. *böbräk* ; tat. *böyer* ; bask. *böyör* ; kkalp., kzk., nog. *büyrek* ; kirg. *böyrök* ; tkm. *bövrek* ; az. *böyräk* ; — csuv. *sayra* 'ritka' ~ köztör. *sädräk*, Kāšγ. *säδräk, säiräk* 'dünn besetzt' ; tat. *siräk*, bask. *hiräk* ; kirg. *seiräk* ; az. *seiräk* ; — csuv. *ala* 'szita' ~ köztör. *älgäk, äläk* ; tat., bask. *iläk* ; az. *äläk* ; kirg. *elek* ;

csuv. *pulă* 'hal' ~ köztör. *balïq* ; tat. *balïk* ; az. *balïg* ; csag. *balïγ* ; — csuv. *sivĕ* 'hideg, fagy' ~ köztör. *soγïq* ; tat. *suïk* ; bask. *hïuïq* ; kún CC *savuq, savuχ, suvuq* ; kirg. *sūq* ;

csuv. *šĕvĕ* 'híg, folyékony' ~ köztör. *subuq* ; tat. *sïyek* ; bask. *šïyiq* (sic !) ; tkm. *suvuq* ; az. *sïyïg* ; — csuv. *vile* 'hulla' ~ köztör. *ölük* ; tat., bask. *ülek* ; kirg. *ölük* 'hulla' (*ölü* 'holt') ; kzk. *ölik* 'corpse' (*öli* 'dead, lifeless') ; — csuv. *ată* 'csizma' ~ köztör. *ätük* ; tat., bask. *itek* ; kirg. *etük* ; kzk., kkalp., nog.

etik; tkm. *edik*; — csuv. *vitĕ* 'tető' ~ köztör. *örtük*; tkm. *örtük*; — csuv. *śĕrĕ* 'gyűrű' ~ köztör. *yüzük*; tat. *yözek*; bask. *yödök*.

A XIII—XIV. századi sírfeliratok nyelvében a szóvégi *-q* ugyanúgy *-χ* alakban jelentkezik, mint a mai csuvasban: *ayïχ* 'hónap' (csuv. *uyaχ*), *χïrχ* '40' (csuv. *χĕrĕχ*); ide sorolnám: *belük* 'síremlék', ebből *belüvi* 'síremléke' (csuv. *palăk*). A szóvégi *-g* fejlődését egyetlen példán figyelhetjük meg: *älü* '50'; ugyanúgy eltűnt, mint a mai csuvasban (*allă*).

Ezt a mássalhangzós szóvéget szaporítja a sajátosan csuvas *-χ*, *-k* névszóképző: *varak* 'kis völgy' ~ *var* 'völgy'; *sămsak* 'orrforma kiugrás' ~ *sămsa* 'orr'; *kămrăk* 'faszén' ~ köztör. *kömür*; *pilĕk* 'öv' ~ köztör. *bel* 'öv'; *pillĕk*, *pilĕk* 'öt' ~ köztör. *bĕš*; *tălăχ* 'árva' ~ köztör. *tul*; *tĕlĕk* 'álom' ~ köztör. *tül*.

Az átadó nyelvek fonetikai lehetőségeinek áttekintése után lássuk, milyen lehetett a helyzet a kölcsönzések idején a fogadó nyelvben, a magyarban.

Mint ismeretes, a fgr. szóbelseji *k* és *η* szóvégi helyzetbe kerülvén a magyarban szintén spirantizálódott, vagyis *-γ*-vé fejlődött. E szóvég vokalizálódása a XI. század táján indult meg, és a XIII. századdal be is fejeződött; ez idő tájt e hang nyelvünkből el is tűnt (Bárczi, Htört.² 122). Figyelemre méltó, hogy régi emlékeinkben a spiráns szóvég gyakran jelentkezik *-ch*, *-h* (görög *γ*) helyesírás köntösében. Íme: *samtay* 'szántó' (X. század); *Ezelekh* (Const. Porph.); XI. század: *azach* 'aszó'; XII. század: *weteh* 'vető'; 1138/1329: *Befenehdi* 'Besenyőd'; 1211: *fedeh* 'fedő', *feleh* 'félő', *quereh* 'kérő', *nereh* 'nyerő'; 1300 k.: *fcukfcerech* 'szűkszerű' (ÓMS gl.).

Jövevényszavakban a szóvégi *-χ* hanghelyettesítéssel vagy *-h*, vagy *-γ* lesz (Melich: MNy. XXIV, 239; Bárczi, Htört.² 110 és MNyT. 118). Például:

szl. *lopuchъ* > 1285 *lopuh* > *lapu*;

szl. *raroh* > 1275 *raro* (Kniezsa, SzlJSz. 458—9 feltevése szerint egy őszl. vagy ukr. **rarογ* átvétele);

Munuch > *Monó*; *Veytech* > *Vétye* stb.

Végül szólnunk kell a szóvégi kettőshangzókról. Ezek a legrégibb török elemeink hangtörténetében közbülső stációt képeznek, de későbbi (kipcsak: kún) jövevényszavak számára kiindulópontot is jelenthetnek. Íme néhány eset az ÓmOlv.-ból: 1109: *zamtou* 'szántó' (16); 1055: *monorau* 'mogyoró' (22); 1211: *Warou* 'váró' (75); *kereu* 'Kérő' (75); *Comou* 'Csomó' (75); 1300 k.: *fidou* 'zsidó' (127), *firou* 'síró' (127); *hurnou* 'hernyó' (131). Ugyanezt az utat követték szláv eredetű szavainkban a magánhangzót kísérő szóvégi *v*-s alakok: szl. *postav* > *posztó*; szl. *pristav* > *poroszló*; szl. *okovъ* vagy *okovь* > 1368: *akou*, *akow* > *akó*; cseh *Čáslav* > XIII. század eleje *Shazlo* > 1270—1290: *Chazlaw* > *Csaszló* (EtSz. I, 875—6); *Sobieslav* > *Szoboszló* (Melich, SzlJsz. 4). A fejlődés menetéről vö. Bárczi, MNyT. 116.

Hogyan kell hát megítélnünk az őstör. szóvégi *ġ* (*g*) és *q* (*k*) képviseletét régi török jövevényszavainkban?

Kétségtelen, hogy Gombocz (BTLw. 170) pontatlanul megfogalmazott premisszákból indult ki, mikor kijelentette, hogy a csuv. többtagú szavakban a szóvégi *-k* és *-g* eltűnt. Láttuk, ez csak részben fedi a tényeket. Erre a bizonytalan fundamentumra épült másik megállapítása, amely szerint a magyar szóvégek jelen esetben a csuvas állapotot tükrözik, pontosabban: a magyar szóvégi hosszú magánhangzók vokalizálódott spiránsokból született diftongusokon keresztül egytől egyig ócsuvas eredetűek. Lássuk, mit vall a magyar példaanyag?

A magyar anyagot a török nyelvi háttér kategóriái szerint rendeztük, mindenkor ügyelve arra, vajon megvan-e a szó a csuvasban, ugyanakkor figyelemmel kísértük történetét a kipcsak nyelvekben. Teljességre nem törekedtünk; vitás etimológiák taglalását ebben az összefüggésben mellőzhetőnek véltük.

1. Őstörök *-γ*, *-g* ~ magyar hosszú magánhangzós szóvég:

seprő ~ csuv. *śĕpre* 'élesztő'. A csuv. szó elválaszthatatlan az azonos jelentésű tat. és bask. (*süpre*) szótól; közvetlenül egyiket sem hoznám összefüggésbe a m. szóval. Jelentéstanilag közelebb áll a kzk. *šöbrö* 'Bodensatz' (Radl. IV, 1038), bár másodlagosan a másik három nyelvben is megvan az 'üledék, seprő; kovász' jelentés. A *čöb* 'sediment, dregs' származékaként valójában *čöpräk* alakot várnánk, de a csag. *šöpräk* 'lie, levure, tartre' (PdC 376) alapján elképzelhető a *čöpräg* is. Vö. Clauson, ED 394 (s. v. *čöb* olv. *čöp*); Räsänen, Etym. Wb. 118 (m. *söprő*, *seprő*);

kölyű ~ csuv. *kilĕ* 'mozsár'; kún CC *keli* 'Mörserkeule'; tat., bask. *kile* (a csuvas alak forrása); kkalp., kzk., kmk. *keli*; tob. *kilä*; jak. *kelï* (ez utóbbi hosszú szóvégi vokálisa biztosítja az eredeti *-g*-t). Räsänen, Etym. Wb. 249 (m. *kölyü*);

tiló ~ csuv. *tĭlă*;

tarló ~ köztör. *tarlay*; a kipcsak és az úz nyelvek szava. A kipcsakban szabályosan szóvégi diftongussal: kún CC *tarlov* 'Ačkerfeld'; tat., tob. *tarlau*; kzk. *tarlau* 'virgin soil; a meadow with grass of varied colors'. Az úz nyelvekben sima *a* szóvéggel: oszm. *tarla* 'arable field'; az. *tarla*, krm. *tarla*. A szó megvan már korán: QB *tarlay* (DTS); hor. *tarlay* (Fazylov, II, 346), megőrződött a szibériai nyelvek közül a szagajban és hakaszban (*tarlağ*), mégis másodlagos alakulat, amely összevonással keletkezett a korábbi *tarïylay* 'a cultivated field' szóból. Ebben az alakban használatos az ujgúrban, Kāšγarīnál, a Korán-kommentárban. A m. *tarló* az összevont alak átvétele, szó végén őrzött régiségjegye ellenére kérdéses: csuvasos vagy inkább kipcsakos eredetet keressünk benne? Clauson, ED 541—2 (s. v. *tarïylay*); Räsänen, Etym. Wb. 464 (m. *tarló*, s. v. **tarla-γ*);

kapu ~ köztör. *qapïγ*, *qapuγ*; türk *qapïγ*; ujg. *qapïγ*, *qapaγ*; Kāšγ., Kor. *qapuγ*; Tefs. *qapuγ*, *qapu*; hor. *qapu*. A magánhangzós szóvégű alak (*qapï*, *qapu*) folytatódik az úz nyelvekben, valamint jövevényszóként néhány régi

kipcsak emlékben (LN, Idr., Bul., Qaw., Tuh.). A kipcsak nyelvekben 'kapu' jelentésben ugyanazon ige *-q* képzős alakja általánosnak mondható: kún CC *qabaq* 'Tor, Pforte'; kar. T *qabuχ*. Ugyane tőből ismét más származék a kipcsak nyelvekben járatos: tat., tob., bar., kzk. *qapqa* 'das Tor, der Torweg'. Az oszm. *kapu* a hódoltság korában a m. szónak friss töltést adott. CLAUSON, ED 582—3 (s. v. *qapïγ* és *qapγa*); DOERFER, TMEN III, 370—1 (a m. *kapu*-t tévesen óoszm. eredetűnek tartja; a m. szó legrégibb előfordulása 1009/1235 k.); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 233:

betű ~ köztör. *bitig*; türk, ujg. *bitig* (rovásír., ujg., man. ír.) *bitig*; Kāšγ., QB, Tefs., Kor. *bitig*; csag. *bitik*; kún CC *bitiv*, *bitüv* (német részben); hor. *biti*; Idr. *biti*. A *bitig* a *biti-* 'ír' ige származéka; ugyanezen igéből *-k* képzős alak szintén ismeretes. Ezt találjuk a CC olasz részében, *bitik* olvasható a kipcsak emlékekben, ezt tükrözi, többek közt, a kar. L, T *bitik*. A *bitig* és *bitik* közti szemantikai különbség lassanként elhalt (csakúgy, mint az *ölüg* 'holt' ~ *ölük* 'hulla' és *tirig* 'eleven' ~ *tirik* 'élőlény' között), s a két alak összekeveredett. Megjegyzendő, a *biti-* 'ír' a keleti törökség szava, szemben a *yaz*-zal, mely a nyugati törökséget (benne a csuvasos elemeinket szolgáltató nyelvvel) jellemzi. A m. *betű* forrása egyaránt lehet egy tör. *bitig* és egy kipcsak *bitiv*. A szót a csuvas érthetően nem ismeri. CLAUSON, ED 303; DOERFER, TMEN II, 262—4; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 77 (m. *betű*); SEVORTJAN, Êtim. sl. II, 155—8;

gyarló ~ köztör. *yarlïγ* 'poor, destitute'.

A szó nincs meg a csuvasban (a csuv. *yurlă* kései kölcsönzés a tatárból). A TESz. által mérlegelt **yazïlïγ*, **yazlïγ* 'hibás, bűnös' védhetetlen ötlet.

2. Feltűnően nagy azoknak az *-ó*, *-ő* (stb.) végű magyar szavaknak a száma, melyekkel szemben őstör. *-q*, *-k* áll. Íme a legfontosabbak:

borsó ~ csuv. *părśa*. A köztör. alak *burčaq*;

komló ~ csuv. *χămla*; köztör. *qumlaq*. Legrégibb előfordulása: Kāšγ. *qumlāq* 'epheu-ähnliche Pflanze, im Gebiete der Qïfčaq, aus der mit Honig ein Trunk bereitet wird'. További adataink: kip. LN *qumlaq* 'stark berauschendes Getränke aus gekochtem Honig, worin man Rohrstengeln ähnliche Kräuter (Hopfen) gemischt hat'; tat. *kolmak*; bask. *qomalaq* 'komló'; tüm. *qomlaq*; kzk. *qûlmaq* 'hops (Humulus lupulus)'; bar., szag. *qumnaq* 'der Hopfen, Hopfenzapfen'; tel. *qumdaq* 'der Hopfen'; csag. *qulmaq* 'houblon'. CLAUSON, ED 628; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 299 (m. *komló*);

gyűrű ~ csuv. *śĕrĕ*; köztör. *yüzük*; a m. szó forrása **ǰürük*;

gyűrű(fa) ~ csuv. *śirĕk*; köztör. *yiräk*; a m. szó forrása *ǰiräk*. A csuv. szó — látszat ellenére — nem eredeti, de a tat. *žirek* (BUDAGOV) újkori átvétele;

erő ~ csuv. *irĕk* 'szabadság; akarat', jövevényszó a tat.-ból; köztör. *ärk* 'free-will, independence'; türk., ujg. *ärk*; Kāšγ. *ärk* 'Macht', *ärik* 'stark, tüchtig'; QB, Tefs., Kor. *ärk* 'power'; hor. *ärk*; csag. *erk*; kún CC *erk* 'Kraft, Macht'; alt., tuv. *erik*; tat. *irek*; kzk. *erik* 'die Gewalt, Kraft,

Macht; der Wolle, der freie Wille'; tar., tel., sór *ärik* 'die Kraft, Gewalt'; krm., kar. L *ärk*. A m. szó forrása kéttagú: *ärik*. CLAUSON, ED 220; DOERFER, TMEN II, 44; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 48 (m. *erő*); SEVORTJAN, Êtim. sl. I, 295—6 (m. *erő*); EGOROV, Êt. slov. 71;

gyeplő ~ köztör. *yiplik*; a csuv.-ban csak az alapszó, *śip* 'fonál' van meg;

ünő ~ csuv. *ĕne* 'tehén; a szarvas nősténye'; köztör. *inäk*, *ingäk*; türk, ujg. *ingäk*; Kāšγ., QB, *ingäk*; Tefs. *ingäk* 'nőstény teve'; hor. *inäk* 'tehén'; csag., ujg. Ming. *inäk*; kún CC *inäk*; küer., tel., tob., sór, tar., kirg., csag., oszm., az. *inäk*. Mong. *üniyen* < *ünigen* 'cow' összetartozik a török szóval, de nem azonos vele; a m. szó forrására nem szolgál útmutatással, amely **inäk*. CLAUSON, ED 184; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 172 (m. *ünő*); SEVORTJAN, Êtim. sl. I, 358—60; EGOROV, Êt. slov. 64;

szőlő ~ csuv. *śĭrla* 'bogyó'; köztör. *yidläk*, *yigläk*; a m. szó forrása középcsuv. **śigläk*;

süllő ~ csuv. *šăla* 'süllő'. A csuv. szó köztör. megfelelője **tiš-äk* volna, közvetlen csuvasos formája pedig *šiläk*;

koporsó ~ köztör. *qapïrčaq* 'doboz; koporsó'; a csuv.-ban nincs meg;

kőrő ~ cser. *kaβra·* a csuvasból; köztör. *käβräk*;

csepű ~ csuv. *čüpek*, jövevényszó a tatárból; köztör. *čöpik*;

bölcső ~ köztör. *bēšik*;

ürü ~ köztör. *irik*; Kāšγ. *irk* 'vierjähriges Schaf'; tel., szag., kojb. *irik* 'Hammel'; tel. *irk* 'der Hammel'; kirg. *irik* 'hároméves herélt kos'. Nincs meg a csuvasban. A mong. *irge* 'castrated ram' összetartozik a tör. szóval, de azzal nem azonos. A m. szó forrása kéttagú: **irik*. CLAUSON, ED 220; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 173 (m. *ürü*); SEVORTJAN, Êtim. sl. I, 377—8 (VÁMBÉRY tkm. *ürü* adatát nem tartja világosnak);

karó ~ ócsuv. **qaruq*, a szó a mai csuvasban nincs meg; köztör. *qazuq*; ujg. *qazγuq* 'peg'; ujg. Ming *altun qazuq* 'Sarkcsillag'; Kāšγ. *qazγuq*; 'Pflock'; Tefs. *qazuq* 'sátor-cövek', Kor. *qazuq* 'stake, peg'; hor. *qazuq*; kip. Idr. *qazïq*; tel., alt., leb., kirg., kzk. *qazïq* 'der Pflock, Pfahl'; oszm. *kazık* 'stake, peg' tkm. *gazïk*. CLAUSON, ED 682; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 243;

saru ~ köztör. *čaruq*; a csuvasban nincs meg;

orsó ~ tat. *orčïk*; a csuvasban nincs meg;

gyűszű ~ köztör. *yüksük*; a csuvasban nincs meg (jak. *sŭtük*);

ocsú ~ köztör. *učuq*; kún CC *učuχ*; a csuvasban nincs meg;

csipa ~ köztör. *čapaq*; a csuvasban nincs meg;

kóró ~ köztör. *qoβraq*; kún CC *qovra*; nincs meg a csuvasban.

3. Régi török jövevényszavaink közt szép számmal találunk olyanokat, amelyekben az őstör. *-q*, *-k*-nak *k* vagy *g* felel meg. Ezek egy része kétséget kizáróan régi keletű, más részük azonban alkalmasint későbbi időkben került a nyelvünkbe. Íme a legismertebbek:

túzok ~ köztör. *toγdaq*; feltehető középcsuv. alakja **toγδaq* vagy **toγzaq*.

A csuvasban a szó ismeretlen, csuvasos forrásból való kölcsönzése mégis vitathatatlan, mert csuvasos neologizmust tartalmaz;

tyúk ~ csuv. *šăχă, čăχ*; köztör. *taγuq*;

bélyeg ~ csuv. *palăk, palkă* 'jegy; (sír)emlék'; XIII. századi felirat *belük* 'síremlék' (*belüvi* 'emléke'). A szó sajátos fonetizmusát (az első szótagban *e*, szóvégen *k, g*) támogatják a szláv adatok is, éppen ezért nem kapcsolnám a szót — a TESz.-szel ellentétben — a tör. *bilig* 'tudás' szóhoz, bármennyire is csábítónak tűnik. Ezzel szemben vitathatatlanul összetartozik vele a tör. *bälgü* 'sign, mark', melynek főbb adatai: türk, ujg. *bälgü*; Kāšγ. *bälgü* 'Zeichen'; Tefs., Kor. *bälgü* 'sign'; csag. *bélgü* 'sign, marque'. A mai nyelvekben gyéren van adatolva: kzk. *belgä*; kar. L *bälgi*; tar. *bälgü*; tel., kmd. *pälgi*; kmd. *pilgi*; sór *pülgü*; kacsa *põlgü*; jak. *bäliä*. Az ujgúrból átment a mongolba (*belge* 'sign, mark, token, symbol'). Egorov, Êt. slov. 46; Clauson, ED 340; Doerfer, TMEN I, 216—7 (m. *bélyeg*); Räsänen, Etym. Wb. 69 (m. *bélyeg*); Sevortjan, Êtim. sl. II, 108—11;

sőreg ~ csuv. *šĕvĕr* 'hegyes', a m. szó forrása ócsuv. **šiβrik* lehetett; feltehető köztör. megfelelője pedig **siβrik*;

árok ~ köztör. *arïq*; a csuvasban nincs meg, az *arïk* 'öntözőcsatorna' orosz jövevényszó (Sir. 39). Köztörök megfelelői: Kāšγ. *arïq* 'Fluss, Kanal'. Tefs., Kor. *arïq* 'river'; hor. *arïq*; csag. *arïγ* 'canal', *arïq* 'canal d'irrigation'; oszm. *ark*; az. *arχ*; tkm. *ārïk*; kip. Idr. *arq* 'fleuve'; Bul. *arγ*; kirg., kzk. *arïq* 'Bewässerungsgraben, durch welche man das Wasser auf die Felde leitet'; nog. *arïk*; özb. *ariq*; mai ujg. *erïq*. Clauson, ED 214; Doerfer, TMEN II, 52—3; Räsänen, Etym. Wb. 25; Sevortjan, Êtim. sl. I, 187—9;

bicsak ~ köztör. *bïčaq*: ujg. *bïčaq*; Tefs., csag., hor. *bïčaq*; kún CC *bïčaq* 'Messer; Dolch'; kirg. *bïčaq*; oszm., krm., kar. T *bïčaq* 'Messer'; alt., tel. *pïšaq* 'das Messer'. A TESz. indokolatlanul kételkedik a szó török eredetében. Clauson, ED 294—5; Doerfer, TMEN II, 426—7 (a szó mai jelentése alapján tévesen oszm. eredetűnek tartja a m. *bicsak* szót); Räsänen, Etym. Wb. 73; Sevortjan, Êtim. sl. II, 158—61;

csabak ~ csuv. *šupaχ* 'dévérkeszeg', jövevényszó < tat. *čabak*, bask. *sabaq*; kzk. *šabaq* 'bream (small fish), small fry'; kirg. *čabaq*; Kāšγ. *čapaq* 'kleiner Fisch'; csag. *čapaq* 'petit poisson'; alt., tel., leb. *čabaq*; bar., küer. *cabaq* 'Brassen'; sór *šabaq*; oszm. *čapaq*; tkm. *čapaq*; az. *čapag*. Világosan kipcsak (pontosabban kún) eredetű szavaink közül való. Egorov, Êt. slov. 219; Clauson, ED 395 (a *čapaq* címszó mellől a kérdőjel törlendő); Doerfer, TMEN III, 46—7 (joggal kételkedik a szó ócsuv. eredetében); Räsänen, Etym. Wb. 99;

homok ~ köztör. *qum*, mong. *qumaki*. A szó etimológiája nem világos. A szóvégi *-k* a szókezdő *h*-val szemben is problematikus;

hurok ~ köztör. *uruq*; ujg. *uruq* 'kötél' (Suv. 7: 19); Kāšγ. *uruq* 'Strick'; Tefs. *uruq* 'kötél'; alt., tel., sór, szag., kojb., kacsa *uruq* 'eine Stange mit einer Schlinge zum Einfangen der Pferde'. Vö. mong. *uraqan* 'net snare for catching birds'. A m. szó szempontjából közömbös a tör. *uruq*-hoz kapcsolt *uqruq* és *quruq*. A *hurok* szókezdő *h*-ja másodlagos, így eleve elesnek azok az etimológiai kombinációk, amelyeket ezekhez fűztek. A TESz. Gombocztól eltérőleg a kúnból származtatja. Clauson, ED 215; Doerfer, TMEN II, 86—9 (egy **quruq* alakból próbálja levezetni a szót); Poppe: UAS I, 143—4 (a m. *h*-t alt. *p*-re akarja visszavezetni; megjegyzéseim: MNyTK I, 295—6); Räsänen, Etym. Wb. 516 (s. v. (*h*)*uruk*); Sevortjan, Êtim. sl. I, 585—6;

kobak ~ csuv. *χupaχ*, jövevényszó < tat., nog. *kabak* 'tök'; bask. *qabaq*; Kāšγ. *qabaq* 'Kürbis'; csag. *qabaq* 'citrouille'; kún CC *qabaq* 'Kürbis'; az. *gabag*, tkm. *gābak*. A TESz. a „kún-besenyő elemek" közé sorolja. De vö. alább 115. l;

köldök ~ csuv. *kĕntĕk* 'középpont, tengely'; tat., bask. *kendek* 'középpont; köldök'; ujg. *kindik* 'köldök'; kún CC *kindik* 'Nabel'; alt., tel., leb., sór, kojb., kacsa, küer. *kindik*; kzk., kirg. *kindik*; hor., csag. *kindik*. A TESz. szerint talán „kún-besenyő" rétegbe való. Egorov, Êt. slov. 105; Clauson, ED 729; Räsänen, Etym. Wb. 271;

szúnyog ~ csuv. *šăna* 'légy'; köztör. *siŋäk*; ujg. *singäk* 'Fliege'; Kāšγ. *siŋäk* 'légy (a városiaknál); szúnyog (a nomádoknál)'; csag. *siŋäk* 'moucheron'; hor. *sinäk* 'légy; szúnyog'; kip. LN, Bul., Tuh. *siŋäk* (tkm.); oszm. *sinek* 'fly'; tkm. *siŋek* 'légy'. Egorov, Êt. slov. 334; Clauson, ED 838; Räsänen, Etym. Wb. 422—3;

sereg ~ csuv. *šară, šar*; köztör. *čärig*. Fentebb a szó köztörök előfordulásaiból bő szemelvényt nyújtottunk. Ebből világos, hogy a törökben *-g* szóvég az egyedül hiteles előzmény, erre megy vissza a mai csuvas is. A csagatáj típusú *čärik*-féle adatok másodlagosak, s a régiségre nincs hitelük. Ez annyit jelent, hogy a magyarba átkerült szó csak *čärig* lehetett, zöngés szóvégi *g*-vel, mely azonban nem volt spiráns, s nyelvünkben sem spirantizálódott.

Hasonló lehetett a helyzet az *ölyv, ölyü* szavunkkal is, azzal a különbséggel, hogy a mong. *eliye* < *elige* alapján feltehető, de ki nem mutatható tör. **elig* vagy **elik* szabályosan részt vett a spirantizálódásban és vokalizálódásban. Ezzel szemben a mong. *gölige* alapján kikövetkeztethető, szintén ki nem mutatható **gölig*-ből más irányú fejlődést követve a magyarban *kölyök* lett, változatlanul megőrizve az eredeti *-g* szóvégből megmaradt *k*-t.

Az egytagú szavak szóvégi *-k*-ja változatlan (*kék, csök* stb.), vizsgálatukat ezért mellőztük is.

Korábban annyi fejtörést okozott az őstör. szóvégi *-q* (*-k*) és *-g* (*-g*) megfelelőinek az értelmezése a magyar nyelv csuvasos (és egyéb török) jövevényszavaiban. Minden magyarázási kísérlet zsákutcába torkollott, mert mindenáron a magyaréhoz hasonló állapotot tükröző csuvasból akarták levezetni. A valóságban azonban ezúttal is a két nyelv konvergens fejlődésével állunk szemben, hasonló módon, de mindegyik nyelv a maga sajátos fonetizmusának

törvényeit követve vitte végbe az egymáshoz olyannyira hasonló végkifejlet felé.

A helyes megoldást azonban már BÁRCZI GÉZA megtalálta. Ő mutatott rá arra, hogy a török jövevényszavak átvételének idejében a magyar nem ismerte szóvégi helyzetben a *-q*, *-k*, *-g*-t, csak a *-γ*-t. Ennek következtében kettős megoldás jött létre: vagy analogikusan az említett *-q-*, *-k*, *-g* után egy másodlagos véghangzót kaptak (*aruq* > m. **aruku*; *čëriy* > m. **čëriyi*), vagy pedig ugyanazok a szóvégi mássalhangzók hanghelyettesítéssel *-γ*-vé változtak. BÁRCZI példái: tör. *čärig* > ősm. *serig* (ugyanígy: *sőreg*, *öreg*, *túzok*, *tyúk*, *ok*) és tör. *inäk* > ősm. *ineγ* 'ünő' (ugyanígy: *tinó*, *saru*, *tanú*, *olló*, *orsó*, *komló*, *koporsó*, *gyűrű*, *szeplő*, *keselyű*, *ürü* stb.); vö. BÁRCZI, Htört.[2] 122 és MNyT. 112.

8. *Magyar régiségjegyek*

A török—magyar konvergens fejlődésnek fentebb tárgyalt esetei egyben török elemeink régiségjegyeit is képezik. Pontosabban azokról az esetekről van szó, amelyekben a magyar fejlődés zárószakasza kronológiailag rögzíthető: gyakorlatilag ez a XII. századot és a XIII. század első felét jelenti.

Szólnunk kell a magyar régiségjegyeknek egy olyan kategóriájáról is, amely nem kapcsolható párhuzamos török hangtani jelenséghez. Ezek is segítséget nyújtanak régi török jövevényszavaink relatív kronológiájának a meghatározásához. Akad köztük olyan is, amelyet egyesek megkíséreltek a csuvasos kritériumokkal összekapcsolni.

9. *Kései ősmagyar s > ómagyar cs*

Az ómagyar *s* előzményei elég változatosak. Ezek közé tartozik mindenekelőtt a fgr. *śk* (*mos*, *vas*). Mint ismeretes, a fgr. *ś* kettős fejlődésének (*s* és *sz*) egy része szintén az óm. *s*-t gyarapította: *sövény* ~ *szö-*; *sün*, *sül* (disznó) ~ *szőr*, *szőgy*; *sömör* ~ *szëm*. A fgr. *č* olykor *s*-ben folytatódott (*sok*, *hasad*). A fgr. *č* máskor párhuzamos *cs* és *s*-s alakokat fejlesztett ki (*csillag*, *sajog*).

A kései ősmagyarban, az ómagyar kor elején számolnunk kell mindenképpen egy *cs* > *s* változással: *Almucs* > *Álmos*; *Termacs* > *Tormás* stb. Vö. BÁRCZI, Htört.[2] 116—8 és MNyT. 105. Ez a fejlődés, mint láttuk, az ómagyar kor elején lezárult; megléte jövevényszavainkban becses magyar régiségjegyet képez.

Az ellenkező irányú fejlődésre is van példánk. Az affrikálódásnak ismert példái az ómagyar kor elejéről valók: *paradisum* (*s* = *š*) > *paradicsom*; *hágsó* > *hágcsó*; *lépső* > *lépcső*; N. *schiur*(*e*) > *csűr*; *gradus* > (*s* = *š*) > *grádics*, *garádics*; fr. *chaise* > *cséza*. Szórványos affrikálódás még későbbről is kimutatható. Vö. BÁRCZI, Htört.[2] 118 és MNyT. 104—5.

A turkológusok egybehangzó véleménye szerint *š-* szókezdő helyzetben ismeretlen volt nemcsak az őstörökben, de az ótörökben is; ugyanazt mondhatjuk a mongolról is.

Szóbelseji és szóvégi helyzetben az *š* azonban nem idegen a köztörök nyelvekben. A köztörök *š* a csuvasban *l* alakban jelentkezik; ez a jól ismert lambdacizmus, melyet RAMSTEDT és követői ellenkező irányú fejlődésnek fogtak fel. Megállapítható, hogy a köztör. *š* mongolból kimutatható példái kivétel nélkül *l*-t tartalmaznak; a mongol az *š*-t nem ismeri (másodlagos megjelenése az ügyben nem szavaz). Ezzel szemben a csuvas lambdacizmus korántsem általános, mint azt korábban feltették.

Nemrég rámutattam arra (CAJ XXIV, 248—50), hogy a csuvasban a köztör. *š* kétféleképpen van képviselve:

1. az ismert *l* megfelelést tartalmazza az esetek egy jelentékeny részében: csuv. *alăk* 'ajtó' ~ köztör. *ăšik*; csuv *čul* 'kő' ~ köztör. *taš*; *χĕl* 'tél' ~ köztör. *qïš*; csuv. *χĕvĕl* 'nap' ~ köztör. *quyaš*; csuv. *kĕmĕl* 'ezüst' ~ köztör. *kümüš*; *pillĕk*, *pilĕk* 'öt' ~ köztör. *bēš*; csuv. *śitmĕl* 'hetven' ~ köztör. *yetmiš*; csuv. *śul* 'év; kor' ~ köztör. *yāš*; csuv. *šăl* 'fog' ~ köztör. *tiš*; csuv. *tălă* 'békó' ~ köztör. *tušaq*; csuv. *tĕl* 'hely; cél; idő; alkalom' ~ köztör. *tuš*; csuv. *tĕlĕk* 'álom' ~ köztör. *tüš*; csuv. *tul* 'külső (rész)' ~ köztör. *taš*; csuv. *utmăl* 'nyolcvan' ~ köztör. *altmiš*.

2. Nem kisebb azoknak a szavaknak a száma, amelyek nem vettek részt a lambdacizmus fejlődésében, megőrizték az eredeti *š*-t, illetőleg annak mai csuvas megfelelőjét, az *ś*-t: csuv. *ĕś* 'dolog, munka' ~ köztör. *iš*, tat. *eš*; csuv. *ĕśle-* 'dolgozik' ~ köztör. *išlä-*, tat. *ešlä-*; csuv. *χirĕś* 'ellen(tét)' ~ köztör. *qaršï*, tat. *karšï*; csuv. *kĕśen-* 'nyerít' ~ köztör. *kišnä-*, tat. *kešnä-*; csuv. *pĕśer-* 'főz; süt' ~ köztör. *bišür-*, tat. *pešer-*; csuv. *piś-* 'érlel, érik' ~ köztör. *biš-*, tat. *peš-*; csuv. *puś* 'fej' ~ köztör. *baš*, tat. *baš*; csuv. *puśla-* 'kezd' ~ köztör. *bašla-*, tat. *bašla-*; csuv. *śemśe* 'puha; laza, töredező' ~ köztör. *yumšaq*, tat. *yomšak*; csuv. *śĭpăś-* 'ragad, tapad' ~ köztör. *yapïš-*, tat. *yabïš-*; csuv. *śiś-* 'villámlik' ~ köztör. *yaš-*; csuv. *śiśĕn* 'villám' ~ köztör. *yašïn*, tat. *yašen*; csuv. *śuraś-* 'kibékül' ~ köztör. *yaraš-*, tat. *yaraš-*; csuv. *ušla-* 'köpül' ~ köztör. *ašla-*, tat. *ašla-*; csuv. *vurś-* 'szid' ~ köztör. *uruš-*, tat. *orïš-*; csuv. *vărśa* 'harc; verekedés'.

A köztör. *š* kettős fejlődéséről a csuvasban vö. még BENZING: Fundamenta, I, 711.

Ezt a kettős tagozódást nem érinti (legfeljebb nyomatékosabban aláhúzza) a harmadik csoport, amelybe azok a csuvas szavak sorolandók, amelyek világosan kései jövevények: csuv. *akaš*, nyj. *akkaš* 'hattyú' ~ köztör. *aqquš*, tat. *akkoš*; csuv. *ašak* 'szamár' ~ köztör. *äšäk*, *äškäk*, tat. *išäk*; csuv. *kašăk* 'kanál' ~ köztör. *qašuq*, tat. *kašïk*; csuv. *kĕreš-* 'birkózik' ~ köztör. *küräš-*, tat. *köreš-*; csuv. *kürše* 'szomszéd' ~ köztör. *körši*, tat. *kürše*; csuv. *pušă* 'üres; szabad' ~ köztör. *boš*, tat. *buš*; csuv. *tüšek*

'fekvőhely' ~ köztör. *tüšäk*, tat. *tüšek*; csuv. *yešĕl* 'zöld' ~ köztör. *yašïl*, tat. *yašel* stb.

A csuvas nyelv kettős megoszlását tükrözik a magyar nyelv csuvasos jövevényszavai is. Az első, lambdacizmust tartalmazó csoportba sorolandó: *kölyök, dél, dől, süllő*; nemcsak kis számuk miatt vonják magukra a figyelmet, de azzal is, hogy valamennyinél valami rendellenesség mutatkozik. A második csoportba tartozik: *gyümölcs, gyümölcsény, bölcső* és a *bocsánik, bocsát, búcsú* család. Ezekben nem ment végbe a lambdacizmus fejlődése, megőrizték a régi török *š*-t, azzal, hogy az ómagyar fonetika törvényeihez alkalmazkodva *cs* lett belőlük.

Ebben az esetben is akadtak olyanok, jeles kívülálló altajisták és turkológusok, akik csuvasos sajátságot kerestek ott, ahol belső magyar fejlődés húzódik meg. Az *l* másodlagos toldalék a *gyümölcs* stb. szavakban, éppúgy mint a *bölcs* (< tör. *bügüči*) stb. esetében. A m. *gyümölcs, bölcs* szavakat úgy próbálták megmenteni a lambdacizmus új elmélete számára, hogy az altaji (őstörök) *l'*-lel szemben e szavak *lcs*-jét állították, és jobb ügyhöz méltó buzgalommal *lč* megfeleléseket kezdtek keresni — a félreértett magyar példa alapján — a köztörökben és a mongolban. Az elmélet pedig felettébb szerény bölcsőben született.

Ramstedt (Stellung 35) a m. *gyümölcs l*-jének bűvöletében a csuvas szót előbb egy **yimil'*-ből magyarázta, ehhez járult volna egy *č* kicsinyítő képző; ennek e feltevés-sornak az eredményeként jött létre a csuv. *šimeš* < **yimülč* képlet. Hangsúlyozni kell, hogy eredetileg Ramstedt szerint a *č* kicsinyítő képző, amely később tapadt a palatalizált *l'*-hez. Ezt a nézetet ismeri és vallja még Räsänen is (MSFOu. XLVIII, 48), sőt később a csuvas *puš* < **balč* 'fej' epidémiaszerűen terjedő származtatása során is megjegyzi Ramstedt (SKE 146), hogy a **balč* az „a deminutív formation on *-č*". Rövid idő alatt az eredetileg kicsinyítő képzőnek magyarázott *č*-t egybeolvasztották a megelőző *l*-lel, létrehozták az *lč* > *š* és *lj* > *š* fejlődés elméletét, amelyet újabban az *lb* > *š* „elmélet" (Street: CAJ XXIV, 285 sköv.) a fonetikai képtelenség határáig taszigált.

A csuvas lambdacizmus féloldalúságára utal az a tény is, hogy a fgr. nyelvek csuvas jövevényszavaiban felettébb gyéren jelentkezik az *l* a meglehetősen jól képviselt *r* (rotacizmus) eseteivel szemben. Így Räsänen (MSFOu. XLVIII, 44) a cseremisz nyelv csuvas elemei közt mindössze három példát talál (az egyik közülük bizonytalan), Wichmann (MSFOu. XXI, 4) a permi nyelvek csuvas elemei közt nem említ lambdacizmust tartalmazó példát.

10. *Ómagyar szóvégi „sorvadó" magánhangzók*

Ismeretes, hogy a fgr. szavak szóvégi helyzetben eredetileg csak középső és alsó nyelvállású rövid magánhangzókat tartalmaztak, és hogy az ősmagyar ezt az állapotot a vándorlások korának, vagyis a kései ősmagyar kornak

az elején, gyökeresen megváltoztatta. Ettől az időponttól kezdve ugyanis a magyar nyelv szóvégi helyzetben csak rövid felső nyelvállású magánhangzókat ismer. Szókészletünk török elemei szempontjából ez annyit jelent, hogy e mélyreható változás előtti korból származó török szavakban a szóvégi *-a* és *-e* eltűnt. Ebbe a kategóriába kívánta sorolni Bárczi *nyak* szavunkat (őstör. *ńaqa*, ótör. *yaqa*), amely szóvégi magánhangzóját ugyanúgy elvesztette volna, mint fgr. eredetű hasonló fonetikai felépítésű szavaink. Ezzel szemben az i. sz. V. századtól kezdve magyarba került török szavak megőrizték eredeti szóvégi *a* és *e* magánhangzójukat, azzal, hogy a többi, fgr. eredetű, hasonló magánhangzós szóvégek mintájára ezek is megnyúltak: tör. *alma* > m. *almá*, tör. *ǰarta* > m. *gyartyá* (*gyertyá*); tör. *širkä* > m. *serké*, tör. *äkä* > m. *eké*. Ez utóbbi példa elgondolkoztató, mert akkor is helytálló, ha az átvett szóban magánhangzós szóvéget teszünk fel, akkor is, ha tör. (csuvasos) *äkäg*-ből indulunk ki; ez esetben ugyanis a m.-ban inkább **eké* mint **ekő* alakkal számolhatunk.

A kései ősmagyarba került felső nyelvállású rövid szóvégi magánhangzók kifogástalanul illeszkedtek az átvevő magyar nyelv hangtani rendszerébe. A rövid szóvégi magánhangzók redukálódása, „sorvadása" elég korán megkezdődött, egyesek felfogása szerint a XI. századtól kezdve végül is teljesen eltűntek; e folyamat nagyjából a XIII. század elején befejeződött. Vö. Gombocz, BTLw. 161; Bárczi: MNyT. 108; Papp István: NytudÉrt. 40: 288—95. Régi török elemeink közül ide sorolandók:

ács ~ tör. *ayač(č)ï*;
szatócs ~ tör. *satïyčï*;
csat ~ tör. *čatï*.

A korábban ide utalt példák közül törölném a *sár* 'sárga' eredetijeként feltett **šarï* alakot; a kazár glossza alapján nincs okunk e szóban rövid szóvégi magánhangzó feltevésére. A *kút* < *qudu* (köztör. *quduq*) korábban javasolt török etimológiája elfogadhatatlan (így a TESz. is). Ezzel szemben ide sorolandó törzsneveink közül a *Gyermatu* > *Gyarmat*, függetlenül attól, hogy korábban javasolt török etimológiáját fel kellett adnunk (vö. Ligeti: NytudÉrt. 40: 230—4 és MNyTK II, 56—61).

Ugyanebbe a kategóriába tartozik még:

bölcs ~ tör. *bögüči*;
szűcs ~ tör. *yïβči*, csuv. *šĕvĕšĕ*;
gyöngy ~ tör. *yïnčü*, *ǰïnǰü*;
kis ~ tör. *kiči*;
bér ~ tör. *berü*, köztör. *bērgü*;
egy ~ tör. *ädü*, köztör. *ädgü*;
szék ~ tör. *säkü*.

Azok a török szavak, amelyek a „sorvadó" szóvégi magánhangzók eltűnése után kerültek nyelvünkbe, megőrizték felső nyelvállású rövid szóvégi magán-

hangzójukat vagy változatlan formában, vagy hozzáidomultak a magyar fonetizmus szabályaihoz. A török rövid felső nyelvállású magánhangzók a magyar régiségjegyek közé tartoznak, ha azok elég korán kerültek nyelvünkbe ahhoz, hogy részt vegyenek a szóvégi magánhangzók eltűnésében.

11. *Török szóvégi diftongusok az ómagyarban*

Régóta ismeretes, hogy labiális utótagú kettőshangzók az ősmagyar kor vége óta vannak nyelvünkben, s nagyobb szerepet kezdenek játsztani az ómagyar kor elején. E diftongusok számát szaporították a török jövevényszavak, mégpedig oly módon, hogy a török magánhangzót követő *-q* (*-k*) vagy *-ǧ* (*-g*) a magyarban — szóvégi helyzetben — réshangúsodott, majd labiális utótagú diftongus fejlődött belőle. Vö. Bárczi, Htört.[2] 90—9 (részletesen tárgyalja e diftongusok történetét az ómagyarban is), MNyT. 170—4. Rámutattunk arra, hogy török elemeinkben mutatkozó diftongusok általában ereszkedő jellegűek voltak: *-au̯*, *-eü̯* stb. (tör. *aγïl* > m. *aul* > *ól*). Bizonyos körülmények között, így pl. amikor az *ayu* hangkapcsolat szóvégi helyzetbe kerül, a spirantizálódás után olyan diftongus jön létre, amely nem ereszkedő, de emelkedő. Ebben az esetben a nyomatékot viselő labiális elem *u* alakot ölt, megnyúlik, és a simuló előtagból félhangzós *i̯*-n keresztül *j* keletkezik (ócsuv. *ǰapayu* > m. *ǰapau* > *gyapjú*; ócsuv. *burayu* > m. *burau* > *borjú*). Hasonló emelkedő diftongusok nemcsak török elemeinkben keletkeztek.

Az *i̯*-s kettőshangzók története bonyolultabb; vö. Bárczi, Htört.[2] 88—90 és MNyT. 169—70. Az illabiális utótagú török kettőshangzók szóvégi helyzetben a magyarban nem egységesen tükröződnek. Kétséget kizáró szabályosság az előfordulások csekély száma miatt nehezen állapítható meg.

Az egyszerűsödési tendenciát tükrözi:

búza ~ ócsuv. *buγδai* vagy *buγzai*;

boka ~ köztör. *baqai*.

Ezekben az esetekben a szóvégi félhangzó *i̯* elnémult, nyomában az *a* megnyúlt (*búzá*, *boká*). Ugyanaz a szabályszerűség figyelhető meg, mint pl. a szláv *Dunaj* > m. *Duna* átvételben. Figyelmet érdemel e néhány példa, mert egyike sem váltakozik szóvégi hosszú *é*-vel, mint arra Bárczi is rámutatott. Megjegyzendő, a *búza*, a *boka* és a *Duna* a kései ősmagyar jövevényszava.

A szóvégi *j* a magyarban általában megmarad az olyan egytagú szavakban, mint *áj*, *baj*, *vaj*, *haj* stb. Fenntartással közéjük sorolja Bárczi *báj* szavunkat is, melyet tör. *bay* vagy *bayï* 'varázslás' átvételének szokás tekinteni. Hangtani szempontból meglehetősen rendhagyó a megfelelés; kivételes esetekben, igei származékban tartalmaz a *γ*-vel szemben *y*-t néhány kipcsak nyelv. Nyilván ezt a nehézséget kívánja Bárczi (Htört.[2] 135) kiküszöbölni oly módon, hogy a *báj*-t elvonásnak tekinti a *bája*, *bájos* < *bàa-*, *bauš-*, *bàyá-*, *báyss*-féle alakokból, a *száj*, *fej* stb. mintájára.

Kéttagú szavakban is előfordul ez a szóvég: *tolvaj*, *paraj*, *karaj*, *taraj*, *ganaj*; közülük párhuzamos alakokkal járatosak: *paré* ~ *paréj*, *karé* ~ *karéj*, *taré* ~ *taréj*, *gané* ~ *ganéj*. Valamennyi példánk azonban *-aj* szóvégre korlátozódik. Török eredetű szavaink közt kettő akad, amely többtagú és szóvégi diftongust tartalmaz; mind a kettő erősen rendhagyó, s nem kevés fejtörést okozott eddig is. Ezek:

torontayl, *torontál* ~ köztör. *turumtay*, *turuntay* 'kis sólyom (Falco columbarius aesalon)'. A m. szó köznévi és tulajdonnévi elemzését magam kíséreltem meg (Pais-Emlék. 340—6 és MNyTK I, 175—81). Legrégibb török előfordulása változatlanul Kāšγarīnál található; *turuntay* olvasata kipcsak forrásoktól kezdve igazolható (Bul., Idr., Tuh.). Kínai átírásban fennmaradt mongol nevének (MTT, Hy) helyes olvasata *turumtay* (és nem *turimtay*). A török szóról l. Clauson, ED 550; Doerfer, TMEN II, 502—4; Räsänen, Etym. Wb. 501. Úgy látszik, a magyarban el kell választanunk a közszói alakot a tulajdonnévitől; ez utóbbi eredetét máshol kell keresnünk, nem a törökben.

Ezzel szemben a közszói alak elválaszthatatlan a török *turumtay*-tól. A legrégebbi m. alak *turumtayl* írásmódja mögött kétséget kizáró módon *turumtaly* olvasat húzódik meg, mint arra már korábban utaltam; mellette a *turumtal* helyesírás ugyanúgy értelmezendő. Ez esetben *j* > *ly* írásmóddal (talán kiejtéssel is) van dolgunk, ami annyit jelent, hogy a szóvégi *-aj* török eredetű többtagú szóban is kimutatható; a *-j* > *-ly* magyar fejlődés, ritka, de nem példátlan. Ez utóbbira idézhetjük, többek között, a *turumtály*-lyal egykorú *tolvaly*-t (l. idézett cikkemet). Korábbi nézetemtől eltérőleg a szóvégi *-j* eltűnése nem szükségszerű, mint a *búza* és *boka* esetében, hanem megmarad, mint a *tolvaj*, *taraj* stb. példák mutatják. Ettől függetlenül továbbra sem sorolhatjuk a *torontál*-t csuvasos jellegű jövevényszavaink közé;

karvaly ~ tör. *qïryuy*. Magyarázatában Kniezsa *koruly*, **korvuly* alakjából indulunk ki. A nyitva hagyott, kritikus szóvégi *-ly*-nek csak kétféle magyarázata lehetséges. Vagy szláv előzmény folytatásának fogjuk fel, ez ellen Kniezsa határozottan állást foglalt; arról azonban nem volt szó, hogy egy már meglévő m. **koruj*, **korvuj* szláv hatásra módosult. Vagy pedig szembe nézünk az eddig oly nagy idegenkedéssel fogadott *j* > *ly* változással. Közszói előfordulása nem régibb a *torontály*-énál. A *karvaly* régi magyar előfordulásaiban jelentkező hangtani tarkaság arra enged következtetni, hogy a török szó többször, különböző csatornán jutott nyelvünkbe, s ott egymást keresztezték. De bármint áll is a dolog, e szavunkat sem sorolnám csuvasos jövevényszavaink közé.

A *torontály* és *karvaly* mai ismereteink szerint a tör. szóvégi *-ay* (*-uy*) diftongust képviselik régibb, de nem a legrégibb török elemeink sorában.

12. *Tōrōk szóvégi -a, -ä > magyar -ó, -ő*

Jól ismert analógiás nyúlás ez a magyarban, magyar nyelvi *-a, -e ~ -ó, -ő* alapja: *hulló, szittyó, lengő, nyoszolyó* stb. Olykor félreértés forrása is lett: olyan szavakban is feltették a szóvégi török *-g*-t, *-k*-t, amelyekben az soha nem volt meg.

tinó ~ csuv. *tĭna*; GOMBOCZ (BTLw. 130) tévesen a szó forrásául ócsuv. **tĭnaγ*-ot vett fel; (GOMBOCZ téves rekonstrukciója máig visszaköszön; vö. R.-P. RITTER: AOH XXX, 1976, 249);

teknő, tekenő ~ csuv. *takana* '(mosó)teknő'; Kāšγ. *täknä* 'Trog'; Muh. *täknä* 'teknő tésztagyúráshoz'; csag. *täknä* 'grande cuve arrondie pour laver le linge; huche à pétrir le pain'; oszm. *tekne* 'trough; hull; craft'; az. *täknä*; kún CC *tegänä* 'Wassertrog'; kip. Idr., Tuh. *tegene*; kar. L *tegine* 'Mulde, Trog'; örm.-kip. *tėgana* 'auge, baquet, seau à traire'; krcs. *tegene*; tat. *tigene*; mis. *tigänä*; kzk. *tegene* 'a big wooden bowl (cup)'; özb. *tegana*. Vö. EGOROV, Ét. slov. 228; CLAUSON, ED 484; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 470—1 (abolg. *täg(ä)näg* > ung. *teknõ*).

III.
A KÖZTÖRÖK HANGTANI ÉS SZÓKÉSZLETI SAJÁTSÁGAI

1. *Honfoglalás előtt és honfoglalás után*

A „köztörök" meghatározást ez esetben pregnáns értelemben használjuk, s a „nem-csuvasos" szinonimájaként kívánunk vele élni. Szókészleti török elemeinek első kritikai szemléje során több ízben felmerült az a lehetőség, hogy a mérlegre tett szó — hangtani és egyéb kritériumok alapján — nem volt besorolható a csuvasos („bolgár-török") elemek közé. GOMBOCZ ezeket a jövevényszavakat egy kabar-kún-besenyő kategóriába osztotta, olykor köztöröknek tartott kazár kölcsönzés lehetőségét is mérlegelte.

NÉMETH GYULA (MNy. XVII, 22—6) török jövevényszavainknak ezt a csoportját, mely különben a legrégibb (bolgár-török) és a legújabb (oszmán-török) közt foglal helyet, középső rétegnek nevezte. Tartalmi meghatározásából apránként lekopott a „kabar", s máig kún-besenyő rétegként szokás emlegetni, noha a kún után tett besenyőt sem tárgyi, sem kronológiai okok nem indokolják.

Rövid közleményében NÉMETH mindössze néhány kritériumot említ, melyek alapján valamely szó a középső rétegbe kívánkozik. Ezek: 1. a csuvasos szavak rotacizmusa helyett *z* áll az ide tartozó négy szóban (*boza, koboz, kalauz, ōzōn*); 2. kronológiai meggondolások alapján két népnév (*orosz, örmény*); 3. a szóvégi *-k*-t, *g*-t tartalmazó szavak (*árok, csabak, hurok, kobak, köldök, kōpenyeg, öreg, szúnyog* (?), *sőreg, sereg, bélyeg, túzok*) szóvégeit menteni, legalább magyarázni próbálja, amelyek nem illenek a kirajzolt sorba; 4. a „bolgár-török" *s*-sel szemben mutatkozó *cs*: *csákány, csalán, csanak, csat, csécs, csiger, csipa, csóka, csoport, csōk-ik, csök* ~ *csék, csökönyös*; *kocsány, kecske kökörcs* (szemben a bolgár *bors, borsó* szavakkal). A *kölcsön*-ben a *cs*-t másodlagos fejleménynek tartja, s nem beszél az *ács, szatócs* és főleg a *szűcs cs*-jéről (ezek sem illenek a sorba). Összegezésül NÉMETH a középső rétegbe utal 34 szót (ezeket fel is sorolja) és 15—20 közelebbről meg nem határozott adatot GOMBOCZ nagy listájáról. Kár, hogy NÉMETH GYULA nem tért vissza a felvetett kérdés részletesebb elemzésére; részleteket egy-egy etimológia kapcsán újra tárgyalt, ez persze nem pótolhatta az elvszerű áttekintést.

BÁRCZI (Szók.² 68—70) az általános összefüggésekre ügyel. Az ő figyelme is a csuvasos réteg problémáira összpontosul, a középső réteget most már egyszerűen kún-besenyőként emlegeti; rá vonatkozó megfigyelései foghíjasak,

megfelelő előmunkálatok hiánya miatt. De így is felveti az eddigiek alapján lehetséges problémákat, amelyek közül hármat kiemel: hangtani, időrendi, művelődéstörténeti kritérium; a részletezés során ezekhez csatolja még a szóföldrajzi kritériumot.

A lényegre tapint BÁRCZI, mikor megállapítja, hogy bizonyossággal csak kevés szót sorolhatunk ebbe a rétegbe. Valóban, pontosan az a helyzet, mint a csuvasos kritériumok esetében: kevés szó tartalmazza a kétségtelen csuvasos jegyeket. Megismételhetjük: kevés szó tartalmazza a kétségtelen köztörök nyelvi jegyeket. A két sovány törzsanyag körül, kívül rekedve a hangtani kritériumok biztonságosnak tűnő bástyáin, jelentős szóanyag hánykódik, amelynek hovatartozása vitás: mindig a másik csoportba tartozik, nem abba, amelyet éppen vizsgálunk. Itt az ideje, hogy a nyelvi, pontosabban hangtani kritériumokon kívül figyelembe vegyük a többi kritériumot is, azokat, amelyekről BÁRCZI éppen a „kún-besenyő" réteg kapcsán szólt.

BÁRCZI listája valóban sovány: *árkány, boza, koboz, kalauz, orosz, kún, komondor, csődör, csősz, csiger* (?), *kobak* (?), *örmény* (?). Itt említi az első és a második réteg közt lebegő szavak közül: *balta, csákány, bicsak, kecske, csökönyös* (?). A török jövevényszavak margóján kezelt ún. káliz-izmaelita, zömükben főleg arab eredetű szavaknak (*maszlag, díj, majom, tőzsér*) szintén helyet keresett BÁRCZI, s úgy vélte, hogy legalábbis kronológiailag, valahol itt a helyük.

Kétségtelen, hogy köztörök típusú szavak megkezdték áramlásukat nyelvünkbe már a honfoglalást megelőzően, s egyre meghatározhatóbb mértékben a honfoglalást követő időkben, az Árpádok korában. A kétségtelenül ilyen jellegű közszavak száma ma szerénynek tűnik, a köztük való eligazodást jelentősen megkönnyíti azonban, hogy a vizsgált idő alatt névanyagunkba jelentős mennyiségű köztörök típusú elem került; ezeket is figyelembe veszszük, legalábbis ésszerű határig. A török háttér szemmeltartása ezúttal is elengedhetetlen. Általános tájékoztatásul ügyelünk a köztörök prototípusát képviselő, tartalmilag is megfogható ótörök anyagra. Különös figyelmet kell szentelnünk emellett a kipcsak és az oguz nyelv nyújtotta információknak, hangtani és szókészleti formában egyaránt: ez az a két török nyelvtípus, melynek elemeivel az ún. középső rétegben számolnunk kell.

2. *A rotacizmus hiánya*

A csuvasos átvételek egyik legfőbb hangtani kritériuma, a rotacizmus a középső réteg szavaiban természetesen hiányzik, helyette a szabályos köztörök *z* jelentkezik. Az ilyen szavak száma nyelvünkben azonban feltűnően csekély. Ha semmi más, ez a számbeli különbség is eléggé világosan jelzi, hogy régi török elemeinek zöme csuvasos típusú nyelvből (nyelvekből) származik,

s hogy a hangtani kritérium nélküli török elemek javarészt ugyanide sorolandók. A *z*-t tartalmazó szavaink a következők:

tőzeg ~ köztör. *täzäk*. A m. szó eredeti jelentése 'megszáradt szarvasmarhaganéj, melyet tüzelőül szoktak használni; turfa; gyeptőzeg, melyet megszárítva szintén tüzelőül használnak', ez utóbbi jelentés másodlagos. Török megfelelői: Kāšγ. *täzäk* 'Mist; horse dung'; Tefs. *täzäklä-* 'trágyát hullatni'; Kor. *täzäk* 'dung'; csag. *tezäk* 'fumier des animaux'; kip. LN *täzäk* 'Pferdemist'; Idr. *täzäk*; Tuh. *täzäk*; Idr. *däzäk*; a XIV. századi Ibn Batuta útleírásában a kipcsak steppén tüzelőül használt állati trágyát *täzäk*-nek nevezi (DEFRÉMERY—SANGUINETTI, ed. II, 356—7). Mai adatok: oszm. *tezek* 'dried dung used as fuel'; az. *täzäk*; afs. *täzzäk*; gag. *tazak*; tkm. *tezek*; kirg. *tezek* 'lótrágya; szárított, tüzelőnek való állati trágya'; kzk. *tezek* 'dung; fuel of dung and straw in the form of bricks'; bar., tat. *tizäk*; bask. *tiδäk*; nog., kmk. *tezek*; szárt *tizäk*; ir. özb. *tezak*; özb. Q *tézäk* 'ló-, szamártrágya'; özb. MK *tézag*; alt., tel., leb., sór *täzäk* 'der trockene Mist, der Mist'; szag. kojb. *tezäk*. A szó a törökből átterjedt más nyelvekbe is: perzsa *tazak* 'dung of birds and beasts', továbbá oroszba, kaukázusi és balkáni nyelvekbe. A magyar szóban az *ö* megnyúlása másodlagos (BÁRCZI, Htört.² 68); az első szótag zárt török *é*-re megy vissza, ez viszont kipcsak sajátság. Vö. CLAUSON, ED 374; DOERFER, TMEN II, 508—9 (m. *tözeg* 'Turf, Turfmist'; „unklar"); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 477; LIGETI: MNy. XXXIV, 207—10 és 328, valamint MNyTK I, 113—7;

koboz ~ köztör. *qopuz*; ujg. *qopuz* 'une sorte de guitare' (HAMILTON, Le conte 118, indokolatlanul kételkedik PELLIOT helyes olvasatában, a kérdőjellel kísért *qobuz* védhetetlen ebben a szövegben); Kāšγ. *qopuz* 'Laute'; hor. *qopuz*; Muh. *qopuz*; csag. *qopuz* 'sorte de guitare en forme de poire et à une corde'; oszm. *kopuz* 'kind of guitar with one string'; az. *gobuz*; gag. *kobza* (oroszból); tkm. *qopuz*; kip. Idr., LN *qobuz* 'eine Art Geige'; kún CC *qobuzčï* '(Lautenspieler), Musikant'; kar. T *kobuz* 'ein gewisses Saiteninstrument'; kar. L *kobuz* 'Geige', *kobuzlar* 'Musik'; krm. *qobuz*; tat. *kubïz*; bask. *qubïδ*; nog. *kobïz*; kmk. *komuz*, *χomuz*; blk. *qubuz* 'Fiedel, Geige'; krcs. *q'obuz* 'Harmonika'; tar. *qobuz* 'das Brummeisen'; kirg. *kömüz* 'luth' (ALMÁSSY), *qomuz* 'három húrú pengető hangszer' (JUDACHIN 1940); kzk. *qobïz* 'the national musical instrument (a stringed instrument with a bow); a Kazakh violin'; sór *qobus* 'die Balalaika'; leb. *qobïs*; alt., tel., sór, szag., kojb., kacsa, küer. *qomïs* 'ein Musikinstrument, die Musik'; kojb. *kömës* (CASTRÉN); hak. *χomïs*; tuv. *χomus*; jak. *χomus* 'Maultrommel' (BÖHTLING); csuv. *kupăs* 'hegedű; koboz', jövevény a tatárból, a csuvasból a cseremiszbe: *koβož* 'Maultrommel, Violine', *komdž* 'Balalaika'. A tör. *qopuz*, *qobuz* műveltségszó, egy sor szomszédos nyelvbe is behatolt (finnugor, szláv, kaukázusi stb.). — A köztör. *z*-t tartalmazó alakkal szemben az *r*-es alakot nem őrizte meg a csuvas (kétséges, hogy

valamikor az is megvolt valamelyik elődjében), de tartalmazza a mongol, mégpedig legrégibb emlékeitől kezdve. Főbb adatai: középmong. MTT *qu'urda'ul-* 'kobzon játszatni (gyászszertartás alkalmából)' (mongol szöveg: Monumenta I, 147; magyar fordítás: LIGETI 77: „Menyeivel elvégeztette a menyek halotti szertartását, áldomást rendelt és megszólaltatta a kobzokat"), ugyanebben a forrásban több ízben szó esik egy *Qu'určin qatun* előkelő asszonyról a dzsürkin törzsből; e név jelentése 'kobzos (nő)'. Ezt a nevet Rašīdu-'d-Dīn *Quhurčin* alakban közli; megjegyzendő, e név közszói alakjának későbbi jelentése 'femme de mauvaise conduite', vö. PELLIOT—HAMBIS, Campagnes I, 182. Megvan a szó két kínai nyelvű középmongol szójegyzékben: Čy *qubur* 'un instrument musical à trois cordes' és Py *qu'ur*. Vö. még ir. mong. *quγur, quur* 'stringled musical instrument played with a bow'; kalm. *χūr* 'Saiteninstrument; Geige, Fiedel'; ord. *χūr* 'violon à quatre cordes'; hal. *χūr*; bur. *χūr*. A mongol szó átkerült a Ming-kori ujgúrba is mint *qubur* 'espèce de guitare' (LIGETI: AOH XIX, 168); RADL. (II, 661) ezt az alakot tévesen *qobus*-nak olvassa, DOERFERnek erre az olvasatra támaszkodó megjegyzései tárgytalanok. Vö. CLAUSON, ED 588—9; DOERFER, TMEN I, 443—5 és III, 535—7; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 281 (m. *koboz*; a m. *húr*-nak a mongol szóból való feltételes származtatása téves);

boza ~ kip. LN *boza* 'berauschendes Getränke der Mongolen aus Palmwein oder anderen Sänften zubereitet dem Biere ähnlich'; Idr. *boza*; Qaw. *boza* 'aus Weizen bereitetes geistiges Getränk'; kmk. *boza*; blk. *boza* 'ein Getränk aus Wasser und Kleie'; krcs. *boza* 'ein quassartiges Getränk, hauptsächlich aus Wasser und Kleie'; nog. *boza*; tat. *buza*; bask. *buδa*; kirg. *bozo*; kzk. *boza* 'a beverage made from sour milk'; tob. *buza* 'ein aus Gerste bereitetes Getränk'; ir. özb. *boza*; oszm. *boza* 'a fermented drink made of millet'; gag. *boza* 'kukoricalisztből készült ital, hasonló a kvaszhoz'. A szó számos szomszédos nyelvbe behatolt (perzsa, tádzsik, arab, afgán, urdu, mongol, tungúz, sőt több fgr. nyelvben is megvan). Készítéséről szól már Ibn Faḍlān (TOGAN 61) a volgai bolgároknál és Ibn Batuta Özbeg tatárjainál (II, 367). A magyarországi kúnokról szólva Oláh Miklós (*in campis Cumanicis, praeter vina advectitia, vsum habent Cumani, cuiusdam liquoris, ex milio et aqua, suo more expressi, quem B o z a m vocant*) szintén megemlíti ezt az italt. Jórészt az ő értesítésére támaszkodva szokás a *boza* szót kún elemeink közé sorolni. Későbbi, szűk területre szorítkozó nyelvjárási változata az oszmán-törökből való. (KAKUK, Recherches 78 csak a *bozadzsi*-t vette fel szójegyzékébe.) Vö. DOERFER, TMEN II, 337—41 (m. *boza*; részletesen tárgyalja a csuv.-ból származó fgr. szavak, továbbá a német *Bier* és rokonainak állítólagos hún eredetét); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 82 (a csuvas és a német szóról);

özön — a TESz. szerint bizonytalan eredetű, de nem teljesen kizárt, hogy kún-besenyő jövevényszó. Az etimológiának azonban valójában súlyos jelentéstani nehézségei vannak; ezt a körülményt mérlegelve NÉMETH GYULA (MNy. XXVII, 226—7) gyakorlatilag visszavonta korábbi javaslatát: „ha az egyeztetést elfogadjuk, a magyarban egy adatokkal nem igazolható sajátos jelentésfejlődést kell feltennünk". A m. szó alapjelentése 'áradat, áradás', a töröké 'közép, középpont; völgy'. Ez utóbbiból a kipcsak nyelvekben 'folyómeder, folyóágy, folyó' alakult ki: kip. LN *özän* 'Fluss'; Idr. *özän* 'nehir'; Tuh. *özän* 'ırmak'; Bul. *äzän* (olv. *özän*) 'rivière'; örm.-kip. *ozan* 'river' (SCHÜTZ: AOH XV, 306); kar. T *özaη* 'Fluss, Strom'; kar. L *ezen* 'Fluss'; tat. *üzän* 'völgy, alacsony fekvésű vidék, folyómeder'; bask. *üδän* 'völgy'; blk. *özän* 'völgy'; kmk. *özän* 'völgy, folyó'; kzk. *özen* 'river'; kirg. *özön* 'folyómeder; folyó'; tkm. *özen* 'völgy'; mindez az *öz* 'völgy' származéka (az ujgúrtól kezdve adatolva). Szűk völgyeken átfutó patakok, kisebb folyók medrei nyáron szinte teljesen kiszáradnak, tavasszal medrükből kilépve tengerré áradnak. Még mindig hiányzik egy láncszem a török és a magyar jelentés között. Vö. CLAUSON, ED 478 (*öz* 'valley'), 489 (*özen* 'brook, river'); DOERFER, TMEN II, 148 (*özäk*); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 376—7; SEVORTJAN, Ètim. sl. I, 510—3.

Török eredetű tulajdonneveink közt is akad néhány, amely köztör. *z*-t tartalmaz. Személynévi eredetű helyneveink közül GOMBOCZcal (MNyTK 16: 27—9) ide sorolhatunk hármat. Mindegyik *-maz, -mäz* képzős igei származék; e képzőről vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 73, 78; CLAUSON, Studies 155; DTS 657. A nevek a következők:

Tepremez, egykori község Bodrog megyében, egy 1280-as oklevél szerint a község nevét kún eredetű birtokosától kapta. Vö. köztör. *täprä-* 'to move, stir, shake';

Balmaz, 1411-től ismert helynév, a mai Balmazújváros egyik részének előzménye, helység Hajdú-Bihar megyében (KISS, FöldrNEtSz. 86). Vö. köztör. *bol-* 'to become (something)' (oszm., az. *ol-*, de tkm. *bol-*);

Szatymaz, község Csongrád megyében (KISS, i. m. 598). Vö. köztör. *sat-* 'to sell'. HOUTSMA kipcsak példái közt több esetben zöngétlen szóvéget találunk (30): *Ölmäs, Qačmas, Qorqmas*.

Az idézett kún eredetű nevekkel szemben ismerünk olyant is, amely kétségtelenül a besenyő nyelvből való. Ez az Anonymus említette *Thonuzoba*, Vrcund apja, akitől a Tomaj nemzetség származott (SRH I, 116: *de terra Byssenorum venit quidam miles de ducali progenie, cuius nomen fuit Thonuzoba pater Vrcund, a quo descendit genus Thomoy*). E nemzetségben később is használják az ős nevét (1292, 1343) *Thonyz* és *Thanyz* alakban (GOMBOCZ, i. m. 18). A besenyő név eredeti alakja *Tonuz-aba*; a név első tagjára vö. köztör. *toŋuz* 'wild-hog, boar'.

3. *A lambdacizmus hiánya*

Fentebb szó volt róla, hogy a *bölcső, gyümölcs, bocsát* (és családja) forrásait, a *bešik, ǰimiš, bošat-* szavakat a csuvasos átvételek közé soroltuk, e szavakban ugyanis a lambdacizmus nem ment végbe az átadó ócsuvas nyelvben sem.

Rajtuk kívül nincs is olyan *š*-t tartalmazó közszavunk, amely a középső rétegbe volna sorolható.

Annál feltűnőbb, hogy a honfoglalók névanyagában, majd az Árpád-kori török (kipcsak) névanyagban nem tartozik a ritkaságok közé az ilyen jellegű név. Közülük néhány:

Tas, az anonymusi hagyomány szerint a hét vezér egyike (*Thosu*, *Tosu*). Konstantinos szerint Árpád egyik unokájának *Ταση̃ς* a neve. Mint Gombocz rámutatott (i. m. 21—2), az Árpád-korban a szolgarendűek is viselik ezt a lecsúszott divatnevet, s gyakori a hazai toponímiában is. Török értelmezése (Pais későbbi eltérő véleménye ellenére) régóta világos, jelentése 'Kő' és a *Keve* név jelentéstani párja. Vö. köztör. *tāš* 'stone'. A török névadásban egyszerű és összetett nevekben egyaránt használatos, ebből arra lehet következtetni, hogy egytagú használata a magyarországi törökségben alakult ki, talán éppen a *Keve*-féle nevek hatása alatt. A *Tas* név jelentősége abban áll, hogy határozottan köztörök alakot képvisel, mai csuvas megfelelője *čul* (a két alak közti különbségre már Melich (MNy. III, 167) utalt; ez utóbbi X. századi várható alakja *Čal* lehetett. Felettébb meglepő, hogy a X. századi magyar vezető réteg valamilyen köztörök nyelvet ismert, nyilván beszélt is, neveket merített belőle. Úgy látszik azonban, hogy a nyelvi valóságnak ez csak az egyik fele. A hagyomány szerint *Tas* apját *Üllő*-nek hívták; ez a név is köztörök eredetű, forrása **Iläg*. Meglepő csak az, hogy ugyanezt a nevet forrásaink csuvasos alakban is feljegyezték, mégpedig *Yeleχ* formában (vö. fentebb). A csuvasos változat kisebb fejtörés forrása, mert minden jel arra mutat, hogy kazár nyelvi sajátsággal állunk szemben. A köztörök alak azonban nyelvi egyszerűsége ellenére sokáig rejtélyesnek tűnt, mert nem találtak rá egyértelmű feleletet: honnan, melyik nép nyelvéből származik. Tanúságtétele így is döntő jelentőségű volt, mert arról vallott, hogy a honfoglaló magyarság ismert, használt egy köztörök típusú nyelvet is. Vö. Ligeti: MNy. LXXV, 262—3 és MNyTK II, 458. Már akkor felmerült, hogy forrását valamely kabar törzsnél vagy nemzetségnél kell keresnünk.

Álmos a honfoglalók nomenklatúrájába tartozik. Ha csakugyan török eredetű, akkor szintén köztörök típusú név, amely nemcsak hangtanilag illeszkedik simán az ilyen jellegű nevek közé, hanem feltett forrása az *Almïš* fejedelmi nevek közé is illett; így hívták, mint ismeretes, a volgai bolgárok fejedelmét a X. század elején.

A név Anonymusnál fenntartott népetimológiája mögött kétségtelenül magyar nyelvtudás húzódik meg. E régóta ismert tényt újra napirendre tűzte Harmatta (AAnt. XXIII, 1975, 335—44). Bármi legyen is a név valóságos eredete, mögötte áll annak az ismerete, hogy az *Álmos* név az *álom* szót tartalmazza, mégpedig nem mai 'pris de sommeil' értelmében, hanem 'álmocska' jelentéssel; ez utóbbi értelmezést támogatja a konstantinosi *Almucs* névváltozat is. Vö. Ligeti: MNy. LXXIV, 257—74 és MNyTK II, 407—24.

Az *š*-t tartalmazó adatok nem szorulnak bővebb magyarázatra Árpád-kori kipcsakos személyneveinkben. Ezek közül való:

Ákos, a XII. század elejétől jól adatolt személynév, mely előfordul a hazai toponímiában is. Használták e nevet kúnok, besenyők és nem kis mértékben a mamelukok *Aq quš* és *Aquš* változatban. A *quš* 'madár, ragadozó madár: vadászsólyom' más összetételekben is gyakori: *Qara quš* 'sas', *Boz quš* 'kerecset', *Il* (?) *quš* 'sashoz hasonló ragadozó madár; sólyom'. Az *aq quš* vagy *aquš* jelentése 'fehér sólyom' (a teleutban 'hattyú').

A köztör. *quš*-nak ma nincs kimutatható nyelvi kapcsolata sem a csuvassal, sem a mongollal. A név első tagjaként előforduló *aq* 'fehér' szókészleti problémát rejt magában. A török régiségben az *aq* egyértelműen 'fehér ló' jelölésére szolgált, Kāšγarī tanúsága szerint az oguzban vette fel ma általánosnak tekinthető 'fehér' jelentését: a korábban ebben az értelemben használt *örüng*, *yürüng* szót ma csak a jakut őrzi. E jelentéstani billenés a csuvasban is érezteti a hatását, mégpedig már az ócsuvasban is. A csuv. *šură*, *šur* (ócsuv. *šarïγ*) 'fehér' a köztör. *sārïγ* szó 'sárga' jelentéséből fejlődött (és nem megfordítva); a csuvasos típusú kazár nyelv is *šar* 'fehér' szót tartalmaz (a *Šarkel* névben). Ezzel szemben sajátságos módon a m. *sár*, *sárog*, *sárga* csuvasos jellegű szó, de jelentésében megmaradt az eredeti 'sárga' meghatározásban, ugyanúgy, mint a mongol *sira* is. Kevéssé valószínű, hogy a mai csuvas és a IX. századi kazár jelentéstani tanúságtétele ellenére a m. szó (szavak) olyan csuvasos nyelvjárásból valók, ahol a jelentése nem 'fehér', hanem 'sárga' volt. Valószínűbb, hogy ez a jelentéstani eltolódás a magyarban ment végbe, minthogy az ősi *fehér* szó jelentéstani helyét szilárdan tartotta. A csuvasban is már régóta eredetinek tarott *šura* 'fehér' mellé a köztörök (kipcsak) nyelvből vett *sarā*-t foglalták le 'sárga; világosbarna, szőke' jelentésre. Vö. Ligeti: MNy. LXXV, 264 és MNyTK II, 459—60.

Atlamos. Ezt a nevet hazai kúnjaink is használták; egy Dnyeszter-vidéki tatár vezér neveként ismeretes különben ez a név; vö. Gombocz: MNyTK 16: 27 és EtSz. I, 171. Az *atla-* ige *-mïš* képzős származéka, mint a Houtsma óta idézett mameluk *Öldürmiš*, *Aldatmïš*, *Qutulmïš*, *Qatarmïš*; vagy a Qutadγu bilig beszélő nevei közül *Ögdülmiš*, *Oδγurmïš* stb. Ide tartozik az *Almïš*, *Satïlmïš* név is. A *-mïš*, *-miš* képzőről l. Gabain, Alttürk. Gramm. 73; DTS 658; Clauson, Studies 155.

4. *A szókezdő š- hiánya*

Szintén csuvasos sajátság antitézise, amely úgy fogalmazható meg, hogy a szókezdő ótör. *s-* változatlan marad akkor is, ha utána *ï* (*i*) következik és nem változik *š*-sé, mint a csuvasban, az ócsuvasban s az onnan kölcsönzött magyar jövevényszavakban. A példák ezúttal is világosak, de szerény szá-

múak, amint az a középső rétegbe sorolható szavak sovány számából következik. Közülük való:

szúnyog; főbb adatait vö. 81, 104.1. Utalnunk kell itt a szókezdőjére, mely a köztörökben világosan *s(i)*-, ugyanakkor a csuvasban *šăna* 'légy' alakot találunk, amely tovább vándorolt a cseremiszbe: *šəŋa* 'Fliege', 'Mücke', *šiŋə, orə-šenga* 'Fliege'; *šɨŋgä* 'Insekt', *arašɨŋgä* 'Fliege'; *šəŋalək* 'Schlafschleier; Packe; Netz gegen Mücken', *šɨŋä·lək* 'Schlafdach' (Räsänen, MSFOu. XLVIII, 207). A mongol megerősíti a szókezdő *š-* jellegét, bár a csuvassal nem közvetlenül függ össze, de vele hasonló előzményekből indult el. Íme: középmong. *šimo'ul* (Hy, Py) 'mouche', *šimūl* (MA, Jem. T); prekl. *simuγul* (Indices V, 395); ir. mong. *simaγul, simuγul* 'small insect, midge, gnat, mosquito'; hal. *šumūl*; dah. *šomol*. Ugyanakkor a mongol szó egyben utal arra is, hogy a szónak van (vagy volt) veláris hangrendű alakja is. Ez a körülmény azért érdemel különös figyelmet, mert a m. *szúnyog* is ebbe a kategóriába tartozik, s éppen emiatt elszigeteltnek tűnik a mai török nyelvek közt. Nem sorolható a csuvasos elemek közé (szókezdője miatt), nem osztható be automatikusan kipcsak (kún) jövevényszavaink közé sem (eltérő hangrendje miatt), végül rendhagyó a szóbelseji nazális viselkedése is;

szongor ~ kún CC *sonĝur* [songur] 'Falke, pielfalcus' (Grönbech s nyomában Clauson által elfogadott *soŋγur* olvasat nem magától értetődik); LN *sonqur*, Idr. *sonqur* 'bir nevi kuş'; Tuh. *sonqur*; Bul. *sonqar* 'espèce de faucon'; LN, Idr. és Tuh. személynévként is említi. Vö. még: Kāšγ. *songqur* 'Falke'; QB *songqur* 'Falke'; hor. *songqur*; csag. *sonqur, sonγar* 'milan'; Muh. *soŋqur*; oszm. *sungur* 'falcon'. A *songqur, sungqur* másodlagos fejlemény, mely korábbi *singqur*-ből hátraható hasonulással keletkezett. Ez az alak megtalálható személynévként a két turfáni facövekre rótt ujgúr feliraton (*Mänglig Sïngqur, Alp Sïngqur tarqan, Üge Sïngqur*); ujg. Ming *songqar* 'gerfaut' (kínai átírásban csak, ujgúr írással *šongqar*; Ligeti: AOH XIX, 199). Az ujg. *sïngqur* átkerült a mongolba, ahol szabályosan *šingqur, šongur* stb. lett belőle. Középmong. *šinggor* 'Edelfalke' (MTT), *šingqor* 'gerfaut' (Hy, Tk); RD *šonqor*; prekl. *singqod* (tb.; Indices II, 324); ir. mong. *singqor, šongqor* 'falcon, gerfalcon'; kalm. *šoŋχᵘr*; hal. *šonχor*; bur. *šoŋγor*. A mongolos alak (szókezdő *š*-sel) megjelent jövevényként a törökben is: csag. *šonqar* 'faucon, proprement le gerfaut'; Oguz-monda *šonqar*; turki *šunqar, šünqar, šuŋqar*; tkm. *šuŋqar*. Solymászati műszó, ebben a minőségben széles körben elterjedt; perzsa, szír, arab, grúz, görög adataira vö. Doerfert. A m. *szongor* a szójegyzékekben (SchlSzj., BesztSzj.) tűnik fel először mint *zongor* 'gyrfalco'; Gombocz (BTLw. 124—5) a hiteles „bolgár-török" eredetű szavak közt tárgyalja, de sem a SzófSz., sem a TESz. nem vette fel címszavai közé; a mai nyelvből kihalt, történeti szókészletünkből kitagadni azért kár volna. Annak idején mint solymászati műszó divatban volt. Gombocz (MNyTK 16: 16—7) mint *Zongor*-t török eredetű neveink közt tárgyalja. A XIV—XV. század

kedvelt török nevei közé tartozott, nálunk is, de főleg a törököknél; Houtsma 28; Sauvaget 37, 52. Vö. Clauson, ED 838; Doerfer, TMEN I, 360—2 és III, 272—7 (joggal kételkedik a m. *szongor* „bolgár-török" eredetében); Räsänen, Etym. Wb. 428;

szirt 'nyakszirt; kőszirt' ~ kún CC *sïrt* 'Bergrücken, Hügel'; Idr. *sïrt* 'yüksek arazi'; Bul. *sïrt* 'croupe, colline, hauteur'; tat. *sïrt* 'hát, hátgerinc, hegygerinc'; bask. *hïrt* 'hátgerinc; hegygerinc'; nog. *sïrt*; blk. *sïrt* 'Rücken, Rückengrat'; kkrs. *sïrt* 'Rücken, Rückgrat; Bergrücken'; szárt *sïrt* 'gerinc; hegygerinc'; csuv. *sărt* 'hegy, domb' (tat. ~); oszm. *sırt* 'back; ridge'; az., tkm. *sïrt* 'hátgerinc'; kzk. *sïrt* 'outward appearance, exterior, exterior part, upper, back; hillock, hill; butt, back edge, head of an axe, the side opposite the blade on a knife or ax; height, elevation'; kirg. *sïrt* 'id.'. A török régiségben a XI. század óta van adatolva: Kāšγ. *sïrt* '1. Borsten (ez más szó); 2. kleines Tal' (Brockelmann), 'domb, hegyhát' (DTS); csag. *sïrt* 'épaule, omoplate, dos'. A szó a törökből átment az oroszba is; Vasmer, REW III, 59. A várható szókezdő *š-* nem mutatható ki a csuvasból, mongol párhuzama is hiányzik; a szokásos csuvas-mongol háttér hiánya miatt aligha sorolható a *szirt* csuvasos jövevényszavaink közé. A TESz.-szel ellentétben nem minősíthetjük ótörök jövevényszónak; a török nyelvek közti elterjedtsége alapján sokkal inkább kipcsak eredetűnek kell tekintenünk; onnan hozta magával ma is élő kettős jelentését. Vö. Clauson, ED 846; Räsänen, Etym. Wb. 419 (m. *szirt*); Egorov, Êt. slov. 184.

5. *Ótörök szókezdő y- köztörök eredetű szavainkban*

Köztörök jellegű régi jövevényszavaink szerény terjedelme e téren is zavarba hoz bennünket. Csuvasos jövevényszavaink bőséges anyaga gazdag és színes példatárral szolgál annak tisztázásához, hogy az őstörök szókezdő *y-* milyen alakokban juthatott hozzánk a csuvasos csatornán, s mint alakult sorsa nyelvünk története során. A középső rétegbe sorolt (vagy sorolható) jövevényszavaink közt nincs egyetlen egy sem, amely teljes biztonsággal felvilágosítással tudna szolgálni a szókezdő sorsáról. Ami keveset mondhatunk, az tulajdonneveinkre támaszkodik, ez pedig meglehetősen ingatag támasz, hiszen az etimológia ritkán bizonyítja megtámadhatatlanul a kérdéses név török eredetét. Példánk:

Jutocsa, Árpád harmadik fia. Németh (HonfKial. 286—90) érdeme, hogy rámutatott arra a meglepő körülményre, hogy a honfoglalók nevei közt nemcsak csuvasos, de köztörök jellegűek is akadnak. *Tas* mellett közéjük tartozna *Jutocsa* is, amely helyneveinkben máig él *Jutas* alakban, hitelesítve a szókezdő köztörök irányba mutató jegyét. Az etimológia is Némethtől származik, aki a nevet az oszm. *yutuju* 'Feinschmecker' szóból magyarázta és

az *Ezelech* > *Ézelő* jelentéstani párjának, mi több, fordításának tartotta. Az 'Ínyenc' nem éppen fejedelmi sarj nevének való, ezt NÉMETH is látta, s a türk feliratokra hivatkozva feltette, hogy Jutocsának is lehetett más, tiszteletet parancsoló „férfineve" is (*er atï*). Volt-e, nem-e, nem maradt ránk. A névvel magam is foglalkoztam (MNy. LXXV, 263—4 és MNyTK II, 458—9), főleg jelentéstani nehézségeit tettem szóvá, s hiányoltam, hogy az oszm. szó a törökség területéről máshonnan nem mutatható ki; ez ugyanis az etimológia hitelét némileg gyengítette, mert nem engedte meg, hogy a magyarázat helyességének gyökeréig hatoljunk. Hivatkoztam ugyan az azeri *uduǰu* 'elnyelő készülék vagy anyag' neologizmusra (a szókezdő *y-* hiánya szabályos: köztör. *yulduz* 'csillag' > az. *ulduz*). Ma ehhez hozzátehetem: az etimológia elhibázott, elfogadhatatlan. Elkerülte NÉMETH figyelmét (korábban az enyémet is), hogy az oszmán-török az oguz nyelvek közé tartozik (az azeri is). Megkülönbözteti a nem oguz nyelvektől, hogy a nomen actoris képzője *ǰï* és nem *čï*; a magyar név szempontjából csak ez utóbbi változat jöhet szóba. Ez a képző az oszm.-ban nem a tőhöz járul, mint a nem oguz nyelvekben (*oqïčï* 'Rufer', *saqčï* 'Wächter', *tutčï* 'anhaltend, passend'; BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 92), ahol ez a szó **yutčï*-nak hangzana, hanem az oszm.-ban nem kötőhangzó (*ï*) kapcsolja a képzőt a tőhöz: az oszm. *-ïǰï* ugyanis összetett képző, amelynek első eleme *ï*, ehhez járul a *ǰï* nomen actoris képző. Példáink: *geč-iǰi* 'qui passe, passager', *yirt-iǰi* 'de proie, carnassier', *baq-ïǰï* 'diseur de bonne aventure', *sat-ïǰï* 'vendeur'; *al-ïǰï* 'elvevő, elvivő' stb. DENY (Grammaire de la langue turque, 545—7, § 852) utal arra is, hogy ez a képző a „keleti törökben" *-γu-čï* (*-gü-čï*) alakban ismeretes. Valóban, az igetőhöz a „keleti törökben" *-γu-čï* (*-gü-čï*) alakban ismeretes. Valóban, az igetőhöz előbb egy deverbális nomenképző járul, melynek alakja vagy *-γu*, *-gü*, vagy egyszerűen *-γ*, *-g* (*al-γu-čï* 'vevő', *sat-ïγ-čï* 'kereskedő, szatócs'); az oszm.-ban mindkét esetben eltűnik a *-γ* (*-g*). Az oszm. *yutuǰu* (< *yutïǰï*) nem oguz típusú párja tehát vagy **yutγučï* vagy **yutïγčï* volna, amiből a magyarban *Jutócs* fejlődött volna. Az eddigi etimológiát tehát fel kell adnunk, amely az etimológiai „műhiba" ellenére is széles körben elterjedt (KISS, FöldrNEtSz. 306; még a *Juta* hn. és *Jut* szn. is részesül az etimológia sikerében). Új etimológiát nem kockáztatnék meg. Lehet, hogy a név a hibás etimológiai kísérlet ellenére török eredetű; szókezdőjéből azonban egyelőre nemigen lehet meszszebbmenő következtetést levonni.

A magyarországi kúnok nyelvében feltehető szókezdő *ǰ*-ről fentebb már szóltunk. Nem árt hangsúlyozni, hogy nincs elegendő súlyú bizonyíték arra, hogy a hazai kúnok valóban *ǰ*-nyelvet beszéltek, főleg arra, hogy csak ilyen nyelv volt köztük elterjedve. Ismeretes, hogy a kúnok (a kipcsakok általában) több nyelvjárással éltek. Feltéve, hogy valóban volt *ǰ*-nyelvjárás kúnjaink közt (fő bizonyítéka a torzított formában fennmaradt kún Miatyánk), számolnunk kell azzal, hogy ebben az időben már nem élt az ómagyarban a *ǰ*, helyét a *gy* foglalta el. A kún nyelvi *ǰ* hanghelyettesítéssel kerülhetett már a magyarba.

Tulajdonneveink közt kún eredetű *gy-* szókezdőt tartalmazó nevünk alig van, s ami van, az is bizonytalan. GOMBOCZ (MNyTK 16: 19, 31) ide sorolja *Gyalán* Somogy megyei helységet (ma *Kisgyalán*); vö. KISS, FöldrNEtSz. 339), melyet a nálunk ki nem mutatott szn. eredetű név alapján a tör. *yïlan* 'kígyó' szóból eredeztetett feltevésszerűen („talán"). Az 1292-ből datált kún személynév értelmezését még több fenntartással kísérelte meg. Vannak jelek, melyek arra mutatnak, hogy a hazai kúnok, legalábbis egy részük, *y*-nyelvet beszéltek. Erre látszik utalni, hogy *Köncsög* (*Kumcheg*) kún kapitány 1347-ből kelt engedélylevelében felsorolt kún nevek közül kettő szókezdő *y*-re enged következtetni: *Jamulo* és *Japza* (ÓmOlv. 171—2).

6. *Ötörök zöngés zárhangok az oguz és a kipcsak nyelvekben*

A) Szóvégi helyzetben a következőképpen alakul a *-ġ* (*-g*). Egytagú szavakban az oguz nyelvek általában megőrzik, a kipcsak nyelvekben végbement a réshangúsodásuk, s ennek megfelelően, az ismert szabályok szerint, alakult a folytatásuk. Példák:

a) oszm., az., tkm. *bay* 'csomó, kötelék' ~ kún CC *bav* 'Fessel, Kette' (származéka nyelvjárás szerint *bayla-* és *bavla-*); tat., bask. *bäy*, tat. *bau*; mis., kar. T *bav*; kzk. *bau* — oszm. *yağ* 'oil, fat; grease'; az. *yag*; tkm. *yāγ* 'vaj'; gag. *yā* ~ kún CC *yay* (O), *yav* (N); kar. T *ǰav*; kmk. *yaw*; blk. *zau*; krcs. *ǰau*; tat. *yau*, *ǰau*, *ǰā*; kzk. *ǰau*; kúr. *yäü*; — oszm. *kığ* 'dung (of sheep, rabbits etc.)'; az. *gïg* ~ kip. Idr. *qïy*; kzk., kúr. *qïy* — oszm. *çiğ* 'raw, uncooked; unripe; crude'; gag. *čī* ~ tat. *čey* 'nedves; nyers'; kar. T *čiy*; krcs. *č'iy*; blk. *cïy* — oszm. *böğ* 'a kind of poisonous spider'; tkm. *mōg*, *bōv* 'tarantella' ~ kip. LN *böy* 'Skorpion'; kzk. *büyi* 'tarantula, phalange'; kirg. *böy*, *böyü* 'tarantella' — oszm. *tuğ* 'horse-tail attached to a helmet or flagstaff as a sign of rank'; tkm. *tūγ* ~ kún CC *tuv*; bask. *tuv*; kirg. *tū*; kzk. *tu*. A kéttagú szavakban a szóvégi *-γ* (*-g*) alakulását az oguz és a kipcsak nyelvekben is fentebb tárgyaltuk (külön kiemelés nélkül). Közülük utalunk a következőkre: köztör. *yaday* 'gyalog(os)'; kip. *yayau* ~ úz *yaya*; köztör. *ägäg* 'ráspoly'; kip. *ägäü* ~ úz *eğe*: köztör. *qoyuγ* 'sűrű, vastag'; kip. *qoyū* ~ úz *qoyu*; köztör. *ölüg* 'halott; holttest': kip. *ōlū*, *ölü* ~ úz *ölü*; (a csuvas példák közt) köztör. *ataγ* 'sziget'; kip. *atau* ~ úz *ada*; köztör. *ātlïγ* 'neves'; kip. *atlï* ~ úz *adlï*; köztör. *ïsïγ* 'meleg, forró'; kip., úz *ïssï*; köztör. *älig* '50'; kip. *elū* ~ úz *elli*; köztör. *tirïg* 'élő, eleven'; kip. *tirū*, *tiri* ~ úz *diri*; köztör. *türlüg* 'féle, fajta'; kip. *türlü* ~ úz *dürlü*.

b) Hangzóközi helyzetben a köztör. *-γ-* (*-g-*) alakulását csuvasos jövevényszavaink szempontjából fentebb röviden áttekintettük. A tárgyalt példák közül néhány: köztör. *ayïz* 'száj'; kip. *auz* ~ úz *ağız*; — köztör. *yayuq*

'közel'; kip. *yavuq, yūq*; — köztör. *yegän* 'unokaöcs'; kip. *ǰien, ǰēn* ~ úz *yeǧen*; — köztör. *ägir-* 'fon'; kip. *iyir-* ~ úz *eǧir-*; — köztör. *ayïr* 'nehéz'; kip. *aur* ~ úz *aǧir*; — köztör. *bayïr* 'máj'; kip. *bavur, baur* ~ úz *bayïr*. Ezekhez tehetünk néhány palatális labiális magánhangzós környezetben előforduló példát: kún CC *ög-* (O) és *öv-* (N) 'loben, preisen', *ögünč* és *öygünč, övünčlü* 'lobend' ~ oszm. *öǧ-, öv-* 'to praise, commend', *öǧüş, övüş* 'praise, commendation', *öǧücü, övücü* 'who praises'; tkm. *öv-*: az. *öy-* 'dicsér'; — kún CC *övük* 'Mühlstein', *övüt-* 'mahlen, reiben, abwischen' ~ oszm. *öǧüt-, övüt-* 'to grind', az. *üyüt-* 'őröl'; — köztör. *ögäy* 'mostoha'; kres. *öge*, kzk. *ögöy*; tat. *ügey*, bask. *ügäy*; kirg. *ögöy* ~ oszm. *üvey* 'step-', tkm. *övey*; — köztör. *kögüz* 'mell'; kún CC *kögüs, kövüs* 'Brust, Busen' ~ oszm. *göğüs* 'breast, chest, bosom'; tkm. *gövüs*; — köztör. *ögrät-* 'tanít'; kún CC *övret-, üret-* 'lehren', kirg. *üyröt-*; kzk. *üyrät-, üyröt-* 'to teach' ~ oszm. *öğret-* 'to teach (a thing); suggest'; az. *öyrät-*; tkm. *övret-*.

c) Az oguz nyelvekre jellemző, hogy a képző vagy rag elején álló *-γ (-g)*, olykor *-q (-k)* eltűnik; ha magánhangzó előzi meg, az eltűnt mássalhangzó helyére *y* kerül; vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 154—7. A kiesés hasonló végződése névszókban is végbemegy. A kipcsakban megmarad a kérdéses mássalhangzó. Ilyenek: köztör. *sïčγan* 'egér'; kún CC *sičqan* 'Ratte', Idr. *sïčγan*; tat. *sïčqan*; blk. *cïcγan*; kirg. *čïčqan*; bar. *cïcqan*; kzk. *tïšqan* ~ oszm., az., tkm., gag. *sïčan*; — köztör. *ämgäk* 'szenvedés, kín'; kún CC *ämgäk* 'Leiden, Qual; qualvoll'; tat., bask., bar. *imgäk*; kzk. *ängbäk*; kirg. *emgek* ~ oszm. *emek* 'work, labour; trouble, fatigue'; az. *ämäk*; tkm. *emgek* (!); — köztör. *edgü* 'jó'; kún CC *eygi, egi* (GRÖNBECH javítása *eyi*-re elfogadhatatlan), LN, Idr. *eygü*, Tuh. *eygü, eygi*, tat. *izge* 'szent, jámbor, jó', kar. L *ägi*; kzk. *ezgi, izgi* 'kind, good; cherished, sacred' ~ oszm. *eyi*; — köztör. *tabïšγan* 'nyúl': oszm. *tavşan* 'hare'; az. *dušan*; tkm. *tavšan* ~ a kipcsak nyelvekben ismeretlen, 'nyúl' jelentésben helyette más szót használnak.

B) A labiális zöngés zárhang, szókezdő helyzetben, az ótörök nyelveknek csak a nyugati ágában általános, a keleti ótörök nyelvi tartományban, így az ujgúrban is, *m-* a jellemző. A jelenséget azonszótagú nazálissal szokás összefüggésbe hozni. Ilyenek: türk *bän* 'én', ujg. *män*; türk *bün* 'leves', ujg. *mün*: türk *bin-* 'lóra száll', ujg. *min-, mün-*. A mongol ebben az esetben a keleti ótörök fejleményt követi: türk *bïng* 'ezer', ujg. *mïng*, mong. *mïngγan*; türk *bung* 'bú, gond', ujg. *mung*, mong. *mung* (MTT). Csuvasos jövevényszavaink a *b-* nyelvjárást tükrözik. Az oguz nyelvek a *b-*, a kipcsakok az *m-* nyelvjáráshoz tartoznak: kún CC *men* 'én', oszm. *ben*; kún CC *mengü* 'örök', oszm. *bengi*; kún CC *meyiz* 'arc', oszm. *beniz*.

Az oguz-kipcsak kettősség e tekintetben később is megőrződött, csak egyes esetekben módosult, minthogy *b-* szókezdőjű oguz vándorszók egyes kipcsak nyelvekbe is behatoltak.

Szóbelseji helyzetben a török zöngés bilabiális zárhang fejlődéséről fentebb szóltunk; itt az oguz és kipcsak nyelvekbeli szerepéről emlékezünk meg röviden. A törökségben végbement spirantizálódásban ezek a nyelvek is részt vettek, csak nem teljesen azonos módon. Az oguz nyelvekben általában dentilabiális *v*-vé fejlődik, egytagú szó végén eltűnik, a kipcsak nyelvekben gyakori a *v*-képviselet, de magashangú labiális magánhangzók szomszédságában *y*-vé fejlődik; a mélyhangrendű szavakban előfordul a diftongizálódás, annak szokásos további formáival. Példáink: köztör. *säbin-* 'örül': oszm. *sevin-* 'to be pleased or happy', az., gag. *sevin-*, tkm. *sövün-, söyün-* ~ kún CC *sevin-, sövün-, sövin-, söyin-* 'sich freuen', Tuh. *söyün-*; kzk., kirg. *süyün-*: tat. *söyön-, söyen-* 'örvendezni'; bar., kzk. *sün-*: — köztör. *ab* 'vadászat': oszm. *av* 'the chase; hunting', gag. *av*, tkm. *āv*, az. *ov* ~ kún CC *uv* 'Jagd'; tat., kzk. *au*, kirg. *ū*, kmk. *hau, au*, blk., kres. *ū*; — köztör. *čäbür-, čäbir-* 'to twist, turn'; oszm. *çevir-* 'turn, turn round', az., gag. *čevir-* ~ kún CC *čövür-* 'drehen', kar. T *čüwür-*, bar. *cür-*; kmk., blk., kres. *čüyre* 'verkehrt'; — köztör. *sūb* 'víz'; oszm., az., krími, gag. *su*, tkm. *suv* ~ kún CC *su*, tat. *su*, bask. *hïu*, kar. T *suw*.

C) Az ótörök *d* szóbelseji helyzetben, két magánhangzó között az oguz és kipcsak nyelvekben egyöntetűen *y*-vel van képviselve. Megemlítjük, hogy a volgai kipcsak nyelvekben szórványosan archaizáló *z*-fejlődést találunk; ez a jelenség Kāšγarīnak az *azaq*-nyelvről szóló különös tudósítását valamennyire alátámasztani látszik.

A középső rétegbe tartozó jövevényszavainkat a rövidség kedvéért a következőkben oguz és kipcsak néven foglaljuk össze, anélkül azonban, hogy eleve etnikai tartalmat tulajdonítanánk itt tárgyalt szókészleti elemeinknek.

7. *Az ótörök zöngés zárhangok oguz és kipcsak elemeinkben*

A) Mint az imént láttuk, az oguz nyelvekben a szóvégi *-γ (-g)* eltűnt, lényegében ez történt a kipcsak nyelvekben is, bizonyos esetekben a helyét elfoglaló kettőshangzó némileg komplikálhatta a helyzetet. Középső rétegbe sorolt szavaink közt ez idő szerint kettőt tartunk számon, amelyek szóvégi *-γ, -g* nélkül kerültek a magyarba: m. *kis* ~ tör. *kiči*, m. *csat* ~ tör. *čatï*. A *kiči* és *čatï* középtörök formák, melyek ótör. *kičig* és *čatïγ* alakokra vezethetők vissza. A szinte magától kínálkozó kún származtatást eleve el kell hárítanunk. A szóvégi felső nyelvállású rövid magánhangzó eltűnése arra vall, hogy a két szó a tatárjárás előtt került a magyarba, nagyon meglehet, hogy jóval ez előtt a határidő előtt; e feltevést támogatja a *kis* régiségjegye (*č* > *š*). Lehet, hogy egy másik kipcsak nyelvből, a besenyőből való; sajnos, erről a nyelvről ez idő szerint nagyon szerény ismereteink vannak. De számolnunk kell egy másik,

közelebbről meg nem határozható köztörök nyelvvel is, azzal, amelyikből a *Tas* és talán a *Jutocsa* is jött. A szóvégi fejlődéssel kapcsolatban megemlítjük a *betű* esetét is. Eddigi magyarázatunk szerint ez egy régi *bitig* vagy *bitik* alakból vezethető le. A teljesség kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy a CC-ben feljegyzett kún *bitiv* pusztán hangtani szempontból kifogástalan forrása lehetne a magyar *betű*-nek. A döntő szót a művelődéstörténeti mozzanatok mérlegelése után mondhatjuk ki.

Hangzóközi helyzetben réshangúsodása után nem torkollik hosszú magánhangzóba, mint azt csuvasos jövevényszavaink mutatják. Középső rétegbe tartozó szavainkban nem tűnik el, hanem *v*-vé változik, s az további módosulás nélkül megőrződik. Közszavaink közül ide sorolható a tájnyelvi:

üvecs 'fiatal nőstény bárány', a törökségben is a ritka szavak közé tartozik, s csak a kipcsak és oguz nyelvekből van rá adatunk: kip. LN *öγäč* 'dreijähriges Schaf', ugyanott *ög* 'vierjähriges Schaf' (HOUTSMA 56); tkm. *öveč* 'kétéves bárány' (TRS 496, AB 14); az. *öyäč*, ugyanebben az alakban a nuchai nyelvjárásban is: megvan a szó több oszm. nyj.-ban: *üveç* 'három és öt év közötti herélt kos vagy kecske', valamint ugyane szó *öğeç*, *öveç* és *öyeç* változatai. A szóról l. HASAN EREN: MNy. XLIV, 34—7 és LXXIII, 154—9. A TESz. szerint „valószínűleg török jövevényszavaink honfoglalás előtti rétegébe tartozik". Erről szó sem lehet, hiszen akkor ma **őcs*, **ős* vagy hasonló volna az alakja. Ha meggondoljuk, hogy egyetlen kipcsak adata is (déli) türkmen meghatározást visel a LN arab szövegében, akkor aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy ez az erdélyi tájszó oguz nyelvi gyökerekre megy vissza, az sincs kizárva, hogy valamilyen oszm. nyelvjárásból származik. Ily módon az *üvecs*-et törölnünk kell nemcsak a legrégibb, de a középső réteg szavai közül is. Nyilván ebbe az utóbbiba tartozik tulajdonneveink közül:

Tiván — legrégibb személynévi és helynévi előfordulási adatai a tatárjárást megelőző időkből valók. GOMBOCZ (MNyTK 16: 11) besenyőből származtatta s egy **tïyan* alakból próbálta levezetni, amely a köztör. *toyan*-ra menne vissza. A magyarázat megnyerő, ám az akkor teljesen ismeretlen besenyő nyelv feltett sajátságai bizonyításra szorultak. A $\gamma > v$ változás lehet besenyő, bár a régi és mai török nyelvekben a szónak csak *toyan* és *doyan* alakja ismeretes; a KATANOV nyomán idézett *Kara Tïyan kan* kacsa nyelvi alakja nehezen támogatott egy feltett ritka besenyő hangtani sajátságot. Már inkább csak kisebb szépséghibának volt tekinthető, hogy a GOMBOCZ idézte *toyan* > **tïyan* változás megtámogatására felsorolt példák mindegyikében $u > ï$ és nem $o > ï$ található. Mindezen hangtani nehézségek ellenére nem lehetetlen a *Tiván* javasolt etimológiája, megerősítéséhez további, kifogástalan párhuzamokra volt szükség. Ezek elő is kerültek. Figyelemre méltó GOMBOCZ magyarázata, amely a mai *Alattyán* Szolnok megyei helység nevét egy *Alp-tïvan* szn.-re viszi vissza (KISS, FöldrNEtSz. 44—5; *turul* nem

tartozik a *toyan*-hoz). A tör. *toyan* 'falcon' szóról l. CLAUSON, ED 470—1; DOERFER, TMEN III, 351—2; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 483 (*tuyyun*, *tuyqar* és *toyrïl* nem tartozik ide). Ezzel szemben kifogástalanul képviseli a tárgyalt középső rétegbeli hangtani problémát;

Aiduva — latinosított formájában *Aedua*, IV. (Kún) László egyik kún feleségének (concubina) a neve (vö. SRH I, 472: *Eduam*, *Cyduam*). Régóta ismeretes, hogy ez a kún név: *Ay-duva* 'hold-kelte' (NÉMETH: II, 55—6). A név második tagja érint bennünket közelebbről, annak is *v* eleme. A benne lappangó *duv-* ige kipcsak megfelelői ezek: kún CC *toγ-*, *tov-*, *tuv-* 'geboren werden, gezeugt werden; aufgehen (von der Sonne)'. Az olasz részben *toγ-* és *tov-* található, a németben a szabályos *tuv-* mellett megtalálható a himnuszokban a *toγ-* is; mint arra rámutattam (AOH XXXV, 22—4), ezeknek a szövegeknek a nyelvjárása eltér a német részben követett kún nyelvjárástól s az olasz részéhez közelít. Vö. még kún CC *tuvur-* 'gebären', *tuvurdačï*, *tuvurγučï* 'die Gebärende'; *tovuš*, *tuvuš* '(Sonnen)aufgang'; tat. *tïu-*, *tu-* 'születni'; bask. *tïu-*; kar. T *tuv-*, kar. L *tuw-*; nog. *tuv-*; kkalp. *tuɣ-*; krcs.-blk. *tū-*; kirg. *tū-*; kzk. *tu-*, *tū-* 'to be born; to rise (of the sun)'. A név értelmezése kifogástalan. NÉMETH hivatkozik, többek közt, egy kirgiz *Ay-tuyan*-ra („der Mond geht auf"). HOUTSMA (34) kipcsak nevei közt található: *Ay-toγmïš*, *Ay toγdï*, *Kün toγmïš*, *Kün toγdï*. A LN mongol—arab szójegyzékének végén közölt kipcsak nevek és azok mongol értelmezése közt olvassuk: kip. *Ay toγdï*, mong. *Saran qarba*, kip. *Kün doγdï*, mong. *Naran qarba* (75a2). E két nevet megadja SAUVAGET is: *Ay doγdï* 'la lune s'est levée' (n° 40) és *Kündoγdï* 'le soleil s'est levé' (n° 191). A török szóról l. CLAUSON, ED 465—6; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 483.

Itt kell szólnunk a sokat vitatott *tábor*-ról. Igazat kell adnunk a TESz. ama megállapításának, hogy a szó „a honfoglalás után kerülhetett a magyarba". Feltéve, hogy csakugyan török eredetű nyelvünkben ez a viharos sorsú vándorszó, az csak oguz nyelvi formájában kerülhetett hozzánk. Egyéb török nyelvi alakja *tabqur*, *dabqur*, ezzel szemben a *tabur* szabályos oguz forma; csak ez lehet a m. szó forrása (a vagylagosan javasolt *tabγur* nem, már csak azért sem, mert *γ*-s alakja nincs). A török *tabqur*, *dabqur* mongol származtatása jelentéstani nehézségek nélkül nemigen képzelhető el; ezek nem kiküszöbölhetetlenek. Ez esetben viszont a mongol szó a törökbe csak a mongol korban kerülhetett. A magyar szó török elemeink középső rétegében is csak úgy értelmezhető, hogy a benne előforduló *-b-* másodlagos: vagy hangzóközi *-p-* zöngés alakja (erről l. alább), vagy egy köztör. *bq* > *b* oguzos fejleménye. A török szóról l. DOERFER, TMEN II, 429—31 (a magyar szó körül lezajlott polémia bibliográfiájával) és IV, 291—2.

B) Mint láttuk, a török bilabiális spirans (*β*) az oguz és kipcsak nyelvekben, hangzóközi helyzetben *v* és *y* között oszlik meg. Középső rétegbe tar-

tozó szavaink közül ide sorolandó a *teve*; l. fentebb. A dentilabiális *v* igazolható az oguzból is, a kipcsakból is. A hangtani megfelelések fetisizálása nélkül (mindig befurakodhat valamely nyelvbe egy idegen nyelvjárási alak), nagy valószínűséggel a kipcsak mellett, kronológiai okokból a kún mellett döntenénk. Az oguz eredet ellen szavaz az ide tartozó adatok szókezdő *d*-je: oszm. *deve*; gag. *devä*; az. *dävä*, tkm. *düye*. A török szóról l. Clauson, ED 447 (s. v. *tebey*); Doerfer, TMEN II, 669—71 (m. *teve* Gombocz nyomán < ócsuv.); Räsänen, Etym. Wb. 469 (m. *teve*, csuv.); Egorov, Êt. slov. 244.

Csupán elvi meggondolásból megemlítjük, hogy a TESz. a m. *csavar* javasolt török etimológiájával szemben hamisan érvel, amikor azt állítja, hogy az egyeztetésnek „súlyos hangtani nehézség" áll útjában. A török származtatás szempontjából posztulált m. **csór* vagy **csúr* csak akkor volna várható, ha a szó a legrégibb (ócsuvasos) rétegből származna. Erről természetesen nem lehet szó, a dentilabiális *v* azonban megengedné az oguz-kipcsak eredeztetést, ellene még a m. szó kronológiája sem emelne vétót. A *csavar* történetének, belső összefüggéseinek mérlegelése azonban a török származtatást nem javallja.

C) Az ótörök dentális zárhang az ismert körülmények között a középtörökben spirantizálódott. Ennek fejleményeként az oguzban és a kipcsakban egyöntetűen *y* lett a folytatása. Középső rétegbe sorolt török jövevényszavaink között egyetlen egy sem akad, amely ezt a feltűnő jegyet, annak valamilyen folytatását viselné.

8. *Ótörök palato-veláris nazális oguz-kipcsak elemeinkben*

Gombocz óta számon tartjuk, hogy ez a nazális csuvasos eredetű jövevényszavainkban *ng* (pontosabban *ŋg*) alakban jelentkezik: *tenger*, *tengely* (BTLw. 128—9). A törökségben meglehetősen bonyolult ennek a mássalhangzónak a története, melynek két változatával szokás számolni. Räsänen szerint (Lautgeschichte 195—203) a szabályos *ŋ* mellett fel kell tennünk egy palatalizált változatát is. Most csak szóbelseji helyzetére leszünk tekintettel, mert itt mutatkozik az említett ócsuv. megfeleléssel szemben figyelemre méltó eltérés. Közéjük tartozik:

szúnyog — szóbelseji dentális nazálisa (*n*) szemben áll ugyan az ócsuv. *ŋ*-nel, ez azonban nem meglepő, mert a *szúnyog* nem tartozik a csuvasos rétegbe. Magyarázata azonban köztörök szempontból is nehézségekbe ütközik. Igaz ugyan, hogy az oguz nyelvekben ebben a pozícióban az *n* megfelelés szabályos (oszm., az., gag. *siŋek* [de tkm. *siŋek*] és krm. *sinäǰäk* 'legyecske'), oguz adatokhoz való kapcsolásának azonban útjában áll a hangrendi eltérés. A m. szó

veláris hangrendjét jól biztosítja a mong. *simayul*, ennek alapján joggal feltehető, hogy a m. szó egy köztör. **sïnuq* (**sïnïq*) alakra megy vissza; ám ez nem mutatható ki egyetlen régi vagy mai török nyelvből sem. A török régiségből a *siŋäk* alakot megőrizte az ujgúron kívül a karahánida (Kāšγ., QB), továbbá a horezmi, a mai nyelvek közül: szoj., leb., szag., kojb., kacsa, belt., karag. *sāk*. A m. *szúnyog* forrásai közül hangrendi okokból ki kellett zárni az oguz adatokat. A kipcsak, pontosabban kún származtatásnak szókészleti akadályai vannak (vö. kún CC *čibin* 'légy'). Az adott esetben mégis a besenyőre gondolunk; ez ugyan szintén kipcsak nyelv, hangtani rendszerét távolról sem ismerjük kielégítő módon, de egy azonos hangtani megfelelést tartalmazó szó, a *tonuz* támogatja ezt a feltevést. Könnyen meglehet, hogy a kipcsak szókészlet *čibin*-oppozíciója nem régibb a XIII—XIV. századnál. A török szóról l. Egorov, Êt. slov. 334 (*sono* nem tartozik ide): Clauson, ED 838; Räsänen, Etym. Wb. 422—3 (m. *szúnyog*):

tonuz 'disznó': *Tonuz-oba* < *tonuz-aba*, egy besenyő hospes neve. Főbb oguz-kipcsak alakjai: oszm. *doŋuz*, *domuz*, az. *donuz*, gag. *domuz*, tkm. *doŋïz*; kún CC *tonguz*, *tongus*, LN *tonguz*, Idr. *toŋuz*, Bul. *tonyuz*, Qaw. *donγuz*, Tuh. *daŋγuz*, blk., kres. *toŋŋuz*, kmk., *doŋuz*, kzk. *doŋïz*, tat. *duŋgïz*. A besenyő alak hiteléhez nem fér kétség, s hitelesnek kell tekintenünk ez esetben az *ŋ*-nek besenyő *n* megfelelését. A török szóról l. Clauson, ED 527; Doerfer, TMEN II, 585—7; Räsänen, Etym. Wb. 488; Ščerbak, Nazvanija 124—5.

9. *Réshangúsodás és az ún. soreltolódás*

Az itt tárgyalandó kérdés régi török jövevényszavaink egészét érinti, s csak gyakorlati okokból iktattuk a középső réteg problémái közé.

Az *ŋ* változatos megfelelőit látva Setälä (FUF XII A 124 sköv.) bennük egy altaji „fokváltakozás" nyomait vélte felfedezni. Magam a zöngés zárhangzók és az *ŋ* réshangúsodását vizsgálva sajátságos hangtani fejlemények egymásra hatására lettem figyelmes. Megfigyeléseimről a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1938. dec. 13.-i ülésén számoltam be „Török hangtörténeti kérdések" — „Fokváltakozás" c. előadásomban (vö. MNy. XXV, 191). A kérdés számos részletét mások is vizsgálták, többek közt Räsänen (Lautgeschichte 112—24 és 148—210). Szélesebb összefüggések felismerésére azonban azóta sem került sor, s nem ritkaság ma sem az ilyen természetű összefüggések fel nem ismeréséből származó zavar. A tapasztalt hangtani jelenségek egymáshoz fűződő relációit Zsirai Miklós javaslatára akkor „soreltolódásnak" neveztem, máig megtartottam ezt a meghatározást, noha az valamelyest a divatja múlt „fokváltakozás" emlékét idézi.

Az egyes sorok megfeleléseit sematikusan a következőképpen ábrázolhatjuk

d	b	ġ	g	n
t				n
δ	β	γ	χ	
z				
r				
	v	v	v	v
	ḡ		ḡ	γ, g
v	y	y	y	y
	dift.	dift.	dift.	dift.
	hm	hm	hm	hm
	rm	rm	rm	rm

(hm = hosszú magánhangzó, rm = rövid magánhangzó).

Egy sor esetben az történt, hogy valamely szó a közös elemek egyikéből egy másik sor azonos elemét követve fejlődött tovább. Ennek eredményeként egy csomó „szabálytalan" alak jött létre a mai (s talán már a régi) török nyelvek fonetikai fejlődése során. A soreltolódás megindításához nem volt szükség idegen nyelvjárások egymásra hatására, ugyanaz a nyelvjárás saját belső fejlődését követve csúszhatott félre egy másik sor vonalára.

Íme néhány példa:

ujg. Ming *edär* 'nyereg'; Kāšγ., hor. *äδär*; sór, küer. *äzär*, szag., kojb. *ezär*; s. ujg. *ezer*;
csag. *egär*, turki *igɛr*, *igɛ*, özb. *egar*, hor. *egär*; az. *yähär*;
oszm. *eyer*, tkm. *eyyer*, csag. *eyär*, kip. LN, Idr., Tuh., Qaw. *äyär*, tat. bar. *iyär*;
szal. *eŋer*, *eŋėr*, tel. *iŋirkä*; jak. *ïŋïr*;
tel., alt., leb. *ēr*; kirg. *ēr*;
kzk., gag. *er*;

türk, ujg. *idi* 'úr, parancsoló, gazda', QB *idi*; Kāšγ., Tefs., Kor. Rabγ. *iδi*;
ujg. *idä* (RÄSÄNEN 191), QB *idä*, hor. *iδä*;
ujg. Ming *igä*, csag., turki, mai ujg. *igä*, tar. *ege*;
csag *iyä*, tat., nog., kkalp. *iye*; az. *yiyä*;
bar., kzk., küer., kacsa, kojb., szag. *iä*;
kojb., szag. *i*; kirg. *ē*;

ujg. *ėdiz* 'magas', Kāšγ., Rabγ., Kor. *äδiz*;
turki *igiz*, *egiz*, kirg. *igiz*;
tuv., tel. *ēs*;

türk, ujg. *edär-* 'követ, üldöz', tuv. *ädär-*, Kāšγ. *äδär-*, Tefs., Kor. *eδär-*;
csag. *ägär-*;
tat. *iyär-*, kmk. *iyär-*; kip. Tuh. *eyär-*; tkm. *eyer-*;
krm., tob. *iär-*;
kirg. *ēr-*; kzk. *er-*;

ujg. *adut* 'marok, marék', tuv. *adïš*, Kāšγ. *aδut*, *aβut* (nyj.);
QB *avuč*, Tefs. *aβuč*, hor. *aβuč*, *avuč*, Kor. *aβuč*;
csag. *avuč*, az. *avïč*, az., oszm. *avuǰ*;
tat., krm., csag. *auč*, küer. *auc*;
sór *ōš*, szag., kojb., kacsa *ōs*, tar. *ōč*, alt., tel. *ūš*, tob. *ūc*; kzk. *ūs*, tat. *ūč*;

ujg. *ägin* 'váll', Kāšγ., Tefs., Kor. *ägin*, csag. *egin*;
ujg. Ming *äŋil*, sór *äŋin*, szag., kojb., kacsa *eŋin*;
alt., kzk., tat., kar. L, T *īn*;

Kāšγ. *sigil* 'szemöles', csag. *sigil*; oszm. *sigil*;
ujg. *sögül*, turki *sögel*, *sügel*, özb. *sogal*;
tar. *söbäl*;
tkm. *siŋŋil*;
csag. *siwel*; oszm. *sivil*;
kzk., kkalp., kmk., tob. *süyel*, az. *siyil*, nog. *šüyel* (NRS 418), oszm. *siyil*;
kirg., bar. *süöl*, küer. *süäl*;
hak., tuv. *sōl*. A török szó fgr. megfelelőit (köztük m. *süly*) l. NÉMETH: **BOH** V, 78; vö. MSzFgrE. 556—7.

Régi török elemeink közt több olyan akad, amelynek török megfelelői közt hasonló probléma jelentkezik. Példaként megemlíthető az *ől-öl*, *örvény*, *ől-mény*, *örém*, *örény* (*örül*, *ől-ül*). A m. szócsalád széles jelentéstani szórását követve figyelmünket a tör. hangtani komplikációkra összpontosítjuk. A tör. *äbir-*, *ägir-* igéket CLAUSON külön tartja, mert mind a kettő régi keletű szó; mindössze az *eŋir-*t hajlandó az *ägir-*hez kapcsolni. Magam nem kételkednék a három változat összetartozásában. A török igétől elválaszthatatlan a mong. *egere-*, mely széles jelentéstani spektrumával a török jelentésárnyalatok megvilágításához is jó kiegészítést szolgáltat: 'to rotate, whirl, turn, revolve: to spin, twist: to surround, stand around; to gather in a pile; to entangle, mix up, confuse; to ride around a herd in order to keep together: the recur frequently (of illness)' (LESS. 299).

GOMBOCZTÓL kezdve (BTLw. 112) a TESz.-ig a török ige származékait összenyalábolva szokás tárgyalni, nem csoda, ha máig nem tisztázódott, melyik származék török és melyik belső magyar fejlődés eredménye; e kérdés mellőzése amellett látszik szólni, hogy nyelvészeink ez utóbbi megoldás felé hajlottak. Hogy ez a felfogás nem mindig kifogástalan, jól példázza a m. *örém*,

örén, örény esete. Török megfelelői: Kāšγ. *ägrim* 'a whirlpool in water' és 'stagnant water'; csag. *eyrüm* 'a swirling flow of water', *ägrim* 'Wasserwirbel'; tel. 'ein Bucht, Stelle die zum Fischefangen geeignet ist' (RADL. I, 1464); hor. *ägrim* 'örvény' (FAZYLOV I, 135); az. *äyrim* 'örvény' (HÜSEINOV, ARS 126); tkm. *övrüm* 'örvény' (TRS 497); oszm. *eğrim* 'small whirlpool' (HONY 95). A m. szó forrása *ägrim* 'örvény; halászóhely', a tör. *ägir-* 'csavar' *-m* képzős származéka; BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 124: *alïm* 'Schuld', *bilim* 'Wissen', *igrim* 'Strudel', *yigrim* stb. A szót képzett alakban vettük át. E szóban a *r* és *y* változatok egyedül a *g*-re vezethetők vissza.

Ezzel szemben az *őr-öl* török igéjében a *b* és *g* egyaránt szóhoz jut. A kiindulópont *ävir-* 'to turn (something)', pl. 'to turn a wheel' ez utóbbi a 'tan kerekére' utal (gyakori ujgúr buddhista szövegekben) nagyon világi értelemben '(kézi) malomkövet forgatni'. Ez a jelentése a szónak sajátságos módon a csuvasban van meg: *avăr-* 'őröl', *arman* 'malom' (SIROTKIN 20, 38). Eredetileg kézimalomról volt szó a csuvasban, de arról a magyarban is, mint azt a Szent Gellért-legenda kézimalmon búzát őrlő, éneklő leány epizódja is tanúsítja (*ancilla quaedam dum manibus molem circumferens, triticum contereret* etc.; BALOGH JÓZSEF: MNy. XXII, 189). A *b*-s alakot a szibériai nyelvek biztosítják: alt., tel., leb., sór *äbir-* 'drehen, umdrehen, umwenden', szag., kojb., kacsa *ebir-* (RADL. I, 931). Jelentéstanilag azonban meglehetősen el van szigetelve a szó a törökségen belül; 'malom' jelentésben általában a *tägirmän* használatos a *tägir-* 'forgat; fon' származéka. A csuvason kívül ez idő szerint mindössze két adatot ismerek ebben az alakban és ebben a jelentésben: afganisztáni afsár *egirmăn* 'moulin' (saját feljegyzésem), a másik a Jemeni Négynyelvű Szójegyzékből való, ahol a török *egirmän* (9v C 6) szintén 'malom' jelentést hordoz. Maga az ige csak a csuvasból mutatható ki, ahol az *avar-* egy korábbi *äβir-* < *äbir-*re megy vissza. A m. *őr-öl* csuvasos jegye jelentésében őrződik.

Középső rétegbe tartozó szavaink között is akad több olyan, melynek török megfelelői közt soreltolódás észlelhető. Ezek közül való a már említett *teve* török megfelelői sorába tartozó turki, mai ujg. *tögä, tügä*. Ilyen a *szúnyog* török megfelelői közül a szibériai nyelvek *sāk* adata, amely **sägäk*-en keresztül nyúlik vissza a kiindulópontot képező *siŋäk*-re.

10. *Ótörök zöngétlen zárhangok az oguzban és kipcsakban*

Mindkét nyelvtípusra jellemző, hogy e zöngétlen zárhangok, bizonyos körülmények között, zöngésednek. A zöngésedés nem fedi egymást, ennek következtében a két nyelvcsoport szavainak szétválasztását segíti. Főbb esetei a következők.

A) A palato-veláris zöngétlen zárhang, szókezdő helyzetben, főleg palatális magánhangzó előtt, az oguz nyelvekben zöngésedik. Pl.: köztör. *käč-* 'átkel;

elmúlik': oszm., tkm. *geč-*, gag. *geč-* ~ kún CC *keč-* 'vorübergehen, weggehen'; köztör. *kečä* 'éjjel': oszm. *gece* 'night', az. *gejä*, gag. *geja*, tkm. *gije* ~ kún CC *kečä, kiče*: köztör. *kök* 'kék'; oszm. *gök* (de *göyü*), az. *göy* 'kék; zöld; ég', gag. *gök*, tkm. *gök* ~ kún CC *kök* 'Himmel; blau'.

Szókezdő helyzetben a *q-* mutat zöngésedést a türkmenben, az azerbajdzsánban. A *q-* > *g-* (*ġ-*) areális fonetikai sajátság, amely a környező iráni stb. nyelvekben is megtalálható. Az oszm. és a gag. mediopalatális *k*-t használ egységesen, magas és mély hangrendű szavakban. Példáink: tkm. *gāz* 'liba', az. *gaz*, oszm. *kaz*, gag. *kāz* ~ kún CC *qaz*; tkm. *gïlïč* 'kard', az. *gïlïnj*, oszm. *kılıc*, gag. *kïlïč* ~ kún CC *qïlïč*; tkm. *goŋšï* 'szomszéd', az. *gonšu*, oszm. *komşu*, gag. *komšu* ~ kún CC *qonši, qonšu*; tkm. *guyï* 'kút', az. *guyu*, oszm. *kuyu*, gag. *kuyu* 'gödör, verem' ~ kún CC *quyu* 'kút'.

Az az.-ban a *-q* > *-g* szóvégi helyzetben is megtalálható: az. *balïg* 'hal', tkm. *bālïk*; az. *ayag* 'láb', tkm. *ayak*; az. *yovug* 'közeli', tkm. *yovïk*.

Szó belsejében, hangzóközi helyzetben viszont a *k* > *g* változás kipcsak sajátság: vele szemben az oguzban a *k* változatlan marad. Ilyenek: kún CC *bügül-* 'hajlik, görbül', kirg., kzk. *bügül-* ~ oszm. *bükül-*; kún CC *yügün-* 'letérdel', kúr. *yügün-*, kirg. *jügün-*, tat. *jögön-*, kar. L *igin-* ~ ujg. *yükün-*; kún CC *kögen* 'zsineg, amivel a bárányokat és gidákat megkötik': kirg. *kögön*; tat., bask. *kügen* ~ oszm., tkm. *köken*; kún CC *segiz* 'nyolc', kzk., kirg. *segiz* ~ oszm. *sekiz*; kún CC *tügen-* 'véget ér', kirg. *tügön-* ~ oszm. *tüken-* 'to be exhausted, come to an end'.

B) A bilabiális zöngétlen zárhang szó belsejében, hangzóközi helyzetben, zöngéssé válik. Ez a *-p-* > *-b-* változás a kipcsak nyelvekre jellemző, a *-p-* az oguz nyelvekben változatlan marad. Íme: kún CC *yabov* 'lótakaró', kirg. *jabū* ~ oszm. *yapık* 'horse-blanket'; kún CC *kebek* 'Kleie', tat. *kibäk*, krm. *gebek* ~ oszm. *kepek* 'bran'; kún CC *tebä* 'Scheitel und Kopfhaare', bar., kar. L *täbä*, bask., tat. *tübä* ~ oszm. *tepe* 'hill; summit; crown of the head', az. *täpä*; kún CC *tobalaq* 'etwas rundes, Buckel' ~ oszm. *topalak* 'buckthorn'; kún CC *qobar-* 'aufbauen' ~ oszm. *kopar-*.

C) Szókezdő helyzetben a zöngétlen dentális zárhang zöngésedése közismerten az oguz nyelvek sajátsága; vele szemben a kipcsakban a szókezdő *t-* változatlan. A jelenség meglehetősen régi, mert már Kāšγarī utal rá, hogy az oguzoknál és rokonaiknál *täβä* 'teve' helyett *dävä*-t mondanak (BROCKELMANN: KCsA. I, 19). Ugyanott szó van hasonló jelenségről szóvégi helyzetben is, így *üt* 'lyuk, nyílás' helyett az oguzok *üd*-öt mondanak (BROCKELMANN, i. h., hibásan *ot* és *od* olvasatot ad). Az afganisztáni afsár nyelv kapcsán megjegyeztem, hogy szóeleji helyzetben a *d-* jelentkezése nem egyöntetű valamennyi oguz nyelvben (vö. AOH VII, 128—9). A szóvégi (olykor szóbelseji) *d* máig jellemző az oguz nyelvekre, főleg hosszó magánhangzók után figyel-

hető meg. Példák: oszm. *öd* 'gall; bile', az. *öd*, tkm. *öt* (*öd-*); oszm. *ad* 'név', az. *ad*, gag. *ād*, *ad*, tkm. *āt* (de: *ādïm* 'nevem'); oszm. *odun* 'firewood' az., gag. *odun*, tkm. *ōdun*. Az oguz szókezdő *d-* a szabályos *t-* helyett bizonyos kipcsak nyelvekben, elsősorban a volgaiakban jelentkezik: tat. *diŋez* 'tenger', tat., bask. *diŋgez*; tat. *di-* 'mondani'; tat. *duŋïz* 'disznó'; tat., bask. *döyä* 'teve'; tat., bask. *dürt* 'négy'.

11. *Az ótörök zöngétlen zárhangok oguz-kipcsak elemeinkben*

A zöngétlen zárhangok imént áttekintett zöngés változatairól kívánunk néhány szót szólni. Nem minden esetre van példánk, de amelyik megtalálható közülük, az félreismerhetetlen hangtani jegyével bizonyítja, hogy a középső rétegbe tartozik. Az oguzt és a kipcsakot szétválasztó hangtani kritériumok figyelmet érdemelnek. A kipcsak középső rétegbeli szavaink meghatározásában nem okoz különösebb gondot. Ezzel szemben az oguzt kissé lazábban értelmezzük, elsősorban nem-kipcsakra gondolunk, időben főleg a honfoglalás előtti köztörök szókészleti elemeket tartjuk szem előtt e címszó alatt: lehet, hogy több vonatkozásban nem fedi az oguz hangtani jegyeket, és idővel más műszóval kell majd helyettesíteni.

A) A hangzóközi kipcsak *-g-*, szemben az oguz (és általában a köztörök) *-k*-val, általánosan ismert közszavainkban szokatlan, periférikus elemeinkben mégsem teljesen ismeretlen. Ilyen:

nyögér 'katonai segítőtárs; ilyen személyekből álló katonai alakulat', nem tartozván sem a régi, sem a mai magyar köznyelvbe, hiányzik a SzófSz.-ból és a TESz.-ból. A szó a magyarban kún eredetű, ahová a mongolból került. A mong. *nōkōr* 'társ' nyugati mongol változata *nöker*, a kipcsak törökben ebből szabályosan *nögär* lett. Ez utóbbival azonos a kún alak, amelyből a magyarban sajátságos módon *nyögér*, eufemisztikusan *nyőgér*, keletkezett. Egykor személynévként és helynévként is használatos volt; vö. Kiss Lajos, FöldrNEtSz. 475. Németh a szó legfontosabb adatait összegyűjtötte, közülük való: kún CC *nögär* 'Genosse, Kamerad' (Grönbech *nöger* átírása nem pontos. A kódexben *noga[r]* áll, szinonimája az *ortac*-nek; perzsa megfelelője *hambāz*, vö. Bodrogligeti CC 140); kres. *nöger*; kirg. *nögör*; kzk. *nöger* (hist.) 'suite, retinue; court servant; blk. *nögär*, *nögör*. Vö. Németh, Kun László király nyőgérei: MNy. XLIX, 1953, 304—18; németül: AOH III, 1953, 1—23; Doerfer, TMEN I, 521—6 (megjegyzésekkel Németh dolgozatáról, e megjegyzések egy része vitatható);

Tege, egy kúnokból jött magyar nemesi család neve. Gombocz (MNyTK 16: 10; az Anonymus-féle állítólagos *Thege* 'kún vezérnek" nem lelem nyomát), a XIV—XV. század óta ismeretes név Gombocz szerint az ujg., kún, sór, leb. *tägä* 'der Bock, der Steinbock' szóval vetendő egybe. Az idézett adat Radl. szótárából (III, 1029—30) származik, és nem mentes néhány tévedéstől. Így az ujg. *tege* helyesen a QB-ből való és *täkä*-nek olvasandó. A sór, leb. *tägä* helyes ugyan, de a hangzóközi *-g*-nek nincs köze a kipcsak nyelvek zöngés változatához. Végül pedig a kún adat a CC-ból származik (144, 3), a kérdéses passzust Radl. *tege muzï*-nak olvassa és 'die Hörner des Bockes'-nak értelmezi. Valójában ez az ismert „Ave porta paradisi" egyik helye, amelyet Kuun Géza helyesen *tugemez*-nek olvasott, a fölé írt latin glosszát pedig *consummantur*-nak, Grönbech szerint *tügenmez* 'véget nem ér' (259), Drimba hasonlóképpen *tügenmez* 'ne finissent pas' olvasatot ad (275, 288). Az állítólagos kún *tägä* 'bakkecske' szóról le kell mondanunk, a kipcsak nyelvekben ilyen alakra nem is számíthatunk, mint arra kirg. *teke*, kzk. *tekä*, nog. *teke* utal. A szó megvan a csuvasban is *taka* 'bárány' alakban (Egorov, Ét. slov. 228), onnan a cser. *taya* (Räsänen, i. m. 217). A törökből való: középmong. MA *teke* (= csag. *täkkä*; Po. 267); ir. mong. *teke* 'bouc' (Kow. III, 1735); ir. kalm. *teke* 'kecske' (Pozdn. 190), kalm. Ö, T *tekə* 'Ziegenbock' (Ramst. 390); ord. *ɒe'^{k}χe* (ismeretlen a déli ord.-ban; Most. 136); hal. *teχ* 'vad hegyi kecske' (Luv. 444); bur. *teχe* 'bakkecske (nem herélt)' (Čer.^{2} 458). A mongolból: ma. *texe* 'Steinbock' (Hauer 896). Iráni, fgr., kaukázusi, stb. megfelelőit l. Doerfernél (i. h.). A török szóról lásd Clauson, ED 477; Doerfer, TMEN II, 528—30; Räsänen, Etym. Wb. 470 (az állítólagos kún *tägä* itt is tovább kísért). Menges (Etymologika: Henning Memorial Volume, 307—16) a szónak a nosztratikus nyelvekben való elterjedését vizsgálja.

Nem kevésbé tanulságos a *-g-* kritérium hiánya egyes régi jövevényszavainkban. Ezek közül való:

gyékény ~ kún CC *yegän* 'Binsenmatte', bar. *yigän*; kres.-blk. *ǰegen* 'gyékény' (RKBS 550); kkalp. *ǰeke*, *ǰeken*; bask. *yekän* 'gyékény' (BRS 179); nog. *yeken* 'sás' (NRS 104); kzk. *ǰigän* 'egy sásfajta' és *ǰeken* 'sedge; Carex' (Shnit., 99); kirg. *ǰeken*. A kipcsak nyelvekben tehát tarkaság uralkodik a *-g-*s és a *-k-*s alakok közt; bajos eldönteni, vajon az utóbbiak megőrzött régiséget képviselnek-e vagy idegen nyelvjárási behatolás emlékeit őrzik. E bizonytalanság megfigyelhető a nem-kipcsak alakok értelmezésében is, ott, ahol polyphon jegy szolgál a *k* : *g* különbség rögzítésére (arab, ujgúr írás). Így pl. az ujg. *igän* 'Rohr' (Müller, Uig. III, 71: 1) kétségtelenül *ikän*-nek olvasandó. Ugyanígy egy másik ujgúr szövegben a *yigenče sutup* Clauson „stūpa ... like (of the size of) a rush" helyett *yignäčä sutup* 'akkora stūpa, mint egy tű' olvasandó (vö. Ligeti: BOH XXIII, 247). Käšγ. [aγkᵃn·] gráfiáját (Dilçin, 427) Brockelmann *yigän* 'Schilf'-nek olvassa (69); ugyanez Clauson szerint (ED 913) *yigen* 'rush'. A helyes *yikän*, *yekän* olvasatot a DTS (253) nyújtja. Az arab írásos kipcsak adatokban a *g* olvasat nem kifogásolható: LN *yägän*, Idr. *yigin* (*yigän* ?), Bul. *yägän*, Tuh. *yägän*. A török szóról:

Clauson, ED 913; Räsänen, Etym. Wb. 195. A mong. *jegesün, jigesün* 'reed, rush, cane' nem visz közelebb a tör. adatokban mutatkozó $k \sim g$ ingadozás megoldásához. Pontosabban: a mongol adat a török—mongol nyelvviszony kérdéséhez tartozik, a törökségen belül ingadozás egyedül a kipcsak adatok közt van (de nem ugyanazon a nyelven belül). Lehet, hogy a kip. $k \sim g$ változás nem túlságosan régi keletű, s nem mindenütt zajlott le azonos időben.

Az *iker* és *ökör* köztörök *ikiz* és *öküz* megfelelőiként jelentkező *igiz* és *ögüz* a kipcsak nyelvekben általánosnak mondható; különös tanulság belőlük nem származik, mert hiszen a csuvasos alakokban a *k* magától értetődőnek látszik. Nem ez a helyzet azonban, amikor a *k* vagy *g* jelentkezésében török nyelvi (nyelvjárási) különbséget keresünk. A *gyékény* esetében kissé talán huszáros bátorsággal — a szókezdő alapján — e szavunkat a honfoglalás előtti elemek közé soroljuk, bár a kipcsak adatok közt jelentkező *k*-s adatok döntésünket esetleg meg is ingathatják. Még súlyosabb a helyzet, ha minden más kritérium híján egyedül aszerint kell döntenünk, hogy *k* avagy *g* alapján szavunkat a kipcsak vagy nem-kipcsak elemek közé soroljuk. Ebbe a csoportba tartozik közös török tőre visszamenő jövevényszó-családunk, melynek tagjai *kék, kökény, kökörcsin* és *Küküllő*. Ezek közül:

kék — hosszú magánhangzója alapján, elég nagy biztonsággal csuvasos elemeink közé sorolható. Csuvas megfelelője a hosszú magánhangzót kettőshangzó alakjában őrizte meg (*kăvak*). Ugyanebből a tőből való két származéka: *kăvakal* 'kacsa' és *kăvakarčăn* 'galamb'. A magyar származékok nem tartalmaznak hosszú magánhangzót, ebből könnyen (ha nem könnyelműen) arra lehet következtetni, hogy a származékok nem abból a nyelvből (nyelvjárásból) valók, mint a *kék*. De lássuk a származékokat:

kökény — a TESz. nem lát rajta semmi fonetikai problémát, simán az „ótörök eredetű szavak" közé sorolja. Adatainak tarkasága némileg emlékeztet a *gyékény*ére. Íme: nog. *kögen* 'kökény' (NRS 176); tat. *kögen* 'kökény, a kökény bogyója' (TRS 332); bask. *kügän* 'kökény'; kmk. *kökan* 'Schlehe' (Németh 133), *gogan* (RKS 1009); blk. *köken, kökön* 'Schlehe' (Pröhle 230); krcs.-blk. *qara gögen terek* 'kökénybokor' (RKBS 623); tkm. *köken* 'astragalus, csűdfű' (TRS 412), ez utóbbi idegen nyj.-ból való. Arab írásos források *k* : *g* olvasata önkényes: LN *kökän* 'Pflaume, Pfirsich, Kirsche' (Houtsma 100), Idr. *köken* 'erik' (Caf. 51); Tuh. *kögän, kögäm* (Atalay 206). Bárhogyan is áll a dolog, megállapítható, hogy a *kökény -än* képzős alakjai csak kipcsak nyelvekből mutathatók ki. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az oguz nyelvekben ugyanezen *kök* 'kék; zöld' tő *-m* képzős alakjai szolgálnak e növény meghatározására. Valamennyi idetartozó alak szóvégi *k*-ja a *gök*-ben a rákövetkező magánhangzó hatására zöngésedett, majd réshangúsodott, az oguz nyelvek gyakorlata szerint: oszm. *göğem, göyem* 'the blackthorn, sloe; prunus communis spinosa' (Redhouse 1599), az. *göyäm* 'kökény' (ARS 123), gag. *güvem* 'kökénybogyó' (GRMS 121). Megállapítható, hogy a m. *kökény* nem lehet – kronológiai okokból – kún, bár ez idő szerint a kipcsak szókészlet részének tűnik. De nem lehet besenyő sem, mert a véletlen folytán ezt a színnevet ismerjük. Konstantinos szerint a második besenyő törzs főnöke a Κουέλ, azaz *Küel* színnevet viselte, ami egy korábbi *Kügel*-re megy vissza. Ez esetben is a *kök* szóvégi *-k*-jának (hangzóközi helyzetben) zöngésedése, majd kiesése állapítható meg. A besenyő képződmény, 'kacsa' jelentésben, kimutatható a kipcsak nyelvekből (és a csuvasból): tat. nyj. *kügel* 'vadkacsa fajta' (Dial. slov. 278), bask. *kügel* 'gácsér' (BRS 288), kirg. *kögöl* (Judachin, KRS 1940: 266). Áttekintve a felsorolt adatokat, belőlük a következő szabályszerűség olvasható le: a kipcsak adatokban a hangzóközi helyzetben az ótör. *-k*- zöngésedett, az oguz adatokban nemcsak zöngésedett, de réshangúsodott is. Ez flagráns ellentétben látszik lenni a számos esetben megfigyelhető alaptétellel, amely szerint a kipcsak zöngés *g*-vel szemben az oguz nyelvek változatlanul megőrizték az eredeti zöngétlen *k*-t. Az ellentmondás látszólagos csupán, normális jelentkezését egy másik, annál is erősebben ható szabályszerűség keresztezte: az oguz nyelvekben hosszú magánhangzó után a (*gök* 'kék') szóvégi *k*-ja ragozás vagy szóképzés során hangzóközi helyzetbe kerülve zöngésedik, majd réshangúsodik. A meglepetés itt következik: a joggal kipcsaknak tartott besenyőben egy harsányan oguz hangtani jelenséget tartalmazna? Ez csak csalóka látszat. A besenyő *küel* < *kügel* fejlődéssel párhuzamos jelenség a kipcsak nyelvek egyik csoportjában is megfigyelhető. A török szóról: Clauson, ED 714 (futólag említi a kip. *kögän*-t egy más jelentésű, azonos hangalakú címszó alatt); Räsänen, Etym. Wb. 287; Ligeti: MNy. LXXV, 205—6 és MNyTK II, 461—2;

kökörcsin — a XIV. század végétől szójegyzékeinkben adatolt szó. A TESz. mellékalakként a *kikerics*-et vette fel, holott ez másodlagos magyar fejlemények látszik; kiemelni az aránylag régi *kükercsü, kükörcs* alakot érdemes (ezekből való a *kikerics*). Alighanem kéttagú „szócsaláddal" kell számolnunk, a két alaknak magyarban való szétválása kevéssé valószínű. Eredetét illetőleg a TESz. habozik: „török jövevényszavaink ótörök vagy kún-besenyő rétegéből" származtatja. Főbb adatai a következők. Figyelmet érdemelnek a régi adatok, ahol az arab és az ujgúr írás polyphon jegyeit korábban a modern nyelvjárások hatása alatt helytelenül olvasták; egyedül a DTS adja meg e szavak kifogástalan olvasatait, kiküszöbölve a korábbi értelmezések hangtörténeti ellentmondásait. Így adataink Kāšγ. *kükürčkün* 'galamb' (DTS 313; Brockelmann: *kügürčgün*; Clauson: *kögürčgün*); ujg. *kökürčkän* (DTS 313; Clauson: *kögürčgän*); hor. *kökärčin* (Fazylov: *kögärčin, kügärčin*; Clauson: *kögerčin*). Kipcsak adataink: kún CC (N) *kügürčin* [*kvgirčin*] 'Taube', LN *kövärčin* (olv. *göwärčin*, tkm.); Idr. *kögärčin* (Caf. *kügärčin*), Tuh. *kögärčin* és *ögärčin* (Atalay és Fazylov: *kökärčin* és *ökärčin*; a szókezdő *k*- eltűnéséről a középkipcsakban l. T. Halasi Kun: Türk dili

ve tarihi hakkında araştırmalar I, 45—61); Bul. *kŭgärčin* 'pigeon' (Zaj. I, 32), Qaw. *kügärčin* (Tel. 315: *kügärǰin*); Dur. *kügärčin* (Zaj. I, 69); örm.-kip. *k'ugurčin*, *kugurčin* 'pigeon' (Tryj. I, 430); kar. T. *k'uǰurčuń* 'Taube' (Kow. 225); kar. L *kigircin* (Mard. 43); tat. *kügärčen* (Bál. 67); bask. *kügärsen* (BRS 288); nog. *kögeršin* (NRS 176); kzk. *kögeršin* (Shnit. 132); kirg. *kögürčkön*, *kögüčkön* (Jud. 267); krcs.-blk. *kögürčün* (RKBS 121). Oguz adataink: oszm. *güvercin* (Hony 128), *ǰüǧerǰin*, *ǰüverǰin* (Redhouse 1597); az. *ǰöyärčin* (ARS 123); afs. *gegärčin* (saját felj.); gag. *güverǰin* (GRMS 121); tkm. *gögerčin* 'vadgalamb' (TRS 189) (kiszorította a *kebderi*). Végül itt kell szólnunk a második besenyő törzs lószínnevéről, amely Konstantinos szerint Κουερτζι, azaz *küärči* v. *küärč*; ismét a *küel* < *kügel* típusú fejlődéssel állunk szemben: a besenyő szó korábbi *kügärč*-re megy vissza. Valamennyi ma ismert kipcsak adat szabályosan zöngés *g*-t tartalmaz a besenyőben. Mindezek ismeretében a m. *kökörcsin* és *kükercs* nem lehet sem kún, sem besenyő. Az oguz származtatás is kívül esik a lehetőségeken. Marad a csuvasos forrás, vagy az a különleges köztörök jellegű nyelv, amelynek kipcsaktól és oguztól elváló sajátságai egyre határozottabban kezdenek kibontakozni, de amelynek azonosítása csak feltevéssel közelíthető meg. A török szóról l. Clauson, ED 213; Räsänen, Etym. Wb. 287;

Küküllő nevének török eredetében Melich (HonfM. 35) magyarázata óta nem kételkedünk, bár nem lényegtelen részletek értelmezésében nem mindig tudjuk követni. Kétségtelen, hogy a szláv *Tŗnava* 'kökényes' mellett a kettős helynévadás egyik világos esetével állunk szemben. Melich szerint a folyó mentén délszlávok és „bolgár-törökök" laktak, ez utóbbiak nyelvéből származnék a *Küküllő* név. Az etimológia megtámogatását szolgálná a tar. *kökänäk* 'Turteltaube', ennek alapján konstruálható meg a feltevésszerű *Kükäläγ*. A *kökänäk* kifogástalanul magyarázható a *kükän* 'kékes (állat, növény)' szóból mint kicsinyítő képzős származék; a *kükä-läγ* kiindulópontjául felvett *kükä* 'kökény' alakja nem magától értetődik. Célszerűnek látszott ezért megtartani a *kükän* 'kökény' szót, ennek származékául feltett *kükän-läk* szabályosan értelmezhető 'hely, ahol kökénycserje nő'; feltevésem megtámogatására hivatkoztam e kazáni tatár nyelv *kügenlek* 'kökényes-bozót' szavára (TRS 332). Vö. Ligeti: MNy. LXXV, 265—6 és MNyTK II, 461—2. Milyen török nyelvből való ez a folyónév? A szóvégi *-k* vokalizálódása a kölcsönzés régi dátuma mellett szavaz.

A kip. $k > g$ megfelelés példái közé tartozik *teknő* szavunk is. A magyarban három szótagú az eredeti alak; a törökben háromtagúak a kipcsak alakok, ezek mind *g*-t tartalmaznak, nem lehetnek a m. szó forrásai. Háromtagú *k*-t tartalmazó török alakot ez idő szerint nem ismerünk, csak a m. *tekenő* alapján tesszük fel, hogy ilyen is volt. Melyik török nyelvben?

B) A kip. $p > b$ változásra középső rétegbe tartozó szavaink közt van biztos példánk. Közéjük tartozik:

koboz ~ kip. *qobuz*; oszm. *kopuz*;

csabak ~ kip. *čabaq* 'dévérkeszeg', oszm. *çapak*' bream'. Hasznos ellenőrző szerepe van e kipcsak hangtani sajátságnak a nem kipcsak eredetű szavak elhatárolásában. Az eddigi tapasztalatok alapján az látszik valószínűnek, hogy a kipcsakos elemeink közé csak az olyan *b*-t (hangzóközi helyzetben) tartalmazó szót lehet több-kevesebb valószínűséggel sorolni, amelynek oguz megfelelőjében *p* mutatható ki. Ennek figyelmen kívül hagyása miatt szókészletünk több török eleme az ál-kipcsak szavak közé került. E tekintetben legalábbis kétes:

kobak — Kniezsa (SzlJsz. 858—9) határozottan kirekesztette a szláv jövevényszavak közül; a TESz. viszont befogadta „török, közelebbről valószínűleg kún-besenyő eredetű" szavaink közé. Főbb török adataink: középtörökben Kāšγ. *qabaq* 'Kürbis' (Brockelmann 139; DTS ugyanígy *b*-vel olvassa a szót); ujg. *qabaq* (Rachm., Heilk. II, 1: 92); csag. *qabaq* 'citrouille' (PdC 390). Kipcsak adatok: kún CC *qabaq* 'Kürbis'; kip. LN, Idr., Qaw., Tuh. *qabaq*; tat. *kabak* 'tök', bask. *qabaq*, nog. *kabak*, kkalp. *as-qabaq*; kirg. *qabaq*. Oguz adatok: oszm. *kabak* 'pumpkin'; az. *gabag*; gag. *kabak*; tkm. *aš-qābaq* (AB 409). Mindezen adatokat figyelembe véve, bizonytalan a m. szónak kipcsak, pláne „kún-besenyő"-ből való származtatása. A m. szó egyetlen régi, bizonytalan szn.-i előfordulása után csak későn, a XVIII. századtól kezdve szólalnak meg az első adatai. Feltéve, hogy voltak korábbi magyar adatok is, kétségtelennek csak az látszik, hogy az oszmán-török, nyelvi behatolása során, azokat lefedte. Az 1342-es és 1442-es személynevek nem pótolják a hiányzó köznévi adatokat. A török szóról l. Clauson, ED 582; Doerfer, TMEN III, 412—4 (Gombocz ócsuv. származtatásával szemben, joggal, későbbi átvételre gondol); Räsänen, Etym. Wb. 233 (egyetlen — kétes — turki *kapak* 'Kürbis' nem élőnyelvi adata nem változtatja meg a török szóról alkotott képünket).

C) Az ótör. $t > d$ jellegzetesen oguz nyelvi jegy, középső rétegbe tartozó elemeink közt mégis szólni kell róla, mégpedig azért, mert szókezdő helyzetben kipcsak eredetű szavaink közül egy-kettőben találkozunk vele. Közülük való:

dara ~ ujg. *tarïγ* 'Hirse' (*üč küri tarïγ*, Radloff, Uig. Spr. 121: 69, 2; a 'Hirse' fordítás önkényes, Clauson 'grain' fordítása a helyes); Kāšγ. *tarïγ* 'Korn, Weizen', a γuzzoknál 'Hirse' (Brockelmann 196); csag. *tarïγ*, *tarïq* 'millet; champ'; Tefs. *tarïγ* 'vetés, aratás'; hor. *tarï* 'gabonaszem'. Kipcsak adatok: kún CC *tarï* 'Hirse', kip. LN *tarï*, Idr., Tuh. *tarï*, Bul. *taru* 'mil, millet', tat., bask. *tarï*, kmk. *tarï*, krcs.-blk. *tarï*, nog. *tarï*; tob., krm. *tarï*, kzk. *tarï* 'millet (Panicum milliacem; a dish prepared from millet, fried millet, but no kasha)', kirg. *tarū* 'köles'. Oguz adatok: oszm. *darı* 'millet', az. *darï*, gag. *darï*, tkm. *darı*. A szókezdő *d-* világosan oguz sajátság, kipcsak adatok

közül egy példa igazolja szórványos meglétét: kip. Dur. *darï* 'mil, millet' (ZAJ. I, 62). A m. szó evidensnek tűnő török etimológiáját több kisebb nehézség szeplősíti. A szó csak a XVI. századtól van nálunk adatolva; ez határozottan ellene szól a „bolgár-török" eredetnek, s mindannak, ami ebből fakad. Így az EtSz. egy tör. *tarïγ*-ból indult ki, ebből a m.-ban lett volna *taró* > *tara*, majd *dara*. Ellene szól: a *t-* > *d-* nem magyar jelenség (a *darú*-nak nincs *t*-s változata, mint a *dörzsöl*-nek), hanem török, a szórványos kipcsak *d-* szókezdőt tükrözi. Védhetetlen a szóvégi *-γ*-ből levezetett *taró ó*-ja is. Egyszerű az eset: *dara* szavunk egy kipcsakos *darï* átvétele. Marad a jelentéstani nehézség, amiről a TESz. nem ejt szót. A tör. szó eredeti 'gabonaszem' jelentése elhomályosodott, s az oguz hatására a 'köles' vált általánossá az oguzon kívül a kipcsakban is. Hogyan egyeztethető ezzel össze a m. 'búza-, árpa-, kukorica-, dara' értelmezés? A helyes magyarázat kulcsát az EtSz. nyújtja. A *dara* mai értelmezése másodlagos, eredetileg: '1. der Gries, darakása; 2. die Grütze, árpakása' és csak 3. 'grob gemahltes Getreide als Futter für das Vieh'. A m. és tör. szó közti jelentéstani szakadékot az is növelte, hogy a török oldalon viszont a 'köles' vált, másodlagosan, általánossá, arra a fentebb idézett kazak értelmezés enged következtetni;

Ayduva — kún női név szintén ide sorolható a második tag szókezdő *d*-je miatt. A kipcsak nyelvekben e szó zöngés szókezdője szintén a ritkaságok közé tartozik, de a Leideni Névtelen mongol részében, továbbá SAUVAGET kipcsak névjegyzékéből is kimutatható a *Kün-doγdï* névben.

Negatív vallomása hasznos világosan kipcsak eredetű szavainkkal kapcsolatban, mint amilyen a *teve*, *tőzeg* vagy a *Tepremez* név; az elsőnél és a harmadiknál az oguzban szókezdő *d*-s alakok találhatók. Érdekes a talányos eredetű *Tas* esetében, amelynek közszói alakja 'kő' jelentésben az oguz nyelvekben szókezdő *d*-t tartalmaz: az. *daš*, tkm. *dāš*, afs. *dåš*, viszont oszm. *taş* (nyj. *daš*), gag. *taš*. CLAUSON (ED 557) habozik, vajon az őstörökben nem kell-e szókezdő *d*-t feltenni. Ez alig valószínű, mert a mong. *čilayun* < *tila-βun* ellentmond ennek a feltevésnek;

Kún eredetű neveink közül szót érdemel *Tömörkény*. Személynévből alakult helynév (KISS, FöldrNEtSz. 657) valóban a *tämir*, *tämür* 'vas' kicsinyítő képzős származéka, mint azt GOMBOCZ jelezte (MNyTK 16: 22). Érdemes megjegyezni, hogy e kicsinyítő képzős alaknak sajátos jelentése van: 'nyíl-hegy, lándzsa-hegy'. Előfordul már Kāšγ.-nál, akinek adatára BROCKELMANN *tämürgän* 'Pfeilspitze' (202), CLAUSON (ED 509) *temürgēn* 'arrow-head' olvasatot kínál. Magam *tämürkān*-t olvasnék, ebben nemcsak a DTS-sel (551) egyezem meg, hanem kissé a mi *Tömörkény* nevünket is követem. Kāšγ. a szóról megjegyzi, hogy az oguzok szava, ez persze csak szókészleti szempontból hiteles, hangtanilag nem, mert az helyesen *dämirän* vagy *dämrän* alakban rekonstruálható. Ez utóbbit meg is találjuk: kip. Idr. *dämrän*, tkm. jelzéssel, LN *tämrän* 'ua.', oszm. T *dämrän*, Muh. *dämränči* 'nyílhegykészítő'. Az oguz szó megvan a XIV. századi mongolban *demren* 'nyílhegy' alakban és jelentésben (Jem. T 11a A 1). A nem-oguz nyelvek ebben az értelemben a *bašaq* (*baš* 'fej' kicsinyítő képzős származéka) szót használják.

12. *Török hosszú magánhangzók és oguz-kipcsak elemeink*

Csuvasos elemeink kapcsán szóltunk a török hosszú magánhangzókról, s főleg annak arról a kettőshangzós megfeleléséről, amely az ócsuvas óta megfigyelhető, s melyet máig megőrzött a csuvas nyelv. E rétegbe sorolt *kék* és *bűn* szavak hosszúságáról is ejtettünk néhány szót. Nem térhetünk napirendre puszta hallgatással e probléma felett középső rétegbe sorolható szókészleti elemeinkkel kapcsolatban sem. Igaz, kipcsak elemeinkben eleve kevés a valószínűsége hosszú magánhangzók megőrzöttségének; ugyanez nem magától értetődik az oguz elemekről szólván. Az oguz nyelvek egy része tudvalevőleg közvetlen vagy közvetett formában makacsul őrizte a régi hosszúság emlékét. Tágabb értelemben vett oguz címszó alá kanyarítottuk kezdettől fogva honfoglalás előtti nem-kipcsak típusú köztörök elemeinket is. A kérdést a számos bizonytalansági tényező mellett szinte reménytelenül zsákutcába tereli a magyar nyelvben végbement másodlagos nyúlások sora. RÄSÄNEN sikertelen kísérlete után (Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen: FUF XXIV, 246—55) néhány esetben újra megkíséreljük szembesíteni a magyar és török hosszúságokat, most már a türkmenen kívül más forrásokat is figyelembe véve.

Mindenekelőtt az ócsuv. eredetű *sár*, *sárga*, *sárkány* hosszú magánhangzóit másodlagos, magyar fejleménynek kell tartanunk, mert hiszen az elsődleges ócsuv. hosszúság diftongizálódása árán keletkezett a szókezdő *s-*. RÄSÄNEN eleve védhetetlen példáit mellőzve, íme néhány egytagú szó hosszúsága:

gyász ~ Kāšγ. *yās* 'Schaden', oguzban 'Tod' (BROCK. 80), QB *yas* 'die Trauer' (RADL. III, 212); csag. *yas* 'deuil, pleurs, lamentations' (PdC 525); Kor. *yas* 'damadge, loss' (ECK. 335); hor. *yas* 'gyász' (FAZ. I, 490—1); tkm. *yās* 'gyász; halotti tor' (TRS 820). Jelentéstani árnyalat a törökben: régen 'kár' (az ujg. *qor* szinonimája), később (a régi oguzoknál) 'gyász', itt többen az arab *ya's* 'despair, grief' hatására gondolnak. A m. szó forrásául az arab tárgytalan, ez a forrás csak tör. *ǰas*, esetleg *ǰās* lehet. Tekintettel a szó jelentéstani oguz kapcsolataira, a m. szó forrásában a hosszú magánhangzó nem lehetetlen;

szál ~ Kāšγ. *sāl* 'Floss'; tkm. *sāl* 'tutaj' (TRS 559; RÄS. még nem ismerte); yak. *āl* 'hajó'. CLAUSON (ED 824) hosszú magánhangzót tett fel az őstör.-re is. Semmi nem bizonyítja, hogy a m.-ba hosszú magánhangzóval került a szó, s nem tudom megvédeni az ellenkezőjét állító DOERFER feltevését;

szám ~ Kāšγ. *sān* 'Zahl'; tkm. *sān* 'szám';

szán- ~ Kāšγ. *sān-* 'gerechnet werden' ; tkm. *sān-* 'számít, számol'.

A török hosszú magánhangzók elemzése nem visz tovább. Nem elég ugyanis, hogy jövevényszavaink török megfelelőinek hosszú vokálisa egy sor török nyelvben (sőt talán az őstörökben is) biztosítva van, annak igazolására volna szükség, hogy a magyar szavak török forrásai a hosszú magánhangzót magukkal hozták. Ennek igazolására nincs mód.

Lássuk tehát, hogy a korábbi kutatások eredményeinek ismeretében BÁRCZI hogyan vélekedik török jövevényszavaink hosszú magánhangzóiról.

BÁRCZI (Htört.[2] 61—9 és MNyT. 163—6) a magyar magánhangzók mennyiségi változását, a nyúlást több okra vezeti vissza. Köztük első helyen a pótlónyúlás áll. Ez egytagú szavakban vagy kéttagúak második tagjában következett be. A felső nyelvállású magánhangzók közül ide sorolja : *kút* ~ *kutak* < tör. **qudu* (téves etimológia) ; *kún* < tör. *qun* ; *szűr-* (korábban *i*-vel is) < tör. *sür-* ; *tűr-* (*tyr, ter*) < tör. *tür-* ; *szűn-ik* < tör. *sön-* (de tkm. *sön-*). A középső nyelvállású magánhangzók közül a zárt *ë* nyúlásának (*é*) példái közt említi meg az egytagú *csik* ~ *csek* > *csék* ~ *csök* < tör. *čük* ; *dél* < tör. **tül* (e két utóbbi példa a török magánhangzóktól elrugaszkodott, s tanúlsága aligha vehető figyelembe) ; a többtagúak közül : *görény* < tör. *küren, gyékény* < tör. *ǰiken, kökény* < tör. *köken* ; a török előzményben zárt *e* nehezen posztulálható, valószínűbbnek tűnik BÁRCZI másik lehető magyarázata, amely a nyúlást a nazális hatásának tulajdonítja. Az alsó nyelvállású magánhangzók közül pótlónyújtást lát a következő egytagú szavakban : *al* ~ *ál* < tör. *al* (RÄSÄNEN példája a tkm. *āl*-ra támaszkodik ; az etimológia nem kifogástalan) ; *gyász* < tör. *ǰas* ; *szám* < tör. *san* (l. fentebb) ; a többtagúak közül : *bojtorján* < tör. *baltïryan* ; *boszorkány* < tör. *basïrqan, kolokány* < tör. *qaraqan* ; *oroszlán* < *arïslan* ; további nem részletezett példája : *cickány, csalán, kocsány, sárkány* (valamennyi példa figyelembe nem vett nazálist is tartalmaz), ezeken kívül *szakál* < tör. *saqal*. A nyílt rövid *e* (*ä*) megnyúlásának példái közt találjuk : *szél, szelet* < tör. *śil* ; nem egyeztethető a török hangtörténet vallomásával, mely szerint a köztör. megfelelő (csak ez mutatható ki hitelesen) hosszú zárt *ē*-t tartalmaz (CLAUSON, ED 916 : *yēl*). A nyúlások más részét BÁRCZI a hasonulásos nyúlások közé sorolja. Többtagú szó hangsúlyos szótagjában a következő azonos, de hosszú magánhangzójának a hatására megy végbe (az ősmagyar végén és az ómagyar elején szóvégi helyzetben csak *á* és *é* állhat !). Ilyenek : *gyűrű* < tör. *ǰürük* ; *gyűszű* < tör. *ǰüsük* (hibás példa, az első szótag hosszú magánhangzója etimologikus eredetű, a szó forrása ugyanis *ǰüksük*) ; *gyékény* < tör. *ǰiken* : *sárkány* < tör. *šarqan* (helyes példa, az első magánhangzó hosszúsága valóban másodlagos ; l. fentebb) ; *csákány* < tör. *čaqan* ; *árpa* (*árpá*) < tör. *arpa* ; *káka* < tör. *qaqï*. Végül a nyúlások egy részét a hangsúly hatására viszi vissza. Ezek közül valók : *író* < tör. *iray* ; *tőzeg* < tör. *tezäk* ; *sátor* < tör. *čatïr* ; *bársony* < tör. *barčïn* ; *bélyeg* < tör. *bilik* ; *érdem* < tör. *erdäm* stb.

Végső soron a magyar hosszú magánhangzók — a kutatás mai állása szerint — másodlagosak, nyúlás eredményei. Ez a folyamat olyan széles körű, hogy teljesen elfedi azokat az eredeti hosszúságokat, amelyeket jövevényszavak (iráni, török stb.) hoztak magukkal. A hozott hosszúságokat is be lehet skatulyázni a nyúlások meglévő kategóriáiba, s ezt meg is tették. BÁRCZI ugyan röviden utalt a török eredeti hosszúságok lehetőségére, de a részletekkel, a megbízható konkrét esetek rögzítésével máig adósok vagyunk.

A török hosszúságok kérdése legrégibb rétegbe tartozó jövevényszavainkban csakúgy, mint kipcsak elemeinkben továbbra is nyílt kérdés.

13. *Zárt é és nyílt e az első szótagban*

A kérdés régi keletű. A vele foglalkozó munkák közül megemlítendők RÄSÄNEN, POPPE, K. THOMSEN, LIGETI, ŠČERBAK, NÉMETH, valamint DOERFER tanulmányai ; polemikus megtárgyalásukat l. DOERFER, Khalaj Materials 240—7.

A zárt *é* legrégibb példái megtalálhatók már a jeniszeji rovásírásos feliratokban, ahol külön betű van az *é* jelölésére. Megnehezíti e magánhangzó történetének kutatását, hogy az ujgúr és az arab írásnak nincs e célra külön jele, s a helyette használt *y* jegy kétértelmű : *i*-t is, *é*-t is jelöl. A zárt *é*-nek rövid és hosszú változata is élt, a kétfajta fejlődést elkülönítve tekintjük át.

A mai török nyelvek közül egyedül az azerbajdzsán tesz különbséget zárt és nyílt *e* között. E kettősséget tükrözi a jakut és a csuvas, de mint történni szokott, az egyes nyelvek tanúsága nem következetesen egységes. Az ellentmondások másodlagos fejlődésekből adódnak, ezek meg kopásokból és analógiás alakulásokból jöttek létre.

Figyelmet érdemel a kipcsak nyelvek külön fejlődése, amely az első szótagban egyöntetűen zárt *é*-t fejlesztett. Ez a másodlagos fejlődés zavarokat okozott, pl. a horezmi megítélésében. Ez a nyelv ugyanis oguz és kipcsak elemek ötvöződéséből keletkezett ; benne a kipcsak előzményekre visszanyúló zárt *é* olykor félreértések forrása lehet.

A török első szótagbeli zárt és nyílt *e* alakulását, rövid és hosszú változatában, következőkben vázolhatjuk :

ótör. *éšit-* 'hall' ~ Kāšγ. *éšit-*, *äšit-* ; csag. *éšit-* 'entendre' ; hor. *äšit-*, *éšit-* ; kún CC *ešit-* 'hören' ; tat. *ešet-* 'hallani' ; kzk. *esit-* 'to hear' ; csuv. *itle-* ; az. *ešit-* ; jak. *isit-* ;

ótör. *téräk* 'poplar' ~ Kāšγ. *terāk* 'poplar' ; csag. *téräk* 'peuplier blanc' ; Tefs. *téräk* 'oszlop' ; hor. *täräk* ; kún CC *téräk* 'Baum' ; bask. *tiräk*, tat. *tiräk* ; kzk. *terek* 'tree ; wood ; poplar' ; kirg. *terek* ; tkm. *derek* 'jegenyefa' ;

ótör. *éšik* 'küszöb' ~ Kāšγ., QB *éšik* ; Tefs. *éšik* ; hor. *éšik* 'ajtó-küszöb' ; csag. *éšik* 'porte' ; kún CC *ešik* 'Tür' ; tat., bask. *išek*.

A zárt *é*-nek ismeretes hosszú változata is. Példák:

ótör. *bēš* 'öt' ~ Kāšγ. *bēš*; tkm. *bāš*; jak. *biäs*; Tefs., Kor. *béš*; csag. *béš*; hor. *béš*; kún CC *beš*; tat. *biš*; bask. *bis*; az. *béš*;

ótör. *yēr* 'ground; earth' ~ Kāšγ. *yēr*; QB *yér*; Tefs., Kor. *yér*; csag. *yér* 'terre; place'; hor. *yér, yär*; kún CC *yer* 'Erde; Boden'; tat. *ǰir*; bask. *yer*; kzk. *žer* 'land; earth; soil'; az. *yer*:

ótör. *tēr* 'izzadás' ~ Kāšγ. *tēr* 'sweat'; QB *tér*; csag. *tér* 'sueur'; hor. *térlä-* 'izzad'; kún CC *ter* 'Schweiss'; tat., bask. *tir*; kzk. *ter* 'sweat; perspiration'; az. *tär* (!).

Az első szótagban nyílt *ä* fonológiai értéke azokban a nyelvekben érzékelhető, amelyek ugyanebben a helyzetben zárt *é*-vel hangzó szavakat is tartalmaznak; kipcsak nyelvekben másodlagosan az elsőszótagbeli *ä* átalakulhat zárt *é*-vé. Példáink:

ótör. *tämir* 'vas' ~ türk *tämir*; Kāšγ. *tämür*; Tefs., Kor. *tämür*; csag. *témür* 'fer'; hor. *tämür, témür*; kún CC *temir* 'Eisen'; tat., bask. *timer*; kzk. *temir*; az. *dämir*;

ótör. *äškäk* 'szamár' ~ Kāšγ. *äškäk, äšyāk*; Tefs. *äškäk, äšäk*; csag. *éšāk* 'âne'; hor. *äšäk, éšäk*; kún CC *éšäk*; tat., bask. *išäk*; kzk. *esek*; az. *éššäk*;

ótör. *sädräk* 'ritkás' ~ Kāšγ. *säδräk* 'dünn besetzt; lose gewebt'; csag. *säyräk*; kún CC *seyräk* 'mit grossen Abständen, sparsam'; tat. *seyräk* 'gyér, gyéren'; bask. *hiräk*; kzk. *sirek* 'thin, rare, sparse'; az. *séyräk*.

Kipcsak elemeink miatt (ebben ilyen eredetű névanyagunkat is belefoglaljuk) figyelmet érdemel e nyelvek első szótagban jelentkező zárt *é*-je. Már Gombocz (MNyTK 16: 22—4) számolt ezzel a jelenséggel, amikor a köztör. *tämir* 'vas' mellett feltett *témir*-ből magyarázta a kún *Tömör* és a besenyő *Töbörcsök* neveket. A kérdésre visszatért Németh is (BOH II, 58—9). Valóban figyelemre méltó a CC-ben az első és második szótagban mutatkozó zárt—nyílt *e* magánhangzópár. Kár, hogy Grönbech a két magánhangzó közti különbséget nem jelzi, szerencsére megadja a kódex eredeti helyesírását, s ez kellően eligazít. Íme néhány példa: *éyär* 'nyereg', *émgän-* 'szenved', *értä* 'korán', *kébäk* 'korpa', *kémä* 'hajó' stb.

Régi török elemeink kérdéses szavait a török előzményekkel szembesítve a következő képet nyerjük.

A török megfelelők nyílt *ä*-t tartalmaznak az első szótagban, magyar folytatásaik ma ugyanúgy hangzanak: *eke, erő, kender, sereg, tenger, teve, teknő, tengely*. Közülük *teve* és *teknő ä*-je feltűnő, mert kipcsakos zárt *é*-s alak is lehetséges volna; vö. kún CC *tövä* és kún CC *tegänä*. Problematikus a *tengely* első *e*-je. Kipcsak eredetű zárt *é*-re megy vissza a *tőzeg*, megnyúlása másodlagos magyar fejlemény. Hasonlóképpen zárt *é*-re megy vissza az *egy* 'szent' szókezdője, bár ótör. formája *ädgü*; zárt *é*-t egyedül Rabγūzīnál jeleznek, s erre utal a volgai törökség (tat., bask.) szókezdő *i*-je, különben ez a török nyelvág szolgáltatja a speciális jelentéstani ('szent') megerősítést is. Hasonló

eltérés figyelhető meg a török és a magyar szó első szótagbeli vokalizmusában a *gyümölcs* esetében: török forrásául feltett ótör. *yémiš* zárt *é*-t tartalmaz, forrása *yē-* meg éppen zárt hosszú magánhangzóval hangzik. Ezzel szemben a m. szó forrása vitathatatlanul *ǰimiš*, rövid *i*-vel az első szótagban.

Zárt *é*-re kell következtetnünk ezekben:

bölcső ~ Kāšγ. *bēšik, béšik, bäšik*; a többi adat alapján joggal vesznek fel az első szótagban zárt *é*-t (Clauson, ED 380). A TESz. tévesen követi Brockelmann gépiesen átírt *bišik* olvasatát, s tévesen veszi fel a m. szó forrásául a **bišiγ* alakot; a valóságban *bölcső* egy tör. *béšik*-re vezethető vissza;

körte ~ kún CC *kértmä*: az első szótagbeli magánhangzó zártsága kipcsakos jellegű is, függetlenül eredeti színezetétől.

Rendhagyó a *térd* vokalizmusa is. A köztörökben legrégibb alakjául *tīz*-t szokás felvenni, hosszú *ī*-vel (Clauson, ED 570), számos régi olvasata közt nyoma sincs zárt *é*-nek. A m. *térd*-et a TESz. ócsuv. *tīr*-, esetleg *tēr*-re vezeti vissza; magam az utóbbi lehetőségre szavaznék, azt támogatják a régi előfordulások is. A m. és tör. körülmények mérlegelése után hosszú zárt *ē*-t kell felvennünk, s ezzel a valószínűen törökből jött hosszú magánhangzók gyér száma gyarapodik. Hacsak a hosszúság nem a magyar fonetikai automatizmus nivelláló hatásának az eredménye.

A több egytagú és kéttagú török jövevényszavunkban ugyanis az első szótagban kivétel nélkül hosszú *é*-t találunk, függetlenül attól, hogy e szavak török előzménye korántsem mutat ilyen egyöntetűséget.

Íme a kéttagú szavak:

gyékény ~ ótörök előzményét illetőleg Clauson *yigän* és *yegän* közt ingadozott (a *g*-t mint kipcsak sajátságot ebből az alakból ki kell iktatni). Az ingadozásban osztozik a TESz. is, magam inkább a *ǰikän*-t tartanám a kiindulópontnak; a török standard alaktól való eltérés nem lehet akadály;

bélyeg ~ *bilik*. Az első szótag hosszúsága mindkét esetben magyar fejlemény;

késik ~ ótör. megfelelője hosszú zárt *ē*-t tartalmaz: *kēč-* (Clauson, ED 694). A TESz. a m. szó forrásául *kīč* vagy *kēč* alakot javasol; az első látszik valószínűbbnek, figyelembe véve a m. szó alakulását. A hosszúság ez esetben valóban lehet török eredetű is;

érdem ~ ótör. *ärdäm* (Clauson, ED 206). A köztör. nyílt első szótagbeli *ä*-ből nehezen érthető a m. alak, a kún CC *érdämli* alapján számolhatunk zárt *é*-vel is; a hosszúság magyar fejlemény.

Az egytagú török eredetű szavak szintén hosszú *é*-t tartalmaznak:

bér < *bērü*. A törökben a hosszúság hiteles, nem lehetetlen, hogy a m. szó hosszúsága törökből jött;

kép ~ ótör. *kīb* 'mould, model' (Clauson, ED 686), ritkaság számba megy a *kēb*, pláne a *kēp* adat. A TESz. ezúttal is törökből magyarázza a hosszúságot;

szék ~ ótör. *säki* 'bench, platform, terrace'. Gombocz (BTLw. 155) jelezte, hogy a *szék, szél, csécs* szavakban eredetileg nyílt hosszú *ä* állott, ellentétben

a *bér, kép, késő*-vel, amelyekben zárt hosszú *é* (= *ë*) hangzott. A *säkü* szóvégi magánhangzójának lekopása után pótlónyúlással keletkezett hosszú nyílt *ä* jól elképzelhető, de hasonló más példánk nemigen van. Érdemes megjegyezni, hogy a Leideni Névtelen a szónak sajátságos helyesírását adja [s'kw] formában, melyet *säkü*-nek szoktunk olvasni, szigorúan véve azonban az első szótag magánhangzója hosszúnak számítana. (Ugyanez a helyesírás nem található Vullersnél, Houtsma állításával ellentétben.);

szél ~ fentebb már szóltunk arról, hogy a hosszú nyílt *ä* a magyar szóban szeges ellentétben áll a török szó hangtörténetével. Persze itt sem háríthatunk el két tényezőt: a magyar hangtörténet belső törvényszerűségeit, s nem utolsósorban az átadó török nyelv hangtani szerelését, amely, mint láttuk, nem mindig egyezik a köztörök hangtörténeti tanúságokkal. A TESz. a kényelmesebb megoldást választotta, és a m. *szél* forrásául egy csuv. **śäl* alakot vett fel; aligha ez a helyes megoldás.

14. *Az ómagyar „sorvadó" magánhangzók és oguz-kipcsak elemeink*

Mi történt a szóvégi felső nyelvállású rövid magánhangzókkal azokban a török szavakban, amelyek a tatárjárás után kerültek nyelvünkbe? Természetesen megmaradtak, illetőleg beleilleszkedtek az akkori magyar hangrendszerbe. Ide sorolhatók a következők:

dara < *darï*. A veláris *ï* ebben a korban már bizonyosan nem volt meg a magyarban, hanghelyettesítéssel került a helyére az *a*. Hasonló jelenség, hogy a középfelnémet szóvégi *e*, pontosabban annak *ə̂* (sorvadó veláris *e*) változata a magyarban ugyanebben a korban szóvégi *a*-val van képviselve: kfn. *bilde, pilde* > m. *példa*, kfn. *zwirne* > m. *cérna* stb.; vö. Bárczi, Htört.[2] 80;

bicska ~ tör. *bïčqï*; figyelmet érdemel régi *bicske* változata;

Altabarsz ~ kún *Altï-bars*; vö. Gombocz: MNyTK 16: 37—8.

A szóvégi *-u* megmaradására is van egy példánk, csak korábban nem ismertük fel:

toklyó — bolgár-töröknek tartotta Gombocz (BTLw. 130), honfoglalás előtti rétegbe sorolta a SzófSz. is, a TESz. is. A m. szó csak a XVII. század után van adatolva. Török adatok a XI. század óta ismeretesek, a legrégebbiek Kāšγ. *toqlï* '6 Monate altes Lamm' (Brock. 214), QB *toqlï* (Indeks 458). A török adatok alapján megállapítható, hogy a m. szó forrása nem lehet **toqlïγ*, mint eddig feltették, ilyen alak a törökben ugyanis nem volt. Ha lett volna, a karahánidák nyelve (Kāšγ., QB) megőrizte volna a szóvégi *γ*-t. A feltett szóvégi *-γ* hiányára utal még a tuv. *toγdu* is, mely egy korábbi *toγlu*-ra megy vissza (hangtani helyzettel magyarázható az *l* > *d* változás). És itt derül ki az is, hogy téves a török szó eddig felvett *-lïγ* ('valamivel ellátott' melléknévképző

főnevesített funkcióban) képzőre épített etimológia. A tuvaiban ui. ebben a képzőben megőrződöttt a szóvégi *-γ* (*-g*): *daglïg* 'hegyes, hegyi' < *dag* 'hegy'; *azïglïg* 'agyaras' < *azïg* 'agyar'; *čigirlig* 'édes' < *čigir* 'cukor'. Ugyanebben az értelemben vall a kirg. *toqtu* is. Itt sem állt a szó végén eredetileg *-γ*, mint ezt bizonyítja: *tōlū* 'hegyes' < *tō* 'hegy'; *azūlū* 'agyaras' < *azū* 'agyar'; *attū* 'lovas' < *at* 'ló'. Mindebből kettős következtetés vonható le. Először a m. szó forrása egy tör. *toqlu* lehetett. Ha az átvétel a honfoglalás előtt történt volna, akkor a szóvégi felső nyelvállású rövid magánhangzó (*u, ï*) az ómagyarban elsorvadt volna, és a szónak ma **tokoly* vagy ahhoz hasonló lenne a folytatása. Másodszor, ha viszont az átvétel a törökből a XIII. század második fele után történt meg, akkor a szóvégi *u* megőrződött (mint ahogy meg is őrződött), másodlagosan palatalizálódott az előtte álló *l*. A népetimológiás *tokjuh*, mondhatnók, szabályosan alakult ki a valóságos *tokju* < *toklyu* < *toklu* alakokból. A *toklyó* tehát végső soron régi török jövevényszavaink kipcsakos, pontosabban kún rétegébe tartozik.

15. *Az első szótagbeli magánhangzó palatalizálódása kipcsak elemeinkben*

Ezt a hangtani sajátságot leginkább a kúnból, besenyőből s a velük legközelebbi rokonságban álló kipcsak nyelvekből ismerjük. Vö. Räsänen, Lautgeschichte 81; Németh: BOH II, 56—7. A palatalizálódás rendszerint szókezdő helyzetben *y-* vagy *č-* után következik be. A jelenség ismeretes a CC-ben is, sajátságos módon a németnek nevezett (N) második részben, a Hittérítők Könyvében, melyet saját maga *tatar tili*-nek tart (a himnuszok nyelve nem azonos ezzel); az első, olasz (O) rész, a Tolmácsok Könyve ezt a különbségtevést nem ismeri. Kár hogy Grönbech sem jelzi a palatális ejtést, ill. a montecassinó-i *a*-t a félreérthető *á*-val írja át.

Néhány példa a CC-ból: *čäχla-* 'so tun', *čäyχal-* 'hin und her bewegt werden', ***čäliχ*** 'jähzornig', *čänäq* N, *čanaq* O 'Schale, Napf'; *čäχ* N, *čaq* O 'Zeit'; *yädä-* N 'ermüden'; *yäy* N, *yay* O 'Sommer'; *yälči* 'Tagelöhner'; *yälïn* N, *yalïn* O 'Flamme'; *yärä-* 'taugen, gefallen'; *yärli* N, *yarli* O 'arm'; *yäz* N, *yaz* O 'Wiese'. A volgai törökségből valók: tat. *čäükä* 'csóka', bask. *säükä*, köztör. ***čauqa***; tat. *čäč-* 'vet (gabonát), hint', bask. *säs-*, köztör. *sač-*; tat. *čänečke* 'tüske, villa', bask. *sänske*; tat. *yäš* 'életkor', bask. *yäš*, köztör. *yaš*; tat., bask. *yäš* 'könny', köztör. *yaš*; tat. *yäy, yay, ǰäy* 'nyár', bask. *yäy*, köztör. ***yay***; tat. *yäyäu, ǰäyau* 'gyalogos', bask. *yäyäü* —, köztör. *yadaγu*; tat. *yäšen* 'villám', bask. *yäsen*, köztör. *yašïn*.

Szókészletünk kipcsak eredetű elemei közül ezt a hangtani sajátságot tartalmazza:

csősz — az egyeztetés Vámbéryra nyúlik vissza, de hangtani nehézségek miatt még az EtSz. is fenntartással élt vele szemben. Kniezsa (MNy. XXX,

105—6) kifogástalan hangtani magyarázatával biztosította a szó helyes etimológiáját. Hasznosan feleleventette Csánki feltevését, amely szerint a *csősz*nek az Árpád-korban 'királyi tárnok' volt a jelentése. Ez a hiányzó láncszem jól igazolja, hogy ez esetben is a címek jellegzetes értékesökkenésével van dolgunk. Az oszmán-törökből jól ismert *čauš* (nyelvünkbe másodszor is bekerült a hódoltság korában *csausz* alakban) szintén ebbe a kategóriába tartozik. Mint méltóságnév ugyanis megtalálható az orhoni feliratokban *čabïš* alakban és 'aide de camp' jelentésben: az egykorú kínai források megerősítik e cím meglétét a régi türköknél; vö. Ligeti: MNy. LXXV, 39—40 és MNyTK II, 438—9. A cím értékének csökkenését Kāšγarī adata jól mutatja, nála e méltóság 'Offizier, der die Schlachtreihe richtet und die Soldaten von Übergriffen zurückhält' (Brock. 51). A következő fokozat már az oszm.-ban jelentkezik, és *csausz* képében eljut egészen hozzánk. Hangtani fejlődése a szónak világos: a türk *čabïš*-ban a hangzóközi helyzetben a *b* réshangúsodott, majd diftongussá fejlődött (*čaβïš* > *čaβuš* > *čauš*). A *čauš*-ból a szókezdő *č* hatására *čäüš* fejlődött, ebből a magyarban *cseüsz*, majd *csősz* lett. A hangtani fejlődés világos, sajátos értéket kölcsönöz neki, hogy a kipcsak nyelvekben korántsem általános e hangfejlődés; idővel talán sikerül majd meghatározni a kipcsak nyelveken belül azt a szűkebb réteget, amelyre ez a fejlődés jellemző volt, s amelytől e szót kaptuk. Vö. még: L. Bazin, L'antiquité méconnue du titre *čavuš*: Actes (Sofia 1968), 243—52;

csődör — a kevéssé szerencsés etimológiák közé tartozik. A magyarban kései (XVI. századi) előfordulása alapján lehetne ugyan középső rétegbe tartozó szavaink egyike, de a forrásául feltett csag. *čavdur* 'étalon' (PdC 281) magában áll. Az etimológiát Hasan Eren (MNy. XXXIX, 28—30) javasolta, s a *csősz*ben tapasztalt hangtani megfelelések alapján kifogástalan a magyarázat. Eren jól látta, hogy van egy mongol eredetű tör. *čabdar* 'fehér farkú és sörényű fakó', s ez jelentéstani szempontból nem egyeztethető össze az idézett csag. adattal; hozzáfűzhetjük, a hangtani közelítés is másodlagos, mert a mong.-ban a szó eredeti alakja *čabidar*. A csagatájban van a *čavdur*-nak (az idézett helyen) még ilyen értelme is: 'doué de réputation, d'honneur; qui hennit'; vö. még csag. *čaudur-* 'hennir', oszm. *čavdur-* 'wiehern' (Radl. III, 1936). Elképzelhető, hogy az ige a csag., oszm. *čav, čau* 'voix, son' származéka, s ide tartoznék még a csag. *čauči* is 'crieur public' (PdC 281). A *čavdur, čaudur* eredeti jelentése ezek szerint 'nyerítő (ló)' volna. A *csődör* nem alaptalanul javasolt etimológiája további megerősítésre szorul;

Küpcsecs — IV. vagy Kún László egyik kún feleségének a neve. A XIV. századi krónikákban *Cupchech* alakban őrződött meg (SRH I, 473). E kún nyelvű névnek semmi köze triviális népetimológiás változatához, a *Kúpcsőcs*höz, melyet Hóman is elfogadott (Magyar történet II², 12). A név összetétel, melynek első tagja a jól ismert köztör. *kōp* 'sok, bőséges, dús'. Főbb adatai: ujg. *kōp*; Kāšγ. *kōp* '1. viel; 2. dicht (Haar), weit verzweigt (Baum)'; Tefs. *kōp* 'sok'; csag. *köp* 'nombreux'; kún CC *köp* 'viel, sehr'; kzk. *köp* 'much, many, multitude, a lot'; tat., bask. *küp*. A név második tagja köztör. *sač* 'haj'; néhány adata: ujg. *sač, qara sač* 'fekete haj', *uzun sač* 'hosszú haj'; Kāšγ., QB, Tefs., Kor. *sač*; kún CC *sač* 'Kopfhaar'; tat. *čäč* 'haj' (TRS 649), bask. *säs* (BRS 496): a tat. és bask. alak a köztör. *sač* szabályos folytatása, a tatár egyben teljesen azonos a kún név második tagjával. A kifejezés különben megvan Kāšγarīnál: *köp sač* 'thick hair' (Clauson, ED 686).

16. *Oguz és kipcsak szókészleti sajátságok*

Az oguz és a kipcsak nyelv sajátságairól először Kāšγarī beszél, sommásan felsorolva néhány hangtani és szókészleti tulajdonságukat, amennyiben azok eltérnek saját anyanyelvétől, a karahánidától.

A két nyelv szembeállításával a mamelukok kipcsak szótári irodalmában találkozunk. A XIV—XV. század kipcsak „nyelvtanainak" a szerzői mondhatni gondosan ügyelnek arra, hogy olvasóikat a „helyes" kipcsak szavakra figyelmeztessék, és óvják az oguz típust képviselő türkmen sajátságok használatától. A türkmen nyelv „torzításait" szóvá teszi a Qawānīn szerzője, s óva inti olvasóját, nehogy éljenek a türkmen nyelv tökéletlen, tudatlanságot sugárzó tulajdonságaival (vö. Telegdi: KCsA. I. kieg. köt. 284: 7). Sajátságos módon a két nyelv beszélőinek egymás nyelvéről alkotott elutasító, lebecsülő nézete, úgy látszik, máig fel-felbukkan: ezt tapasztaltam 1936—1937-ben Afganisztánban végzett özbeg és türkmen nyelvi anyaggyűjtésem során. A nyelvi szembenállás nem mindenütt ilyen éles, a raszulidák polyglott szójegyzékeiben pl. békésen megférnek, keverednek a máshol összeférhetetlennek tartott oguz és kipcsak alakok, pedig ezek is XIV. századra nyúlnak vissza.

Az oguz-kipcsak különbözőség — eltekintve most a két török nyelvcsoportot a törökség többi ágától megkülönböztető egyezésektől — régi keletű a törökségen belül. Különösen szókészleti szempontból meglepő ez az elkülönülés, amely annyira jellegzetes, hogy csuvasos elemeink szókészleti tagolódásában is megfigyelhetők a nyomai. Legrégibb (csuvasos) elemeink inkább az oguzos szókészleti sajátságokat tükrözik, a középső réteg ún. kún-besenyő elemei viszont — érthetően — a kipcsakos szókészletben lelik meg párjukat.

A szójegyzékek tkm. és kip. adatai közti különbség olykor pusztán hangtani eltérést jelent, a két nyelv sajátos törvényszerűségei szerint. Az esetek többségében a különbség szókészleti jellegű: az egyik nyelv egészen más szót használ, mint a másik. Végül bizonyos esetekben csak elszigetelt tkm. adatok vannak feljegyezve. A szójegyzékek nem járnak el egységesen a különbségek feltüntetésében. Általában elöl áll az arab szó magyarázataként a kipcsak alak, utána a türkmen, s ezt fel is tünteti. Néhány esetben fordított a sorrend, azzal a különbséggel, hogy a tkm.-nel szemben egyszerű *turki* jelzés áll, köze-

lebbi meghatározása nélkül annak, hogy kipcsak-törökről van szó. Az esetek más részében csak a szópárok vannak megadva, anélkül, hogy ezt a szójegyzék részletezné.

Az elég gazdag szóanyagból az alábbiakban szemelvényt nyújtunk. Figyelembe vettük a következő szójegyzékeket: Leideni Névtelen, Abū Ḥaiyān *Idrāk* c. műve (Idr.; 1312), *Bulġat* (Bul. XIV. sz.), *Tuḥfa* (Tuh. XIV. század), *Durra* (Dur. XIV. század), *Qawānīn* (Qaw. XV. század), *Idrāk* széljegyzetei (Idr. sz. XV. század). A Jemeni Ötnyelvű (Jem. P) és Jemeni Négynyelvű (Jem. T) Szójegyzékre csak alkalmilag utalunk: az előbbinek általában az oguzos alakok alkotják a gerincét, az utóbbinak inkább a kipcsakos formák. Alábbi jegyzékünkben gyakorlati okokból előbb idézzük tkm. rövidítéssel az oguzos, majd a kip. rövidítés mögött a kipcsak alakot. Ahol ez szükségesnek tűnt, a szójegyzések hitelének igazolására más rokon adatokra is utalunk.

a) *Hangtani különbségek*

Tkm. *ädük* 'csizma, lábbeli' (Idr. 12); oszm. *edik*, tkm. *ädik* — kp. *ätik* (Idr., Qaw. 304), *ėtik* (LN 44, Hou.: *itik*); kún CC *etik*;

tkm. *ägin* 'váll' (LN 52; Hou. *äkin* olvasata hibás; Idr. 10); oszm. *eğin* 'upper part of the back', tkm. *egin* — kip. *äyin* 'Schulter' (LN, Idr.); nog., kirg. *iyin*;

tkm. *ämäk* 'szenvedés, gyötrelem' (Idr. 11); oszm. *emek* 'trouble, fatigue' — kip. *ämgäk* (Idr.);

tkm. *äv* 'ház' (Tuh. 14; LN 55; Bul. 10); oszm. *ev*, az. *ev* — kip. *öy* 'maison' (Tuh., LN, Bul.); kún CC *ev*, *iv*, *öv*;

tkm. *banbuq* 'gyapot, vatta' (LN 64; Idr. 67, Caf. *panpuq*); oszm. *pamuk* 'cotton', az. *pambïğ*, *pämïq* (AB 23) — kip. *mamïq* (LN, Idr.), *mamuq* (Tuh. 216); kún CC *mamuχ* 'Baumwolle';

tkm. *bägän-* 'örül, kedvel' (Tuh. 150); oszm. *beğen-* 'to like; approve' — kip. *beyän-* (Tuh., Idr. 17); kún CC *biyen-*;

tkm. *bängiz* 'arcszín' (LN 60, Hou.: *bängis*); oszm. *beniz* 'color of the face', az. *bäniz*, gag. *beniz* 'arc' — kip. *mägiz* (olv. *mäŋiz*) (LN), *mäniz*, sic.! (Idr. 58); kún CC *meyiz* 'Gesicht';

tkm. *bin-* 'lóra száll' (Idr. 88); oszm. *bin-* 'mount; ride' — kip. *min-* 'aufsitzen' (LN 101; Idr. 59; Tuh. 217); kún CC *min-* 'aufsteigen';

tkm. *bürä* 'bolha' (LN 61; Bul. 15); oszm. *pire* 'flea'; az. *birä*, gag. *pirä* — kip. *bürčä* 'Floh' (LN, Idr. 25); kún CC *bürčä* 'Floh'; a tkm. voltaképpeni hangtani párja: kkalp. *bürge*, özb. *burga*;

tkm. *dägirmän* 'malom' (Tun. 45); oszm. *değirmen* 'mill', az. *däyirman* (ARS 67), *degirman* (Gan. 177); tkm. *degirmen* — kip. *täyirmän* (LN 69; Idr. 102), *teyirmän* (Tuh. 45); kún CC *tegirmän* 'Mühle'; kirg. *tegirmen*, bask. *tirmän*, nog. *termen*;

tkm. *quršun* 'ólom' (LN 89; Idr. 82; Tuh. 211; Bul. 42); oszm. *kurşun* 'lead; bullet', az. *quryušun* (ARS 57), *kurgušun* (Gan. 324), tkm. *quršïn* (AB 356) — kip. *qoryašun* 'Blei' (LN, Idr., Tuh., Bul.); kún CC *qoryašïn* 'Blei', tat. *kurgašïn*, *kurgaš*, kirg. *qoryošun*;

tkm. *sičan* 'patkány' (LN 76; Idr. 90; Qaw. 322; Tuh. 236); oszm. *sıçan* 'rat; mouse'; az. *sičan*; tkm. *sičan*, gag. *sičan* 'egér' — kip. *sičqan* (LN, Idr., Qaw., Tuh.), *sičyan* (Idr.); kún CC *sičqan* 'Ratte', bask. *sïsqan*;

tkm. *yaymur* 'eső' (LN 106; Qaw. 311; Idr. 117); oszm. *yağmur* 'rain', az. *yaymur*, *yayïš*; tkm. *yaymïr* — kip. *yamyur* 'Regen' (LN, Qaw., Idr., Tuh.); kún CC *yamyur* 'Regen', nog. *yamgïr*, kirg. *jamyïr*.

b) *Szókészleti különbségek*

Tkm. *enük* 'kutyakölyök, kis kutya' (LN 44; Hou. tévesen: *itük*), *änük* (Idr. 11). Houtsma tévedését megismétli Kuryšžanov, és az *itük* olvasat védelmében a szót az *it* 'kutya' származékának akarja magyarázni; az *enük*, *änük* azonban jól adatolt, hiteles alak, vö. Clauson, ED 183; különben oszm. *enik* 'the young of a carnivorous animal, whelp, cub, puppy etc.'; gag. *enik* 'állat kölyke, kicsinye' — kip. *küčük* (LN, Idr.); kirg. *küčük*, nog. *küšik*, tat. *kŏček*, bask. *kŏsŏk*;

tkm. *bïngar* 'forrás' (LN 65), *mïnar* (Idr. 59); Kāšγ. *mïngar* 'Quelle (oguz szó)'; oszm. *pınar*, *punar* 'spring, source' — kip. *kŏz* (LN, Idr.); a szó eredeti jelentése 'szem', vö. per. *čašm* 'the eye', *čäšma* 'a fountain, source, spring' (Stg. 393, 394), Horn, GNE, 98, nº 440;

tkm. *bol* 'beaucoup, nombreux' (LN 110; Idr. 20); oszm. *bol* 'wide; loose; ample, copious, abundant'; az. *bol*; gag. *bol*; tkm. *bol*, *mol* — kip. *kŏp*, *öküš* (LN, Idr.); kún CC *kŏp*; kirg. *kŏp*;

tkm. *čäkirgä* 'sáska; szöcske' (LN 72), *čäkürgä* (Idr. 32), *čäkirtgä*, *čäkürge* (Tuh. 161), *čäkürgä* (Bul. 17); Kāšγ. *čäkürgä* 'Heuschrecken', oguz szó; oszm. *çekirge* 'grasshopper; locust'; az. *čäyirtkä* (ARS 230), *čegirtgä* (Gan. 322); tkm. *čekirtke* — kip. *sarïnčqa* (LN, Hou. csak arab írással adja meg a szót, Kuryš. *sara*[*n*]*čqa*-t olvas), *sarïnčqan* (Idr.); kún CC *sarïnčqa* 'Heuschrecke';

tkm. *čïban* 'fekély, kelés' (LN 70; Hou. *čäpän* olvasata hibás; Idr. 29), *šïban* olv. *čïban* (Tuh. 247; Faz. 407; Ata. és Faz. tévesen olvas *i*-t); oszm. *çıban* 'boil; abscess', gag. *čïban*, az. *čïban* és *čiban*, tkm. *čïban* — kip. *baš* (LN, Idr.); vö. Deny, Turcica I. *baš* 'blessure': Journ. As. 1943—1945, 185—210;

tkm. *dämrän* 'pointe de flèche en fer' (Idr. 33); Muh. *dämränči* 'ok demiri yapan'; oszm. *temren* 'head of an arrow or spear', oszm. T. *demren*, *temren* 'okun ucuna gicirilen kemik veya demir parça' (TTS I, 191) — kip. *bašaq* (Idr.);

tkm. *dodaq* 'ajak' (LN 74; Qaw. 309, Tel. *dudaq*); oszm. *dudaq* 'lip',

az. *dodag*, gag. *dudak*, tkm. *dõdak* — kip. *ärin* (LN ; Idr. 12) ; kún CC *erin* 'Nasenloch, Zahnfleisch' ; kirg. *erin*, tat., bask. *iren* ;

tkm. *gõndär-* 'envoyer' (Idr. 51 ; Bul. II, 61 ; Tuh. 207), a kipcsak módra olvasott szókezdő *k-* védhetetlen ; oszm. *gönder-* 'to send', az. *ǵõndär-* ; tkm. *gönder-* — kip. *uzat-* 'conduire' (Idr. 124 ; Bul. II, 21, 78 ; Tuh. 273) ; kún CC *uzat-* 'geleiten, führen' ; kirg. *uzat-* ;

tkm. *qarïnǰa* 'hangya' (LN 90 ; Hou. : *qarïnča*, Kuryš. ismétli ; Qaw. 3, 317) ; oszm. *karınca* 'ant', az. *ganïšga* (ARS 46), *karïška*, *karïnǰa* (Gan. 188), tkm. *qarïnǰa* (AB 157) — kip. *qumursqa* (LN 93 ; Hou. : *kamursaka*), *qumursγa* (Idr., ms. *qumursuγa* Caf. 81 ezt az olvasatot fogadja el), *qumrusqa* (Tuh. 211 ; Faz. 347 ugyanígy), *qïmïrsayï* (Bul. I, 43) ; kkalp. *qumïrsqa*, kirg. *qumursqa*, bask. *qïmïrθqa* ;

tkm. *qarïš-* 'mélanger' (Bul. II, 21, 66 ; Tuh. 185) ; oszm. *karış-* 'to mix (with others) ; join, etc.' ; az. *garïš-*, tkm. *qārïš-* (AB 150), *gārïš-* (TRS 162) — kip. *bulaš-* (Bul. 48 ; Tuh. 157) ; kún CC *bulγaštur-* 'zusammenrühren, mischen', kirg. *bulγaš-* ;

tkm. *qawaq* 'nyárfa' (LN 93) ; oszm. *kavak* 'poplar', az. *govaǧ* — kip. *ausaq* (LN 56) ; tob. *ausaq* 'Espe' ; tat. *usak*, bask. *uθaq* ;

tkm. *qurt* 'farkas' (LN 89 ; Idr. 82 ; Qaw. 318 : *qurut* ; Bul. 42 : *qurt*, *qurd*) ; oszm. *kurt* 'wolf' ; az. *qurd*, gag. *kurt*, tkm. *qūrt*, *qūrd* — kip. *börü* (LN 61), *böri* (Qaw. 307) ; Idr. *böri* (22, Caf. : *börü* ; Tuh. 157) ; kún CC *börü*, *böri* ; nog. *böri*, kirg. *börü*, tat., bask. *büre* ;

tkm. *quyumǰi* 'orfèvre' (LN 95, Hou. : *qayumči* téves olvasat), *quyunǰi* (Idr. 84, Caf. : *quyunči*) ; oszm. *kuyumcu* 'goldsmith, jeweller', krm. *quyumǰu* 'der Gold- oder Silber-Arbeiter', gag. *kuyumǰu* — kip. *kümišči* 'Silberschmied' (LN 98) ; nog. *kümisši* ;

tkm. *käčä* 'nemez' (LN 96 ; Idr. 43) ; oszm. *keçe* 'felt ; carpet, mat', az. *kečä* : krm. *käčäǰi* 'der Filzwalker', gag. *keča*, tkm. *keče* — kip. *kiyiz* 'Filz' (LN 101 ; Idr. 50 ; Tuh. 202) ; kún CC *kiyiz* 'Filzdecke' ; kirg. *kiyiz* ;

tkm. *kilim* 'szőnyeg' (LN 98 ; Idr. 48) ; oszm. *kilim* 'woven matting ; carpet without pile', gag. *kilim*, tkm. *kilim* (mint műveltségszó megvan számos kipcsak nyelvben is) — kip. *čäkmän* 'Tapet' (LN 72, Hou. *čökmän* olvasata téves, követi Kuryš. 221) ; kún CC *čekmän* 'wollenes Tuch', nog. *šekpen*, *šepken*, bask. *säkmän*, kar. L *cekmen* ;

tkm. *köy* 'falu' (LN 100) ; oszm. *köy* 'village ; country (as opp. to town)', krm. *köi* 'das Dorf' — kip. *känt* 'Dorf' (LN 99, Idr. 45 ; Bul. 29 ; Tuh. 195 ; Qaw. 314) ; kún CC *kent* 'Stadt', kirg. *kent* ;

tkm. *künäš* 'nap, napfény', helyesebben *günäš* (LN 99, Hou. : *künäs*, követi Kuryš. 151 ; Idr. *künäš* 55 ; Qaw. 316), minden esetben *günäš* olvasatot javasolok ; oszm. *güneş* 'sun ; sunshine', az. *ǵünäš* 'soleil' ; gag. *güneš*, tkm. *güneš* — kip. *quyaš* (LN 94 ; Idr. 83 ; Qaw. 318 ; Tuh. 213) ; kún CC *quyaš* 'Sonne', tat *kojaš*, bask. *qoyaš* ;

tkm. *sataš-* 'rencontrer' (Bul. II, 21, 69) ; óoszm. *sataš-* 'rencontrer' (Zaj., Kal. 145) ; tkm. *sataš-* — kip. *yoluq-* (Bul. 21, 57 ; Idr. 127) ; kún CC *yoluq-*, *yoluχ-*, *yoluγ-* 'begegnen', nog. *yoliq-* ; kirg. *ǰoluq-* ;

tkm. *särčä* 'veréb' (LN 76 ; Bul. 18 ; Idr. sz. 41) ; oszm. *serçe* 'sparrow', az. *särčä*, tkm. *serče* — kip. *čïpčuq* (LN 70), *čïpčaq* 'moineau' (Bul. I, 18), Idr. *čïpčïq* (Caf. 26 *čapčuq*-ra javítja), *čïpčaq* (Qaw. 308) ; kún CC *čïpčïq* 'Vogel' ; krcs. *čïpčïq* 'Sperling, kleiner Vogel' ; kirg. *čïmčïq* 'mindenféle kismadár', tat. *čïpčïk* 'veréb', bask. *sïpsïq* ;

tkm. *sïrča* 'vitre' (LN 76 ; Bul. I, 48 ; Idr. 91 ; Tuh. 237, 247) ; oszm. *sırça* 'glass ; paste (false diamond)' ; gag. *sïrča* — kip. *yïldïrïm* 'Glas' (LN 107) ; kún CC *yïltrïn* 'Glas ; Flasche' ;

tkm. *sögüt* 'fűzfa' (LN 77, Hou. : *sügüt*, Kuryš. 192 ismétli) ; oszm. *söğüt* 'willow', az. *söyüd*, gag. *sût*, tkm. *sövit* — kip. *tal* 'Weide' (LN 83 ; Tuh. 250) ; kirg. *tal* ;

tkm. *tavšan* 'nyúl' (LN 85 ; Qaw. 324) ; oszm. *tavşan* 'hare', az. *dovšan* ; gag. *tavšan*, *taušan*, tkm. *tavšan* — kip. *qoyan* (LN 94 ; Idr. 80 ; Bul. 40) ; kún CC *qoyan* 'Hase' ; kirg. *qoyon*, nog. *koyan* ; tat. *kuyan*, bask. *quyan* ; vö. ótör. *qodan*, *qoyan*, Clauson, ED 678 (a *d* elsőbbsége nem vitás) ;

tkm. *tälim* 'sok, számos' (LN 66), *dälim* (Idr. 33 ; 178) — kip. *kõp* (LN 95 ; Idr. 52) ; kún CC *köp* ; l. fentebb s. v. tkm. *bol* ;

tkm. *tirsäk* 'könyök' (LN 67 ; Qaw. 325), *dirsäk* (Idr. 14), *tirsäk* (Tuh. 259) ; oszm. *dirsek* 'elbow', az. *dirsäk*, gag. *dirsek*, tkm. *tirsek* (AB) — kip. *čïqanaq* 'Ellbogen' (LN 72), *čaγanaq* (Qaw. 308), *čaγanaq* (Idr. 29 ; Tuh. 161) ; kún CC *čïγanaq* 'Ellbogen' ; nog. *čïganak* ; kirg. *čïqanaq* ;

tkm. *yïldïrïm* 'villám' (LN 107 ; Qaw. 312 ; Tuh. 285) ; oszm. *yıldırım* 'lightning', az. *ïldïrïm*, gag. *yïldïrïm*, tkm. *yïldïrïm* — kip. *yašïn* (LN 103 ; Idr. 122) ; kún CC *yïltramaq* 'Blitz' ; nog. *yasïn* ; tob. *yašïn* 'der Blitz' ; bask. *yäsen*.

c) *Régi tõrõk elemeinkkel kapcsolatos szópárok*

Tkm. *alu* 'Pflaume, Pfirsich, Kirsche' (LN 54) ; per. *ālū* 'a name of different fruits ; a plum' — kip. *kõkän* (LN 100 ; Idr. 51) ;

tkm. *armut* 'körte' (LN 46 ; Idr. 46 ; Tuh. 141 ; Qaw. 303) ; per. *armūd* for *amrūd* 'a pear' ; krm. *armut* 'Birne' ; az. *armud*, gag. *armut*, tkm. *armït* — kip. *kärtmä* 'Birne' (LN 96 ; Idr. 46) ; kún CC *kértmä* 'Birne' ; kmk. *gertma* 'Holzbirne' ;

tkm. *bänir* v. *pänir* 'sajt' (LN 71), *päynir* (Tuh. 229), *bäynir* (Idr. 17 ; Qaw. 306) ; oszm. *peynir* 'cheese', gag. *peynir*, *pïnir*, az. *pendir*, tkm. *peynir* ; per. *panïr* 'cheese' — kip. *čïγït* 'Käse' (LN 71, Hou. *čft* olvasata helytelen), *čïqït* (Tuh. 162) ; kar. T *čïγït* 'Käse' ; osz. *ciyd* ;

tkm. *buγdai* 'búza' (Idr. 24 ; Tuh. 157 ; Bul. 14 ; LN 62) ; oszm. *buǧday* 'wheat', az. *bugda*, tkm. *bugday* — kip. *buyday* (Idr. 24 ; Tuh. 159) ; kún CC *boday*, *boγday* 'Weizen', krcs., blk., kmk. *buday* ;

tkm. *daquq* 'tyúk' (LN 74) — kip. *dayïq* 'poule' (LN 74); kún CC *tavuq, tavoχ* (inkább *tauq, taoχ*) 'Huhn, Hahn; Henne';

tkm. *ïrmaq* 'folyó' (LN 105; Idr. 42); oszm. *ırmak* 'large river'; az. *ïrmak* — kip. *özän* 'Fluss' (LN 47, bizonytalan olvasat), *özän* 'nehir' (Idr. 66);

tkm. *qartal* 'sas' (LN 89; Idr. 71); oszm. *kartal* 'eagle'; az. *gartal* — kip. *küčügän* 'Adler, Geier' (LN 96, Hou. kérdőjellel *küčkän*; Kuryš.: *küčigen*), *küčkän* (Idr. 50, Caf. *köčken*), *köčikän* 'espèce de vautour' (Bul., Zaj.: *?küčkän*);

tkm. *qoč* 'kos' (LN 88; Idr. 78; Bul. 40); oszm. *koç* 'ram'; az. *goč*; gag. *koč*; tkm. *goč* — kip. *qočqar* 'Widder' (LN 88; Idr. 78; Tuh. 203; Bul. 40); kún CC *qočqar* 'Widder', nog. *koškar*, kirg. *qočqor*, tat. *kučkar*;

tkm. *käči* 'kecske' (LN 96; Idr. 43; Qaw. 313; Tuh. 190; Bul. 28); Kāšγ. *käči* 'Ziege' (oguz); oszm. *keçi* 'goat', az. *keči*; gag. *keči*; tkm. *geči* — kip. *äčki* 'Ziege' (AL 45; Idr. 9; Bul. 40), *ički, iški, ikši* (Tuh.; olv. *éčki, ékči*); kún CC *ečki* 'Bock'; kirg. *ečki*, nog., kkalp. *eški*; tara, tob. *icki*;

tkm. *känä* 'kullancs' (LN 99; Idr. 44; Tuh. 194), *köne* (Tuh. 207); oszm. *gene* 'tick', az. *ǵänä*, tkm. *gäne* — kip. *qasïrtqa* 'Laus', kún CC *qasartqa, qasartqï* 'Eidechse (!)', nog. *kasartkï* 'kullancs';

tkm. *kičiǰäk* 'kicsike' (Idr. 48) — kip. *kičkinä* (Idr. 48);

tkm. *köbäk* 'köldök' (LN 99; Idr. 43, Caf.: *ǵöbäk*), *göbek* (AL, Kuryš. 105), *köbek* (Tuh. 206); oszm. *göbek* 'navel; centre', krm. *göbäk* 'der Nabel'; az. *ǵöbäk*; gag. *göbek*; tkm. *göbek* — kip. *kindik* 'Nabel' (LN 99, Hou.: *kündik*; Kuryš. 151 ismétli; Idr. 49; Tuh. 191); kún CC *kindik* 'Nabel'; tat., bask. *kendek*; kirg. *kindik*;

tkm. *singäk* 'légy' (LN 76, íráskép: *sʉγ'k*; Bul. 45: *singäk*; Tuh. 239); oszm. *sinek* 'fly', krm. *sinäk* 'Fliege'; tkm. *siŋek* — kip. *čïbïn* 'Fliege' (LN 70; Idr. 29; Bul. 17); kún CC *čibin* 'Fliege'; kirg. *čïbïn, čïmïn*; kkalp. *šbïn*, kar. L *cibin*, tat. *čeben* 'légy', bask. *seben*;

tkm. *yaz-* 'ír' (LN 103; Bul. II, 21; Qaw. 312; Tuh. 282; Idr. 123); oszm. *yaz-* 'to write; inscribe', az. *yaz-*, gag. *yaz-*, tkm. *yaz-* (e szó megvan számos kipcsak nyelvben is) — kip. *čïz-* 'schreiben' (LN 71; Bul. II, 21); kún CC *čiz-* 'schreiben'; kar. L *cïz-*;

tkm. *yignä* 'tű' (LN 107; Idr. 38; Tuh. 8, a margón), *ignä* (Qaw. 310); Muh. *yignä*; oszm. *iğne* 'needle; pin'; krm. *ignä*; az. *iyne* (ARS 94), *igne* (Gan. 124); tkm. *inne* — kip. *yinä* (LN 110, olv. *iynä*); *inä* (Idr. 39), *iynä* (Tuh. 180); kún CC *iginä, ine* 'Nadel; Packnadel'; nog. *iyne*; kkalp. *ine*: bask., tat. *enä*, kar. L *ine*.

IV.
A MAGYAR NYELV IDEGEN KAPCSOLATAI A TÖRÖK ÉRINTKEZÉS ELŐTT

1. *Az ugor egységben*

Idegen elemek már az uráli, finnugor, ugor szókészletbe is kerültek, ezek azonban a magyar nyelv szempontjából nem számítanak jövevényszavaknak: egyöntetű vélemény szerint nyelvünk ősi elemei közt van a helyük. Így például a MSzFgrE. a magyar nyelv finnugor elemei közt tárgyalja az iráni eredetű *arany* (93—4), az „indoiráni" vagy „ősiráni" *szarv* (71—3), az „indoiráni (árja)" *száz* (573), az ugor (finnugor) kori „árja" átvételnek tartott *hét* (283—4) szavakat, valamint a magyar szókészlet törökből eredeztetett ugor kori elemeit: *hattyú* (278) stb.

A kétségtelenül kifogástalan gyakorlattól ebben az esetben kivételesen eltérnénk, itt is csak az ugor vonatkozásában. E háromtagú kis nyelvi közösség amúgy is még számos felderíteni való sajátságot tartalmaz; e tekintetben igen tanulságos Benkő Loránd (MNyT. 274) rövid, de magvas tájékoztatója az ugor szókészlet magyar vonatkozásairól. A kivételes eljáráshoz azért folyamodtunk, mert az ugor nyelvi közösség ma ismert idegen nyelvi kapcsolatai közül az iráni — különböző formában — tovább folytatódott a közösség felbomlása után a magyarban is, az obi-ugorban is. A kisebb intenzitással jelentkező török—ugor nyelvi kapcsolat különösen a magyar szempontjából érdemel megkülönböztetett figyelmet.

2. *Ugor kori iráni kapcsolatok*

Nem lehet feladatunk, hogy a finnugor és a magyar nyelv iráni kapcsolatainak szentelt nagy terjedelmű, igen különböző értékű irodalmat itt mégoly vázlatosan is áttekintsük. Nem kísérhetjük figyelemmel az úttörő jelentőségű műveket sem, mint amilyen Munkácsi, Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben, Jacobson, Arier und Ugrofinnen, Sköld, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Következő megjegyzéseinkben csak a kutatás mai állapotát jelző néhány fontosabb műre lehetünk figyelemmel. Ezek közül valók Bárczi Géza szókészleti vonatkozású munkái (SzófSz., Szók., MNyÉletr.), a TESz., A. J. Joki, Uralier und Indogermanen: MSFOu. 151 és nem utolsósorban Harmatta János, Irániak és finnugorok, irániak és magya-

rok: Magyar őstörténeti tanulmányok (Bartha, Czeglédy, Róna-Tas szerk.), 167–82.

E jeles szerzők műveiben távolról sincs egyetértés, sem a problémák felvetésében, sem a javasolt megoldásokban. A nem iranista, de kitűnő magyar nyelvtörténész, szigorú kritikus Bárczi a korábbi kutatások eredményeit próbálta megrostálni: nem az ő hibája, hogy a szerteágazó véleményeket ritkán lehetett a valószínűség határai közé terelni. A TESz.-nek sajnálatos módon nem akadt iranista munkatársa; kívülálló számára viszont ezen a területen nem könnyű az eligazodás. Ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy ez az etimológiai szótár amúgy is szigorú mércével mért, nem meglepő, hogy a TESz.-ben iráni kapcsolatú szókészleti elemeink eléggé vigasztalan képet nyújtanak: az esetek többségében az ilyen jellegű etimológiákat elhárítják, vagy azzal, hogy a korábban javasolt szófejtés bizonytalan, vitatott, vagy azzal — a javasolt iráni kapcsolatra szót sem vesztegetve —, hogy a szó eredete ismeretlen. Ott, ahol ezt nem teszik, ingadoznak, s bizonytalankodva jelzik, hogy a szó „feltehetőleg", „valószínűleg" iráni eredetű. A 29 legismertebb iráni kapcsolatú szó közül a TESz. mindössze 8 esetben nem él fenntartással (közülük is 3 ugor kori kölcsönzés). Joki (236) nem mulasztotta el a TESz. gyengéit kritika tárgyává tenni, kiemelve az „altaji" és iráni vonatkozású etimológiák fogyatékosságát, valamint az ilyen tárgyú bibliográfia hiányosságait. Ám Joki, fejlett kritikai hajlandósága ellenére, szintén nem bizonyult döntőbírónak. Harmatta (167) lényeges kérdésekben nem ért vele egyet, és nézete szerint Joki feldolgozásában „nagyfokú bizonytalanságot találunk az átvételek helyének és idejének megítélésében".

Harmatta nézetei az iráni–finnugor(–magyar) nyelvi kapcsolatokról megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. E nézetek nem minden részletével tudunk egyetérteni, számos ponton azonban — megítélésünk szerint — lényeges haladást képviselnek elődeikkel szemben. Itt most csak az iráni nyelvek legrégibb történetére vonatkozó megállapításairól szólunk röviden; a középiráni kapcsán felmerülő kérdésekre alább térünk vissza.

Joki a korábbi indoiráni elmélet megerősítését látja a Gimbutas-féle kurgánkultúra értelmezésében. Ez a régészeti emléksor az i. e. V–II. évezredből származik, és az indoeurópai alapnyelvet beszélő ősnép régészeti hagyatéka volna. Harmatta ennek az értelmezésnek a helyességét kétségbe vonja. Szerinte ind nyelvekkel finnugor törzsek szomszédságában már az indoiráni korszak kezdetén nem számolhatunk, következésképpen finnugor vonatkozásban indoeurópai (árja) korszakról „voltaképpen alig beszélhetünk". E visszafogott fogalmazás mögött talán feltevés húzódik meg, a gyakorlatban azonban az indoiráni–finnugor érintkezésről többé nem esik szó, helyette az érintkezés legrégibb fázisát az ősiráni–finnugor korszak képviseli. Ez merész szembefordulás a régebbi megcsontosodott felfogással, amely nyilván többek ellentmondását fogja kiváltani; megvallom, az új elméletet vonzónak találom, amely a csillagos alakok képzeletvilágából a hihetőbb valóság felé vezet.

Az ősiráni–finnugor kapcsolatokat Harmatta közel négy évezredre teszi (169). E temérdek idő alatt az ősiráni fonémarendszer jelentős változásokon ment keresztül, ennek alapján története VII nagy korszakra volna osztható; a belőlük származó jövevényszók zöme a II–V. periódusban került volna a finnugor nyelvekbe, i. e. 4500 és 1600 között. Az ősirániból 53 szó került volna fgr. nyelvekbe (ennyit őriztek volna meg belőlük a mai nyelvek). Közülük 24–27-et tartott volna meg a finn, mordvin, zürjén, votják és a magyar, ugyanakkor csak 12–14 ősiráni szókészleti elem volna található a lapp, cseremisz, vogul és osztják nyelvben. E szembetűnő mennyiségi különbség lehetséges magyarázatai közt megemlíti a nyelvcsere egyéb körülményektől is felvillantott lehetőségét (174). Az eredmény új és valóban meglepő, ám a követett módszer ortodoxnak alig mondható, s ellentmondást válthat ki. A számok mögött a hangtörvények abszolutizálása húzódik meg. A nyelvemlékes anyag alapján készített nyelvtörténet azt mutatja, hogy egyazon nyelvjáráson belül, ugyanazon a kronológiai szinten nem is jelentéktelen különbségek figyelhetők meg: a fonémarendszer szinte soha nem merev sémák szerint változik. A másik, inkább szokatlan módszertani eljárás: mai előfordulások alapján meghatározni az ősfgr. számszerűségét kockázatos vállalkozás. Mellesleg szokatlan dolog az ugor csoportot darabjaira szedni olyan korra vonatkozólag, amikor még semmiképp sem lehet szó magyar és külön obi-ugor nyelvről; a köztük mutatkozó számbeli különbség nem egy esetben bizonyíthatóan kései keletkezésű. E részletekre vonatkozó jogos ellenvetések olykor nemcsak a részletek megítélését befolyásolják, mégis Harmatta elméletében van valami vonzó, mert a nagy összefüggéseket illetőleg magukban hordozzák a helyes megoldás magját.

Az óiráni kort Harmatta i. e. 800 és 200 közé teszi. Az e korból származó jövevényszavak számát 57-re becsüli, s bennük a szkíta törzsszövetségeknek finnugor törzsekre gyakorolt erőteljes hatását látja. E kor legtöbb óiráni jövevényszava a mordvinból (19), zürjénből (33) és votjákból (25) volna kimutatható, míg a magyar 6, a vogul 9, az osztják 8 óiráni jövevényszava ennek az érintkezésnek a mélypontját jelentené.

Az ugor kor iráni jövevényszavai az ősirániból és az óirániból származhatnak. Az ugor kort ugyanis, mai becslések szerint, az i. e. III. évezred végétől az i. e. I. évezred közepéig tartó időszakra szokás tenni (Hajdú, Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 14). A nyelvészeti paleontológia kronológiája érthetően ingatag. Áll ez az iráni nyelvek kezdeteire is, így pl. Oranskij az ősiránit és óiránit egybemossa, és történetét i. e. II. évezreddel kezdi (I. M. Oranskij, Vvedenie v iranskuju filologiju, Moskva 1960, 54). De érvényes ez az ugor kor kezdetére is: hiszen a finnugor és az ugor egység kezdete e feltevés szerint olyan elérhetetlen messzeségbe nyúlik vissza, hogy azt

nyelvészeti eszközökkel alig lehet valószínűsíteni. Az ugor kori ősiráni, de még az óiráni jövevényszavak egyetlen elválasztó kritériuma az volna, hogy azok csak az ugor nyelvekből mutathatók ki. Ez a kritérium sajnos nem teljesen kifogástalan: lehet, hogy az ősi ugor kölcsönzést csak az egyik mai nyelv őrizte meg, a másik kettőből kihullott; fordítva, mind a három nyelvből kimutatható iráni szó különböző időből, különböző nyelvjárásból származhat. Mindenképp indokolt tehát, hogy szem előtt tartsuk KORENCHY kis monográfiáját az obi-ugor nyelvek iráni jövevényszavairól (ÉVA KORENCHY, Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen). A könyv 43 etimológiát tartalmaz, közülük KORENCHY 8-at származtat az ugor korból, 13-at az obi-ugor, 11-et az ősvogul és 5-öt az ősosztják időből. A legkésőbbi iráni kölcsönzések i. sz. VI. századból származnának.

A javasolt 8 etimológia nem mindegyike kifogástalan, számuk azonban így is meghökkentően alacsony, ha figyelembe vesszük, hogy ez egy több mint kétezer éves nyelvi érintkezésnek volna a hagyatéka. Tanúságuk mégsem vonható kétségbe. Közülük való:

arany — vog. KL *tåriń*, AL *tarėń*, FK *tā̊rėń*, P *tariń*, *tarńė* 'Kupfer'; osztj. V *lə̄rńɜ* 'Kupfer (Samowar-)', Vj. *i̯ǫrńi* 'Messing, Kupfer' ~ óiráni *zaranya*; av. *zaranya*, óper. *daraniya-*, pehl. *zarr*, per. *z.ar*, *zar(r)īn*, szogd *zyrn*, osz. (*syγ*)*zärin*, (*suγ*)*zärina* (< *syrx-zärīn*, *surx-zärinä* 'vörös arany', vö. ABAEV, Ét. slov. III, 190); szkr. *hiraṇya*. Régebben a m. szót az obi-ugor megfelelőkön kívül egyeztették még a mord., cser., zürj., votj. 'arany' jelentésű alakokkal; ezek azonban nem tartoznak ide, különböző iráni nyelvjárásokból (nyilván különböző időből) származnak. Említést érdemel, hogy 'arany' jelentésben a vog., osztj. *sårńi* jövevényszó a zürjénből. *Arany* szavunkat korábban a fgr. eredetű szókészletünkbe sorolta (ahová az „iráni"-ból került) a SzófSz.; a MNyÉletr. szerint (22) ez a fgr. szó óiráni eredetű. A TESz. ingadozik az ugor és fgr. kori eredet között. Ezzel szemben az EtSz. — SJÖGRENnel szemben — rámutatott arra, hogy a fgr. adatok nem mennek vissza közös „árja" alakra: ugyanez a szótár különben már jelezte az 'arany' jelentésű vog., osztj. szavak zürjén eredetét. A m. *arany*-t helyesen az ugor korból eredezteti KORENCHY (77: 35) és JOKI (250: 8), továbbá MSzFgrE. II, 94. Az ugor szó indoiráni (árja) eredete tárgytalannak tekinthető; az ősiráni és óiráni eredeztetést illetőleg történeti és egyéb meggondolások az utóbbi feltevés mellett látszanak szólni;

hét (*hetet*, *heten*), óm. *hetü* — vog. KL *šō̊t* 'sieben', TJ *sät*, AK *sə̄ə̯̊t*, FK *sə̀ət*, P *sɔ̀ət*, AL *sɔ̀ɔt*, Szó. *sāD* 'sieben; Woche'; osztj. DN *tə̄ʙət*, V *lə̄u̯ət*. Vj. *iki i̯ə̄u̯ət*, Trj. *aə̄pət*, Ni. *tə̄pət*, Kaz. *aə̄ʙət*, O *lə̄bət* 'Woche', Ko. *tə̄pət* J. *aə̄pət* 'sieben; Woche'. A m. *hét* szókezdője másodlagos, a *hat* analógiájára keletkezett. Ugor alapalak *säptä* ~ av. *hapta-*, szaka *hau̯da*, szogd. *'βt* (= *avd*), alán *avda* (ebben: *'Αρδάβδα*); per. *haft*, osz. *avd*, jagn. *avd* ~ szkr. *sapta-*, káf. *sɛtɛ*, dárd *sat*, *sät*. A m. szót ugor kori kölcsönzésnek tartja BÁRCZI

(SzófSz.), a TESz. a MSzFgrE., KORENCHY. A probléma az átadó nyelv meghatározása körül jelentkezik. A vogul alak szókezdő *ś*-re utal; a MSzFgrE. ugyanezt a nehézséget jól megmagyarázza a m. *ér-* 'berühren', *év*, *ev* 'Eiter' szókezdőjének hasonló fejlődésével, azonban így is magyarázatra szorul az iráni szókezdő. TOIVONEN e szókezdő miatt igen korai átvételt tesz fel, nevezetesen majdhogynem ieur. eredetre gondol, de legalábbis preárja korira. BÁRCZI előbb (Szók.² 51) ősiránira, majd később (MNyÉletr. 22) védhetetlenül óiránira szavazott. A MSzFgrE. árja korinak tartja az ugor szót. JOKI (313) határozatlanul mozog e nehézségek között, annyit azonban joggal jegyez meg, hogy a vogul szókezdő *ś-* magyarázatára idevont tohár. A *säptä-* tárgytalan. KORENCHY (70: 27) a hangtani nehézségek mérlegelése után (e nehézségek a vokalizmust is érintik) az ugor eredet mellett dönt, a ma kielégítően meg nem magyarázható problémák okát az egykorú ugor és az átadó iráni nyelv kellően nem ismert hangállapotában keresi. HARMATTA (171) a finnugor (értsd ugor) **säptä* 'hét' alakból indul ki, melyet egy ősiráni **septa*-ra vezet vissza; ez utóbbi alak nézete szerint az ősiráni IV. korszak középső szakaszára volna jellemző. A m. *hét* jól példázza az ugor kori idegen elemek sajátos nehézségeit, melyek abból adódnak, hogy sem az átadó, sem a befogadó nyelv hangtörténetét nem ismerjük pontosan, s a rendhagyó hangtani megfeleléseket türelemmel, körültekintéssel kell kezelnünk;

ostor — vog. É *ə̄štėr* 'Peitsche', TJ *aštə̀·r*, FK *ə̀štər*, AK, AL, KL *oštər*, P *ɔštər*. A némelyektől idevont cser. *βa·štər*, *βoštə̄r* 'Sprössling, Schlössling (des Baumes), Gerte, Rute' nem kapcsolható a m. és vog. szóhoz; ~ av. *aštrā-* 'Geissel, Peitsche, Knute', pehl. *astra* ~ szkr. *āṣṭrā* 'Stachel zum Viehantreiben' (szkr. *ājati* 'treibt'). E jövevényszó értelmezése körül szintén ingadozás tapasztalható. Így BÁRCZI előbb (SzófSz.) finnugor, majd (Szók.² 14) „talán ugor" eredetűnek vélte. A TESz. az ugor mellett „esetleg" a finnugort is esélyesnek látta. SzFgrE. (507) a cser. adat idevonását csak bizonyíthatatlan feltevés árán tartja lehetségesnek. JOKI (299) a szó ugor eredetében is kételkedik, s arra hajlik, hogy a m. és vog. szót más-más iráni nyelvből magyarázza, sajnos közelebbi indokolás nélkül. KORENCHY (56: 8) az ugor kori eredet mellett foglal állást, bár a vokalizmusban mutatkozó rendhagyó megfelelés nem kerüli el a figyelmét. Az ugor szót BÁRCZI (MNyÉletr. 22) óirániból származtatja, KORENCHY az ősiráni mellett lehetségesnek tartja az óiránit is. JOKI középiráni eredeztetése alig érdemel figyelmet, főleg ha meggondoljuk a m. és vog. szó körüli bizonytalankodását. HARMATTA (171) itt is finnugorból indul ki (m. és vog. utalása azonban ugornak értelmezendő), s a feltett fgr. **oćtara* 'ostor'-t ősir. **aćtrā*-ból származtatja. A kikövetkeztetett ősir. alak az ősiráni nyelv fejlődésében a II. korszak II. szakaszába volna beilleszthető. Megjegyzendő, HARMATTA régi példái közt több olyan meggyőző egyeztetés található, ahol az ősir. szókezdő *a*-nak fgr. *o* felel meg;

magyar, megyer — vog. KL *mȧńś*, T *meńɨśi*, AK *mɔ̄ȧńś*, KK *mɔ̀ȧńś*, P *mɔ̀ȧńś*, AL *mɔɔńś*, Szo. *mȧńśi* 'Wogule, ungetauftes Kind'; osztj. Szin., Kaz., Serk. *mɔ̄ś*, O *mā́ś*, I *mońĺ*, V *mā́ńĺ* 'Name der einen ostj. Phratrie; Name der mythischen Vorfahren der Mitglieder dieser Phratrie'; ~ av. *manuš-* 'mondai hős neve', középper. *Manuščihr* 'ua.' ~ szkr. *mánus-* 'Mensch, Mann, Menschheit'. Az ieur. szavakkal való összefüggésekre MUNKÁCSI (ÁKE 454), ZSIRAI (NyK. LIII, 73) és MSzFgrE. (417) is utalt. Iráni összefüggéseire vö. KORENCHY (60: 13) és HARMATTA; ez utóbbi szerint (171) a fgr. (értsd: ugor) **mańća* (< **manuća*) 'ember' egy ősir. **manuẓaḥ*-ra vezethető vissza, ami az ősiráni II. kor II. szakaszának hangállapotát tükrözné. Tulajdonnévi használata folytán e szó a szokásos fonetikai problémákon kívül még másokat is tartalmaz. Az egyik türk rovásírásos feliratban a hadjárat során érintett népek felsorolásában előforduló *mᵃnčud sᵃqa tᵃzik toqᵃr inᵢd* közül az elsőt, a *mᵃnčud*-ot egyesek a vogulokkal próbálták azonosítani. Korábban már rámutattam (MNy. LX, 390 és MNyTK II, 77), hogy a *manč-ud* mongolos többesében a *-d* a feliratokban *-t* alakban jelentkezik. Ehhez ma hozzáfűzhetem, hogy a felirat különben erősen sérült passzusában újabban *t*-t olvasnak (TEKIN, Grammar 252). Ezzel szemben továbbra is elképzelhetetlen, hogy egy ugor (obi-ugor?) nép kerüljön a Vaskaputól visszaforduló türkök útjába a *saqa, täzik* és *toqar* népek szomszédságában. Nem kevésbé könnyű csak megközelítően is megnyugtató feleletet adni arra a kérdésre: hogyan kerülhetett sor arra, hogy az ugor nép egyik phratriája egy ősiráni**ból** jött idegen szóval nevezze meg önmagát? Lényegesen egyszerűbb arra válaszolni, mint lett a kikövetkeztetett ugor **mańć*-ből *magy-ar*? Kétségtelen újabb fejleménnyel állunk szemben, amely a magyar nyelv külön életében keletkezett. A korábban feltett török *äri* 'férfi, ember' utótag (NÉMETH, HonfKial. 247—9) helyett újabban finnugor eredetű toldalékot szokás keresni; vö. TESz. Vö. még 400. l. E nyelvészeti szempontból kielégítő magyarázat ellenére marad megválaszolatlan kérdés: mi magyarázza a *mańši*-phratria kimagaslóan nagy szerepét az ugorságon belül?

3. *Ugor kori törökök kapcsolatok*

Figyelmen kívül hagyjuk most az urál-altaji hipotézisből adódó török—finnugor kapcsolat kérdését, hasonlóképpen mellőzzük itt a NÉMETH által javasolt lényegesen kézzelfoghatóbb tézist az uráli és török nyelvek ősi kapcsolatáról (NyK. XLVII, 62—84 és Berzeviczy-Emlék. 158—74, valamint BOH V, 57—102), azokra a török szókészleti elemekre szorítkozunk, amelyek feltehetőleg az ugor korban kerültek a fgr. nyelvekbe. Közülük többet már régebb óta számon tartunk, bár megítélésükben ugyanúgy jelentkezik az ingadozás, mint ugyane kor iráni elemeinek magyarázásában. Az okok azonosak. A mai

állapot alapján rekonstruált ugor kiindulópont nemegyszer vitatható, a török esetében meg éppen rendkívüli nehézségekkel kell számolnunk. A török az iráni emlékekkel szemben tagadhatatlanul hátrányos helyzetben van, legrégibb összefüggő emlékei nem régebbiek a VIII. századnál. Még az altaji hipotézis ürügyén segítségül hívott mongol-mandzsu nyelvek sem képesek csak halvány fényt is deríteni arra, hogy i.e. 2000 és 500 között milyen lehetett a török nyelv, annak nyelvjárásai, különös tekintettel arra vagy azokra a nyelvjárásokra, amelyek az ugor nyelvek nem nagyszámú török elemeinek a forrásául szolgáltak. A helyzetet jelentősen megnehezíti, hogy a ránk maradt emlékek a török nyelv konzervativizmusáról tanúskodnak, ezt a nyelvi konzervativizmust azonban aligha lehet visszavetíteni ilyen kronológiai mélységbe. Vö. BENKŐ LORÁND: MNyT. 280. Példáink:

hód — vog. AL *khuntel* 'hód', É *χuntil* 'vakondok', FL *χuntəĺ*: *vit-χ* 'vízi pocok', KL *khuntéĺ*, P *kuńteĺ, kuńdeĺ*, K *khwǫntél* 'hód', TJ *kóńťə·a*, AK *χontəĺ*, FK *k₀untəĺ*, P *kuńtəĺ*, Szo. *χuntəĺ*, É *huntiĺ*, Ju. *χuntəĺ, χontəĺ*; osztj. É *χundi̯l* < vog. ~ ujg. *qunduz* (MÜLLER, Uig. IV, 44: 6; három barát: *bir bičin, ikinti quntuz; üčünč irbič* 'der eine (war) ein Affe, der zweite ein Biber, der dritte ein Luchs'; *quntuz* (olv. *qunduz*), *qunduz qayïrï* 'castoreum' (Heilk. I, 125); Kāšγ. *qunduz* 'Biber', *q. qairï* 'Bibergeil' (BROCK. 164); hor. *qunduz* 'hódprém' (FAZ. II, 645); csag. *qunduz* 'castor', *qunduz qairï* 'castoreum (médicament)' (PDC 439); oszm. *kunduz* 'beaver; otter' (HONY 213); az. *gunduz* (ARS 57); tkm. *gunduz* 'vidra' (TRS 211); gag. *kunduz* 'hód, hódprém'; bask. *qondoδ* 'hód' (BRS 339); tat. *kondïz* (TRS 277); kmk. *χunduz* 'hód' (RKS 57); bar. *qundus* 'Biber' (RADL. II, 915); nog. *kundïz* 'hód, vidra' (NRS 187); kkalp. *kundïz* 'vidra' (RKkS 128); krcs.-blk. *qunduz* 'vidra' (RKBS 99); kirg. *qunduz* 'vidra' (JUD., KRS 1940, 399); kzk. *qûndïz* 'otter, beaver' (SHNIT. 280); turki *qunduz* 'beaver' (JAR. 256), mai ujg. *qunduz* 'hód, vidra' (URS 617); ir. özb. *qunduz* (URS 630); tel., alt., leb., sór, szag., kojb. kacsa *qumdus* 'Biber' (RADL. II, 1051), sór *qaŋdus* 'Fischotter'; alt., tel. *qamdū* 'die Otter' (RADL. II, 493); tuv. *sarïy kundus* 'hód', *qundus* 'vidra' (RTS 45, 90); hak. *χamnos* 'vidra' (ChRS 271) ~ csuv. *χăntăr* 'hód' (SIR. 490) > cser. *undŭr, umděr* (RÄS. 236). Tör. > per. *qunduz* 'beaver' (STG. 990); tdzs. *qundūz* 'hód' (TRS 492); kurd *qunduz* 'castor' (JABA 319). Egyéb megfelelőkre vö. még DOERFER, TMEN III, 522—4. A magyar etimológiai szótárak az ugor szó török eredetét elfogadják, azonban csak némi fenntartással. A vogul *-l*-t denominális névszóképzőnek tekintik, ugyanígy a tör. *z*-t is; a tör. szó képzőtlen alakban kerülhetett az ugorságba (MSzFgrE. 289). DOERFER (523) kétségesnek tartja az etimológiát hangtani nehézségek miatt (jelentéstani nehézségei nem igényelnek cáfolatot). A magyar szerzők és DOERFER fenntartása az etimológiával szemben mégis indokolt — ha a magyarázatot a hagyományos módszert követve keressük. Az ótörök nyomán rekonst-

ruált (attól lényegében alig eltérő) őstörök csak **qunduz* alakot enged meg. Az ugor alapalak **qundə* (RÄSÄNEN **qumdə* elsődlegesen javasolt változata egyes szibériai török változatokra támaszkodik, amelyek hitele a török szó története szempontjából vitatható) szükségszerűen csak a tör. **qund(u)*-ra mehet vissza; ez az őstörökről vallott elképzeléseink szerint hipotetikus alak, melyet korábbi ismereteink alapján nehéz védeni, innen a vele szemben tanúsított fenntartás. Ha azonban a kérdést nem a hagyományos módon közelítjük meg, hanem figyelembe vesszük a török—mongol nyelvviszony eddig mellőzött tanúságát, a kérdés egészen más aspektusban jelentkezik. A legrégibb török—mongol szókészleti egyezések elemzésekor ugyanis kiderül, hogy a török és mongol szó forrása rendszerint egy egytagú (olykor kéttagú) tőalak, amelyet nevezhetünk pretöröknek (a kérdésre alább többször is visszatérünk). Ebből a közös pretörök alakból formálta meg a török is, a mongol is, egymástól függetlenül, más-más képző felhasználásával a maga legrégibb változatát. Itt csak egyetlen példát idéznénk. A pretörök **tabïš* 'nyúl', a forrása az őstör. *tabïš-γan* (középtör. *taβïšγan*, oguz *davšan*) és az ősmong. **tabil-ai* > **taβul-ai*; ómongol, kit. *taul*; középmong. *taul-ai*) képződményeknek. A pretörök **tabïš* 'nyúl', i. e. 2000 és i. e. 500 közötti korban élhetett. E kor egyik pretörök nyelvjárására jellemző **qund* 'hód' (a későbbi *qunduz* tőalakja) ilyen körülmények között teljesen szabályosnak tekinthető, és csak ez az alak kerülhetett az egykorú ugor nyelvbe;

hattyú — vog. Tj *k̬ötà·η*, AK *χᵒtəη*, FK *k̬₀ătəη*, P *kᵒtəη*, AL *k̬₀atəη*, Szo. *χᵒtaη* 'Schwan'; osztj. DN *χŏ̯vəη*, Trj. *kŏ̯ləη*, V, Vj. *kŏ̯təη*, Ni. *χᵃ̆təη*, Kaz. *χŏ̯təη*, O *χŏdəη*, Ko. *χo̯təη*, J *ko̯ttəη*. A török régiségből a szó nem mutatható ki; talán idetartozik Kāšγ. *Qutan* 'férfinév' (BROCK. 248; DTS 473). Egyéb, közszói megfelelései: csag. *qutan* 'pélican' (PDC 422; az első szótag magánhangzója bizonytalan); oszm. *qutan qušu* 'oiseau à grand bec de la famille du pélican' (BDM II, 547); afs. *qutăn* 'un oiseau aquatique: pélican' (LIG.); tkm. *qutan* 'pelikán' (AB 234); kkalp. *qutan* 'héron' (RKkS 1084); nog. *kutan* 'gém' (NRS 190); ir. özb. *ōq qotōn* 'fehér gém', *kök qotōn* 'szürke gém' (URS 638); özb. Q *qotăn* 'egy vízi madár' (LIG.); kirg. *qutan*, *qïtan*: *kök q.* 'szürke kócsag', *aq q.* 'fehér kócsag' (JUD., KRS 1940, 422); kzk. *kökqûtan* 'stork' (SHNIT. 133); turki *qodan* 'water-hen' (JAR. 250), mai ujg. *qodan* 'vörös vízityúk; nyj. hattyú', *qoday*, nyj. (URS 601); jak. *kütän* 'ein besonderer Landvogel von der Grösse des Kranichs' (BÖHTL. 73), 'kócsag' (SLEP. 194). A törökből valók: ir. tdzs. *kok qūtan* 'szürke kócsag' (TRS 198); haz. Dz. *qutō* 'gödény, pelikán', B, T *qutū*, ajm. F *qutăn* (LIG.); tádzsikból mog. M *qută~* (LIG.). Jid. *kᵘtāⁿ* 'large water-fool' (MORG. II, 220). A törökből átment a szó a mongolba is: ir. mong. *qotan*, *qutan* 'pélican, onocrotale' (KOW. II, 909); 'pelican' (LESS. 972), mong. nyj. *chódang* 'pelecanus onocrotalus' (PALLAS, Zoographia); hal. *χoton* 'pelikán' (LUV. 543); mongolból való:

ma. *qûtan* 'Pelikan' (HAU. 607). A tör. *kotan*-ból az ugorban *kotaη* lett (MSzFgrE. 279; a *tt* feltevését semmi sem indokolja), a szóvégi *-n* > *-η* az ugorban zajlott le (szükség volna hasonló példákra). A TESz. szerint a szóvégi *-n* > *-η* az átadó török nyelvben is végbemehetett; e feltevést a *harang* szóvégi *ng*-je csak gyengén igazolja, hiszen a bizonyíték maga is bizonyításra szorul. Az ősmagyar **χotaη* > **χotaγ* fejlődés feltevése kifogástalan, ám az utóbbiból származtatott **χotau̯* helyett (ebből **ható* fejlődött volna) helyesen **χoto̯u*, *hotȩu* > *hattyú* a fejlődés iránya; a szóvégen emelkedő (és nem ereszkedő) diftongussal kell számolnunk, mint arra a *borjú* magyarázata során rámutattam:

szó — vog. É *såw* 'Wort; Laut, Stimme', *kaj-såw* 'Aufruf, Gebet, Hymnus (zu den Göttern)', *sou*, K *sauη* 'zajgó'; osztj. Trj. *sə̯̆γ₀ə*: *paηkəɔɔsə̯̆γ₀ə*. 'Lied, das der Wahrsager singt, nachdem er Fliegenpilze gegessen hat; Fliegenpilzlied', Ni. *sᵃ̆u.ɜ*, Kaz. *sŏ̯u̯*, O *sɯu* '(Wein, Sing-)stimme', Ko. *sąw* 'Melodie' (MSzFgrE. 591) ~ türk *sab* 'message, word' (TEKIN, Grammar 365); ujg. *sav* 'parole, propos, nouvelle, proverbe', *ötüg sav* 'kérelem' (HAMILTON, Conte 125); *savïn ïnča ayur* 'it gives the following message' (CLAUSON, ED 783), *türk savïnda* 'in türkischen Sprichwörtern' (TTT VII, 53: 42); Kāšγ. *sāβ* 'Wort, Sprichwort, Geschichte, Botschaft, Ruhm, Ruf' (BROCK. 174); QB *sab*, *sav* (RADL. IV, 401); Tef. *saβ* (BOR. 256); Kor. *saβčï* 'prophet' (ECK. 249); kip. Idr. *sav* (CAF. 88); oszm. T, N *sav* (TS V, 3332). A mai török nyelvekben a *söz* foglalta el a helyét, származékai közül a *savčï* maradt meg egyes nyelvekben; ez utóbbiról vö. DOERFER, TMEN III, 226—7. Megállapítható, hogy a tör. *sab* nem egyszerűen 'szó, elszigetelt szó, hangsor', de 'üzenet, utasítás, híradás, parancs' értelemben kerülhetett az ugor nyelvbe; csak ez a jelentéstartalom indokolja, hogy jövevényszóként tovább került egy pretörök nyelvből az ugorba. Hangtanilag látszólag nincs rendellenesség. Csak látszólag, a törökben ugyanis a *b* > *β* > *v* fejlődés aránylag későn zajlott le, az ótöröktől a középtörökig tartó idő alatt. Ettől teljesen független a pretörökben jelentkező réshang; meglehet, hogy a réshangúsodás nem is a pretörökben, de az ugorban ment végbe:

ló — vog. TJ *aə̆*, AK *aó*, FK *lu*, P *auβ*, AL *aū*, KL *lū*, Szo. *luβ* 'Pferd'; osztj. DN *tă̯u̯*, V *lo̯χ*, Trj. *aă̯γ₀*, Ni. *to̯u̯*, Kaz. *aᵒu̯*, O *lau̯*, Ko. *tăw*, J *aăw* (MSzFgrE. 405). Ugor alapalakul **luwɜ*-ot vagy **luγɜ*-ot szokás feltenni; magam bizonyos meggondolások miatt az utóbbit tartanám valószínűbbnek. Korábban (MsgŐst. 59) már utaltam arra, hogy az ugor szót török jövevénynek tekintem, anélkül azonban, hogy akkor érveimet részleteztem volna. Felfogásom máig nem változott e tekintetben, megtámogatására ezúttal legyen szabad a következőkre rámutatnom. A török alak, amely az ugor szó forrása volt, **ulaγ* lehetett. A török szó legrégibb feljegyzése egy kínai buddhista zarándoknak, Hiüan-cangnak az életéről szóló műben található, aki i. sz.

629-ben indult zarándokútra Indiába. Ez az út a nyugati türk birodalmon keresztül vezetett, ahol is a türkök postalovat adtak számára a továbbutazáshoz. A postaló nevét a kínai mű 烏萇 *wu-lo*, kkín. *uo-lâk* alakban feljegyezte, ez pontos átírása a türk *ulaγ* szónak (P. Pelliot: T'oung Pao XXVI, 189—202). E VII. század elejéről való adat után csak a XI. század végéről találjuk meg a szót Kāšγarīnál, ugyancsak *ulaγ* (pontosabban *ulāγ*) alakban, jelentése itt is 'Kurierpferd', mellette azonban feltűnik már a 'harci paripa (Streitross)' értelmezés is (Brock. 229). Clauson (ED 136) szerint a török mondat (*ïdγīl mäni toqïšγa yöβgil manga ulaγa*) arab fordítása: „send me to the battle and help me by giving a horse to carry me to the battle". Ugyanezen szócikkben idézett ujgúr adatok nem VIII. századiak, hanem a mongol korból (XIII—XIV. század) valók; 'transport horse'-ként való értelmezésük azonban kifogástalan. Egyéb adatok a török régiségből: csag. *ulaγ*, *ulaq* 'cheval, courrier' (PdC 74); kip. Idr. *ulaq* 'postaló' (Caf. 112). Mai török nyelvekben: oszm. *ulak* 'courier' (Hony 176); az. *ulag* '1. szamár; 2. igavonó állat' (ARS 209); tkm. *ulag* 'hátas vagy teherhordó állat' (TRS 659); tat. *lau* 'előfogat' (Bál. 173), *olau*, 'ua.' (TRS 410); tat., kzk. *lau* 'Pflichtpferd' (Radl. III, 728); kirg. *ulō*, *ïlō* 'hátas állat, fogat' (Jud., KRS 1940, 561); tar. *ulaq*, *ulaγ* 'jedes Haustier, welches zum Transporte von Sachen gebraucht wird, ein Lasttier, Saumtier, Tier, welches den Wagen oder den Schlitten zieht' (Radl. I, 1679), turki *ulaγ* 'beast of burden, sumpter, animal, load' (Jar. 322); leb., tub. *ulā* 'das Pflichtgespann' (Radl. I, 1675; < mong.); tel., alt. *unā* 'das Pflichtgespann, die Pferde, welche eine Gemeinde einem durchfahrenden Beamten zu stellen hat' (Radl. I, 1640; < mong. *ulā*); kmd. *unaya* 'ua.' (Radl. I, 1641); csuv. *lav* 'szekér, fuvar; előfogat' (Sir. 186; < tat.). További adatok: Doerfer, TMEN II, 102—7; Räsänen, Etym. Wb. 512; m. *ló*); Sevortjan, Êtim. sl. I, 588—90. A török szó kései jövevényként megtalálható egy sor iráni nyelvben, az urduban, az arabban, a tibetiben, a balkáni nyelvekben, a mordvinban (*ulav*), a cseremiszben (*ula* 'Vorspann'), a vogulban (*olo* 'Vorspann, Pflichtgespann'), az osztjákban (*ataw* 'Vorspann') és több kaukázusi nyelvben. Igen korán átvette a török szót a mongol. Megvan már az MTT-ben, jelentés 'Pferde; Reitpferde; Remonten', de nem utolsósorban 'Postpferd' (Haenisch, Wb. 162). Az MTT Ögödejnek tulajdonítja a mongol lovasposta-szolgálat megszervezését, az mindenesetre kétségtelen, hogy a mongol *ula'a*, *ulā* < *ulaγa* szó és jelentése a mongol korban terjedt el, s a fentebb idézett alakok egy részének is ez a forrása. A török szó etimológiáját egyértelműen az *ula-* 'hozzákapcsol, csatol' ige származékának tartják (Clauson, Doerfer, Sevortjan). Az ugor szó török eredeztetése két megjegyzést igényel, egy hangtanit és egy jelentéstanit. Ami a hangtanit illeti, alig szorul bizonyításra, hogy milyen csekély esélye van annak, hogy egy pretörök **ulaγ* (ha ugyan ez volt az alakja) változás nélkül megőrződjön az ugorban, s változatlanul folytatódjék napjainkban e nyelv leszármazottaiban. A szókezdő magánhangzó persze megőrződhetett, meg is őrződött a mongol kor után az idézett fgr. nyelvekben. Megőrződött volna akkor is, ha az i. sz. VIII. század körüli jövevényszó volna a magyarban, mint ahogy megmaradt a m. *orsó* < tör. *určïq* és m. *ocsú* < tör. *učuq* szavakban is. Azonban súlyos hiba volna ezt a jelenséget posztulátumként visszavetíteni az i. e. 2000—500 évek közé helyezendő pretörök—ugor kölcsönzések megítéléséhez. Ez ősi török nyelvnek éppen csak hogy halvány körvonalai kezdenek mostanában kialakulni. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ebben az esetben a török szó kezdő magánhangzója elnémult, pl. egyszerűen azért, mert az hangsúlytalan volt, s a második szótag nemcsak a hangsúlyt hordozta, de talán még hosszú magánhangzóval is rendelkezett. Hasonló jelenségre (különösen *l* mássalhangzó előtt) mai török nyelvek is szolgáltatnak példát, mint a fentiekben láthattuk; ilyen jellegű példák találhatók az orosz nyelv török jövevényszavaiban is (vö. лошадь 'Pferd' < tör. *alaša*, csuv. *laša*; лачуга 'elende Hütte, Wächterhütte im Garten' < tör. *alačuq*; Vasmer, REW II, 63 és 20). Megjegyzendő, a török szókezdő magánhangzó elenyészése nem szükségszerűen az átvevő ugor nyelvben ment végbe, jól meglehet, hogy az az átadó pretörök nyelvjárásban zajlott le. A ma rendelkezésre álló példák világosan bizonyítják, hogy ez a pretörök nyelv (nyelvjárás) távolról sem volt azonos az orhoni feliratok türk nyelvével. Ami a kérdés szemantikai oldalát illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a törökben ***yont*** (*yunt*) jelent általában 'lovat', az pedig elsősorban 'hátaslovat'; mellettük az *ulaγ* < *ula-* eredetileg 'befogott, teherhordó lovat (vagy más állatot)' jelentett. A törökségben a szó persze eljutott (Kāšγarīnál) a 'harci paripa' jelentésig, de további ilyen irányú érvényesülését keresztezte a mongol korban s az azt követő időkben a szélesen elterjedt 'postaló' értelmezés. Az ugorban a törökből jött szó eleinte szintén 'teherhordó lovat' jelentett, azonban ez a jelentés még az ugor együttélés korában 'hátasló'-vá szélesedett, mint azt az ugor kori lószerszámok nevei bizonyítják. Ekkor a vadász hátaslováról van szó, s csak jóval később, a magyar nyelv külön életében alakult ki a 'harci paripa' funkciója;

nyereg — vog. É *na'ir*, FK *nayér* 'Sattel', TJ *neβrà*, AK *năγər*. P *nàγr*, AL *nàγr*, KL *nāγr*; osztj. VK *nōγər*, Vart. *nōγər* (MSzFgrE. 482). Korábban (MsgÖst. 45) ezt az ugor szót is törökből származtattam. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy ez esetben is számolnunk kell rendhagyó fonetikai megfelelésekkel; az i. sz. VIII. századi normák ezúttal sem válnak be. Az ugor szó magyarázói szerint az obi-ugor nyelvekben a *γr* hangátvetés eredménye, a helyes alakot a magyar szó őrizte volna meg, s a benne mutatkozó *-g* másodlagos, magyar képző. Úgy vélem, a magyarban kell hangátvetéssel számolnunk, s a m. *g* korábbi *ŋ*-re megy vissza (mint az *egér*-ben). A feltehető ugor alak eszerint ***ńeŋer*** (v. ***neŋer***) volna, forrásául egy pretörök nyelvjárási ***ńeŋer***-t vennék fel (> ***yeŋer***). Ennek mai megfelelői: csuv. *yĕner* 'nyereg'

(Sir. 122), ebből votj. *eńer* 'Sattel', zürj. *ẹńir* (Wichmann, TLP 55). A zürjénből tovább kölcsönződött a csuvas szó: osztj., vog. *inär, ińär* (Paasonen, TLO 115). További török megfelelők: szal. *eŋér, eŋer* 'selle' (Kak. 180), *iner* (Pot.); tel. *iŋirgä* 'Satteldecke' (Radl. I, 1432); turki *enger* 'nyereg' (Wu-t'i I, 1128). Veláris *ï*-val: jak. *ïŋïr, ïŋïr* 'nyereg, teher-nyereg' (Pek. 3802), *at ïŋïr* 'ló-nyereg', *mas-ïŋïr* 'fa-nyereg' (Slep. 527); alt., tel. *ïŋïrčaq* 'der Packsattel', szag. 'das Holzgestell des Sattels' (Radl. I, 1358); kzk. *ïŋïršaq* 'ua.' (uo.); kún CC *yïŋïrčaq* [yengirzac] 'Packsattel' (Gr. 133). Ide tartozik még: ir. mong. *yanggirčay* 'packsaddle, saddle without cushion' (Less. 427); kalm. *yaŋgṛtsvg* 'Packsattel, hölzerner Sattel (ohne Bekleidung)' (Ramst. 215); ord. *yaŋgartš'aḳ* 'selle de bois sans couverture pour porter des charges, bât (pour boeufs, chevaux, mulets, ânes)', *yaŋgurtš'aḳ* 'ua.' (Most. 396); hal. *yaŋgircag* 'teherhordó nyereg, párna nélküli nyereg; ócska nyereg' (Luv. 694). A szó a mongolban meglehetősen régi, megvan már a MTT-ben: *inggirčaq* 'einfacher Sattel (mit nur einem Blatt?), Packsattel (er schneidet die Last dem Packpferd ab und reitet auf dem Packsattel zurück)' (Haenisch, Wb. 82). Haenisch az *inggirčaq* magyarázatául az MTT kérdéses helyét (VI 12b § 172; vö. Monumenta I, 127) szabad fordításban idézi. A szó az Altan tobči-ban (Monumenta VI, 133) *inggirčay* alakban található. A mong. *yanggirčay* korábbi *yinggir-čay, inggir-čay*-ra megy vissza; a *-čay* jól ismert denominális névszóképző; vö. Poppe: KSz. XX, 93. A mongol szókezdő alakulását jól tudjuk követni hasonló esetek nyomán. Ilyen: ir. mong. *imayan* 'kecske', kalm. *yamān* és mongol nyelvjárási alakot tükröző ma. *niman* (= *ńimān*, beszélt nyelvi alak); vö. Yamamoto, 107: n° 2194; Cincius, Sravn. slov. I, 312. A tör.—mong. adatokra támaszkodva egy korábbi **iŋir* > **ńiŋir* alakra kell következtetnünk, ez pedig nyelvjárási változata lehet a pretörök **ńeŋer*-nek. (A mélyhangú *ïŋïr* és származéka későbbi képződmény.) A tör. *eŋer*-nek van egy pretörök korra visszamenő mongol kapcsolata; a tör. és mong. szó ez esetben is „összetartozik, de nem azonos". A mong. szó nem más, mint az ir. mong. *emegel* 'saddle' (MTT *eme'el*, kalm. *emēl*), amely egy korábbi **eŋe-gel*-re megy vissza, és szervesen csatlakozik a ma. *enggemu* (< **eŋe-mel*) alakhoz, beszélt nyelvi változata *'eməŋə* (Yamamoto 53: 1253). További adatok: Ming-kori dzsürcsi *engemel* (Ford. Ir. n° 226; Kiyose *engemer* olvasata téves) és *muri engemu* 'ló-nyereg' (Tolm. Ir. n° 622, f. 27a): tung. (evk.) *ẹmẹgẹn*, szol. *ẹ̄mẹ̄gẹ̄l*, lamut (even) *ẹmgun*, orok *ẹmẹ̄(n)*, *ẹmẹgẹ(n)* 'nyereg' (Cincius, Sravn. slov. II, 452). Végül emlékeztetnünk kell arra, hogy a törökben olyan nagy szerepet játszó 'nyereg'-nek van még egy — ma általánosan ismertnek mondható — változata: *ädär*, melynek megfelelői a régi és mai nyelvekben *äδär, äzär, egär, eyär, eŋer, ēr*; e változatok keletkezésének magyarázatáról az ún. soreltolódás kapcsán már szóltunk. Az ugor kori nyereg kezdetben nyilván teherhordásra szolgált oly módon, hogy a szállítandó terhet a fából készült málhanyeregre rakták. Fogatolásra (pl. szán elé) kutyán

(eb) és rénszarvason kívül talán lovat is használtak. (A rénszarvas neve nyelvünkből igen korán kikopott, ezért nem is esett róla sok szó.) Az erdőzónából steppére került népeknél a rénszarvas sokáig megőrizte kultikus szerepét, elég utalnunk a híres paziriki sírleletre, ahol a halott mellé temetett lovak rénszarvasoknak voltak maszkírozva (vö. Grousset, The Empire of the Steppes 18). Felmerül annak a lehetősége is, hogy az ugor korban a vadásznyereg is kialakult, ez egyszerű takaró volt. Ennek kései csökevénye a csikósnyereg, mely mindössze egy nemez- vagy posztódarabból áll, melyet néha bőrrel is bevontak; lekötő hevedere nincs, csak két kengyele (MNéprL. I, 510—2). Az ugor kori vadásznyeregtől hosszú volt az út a lovasnomád kengyeles nyeregig, melyet a honfoglaló magyarság is használt; vö. U. Kőhalmi Katalin, A steppék nomádja lóháton, fegyverben, 184—9.

4. *A magyar nyelv első ezredéve*

Ma általánosan elfogadott nézet szerint az ugor egység felbomlása úgy ment végbe, hogy az egyik rész, nyilvánvalóan a nagyobbik, délebbre és keletebbre vonult, az ún. uráli átjáró vidékére, a másik, a későbbi obi-ugor egység, valamivel északabbra húzódott. A kiszakadt rész a korábbi erdőzónából a ligetes steppére jutott; az új viszonyok közt megtelepülő diaspóra a magyar nép magvát képezte, nyelve a korábbi ugornak alkalmasint valamennyire eltérő nyelvjárását, netán nyelvjárásait foglalta magában. Itt volt a magyar őshaza, itt indult önálló fejlődésnek a magyar nyelv.

A finnugor egység felbomlását korábban jelentős külső török rajtaütéssel próbálták magyarázni. Ezt a felfogást vallotta Zsirai is (Finnugor rokonságunk 150), azzal a tévedéssel megtetézve, hogy a szétválás idejét i. sz. V. századra tette. Magam úgy véltem, hogy „Egy keletről érkező hódító nép lerohanásszerű beavatkozásáról szó sem lehet" (MgsŐst. 57). Nem lehet szó, mert ebben a korban mindössze jelentéktelen iráni és paleoszibériai szomszédokról tudunk; ezen a területen, feltehetően, török népvándorlásra csak jó ezer év múlva került sor. Nyelvi egység megszűnését előidéző népi szétvándorlásnak külső beavatkozáson kívül azonban számos más oka is lehet: belső szétvándorlás, lakosság lélekszámának megnövekedése, klímaváltozás, gazdasági tényezők stb. (Hajdú, Bevezetés 13).

Erdőlakó török és mongol népekről írásos források is bőven szólnak (tör. *ayač-äri*, mong. *hoyin irgen*), rendszerint olyan alkalmakból, amikor szándékuk ellenére hadi cselekmények középpontjába kerülnek. Tanulságos figyelemmel kísérni pl. Dzsingisz kánnak az erdei népek ellen vezetett hadjáratát (MTT, magyar fordítás, 109—10). Az ellenállás nélkül meghódolók fehér szongorsólymokat, fehér paripákat és fekete cobolyokat hoztak a mongol kánnak ajándékba. Akik ellenálltak, azok ellen különleges sereg indult, sűrű erdő szűk

hegyi útján, fűrésszel, fejszével, szekercével, fúróval és más szerszámokkal felszerelve. Váratlanul rajtuk ütöttek, és szétzúzták őket. A kínai szövegek életükről, szokásaikról beszélnek (EBERHARD, Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas, 53 ; a *t'ie-lō* törzsszövetségbe tartozó *tu-po* népről). Figyelmet érdemel Hérodotos (IV, 22) leírása, amely szerint a *jyrka* (*Ἰύρκαι*) vadász (ritkás erdőben) felmászik a fára, melynek tövében lova és kutyája várja a sorát, s a fa tetejéről ejti el a kiszemelt vadat ; érdekes módon ezt a jelenetet ábrázolja egy Ermitage-ban őrzött kék és rózsaszín berakásos aranylemez (E. H. MINNS, Scythians and Greeks, 278).

Az uráli őshazában jó ezer esztendőt töltött el a magyar nép anélkül, hogy onnan jelentősebb távolságra eltávozott volna, de semmi esetre sem úgy, hogy szomszédaival érintkezésbe ne került volna. Az őshaza a ligetes steppén terült el, olyan vidéken, amelynek közelében húzódott a kereskedelmileg oly fontos prém útja (erről vö. MgsŐst. 54—5). Az ősmagyar nyelv e jelentős idő alatt bizonyára számottevő változáson ment keresztül, ennek mértékét vagy éppen részleteit mai eszközeinkkel alig tudjuk megközelíteni. Egyedül az idegen nyelvi érintkezések gyér nyomait tudjuk több-kevesebb biztonsággal felderíteni, közülük is csak azokat, amelyeknek mai folytatásai hozzáférhetők. A régi idegen nyelvi érintkezéseknek van egy jelentékeny csoportja : kihalt idegen nyelveknek magyarba került emlékei ezek, forrásaikról, a nyomtalanul eltűnt paleoeurópai és paleoszibériai nyelvekről ma jóformán sejtelmünk is alig van.

5. *Permi érintkezés*

Semmi jel nem mutat arra, hogy az ugor egység felbomlása után az önálló életet folytató magyarok valaha is még egyszer érintkezésbe kerültek volna a leszakadt részekkel. Aligha állíthatjuk azonban azt, hogy az önálló ezer év alatt, főleg annak kezdeti szakaszaiban, semmiféle rokon nyelvet beszélő néppel nem érintkeztek. Hosszú ideig e lehetséges feltevések közé soroltuk a magyar—permi érintkezést. E feltevésnek csak nyelvi támasztékai hiteltérdemlők, régészeti érvei felettébb ingatagok. Az érintkezés akkor következett volna be, amikor a finnugorság finn-volgai része a permitől elvált ; ez i. e. 1000 táján ment végbe a Vjatka, Káma és a Bjelája alsó folyása környékén (MsgŐst. 40—1). E feltevés, más hangtani jelenségekkel együtt, főleg a denazalizációra, a hozzá kapcsolódó zöngésedésre, valamint egy sor szókészleti egyezésre támaszkodik. Ez utóbbiak közé tartozó szavaink, mint *ezüst*, *kenyér* stb. mai felfogás szerint is ősmagyar kori átvételek a korai őspermi alapnyelvből (MSzFgrE. II, 351).

BÁRCZI (MNy. XXXIX, 287—8) e feltevés hitelét kétségbe vonta, mivel szerinte a magyar és a permi nyelvek több mint kétezer éves különélés után csak mint teljesen idegen nyelvek találkozhattak volna ; ezek között mélyebb érintkezésre aligha kerülhetett volna sor. Ezzel szemben a finnugorságból kiszakadó ugorság legnyugatibb ága, a magyar érintkezésben maradhatott a finn-permi ág legkeletibb részével, a permivel. Vonzó feltevés, gyengéje azonban : ha a magyaron keresztül a permi hatás eljutott, legalább részben, a távolabbi (obi-)ugorokhoz, miért nem jutott el a finn-volgaiághoz ? Valószínűleg azért, mert a permiek már leszakadtak az utóbbiakról, és együttélésük idején még nem alakultak ki a permies sajátságok. Ez vezethet a valószínűbb feltevéshez, melynek előnye, hogy nyomában eltűnik a BÁRCZITÓL joggal kifogásolt kétezer éves lakúna.

HAJDÚ (NyK. LIV, 267) szerint azok a nyelvi sajátságok, amelyek az ugorok és a permiek kapcsolatáról tanúskodnak, az i. e. első évezred első századára tehetők. Később azonban (Bevezetés 109—10) mintha kisebb jelentőséget tulajdonítana az „előmagyar—permi hipotézis"-nek. Tartózkodó nézetét arra alapítja, hogy az őspermiben előbb következett be a denazalizálódás, csak azután a zöngétlen zárhangok és affrikáták zöngésedése. E folyamatban részt vettek volna az őspermi „bolgár-török" jövevényszavai is. A magyarban az említett hangtani folyamat fordított sorrendben zajlott volna le. Ez az érvelés nem teljesen megnyugtató. Mindenekelőtt azóta kiderült, hogy nem beszélhetünk „bolgár-török" (pontosabban csuvas) jövevényszavakról az őspermiben ; ilyen érintkezésre csak a permi egység felbomlása után került sor. A magyarban a fejlődés sorrendje bizonyíthatatlan. Úgy vélem, a kérdés további vizsgálatot igényel.

Bármint is áll a dolog, a hangfejlődéseknek ebbe a kategóriájába tartozik a magyar nép és nyelv önelnevezése, a *magyar* ~ *megyer*. Alig kétséges, hogy a szó kéttagúsága a magyar nyelv külön életében következett be ; kérdés azonban, mikor játszódott le az affrikáta zöngésedése, azaz mikor lett a korábbi alakból **maǰar* ? BÁRCZI rámutatott arra, hogy a denazalizálódott zöngés zárhangok (*g*, *d*, *b*) nem vettek részt a magánhangzóközti helyzetben levő *-g-*, *-d-*, *-b-* réshangúsodásában (MNyT. 103). A szóban jelentkező *ǰ* > *gy* változás mindenesetre késeinek látszik, nem korábbi az ómagyarnál (vö. tör. *ǰinǰü* > *gyöngy*). A m. *gy* változatos előéletéről vö. BÁRCZI, Htört.² 119—20.

A permi nyelvek története változatlanul érdeklődésünkre tarthat számot, nemcsak azért, mert hosszú ideig a magyar szomszédságában éltek, hanem azért is, mert az ősmagyarral azonos korú, terjedelemben lényegesen bővebb, iráni jövevényszó réteggel rendelkeznek.

6. *Az ősmagyar nyelv korai és középső szakaszának iráni jövevényszavai*

Ma már megközelítőleg sem tudjuk nyomon követni, mi minden történt az ősmagyar nyelvvel az első tíz évszázad alatt. Egyetlen komoly fogódzónk a szókészletünkbe került régi iráni jövevényszavak vallomása. Bizo-

nyosnak tűnik, hogy ezek az idegen elemek nem egyetlen iráni nyelvből kerültek a magyarba. Mai ismereteink szerint e jövevényszavak az iráni nyelvek széles skáláját tükrözik: vannak köztük ősiráni, óiráni, sőt középiráni eredetű elemek is. Az életét lényegében azonos területen töltő magyar népnek időről időre megváltoztak iráni szomszédai, alig kétséges azonban, hogy már abban az időben sem került minden jövevényszó közvetlen érintkezés útján nyelvünkbe, egy részük bizonyára kereskedelmi és más kapcsolatok révén jutott el hozzánk: mindezt valószínűsíti a prém útjának közelsége, a rajta — különböző intenzitással — zajló kereskedelmi élet.

Valamelyes kronológiai útbaigazítással az iráni nyelvek története szolgálhat. Az ősiráni és óiráni szókészleti elemek nagy valószínűséggel még az uráli őshazában kerültek a magyarba; a középiráni jövevényszavaknak ez a hozzávetőleges kronológiai megközelítése bizonyos esetekben kétségessé válik. Mindez fokozatosan áll a régi iráni elemek etnikai meghatározására. Az eddig elhangzott vélemények jól tükrözik iráni elemeink részletes monográfiájának hiányát, innen a tapasztalható bizonytalanság, és a korábbi véleményeket gépiesen ismétlő, nemritkán ingadozó, magyarázatok. A közülük válogatott szemelvényekben érthetően ezt a bizonytalanságot látjuk viszont.

Az Urál-vidéki magyar őshazából származó iráni jövevényszavak közül példaként (számuk nem nagy) megemlítjük a következőket, melyek a körülöttük jelentkező főbb hangtani problémákat is jól példázzák:

tehén — óind *dhénā* 'weibliches Tier, Weibchen, Milchkuh', *dhenuḥ* 'Milchkuh' (Mayr. II, 113, 114) ~ av. *daēnav* 'femina, von (vierfüssigen) Tieren' (Barth. 662); pehl. *dēnōdag* [dynwtk] 'female, milch' (CPD 26). A m. megfelelő két sajátsággal tűnik ki. Az első a szó magas hangrendűsége, ez figyelmet érdemlő megkülönböztető jegy, amely az iráni nyelvek széles csoportjára jellemző és számos iráni jövevényszavunkban megtalálható. A másik sajátság az idézett iráni adatok zöngés szókezdőjével szemben jelentkező zöngétlen szókezdő. Itt két magyarázat is lehetséges; Bárczi mind a kettővel élt. Szókezdő helyzetben *d-* régi ugyan az ősmagyarban, de permies hatás alatt keletkezett; korábban *t*-vel helyettesítették (Htört.[2] 114; *dug, darázs*). A másik lehetőség szerint (Szók.[2] 52) a *tehén* szókészletünk több más hasonló elemével együtt, olyan iráni nyelvből származik, amely szókezdő *d-* helyett *t*-t tartalmazott. Az első megoldás mellett tört lándzsát Harmatta (171), aki a m. szót fgr. **tājinā* 'tehén' alakra viszi vissza, ami egy ősiráni **dheᵘinuḥ*-nak volna a megfelelője. A Bárczi-féle első megoldás nem lehetetlen, valószínűsítéséhez további iráni példákra volna szükség; *Τάναις* idevonása szóföldrajzi okokból nem meggyőző. Nem kétséges viszont, hogy hasonló szókezdő *t*-t tartalmazó iráni jövevényszavunk több is van; nyelvjárás-meghatározó értelmezésük még hátravan. *Tehén* szavunkat Bárczi (Szók.[2] 52, MNyÉletr. 43) és Benkő (MNyT. 496) legrégibb, azaz az uráli magyar őshazából

származó iráni jövevényszavaink közé sorolja. Joki (326—7: 171) preárja és középiráni között ingadozik. A TESz., alighanem helyesen, közelebbi meghatározás nélkül, nyelvünk legrégibb iráni rétegébe utalja. Ugyanez a szó korán átkerült a törökbe is, kétségtelenül más nyelvjárásból, mint a m. *tehén*, mégpedig *tāna* (oguz *dana*) alakban; a származtatást elfogadta Németh is (BOH V, 91—2). Bár a török szó nem ugyanabból az iráni nyelvből való, mint a magyar, feltűnő, hogy a szókezdő körül a magyaréhoz hasonló probléma jelentkezik: az eredeti iráni zöngés szókezdőt csak az oguz típusú nyelvek őrizték meg, ahol a *d-* jól beleillik e nyelvek szókezdői közé, ezzel szemben a többi köztörök nyelv hanghelyettesítéssel annak zöngétlen változatát fogadta be. A szót különben a török régiségből nem tudjuk kimutatni, legkorábbi előfordulásait a kipcsak emlékek szolgáltatják. Ez azonban csak annyit jelent, hogy a szó a törökség keleti ágában későn terjedt el, a nyugatiban azonban legalább a VIII. század óta megvolt; erről tanúskodik csuvasos típusú jövevényszavunk, a *tinó*;

tej — ieur. *dhēi, dhayati* 'saugen, säugen' (Pokorny I, 829) ~ óind *dhā-, dhayati* ~ pehl. *dāyak* [d'yk] '(wet-)nurse' (CPD 25); szogd *δ'yh* 'têter' (Gauth. I, 123); hvár. *d'yk* 'Amme' (Benz. 5: 63); per. *dāya* 'a nurse, a foster-mother' (Horn 119: 539); oszét *däjyn / däyun* 'szopni (emlőt)' (Abaev I, 351); jagn. *dī-*; kurd. *dā, dī, diyā*; afg. *dāyi* 'dada' (ARS. 400); parja (= afg.) *dai* 'aludttej', bel. *dai* 'ua.', szkol. *dádhi*, hindi *dahi*, pandzs., gudzs., mar. *dahị*, nep. *dahi, dai* (Oranskij: Vvedenie v iranskuju filologiju 10). Az előbbi szóval azonos módon ítéli meg eredetét Bárczi (Szók.[2] 52), sőt Joki (327: 172) szintén. A TESz. ezúttal határozottabb: a magas hangrend alapján északi középiráni, alánhoz közelálló nyelvből kell származtatnunk *tej* szavunkat. Megjegyzendő azonban, hogy a magas hangrendűség önmagában még nem tekinthető iráni régiségjegynek; ilyen jellegű szavak lényegesen későbbi időkből származó iráni elemeink közt is találhatók. Feltehető, hogy a *tej* ugyanabból az iráni nyelvből jött a magyarba, mint a *tehén*. Ennél a megállapításnál sajnos többre nem is telik. Régi iráni jövevényszavainknak ez idő szerint nincs meg a személyazonossága: a gépiesen kiszabdalt fonetikai kritériumok mögül szinte kivétel nélkül hiányzik az etnikai meghatározás; a semmitmondó szkíta, szarmata fedőnév nem visz közelebb a tulajdonképpeni azonosításhoz. A *tej* esetében különben tanúi vagyunk egy régi iráni elemeinket jellemző másik fogyatékosságnak is: igen gyéren van képviselve, olykor meg éppen teljesen hiányzik a hangtanilag kívánt régi vagy új alak; ugyanezt tapasztaljuk gyakran jelentéstani szempontból is, mikor a kívánt jelentés helyett a vele összefüggő szócsalád egyéb tagjaival vagyunk kénytelenek beérni. Így a 'tej' mellett (helyett) 'szopik, szoptat', 'dajka; anya' biztosítja csak a szemantikai összetartozást. Mindez persze gyakran hozzájárul a szófejtés körüli bizonytalanság növeléséhez;

tíz — ieur. *dékṃ* (POKORNY I, 785) ~ óind *dáśa* (MAYR. II, 26) ~ óper. *daṗa* (MAYR., Handbuch 116), av. *dasa* (BARTH. 700); pehl. *dah* [M dh!] 'ten' (CPD 23); szogd *δs*, k. *ds* (GERSH., GMS 197: 1316); khot.-szaka *daso*, *dasau* (KONOW, KhsG 51), *dasau*, *daśyau* (EMMERICK, Khotanese 22); középper. *ds* (BTT IV, 121); újper. *dah* (HORN 131: 587); hvár. *δys* (BENZ. 21: 31, 6); jagn. *das* (SOKOLOVA, Očerki II, 76); oszét *däs* (ABAEV I, 359); afg. *las* (MORG., EVP 39); vakhi *δas*, szkol. *δés*, orm. *das*, par. *dōs*, szgl. *dos*, sug. *δûs*, *δīs*, jazg. *δūs*; kurd, bel. *deh*, *dah*. BÁRCZI (Szók.² 52) a *tíz*-et is régi iráni jövevényszavaink közé sorolja. JOKI (329—30: 176) középiráni eredetűnek gondolja, ugyanakkor a zöngétlen szókezdőt és a zöngés szóvéget magyarból magyarázza. A TESz. nem kevés habozás után úgy véli: „feltehető, hogy egy nyugati középiráni **däs* (~ **des*) alakot vettünk át"! A szókezdő zöngétlenségét magyar jelenségnek tekinti e szótár, egyben az átvétel régiségének jelét látja benne. HARMATTA (171) szerint a fgr. (= magyar) **teše* az ősiráni **deša* átvétele volna (a IV. kor középső szakaszából). Ez esetben a szókezdő zöngétlensége nem iráni forrásból származna, hanem az átvevő nyelvben keletkezett volna, csakúgy, mint a *tehén* és a *tej* esetében. Érdemes megjegyezni, hogy legrégebbi iráni jövevényszavaink a szóvégi, középső és alsó nyelvállású magánhangzókat megőrizték, s csak jóval később, fgr. eredetű szavainkkal egy időben, változtatták felső nyelvállású magánhangzókra. A TESz. és HARMATTA kronológiai meghatározása közt igen nagy a különbség (a TESz. lényegében JOKI nézetét ismétli). Némi relatív kronológiai eligazítással szolgál az a körülmény, hogy az őspermiben is megvolt az iráni eredetű 'tíz' jelentésű szó: zürj., votj. *das*, amely JOKI szerint (257: 23) nyugat-középiráni forrásra vezethető vissza, akárcsak a m. *tíz*. A permi alak zöngés szókezdője nem vet fel problémát, magánhangzójának (*a*, *ä*) alakulása is szabályos. Nem úgy a magyar szóé; a *tíz* (*tízet*) magánhangzója magyarázatra szorul, annyi bizonyos, hogy nem abból az iráni nyelvjárásból vezethető le, mint a *tehén* és *tej* *e*-je, nem is abból, amely a permi szavak forrása. ABAEV a permi szót a szkítára próbálja visszavinni. Úgy látszik, a magyar tízes számrendszer kialakulásában valamelyes szerepe lehetett a permi szomszédságnak is. Mindenesetre permi eredetű a *harminc* (*nyolc*, *kilenc*) szó *-mịs*, *-mị̄s* eleme; vö. MSzFgrE. 268. A magyar és a permi alakokat NÉMETH (BOH V, 82) török megfelelőkhöz kapcsolja: *altmïš* '60' (*altï* '6'), *yetmiš* '70' (*yeti* '7'). A MSzFgrE. 278 szerint az sem lehetetlen, hogy a m. *-van* (*hatvan*, *hetven* stb.), vog. *-mən*, *-mȧn* (esetleg ugor kori) permi jövevényszó;

nád — óind *naḍāḥ* 'Schilf, Schilfrohr' (MAYR. II, 127; a megfelelők közt utal a m. *nád*-ra is) ~ ir. *nada* 'Rohr'; av. *naδa-* 'ua.'; (közép)párthus *nd* 'Flöte', középper. *n'y* 'ua.', pehl. *nāy* [n'd] 'reed, cane', *nāy* [n'd] 'tube, flute, clarion' (CPD 58); újper. *nāy* 'a reed; a reed-pipe; a flute, flageolet, fife; a reed played upon by the dervishes' (STG. 1383), 'Schilf; Flöte' (HORN 237: 1060; HÜBSCH., PS 103). Kitagadott iráni elemeink közé tartozik (előéletéről vö. MUNKÁCSI, ÁKE 475—7). BÁRCZI (SzófSz.) és a TESz. ismeretlen eredetűnek tartja, ez utóbbi még hozzáfűzi: fgr. és indoiráni származtatása nem fogadható el. JOKI (289: 88) ezzel szemben nem kételkedik iráni eredetében, nézete szerint a szó szarmata, melyet meglehetősen kései időben vettünk át. Meghatározása azonban meglepő: „sogar erst im 11. bzw. 12. Jh. in Pannonien"; megvallom, e különös kronológiai és földrajzi meghatározást nem tudom követni. A m. *nád* iráni etimológiájának elhárításában nyilván szerepet játszott, hogy az iráni **nada-* 'Rohr' óind *naḍā-* és *nadá-* kapcsolatai nem kellően tisztázottak. BAILEY (TPS 1952, 62) mérlegeli, hogy az indoiráni **nada-* szót valamely indiai bennszülött nyelv befolyásolhatta (dravida, munda); vö. MAYRHOFER, Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen II, 128;

bűz ~ av. *baoδa-* 'Geruch, Witterung' (BARTH. 918); pehl. *bōy* [bwd] 'smell, scent' (CPD 19); szogd *βwδ'* 'parfum' (GAUTH. I, 124, 129; GERSH., GMS 163: 1068); hvár. *βwδ* 'Parfüm' (BENZ. 12: 16, 2; 342: 465, 8); khot.-szaka *buvi* 'perfume, incense', **būd* 'to smell, give scent' (BAILEY, Prolexis 254, 258), szaka *būd-* 'to be fragrant', *buśś-* 'to be fragrant' > *busā* 'perfume' (EMMERICK, SGS 103); újper. *bōy*, *bō* 'Geruch' (HORN 54: 240); bel. *boδ*; osz. K *būd*, Ny *bodä* 'jóillat' (ABAEV I, 269); jagn. *vūd*, *vūda*; *būd* 'szag' (SOKOLOVA: Očerki II, 75). Az EtSz. biztos etimológia hiányában is utalt az iráni eredet lehetőségére. BÁRCZI (Szók.² 52) már ingadozás nélkül régi iráni elemeink közé sorolja. A TESz. az *íz-bűz* mondvacsinált ikerszó mellett csak lehetőségként említi az iráni származtatást, de egyiket sem tartja eléggé meggyőzőnek. Sajátságos módon az iráni etimológián hangtani és „némi jelentéstani" nehézséget kér számon. JOKI (256: 22) a korábbi fenntartásokat (SCHMIDT, BÁRCZI: SzófSz. és a TESz.) elhárítva a magyar szó forrásául középiráni (szkíta) **bū̆δ-*öt vett fel, s ugyanabba a korba helyezte, mint a *nemez*-t. A *bűz* ~ *büdös* magyar jelenség, mint arra már az EtSz. rámutatott (*íz* ~ *édes*); hasonló a magyarázata az első szótagban jelentkező régi és nyelvjárási *ü* ~ *i* váltakozásnak. Ezzel szemben a magas hangrendűség magyarázatát az átadó iráni nyelvben kell keresni. Iráni jövevényszavainkban az *a* > *ä* aránylag gyakori, sőt jellemző sajátságnak tűnik; labiális magánhangzók palatalizálódására azonban nemigen ismerünk példát. E lehetőség eleve nem zárható ki, ellenőrzése további vizsgálatot igényel;

nemez — av. *nəmata*; pehl. *namad* [nmt'] 'felt' (CPD 57); szogd *nmt*; szaka *namata*, *nimata*; hvár. *namad* 'Filz' [nmd] (BENZ. 26: 28, 5), ebben: *qō'y-nmd* 'eine Art Umhang aus Filz' (per. *namad-qabā*, *qabā-i namadīn*), *nmdyk* 'Filz' (per. *namad*) s *nmd-krk* 'Filzmacher' (per. *namad-gar* 'pannus e lana coactili confectus', 'qui e lana compacta pannos conficit' (BENZ. 27: 30, 4); újper. *namad* 'felt; a garment of coarse cloth; a cloth worn during

rain' (HORN 233 : 1041 ; HÜBSCH., PS 102) ; korai újper. *namaδ-pāra* 'morceau de feutre' (LAZARD 201), per. CC *namand* [namand] 'feltrű' (103 : 10) ; vö. LIGETI : AOH XXXV, 37—8 ; afg. *namda, lamcai* (MORG., EVP 37) ; a pamíri nyelvjárásokból megemlítjük : *nāmgo*, szgl. *namōδ*, isk. *nəmad, namad* ; jagn. *namta* (SOKOLOVA, Očerki II, 76) ; osz. K *nymät*, Ny *nimet* (ABAEV II, 202—3). Jövevényszavak iráni nyelvekből : óind *namata-* 'Filz', *nāmatika-* 'Stoffe aus Filz tragend', páli *namatakam* 'a piece of cloth', hindi *namdā* (MAYR. II, 135) ; zürj. *ńamōd*, vog. *ńamat*, osztj. *ńamat* ; vog. *ńĭmə·nt, ńēmə·nt, nēmənt, nɛmintə* ; ing., szvn. *nabad*, grúz *nabadi* ; arab *nimaṭ*. Ismeretes, hogy a szó az iráni *nam-* 'schlagen' származéka. Magyar szempontból figyelmet érdemel a szó palatális hangrendűsége ; ez jól illeszkedik iráni jövevényszavaink nagy csoportjába. A szóvégi *z* a magyarban alakult ki, vagy úgy, hogy korábbi iráni *-d* régi hasonló elemeinkkel együtt (*ház* ; *méz* stb.) azonos módon keletkezett, vagy esetleg iráni *-δ*-ből hanghelyettesítés eredményeként jött létre. BÁRCZI (Szók.² 52) legrégibb iráni elemeink közé sorolja. A TESz. egy közelebbről meg nem határozható iráni nyelvből származtatja, ugyanakkor számol a szóvégi *-z* különböző magyarázat-lehetőségével. JOKI (290 : 90) a m. szó forrásául egy középiráni **nämäδ* alakot vesz fel, amely szerinte talán szarmata eredetet jelentene. A szó átvételi kronológiája erősen bizonytalan. A *bűz*-zel egy kronológiai kategóriába való sorolása csak az egyik lehetőség (hagyományos besorolása ez volna). ABAEV szerint (II, 203) az oszét *namata* szabálytalan alak, helyette *nämäδ*-et várnánk. Ha e feltevés helytálló, az annyit jelentene, hogyha az oszétban nem is, de valamelyik alán nyelvjárásban ez a „szabályos" alak meglehetett, s onnan a magyarba kerülhetett. De bármelyik feltevés mellett kötnénk is ki, számolnunk kell azzal, hogy nem közvetlenül, hanem kereskedelem útján jutottak a szóhoz a magyar ősök s a *nemez*-nek nevezett '(lana) coacta'-hoz. Előnyös sajátságokkal kellett rendelkeznie ennek a nemezfajtának, melynek előállítói, mesterei, kereskedői az irániak voltak. Ismeretes, hogy az irániak már az Akhaimenidák korában gyártották és használták a nemeznek bizonyos fajtáját, amely nemcsak a finnugor népekhez, de a kínaiakhoz is eljutott. Az akhaimenida mágusok és királyok nemez fövegeiről régóta sok szó esik ; vö. B. LAUFER, Felt : How it was made and used in ancient times ? (Chicago 1927), 7—9, 14—5. Kérdéses, vajon a magyarok a honfoglalás előtt maguk is megkezdték-e előállítását, csakúgy, mint a nomád törökök és mongolok ? Válasz nélkül kell hagynunk azt a kérdést is, vajon az évszázadok során a magyarok mennyire bővítették korábbi használatát ? GÁBORJÁN ALICE (MNéprL. II, 337) felteszi, hogy a honfoglalók ismerték a nemezt (ebben nincs okunk kételkedni), és feltehetőnek tartja, hogy a gyapjú megszövését is alkalmazták. Ez utóbbi feltevés nem magától értetődik ; a honfoglalás utáni időkben viszont a nemez készítése helyi elemekkel bővült, s nyilván jócskán módosult is. A recens néprajzi anyag meglehetősen sovány ; aligha véletlen, hogy a *nemez*-t a *filc* kiszorította. A korábbi nyelvi feljegyzések

száma is a vártnál alacsonyabb, s csak szűk körű információt nyújtanak : 1539 : *Nemez* kapcha ; 1564 : Subsellium wlgo *nemez* (OklSz.) ; Egy nyereg alá való *nemez* (NySz.).

Ízelítőül hadd mutassunk be három erősen vitatott etimológiát :

szekér — óind *śākaṭam* 'Wagen, Karren' (MAYR. III, 285). A szónak nincs kifogástalan magyarázata. Korábban BURROW (BSOAS XII, 134 köv.) dravidából próbálta levezetni ; ezt a magyarázatot újabban feladták. Nem kielégítők azok a kísérletek sem, amelyek óperzsa *pakatā*, *pak*-hoz próbálták kapcsolni. JACOBSOHN éppen a m. *szekér* alapján próbálta rekonstruálni az elveszett iráni modellt ; kísérlete visszhang nélkül maradt, BÁRCZI (Szók.² 52) különböző, meg nem határozható iráni nyelvekből átkerült, bizonytalan származású szavak közé sorolja (ilyenek : *fizet, hús, öszvér, szekér, vászon, özvegy*). JOKI (317 : 148) a m. *szekér*-hez kapcsolja : osztj. *lĭkər, ɣĭkər* 'Schlitten, Narte' ; ennek alapján az iráni jövevényszót az ugor korra vetíti vissza. KORENCHY (73—4) a m. és osztj. szót különválasztja, az iráni szó hiánya miatt azonban erősen megkérdőjelezi az egyeztetést. A TESz. bizonytalan eredetűnek tartja, ugyanakkor lehetségesnek gondolja, hogy egyike a honfoglalás előtti iráni jövevényszavainknak. A m. *szekér* (*szekeret*) hangtani meghatározója $a > e$ és $ṭ > r$. A kérdésre csak indoiráni oldalról várhatunk feleletet ;

' *kincs* — párthus *gazn-bar* 'Schatzmeister', óper. **ganza-bara-* 'ua.' (MAYR., Handbuch 120) ; pehl. *ganǰ* [gnc], M *ganǰ* [gnz] 'treasure, treasury' (CPD 35) ; örm. *ganj* (= *gandz*) 'Schatz' (HÜBSCH. AG I, 126 : 128) ; HÜBSCHMANN (PS 231—2) szerint a per. *nǰ* > örm. *ndz* négy szóban eredeti *nz*-re megy vissza, e szavak nem perzsa, de méd eredetűek ; szogd *γzny* 'treasure' (JRAS 1944, 138, 9 ; GERSH., GMS 177), *γznw* (a szabálytalan *-z*-ről vö. GAUTHIOT I, 156) ; hvár. *knǰ* 'Schatz, Bodenschatz' (BENZ. γ, 7, 7 ; per. *ganǰ* 'thesauri in terra abditi ; fodinae') ; újper. *ganǰ* 'a store, board, hidden treasure' (STG. 1098) ; kurd *genǰ* ; óind *gañjaḥ* 'Schatzkammer' ~ ir. (MAYR. I, 315). BÁRCZI (SzófSz.) a középper. *ganǰ*-ból való származtatást számottevő hangtani nehézségek miatt elhárítja, a tör. (Kāšγ.) *kömüč* 'elásott kincs'-et sem tartja teljesen kielégítőnek, de gondol a tör. *kümüš* 'ezüst'-re is. Később (Szók.² 55) az iráni etimológiát mereven elutasítja a szókezdők eltérése miatt, helyette a törökre szavaz. A TESz. ismeretlen eredetűnek tekinti, az iráni és török származtatást elfogadhatatlannak minősíti. JOKI (271 : 60) a m. szót egy középiráni alakra vezeti vissza, amely *a* helyett *ä*-t tartalmazott ; a zöngétlen szókezdőt az átadó iráni nyelvben keresi. Ma az már világos, hogy a török etimológia, mind a kettő, elfogadhatatlan. A tör. *kümüš* hangtani és jelentéstani okokból nem lehet a magyar szó forrása. Ugyanezt kell mondanunk Kāšγarī *kömčü* (hapax legomenon !) és *kömäč* adatáról ; 'buried treasure' jelentésük másodlagos, mindkét szó a *köm-* 'elás, eltemet' ige származéka (vö. CLAUSON, ED 722).

A javasolt iráni származtatás hangtani problémái a megszokott korai ómagyar és kései ősmagyar megfelelések alapján valóban megoldhatatlanok; idegen elemekről lévén szó, hajlamosak vagyunk régi török elemeinkből levont tanulságok gépies alkalmazására. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy lényegesen korábbi jövevényszavakkal van dolgunk, amelyek olyan régi időkre nyúlnak vissza, hogy ott csak ősi finnugor elemeink alapján kibontható hangtörténeti tanulságok szolgálhatnak útmutatással, akkor nem érdektelen következtetésekre juthatunk. Elkerülte BÁRCZI figyelmét, hogy az ősmagyar korban szókezdő helyzetben a *g-* (akár a *γ-*) ismeretlen volt (nem véletlen, hogy a MSzFgrE.-ben ez a szókezdő hiányzik), ennek következtében az idegen (iráni) szókezdő *g*-t zöngétlen változatával helyettesítette. A szóvégi *-nǰ* története bonyolultabb, mert számolnunk kell iráni nyelvjárási különfejlődéssel is. Annyi bizonyos, hogy a *kincs* ősmagyar megfelelője nem vett részt a permies denazalizációban;

hús — pehl. *gōšt* [gwšt] 'meat; flesh' (CPD 37); khot. *ggūštā-* 'flesh, meat' < **gau-štā* < **gau-šti-* (BAILEY, Prolexis 75); újper. *gōšt* 'flesh; meat' (HORN 210: 944; HÜBSCH., PS 95: óper. *gauštā-* ?); afg. *gwaṣa* (MORG., EVT 29: 338; mnl., par., tdzs. *γūš*); pamíri nyelvjárásokból: par. *γūš* 'meat' (MORG. I, 257; ez keletiráni alak, mely valószínűleg a mnl.-ból vagy más hasonló nyj-ból került ki); jid. *γuš*, mun. *γūš* 'flesh, meat' (MORG. II, 213), szkol. *gušt* 'meat' (II, 394), vá. *γišt* 'meat' (II, 524); sug., bt., bdzs., sd., rós. *gužt* 'Fleisch', jid. *gᵘžt*, vá. *gušt* (SKÖLD, 142—3: 131); kurd *gošt* 'meat' (WAHBY 56); bel. *gōšt*, *gōžd*. BÁRCZI a bizonytalan iráni eredetű szavak közt tartja számon (vö. fentebb). A TESz. ismeretlen eredetűek közé sorolja, és az iráni származtatást szóra sem érdemesíti, s a törökkel együtt tévesnek minősíti. JOKI (263—4: 44) közelebbi meghatározás nélkül a m. szót iráni eredetűnek tartja; a szókezdő különbözőségét magyarból is, irániból is magyarázhatónak gondolja. Valójában az iráni lehetőség nyugodtan kirekeszthető, az eredeti iráni szókezdő *g*-nek (a *γ*-re nem gondolnék) az ősmagyarban zöngétlen párja került a helyére; az ősm. *k-* (= *k̬*) jóval az átvétel után a többi fgr. eredetű szóval együtt *χ*-vá fejlődött, ebből az aránylag fiatal *h-* szókezdő. Az első szótag magánhangzója az átadó iráni nyelvben vagy diftongus, vagy abból származó hosszú magánhangzó volt, következésképpen a m. *hús* hosszú hangzója nem másodlagos magyar fejlemény.

7. *Az uráli magyar őshaza török jövevényszavai*

Talán elsőként mutattam arra, hogy ebből a korból származó török elemeink sajátos problémákat vetnek fel. A problémák elsősorban magyar oldalon jelentkeznek. „Az uráli kor önálló magyar nyelvének ... török jövevényszavaiban más törvényszerűségeket kell keresnünk, mint azok, amelyek az eddig legrégibbnek tartott, honfoglalás előtti csuvasos típusú jövevényszavainkban megfigyelhetők. Általában finnugor szavaink hangtani fejlődésének törvényszerűségeire kell gondolnunk: a magyar nyelv ősi törvényei szerint tehát legrégibb török jövevényszavainkban a mélyhangzó *k* helyén *h*-t, a szókezdő *sz* helyén magánhangzót stb. kell keresnünk" (MsgŐst. 44). Ugyanakkor ugyanott röviden utaltam arra is, hogy török oldalon is a megszokottól eltérő képre számíthatunk. E téren az utóbbi időkben végzett kutatásaim győztek meg arról, hogy ez a kép váratlanul új, merőben eltér a török nyelvnek attól az állapotától, melyet eddig ótörök, sőt őstörök néven tartottunk számon: a török nyelv fejlődésének ezt a fázisát pretöröknek nevezhetjük, és a török—mongol nyelvi egyezések tanúsága alapján rekonstruálhatjuk.

Eredeti gondolatmenetemet BÁRCZI GÉZA fejlesztette tovább, ennek során török jövevényszavainknak egy új csoportját vette fel, melyet „legrégibbnek" nevezett el. Az átvétel helyéül az uráli átjáró környékét, tehát az uráli magyar őshazát jelölte meg, időpontját időszámításunk kezdetei körüli időkre tette. E kronológiai rögzítés inkább csak jelképes, amely azt az időbeli különbséget kívánta érzékeltetni, amely az uráli, „legrégibb" réteget a későbbi, „régi" elemektől elválasztja. A különbség ugyanis a lényeget érinti magyar szempontból csakúgy, mint törökből; e különbség csak jó pár száz éves időkülönbség árán alakulhatott ki.

BÁRCZI szerint „meglehetős valószínűséggel tehető fel", hogy török jövevényszavaink első, uráli őshazában bekerült rétegébe tartozik: *nyak*, *nyár*, *homok*, *harang* és *ér*. Különösképpen nem meglepő, hogy mindössze öt szó szerepel listáján, de nem meglepő nyelvünk legkorábbi idegen elemeinek ismeretében az sem, hogy szinte valamennyi javasolt etimológiát a nehezen tisztázható problémák bozótja veszi körül. Vö. BÁRCZI, Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez: I. OK. II, 347—59 (SZ. KISPÁL MAGDOLNA, LAKÓ GYÖRGY és MOÓR ELEMÉR hozzászólása; 359—71) és MNyÉletr. 42—3; LIGETI, Uráli török jövevényszavaink kérdéséhez: MNy. XLIX, 381—93 és MNyTK I, 189—201.

A javasolt öt etimológia közül megelégszünk itt háromnak a bemutatásával:

homok — alapszava a törökségben általánosnak mondható: ujg. *qum* 'homok': *yeri qumī alqu kümüš* 'la terre et le sable y étaient tout d'argent' (HAMILTON, Conte 26); ujg. Ming *qum* 'sable' (Ford. Ir.: AOH XIX, 109), *yoγon qum* 'durva homok' (Tolm. Ir. 7a); Kāšγ. *qum* (csigil szó, az oguzok nem ismerik) (BROCK. 164); QB *qum* 'der Sand' (RADL. II, 1043); Tefs. *qum* 'homok' (BOR. 211); hor. *qum* (FAZ. II, 645); csag. *qum* 'sable mouvant' (PdC 437); Muh. *qum* (BAT. 47); oszm. *kum* 'sand; gravel' (HONY 212); az. *gum* 'homok, homokszemcse' (ARS 57); afs. *qum* (LIG.); gag. *kum* (GRMS 294), tkm. *qum* (AB 246); kún CC *qum* 'Sand' (GR. 203); kip. LN *qum* 'Sand;

Welle' (Hou. 92; Kuryš. 167, a 'szamárnyereg, málhanyereg' jelentésű szó nem ide tartozik, helyes olvasata *qom*), Idr. *qum* (Caf. 81), Tuh. *kum* (Ata. 211), Bul. *qum* 'sable' (Zaj. I, 41), Qaw. *qum* (Tel. 318); örm.-kip. *χum* 'sable' (Tryj. 498); kar. T *kum* 'Sand' (Kow. 226), kar. L *kum* 'Sand' (Mard. 46); kkalp. *qum* (RKkS 665); nog. *kum* (NRS 187); kmk. *χum* 'Sand' (Németh 119; RKS 651 a *qayïr* mellett szintén *χum*); blk. *qum* 'Sand, sandige Erde' (Pröhle 240); krcs. *q'um* 'Sand' (Pröhle 120); krcs.-blk. *qum* (RKBS 417); tat. *kom* 'homok' (TRS 272); bask. *qom* (BRS 337); tüm. *qum* 'Sable' (Radl., Proben IV, 309); ir. özb. *qum* (URS 650), özb. Q, Qt., Dm. *qum* 'sable' (Lig.); kzk., kirg. *qum* (Radl. II, 1043); s. ujg. *qum* (Mal. 61); szal. *qum* (Kak. 188); turki *qum* 'sand, dune' (Jar. 255), mai ujg. *qum* (Mal. 162); alt., tel., leb. sór, szag., kojb., kacsa, küer. *qum* 'der Sand' (Radl. II, 1043). A törökből származik: MTT *Qum-šinggir* 'najman helynév' (MTT, magyar fordítás, 158—9, 158. jegyz.; a najman toponímia és antroponímia zömében török eredetű); kalm. *χum* 'Sand, Staub' (Ramst. 196); tát *gum* 'finom homok'; ir. tdzs. *qum* (nyj.) (TRS 492), tdzs. Len., Kan. *qum* (Rast. III, 112), tdzs. H *qum* (Lig.); kurd *qum* 'sable' (Jaba 318); egyéb jövevényszavakra vö. Doerfer, TMEN IV, 508—9. A m. *homok*-kal a tör. *qum* összefügg, de forrása nem lehet; a m. szó problémáit mongol megfelelője vetette fel. Főbb adatai: középmong. Hy *qumaki* 'sable' (Lew. 48; Most. 91); mong. Ming *qumaki* (Ford. Ir., Haenisch, Mongolische Glossare I, 1028; mongol írással *qumaki*, 5a), *qumaki* (Tolm. Ir., Ta-tan-kuan yi-yü, 6b); Yy *ḳumaki* (67a); Ls *qumaki* (126b); Ph *qumaqi* 'homokszem' (Indices III, 64); MA *qumaki* (Po. 309); Jem. T *qumaq* 'sable' (8b C 18); Ist. T *qumaq* 'sable' (AOH XIX, 46); prekl. *qumaki* (Indices V, 261); ir. mong. *qumaγ*, *qumaki* 'sable fin, grains de sable; poussière d'eau' (Kow. II, 934), 'fine sand; grit, dust' (Less. 985); ojr. nyj. *χumkin tōsn̥* 'nuage de poussière (du tourbillon)' (Kara 144), kalm. *χumᵛɢ* 'Staubkörnchen, Sandkörnchen' (Ramst. 196); ord. *χomoḳ*, ebben: *t'ōs χomoḳ* 'poussière qu'on voit sur les meubles' (Most. 351); üdzs. *χɵmɵɢ* 'poussière' (Kara 23); hal. *chumag* 'föld; omlós valami', *chumaki* 'porszem' (Luv. 564); bur. *chumchi* 'porszem; korhadtság, pudva' (Čer.² 601); mgr. *χumoɢ* 'poussière, pierres etc., melées aux grains qu'on vient de battre' (SM 182). Mongolból valók: alt., tel., sór *qumaq* 'der Sand' (Radl. II, 1044); csag. *qumaq* (uo.); kzk. *qumaq* 'der Sandhügel' (Radl. II, 1044), *qûmaq* 'sandarea' (Shnit. 280; *qûm* 'sand'); szárt *qumaq* 'der Sandboden' (Radl. II, 1044), ir. özb. *qomōq* 'homokos hely, föveny, homoksivatag' (URS 630); jak. *kumaχ* 'homok' (Pek. I, 1214); tuba, leb. *qubaq* 'der Sand' (Radl. II, 1034), tob. *qubaq* 'piszok' (uo.). A tör. és mong. alak közt Ramstedt és Poppe ősi összefüggést keresett, ezt Doerfer (i. h.) törékeny érvekkel próbálta cáfolni (a mong. *qumaq*-ban a *-q*-t kicsinyítő képzőnek, a *qumaqi i*-jét birtokos személyragnak nézte; mindezek török járulékok, amelyek mongol szavakban való jelentkezése nem magától értetődik). Valamikor a mong. adatokat a m. szó

forrásának tekintették; amióta a mongolos jövevényszavak kérdése lekerült a napirendről, e nézetnek nincs több képviselője. A **qumaq* — török címkével — azonban továbbra is a m. *homok* forrásaként szerepel, ebből a feltevésből indult ki Bárczi is (a *qumaqi*-t sajátságos módon figyelmen kívül hagyták). A feltett **qumaq*-ból azonban a VIII. század körüli török jövevényszavak hangtani megfelelései szerint a m. *homok* nem vezethető le, nemcsak a szókezdője miatt, de a második szótag magánhangzója is ellenáll a származtatásnak. A ma ismert adatok alapján arra gondolhatunk, hogy a pretörök **qum*-ból egyfelől mong. *qumaqi*, másfelől egy pretörök hasonló származék is létrejött; ez utóbbiból nagyobb nehézség nélkül érthető volna a m. *homok* alakulása. De számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a szóvégi *-k* magyar toldalék;

nyár — főbb adatai: csuv. *śur* 'tavasz' (Sir. 369); türk *yaz* 'spring' (Tekin 399, *yay* 'summer'; Clauson, ED 982, megfordított sorrendben értelmezi a két szót); ujg. *yaz* 'tavasz' (Radl., Uig. Spr. 273; mind a három adat Jüan-kori), ujg. Ming *yaz* 'printemps' (Ford. Ir., AOH XIX, 282; Tolm. Ir. 9b); Kāšγ. *yāz* 'Frühling, Sommer' (Brock. 83); QB, Rabġ. *yaz* (Mal., Pamj. 386); hor. *yaz* 'nyár, tavasz' (Faz. I, 460); csag. *yaz* 'été' (PdC 524); Muh. *yaz* (Bat. 88); oszm. *yaz* 'summer' (Hony 398); az. *yaz* 'tavasz' (ARS 249); gag. *yaz* 'nyár' (GMRS 208); tkm. *yāz* 'tavasz' (AB 26), tkm. N *yāz*, *yǟz* 'tavasz' (Lig.), trm. *yāz*, *yaz* 'nyár' (Bask. 179); kún CC *yaz* 'Frühling' (Gr. 119); kip. Idr. *yaz* 'tavasz' (Caf. 123), Tuh. *yaz* 'nyár' (Ata. 282), Bul. *yaz* 'printemps' (Zaj. I, 25); Qaw. *yaz* 'Sommer' (Tel. 311); örm.-kip. *ẏaz* 'été' (Tryj. 331); kar. T *ẏaz* 'Sommer' (Kow. 201), kar. L *yaz* 'Sommer' (Mard. 34); tat. *yaz* 'tavasz' (TRS 700); bask. *yaδ* 'tavasz' (BRS 714); nog. *yaz* 'nyár' (NRS 455); kmk. *yaz* 'Sommer' (Németh 124), 'tavasz' (RKS 77); blk. *zaz* 'Frühsommer' (Pröhle 271); krcs. *ǰaz* 'Frühling' (Pröhle 147); kkalp. *ǰaz* 'nyár' (RKkS 393); kzk., tat. *ǰaz* 'das Frühling, das Frühjahr' (Radl. IV, 50); kirg. *ǰaz* 'tavasz' (KRS 1940, 160); kzk. *žaz* 'summer' (Shnit. 87); özb. Q *ǰaz* 'printemps' (Lig.); ir. özb. *yōz* 'nyár' (URS 141); tar. *yaz* 'der Sommer' (Radl. III, 225); turki *yaz* 'summer' (Jar. 151); mai ujg. *yaz* 'nyár; tavasz' (Mal. 153), 'nyár' (URS 773); alt. *yas* 'tavasz', *ďas* (ORS 50); tuv. *čas* 'tavasz'; hak. *časχï* 'tavasz' (RChS 88); tof. *ẖšaš* 'tavasz' (Rass. 194); kojb., karag. *ťas*, *ďas* 'Frühling' (Castrén 142); jak. *sās* (Pek. II, 2115). A m. szó két jellegzetességet tartalmaz. Közülük az első a szókezdő *ny-*, amely „szabálytalan" a VIII. századi török jövevényszavak szemszögéből, de szabályosan képviselheti a pretörök szókezdő *ń-*t, amely egyik ugor kori török jövevényszavunkban (*nyereg*) szintén jelentkezik. E szókezdőről mint pretörök sajátságról fentebb szóltunk. A másik jellegzetesség a szóvégi *z*-vel szemben jelentkező *-r*. A rotacizmusnak e korai példája az egyik pretörök nyelvjárás meghatározó sajátsága. Poppe (Lautl. 38) a török szóval összekapcsolta: mongol *nirai* 'újszülött, friss, új' és az ebből származó ma. *niyarχôn* (olv.

ńar-χun); összetartozásuk nem magától értetődik. Teljesen védhetetlen RAMSTEDT (SKE 159) etimológiája, amely a koreai *nal* 'the sun, the day, the weather', mong. *naran* 'the sun' szavakkal próbálja egyeztetni (igaz, kérdőjel kíséretében) a tör. *yaz* 'the spring' és a m. *nyár* szavakat. Semmivel nem különb a helyette RÄSÄNEN által javasolt (193) etimológia, amely a szemantikailag csábító, hangtanilag elfogadhatatlan koreai *njɛrim* 'the summer' (északkor. *yorim*, RKS 318). RAMSTEDT (SKE 164) ezzel szemben a koreai szót helyesen hozta összefüggésbe a tung. *nɛlki* 'the early spring' szóval, melynek további megfelelői: tkp. tung. (evk.) *nɛlki* 'tavasz', szol. *nɛlχi*, lamut (ev.) *nɛlk'*, *n'lk'*, neg. *nɛlkī*, orocs *nɛkki*, ud. *nɛki*, orok *nɛlčiri* (CINCIUS, Sravn. slov. I, 620). A tör. *yaz*-ról l. CLAUSON, ED 982 („a very early l.-w. in Hungarian as *nyár*"); EGOROV, Ét. slov. 219; DOERFER, TMEN IV, 66—7 (kételkedik a m. szó idetartozásában); RAMSTEDT, Lautlehre 74; POPPE, Lautl. 38; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 193 (a m. *nyár* szerinte vagy őstör. eredetű, vagy esetleg ősrokonság emléke);

nyak — csuv. *śuχa* 'gallér' (SIR. 372) > cser. *śoya* 'Kragen, Brustschmuck', *soyan* 'Kragen' (RÄS., MSFOu. XLVIII, 194); ujg. *yaqa* 'határ' (ŠU, RAMSTEDT 23: 8: *yaqa anta yaqaladïm* 'die Grenzen regulierte ich dort'); Kāšγ. *yaqa* 'Kragen' (BROCK. 78); QB *yaqa* 'ua.' (MAL., Pamj. 384); Tefs. *yaqa* 'gallér' (BOR. 136); hor. *yaqa* 'gallér; part; határ' (FAZ. I, 499); csag. *yaqa* 'collet d'un habit' (PDC 530); Muh. *yaqa* 'ruhagallér' (BAT. 84); oszm. *yaka* 'collar; bank, shore, edge' (HONY 391); az. *yaχa* 'gallér'; afs. *yaχā* 'collet' (LIG.); gag. *yaka* (GMRS 210); tkm. *yaqa* (TRS 809), tkm. N *yaqa* 'colier' (LIG.); kún CC *yaγa* 'Kragen' (GR. 110); kip. LN *yaqa* 'Kragen' (HOU. 106; KURYŠ. 121); Idr. *yaqa* (CAF. 49); Tuh. *yaqa* (ATA. 377), Dur. *yaqa* 'col' (ZAJ. II, 116), Jem. T *yaqa* (11r B 35); örm.-kip. *ʒaya* '1. bord; 2. décolletage, collet; 3. cou ?' (TRYJ. 303); kar. L *yaka* 'Kragen' (MARD. 31). krm. *yaγa* 'das Ufer' (RADL. III, 39); tat. *yaka* 'gallér' (BÁL. 73), *ǰaqa* 'der Kragen; der Rand, die Grenze' (RADL. IV, 11); bask. *yaya* 'gallér; női nyakdísz' (BRS 713); tüm. *yaγa* 'gallér' (TUM. 116); kmk. *yaγa* 'gallér' (RKS 104); krcs.-blk. *ǰaγa* 'gallér' (RKBS 83); kkalp. *ǰaγa* (RKkS 109); nog. *yaqa* 'gallér; part' (NRS 454); kirg. *ǰaqa* 'gallér; határ, part' (KRS 1940, 161); kzk. *žaya* '1. shore, coast, beach; 2. collar' (SHNIT. 98); özb. Q *ǰaγa* 'collet d'habit' (LIG.). ir. özb. *yōqa* 'gallér; part, határ' (URS 147); turki *yaqa* 'collar of a garment' (JAR. 149); mai ujg. *yaqa* (URS 775); alt. *yaqqa* '1. der Kragen, Hutrand, Brustlatz des Pelzes; 2. das Ufer, der Rand, die Grenze' (RADL. III, 30); sór, szag., kojb. *čaya* 'der Kragen; die Grenze' (RADL. III, 1843); tel. *ťyaqqa* (RADL. III, 30); kojb. *ťaga*, krg. *ťaha* 'Pelzkragen' (CASTRÉN 112); jak. *saya* (PEK. II, 2015), *ǰaγa* < mong. A szó jól van adatolva a mongolban is: MTT *ǰaqa* 'Rockkragen' (HAEN. 84); Hy *ǰaqa* 'collet' (MOST. 65); Yy *ǰaqa* (76b); Ist. T. *ǰiqa* 'collet d'un habit' (AOH XIV, 38—9); Jem. T *ǰaqa* 'col, collier' (11r B 35); MA *ǰaqa* (PO. 201); ir. mong. *ǰaqa* 'le bord, l'extrémité, le rivage, les bornes, la frontière, limite; le collet d'un habit' (KOW. III, 2244), 'brim, rim, border, frontier, side, flank; collar' (LESS. 1041); dah. *ɒžaq* (LIG.); mgr. *ɓžiäça* 'collet, bordure, ourlet' (SM 77); tung. *džaqa* (TOD. 119); mog. Mr., M *ǰaγa* 'bord; à côté de; col, collet' (LIG.); Zirni, Kundur *ǰaγa* 'collar; side, edge' (IWA. 108); kalm. *zaχᵛ* 'Rand, Grenze, Pelzkragen' (RAMST. 463); ord. *ɒžaγa* 'bord, frontière; collet' (MOST. 179); hal. *zach* '1. széle, vége vminek; 2. gallér' (LUV. 195); bur. *zacha* (ČER.² 252). Afganisztáni iráni nyelvjárásokból jegyeztem fel: haz. Dz. *ǰaγa* 'limite, bord, frontière; col, collet', B *ǰāγa*, T *ǰaγɛ*; ajm. T *ǰaγa*, Tg *yaχan*; tdzs. K *yāχan* 'col, collet'. További megfelelésekre vö. DOERFER, TMEN IV, 102—4. A BÁRCZI által elfogadott és védett egyeztetéssel szemben fenntartással éltem, mert a tör. *yaqa* (mong. *ǰaqa*) feloldhatatlan szemantikai nehézségbe ütközik, feltett 'nyak' jelentése ugyanis ismeretlen a régi és mai török nyelvekben; az örmény-kipcsak 'nyak' jelentése, melyet TRYJARSKI kérdőjel kíséretében közöl, nem változtat a helyzet lényegén. E bizonytalan, jó esetben periferiális, másodlagos jelentéssel szemben a bőven adatolt anyag a 'gallér' < 'ruhaszegély, -szél' < 'szegély, szél' jelentésfejlődés irányába mutat. Vö. BÁRCZI: MNy. LVIII, 2, 5 és MSFOu. 125, 19—20; CLAUSON, Turkish and Mongolian Studies 127—8; LIGETI: MNy. LIX, 381—93 és MNyTK I, 189—201; CLAUSON, ED 898; DOERFER, TMEN IV, 102—4; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 108 (tungúz, koreai és finn adatok kíséretében ide sorolja a m. *nyak* szót is). Hangtanilag az egyeztetés kifogástalan: a szókezdő ebben a kategóriában szabályos, a szóvégi *-a* eltűnése szintén az. Az egyeztetés gyenge pontja a jelentéstani eltérés; erős feltevéssel, de egyelőre számon tartjuk ezt a lehetőséget, mert a pretörök vallomása e kérdésben ismeretlen.

8. *A vándorlások kora*

Az uráli őshazában eltöltött évezred egyszer véget ért. A néma évszázadok nyilván nem múltak el teljesen eseménytelenül, az újonnan kialakult nép számban bizonyára meggyarapodott, műveltsége a korábbihoz képest emelkedett, a lovat ismerő vadász népből lótartó lett. Az örökösnek tűnő hazát el kellett hagynia, kelet felől érkező, sodró erejű néprajok kerülgették, végül is magukkal ragadták. A magyar nép lóra szállt, és a ligetes steppék békés világából a füves pusztaság földjére lépett, hogy rövid néhány száz év alatt műveltségében, szervezetében gyökeresen átalakulva eljusson izgalmas vándorútja végső állomására: mai hazájába.

A mozgás az uráli átjáró táján i. sz. IV. század utolsó negyedében kezdődhetett, amikor is a hún népvándorlás első hullámai felkavarták Kelet-Európa kialakult etnikai rendjét. Nagyon meglehet, hogy már ezeknek a nyugtalan

népmozgalmaknak a hatása kisugárzott egészen az uráli átjáró vidékére is. Az események menetében valamennyire az írásos források is eligazítanak. Ezek alapján ismeretes, hogy a hún támadás következtében az alánok fő törzse, a vizigótokkal együtt, nyugat felé menekült, egy részük Galliában, más részük Hispániában, Katalóniában telepedett meg (B. S. Bachrach, A History of the Alans in the West, Mineapolis 1973). Csak töredékük maradt meg régibb szálláshelyükön, miután meghódolt a húnoknak; egy részük minden bizonnyal dél felé húzódott, más részük talán északibb tájakon keresett menedéket. Harmatta (MŐstTan. 181) a magyarban két alán jövevényszóréteget különböztet meg, közülük a régibb a Volga vidéki északi alánokkal folytatott kapcsolatok emlékeit őrizné.

Van olyan elképzelés is, amely szerint a magyar nép Urál menti őshazájából (az őshazát korábban [MsgŐst. 62] az Uráltól keletre, Nyugat-Szibériában a Tobol és Isim közt próbáltam keresni) nyugatabbra való vonulása lényegében a későbbi Magna Hungaria területére szintén a hún népvándorlás megindulásakor következett volna be. Jóval valószínűbb, hogy a nyugat felé való vándorlás megkezdését jelző átköltözés a hún birodalom bukását követően, 463 táján ment végbe, annak az újabb népvándorlási mozgásnak a következményeként, amelynek során a kelet felől érkező szabírok rázúdultak a saragurokra, urógokra (*ugór*-ra szokás javítani; *Οὔγωροι*) és onogurokra. Sorsdöntő változást jelentett ez az esemény a magyar nép életében: török népvándorlás sodrába került, s ettől fogva századokon keresztül nem szakadt meg kapcsolata a törökökkel.

Az első török népvándorlási hullámot rövidesen követte a második: 503 körül megjelennek a szabírok Európában. Minden jel arra mutat, hogy a szabírok tovább mozdították az immár lovas nomád magyarokat. Megkezdődött a vándorlások kora, amely időben inkább négy, mint öt évszázadot ölelt fel. Pontos útvonalát nem ismerjük, csak a VIII. századdal kezdődően sejlenek fel bizonytalan körvonalai, hogy aztán a IX. század zsúfolt eseménysorozatának a végén elérkezzenek a honfoglaláshoz. Alig szokás figyelmet szentelni az V. századnak, az új életformába való beleszokás nyilván küzdelmes korszakának. A VI. és a VII. század homályos eseményei fölé gyakran hajolunk vizsgáló szemmel: valahol ott vannak a magyar ősök is. Vajon hol lehetnek?

Két bizánci szerző tudósít arról, hogy i. sz. 527—528-ban a kimmériai Bosporus közelében, a Kercsi-félsziget környékén lakó húnok fejedelme *Gordas* (*Γορδᾶς*) Bizáncban megkeresztelkedik, a pogány nép papjai vezetésével megöli, s helyére testvérét, *Muageris*-t teszi meg királynak. Nevét a magyar őstörténet kutatói 1693 óta (Otrokócsi Fóris Ferenc) a magyar névvel szokták azonosítani; vö. Czeglédy: Pais-Emlék. 268—75. Az etimológiát elfogadta és felelevenítette Németh (HonfKial. 165—8), azzal, hogy a hitelesnek tűnő *Muageris* (*Μουάγερις*; vö. Moravcsik, Byzantinoturcica II², 192—3) helyett lectio faciliorként **Mugeris*-t fogadott el, melyet *Mogyeri*-nek javasolt olvasni; a magyar nyelvi környezetet a *Gordas* névnek *Ogurda*-ként való magyarázatával próbálta biztosítani, ami az *ogur* népnév kicsinyítő képzős alakja volna. Németh „Mogyeri"-féle értelmezését mások is elfogadták, így vagy úgy; ezt tette Pais is (MNy. XLIX, 289—92), de megtagadta *Gordas*-nak *Ogurda*-ként való magyarázatát (a helyette javasolt gót értelmezést is érdemes elfelejteni). *Muageris*- vagy akár *Mugeris*-nek *Mogyeri*-ként való magyarázata egyet jelent nemzeti nevünk ómagyar kori alakjának VI. század elejére való visszavetítésével.

Délibábos etimológia, szívós, mint valami gyomnövény, de nincs tanulság nélkül. A vándorlások korában, főleg annak első felében hasztalanul keressük a magyart saját nemzeti nevével megjelölten. Mindvégig ott van valahol, valamelyik török nép szövetségében, függőségében, névtelenül. Ha valaha nyomára akarunk jutni, fáradhatatlanul ügyelnünk kell a szabírok, kazárok, bolgárok viselt dolgaira.

A bizánci és a vele összefüggő írásos forrásokon kívül olykor érdemes figyelmet szentelnünk a kínainak is. Hadd említsük meg példaként az egyik jól ismert kínai szövegnek a tanúságtételét.

A Sui-šu (LXXXIV, 18b) az i. sz. 600 körüli időre vonatkozó fejezete a török *t'ie-lõ* törzsszövetségről lényeges adatokat tartalmaz. Figyelmet az értesítésnek az a része érdemel, amely a törzsszövetség szélső, nyugati ágáról tájékoztat. A törzsszövetség Bizánctól (佛林 *Fu-lin*, *Frōm*, *Ῥωμ*; az orhoni feliratok *Pur^{u}m* népe) keletre él, lényegesen különbözik keleti testvéreitől. Azok, akik a nyugati határokon élnek, ügyesek a mesterségekben és a föld művelésében, sok a szarvasmarhájuk és a juhuk, de kevés a lovuk; 20 000 harcosuk van. A Sui-šu-nak ezt a fejezetét részletesen tárgyalta Hirth (Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, 37—43). Megállapíthatjuk, hogy a kínai forrásnak a törzsszövetség nyugati ágáról feljegyzett tudósítása összhangban van a vándorlások korában nyelvünkbe került török elemek vallomásával.

A kínai szöveg feljegyezte a törzsszövetségbe tartozó törzsek neveit. Sajnos a 11 írásjegyet tartalmazó lista nehezen kezelhető, mert kínai szokás szerint az egyes neveket nem választja el egymástól interpunkció. A lista különben így hangzik: 恩屈阿蘭北褥九離伏嗢昏 *ngen k'iü a lan pei žu kiu li fu wu hun*. Csak az első négy írásjegyet lehet bizonyossággal tagolni; az első *ngen-k'iü*, Hirth szerint ez *Anvar*-nak olvasható, s a Kaukázusban visszamaradt avarokat jelentené, de szerinte lehet *On-gur* is, akiket hajlandó onoguroknak nézni. A második név *A-lan*, ezt Hirth sem képes félremagyarázni, kétségtelenül az alánok neve ez, melyet ugyanebben az átírásban más kínai szövegek is tartalmaznak. Hirth szerint a harmadik törzs neve *Pei-žu*, amely a *Buliar*, *Bulgar* átírása volna. A negyedik törzs, Hirth szerint, a *Kiu-li-fu* nevet viselné, ami a *Kara-Karbak* „torzítása" volna. Végül az ötödik törzs nevét tükrözné a *Wu-hun*, amelynek értelmezésére Hirth több lehetőséget lát; lehet *vogul*, de lehet *utgur* (*utigur*) is. A Hirth-féle *Bulgar* magyarázatot magáévá tette Šišmanov (KSz. IV, 302 és V, 90). Shiratori (KSz. III, 133)

a 3., 4. és 5. törzs nevéből, új tagolással, mindössze két törzsnevet rekonstruált: *Pei-žu-kiu-li* (kkín. *pak-ńźi̯wok-ki̯ə-u-lji̯ę*) és *Fu-wu-hun* (kkín. *bi̯uk-uət-χuən*), közülük az elsőt a *baskír*-ral, a másodikat a *bulgár*-ral próbálta azonosítani. HIRTH és SHIRATORI azonosításait joggal tartotta elfogadhatatlanoknak PELLIOT (Notes sur l'histoire de la Horde d'Or, 226). Az itt felvetett *pei-žu* = *bačánäk* (besenyő) egyeztetés sem több védhetetlen ötletnél. A kínai szöveg törzs-listájából egyedül az *alán* azonosítása kifogástalan, a többiek helyes értelmezése még hátravan.

A vándorlások korának aránylag rövid ideje alatt alapvető változások következtek be a magyar nép életében. E változások számos kulcskérdése máig megoldásra vár. Közülük hadd említsük meg a következőket.

Talán mind közt a leglényegesebb a vándorlás útvonalát érinti. Az eddigi kutatások során két nézet alakult ki. Az első szerint a magyar nép a Volga menti hazából délnyugat felé, a Kaukázustól északra elterülő síkságon ült meg huzamosabb ideig, talán egy-két évszádon át; egyesek ezt a magyarázatot a „kaukázusi őshaza" elméletévé sarkították. Ez utóbbiak szerint a magyarok a vándorlások korában ívben elkerülték a Kaukázusnak még a környékét is, s a Volgától merészen rögtön a Donyechez költöztek. Nem kétséges, hogy a Donyec menti hazában ott voltak a magyarok a IX. század kezdete óta. Nem kétséges azonban az sem, hogy ekkorra már felgyorsultak az események, hiszen e század végére esik a honfoglalás is. Sem térben, sem időben nem képzelhető el, hogy minden a Donyec menti hazában zajlott volna le: a magyar nyelv alán jövevényszavai versengve tódultak volna a magyar szókészletbe a török jövevényszavakkal együtt, bár azok mögé huzamosabb, nyugalmas kronológiai háttér kívánkozik.

Az összes eddig ismert körülmények gondos mérlegelése után el kell utasítanunk azt a feltevést, amely a Volga menti hazából a magyarokat a Donyec menti Levédiába (?) kívánja költöztetni. Ha figyelembe vesszük az írásos források tanúságán kívül a magyar szókészlet történetének a vallomását is, akkor számolnunk kell azzal, hogy a magyarok kapcsolatai a bolgárokkal, kazárokkal és szabírokkal megkívánják annak feltevését, hogy e népek közvetlen közelében (vagy éppen az ő területükön) tartósabb ideig kellett hogy éljenek.

A honfoglaló magyarság törökös szervezetben jelenik meg. Hol ment végbe — időben és térben — a finnugorról a törökösre váltás? Az időt ismerjük: ez a vándorlások kora. Helye? Aligha lehet az Levédia, hiszen akkor, ott a magyar nép már a maga gazdája, törökös kultúrája már kerek, kész. Ez a folyamat nem mehetett végbe „három év alatt", több évszázad érlelte meg végső eredményét.

Utoljára, de nem utolsósorban szólnunk kell a magyar nyelv történetére vonatkozó tanulságokról.

BÁRCZI (Htört.[2] 6) a honfoglalás előtti magyar nyelvet ősmagyarnak nevezi, és két korszakát különbözteti meg. Az elsőt az Urál vidéki őshaza korszakának

nevezi, a másodikat a vándorlások korszakának vagy a török hatás korszakának. A két ősmagyar korszak jelentősen különbözik egymástól. A különbséget a nyelvünkbe került idegen elemek hangtani tükröződése alapján tudjuk csak érzékelni. A gyér számú idegen elem alapján megállapíthatjuk, hogy a korai ősmagyar lényeges vonásaiban megegyezik az ugor kor hangtani sajátságaival; durva megközelítésről lehet szó csak, hiszen ezer esztendő alatt a nyelv belső törvényeinek engedelmeskedve akkor is változna, ha nem érné számottevő külső nyelvi hatás (ennek feltevésére nincs okunk). Ennél lényegesebb megállapításunk az, hogy az ősmagyar középső szakasza (az Urál környéki őshaza ősmagyar nyelve) jelentősen különbözik a kései ősmagyartól.

A kései ősmagyart BÁRCZI a török hatás korszakának nevezi, mert nyelvünk e korból származó török elemeit ismerjük a legalaposabban, a belőlük levonható hangtani tanulságok alkotják a magyar hangtörténet kezdeteinek szilárd vázát. Valójában e kornak — hangtörténeti szempontból — nem ez a lényeges, meghatározó eleme. Pontosabb, helyesebb, ha BÁRCZIval a „vándorlások korszakának" ősmagyar nyelvéről beszélünk. „Ebben a korszakban a magyarság az Urál vidéki őshazából kiindulva változó lakóhelyeken át (a ritkítás tőlem) eljut mai hazájába". E korszak kései ősmagyar nyelvéről nemcsak a török, de a vándorlások korában nyelvünkbe került valamennyi idegen elem tanúságára támaszkodva alakíthatjuk ki a kései ősmagyarról való ismereteinket. A történeti és a nyelvtörténeti periodizáció nem mindig esik egybe; áll ez két nyelv történeti periodizációjára is. Mindenekelőtt ellenőriznünk kell, hogy a vándorlások korában nyelvünkbe került idegen elemek megerősítik-e a török jövevényszavak hangtörténeti vallomását. E nyelvészeti ellenőrzésnek döntő jelentősége van a kései ősmagyar török jövevényszavai kronológiájának a pontosításában. A lehetőségek szerint meg kell állapítani: megvannak-e még a kései ősmagyarban a középősmagyar kor jellemző hangtani sajátságai? Ha igen, melyik az az időpont, amikor azok elenyésznek? Van-e mód annak megállapítására, hogy a török elemekben jelentkező kései ősmagyar hangtani sajátságok milyen korán jelennek meg e korszak egyéb idegen elemeiben? A felvetett kérdésekre nem lesz könnyű felelni, mert a vándorlások korának számra nem jelentős idegen nyelvi anyagának kutatása a kezdet kezdetén tart, s meg sem közelíti a török elemek kutatása terén eddig elért eredményeket. Ez könnyen a valóságos helyzet helyes megítélésének rovására mehet.

9. *Ismeretlen nyelvek*

Az etimológiai kutatások során egyre gyakrabban állapította meg a szigorú cenzor: eredete ismeretlen. Számos esetben a megállapításnak csak ideiglenes hatálya volt, mert később előkerült nyelvi adatok segítségével el lehetett hárítani a kifogástalan magyarázat elé tornyosuló nehézségeket. Ám szó-

készletünk jelentős hányadának száz esztendő sem volt elegendő ahhoz, hogy kifogástalan magyarázathoz jusson. BÁRCZI GÉZÁÉ az érdem, hogy kimondta: e szavak jó része azért ismeretlen eredetű, mert az a nyelv, amelyikből a magyarba került, az eltelt századok során kihalt, s nyoma sem maradt. BÁRCZI (MNyÉletr. 43—4) ugyane hatást az uráli őshaza korába tette, s összefoglalóan korai, ismeretlen eredetű szavaknak nevezte az ide sorolható adatokat. Alig kételkedhetünk abban, hogy ilyen jövevényszavakkal már a korai ősmagyarban is számolhatunk (említettem is lehetséges forrásaikként a kihalt paleoeurópai és paleoázsiai nyelveket). Ahhoz sem igen férhet kétség, hogy hasonló „ismeretlen eredetű" jövevényszavakra a kései ősmagyar is szert tett. Célravezetőbbnek tartottam az ősmagyar ismeretlen eredetű elemeinek napirendre tűzését a vándorlások korában lezajlott idegen nyelvi hatások keretében.

Az ismeretlen, kihalt nyelvek problémája nem idegen számunkra. Elegendő gondolnunk a másfélszáz esztendővel ezelőtt feljegyzett délszibériai nyelvi anyagra, számos akkor megszólaltatott nyelvnek mára nyoma sem maradt. De gondolhatunk kínai szövegek ismeretlen, barbár nyelvekből feljegyzett glosszáira, amelyek időszámításunk kezdete óta jelentkeznek a bennünket közelebbről is érintő területekről.

Az ősmagyar ismeretlen nyelvekből származó idegen elemeinek rendszeres vizsgálata nem kis akadályokba ütközik. BÁRCZI egy bolyban próbált ilyen elemeket keresni: *gy-* kezdetű szavaink közt nagyszámmal találni ismeretlen eredetű szavakat. Igaz, ezek közt lehet fel nem ismert, eddig nem igazolt ősi elem is. Példái közül máris ide sorolhatjuk: *gyakik*, *gyakor*. Bizonyára akad majd köztük török eredetű is (közéjük sorolhatjuk a fentebb már tárgyalt *gyapot* szót). Egyelőre azonban bajos megmondani, melyik származik közülük az ősmagyar kor kihalt nyelveinek egyikéből. A szókezdő *gy-* amúgy is kényes kérdést érint. Mint láttuk, ez a mássalhangzó az ómagyar kor elején alakult ki, korábbi *j*-ből vagy *ǰ*-ből; ez utóbbi nagyszámmal fordul elő régi török elemeink szókezdőjéül. Számolnunk kell azonban azzal is, hogy más, magyarban idegen mássalhangzó (pl. *dz-*) a forrása, amelyből hanghelyettesítéssel keletkezett *ǰ-*.

A hangtanilag ily módon összenyalábolható szókészleti elemek száma nem lehet valami nagy. Mellettük érdemes ügyelni a tartalmilag összetartozó szavakra is. Ezek közé sorolnám egyelőre az ősi hitvilág alapvető terminológiájába tartozó *ördög*, *ördöngős* (HB *urdung*) és *isten* szavunkat.

10. *Iráni elemek*

A kései ősmagyar nyelv iráni elemei középiráni nyelvekből származnak. Avatott feldolgozásuk még mindig várat magára, jeles iranistánk, HARMATTA JÁNOS a közelmúltban azonban átfogó értékelést nyújtott róluk (MŐstTan. 181—2). Nézete szerint az ősmagyarban négy különböző eredetű csoportot

lehet megkülönböztetni, nem beszélve a tőlük független keleti iráni jövevényszavakról.

A négy alán réteg ez volna: régibb és újabb alán, északnyugati és hvárezmi alán. A régibb és újabb alán jövevényszavak közt HARMATTA kronológiai határvonalként az alán törzsszövetség felbomlását javasolja, amely a hún népvándorlás következményeként történt meg. Hasonló különbséget lát a permi nyelvek alán jövevényszavaiban is. Nagy kár, hogy megállapításait ezúttal nem támogatja meg bizonyító erejű példákkal.

Megállapítása szerint a régibb alán jövevényszavakban még végbement a *-δ-* > *-z-* változás, az újabbakban a *-d-* változatlanul megőrződött. Nem feledkezhetünk azonban meg arról, hogy jövevényszavaink hangtörténetének alakulásában szava volt a magyar fonetizmusnak is. Ez annyit jelent, hogy az átadó nyelv fonetizmusát csak akkor respektálta, ha az megegyezett a magáéval, különben hanghelyettesítés útján igazította saját rendszeréhez. De az átadó iráni nyelv szabályszerűségeit sem vehetjük mindig betű szerint; nem vehetjük még akkor sem, ha írott emlékek adataival kerülünk szembe, de főként nem, ha az élő nyelv „szabályszerűségeit" kell értelmeznünk. Példaként az óir. *-t-* fejlődésére utalnék. Mint ismeretes, ez a mássalhangzó hangzóközi helyzetben az újperzsában zöngésedett, s máig megőrződött, kivéve néhány nyelvjárást, ahol réshangúsodott, sőt másokban el is tűnt. Pl.: újper. *pidar*, ***padar*** 'atya' (óper. *pitar-* stb. vö. HORN 64—5: 286; MAYRHOFER, KEWA II, 277), korai újper. *paδar* (LAZARD 188), per. CC *piar*, káspi nyj. *piyar*, tát ***piyar***, afganisztáni mog. M *piar* (vö. AOH XXXV, 36); újper. *birādar* 'testvér' (óper. *brātar* stb. HORN 45: 192), per. CC *brar* és *brādar*, per. Ming *birāδar* [br'δr], kínai átírásban *birāzär* (Ford. Ir. 22b), káspi nyj. *brār*, mog. Mr., M *birar*, mog. Zirni, Kundur *birar*, per. H *birar*, haz. *birar*, tát *birar*; vö. még AOH XXXV, 36. Abū Sa'īd egyik, 1320-ból származó jarlikjában a per. *kadχudā* — ujgúr írással — *kayquwa* alakban olvasható; ez az átírás nem más, mint a jól ismert címnek a mongol kori Iránban beszélt egyik perzsa nyelvjárási alakja; ***kay-χua***; vö. DOERFER: AOH XXVIII, 99—110 (l. még HORN 188: 844).

Az újabb alán jövevényszavak az Azovi-tengertől északra, a Donyec és Don vidékén kerültek volna a magyarba a IX. században, amikor a magyarok a szaltovo-majaki kultúra (alán) területét elfoglalták. A javasolt kronológiát a már említett okok miatt nem tudnám elfogadni, de az átvétel helyét illetőleg is kételyeim vannak. Persze mindkét tekintetben feltevésekre vagyunk utalva, egyik sem igazolható természettudományos bizonyossággal. A (kései) alán jövevényszavak viszonylagos nagy száma inkább a huzamosabb ideig tartó érintkezés feltevését támogatja.

A középiráni jövevényszavak negyedik rétegébe sorolt ún. „perzsa" jövevényszavakkal szemben HARMATTA fenntartással él. Nem kétséges, hogy a bizonyos mértékben félrevezető „perzsa" meghatározás mögött hiba volna újperzsát keresni; már csak kronológiai okokból is egyedül bizonyos közép-

perzsa nyelvjárások jöhetnének szóba. Jól hangzik, amikor HARMATTA olyan nyelvjárásokat keres e szavak forrásául, amelyeket a Kaukázus szomszédságában beszéltek valaha. Az így szóba hozott méd és párthus — mint jövevényszavaink forrása — szerinte is magyarázatot igényel, mert a települési területek érintkezését nem tehetjük fel. „Ötödik" rétegként említett hvárezmi alánnal kapcsolatban most nem kívánok megjegyzést tenni. Itt említem meg viszont, hogy — félreértések elkerülése céljából — az ilyen nevű iráni nyelvet hvárezminek, a törököt horezminek nevezem.

A következőkben a kései ősmagyar nyelv néhány iráni eredetű eleméhez fűzök néhány megjegyzést, különös figyelemmel e korszak magyar nyelvének alakulására. Az esetek jó részében világos az alán eredet, viszont néhány vitatott etimológia másfajta tanulsággal szolgálhat:

asszony — régóta biztos alán jövevényszavaink közt tartjuk számon. Egybevetik vele: mai osz. K *xsïn*, Ny *äxsinä* 'úrnő: királynő' (ABAEV I, 110—1 és 128), vö. még ir. osz. *äxsin* 'úrnő' (ROS 115); az osz. szó forrása **xăiθni-* 'geehrt, hochgestellt', vö. av. *xšōiθnī-* (BENVENISTE, Études sur la langue ossète 18—9). Nem tévesztendő vele össze: osz. K *äfsïn*, Ny *äfsïnä* 'háziasszony, gazdasszony' (ABAEV I, 110—1), ir. osz. *äfsïn* 'háziasszony' (ROS 558); e szó forrása: **abi-šaiθnī-* (*šay-* 'lakni'), vö. av. *aibišaetan-*. SKÖLD tévedését helyreigazította SCHMIDT (FUF XVIII Anz. 89). Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy ugyanezen okból tárgytalan BÁRCZI (Szók.² 53) érvelése az osz. *χs* elsőbbségéről a *fs*-szel szemben. A szót különben alánnak tartja BÁRCZI (i. h.), a TESz. is; JOKI (263: 13) óoszétból vagy ahhoz közel álló iráni alakból indul ki. Kiemelendő, hogy a m. szó eredeti jelentése 'regina', 'domina'. Forrása természetesen nem a mai oszét alakok egyike, hanem azok előzménye; folytatása a kései ősmagyarban **aχsïn* lehetett. Itt figyelmet érdemel a szóbelseji *χ*, amely a rákövetkező *s* hatása alatt palatalizálódott (*χ́*); fel kell tennünk, hogy a kései ősmagyar még őrizte a veláris *ï*-t, mely talán még az ómagyar kor elején is megvolt, később (a második szótagban) *u*-vá fejlődött. Ellentétben a TESz.-szel, az *asszony* nem kiindulópontja az *ajszony* és *aszjony* alakoknak, hanem fordítva, azokból keletkezett. Az *aχ́szun* > *ajszun* fejlődés számos más példával igazolható. Az *asszonyt* a TESz. VIII. századi átvételnek tartja, ez a datálás nagyjában összhangban van a korábbi nézetekkel (semmi esetre sem tenném a IX. századba). A jövevényszó tartalmi háttere különösen érdekes. Valószínű, hogy eredetileg valamely magyar fejedelmi személy alán származású feleségének a *címe* volt; így magyarázható, hogy a szót megőrizte a magyar nyelv (ez aligha történt volna meg, ha azt csupán valamely alán királynő rangjának megjelölésére használták volna);

híd — osz. K *xïd*, Ny *xēd* 'híd' (HÜBSCHMANN, ELOS 68); ir. osz. *xid* 'híd' (ROS 255) < **haitu-* ~ av. *haētav-* 'Damm'; szogd *ytkw* 'pont' (GAUTHIOT I, 125), *ytkw-* 'bridge' (GERSH., GMS 78: 518), szogd m. *yṭqu* (GERSH., GMS 147: 975); khotani szaka *hī* 'bridge' (BAILEY, Prolexis 419); afg. **hēl* 'ford, dam', ebben: *Hēlmend* (MORG., EVP 30); jagn. *ītk*; sug. *yēd*, *yēⁱd*; szrkol. *yeid*; sug. *ẹe·d*, bt. *ẹi·t*, rós. *ẹi'd* 'Brücke' (SKÖLD 166—7: 385). Vö. óind *setuḥ* 'Damm, Brücke' (MAYR. III, 501). A grúz *xidi* 'Brücke' (ERCKERT 49: 79) az oszétból való. A *híd* is biztos alán jövevényszavaink közé tartozik; így BÁRCZI (Szók.² 54), TESz.; JOKI szerint (263: 42) óoszét (alán). A m. szó mély hangrendűségét BÁRCZI (és nyomán a TESz.) a szókezdő *χ*-val magyarázza; ehhez hozzáfűzném, hogy a rákövetkező *ï* ugyanezen okból veláris alakot öltött. Megjegyzendő, az alán szókezdő *χ*- simán beilleszkedett a kései ősmagyar nyelv *χ*- szókezdői közé. E kor török jövevényszavainak tanúsága szerint a szókezdő *ḳ*- > *χ*- változás már korábban lezajlott; e folyamat pontos idejének meghatározására a jelenleg rendelkezésünkre álló nyelvi anyag nem elégséges;

vért — korábbi jelentése: 'pajzs' K, Ny. *ŭart* 'Schild'; *vart* 'Schild' (HÜBSCHMANN, ELOS 30), ir. osz. *uart* 'pajzs' (ROS 573); av. *vərəθra-* 'Wehr, Schild' (BARTH. 1421); pehl. *vartīk*, *gurtīk* (BAILEY, Prolexis 222), *gurdīk* [!gltk] '(some piece of) armour' (CPD 38); örm. *vert*; *vahan* 'Schild' (HÜBSCH., AG I, 242); khot.-szaka *batha* 'breastplate, cuirass' (BAILEY, i. m. 222) < **varθra-* v. *vṛθra-* < *var-* és *vart-* 'to cover'; *batha* 'Panzer' (KONOW 118); par. *baro* 'shield' (MORG. III, 3, 38a). Vö. óind. *vártra-* 'Schutzdamma' (BARTH. 1421), *vṛtrām* 'Widerstand, Abwehr' (MAYR. III, 247). BÁRCZI (Szók.² 54) fenntartás nélkül alánnak tartja, a TESz. szerint csak valószínűleg az; JOKI (343: 210) szerint óoszét. Feltűnő, hogy a m. szó 'páncél' jelentése csak a XIX. sz. elejéről van adatolva; kérdés, vajon ez pontosan tükrözi-e a szó jelentéstörténetét? Az iráni adatokban ugyanis a 'pajzs' mellett a 'páncél' jelentés szintén ismeretes. A könnyen kételkedő TESz.-nek ezúttal alighanem igaza van, a várható mély hangrendű szó helyett ugyanis a magas hangrendű alak kitáncol a sorból. De nem egyedül. Már MUNKÁCSI rámutatott (ÁKE 630) arra, hogy a *vért* vokalizmusához hasonló állapotot tükröz a *kincs* (*kéncs*) és a *mér*(*e*)*g*. Az *a* > *ä* megfelelés különben iráni jövevényszavainkban — mint láttuk — nem tartozik a ritkaságok közé; alighanem nyelvjárási sajátsággal van dolgunk, minden jel arra mutat azonban, hogy nem egyetlen iráni nyelvjárás jellemzője. Szót érdemel a szókezdő *v*- is, amely különben több iráni eredetű jövevényszavunkban jelentkezik, valamint néhány középcsuvasos jellegű török jövevényszavunkban. Ismeretes, hogy a kései ősmagyar nem ismerte (sőt a kezdeti ómagyar sem) a dentilabiális *v*-t, hanem csak annak elődjét a *β*-t; jövevényszavaink *v*-jét (így a *vért* szóban is) *β*-vel helyettesítette; vö. BÁRCZI, Htört.² 113 és MNyT. 114;

gazdag — párthus *gznbr* 'treasurer', *gzn* 'treasure' (HENNING: BSOS IX, 83); szogd *yazn-*, **yanz-* 'kincs, drágaság': *yazn* 'treasure' (GERSH., GMS 79: 522). E tőből magyarázza BENVENISTE (Journ. As. 1935 I, 141—3) GHAZNA

nevét is. Ide tartozik etimológiailag a jól ismert *Känčäk* név is (Kāšγ.: Brock. 245, DTS 298). Osz. K *qäznyg, qäzdyg*, Ny *gäzdug* 'gazdag' (Abaev II, 302—3), ir. osz. *qäzdyg* (ROS 42). Az oszét szó *-yg, -ug* képzős származék (digori *gäzdä* 'gazdagság'), mint *būznyg* 'hálás' < *būz* 'hála' (Abaev, i. h.); további példákra: Abaev, A Grammatical Sketch of Ossetic: 92, § 183. Hvár. *yazdak* 'gazdag' (Henning, A Fragment 14). A m. szót Bárczi (Szók.² 54) valószínűleg alánnak tartja. A TESz. szerint bizonytalan eredetű, de talán mégis iráni, közelebbről alán jövevényszó lehet; a bizonytalankodás oka nyilván az, hogy az oszét szó az iráni nyelvekben „családtalan", ez persze tévedés, Joki (261—2: 38) ezt joggal kifogásolja. A magyar szó forrásaként az alán mellett szóba jöhet a hvárezmi is;

özvegy — óind. *vidhavā* 'Wittwe' (Mayr. III, 211; ieur. *ǵidh(e)ǵā*, Pokorny, IEW 1128) ~ av. *viδavā-* 'Wittwe' (Barth. 1443); pehl. *wēwag* [wdpk] 'widow' (CPD 90); újp. *bēva* 'a widow, a widower' (Horn 60: 2634; Hübsch., PS 35); jagn. *bīwa*; osz. *idäg* 'özvegy', ir. osz. *idädz us* és *idädz leg* (ROS 54). Abaev (I, 539) szerint az oszét szó a következő előzményekre megy vissza: alán **widwäg* < **vidvati*. A m. szót Bárczi (Szók.² 52) közelebbről meg nem határozható iráni (szkíta vagy szarmata) előzményből származtatja, Joki (209: 108) az óoszétból. A TESz. első, kategorikus megfogalmazása szerint ismeretlen eredetű a szó, majd hozzáfűzi: „iráni jövevényszavaink valamely régebbi rétegébe való sorolása, valamint esetleges alán származ(tat)ása további vizsgálatot igényel." Ezzel egyet lehet érteni. Hangátvetéses népnyelvi alakjai (*ödvegy, ödzvegy, ögyvez* stb.) a feladat megnyugtató megoldását nem könnyítik éppen meg. Szilárd kiindulópontnak látszik az oszét szóvégi *-g* (= *dz*), ami a magyarban hanghelyettesítéssel *ǰ*-vé alakulhatott, és a mai *-gy*-ben folytatódik. Ugyanez a *g* a hvárezmiben is megvan, s nyilván az iráni nyelvek egy meghatározható csoportja felé mutat. A kései ősmagyar alán származtatása ellen szól a m. szóban található *-z-*, ami egy iráni *-d-* folytatásának látszik;

zöld — óind *hárita-* 'gelb, grün' < ieur. **ǵhelə-* (Pokorny, IEW 429) ~ av. *zairita* 'das Gelbliche, Grünliche'; pehl. *zard* [zlt] 'yellow' (CPD 98); szogd *zrγwn* 'grün', *zyrʔk* (**zērtak*) 'jaune' (Gauthiot I, 136; MacKenzie, Causes 77); jagn. *zērta*; hvár. *zrdyk* 'gelb' (Benzing 49: 59, 8; per. *zard*); per. *zard* 'yellow', *zarda* 'bile' (Horn 146: 656; Hübsch., PS 69); afg. *ziyaṛ, zyeṛ, zeṛ* 'sárga' (ARS 481), szgl. *zaḷ* (Morg., EVP 104); sug. *zird*, par. *zilō*, jid. *zil* (Morg.); sug., bt., sd., rós. *zi·rd* 'gelb' (Sköld 134—5: 22); osz. *zäldä* 'grass' (< *zarita-* < *zalda-*). Bárczi a régi felfogást követve alánnak tartja (Szók.² 54; a SzófSz.-ban még bizonytalan); Joki (350: 222) habozás nélkül óoszétből eredezteti. A TESz. ezúttal is óvatos: előbb bizonytalannak nyilvánítja, majd hozzáfűzi, talán alán jövevényszó, a 'sárga' jelentéssel azonban így sem tud kibékülni. A TESz. tartózkodása nem indokolatlan,

a sima magyarázat útjában ugyanis néhány apróság áll. Mindenekelőtt a *zöld* színnév aránylag kései keletű (XIV. század helynévi,-köznévi előfordulása). Korábban ezt a jelentést a *kék* töltötte be, ugyanúgy, mint a törökben, mongolban, tungúzban; vö. Räsänen, Etym. Wb. 287, Doerfer, TMEN III, 640—2. A TESz. (II, 426) utal arra, hogy a magyar *kék* szintén három szín jelölésére szolgál: 'kék: zöld; szürke'. Az eddig javasolt oszét megfelelés mellett, sőt talán helyett, figyelmet érdemel a hvárezminek az a nyelvjárása, amelyből a *káliz* szavunk is származik; e nyelvjárásra jellemző az *r* > *l*, valamint az *a* > *i* változás (vö. Harmatta, MŐstTan. 182). A 'sárga' és a 'zöld' jelentés nem összeférhetetlen, ezt a fenti iráni adatok kellően igazolják. A 'kék' és 'zöld' szemantikai egybefonódását példázza a tör. *yašïl*, aminek jelentése 'of the colour of fresh vegetation', 'green', végül 'light blue'; vö. Clauson, ED 978. Meg kell jegyeznünk, hogy a kései ősmagyar még nem ismerte szókezdő helyzetben a *z*-t; fgr. eredetű szavainkban korábbi *s-* (*sz-*)-ből keletkezett, ezek számát gyarapították később jövevényszavaink; vö. Bárczi, Htört.² 164. A XV. századi *Sold, Swld, Syld* már csak helyesírási sajátság;

ezer — óind. *sahasram* (Mayr. III, 451) ~ óper. **hazārapati* 'Chiliarch' (Mayr., Handbuch 125); av. *hazaŋra* (Barth. 1796); középper. *hz'r* (Sundermann, BTT IV, 126); pehl. *hazār* 'thousand' [hz'r] (CPD 41); örm. *hazar* (Hübsch., AG I, 174); szogd. *z'r* < **hazahra* (Gersh., GMS 61: 397); hvár. *hz'r* (Benzing 29: 32, 6); khot. *ysara* (= *zāra*) (Emmerick, Khotanese 128), *ysārä* (Konow 52); újper. *hazār* (Horn 244: 1093); afg. *zər* (Morg., EVP 103); osz. K *ärzä*, Ny *ärgä* 'nagy számú', eredetileg 'ezer' (Abaev I, 186—7). A kaukázusi nyelvekben: avar *ʿazarga*, an. *ozurugu*, kar. *azareda*, did. *azal, azargo*, lák *āzarba*, var. *azi*, kub. *ozij*, kaj. *azir*, ak. *azir*, hür. *a·zir* ud. *hazar*, kür. *azur, aghzur*, rut. *hagzür, agzür*, cah. *azür, agzür*, ag. *azur, agzur*, tab. *agzur*, bud. *ghazar*, dzs. *azar*, hin. *azar, gazir*, arcs. *izardo*, csecs. *ezir, ezer* (Erckert 29: 19). A magyartól függetlenül a szó iráni eredetű a permiben és a vogulban: votj. *śurs, śuri̯s*: zürj. *śurs*; *sötər, sötərä* < **śarsa* < **śasra*. Joki (318—9: 152) az iráni alakokat Mayrhofer nyomán (III, 452) ősárja **(sa)zhasra*-ra viszi vissza; Harmatta (MŐstTan. 71) a fgr. **śasra*-t ősiráni **zhasra*-ból magyarázza, amely ez utóbbinak V. korszakát képviselné. A m. szót Bárczi (SzófSz.) iráninak, „talán" alánnak minősíti. A TESz. megismétli ezt a nézetet, azzal, hogy a m. szó forrása **äzərä, *äzirä* lehetett, s hogy a m. *ezre-* kései. Joki (260: 35) óoszétból (alánból) eredezteti a szót, melynek átvételét a VII—VIII. század tájára teszi, anélkül hogy bizonyítaná feltevését, amely szöges ellentétben áll az EtSz., szintén feltevésszerű, nézetével, amely szerint az *ezër* (< *ezir*) a magyar nyelvbe aránylag későn, de még a honfoglalás előtt került. Figyelmet érdemel a m. szó magas hangrendűsége;

üveg — pehl. *ābgēnak* ['pkynk] 'crystal, glass' (CPD 4); örm. *ap'ak'i* 'üveg; kristály'; szogd. *''pkyn'k* (= *ābgēnag*) 'crystal', m. *''pky(nyy)* 'crystal' (GERSH., GMS 160), *''pkyn'k* 'transparent' (BENVENISTE: Journ. As. 1933 II, 231); újper. *ābgīna* 'glass; a drinking glass'; per. CC *augina* [aoygina] 'vitrum' (B.: *āugīna*); osz. K *avg*, Ny *avgä* 'üveg (anyag); flaskó' (ABAEV I, 84—5), ir. osz. *avg* (ROS 506). BÁRCZI (Szók.² 54) a több-kevesebb valószínűséggel alánnak tartható jövevényszavak közt említi. JOKI (335: 189) óoszétra vezeti vissza. A TESz. szerint bizonytalan eredetű az *üveg*, de alán kapcsolatai lehetnek. Hangtani nehézségek miatt közvetve, valamely kelet-európai nyelvből kerülhetett a magyarba. Gyakran esünk abba a hibába, hogy az alán jövevényszavakat a mai oszétból próbáljuk megfejteni, s a köztük szükségszerűen mutatkozó hangtani eltéréseket az etimológia akadályainak tekintjük. Valójában a magyar szó egy máshol nem rögzített alán nyelvjárást tükröz, melynek egyetlen emléke éppen a magyarba került jövevényszó. Megjegyzendő: az *üveg* alán eredetije magas hangrendű volt; a magyarba került alán *v* hanghelyettesítéssel *β*-vé alakult. Ha ez utóbbi körülményt is figyelembe vesszük, könnyebben magyarázhatjuk meg nyelvjárási alakjainkat (*ëeg ëvêg, ijeg, iveg ők, üök* stb.), sőt a szó történetében mutatkozó „eléggé súlyos hangtani nehézségek" is apránként kiküszöbölhetők;

egész — osz. K *ägas*, Ny *ägas*, *igas* 'egész, teljes; egészséges' (ABAEV I, 119), ir. osz. *ägas* 'teljes' (ROS 561). Az oszét szónak ez idő szerint hiányzik az iráni háttere (ABAEV újp. *kāstan*-ra való utalása, valamint a lat. *integer* analógiája érdekes, de a hiányt nem pótolja). BÁRCZI (Szók.² 54) a valószínűen alán eredetűek közt említi. A TESz. bizonytalan eredetűnek tartja, azonban hajlik iráni, közelebbről alán eredeztetésére; hangtani nehézséget lát a m. *é*-ben. JOKI (258: 27) lényegében ismétli az eddigi nézetet. A második szótag m. magánhangzója kifogás tárgya: alán *ägas*-nak a magyarban *egësz* felelne meg; ez igaz, de az idézett *ägas* nem alán, hanem oszét alak, s nem kétséges, hogy nem ez a magyar szó forrása. Egyébként MUNKÁCSI (ÁKE 633) joggal utalt a párhuzamos *szekér*-re;

kard — óind. *kṛti* 'Dolch, Messer' (MAYR. I, 258) ~ av. *karəta* 'Messer' < *karət-* 'schneiden' (BARTH. 454); pehl. *kārd* [k'lt] 'knife' (CPD 49); szogd *krt* 'couteau' (GAUTHIOT I, 135), 'knife' (MACKENZIE, Causes 58); jagn. *kārt*; hvár. *karc* 'grosses Messer' (BENZING 37: 48, 6); újper. *kārd* 'a knife' (HORN 185: 833); osz. *kard* 'kés; szablya; kard (eposzban)' (ABAEV I, 571). Igen elterjedt vándorszó, a különböző vágószerszámokat jelentő szó a tárggyal együtt terjedt, útvonalát nem könnyű nyomon követni. Az iráni adatok jelentése általában 'kés', a szláv nyelvekben kizárólag 'kard' (KNIEZSA, SzlJsz. 849), a cseremiszben szintén 'kard' (JOKI 268: 56), a többi finnugor nyelvben (mord., cser., votj., zürj., vog., osztj.) 'vas'. Nem meglepő, ha a

magyarba került változat megítélésében eléggé eltérnek a vélemények. BÁRCZI (Szók.² 52) iráni elemeink (szkíta, szarmata) fiatalabb csoportjába sorolja. A TESz. szerint szavunk feltehetőleg az alánból származik. JOKI (267: 51) viszonylag fiatal jövevényszónak tartja a magyarban, s úgy véli, hogy talán oszm. közvetítéssel (oszm. *kı̣ārd*, *kard* 'couteau, coutelas', óoszm. **kard*) a hódoltság korában terjedt el terminus technicusként. A jelentéstani alapon várható szláv származtatást KNIEZSA határozottan elutasította (magam részéről nem tartom kizártnak, hogy a m. szó története során szláv oldalról erősítést kapott). Az oszm. közvetítés eleve valószínűtlennek tekinthető, a *kyārd* 'a sheath-knife' (REDHOUSE 1514) sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem támogatja ezt a feltevést. Ami pedig a hódoltság korát illeti, KAKUK (Recherches) nem ismeri e szót, és hiányzik a feltett óoszm. **kard* a török nyelvtörténeti szótár (Tarama Sözlüğü) gazdag anyagából is. A magyar szó forrása olyan iráni nyelvben keresendő, amelynek magánhangzója rövid, jelentése pedig egy bizonyos fajta vágó fegyver, 'kard', amely nevét is magával hozta; ez a nyelv alkalmasint az alán volt, ahonnan egy másik harci eszköz neve, a *vért* is érkezett;

vám, régi jelentése 'dézsma, használati illeték' — párthus *'b'-myḫ* 'loan, debt' (HENNING: BSOS IX, 80); pehl. *abām* ['p'm] 'loan, debt' (CPD 1); szogd *p'mt'y,°tk* (GERSH., GMS 11: 85); újper. *vām* 'debt; loan, credit; lending' (STG. 1458), *bām* 'debt' (151), *ābām, abām* (4), *āvām, avām* (117); korai újper. szövegekben: *fām, āfām* 'dette' (LAZARD 141, § 14), a 'dette' jelentésű szó eredetileg magánhangzóval kezdődött a korai újper.-ban (LAZARD 177, § 110); kurd *wam* 'debt' (WAHBY 152); bel. *wām*. BÁRCZI (Szók.² 55) és nyomában a TESz. a szót perzsa eredetűnek tartja; JOKI a kései közép-iráni ból származtatja. A perzsa eredeztetésről le kell mondanunk, amely az újper. *vām* hatása alatt begyökeresedett nálunk. Perzsa jövevényszó közvetlen úton nem kerülhetett a kései ősmagyarba (újperzsa meg különösképpen nem). A felsorolt iráni adatok összetartoznak ugyan a m. *vám*-mal, de aligha van köztük az az egy, amely közvetlen forrása lehetne. Feltűnő mindenekelőtt az a jelentéstani különbség, amely a felsorolt iráni szavakat a magyartól elválasztja. A m. *vám* egy korábbi **βām*-ra megy vissza, amelynek szókezdője iráni előzményt tükrözhet, de lehet magyar *v-* > *β-* hanghelyettesítés következménye is. A közelebbi értelmezéshez jó szolgálatot tenne néhány alán és hvárezmi nyelvjárás megfelelő adata, valamint az iráni szócsalád mainál pontosabb etimológiai értelmezése;

vásár ~ óir. *vahāčāra* 'piac, vásár'; pehl. *wāzār* [w'c', m. w'c'] 'market'; örm. *vačar* 'Handel, Verkauf, Markt' (HÜBSCH., AG I, 242); szogd k. *w'cn*, m. *w'crn* 'market' (GERSH., GMS 54: 356); khot. *bahoysani* 'market' (BAILEY, Prolexis 231; az összetétel első elemét, **vaya*-ra idézi: pehl. *vahāk*, újper.

bahā, osz. D *ŭäjä*, I *ŭäj*, *ŭoj* 'sale' < *vahya-*, hvár. *v'h*); újper. *bāzār* (HORN 38: 166; HÜBSCH., PS 23; g. *viǰār*, Kaš. *bāzor*, *vaǰōr*), az újper.-ból fel van jegyezve a nem klasszikus *wāǰār* 'a market' alak is (STG. 1448); mellette VULLERS (II, 1402) jelzi a *wāčār*-t is (DESMAISONS IV, 169 csak az első változatot vette fel szótárába 'marché, place du marché, bazar' jelentéssel). A szó megvan a törökben is: özb. Q *očar*, *ǧočar*, *bāzār očar* 'vásár, bazár', par. *učar* (LIG.), kmk. *učar* (NÉMETH 152); csag. *učar* (PDC 47; RADL. I, 1723); vö. I. OK. III, 246 és AOH IV, 112. Jövevényszó a törökből: mong. Ist. T *učar* 'bazar, marché' (AOH XIV, 71). BÁRCZI (Szók.² 55) és a TESz. perzsa eredetűnek tartja, az utóbbi elhárítja NÉMETH feltevését, amely szerint az iráni szó török közvetítéssel került volna a magyarba. JOKI (340: 201) középiránira gondol anélkül, hogy megkísérelné az átadó nyelvet közelebbről meghatározni: ez valóban nem könnyű, ha ugyan nem lehetetlen ez idő szerint. Nem meggyőző a HARMATTA javasolta méd vagy párthus származtatás sem. Valójában két kérdésre várunk feleletet: mi a magyar szó végső forrása és ez azonos-e az átadó nyelvvel, vagy más átadó nyelvvel kell számolnunk még mellette? Az bizonyos, hogy annak idején ez a szó, a mögötte meghúzódó kereskedelmi tevékenységgel együtt jelentős szerepet játszott a Pontustól északra és keletre élő nomád és félnomád népek életében. A magyarba került alak **βāčār* lehetett. Érdemes figyelmet szentelni, többek között, annak is, hol lehetett a vásár helye (netán helyei), és mikor lehetett az ideje. Az utóbbi kérdésre felelhetünk: a hét utolsó napján. Aligha véletlen, hogy ez a nap, a *vásár napja*, egybeesett a *vasárnap*-pal: oszm. *pazar günü* vagy egyszerűen *pazar* 'Sunday' (HONY 285): az. *bazar* 'vasárnap' (ARS 23); nog. *bazar kün* 'vásár napja; vasárnap' (NRS 65); gag. *pazar*, *pazar günü* 'vasárnap, vasárnap napja' (GMRS 357); a kaukázusi nyelvekben: rut. *bazar-jug* (*jug* 'nap'), dzs. *bazaudža jug* (tkp. a 'vásárnak a napja'), cah. *bazär* (ERCKERT 154; MUNKÁCSI, ÁKE 627). Ugyane napnak a keresztény terminológia szerinti elnevezése: örm.-kip. *i̯ïyk'un*, *i̯ïχk'un* 'dimanche' (TRYJ. 341), kar. L *yiχkin* 'Sonntag' (MARD. 35); m. *ünnep* (< *idnap*);

vár — óind *vāra*, *prati-vāra* (POKORNY I, 1160; BARTH. 1411) ~ av. *vāra* 'Deckung, Wehr', *var-* 'Schloss, Burg' < *var-* 'hüllend bedecken' (BARTH. 1411, 1369); pehl. *war* [wl] 'shelter, enclosure' (CPD 87); khot. *vara* 'court, enclosure' (BAILEY, Prolexis 320—1); újper. *bār* 'a fortification, a wall; a ditch, a moat', *bāra* 'walls, fortifications' (HORN 37: 161; HÜBSCH., PS 22; *bāra* 'Mauer, Schutzwall' < *var-* 'umschliessen, umgeben'); afg. *bāra* 'erődítés; gát, sánc' (ARS 102). A kései ősmagyar nem alán eredetű iráni elemei közé tartozik, amelyet korábban gyakran, helytelenül, perzsának neveztek (ezt tette jelen esetben BÁRCZI, Szók.² 55), vagy általánosságban középiráninak (így JOKI, 336: 193). A TESz. közép-északirániról beszél, nyilván HARMATTA nyomán (aki az I. OK. VII, 281 közölt hozzászólásában határozza meg így az átadó meg nem nevezett nyelvet abban a hozzászólásában, amelyben a *várispán* mindkét elemét irániból magyarázza). A kései ősmagyarba **βār* alakban került a szó egy ma közelebbről meg nem határozható iráni nép nyelvéből. A szó jelentése eredetileg 'sánc, földhányás' lehetett, amely a szállás-hely védelmi rendszerét szolgálta, iráni szomszédoktól eltanult módon:

verem (*verm-et*) — pehl. *warm* [wlm] 'pool, reservoir'; szogd b. *wrm* 'Grube'; khot. *bārmaña yen* 'enclosure, reservoir', *bārmina* 'prison' < *var-* 'to cover, enclose' (BAILEY, Prolexis 234); újper. *barm* 'a reservoir for rainwater'; osz. K *ǧärm*, *ǧorm*, *orm*, Ny *ǧärmä* 'Grube, Keller'. Vö. toh. A *warm* 'Verwahr, Höhle'; grúz *ormo* 'Grube', oszétból. A szó eredeti jelentése árokszerű bemélyedés lehetett, amely szárazon vagy vízzel feltöltve a szállásterület határának a védelmi rendszerét szolgálta. A kései ősmagyar *βärm* valamelyik alán nyelvjárásból származik. Alán származtatásában egyetért BÁRCZI (Szók.² 54), JOKI (342: 207) és a TESz.;

méreg (*mérg-et*) — óind *markáḥ* 'halál' (MAYR. II, 593) ~ av. *mahrka* 'Tod, Vernichtung' (BARTH. 1146); pehl. *marg* [mlg] 'death' (CPD 54); újper. *marg* 'death' (HORN 219: 977); kurd *mark* 'halál', bel. *mark* 'ua.', osz. *marg* 'méreg' (ABAEV II, 72—3), *marg* 'Gift' (HÜBSCH., ELOS 48), ir. osz. *marg* 'méreg' (ROS 577). A szónak csak az oszétban van 'méreg' jelentése. BÁRCZI (Szók.² 54) a több-kevesebb valószínűséggel alánnak tartott jövevények közé sorolja. JOKI a szó körüli vita hatására csak az iráni eredet mellett foglal állást. A TESz. és a MSzFgrE. a vitatott eredetű etimológiák közt tartja számon. A MSzFgrE. szerint a javasolt fgr. eredeztetés „a távoli megfelelés miatt bizonytalan". A kifogásolt magas hangrendűség nem akadály, a szó nem a mai oszétból, hanem egy alán nyelvjárásból került a kései ősmagyarba; hasonló eseteket fentebb már láttunk. Az a körülmény, hogy a szónak csak az oszétban van 'méreg' jelentése, a javasolt etimológiát erősíti is, gyengíti is.

tölgy és *töl* — vitatott etimológia. Finnugor egyeztetését ugyan elvetették (a MSzFgrE. fel sem vette címszavai közé). A két változat egymáshoz való viszonya magyarból kifogástalanul nem magyarázható. BÁRCZI előbb (SzófSz.) problémás alán elemnek tartotta, később (Szók.² 54) az oszét szót magyar eredetűnek próbálta magyarázni. Ez ugyanolyan merész feltevés, mint az, hogy a *tölgy* is, a *töl* is külön-külön alán eredetű. Az első változat a mai oszétból mindenesetre szabályos formákban jelentkezik: K *tūlz*, Ny *tolzä* 'tölgy' (ABAEV III, 315—6); ir. osz. *tuldz* 'tölgy' (ROS 142). Az oszét szó egy *tūl*, *tul* névszó *-z* (*-zä*) képzős származéka; az alapszó azonban nem mutatható ki az oszétból. Az oszét szónak indoeurópai háttere van, ennek alapján feltehető, hogy a *tūlz*, *tolzä*, ami korábbi **taur(a)ti-* alakra megy vissza; az *r* > *l* változás oszét sajátság. A szóvégi osz. *-z* (= *dz*) hanghelyettesítéssel *ǯ*-n keresztül

az ómagyarban *gy*-vé fejlődhetett; némileg emlékeztet az *özvegy* hasonló problémájára. Kelleténél több a magyaráznivaló, a kivételes fejlődés, ezért, ez idő szerint, csak fenntartással soroljuk a lehetséges alán elemek közé.

Dentü, ebben: *Dentü-mogyer* — E név ötször fordul elő Anonymusnál, hol mint földrajzi név, hol mint népnév: az 1. (kétszer), 3., 5. és 14. fejezetben. Az 5. szerint a *Dentumoger* magyar nyelvű kifejezés (az *ydioma suum* a *gens Hungarorum*-ra vonatkozik, nem pedig a *de gente Scytica*-ra: ez különben nem túlságosan lényeges körülmény, mert Anonymus szóhasználata szerint a *gens Scytica* a magyarokra vonatkozik s nem az iráni nyelvű szkítákra). Az elnevezés Anonymus koráig élt (*usque in hodiernum diem*), s valóban a *mogyer* (*moger*) a szónak ómagyar alakja, annak kell lenni a *Dentü*-nek is. E névről itt mint a magyar szókészlet egyik eleméről emlékezem meg, amely iráni (alán) jövevényszavainknak egy jellegzetes példáját tartalmazza a XII. századból, amelyben a várható *a*-val szemben *e* (*ä*) jelentkezik. A név magyarázatának történetét Gaál László ismerteti (Dentümogyer: MNy. LIII, 27—35), aki a kifejezést az oszétból próbálja megfejteni, pontosabban annak első tagját (érdemes erőfeszítése elfogadhatatlan). Erről az első tagról szólunk itt röviden. Helyesnek kell tartanunk azt a magyarázatát, amely a magyar nyelvű második tagot megelőző névrészt is a magyarból értelmezi: a *Dentü* nem más mint a *Den* folyónév magyar *-tu, -tü* kicsinyítő képzős alakja, jelentése 'Kis Don, Donocska' s ez nem azonos a *Don* folyó nevével, amint azt szinte napjainkig hiszik, hanem az orosz *Donyec* 'Kis Don' XII. századi magyar fordítása. Meg kell jegyeznünk, hogy, ennek előrebocsátásával, Anonymus nem tévesztette össze a Dont a Donyeccel: egymás mellett fordul elő a két név. Gaál ezt „nagyon feltűnőnek" tartja (i. m. 30—1), amit azzal a meglepő ötlettel próbált semlegesíteni, hogy az ókori *Tanais* név voltaképpen a *Donyec* nevet takarja (< *Tanais* < **Tanaids*); ez nem is szorul cáfolatra, hiszen a *Donyec c*-je orosz kicsinyítő képző. A *Don* és a *Donyec* nevében jelentkező kései nyelvjárási alak figyelmet érdemel. Nyilván a *Donyec* nevét tükrözik a XIV. századi magyar krónikák a *Dencia* és *Mogoria* névpárban is (SRH I, 519). A *Don* és *Donyec* összetévesztéséről nem lehet szó, mert ugyanezen krónikák világosan megmondják, hogy a *Don* magyar neve *Ethul* (*Don . . . qui ab Hungaris Etul nominatur*: SRH I, 146, vagy *Ethul id est Don*, XIV. századi krónikák, vö. Gombocz: NyK. XLV, 182—4). Ezek előrebocsátásával lássuk a Don iráni nevének a magyarázatát: óind *dānа-* 'Flüssigkeit, Tropfen, Tau' (Mayr. II, 33) ~ óper. *dan-* 'fliessen' (Mayr., Handbuch 114; Barth. 683); av. *dānu-* 'folyó'; osz. *don* 'folyó, víz' (Abaev I, 366—7), *don* 'Wasser, Fluss' (Hübsch., ELOS 36); ir. osz. *don* 'víz; folyó' (ROS 70, 459). Abaev rámutatott arra, hogy a szó korábbi alakja *dan*-nak hangzott, s kaukázusi helynevekben ez máig is él: *Šaw-dan, Ğar-dan* stb.; idesorolja: *Dan-Apr* 'Dnyeper', *Dan-Astr* 'Dnyeszter' (ez utóbbi magyarázatokat elhárítja Vasmer,

REW I, 362). Abaev szerint a *dan* alak a XIII—XIV. századig megőrződött. A magyarországi jászok XV. századi szójegyzékében *dan* 'aqua' alak található (Németh, Eine Wörterliste der Jassen, 16). Figyelemre méltó, hogy az eredetibb *a*-nak nyelvjárási *e* (*ä*) változata szintén ismeretes. Ezt tartalmazza a *Don*-nak Julianus-féle változata (*contra fluvium Den*: Gombos, Catalogus II, 1365), és ezt látjuk viszont a *Dentü* névben is. Ide tartozik a törökből: csag. *tin*, olv. *ten* 'der Fluss Don' (Radl. III, 1360); régi oszm. *tän* 'ein grosser Fluss; der Fluss Don' (Radl. III, 1052); *ten* '1. a large river; 2. the river Don', *ten suyï* 'ua.', *Ten Ester* 'The Dniester', *Ten Eper* 'The Dnieper' (Redhouse, A Turkish and English Lexicon, Constantinople 1921, 595). Törökből: kalm. nyj. *teŋ* 'der Fluss Don' (Ramst. 392). Az oszm. adatok a krími tatárból valók. A szókezdő zöngétlensége ez esetben nem iráni (alán), de török sajátság.

Felmerült az eddigi kutatások során, hogy a magyarból is kerültek szavak az alánba: ezek emlékét őrizné az oszétban a *tölgy, részeg* és a *kert* (Bárczi, Szók.[2] 54). Elvileg lehetséges, hogy az egymással érintkező nyelvek kölcsönösen hatnak egymásra, s mindegyik átvesz bizonyos szókészleti elemeket a másikból. A kölcsönösség szinte sohasem jelent azonos arányú kölcsönzést, a nagyobb presztízsű nyelv aktívabban vesz részt e folyamatban. Jelen esetben azonban súlyos akadálya a feltevésnek, hogy a magyar nem az oszéttal, illetőleg annak közvetlen elődjével érintkezett, hanem egy (vagy több) olyan nyelvjárással, amely nyomtalanul eltűnt. Eltűntek a dél-oroszországi, pontusi nyelvjárások, nem maradtak meg a hvárezmi dialektusok leszármazottai, nyomtalanul eltűnt a magyarországi jászok iráni nyelve. Ilyen körülmények között alig van valószínűsége annak, hogy a régi magyar—alán érintkezés magyar emlékeit éppen a kaukázusi oszét őrizné. Érthető, hogy a feltevést kereken elutasítja Joki. Ez a tagadó álláspont könnyen védhető a *tölgy*, sőt a *kert* esetében (ez utóbbi alighanem két különböző eredetű szó véletlen összecsengésén alapul); már bonyolultabb a *részeg* esete. Mindenesetre védhetetlen Joki feltevése (309: 129), amely szerint a kölcsönzés csak „Pannoniában" ment volna végbe; e feltevés mögött alighanem tárgyi tévedés húzódik meg: a Dunántúlon ez idő szerint egyetlen jász települést (Jászfalu) ismerünk. Másfelől viszont bajos elhárítani a különben elszigetelt oszét szót: K *rasyg*, Ny *rasug* 'részeg' (Abaev II, 352), ir. osz. *rasyg* 'részeg' (ROS 432). A magyar szóhoz való hangtani viszonya olyan „szabálytalan", mint egy hiteles jövevényszóé, amelynek magyarázata gonddal és analógiák keresésével jár. Attól tartok, túl gyorsan napirendre tértünk a *részeg* fgr. eredeztetése felett. Vagy talán nem is. A TESz. szerint a *részeg* valószínűleg származékszó, *-sz* gyakorító igeképzővel és *-g* deverbális névszóképzővel jöhetett létre abból a szótőből, amelyből a *rejt, révül* is származik. Ehhez a feltevéshez bizony jó adag optimizmusra van szükség. A MSzFgrE. (528) tárgyszerűbb: „A *részeg* idetartozása alaktani szempontból tisztázásra vár." Akárcsak az oszét szóé.

A vándorlások korának iráni jövevényszavai további kutatást igényelnek. Az eddigi vizsgálódások során kellően tisztázódott, hogy van köztük egy etnikailag is meghatározható csoport, az alán elemek csoportja, amelynek összetartozása akkor sem kétséges, ha az anyag nyelvjárásilag nem egységes. A magyar–alán történeti kapcsolatok ugyan nincsenek kellően tisztázva; kétséges, hogy hol kerültek nyelvünkbe az alán elemek, kétséges az ideje is. SKÖLD kissé körmönfontan az átadás idejét 725 és 775 közé teszi. A kerek ötven esztendővel szemben hihetőbb GAÁL kronológiája, aki az átvételt 600 és 800 közt képzeli el (MNy. XXII, 59), s úgy gondolja, hogy e szavak valamivel fiatalabbak régi, „bolgár-török" jövevényszavainknál. Aligha ilyen egyszerű az alán jövevényszavak kronológiájának a kérdése. Az alán jövevényszavak számát SKÖLD 51-re teszi, ennek a fele azonban kétes, olykor világosan hibás származtatású; a megmaradó alán elemek így is becses adalékokat szolgáltatnak nyelvünk történetéhez.

11. *Az ibér-kaukázusi nyelvek*

Általában kaukázusinak szokás nevezni az idetartozó nyelveket, noha ez az elnevezés nem pontos, mert a Kaukázusban más nyelveket is beszélnek (a török kumüköt, a karacsájt, balkárt, az azerbajdzsánt, az iráni oszétot, tátot, az indoeurópai örményt). Az ibér-kaukázusi nyelvek, azaz a nyugat-kaukázusi abház-adige, a kelet-kaukázusi náh és dagesztáni és a déli vagy kartvel csoport nyelveiről van szó. E nyelvek többé-kevésbé délibábos magyar kapcsolatait régi idők óta firtatták, míg végül MUNKÁCSI az ÁKE-ben tudományos formában is felvetette a magyar nyelv kaukázusi jövevényszavainak a kérdését. A kísérlet nem sikerült, a kedvezőtlen kritika nemcsak az elkezdett terjedelmes mű II. kötetének a megírását akadályozta meg, de a kérdés további kutatása elé is akaratlan sorompót állított. BÁRCZI még röviden jelezte (Szók.[2] 59—60) a kaukázusi jövevényszavak kérdését, a MNyT. már hallgatással tért fölötte napirendre. A magyar vonatkozásaiban bekövetkezett teljes csőd máig érezteti hatását, de nem kívánatos, hogy a mai temetői csend huzamosabb ideig fenntartsa uralmát.

Az ibér-kaukázusi nyelvek kapcsolatban állnak és álltak a többi török, iráni stb. nyelvvel, melyeket ma vagy a történelem folyamán a Kaukázusban vagy attól északra beszélnek vagy beszéltek. Példaként utalnék G. SCHMIDT érdekes tanulmányára (Über die kaukasischen Lehnwörter des Karatschaischen: MSFOu. LXVII, 465—71); PRÖHLE szóanyagából SCHMIDT több mint 40 szót származtat az abház-adige csoportba tartozó kabardból.

Az ibér-kaukázusi és a török nyelvek kapcsolata nem mai keletű. A Codex Cumanicus kún szóanyagában *kešenä* 'Grabhügel' (GR. 141) kaukázusi eredetű; ugyanez a szó megvan a karacsájban és a balkárban is (vö. LIGETI: AOH XXXV, 50; a krcs.-blk. szóról G. SCHMIDT: MSFOu. LXVII, 468).

Ibér-kaukázusi elemeket az oszétban is találunk, ezeket ABAEV oszét szubsztrátumnak nevezi. Közülük való: *k'ax* 'láb' ~ csecs. *kog*, tus. *kok*, ing. *kog*, akus *kax* 'láb', hvars. *ḳaḳą* 'térd' (ABAEV I, 619); osz. K *nas*, Ny *nasä* 'tök, cucurbita pepo' ~ kab. *našä*, ub. *nàšä*, abh. *naša*, csecs. *närs*, ing. *nars* 'uborka', grúz *nesvi* 'dinnye'; blk., krcs. *naša*, *narša* (II, 161; a krcs.-blk.-ra vö. még RKBS 360); fordítottjára példa: szkíta *san(a)* 'bor', osz. K *sän*, Ny *sänä* 'bor' ~ ubih *sₒanɔ* 'méz', sapsz. *sänä* 'szőlő', ad. *sanä* 'bor', kab. *sanä* 'egy fajta ital' (III, 63).

Az ibér-kaukázusi és iráni nyelvek kapcsolata nem tegnapról datálódik. A magyarországi jász szójegyzékben is találunk olyan szót, amely ibér-kaukázusi előzményre nyúlik vissza: jász *bah* 'ecus; ló' (13. sor; NÉMETH 14, 16) ~ osz. K, Ny *bäx* 'ló' ~ csecs. *beqhi*, ing. *baqh* 'csikó' (ABAEV I, 255—6); jász *gal* 'bos; ökör' (14. sor.; NÉMETH 14, 18) ~ osz. *gal* 'szarvasmarha, ökör' ~ darg. *qal*, lezg *kal* 'tehén', grúz *xari* 'marha' (ABAEV I, 506; vö. az. *kül* 'bivaly', ARS 110). A jász nyelv kaukázusi eredetű szavainak jelentőségére rámutatott ABAEV azokban a megjegyzésekben, melyeket NÉMETH tanulmányának orosz fordításához fűzött (Spisok 23).

Hasonló jellegű szó a magyar szókészletbe is kerülhetett alán közvetítés révén. Közéjük sorolta MUNKÁCSI, majd SKÖLD *legény* szavunkat. BÁRCZI (SzófSz.) és a TESz. negatív állásfoglalása ellenére JOKI (277—8: 69) lehetségesnek tartja a szó óoszét eredetét, bár maga az oszét *läg* '1. férfi; 2. férj; 3. ember' nem tartozik az eredeti iráni szókészletbe, de kaukázusi jövevényszó: abaza *ləg* 'rab, szolga', tus. *lag*, csecs. *laj* 'rab', avar, darb. *lag* 'rab', kab. *tlə* (*łə*) 'férfi, férj', lezg, tabasz. *luk'* 'rab', idetartozik a dagesztáni *lak* népnév és a grúz *lek'i* 'lezg' (ABAEV II, 19—20). JOKI azt sem tartja lehetetlennek, hogy a *leg* szó (*legény* a magyar származéka) közvetlenül került a magyarba valamely ibér-kaukázusi nyelvből. Ez az, amire hosszú ideig bajos lesz érdemben felelni. A magyar nyelv esetleges ibér-kaukázusi elemeinek kutatását erősen megnehezíti, hogy közülük csak a grúznak vannak régi nyelvi emlékei (a legrégibb i. sz. V. századból való). Földrajzi okokból ezzel a nyelvcsoporttal a legkisebb a valószínűsége a közvetlen érintkezésnek.

E nehézségek ellenére nem mondhatunk le annak kutatásáról, hogy miféle ibér-kaukázusi elemek őrződtek meg a mai és régi környező nyelvekben. Ezek sorában gondolnunk kell a vándorlások korából származó török elemeink ibér-kaukázusi megfelelőire, annak ellenére, hogy azok aránylag késeiek és zömmel a Kaukázusban beszélt török nyelvekből származnak. Néhány példa:

árpa ~ bud., dzsek *arpa* 'Hafer' (ERCKERT 76: 162) ~ kmk. *arpa* (RKS 1142); krcs.-blk. *arpa* (RKBS 732); az. *arpa* (ARS 18);

balta ~ kub. *batta* 'Beil'; rut., hin. *balta* (45: 68) ~ kmk. *balta* (RKS 1018); krcs.-blk. *balta* (RKBS 630); az. *balta* (ARS 24);

bika ~ avar, kar., lák, kub., kaj., cah. *bugha* 'Bulle' (51: 85); ak., hür., bud., dzs., hin. *buga* (109: 259) ~ krcs.-blk. *buγa* (RKB 54); az. *buγa* (ARS 34);

bors ~ avar *purdč* 'Pfeffer', csecs. *burdč*, *burč*; kab. *burš* (112: 268) ~ kmk. *burč* (RKS 649);

tőr ~ avar, lák, ud., hin., arcs., ing. *thor* 'Netz', bud., dzsek *thur*, cah. *thar* (108: 257) ~ kmk. *tor* (RKS 917); az. *tor* (ARS 204) stb.

12. *Török hatás a vándorlások korában*

A vándorlások korában a magyar nyelvet, pontosabban a magyar szókészletet több idegen nyelvi hatás érte. A legfontosabbakat a fentiekben megkíséreltük áttekinteni, figyelemmel voltunk arra is, hogy e nyelvek egy részét ez idő szerint nem tudjuk pontosan azonosítani, bár nyelvészeti hovatartozásuk tekintetében nem vagyunk bizonytalanságban. Kiemeltük az ismeretlen, kihalt nyelvek problémáját is, amely szókészletünk idegen eredetű elemei egy részének a forrásait érinti.

Utoljára hagytuk annak a hatásnak a mérlegelését, mely nyelvünket, a kései ősmagyart a török nyelvek részéről érte. Köztudott, hogy ez a hatás jelentős volt, és elég jól tükrözi azt a mélyreható társadalmi, gazdasági változást, amely a vándorlások korában a magyar nép életében bekövetkezett. A lovas nomád vonulás nem egy lélegzetre zajlott le, századokon át tartott, egyes szakaszait hosszabb-rövidebb időre szóló megtelepedések tarkították. A vándorlás során félig megtelepedett, félig nomád népekkel kerültek érintkezésbe. Közülük jelentős szerepet játszottak a vándorló magyarok életében az iráni alánok, jelentősebbet, mint általában gondolni szoktuk.

Nem kétséges azonban, hogy a török nyelv lényegesen felülmúlta azt a hatást, amelyet a többi idegen nyelv gyakorolt a magyarra a vándorlások korában. A török szókészleti elemek száma alaposan meghaladta a többiét. Ennek köszönhető, hogy segítségével arra következtethetünk, hogy a török—magyar nyelvi érintkezés meglehetősen hosszú ideig tartott, sőt felmerül annak a lehetősége is, hogy az érintkezés bizonyos szakaszában az együttélésre gondoljunk. A gazdag szókészleti anyag lehetővé teszi, hogy annak alapján a magyarra gyakorolt török hatás jellegét meghatározzuk.

A kései ősmagyar kori szókészlet török elemeinek gerincét változatlanul a csuvasos jellegű jövevényszavak alkotják. Gyakran, jogosan ismételjük azt az időálló megállapítást, hogy ezek az elemek a honfoglalás előtti időben egy csuvasos típusú nyelvből kerültek a magyarba; a nyelv azóta kihalt, a nép örökre eltűnt a történelem színpadáról. Ugyanakkor megfeledkezünk egy vele szorosan összefüggő kérdésről. Hogy van az, hogy az a nép, az a nyelv, amely oly intenzív hatást gyakorolt a magyarra, semmilyen más nép történetében, nyelvében nem hagyott hasonló nyomokat? Miféle történelmi rugói lehettek annak az egyszeri találkozásnak, amely egy erős török és a gyengébb finnugor nép közt végbement, de amelynek végén a megerősödött finnugor lábra kapott, elszakadt, s önálló államot alapított?

V.
TÖRÖK—MAGYAR NYELVI KÖLCSÖNHATÁSOK TÖRÖK NYELVEK TÜKRÖZŐDÉSE JÖVEVÉNYSZAVAINKBAN

A) A TÖRÖK NYELV HATÁSA A MAGYARRA

Ismeretes, hogy a két nyelv közt az érintkezés huzamos ideig tartott, és meghatározó történelmi következményekkel járt. Az érintkezés kisebb-nagyobb zökkenőktől eltekintve folyamatosnak mondható ugyan, ám nem szorítkozott egyetlen térségre, sőt időben is jelentős különbségek választják el egymástól egyes szakaszait. Mindebből következik, hogy e történelmi folyamat áttekintésekor a nyelvi kapcsolatok különböző típusaival kerülünk szembe. Érdemes ügyet vetni a török—mongol népek hasonló kapcsolatai közül néhányra, pontosabban követhető analógiájukkal közelebb hozhatják hozzánk a török—magyar nyelvi kapcsolatoknak különösen kezdetben nehezen követhető sorsát.

1. *Az idegen nyelvi hatás*

A nyelvi kapcsolatok legegyszerűbb formája közvetlen érintkezésből fakad; forrása a szomszédság, intenzitása a két nyelvet beszélő nép egymáshoz való viszonyának a függvénye. Az érintkezés egyik, nem jelentéktelen formája a kereskedelem; ennek nem feltétele a közvetlen szomszédság, távoli népeket is közel hozhat egymáshoz a kereskedelem. Az érintkezés e fajtájának nyelvi hatása pontosan követhető. Egyetlen példára elegendő utalnunk, a középkori levantei kereskedelem nyelvi nyomait feldolgozta egy érdemes monográfia: Pellegrini, Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia I—II, Brescia 1972. Hasonló művekre itt felesleges kitérnünk. A már meglevő gazdag irodalomból még hiányzanak a török népek kereskedelmi kapcsolatait vizsgáló, bennünket közelebbről érintő kisebb-nagyobb monográfiák.

A nyelvi kapcsolatoknak az előbbieknél jóval termékenyebb forrása az együttélés. Több formája lehetséges. Származhatik hódításból és hódolásból. A hódító nyelv uralmát biztosíthatja egy szűk uralkodó réteg, de lehetséges, hogy a hódító nyelv teljes terjedelmében rátelepedik a meghódított népére.

A hódítók nyelvének felsőbbrendűsége rendszerint hatalmi tényezőkből fakad, mint amilyen a katonai, politikai, gazdasági erő. Emellett nagy szerepet

játszik az importált új műveltség, melynek hordozója leginkább valamilyen vallás, amely szent könyveivel, többé-kevésbé erőszakos hittérítésével új nyelvi hatások előtt nyitja meg az utat. Elegendő utalnunk a kereszténységre, amelynek nyugati formája a latin, keleti a görög nyelv szállásecsinálója, nem beszélve a hittérítők szláv stb. nyelvének szükségszerűen beszüremkedő hatásáról. De ugyanezt elmondhatjuk a buddhizmus, a manicheizmus és nem utolsósorban az iszlám terjeszkedéséről is. Az új vallás terjesztői hosszabb-rövidebb idő után szent könyveik helyi nyelvre való fordításával a (fejedelmi) udvari kancelláriai mellett (ha ilyen volt) megteremtették saját írásbeliségüket is. Magyar példákra felesleges utalnunk, de nem hallgathatunk a török népek manicheus, buddhista, nesztoriánus tárgyú könyveiről, kéziratairól ; ezek mind eltörpülnek az áttekinthetetlen mennyiségű mohamedán ihletésű irodalom mellett.

Mi lett a hódítók nyelvével ? Hosszú évszázadok tanúskodnak arról, hogy a hódítás soha nem tartott örökké, a hódítókkal együtt eltűnt a nyelvük is. Elegendő felvillantani közismert példák sorát : Kínát vagy annak valamely részét északon lovas nomádok lerohanták, meghódították, uralkodó osztályuk kínai dinasztiaként uralkodott a meghódított földön. Egyszer aztán eltűnt az idegen dinasztia, kiváltságaival, szokásaival, nyelvével együtt. A sort a déli hiunguk (húnok) törmelék-törzseiből alakult apró dinasztiák kezdik, a tabgacsok Wei-dinasztiája (386—534) Észak-Kína ura jó másfél századon keresztül. Őket követik a mongol nyelvű kitajok, akik Liao-dinasztia néven (907—1125) tartják kézben Észak-Kínát. A bukott kitajok helyét újabb nomádok foglalják el, előbb a dzsürcsik kerülnek Kína trónjára Kin-dinasztia (1115—1234) néven, majd a mongolok foglalják el a kínai császárok trónját Jüan-dinasztia (1280—1368) néven ; ők már Kína egész területét birtokba vették. Az utolsó kínai császári dinasztia szintén az északi barbárok soraiból került ki : a dzsürcsikkel egy tőről sarjadt mandzsuk dinasztiája volt a C'ing. Vö. R. Grousset, The Empire of the Steppes, a History of Central Asia, New Brunswick 1970. L. Wieger, Textes historiques I—II, Hien-hien 1922—1923. O. Franke, Geschichte des Chinesischen Reiches I—V, Berlin 1930—1952.

E távolkeleti látványos példák mellett biztonságosan támaszkodhatunk hozzánk területileg közelebb fekvő esetekre, amelyek közismerteknek tekinthetők, hiszen a közelmúlt kutatásai során annyi szó esett róluk. A dunai bolgárok beolvadtak a megszervezett szláv népbe, egykori török nyelvükből alig maradt néhány szó, amely túlélte őket, és megőrződött a meghódítottak szláv nyelvében. A hódítók és meghódolók nyelvi kapcsolatainak alakulására számos analógiát szolgáltat a mozgalmas mongol kor. Az Arany Horda vékony mongol uralkodó rétege hamarosan alámerül a meghódított török nyelvű népek tengerében. Ugyanebből a mongol korból azonban egy ritka példáját ismerjük a kisebbségbe szorult mongol nyelv megőrződésének. Az ilkánok birodalmába telepített mongol garnizon a mongolok bukása után is megmaradt, sőt a mai

napig megőrizte nyelvét. Ritka kivétel ez, hiszen törvényszerűnek mondható, hogy nyelvi diasporák aránylag rövid idő alatt beolvadnak a környező nyelvekbe. Közülük kettőről érdemes röviden megemlékezni, mert náluk a bilingvizmustól a nyelvcseréig vezető utat itt pontosan nyomon tudjuk követni. Az egyik az Afganisztánban beszélt hazarák iráni nyelve, a másik a mogolok mongol idiómája. 1936-ban és 1937-ben módom volt mindkét nyelvtípust a helyszínen behatóbban tanulmányozni.

Az afganisztáni hazarák egyes törzsei még a XV. században is beszélték eredeti mongol nyelvüket, mint azt írásos forrásaink tanúsítják. Ma viszont valamennyi törzsük felcserélte korábbi mongol nyelvét a körülöttük beszélt iráni nyelvvel. Feltűnő, hogy az újonnan vállalt iráni nyelv szókészletébe bőségesen átmentettek korábbi nyelvükből mongol (és török) elemeket. Feltűnő, ha szembeállítjuk vele a dunai bolgárok egykor beszélt török nyelvéből származó szavak elenyészően csekély számát, melyet mai szláv nyelvük őrzött meg. Csak látszatra feltűnő a két eset különbözősége : a hazara törzsek teljes egészükben vállalták a nyelvcserét, az új nyelv szókészletét maguk alakították ki, megtartva a régiből mindazt, ami elkerülhetetlenül szükségesnek látszott. Ezzel szemben a dunai bolgárok fellazult uralkodó rétegének egykori török nyelvéből csak annyit őrzött meg a nyelvcsereként vállalt szláv nyelv szókészlete, amennyit ez a szláv nyelv a vezető réteg török nyelvéből — annak virágkorában — átvett.

A hazara törzsek mai nyelve szervesen illeszkedik Afganisztán tádzsikos perzsa nyelvjárásai közé, a szókészletében nagy számmal előforduló idegen, nem iráni elem első megközelítésre is meghatározó e nyelvjárásokra. A szókészlet mongol (és török) elemei közt bőven találunk testrészneveket is (*alaya* 'tenyér', *bökse* 'fenék', *borbi* 'boka', *yuya* 'comb' stb.), nagyobb számban, mint más nyelvek hasonló kategóriájában. A hazara szókészletből nem hiányoznak az igék sem, a legtöbbször az iráni összetett igék első elemeként *dutā kardan* 'elfut', *bolja kardan* 'megegyezik', *sunji kašīdan* 'megnyújt'. Vö. Ligeti, Afganisztán török és mongol nyelvei : I. OK. IV, 211—8 (és MNyTK II, 26—8) ; Ligeti, Mongoljskie êlementy v dialektach chazara v Afganistane : Kratkie soobščenija Instituta narodov Azii, Mongolovedenie i tjurkologija, 93 (1964), 5—22; V. A. Efimov, Jazyk afganskich chazara, Jakaulanskij dialekt : Jazyki narodov Azii i Afriki, Moskva 1965.

Az afganisztáni mogol nyelvjárások másfajta információkat nyújtanak. A hazarák egykori nyelvének útján a bilingvizmus állapotában vannak. Egyes mogol törzsek ugyan már eljutottak a nyelvcsere állapotába, többségük azonban még csak azon az úton van, amely múlhatatlanul oda vezet. Az apró települések biztonságot nyújtó fedezékében a mogolt otthon, a feleség, a kiskorú gyerekek beszélik ; a férj, a felnőtt fiúgyerekek munka után nézve kénytelenek naponta elhagyni az otthont, és perzsa nyelvű környezetben dolgozni, beszélni. Amikor a nők is kénytelenek elhagyni az otthont, s vállalni a perzsa

nyelvi környezetet, már meg is kezdődik a perzsa nyelv egyeduralma, az egyre inkább háttérbe szoruló mogol apránként elhal, elfelejti a család, elfelejti a törzs.

A mai mogol nyelv jó száz esztendeje ismeretes. Az iráni nyelvi környezet megtette a magáét. Tipológiailag tökéletesen idomult a környező iráni nyelvekhez. A legfeltűnőbben ez a fonetizmusban jelentkezik, a régi mongol örökségből e téren alig őrzött meg valamit. Érdemes megfigyelni, mint ostromolja a környező iráni tenger a merőben más típusú mogol nyelvet. Az iráni támadás az egész mongol nyelvi rendszert érinti. A fonetizmus területén szinte teljes diadalt aratott. Támadja a szókészletet; az anyag gerince még változatlan, ám az iráni elemek ellenállhatatlanul elözönlik, olykor még az alapszókészlet (testrésznevek) megingathatatlan elemeit is kimozdítják helyükről. A névmások sikeresen ellenállnak, a határozószók egy része már meginog. A számnevekből az eredeti anyagból csak az 1—5 mongol neve maradt meg. Ha nem ismernénk a gazdag mai és régi mongol nyelvi hátteret, azt mondhatná valaki, hogy a mogolok csak ötig tudtak számolni (mintha hasonló megállapítással más nyelvvel kapcsolatban is találkoznánk). Az ige területére is betört az iráni hatás. Az összetett, iráni módra képzett igéknél az összetétel első eleme őrizte meg az iráni formát [nem úgy, mint a hazara, ahol ezt a funkciót a második elem tölti be: *χarāb kina* 'elront, tönkre tesz' (tdzs. *χarāb kardan*), *raŋ ȯguna* 'fest, színez' (tdzs. *rang dādan*), *nāχoš idana* 'megbetegszik' (tdzs. *nāχoš χordan*) stb.]. Az alaktan csontig lefogyva, de ellenáll; a névragozás, az igeragozás a lehetőség végső határáig leegyszerűsödve, de megmaradt mongolnak. A mondattan viszont tágra nyitott kapukkal fogadta az iráni befolyást. Vö. Ligeti, Le lexique moghol de R. Leech: AOH IV, 119—58 (kül. 148—57); Uő, Les voyelles longues en moghol: AOH XVII, 1—48; M. Weiers, Die Sprache der Moghol der Provinz Herat in Afghanistan, Opladen 1972, kül. 86—156; Sh. Iwamura, The Zirni Manuscript. A Persian-Mongol Glossary and Grammar, Kyoto 1961, kül. 13—28; Ligeti, A propos du Manuscrit de Zirni: Haneda-Emlék., Kyoto 1968, 17—44.

A távolabbi és közelebbi analógiákat érdemes figyelemmel kísérni, fő feladatunk mégis: körülnézni saját házunk táján.

Hogyan jutottunk honfoglalás előtti török szókészleti elemeinkhez? Milyen nyelvi kapcsolatok fűzték a magyart a bolgár és kazár nyelvhez? Feltevésekkel, nagyon valószínű feltevésekkel tudunk e kérdésekre felelni. Akármilyen intenzív is lehetett az a kapcsolat, amely e török népekhez fűzte a magyart, meg tudta őrizni önállóságát, s nem kellett a hazara vagy akár a mogol nyelv sorsára jutnia. Erősebbnek bizonyult, mint a kabarok török nyelve, amellyel pedig jó ideig a bilingvizmus állapotában élt. A honfoglalás után alig száz esztendő alatt a kabar nyelv feloldódott a magyar nyelv mély vizében. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy hasonló sors érte a magyarok közé telepedett idegen diasporákat: felszívódott a besenyők, a kúnok, a jászok nyelve;

a kisebb egységekben vagy éppen egyénenként érkező izmaeliták, böszörmények nyelve sem jutott más sorsra.

De így jártak a magyar diasporák is. A nyugatra induló honfoglaló törzsek nem keltek útra teljes létszámban. Egy részük visszamaradt a régi szálláshelyen, talán még Levédiában, a VIII. század végén. Közéjük tartoztak a Kürt és Gyarmat törzs jelentős számú részei; a megmaradtakat egyetlen törzzsé kellett összevonni. Más nyomok arra engednek következtetni, hogy a Jenő törzs, sőt a névadó Magyar törzs egy része szintén követte példájukat. A visszamaradtak — számuk aligha érte el a nyugatra indulókét — északabbra húzódtak, körülbelül a későbbi Magna Hungaria területére. Ha hihetünk a hagyománynak, Julianus idejében még beszélték régi nyelvüket. A nyugatra zúduló tatár seregek szétzúzták laza szervezetüket; a vihar elültével már nyoma veszett egykori nyelvüknek. Hasonló sors érte azt a másik magyar diasporát, amelyről Konstantinos elmondja, hogy *szavartoi aszfaloi* volt a nevük, és keletre, a „perzsa részek" felé vonultak; több híradás nem érkezett sem róluk, sem a nyelvükről.

Milyen lehetett az a hatás, amelyet a török nyelv gyakorolt a magyarra a vándorlások korában?

2. *Hangrendszer*

Példák azt mutatják, hogy intenzív nyelvi hatás következtében a hatásnak kitett nyelv hangrendszere alapvetően megváltozhat. Jó példa erre a csuvas. Hangrendszere annyira idegen a török nyelvekétől, hogy sokáig magát a csuvas nyelvet sem tartották töröknek, bár ma már ezt senki sem vonja kétségbe, a török nyelvek közt elfoglalt helyét különbözőképpen próbálják magyarázni. A csuvas nyelv fonetizmusa finnugornak tűnik. A mogol hangrendszer vitathatatlanul iráni jellegű. A jakut fonetikai rendszer is tartalmaz olyan sajátságokat, amelyek a környező nem-török nyelvekével mutatnak rokonságot; e nyelvek közt első helyen bizonyos tungúz nyelvek jöhetnek számításba, de paleoszibériai hatás lehetőségét sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Milyen lehetett az ősmagyar hangtani rendszere a vándorlások korában? Korábbi finnugor fonetizmusa tagadhatatlanul módosult. Az obi-ugor nyelvek a korábbi finnugor örökségnek hűséges folytatói, a magyar nem. Mikor következett be — nyilván lassan, fokozatosan — a régi állapot elhagyása? Volt-e ebben szerepe az egészen másféle hangtani rendszert képviselő töröknek? Ha volt is, alig vonható kétségbe, hogy mai formájának kialakításában a mai hazában ért idegen nyelvi hatásoknak volt ebben oroszlánrészük.

A kérdést érdemes felvetni, mert ha az alapkérdésre adósoknak kell is maradnunk a felelettel, aligha vonható kétségbe, hogy a honfoglalás előtti magyar nyelv történetéhez érdemes útmutatásokkal szolgálhat. Bár az iráni nyelvek

hatása a törökénél régibb, lényeges segítséget csak a török jövevényszavaktól remélhetünk — nagyobb terjedelmű szókészleti anyaguk okán.

Remélhető, hogy segítségével az ősmagyar kor valamiképpen tagolhatóvá válik, és talán meghatározhatjuk azokat a hangtani kritériumokat, amelyek alapján a korai ősmagyar kort elválaszthatjuk középső szakaszától, ill. a kései ősmagyar kortól. Számíthatunk arra, hogy a török hangrendszer hatása alatt bizonyos ősmagyar kori nyelvjárási sajátságok megerősödtek, hogy e hatás következtében korábban ismeretlen hangok meghonosodnak a magyarban (legalábbis meghonosodásuk útját egyengetik). A török hangtani tanulságokat meg kell kísérelnünk egyéb idegen nyelvekből jött szavak tanúságával megerősíteni — már amennyire ezt szerény eszközeink megengedik.

a) *Mássalhangzók*

Török jövevényszavaink nem vettek részt több olyan mássalhangzó-változásban, amely a spirantizálódás területén zajlott le. Egy részük még az ugor korban kezdődött el, de, úgy látszik, még a korai ősmagyarban is hatott. Ezek közül való:

α) A szókezdő *k* spirantizálódása veláris magánhangzó előtt. Bárczi szerint még az ősmagyar középső szakaszában is eleven volt ez a változás, ezen a címen sorolja e kor török jövevényszavai közé a *homok*-ot. E megfelelés alapján az ősmagyar korai szakaszába sorolandó az iráni eredetű *hús*, a késeibe a *kard*. Török jövevényszavaink *k*-t tartalmaznak veláris és palatális magánhangzó előtt egyaránt: *kapu, kín, koporsó*; *kék, kender, kis, kökény, kőris*. Vö. Gombocz, BTLw. 165—6. Figyelemre méltó, hogy e tekintetben a csuvas finnugor módra viselkedik: *χămla* 'komló', *χărăm* 'korom', *χuran* 'üst; kazán', *kaś* 'este, éjszaka', *kačaka* 'kecske', *kăvak* 'kék', *kivśen* 'kölcsönbe'. Ezt az állapotot tükrözi már a bolgari sírfeliratok nyelve is.

β) Hangzóközi helyzetben a zöngétlen zárhangok réshangúsodnak a korai ősmagyarban is, bár a jelenség ennél régibb keletű; vö. Lakó: UAS LXXX, 62—4. Ilyen fgr. *-k-* > korai ősm. *-γ-*; *jó* (folyó), *év, holló*. E változásban török jövevényszavaink már nem vesznek részt: *eke, gyékény, kökény, kék*.

γ) Hangzóközi fgr. *-t-* > korai ősm. *-z-*; pl.: *ház, kéz, száz, fázik, fazék, köz, méz*. Kései ősmagyar korból származó török elemeink változatlanul megőrizték az eredeti *-t-*t: *bátor, betű, csat* stb. A *-t-* > *-z-* spirantizálódás címén korai ősmagyar korba kívánkozik iráni eredetű *nemez* szavunk, ha ugyan e szó nem *nemeδ* alakban került nyelvünkbe valamely iráni nyelvjárásból. Ez esetben ugyanis a *-δ-* > *-z-* hanghelyettesítéssel számolhatunk, mint a kései ősmagyar korból való *búza* < *buγδai* és *túzok* < *toγδaq* esetében.

δ) Hangzóközi fgr. *-p-* > korai ősm. *-β-*: *sovány, ravasz, háló*. A kései ősmagyar kor török jövevényszavai változatlanul megőrizték az átvett török *-p-*t: *kapu, koporsó*.

ε) A korai ősmagyarban a hangzóközi helyzetben lévő nazálisok is részt vettek a spirantizálódásban. Így a fgr. *-m-*ből a korai ősmagyarban *-β-* keletkezett; vö. Lakó, i. m. 77—8: *fű* (*füvet*), *jó* (*java*), *lé* (*leve*), *név* (*nevet*), *nyelv*. A jelenség szórványos.

ζ) A fgr. *-ŋ-*ből a korai ősmagyarban *-γ-* keletkezett: *hó* (*hava*), *tő* (*töve*), *nő* (*neje*), *vő* (*veje*); vö. Lakó, i. m. 79—80. Török elemeink változatlanul megőrizték az eredeti *-ŋ-*t: *tengely, tenger* (az *ng* eredetileg *-ŋ* és nem *ŋg*). Nem illik a sorba: *bú* < tör. *buŋ*. Amennyiben e származtatás helyes (ebben alig kételkedhetünk), az átvétel vagy a középső ősmagyar korban történt, vagy a többivel együtt a kései ősmagyar idejében; ez utóbbi esetben a *buŋ* mellett fel kell tennünk egy eddig ki nem mutatott **buγ* alakot, a két alak úgy viszonylana egymáshoz, mint a *jaŋaq* 'dió' a *jïγaq*-hoz.

Feltételesen itt tartjuk számon a szókezdő *s-* és *š-* elnémulását; feltételesen, mert az obi-ugor nyelvek tanúsága szerint a folyamat már az ugor egység korában megindult. Lehet, hogy átnyúlt a korai ősmagyar korba is. Ide tartozik:

α) fgr. *s-* > korai ősm. *ø*: *öl, epe, ín, arik, aszik, avik, ér* 'vein', *eszik, olvad, ő, őn, ősz, ujj*; vö. Lakó, i. m. 51—2. Török elemeink ebben a változásban már nem vettek részt: *szál, szék, szatócs, szám, szakál*.

β) fgr. *š-* > korai ősm. *ø*: *egér, irt*; vö. Lakó, uo. Kései ősmagyar korból származó török jövevényszavaink változatlanul megőrizték e szókezdőjüket: *sár, sárga, sárkány*.

Ezzel szemben török jövevényszavaink részt vettek a következő korai ősmagyar korra jellemző hangtani fejlődésekben. Sietve hozzátesszük, mindez nem jelenti azt, hogy e szavak a korai ősmagyarba kerültek volna, csupán azt tanúsítja, hogy a fejlődési folyamat átnyúlt a kései ősmagyar korba is. Ide sorolható esetek:

α) Dezaffrikálódás. Fgr. *č-*: *sok, savanyú, sovány, siet, segít*. Megjegyzendő, hogy a fgr. *ć-* (*č-*) szókezdő a magyarban *cs-* és *s-* megfeleléssel van képviselve; vö. Lakó, i. m. 55. Török elemeink ezt a megfelelést tükrözik: *sereg, sátor* stb. A dezaffrikálódás átnyúlt az ómagyar korba is; vö. MNyT. 105.

β) Az affrikálódás rendszeresen csak az ómagyar kortól kezdve mutatható ki; *paradicsom, hágcsó, lépcső*; vö. MNyT. 123. A kései ősmagyar kori török elemek közül *gyümölcs, bocsát, búcsú*.

γ) Depalatalizálódás. Fgr. *ś-* > korai ősm. *sz-*: *szín, szem, szarv, nyuszt, száz, száj, szél* 'edge', *szil, szív*; vö. Lakó, i. m. 52. Török elemeink közül ide sorolandó *szél, szűcs, szőlő*, ahol középcsuvas *ś-* szókezdővel kell számolnunk; valószínű, hogy ezekben az esetekben egyszerű hanghelyettesítéssel van dolgunk.

Török jövevényszavaink a maguk enyhén eltérő fonetizmusukkal bizonyos korai ősmagyar kori tendenciákat erősítettek, másokat gyengítettek. Közülük megemlítendők:

α) A denazalizáció nélküli zöngésedés (*nt* > *d*, *mp* > *b*, *ŋk* > *g*; *ńć* > *ǰ*) mellett jelentkező *domb, hangya* megmaradását erősítették az olyan török

eredetű példák, mint *kender* (< tör. *kändir*), *gyöngy* (< *ǰinǰü*); *köldök* (< *kindik*).

β) Szókezdő *b*-. Fgr. eredetű szavainkban eredetileg csak *p*- volt, ebből szabályosan *f*- fejlődött; nyelvjárási sajátságként tűntek fel az olyan alakok, mint *bal*, *bőr*, *búvik*. Az őstörök (ezt csak feltesszük), igazolhatóan az ótörök, valamint csuvasos jövevényszavaink forrása nem ismerte szókezdő helyzetben a *p*-t, csak a *b*-t. A nagy számban érkező *b*- kezdetű szavak (*barom*, *bátor*, *betű*, *boka*) lényegesen hozzájárultak a kései ősmagyar fonetizmusának alakításához, illetőleg a korábban csak szórványosan jelentkező permies zöngés szókezdők erősítéséhez, számbeli növeléséhez.

γ) Nem ennyire egyértelmű a török elemeinkben jelentkező szókezdő *g*- magyarázata: szókezdő helyzetben ez a zöngés zárhang általában ismeretlen az ótörök fokon álló nyelvekben. Ha hitelesen réginek bizonyulna, akkor is csak török nyelvjárási jelenségnek volna felfogható; bizonyítása a VI—IX. századi nyugati török nyelvekben alig lehetséges. Feltűnő, hogy a *g*- csak palatális hangrendű szavakban jelentkezik (*gödény*, *görény*). Lehetséges, hogy megjelenése másodlagos magyar fejleménynek értelmezendő; vö. Gombocz, BTLw. 106.

δ) Valamelyest hasonló a helyzet a szókezdő *d*-t illetően. A török nyelvek fonetizmusában az oguz nyelvekre jellemző, szókezdő helyzetben; ott is a szókészlet dentális szókezdőjű elemeinek csak egyik részében, a másikban zöngétlen a párja (*t*-). Mint említettük, a zöngés—zöngétlen változat megoszlása nem azonos valamennyi oguz nyelvben. A korai ősmagyarban a szókezdő *d*- ismeretlen volt, ilyen típusú iráni jövevényszavaiban *d*- > *t*- hanghelyettesítést hajtott végre. A török elemeink közt jelentkező *dél* és *dől* már nem szorult erre a hanghelyettesítésre. Ez azonban sajnos nem jelenti valamennyi nehézség kiküszöbölését. Másodlagos magyar fejleménynek nem tekinthető, hiányzanak hozzá a szórványos zöngétlen változatok (*dörzsöl* ~ *törzsöl*). Jelen esetben azonban értékes a szavazata, mert amellett tanúskodik, hogy a kései ősmagyarban a zöngés *d*- helyzete, szókezdőként, megerősödött.

ε) A kései ősmagyar fonetikai arculatának kialakulásához nagyban hozzájárult a török elemeinkben jelentkező spirantizálódás s az azt követő vokalizálódás. Ez a fejlődés a zárhangok közül kettőt érintett, a *b*-t és a *g*-t, mégpedig nemcsak hangzóközi, de szótagvégi és szóvégi helyzetben egyaránt. A már elmondottak ismétlése helyett elegendő utalnunk az olyan példákra, mint *ács*, *tár*, *kapu*, *söprő*, *ór-öl*.

b) *Magánhangzók*

Mint ismeretes, a korai ősmagyar kor magánhangzó-rendszere azonos lehetett a finnugoréval; vö. MNyT. 101. Más szóval megvolt benne a magas nyelvállású *i*, *ü*, *u*, *ï*, a középső nyelvállású *ë* és *o*, valamint az alacsony nyelvállású *e* és *a*. Ezt az állapotot megörökölte a kései ősmagyar, és e kor török jövevényszavai eleinte nem hajtottak rajta végbe számottevő változást. Kiemelhetjük azonban, hogy ebben a korban megvolt a veláris *ï*, a török a maga hasonló hangjával megerősítette a helyzetét; aligha vonható kétségbe, hogy megmaradt még az ómagyar kor elején is. A török jövevényszavak új magánhangzója az *ö*, a kései ősmagyar jó darabig ellenállt, s hanghelyettesítéssel küszöbölte ki (leginkább *ë*-vel vagy *ü*-vel helyettesítette). Alig vonható kétségbe, hogy az új magánhangzó elfogadtatásában, magyar hangrendszerbe illesztésében a török elemeknek döntő szerepe volt. Világosabb eligazodáshoz hasznos volna az ómagyar nyelvjárásoknak a mainál alaposabb ismerete, s benne az *i*- és *ü*-nyelvjárások pontosabb meghatározása.

Ismeretes az is, hogy a kései ősmagyarban már hiányzik szóvégi helyzetben az *e* és az *a*. Ennek következtében az ebben a korban érkező török jövevényszavakban nem tűnt el a szóvégi *-e* és *-a* (mint a feltehetően középső ősmagyar kori *nyak*-ban), hanem *é*-vé és *á*-vá módosult. Igen lényeges az a magyarázat, amely szerint a korai ősmagyarban az alsó és középső nyelvállású szóvégi magánhangzók eltűnésével egy időben — a kései ősmagyar kor elejére — csak felső nyelvállású rövid magánhangzó volt található.

Török jövevényszavaink egy része magánhangzóra végződött. Középső nyelvállású magánhangzós szóvégű, úgy látszik, köztük nem akadt. Annál több olyan, amely alsó nyelvállású, rövid magánhangzóra végződött; ezek megmaradtak, de a befogadó nyelv hangtani rendszeréhez igazodva megnyúltak: *almá*, *árpá*, *baltá*, *tormá*, *körté*, *kecské*, *serké*, *tevé*; *tiná* (> *tinó*), *tekné* (> *teknő*). Ezt a hangtani helyzetet megörökölte az ómagyar, de alig lehet kétséges, hogy — hosszú távon — hozzájárult e szóvégi magánhangzók eredeti rövidségének a visszaszerzéséhez.

Régi török elemeink más része felső nyelvállású, rövid magánhangzót hordott, ezek simán beleilleszkedtek a befogadó magyar nyelv hangtani rendszerébe; további sorsuk a magyar hangtörténet szabályai szerint alakult. Így nyerjük a következő képet:

-i: *bügüči* > *bölcs*; *säki* > *szék*;
-ü: *ǰinǰü* > *gyöngy*; *berü* (< *bergü*) > *bér*; *edü* (< *edgü*) > *egy* 'szent';
-ï *ayačï* > *ács*; *satïyčï* > *szatócs*; *čatï* > *csat*;
-u: *burayu* > *borjú*; *ǰapayu* > *gyapjú*.

Török jövevényszavaink jelentős része azonban szóvégi helyzetben mássalhangzót tartalmazott. Ilyenek:

-q: *arïq* > *árok*; *uq* > *ok*; *burčaq* > *borsó*;
-k: *kindik* > *köldök*, *kök* > *kék*; *sök-* > *szök-ik*; *čöpäk* > *csöpü*; *šigläk* > *szőlő*;
-g: *qapïy* > *kapu*; *čerig* > *sereg*;
-t: *sïrt* > *szirt*; *čïy(ï)t* > *sajt*;
-p: *kïp* > *kép*;

-m: *barïm* > *barom*; *čum* > *som*; *ǰum* (köztör. *yuŋ*) > *gyom*; *sam* (köztör. *sān*) > *szám*; *erdäm* > *érdem*;
-n: *san-* > *szán-*; *barčïn* > *bársony*; *sön-* > *szűn-ik*; *küräṅ* (köztör. *küzäṅ*) > *görény*;
-r: *ävir-* > *őr-öl*; *šipir-* > *söpör-*; *täŋir* (köztör. *täŋiz*) > *tenger*; *šar* (köztör. *sāz*) > *sár*; *ǰoγur-* > *gyúr-*; *čatïr* > *sátor*;
-l: *saqal* > *szakál*; *sal* > *szál*; **dül-* > *dől-*; *ǰïγïl-* > *gyűl-*; *aγïl* > *ól*;
-s: *bors* > *borz*;
-š: *ǰimiš* > *gyümölcs*;
-č: *küβrüč* > *kőris*; *kükürč* > *kikerics*; *käč-* > *kés-ik*; *qoč* > *kos*.

A puszta mássalhangzóra végződő török elemek számát növelték az iráni jövevényszavak is (*vért, kard, üveg, özvegy*); a mássalhangzós szóvégeket tovább gyarapították honfoglalás utáni jövevényszavaink. Elvben minden mássalhangzóra végződő szóhoz egy rövid felső nyelvállású magánhangzónak kellett járulnia. Elvben, gyakorlatban azonban egyre gyakrabban eltünedeztek ezek a szóvégi, rövid magánhangzók, sőt, úgy látszik, nem is mindig működött kifogástalanul ez a mechanizmus. Bárczi magyarázata szerint ugyanis a szóvégi török *-k* (*-q*)-hoz *-ġ* (*-g*)-hez csatlakozó rövid magánhangzó következtében változatlanul megőrződött az eredeti török szóvég *-k*, illetőleg *-g* alakjában (*árok, sereg*). Amikor ez nem történt meg, a szóvégi török *-q* (*-k*) és *ġ* (*-g*) spirantizálódott, majd vokalizolódott. Nem csoda, hogy a tővégi rövid magánhangzó — lett légyen az eredeti vagy másodlagos — nem élte túl a XIII. század első felét. Többen is rámutattak már arra, hogy a tővégi rövid magánhangzók rövidülése, „sorvadása" korán megkezdődött, feltehetően már a kései ősmagyarban. Aligha tévedünk, ha e folyamat megindításában a török nyelvi hatásnak jelentős szerepet tulajdonítunk.

c) *Hosszú magánhangzók*

A kései ősmagyarban nem ismerünk eredeti, etimologikus hosszú magánhangzókat. Hosszú magánhangzók azonban már ebben a korban vannak, de azok másodlagosak.

Egy részük diftongusból keletkezett: **házāi̯* > *házá*, *kézëi̯* > *këzé*; *kérëi̯* > *kéri*, *látëik* > *láték*. Bárczi (MNyT. 109) így magyarázza a török eredetű *búzá* alakot, melyet egy korábbi *būzai̯*-ra kíván visszavinni. Láttuk, nincs okunk az átadó nyelvben hosszú *ū*-t feltenni; a hosszúság a magyarban keletkezhetett egy korábbi *buγδai* v. *buγzai* alakból. A szóvégi *ai* > *á* magyarázata megnyerő, de nem okvetlenül az egyetlen lehetséges magyarázat, nem beszélve arról, hogy nehezen egyeztethető össze a szóvégi diftongusok (*vaj* stb.) történetének Bárczi által is elfogadott értelmezésével, még akkor sem, ha éles különbséget teszünk szóvégi *i̯* és *j* között. A problémát nem egyszerűsíti a *karvaly* < *qïrγui* és *torontály* < *turumtai* párhuzama. Mindenesetre

a *búza* < *buγzai* elválaszthatatlan a *boka* < *baqai* fejlődésének magyarázatától.

A korai ősmagyar korra vezethetők vissza azok a hosszú magánhangzók, amelyek összevonásból keletkeztek, mint *áll, nyúl*; vö. Bárczi, MNyT. 110. Hasonló eredetű hosszú magánhangzót nem ismerünk török jövevényszavainkban, ellenben közismert, hogy török jövevényszavainkban számos esetben hosszú magánhangzó keletkezett a magyar nyelv életében, magyar fejleményként.

Török jövevényszavaink közt több olyan akad, amely eredeti, őstörök hosszúságot tartalmaz. Ezek száma nem nagy, alighanem közéjük tartozik *kék* < *kök*, *bűn* < *būn*, *kín* < *qīn*. Ezeket az eredeti hosszúságokat bajos pontosan meghatározni, mert a magyarban számos esetben megnyúlt a korábbi rövid magánhangzó; e nyúlások közt bőségesen szerepelnek török eredetű szavaink is. Török oldalon sem könnyű meghatározni, hogy mely szavakban várható hosszú magánhangzó, mert jövevényszavaink török forrásában e hosszúságok pontos listáját nem ismerjük. Az ócsuvas állapotára nehezen lehet következtetni a mai csuvas vallomása alapján, ez a nyelv ugyanis a régi török hosszúságoknak csak egy részét őrizte meg, azt is csak diftongusos fejlődésében (köztör. *kök* > csuv. *kăvak* < *köik*).

d) *Diftongusok*

Török jövevényszavainkkal illabiális utótagú diftongusok érkeztek. Számuk nem nagy, ide tartozik a már említett négy példa (*buγzai* stb.). Labiális utótagú diftongus nem volt a frissen érkező török elemek közt, de bőségesen tartalmaztak olyan fonetikai előzményeket, amelyekből ilyenek a magyarban létrejöttek. E másodlagosan keletkezett diftongusok az esetek túlnyomó többségében ereszkedő jellegűek voltak, amelyek hosszú magánhangzókká fejlődtek. Néhány esetben emelkedő diftongus is akadt köztük, ezek az előbbiektől teljesen eltérő módon fejlődtek tovább (*borjú, gyapjú*).

e) *Magánhangzó-harmónia; magánhangzó-illeszkedés*

Mint Bárczi (MNyT. 110) megállapította, a magánhangzó-harmónia a finnugor alapnyelv jellegzetes sajátságai közé tartozott. Ez a harmónia az ősmagyarban is megmaradt, apránként azonban módosult. Okai különböző változásokban keresendők. Közöttük említi Bárczi pl. a diftongusok monoftongizálódását, a veláris *ī* eltűnését, illetőleg palatális *i*-vel való helyettesítését, de elhasonulás alapján is keletkezhettek vegyes hangrendű szavak. A vegyes hangrendűség az egykori mély hangrendű szavak állományából keletkezett, de elhasonulás alapján is keletkezhettek vegyes hangrendű szavak. A vegyes hangrendűség az egykori mély hangrendű szavak állományából keletkezett palatális *i* és *é* közbeiktatásával.

A finnugorhoz tipológiailag közel álló török szintén ismeri a hangzóharmóniát és a toldalékok hangrendi illeszkedését. Az illeszkedés kiterjed a labiális illeszkedésre is, azzal, hogy e téren kezdettől fogva nem kevés ingadozás figyelhető meg. Ilyen: *toqï-* 'schlagen'-ből az oguzban jelentkező *toqundï* és *toqïndï*, *kün-ü-m tün-ü-m* 'nappalom éjjelem' *kün-i-m tün-i-m* mellett; Brockelmann, Osttürk. Gramm. 52 köv.; Gabain, Alttürk. Gramm. 47—8; Deny, Grammaire, § 136—9 és § 148—168 (harmonie vocalique et assimilation des voyelles); ebben a nyelvben a mély hangrendű szavakat az *e* és palatális *i* (megvan veláris változata is!) közbeiktatása vegyes hangrendűekké alakíthatja, akárcsak a magyarban: *elma* 'alma', *iraq* 'messzi', *irmaq* 'folyó' (i. m. 106).

A kései ősmagyarba került török elemek kifogástalanul tükrözték a török magánhangzó-harmóniát; későbbi alakulásuk a magyar hangtörténet szabályszerűségeihez igazodott. Példáink: *arpa* > *árpa*, *bayatur* > *bátor*, *baltïryan* > *bojtorján*, *basïrqan* > *boszorkány*, *ǰïpar* > *gyopár*, *qïryui* > *karvaly*, *qapurčay* > *koporsó*, *tïna* > *tinó*; *erdäm* > *érdem*, *bügüči* > *bölcs*, *čärig* > *sereg*, *ǰïkän* > *gyékény*, *ǰüksük* > *gyűszű*, *šiβrik* > *sőreg*, *tävä* > *teve*, *inäk* > *ünő*.

3. *Szótan*

Mint láttuk, az alaktan még bilingvizmus esetén is szilárdan tartja állásait; a magyar nyelvben is hasztalanul keresnénk a névszóragozásban vagy az igeragozásban a török ráhatás emlékeit. Sajátságos módon azonban jelezhetünk legalább két esetet, amelyben a sima jövevényszóból névutó keletkezett a magyarban, amely idővel a rag kategóriája felé tolódott el, vagyis a szabad morfémából kötött morféma lett. E sajátos fejlődés figyelmet érdemel, mert a két kérdéses szó a török nyelvekben (legalább egy részükben) hasonló fejlődésről tanúskodik.

Az első közülük a *kor*. Mai főnévi jelentése nem szorul magyarázatra; ma is élő határozószói származékai közé tartozik: *ekkora*, *akkora*, *jókora*, *korán*, *korántsem*. A NySz. alapján a szó történetéből érdemes kiemelnünk a következőket.

A *kor* 'idő' jelentést hordoz a következő adatokban: *ebéd-kor* 'tempus prandii', *délkor*, *éjfél-kor*, *éféli kor*, *óra-kor* 'hora', *néha-kor*. Ragos alakokban: *éjfél-tájkor*; *öt-óra korban*, *hajnal-korban*, *szállás-korig*, *rendelés-korra*, *akkorbéli üdő*. Egyéb ragos alakjai:

kort: *halála kort*, *éjféli-kort*, *vetéskort*, *aratáskort*, *kilenc hóra kort*, *halászáskort*;

koron: *idejekoron*, *vecsernye koron*, *halottak temetése koron*, *holdtöltekoron*;

korán: *szükségkorán*, *szükségnek korán*, *betegsígöm korán*, *el dulass korán*, *oda menetele korán*, *nagy szüksége-korán*, *kénszenvedésekorán*, *idétlen korán*, *ideje korán*, *idején korán*;

koránt: *idején koránt*, *idejekoránt*, *korántsem*, *koránt sem*;

korács: 1. 'aetas; Alter': *idő és korács*; *egy korácsú* 'coaevus'; 2. 'magnitudo; Grösse': *nagysága macska korácsú*; *jó korácsú* [= jókora] *gyermek*;

koronkéd 'semper': *koronkéd filembe zengedöz*, *koronkéd csacsogván*;

koros 'magnus', 'annosus, vetulus, vetustus';

korosbeli 'korbeli': *minden korosbeliek*;

korosként 'semper': *csak légyen korosként lelkével mellettem* (Balassi).

Mint látható, a török eredetű szó szervesen beépült a magyar szókészletbe.

A törökben következő a helyzet. Szabad morfémaként a török nyelveknek csak egyik, kisebb csoportjából van feljegyezve a szó; jelentése a 'sor, sorrend, rang' és az 'idő' közt ingadozik. Főbb adatai ezek: ujg. *qur*, ebben *qur käzig* 'sorrend' (DTS 467); Kāšγ. *qur* 'Rang' (Brock. 164); QB *qur* 'die Reihe, Linie' (Radl. II, 917); Rabġ. *qur* 'die Zeit, der Zufall, Umstand' (Radl. II, 918); Tefs. *qur* 'idő, kor, életkor' (Bor. 217); Kor. *qur* 'rank' (Eck. 236); óoszm. *kur* (TTS I, 497); kip. Idr. *qur* '(élet)kor; egykorú' (Caf. 82); tat. *kor* 'idő, időszak' (TRS 281); kirg. *qur* 'idő': *bir qur baldar* 'egykorú gyerekek' (KRS 1940, 400); jak. *kur* 'évi; azonos évű, egykorú; régi' (Pek. I, 1240) 'jährig, ein Jahr alt' (Böhtl. 70). Itt említjük a mongol megfelelőket: középmong. MTT *qorumut* 'ein wenig', *q. güliče* 'várj egy keveset', *qurumut*: *q. atala* 'egy kis idő múlva' (Haen. 68, 73); kalm. Ö *χurm* 'eine Weile, eine Sekunde, kurze Zeit', *χurmχun* 'nur einen Augenblick' (Ramst. 198); ir. mong. *qurum* 'instant, moment, very short time; in a second, in a moment', *qurumqan*, *qorumqan* 'the shortest space of time, moment, instant' (Less. 991).

Egyes török nyelvekben a *qur* toldalék szerepét tölti be, jelentése '-szor, -szer, -ször': Rabġ.: *tört qur bisyar emgändim* 'zu vier Zeiten habe ich heftig gelitten' (Radl. II, 918); mai ujg. *birinči qurda* 'először' (URS 612); kirg. *üč qur keldim* 'háromszor jöttem'; s. ujg. *tokkus χur* 'kilenczer' (Mal. 138).

Ragos alakjai közé tartozik az *-n* instrumentalisnak nevezett (valójában idő-, módhatározói) raggal bővített változata: csag. *qurun* 'temps, époque', *keč qurun* 'tard' (PdC 429), örm.-kip. *χurun* 'dans le temps': *kieč χurun* 'későn' (Tryj. 501). A tör. *qurun* és a m. *koron* alakja, jelentése azonos, a kettő között közvetlen összefüggés nincs. Az egyezés abból adódik, hogy a tör. *-n* rag (nem képző!) időhatározói funkcióval is rendelkezik (*qïšïn* 'télen', *yazïn* 'tavasszal') akárcsak a magyar; ilyen fokú elemi egyezés még bilingvizmus esetén sem okvetlenül tudatosodik. A másik török származék *-la* toldalékot tartalmaz: Rabġ. *qurla*: *yetti qurla kirdi* 'hétszer ment be' (Bor. 218); hor. *ming qurla yaχšï* 'ezerszer jobb' (Faz. II, 648); kún CC *qurla* 'mal', *mïng qurla* 'tausend mal', *köp qurla* 'häufig' (Gr. 204); kar. L, T *qurla* 'mal' (Radl. II, 943): *on qurla* 'zehnmal'. A szorzószámneveket a törökben legtöbbször összetétel útján képezik; vö. Gabain, Alttürk. Gramm. 105—6: § 206—7. A *-la*, *-lä* partikulának erről a funkciójáról l. Brockelmann, Osttürk. Gramm. 162: § 130a: *birlä üč* 'dreifach', *ikilä* 'zweimal', *üčälä* 'háromszor', *törtäläsi* 'négyszerese'.

Származékok: bask. *qordaš* 'kortárs' (BRS 339); turki *qurdaš* 'ein Zeitgenosse, Altersgenosse' (RADL. II, 950); mai ujg. *qurdaš, qurbi qurdaš* 'ua.' (URS 614); kmk. *kurdaš* 'Freund' (NÉMETH 134), *qurdaš* (RKS 201); kirg. *qurdaš* 'kortárs; gyermekkori barát' (KRS 1940, 402); kzk. *qûrdas* 'coeval', *qûrbi* 'coeval (person), equal, a person of the same age' (SHNIT. 281); ir. özb. *qurdaš* 'kortárs' (URS 831); csag. *qurdaš* 'der Neffe' (RADL. II, 950).

Vö. CLAUSON, ED 642; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 302 (tévesen ide vonja a *qur* 'öv' szót is).

A másik ilyen jellegű szavunk a török eredetű *kép*. Régi változatai figyelmet érdemelnek, ha nem is olyan bőségesek, mint a *kor*-éi. A NySz. anyagából érdemes kiemelni ezeket:

képpen: *két képpen, csoda képpen, tüzes oszlop képpen, poklosképpen, nyelv képpen, jövevény képpen, kegyelmes képpen, sok képpen, sok ezerképpen, elsőképpen, lehetetlenképpen, titokképpen* [titokban], *tikozlásképpen*;

képtelen: *képtelen kívánság, képtelen drága, képtelen sok*;

képes: *képes kívánság, képes udvariasság, képesen és illendőjül, a képes sanyargatás, nem képes dolog, képes szerént*;

képest: *színéhez képest, hozzá képest, emberekre való képest, minnenmagunkra képest, törvényre való képest, újakra való képest, erre képest, szél-vész képest, tettetés-képest.*

A török adatok ezek: csuv. *kap* 'térfogat, nagyság, tartalom, forma' (AŠM. VI, 71) > cser. *kap* 'Körper' (RÄSÄNEN 141); votj. *kab* 'alak, minta'; vog. *kep* 'mód, kép'; ujg. *kep*, ebben: *yang kep* 'mód, eljárás' (DTS 233); Kāšγ. *kēp* 'Muster, Leisten, Ebenbild' (BROCK. 107: *kib* olvasata hibás); QB *kep*: *köngülsüz kišilär quruγ kep bolur* 'szív nélküli emberek — üres alakok' (DTS 299); kip. Idr. *käp* 'minta, alak' (CAF. 45); Tuh. *käp* 'ua.' (ATA. 195); nog. *kep* 'alak; minta; modell; kaptafa; állapot, helyzet; külső megjelenés' (NRS 161); kmk. *kep* 'Gestalt, Form; Form (bei Guss)' (NÉMETH 130: RKS 116); s. ujg. *kep* 'alak; képesség; mód' (MAL. 66); tel., alt., leb., tar., kar. L *käm* 'das Maass, die Zeit' (RADL. II, 1203; idetartozásuk kétes, elválaszthatatlanok a mong. *kem* 'ua.' szótól); ojr. (= alt.) *kep* 'alak; mód' (ORS 79); jak. *kiäp* 'kép, forma, mód' (PEK. I, 1074), *kiäb* 'Form, Gestalt' (BÖHTLING 66; a szóvég helyesen zöngétlen, csak hangzóközi helyzetben zöngésedik, vö. SLEP. JaRS 169, s. v. *kiäp*). Ide tartozik: ir. mong. *keb* 'mould, pattern, model, type, forme, shape' (LESS. 439), *kebtü, kebtei* 'having a form or model; patterned' (440); kalm. *keв* 'Form, Modell, Muster, Leisten, Schablone, Art und Weise', *keptẽ* 'nach der Art und Weise; gemäss' (RAMST. 222, 226); ord. *k'eв* 'moule, forme, planche typographique; manière, devoir d'état', *k'eble-* 'mouler' (MOST. 408); hal. *chêv* 'rend, szokás; nyomat, klisé' (LUV. 581); bur. *chêb* 'forma, model, példakép, mintakép' (ČER.² 638). Török eredetű ószl. *kapь* 'Bild, Bildnis, Idol' < dunai bolgárból (VASMER, REW I, 522; s. v. *kapišče* 'Götzentempel').

A török alapszó toldalékos alakjai: Kāšγ. *kibi* 'wie' (BROCK. 107; pontosabban *kībi*, olv. *kēbi*). A szóban az *i*-toldalék birtokos személyrag (egyesszám harmadik személyű), jelentése 'mint, -ként' és közismert névutói funkciót tölt be; vö. BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 178 (*yaγmur kibi* 'wie Regen', *qušlar kibi* 'wie Vögel', *īt kibi* 'wie ein Hund'); Tefs. *kibi* 'mint, hasonlóképp' (BOR. 168); hor. *käbi* 'ua.' (FAZ. I, 573; olv. *käpi*?); csag. *kibi* 'comme' (PDC 482); óoszm. *bigi, gibi* (ZAJ. I, 112, 87); oszm. *gibi* 'the similar, the like; similar, like; as, as soon as; as though' (HONY 121); az. *bu kimi* 'ehhez hasonló' (RGS 291); gag. *gibi*: *ušak gibi* 'mint a gyerekek', *benim gibi* 'ahogy én, szerintem' (GMRS 113); kún CC *kibi* 'wie' (GR. 142); kip. Idr. *kibi* 'ua.' (CAF. 48); Tuh. *kibi* (ATA. 201); Qaw. *kibi* (TEL. 314); Bul. *käbi* 'comme (comparaison)' (ZAJ. I, 28).

Az instrumentálisi *-n* raggal megtoldva: hor. *käbin* (olv. *käpin*?) (FAZ. I, 573); tkm. *kimīn* 'ahogyan, mint' (TRS 397); *bigin* hangátvetéses formában idézi BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. több szövegből.

Újabb változatnak látszik *-k* formánssal bővített változata: örm.-kip. ***k'ibik'***, *k'iybik'* 'comme' (TRYJ. 391—2); kar. T *kibik* 'wie' (KOW. 218), kar. L ***kibik*** 'wie, ähnlich' (MARD. 43); blk. *kibik, kibiχ, kibig* 'wie, so dass' (PRÖHLE 228); krcs. *kibik* (PRÖHLE 110); tat. *kebek* (TRS 246—7); tob. *kibik* 'wie' (RADL. II, 1400). — Ugyanebből a tőből származik a kirg. *kebete* 'alak, külső forma' (KRS 1940, 246).

Vö. CLAUSON, ED 686; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 253 (óbolg. > m. *kép*).

A *kor* és a *kép* származékai belső magyar fejlődés eredményei, a bennük felfedezhető azonos érintkezési pontok ellenére. Feltűnő azonban, hogy mindkét esetben a kiindulópontul szolgáló, átvett szó a törökben a magyaréhoz hasonló származékokat fejlesztett ki. Fel kell vetni a kérdést, hogy az (ideiglenes) magyar—török (részleges) bilingvizmus alkalmával a török modell valóban nem hatott a magyarra?

Aligha tekinthetjük a felvetett kérdést puszta ötletnek, mert régi csuvasos elemeink közt akad egy olyan is, amely a szófajoknak ugyanebbe a kategóriájába tartozik, ez a *kölcsön*. E szó toldalékos alakban került a nyelvünkbe, alapszava sem a (mai) csuvasból, sem a magyarból nem mutatható ki, és nincs semmi okunk arra, hogy a *kölcsön -n* toldalékját magyar eredetűnek tekintsük. A módhatározói *-(ă)n* rag megvan a mai csuvasban is; vö. BENZING: ZDMG XCVI (1942), 446—7; 454—6. A *kölcsön* a ragszilárdulás tipikus képviselője a magyarban is, a törökben is. Ugyanebbe a kategóriába sorolandó: *idén* (*idő, ideje*), *korán* (*korai*, R *koron*; *kor*) és *későn* (R *késen, késén*; *kés-ik*); vö. LIGETI, Az *idő* és társai (*idő, idén, kor, korán, késik, későn*): MNy. LXII, 385—98 és MNyTK I, 88—101.

A török nyelv(ek)nek a magyarra való hatása természetesen elsősorban a szókészleten mérhető le. Ezt a szókészleti anyagot — némi túlzással — 250—300-ra szokás becsülni. Nem vitás viszont, hogy a török eredetű szavak

tekintélyes része kihullott az idők folyamán szókészletünkből. Ezek közé tartoztak minden bizonnyal az ősi hitvilág, az egykori törzsi szervezet műszavai is. Elegendő a török hódoltság nyelvi hagyatékára gondolni: a megközelítően 900 körüli szóanyagból megmaradtak száma alig éri el a félszázat, s azok jó része is szókészletünk peremterületére szorult.

Nyelvi együttélés vagy csak szorosabb nyelvi szomszédság is elegendő ahhoz, hogy belőle számos tükörszó, tükörkifejezés keletkezzék. A nyelvi kapcsolatok megszűntével ezek száma rohamosan csökken, s ami megmarad belőle, az is nehezen azonosítható, hiszen létrehívó forrása megszűnt működni. Ilyenfajta jövevény-fordításokat MUNKÁCSI próbált az ismeretlenségből kiemelni, ezek közé tartozna: *farkas* (lehet egyszerű tabuszó is), *házas*. Ezekhez csatolta ERDŐDI *foghagyma* (MNy. LXXIV, 79) és *nélkül* szavunkat (MNy. LXXII, 213—4). Különösen érdekes ez utóbbi esete, mert jól mutatja ugyanakkor a befogadó nyelv saját nyelvrendszerébe való beleillesztését is. A *nélkül* (*-nál, -nél kívül*; vö. TESz.) valóban jól tükrözheti a tör. *-dan* (*-dän*) *bašqa* szerkezetet: *mundïn bašqa* 'ausserdem' (BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 454), DENY, Grammaire 632 (*bundan bašqa*; *sevdikden bašqa* 'non seulement il aime', 1084: § 1468). Az afganisztáni özbeg (Q) *eṣɪmdan čə̂χtə* 'kiment a fejemből, elfelejtettem' (szó szerint 'kiment az eszemből') a magyar *kimegy az eszéből* (ÉrtSz.) kifejezést juttatta eszembe.

Újabban BERECZKI GÁBOR (Néhány török tükörfordítás: Tanulmányok, 281—4) a török tükörszavak számát tovább gyarapította, közéjük sorolván *kútfő* (vízfő, folyófő), *megalszik* (tej, vér) és *vagyon* szavainkat. Valóban a tör. *baš* 'fő' egyedül is 'forrást' jelent (pl. oszm. *baṣ* 'source, beginning', HONY 33). A tör. *udï-* 'to sleep (metaph., of blood, milk etc.)' régi forrásoktól a mai nyelvekig ismeretes ebben az értelemben (CLAUSON, ED 42—3). A *bar* 'van', származékaiban jelentése 'mozgatható vagyon, ingóság', vö. *barq* 'movable property, household goods' (CLAUSON, ED 359).

4. *Mondattan*

Ilyen hatással csak tartós együttélés következményeképpen számolhatunk. A török esetében erről szó aligha lehet. A török—magyar nyelvi együttélés időtartama nem volt elegendő ahhoz, hogy döntően befolyásolja a magyar nyelv szerkezetét. A feltehető hatás is csak múlékony lehetett, mert mögüle hiányzott az írásbeliség. Végül, de nem utolsósorban, az esetleges hatás mérhetetlen volna amúgy is, mert a török és finnugor nyelvek tipológiai rokonságuk következtében mondattani tekintetben csak árnyalati különbségeket tartalmazhattak.

Úgy vélem, ennek ellenére érdemes a kérdésről itt röviden szót ejteni, mert a magyar mondattan egyik jelentékeny fejezetében döntő változás ment végbe. A korai ősmagyar — csakúgy mint a többi finnugor nyelv — nem ismerte a kötőszavas alárendelést. Nem ismerte a kései ősmagyar sem, a török sem ismerte, az iráni nyelvek aligha befolyásolták érzékelhető mértékben. Ezzel szemben a honfoglalás után az új indoeurópai nyelvű környezetben, a keresztény vallás és az állam latin nyelvű írásbeliségének nyomatékos támogatásával e tekintetben döntő változás következett be.

Amikor a vándorlások korának kései ősmagyar nyelvét vizsgáljuk, ezt a körülményt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, akkor sem, ha annak kialakulásában a török nyelvnek semmi szerepe nem volt. A párhuzamos fejlődésnek olyan tanulságos eseteivel kerülünk szembe, amelyen keresztül az egykorú török nyelv rendszere is megelevenedik. Erre annál inkább szükség volna, mert a török kötőszó nélküli alárendelés monográfiája még várat magára. Vö. N. SEBESTYÉN IRÉN, A finnugor alárendelés kérdéséhez: MNy. XXIII, 348—53; KLEMM ANTAL, TörtMondt. 458—63 (Kötőszónélküli alárendelés); BERRÁR: MNyT. 467—9 és TörtMondt. 149—52; TOMPA: MMNyR. II, 330—45; GABAIN: Fundamenta I, 42 („Eigentliche Nebensätze waren dagegen dem Alttürkischen fremd"; az igei adverbiumokkal szerkesztett alárendelő mellékmondatokat kirekesztette ugyanis ebből a kategóriából). Vö. még LIGETI, A nominális mondat a mongolban: NyK. L, 232—9.

B) A MAGYAR NYELV MÓDOSÍTÓ HATÁSA TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINKRA

A módosító hatás elsősorban az átvétel időpontjában jöhet szóba. Ez a módosítás az átvett szavaknak csak egy részét érinti, azt, amely olyan hangtani sajátságokat tartalmaz, amelyek az átvevő magyar nyelv számára idegenek; ezek hanghelyettesítéssel kiküszöböltetnek. A módosítás ezzel korántsem fejeződött be, az átvett szó (ezúttal valamennyi) a magyar szókészlet részeként annak fonetikai változásait követi napjainkig, vagy addig az időpontig, amíg ki nem hull az idő rostáján. A módosítás elsősorban az átvett szó hangtani állapotát érinti.

Megjegyzendő, a nyelvünkbe került szavak sem tükrözték változatlanul az ótörök típust, főleg nem a csuvasos jellegűek. Az ótörök mássalhangzórendszerhez képest bekövetkezett változásokat a fentiekben megkíséreltük nyomon követni. Megfelelő kontroll-anyag hiánya miatt lényegesen kedvezőtlenebb a helyzet a magánhangzók esetében; a kérdés tisztázatlan, s e téren csupán megközelítő feltevésekre kényszerülünk. Az átvett török hangrendszer a magyar nyelv története folyamán a következő módon alakult.

a) *Mássalhangzók*

1. Zöngésülés, szórványos

α) *k- > g-*: *görény, gödény*; *güzű* (szabálytalan etimológia);

β) *-k > -g*: *bélyeg, köpönyeg, öreg, tőzeg, szúnyog*; a *sereg* nem tartozik ide, zöngés szövége török eredetű;

γ) *s- > z-*: *zerge* (e későn adatolt szó aligha származik közvetlenül török forrásból);

δ) *-s > -z*: *borz.*

Bárczi (MNyT. 125) példái közül törlendő a tör. *tarïγ* > m. *dara*; a zöngés szókezdő török eredetű.

2. Palatalizálódás

α) *l > ly*: *kölyök, keselyű, kölyű, toklyó, tengely.* Újabban Poppe, nyomában Doerfer a *kölyök*-féle alakokkal az altaji (illetőleg őstörök) *l'* palatalizáltságát próbálta bizonyítani; vö. Ligeti: CAJ XXIV, 237—9;

β) *n > ny*: *szúnyog, köpönyeg, csökönyös*; *ártány, bölény, csákány, cötkény, görény, gödény, kicsiny, kökény, tömény, boszorkány, kalokány, sárkány*;

γ) *rt > rty*: *gyertya.*

3. Depalatalizálódás

α) *ǰ- > ď- > d-*: *disznó, dió*, N *dimelcs.*

4. Affrikálódás

α) *š > č*: *gyümölcs, bocsát, bocsánik, búcsú*;

β) *s > c*: *cötkény*; *Karcag.*

5. Dezaffrikálódás

α) *ǰ* (*ď*) *> d*: *dió, disznó*, N *dimelcs*;

β) *č > š*: *saru, sátor, sereg, söprő*; *keselyű, késik, kis, kos, kőris, bors, borsó, koporsó, orsó.* Bárczi (MNyT. 124) ide sorolja a *csekély* ~ *sekély* alakpárt is, valójában csak a *sekély* tartozik ebbe a kategóriába. Mint láttuk, török elemeink vagylagosan követik az affrikátás és a dezaffrikált változatokat.

6. Vokalizálódás

Igen fontos hangtani változás, amely jelentős mértékben érintette a kései ősmagyar korban a nyelvünkbe került török elemeket. A módosítás a *γ* és *β* réshangokat érintette, melyek bizonyos hangtani helyzetben diftongizálódtak, majd hosszú magánhangzókká fejlődtek; ez utóbbiak ritkán meg is rövidülhettek.

α) Szóvégi helyzetben *-k, -g > -γ* vokalizálódása: *békó, borsó, disznó, komló, koporsó*;

csepű, idő, keselyű, kölyű, kőrő, ölyű, söprő, ünő, szőlő;

betű, bölcső, erő, gyeplő, szeplő, ürü;

gyarló, karó, kanyaró, tiló;

tanú, orsó, ocsú, saru, kapu;

gyűrű, gyűszű.

β) Szótagzáró helyzetben: *szatócs, búza, túzok, szőlő, gyűszű*;

γ) Szótagzáró helyzetben *-b > -β* vokalizálódik: *kőris, kóró.*

7. Mássalhangzó kiesése

Hangzóközi helyzetben a spiráns *-γ-* és *-β-* kiesik, és a megmaradó két azonos magánhangzó közvetlenül hosszú magánhangzóvá fejlődik, a különböző magánhangzók diftonguson keresztül a fejlődésnek ugyane fokára jutnak.

α) Hangzóközi *-γ-* kiesése és vokalizálódása: *ács, bátor, bölcs, bú, bű, gyúr, gyúl, ól*;

β) Hangzóközi *-β-* kiesése és vokalizálódása: *kőrő, őröl, kóró, szór.*

8. Mássalhangzós kapcsolatok módosulása

α) Szórványos, de régi az *rχ́ > rj* fejlődés: *Tarján*; vö. MNy. LXXV, 139—41 és MNyTK II, 453—5.

β) Szintén szórványos az *rγ > rj* változás: *bojtorján.*

γ) Szóbelseji és szóvégi helyzetben *lt > χ́t > jt.* A két utolsó tag megfelelését régóta számon tartják. Éppen török példák alapján vált világossá, hogy az első, kiindulópontot jelentő *lt* felvétele is indokolt (NytudÉrt. 89: 196—7 és MNyTK I, 185): *Ajtony, bojtorján.* Török elemeink igazolják, hogy a műveltető képzőnk fgr. *-kt- >* m. *-χ́t- > -jt-* alakja mellett a kései ősmagyarban egy *-lt- > -χ́t- > -jt-* fejlődési sorral is számolhatunk. Ezt igazolja a *dől > döjt > dönt* és *gyúl, gyűjt* példája is. Alig lehet kétséges, hogy ezen a nyomon kell haladni a *fúl > fojt, nyúl > nyújt, gyúl > gyújt* stb. párok magyarázatában is.

A mássalhangzó-rendszer fejlődéséről l. még Bárczi, Htört.[2] 126—37 és MNyT. 115—32.

b) *Magánhangzók*

A magánhangzók fejlődését árnyaltabban ismerjük, mint a mássalhangzókét. Igaz, jobb informáltságunkat az írásos emlékek vallomásának köszönhetjük, ami szükségszerűen az ómagyar sajátságokat rögzíti; az így nyert megállapítások (legalább részben) valószínűleg a kései ősmagyar kor végére is érvényesek, de teljes bizonytalanságban hagynak az azt megelőző állapotot illetően.

1. Nyíltabbá válás

Az ómagyar kor legjelentősebb hangtani változása a nyíltabbá válás. Főbb esetei a következők.

α) *i > ë*: *igy* 'szent' > *ëgy* (ebben: *egyház*); ha ide vesszük még az *üdleni* '(ünnepet) ülni' alakot is, megállapíthatjuk, hogy a magánhangzó-módosulás nem fűzhető egyetlen füzérre, köztük nemcsak kronológiai, de (magyar) nyelvjárási különbségek is vannak; a kiinduló török alak **ëdü* (mellette török nyelvjárási **idü* is elképzelhető). Egyéb példák: *kendër < kendir*; *gyëmëlcs <*

gyimilcs. Bárczi (MNyT. 149) a nyíltabbá válásnak ezt a formáját a XI—XIII. századra teszi: fenntartással él Konstantinos ide vonatkozó adatainak értékelésével szemben, indokolatlanul.

β) *ë* > *e* (zárt *ë*-ből nyílt *e*): Bárczi szerint (uo.) többnyire nem tudjuk megállapítani, hogy (a finnugor és) a török nyelvekben zárt *ë*-vel vagy nyílt *e*-vel van-e dolgunk. A törököt illetőleg ma már nem ennyire reménytelen a helyzet: általában tudjuk, hogy valamely török szóban az első szótag *e*-je nyílt vagy zárt. Tudjuk azt is, hogy az első szótag *ë*-jét követő második szótagbeli nyílt *e* jellegzetesen kipcsak (kún) sajátság. Természetesen továbbra is bizonytalanságban vagyunk annak eldöntésében, hogy az adott szó melyik török nyelvjárás sajátságát tükrözi: itt viszont éppen a magyar megfelelés lehet segítségünkre.

γ) *u* > *o*: első szótagban *sum* > *som*, *burs* > *bors*, *kurum* > *korom*, *dzsumur* > *gyomor*; az *u* ezekben az esetekben azonos az eredeti török magánhangzóval. Figyelemre méltó ez, mert a magánhangzó-változások első lépcsőfokát tükrözi. Ide tartozik a *gyomor* és a *korom* második szótagbeli *u* > *o* változása is. Ezzel szemben a második lépcsőfokot képviselik az *aruk* > *árok* típusúak *u* > *o* változása, ahol a kiinduló *u*-változat másodlagos, magyar fejlemény a korábbi veláris *ï* helyén (valamikor még a magyarban is meglehetett). Bárczi szerint (MNyT. 150) az *u* > *o* változás első nyomai a XI. századba nyúlnak vissza, de a XII., főleg a XIII. században nagy mennyiségben jelentkeznek. Ha ez igaz (s nincs okunk ebben kételkedni), akkor a honfoglalás előtti, kései ősmagyar nyelvben *sum*, *burs*, *dzsumur* és *kurum* alakokkal kell számolnunk, ugyanakkor *arïk* és *barïm* (> *barom*) alakok várhatók.

δ) *o* > *a*: ómagyar kori (főleg szláv) jövevényszavak szolgáltatnak rá bőven példákat. A belső magyar példák (*voj* > *vaj*, *vorëu* > *varjú*, *vogy* > *vagy*) azt mutatják, hogy nem tiszta képlet áll előttünk, bele van keverve a „nagy per" anyaga is (*à* > *o* > *å*), hogy csak klasszikusnak tekintett változatát említsük. A Bárczitól idézett (MNyT. 151) *ταξίν* rossz példa, legalábbis annyiban, hogy semmi köze a tör. *toqšïn*-hoz (Rásonyi Nagy: MNy. XXXIII, 274—84; ismétli Gyóni, GörFelSz. 129). *Toksun* XIV. századi krónikáink írásformája, Anonymusnál *Tucsun* olvasható. Ugyanaz a görög forrás *Ταση̃ς*-t ír Anonymus *Tosu*-jával szemben. A *Tosu* > *Tås* éppen ide kívánkozó példa, amely jól igazolja, hogy ezúttal sem első lépcsőfokos változattal állunk szemben; a magyar fejedelmi személy neve török eredetű, és eredeti alakja *Taš*. Tehát a teljes képlet: *Tàs* > *Tosu* > *Tås*. (Másként Bárczi.)

ε) *ü* > *ȫ*: e változás a XII. században kezdődik és a XIII. században terebélyesedik ki: ekkor illeszkedik be a magyar magánhangzó-rendszerbe az *ȫ*. Török elemeinkben ennek megfelelően másodlagos jellegű. Az ide tartozó szavak egy része *i*-ből (labializáció útján) keletkezett *ü* folytatása: (*dzsindzsü* >) *gyüngy* > *gyöngy*; *dzsimis* > *gyümölcs*; *gyümülcs* > *gyümölcs*. Minthogy a kései ősmagyar még nem ismerte az *ȫ* magánhangzót, felső nyelvállású labiális párjával, az *ü*-vel helyettesítette (a zárt *ë* csak a fejlődés későbbi folyamán kapcsolódhatott be). Ilyenek: tör. *ökür* > ősm. *ükür* > m. *ökör*: tör. *kökän* > ősm. *küken* > m. *kökény*.

2. Zártabbá válás

Kevéssé ismert területe a magánhangzó-változásnak. Bárczi (MNyT. 153) valószínűnek tartja, hogy egy zártabbá válási folyamat már az ősmagyarban is végbement, bár pontos részletei nem ismeretesek. Török jövevényszavainkban mutatkozó sorozatos zárt *ë*-jével szemben fenntartással él, teljes joggal. Vele kapcsolatos adatait Németh dolgozatából meríti (A zárt *e* bolgár-török jövevényszavainkban: MNy. XXXVIII, 1—11). E dolgozat ugyanis nem veszi figyelembe, hogy példái közt vegyesen találhatók rövid és hosszú magánhangzók (*e* és *é*), s a belőlük levonható tanulság értékét nem kis mértékben csökkenti, hogy a hosszúságok egy része a törökben is megvan. A magánhangzó-kvantitásnak ez az elhanyagolása nyilván Gombocra megy vissza (BTLw. 155), aki az *e* zártságát és nyíltságát azok hosszú változataival illusztrálta: *bér*, *ér*, *kép*, *késő* magánhangzója eredetileg zárt, *szél*, *szék*, *csécs* magánhangzója viszont nyílt. A rosszul választott analógia azonban ráirányította a figyelmet a nyílt hosszú *ē*-re, amely a XVI. század táján eltűnt nyelvünkből. Mint fentebb rámutattam (121. l.) a *szék* arra látszik utalni, hogy a nyílt hosszú *e* a törökben is feltehető.

A zártabbá válás esetei közül itt egyre utalnék, ez az *a* > *o*. Nem mintha itt nem volna probléma. Bárczi (Htört.[2] 76) ide tartozó példákként említi: tör. *baltïryan* > m. *bojtorján*; tör. *basïrgan* > m. *boszorkány*; tör. *arïslan* > m. *oroszlán*; megjegyzi azonban, hogy az *a*-val szemben jelentkező *o* elhasonulással is magyarázható, amely a rákövetkező második vagy harmadik szótag hosszú *á*-jának a hatása alatt következett be. Ilyennek tartja a nyelvjárási *csollán*, *gyortya* (*gyortyát*), *orpa* (*orpát*) alakokat is. Később (MNyT. 162) a zártabbá válás esetei közül kiemelte ezeket a török példákat (több hasonló, nem török eredetű adattal együtt), és az elhasonulás illusztrálására használta fel őket. Az elhasonulás ötlete megvan már Gombocznál (BTLw. 142—3), aki a három háromtagú szó mellett negyediknek említi a *kalokány* mellett előforduló (nyelvjárási?) *kolokány*-t, továbbá a kéttagú *kobak*-ot. Ide kell sorolnunk *koporsó* szavunkat is, mely korábbi *qapurčaq*-ra megy vissza (a *qopurčaq* kései, másodlagos alak a törökben, nem lehet szavunk forrása), továbbá a *boká*-t, melynek forrása tör. *baqai* (a *baka* másodlagos magyar fejlemény).

3. Labializálódás

Jelentős folyamat a török elemek szempontjából, bár jelentkezésével legfeljebb a kései ősmagyar kor vége felé számolhatunk; alighanem szerepe volt a legrégibb magyar nyelvjárások kialakulásában.

α) *i* > *ü*: (*ǰimiš* >) *gyimilcs* > *gyümölcs*; (*ǰinǰü* >) *gyingy* > *gyüngy*; (*inäk* >) *yne* > *Ynee* > *ünő*; (*irik* >) *irű* > *ürü*. A labializálódást a következő

szótag *ü*, *ö* hangjának hatásával szokás magyarázni; ezt a magyarázatot azonban nem támogatja sem a *gyümölcs*, sem az *ünő*, sem az *ürü*, legalábbis első lépcsőfokon nem.

β) *ï* > *u*: Bárczi (MNyT. 156) szerint az ómagyar (nála elírásból: ősmagyar) kor legelején hangsúlytalan szóban fordul elő az *ï* > *u* labializáció. Ilyen az *asszony*, az *árok*, a *barom*. Az esetek egy részében az *ï* > *u* labializáció helyett *ï* > *i* palatalizálódást vesz fel, az utóbbi pedig *i* > *u* hasonuláshoz, veláris illeszkedéshez vezetett volna. Lehet, hogy az ómagyar kor fiatalabb fejlődésrétegére vonatkozólag ez a megállapítás helyes, de mögötte félreismerhetetlen a veláris *ï*-nak az ómagyar kezdetétől való kitagadása. Az ősmagyar kor végén, pontosabban abban a szakaszában, amelyben a török elemek szókészletébe kerültek, nincs okunk kételkedni az *ï* > *u* labializálódásban. Bárczinak igaza lehet, ha feltesszük, hogy ez a labializálódás kései jelenség, melynek elindítója a veláris *ï* helyzetének megingása lehetett; ez esetben a labializálódás az ómagyar hangrendszer kialakításának része. Hangsúlyos (első) szótagban ritkán fordul elő, de két biztos példával ez is igazolható: tör. *sïnïq* > m. *szúnyog*; tör. *ǰïla* > m. *gyula*.

γ) *ë* > *ö*: belső magyar probléma. Nem mindig könnyű eldönteni, hogy *i* > *ü* > *ö* vagy *i* > *ë* > *ö* változás történt-e. Török elemeink szempontjából lényegtelen kategória.

A labializálódás többi esetei (*e* > *ö*; *ȧ* > *å*; *ȧ* > *o*) másodlagos magyar jelenségek, melyek kései ősmagyar kori török elemeink magyarázata szempontjából nem jelentősek.

4. Palatalizálódás

A veláris *ï* palatalizálódása finnugor eredetű szavainkon kívül érinti a török eredetűeket is. A jelenség az első szótagra szorítkozik (a további szótagokban *ï* > *u* változás történt): *disznó*, *dió*, *ír*, *ildom*, *kín*, *bicsak*.

5. Elhasonulás

α) *a*—*a* > *e*—*a*: *ǰarta* > *gyertya*; *baqa* > *béka* (nem kifogástalan etimológia, ill. magyarázat). A *Gyarmat* idetartozása kétes, mert kiindulópontja ugyan nem tör. *ǰormatï*, de *ǰarmatï* vagy *ǰarmat*; az első szótag magánhangzója ugyanis nemcsak *o*, de *a* is lehet.

6. A kétnyíltszótagos törvény vagy tendencia

Magam törvényszerűséget mondok, lényege, hogy nincs kivétel nélküli hatálya. Érinti török elemeinket is: *sárkány* < *šaraqan*; *tekenő*, *teknő* < *tëkänä*, *täknä*. Ez utóbbi példával arra akartunk utalni, hogy e hangtani jelenség nem kizárólagosan magyar sajátság, ismeri a török is; török elemeink magyarázatában nem árt ezt a körülményt mérlegelni. Vö. Räsänen, Lautgeschichte 55. A folyamat működésbe lép akkor is, ha két- vagy háromtagú, nyílt szótagban álló, hangsúlytalan magánhangzójú szóhoz toldalék járul. Példáink már az ótöröktől kezdve vannak: *oγur* 'alkalom' ~ *oγurïnta*, *oγrïnta* 'alkalmával', *oγul* 'fiú' ~ *oγulï*, *oγlï*; vö. Gabain, Alttürk. Gramm. 44.

A török párhuzamok ismeretében csak helyeselhető Benkő (ÁrpSzöv. 174) álláspontja, amely szerint — szemben a korábbi felfogással — a tővéghangzók eltűnése és a kétnyíltszótagos jelenség nem választandó el egymástól. Vö. még Bárczi, Htört.² 77—8 és MNyT. 167—8.

c) *Hosszú magánhangzók*

Az ezen a téren lejátszódott magyar fejlődés súlyosan befolyásolta a kései ősmagyar korból hozott örökséget: az eredeti (iráni és) török hosszúságokat teljesen lefedték a nyúlás útján keletkezett hosszú magyar magánhangzók, ezzel felismerhetetlenül megváltoztatták az eredeti állapotot. A nyúlások, úgy látszik, az ómagyar korban kezdtek el hatni; a hosszú és rövid magánhangzókat tartalmazó magyar szótípusrendszer magába kebelezett minden szókészleti elemet, jött légyen az idegenből vagy a belső keletkezésű szavak kategóriájából. Kialakult a szótípusok mai rendszere (magyar szó pl. nem végződhetik rövid *o* magánhangzóra).

A magánhangzók nyúlásáról fentebb szóltunk, itt röviden csak főbb típusait tekintjük át.

1. Pótlónyúlás

Egytagú szavakban vagy többtagú szavak második tagjában: *ír-*, *irat-* (csuv. *śĭr*, de köztör. *yāz-*); *szűr-*, *szüret* (csuv. *sĕr-*, köztör. *süz-*); *tűr-*, *türelem* (ócsuv. *tür-*, de köztör. *tŏz-*), *szűn-ik*, *szünet* (köztör. *sŏn-*); *csék*, *cseket* (tör. *čük*); *dél*, *delet* (tör. *dül*; köztör. *tüš*, *tüš*); *görény* (tör. *küren*; köztör. *küzän*); *gyékény* (tör. *ǰikän*; köztör. *yikän* v. ? *yekän*); *kökény* (tör. *kökän*); *ál* (tör. *al*; köztör. *āl*); *gyász* (tör. *ǰas*; köztör. *yās*); *szám* (tör. *sam*; köztör, *sān*); többtagú szavak közül a többször említett *bojtorján*, *boszorkány*, *oroszlán*, *kalokány* és több más hasonló.

2. Hasonulásos nyúlás

Az első szótagban jelentkezik a második szótag hasonló, hosszú magánhangzójának hatására. Ide sorolandók: *gyűrű*, *gyűszű*, *gyékény*, *sárkány*, *csákány*, *árpa* (*árpá-*; sajátságos módon az *alma*: *almá*-nak nem lett nyújtó hatása).

3. Nyúlás hangsúly hatására

Kényelmes kategória, mert ide lehet sorolni azokat az eseteket, amelyek magánhangzóinak nyúlását más módon nem sikerül magyarázni. De felettébb ingatag magyarázat is, hiszen ha a hangsúlynak ilyen hatása volna, akkor minden magyar szó első szótagbeli magánhangzója hosszú volna. Bárczi ebbe a rubrikába sorolja következő török elemeinket: *író*, *tőzeg* (köztör. *täzäk*, *tezäk*), *sátor* (köztör. *čätïr*), *bársony* (köztör. *barčïn*), *bélyeg* (köztör. *bilik*), *érdem* (tör. *erdäm*).

4. Analógiás nyúlás

Itt néhány esetről van szó, ahol a magánhangzó nyúlása a szóvégen a *szülő* ~ *szüle* analógiájára következett be, csak éppen fordított irányban. Ide tartozik: *teknő* < *tekne* és *tinó* ~ *tina*.

BÁRCZI (Szótöv. 17) helyesen állapítja meg, hogy az ómagyar szótövek rendszerében végbemenő átalakulások nehezen tekinthetők át. Az eligazodást nem kis mértékben megnehezíti, hogy a régi állapotot a rendelkezésre álló gyér adatok alapján csak felettébb hézagosan rekonstruálhatjuk; ezért az ómagyar tőrendszert csak ascendens módszerrel közelíthetjük meg. Fokozottan igaz ez a megállapítás régi török elemeinkre, melyek zöme nem az ómagyar, de az azt megelőző, kései ősmagyar korra vezethető vissza. A következőkben mi is a mai állapotból indulunk ki, hiszen ez a végállomás; innen visszafelé haladva próbáljuk meg felgöngyölni a fejlődés folyamatát, s eljutni (ahol lehet) a kiindulópontot jelentő törökből a magyarba került alakhoz. Nem árt felidézni, hogy a kései ősmagyarban minden szó és minden toldalék magánhangzóra végződött, vagy rövid *-ĭ*, *-u*, *-i*, *-ü*-re, vagy hosszú *á*-ra, *é*-re. E régi szóvégi magánhangzó-rendszer azonban összeomlott, csökevényeiből kialakult egy szigorú, új rendszer, amelynek egyes kategóriáiba a nyelvi mechanizmus tévedhetetlenül besorolta szókészletünk régi és újabb elemeit. Kialakult a tővégi magánhangzóknak a régi, hiteles formája mellett egy új, analógiák alapján létrehozott rendszere. Csak egy példát. A XIV. század táján feltűnik a *bicska*, szóvégi *a* magánhangzójához a toldalékok úgy járulnak, mintha egy tőről fakadt volna az *alma* > *almá-* alakulattal, s létrehozta — analógiásan — a *bicska* > *bicská-* tőmódosítást. Valójában a kún szó forrása azonban *bičqĭ* volt, s olyan korban került nyelvünkbe, amikor a szóvégi *-ĭ* redukálódása — sőt teljes eltűnése is — már rég befejeződött. A korszerűtlen, rövid szóvégi magánhangzó sem maradhatott meg, mert ebben az időben már a veláris *ĭ* is kikopott a magyar nyelvből; hanghelyettesítéssel ebből a veláris *ĭ*-ből *a* lett; s a kifogástalan nyelvi mechanizmus ettől kezdve szabályosan ragozta: *bicskát*, *bicskás*.

Török jövevényszavaink következőképpen osztódnak el a mai névszótövek rendszerében.

A) Magánhangzós névszótövek

a) Egyalakúak

Az ide sorolható tövek általában hosszú labiális magánhangzókat tartalmaznak; csak két- vagy háromtagú szavakban fordulnak elő: *karó*, *komló*, *toklyó*, *borsó*, *gyarló*, *békó*, *béklyó*; *kanyaró*, *koporsó*; *teknő*, *bölcső*, *erő*, *gyeplő*, *szeplő*, *ünő* (R *iné*); *ocsú*, *tanú*, *keselyű*; *gyűrű*, *betű*, *ürü*. Az eredeti hosszúság megrövidült: *kapu* (*kaput*, *kapus*), *saru* (*sarut*, *saruk*), *köpü* (*köpül*).

Egyéb, nem török eredetű szavak: *ajtó*, *hajó*, *olcsó*, *tapló*; *küllő*, *szűrő*, *fedő*, *eső*; *gyanú*, *hattyú*, *háború*, *szivattyú*; *batyu*, *alku*, *szaru*; *eskü*.

b) Többalakúak; több változatuk ismeretes:

1. Hangzórövidítő másodlagos tövűek. Török példáink közt nincs egytagú szó. Többtagúak: *alma* (*almát*), *balta* (*baltát*), *dara* (*darát*), *torma* (*tormát*), *gyertya* (*gyertyát*), *csipa* (*csipát*), *árpa* (*árpát*), *káka* (*kákát*), *sárga* (*sárgát*), *boka* (*bokát*), *bika* (*bikát*), *béka* (*békát*), *búza* (*búzát*); *teve* (*tevék*), *eke* (*ekés*), *körte* (*körtét*, *körtés*), *béke* (*békés*), *kecske* (*kecskék*), *ige* (*igéz*), *serte* (*sertés*), *serke* (*serkés*), *ürge* (*ürgék*).

Egyéb: *kapa*, *óra*, *apa*, *maga*, *akkora*; *epe*, *zene*, *fene*; továbbá természetesen *fa* (*fát*).

2. Véghangzóhiányos tövek: *gyapjú* (*gyapjas*), *borjú* (*borjak*). Kis számú példa; az *-ayu*-nak emelkedő diftongusként való feloldásából származik.

Egyéb: *varjú* (*varjak*), *ifjú* (*ifjak*); *lassú* (*lassan*), *hosszú* (*hosszában*), *szörnyű* (*szörnyen*); vö. BÁRCZI, Szótöv. 38—9 (9. A *borjú* ~ *borjak* típus); KÁROLY SÁNDOR, MMNyR. I, 326.

3. Az *-ó*, *-ő* tőből másodlagos *-a*, *-e* tő: *disznó* ~ *disznaja*; *tinó* ~ *tinaja*, *apró* ~ *apraja*; *idő* ~ *ideje*; *szőlő* ~ *szőleje*, *erő* ~ *ereje*.

Egyéb: *hintó*, *ajtó*, *zászló*; *mező*, *tető*, *első*, *velő*.

4. A *v*-vel bővülő másodlagos magánhangzós tövek közül csak kettőre van török példánk:

a) Változatlan tőhangzós másodlagos tő: *bű* ~ *bűvöl*, *bűvös*.

Egyéb: *mű*; vö. KÁROLY, i. m. 329.

b) Hangzóhiányos másodlagos *v*-tövek: *ölyű* ~ *ölyvek*.

Egyéb: *falu*, *daru*, *tetű*.

Vö. BÁRCZI, i. m. 39—41: A *v*-tövű névszók. (Az egytagúak közül a teljes tő középső nyelvállású magánhangzóját a fgr. példákon kívül a tör. *bő* < **beγ* (?) és a szl. *cěvъ* követné; a teljes tő magas nyelvállású magánhangzóját a tör. eredetű *bú* ~ *búvában* és a *bű* ~ *bűvös* példázza. A többtagú példák közt ott találjuk *ölyű* ~ *ölyv* szavunkat is.)

B) Mássalhangzós névszótövek

Az itt szóba kerülő szavak török eredetije minden esetben mássalhangzós tövet tartalmazott. A kései ősmagyarban a török szóvégi mássalhangzókhoz másodlagos rövid tőséghangzók járulhattak. Az esetek nagy részében járultak is, csakúgy, mint az egykorú iráni jövevényszavakhoz; ám ezek redukálódása, fokozatos eltűnése korán megkezdődött; e folyamatot nagymértékben felgyorsította a magyarba került mássalhangzós tővégű idegen elemek számbeli gyarapodása. Az ómagyar kor eleje óta megszaporodott a mássalhangzós tövek száma; e tövek nem mindegyike tűrte mássalhangzóval kezdődő toldalék csatlakozását. Mássalhangzó-torlódás bizonyos fajtáinak a kiküszöbölése végett a mássalhangzós tőhöz (rövid vagy hosszú) magánhangzó beiktatása vált szükségessé. Szerencsés esetben ezt a funkciót az egykori tővégi magánhangzó töltötte be, gyakran azonban attól teljesen idegen magánhangzó.

Ezek az ál tővéghangzók joggal nevezhetők kötőhangzóknak. Ismét egy példa: az aránylag kései (kipcsakos eredetű) *tőzeg*-nek nemcsak a törökben nem volt tővéghangzója, de a magyarban sem kaphatott ilyet, mert ahhoz későn került szókészletünkbe, a benne előforduló nélkülözhetetlen *e*-t (*tőzeget, tőzeges*) jó lélekkel aligha nevezhetjük tővéghangzónak.

Itt is számolnunk kell egyalakú és többalakú tövekkel.

a) Egyalakúak

Van köztük egytagú és van többtagú. Megjegyzendő, a *t* tárgyragot nem előzi meg magánhangzó *r, n, ny, j, ly, s, sz*, mássalhangzóra végződő szövég után.

Egytagúak: *báj* (?), *bájt* ~ *bájos*; *gyász, gyászt* ~ *gyászos*; *csat* ~ *csatot, csatol*; *tár, tárt* ~ *tárak*; *bor, bort* ~ *borok*; *gyom* ~ *gyomot, gyomos*; *ács* ~ *ácsot, ácsok*; *kor, kort* ~ *koros*; *kos, kost* ~ *kosok*; *ól* ~ *ólat, ólak*; *kín, kínt* ~ *kínok*; *hír, hírt* ~ *hírek*; *gyöngy* ~ *gyöngyöt, gyöngyös*; *kék* ~ *kéket, kékes*; *szék* ~ *széket, székek*; *kép* ~ *képet, képes*; *vék* (*lék*) ~ *véket* (*léket*), *lékel*; *bér, bért* ~ *béres*; *térd* ~ *térdet, térdel*; *szirt* ~ *szirtek* (R *szirtok*), *szirtes*; *sárkány, sárkányt* ~ *sárkányok*; *szakál, szakált* ~ *szakálak*; *csákány, csákányt* ~ *csákányok*; *ártány, ártányt* ~ *ártányok*; *szatócs* ~ *szatócsot, szatócsok*; *bicsak* ~ *bicsakot*; *boszorkány, boszorkányt* ~ *boszorkányok*; *bojtorján, bojtorjánt* ~ *bojtorjánok*; *tátorján, tátorjánt* ~ *tátorjános*; *homok* ~ *homokot, homokos*; *csalán, csalánt* ~ *csalánok*; *szúnyog* ~ *szúnyogot, szúnyogok*; *bilincs* ~ *bilincset, bilincsek*; *sereg* ~ *sereget, seregek*; *tengely, tengelyt* ~ *tengelyek*; *tenger, tengert* ~ *tengerek*; *kender, kendert* ~ *kenderes*; *bélyeg* ~ *bélyeget, bélyegek*; *érdem* ~ *érdemet, érdemes*; *gyékény, gyékényt* ~ *gyékények*; *kökény, kökényt* ~ *kökényes*; *cötkény, cötkényt* ~ *cötkények*; *tőzeg* ~ *tőzeget, tőzeges*; *görény, görényt* ~ *görények*; *gödény, gödényt* ~ *gödények*; *bölény, bölényt* ~ *bölények*; *bögöly, bögölyt* ~ *bögölyök*; *kölcsön, kölcsönt* ~ *kölcsönös*; *gyümölcs* ~ *gyümölcsöt, gyümölcsös*; *köldök* ~ *köldököt, köldökök*; *kőris, kőrist* ~ *kőrisek*; *sőreg* ~ *sőreget, sőregek*; *kökörcsin, kökörcsint* ~ *kökörcsinek* és még néhány más.

A „kötőhangzók" zárt és nyílt jellegéről vö. JÓKAY ZOLTÁN: Pais-Emlék. 140—5 (hasznosan kiegészíti, leíró szempontból, SIMONYI tételeit) és KÁROLY SÁNDOR: MMNyR. I, 322; D. BARTHA KATALIN, Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig: NytudÉrt. 42 (1964).

BÁRCZI — nyelvtörténeti szemponttól vezérelve — háttérbe szorítja a mássalhangzóra végződő (idegen eredetű) tövek problémáját; felteszi ugyanis, nem is minden alap nélkül, hogy ezekhez az ősi hangrendszer hatására szóvégi magánhangzó csatlakozott, mégpedig nemcsak toldalékos alakjaikban, de abszolút szóvégükön is. Ám az említett kései, szórványos példák (*Ecilburgu, Tosu*) feljegyzésének idejéből lényegesen nagyobb számban idézhetnénk olyan jövevényszavakat, melyekben a szóvégi etimologikus, felső nyelvállású, rövid magánhangzó már „elsorvadt". Úgy vélem azonban, hogy nyelvtörténeti

szempontból is érdemes a korábbinál nagyobb hangsúllyal különbséget tennünk abszolút szóvégen mutatkozó eredeti, hiteles tővéghangzók és másodlagos vagy ál tővéghangzók között. Valóságos problémát csak a toldalékok előtti tővéghangzók jelentenek: ezeknek ugyanis csak egy része folytatja közvetlenül az ősi előzményt, javarészük analógia útján illeszkedett a korábban kialakult rendszerhez. Érdemes mérlegelni, melyik az a korszak, ameddig indokolt a *tővéghangzó* műszó használata, s melyik az, amelytől kezdve helyesebb *kötőhangzó*ról beszélni.

Igazat kell adnunk BÁRCZInak, amikor (török) jövevényszavaink szóvégi *-ï* (*-i*) és *-u* (*-ü*) magánhangzóját eltűnésük után is megtalálja ősi ragok előtt, csak éppen egy fokkal nyíltabb formában (> *o, ë* és *o, ö*); magától értetődik, hogy e folyamat mássalhangzóra végződő jövevényszavainkban is végbement. Abban azonban már nem tudnánk vele egyetérteni, hogy közbülső fokozatként — abszolút szóvégen — *ï* > *u* változást keressünk (*ayácsï* > **ayácsu*): ez a változás csak zárt szótagban képzelhető el (*arïk* > *aruk*).

Török elemeink között két változata mutatható ki. Közülük az első, kevés számú példával:

α) Rövid magánhangzós másodlagos tővel:

szél ~ *szelet, szelek, szeles*; *dél* ~ *delet, delel*; *sár* ~ *sarat, sáros* ~ *sarak*. Figyelemre méltó a *szél* 'confium, finis' ~ *széles* oppozíciója a *szél* 'ventus' ~ *szelet* szóval. A különbség a tőhangzó zártságával (ill. nyíltságával) magyarázható; ez azonban nehezen egyeztethető a török előzménnyel; a *dél* esetében puszta feltevésre vagyunk utalva. A *sár* ~ *sarat* magyarázata még bonyolultabb. Vagy csak annak látszik. A kevés török példa nehézség nélkül illeszkedik szókészletünk egyéb, hasonló típusú szavai közé: *tél* ~ *telet, fél* ~ *felet, bél* ~ *belet*; *tér* ~ *teret*; *vér* ~ *veres*; *réz* ~ *rezet*; *kút* ~ *kutat*; *úr* ~ *urat*. Török elemeink közt többtagú szót ebből a típusból nem ismerünk. Egyéb szavaink közül ilyen: *fonál* ~ *fonalat, madár* ~ *madarat, szamár* ~ *szamarat*; *egér* ~ *egeret*; *gyökér* ~ *gyökeret*; *szekér* ~ *szekeret*; *tehén* ~ *tehenet*.

β) Hangzóhiányos másodlagos tővel:

A török elemekben megfigyelhető szabályszerűség szerint a másodlagos tő magánhangzója akkor esik ki, ha a második szótagkezdő vagy -záró mássalhangzója *r, l* (*ly*) vagy (ritkán) *z*. Példáink: *barom* ~ *barmot*; *bátor* ~ *bátran, bátrak*; *árok* ~ *árkot, árkos*; *sátor* ~ *sátrat, sátrak*; *korom* ~ *kormot, kormos*; *gyomor* ~ *gyomrot, gyomrok*; *hurok* ~ *hurkot, hurkos*; *gyalom* ~ *gyalmot, gyalmos*; *iker* ~ *ikrek*; *ökör* ~ *ökrök, ökröt*; *kölyök* ~ *kölykek, kölykezik*; *tükör* ~ *tükröt, tükrös*; *ürüm* ~ *ürmöt, ürmös* és *koboz* ~ *kobzos*.

Világosan a kétnyíltszótagos fejlődéssel állunk szemben. Ennek kétségtelen bizonyítéka, hogy a mássalhangzó kiesése nem következik be, ha a második szótag magánhangzója nem rövid, de hosszú: *karám* ~ *karámot, gyopár* ~ *gyopárt, gyopáros*; *kantár* ~ *kantárt, kantárok*. Nem török eredetű szavakban: *bokor* ~ *bokrot, bokrok*; *verem* ~ *vermet, vermes*; *álom* ~ *álmot,*

álmos (Anonymusnál *almu* és *almus*); *selyem ~ selymet, selymes*. Ezzel szemben: *madár ~ madarat*; *szamár ~ szamarat, szamarak*; *veréb ~ verebet, verebek*; *levél ~ levelet, levelek*; *egér ~ egerek, egeret*; *kerék ~ kereket, kerekes*. D. Bartha Katalin (Pais-Emlék. 133—9) érdekes megfigyelései szerint az itt tárgyalt eseteknek három kategóriája különböztethető meg a régi nyelv alapján: 1. közép zártságú véghangzó (R *agaroknak, bogarokal, Mocharus*); 2. zártabb véghangzó (R *bogároz, kosárok, mocsárok*, N *bogárok, kanálok, kosárok*); 3. nyílt véghangzó (R *agarakat, fonalat, kanalat*; N *bogarat, fonalat, kosarat*). A tapasztalat szerint ezek a megállapítások török eredetű szavainkra is érvényesek. Kivételek persze akadnak itt is, ott is. Török elemeink közül a kétnyíltszótagos tő-elíziót mellőzi látható ok nélkül *öreg, bélyeg* és *sereg* szavunk. A *sőreg* és *kőris* rendhagyó viselkedésében alighanem szerepe van annak, hogy az első szótag magánhangzója korábbi *β*-ből vokalizálódott. A *tengely* és *tenger* fejlődését nyilván az *-ng-* határozta meg. A *tábor* és a *török* alighanem fiatalabb koruk miatt nem igazodtak ehhez a nyilván igen régi hangtani fejlődésmenethez.

Meg kell jegyeznünk, hogy a törökben hasonló elíziónak vagyunk tanúi, mint arra fentebb már utaltunk. Az elízió feltételei nem azonosak a magyaréval, és a török magánhangzó-kihagyásnak égvilágon semmi köze sincs a magyar hasonló fonetikai sajátságához.

C) Mássalhangzós igetövek

Török eredetű igéink száma alacsony, alig van velük kapcsolatban érdemi mondanivaló. Az igék zöme egytagú és változatlan tövű (*dől-*). Egyetlen esetben jöhet szóba többalakú igetőként a magánhangzós másodlagos tőt tartalmazó *gyötör-* mellett a *gyötr-* (vö. *ugor-hat ~ ugró*); az etimológia azonban jelentéstani szempontból nem teljesen kifogástalan.

7. *Szófajváltás*

Mint ismeretes, a magyarban hasonló folyamatra bőséges anyagunk van; a szófaji változásokról lásd Berrár (MNyT. 197—200) kitűnő tájékoztatóját. Török elemeink között csak két esetet emelnék ki.

A) Melléknevesülés

A példák azt mutatják, hogy keletkezésének két formája lehetséges: a) kettős szófajú szók (*özvegy, rab*); b) az eredeti főnévi jelentés helyét átveszi a melléknévi (*fiatal, ravasz*).

Az első kategóriába tartozik a *bátor*. A szó eredeti jelentése a törökben egy rang, méltóságnév, amely később gyakran szerepel névként vagy név részeként. A magyarban, a kódexekben már 'animosus, impavidus, cordatus, securus' nyilvánvalóan melléknévi jellegről tanúskodik (NySz.). (A TESz.-ben

3.-ként megadott, XIX. századi 'szelíd' a német *brav* tükörfordítása). A kettős szófajú szók (főnév, melléknév) közé tartozik a mong. *bayatur* 'hero, knight; heroic, courageous, valiant, brave', a perzsa *bahādur* 'a soldier, champion, hero, chevalier, knight, horseman; a title; brave, bold, valiant, courageous, magnanimous, warlike, strong, athletic'. Az orosz богатырь meg éppen csak főnévi jelentést tartalmaz: 'hős, dalia, vitéz; tagbaszakadt v. szép szál ember'.

Valószínűleg ugyanebbe a kategóriába tartozik az *ál* 'falsus, falsarius, dolosus' szó is. Az EtSz. „bolgár-török" jövevényszavaink közé sorolja, némi fenntartással él azonban az etimológiával szemben, mert a szó a törökben főnévi, a magyarban melléknévi értelemben használatos. A fenntartást osztja a TESz. is. A melléknevesülés önmagában nem volna akadály, a nehézséget az okozza, hogy a törökben is, a magyarban is csak az egyik fajta jelentés ismeretes. Ha helyes a feltevés, a szófajváltás csak a magyarban következhetett be, ennek azonban emlékeinkben semmi nyoma. A török oldalon — egyelőre — a nehézséget növeli, hogy az *āl* (hosszú magánhangzóval!) eredeti jelentése 'mód, eszköz' valaminek a végrehajtására, semleges tartalommal, csak később kapott ez a 'módszer' pejoratív tartalmat: 'csalás, félrevezetés'. Ez a jelentése még összetételeiben is megőrződött: *al čäviš* és *al alday* 'eszköz, mód'; vö. Clauson, ED 120; DTS 31; Räsänen, Etym. Wb. 14; Sevortjan, Êtim. sl. I, 126—7. Az *alday* 'eszköz' jelentése illenék a Németh által javasolt *ágyú* etimológiához (hangtani nehézségek állnak az útban). Ha a m. *ál* melléknevesülése valóban helytálló, kiindulópontul csak a 'ravaszság, félrevezetés, csalás' jelentés szolgálhat.

B) Főnév névutóvá, majd raggá válása

Az ide sorolható példák közül már szóltunk a török eredetű *kor* és *kép* szófajváltásáról. A *kor*-t illetőleg egységes nézet alakult ki, amely szerint ez ma egyalakú, nem illeszkedő időhatározói rag. Mai funkciójához egykori *kort, koron* stb. névutós változatainak segítségével jutott. Bizonyos felfogás szerint ragfunkciója a középmagyar korban alakult ki; vö. MMNyR. I, 32.

A *képpen, képp* szófaji hovatartozása tekintetében azonban máig megoszlanak a vélemények. Rag vagy névutó? Vö. Antal László: NytudÉrt. 29: 133; Sebestyén Árpád: NytudÉrt. 40: 316; Berrár: NytudÉrt. 13: 22—7; Zsilinszky Éva: MNy. LXXVII, 82—4. Legújabban Benkő (ÁrpSzöv. 284—5) vetette fel a vitatott kérdést. Nézete szerint a *képpen* névutó volta nyilvánvaló, funkciója azonos a *módon, formán* szavakéval (jelentéstanilag azonos velük). Benkő egyedül a *képp* változatot hajlandó ragnak felfogni; ez a változat azonban igen fiatal, a felvilágosodás korától van csak elterjedőben. A szóval kapcsolatban figyelemre méltó Benkő Loránd megállapítása a névutónak raggá válását érintő kronológiáról. Berrár úgy véli, hogy a névutó raggá válása nem nagyon régi; Benkő szerint ez a grammatikai

jelenség időben erősen széthúzódik. Ezzel egyet lehet érteni. Adott esetben a kronológia kérdése szorosabbra vonható: a *kor*-ral egy időben került nyelvünkbe a *kép*. Átvételük a kései ősmagyar korra tehető; valószínű, hogy toldalékos alakjai röviddel átvételük után jelentkeztek. A két szó története alighanem az ómagyarban vált szét. Ekkor ugyanis a *kor* leszakadt *kort, koron* stb. toldalékos változatairól, s raggá válásának nem volt többé akadálya. Ezzel szemben a *kép* (*képp*) nem tudott szabadulni *képpen, képest* stb. toldalékos változataitól, megmaradt hát névutónak.

A tör. *qur* és *kēp* toldalékos változatokat fejlesztett határozói funkcióval; e változatok a törökben is névutóként fungálnak. Nem győzzük ismételni: a magyar és a török fejlődés párhuzamos ugyan, de nincs közük egymáshoz. Nehéz azonban a véletleneknek ilyen beszédes találkozását kételkedés nélkül tudomásul venni.

8. *Török jövevényszavaink magyar szócsaládjai*

Török jövevényszavaink szókészletünk elemei közé jutva különböző intenzitású életet kezdtek, csakúgy, mint más ősi eredetű vagy egyéb, idegen nyelvből került szavaink. Akadt köztük olyan, amely a szókészlet perifériájára került igen hamar, vagy hosszú használat után ott végezte, helyét rendesen újabb szónak engedve át. Török elemeink zöme azonban szerves részévé vált szókészletünknek, ott terebélyes családot alakított ki. Van köztük sok olyan, amely képzett szavaknak egész sorát hozta létre, mások meg összetételek tagjaiként eléggé meg nem becsülhető információkkal szolgálnak az egyes szavak mögött meghúzódó művelődéstörténeti háttérről. Ez utóbbiak közül alant következő példáimban csak azokra az összetételekre voltam figyelemmel, amelyekben a kérdéses szó az összetétel második elemeként fordul elő, minthogy az NySz.-re támaszkodtam példáim összeállításában.

Kis szórású török szókészleti elemeink közül megemlíteném a következőket: *balta*: *baltás*; *bölény*: *bölényes—bölömbika* (kivételesen az összetétel első tagjaként fordul elő); *ács*: *ácsol, ácsság—faragó-ács*; *árpa*: *árpás—hegyi árpa*; *ártány*: *ártányság*; *ölyv*: *ölyves, ölyüs—keselyű-ölyv*.

Számos esetben kevés képzős alak mellett gazdag az összetételes (jelzős) anyag. Ilyenek:

alma: *almás—ádám-alma, arany-alma, báling-alma, birs-alma, boldogasszony almája, bolondító alma, borizű-alma, citrom-alma, andrás-alma, darás-alma, farkas-alma, fontos alma, földi-alma, kormos-alma, leány-alma, leánycsecsű-alma, mejner-alma, muskotály-alma, narancs-alma, paradicsom-alma, párisi-alma, paszomány-alma, ponyika-alma, savanyú-alma, selyem-alma, szegletes-alma, szentbenedeki-alma, szentiványalma, telelő-alma, vad-alma*. További példáink:

bér: *bérecske, bérel, béres, megbérel, reálbérel, reálbérlő, napi-béres — bárka-bér, bika-bér, erdő-bér, föld-bér, ház-bér, hely-bér, híd-bér, kocsi-bér, munka-bér, napibér, rév-bér, szekér-bér, tanító-bér*;

betű: *betűbeli, betűcske, betűs, kibetűz — folyó-betű, kóta-betű, számvető-betű, számzó-betű*;

árok: *árkocska, árkolás, beárkol, kiárkol, megárkol, környülárkol — határ-árok, sánc-árok, víz-árok*;

bársony: *bársonyos — bíbor-bársony, kender-bársony, metélt bársony, metszettbársony*;

bors: *megborsol, borsol, borsolás, borsoló, borsos — kerti bors, szerecsen-bors, török-bors, vízi-bors*;

barom: *barmocska, barmos, baromi, baromság, elbarmul, megbarmul*; *barombeli — disznó-barom, áldozat-barom, apró-barom, eke-barom, gulya-barom, igabarom, juh-barom, lábas-barom, teherhordó-barom, ünő-barom, vágó-barom, vonóbarom*;

sátor: *sátorbéli, sátorka, sátorocska, sátoros, sátoroz — audiencia-sátor, bőrsátor, cigány-sátor, cserge-sátor, díván-sátor, gyülekezet-sátora, kalitka-sátor, kémény-sátora, kerítés-sátor, kincstartó-sátor, leveles-sátor, rejtek-sátor, szőnyeg-sátor, tábori-sátor, udvarló-sátor* 'vestibulum tentorii', *gyékény-sátorocska*. Figyelmet érdemel az e címszó alá vont *sátorcsi* 'tabernacularius; Zeltmacher', a török—magyar bilingvizmus terméke: magyar szóhoz török *-či* nomen actoris képző van fűzve. A szó hódoltság kori, az alapszó magyar, a képző oszmán-török (*-ǰī*, hanghelyettesítéssel *-či*) és nem kipcsak-kún formájú; vö. oszm. *čadīrǰī* 'soldat qui monte les tentes'; vö. Kakuk, Recherches 97;

sereg: *seregbeli, seregel, egybeseregel, kiseregel, körülseregel, megseregel, sereglés, seregenként, sereges, seregesedik, seregestül — álló-sereg, angyal-sereg, csoportsereg, csorda-sereg, derék-sereg, elöljáró-sereg, gyalog-sereg, hadi-sereg, hajó-sereg, hátuljáró-sereg, katona-sereg, lovag-sereg, lovagos-sereg, lovas-sereg, mennyei-sereg, nyargaló-sereg, oltalmazó-sereg, őrző-sereg, pályás-sereg, pap-sereg, raj-sereg, rendelt-sereg, segítő-sereg, szolgai-sereg, udvari-sereg, utolsó-sereg, vigyázó-sereg*;

bölcs: *bölcselkedik, bölcselkedés, bölcses, bölcseskedik, bölcsesség, bölcsességes — magahányó-bölcs* 'sophista', *varázsló-bölcs* 'magus';

báj: *bájol, megbájol, bájoló* 'magus, incantator', *bájos* 'ua.', *megbájol, megbájolás, bájolás, bájoskodik, bájosság — bű-báj, bű-bájol, bű-bájos, bű-bájosság, bűvöl-bájol, kibűvöl-bájol, bűvölés-bájolás, bűvölő-bájoló, bűvös-bájos, bűvösbájoskodik, bűvös-bájosság*;

bű: *bűvöl, megbűvöl, bűvölés, bűvölő* 'incantator', *elbűvölő, bűvösség* 'magia';

bűn: *bűnhet* 'punio', *bűnhőtet* 'peccatum', *bűnhőszik, bűnöl, bűnös, bűnösség, bűnség, bűntelen, büntet, megbüntet, megbüntetés, büntetés, büntetlen, büntetdegel, büntetlenség, büntető, büntetődik, megbüntetődik — bocsánandó-bűn, cselekedendőbűn, eredendő-bűn, eredet-bűn, halálos-bűn, néma-bűn, szarvas-bűn*;

érdem: *érdemel, elérdemel, megérdemel, érdemeldegel, érdemlés, érdemlet, érdemletlen, érdemlő, érdemes, érdemeskedik, érdemesség, érdemetlen, érdemetlenség, érdemes, megérdemez.*

A törökből magyarba került igék száma nem nagy, de azok ágas-bogas gyökereket eresztettek és dús lombozatot fejlesztettek. Példánk:

dől-, dűl-: *bedől, eldől, eldőlés, elődülés, félredől, földől, kidől, kidőlés, ledől, nekidől, döldögél, dőled, dölled, döllyed, düled, dülled, düllyed, eldölled, földölled, kidölled, dőledék, döledez, dőlékeny, dölengez, dőlénkez, dülleszt, dűlő, döllög, dőlögél, dőlöng, dőlöngöz, kidőlöngöz, ledőlöngöz, dőlt, eldőlt, kidőlt, ledőlt*; *dönt, földönt, ledönt.*

9. *Török jövevényszavaink magyar szóképzése*

A magyar szóképzés rendszerébe beilleszkedő török jövevényszavaink hasznos útmutatással szolgálnak a rendszer kialakulására. A szóképzés történetét, abban a török elemek szerepét csak a nyelvemlékes kortól kezdve tudjuk nyomon követni; néhány esetben inkább csak következtetni lehet az azt megelőző, kései ősmagyar korban kialakult, gyakran csak kialakulóban lévő állapotra. Török elemeinknek e tekintetben kronológiai értéke lehet nem egy esetben. A következő vázlatos áttekintésben nem törekedhettem teljességre, de lehetőségeimhez képest a régi állapotra is megpróbáltam tekintettel lenni a mai mellett. Az egyes képzők funkcióját, jelentéstani árnyalatait nem követhettem nyomon anélkül, hogy fő mondanivalóm kereteit szét ne feszítsem. Hasonló meggondolásból mellőztem D. Bartha Katalin „A magyar szóképzés története" c. monográfiájában nyújtott anyaggal való szembesítést. Csak annyit, hogy jövevényképzőkkel felettébb takarékosan élt a magyar nyelv: latin, szláv, német eredetű képzőnk mutatóba egy-kettő akad (i. m. 131—4); török eredetű köztük, úgy látszik, egy sincs (ha igen, az olyan régi, hogy észrevétlenül belesimult az ősi képzők sorába).

Hangsúlyozni kívánom, hogy e rövid, kényszerűen foghíjas áttekintésben figyelembe vettem régi török elemeink valamennyi kronológiai rétegét.

A) Denominális főnévképzők

-s: *béres, kapus*, R *bájos* 'magus', *búcsús, kecskés, kobzos*;

-ság, -ség: *disznóság*, R *ártányság*, R *borság* 'natura vini', *ország, orvság, bátorság, bosszúság, tanúság, örökség, bölcsesség, békesség, szeplősség*;

-ász, -ész: *solymász, tengerész, árkász, szőlész*, R *bikász, tyukász*;

-zat, -zet: *gyümölcsözet*;

-cska, -cske: *gyöngyöcske, írásocska, gyékényecske, gyermekcse, képecske, ökröcske, borocska, bérecske*;

-ka, -ke: *gyümölcske, kicsike*, R *sátorka*, R *borka, iráska.*

B) Deverbális főnévképző

-ás, -és: *késés, öltés, gyónás, szórás, szökés, dőlés, gyűlés, gyötrés, kínzás (kínozás), öregedés, borítás, megbélyegzés, megbocsátás*;

-alom, -elem: *szánalom, gyötrelem, türelem*;

-dalom, -delem: *késedelem, gyötredelem, türedelem*;

-at, -et: *irat, szünet, szellet, szánat, gyülekezet, hirtelenkedet, solymászat, bocsánat, megbocsánat* 'venia', *gyalázat, gyászolat, gyónat, gyötret, öltözet*;

-mány, -mény: *gyülemény, gyűjtemény, iromány, képzemény, őrmény, őrlemény*;

-vány, -vény: *szökevény, gyűjtevény, gyülevény, szórvány, örvény*;

-ék: *boríték, öltözék*;

-dék: *szándék, düledék, söpredék, gyüledék, szüredék*;

-lék: *söprelék*;

-ó, -ő: *író*, (kémény)*seprő, bélyegző, daráló, gyártó, igéző.*

C) Denominális melléknévképzők

-s: *erős, érdemes, képes, okos, ildomos* 'ügyes', *boszorkányos, kormos, boros, borsos, gyöngyös, bársonyos, békás, homokos, kékes, sárgás, árpás, kormos, borjas, gyapjas, bűnös, öreges, gyermekes, érdemleges, bátorságos*;

-ú, -ű (-jú, -jű): *ökrű, korú, gyomrú, erejű*;

-i: *tengeri, sátori*, R *bori* 'vinarius', *kései (késői), korai*;

-beli: *sátorbeli, észbeli*, R *betűbeli*, R *borbeli, korabeli*, R *korosbeli*;

-talan, -telen: *esztelen, törvénytelen, ildomtalan, bátortalan, számtalan, gyermektelen, gyümölcstelen, oktalan, képtelen, hirtelen*;

-tlan, -tlen: *időtlen (idétlen), sarútlan, gyapjútlan, borjatlan, bocsánatlan, türelmetlen, időszerűtlen, ésszerűtlen, szeplőtlen, erőtlen*;

-nyi: *szúnyognyi, tengernyi, borjúnyi, gyűszűnyi, karnyi*;

-ded: *gyermekded, kicsinyded*;

-féle: *sólyomféle, árokféle*; *sátorféle, almaféle*;

-szerű: *képszerű, korszerű, ésszerű, időszerű, kapuszerű, kisdedszerű*;

-fajta: *disznófajta, almafajta.*

D) Deverbális melléknévképzők

-talan, -telen; *-tlan, -tlen*: *szüntelen, szünetlen, szűretlen, iratlan*; *szűnhetetlen*;

-ó, -ő: *ünneplő, gyűjtő, térdeplő*;

-t, -tt: *bérelt* (kocsi), *kisöpört (kisöprött)*;

-andó, -endő: *illendő, bocsánandó.*

E) Denominális igeképzők

-z: *képez, seprűz, tükröz, kormoz, békóz, bélyegez, boroz, gyalmoz, gyomroz, okoz, sároz, ágyúz, gyöngyöz, csákányoz, időz, gyékényez, oroz, igéz*; *gyümölcsözik, gyűrűzik, bokázik, gyülésezik, borjúzik, borsózik, búcsúzik, öltözik*;

-l: *térdel, okol*, R *bájol*, R *bűvöl, bérel, majmol, árkol, darál, bilincsel, hurkol, számol, ünnepel, tarol, tárol, kicsinyel, kormol, csepül, hurkol, hírel, burkol, érdemel, seregel, bosszúl, delel, gyászol, képzel, híresztel, kalauzol*; *sereglik, hírlik*;

-ll(ik): *kékellik, sárgállik, békéll, gyöngyellik, hurkollik, késöll, szökellik*;

-ít: *bátorít, öregít, örökít, kékít, sárgít, békít, eszményít*; *érdemesít, ésszerűsít, büsít, gyarlósít, híresít, képesít, kormosít*;

-kod, -ked, -köd: *bátorkodik, békélkedik, békétlenkedik, kalauzkodik, boszorkánykodik, hirtelenkedik, erősködik, kicsinyeskedik, csökönyösködik, tanúskodik, okoskodik*; R. *bojtorjánkodik* 'adhaeresco';

-od, -ed, -öd: *bátorodik, erősödik, okosodik, szakálasodik, csipásodik*; *sárgodik, gyarlódik, öregbedik, kormosodik, homokosodik, elbátortalanodik, erőtlenedik*;

-hod, -hed, -höd: *hírhedik, bűnhödik, szélhedik* (*szélhüdik*);

-ul, -ül: *sárgul, kékül, büsul, békül, bosszúl, okul, öregül, erősül, kicsinyül, öregbül, kevesbül.*

F) Deverbális igeképzők

1. Cselekvő igék (gyakorító, mozzanatos)

-gat, -get: *borogat, gyűjtöget, irogat, csavargat, döntöget, erősítget, szűröget, öltöget*;

-ong, -eng, -öng: *dűlöng, borong*, R *bosszong, büsong* (a két utóbbi névszói származék);

-g: *borog*, R *busolog*; *csavarog*;

-kod, -ked, -köd: *öltözködik, szánakodik*; vö. denominális párját;

-kál, -kél: *irkál*;

-ol, -el, -öl: *őröl*; vö. denominális *-l* képzőt;

-dos, -des, -dös: *szökdös*;

-dal, -del: *szökdel*;

-dogál, -degél, -dögél: *döldögél*, R. *büntetdegél*, R. *beborítdogál, írdogál, kínozdogál*;

-and, -end: *örvend*;

-dácsol, -décsel: *szökdécsel*;

-csol, -csel, -csöl: *szürcsöl*;

-an, -en: *szökken*;

-ít: *borít*;

-amlik, -emlik: *szüremlik, türemlik, gyülemlik*;

-all, -ell: *szökell*;

-od, -ed: *csavarodik.*

2. Műveltető igék

-at, -et; *-tat, -tet*: *irat, szüntet, szöktet, szűret, őriztet*; névszói tőből: *büntet*;

-aszt, -eszt: *illeszt*;

-t: *csökkent, dönt* (*döjt*), *ölt, illet*;

-ít: *borít*; vö. denominális párját;

-lal, -lel: *késlel.*

3. Szenvedő igék

-at, -et; *-tat, -tet*: *íratik, boríttatik, bocsáttatik.*

4. Visszaható igék

-ód, -ed: *íródik, szűrődik, képzelődik, gyötrődik, illetődik*; vö. denominális párját;

-kod, -ked, -köd: *öltözködik, gyalázkodik, gyűlölködik*; vö. denominális párját;

-koz, -kez, -köz: *gyülekezik, szánakozik, bocsátkozik*;

-ul, -ül: *borul.*

5. Ható igék

-hat, -het: *tűrhet, írhat, gyűlhet, gyűjthet, dőlhet, késhet.*

A magyar tőrendszer és a magyar szóképzés főbb törvényszerűségeinek áttekintése hasznos tanulságokkal szolgál régi török elemeink hasonló problémáinak megközelítéséhez. Különös megfontolásra tarthatnak számot azok a megfigyelések, melyek átlépik az ómagyar kor időkorlátait, s útmutatással szolgálhatnak a kései ősmagyar kornak arra a jelentős szakaszára, amelyben megjelentek, majd nyelvünkbe ötvöződtek török elemeink. Hasznos eligazítást nyújthatnak a velük kapcsolatban felmerülő problémák megítéléséhez az azonos korú egyéb idegen elemek, mindenekelőtt az iráni jövevényszavak, bár számukat tekintve ezek lényegesen szerényebb terjedelműek, mint a különböző forrásokból számottevően rövidebb idő alatt nyelvünkbe kebelezett török elemek.

A kései ősmagyar kor nyelvi sajátságai után nyomozgatva többek között feltűnik, hogy bizonyos szavak képzős formái mögül hiányzik a tőszó. Néhány példa. A *szerelem* és *szeret* származékszó, a TESz. a *szer* „igenévszó"-ra próbálja visszavezetni, érvelése nem meggyőző; a MSzFgrE. mindkét szót kirekeszti címszavai közül. A *szorul (szoros, szorong)* és a vele összekapcsolt *szorgalom* (*szorgos*) alapszava a magyarból nem mutatható ki; a feltett *szor-* (s annak származékai) azonban megvannak a fgr. nyelvekben. A *táltos* alapszava, a *tált-* megfelelői csak az obi-ugor nyelvekből mutathatók ki, azokban viszont a m. toldalékos alak hiányzik. A m. *talál* alapszava a *tal-* ősi örökség az uráli korból (TESz.), de nem öröklődött tovább nyelvünkbe.

Az ismeretlen eredetű szavak kategóriájában bizonyos képzős szópárok, éppen kétségbevonhatatlan összetartozásuk folytán, eddig is számos etimológiai spekulációt hoztak létre. Ilyenek: *dalol* ~ *dalos, harcol* ~ *harcos, gyilkol* ~ *gyilkos, koldul* ~ *koldus.* A TESz. szerint a *dalol*-hoz kapcsolandó *danogat, dana, dínom-dánom* szócsalád hangutánzó eredetű (a *dal* elvonás); a *dacos* szócsalád (ide tartoznék *dac, duc, duci, durcás, duzzad, duzzog*) a *dúc* 'gyürke, kinövés' tőszóra vezethető vissza; a *harcol* szócsaládja magában foglalja

a *harzsol, horhol, horzsol, harizsál, harsan, horpasz* származékokat ; a *gyilkos* egyszerűen ismeretlen eredetű tőszónak a származéka, a *gyilkol* és a *gyilok* pedig nyelvújítás kori alkotás.

A legkalandosabb valamennyi közül a *koldus, koldul* magyarázata. A TESz. szerint a kiindulópont egy 'csavarog, kószál' jelentésű igető, amelyhez a következő származékszavak tartoznának : *kalandozik, kórász, kóricál, kalács, kalamol, kalézol, kalimpál, kallantyú, kilincs, kódorog, kólál, kósza, kóválygyog.* Kár, hogy e nagyvonalúan összesöprött szócsaládban nincs nyoma sem annak, hogy a kutatott szó jelentése 'kéreget, kéregető (szegény, szerzetes stb.)'. A *koldus*-nak VÁMBÉRY óta kísértő török etimológiája valóban nem kielégítő, legalábbis a hagyományos etimológiai módszereket követve nem az. A szó török forrásaként megjelölt alak : ujg. *qolγučï* és *qoltγučï* 'quémandeur, mendiant, quéteur' (HAMILTON, Conte 118), QB *qoltγučï* és *qolγučï* 'ua.' (ebben : *bušïčï qoltγučï*, DTS 455). A *-γučï* jól ismert igei névszóképző, amely *-dačï, -däči (-tačï, -täči)* azonos funkciójú képzővel váltakozik : Kāšγ. szerint a *-γučï* a nyugati (og., kip. stb.) nyelvekben járatos, a *qoldačï* pedig a keletiekben (ujg., karahánida stb.) ; vö. CLAUSON, Studies 151 és GABAIN, Alttürk. Gramm. 72 (ez utóbbiban : *ölürgüči* 'Töter', *qolγučï* 'Bettler', *qïnayučï* 'Quäler'). Önálló szóként is jelzi Kāšγ. *qoldačï* 'Bettler' (BROCK. 159). A tőszó számos török nyelvben ismeretes az ujgúrtól a kúnig *qol-* 'to ask for (something *Acc.*)' (CLAUSON, ED 616—7) ; ugyanennek az igének intenzívum képzős változata *qold-, qolt-* (a rákövetkező toldalékkezdő mássalhangzótól függően) ; vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 153 ; CLAUSON, Studies 157. A m. *koldus* forrása nem lehet sem a tör. *qolγučï*, sem a tör. *qoldačï*. A tör. *-čï* nomen actoris ~ m. *-s* rendhagyó megfelelésnek nincs hitele a hipotetikus tör. *arvïščï* ~ m. *orvos* egyeztetés ellenére sem. A *koldus* ~ *koldul* szópárban az *-(u)s* ~ *-(u)l* kétségtelenül magyar toldalék.

És itt egy újabb kényes kérdéshez érkeztünk. Feltehető-e, hogy egy idegenből kölcsönzött szó csak magyar toldalékos alakban honosodott meg nyelvünkben ? A török jövevényszó-kutatásban gyakran elhangzó kérdésre egyre határozottabb formában felelnek nemmel. A feleletet azonban érdemes újragondolni. Török elemeink legrégibb része a kései ősmagyar korból származik, abból a korból, amelyben nemcsak finnugor és más, ismeretlen eredetű szavunk tőalakja kallódott el ; írásos emlékek hiányában ezek nyomát hasztalanul keressük. E hiperkritikus negációval szemben fenntartással kell élnünk.

Ebbe a kategóriába tartozik a *térd* (*térgy*). Ez származékszó (a TESz. bizonytalanságát tanúsító „valószínűleg" meghatározás nyugodtan elhagyható). A csuvasos jellegű **tér* alapszó nem maradt fenn sem írott emlékeinkben, sem nyelvjárásainkban. Kérdés, volt-e valaha ilyen alapszavunk, vagy pedig a magyar *-d* kicsinyítő képzős alakjában került szókészletünkbe ? Ezt a lehetőséget semmi esetre sem hárítanám el könnyelműen, mert annyira egyértelmű a helyzet. Már nehezebb a *sólyom* esete. A TESz. következetes önmagához,

amikor „bizonytalan eredetűnek" minősíti a szót, habozás nélkül hozzáfűzve a kifogástalan magyarázatot : egy ótörök tőszó magyar *-m* kicsinyítő képzős alakja. Ám megjegyzi, mentegetőzve : „eléggé súlyos" nehézsége, hogy a tőszó a magyarból nem mutatható ki (temérdek hasonló példánk van fgr. eredetű szavaink közt erre), de az *-m* képző is meglehetősen ritka. Éppen erről van szó. Török elemeink hasonló problémáit csokorba kell gyűjtenünk, s a belőlük adódó tanulságokkal élnünk kell. A tör. *čaβlï* 'a falcon' (CLAUSON, ED 397) szóval való összetartozása nem vonható kétségbe az evidencia tudatos tagadásának kockázata nélkül. Az *-m* képző elvileg török is lehetne, valóságban azonban elképzelhetetlen, hogy e közismert ragadozómadár nevének ilyen jellegű származékalakja valahol nyomot ne hagyott volna. Ezzel szemben a magyarban számos példánk van arra, hogy a tőszó kiesése után a szó származékaiban él tovább. E példák nyilván a kései ősmagyar kor csökevényei ; nincs kizárva, hogy e példák analógiája egynémely török jövevényszavunkra is hatott, különösen a bilingvizmus valamely hosszabb-rövidebb ideig tartó szakaszában.

Egyértelműbbek azok az esetek, amikor a hiányzó alapszó helyett több magyar származék található. Ezek közül való a *borít, borul, borong* szócsalád, mely mögött a tör. *buru-, bur-* 'decken' kiindulópont keresendő. Az ETSz. magától értetődőnek tekinti a tör. tőszó és magyar származékai viszonyát. A TESz. a jeles előd nyomdokán haladva megelégszik azzal, hogy kételyének egy „valószínűleg" hozzáfűzésével adjon kifejezést. A továbbiakban — igen helyesen — magyar képzőkkel operál : *-t* műveltető, *-l* visszaható, *-gat, -ng* gyakorító képzők. A **bur, *bor* alapige pedig kiveszett nyelvünkből. Kiveszett ? Talán sohasem is került bele.

Másfajta kérdés elé állít bennünket a *bocsát, bocsánik, búcsú* szócsalád. Az EtSz. szerint e szavak összetartozása kétségtelen, alaktani tekintetben egymáshoz való viszonyuk tisztázatlan. Világosan megmondja : arra viszont nem gondolhatunk, hogy a *bocsát* a tör. *bošat-* műveltető képzős alak átvétele volna, s a *bocsánik* pedig a visszaható képzős tör. *bošan*-t tükrözné. A TESz. nagyon helyesen nem követte ezt a magyarázatot, hanem mindegyik magyar szót, külön-külön, törökből eredeztette. Ily körülmények között viszont indokolatlan a három szót közös címszó alá fogni. Tanulságos megállapítani, hogy a török szócsalád kiinduló tőszava a *boš* 'üres', és *boša-* 'szabadít' ezúttal is kívül maradt a játszmán : mindez beszédesen tükrözi a kései ősmagyar kor származékszó-használatának a gyakorlatát. A kérdésre a török szócsaládok kapcsán még visszatérek.

Érdemes ellenőrizhető analógiáért írásos emlékekhez fordulni.

Első példám a hódoltság korából veszem. Korábban már röviden említettem a *sátorcsi* esetét. Az ott mondottakhoz hozzáfűzhetem, hogy az egykorú magyar nyelvnek volt teljesen azonos jelentésű párja, a *sátoros* 'sátorcsináló mesterember'. A *sátorcsi* látszólag indokolatlan öszvéralakulat : magyar szóhoz

(*sátor*) oszmán-török képző (*či* < *ji*) járul. Az irat szerzője a bilingvizmus ismeretével élt, mikor a szokatlan képzésű alakkal azt kívánta jelezni, hogy a szóban forgó *sátoros* nem magyar, de török mesterember ; e felemás magyar—török szót azért használta, használhatta, mert a címzett is kétnyelvű volt. A példa jól mutatja, hogy a bilingvizmus nem szükségszerűen népi terjedelmű, gyökeret verhet, virulhat csoport bilingvizmus formájában is. Másik példám szintén hódoltság kori, az előbbinek pontos párja : *kapucsi* 'janitor apud Turcas' (NySz.) ; vö. KAKUK, Recherches 214—6. Itt is megvan jelentéstani párja, a *kapus*, de a *kapucsi* török emberre utal. A *-csi-* < *dzsi-* szókezdőjében végbement hanghelyettesítésre azért volt szükség, mert az ómagyarban jól ismert *dzs-* már nem élt, s — éppen az oszmán-török hatása alatt — még nem honosodott meg újra.

Végül meg kell emlékeznünk a magyar anyanyelvű Anonymus latin krónikájába foglalt magyar toldalékok egyikéről (a szórványemlékek más lapra tartoznak). Régóta ismeretes, hogy a latin szövegben Árpád vezéreinek és alvezéreinek adományozott földek, erdők felsorolásakor a latin névragozásba nehezen illeszthető magyar nevek részeshatározó eseteit magyar egyalakú *-nec* (*-nek*) hozzáfüggesztésével oldotta meg. Adataim a következők (az első lapszám a SRH-ra, a második az ÓmOlv.-ra utal) :

17 : Arpad dedit terras multas diversorum locorum cum suis habitatoribus *edunec* et *edumernec* (I, 58 ; 40) ;

32 : dedit terram magnam *edunec* et *edumenec* (73 ; 41) ;

32 : dedit terram magnam *oufadunec* (73 ; 41) ;

40 : locum illum dedit *oundunec* (83 ; 42) ;

41 : dedit terram magnam cum omnibus habitatoribus suis *Tofunec* (85 ; 42) ;

46 : in eodem loco *Cundunec* pater Curzan dedit terram (95) ;

47 : dux Arpad donavit munera non minima et *Eudunec* filio Ete dedit terram (96) ;

50 : Dux uero arpad . . . dedjt *eleudunec* patri Zolfu (olv. Zobolfu) filuam magnam (98 ; 42).

C) TÖRÖK NYELVEK TÜKRÖZŐDÉSE JÖVEVÉNYSZAVAINKBAN

Ha lebontjuk jövevényszavainkról mindazokat a módosításokat, melyeket a magyar nyelv befogadásuktól kezdve végrehajtott rajtuk a magyar szókészletben, megkapjuk azokat a török szókészleti elemeket, amelyek az átadó török nyelvnek ma ismert legrégibb hiteles emlékei.

Az eddigiek során megkíséreltük megállapítani, mikor, milyen körülmények között kerülhetett sor hanghelyettesítésre az átvétel során, megpróbáltuk nyomon követni történetét. Az átvétel idején az adattalanság homályában gyakran ütköztünk akadályokba, később, az emlékes korban, az ómagyar

írásbeliség szerteágazó szövevényei közt nem mindig volt lehetséges teljes biztonsággal következtetni a megtett út előzményeire.

Ezúttal nyelvi eszközökkel próbáljuk rendbe szedni régi török szókészleti elemeinket, hogy így vallatóra fogjuk őket, és megkíséreljük rekonstruálni — legalább főbb vonásaiban — azokat a nyelveket, amelyekből származnak, s amelyek századokkal ezelőtt, egytől egyig kihaltak. Kutatásaink végső következtetéseként kimondhatjuk, hogy e török nyelvek két nagy csoportra oszthatók, mint azt már elődeink helyesen megállapították : csuvasos típusú nyelvekre és azoktól gyökeresen különböző köztörök jellegűekre. A két nagy csoport nem válik el egymástól élesen, egy „közömbös" zóna köti őket össze. E közös réteg elemei származhatnak a csuvasosból és a köztörök jellegűből egyaránt ; azzal is számolhatunk, hogy egyes esetekben mind a két réteg ismerte, használta. E közös réteg miatt a török jövevényszavakat szláv jövevényszavainkhoz szokták hasonlítani : számos esetben szláv elemeink pontos forrását lehetetlen meghatározni. A hasonlat persze némileg sántít : az egyes szláv nyelvi kritériumokat meg tudjuk állapítani, a megkülönböztető jegyek hiánya miatt azonban nincs meghatározó értékük. Régi török elemeink „közös" rétegének szétosztását nemcsak a kritériumok bizonytalansága akadályozza, hanem az is, hogy mai ismereteink alapján nem állapítható meg : mely török nyelvek szolgáltatták a közös réteg elemeit.

A következőkben megszólaltatjuk régi török elemeinket, mit vallanak saját átadó nyelvükről. Vizsgálódásunk körébe fogjuk azokat a török elemeket, amelyek a vándorlások korának kezdetétől az Árpád-kor végéig kerültek nyelvünkbe, akár mint közszók, akár mint tulajdonnevek. Magától értetődik, hogy a teljességről eleve le kell mondanunk, s csak szemelvényeken keresztül jelezhetjük a kérdéstípusokat. Figyelmünk előterében csuvasos típusú jövevényszavaink állnak ; ahol erre mód van, jelezzük ócsuvas jellegű elemeink mellett a középcsuvas típusúakat (újonnan felismert példáinkkal együtt), különkülön. A két csuvasos kategória közt a választóvonal nem magától adódó; az ide sorolt szavakat ennek megfelelően kell értékelni, kivéve azokat az eseteket, amikor a középcsuvas meghatározást kétségtelen nyelvi kritérium biztosítja.

A „közömbös" zónába nagyjából azokat az elemeket soroljuk, amelyeket korábban „honfoglalás előtti" átvételekként tartottak számon. De csak nagyjából, mert hozzájuk számítjuk azokat is, amelyek a X. század végéig valamelyik kabar törzs nyelvéből kerültek a magyarba. Melyek azok ? Egyszer majd talán a mainál világosabban látunk e téren is. A „közömbös" kategória elemei mind a kései ősmagyar korból valók. Ezeket ősmagyar kori elemeknek nevezzük, az elnevezés nem pontos, mert a csuvasos elemek is ebből a korból valók, viszont alkalmas arra, hogy jelezze, elkülönítse ómagyar kori köztörök típusú, oguz-kipcsak elemeinktől. Ez utóbbikat röviden oguz, illetőleg kipcsak néven emlegetjük, amennyiben azonban világosan megállapítható, hogy a kipcsakon belül kún elemekkel van dolgunk, azt külön is jelezzük.

Mindezen nyelvi adatokhoz kikövetkeztetés, rekonstrukció útján jutottunk. E műveletet köteles gonddal hajtottuk végre, éppen ezért minden egyes kikövetkeztetett alak elé csillag dukál. Technikai egyszerűsítés okából a csillagokat mellőzzük, az adatok felhasználásakor azonban hiba volna megfeledkezni arról, hogy csupán csillagos alakokkal van dolgunk; lényeges körülmény ez, hiszen az adatoknak török nyelvtörténeti értékük van.

Áttekinthetőség érdekében egyszerűsítésre törekedtünk, e törekvésünket információink szűkössége szándékunk ellenére támogatta; mégis a rendelkezésre álló török nyelvi anyag mezőnye így is erősen széthúzódott. Könnyebb eligazodás céljából közös szálra fűztük valamennyit. Kiindulópontul ezúttal is az őstörököt használtuk. Az őstörök és a pretörök körül végzett újabb kutatásaink ugyan a korábbinál nagyobb óvatosságra intettek, de normatív útmutatását mégis követhetőnek ítéltük, mellette mindig figyelemmel kísértük a kézzelfogható nyelvi realitást tükröző köztörök megerősítő vallomását.

Alább következő áttekintésünkben az első adat (jelölés nélkül is) az őstörök fonetizmus meghatározó jegyeit tartalmazza, ezzel állítjuk szembe a régi jövevényszavainkból kihámozható török nyelvtörténeti anyagot.

10. *Az átadó török nyelvek fonetizmusa*

Valamennyi itt szóba jöhető kérdésről már szóltunk, az alább következő megjegyzések mégsem egyszerű ismétlései a korábbi megállapításoknak. Akkor ugyanis a befogadó magyar nyelv problémáira irányítottuk figyelmünket, most viszont az átadó török nyelvek sajátosságait tesszük mérlegelés tárgyává, azzal a szándékkal, hogy segítségükkel e ma már kihalt török nyelvek kontúrjait próbáljuk meg felvázolni.

Mássalhangzók

A) Zárhangok: őstör. *q* (*k*), *t*, *p*; *ġ* (*g*), *d*, *b*

1. Őstör. *q*, *k*

a) Szókezdőként: ócsuv., og.-kip. *q-* és *k-*: ócsuv. *qarïq* 'karó' (köztör. *qazuq*); *qapïγ* 'kapu' (köztör. *qapïγ*); *qoč* 'kos' (köztör. *qoč*; kip. *qočqar*); *qīn* 'kín' (köztör. *qīn, qīyïn*); *qīrvuï* 'karvaly' (köztör. *qīrγui*; szláv *kraguj*); *qurum* 'korom' (köztör. *qurum*); *kändir* 'kender' (köztör. *kändir*); *kindik* 'köldök' (köztör. *kindik*); *kiči* 'kis' (köztör. *kičig*); *kōk* 'kék' (köztör. *kōk, kōk*); *kündü* 'kende'.

b) Szóbelseji helyzetben

a) általában megmarad: *baqai* 'boka' (közt. *baqai*); *bïqa* 'bika' (köztör. *buqa*); *ǰekän* 'gyékény' (köztör. *yikän*); *kökän* 'kökény' (köztör. *kökän*);

ócsuv. *ökür* 'ökör' (köztör. *öküz*); ócsuv. *šaraqan* 'sárkány' (köztör. *sazaqan*, kip. *sazaγan*); ócsuv. *širkä* 'serke' (köztör. *sirkä*);

β) *-χ-*, bizonyos hangtani helyzetben, szórványos: *Taryan* 'Tarján', törzsnév (köztör. *tarqan*);

γ) kiesik, mássalhangzó után, szórványos: középcsuv. *tïlïq* 'tiló' (köztör. *talqïγ*);

δ) *-g-*, kipcsakos sajátság: kún *nögär* 'nyögér' (kip. *nögär*; mong. *nöker, nökör*); kip. *bügäl* 'bögöly' (köztör. *bükän*).

c) Szóvégen, minden török elemünk tartalmazta az őstör. *-q*, *-k-*t: *uq* 'ok' (köztör. *uq*); ócsuv. *kök* 'kék' (köztör. *kök, kök*); ócsuv. *qaruq* 'karó' (köztör. *qazuq*); középcsuv. *toγδaq* v. *toγzaq* 'túzok' (köztör. *toγdaq*); ócsuv. *ǰürük* 'gyűrű' (köztör. *yüzük*); ócsuv. *šiβrik* 'sőreg' (köztör. *sibrik*); *burčaq* 'borsó' (köztör. *burčaq*); kip. *sïnïq* 'szúnyog' (köztör. *siŋäk*; mong. *šimu-γul*); kip. *čabaq* 'csabak, hal' (köztör. *čapaq*); *ǰiplik* 'gyeplő' (köztör. *yiplik*); *inäk* 'ünő' (köztör. *inäk*).

2. Őstör. *t*

a) Szókezdő helyzetben

α) általában megmarad: ócsuv. *tar* 'tar, kopasz' (köztör. *taz*); ócsuv. *täŋir* 'tenger' (köztör. *täŋiz*); ócsuv. *tïr* 'térd' (köztör. *tïz, tizä*); ócsuv. *tür-* 'tűr-' (köztör. *tüz-*); ócsuv. *tïna* 'tinó' (köztör. *tāna*); középcsuv. *toγδaq* v. *toγzaq* 'túzok' (köztör. *toγdaq*); kún *täräm* 'anyaméh' (kún CC *täräm*); kip. *toqlu* 'toklyó' (köztör. *toqlï*); kip. *tezäk* 'tőzeg' (köztör. *täzäk*);

β) *d-*, szórványosan az ócsuvasban: ócsuv. *dül-* 'dől-' (köztör. *tüš-*); ócsuv. *dül* 'dél' (köztör. *tüš*);

γ) *d-*, kipcsakban (oguzból): kip. *darï* 'dara' (köztör. *tarïγ*); kún *duv-* 'születik, felkel', ebben: *Ay-duva* 'Aidua', szn. (köztör. *toγ-* 'születik').

b) Szóbelseji helyzetben

α) *-t-*: *bayatur* 'bátor' (köztör. *bayatur*); *čatïr* 'sátor' (köztör. *čatïr*); *baltïryan* 'bojtorján' (köztör. *baltïryan*); *ǰarta* 'gyertya' (köztör. *yarta*); *balta* 'balta' (köztör. *balta*);

β) *-d-*, ritka: *ködän* 'gödény' (köztör. *qutan*).

c) Szóvégen: *-t*, ritka. Igetőben: *bošat-* 'bocsát' (köztör. *bošat-*); *ǰarat-* 'gyárt' (köztör. *yarat-*); névszókban: og.-kip. *sirt* 'szirt' (köztör. *sïrt*); középcsuv. *ǰaput* 'gyapot' (köztör. *yapγut*).

3. Őstör. *p*

a) Szókezdőként ismeretlen.

b) Szóbelseji helyzetben

α) *-p-*: ócsuv. *šïpir-* 'seper-' (köztör. *sipir-*); *qapïγ* 'kapu' (köztör. *qapïγ*); *qapïrčaq* 'koporsó' (köztör. *qapïrčaq*); *arpa* 'árpa' (köztör. *arpa*); *ǰapaγu* 'gyapjú' (köztör. *yapaγu*); *čöpräk* 'söprő' (kötör. *čöpräk*);

β) *-b-*, kipcsakos sajátság: kip. *čabaq* 'csabak, hal' (köztör. *čapaq*); kip. *qobuz* 'koboz' (köztör. *qopuz*).

c) Szóvégen: *-p*, ritka: *kēp* 'kép' (köztör. *kēp, kēb*).

4. Őstör. *ġ, g*

a) Szókezdőként ismeretlen az őstörökben.

b) Szóbelseji helyzetben

α) *-γ-*, hangzóközi helyzetben: *bayatur* 'bátor' (köztör. *bayatur*); *ayačï* 'ács' (köztör. *ayačči*); *ayïl* 'ól' (köztör. *ayïl*); *ǰïγïl-* 'gyűl-' (köztör. *yïγïl-*); *ǰoγur-* 'gyúr' (köztör. *yoγur*); *büγü* 'bű' (köztör. *bügü*), *bōγüči* 'böles' (köztör. *bōgüči*);

β) *-v*, hangzóközi helyzetben ritka: og. *üväč* 'üvecs' (köztör. *ögäč*);

γ) *-γ*, mássalhangzó előtt: középcsuv. *śiγläk* 'szőlő' (köztör. *yidläk, yigläk*); *satïγčï* 'szatócs' (köztör. *satïγčï*); *baltïryan* 'bojtorján' (köztör. *baltiryan*);

δ) *-v, r* után: kip. *qïrvui* 'karvaly' (köztör. *qïryui*); kip. *ovrï* 'orv' (köztör. *oyrï*);

ε) mássalhangzó után kiesik a középcsuvasban: *Bular* 'Bular, város, nép' (köztör. *Bulyar*); *berű* 'bér' (köztör. *bērgü*); *edü* 'id, egy, szent' (köztör. *edgü*); *artan* 'ártány' (köztör. *artyan*);

c) Szóvégen *-ġ, -g*: *qapïγ* 'kapu' (köztör. *qapïγ*); *tarlaγ* 'tarló' (köztör. *tarlaγ*); *ǰarlïγ* 'gyarló' (köztör. *yarlïγ*); *čärig* 'sereg' (köztör. *čärig*).

5. Őstör. *d*

a) Szókezdőként az őstörökben ismeretlen.

b) Szóbelseji helyzetben

α) *-d-*: ócsuv. *ödäk* 'idő' (köztör. *ōd, ödläk*); ócsuv. *kedmän* 'ködmön' (köztör. *kedmän*);

β) *-d-, n, l, r* után minden török rétegben: *kindik* 'köldök' (köztör. *kindik*); *ïldam* 'ildom-os' (köztör. *ïldam*); *erdäm* 'érdem' (köztör. *erdäm*);

γ) *-δ-* vagy *-z-*, a középcsuvasban: *toγδaq* v. *toγzaq* 'túzok' (köztör. *toγdaq*); *buγdai* v. *buγzai* 'búza' (köztör. *buγdai*).

c) Szóvégi helyzetben nincs rá példánk.

6. Őstör. *b*

a) Szókezdőként valamennyi rétegben: ócsuv. *burayu* 'borjú' (köztör. *buzayu*); középcsuv. *buγδai* v. *buγzai*; *barïm* 'barom' (köztör. *barïm*); *barčïn* 'bársony' (köztör. *barčïn*); *bäčänäk* 'besenyő' (köztör. *bäčänäk*); *burč* 'bors' (köztör. *burč, murč*); *bűn* 'bűn' (köztör. *bűn, mün*); *büsürmän* 'böszörmény' (köztör. *büsürmän, müsürmän*); kip. *boza* 'boza' (köztör. *boza*); kip. *buzyan* 'buzogány' (köztör. *buzyan*).

b) Szóbelseji helyzetben

α) *-β-*, hangzóközi helyzetben: *taβar* 'tár' (közt. *tabar, tavar*); *saβïr-* 'szór' (köztör. *sabur-, savur-*); *äβir-* 'őr-öl' (köztör. *äbir-, ävir-*);

β) *-β*, szótag végén: *käβräk* 'kőrő' (köztör. *käbräk, kävräk*); *käβrič* 'kőris' (köztör. *küirüč*); ócsuv. *šiβrik* 'sőreg' (köztör. *sibrik, sivrik*); *qoβraq* 'kóró' (köztör. *qobraq, qovraq*);

γ) *-v-*, hangzóközi helyzetben, kései kipcsak: kip. *tävä* 'teve' (köztör. *täbä, tävä*); *čavïr* 'csavar' (köztör. *čabïr, čavïr-*);

δ) *-b*, mássalhangzó előtt, oguz sajátság: og. *tabur* 'tábor' (köztör. *tabqur*).

c) Szóvégi helyzetben nincs rá példánk.

B) Réshangok: őstör. *s, z, š, y*

1. Őstör. *s*

a) Szókezdőként

α) *s-*, minden rétegben: ócsuv. *sür-* 'szűr-' (köztör. *süz-*); ócsuv. *sam* 'szám' (köztör. *san*); *satïγčï* 'szatócs' (köztör. *satïγčï*); *säki* 'szék' (köztör. *säki*); *sïrt* 'szirt' (köztör. *sïrt*); *soŋur* 'szongor-sólyom' (köztör. *sonqur, sïnqur*); *sek-* 'szökik' (köztör. *säk-*); *sïnïq* 'szúnyog' (köztör. *siŋäk*);

β) *š-, i* vagy *ï* előtt, ócsuvas sajátság: *šipir-* 'söpör-' (köztör. *sipir-*); *širkä* 'serke' (köztör. *sirkä*); *šiβrik* 'sőreg' (köztör. *sibrik, sivrik*); *šar* 'sár' (köztör. *sāz*); *šarïγ* 'sárog, sárga' (köztör. *sārïγ*).

b) Szóbelseji helyzetben: *-s-*, minden rétegben: *arïslan* 'oroszlán' (köztör. *arïslan, arslan*); *ǰüγsük* 'gyűszű' (köztör. *yüksük*); *basïrqan* 'boszorkány' (köztör. *basïrqan*); *busan-* 'bosszankodik' (köztör. *busan-*).

c) Szóvégen: *s*: *bors* 'borz' (köztör. *borsuq*); *ǰas* 'gyász' (köztör. *yas*).

2. Őstör. *z*

a) Szókezdőként nem fordul elő.

b) Szóbelseji helyzetben

α) *r*, csuvasos rétegekben (rotacizmus): *burayu* 'borjú' (köztör. *buzayu*); *ǰürük* 'gyűrű' (köztör. *yüzük*); *küräп* 'görény' (köztör. *küzän*); *šaraqan* 'sárkány' (köztör. *sazaqan*); *qaruq* 'karó' (köztör. *qazuq*); *ïraq* 'író' (köztör. *yazïγ*);

β) *z*, köztörök típusú rétegekben: *tezäk* 'tőzeg' (köztör. *täzäk*); *boza* 'boza' (köztör. *boza*).

c) Szóvégen

α) *r*, csuvasos típusú rétegekben: *ikir* 'iker' (köztör. *ikiz*); *ōkür* 'ökör' (köztör. *ōküz*); *täŋir* 'tenger' (köztör. *täŋiz*); *šar* 'sár' (köztör. *sāz*); *tar* 'tar' (köztör. *taz*); *sür-* 'szűr-' (köztör. *süz-*); *ïr-* 'ír-' (köztör. *yāz-*); *tïr* 'térd' (köztör. *tïz, tizā*); *tür-* 'tűr' (köztör. *tüz-*);

β) *-z*, köztörök típusú rétegekben: *qobuz* 'koboz' (köztör. *qopuz*); kún *Teprämäz* 'Tepremez, szn.' (köztör. *täprämäz*).

3. Őstör. *š*

a) Szókezdőként az őstörökben ismeretlen.

b) Szóbelseji helyzetben

α) *-l-*, csuvasos típusú szavakban (lambdacizmus): *šiläk* 'süllő' (köztör. *tišäk*); *kölik* 'kölyök' (köztör. *köšäk*);

β) *-š-*, csuvasos és köztörök típusú elemekben egyaránt: *ǰimišän* 'gyümölcsény' (köztör. *ǰimišän*); *bošan-* 'bocsánik' (köztör. *bošan-*); *bošat-* 'bocsát' (köztör. *bošat-*); *bošuq* 'búcsú' (köztör. *bošuγ*).

c) Szóvégen

α) *-l*, csuvasos típusú rétegben: *dül-* 'dől' (köztör. *tüš-*); *dül* 'dél' (köztör. *tüš*);

β) *-š*, csuvasos és köztörök elemekben egyaránt: *ǰimiš* 'gyümölcs' (köztör. *yemiš*); *Taš* 'Tas, szn.' (köztör. *taš*).

4. Őstör. *y*

a) Szókezdőként

α) *ǰ-*, ócsuvasban, szórványosan kipcsak adatokban: *ǰĭlĭm* 'gyalom' (köztör. *yĭlĭm*); *ǰĭpar* 'gyopár' (köztör. *yĭpar*); *ǰapaγu* 'gyapjú' (köztör. *yapaγu*); *ǰas* 'gyász' (köztör. *yās*); *ǰĭyaq* 'dió' (köztör. *yaγaq*); *ǰĭla* 'gyula, cím' (köztör. *yĭla*); *ǰĭyĭl-* 'gyűlik' (köztör. *yĭyĭl-*); *ǰoγur* 'gyúr-' (köztör. *yoγur-*); *ǰikän* 'gyékény' (köztör. *yikän*); *ǰürük* 'gyűrű' (köztör. *yüzük*); *ǰüγsük* 'gyűszű' (köztör. *yüksük*);

β) *č-*, középcsuvas elemekben: *čarlaq* 'sarló' (köztör. **yarlaq*), *čiläk* 'süveg' (köztör. *yiläk*);

γ) *ś-*, középcsuvas elemekben: *śiγläk* 'szőlő' (köztör. *yidläk*, *yigläk*); *śil* 'szél' (köztör. *yĭl*, *yĕl*); *śiβči* 'szűcs' (köztör. *yiβči*);

δ) *ĭ-* (< *ya-*), középcsuvas elemekben: *ĭraq* 'író' (köztör. *yazaγ*, *yadaγ*); *ĭr-* 'ír-' (köztör. *yāz-*);

ε) *y-*, ősm., og.-kip.: biztos, közszói példám nincs.

b) Szóbelseji helyzetben: biztos példám nincs.

c) Szóvégen: csak diftongus második elemeként fordul elő.

C) Affrikáta: őstör. *č*

a) Szókezdőként, minden kategóriában

čaruq 'saru' (köztör. *čaruq*); *čatĭr* 'sátor' (köztör. *čatĭr*); *čärik* 'sereg' (köztör. *čärig*); *čŏpräk* 'söprő' (köztör. *čŏpräg*);

čŏpäk 'csepű' (köztör. *čŏpäk*); *čapaq* 'csipa' (köztör. *čapaq*); kip. *čanaq* 'csanak' (köztör. *čanaq*); kip. *čabaq* 'csabak' (köztör. *čapaq*); kip. *čärgä* 'cserge' (köztör. *čärgä*); kip. *čäβdür* 'csődör' (köztör. *čabdur*); kip. *čäβiš* 'csősz' (köztör. *čabĭš*);

b) Szóbelseji helyzetben, minden kategóriában

küčäläk 'keselyű' (köztör. *qučalaq*); *kiči* 'kis' (köztör. *kičig*); *burčaq* 'borsó' (köztör. *burčaq*); *qapĭrčaq* 'koporsó' (köztör. *qapĭrčaq*); *orčuq* 'orsó' (köztör. *orčuq*); *učuq* 'ocsú' (köztör. *učuγ*); *bŏgüči* 'bölcs' (köztör. *bŏgüči*); *satĭyčĭ* 'szatócs' (köztör. *satĭyčĭ*); *ayačĭ* 'ács' (köztör. *ayačči*); középcsuv. *śiβči* 'szűcs' (köztör. *yiβči*); kip. *bĭčqï* 'bicska' (köztör. *bĭčqï*); középcsuv. *kičän* 'kicsiny' (köztör. *kičkänä*).

c) Szóvégen: *-č*, minden kategóriában: *kĕč-* 'késik' (köztör. *kĕč-*); *qoč* 'kos' (köztör. *qoč*); *burč* 'bors' (köztör. *burč*); *käβrič* 'kőris' (köztör. *küirüč*).

D) Nazálisok: őstör. *ŋ*, *n*, *m*

1. Őstör. *ŋ*

a) Szókezdőként ismeretlen az őstörökben.

b) Szóbelseji helyzetben

α) *-ŋ-*, ócsuvasban: *täŋir* 'tenger' (köztör. *täŋiz*); *täŋil* 'tengely' (köztör. *täŋil*);

β) *-n-*, szórványos, talán kipcsakos változat: besenyő *Tonuz-aba* 'Tonuzoba, szn.' (köztör. *toŋuz*); *sĭnïq* 'szúnyog' (köztör. *siŋäk*; mong. *šima-γul*).

c) Szóvégen

α) *-ŋ*, biztos példa nincs;

β) *-m*, ócsuvas: *ǰom* 'gyom' (köztör. *yoŋ* ?).

2. Őstör. *n*

a) Szókezdőként ritka az őstörökben; biztos példánk nincs.

b) Szóbelseji helyzetben, általában megőrződött: *tanuq* 'tanú' (köztör. *tanuq*); ócsuv. *tĭna* 'tinó' (köztör. *tāna*); *kändir* 'kender' (köztör. *kändir*); *inäk* 'ünő' (köztör. *inäk*).

c) Szóvégen általában megőrződött

α) *-n*: *bŭn* 'bűn' (köztör. *bŭn*); *qĭn* 'kín' (köztör. *qĭn*, *qïyïn*); középcsuv. *artan* 'ártány' (köztör. *artγan*); *sütkän* 'cötkény' (köztör. *sütkän*); *bölän* 'bölény' (köztör. *bulan*); *kökän* 'kökény' (köztör. *kökän*); *basïrqan* 'boszorkány' (köztör. *basïrqan*); *arïslan* 'oroszlán' (köztör. *arïslan*, *arslan*);

β) *-m*, csuvasos sajátság: *sam* 'szám' (köztör. *sān*).

3. Őstör. *m*

a) Szókezdőként nincs rá példánk.

b) Szóbelseji helyzetben minden kategóriában megmarad: *alma* 'alma' (köztör. *alma*); *ǰimiš* 'gyümölcs' (köztör. *yemiš*); *turma* 'torma' (köztör. *turma*); *qumlaq* 'komló' (köztör. *qumlaq*).

c) Szóvégen minden kategóriában megmarad: *barĭm* 'barom' (köztör. *barĭm*); *erdäm* 'érdem' (köztör. *ärdäm*); *qurum* 'korom' (köztör. *qurum*); *ǰĭlĭm* 'gyalom' (köztör. *yĭlĭm*).

E) Likvidák: őstör. *r*, *l* (szókezdőként egyik sem ismeretes).

1. Őstör. *r*

a) Szóbelseji helyzetben minden kategóriában megőrződik: *arïq* 'árok' (köztör. *arïq*); *arpa* 'árpa' (köztör. *arpa*); *burčaq* 'borsó' (köztör. *burčaq*); *ǰarta* 'gyertya' (köztör. *yarta*); *čaruq* 'saru' (köztör. *čaruq*);

b) Szóvégen megőrződik minden kategóriában: *bor* 'bor' (köztör. *bor*); *ǰoγur-* 'gyúr' (köztör. *yoγur-*); *qur* 'kor' (köztör. *qur*); *šar* 'sár' (köztör. *sāz*); *saβïr-* 'szór' (köztör. *sabïr-*, *savïr-*); *čatïr* 'sátor' (köztör. *čatïr*); *šipir-* 'seper' (köztör. *sipir-*).

2. Őstör. *l*

a) Szóbelseji helyzetben megmarad minden kategóriában: *alma* 'alma' (köztör. *alma*); *balta* 'balta' (köztör. *balta*); *oylaq* 'olló' (köztör. *oylaq*); *śiyläk* 'szőlő' (köztör. *yidläk*, *yigläk*); *toqlu* 'toklyó' (köztör. *toqlï*); *bilik* 'bélyeg' (köztör. *bilik*).

b) Szóvégen megőrződött minden rétegben: *ayïl* 'ól' (köztör. *ayïl*); *sal* 'szál' (köztör. *sāl*, *sal*); *śil* 'szél' (köztör. *yēl*, *yil*); *saqal* 'szakáll' (köztör. *saqal*); *täŋil* 'tengely' (köztör. *täŋil*); *bügäl* 'bögöly' (köztör. *bükän*).

Magánhangzók

Az őstörökben *a*, *o*, *u*, *ï* veláris és *ä* (*e*), *ö*, *ü*, *i* palatális magánhangzósort szokás feltenni. A zárt *é* az őstörökben vitás, régi török elemeinkben viszont mindenképpen számolnunk kell vele. A középső nyelvállású labiális *o* és *ö* meglétét az őstörökben a második (és további) szótagban, valamint abszolút szóvégen kereken tagadták. E szigorú álláspont valamelyest enyhült, legalábbis az emlékek egy része a vitatott helyzetekben az *o*-t és az *ö*-t is igazolja. Régi török elemeinkben a helyzet továbbra sem változott, a hipotézisek számának növelését elkerülendő, mellőztük itteni taglalásukat.

1. Őstör. *a*

a) Első szótagban

α) általában megőrződött minden kategóriában: *tar* 'tar' (köztör. *tāz*, *taz*); *čatï* 'csat' (köztör. *čatïγ*); *barïm* 'barom' (köztör. *barïm*); *baltïryan* 'bojtorján' (köztör. *baltïryan*); *qapïrčaq* 'koporsó' (köztör. *qapïrčaq*); *baqai* 'boka' (köztör. *baqai*); *arïslan* 'oroszlán' (köztör. *arïslan*);

β) *ï*, csuvasos típusú elemekben: *ïr-* 'ír-' (köztör. *yāz-*); *ïraq* 'író' (köztör. ***yaziq*); *tïna* 'tinó' (köztör. *tana*); *tïlïq* 'tiló' (köztör. *talqïγ*); *tïγuq* 'tyúk' (köztör. *tayuq*).

b) **Második szótagban: *a*, minden kategóriában: *saqal* 'szakáll' (köztör. *saqal*); *čaqan* 'csákány' (köztör. *čaqan*); *ǰarat-* 'gyárt' (köztör. *yarat-*); *šaraqan* 'sárkány' (köztör. *sazaqan*).**

c) Szóvégen megmarad minden kategóriában: *arpa* 'árpa' (köztör. *arpa*); *alma* 'alma' (köztör. *alma*); *balta* 'balta' (köztör. *balta*); *ǰarta* 'gyertya' (köztör. *yarta*); *tïna* 'tinó' (köztör. *tana*).

2. Őstör. *o*

Megmarad minden kategóriában: az első szótagban: *bor* 'bor' (köztör. *bor*); *bors* 'borz' (köztör. *borsuq*); *qoč* 'kos' (köztör. *qoč*); *oylaq* 'olló' (köztör. *oylaq*); *toqlu* 'toklyó' (köztör. *toqlu*, *toqlï*); *ǰom* 'gyom' (köztör. *yoŋ*).

3. Őstör. *u*

a) Első szótagban általában megmarad:

α) *buγδai* v. *buγzai* 'búza' (köztör. *buγdai*); *burayu* 'borjú' (köztör. *buzayu*); *qumlaq* 'komló' (köztör. *qumlaq*); *turma* 'torma' (köztör. *turma*); *uq* 'ok' (köztör. *uq*); *qur* 'kor' (köztör. *qur*);

β) *ï*, szórványosan: *bïqa* 'bika' (köztör. *buqa*); *bïqayu* 'béklyó' (köztör. *buqayu*); *Bïlar* 'Belár' (köztör. *Bulyar*).

b) Második szótagban: *u*, megmarad minden kategóriában: *ǰumur* 'gyomor' (köztör. *yumur*); *ǰaput* 'gyapot' (köztör. *yapyut*); *uruq* 'hurok' (köztör. *uruq*).

c) Szóvégen ritka: *toqu* 'tok, hal' (köztör. *toqu*); *daqu* 'daku, nyj.' (kún *daqu*); *toqlu* 'toklyó' (kip. *toqlu*).

4. Őstör. *ï*

a) Első szótagban: *qïn* 'kín' (köztör. *qïn*, *qïyïn*); *ïldam* 'ildom-os' (köztör. ***ïldam***); *sïrt* 'szirt' (köztör. *sïrt*); *ǰülïm* 'gyalom' (köztör. *yülïm*); *qïrvui* 'karvaly' (köztör. *qïryui*); *sïnïq* 'szúnyog' (köztör. *siŋäk*); *ǰüla* 'gyula' (köztör. *yula*).

b) Második szótagban megmarad minden rétegben: *arïq* 'árok' (köztör. ***arïq***); *barčïn* 'bársony' (köztör. *barčïn*); *barïm* 'barom' (köztör. *barïm*); ***arïslan*** 'oroszlán' (köztör. *arïslan*).

c) Szóvégen: *darï* 'dara' (köztör. *tarïγ*); *qaqï* 'káka' (köztör. *qaqïγ*); *čatï* 'csat' (köztör. *čatïγ*); *ayačï* 'ács' (köztör. *ayaččï*); *satïγčï* 'szatócs' (köztör. ***satïγčï***); *bïčqï* 'bicska' (köztör. *bïčqï*).

5. Őstör. *ä*

a) Az első szótagban megmaradt minden kategóriában: *ärik* 'erő' (köztör. ***ärk***, ***ärik***); *kändir* 'kender' (köztör. *kändir*); *čärik* 'sereg' (köztör. *čärik*); ***täŋir*** 'tenger' (köztör. *täŋiz*); *tävä* 'teve' (köztör. *täbä*, *tävä*).

b) A második szótagban is megmarad: *bölän* 'bölény' (köztör. *bulan*); ***küräń*** 'görény' (köztör. *küzän*); *tümän* 'tömény' (köztör. *tümän*); *bügäl* 'bögöly' (köztör. *bükän*).

c) Szóvégen megmarad: *tävä* 'teve' (köztör. *täbä*, *tävä*); *širkä* 'serke' (köztör. ***sirkä***); *čärgä* 'cserge-sátor' (köztör. *čärgä*); *ügä* 'ige' (köztör. ? *ügä*); ***täkänä*** 'teknő' (köztör. *täkänä*).

6. Őstör. *e* (zárt *é*)

Kimutatható a középcsuvas és kipcsak (kún) elemeink első szótagában. A példák száma bizonytalan, mert a zárt rövid *e* mellett zárt hosszú *ē* is akad, s e hosszúság másodlagos is lehet. Példáink: középcsuv. *edü* (*idü* ?) 'id-, egy, szent' (köztör. *ädgü, edgü*); kip. *tezäk* 'tőzeg' (köztör. *täzäk*); *erdäm* 'érdem' (köztör. *ärdäm*); *bešik* 'bölcső' (köztör. *bešik*, esetleg *bēšik*); kip. *kertβä* 'körte' (köztör. *kärtmä, kärtpä*).

7. Őstör. *ö*

Első szótagban *ö*, minden rétegben: *ökür* 'ökör' (köztör. *öküz*); *čöpräk* 'söprő' (köztör. *čöpräk*); *čök-* 'csökik' (köztör. *čök-*); *bölän* 'bölény' (köztör. *bulan*); *kökürčin* 'kökörcsin' (köztör. *kökürčin*); *sön-* 'szűnik' (köztör. *sön-*); *tör-* 'tűr' (köztör. *tüz-*); *ödäk* 'idő' (köztör. *öd, ödläk*).

8. Őstör. *ü*

a) Első szótagban *ü*, minden rétegben: *bügäl* 'bögöly' (köztör. *bükän*); *küräп* 'görény' (köztör. *küzän*); *tümän* 'tömény' (köztör. *tümän*), *ǰürük* 'gyűrű' (köztör. *yüzük*); *ügä* 'ige' (köztör. *ʔügä*).

b) Második szótagban *ü*, minden rétegben; csak valószínű hipotézis (a második szótagbeli lehetséges *ö*-vel szemben is): *ǰüysük* 'gyűszű' (köztör. *yüksük*); *ǰürük* 'gyűrű'.

c) Szóvégen *ü*, minden kategóriában: *ǰinǰü* 'gyöngy' (köztör. *yinčü*); *berü* 'bér' (köztör. *bergü*); *edü* 'id-, szent, egy' (köztör. *ädgü*).

9. Őstör. *i*

a) Első szótagban változatlanul megmarad minden rétegben: *ǰimiš* 'gyümölcs' (köztör. *yemiš*; felmerül a zárt *e* lehetősége); *inäk* 'ünő' (köztör. *inäk*); *irik* 'ürü' (köztör. *irk, irik*); *bitig* 'betű' (köztör. *bitig*); *ǰiplik* 'gyeplő' (köztör. *yiplik*); *šipir-* 'seper-' (köztör. *sipir-*); *širkä* 'serke' (köztör. *sirkä*); *sipläk* 'szeplő' (köztör. *spläk*); *ǰinǰü* 'gyöngy' (köztör. *yinčü*); *kindik* 'köldök' (köztör. *kindik*); *irik* 'öreg' (köztör. *irik*); *sik-* 'szökik' (köztör. *sik-*); *ikir* 'iker' (köztör. *ikiz*); *kiši* 'kis' (köztör. *kičig*).

b) Második (zárt) szótagban *i*; *kindik* 'köldök' (köztör. *kindik*); *bilik* 'bélyeg' (köztör. *bilik*); *kändir* 'kender' (köztör. *kändir*); *čärig* 'sereg' (köztör. *čärig*); *täŋir* 'tenger' (köztör. *täŋiz*).

c) Szóvégen *i*: *bögüči* 'bölcs' (köztör. *bögüči*); *säki* 'szék' (köztör. *säki*); *šiβči* 'szűcs' (köztör. *yivči, yigči*); *kiči* 'kis' (köztör. *kičig*).

10. Szókezdő magánhangzó-előtét a középcsuvasban

A csuvas tanúsága szerint a szókezdő hosszú magánhangzók diftongizálódtak, mégpedig oly módon, hogy az illabiális szókezdőhöz *y-* (< *i̯-*), a labiálishoz pedig *v-* (< *u̯-*) előtét járul; később analógia útján hasonló előtétek keletkeztek oly szókezdők előtt is, amelyek eredetileg rövidek. Hasonló jelenség figyelhető meg középcsuvas típusú régi török elemeinkben. A labiális szókezdő előtt jelentkező *v-* előtétre már korábban felfigyeltek; magam néhány illabiális szókezdőt megelőző *y-* előtétre figyelmeztettem. Példáim;

középcsuv. *valak* 'vályu' (köztör. *oluq*); *väki* 'vék, lék' (köztör. *öki*); *yinäγ* 'Jenő, törzsnév' (köztör. *inaq*); *Yiläg* 'Üllő, szn.' (köztör. *Ilig*).

11. Hangrendi átcsapás

A jelenségnek mindössze néhány beszédes emléke maradt fenn; ezek egyaránt érintik azokat a csuvasos és köztörök jellegű régi török elemeinket, amelyek még a kései ősmagyar korban kerültek nyelvünkbe. A néhány példának nagy az értéke, ha meggondoljuk, hogy a nyugati török nyelveknek ezek a legrégibb emlékei.

A veláris sorból kiemelkedik: *sïnïq* 'szúnyog' (köztör. *sïŋäk*). Köztörök jellegét biztosítja a szókezdő *s-*, szemben a csuvas (*šăna*) és mongol (*šimayul*) szókezdő *š*-sel. Mély hangrendűségét vitathatatlanul bizonyítja a mongol megfelelés. A magyar szó vallomása alapján megállapítható, hogy ebben a köztörök típusú nyelvben az eredeti *ŋ*-nek *n-* a megfelelője, ugyanúgy, mint a besenyő *Tonuz* (köztör. *toŋuz*) névben. A *sïnïq* *-n-*je nem kapcsolható az oguz hasonló megfeleléséhez (oszm., az., gag. *sinäk*; de oszm. R *siŋäk*, tkm. *siŋäk*!), éppen mélyhangúsága miatt. A m. szó „némi nehézsége" (TESz.) valójában értékes útmutatást nyújt egy kihalt török nyelv rekonstrukciójához.

Talán ide tartozik *bur-*, a *bor-ít, bor-ul, bor-ú* töve. Kérdés, vajon a köztör. ***bur-*** 'csavar' és *bürü-* 'befed, beborít' csakugyan összetartozik-e (Clauson, ED 355), vagy pedig a két változat szemantikai elkülönülése régi keletű-e; vö. oszm. *bur-* 'to twist; wring', *bürü-* 'wrap, enfold, cover up' (Hony 49—50).

A palatális hangrendbe való átcsapásnak biztos példája *bölän* 'bölény' (köztör. *bulan*). A bask. *büläп* (< *bölän*) alak biztosítja az első szótag magánhangzójának a színezetét: középső nyelvállású labiális, noha a többi nyelvjárás felső nyelvállású labiális magánhangzót tartalmaz (*bulan*, ebbe az irányba mutat a tat. *bolan* < *bulan* is).

Valószínűleg ide sorolandó *küdän* (*ʔködän*) 'gödény' (köztör. *qutan*). A török alakok közül egyedül a jakut tartalmaz magas hangrendűt (*kütän*), ennek azonban nincs kapcsolata szavunk török forrásával. A TESz. joggal tűnődik a mai ujg. *qodan* rendhagyó változatán.

Középcsuvas eredetű címek, nevek közt is akad ilyen:
J̌äβü, J̌äβi 'Győ' (köztör. *yabγu*); *Yinäγ* 'Jenő' (köztör. *inaγ*).

12. Hosszú magánhangzók

A magánhangzók kvantitását a törökben az eddigiek során csak az első szótagban vizsgálták módszeresen. Régi török jövevényszavainkban a magánhangzók hosszúságát nem tudjuk pontosan nyomon követni a magyarban

bekövetkezett másodlagos nyúlások miatt. Az ócsuvas és középcsuvas jellegű átadó nyelvben elvileg számolhatunk hosszú magánhangzókkal, ám itt is bizonytalanság szegődik nyomunkba. A mai csuvas alapján megállapíthatjuk, hogy e nyelv korábbi fázisában az eredeti török hosszúság-rendszer erősen megkopott, s korán az eltűnés útjára lépett. A régi hosszúságoknak csak töredéke őrződött meg a mai csuvasban, csak azok, amelyek diftongussá fejlődtek. Nem csoda, ha jeles kutatók az őstörök hosszú magánhangzók meglétét a csuvasban határozottan tagadták (SEREBRENNIKOV).

GOMBOCZ óta feltesszük, hogy az átadó nyelv néhány esetben hosszú vokálist tartalmazott. Ezek többnyire egytagú szavak, közülük néhányat magam is felettébb valószínűnek tartok. Ezek: *kők* 'kék' (köztör. *kök*, csuv. *kăvak*); *kēp* 'kép' (köztör. *kīp*, *kīb*); *būn* 'bűn, R *biün*' (köztör. *būn*); *qīn* 'kín' (köztör. *qīn*, tat. *kïen*; *qīyïn*).

A fenti áttekintés alapján is megállapítható, hogy csuvasos jövevényszavaink túlnyomó része az ócsuvasból származik, és hogy ez az ócsuvas nyelv szembeállítva a köztörök nyelvek azonos fejlődési fokán álló ótörökkel, ahhoz fonetikailag meglepően közel áll, s attól csak néhány, igaz, felettébb jellegzetes ponton tér el.

A konszonantizmus terén az ócsuvast az ótöröktől megkülönbözteti:

1. A rotacizmus és a félúton elakadt lambdacizmus.

2. Az ótör. szókezdő *y*-vel szemben az ócsuv. *ǰ*-t tartalmaz. Ugyanez a különbség megfigyelhető nemcsak a mai, de a régi köztörök mezőnyben is; így megállapítható, hogy az ócsuvason kívül a köztörök típusú ójakut is a *ǰ*-nyelvek közé tartozott.

A vokalizmus terén az ócsuv. és az ótör. egyezése még szembeszökőbb. A nem nagyszámú eltérések közül jelezhetjük:

1. Az első szótagban az ótör. *a*-val szemben ócsuv. *ĭ* jelentkezik. Az ócsuv. régisége mellett tanúskodik az ójakut hasonló reflexe.

2. Az első szótagban jelentkező kvantitás-különbség, illetőleg szórványos hosszúság jellemző az ócsuvasra; vele szemben az ótörök csak bizonytalan nyomait hordozza e jelenségnek. Régisége mellett ezúttal is a jakut tanúskodik.

A hangtani megfelelések tüzetesebb átvizsgálása nyomán tisztázódott, hogy szókészletünkbe az ócsuvason kívül középcsuvas elemek is kerültek, mégpedig nagyobb számban, mint azt eddig gondoltuk.

Ez utóbbiak elemzése során meglepőnek mondható következtetés kínálkozott. Kiderült ugyanis, hogy az ócsuvas szókezdő zöngés affrikátának (*ǰ- > gy-*) várható középcsuvas zöngétlen folytatására (*č- > š*) is van példánk: *sarló*, *süveg*. E hitelesen középcsuvasnak tekinthető állapotot képviselő *č-* szókezdő *> š*-re a rákövetkező *i* hatása alatt módosul: palatális *i* előtt újcsuvasra emlékeztető *ši-* alakban jelentkezik, veláris *ĭ*-val kombinálva pedig egyszerűen eltűnik. Ebbe a kategóriába tartozik a sokat vitatott *szél*, *szőlő*, *szűcs*,

valamint az *író* és az *ír*. Csuvas hangtörténet szempontjából ez a magyarázat kifogástalan, kifogástalanabb, mint az újcsuvasnak minősített *š-*. Ez annyit jelent viszont, hogy e szavak nem olyan típusú csuvasos nyelvből kerültek szókészletünkbe, mint a cseremisz csuvas jövevényszavai. E középcsuvas jellegű szókészleti elemeink átvételének ideje, helye, valamint az azokat átadó etnikai csoport pontosabb meghatározása eddig is áthidalhatatlannak tűnő nehézségekbe ütközött. E nehézségeket az új megállapítás sem súlyosbította. A megoldás kérdése változatlanul nyitott.

11. *Török szócsaládok*

A török—magyar nyelvi érintkezések aránylag hosszú ideje alatt több alkalommal intenzív szakaszokkal is számolnunk kell; ezekben a szakaszokban a bilingvizmusnak valamilyen formája is kialakulhatott, anélkül azonban, hogy az a magyar nyelv egész területét érintette volna. Az effajta érintkezésnek a részleteiről ma még nem beszélhetünk, olykor-olykor inkább annak csak bizonytalan körvonalai sejlenek fel.

A török nyelvi érintkezések intenzívebb szakaszaiból származhatnak azok a kölcsönzések, amelyek egy-egy török szócsalád kereteibe illeszkednek. E szócsaládoknak az a sajátsága, hogy belőlük rendszerint hiányzik valamilyen lényeges elem, a legtöbbször a kiindulópontot képező alapszó, amelyből különben igen eleven származékok keletkeztek. A kérdéses időszakaszokban az adott török nyelv ismerete mély lehetett, mert zökkenő nélkül illeszkedtek a belőle merített elemek a magyar nyelv ősi tőrendszerébe és toldalékrendszerébe. A történeti példák azt mutatják, hogy ilyen természetű nyelvi kapcsolatok megszűntével az egymással összefüggő szócsoportok kivesznek a befogadó nyelvből. Éppen ezért különös jelentősége van annak, hogy a kipusztult kategória csökevényei egyes esetekben máig megmaradtak. Ezek közül valók a következők.

A tör. *boš* 'szabad, üres, puha' *> boša-* 'szabadít; ürít'. származékai: *bošat-*, *bošut-* 'elenged, szabadon enged, kiürít, megbocsát', *bošan-*, *bošun-* 'megszabadul' (ebből: *bošunčsuz* 'megbocsáthatatlan', *bošunla-* 'szabadon, kényekedvére élni') és *bošuγ* 'távozási engedély; (bűn)bocsánat'; vö. CLAUSON, ED 376—83. Közülük átkerült a magyarba: *bošat-* 'bocsát', *bošan-* 'bocsánik; ebből: bocsánatos (bűn)' és *bošuγ* 'bűnbocsánat; búcsú (világi és egyházi)'. Ezzel szemben hiányzik a kiindulópontot képező *boš* névszó és a *boša-* ige. Kiveszett nyelvünkből? Sánta hipotézis, semmi nem támogatja. A nem létező török alapszónak magyar származékai volnának? A *bocsát*-ról ez elképzelhető, a *bocsánik*-ról már alig, a *búcsú*-ról pedig végképp nem.

A tör. *bus-* 'sich beunruhigen' (GABAIN, Alttürk. Gramm. 306), ebből egy ki nem mutatott **busa-*, annak jól adatolt visszaható deverbális származéka *busan-* 'búsul, bánkódik, szomorkodik', továbbá *busanč* 'szomorúság', *busandur-*

'szomorít, bánatot okoz', *busuš* 'szomorúság, bánat', *busušluγ* 'grieved, sorrowful, unhappy', *busušsuz* 'free from grief and sorrow' (Clauson, ED 174—5). Ezekből a magyarban nincs meg a kiindulást jelentő *bus-* és *busa-*ige, de hiányzik maga a *busan-* igealak is, igaz, viszont a *bosszú* feltett deverbális nomen alakja, a **busuγ* a törökben nincs meg. A nyelvünkből hiányzó *bosan*-ból viszont magyar toldalékos alakok képződtek, a *bosszan-t-* és *boszszan-kodik*; e származékok világosan cáfolják azt a nézetet, amely szerint magyar származékok nem járulhatnak olyan török alapszóhoz, amely hiányzik nyelvünkből. E nézet érinti, a nyelvcsalád nélküli *térd* és *sólyom* szavunk eddig javasolt török etimológiáját is.

Török szócsaládaink közé tartozik: *al* 'ál' (köztör. *al* 'eszköz, mód; csalás') és *aldaq* 'ágyú' (köztör. *aldaγ, altaγ*); az ujgúrban szópárként mint *al aldaγ* 'ruse, fraude' (AOH XIX, 128). Hosszú ideig fenntartással éltem mindkét szó török etimológiájával szemben; ezt tette a TESz. is. A nehézséget az *ágyú* foghíjas szemantikai egyezése mellett főként hangtani tekintetben láttam megoldatlannak. Ma sem mondanám, hogy a tör. *aldaγ*-ból „szabályos hangfejlődéssel" *álgyú*, majd *ágyú* lett. A hangtani megfelelést ma elfogadhatónak tartom, de az „szabálytalan" szabályosságot tartalmaz, „szabályosan" ugyanis a tör. szóból a magyarban *áldó* lett volna. Nem felesleges talán megjegyezni, hogy az *al aldaγ* (*altaγ*)-féle hendiadyoinok zömükben könyvnyelvi alakulatok, idegenből készült fordítások termékei, melyek az élő nyelvbe nem hatoltak be soha.

A török eredetű szócsaládok kategóriájába sorolnám a *ǰimiš* 'gyümölcs' (köztör. *yemiš, yimiš*); *ǰimišän* 'gyümölcsény; galagonya' (köztör. *yimišän*). Korábban a *gyümölcsény*-t a *gyümölcs -ny* képzős származékának tekintették, anélkül azonban, hogy figyelembe vették volna a lényeges jelentéstani módosulást, amely belső magyar fejleményként nem magyarázható.

12. *Török szófajok*

Mint jövevényszavaink általában, a törökök is zömükben névszókat tartalmaznak. A névszók túlnyomó többsége főnév, mint amilyen *alma* 'alma' (köztör. *alma*); *qar* 'kar' (köztör. *qar*); *qatayan* 'katáng' (köztör. *qatayan*) stb.

Az eredeti melléknevek száma nem nagy. Közéjük tartozik *kök* 'kék' (köztör. *kök, kök*); *šar* 'sár(arany)' (kazár *šar*); *šarïγ* 'sárog, sárga' (köztör. *sārïγ*); *edü* 'egy, szent, id-' (köztör. *ädgü*); *kiči* 'kis' (köztör. *kiči, kičig*); *kičen* 'kicsiny' (köztör. *kičkänä*); *ürük* 'örök' (köztör. *ür, ürük*); *ǰarlïγ* 'gyarló' (köztör. *yarlïγ*).

Számnevek közül való *tümän* 'tömény, töménytelen' (köztör. *tümän*).

A törökből származó igék, mint ismeretes, tőalakban kerültek nyelvünkbe. Ilyenek: *dül-* 'dől' (köztör. *tüš-*); *ǰïγïl-* 'gyűl-' (köztör. *yïγïl-*); *äβir-* 'őr-, őröl' (köztör. *äbir-*); *sür-* 'szűr-' (köztör. *süz-*); *ïr-* 'ír' (köztör. *yaz-*); *ǰarat-* 'gyárt' (köztör. *yarat-*); *ilt-* 'ölt' (köztör. *ilt-*); *bošat-* 'bocsát' (köztör. *bošat-*); *ǰïtür-* 'gyötör-' (köztör. *yïtür-*); *san-* 'szán-' (köztör. *san-*); *bošan-* 'bocsánik' (köztör. *bošan-*); *bas-* 'baszik' (köztör. *bas-*); *keč-* 'késik' (köztör. *keč-, kič-*); *il-* 'illik' (köztör. *il-*); *säk-* 'szökik' (köztör. *säk-*); *sön-* 'szűnik' (köztör. *sön-*).

Török elemeink közt határozószó is akad, mégpedig a ragszilárdulásos alakban nyelvünkbe jutott, többször említett **külčin* 'kölcsön' (csuv. *kivšen*).

13. *Török szóképzés*

A török szókészletnek is vannak elemezhetetlen szavai (*al* 'csalás', *er* 'férfi'); bőségesen akadnak benne is problémákkal terhes etimológiák. Ilyen *ï* 'cserje, növény' és a vele feltehetően összefüggő *ïyač* 'fa; erdő'; szövegeinkben gyakran páros kifejezésként mint *ï ïyač* jelentkeznek. Ilyen a *yïd yïpar* 'illat' páros kifejezés, melynek tagjai külön-külön is ugyanebben az értelemben ismeretesek; mind a kettőt, némi bizonytalankodással, egy közös *yï-* 'illatozni' tőre próbálja visszavinni Clauson (ED 878); ugyanő (ED 729) viszont jelentéstani okokból erősen megkérdőjelezi a *kin* 'mosusz' és *kindik* 'köldök' egymáshoz való viszonyát.

A török szókészlet nagy része azonban világosan elemezhető; a tőszó képzővel bővülhet, s a már képzett szó további képzőket vehet fel.

A török elemeinkben megőrzött képzőkről — a teljesség igénye nélkül — a következőkben rövid áttekintést nyújtunk. A felsorolt képzett alakok megtámogatására néhány köztörök példára utalunk, ahol a B (Brockelmann, Osttürkische Grammatik), G (Gabain, Alttürkische Grammatik), C (Clauson, Studies), D (Drevnetjurkskij slovarj) a használt forrásokat jelenti, melyekben további példák is lelhetők. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért együtt tárgyaljuk a denominális és deverbális képzőket; különben ugyanaz a képző több esetben mindkét feladatot ellátja.

Névszóképzés

-č: *kök-ir-č* 'kököres' — *ärkäč* 'Bock (Männchen)', *qarlayač* 'Schwalbe' (B);

-čaq, -čäk: *qap-ïr-čaq* 'koporsó'; *bil-in-čäk* 'bilincs'; *ur-čaq* 'orsó', *bï-čaq* v. *bïč-a-q* 'bicsak' — *ïŋar-čaq* 'Packsattel', *quδu-čaq* 'Schwanzknoten' (B); *bayïr-čaq* 'donkey's pack saddle' < *bayïr* 'liver, loins'; deverbális: *urun-čaq* 'pledge, guarante' < *urun-* 'to put down';

-čï, -či: *ayač-čï* 'ács', *bögü-či* 'böles'; *satïγ-čï* 'szatócs'; *šiβ-či* 'szűcs' — *yulduz-čï* 'Sterndeuter', *äm-či* 'Arzt', *quš-čï* 'Falkner' (B); *aŋ-čï* 'Jäger' (G); *balïq-čï* 'halász', *armaq-čï* 'csaló' (D);

-čïn, -čin: *kök-är-čin* 'kökörcsin' — *kök-čin* és *kök-šin* 'grau', *bïldïr-čin* 'Wachtel' (B); *balïq-čïn* 'fish-eating bird' (C);

-dam, -däm: *er-däm* 'érdem', *il-dam* 'ildom-os' — *är-däm* 'virtus' (B); *bir-däm, bir-täm* 'Einheit, zusammen', *täŋri-däm* 'göttlich', *boγ-dam* 'Schimmel', *kün-däm* 'sonnenhaft' (G):

-γ, -g: *kič-i-g* > *kiči* 'kis', *šar-ï-γ* 'sárog, sárga', *čäri-g* 'sereg'; deverbális: *al-da-γ* 'ágyú', *qap-ï-γ* 'kapu', *bit-i-g* 'betű', *tarï-γ* > *tarï* 'dara' — *tarï-γ* 'Korn, Weizen', *bil-i-g* 'Wissen', *sat-ï-γ* 'Verkauf' (B); *tap-ï-γ* 'Verehrung', *öl-ü-g* 'der Gestorbene' (G); *aya-γ* 'tisztelet', *käč-i-g* 'átkelőhely, gázló' (D);

-γan, -gän: *baltïr-γan* 'bojtorján', *čala-γan* 'csalán'; deverbális: *art-γan*, közép csuv. *art-an* 'ártány', *buz-γan* 'buzogány' — *kümür-gän* 'Bergzwiebel', *tutur-γan* 'Reis', *küsür-gän* 'Maulwurf' (a tőszó etimológiája nem világos); deverbális: *sïč-γan* 'Maus' (B); *qabur-γan* 'vízhólyag', *bas-γan* 'kalapács' (D); vö. *-qan, -kän*;

-γu, -gü: deverbális: *bura-γu* 'borjú', *ǰapa-γu* 'gyapjú', *buqa-γu* 'béklyó', *ber-gü* > *berü* 'bér'; deverbális: *käδ-gü* 'Kleidung', *bir-gü* 'Schuld', *süpür-gü* 'Besen', *bïč-γu* 'Axt' (B); *qana-γu* 'vértvevő', *ič-gü* 'ital' (D);

-γut, -güt: deverbális: *ǰap-γut* > *ǰaput* 'gyapot' — *urun-γut, uru-ŋut* 'harcos';

-q, -k: *ǰür-ü-k* 'gyűrű', *oγl-a-q* 'olló', *čöp-i-k* 'csöpű', *šiβr-i-k* 'sőreg', *šil-ä-k* 'süllő', *är-i-k* 'erő', *ir-i-k* 'ürű'; deverbális: *uč-u-q* 'ocsú', *tanu-q* 'tanú', *boša-q* 'búcsú' — *yol-a-q* 'ösvény', *yul-a-q* 'csermely' (D); *čöb-i-k* 'Trübung' (G); *ög-ä-k* 'little mother' (C); deverbális: *bar-q* 'Habe', *to-q* 'satt', *közün-ü-k* 'Fenster' (G), *yaz-u-q* 'bűn', *buz-u-q* 'törmelék', *qïl-ï-q* 'jellem, természet', *yar-u-q* 'fény', *ač-u-q* 'nyílt' (D); vö. *-γ, -g*;

-qan, -kän: *süt-kän* 'cötkény', *šar-a-qan* 'sárkány'; deverbális: *bas-ïr-qan* 'boszorkány', *čaq-qan* > *čaq-an* 'csákány' — *Qadïr-qan* 'Gebirgsname', *yeti-kän* 'Grosser Bär' (G); vö. LIGETI; MNy. XLIII, 10—7 és MNyTK I, 119—26;

-qï, -ki; *-qu, -kü*: deverbális *bïč-qï* 'bicska'; vö. *-γu, -gü*:

-qïna, -kinä: *kič-kinä* > *kiči-n* 'kicsiny' — *kič-kinä* 'ganz klein' *az-qïna* 'ganz wenig', *bir-gïnä, kičik-kinä* 'ganz klein', *känt-kinä* 'Städtchen', *köp-räk-kinä* 'etwas mehr', *söz-kiyä* 'Wörtchen' (B); *yalaŋu-qïa* 'ganz allein', *qatïγ-qïya* 'ganz streng', *bir ödün-kiä* 'einen kleinen Augenblick lang'; *kün-kiä-m* 'meine kleine Sonne' (G);

-l: *saqa-l* 'szakál' — *saqa-l* 'Bart' (*saqa-q* 'Kinn'), *ti-l* 'Zunge' (B); *yaš-ï-l* 'zöld' (*yaš* 'friss; zöld') (D);

-laq, -läk: *küčä-läk* 'keselyű', *šiγ-läk* 'szőlő', *tar-laq* 'tarló' — *öδ-läk* 'Zeit', *tari-γ-laq* 'Ackerland', *aβ-laq* 'Jagdrevier', *sïn-laq* 'Friedhof'; *yay-laq, yay-lay* 'Sommeraufenthalt' (G);

-lan, -län: *arïs-lan* 'oroszlán', *ʔbö-län* 'bölény' — *qap-lan* 'Tieger', *bu-lan* 'Elentier', *qu-lan* 'Wildpferd' *sïrt-lan* 'Hyäne' (B);

-lïq, -lik: *sip-lik* 'szeplő', *ǰip-lik* 'gyeplő' — *čaruq-luq* 'Schuhriemen', *tanuq-luq* 'Zeugnis' (B); *qïn-lïq* 'Gefängnis', *ǰimiš-lik* 'Obstgarten' (G); *ač-lïq* 'éhség', *arïγ-lïq* 'tisztaság', *čäčäk-lik* 'virágos kert' (D);

-m: *bar-ï-m* 'barom', *qora-m* 'karám' — *ädr-ï-m* 'saddle' (C); *al-ï-m* 'Schuld', *qon-u-m* 'Lager', *käδ-i-m* 'Kleidung' (B); *talï-m* 'Beute', *toγ-u-m* 'Widergeburt' (G); *istä-m* 'kívánság', *öl-ü-m* 'halál', *yar-ï-m* 'fél' (D);

-man, -män: *käd-män* 'ködmön' — *ček-män* 'ein Kleidungstück', *qur-man* 'Bogenfutteral' (B); *ört-män* 'covering, rug' (C);

-muq, -mük: *qara-muq* 'kanyaró < karamó' — *qara-muq* 'schwarzes Unkraut'; deverbális: *qïzla-muq* 'Geschwür', *kiy-mük* 'Kleidung' (B);

-n: *ǰimiš-ä-n* 'gyümölcsény', *kök-ä-n* 'kökény', *tatïr-a-n* 'tátorján'; deverbális: *sä-n* > *sa-m* 'szám' — *yimiš-ä-n* 'Mispel', *oγl-a-n* 'Junge', *är-ä-n* 'Männer, Helden' (B); *ört-ä-n* 'láng' (D); *öz-ä-n* 'Innerstes' (G); *aq-ï-n* 'Strom', *äk-i-n* 'Saat', *tüt-ü-n* 'Rauch', *yal-ï-n* 'Flamme', *tir-i-n* 'Schar' (G); *yïγ-ï-n* 'halom, garmada' (D);

-r: *ǰum-u-r* 'gyomor' — *köm-ü-r* 'Kohle', *täg-i-r* 'Preis' (B);

-raq, -räk: *čöp-räk* 'söprő' — *qur-u-m-raq* 'später' (B); *yeg-räk* 'kitűnő, kiemelkedő', *artuq-raq* 'különösképpen' (D); *ašnu-raq* 'vorher', *öküš-räk* 'vielfach', *bäg-räk* 'Herr' (G);

-suq, -sük: *ǰüγ-sük* 'gyűszű' — *tüt-sük* 'Rauschstäbchen', *toγ-suq* '(nap)kelte', *bat-sïq* '(nap)nyugta' (D);

-š: *ǰim-i-š* 'gyümölcs' — *kök-i-š* 'grau'; deverbális; *ög-üš* 'Lob', *tïδ-ï-š* 'Verbot' (B); *toq-u-š* 'ütés, csapás', *baq-ï-š* 'tekintet, pillantás', *il-i-š* 'kapcsolat', *ur-u-š* 'ütés, verés';

-ta, -tä: *ǰar-ta* 'gyertya' — *büg-dä* 'krumm (Messer); Dolch', *čoγ-da* (olv. *ǰoγ-da*) 'die langen Barthaare des Kamels', *bäk-tä* 'fest', *čaγïr-ta* 'Bote, Gesandter', *oq-ta* 'Pfeilschuss' (B); *qan-ta* 'blutig' (G).

Igeképzés

-l: visszaható és szenvedő, *ǰïγ-ï-l* 'gyűlik' — *qat-ï-l-* 'sich mischen', *ört-ä-l-* 'bedeckt werden, sich bedecken', *tir-i-l-* 'leben', *sač-a-l-* 'abgestreut werden' (manicheus ujgúrban; másutt *sač-ï-l-*) (G);

-n-: visszaható és mediális, *boša-n* 'bocsánik', *busan-* 'bosszankodik' — *al-ï-n-* 'für sich nehmen', *bil-i-n-* 'sich bewusst sein', *öt-ü-n-* 'verehren', *bür-ü-n-* 'sich einhüllen' (B);

-t-: műveltető, szenvedő, *boša-t-* 'bocsát', *il-t-* 'ölt', *ǰara-t-* 'gyárt' — *ar-ï-t-* 'reinigen', *qorq-u-t-* (és *qorq-a-t-*) 'fürchten lassen', *yara-t-* 'erschaffen', *yüksä-t-* 'erhöhen', *uδ-ï-t-* 'einschlafen lassen' (B); *oqï-t-* 'lesen lassen', *küčä-t-* 'erstarken', *olur-t-* 'sitzen' (G).

A szóképzés kapcsán szükségszerűen felmerül a tő és a képző viszonya (jövevényszavaink alapján nem kerülhet szóba a ragok és jelek kapcsolata). Itt igen lényeges különbség jelentkezik a török és a magyar viszonyok közt, legalábbis az érintkezés korában. A kései ősmagyarban a szótő, csakúgy mint a toldalék, magánhangzóra végződik; a török ebben az időben élesen elkülöníti a magánhangzós és mássalhangzós töveket egymástól. Ha a szótő és a toldalék

összekapcsolásakor két mássalhangzó találkozik, rendszerint (de nem mindig!) egy magánhangzó ékelődik közéjük: a kötőhangzó; két magánhangzó találkozását egy mássalhangzó beiktatásával módosítják. A hiátust feloldó mássalhangzó a legtöbbször *y*.

A török „kötőhangzó" nem leíró szemlélet szülötte, mai ismereteink szerint legrégibb emlékeink alapján sem minősíthetők tőséghangzóknak. Mindazonáltal érdemes megjegyezni, hogy a leggyakoribb kötőhangzók *u, ü, ï, i* (RAMSTEDT, Formenlehre 18), az oszmán-törökben pedig csak *ï* és *i* (DENY, Grammaire 134, § 182; e megállapítás nem pontos, inkább csak a birtokos személyrag bizonyos kategóriájára érvényes). Egyesek a kötőhangzót a toldalékhoz számítják; így jár el többek közt DENY is. Figyelemre méltó, hogy az említett négy kötőhangzó felső nyelvállású. Nem nehéz észrevenni, hogy ez általános szabálytól eltérően olykor alsó nyelvállású magánhangzók is (*a, ä*) szerepelnek kötőhangzóként. A kötőhangzók történeti előzményeiről szólva RAMSTEDT (Formenlehre 86) megemlítette, hogy a tör. *-ur, -yur* aoristos-végződés *-u* eleme voltaképpen az egykori tőhöz tartozott (*-yur*: magánhangzós tő utáni változat). E szabályos *-u* tő mellett azonban számolnunk kell egy *-a* tővel is: *olur-u-r* 'sitzt; sitzend' mellett *sïq-a-r* 'drückt; drückend'.

RAMSTEDT ötlete másokat is foglalkoztatott. DOERFER (Proto-Turkic 48) kétségbe vonta ezt a feltevést, helyette más, spekulatív megoldást javasolt; az *-r, -ur, -ïr, -ar* és *-yur* aoristos végződést összekapcsolta az *-u* (*-ï*) és *-a* igei adverbium „kötőhangzójának" a kérdésével. A felvetett kérdést tovább fejtegette M. ERDAL (Die Konverb- und Aoristendungen im Alttürkischen: UAJb. LI, 1979, 104—26); megnyugtató, végleges megoldásra ő sem jutott, csakúgy mint számos elődje.

Egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy a régi török emlékekben a felső nyelvállású (*u, ü, ï, i*) kötőhangzók (vagy ha tetszik, tővégi magánhangzók) mellett számolnunk kell alsó nyelvállású (*a, ä*) változataikkal is (a középső nyelvállású *e, o, ö*-ről egyelőre nem eshet szó, minthogy e magánhangzók szerepe a nem első szótagban tisztázatlan). Az alsó és felső nyelvállású tőséghangzók (kötőhangzók) egymáshoz való viszonya még nem világos. Funkciókülönbségre aligha gondolhatunk, minthogy ugyanaz a szó mindkét kötőhangzóval előfordul. Például hadd hivatkozzunk a *kapu* török forrására, amely általánosan ismert alakjában *qapïγ*, ez a *qap-* 'bezár' *-γ* képzős származéka; kétféleképpen elemezhető: *qap-ï-γ* vagy *qapï-γ*. Ugyanez a szó ujgúr nyelvű manicheus szövegekben, valamint brāhmi-írásos török szövegekben *qapay* alakban jelentkezik (vö. Man. I, 53 és TTT VIII, 95). A *qap-* 'bezár' igető számos származéka közül emeljük ki a 'bezárt (tartály), láda' jelentésű főnevet, amely a magyarban *koporsó* alakban honosodott meg és a törökben *qapïrčaq, qapurčaq* és *qaparčaq* alakban ismeretes (CLAUSON, ED 586—7; az itt felsorolt alakokban olvasható *b* csak a kipcsak eredetű szavakban, továbbá a mongolból kölcsönzött változatokban hiteles).

A török szócsalád alakulását jól tükrözik mongol megfelelőik: *qaγa-* 'to close', ebből *qaγa-lγa* 'gate, door', *qaγur-čaγ* és *qayir-čaγ* 'small box, chest', ez utóbbi a *qayir-čaγ* folytatása. A mongol származékok három tövet tartalmaznak, valamennyi magánhangzóra végződik: **qaβu-*, **qaβu-* és **qaβi-*. A mongol megfelelésekből azonban korai volna olyan következtetéseket levonni, amelyek a török előzmények megfellebbezhetetlen magyarázatát nyújtanák. Úgy látszik azonban, hogy a pretörökben tővégi vokálisok feltevése a lehetőségek határán belül van.

A tör. *-yur* és *-yu* aoristos, ill. igei adverbium (ún. konverbum)-végződés kezdő *y*-jének hiátustöltő jellegét DOERFER (i. h.) kétségbe vonja. Többékevésbé BANG nyomdokán RÄSÄNEN (Lautgeschichte 137—8) kötőmássalhangzókról (Bindekonsonant) beszél. Elvileg nem lehetetlen e kérdés felvetése (más nyelvekben, köztük a magyarban is van rá példa), azonban a dat. *-γa* és az igenévi *-γan* toldalékának szókezdő *γ*-jében hiátustöltő mássalhangzót keresni csak BANG zseniális túlzásával lehet. Vö. még GABAIN, Die Bindevokale in den alttürkischen Brāhmi-Texten: Proceedings 1957 II, 401—8. E szövegekből levont következtetések ingatagok, mert a jelen szerző figyelmen kívül hagyta, hogy a brāhmi írásnak nincs betűje a török veláris *ï-ra* és hogy a ragok és képzők mássalhangzó utáni magánhangzója nem tartozik a tőhöz járuló „kötőhangzók" kategóriájába.

14. *Török jövevényszavaink idegen elemei*

Az a csuvasos típusú török nyelv, amelyből a magyar jövevényszavainak legnagyobb részét kapta, nem állott kizárólag hiteles, csuvasos nyelvi jegyeket tartalmazó szókészleti elemekből. Nem kétséges, hogy ez a szókészlet bőségesen tartalmazott más török nyelvekből, nyelvjárásokból származó elemeket is; az ócsuvas és a középcsuvas esetében ez érzékelhető különbséget jelentett: a szókészlet köztörök típusú elemei majdnem idegen nyelvi jövevényszavaknak hatottak. De az sem kétséges, hogy a nyelvjárásokból került szókészleti elemek mellett akadtak olyanok is, amelyek nem-török nyelvekből származtak.

A kihalt, örökre elveszett ócsuvas szókészletről csak halvány képet alkothatunk magunknak egyik ránk maradt nyelvjárásának, a csuvasnak az alapján. Aligha vitatható, hogy ez a nyelv elődjéhez képest számos olyan neologizmust hajtott végre, amelyet az még nem ismert. A mai csuvas nagyszámú kazáni tatár jövevényszava a tatárjárás korától kezdve került szókészletébe; igaz, kipcsak jellegű elemeit is — tévesen — ebbe a kategóriába szokás sorolni. A tatár-kipcsak elemek sem vegytiszta állapotban kerültek a csuvasba, magukkal hoztak, többek közt, egy sor mongol szót is (LIGETI: NyK. XLIX, 257—64; RÓNA-TAS: BOH XX, 201—11). Vannak a csuvasban iráni (*kil* 'ház'; HARMATTA: MNy. XLIX, 178—83), köztük oszét jövevényszavak (*kële* 'sarok';

Egorov, Ét. slov. 104; Abaev I, 633). És vannak a csuvas szókészletnek finnugor, köztük cseremisz elemei; Räsänen (MSFOu. L, 94) a biztos cseremisz eredetű kölcsönzéseket kb. 60-ra teszi. Nem kevés ez akkor sem, ha a cseremisz nyelv csuvas kölcsönzései ezt a számot lényegesen meghaladják.

A finnugor nyelvek közt a magyar is szerepel, egyetlen szóval. Ez a csuv. *măjăr* 'dió' (Sir. 226), *măjăr, măjără* 'ua.' (Ašm. VIII, 290); a szónak nincs megfelelője sem a török, sem a szomszédos finnugor nyelvekben (Egorov, Ét. slov. 30). Gombocztól (BTLw. 220—1) Bárczig (TihAl. 29) valószínűnek tartják a csuv. szó magyar eredetét; elsőként Paasonen (NyK. XXXVIII, 271) vetette fel ezt a lehetőséget. Kár, hogy sem a TESz., sem a MSzFgrE. nem tér ki erre a mégsem lényegtelen kérdésre: amennyiben helyes a javasolt etimológia, a *mogyoró* volna az egyetlen „Ázsiában" hagyott magyar közszó. A következtetés nem magától értetődik. Útjában áll egy apró hangtani nehézség. A ma érvényes magyarázat szerint a *mogyoró* a *mony* 'tojás' *r* és *ó* toldalékkal létrehozott fejleménye; a tőszóban *n* > *ny* > *gy* fejlődéssel kell számolnunk. A fgr. adatok kétséget kizáróan biztosítják az *n* elsőbbségét, a vele szemben álló csuv. *y* ez idő szerint nem magyarázható kielégítően. De az etimológia útjában áll egy másik, nem kevésbé lényeges körülmény: csuvasos jellegű jövevényszavaink nem a mai csuvas közvetlen őséből származnak, éppen ezért meddő vállalkozás magyar jövevényszavakat keresni ebben a nyelvjárásban. Az itt felvetődő probléma erősen emlékeztet a mai oszét nyelv állítólagos magyar jövevényszavaira.

Régi török jövevényszavaink közt is akadnak olyanok, amelyek nem tartoztak az átadó nyelv eredeti szókészletéhez. Ezek egy része lokális eredetű, érdemleges eredmények kutatásuk terén alig születtek. Azok közül utalunk az alábbiakban néhányra, amelyek a török nyelvek szélesebb skáláján jelentkeznek. Valamennyien műveltségszavak, vándorszavak, pontos útjukat bajos követni, eredetük meghatározása nem kevés nehézséget rejt magában. Közéjük soroljuk a következőket (valamennyit az átadó nyelv feltehető, csillagos alakjaként idézzük):

ǰinǰü 'gyöngy' végső soron a törökben kínai eredetű. A VIII. századi türk feliratokban fordul elő első ízben a Yaxartes (kínai átírásban *yakšar*) neveként mint *Yinčü ügüz* 'Gyöngyfolyó'; az egykorú kínai szövegekben ennek a folyónak 眞球河 *Čen-ču ho* a neve, ami szintén 'Gyöngyfolyót' jelent. A *gyöngy* török etimológiáját tárgyalva (MNy. XLII, 1—17 és MNyTK I, 48—64) érintettem a kínai etimológia kérdését is, azonban a végső hangtani megoldással adós maradtam. A kínai *čen-ču* 'eredeti gyöngy, igazgyöngy', középkín. *tśi̯ĕn-tśi̯u* első elemében nem nyújt kielégítő hangtani megfelelést, mint azt Clauson (ED 944) is helyesen megjegyezte. Továbbra is vitathatatlan azonban, hogy ebben a szabálytalan alakban török kiemelkedő személyek nevének az átírására szolgál: *Čen-ču t'ung sï-ki* a. m. *Yenčü Tung irkin* fejedelmi követ a kínai udvarban (627), *Čen-ču pi-kia k'o-han*, a. m. *Yinčü bilgä qayan* török

fejedelem (628—644), *Čen-ču ye-hu k'o-han*, a. m. *Yinčü yabγu qayan* nyugati türk kagán (655—656). Az orosz жемчуг 'Perle' Vasmer szerint (REW I, 417) ócsuv. (volga-bolg.) **ǰinǰü*-re megy vissza (woher auch m. *gyöngy*);

barčïn 'bársony'. A mai török nyelvek közül egyedül a csuvas őrizte meg (onnan a votjákba került). A régiségből ujgúr *barčïn* 'brokát' feljegyzés a legkorábbi, utána a karahánidák emlékeiben jelentkezik, melyeket néhány szórványos adat kísér. Clauson (ED 354) a tohár a *pāšiṃ* 'treasure' szóval veti egybe; az etimológia sem hangtani, sem jelentéstani tekintetben nem kielégítő. Alighanem iráni eredetű a szó, bár legközelebbi kapcsolatai nem állapíthatók meg pontosan. Vö. újper. *abrēšum, barēšam* 'Seide', wáhi *waxšüm*, sug. *warxum*, szgl. *wareχüm*, afg. *wrēxam, rēγam* (Horn, GNE 16: 65); orosz eszl. *bračina* (Vasmer, REW I, 118—9);

ökür 'ökör', mong. *hüker, üker*, a csuv. *văkăr* rotacizmusos alakjaival szemben a köztör. *öküz* áll; a szó eredetét aszerint magyarázzák, hogy melyik változatot tartják az eredetinek. Clauson (ED 120) a *z*-s kiindulóponthoz igazodva tohárból származtatja a szót (már régebben elhangzott ez a magyarázat; vö. Németh: BOH V, 94); ő azonban a korábbi toh. A *okso* helyett a toh. B **oköäs*-re szavaz. Ezzel szemben Ramstedt a török—mongol adatot **pökür*-ből magyarázza, forrása pedig egy semleges ieur. **peku* 'Rind' volna (Lautlehre 18);

tïna 'tinó' forrása valamely ma meg nem határozható iráni nyelvben keresendő, mely az óind *dhenā* 'milchende Kuh' szóhoz kapcsolódik (Munkácsi: NyK. XXXIX, 406; Németh: BOH V, 91—2; az óindet semmi esetre sem tekinthetjük a török szó forrásának). A török szó meglehetősen későn van adatolva: csak a mongol kortól kezdve van feljegyezve. Mai előfordulásai az oguz és kipcsak nyelvekre szorítkoznak. A magyar szónak, többek között, török nyelvtörténeti értéke van;

bor 'bor' — a törökség bizonyos területeiről van róla tudomásunk. A régi adatok ujgúr szövegekkel indulnak, a karahánida források itt sem hagynak cserben; ezekhez csatlakozik néhány kipcsak adat. Felbukkan a korai mongolban is (MTT), de itt még idegen szónak hat, amelyet érthető értelmezés kísér: *bor darasun* 'bor-ital'. Doerfer, TMEN I, 2 szerint a tör. szó forrása a középper. *bōr*; az iráni eredeztetést ismétli Clauson (ED 354; az itt idézett TMEN II, § 780 *bōr* 'dunkelbraun' nem tartozik ide). Vö. újper. *mul* 'Wein' (Horn, GNE 222: 990);

burč 'bors' — két változata ismeretes, az egyik szókezdő *m-t*, a másik *b*-t tartalmaz. Ez utóbbi általában a nyugati török nyelveket jellemzi, az *m*- a keletieket; pontosabban a *b*-s alakok a kipcsak, oguz (oszm.) nyelvekben, az *m*-esek az ujgúrban, karahánidában, egyes szibériai idiómákban találhatók meg. A szót Munkácsi az óind *marīci* alapján árja eredetűnek gondolta (KSz. VI, 377). Az EtSz. szkepticizmusával szemben Németh (BOH V, 90) védelmébe vette az etimológiát, amely azonban némi módosításra szorul: a török adatok

közvetlen forrása alighanem valamely iráni nyelv. Ezt a lehetőséget kérdőjel kíséretében felveti Clauson (ED 771—2). Mayerhofer (KEWA II, 588) pontosabban megjelöli ennek az érdekes vándorszónak az útját: az óind *maricaḥ, maricaḥ* 'Pfefferstaude: Pfefferkorn, Pfeffer' ausztroázsiai jövevényszó (mon *mrāk*, khmer *mēréč* 'Pfeffer'), amely a dravida nyelvekbe is eljutott (tamil *miḷaku*). Az óind alak iráni közvetítéssel került a török nyelvekbe: khotan-szaka *mirimjsya-*, szogd *mr'ynk'*. Az oszét *byrc*: *burcä* 'fekete bors' viszont törökből jött, mégpedig abból a csoportból, amelyből a magyar szó is származik (Abaev I, 281—2). Az oszét szó tovább plántálódott bizonyos kaukázusi nyelvekbe: avar *purč*, csecs. *burč*, ing. *burč*, kab. *burš*; vö. még Erckert, 112 s.v. Pfeffer:

qumlaq 'komló' — kipcsak és szibériai török nyelvekben ismeretes, legrégibb előfordulása a XI. század harmadik negyedéből (Kāšγ.) való. Elterjedt vándorszó, otthonos a germán, finnugor, szláv nyelveken kívül (VIII—IX. századi latinban is) egy sor török nyelvben. Korábbi felfogás szerint végső forrása a bolgár-törökben volna keresendő. Ezzel szemben sokkal valószínűbb az a nézet, amely a szót a germánból eredezteti; vö. Gombocz, ÖM I, 104—9 (Slavo-Turcica, kül. 106—8); Clauson, ED 628; Vasmer, REW III, 250—1;

nögär 'nyögér' — a magyarban kún, a kúnban mongol eredetű a szó. A magyarban aránylag rövid ideig élt a *nögär*, IV. vagy Kun László idejében egy sajátos katonai alakulat jelölésére szolgált; a király halálával, a kún befolyás megszűnésével kihalt nyelvünkből;

daqu 'daku' — kúnsági tájszó, amely a szomszédos nyelvjárásokba is átsugárzott. A kúnban a szó mongol eredetű; vö. Ligeti: MNy. LXXII, 18 és MNyTK I, 307.

VI.
RÉGI TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINK TARTALMI VALLOMÁSA

1. *Törökök és magyarok*

Régi török jövevényszavaink aprólékos, tételenkénti átvizsgálása után szinte magától kínálkozik az összefoglaló áttekintés. Az összefoglaló értékelés lehetőségével éltek is a jeles elődök, több ízben is, mindenekelőtt Gombocz Zoltán (BTLw. 188—93; NytudÉrt. 24: 20—1) és Bárczi Géza (Szók.² 76—8; MNyÉletr. 45—8). Legutóbb Benkő Loránd (MNyT. 482—3) tette mérlegre a török jövevényszavak poggyászát. Egyértelműen megállapították valamennyien, hogy a szókészlet vallomása szerint a magyar nyelvre és népre gyakorolt török hatás hosszantartó és mély volt.

E megállapítás mindenben megegyezett az egykorú elbeszélő források tanúságtételével, amely szerint az új hazába érkező magyar nép a honfoglalás korában, az azt megelőző és követő évszázadban, egy törökös műveltségű, lovasnomád nép képében jelentkezett. Bárczi szerint ez a magyar nép „nyelvén kívül szinte minden megnyilvánulásában török nép benyomását keltette". És valóban, ez a nép nemcsak lovas volt, de tudott bánni a fegyverrel is, rendelkezett a lovasnomád harci erényekkel, és zsákmányolással egybekötött kalandozásai során képes volt lóháton óriási távolságokat bejárni.

2. *A lovasnomád életmód tükröződése a magyar szókészletben*

Jövevényszavaink a török hatás sokrétűségéről árulkodnak, az új életmód számos területéről részletesen tájékoztatnak bennünket, egy ponton, a leglényegesebben, a lovas életmód tekintetében azonban jóformán némák. Ez a némaság a lóra, lószerszámokra, fegyverekre vonatkozó terminológiát érinti.

Mielőtt régi török jövevényszavaink ilyen tárgyú sovány listáját megvallatnánk, legyen szabad rövid kitérőt tenni, és áttekinteni a lovasnomád életforma alapvető szókészletének főbb problémáit.

Régi török jövevényszavaink negatív tanúságtétele élénk vitát váltott ki. Közismert tény, hogy szókészletünk l ó-ra vonatkozó legfontosabb elemei ugor eredetűek. Zichy István, az ő nyomán Hóman Bálint (Magyar történet

I², 23, 632) a szókészleti anyagnak őstörténeti értékét tagadták, s úgy vélték, hogy a magyar nép idegen, török hatás alatt sajátította el a lovasnomád életmódot. Mészöly Gedeon (Mióta lovas nép a magyar? NNy. I) velük szemben védelmébe vette az ugor lótartást, szellemes vitájában azonban igazát eltúlozta. A néprajzos Bátky Zsigmond (NéprÉrt. XXI, 119 és Ethn. XLI, 60—1, 119—25) a vitába bekapcsolódva arra próbálta a figyelmet felhívni, hogy a ló ismerése, a lótartás, a ló tenyésztése és annak mértéke egymástól lényegesen eltérő problémákat vet fel. A vitát Zichy István próbálta lezárni (Mióta lovas nép a magyar? MNy. XXVII, 12—9) azzal, hogy nézetét a következőképpen összegezte: a *magyar* (*mogyeri*) „kétségtelenül" török, sőt „nyilvánvalóan" bolgár-török képzésű népnév. Ennek alapján csak attól az időponttól kezdve beszélhetünk magyarokról, hogy nyelvünk az első bolgár-török jövevényszavakat magába fogadta. A magyar ettől az időtől kezdve lovas nép. A hamis premisszákra épített érvelés elfogadhatatlan, amely a tények világánál magától összeomlik.

L ó szavunk ugor kori örökség.

A lóra vonatkozó terminológia egy része ősi örökség, más része később alakult ki, döntő módon akkor, amikor a ló harci paripává vált. A név feltüntette a ló korát (szopós, választott vagy rúgott csikó, korábban gyermekló vagy lófi, aztán másodfű, harmadfű), nemét (mén, kanca, herélt, paripa), színét vagy negyven árnyalatban (a hófehértől a korompejig), megkülönböztették járását (ügetés, vágta, poroszka). Vö. MNéprL. III, 460—1. A magyar mindent ki tudott fejezni vagy egyetlen szóval, vagy körülírással; esetleg idegen nyelvből merített, de itt alig van nyoma török hatásnak. Ez annál feltűnőbb, mert a török lóra vonatkozó terminológia bámulatosan gazdag.

A lószerszámnevek közül ugor kori a *fék*, az *ostor* és az ezeknél lényegesen nagyobb szerepet játszó *nyereg* és *kengyel*. E két utóbbi szó jelentős tartalmi változáson ment keresztül a vándorlások korában, míg végül tökéletes formájában megjelent a honfoglaláskor.

A *nyereg* szintén ugor kori örökség.

Az ugor kori vadásznyereg egyszerű takaró volt. Ennek kései csökevénye a csikósnyereg, amely mindössze egy nemez- vagy posztódarabból áll, melyet néha bőrrel is bevontak. Lekötő hevedere nincs, csak két kengyele; vö. MNéprL. I, 510—2. Az ugor kori vadásznyeregtől hosszú volt az út a lovasnomád nyergéig, melyet a honfoglaló magyarság is használt; vö. Kőhalmi Katalin, A steppe nomádja lóháton, fegyverben, 184—9.

A *kengyel* vitatott eredetű; vö. TESz. II, 443 és MSzFgrE. 350—1. Úgy látszik, összetett szóval van dolgunk, melynek első tagjában (*kengy*) az *n* inetimologikus; a szó maga minden valószínűség szerint ugor kori előzményre megy vissza, anélkül azonban, hogy a *kengyel* szó mai (vagy honfoglalás kori) értelmében ismeretes lett volna. A szó a magyar nyelv külön életében keletkezett.

A kengyel a lovasnomád harci felszerelés igen jelentékeny találmánya. Nem ismerték sem a rómaiak, sem a szkíták; felfedezése az ázsiai húnok (hiungnuk) nevéhez fűződik. A türkök és a többi ázsiai lovas nomádok tőlük örökölték meg; Európában az avarok terjesztették el. A honfoglaló magyarok szintén kengyeles nyeregben jelentek meg. A kengyel a lovasnomád harci taktika alapvető eszköze: lehetővé tette a vágtát, a hosszú időt igénylő lovaglást, az állva előre és hátra nyilazást. Ez utóbbi különösen a látszat-megfutamodás zárószakaszaként járt döntő harci sikerrel — amíg az ellenség ki nem tanulta ezt a harci fortélyt. A honfoglalás kori magyar kengyellel régészeink behatóan foglalkoztak; vö. László Gyula, A honfoglaló magyar nép élete, 351; azonkívül: Kőhalmi Katalin, i. m. 91, 186.

A kengyel készülhetett kötélből, szíjból és vasból, sőt fából is (a hortobágyi pásztorok a századforduló táján még használtak fakengyelt).

Lószerszámaink azonosak a lovasnomádok egykorú lószerszámaival. Kiindulópontunk a honfoglalás kori, pontosan datálható magyar régészeti anyag, abból legalábbis az, ami (bőr, textil, faanyag kivételével) túlélte az elmúlt századok romlását. Tárgyilag azonos ez az anyag a pontusi steppék lószerszámaival, elnevezésük sajátságos módon nem török (egy-két kivétellel), hanem magyar, vagy pedig idegen nyelvekből való kölcsönzés; egyikük-másikuk éppenséggel honfoglalás utáni időkből származik, nyilván új típusok bevezetésének folyományaként honosodott meg szókészletünkben. Tárgyi vonatkozásaikról vö. Dienes István, A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága: Arch.Ért. XCIII, 208—34; Kőhalmi, i. m. 192.

Lószerszámneveink közül belső magyar fejlemény a *szűgyelő*, ismeretlen eredetű a vele azonos jelentésű *kentreg*, *kentreng*, második tagjában szintén bizonytalan a *farmatring* (R *farmentringh*). Magyar fejlemény a *hasló*, alnémet eredetű a *hám* és szláv a *zabla*.

Az ugor kori lótartás emlékének szokás tartani az *cstor*-t (TESz. II, 1098 és MSzFgrE. II, 506). Ezzel szemben Joki úgy véli (MSFOu. 151: 299), hogy a szó a magyarba és a vogulba két különböző középiráni nyelvből és különböző időben került; a velük kapcsolatban feltételesen javasolt egyéb fgr. megfelelések helytelenek.

A honfoglalók legfontosabb fegyvereinek az elnevezése az ősi szókészletből származik, az általuk jelölt fegyverek viszont az akkor korszerű, lovasnomádoktól használt legjobb típusokat képviselték. Honfoglalás kori típusokról beszélünk, mert forrásaink azokról emlékeznek meg, régészeti anyagunk azok maradványait őrizte meg. Nem felejtjük el azonban, hogy a típus mögött ezer esztendő történeti fejlődése húzódik meg, s hogy végső kialakulásához nemcsak török, de más, pl. iráni (alán) lovasnomádok is hozzájárultak.

Az *íj* uráli származtatását a MSzFgrE. kifogástalannak tartja, szemben a TESz. bizonytalankodásával. A honfoglalók visszacsapó, reflex-íjának merev karját faragott, ívelt csontlemezek erősítették meg; csontlapocskák voltak az

íj fogója körül. Az íjat legtöbbször nyírfahéjjal burkolták be. Nem ismeretes, hogy az egyes részeknek volt-e külön nevük, mint pl. a törököknél.

Nyíl szavunk ősi örökség az uráli korból (TESz. II, 1045 és MSzFgrE. 483: a mindkét helyen említett „altaji" helyett mandzsu-tungúz nyelvi kapcsolatról lehet szó csupán). A nyílhegyek általában vasból készültek; ezek lapos romboid, olykor vágó élű, villás nyílhegyek voltak, alakjuk és rendeltetésük megkülönböztetése szerint. A *nyílvessző* és a *toll* neve a magyarban nyilván a hagyományos szókészletből került ki.

Az íj felajzásához szükséges *ideg* neve szintén ősi örökségünk szókészletéből származik (TESz. II, 185 és MSzFgrE. 314); használták különösen (később) a lándzsa hajítószíjaként is.

Tegez szókészletünk ugor kori rétegébe tartozik (TESz. III, 873 és MSzFgrE. 624); később kiszorította a *puzdra*. A tegez puha vagy félkemény bőr- esetleg kéregtok volt, amelybe a felajzatlan íját helyezte, övre akasztva, a lovasnomád. Fordított kéregdoboz szolgált a nyilak tartalékolására. A lovas az íját íjtokban, bal oldalán, nyilait pedig fordított kéregtobozban a jobb oldalán hordta. Szablyáját díszes tokban szintén a bal oldalán viselte. Vö. Kőhalmi, i. m. 189—90.

A honfoglalók ezenkívül még számos más fegyvert használtak. Gyakran régészeti leletek is megőrizték őket olykor sértetlen, gyakrabban töredékes állapotban. Ám zavarban vagyunk, ha egykorú elnevezésüket próbáljuk megállapítani. Ismeretes, hogy a harci eszközök is cserélődtek, újabb típusokkal bővültek; a csere nemcsak a típusnak, de korábbi elnevezésének eltűnését is maga után vonta.

Ismeretes, hogy a szálfegyverek közül honfoglaláskor az egy élű, hajlott szablya volt divatban. Az viszont korántsem bizonyos, hogy ezt a fegyvert a kétes eredetű, vándorszó kategóriába tartozó *szablya* névvel illették. Ha igen, akkor maga a tárgy használatának a kronológiája szorul revízióra. Ismerhették a *kés*-t, a *fokos*-t, a *fejszé*-t, de nem a szláv *kopjá*-t; az olasz eredetű *dárda*, *lándzsa* is jóval később került nyelvünkbe. Tudjuk, hogy a honfoglalók használták a bőrpáncélt, a gyűrűs páncélt, de egyiket sem nevezhették meg a német *páncél* szóval. A honfoglalás kori leletek közt előkerült egy fából készült pajzs, amelyen semmiféle vasnak nyoma nem fedezhető fel, alkalmasint bőrrel volt bevonva. Hogy nevezték ezt a borító fegyvert? Kétségtelen, hogy nem azzal a speciális típust jelentő olasz szóval, amely magyarul *pajzs*-nak hangzik. A pajzs használata a honfoglalás után sem szűnt meg. A korai Árpád-korban a szolgálónépek közt szép számmal voltak pajzsgyártók is, ezeknek szláv nevét egész sor helynév őrzi. Ezek: *Csitár*, *Csatár* (< szl. *ščitar* 'pajzsműves') és *Csetnek* (< szl. *ščitnik*). Vö. Heckenast Gusztáv, Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban, 25—6, 94—7. A középkori magyar nyelvben a szláv eredetű *csatár* jelentése 'fegyverkovács, fegyverkészítő'. Heckenast (28) szerint a *Csitár*, *Csatár* nevű településeink határvédelmi hálózat részeiként is

felfoghatók. Sajátságos módon e kihalt m. szóról sem a TESz., sem Kniezsa, (SzlJsz.) nem szól. Az EtSz. helynevekként tárgyalja ugyan, de a hozzájuk fűződő problémákról mit sem tud.

Régi fegyverneveink közül a honfoglalás előtti időkbe nyúlik vissza a *vért* és a *kard*; mind a kettő iráni eredetű.

3. *A lovasnomád életmód szókészlete és egy török modell*

A lóra, lószerszámokra és fegyverekre vonatkozó török szókészlet igen gazdag, mégoly vázlatos feldolgozása is terjedelmes monográfiát igényelne. Ilyesmire itt nem gondolhatunk, de hasznosnak látszik, ha az összehasonlítás valamelyes megközelítése céljából rövid mutatványt adunk belőle.

A XIII—XIV. századi arab nyelvű török szótárakban (nyelvtanokban) a „Névszó" (*ism*) fejezetben a névszók tárgyi rendbe vannak szedve. Ezek közül az egyikből, a Leideni Névtelen arab—török szótárából négy rövidke fejezet címszóanyagát mutatjuk be. Ezek közül az első a lóra, a második a lószínekre, a harmadik a lószerszámokra, a negyedik pedig a fegyverekre vonatkozó szavakat tartalmazza. A négy szemelvény a pontusi steppék török terminológiáját idézi. Arról a területről van szó, ahonnan a magyar honfoglalók vagy félezer évvel korábban elindultak nyugatra, a Kárpát-medence felé. Félezer esztendő a steppe világában is temérdek idő, mégis vajmi kevés maradt belőle a békés nomadizálásra. Egymást követték a küzdelmes harcok az elvesztett legelők helyett újabbak megszerzéséért, míg végül is mindent letarolt az Adriai-tenger partjáig előretörő mongolok és segédnépeik ellenállhatatlan áradata. Törzsek, szövetségek egybeolvadtak a hódító népek kohójában. De megmaradt a lovas és a ló. Felszerelésük módosult, javult, főleg a kelet-ázsiai újításokat is magukkal hozó mongolok révén; ezeknek az újításoknak ismerői, használói közé tartoztak kúnjaink is, mint arra Kőhalmi Katalin (i. m. 194—200) is utal.

A nomád harci eszközök megváltoztak, hatékonyságuk érdekében megújultak, de neveik változatlanul megőrződtek, legfeljebb hangtörténeti, nyelvjárási szinten vettek fel újabb formákat, olykor persze jelentéstani tartalmuk változott meg, ugyanúgy, mint az a magyar nyelv ősi elemeiből és jövevényszavaiból álló azonos kategóriákkal történt.

Listámban a leideni kéziratra támaszkodtam (ff. 12b—15a; vö. ed. Houtsma arab szöveg: 12—14). Jegyzékemben az első adat, külön jelzés nélkül, a kipcsak-török szót tartalmazza; olykor utalok a megfelelő csuv(as) alakra és gyors tájékozódás céljából C(lauson), D(oerfer), S(evortjan) munkáira, valamint a DTS-ra.

L ó:

at 'ló'; csuv. *ut*; C 53 (*at* 'a riding horse'); DTS 65; D II, 4—5; S I, 197; *ayγïr* 'mén', csuv. *ăyăr*; C 47 (*adγïr*); DTS 10 (*adγïr*); S I, 107 (*ayγïr*);

tazi 'arab fajú galopp-ló'; per. *tāzī* 'an Arabian horse' (STG. 275);

qïsraq 'kanca'; csuv. *kĕsre* < tat.; C 668 (*qïsraq* 'a young mare which has not foaled'); DTS 448; D IV, 297—8;

qulnačï qïsraq 'vemhes kanca'; C 624 (Kāšγ. *qulnačï qïsraq* 'a mare in foal'); DTS 465 (*qulnačï*);

qïsïr qïsraq 'meddő kanca'; csuv. *χĕsĕr* 'meddő'; C 668 (Kāšγ. *qïsïr qïsraq* 'a barren mare'); C 668; D III, 476 (*qïsïr*); DTS 448;

ikdiš 'félvér'; C 103 (*ïgdiš* 'cross-bred, hybrid'); DTS *egdiš* 165: 204 (*igdiš*); D II, 92—3;

be 'kanca'; C 291 (*bėy* 'mare');

tay 'kétéves csikó'; csuv. *tiχa*; nyj. *taiχa*; tat., bask. *tay*; jak. *tïy*; C 566 (Kāšγ. *tāy* 'egy- vagy kétéves csikó'); D II, 444; DTS 527;

qulun 'egyéves csikó'; C 622 (*qulun* 'egyéves csikó, fiatalabb, mint a *tay*'; D III, 506; DTS 465;

qulunčaq 'egyéves csikócska'; a fentebbi kicsinyítő képzős alakja;

qatïr 'öszvér'; csuv. *mul* < or. мул; C 604 (*qatïr*); DTS 435; D III, 391—3;

qunan 'hároméves csikó' < mong. *γunan* 'a three-year-old animal' (LESS. 368); MTT *qunan* 'drei Jahre alt';

dönen 'négyéves ló' < mong. *dönen* 'four-year-old male animal' (LESS. 267);

arba 'ua.'; vö. ar. *arbaʿat*, himn. 'négy';

yont 'ló'; C 946 (*yunt*, 'a generic name for horse'); DTS 281 (*yont*, *yund*, *yunt*); D IV, 191—201 (*yunt*);

(*szamár*-ra vonatkozó néhány tétel után:)

yal 'sörény'; csuv. *śilχe*; C 916 (*yāl*); DTS 227 (Kāšγ. *at yalï*); D IV, 105—6;

tuynaq 'pata'; C 519 (*tuńay* 'hoof'; hor. *tunyaq*, *tuynaq*); D II, 647—8 (*tuyaq*); DTA 585 (*tuyaγ*);

sayrï 'a ló háta és rajta a bőr'; C 815 (csag. *sayrï* 'the hindquarters'); DTS 481 (*sayrï*); D III, 222—5 (*sayrï* 'Kruppe des Pferdes');

öng ayaqlarï 'elülső lábak'; C 167 (*öng* 'the front'; *öng avaqlarï* 'a horse's forelegs'); DTS 385 (*öng* 'elülső');

qïč ayaqlarï 'hátulsó lábak'; DTA 444 (*qïčïn* 'hátul, hátulról');

at kišnädi 'a ló nyerített'; C 754 (Kāšγ. *at kišnädi*); DTS 310 (*kišnä-*);

at kišnär 'a ló nyerít';

at qašandï 'a ló vizelt'; C 673 (Kāšγ. *at qašandï* 'the horse urinated'); DTS 431 (*qašan-*);

at qašanur 'a ló vizel';

täzäk 'száraz trágya'; csuv. *kišak* < or. кизяк; C 574 (Kāšγ. *täzäk* 'horse dung'; DTS 557 *tezäk*); D II, 508—9 (*täzäk*);

at aγnadï 'a ló a hátán hempergett'; C 87—8 (Kāšγ. *at aγnadï* 'the horse rolled in the dust etc.)'; DTS 22 (*aγna-*); S I, 75;

at aγnar 'a ló a hátán hempereg'.

Lószínek:

boz 'szürke'; C 388 (türk, Kāšγ. *bōz at* 'a grey horse'); DTS 115; D II, 335—6; S II, 171—3;

tämür boz 'acélszürke'; C 388 (*tämür boz*);

toru 'pej'; C 358 (Kāšγ. *toruγ at* 'a bay horse'); D II, 475—7 (*toruγ*); DTS 578 (*torïγ*, *toruγ*);

qara 'fekete'; C 643—4 (*qara*); DTS 423;

yaγïz 'barna', arab is; l. alább;

saru 'sárga'; C 848 (*sarïγ*); DTS 488 (*sarïγ*); D III, 220—1 (*saru*);

qula 'világos pej'; C 617 (Kāšγ. *qula at* 'a dun horse'); DTS 464 (*qula*); D III, 507—8;

oy 'hamuszürke'; C 466 (Kāšγ. *oy at*); DTS 365 (*oy*);

čal 'almásszürke', arab is; C 417 (*čāl* 'a mixed black and white colour'); DTS 137 (*čal*); D II, 31 (*čal* 'graugemischt');

sis 'sötétszürke', arab is;

alača 'tarka'; csuv. *ulača* 'tarka (anyag)' < tat.; D II, 102 (*alača*; vö. *ala at*); DTS 32; C 126 (Kāšγ. *ala at* 'a dappled horse'); S I, 129—30 (*ala*);

čubar 'tarka, foltos' (tkm.);

äykir 'lángvörös';

sägül v. *säkül* 'fehér lábú';

yaγïz 'barna'; C 909 (Kāšγ. *yaγïz at* 'a dark bay'); DTS 225 (*yaγïz*);

yorya 'poroszka'; csuv. *śărχa*; tat., bask. *yorγa*; C 964 (Kāšγ. *yorïya at* 'a horse that ambles'); DTS 275 (*yorïγa*); D IV, 151—3 (*yorγa*);

äškün 'poroszka'; C 260 (*ešgin* 'a trot, amble'); DTS 186 (*eškinči* 'gyorsfutár');

uqruq 'árkány, kötél a ló kipányvázásához'; C 90 (*uqruq* 'lasso'); DTS 613 (*uqruq* 'árkány').

Lószerszámok:

äyär 'nyereg'; csuv. *yĕner*; C 63 (*ädär*); DTS 162 (*edär*, *eδär*); S 141 (*eyer*);

üzängü 'kengyel', csuv. *yărana*, mellette *šeŋke* < tat.; C 89 (*üzäŋü*); DTS 630; D II, 147; S I, 423 (*üzäŋi*);

qolan 'hasló'; csuv. *χïrămsalăχ*, *χïrămailăχ* (*χïram* 'has'); C 622; DTS 454;

kömüldürük 'szűgyelő'; csuv. *čülek* (tat. *tüšlek*); C 722 (*kömüldürük*); DTS 314;

qusqun 'farokszíj'; C 606 (*qudurγun* 'crupper'); DTS 464 (*quδurγun*); D III, 476 (*qušqun*);

tärgü 'nyeregszíj'; C 344 (*tėrgü*);

üygän 'kantár'; csuv. *yĕven*; C 913 (*yügün*); DTS 285 (*yügün*);

tizgin 'kantárszár'; csuv. *yĕven avri*; C 547 (*tizgin* 'reins'); DTS 564;

yular és *noqta* 'kötőfék'; csuv. *năχta*; C 932 (*yular*); DTS 278 (*yular*); *noqta* < mong. *noγto* 'a halter' (LESS. 588);

yular sabï 'kötőfékszár' ; C 782 (*sap*) ;
qamčï 'ostor' ; csuv. *čăpărkka* (< tat.), *pušă* ; C 626 (*qamčï*) ; DTS 415 ; D III, 509 ;
kišän 'békó (vasból)' ; csuv. *tălă* 'békó, lóra' (köztör. *tušaγ*) ; C 754 (*kišän*) ; DTS 310 ; D III, 665 ; C 562 (*tušaγ*) ; DTS 590 (*tušaγ*) ;
quryan 'hosszú kötél' (sic !) ;
qašayu 'lóvakaró' ; D III, 484 (*qašayu, qašau* 'Striegel'). vö. C 671 (*qašï-* 'to scratch') ; DTS 431 (*qašï-*).

F e g y v e r e k :

qïlïc 'kard, szablya' ; csuv. *χĕš* ; C 618 ; DTS 442 ; D III, 496 ;
qïn 'kardhüvely' ; csuv. *yĕnĕ* ; C 630 ; DTS 444 ; D III, 576 ;
süngü 'kopja, lándzsa' ; csuv. *sănă* ; C 834 ; DTS 517 (*süŋü, süŋüg*) ;
tämrän 'nyílhegy, a kopja hegye' (oguzos alak) ; C 509 (*temürgen*) ; DTS 551 (*tämürkän*) ;
qalqan 'pajzs' ; csuv. *šĕit* < or. щит ; C 621 ; DTS 413 ; D III, 501 ;
yarïq 'páncél' ; csuv. *timer kĕpe* ; C 962 ; DTS 241 (*yarïq, yaraq*) ;
kübä 'páncéling, gyűrűs páncél' ; csuv. *kĕpe* ; C 687 (*küpä*) ; DTS 322 (*kübä* olv. *küpä*) ;
ašïq 'sisak' ; csuv. *kaska* < or. каска, *timĕr kalpak* ; C 977 (*yošuq* 'a helmet' ; hor. *yarïq yašïq üzä* 'in breastplate and helmet') ; Kāšγ. *yašuq* 'Helm', Rabġ. *ašuq* 'ua.' (Brock. 81) ; DTS 64 (*ašuq*) ;
ya 'íj' ; csuv. *uχă* ; C 869 (*yā* 'a bow') ; DTS 221 ; D IV, 1821 (*yay*)
kiriš 'az íj idege, húrja' ; csuv. *χirlü* (alt. *qïrïš*) ; C 747 (*kiriš* 'bowstring') ; DTS 309 ;
oq 'nyíl' ; csuv. *uχă yĕppi, šĕmren* ; C 76 ; DTS 368 ; D II, 605 ; S I, 437 ;
čoqmar 'bunkó, buzogány' ; csuv. *čukmar* < tat. ; C 424 ;
čomaq 'dorong, buzogány' ; csuv. *čukmar* ; C 424 ; DTS 153 ; D III, 94 ;
bĕlik 'övben hordott fegyverek'.

4. *A lovasnomád életmód és régi török elemeink*

Mindez régi török jövevényszavainkban (beleértve a kún elemeket is) a következőképpen tükröződik :

L ó : *csődör* ; *tőzeg* ;
L ó s z e r s z á m : *gyeplő, kantár* ; *békó, béklyó, árkány* ;
F e g y v e r : *balta, buzogány, bicsak, bicska, csákány.*

E felettébb szerény listához a következő megjegyzések fűzhetők :

c s ő d ö r — a m. szó első előfordulása meglehetősen kései (1522 : *Czewder*, OklSz.), a törökből egyetlen adatra támaszkodunk (csag. : *čavdur* 'étalon', PdC 281). Amennyiben török eredeztetése mégis hitelesnek bizonyulna,

feltehető **čeüdür, *čäüdär* alakja világosan kipcsakos sajátságával a kúnra utalna ; a TESz.-szel ellentétben a besenyőt kronológiai okokból eleve ki kell rekesztenünk ;

t ő z e g — az enyhe jelentéstani különbség ellenére idevontam e szavunkat a Leideni Névtelen alapján ; ez különben az egyetlen szó, amely török elemeink és a Leideni Névtelen jegyzékében közös. A jelentésmódosulás bekövetkezhetett a magyarban is, az átadó török nyelvben is, aszerint, hogy miféle állati trágyát (lóét vagy szarvasmarháét) használtak szárított állapotban tüzelőül. A TESz. szerint az átvétel kora nem határozható meg. A honfoglalás előtti átvétel lehetőségéről eleve le kell mondanunk, annak egyetlen indoka a tulajdonnévi 1082/1338/1350/1407 *Tuzuk* adat volna, ezt azonban (kérdőjelével együtt) törölnünk kell : nem tartozik ide. Köznévi adataink a XVI. század végével indulnak : *tőzeg* egyike fel nem ismert kún jövevényszavainknak :

g y e p l ő — hangtani okokból a szó átvételét (szókezdő mássalhangzó és szóvégi hosszú magánhangzó) a honfoglalás előttre tenném. A szó forrása **ǰiplik*. Az etimológia rendhagyó vonása szemantikai téren jelentkezik. A *gyeplő* vagy *hajtószár* két hosszú szíj vagy kötél, legegyszerűbb formája egy szárperecből áll, melybe gyeplő-szárakat vagy -ereket, eremlőket csatolnak ; a gyeplőszárak áthaladnak a hám marszíjának vagy kápájának a karikáin, és jobbról balra a zablához vagy fékemlőhöz csatlakoznak (K. Kovács László : MNéprL. II, 342). A m. *gyeplő* aránylag későn tűnik fel (BesztSzj. és SchlSzj.), ottani jelentése 'kötél, kötelék'. Egyéb előfordulások biztosítják lószerszámként használt jelentését ; 'a zablához erősített szíj, mellyel a ló mozgását irányítják'. Ilyenek : 1496 : "Atrang et *geppluw*" ; 1526 : "Funiculos wlgo zy*Gyewplewth* de equis veredarijs" ; 1544 : "Az zablora (sic) *ǵeplöt* ; 1552 : "Hereme zy. Köthöfek. Fek-emle zy. Terhes zy. Zy *geplew*. Farham zy. Hath zy" ; 1599 : "*Geplore* es fekzarara attam". A 'kötél, fonál' jelentés sem avult el egyhamar. 1588 : "Halonak polyanak walo *gyöplöt* es zör inat" ; 1619 : "[ruha]zarazto *giepleō*". (Az adatok az OklSz.-ból valók.) A törökben a szó gyéren van adatolva, s akkor is 'kötél, fonál' : csag. *yiplik* 'coton filé', *iplik* 'fil' (PdC 552, 92) ; oszm. *iplik* 'thread ; sewing-cotton' (Hony 164) : az. *iplik* 'pamutfonál, fonál ; rost' (ARS 98) ; afs. *iplik* 'fil' (Lig.) ; gag. *iplik* 'fonál' (GRMS 204) ; tkm. *yüplük* 'pamutfonál' (TRS 373) ; kip. LN *yiplik* 'Faden' (Hou. 104 ; Kuryš. 129) ; Dur. *iplik* 'fil : filage, filasse' (Zaj. II, 85) ; Muh. *iplik* (Mel. 076). A *yiplik* alapszava a *yip* 'fonál ; kötél', mely eredetileg veláris *ï*-val hangzott (ebből még : Kāšγ. *yïpla-* 'auf dem Seile tanzen', Brock. 88) ; a *yip*-ből még *yip-äk* 'selyem'. Mindezek alapján arra lehetne gondolni, hogy a mai 'gyeplő' jelentés másodlagos, és a magyarban fejlődött ki. E következtetés nem szükségszerű, mert az átadó török nyelvben már meglehetett e jelentéstani kettősség. E mellett szól a Kāšγarī-nál az alapszót képező *yïp* kettős értelmezése : 'the long cord (*al-ṭawīla*) with which a horse is fastened up' és 'cord' (*al-ḥabl*) ; vö. Clauson, ED 870 ;

k a n t á r — a kötőfék egy változata, kenderből vagy szíjból, a rászerelt zabla segítségével a hátaslovat irányítani, fékezni lehet. Legegyszerűbb formája a zablával ellátott fék és a szekeresfék. Részei a tarkószíj, homlokszíj (párta), két pofaszíj, orrszíj (orradzó), állszíj (álladzó), ehhez járulnak az oldal- és homloksallangok (K. Kovács László: MNéprL. III, 30). A *kantár* szó első magyar előfordulása meglehetősen kései (1599). A szó ugyanebben az alakban és jelentésben megvan a szlovákban, lengyelben, ukránban (N); ha a TESz.-szel együtt ezeket magyarból való kölcsönzéseknek tartjuk, a magyar szó kronológiája akkor sem módosul lényegesen. Török megfelelői: (kései) csag. *qantar* 'ein kurzer Zügel, mit dem man den Kopf der Pferde in die Höhe hält, wenn man sie zur Tränke führt' (Radl. II, 122); özb. Q *qantar* 'bride' (Lig.). Törökből valók: mog. M *qantar* 'ua.' (Lig.); haz. B, T *qantar* 'bride' (Lig.); tdzs. *qantar bastan* (*kardan, namudan*) 'megkötni a lovat úgy, hogy a feje ne érje el a jászolt; a kantárszárat a nyeregkápához kötni: leszerszámozni a lovat (hogy pihenjen)' (TRS 485). Ugyanez a kifejezés igeként ismeretes: csag. *qantar-* 'die Zügel des Pferdes an den Sattelknopf festbinden' (Radl. II, 122); oszm. *kantar-* 'to pull up a horse' (Hony 182); tkm. *gaŋtar-* 'kipányvázni (lovat); nyeregkápához kötni a kantárszárat' (TRS 152); kirg. *qaŋtar-* 'etwas am Sattelknopf legen, so dass das Pferd den Hals etwas nach hinten halten muss (die Lage des Kopfes erlaubt dem Pferde nicht den Kopf herabzubeugen und Gras zu fressen, sie genügt, zahme Pferde zum Stillstehen zu veranlassen, ohne weiter angebunden werden)' (Radl. II, 85—6); özb. *qantar-* 'ua.' (URS 604). Törökből származik: ir. mong. *qantar-* 'tirer la bride à un cheval de sorte qu'il en porte la tête plus haut et que son cou en soit recourbé' (Kow. II, 724), 'to tie the bridle of a horse to the saddle; to pull the reins tight' (Less. 930); ugyanez a szó megvan a többi mongol nyelvben is (kalm., ord., hal., bur. stb.). Mongolból való a ma. *qangtara-* 'den Reitpferd durch Befestigen des Zügels am Sattelknopf hochbinden' (Hau. 573). Az igéből további névszói származékok: oszm. *kantarma* 'heavy curb; curb-rein' (Hony 182), tkm. *gaŋtarma* 'ua.' (TRS 152); az. *gantarya* 'kantár a zablával' (ARS 43); tdzs. *qantarï* 'egyfajta kantár, mely meggátolja a lovat az evésben' (TRS 485): ir. mong. *qantarya čilbuyur* 'une courroie que l'on met dans la bouche d'un cheval et qui passe sous son ventre où on l'attache, pour l'obliger de baisser la tête' (Kow. II, 724): a *qantarya* 'band or strap used for holding something to prevent it from bending or falling' (Less. 939) megvan az ordoszban és a burjátban is. A m. *kantár* beleillik e vándorszó soraiba; a honfoglalás után került nyelvünkbe, alkalmasint kún közvetítéssel;

b é k l y ó és b é k ó — ma főleg a *béklyó* alak járatos a ló mozgásának akadályozására szolgáló eszköz neveként; ez vaslánccal ellátva a ló két első lábára kerül, hogy meggátolja elcsatangolását, a zárral ellátott béklyók pedig a lótolvajok elleni védekezést szolgálják. A lánc két végén a ló csűdjére kapcsolható kelevéz (bilincs) négy fajtájáról l. Földes László: MNéprL. I,

241—3. A m. szópár török eredete egy pillanatig sem kétséges, a TESz. megállapítása, mely szerint a szó „bizonytalan eredetű" enyhén szólva túlzás, mögötte az a bizonytalanság húzódik meg, amely a magyar szavak egymáshoz és a törökhöz való viszonyát nem képes kellően megmagyarázni. Ám a fel nem ismert tények tények maradnak. A *béklyó* (a TESz. címszava) legrégibb adata 1590, a *békó*-é (EtSz. címszava) 1395 körül (BesztSzj.). A m. szó körüli zavarért nem tehetünk szemrehányást, a török szó körül sincs másként. A török adatok két változat köré csoportosíthatók: *buqayu* az egyik, *buqav* a másik; ez utóbbi viszont visszamehet egy korábbi *buqay*-ra, de *buqayu*-ra is. A főbb adatok ezek: ujg. *buqayu* 'fetters (of a criminal)'; Kāšγ. *buqayu* 'Strafpflock für Diebe'; Tefs. *boqayu* olv. *buqayu* 'bilincs, béklyó' (Bor. 107); Kor. *buqayu* 'fetters' (Eck. 110); hor. *buqayu* 'bilincs, béklyó, lánc' (Faz. I, 284); csag. *buqayu, buyayu, buyau* 'cèps; fers pour enchaîner', *buχayu* 'entraves pour les chevaux; fers pour les criminels' (PdC 172; 163); ujg. *buqayučï* 'jailer'; kip. Idr. *buqavuv* olv. *buqavu* (Caf. 23), Tuh. *buqayï, buqavï, buyavï* (Ata. 151); csuv. *pajav* 'rövid vastag kötél'; az. *buχov* 'béklyó' (RAS 148); tkm. *buχav* 'béklyó' (AB 111); *buqav* 'nyakörv' (AB 226), 'ezüst női nyaklánc' (TRS 118); kip. Dur. *buyav* 'fers, chaînes' (Zaj. I, 60); örm.-kip. *bïyov* 'fers, chaîne', *bïyóvlan-* 'charger de fers' (Tryj. 148); kar. T *buyov* 'Kette, Fusseisen' (Kow. 172); kar. L *buhow* 'Fesseln, Kette' (Mard. 27); kmk. *buyau* 'Kette, Fessel' (Németh 104; RKS 322); krcs. *buyou* 'Pferdefesse' (Pröhle 95; RKBS 218); nog. *buyau* (NRS 88); kkalp. *buyau* (RKkS 326); ir. özb. *boyov* (URS 99); bask. *bïyau* 'béko, bilincs' (BRS 126); tat. *bogau* 'béklyó (lovon); bilincs' (TRS 75); kirg. *boyō* (KRS 1940, 90); kzk. *bûyau* 'fetters, irons, manacles; (fig.) yoke' (Shnit. 66). A szó korán átment a mongolba: MTT *buqa'u* 'Schandkragen' (Haen. 21); ir. mong. *buyulya, buulya* 'yoke, whippletree; horse collar' (Less. 131), *buγuu* 'bracelet, ornement du poignet', *buyulyan* 'joug' (Kow. II, 1160); kalm. *buγū* 'Armband (der Frauen), seltener: Halsband; Ruderriemen' (Ramst. 58); ord. *вγgγ* 'bracelet' (Most. 91). A tör. (-mong) szó jelentése 'béklyó (lóra); bilincs (büntetés); ékszer'. A magyarban a két első jelentés megtalálható; a TESz. megfeledkezett a 2. jelentés rögzítéséről, mely az ÉrtSz. (I, 496) szerint 'bilincs, rablánc'. Hasonló mostoha sorsra jutott a *béklyó ly*-s alakjainak hiteles rögzítése. Az ÚMTSz. (I, 399—400) a *béklyó* címszó alatt egyetlen *ly*-s adatot közöl: *békólyát* (!); e látszólag jelentéktelen apróságon fordul meg a magyar szópár egyik tagjának kifogástalan etimológiai magyarázata. A *békó* magyarázata ma már világos: forrása egy tör. *bïqay* vagy *bïqayu*. E tör. szó értékes hangtani kritériumokat tartalmaz: az első szótagban *ï* van az *u*-val szemben; figyelemre méltó a *-q-* a kipcsakos *ġ*-vel szemben. A kölcsönzés a korai ómagyarra vagy a kései ősmagyarra tehető. A *békó* magyar párja, a *béklyó* arról tanúskodik, hogy a török szó ugyanabból az *ï*-nyelvjárásból való, mint a *békó*; e nyelvjárásra vö. *bular* > *bïlar* > *Belár*. Forrása kifogástalanul lehet a kellően adatolt *buqayu*-hoz illő

bïqayu. Helyesen jegyzi meg a TESz. cikkírója: „ebből a török **burayu* ~ m. *borjú* megfeleléshez hasonlóan **béklyó* lehetett"; joggal fűzi hozzá, hogy a *j* ~ *ly* változás „szokatlan". Itt valóban egy szokatlan hangtani változással állunk szemben, s nem puszta helyesírási sajátsággal. Szokatlan, de talán nem példátlan; elegendő itt utalnunk a *qïrγuj* ~ *qïrvuj* ~ *karvaly*-sorra. A tör. *-ayu* ~ m. *au* ~ *ǫu* ~ *ju, jó* (emelkedő diftongussal) a lehetőségek határán belül áll. Mindenesetre magyar oldalon kell keresni a magyarázatot. Doerfer (TMEN II, 278) a *béklyó*-t (melyet „mellékalaknak" tekint) a bolgár **bïqïayu*-ból próbálja levezetni. Vö. Clauson, ED 314; DTS 112 (az első szótagbeli *u* helyett mindenütt tévesen *o*-t olvas); Doerfer, TMEN II, 277—8; Sevortjan, Êtim. sl. II, 248—50; Räsänen, Etym. Wb. 87 (m. *békó*, óbolgárból);

á r k á n y — kenderkócból font, ujjnyi vastag, 8—14 m hosszú kötél, pányva, hurokkal vagy fémkarikával a végén, pásztorok szerszáma állatok kifogására (MNéprL. I, 138—9). A szó a XVI. század óta ismeretes. Főbb török kifogására megfelelői: csuv. *arkan* < or. аркан; csag. *arqan* 'dicker Strick, Tau', *aryan* (Radl. I, 288, 296); krm. *arqan* 'ua.' (Radl. I, 288); gag. *arkan* (GRMS 53); tkm. *arqan* (AB 25); kmk. *arkan* 'Seil' (Németh 97); blk. *arqan* 'Strick; Lasso zum Einfangen der Pferde auf der Weide' (Pröhle 202); krcs. *arqan* (RKBS 29); nog. *arkan* (NRS 46); tat. *arkan* (TRS 39); bask. *arqan* (BRS 48); tar. *aryan* (Radl. I, 296); ir. özb. *arqōn* (URS 40); mai ujg. *aɻkan* (Mal. 81); kirg. *arqan* (KRS 1940, 47); kzk. *arqan* 'corde, rope, lasso'. A szó (< *ar-*) ige származéka, hasonló származékok: *arqaq* 'Webereinschlag', *aryač* 'étoffe tissée'. Ugyane tőhöz csatlakozik a mongolban: MTT *arqamǰi* 'Leitstrick' (Haen. 9); ir. mong. *aryamǰi* 'corde, lien, amarre, lacet; plaquet de fer qui est de chaque côté du mors de la bride, et qui ne sert que pour l'agrément' (Kow. I, 154); kalm. *arɣamdžį* 'Strick'; ord. *arɣamdži* 'longue corde dont un des bouts est attaché à un piquet et l'autre à l'animal qu'on veut laisser brouter' (Most. 28); hal. *argamž* 'kötél, szíj bőrből' (Luv. 42). Az *árkány* tájszó, a kún nyelv egykori maradványa. Vö. Doerfer, TMEN I, 121—2; Räsänen, Etym. Wb. 26; Sevortjan, Êtim. sl. I, 175—6;

b a l t a — kései feljegyzésekből ismerjük. Jelentése 1612: 'bárd; csatabárd', 1636: 'rövid nyelű fejsze'. A XV. századi *Baltha* alighanem kún személynév (vö. TESz.). Török eredetű vándorszavainknak abba a kategóriájába tartozik, amelyet az egymást váltó török népelemek megerősítettek vagy éppen felújítottak. Az oszm. *balta* kún eredetű szavunkat új életre támasztotta. A török régiségben a szó *baltu* és *baldu* alakban jelentkezik (az ujgúrtól a karahánidáig bezárólag); vö. Clauson, ED 333. Doerfer (TMEN I, 190—200) Gomboczcal szemben a m. *baltá*-t nem tartja ócsuv. eredetűnek, mert a tör. szó régi alakja *baltu*. Ez azonban nem kizáró ok, mert számos esetben csuvasos elemeink éppen a nyugati török alakot tükrözik, szemben a keletivel. Doerfer fenntartását mégis osztom — kronológiai meggondolások alapján. Vö. Räsänen, Etym. Wb. 61 (m. *balta*). Sevortjan (Êtim. sl. II, 58 a *balta* szót sajátságosan a *palta* címszó alá sorolta; ez a rész még nem jelent meg);

c s á k á n y — személynévi és köznévi legrégibb adata a XIV. század végéről való. A törökből soványan igazolható, de kifogástalanul: csag. *čaqan* 'hache d'arme' (PdC 278) < *čaɣ-, čaq-* 'schlagen' (Gabain, Alttürk. Gramm. 306). A csag. adat korábbi *čaq-γan*-ra mehet vissza; mint műveltségszó a lokális fonetikai kötelmektől könnyen szabadulhatott. Kniezsa (SzlJsz. 606) kipcsak sajátságai nem szükségszerűen érvényesültek e szóban. Amennyiben a szó (nem bizonyíthatóan) nem szláv, a magyarban csak kún eredetű lehet;

b i c s a k — első tulajdonnévi előfordulása (*Bichak*) 1408-ból való, köznévként 1505 óta van feljegyezve. Értelmezéséhez vö.: 1539 k.: „Iidem Saxones portaverunt vnum sablya cum vagina argentea et vnam *bychak*". Hadrovics László (NytudÉrt. 59: 84—6) kétségbe vonta a magyar szó török eredetét. Kimutatta, hogy a délszláv szó nem az oszmán-törökből, de a magyarból való, ezzel egyúttal elhárította a magyar szó balkáni közvetítésének a lehetőségét. Helyes az a megállapítása is, hogy a *bicsak* „nem lehetett közönséges kis kés, hanem valamilyen nagyobbfajta hosszabb kard". A helyette javasolt etimológia szerint a m. *bicska* egy olasz *bicciacuto* 'kétélű kard' átvétele volna, a belőle kikövetkeztetett **biccsak* nem meggyőző, és nem „borítja fel" a korábbi származtatást. Hadrovics érdeme, hogy a *bicsak* régi, eredeti jelentését előbányászta, és megtisztította a később rátapadt, mai értelmezésétől. A szó változatlanul a törökből magyarázandó, s ott a *bïč-* ~ *bič-* 'vág' *-q* képzős származéka, ahogy eddig is tartották. A helyes értelmezésnek nemcsak a magyar szó valódi jelentésének a fel nem ismerése volt az akadálya, hanem az is, hogy a törökben a *bïčaq* szó általános 'kés' jelentése mellett a 'nagyobbacska kés; kard' meglehetősen ritka. Most is csak két közvetett adatra hívnám fel a figyelmet. Az egyik Kāšγarī-nál található: a török szó alakja itt *bïčāk*, jelentése pedig általában 'knife', olykor azonban 'ar. *sayf*; sword' (Clauson, ED 293). Megjegyzendő, a kúnban a *bïčaq*-nak a 'kés'-en kívül van 'tőr (dagger)' jelentése is (uo.). Doerfer (TMEN II, 427) nem ismeri a magyar szó eredeti jelentését, s a magyar szerzőktől eltérőleg — indokolatlanul — oszmán-török eredetűnek tartja a m. *bicsak*-ot, melyet nyomban össze is köt a *bicska* szóval, s mind a kettőt, Halász szótára alapján, 'Klappmesser, Schnapmesser' mai jelentéssel könyveli el. A kún *bïčaq* 'tőr' elgondolkoztat; a nagyobbacska tőrnek is van hüvelye, fogantyúja, és arannyal, ezüsttel, ékes kövekkel díszíthető. *Bicsak* szavunk kún eredetű;

b i c s k a — az előző szóhoz hasonló a története. Szintén elég kései időből származnak a rá vonatkozó első adatok. Figyelemre méltó, hogy a szónak régebbi és mai jelentése nem pontosan fedi egymást: a régebbi 'tőr', majd 'cipészkés', az újabb 'zsebkés'. A TESz. szerint a m. *bicski* hangtanilag megfelel a tör. *bïčqï*-nak, de kései előfordulása miatt aligha származtatható belőle.

Ellenkezőleg, a kései származás miatt maradt meg a tővégi rövid magánhangzó, mert olyan időben került a magyarba, amikor a veláris *ï* már ismeretlen volt, s amikor a tővégi rövid magánhangzó eltűnése rég befejeződött. Ekkor a szóvégi rövid veláris *ï*-t hanghelyettesítéssel vagy palatális *i*-vel helyettesítették, vagy *a*-t ejtettek helyette, mint azt fentebb már jeleztem. A *bicska* kún jövevényszavaink közé tartozik;

b u z o g á n y — régi alakja *buzgán(y)*, jelentése 'bunkós fegyver; Keule, Streitkolbe'. Pl.: 1424: „Vnum baculum ferreum *buzgan* nominatum"; 1430: "Cum Claua wlgo Buzogwan vocata"; 1548: "két *buzgany* és eg heges tőr" (OklSz.). A *buzogány* korábbi *buzgan*-ból keletkezett; a mássalhangzó-torlódás feloldására vö. *buruján* < *burján*, *bögöre* < *bögre*; Bárczi, Htört.[2] 141. A török szó a *buz-* 'tör, zúz' ige *-γan* képzős, főnevesült, igenévi származéka (ugyanúgy, mint a *csákány*). Az alapszóra vö. kún CC *buz-* 'sprengen, zerbrechen, vernichten' (Gr. 70). A szó a fenti értelemben nem mutatható ki a mai török nyelvekben, amihez nyilván nagyban hozzájárult az is, hogy igenévi származékkal van dolgunk. A *buzγan* 'zúzó (fegyver)'-t jelenthetett, mint az ujg. *bazγan* < *bas-γan* 'a blacksmith's hammer' (Clauson, ED 390); jelentéstanilag vö. m. *verő* 'kalapács' (OklSz.). *Buzogány* szavunk kún eredetű.

A fentiek alapján megállapítható, hogy szókészletünk vallomása szerint a lovasnomád életforma lényeges vonásaiban a török hatás előtt már kialakult, s a lóra, lószerszámokra, fegyverekre vonatkozó terminológiában a török hatás jelentéktelen, ami kevés mégis kimutatható, az zömében későbbi keletű, s a kún nyelvből származik.

5. *Törökös műveltség*

A vándorlás korának kezdetétől a honfoglalásig terjedő félezer év alatt a törökség nem játszhatott számottevő szerepet a magyarnak lovas néppé alakításában. Ám nem kétséges, hogy ez idő alatt, annak különösen második felében (ezt ismerjük jobban) félreismerhetetlen az a sokrétű hatás, melyet a török gyakorolt a magyarra.

Miből táplálkozott a szinte elsöprő erejű török hatás? Pontos információk hiányában feltevésekre vagyunk utalva. A szórványos adatokat mérlegelve aligha tévedünk, ha e hatás forrását abban keressük, hogy a magyar nép évszázadokat töltött török nép(ek) nomád impériumának határain belül, a függőségi helyzet különböző fokozatait megjárta, végül is a történelmi viszonyok szorító hatására a szakításon keresztül az önálló, független út keresésére kényszerült.

Aligha kételkedhetünk abban, hogy török hatásra alakult ki a magyar törzsi szervezet. Ez a jellegzetesen török katonai és egyben társadalmi formáció a török népek feltűnésével egyidős, kronológiailag ez a vándorlás korának

kezdeti éveire tehető. Már jó értesülésekkel rendelkezünk az i. sz. 600 körüli idők *t'ie-lê* törzsszövetségeinek összetételeiről. Rövidesen követik őket más török törzsszövetségek, közülük első helyen említhetjük a *toquz oyuz*-ok és az *on uiyur*-ok törzsi listáit. Konstantinosból megismerjük nemcsak a magyar, de a besenyő törzsek neveit is (Moravcsik, Bíborbanszületett 166—9, 174—9). Valamivel későbbi időből származik az oguzok vagy úzok 22 (Kāšγarī), illetőleg 24 (Rašīdu-'d-Dīn) törzsének a jegyzéke.

Sok szó esett már a török törzsek, törzsszövetségek ingatag, könnyen változó szerkezetéről. Elég, ha most csak arra utalunk, hogy a magyar törzsek száma (nem számítva a csatlakozó kabarok három törzsét) a honfoglalás előtt nem hét, de nyolc volt; a nyolcadik törzs oly módon tűnt el, hogy a létszámban erősen lecsökkent *Kürt* és *Gyarmat* törzset egyesíteni kellett. A magyarok korábbi nyolc törzsével azonos módon nyolc törzset számláló besenyőknek a XI. század elején 13 törzsük van. Vö. Ligeti: MNy. LXXV, 36—8 és MNyTK II, 435—7.

A magyar törzsek kialakulásának és helyének meghatározása fogas kérdés, felderítésére komoly kísérlet nem történt. A régi magyar törzsekről leghasználhatóbb régi forrásunk Konstantinos tájékoztatása, melyet bizony gyakran félre is magyaráztunk. A kazár kagánnal tárgyaló magyar fejedelmi személy *Levedi*, vele kezdődik *Árpád* családjának az ismerete. A róla elnevezett magyar szállásterületet nevezzük *Levédiá*nak, Konstantinos nyomán. Ez rendben is volna, bár szokatlan, az egykori magyarok aligha használták ezt a földrajzi meghatározást. Amikor azonban mi ezt az anakronisztikus elnevezést visszavetítjük a Levedit megelőző időkre, nemcsak a filológiai (egyúttal történeti) hűség ellen vétünk, de akaratlanul is útját vágjuk annak a kérdésnek: mi is volt a helyzet a Levedit megelőző időkben?

Meglehetősen sovány az, amit a hét magyar törzsről tudunk. Forrásunk ismét Konstantinos, aki értesüléseit *Bulcsu*tól és *Termacsu*tól (*Tormás*tól) nyerte. Érdemes ezt egybevetni azzal, amit e forrás a besenyő törzsekről közöl: nyolc törzsük van, ez ugyanannyi tartományt jelent, megtudjuk a régi hazából való kiűzés előtti nyolc törzsfőnek (*μεγάλος ἀρχῶν*) nevét; megtudjuk, hogy azok halála után unokaöccseik lettek az utódaik. A nyolc tartomány negyven részre oszlik, és vannak kisebb fejedelmeik is. A nyolc törzs (tartomány) közül négy a Dnyeper folyón túl, négy pedig a Dnyeperen innen lakik. Érdemes volna egyszer ezt a besenyő hazát közelebbről is megvizsgálni; nem is olyan régen ez a nyolc magyar törzs hazája volt.

Konstantinosból megtudjuk ugyan a hét magyar törzs nevét, de szó sincs arról, hogy kik e törzsek jelenlegi (vagy ekkor volt) vezérei. Van-e negyven vagy valamennyi altörzsük, netán azokat igazgató kisebb fejedelmeik? Hol lakik az új hazában a hét magyar törzs? Bulcsuék minderről nem nyilatkoztak, nem mintha tudott dolgokat el akartak volna hallgatni, hanem mert 950 táján már nem volt meg a hét törzs, az ország különböző részeire szét voltak telepítve (talán települve), nem voltak, nem lehettek törzsfőik, altörzsekről vagy

azok főnökeiről (ha voltak is valaha náluk is ilyenek) nem tudott már senki sem, nemcsak Bulcsuék. A feltett kérdésekre nincs egyöntetű felelet, s az őstörténet érdemes kutatói a X. századi magyar törzsi és nemzetségi viszonyokról folytatott vitáikban próbálják megtámadhatatlan nézetüket kialakítani.

Elég korán felismerték, hogy a magyar törzsneveket helyneveink megőrizték (Szabó Károly 1851; Nagy Géza 1910). Ennek kettős következménye lett. Először is őstörténészeink közt parázs vita alakult ki e helynévadás kísérő körülményeiről; jó tájékoztatót nyújt e kérdésről Kristó Gyula, Törzsek és törzsnévi helynevek: MŐstTan. 211—3. A másik, nem kevésbé kényes kérdés a törzsnevek nyelvi értelmezése. A kezdeti idők amatőr kísérleteit figyelmen kívül hagyhatjuk. A Konstantinos-féle nyolc magyar törzs utolsó magyarázata Németh Gyulától származik (HonfKial. 233—77): jeles turkológusunk e neveket törökből magyarázta, a *Nyék* kivételével, sőt a *Magyar* finnugor (ugor) alapszavát is török képződménynek tartotta. Szellemes, de bizonyíthatatlan elméletével könnyű volna szembeállítani (nem is egy) másféle magyarázatot, ez azonban most nem lehet feladatunk. A finnugornak ítélt *Nyék* (és ide sorolandó minden más véleménnyel szemben a *Magyar* és a *Megyer* is) kivételével a többi mind török eredetű volna. Az azonban aligha kétséges, hogy ha a két törzs kivételével a többi hatnak nemcsak a neve, de nyelve is török lett volna, az a finnugor eredetű magyar nyelv halálát okozta volna. Lehet, hogy a hat név közt valóban van török eredetű is, ilyennek gondolom a *Tarján* és a *Jenő* nevet; a török törzsnév mögött azonban magyarul beszélő magyaroknak kellett lenniük. Különben a felvetett névmagyarázatokkal szemben turkológiai fenntartással kell élnünk. A *Gyarmat* névvel kapcsolatban már korábban jeleztem, hogy figyelmen kívül hagyott nyelvi és jelentéstani nehézség miatt a javasolt magyarázat elfogadhatatlan (Gyarmat és Jenő: NytudÉrt. 40: 230—9 és MNyTK II, 56—61); Németh Gyulát érveim meggyőzték (ALingu. XVI, 1966, 13—4). Lehet, hogy a *Gyarmat* mégis török eredetű törzsnév, a törzs tagjai azonban nem lehettek ezúttal sem törökök. Kezdettől fogva elfogadhatatlannak tűnt számomra a *Kürt* és *Kér* magyarázata, bár bámulattal adóztam a bennük megnyilvánuló gazdag fantáziának. Úgy vélem, nem értek meg a feltételei a magyar törzsnevek elfogadható magyarázatának, nehéz szívvel le kellett mondanom tehát azok beiktatásáról a következő listákba.

Alighanem új módszerrel kell megkísérelni e nevek értelmezését, s eleve le kell mondanunk arról a sebezhető módszerről, hogy e nevek török eredetűek és csak törökből magyarázhatók.

Nem segíti éppen a magyar törzsnevek értelmezését, hogy ugyanazon görög szövegnek besenyő törzsnevei világosan felismerhető rendszert képviselnek. A részletek vitás pontjai ellenére megállapítható, hogy a nyolc törzsnév mindegyike kettős tagozódású, belőlük az egyik (ló)színnevet, a másik valamilyen méltóságnevet tartalmaz. Bár az utóbbi kategória értelmezése ellentmondásos, mert a méltóságnevek java része pretörök idők alig elemezhető előzményeire nyúlnak vissza, a színnevek egyértelműen török nyelvűek. Az oguz törzsnevek ma elérhető legrégibb, XI. századi változatukban is félreismerhetetlenül török nyelvi gyökerűek.

A következőkben régi török elemeinket tárgyi rendbe szedve próbáljuk áttekinteni (ezúttal sem törekedhetünk teljességre). Az egyes szakaszok címe után előbb az oda sorolható szavakat vesszük számba, majd közülük külön is megvizsgáljuk azokat, amelyekhez érdemi hozzáfűzni valónk van. Ugyanaz a címszó olykor több szakaszba is besorolható, e lehetőséggel azonban nem éltünk.

Előre kell bocsátanunk, hogy a sorra kerülő szakaszok közül kettő igen kényes, kényes, mert döntő fontosságú nyelvi anyagnak csak a csökevényeit tartalmazza. Közülük az első a régi törzsi rendet érinti, a második a vele — úgy látszik — elválaszthatatlanul összefüggő pogány hitvilágot. A régi világ felett eljárt az idő, harcos védelmezői (Koppány, Gyula, Ajtony, Vata) hasztalanul próbálták visszahozni a régi rendet. Az erős központi hatalmat megvalósító feudális királyság s a vele elválaszthatatlanul összefonódott kereszténység tűzzel-vassal pusztította, tiltotta a letűnt „pogány világot". A régi rend intézményeinek, az üldözött egykori pogány hitvilágnak a terminológiája apránként kikopott szókészletünkből. Ezek között minden valószínűség szerint voltak török eredetű szavak is, de még az emlékük is örökre elveszett. Érdekes megfigyelni, hogy az egykori hitvilág szavai nem mind jutottak erre a sorsra; a kereszténység új tartalommal feltöltve, egy részüket megmentette, és beépítette a frissen kialakuló magyar nyelvű keresztény terminológiába; ismeretes, hogy e sajátos magyar példa nem áll magában.

6. *Törzsi rend, nomád társadalom*

gyula, kündü, karcha, csősz, nyögér, kalóz;
árok, kapu, sereg, tábor;
ál, orv, kín, bilincs, törvény, tanú, tolmács, bér, kölcsön;
betű, ír, szám, tömény, bélyeg, ok, ész, idő, kor;
gyarló, ildomos, csökönyös;
koboz, örül, őrül.

gyula — a kazár eredetű magyar szakrális fejedelemség idején a valóságos hatalmat gyakorló fejedelem címe, melyet mohamedán források (872-re visszamenő szöveg alapján) *ǰila* [ǰlh] alakban őriztek meg; Konstantinosnál e cím γυλᾶς, melyet *yila*-nak olvasunk és *gyila*-nak értelmezünk. E címről terjedelmes bibliográfia volna összeállítható, a róla szóló vita meglehetősen meddő, mert hitelt érdemlő török alakja máig nem mutatható ki. Itt is nyomatéko-

san utalunk azonban arra, hogy azonos vele a harmadik besenyő törzs nevében található *γύλα* (*χαβουξιγγυλά*), melyet alighanem *yīla*-nak kell helyesen olvasni; a görög átírás ugyan megengedné a *gyila* értelmezést, de a besenyő nyelvről való mai ismereteink nem. A két nyelvben előforduló méltóságnév összecsengése aligha véletlen; azt kell gondolnunk, hogy a besenyő—magyar kapcsolatok nemcsak ádáz ellenségeskedésből állottak, meglehet, hogy mind a ketten egy harmadik, ma ismeretlen forrásból merítettek. Árpád volt az utolsó valóságos *gyula*; 950 táján is élt még a cím, afféle bírói rangot képviselt, ami valamivel több volt, mint a *karcha*. Vö. LIGETI: MNy. LXXV, 130—1, 269—71 és MNyTK II, 443—4, 465—7;

k ü n d ü — főkirály a szakrális királyság rendszerében. Egyetlen hiteles forrása a *jila* címet megőrző mohamedán forrás, s annak folytatói. A címről nem esik szó már Konstantinosnál sem; magyar források is csak tulajdonnévként ismerik. Bár a méltóságnév végső forrása itt is homályba vész, az viszont világos — és jelen esetben ez a lényeg —, hogy közvetlen forrása a kazárban van, ahol e név egy főméltóságot jelent. A kérdés mai állapotát nemrégen tárgyaltam (MNy. LXXV, 267—9 és MNyTK II, 463—5), az ott mondottakhoz mindössze egy apró megjegyzésem volna. A kazár hadifogolyból lett híres hadvezér neve *Kündäčik* és *Kündäč*; a két változat — helyesen — *Kündä* alakra megy vissza, az elsőben *-čik*, a másodikban *-č* kicsinyítő képzővel van dolgunk. Vö. GOLDEN, Khazar Studies I, 202—4;

k a r c h a — kabar méltóság, a kései gyulánál kisebb rangú bíró. Karcha volt Bulcsu, az volt az apja, Kál is. E méltóságnévnek máshonnan nem ismerjük párját. A PAIS-féle magyarázatnak szótani és jelentéstani nehézségek állják az útját. Vö. MNy. LXXV, 271—2 és MNyTK II, 467—8;

c s ő s z — a XIII. század eleje óta ismert méltóságnév e szó eredeti jelentése, amely a türk rovásírásos feliratokig vezethető vissza, ahol *čabïš* alakban található és 'aide-de camp' a jelentése (TEKIN 322). Azok közé a méltóságnevek közé tartozik, amelyek értéke az idők folyamán fokozatosan csökkent. A hangtani megfelelés kifogástalanul kipcsakos, jelentéstani szempontból a korábbi megállapítás azonban némi módosításra szorul. Mint fentebb jeleztem, CSÁNKI a *csősz*-t Árpád-kori okleveleinkben 'királyi tárnok'-nak értelmezte. A TESz. tovább pontosítja ezt a meghatározást, eszerint a *csősz* 'a királyi háznak szánt állatok kezelésével volt megbízva'. Az OklSz. szerint a *csősz* a. m. 'vagiator, custos siluarum et pratorum; Feldhüter'. E meghatározás a NySz.-ból való. s az ott közölt példákat fedi is. Az OklSz. adataival ez a meghatározás nem egyeztethető össze, sőt a legrégibb oklevelekre vonatkozólag a TESz. meghatározása sem kielégítő, mint azt HECKENAST (Szolgálónépek 11, 20. jegyz.) megjegyezte. Szerinte a *csősz* az Árpád-korban „kikiáltó, hirdető, börtönőr (berten), latinul *preco*". A királyi csőszök ispánja (comes preconum domini regis) magas udvari méltóság volt. A királynő csőszeinek külön comese volt, a várispánságok csőszei megyénként a *maior preconum*-ok alá tartoztak. HECKENAST rámutatott

arra is, hogy csőszök igen sok helységben éltek, ezek közül többet lakóinak foglalkozásáról neveztek el; érdekes e helységek rövid listája. A TESz. szerint a *csősz* kún-besenyő jövevényszavaink közé tartozik. Kívánatos volna a jövőben ezt a félrevezető meghatározást kerülni. Ha etnikailag nem tudjuk közelebbről meghatározni a szó eredetét, elég kipcsakos jellegére utalni. De kún és besenyő közt történetileg nagy a különbség. Igen kevés azon szavainknak a száma, melyek igazolhatóan besenyő eredetűek. Ezzel szemben számos szavunk kétséget kizáró módon a kúnból került nyelvünkbe, kár ezek eredetét a besenyő hozzáadásával elködösíteni. Ami a *csősz* értelmezését illeti, nyilvánvalóan mindegyik meghatározás helyes, a köztük mutatkozó különbség kronológiai okokra vezethető vissza. A *csősz* leginkább helynevekben fordul elő (ennek okát HECKENAST érdekes kis monográfiája teljes mértékben megvilágítja), mégpedig meglepő módon igen korai dátumok kíséretében. Úgy tűnik, hogy a helynevek egy része a kúnok bejövetele előtti időből származik, ha ez igaz (érdemes lesz ezt a jövőben gondosan ellenőrizni), akkor *csősz* szavunkat nyelvünk besenyő elemei közé sorolhatjuk;

n y ö g é r — mongol mintára létrehozott, kún katonai alakulat IV. v. Kún László idejében. Kár, hogy a TESz. nem vette fel (elavult) szavai közé;

á r o k — a török adatok általában 'öntöző-csatorna', 'mesterséges öntözésre vizet vezető árok' jelentésben ismeretesek. A régebbiek ezek: Kāšγ. *arïq* 'Fluss, Kanal' (BROCK. 11); Rabγ. *arïq* 'Bewässerungsgräben, durch welche man das Wasser auf die Felder leitet' (RADL. I, 269); Tefs. *arïq* 'folyó, csatorna' (BOR. 58); hor. *arïq* 'ua.' (FAZ. I, 63); csag. *arïq* 'öntözőcsatorna', *arïq bašï* 'árok-fő', *arïq ayaqï* 'árok-vég (láb)' (PO.: MA 343); oszm. *ark* 'irrigation canal' (HONY 18); krm. *arïq* (RADL. I, 269); az. *arχ* (ARS 19); tkm. *arïq* (AB 11), *ārïk* (TRS 13); kip. Idr. *arq, aruq* 'folyó' (CAF. 5), Tuh. *arïq* (ATA. 141); Bul. *aryγ* 'rivière' (ZAJ. 8); tat. *arïk* 'öntözőcsatorna' (TRS 41); özb. Qt. *ārïq* (LIG.); nog. *arïk* (NRS 49); kirg. *arïq* (KRS 1940, 51); kzk. *arïq* 'irrigation canal or ditch' (SHNIT. 25); turki *arïq, aruq* (RADL. I, 278, 289); mai ujg. *erïq* (MAL. 149); csuv. *arïk* 'öntözőcsatorna' < or. арык. A szó tovább vándorolt a törökből az iráni (perzsa, kurd), a finnugor (cseremisz), a mongol, a balkáni és a kaukázusi nyelvekbe. A törökből csak a XI. századtól van kimutatva (a magyar ennél régibb), és nincs kifogástalan etimológiája. Az 'öntözőcsatorna' jelentésű *arïq* szó szerepe különösen közép-ázsiai területeken igen nagy (BARTOLD, K istorii orošenija Turkestana). DOERFER teljes joggal veti fel, hogy a lovasnomád törököknek semmi szükségük nem volt a mesterséges öntözés műszavaira. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a m. *árok*nak sem volt köze kezdettől fogva az öntöző gazdasághoz. Okleveleinkben számos alkalommal történik említés árokról, annak része az *árok feje* (*aruk fee*; törökül *arïq bašï*), valamint az *árok tõve* (*aruk tue*; törökül *arïq ayaqï* 'az árok lába'). Figyelmet érdemel még 1095: „Uertitur ad sabulosum munimentum qui uulgo dicitur *humuch aruk*"; 1183: „inde ad *quesarc*"; 1250: „ad vnum

fossatum et foueam *arukhat* dictum" ; 1211 : „Uenit per arundineta usque ad *Arokzeg*" ; 1339 : „Iuxta quoddam fossatum *Hozyuaruk* vocatum" ; 1342 : „Venit ad vnum locum *Arukzad* vocatum" ; 1379 : „In *arukkuz* due sessiones" ; 1297/1389 : „Peruenit ad fossatam paganorum que wlgariter *Pagan aruk* dicitur" ; 1386 : „Datum in descensu phylisteorum *Arukmellek* vocato" ; 1462 : „Quandam metam a *sarcanarokya* vocatam" ; 1498 : „Particulam terre *Ewrdegharkya* vocate". A magyarban az *árok* eredetileg az országhatár védelmi rendszerének része volt. Mint ismeretes, az ország határán a behatolásra alkalmas helyeken akadályokat emeltek, amelyek főleg lovasok közlekedését voltak hivatva akadályozni vagy éppen meghiúsítani. Ezek az akadályok a szükségnek megfelelően részint árkokból vagy sövényekből, földhányásokból, sáncokból, részint kövekből, ledöntött fákból képezett torlaszokból álltak. Ezek voltak a *gyepű*-k (indagines). A honfoglalók az új hazában készen találták a határokat védő gyepűket (az Európa-szerte ismert és használatos volt). Maguk csak birtokba vették a már meglevő védelmi rendszert, megerősítették. Újításként megkétszerezték a gyepűrendszert : a valóságos, belső gyepűktől jóval kijjebb egy külső gyepű-védelmet is létesítettek ; a kettő közötti terület, a *gyepűelvé*-t vagy *gyepély*-t, lakatlanná tették. Másik újításként a gyepűk védelmét soha nem bízták a helyi lakosságból verbuvált őrökre, hanem csak betelepült rokon népelemekre, besenyőkre, székelyekre ; e szemükben megbízható, szabad emberek különféle kiváltságok birtokában látták el a gyepűk védelmét. Vö. Tagányi Károly, Gyepű és gyepűelve : MNy. IX, 97—104, 145—52, 201—6, 254—66. A magyar ősök számára nem lehetett meglepetés a határvédelemnek ez a formája, mégpedig nemcsak azért, mert a honfoglalás előtti kalandozásaik során találkoztak vele, hanem főleg azért, mert a régi hazában, az Etelközben, sőt talán már Levédiában maguk is használták az árokkal, sáncczal való határvédelmet éppúgy, mint török szomszédaik, a besenyők és a kazárok, sőt alkalmasint az alánok is. Könnyen meglehet, hogy az alán eredetű *verem*, melynek *árok* értelme is van (vö. TESz. ; OklSz. : 'fossa, fovea') szintén beletartozott a *gyepű*-terminológiába. A tör. *arïq*-ról l. Clauson, ED 214 ; DTS 52 ; Doerfer, TMEN II 52—3 ; Räsänen Etym. Wb. 28 (m. *árok* 'Graben') ; Sevortjan, Ètim. sl. I, 187—9. EtSz. honfoglalás előtti jövevényszónak tartja, a SzófSz. ugyanezen a véleményen van, de helyesen megjegyzi, hogy nem sorolható kún-besenyő elemeink közé. Jelentéstani szempontból érdekes emléke a nyugati törökségnek ;

k a p u — Bárczi (Szók.² 77) szerint a *sátor, karó, kút* társaságában a *kapu* „a putrilakásnál fejlettebb nomád szállásra" mutatna. Szavaink mai jelentése bizony gyakran félrevezet bennünket, amikor azok eredetét, korábbi értelmezését kutatjuk. Időbe került, míg a *kapu* mai tartalmához jutott. Tagányi rámutatott arra, hogy a gyepűk szakadatlan láncolatát hadi- és kereskedelmi utak szakították meg. Ezeket az átjáróhelyeket *kapu*-nak, az ország kapuinak (porta regni) hívták. Földrajzi helyzetük szerint ezeket

cseh, lengyel, orosz vagy német kapunak nevezték. Rogeriusra hivatkozva Tagányi azt is közli, hogy e nyitva hagyott út-átjáró kapuk védelmére a kőből épült épületek tornyokkal voltak ellátva ; a sikeresebb védelem érdekében több kőkapu is követte egymást. (Tagányi, i. m. 99). A Meszesi kapuról Anonymus (SRH I, 64 : 22) írja : „*incole terre iussu eorum* (Tétény, Horka és vezértársaik) *portas lapideas edificaverunt et clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt*". OklSz.-ból : 1347 : „*Kapurew*" ; 1347 : „Vadit ad porticum seu transitum *Nemethkapu* vocatum in fossato inter Ciuitatem Redege et terram Belmura" ; 1352 : „Ad metam *Keukapu* dictam" ; 1389 : „Annectit quendam locum *Vaskapu* vocatum". (Több hódoltság korabeli *Dömörkapu* 'Vaskapu' nevű helységünkről l. Kiss Lajos, FöldrNEtSz. 186.) A türk rovásírásos forrásokból jól ismerjük a Balkh és Szamarkand közt fekvő *Tämir qapïγ*-ot (Tekin 379). A vaskapu részévé válhatott egy nomád határokat védő rendszernek, de attól függetlenül könnyen védhető hegyi, folyami átjáró-szűkület is viselhette ezt a nevet. Valószínű, hogy a védelmi rendszeren keresztülhaladó közlekedést biztosító kapuk már a honfoglalás előtt is forgalomban voltak a magyaroknál. Írásos forrásaink erre vonatkozólag nincsenek, de arról tudunk, hogy ezek a nomád népek lakatlan területekkel biztosították egymással érintkező országaik határát (Tagányi, i. m. 104). A besenyők országának a távolsága 950 táján az úzokétól és a kazárokétól öt napi, az alánokétól hat napi, a magyarokétól négy napi út volt (Moravcsik, Bíborbanszületett 168—9). E sajátos határvédelem csak a pontusi steppék szűkre szabott területén alakulhatott ki, az Uráltól keletre elterülő nagy, füves pusztaságon a legelőkért és a hatalomért való harc más körülmények között zajlott le. A *kapu* török és mongol megfelelőiről fentebb már szóltunk ; hozzáfűzhetjük, hogy a *qapïγ, qapaγ* mellett (amely széles körben, idegen nyelvjárásokban is elterjedt) a *qapqa* a kipcsakos nyelvjárásokra jellemző. Különösképpen nem meglepő, hogy a török nyelvekben az általánosan elterjedt 'ajtó, kapu' mellett nincs adatunk a gyepűrendszer sajátos 'kapu' jelentésére ; az is érthető, hogy e rendszer elhomályosodásával a magyarban is az 'ajtó, kapu' jelentés vált általánossá ; ezt az újabb jelentésmódosulást a hódoltság korában az oszm. *qapu* végleg megszilárdította. Vö. még Clauson, ED 583 ; DTS 420—1 (*qapaγ, qapïγ, qapuγ*) ; Doerfer, TMEN III, 370—1 (a m. *kapu* szerinte inkább oszm. eredetű ; a csuv. *χapχa* < tat.) ;

s e r e g — hangtani tekintetben a szókezdő és szóvég jó ideig összebékíthetetlennek látszott ; ma már világos, hogy a köztük mutatkozó ellentmondás látszólagos, és hogy a szó honfoglalás előtti török elemeink közé sorolható. A hangtani bonyodalom miatt elkerülte figyelmünket, hogy *sereg* szavunk jelentéstanilag is valamelyest kitáncol a sorból. Török megfelelője, a *čärig* ugyanis minden régi és mai nyelvben egyöntetűen katonai műszó : eredetileg 'hadrend, csatarend' a jelentése, később, a *sü* 'hadsereg, katonaság' elavulásával, kikopásával átvette annak a jelentését. A magyarban a szó a XIV. század

végén jelentkezik (tulajdonnévi előfordulásai bizonytalanok, idevonásuk kétséges), mégpedig így: *sereg or* (= orr) 'acies', *sereg* 'legio', *sereg* 'cetus' (BesztSzj. 164–6). Vagyis a (katonai) 'sereg'-gel egy időben jelentkezik a 'gyülekezet' jelentés; mi több, ugyanebben a forrásban találjuk ez utóbbi értelmezésen nyugvó *seregély* madárnevet is (BesztSzj. 680). A török anyagban nyoma sincs a magyar szó másodlagos jelentésének, még a csuvasban sem (vö. AšM. XII, 57: 'войско, армия'), csak a cseremiszben, a csuvas jövevényszó itt ugyanis 'Menschenhaufen' értelemben is járatos. A magyarban mindenesetre réginek tűnik a másodlagos jelentés, az sem lehetetlen, hogy már az átadó török nyelvben is megvolt, hiszen láttuk, hogy csuvasos elemeink közt a lovasnomád hadi szervezet, harci eszközök felettébb gyéren vannak képviselve, ami van, arról is kiderült, hogy aránylag kései, kún forrásból került hozzánk. Márpedig a *sereg* honfoglalás előtt elemeink közül való:

o r v — török eredetét tagadni bajos, de problémás etimológiáink közt tartják számon. A szó valóban nem viselkedik szabályosan. Közelebbről szemügyre véve a m. szó történetét feltűnik, hogy legelső adatai meglehetősen késeiek: a XIV. század második feléből származnak (megkérdőjelezett tulajdonnévi előfordulásait nyugodtan törölhetjük). A TESz. szerint a m. szóban hosszú *ó* volna várható, viszont legrégibb adataink rövid *o*-t tartalmaznak. Az OklSz. egyetlen, kérdőjellel kísért *or* adatot közöl, 1403-ból; személynévről lévén szó, a kérdőjel több mint indokolt. Egyéb adatai (magyar szövegkörnyezetből): 1593, 1628: *„orr-birsagh"* ('muleta furti; Strafe des Stehlens')": 1550 k.: *„or-marha* ('furtum; gestohlenes Gut')". Az NySz. már nem ilyen egyértelmű: *or* 'fur' (BesztSzj. 172), *vruu* (SchlSzj. 656); *ohr* toluay (Hofgr. 129); *orr* (GuaryK), *orroc* (MünchK.). A magánhangzó rövidségét nem vonhatjuk kétségbe, a régi állapot tükröződik ma *oroz, orgazda, orgyilkos* származékában és összetételeiben. Más kérdés, csakugyan másodlagos-e a szóvégi *r* az *orvul, orvvadász, orvtámadás* adatokban. A feleletért érdemes újra ellenőriznünk a török megfelelőket. A szabályosan szabálytalan csuv. *vără* 'tolvaj: lopás' mellett a török régiségben *oγrï* 'tolvaj' megtalálható a rovásírásos ujgúrtól kezdve, az ujgúr jogi okmányokban (Jüan-kor), a karahánida emlékekben, a Tefsirben, a horezmiben, a csagatájban és egy sor régi kipcsak emlékben. A szónak ritka változata az *oγur* (CC kún); ebből a változatból képezték a régi török nyelvek *oγurla-* 'lop, rabol' jelentésű igéjüket, mellette ritkaságszámba megy az *oγrïla-* 'ua.'; megjegyzendő még: *oγrïn* 'lopva, orvul'. Mindezen adatok alapján valóban hosszú *ó*-t várnánk a magyarban, hogy mégsem az van, az annyit jelent, hogy nem tartozik honfoglalás előtti ócsuvasos (vagy köztörök) elemeinkhez. A kipcsak nyelvekben a $\gamma > v$ változás nem ismeretlen, így a kún CC-ben is ezt találjuk: *ovrun* 'heimlich; furtive' és *ovrula* 'ua.' (Gr. 180, 181), ennek alapján a m. szó forrása nem *oγrï*, de *ovrï* lehetett. Fel sem kell tennünk emellett egy hangátvetéses **orvï* alakot sem (a megtámogatásához szükséges adatok amúgy is hiányzanak), de arra érdemes

odafigyelni, hogy számos kipcsak nyelvben az első szótag várható hosszú magánhangzója helyett rövidet találunk: kar. T *uru* 'Dieb' (Kow. 275); nog. *urï* (NRS 92); kmk. *urū* 'Diebstahl' (Németh 152), *uruču* 'Dieb' (Németh 152), *uruču* (RKS 103); blk. *urūcu, urucu* 'Dieb, Räuber' (Pröhle 265); kres. *urlauču* 'Dieb' (Pröhle 143); tat. *uru* 'der Dieb' (Radl. I, 1658); tura *urū* 'voleur', *urla-* 'voler' (Radl., Proben IV, 96, 98); tüm. *urla-* (Radl. Proben II, 301). *Orr* szavunk mindezek alapján kipcsakos, pontosabban korai kún jövevényszavaink közé kell sorolnunk. A török szóról: Clauson, ED 90, 94; DTS 363–5; Doerfer, TMEN II, 77–8 (a m. *orv* idetartozásában kételkedik a magánhangzó rövidsége miatt); Räsänen, Etym. Wb. 357–8 (m. *orr*-ot megkérdőjelezi) Sevortjan, Êtim. sl. I, 412–4;

b i l i n c s — a XVI. század közepétől adatolva; 1558: „Emberre való vas. Beko. Bylynch" 1564: „Ferra captiuitatis *Bylinch* vocata" (OklSz.). Vö. MNy. LXI, 281–9 és MNyTK I, 127–35. A török szóról: Clauson, ED 345 (*biläzük* 'bracelet'); DTS 99 (Käšγ. 'karperec'); Doerfer, TMEN II, 313 (*biläzük* 'Armband; Flintenaufring'; kérdőjellel m. *bilincs*, az EtSz. nyomán); Räsänen, Etym. Wb. 76; Sevortjan, Êtim. sl. II, 143–5. Vasmer, REW I, 73–4 (or. eszl. *bělъčugъ* 'Armband, Ring' a XII. századtól; valószínűleg protobolgár eredetű, **bilčük*, **bilčik*);

t a n ú — a XIV. századtól kezdve jól adatolt, szövegkörnyezetben; jelentése: 1. 'testis; Zeuge; 2. testimonium; Zeugnis'. „Voltak *tanoc* mend az paztorok" (JókK. 49); „Tv *tanoc* vattoc ma" (BécsiK. 9); *„tanoc* nalkůl" (MünchK. 66); „Ne zoly hamys *tanoth* (falsum testimonium)" (JordK. 545). 1315 k. már képzett szó is forgalomban van belőle (*tonofag*). A törökben jól ismert a szó a man. ujgúrtól kezdve (*igid kiši tanuqï* 'hazug ember tanúja'); a mongol kori adásvételi stb. szerződések hitelességét tanúk (*tanuq*) igazolják nevükkel és ujjlenyomatukkal (írástudás híján); vö. Radloff, Uig. Spr. 294. Egyéb adatok: Käšγ. *tanuq* 'Zeuge' (Brock. 194); QB, Rabγ. *tanuq* 'tanú' (Mal., Pamj. 426); Tefs. *tanuq* 'tanú; tanúságtétel' (Bor. 284); Kor. *tanuq* 'witness' (Eck. 271); hor. *tanuq* 'tanú; tanúságtétel' (Faz. II, 337); csag. *tanuq* 'témoin' (PdC 209); Muh. *tanïq* 'tanúságtétel' (Bat. 68); oszm. *tanık* 'witness' (Hony 345); kún CC *tanuq, tanïq* 'Zeuge' (Gr. 234); kip. Idr. *tanuq* 'tanú' (Caf. 98); Tuh. *tanïq* (Ata. 251); Dur. *tanuq, tanïq* 'témoin' (Zaj. II, 100); örm.-kip. *tanïχ* 'témoin' (Tryj. 736); kar. T *tanïχ* 'Zeuge' (Kow. 259); kar. L *tanïk* 'Zeuge' (Mard. 61); tat. *tanïk* 'tanú' (TRS 515); tat. > cser. *tanək* 'Zeugnis; Zeuge' (Räs., TatLT. 67). A tör. szavak *tanï-, tanu-* 'tud, megismer stb.' ige szabályos származékai (aktív és passzív jelentéssel). A m. szó körül látszólag nincs probléma, feltehetően a honfoglalás előtti időkre vezethető vissza. Nehéz egyet nem érteni a TESz.-szel abban, hogy „A szó a társadalmi élet jogi vonatkozású fogalmainak terén érvényesülő honfoglalás előtti török hatás egyik bizonyítéka; vö. *kölcsön, törvény* stb.". Valamennyire meglepő, hogy a csuvasban a szó első magánhangzója nem *a*, de *ĭ*, ugyanúgy

mint a *tinó*, *tiló* (és *tyúk*) szavunk ócsuvas nyelvjárásában. Más nyelvjárásra menne vissza a *tanú* szavunk, sőt talán nem is ócsuvasos forrásból? Nem szükségszerűen, különben is jelen esetben számolnunk kell a *tanul*, *tanít* keresztező hatásával is. Egy írásbeliség nélküli, félnomád nép „jogi fogalmai" sajátszerűek lehettek. Nem beszélve most az idegen népekkel, azok vezetőivel folytatott tárgyalásokról, a velük kötött megállapodásokról, emlékeznünk kell azonban azokkal összefüggő aktusokról, pl. az esküről, melyek a törzsek főnökei közti megállapodások szentesítését is szolgálhatták (vérszerződés). A közrendűek magatartását mindezenfelül bizonyos jogszolgáltatási formák szabályozták: a bűnösöket megbüntették, a vitás („peres") kérdésekben döntöttek. E feladatokat különböző szinten működő bírák látták el. Sajnos, nem tudjuk, mi lehetett a *karcha*-bíró hatásköre, még kevésbé, hogy a nála magasabb rangot jelentő, devalválódott *gyulá*-nak mi volt a feladata. Nyilván a magyar ősök is tartottak „törvénynapokat". Az MTT ezúttal is érdekes analógiát nyújt. A haditikot kifecsegő Belgütejt a tanácskozásokból kirekesztették, és azzal bízták meg, hogy „a kívülállóknak tartson törvényt. Törvényt tartva ítélkezzék azok felett, akik veszekedésben, tolvajlásban vagy csalásban vétkeztek"; vö. fordításom 57 (154. §). A magyar „jogi terminológia" magyar lehetett. Török hatással — bizonyos korban — leginkább kazár hatású közjogi kérdésekben számolhatunk. A kabarok bírói persze kabarul bíráskodtak saját népük felett, amíg meg nem tanulták mindnyájan a magyart;

t o l m á c s — a vándorszavak közé tartozik, a magyarban sem egysíkú a története; probléma vele kapcsolatban többször is, több oldalról is jelentkezett. Személynévi előfordulásai régiek (1075-től), de bizonytalanok. Közszóként 1430 k. jelentkezik *tolmach* alakban (SchlSzj. 2204). A BécsiK.-ben *tolmácsoz-* és *tolmácsol* alakban találjuk, de merőben más gyökerű ebben: „Az ns Muztaffa passa tolmatija" (NySz.). A török nyelvekben, ha lehetséges, még bonyolultabb a helyzet, amit a belőlük kölcsönzött jövevényszavak még áttekinthetetlenebbé tesznek. Valamennyi változat a tör. *tïl*, *til* 'nyelv' származéka. A rövidség kedvéért csak a mélyhangú változatok fontosabb adatait vesszük szemügyre, minthogy ezek nyújthatnak tájékoztatót a magyar szóra vonatkozólag. Íme: csuv. *tălmač*, *tălmačă* (Ašm. XIV, 260); Muh. *tïlmač* (Bat. 72); csag. *tïlmač* 'dragoman, interprète' (PdC 265); az. *dïlmanč* (ARS 71); gag. *talmač*, *tïlmač* (GRMS 456, 482); tkm. *dilmāč* (AB 402), *dilmāč* (TRS 270; mindkét esetben palatális *i*-vel); oszm. R *dïlmaç* (TS II, 1158); kún CC *tïlmač*, *tolmač* 'Dolmetscher' (Gr. 248—9); kip. Tuh. *tïlmač* (Ata. 257); Bul. *talmaǯ* 'interprète, dragoman' (Zaj. I, 49; Zajączkowski az első *a*-t labiálisnak értelmezi, feleslegesen); örm.-kip. *t'lumač* 'traducteur, interprète' (< lengyel *tłumacz*); kar. L *tolmac* 'Übersetzer' (Mard. 65); tat. *tïlmač* (TRS 561); krcs.-blk. *tïlmač* (RKBS 628); kkalp. *dilmaš* (RKkS 208); tüm. *tïlmac* 'der Dolmetscher' (Radl. III, 1334); jak. *tïlbās* (Pek. III, 2339). Az itt felsorolt török adatok számos más nyelvbe találtak maguknak utat, felsorolásuk megtalálható az alább idézendő helyeken; itt arra utalnánk, hogy nagy számban jelentkeznek a kaukázusi és a szláv nyelvekben. Ez utóbbiaknak szempontunkból is különös jelentősége van. A török szó eredetét P. Jyrkänkallio a mitanniban próbálta megtalálni, Németh Gyula, szakember konzultálása után, ezt a merész feltevést elhárította, és helyesen, magában a törökségben kereste az etimológia magyarázatát; vö. Németh: NyK. LX, 127—32, németül: AOH VIII, 1—8. A m. *tolmács* korábbi szláv származtatását elvetve a besenyőből eredezteti azt, minthogy ugyanebben a nyelvben keresi a szláv alakok forrását is. Kniezsa (SzlJsz. 772—3) a „kétes eredetű szavak" közt tárgyalja, de végső soron ő is csatlakozik Németh véleményéhez. Doerfer nem fogadja el a besenyő származtatást, sem Bárczi (Szók.² 77) véleményét, amely szerint a szó honfoglalás előtt került nyelvünkbe valamely török nyelvből. Doerfer a Codex Cumanicusban található *tolmač* alapján — Grönbech véleményéhez csatlakozva — a kún alakot orosz jövevénynek tekinti; hasonlóképpen értelmezi a mameluk forrásokból származó elsőszótagbeli *o* (és *a*) hangzóját. A kún *tolmač* a CC második, ún. német részéből, a Hittérítők Könyvéből származik, ahol más orosz eredetű szó is akad (*izba* 'Kammer', Gr. 108); az első, olasz részben, a Tolmácsok Könyvében a szó *tïlmač* alakban van feljegyezve. A m. szó besenyő eredetét nem tudnám védeni. A besenyő *Talmač*, *Tulmač* törzs neve nem indokolja, hogy egy közszavunk forrását benne keressük, még akkor sem, ha ez a törzsből származó besenyő jövevények szálláshelyeit nálunk vagy tíz *Talmács*, *Tulmács*, *Talmacs* őrzi. Semmi sem indokolja, hogy a honfoglalás előtti török nyelvi világban otthonosan mozgó magyarok a besenyőktől tanuljanak tolmácsságot. Valószínűbbnek tűnik, hogy a *tolmács*-ot honfoglalás utáni jövevényszónak tekintsük, s forrását a kúnoknál keressük, még akkor is, ha a kúnok egy része a török szónak orosz csatornán keresztül hozzájuk került változatát ismerték és használták. A kún eredetű *tolmács* szavunkat szláv környezetünk alighanem tovább erősítette alakjában és tartósságában. Vö. Clauson, ED 500; DTS 566 (QB *tïlmačï*, olv. *tilmäči*); Doerfer, TMEN II, 662—5; Egorov, Êt. slov. 236;

b e t ű — fontos műveltségszó, de valahogy tanácstalanul állunk vele szemben. Első adata a XV. század közepéről való, igaz, okleveleinkbe tartalmilag nehezen illik. Gyökereket is soványan eresztett, a NySz. mindössze négy belőle képzett szót említ (*betűcske*, *betűs*, *betűbeli*, *kibetűz*). Két legrégibb fő jelentését már a BécsiK. tartalmazza: 1. írás, szöveg; 2. valamely beszédhang írott képe, írásjegy. Közülük csak az első fűződik — vékony szálon — a törökhöz, a második (a mai fő jelentés) magyar fejlemény. Homály fedi, hogyan került e szó a magyarba? Van-e köze a magyar rovásíráshoz? Az egész magyarságé volt-e ez az írás, vagy csak valamelyik csatlakozott törzs hozta magával? A török háttér nehezen válaszol a kérdésekre. A törökben a szó a *bit-* 'ír' ige származéka. Főbb változatai: *bitig*, *bitik*, *bitiv*, *biti*; mint Clauson helyesen jegyzi meg, általános szó mindenre, ami írott: felirat (kőre stb. vésve), könyv, levél, okmány. Adataink ezek: türk, ujg. *bitig* 'felirat', *bitig taš* 'feliratos kő';

ujg. *nom bitig* '(manicheus, buddhista) szentírás'; ujg. *bitig* 'okmány, szerződés' (Jüan-kori iratokban; Radl., Uig.Spr. 268); Kāšγ. *bitig* 'anything written (book, letter, etc.)'; 'handwriting'; 'document'; QB *bitig*; Tefs. *bitig* 'könyv, irat' (Bor. 104); Kor. *bitig* 'book, Book; inscription; ordinance, commandment', *bitig bilmägän* 'illiterate' (Eck. 101—2); óoszm. *biti* 'écrit, livre' (Zaj. I, 112); kún CC *bitic, bitüv* 'Schrift'; kip. Idr. *biti* 'könyv, írás' (Caf. 19); kún CC *bitik* 'Schrift; Buch; Lagerverzeichnis' (Gr. 61); kip. LN *bitik* 'Schrift' (Hou. 66); Tuh. *bitik* (Ata. 153) Dur. *bitik* 'écrit, livre' (Zaj. II, 81); örm.-kip. *bitik*' 'écriture, écrit, lettre, livre' (Tryj. 143); kar. T *bitik* 'Schrift; Brief, Buch' (Kow. 170); kar. L *bitik* 'Brief, Buch' (Mard. 16); hor. *bitik* (Faz. I, 251); s. ujg. *pitiγ, pitiq*, 'könyv, levél, irat' (Mal. 96). Mindezen származékok a *biti-* 'ír' igére mennek vissza, amely megtalálható a következő nyelvekben: türk, ujgúr, karahánida (Kāšγ., QB), Tefs. Kor., csag., Muh., hor., kún, kip., egyszóval a török nyelv keleti tartományában, hiányzik a nyugatiban, mindenekelőtt az oguz nyelvekben és a csuvasos típusúakban. Mint műveltségszó, itt-ott betört idegen nyelvterületre is. Megvan a mongolban is, jövevényszóként *biči-* 'ír' (< **biti-*) és *bičig* 'könyv' (< **bitig*); a szó régi, megvan származékként a tabgacsban is. Megvan a mandzsuban *bitxe* 'könyv' (a hozzá tartozó ige már hiányzik), a Ming-kori dzsürcsiben *bitχe* (Ford. Ir. n° 216, egyetlen ideogrammal; a Kin-kori kiejtés egészen más is lehetett) és *bitχe, bitege* alakban (Tolm. Ir. n° 1088, 1090, 1092—4, 1096—7). Egyesek a török szót a kín. 筆 *pi* 'íróecset' szóból eredeztetik (VIII. századi formája min *pir, bir*, ujgúr, tibeti stb. írásban fennmaradt, s az ir. mong. *bigir, bir* 'writing or painting brush' (Less. 105) máig őrzi. De figyelmen kívül hagyva az etimológia kronológiai akadályát: az ókínaiban a szó nem *p*-vel, de *pl*-lel kezdődik. Pulleyblank példái azt bizonyítják, hogy a kettős mássalhangzós szókezdet — idegen szavakban — már a Han-korban kimutatható. A javasolt szamojéd és tohár eredeztetésről vö. Doerfert. A török *bitig* és *bitik* közti jelentéskülönbségről vö. fentebb 73. l. Már Bárczi (MNy. XXXIX, 293) felvetette, hogy *betű* szavunk köztörök eredetű is lehet. Hangtanilag (< *bitig*) a szó lehet honfoglalás előtti kölcsönzés is, e feltevés mögül azonban hiányzik a kielégítő tárgyi háttér; miféle írott szövegekről lehetne szó ebben a korban? XIII—XIV. századi átvétel esetén ez a nehézség áthidalható: egyházi szövegekre illik e terminus, igaz, szóvégi *-k* (*-g*) helyett *-v*-re kell gondolnunk. E feltevést megerősíti a Codex Cumanicus második részéből, a Hittérítők Könyvéből származó kún *bitüvler aytγïnča* 'gemäss den (heiligen) Schriften' (Gr. 61). A török szóról l. Clauson, ED 303 és 299—300; DTS 103; Doerfer, TMEN II, 262—4 (m. *betű*); Räsänen, Etym. Wb. 77 (m. *betű*-t a csuv. *pĕtü* 'amulett', AšM. X, 251, szóval hozza összefüggésbe; e magyarázatot a m. szó jelentéstörténete nem támogatja); Sevortjan, Ětim. sl. II, 155—8;

ír — első adatai a XIV—XV. századból származnak, ám a szó régiségét igazolja a magyarban a belőle sarjadt igen gazdag szócsalád (vö. NySz. I,

1598—1604). Jól van igazolva kettős jelentése is: 1. 'scribo, conscribo, describo; schreiben, beschreiben, 2. képet írok; pingo; malen'. A szó régiségét, honfoglalás előtti eredetét igazolja a benne jelentkező rotacizmus. Bizonyos meggondolások alapján már korábban a középcsuvas jellegű rétegbe soroltam, ma sincs ok az újcsuvas magyarázat feltevésére; emlékeztetni kívánok arra is, hogy a szókezdő *ï-*(> *i*) nem a szókezdő ő-tör. *y*-vel, de a *ya*-val áll szemben. A kettős jelentés eloszlatja a kölcsönzés körüli idők tárgyi magyarázatának nehézségeit. Feltehetőleg eredetileg 'rajzol, fest, vonalat karcol' tapadt a szóhoz; ezt a jelentést tükrözi a csuvas is, ahol *šïr-* a.m. 'rajzolni, írni' (Paasonen 138; Sirotkin 375); ez lehetett a szó eredeti jelentése, ezt őrizte meg, kizárólag, a mongol és a mandzsu. Ez lehetett a helyzet a honfoglalás előtti magyarban is, ahol előbb 'rajzolni, festeni' értelem fűződött az *ír-* igéhez, majd 'vonalat húzni, rovást róni — írni' értelmezés következett, anélkül azonban, hogy az eredeti jelentést kiszorította volna a használatból. Főbb török adatai ezek: Kāšγ. *yaz-* 'schreiben', oguz (Brock. 83); Rabγ. *yaz-* (Mal., Pamj. 386); Tefs. *yaz-* (Bor. 133); hor. *yaz-* (Faz. I, 461); csag. *yaz-* 'écrire' (PdC 525); oszm. *yaz-* (Hony 398); az. *yaz-* (ARS 249). ajn. *yāz-* (Kow. 49); afs. *yāz-* (Lig.); gag. *yaz-* (GRMS 208); tkm. *yaz-* (TRS 807); trm. *yaz-* (Bask. 179); kún CC *yaz-* 'schreiben' (Gr. 119); kip. LN *yaz-* (Hou. 103); Idr. *yaz-* (Caf. 123), Tuh. *yaz-* (Ata. 282), Bul. *yaz-* (Zaj. II, 56), Qaw. *yaz-* (Tel. 312), Dur. *yaz-, yazïγï* (olv. *yazïčï*) 'scribe, secrétaire' (Zaj. II, 87); örm.-kip. *yaz-* 'écrire' (Tryj. 331); kar. T *ɟaz-* 'schreiben, beschreiben, vorschreiben, bestimmen' (Kow. 201), kar. L *yaz-* 'schreiben' (Mard. 34); tüm. *yas-* (Radl., Proben IV, 309); kmk. *yaz-* (Németh, 124; RKS 655); blk. *zaz-* (Pröhle 271); krcs. *ɟaz-* (RKBS 418); nog. *yaz-* (NRS 456); ir. özb. *yōz-* (URS 143); özb. Q, Qt. *ɟaz-* (Lig.). A mongolból idevalók: ir. mong. *ǰiru-* 'to draw (as a line or picture); to scratch, to strike (of a match)' (Less. 1060); kalm. *zur-* 'ritzen, zeichnen, schreiben' (Ramst. 481); ord. *džuru-* 'tirer une ligne, dessiner, peindre' (Most. 220); hal. *zura-* 'rajzol, fest; barázdál; dörzsöl (gyufát)' (Luv. 206); bur. *zura-* 'ua.' (Čer.² 263). Mongolból való ma. *niru-* olv. *ńiru-* 'zeichnen, malen' (Hau. 710) < kitaj nyj.: beszélt ma. *yuru-* 'to draw a picture, to paint a picture' (Yama. 60: 1391). A ma. szó megfelelő származékait a ma.-tung. nyelvekben l. Cincius, Sravn.slov. I, 600. Vö. Clauson, ED 984 (m. *ír-* 'to write', protobolgárból); DTS 250; Doerfer, TMEN IV, 67—71 (kételkedik a m. szó etimológiájában, a török és mongol, valamint a mandzsu szó összetartozásában); Räsänen, Etym. Wb. 198 (m. ír-);

bélyeg — a TESz. értelmezését figyelembe véve a török és szláv eredeztetés közt lebegő szó problémáit megpróbáltam közelebbről megvizsgálni (Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz: MNy. LXIII, 429—37 és MNyTK I, 343—51). Arra a végeredményre jutottam, hogy e szavunk török eredetű ugyan, de nem lehetetlen, hogy szláv közvetítéssel jutott nyelvünkbe. Ma hozzáfűzném, a szláv szó kétségtelenül a törökből származik, a magyar szó

történetében a szlávnak szerepe lehetett, ha nem is a közvetítésben, de későbbi használatában, jelentéstani módosításában. Vö. még Clauson, ED 340, (s. v. *belgü* 'sign, mark'); DTS 93 (s. v. *belgü*); Doerfer, TMEN I, 216 7 (s. v. mong. *bälgä*; m. *bélyeg* Gombocz javasolta **bilik*-hez hozzáfűzi: „besser wohl **bällik* oder ähnlich"); Räsänen, Etym. Wb. 69 (m. *bélyeg* < **bälüg*); Sevortjan, Êtim. sl. II, 108—11;

o k — közszóként csak a XIV. század óta vannak rá adataink, de kiterjedt szócsaládja biztosítja régiségét. Alig kétséges, hogy még a honfoglalás előtt került nyelvünkbe; ennek következménye, hogy magyar—török kapcsolataiban nem lényegtelen magyaráznivaló is akad. A magyarban a széles jelentésskálát tartalmazó *ok* főnév látszik a névszói (*okos, oktalan*) és igei származékok (*okoz, okul*) kiindulópontjának. A törökből azonban a főnév nem mutatható ki; ujg. *uq* 'die Meinung, Bedeutung, das Verständis' (Radl. I, 1605). Ez egyedül álló adat, hitel nélkül való, a szó ugyanis nem ujgúr, de a QB-ből származik, a Radl. idézte két adat olvasata önkényes, értelmezése hibás. Az elsőt Arat *oqï*-nak olvassa (113: 1163), a taskenti Karimov *uqï*-nak (özbeg fordítása *bilgil*, 'tudd meg', tehát ige); a másik olvasata Aratnál (428: 4256) *uγïnča*, Karimovnál (636: 4152) ugyanaz, özbeg értelmezése *imkōn bōriča* 'a lehetőség szerint' (az *u-* 'to be capable' határozói ragos alakja). Ezzel szemben az *uq-* 'tud, ért, megért' gazdagon van adatolva az ujgúrban, rendszerint a *bil*-lel kombinált páros kifejezésben: *bilmätin, uqmatïn* 'because (we) do not know or understand'; Kāšγ. *uq-* 'verstehen' (Brock. 231): QB *uq-* 'vernehmen, verstehen, einsehen' (Radl. I, 1607); Tef. *uq-* 'megért' (Bor. 324); Kor. *uq-* 'to understand' (Eck. 308); hor. *uq-* 'ért, megért; néz; figyelmesen odahallgat, számol vmivel' (Faz. II, 450); Muh. *uq-* (Rif. 112); kip. Idr. *uq-* (Caf. 112); turki *uq-, uχ-, oq-* 'to understand, to realize, to learn, to find out, to hear' (Jar. 323); mai ujg. *uq-* (Mal. 188); bar. *uq-* (Radl., Proben I, 247); alt. *uq-* (Radl., Proben I, 176);. leb. *uq-* (Radl., Proben I, 297); alt., tel., leb., sór., szag., kojb., kacsa, kirg., kzk. *uq-* (Radl. I, 1606). Számos származéka közül megemlítjük Kāšγ. után: *uqsā-* 'zu verstehen wünschen', *uqtur-* (máshol *uqït-*) 'verstehen lassen', *uqul-* 'verstehen lassen', *uquš-* 'verstanden werden', *uquš* 'Klugheit', *uquščγ* 'Klugheit' stb. A szó megvan a mongolban is, a középmongoltól kezdve: MTT *uqa-* 'merken, erkennen, verstehen, bemerken, sich etwas ausdenken, prüfen, überlegen; erkunden; verwalten' (Haen. 161), *uqa'u* 'Ausspähen, Rekognoszieren' (uo.); Hy *uqa-* 'considérer, comprendre', *uqa'an* 'prudence, sagesse', *uqamsar* 'à l'improviste', *uqa'ul-* 'informer, informer en commun' (Most. 105—6). A többi mongol adatot l. NyK. XLIX, 280—1 és MNyTK I, 242—3; az akkor gyengén ismert nyelvjárási adatokból hozzá csatolhatunk néhányat: kalm. $u\chi^{\vartheta}$- 'verstehen, begreifen, denken', *uχān* 'Vernunft, Verstand, Berechnung' (Ramst. 447); ord. $u\chi^{u}\bar{a}$ 'intelligence, esprit, mémoire, ruse, stratagème', $u\chi^{u}\bar{a}n$ 'signification, moyen approprié, etc.' (Most. 726); hal. *uχa-* (Luv. 470); bur. *uχān* 'tudás,

bölcsesség' (Čer.² 482). A mong. *uqa-* 'tud' szabályosan megfelel a tör. *uq-* igének. A törökkel ellentétben a mongolból nem hiányzik a megfelelő főnév. Az volna mindenekelőtt az MTT *uqa* 'Verständnis, Verstehen' szava, melyet rövid *a*-val olvasott Haenisch, Kozin, Pelliot, Rachewiltz, így olvastam magam is, ezt az alakot tartalmazza az ujgúr írásos Altan tobči is (Monumenta VI, 97); ez a szó azonban, úgy látszik, nem hagyományozódott tovább. A széles körben elterjedt mong. *uγ* 'commencement; raison, motif; racine' (Kow. I, 225), 'base, stump, stub, root, basis, origin' (Less. 863) nehezen kapcsolható az *uqa-* igéhez. A török eredetű mongol szócsalád amúgy sem hozható közvetlen összefüggésbe a magyarral. De összeegyeztethetetlen a m. *ok* és a tör. *uq-* 'megérteni, okosnak lenni' is. Védhetetlen a nomen-verbum feltevése a törökben, a m. (másodlagos) *okik* 'okul' nem lehet forrása az *ok*-nak. A megoldás titkát az átadó török nyelv őrzi; párhuzamos török és magyar alak együttélése során billent át a m. szó az igei kategóriából a névszóiba oly módon, hogy a tör. igei származékból elvont egy névszótövet. A török szóról: Clauson, ED 77—8; DTS 613; Räsänen, Etym. Wb. 511—2; Sevortjan, Êtim. sl. I, 584—5 (egyetlen tör. névszóként tovább hurcolja Radl. téves „ujg." adatát);

é s z — legrégibb előfordulásai a XIV. század második felétől kezdve. Jelentése: 1. 'emlékezet; 2. értelem'. Gazdag szócsalád: *megeszédik, eszelkedik, eszelős, eszes, eszesedik, eszeskedik, megeszesül, esztelen, esztelenkedik, esztelenség* stb. Feltűnően nagy a szólások száma. Vö. NySz. Legrégibb tör. adata: Kāšγ. *äsiz, ässiz* 'verstört, von Sinnen' (Brock. 25); QB, csag. *äs* (Radl. I, 869); csuv. *as* 'emlékezet' (Sir. 39), 'emlékezet, ész' (Paas. 6); tkm. *es* 'emlékezet' (AB 229); kún CC *es* 'Vernunft, Gedächtnis' (Gr. 94; csak a Hittérítők Könyvében); kip. Idr. *äs* (Caf. 12); örm.-kip. *ės* 'esprit, intelligence, raison', *ėsli* 'doué d'intelligence, raisonnable, sage', *ėssiz* 'déraisonnable, pas sage, sot' (Tryj. 243—4); kar. T *es* 'Gemüt, Aufmerksamkeit' (Kow. 185), kar. L *es* 'Aufmerksamkeit, Gedächtnis, Sinn' (Mard. 24); kmk. *es* 'Sinn, Erinnerung, Verstand' (Németh 112; RKS 617); blk. *es* 'Verstand, Vernunft, Bewustsein' (Pröhle 220); krcs. *es, yes* 'Gedächtnis, Erinnerung, Gedanke, Sinn' (Pröhle 102), 'emlékezet' (RKBS 401); nog. *es* 'emlékezet' (NRS 439); tat. *is* (TRS 175); bask. *iθ* 'értelem, emlékezet' (BRS 215); tob., bar. *is* 'das Denkenvermögen, Gedächtnis' (Radl. I, 1523); tüm. *is* (Radl., Proben IV, 303); tel., alt., leb., küer. *äs* 'der Verstand, der Sinn, das Gedächtnis, die Besinnung' (Radl. I, 869); kirg. *es* 'das Gedächtnis, der Sinn' (Radl. I, 870); kzk. *es* '1. memory, recollection; 2. mind, intellect, sense' (Shnit. 84) stb. Az osztj., vog., cser. alakok a törökből, vö. EtSz. Ha fonetikailag nem is, tartalmilag összetartozik vele a köztör. *us* 'intelligence, the power of discrimination', jellemző járuléka a nyugati törökség szókészletének. (Clauson, ED 240). A m. *ész* honfoglalás előtti török elemeink közé sorolható, hangtani kritérium híján is lehetséges, hogy csuvasos típusú jövevényszavaink-

kal együtt került nyelvünkbe. Vö. DTS 184 (*essiz*); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 49 (m. *ész* < óbolg.); SEVORTJAN, Êtim. sl. I, 304;

i l d o m o s — a XV. század első fele óta van adatolva, szűk szócsalád tagjaként: *ildomos* 'prudens; klug' (MünchK.: „Legetek ildomosoc [prudentes], mikent kegoc"); *ildomosság* 'prudentia; Klugheit'; *ildomtalan* 'imprudens; unklug'. Török megfelelői: csuv. *yălttam* 'gyors, fürge, mozgékony, ügyes' (SIR. 115); csag. *ildam* 'rapide, prompt; mouvement rapide' (PDC 130); tat. *žildam*; bask. *yīldam* 'gyors, fürge' (BRS 235); kirg. *ïldam* 'gyorsan' (KRS 1940 560); kzk. *žīldam* 'agile, fast, swift' (SHNIT. 107); bar. *ïltam* 'schnell' (RADL. I, 1379); tar., turki *ïldam* 'schnell, flink, hastig' (RADL. I, 1495); mai ujg. nyj. *žildam* 'gyors, sebes' (URS 491); tel., sór *ïltam* 'schnell' (RADL. I, 1379); tel. *ïltamaš*, *ïltïmaš* 'eilig, flink' (uo.); alt., leb. *ultam* 'schnell, flink' (RADL. I, 1700); alt. *ltam* (RADL., Phon. 171); tat., kzk. *ǰïldam* 'schnell, bald' (RADL. IV, 130). Törökből: ir. mong. *ǰildam* 'qui glisse avec adresse sur des patines, patineur adroit' (KOW. III, 2347) 'skilful skater' (LESS. 1055). A m. szó története, a török szó hangalakja ellentmond annak a feltevésnek, amely *ildomos* (és *ildomtalan*) szavunkat a honfoglalás előttről próbálja eredeztetni (BÁRCZI, SzófSz.; TESz.). A kölcsönzés mégis figyelemre méltó, mert a török szó magyar képzővel bővítve honosodott meg nyelvünkben (*ildom-os*), ugyanúgy, mint néhány kései ősmagyar kori török elemünk is (*bosszan-t*, *bosszan-kodik* stb.). Állítólagos mongolosságáról l. LIGETI: NyK. XLIX, 217—9 és MNyTK I, 229—31. A török szóról l. RÄSÄNEN, Etym. Wb. 200;

g y a r l ó — a XV. század második felétől kezdve van adatolva. Főbb változatai: *gyarló* 'debilis, infirmus, imbecillis, fragilis; schwach, gebrechlich, hinfällig', *gyarlódik* 'debilitor, infirmor, labefactor; schwach werden, entkräftet werden', *meggyarlódik*, *gyarlódás*, *gyarlón*, *gyarlósít*, *gyarlóság* 'debilitas, imbecillitas; Gebrechlichkeit', *gyarlóságos*. Másodlagos: *gyarlik* 'labor, cado, debilitor; gleiten, fallen sich vergehen' (a valóságosan idézett alakok: *yarlo*, *gyallo*, *iárló*); *meggyarlít* (Faludi!). Török megfelelői: csuv. *yurlă* 'szegény' (SIR. 584); csuv. > cser. *yorlo* 'arm', *yorlôk* 'Armut' (RÄS. 137); ujg. *irinč* 'szegény, szerencsétlen' (MAL., Pamj. 385); Kāšγ. *yarlïγ* 'arm': hor. *yarlïγ*, *yarlï* 'szerencsétlen, szegény' (FAZ. I, 487); csag. *yarlï* 'pauvre, misérable' (PDC 523); Muh. *yarlïγ* 'szegény' (BDM 86); kún CC *yarlï*, *yärli* 'arm' (GR. 115); örm.-kip. *yarlï*, *yarlï*, *yarlïy*, *yarlu* 'pauvre, misérable, chétif' (TRYJ. 324); kar. T *ǰarlï* 'arm, elend' (KOW. 200); kar. L *yarlï* 'arm, elend' (MARD. 33); tat. *yarlï* 'szegény, nincstelen; szegény, nyomorult' (TRS 715); bask. *yarlï* (BRS 726); tüm. *yarlï* 'szegény, szerencsétlen' (RADL., Proben II, 302, 305); kmk. *yarlï* 'arm, unglücklich' (NÉMETH 123; RKS 43); blk. *zarlï* 'arm' (PRÖHLE 269); kros. *ǰarlï* (PRÖHLE 146; RKBS 35); nog. *yarlï* (NRS 469); kirg. *ǰardï* (KRS 1940, 164); kzk. *žarlï* 'poor person' (SHNIT. 94). Jelentéstani oldalról kifogást emelt az egyeztetés ellen NÉMETH GYULA előbb a Szily-Emlék.-

ben (114) és a KCsA.-ban (I, 75—6), helyette a tör. *yaz-* 'vét, elvét' csuvasos változatát javasolta, melynek a kívánt 'bűnös' volna a jelentése. A merész feltevéseken nyugvó magyarázat (melyet szerzője később módosított is) a *gyarló* szót a következő előzményre viszi vissza: (a magyarázatot kritikai megjegyzés nélkül reprodukálja a TESz.): kizil *yazïl-* 'gefehlt werden, verfehlt werden' (RADL. III, 234), a TESz. kissé szabad fordításában a 'hibát követ el' ige továbbképzett alakja volna a **yazïlïγ*, **yazlïγ* 'hibás, bűnös'. E magyarázatból csak a csillag hiteles, a *yazïl-* ige *yazïl-ï-γ* származéka (ha volna) csak főnév lehetne, nem melléknév; a *yaz-lïγ* hiteléhez egy *yaz* 'hiba, vétek' névszó kellene. Ilyen hibás premisszákra épített csuvasos alaknak vajmi kevés a hitele. E feltevést tehát el kell vetnünk. Az eredeti feltevéssel a TESz. kissé mostohán bánik, amikor a *yarlïγ* szót egy nem létező *yarïl-* 'elszegényedik' igéből akarja származtatni: ha volna, a melléknév *yarïl-lïγ*-nak hangzanék és nem *yarlïγ*-nak. E feltevést még a leb. *yarïlïγ* 'arm, elend, bedürftig' és bar. *yarïlu* 'ua.' (RADL. III, 126) sem engedi meg. Jobb híján tanácsos tehát visszatérnünk az eredeti magyarázathoz, amelynek hitelét tévedésekkel bélelt feltevésekkel próbálták megingatni. CLAUSONnak igaza van, amikor a *yarlïγ* 'poor, destitute and the like' szóban egy *-lïγ*-ra végződő származékot lát, anélkül, hogy a hozzátartozó, kielégítő jelentésű *yar* névszót ki lehetne mutatni. A régi nehézségek közül könnyen kiküszöbölhető a *gyarlik* és a *gyarlandó* (ez utóbbit LEHR ALBERT MNy. I, 270—1 és 324 vette védelmébe). A *gyarló* szóvégi *ó* magánhangzója, a vele párosuló melléknévi jelentés az anyanyelvi automatizmusban könnyen igei melléknév képzetét kelti; innen a *gyar-ol* és a *gyarl-ik* belső keletkezése. A másodlagos igei származék hiteles, de nincs köze a szó etimológiájához. A török és a magyar szó közt valóban meglevő jelentéstani különbség nem látszik áthidalhatatlannak. A. N. SAMOJLOVIČ szerint a tör. szó a IX. század óta ismeretes, eredeti jelentése nem 'szegény', de 'szerencsétlen'; s mai jelentése az Arany Horda területéről sugárzott szét (EGOROV, Êt. slov. 351). K. PALLÓ MARGIT (MNy. LVIII. 487—90) a nehézségeket nem kevés elmeéllel úgy kívánta kiküszöbölni, hogy feltette: a mong. *yada-* 'erőtlennek, képtelennek lenni' valaha megvolt a keleti törökségben, ennek szintén „kiavult" megfelelője a nyugati törökségben *yad-* lett volna, ebből az ócsuvasban *ǰar-* lenne a folytatása, ami a mai csuvasban *śur-* alakban állapodott volna meg. Ám ez az alak is hiányzik, helyette a ritka *śor* „nomen-verbum"-ot találta ebben: *śor śin* 'sovány, erőtlen ember, aki nem tud dolgozni, ahogy kell'. E többlépcsős hipotézis nem meggyőző, s nem alkalmas arra, hogy az eredeti magyarázatot helyettesítse vagy akár annak hitelét gyengítse.

7. *Népnevek*

besenyő, ***nándor***, ***böszörmény***, ***káliz***, ***bulár*** (***belár***), ***kún***, ***orosz***, ***örmény***, ***török***, ***várkony*** (?)

besenyő — a honfoglalók magukkal hozták e név ismeretét. Okleveleinkben igen korán megjelenik részben személynévként, részben mint helynév; valamennyi ilyen jellegű adat a besenyő betelepültektől származik. Ma ismert legrégibb adatunk 1086/XIII. század: *Beseneu*. A kétnyíltszótagos tendenciát követve magyar fejlemény a *Besnyő*. Bizánci, arab (perzsa), orosz, tibeti stb. források alapján kétségtelen, hogy a besenyők maguk használta nevükkel van dolgunk, amely *bäčänäk* alakban került nyelvünkbe legrégibb török elemeink közt. Forrása nemcsak a besenyő lehetett, hanem az a török (bolgár, kazár) nyelv, amely régi török elemeink zömét szolgáltatta. E népnévvel egy időben jelentkezik a *bäčä*, pontosabban *bäči* változat (a második szótag magánhangzóját látszik igazolni a bizánci *bäčinäk* alak); MARQUART nyomán máig egyetlen népet szokás keresni mögöttük. GOMBOCZ bölcsen elhárította a népnév etimologizálását (MNy. XII, 281—5 és ÖM I, 47—52), arra azonban rámutatott, hogy a hosszabb változat a rövidebbnek *-näk* kicsinyítő képzős változata. Ez utóbbit helyneveink megőrizték, forrásuk többé nem a besenyő, de a kún nyelvben keresendő. A helynevekről l. KISS LAJOS, FöldrNEtSz. 107 és 97. Vö. még GYÖRFFY GYÖRGY, Besenyők és magyarok: KCsA. I. kieg. k. 397—500;

nándor — helynevek őrizték meg e ritka népnevet: Nándorfehérvár: 1335: „castrum *Nandur*feiruar dictum" (OklSz.); XIV. századi krónikák: „*Nandor*feirwar" (SRH I, 370). Más forrásokban „*Nandor* alba Belgradum" (MELICH: MNy. V, 165—7) e hely neve, amelyet magyar források *Lándorfehérvár*-nak, *Landorfeiervar*-nak is neveznek; vö. Zrínyi, Szigeti veszedelem XII, 21 (BARÓTI LAJOS: MNy. XIII, 233—5). A várat nevezik még *Alba Graeca*-nak, ill. *Griechisch-Eizzenbruch* (*Weissenburg*)-nak is; MELICH tévesen ebből az utóbbi elnevezésből kiindulva (MARQUART, illetőleg KUUN GÉZA forrását félreértve) arra a végeredményre jutott, hogy „Nándorfejérvár tulajdonképp annyit jelent, mint *Görög* fejérvár". A hamis nyomon téves következtetésre lehetett csak jutni. Nándorfejérvárnak ugyanis van más, helyes útmutatással szolgáló, latin nyelvű megnevezése is, melyet Anonymus *Alba Bulgarie* (SRH I, 83: 39) és *Alba civitas* (SRH I, 86: 41), Odo de Deogilo az 1147-es évnél *Castrum Album Bulgaricum* néven említ. ECKHART FERENC (MNy. V, 311—3) nem késett rámutatni MELICH tévedésére, kimutatta, hogy Belgrád neve *Nandor alba* és *Alba Bulgariae*, és hogy a náluk jóval későbbi *Alba Graeca* névnek nincs hitele. Okleveleinkből idézi: 1254: *Alba Bulgarica*: 1294 és 1295: *Albae Bulgaricae* (gen.). ECKHART felhívta a figyelmet országszerte található *Nandor* (*Nandur*) helynevekre: 1246: *Nandur* (Tiszában halászhely); 1268: *Nandur* (Komárom, ma *Landor* puszták); 1357: *Nandurlaka* (Erdélyben); 1400: *Nandorfeld* (Pest megye); 1434: *Nandor*; 1413: *Nandor* (ma *Landorpuszta*); 1415: *Nandortho* (Csongrád); 1417: *Nandor* (Szerém). Vö. még IMRE SAMU, Szabács viadala 130: Nándorfejérvár. Bolgár-Fehérvár előtagja a magyarországi másik két Fehérvártól kívánta megkülönböztetni ezt a helynevet: Székesfehérvártól és Gyulafehérvártól. MELICH (HonfMagy. 9) Belgrád nevét korábbi avar-török, majd bolgár-török név fordításának tartotta. E merésznek tűnő feltevést megerősíteni látszik a vár magyarban megőrzött *Nándor* neve, mely korábbi *nandur*-ra megy vissza, s (a *landor* belső magyar hangtani fejlődés eredménye), s végsősoron az *onoγundur* alakra vezethető vissza. Az összefüggés nem közvetlen, tehát nem a magyarban ment végbe az *onoγundur* > *nandur* fejlődés. Minden jel arra mutat, hogy a magyar változat közvetlen forrása **nandur* lehetett. A helyes magyarázat részleteit jelentősen bonyolítják a mohamedán források rendhagyó alakjai és ellentmondó területi rögzítéseik. A fontosabb alakok: *Οὐννογοὔνδουροι* (Nikephoros), *Uluġundur* ['lġndr] (Ibn al-Kalbī, 820), *Olxontor* (Anania Širakac'i, VII. század) *W(u)l(w)ndur* (Ps. Moses Chorenac'i; IX. század utolsó harmada), *Wunundur* [Wnndr] (Ḥudūd al-ʿĀlam, X. század vége). Vö. MARQUART, 61—8 és UJb IV, 275; MINORSKY, Ḥudūd 162—3, 465—71 és a 2. lenyomat előszavában LXXXII. MINORSKY a [Vnndr] írásmódban a *v*-t csuvasos előtétnek magyarázza; merész feltevés, melyet e korra vonatkozóan nehéz igazolni. Ugyanakkor a *vnndr*gráfia első elemét hitelesnek, „etimologikusnak" tekintvén a Gardēzi (és a vele rokon) hagyomány *nndr* alakját romlottnak bélyegzi, egyben kétségbe vonja a magyar *Nándor*-ral való összefüggést; védhetetlen hipotézisek. *Nándorfehérvár* mellett nem feledkezhetünk meg a Nógrád megyei *Magyarnándor*ról sem; vö. KISS LAJOS, FöldrNEtSz. 397. JAKUBOVICH EMIL további adatokat közöl a XIII. és XIV. századból más villa *Nandur*-ról és *Nandor*-ról (MNy. X, 277);

böszörmény — böszörmények a XI. század óta vannak Magyarországon, törvényeink foglalkoznak velük ebben az időben; Anonymus a X. századra teszi jöttüket. Adataink legrégibb része tulajdonnevekből áll, legrégibb köznévi előfordulása *bezermen* 'yſmaelite' (BesztSzj. 82), *buze[r]men* (SchlSzj. 545). XIII—XIV. századi helynevekben *Buzermen*, *Bezermen*, *Bozermen*; ma: *Berekböszörmény* (Hajdú-Bihar megyében, 1291 óta), *Hajdúböszörmény* (Hajdú-Bihar megyében, 1246 óta), vö. KISS LAJOS, FöldrNEtSz. 104, 259. Egy mohamedán népcsoport neve, melyet MELICH (MNy. V, 391) besenyő-kúnpalóc eredetűnek tart, a TESz. pedig kazárnak vagy besenyőnek. A felvetett eredeztetések egyike sem fogadható el. Forrásaink alapján kiscsoportos, egyéni bevándorlókról van szó, akikről annyi állapítható meg, hogy Bolgár városából és környékéről érkeztek, török nyelvűek (tőlük származik *Bolγār* csuvasos *Bular* alakja) és természetesen mohamedán vallásúak. A mongol kori utazók leírásai az eredeti képet némileg eltorzították. Így pl. Plano Carpininál a böszörmények kún nyelven beszélnek, de szaracén vallás követői; vö. WYNGAERT, Sinica Franciscana I, 113; RISCH, Johann de Plano Carpini 147, 233. A szó végső forrása *musulmān* 'a Musulman, a Muhammedan, a believer' (STG. 1239), nem pedig *muslimān* (közvetve ez a m. *muzulmán* forrása). E név törökös változatai *büsürman*, *bisermin*, *büsürmen*; ez utóbbi a m. szó forrása;

káliz — e népnév köznévi adata is régi: 1111: „Institores autores autem regii fisci, quos hungarice *caliz* vocant" (OklSz. 440), vö. még 1167: „Azonos-e a XII. századi történetünkben (1152) szereplő zsidózó vagy mohammedán vallású bolgárok *khalis* nevével?" Kétségtelenül azonos. Helyneveink közül ide tartozik: *Káloz* (Fejér megye; 1326: *Kaluz*); *Kálócfa* (Zala megye; 1426: *Kalozfalua*); *Budakalász* (Pest megye; 1332—1337: *Kaluz*); vö. Kiss Lajos, FöldrNEtSz. 311, 310, 131. Nem kétséges, hogy a XII—XIII. századi kálizok — mohamedán vallású török népelem — jelentős szerepet játszott az ország gazdasági és pénzügyeiben. Nem lehetetlen, hogy a magyarok még a honfoglalás előtt kapcsolatba kerültek ilyen nevű népelemmel. Az eredetileg iráni nyelvű *Hvārezm* korán érintkezésbe került török népekkel. A mongol hódítás következményeként a régi iráni nyelv eltűnt, helyét egy kipcsakból és oguzból ötvöződött török nyelv foglalta el, a horezmi. Itt azt fűznénk a korábban mondottakhoz, hogy a honfoglalás előtti hvárezmiek még iráni (és nem török) nyelvet beszéltek: jelentős egységeik éltek ekkor Kazáriában és Bulgár városában. Vö. Ligeti: MNy. LXXII, 24—7 és MNyTK I, 313—5. A *káliz* névben az *l* iráni sajátság, melyet megerősít a bizánci Χαλίσιοι és a Káspi-tenger orosz neve, a Хвалисское море. Ezzel szemben a szókezdő *k*- csak a XI. század óta hiteles, és török nyelvi közvetítésre utal;

orosz — tulajdonnévként a XII. századtól kezdve van adatolva, köznévként *oroß* 'ruthenus' (SchlSzj. 536). Eredetileg a varégek (vikingek) neve, első előfordulása 839-ből való. Thomsen nevezetes dolgozatára támaszkodva Melich (MNy. V, 337—41) helyesen állapította meg, hogy még a honfoglalás előtt került e szó a magyarba. Nézete szerint a magánhangzós előtét török közvetítésre vall, kronológiai okokból kirekeszti a bolgár-török közvetítést, s forrását egy déloroszországi török-tatár (besenyő stb.) nyelvben keresi. Ez utóbbi ponton eltérnek véleményétől, s besenyő (stb.) helyett kazár nyelvi közvetítésre gondolnék;

török — Melich „Néhány magyar népnévről" szóló cikkében erre a névre is sort kerített (MNy. V, 437—40). Gondosan összegyűjtve a szóra vonatkozó adatokat megállapította, hogy egyik adat sem régibb a XV. századnál, ezt a kronológiai záróhatárt megerősíteni látszanak a magyarországi latin nyelvű emlékek is. Ebből arra a határozott következtetésre jutott, hogy a *török* „csak az oszmanli-törökök Európában való feltűnése után terjedhetett el nyelvünkben". E kifogástalannak tűnő okoskodás védhetetlen. Igaz, az oszmán-törökök megjelenése, a hódoltság kori intenzív nyelvi kapcsolatok a *török* szót „feltámasztották". A TESz. a XI. századtól kezdve jelentkező tulajdonnévi adatokat is figyelembe veszi, és úgy véli, hogy a magyarság e népnevet már a honfoglalás előtt megismerhette, és egy vagy több, meghatározhatatlan török népre és nyelvre használhatta is. Ebben aligha kételkedhetünk, sőt azt is megmondhatjuk, melyik népet jelölte a magyar ezzel a névvel: a kazárt. A kazárok egy ideig a nyugati türk birodalomhoz tartoztak, e nevüket

megőrizték még a nyugati türk birodalom bukása után is. A magyarok maguk a kazár birodalomtól függő népként jutottak a *Τοῦρκοι* elnevezéshez; az csak természetes, hogy ezt a *türk* ~ *török* nevet a magyarok saját megnevezésükre soha nem használták.

8. *Vallási hiedelmek*

bű, böles, báj, ige, igéz, kép, boszorkány;
csök, tor (?), ünnep, egyház, gyász;
bűn, érdem, bocsát, bocsánik, búcsú, gyónik, terem, bú, örök;
koporsó; ül (ünnepet)

bű — csak összetételben (*bűbáj*) vagy képzett alakban (*bűvös, bűvöl*) van feljegyezve; legrégibb adatai a XIV. és XV. századból valók. Vallásos tárgyú iratok tartották fenn mint a népi babonaság megnyilvánulását. Pl.: „Alomnak es nezwnek, varasosnak, *byeseknek*, baiosoknak hitem" (VirgK. 5): „A *bűjós* bájosok *bűjöléssel* a sárkányokat likakból ki-hiják" (Diosz: Préd. 197); „Erdeghy byősseghhel tanachot kerde az erdegtűl" (ÉrdyK. 357). A törökben a szó régi, a türk feliratokban és a korai ujgúrban tulajdonnévként is szerepel (*Bögü qan, Bögü qayan*). Főbb adatai: ujg. *iduq bögü biliglig* 'sacred and with mystical knowledge' (Suv. 89: 9; Müller, Uig. II, 44; Clauson, ED 324; DTS 116); Kāšγ. *bögü* 'weise, klug', *bögü bilgä* 'zauberkundig' (Brock. 37; *bökü* olv. *bögü*); QB *bilgä bögü*; csag. *bögi* 'magie, enchantement', *böyü* 'enchantement' (PdC 179, 180); Muh. *bükü* olv. *bögü* (Bat. 23); oszm. *büğü* 'sorcery' (Hony 50); gag. *bű* 'varázslat, boszorkányság' (GRMS 101); kún CC *bügü* 'weise', *bügüler* 'die Propheten' (Gr. 70). Származékok: ujg., Kāšγ. *bögülä-* 'elvarázsol, megbűvöl', *bögüläη-* 'varázstudomány birtokában lenni'; *bögülüg* 'böles': *bögüη-* 'felfog, megért'. A szó a honfoglalás előtt került a magyarba: szabályosan beilleszkedett az új nyelvrendszerbe, elég utalnunk a *v*-tövűek közé illeszkedésére, a *bűvös* ~ *bűvöl* származékpárosra. A keresztény alatt a népi babonák sorába süllyedve meg is maradt. A török szó megfelelője a mongolban: MTT *bö'e* 'Schamane, Zauberer' (Haen. 16; Kubiláj halálos betegségét Tolujra átvivő táltosok tevékenységéről l. mongol szöveg: Monumenta I, 245—7; magyar fordítás 130—3 és 186—7); Hy *bö'e* 'chamane' (Most. 43); ez a férfi-samán neve, a nőié *iduqan* (Most. 62); ir. mong. *böge* 'shaman' (Less. 123—4), *bögele-* 'to practice shamanisme'; kalm. *bŏ* 'Schaman, Hexenmeister', *bŏl-* 'zaubern, wahrsagen, Hexerei treiben, schamanisieren' (Ramst. 56); ord. *bŏ* 'chamane', *bŏlŏ-* 'deviner au moyen de sapèques etc.' (Most. 84, 86); hal. *bŏ* 'táltos, samán', *bŏl-* 'táltos tevékenységet fejteni ki' (Luv. 81); bur. *bŏ* 'táltos, samán', *bŏlŏn* 'bűvölés (tánc és ének)', *bŏle-* 'bűvöl' (Čer.² 107—8);

b ö l c s — a XIV—XV. századtól adatolva (származékait vö. 207. l. A m. szó forrása a *bögü* 'bű'; varázslat' *-či* képzős származéka; a törökből még a honfoglalás előtt került nyelvünkbe. A törökből gyéren kimutatható szónak a magyar megőrizte jövevényszava egyben a török szó legrégibb előfordulása is. A török adatok: csag. *bügiči* 'der Zauberer' (RADL. IV, 1882); oszm. *büyüǰü* 'der Magier, der Zauberer, der Taschenspieler' (RADL. IV, 1885); gag. *bülǰü* 'varázsló, kuruzsló vajákos' (GRMS 101); mongolból: ir. mong. *bögeči* 'shaman' (LESS. 124); ord. *bö'tš'i* 'devin, chamane' (MOST. 88). A török és a magyar szavak hangtani megfelelése kifogástalan (DOERFER, TMEN I, 234 ingadozása indokolatlan). A TESz. szerint a szó eredeti 'varázsló, samán' jelentése a pogány hitvilág kihaltával keletkezett. Előzmény nélkül ez alig történhetett volna meg, azonban fentebb láttuk, CLAUSON nyomatékosan is utalt arra, hogy a tör. *bögü* eredeti jelentése 'wise, sage, wizard' és egyszerre jelentette a természetes és természetfeletti tudást. E magyarázat kifogástalanságát igazolja, hogy az ujgúrban a *bilig* 'tudás' szinonimája és gyakran fordul elő *bögü bilig*, *bögü biliglig*, *bilgä bögü* páros kifejezések egyenrangú tagjaként. A *bölcs* mai jelentése tehát a régi török háttérből — a pogány hitvilág letűntével — szervesen fejlődött ki;

b á j — magyar előfordulásai, a kétes BesztSzj. adat után a XVII. századdal kezdődnek; magyar szócsaládját vö. 202. l. A világosan török eredetű *bű*-vel való szoros kapcsolata révén törökségében szinte senki sem kételkedik. A török háttér nehezen áll össze, az etimológiát védeni kell; ezt teszi az EtSz., sőt az egyébként szigorú kritikájú TESz. is. Az alaptétel: a tör. *bay* 'kötelék', *bayla-* 'megköt' arra utal, hogy a „kötés a varázslás általános módja volt", s a m. szó forrásául feltett **bayï* 'mágikus kötés, varázslat' jelentésben jött át a magyarba". Logikus feltevés, de csak feltevés, melyet felettébb sovány anyag támaszt alá: oszm. *bay* 'noeud magique qui, selon la croyance populaire, empêche la consommation du mariage', *bayï* 'charme, enchantement, fascination' (BDM), *baǧ* 'bond, tie; bandage', *baǧı* 'spell, incantation', *baǧıcı* 'sorcerer' (HONY). Ez utóbbi oszm. alak rövid szóvégi magánhangzójának visszavetítése a honfoglalás előtti időbe, valamint a szabálytalan tör. *bayï* > m. *báj* hangtani megfelelés védőbeszédre szorul. A korábban felvetett szláv származtatást az EtSz. elhárította, ezt tette KNIEZSA is (SzlJsz. 792). Érvelése arra támaszkodott, hogy a m. szó forrásául feltett szl. *bajka* nem lehet a m. szó alapja, mert aránylag későn fordul elő s mert mindenütt 'fabula; mese' a jelentése. Ez így kétségtelenül igaz. Viszont ha a bolg. *bájъ*, *bájuvam* 'zaubern, bezaubern', szerb-horv. *bajati* 'zaubern, besprechen', szlov. *bájati* 'schwätzen, sagen, zaubern' adatokra ügyelve arra gondolunk, hogy a szl. *bajati* 'varázsol' a magyarba kerülhetett *bájol* alakban (ez mindjárt beilleszkedett a *bájol* ~ *bájos* szóppárrendszerbe), és elvonással, belső magyar fejlődésként keletkezett a *bájol*-ból a *báj*, akkor talán nem utasíthatjuk el oly határozottan és mereven a szláv származtatást, mint azt eddig tették. Párhuzamos példákat idézhetünk, ezek

közül egy: a *varázsol* (mellette *varafus* 'varázsos') a szl. *vražiti* átvétele, s a m. *varázsol*-ból elvonással keletkezett a *varázs* (vö. TESz.). A m. *báj* szónak új töltést adhatott a hódoltság korában az oszm. alak;

c s ö k — aránylag kis területen élő tájszó, jelentése 'keresztelői lakoma, vendégség'. A TESz. nem vette fel címszavai közé, az EtSz. azonban igen; ez utóbbi helyes megállapítása szerint kún jövevényszó. Megfelelői: csuv. *čük* 'áldozás, áldozó ünnep; az áldozás szelleme' (PAAS. 189; SIR. 545) < tat. *čük* 'ein Volksfeiertag am Vorabend der Fasten von Pfingsten' (RADL. III, 2190). Az alt., tel. *čoq* idevonása kétes. A m. szóról l. még ÚMTSz. I, 894;

ü n n e p — láttuk, 'szent' jelentésű *egy* szavunk végső soron az ótör. *ädgü* 'jó'-hoz kapcsolódik, annak középcsuvasos változata, melyben a mássalhangzó utáni *g* kiesett, jelentése pedig ugyanazt a változást tartalmazza, mely a volgai török nyelvek jellemző sajátsága. Jól követhetjük, mint módosult e szó eredeti jelentése a kereszténység felvétele után. Régi használatát helynevek őrizték meg: kövek, fák vagy akár egész erdő viselte az *egy*, *igu id* 'szent' nevet, melyet pogány szokás szerint valamely védőszellemnek szenteltek; e helyek rendszerint áldozatok bemutatására is szolgáltak. A kereszténység felvételekor még élt a 'szent' jelentésű török szó, de hamarosan kiszorította a szláv *szent*; mindössze néhány alapfogalmat jelölő szóban maradt fenn elhomályosult összetétel első tagjaként: 'szent-nap' — *ünnep* < *id-nap* és 'szent-ház (templom)' — *egyház* < *id* (*id-ház*). Érdekes módon néhány kipcsak nyelvben (közéjük tartozik a kún és az örmény-kipcsak) ugyanez a két szó tartalmaz török szót a 'szent' jelölésére, persze nem a középcsuvasos *idü*-t, hanem a szabályos köztör. *üduq* 'szent' kipcsakos megfelelőjét (*ïyïχ* > *yïχ*);

ü l (ü n n e p e t) — a XV. század második felétől kezdve adatolva. Néhány példa: „*ůdnepeth ůdől*" (PeerK.: sabbata sanctifices); „Ynnepeth yllyetők: festa celebribatis" (JordK. 59); „Mert az wrnak innepet kel illenůnc: est enim sollemnitas domini dei nostri" (HELT.: Bibl. LGg; NySz.). Belső magyar szóképzés eredménye: az *id-nap*-ból elvont *id* (*üd*) denominális *l*- igeképzős származéka, jelentése szabályosan 'megszentel'. A rég kiavult szót az *ünnepet ül* 'ünnepet megszentel' kifejezés máig elevenen megőrizte.

b ű n — a magyar és a török szó hangtani viszonyáról vö. 38. l. A szó jelentése legrégibb előfordulásaiban már egyházi jellegű: *binnec*, *[b]inucrevl*, *binufuc*, *binut* (KTSz.); *bỳnut* (KT.); *byuntelen* (ÓMS); vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 386. A magyar különbséget tesz *bűn* és *vétek* közt, ugyanúgy, mint a török: *bün* 'bűn' és *yazuq* 'vétek' < *yaz-* 'elvét, elhibáz'. Azokban a török nyelvekben, melyek nem ismerik a *bün* (*mün*) szót, helyette a *yazuq* jelentkezik. A keresztény terminológiával is rendelkező régi kipcsak nyelvek közül ide tartozik a kún (Codex Cumanicus, mind a két részben) és az örmény-kipcsak. Vö. kún *yazuq*, *yazïq*, *yazuχ*, *yäzuq*, *yäzïq*, *yäzuχ* 'culpa; pecatum (sic!)', *yazuqla-* 'sünden', *yazuqlu*, *yazuqlï*, *yäzuqlï* 'Sünder; sündig', *yazuqsuz*, *yazuχsuz*, *yazïqsïz* 'ohne Sünde, sündlos, unschuldig', *yazïqsïzlïq* 'Unschuld' (GRÖNBECH 119—20);

örm.-kip. *yazïχ, yazχ* 'péché', *yazïχ ét-* 'pécher', *yazïχlï, yazχlï* 'peccable; pécheur' (Tryjarski 331—2). A m. *bűn* gazdag szócsaládja a szó régiségének tanúsítója: a kései ősmagyar korban nyilván erkölcsi, jogi terminus volt. A keresztény műszavak közé nyomban bekerült (megvan már a HB-ben is), több más, régi török eredetű műszavunkkal együtt. A kereszténységről a magyarok már a honfoglalás előtt tudhattak, hiszen Kazáriában is éltek keresztények, a bizánci hittérítés nyomaival máshol is találkoztak (vö. Király Péter: MNy. LXX, 269—85, kül. 280); mindez azonban nem jogosít fel arra, hogy ebben a korban keresztény terminológiát keressünk a magyarban (vö. Németh Gyula, A magyar kereszténység kezdete: BSz. CCLVI, 14—30);

b o c s á t — világi jelentésben jól elterjedt ige. Jelentései: 1. 'mitto: schicken': „Sarkant bochattata ew reea" (ÉrdyK. 338); 2. 'mitto, dimitto, permitto; lassen, gehen lassen, loslassen': „Boczasd minden kezembe" (VirgK. 27). A legrégebben adatolt jelentése: 'ignosco, indulgeo; vergeben, verzeihen'; ebben az értelemben fordul elő már a HB-ben: „ef bulfaffa mend w bunet", valamint: „hug iften iv ui-madfaguemia bulfaffa w bunet" (ÓmOlv. 70). Gazdag további anyag a kódexekben, vö. NySz. (Itt jegyezzük meg, hogy a *bocsájt* alakban a *jt* a magyar műveltető képző analógiájára alakult, vö. még *elbocsászt*, NySz.) A török megfelelők az általános, világi jellegű jelentéseket tükrözik, egyedül a kún nyelv keresztény terminológiájában találkozunk a magyaréhoz hasonló értelmezéssel: *yäzuqlarïmizni bizgä bošatqïl* 'vergib uns unsere Sünden (pontosabban: „bocsásd meg nekünk a mi vétkeinket"); *sän bošatχïl alarγa* 'verzeihe ihnen'; *bizim yazuqumuz bošatma* 'unsere Sünden vergeben'; *yazuqïmdan bošatqïl* 'spreche (mich) von meinen Sünden los'; *yazuqlarnïng bošatmaγï* 'die Vergebung der Sünden' (Gr. 65—6). A CC mindkét részében ugyanez a szó világi tartalommal is előfordul: *bošat-* 'frei lassen, auf freien Fuss setzen' (Gr. 65);

b o c s á n i k — származékai: *megbocsánik, megbocsánat, bocsánandó, bocsánandókép, bocsánat, bocsánatlan, bocsánatos*; valamennyi elavult, a *bocsánat* (nyelvújítási feleleventés, a mai értelemben) és *bocsánatos* (bűn) kivételével. Jelentésük kizárólag vallási tartalmú. Pl.: „Meg bocannak neki sok binők, mert sokath zerete" (DöbrK. 417); „Ennekem adatek, hogi sok binők, mert sokath zerete" (DöbrK. 417); „Ennekem adatek, hogi boczanatot niernek" (VirgK. 109). Sajátságos, hogy az ujgúr nyelvű manicheus és buddhista szövegekben szintén vallási tartalmú jelentés fűződik ehhez az igéhez: *yazuqda bošunu ötünürbiz* 'we pray to be freed from sin' (Khuast.: Clauson, ED 383); *bu qïlïnčïn . . . bošunmayai* 'durch diese Tat wird . . . nicht befreit (erlöst) werden' (TTT II, 6: 31—2). Nyilván puszta véletlen, hogy a Codex Cumanicus második részében ez az ige nem fordul elő. A m. szó vallási jelentéstartalma nyilvánvalóan a kereszténység felvétele után alakult ki, maga a szó régi, a kései ősmagyar kor török elemei közül való;

b ú c s ú — a fenti török szócsalád e harmadik tagja különösen tanulságos. Tartalmazza a szónak világi és egyházi jelentésárnyalatait. Ezúttal mellőzzük

a világiakat: '1. engedély' (JókK.); 2. 'búcsúvétel' (WeszprK.). Ezek a jelentések kifogástalanul igazolhatók a török adatokban is, nem vetnek fel problémát. Nem úgy az egyházi jellegűek. Ezek: 1. 'bűnbocsánat' (JókK.); 2. 'zarándoklat'; 3. 'templomszentelés ünnepe'; a 2. és a 3. világosan az 1. jelentésből keletkezett. Lényegében az egyházi értelmezés sem szorul bővebb okfejtésre, a világi 'elengedésből' nem hosszú az út a 'bűnök elengedése' (remissio peccatorum), jelentésmódosulásig. Elegendőnek véljük, ha csak ez utóbbihoz fűzünk egy-két megjegyzést. Előbb néhány példa: „Buču. kit mondoc bíntűl valo oldozatnac" (GuaryK. 34): „Vr Innocencius papa neǧed engedőt neǧ zaz napi bulčut" (NagyszK. 391): „Ez imaczagban wagyon harom zaaz napy bwlczw" (ThewrK. 83) stb. (NySz.). Mint ismeretes, a *búcsú* a róm. kat. egyházban a bűnökért járó tisztítóhelyi büntetés elengedése bizonyos vallási cselekmények ellenében. Száznapi búcsú: száz napi purgatóriumi büntetés elengedése (ÉrtSz. I, 724). A véletlen nehezen magyarázható egyezése, hogy a kún egyházi terminológiában ez az egyházi fogalom a Codex Cumanicus szerint ugyanazzal a török szóval van kifejezve, mint a magyarban. A CC 121. lapján olvasunk néhány sort a búcsúk elnyerésének a feltételeiről. Így: „aki jó lélekkel jön a templomunkba, megüli az ünnepnapokat, annak hat év búcsú jár": *altï yïl bošaq* 'hat év búcsú'. „Aki jó lélekkel hallgatja az (evangélium) csodálatos szavait, annak hatvan napi búcsú jár"; *altmïš kün bošaq* 'hatvan nap búcsú'. Vö. Kuun Géza, Codex Cumanicus 158; Vl. Drimba, Syntaxe Comane 222—3. A kún vagy bármely más régi török nyelv *bošaq* alakja a kései ősmagyar korban történt kölcsönzés esetén szabályosan *búcsú*-vá fejlődött volna. Nem régen azonban rámutattam arra, hogy a CC második részében található kún nyelvi feljegyzések különböző nyelvjárásokból származnak. Jó példa rá a *bošaq*, mely szóvégével az első, olasz részben található kún fonetizmushoz igazodik; ugyanez a szó a szabályos második kún nyelvjárásra jellemző *bošov* alakban is fel van jegyezve, „Befreiung" jelentésben (Gr. 66). Ez a kún alak még XIII—XIV. századi kölcsönzés esetén is *búcsú*-vá fejlődhetett a magyarban. De ebben az időben ismerhettük-e a kún keresztény terminológiát;

t e r e m — e szóval korábban már foglalkoztam; vö. MNy. LXIII, 437—9 és MNyTK I, 351—3. Az újabban felmerült szempontok szükségessé tették, hogy a kérdésre visszatérjek. Kniezsa (SzlJsz. 772) a m. szó szláv eredetét addig nem látja biztosítottnak, míg a szláv szó származása bizonytalan. A TESz. kételkedés nélkül szláv eredetűnek tartja a magyar szót; ez valóban nem vonható kétségbe még akkor sem, ha a szláv szó eredete tisztázatlan. A probléma ott kezdődik, amikor a m. szó 2. jelentéseként az 'anyaméh; Mutterleib' értelmezést elfogadjuk (ebben a TESz. különben az NySz.-t követi). Itt négy kódexünkről van szó: XV. század vége: „Isten ő templomaban naiaskodik zarmazuan ő *teremeből* termezeti nemzettel" (AporK. 129); 1512—1513: „Kilenc honappa te zizei mehednec *termebe* akara lakozni" (NagyszK.

383); 1512—1513: „Be hassanak ez atkozott vyzek the mehedben es megh fwalkoggyanak az the *termeyd*" (JordK. 128); 1524—1527: „En zylemnek *termeeben* leveen emlekőzőt meg az en newemről" (ÉrdyK. 342) és „Leen az, hogy hallotta vona Ersebeth kezenetyt, ewrw̃ le a magzat ew *termeeben*" (uo. 382). Az idézetekből látható, az 'anyaméh' meghatározás pontatlan, ilyen közszó nincs a magyarban, minden esetben Szűz Máriára vonatkoztatott tiszteleti kifejezéssel van dolgunk. Mint korábban arra rámutattam, az *Ave* *porta paradisi* kezdetű Mária-himnusz 14. strófájában a kún fordításban ugyanez a szó ugyanebben a körülhatárolt, szűk értelmezésben megtalálható: *aue kimniń termäsindä | yalγïz qonup-tur Mišiγa.* A latin eredeti *habitacula* szavát fordítja a kún *termä*-re, amit a CC másolója fölé írt glosszával *taberna-culum*-nak értelmez, Bang, Grönbech 'Heiligtum'-nak, Drimba 'sanctuaire'-nek fordít; vö. Kuun Géza, Codex Cumanicus 189 (a kódexben a 138. lapon); Drimba, i. m. 266, 278, 290. A kún szó története nyomon követhető a kipcsak nyelvekben: tüm. *tirmä* 'das Filzzelt' (Radl. III, 1378); bask. *tirmä* 'nomád-sátor, nemezjurta' (BRS 528); tat. *tirmä* 'nomádsátor' (RTS II, 73); kmk. *terme* 'nomádsátor' (RKS 329); nog. *terme üy* 'nomádsátor' (NRS 317). A szó korán átkerült a mongolba: MTT *terme* 'Zelt', *terme ger* 'Zeltjurte', *altan terme* 'goldene Jurte (tkp. fejedelmi sátor)' (Haen. 149); Ist. T *tėrme* 'tente' (AOH XIV, 68—9); Jem. T *tėrme* 'tente noire' (9v A 10); prekl. mong. *terme* 'nomád-sátor, jurta' (AOH XIV, 68); ir. mong. *terme* 'the wooden grate of the walls of a felt tent; tent' (Less. 806); ir. kalm. *terme* 'a jurta rácsozata' (Pozdn. 191); ojr. nyj. *termɛ, termɲ* 'treillis de la tente, mur' (Kara: AOH VIII, 161); kalm. *termɲ* 'Wand, Wandgitter' (Ramst. 393). A mongolból való: turki *terme* 'nomád sátor rácsozata' (Wu-t'i III, 3385); mai ujg. *tärmä* 'a jurta faváza' (Mal. 183); hak. *tirmä* 'rácsozat a jurta tetején' (CHRS 226). Nem fér kétség ahhoz, hogy a magyarban az egyházi jellegű *terem* '(Szűz Mária) méhe' nem vezethető le a m. 'csarnok, nagy helység' jelentésű *terem*-ből. Ugyanakkor nem magától értetődik az óorosz (és a többi szláv) терем 'hoches Gemach, Halle' szó származtatása a kipcsak *termä* 'egy fajta jurta' előzményből (Vasmer, REW III, 97; a kún szó 'Frauengemach' értelmezése önkényes és téves). A magyarban két átvétellel kell számolnunk: 1. *terem* 'csarnok' szlávból; 2. *terme* > *terem* 'anyaméh', törökből, pontosabban a kúnból. Ez utóbbi szó hangtörténetét befolyásolta az első. A magyar—kún jelentéstani egyezés súlyos problémát vet fel, amelyre a jövő kutatásoknak kell feleletet keresni. Itt röviden csak arra utalnék, hogy a Pontustól északkeletre élő kúnok hittérítésében magyar, német, angol, francia, olasz és lengyel ferences szerzetesek vettek részt (közülük, egykorú értesítés szerint, a magyarok, németek és angolok sajátították el könnyen ezt a nyelvet); vö. Dagmar Drüll, Der Codex Cumanicus 130, 257. jegyz.; Ligeti: AOH XXXV, 48;

koporsó — két régiségjegye arról vall, hogy a kései ősmagyar korban került nyelvünkbe. Eredeti tárgyi tartalmát nálunk a kereszténység, a török

megfelelőknek korábbi értelmezését az iszlám jócskán módosította. A magyar szó történetére közvetett utalást tartalmaz 1497: „in eadem valle eundo non longe locum mete *Keu koporso* vocatum demonstrassent" (OklSz.); e nyilvánvalóan római kori szarkofágra való utalás közvetve a deszkakoporsó egykorú meglétére enged következtetni. Kódexeinkben jól nyomon követhető a szónak egy korábbi 'sír, sírgödör' jelentése: „Nagi kŏuet tŏnek a *koporso* zaiara" (WeszprK.); „Ky emely fel mynekwnk az nagy keweth az *koporso*nak zadaról" (ÉrsK.); stb. (NySz.). A honfoglalás kori feltárt sírok koporsós és koporsó nélküli temetkezésre utalnak. A koporsó nélküli sírokat téglával bélelték és deszkával fedték be. Vö. Pócs Éva, MNéprL. III, 269. A magyar szó forrását képező török eredeti jól értelmezhető, végső soron a *qap-* 'befed, betakar' ige névszói származéka, amely egyaránt jelölhette a halottat magába záró deszkaládát, valamint a (deszkával vagy más módon) lezárt sírgödröt. Feltehető tehát a *koporsó* forrását képező **qapïrčaq-nak* 1. 'láda, doboz' 2. 'koporsó'; 3. 'sírgödör' értelmezése. A magyar szókészletben az első jelentésnek nem maradt nyoma (ha ilyen valaha egyáltalában volt). A törökben viszont a 'koporsó' értelmezés felettébb ritka. Ezek közé tartozik a szó legrégibb feljegyzett alakja: Kāšγ. *qabïrčaq* olv. *qapïrčaq* 'Kiste, Sarg' (Brock. 139), 'láda, doboz; temetési hordágy' (DTS 399) Az arab értelmezés (I, 414: 15) első tagja *tābūt* '1. caisse en bois; 2. cercueil' (BK I, 188) azonban egyértelműen 'koporsót' jelent a török nyelvekben: csuv. *tupăt, tupăk* (Sir. 441); oszm., az., gag. *tabut*; tat., bask., kmk. *tabut*; tkm., kirg., kzk., kkalp. *tabıt*; a mai ujgúrban *tavut*, jelentése 'hordágy, melyen a halottat a temetőbe viszik'; vö. Egorov, Ét. slov. 258. A *qapïrčaq*-nak ma egyetlen török nyelvben sincs 'koporsó' jelentése, ebben az értelemben az arab szó használatos. Ezzel szemben a török adat jelentése 'láda, doboz': csag. *qoburčaq* 'petîte boîte' (PdC 422); oszm. T *qaburčaq* (olv. *qapurčaq*) 'parfümös doboz' (TS IV, 2148); tkm. *qapïrjaq* 'láda, doboz' (TRS 154); kún CC *qaburčaq* 'Schachtel', kip. Tuh. *qaburčaq, qabarčaq, qabïrčaq* (Ata. 181). Ugyanez a szó a hal 'pikkelyét', a teknősbéka 'csont-hátát', a fenyőtoboz 'pikkelyét' stb. jelenti: csag. *qapurčaq* 'écailles des poissons' (PdC 391); kip. Bul. *qabïrčaqlï baya* 'tortue' (Zaj. 37); kzk. *qabïršaq* 'die Schuppen der Fichte' (Radl. II, 451); alt. *qabïrčïq* 'die Schuppen des Zapfens der Zirbelfichte' (i. m. 451); tel. *qabïrčaq* 'die Schale, Hülse; die Muschel, das Schaltier' (uo.). A ma ismeretes mongol csak a 'doboz' jelentést őrizte meg: ir. mong. *qaγurčaγ* 'une boîte, cassette, un coffret' (Kow. II, 741), *qayirčaγ* 'boîte, coffre, coffret' (i. m. 715); kalm. *χărtsəg* 'Kiste, Schachtel' (Ramst. 180); ord. *χărtš'aḳ* 'boîte rectangulaire; petit bassin rectangulaire dans lequel on amène l'eau d'un lac pour la laisser s'évaporer; carré pour semer des légumes' (Most. 347); hal. *χūrsag* 'láda, doboz' (Luv. 570); bur. *χūrsag* 'koporsó' (Čer.² 607; a jelentés megőrzött régiség). Mongolból valók: alt., tel., kmd. *qayirčaq* 'der Kasten, die Truhe' (Radl. II, 97); tel. *qairčaq* 'der Kasten' (i. m. 26). Mongolból: küer. *qoγur*

'der Sarg' (Radl. II, 517). Mongolból: jak. *kuorčak* 'Sarg' (Böht. 69). *kuorčaχ* '1. koporsó; 2. kivájt fatörzs, melybe a halott samánt vagy samánnőt teszik, s amelyet nyílt helyen vagy fa tetején helyeznek el; 3. egyszerű gerendázattal bélelt sírgödör, melybe koporsó nélkül temetik a halottat; 4. láda, doboz' (Pek. I, 1232); 'kivájt koporsó; koporsót védő boríték' (JaRS 190). Vö. még óeszl. *korъčegъ* (Vasmer, REW I, 686).

9. *Állattartás*

barom, ökör, bika, tinó, ünő, borjú, (bika)csök;
ürü, toklyó, kos, üvecs, olló, kecske, gyapjú, gyapot:
túró, író, kõpű;
ól, karám, vályú; komondor, kuvasz;
disznó, ártány, serte;
tyúk

b a r o m — Gombocz (BTLw. 41) megállapítása óta általánosan vallott nézet, hogy e szavunk 'jószág, szarvasmarha' értelmezése az eredeti 'vagyon' jelentésből a magyarban alakult ki, „minthogy az állattenyésztő magyar törzsek vagyoni helyzetét az állatállomány nagysága határozta meg" (TESz. I, 254). Ám a szó jelentése már a magyar régiségben 'szarvasmarha'. Legrégibb tulajdonnévi előfordulása 1256: *Borum*lok (OklSz.). Köznévként: 1356 k.: *bormuc* (KTSz.); 1395 k.: *barom* toluay 'ambiges' (BesztSzj. 174); 1403 k.: *barom* 'pecus' (SchlSzj. 1414); 1595: *barom* 'iumentum, pecus' (Ver.: Sim. 10). Innen: „Lego *Ekebarmwth*"; 1597: „Nynchen *wonyo barma*"; 1669: „Négy *vonóbarom* után jól megrakott szekér" (NySz.). Figyelmet érdemel Kiskunhalasról feljegyzett népnyelvi használata: „Két barom, három ménös járja a főggyit" (MTSz; I, 103). A szó itt tévesen van a „baromcsorda" alá sorolva, mert a mondat értelme: „két szarvasmarha és három ló járja a földjét". A *ménes*-nek ui. általánosan ismert jelentésén kívül bizonyos nyelvjárásokban 'ló' jelentése is van: „Mikó nem ákárná a két ménös a szekerét birni, ütni-vágni kezte ő kigyême" (MTSz. I, 1430). Uo. még: „az én ménösöm": lovam; „Négy ménöse van": négy lova. — A tör. *barïm* valóban a *bar* 'van, létezik' származéka. Ugyanebből az igéből való még a *barlïγ* 'gazdag, vagyonos', a *barlïq* 'vagyon, gazdagság' és a *barq*, főleg az *äb barq* 'ház' páros kifejezésben. Az ótörökből gyakran idézett adat: *barïm* 'Habe, Besitz, Reichtum' és *barïmlïγ, baramlïγ* 'wohlhabend' (Gabain, Alttürk. Gramm. 301). Gabain értelmezése kifogástalan, tökéletesen megfelel a török szó etimológiájának, ezt igazolja számos szövegelőfordulása is. Érdemes azonban figyelembe venni, hogy a rovásírásos feliratokban egy másik szóval szópárt alkotva jelenik meg, amikor is egy bennünket közelebbről érintő jelentésárnyalatot tár elénk. A szópár második tagja *yïlqï* 'ló; ménes'. Bilgä qaγan feliratában pl. ezt

olvassuk: *oγlïn yo[tuz]ïn yïlqïsïn barïmïn anta altïm* 'akkor elvettem gyerekeiket, asszonyaikat és barmaikat' (K 24); töredékesen ugyanezt a mondatot megismétli a D 5 (Tekin 243, 245). A Šine usu-i ujgúr feliratban kissé módosítva ugyanezt találjuk (K 3): *yïlqïsïn barïmïn qïzïn quduzïn külürtim* 'ihre Pferde, ihr Vieh, ihre Töchter und Mädchen führte ich mit mir' (Ramstedt, 18—9). Tekin (275, 279) a *yïlqï barïm* szópárt 'horses and possessions'-nak fordította, lényegében ugyanígy járt el Clauson (ED 366) is, amikor azt 'livestock and property'-nak értelmezte. Ez a fordítás nem kifogástalan, hiszen a 'vagyon (property)' magában kell hogy foglalja a 'lovakat (horses), lábasjószágokat (livestock)' is. Ezzel szemben helyesen teszi Ramstedt, amikor az ujgúr kifejezést 'ihr Pferde, ihr Vieh' fordítással adja vissza. Ugyanez mondható a DTS-ről is, ahol ez található: *barïm* 'barom, jószág' (84) és *yïlqï* 'lábasjószág, elsősorban lovak' (267). Ezt az értelmezést erősíti meg a jeniszeji feliratok vallomása is. Az Elegeš-i sírfeliratban az elhunyt elégedetten így búcsúzik a világtól: *tört adaq[lïγ] yïlqïm säkiz adaqlïγ barïmïm buŋïm yoq ärdim* 'négylábú lovaim, nyolclábú barmaim voltak és bú nélkül éltem' (Mal., En. pisjm. 26, 77). A 'nyolclábú barmok' magyarázata régi probléma (Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, 350), máig nincs egyértelmű megoldása. Clauson (i. h.) szerint a kifejezés homályos, talán szekerekre vagy sátrakra vonatkozik. Magam úgy értelmezem a helyet, hogy a hátasló négy lábával van szembeállítva a szekeret vonó szarvasmarha, melynek négy lába és a szekér négy kereke adná ki a nyolcas számot. Röviden: 'hátasló' és 'szekérbe fogott barom'. A török szóról: Clauson, ED 366; DTS 84; Doerfer, TMEN II, 239 (s. v. *bārliq*); Sevortjan, Ètim. sl. II, 61—3; Räsänen, Etym. Wb. 62 (m. *barom* 'marha; vagyon');

b i k a — a TESz. szerint a magyarba került „ótörök" alak **bïqa* lehetett. Ez az EtSz. magyarázatának átvétele, a rendhagyó tör. alak magyarázatát azonban jó okkal nem ismétli meg. E szerint az általánosan ismert *buqa*-val szemben **bïqa* hitelét az támogatja, hogy a törökben „az *o, u* > *ï* váltakozás nem ritka": oszm. *kuvet* 'erő' (arab!) ~ tat. *kâγat*, oszm. *souk*, *soγuk* 'hideg' ~ tat. *sâγâk*, tat. *boγay* 'talán' ~ *bâyay*. E példák azonban csak azt bizonyítják, hogy a tat.-ban *ï*-t találunk oszm. *u, o*-val szemben, belőle az átvétel idejére érvényes szabályosságot kiolvasni nem lehet. A törökben a szó *buqa, boqa* és *buγa, boγa* változatokban él, s a törökség egész területén el van terjedve, a régi nyelvekben és a maiakban egyaránt. A szónak *bïqa* változata egyetlen nyelvben van meg, a sárga ujgúrban (Malov 21); ezúttal azonban nem megőrzött régiséggel, de neologizmussal van dolgunk. E nyelvben találjuk még: *pï* 'ez' (< *bu*), *pïγïn* 'ma' (< *bu gün*), *pïz* 'jég' (< *buz*), *piqa* 'bika' (< *buqa*), *pïlït* 'felhő' (< *bulut*), *pïrqan* 'Buddha' (< *burqan*), *pïrčaq* 'borsó' (< *burčaq*). A m. *bika* első magánhangzója a szláv *byk* magánhangzójára emlékeztet; szláv eredetről, a szláv vokalizmus hatásáról azonban szó sem lehet; vö. Kniezsa, SzlJsz. 708—9. Vasmer (REW I, 158) elhárította Korsch

etimológiáját, amely a szláv szót a törökből próbálta magyarázni. A m. szó török eredetében nincs okunk kételkedni. Igaz, a törökségben hiába keresünk olyan nyelvet, amelyben a szó első tagjában veláris *ï*-t tartalmazna az általános *u*-val és *o*-val szemben (a török adatok felsorolását l. SEVORTJAN, Êtim. sl. II, 230—2); az átadó török nyelvben azonban megvolt ez az alak. Ezt bizonyítja, hogy ugyanabból származó szavunk, a *békó* (*béklyó*) első tagjában ugyanezt a változást tartalmazza, és egy eredeti *bïqay* (*bïqayu*) alakra megy visza, szemben az általánosan elterjedt *buqay* (*buqayu*) formával. Hasonló változásra utal a krónikáinkban megőrzött *Belár* is, melynek a forrása *bïlar* < *bular* < *bulyar*. Végső soron tehát meg kell állapítanunk, hogy az első szótagban az ócsuv. *u* jövevényszavaink zömében *o* alakban jelentkezik: *burayu* > *borjú*, *burč* > *bors*, *burčaq* > *borsó*, *qumlaq* > *komló*, *qur* > *kor*, *qurum* > *korom*, *turma* > *torma*, *učuq* > *ocsú*, *uq* > *ok*, *určaq* > *orsó*. Velük szemben egy kisebb csoportban viszont *u* > *ï* fejlődéssel kell számolnunk: *bïqa* (< *buqa*) > *bika*, *bïqay* (< *buqay*) > *békó*, *bïqayu* (< *buqayu*; vö. MTT *buqa'u*) > *béklyó*, *Bïlar* (< *Bular* < *Bulyār*) > *Belár*. Ez utóbbi rendhagyó fejlődést nem a köztörökben megfigyelhető szórványos képviselet magyarázza, mint amilyen: oszm., gag., tkm. *yïldïz* 'csillag' ~ köztör. *yulduz* vagy bask. *bïδau* 'borjú', hak. *pïzo*, tuv. *bïzū* ~ köztör. *buzayu*. A helyes magyarázatot a csuvas hangtörténet adja meg. A mai csuv.-ban ugyanis az ócsuv. *u* folytatása *ă* (PAASONEN rendszerében *ə̂*), ritkábban *ĕ* (PAASONEN-nél *ə*; ez utóbbi az ócsuv. *ï* reflexe is); vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 86—8 (másként POPPE: KCsA. II, 68—71). Kérdéses jövevényszavainkban a mai csuv. egyöntetűen *ă* (*ə̂*) megfelelést ad: *păru* (*pə̂ru*) 'borjú', *părśa* (*pə̂rźa*) 'borsó', *părăś* (*pə̂rə̂ś*) 'bors', *χămla* (*χə̂mla*) 'komló', *χărăm* (*χə̂rə̂m*) 'korom' és *păjav* (*pə̂jav*) 'békó'. Nagyon valószínű, hogy a *bika* és társai egy középcsuvas jellegű nyelvjárásból kerültek a nyelvünkbe;

ü n ő — legrégibb tulajdonnévi adata 1193: Tar*yneu*, legrégibb köznévi adata 1395 k.: *yne* 'vacca', Az átvétel körül nincs semmi rendhagyó; a szóvég vokalizálódása magyar régiségjegy, a szókezdő labializálódása pedig a labiális szóvég hatására a magyarban ment végbe. A török alak *inäk*, az átvétel ideje a honfoglalás előttre tehető, és a török hatásra létrejött intenzív állattartás beszédes emléke. Megjegyzésem a török szó történetét érinti. s bizonyos fokig az átadó török nyelv helyének a tisztázásához kíván hozzájárulni. A török régiségben az *n* helyett palato-veláris nazálist (*ŋ*) találunk — látszólag; valójában *n* + *g* jelentkezik még az olyan emlékekben is, amelyeknek külön jegyük van az *ŋ*-re, így a rovásírásos türkben *ingäk* olvasható (TALAT tévesen *in*[*i*!]*gäk*-et javasol; Grammar 336); ugyanez a helyzet a rovásírásos *Irq bitig*-ben (LX: *örüŋ äsri ingäk buzayuluγči bolmïš* 'a fehérszürke tehén elleni készült'). Vö. még buddhista ujg. *ingäk* ['ynk'k] (HAMILTON, Conte 10; *iŋäk* olvasata téves); Kāšγ. *ingäk* '1. Kuh; 2. weibl. Schildkröte (γuzz)' (BROCK. 67); Tefs. *ingäk* 'a teve nőstény' (BOR. 125). Nyilvánvalóan

képzett szóval van dolgunk: *in-* tő *-γaq*, *-gäk* képzős származéka; a képzőről l. BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 194; CLAUSON, Studies 147. Ez a képződmény a törökségben nem őrződött meg, helyét ugyane tőből *-aq*, *-äk* képzős származék foglalta el (ez utóbbi képzőről: BROCK. 110—1; CLAU. 146, 153). E származék legrégibb ma ismert emlékét a m. *ünő* < *inäk* őrizte meg. Egyéb megfelelői közül a legfontosabbak: csuv. *ĕne* 'tehén; szarvasünő' (SIR. 97); hor. *inäk* (FAZ. I, 419); csag. *inäk* 'vache' (PDC 141); ujg. Ming *inäk* (Ford. Ir.; AOH XIX, 157), *inäk uy* 'vache' (Tolm. Ir. AB. 28a; LIG.); Muh. *inäk* (MEL. 71); Jem. P *inäk* (5b A 28); oszm. *inek* 'cow' (HONY 162); az. *inäk* (ARS 97); gag. *inek* (GRMS 203); afs. *inäk* (LIG.); kún CC *inäk* 'Kuh' (GR. 106); kip. LN *inäk* (HOU. 59; KURYŠ. 52); Tuh. *inäk* (ATA. 178); Bul. *inäk* (ZAJ. I, 22); Qaw. *inäk* (TEL. 310), Dur. *inäk* (ZAJ. I, 64); Jem. T *inäk* (7b B 17); kar. L *yinek* (MARD. 35); kmk. *inek* (RKS 353); kres.-blk. *iynek* (RKBS 238); tob. *inäk* (RADL. I, 1443); özb. Qt. *inäk* (LIG.); turki *inεk* (JAR. 141); mai ujg. *inäk* (URS 180); s. ujg. *enek*, *inek* (MAL. 25); szal. *iněχ* (KAK. 182); küer., tel., sór *inäk* (RADL. I, 1443), tölösz *inäk* (RADL., Proben I, 239). Vö. még SEVORTJAN, Êtim. sl. I, 358—60. A szó megvan a mongolban is: középmong. MTT *üni'en* tehén; Hy *üne'en*; ir. mong. *ünegen*, *üniyen* (*ünigen*), valamint a többi mai mongol nyelvben és nyelvjárásban. A mongol szó jól illusztrálja a török—mongol nyelvviszonyt: a két szó összetartozik, de nem azonos; közös tőből önállóan fejlesztette ki mindegyik nyelv a maga alakját. Még a közös tő is módosult: tör. *in-*, mong. *üni-*.

(bika-) c s ö k — a m. szó történetét csak hézagosan ismerjük. Az OklSz. szn.-i adatai nem tartoznak ide, köznévi használatukat orvosi könyvek őrizték meg. A legrégibb ezek közül 1577 k.: OrvK. (315—6): „Szarwaſnak *cyekÿt* azald megh. Farkaſnak *Cyekyth* meteld aprora. Bykanak *chÿekÿt* zaraȝd meg. rokanak meg aȝalth *cÿekÿt* teerd porra." További adatok: EtSz. I, 1173 és TESz. I, 562. Nyelvjárási adatok: *bikacsék*, *bikacsík*, *bikacsök*, *bikacsek*; vö. ÚMTSz. I, 479. Török adataink: csag. *čök* 'membre viril' (PDC 296; a vokalizmus kétséges); kip. Idr. *čök* (? *ü*); 'penis' (CAF. 32); Dur. *šük* (olv. *čük*) 'penis' (ZAJ. II, 99); oszm. *çük* 'little boy's penis' (HONY 70). Végül: csuv. *ʧoɢə̂* 'die männliche Rute (bei einem Erwachsenen)' (PAAS. 183); a csuvasból cser. *čuγo*, *tsəγə* 'männliches Geburtsglied' (RÄS. 233). A csuv. szó maga is kölcsönzés valamely szomszédos török nyelvből (tat. ?), elsősorban szókezdője miatt. A m. szó kétségtelenül török eredetű, az oszmánli azonban (jelentéstani okokból) eleve ki van zárva. A TESz. a kún-besenyőből származtatja. A *bikacsök* összetételben a kúnnak valóban lehetett afféle újraélesztő szerepe, a szarvas, farkas, róka csöke értelmezésben aligha. Egyszótagúsága hosszú időn keresztül változatlanságot biztosított számára; akár honfoglalás előtti török elemeink közül is hagyományozódhatott ránk. A török szóról l. CLAUSON, ED 396 (s. v. *čübek*); DOERFER, TMEN III, 119—20 (per. *čük* 'penis'; kérdőjellel idevonja a m. szót is, de vokalizmusát nem tudja megmagyarázni);

t o k l y ó — a szó nem bolgár-török (Gombocz BTLw.), nem sorolható a legrégibb, honfoglalás előtti rétegbe (SzófSz.), nem is ótörök származású (TESz.), hanem a kún nyelvből örököltük;

k o s — a szó forrása tör. *qoč* a szóvégi *č* > *š* magyar régiségjegy. A TESz. ez utóbbi fejlődés magyarázatában ingadozó álláspontot foglal el, ezért nála a szó „ótörök eredetű". A SzófSz. szerint honfoglalás előtti a kölcsönzés. Lényegében ez a helyes; gyakorlatilag lehet csuvasos vagy köztörök eredetű is. A kérdést nem dönti el, hogy a mai csuvasból hiányzik, és a helyét *kačaka taki* 'kecskebak' töltötte be (a kifejezés tükörfordítás: tat. *käjä täkäse*, bask. *käzä täkähe*). A m. szó forrása sajátos helyet foglal el a török szókészletben. Mai ismereteink szerint ez az alak az oguz nyelvekre korlátozódik. Főbb adatai ezek: Kāšγ. *qoč* (γuzz) 'Widder' (Brock. 157); csag. *qoč* 'bélier' (PdC 423); Muh. *qoč* (Bat. 44); krm. *qoč* 'Widder' (Radl. II, 615); oszm. *koç* 'ram' (Hony 206); az. *qoč* 'kos' (Gan. 8), *goč* (ARS 55); ajn. *gūč* 'Widder; Held' (Kow. 47); afs. *qoč* (Lig.); gag. *koč* (GRMS 285); tkm. *goč* (TRS 190); tkm. Qa., N *qoč* (Lig.); trm. *qoč* (Bask. 180). A kipcsak szótárak (déli) türkmenként jelzik a szót, *qoč* alakban; vö. 130. Jövevényszóként megvan egy sor iráni nyelvben: per. *quč*, *qūč*, *ġūč*, *ḫūč* (Stg. 955, 993, 898, 482); per. CC *choč* 'aries' (Bodr. 130: *ġōč*, Monche 125: *qōč*); besz. per. *ġuč* 'Schafbock mit grossen Hörnern, Widder' (JA 538); tdzs. H *γoč* (Lig.); haz. B, T *qoč* 'bélier' (Lig.); ajm. F *γoč*, *qoč* (Lig.); afg. *quč* (ARS 649); kurd *qōč* 'ram's horn' (Wahby 116); 'horn' (Kurdov 482). A török szó néhány kaukázusi nyelvbe is behatolt: ing. *qoč* 'Hammel', min. *qoči*, grúz *qoči* (Erckert 78: 167). A török régiségben, a keleti ágban (ezúttal beleértve a kipcsak nyelveket is) a *qoč* mellőzésével egy másik szó volt forgalomban. Ennek régi alakja az orvosi tárgyú ujgúr szövegekben *qočuŋar* 'Widder' (Heilk. I, 12), annak helyes, kéttagú változatát Kāšγarī őrizte meg *qočŋar* alakban (Brock. 157 tévesen *qočuŋar*-t olvas, de vö. Clauson, ED 192; DTS 451). Ez utóbbiból fejlődött az általánosan elterjedt *qočqar* változat: ujg. Jüan *qočqar* (Radl., Uig. Spr. 53: 36); hor. *qočqar* (Faz. II, 638); csag. *qočqar* 'bélier de montagne ou autre' (PdC 423); tkm. *gočkar* 'bakkecske' (ritka) (TRS 191); tkm. N *qočqar* (Lig.); kún CC *qočqar* 'Widder' (Gr. 198); kip. LN *qočqar* (Hou. 88; Kuryš. 166); Idr. *qočqar* (Caf. 78); Tuh. *qočqar* (Ata. 203), Bul. *qočqar* 'bélier' (Zaj. I, 40); Qaw. *qoǰqar* olv. *qočqar* (Tel. 318); Dur. *qočqar* 'bélier' (Zaj. I, 73); Jem. T *qočqar* (7b B 21); kar. T *kočχar* 'Widder' (Kow. 220), kar. L *kockar* (Mard. 45). tat. *qučqar* 'der Widder, Schafsbock' (Radl. II, 1010), tat. nyj. *kučkar* (TRS 300); bask. *qušqar* (BRS 351); tob. *kuckar* (Kratk. sl. 25); bar. *qocqar* (Radl. II, 621); nog. *koškar* (NRS 175); kmk. *qočqar* (RKS 41); krcs.-blk. *qočχar* (RKBS 33); kkalp. *qošqar* (RKkS 38); ir. özb. *qočqōr* (URS 638); özb. Q *qočqar* (Lig.); szárt *kočkar* (Nal. 68); kirg. *kočkor* (KRS 410); kzk. *qošqar* 'a mountain sheep, rum' (Shnit. 269); alt., tel. *qočqor* 'der Argali-Bock, Widder' (Radl. II, 618); kmd. *qučqa* 'der Widder (Radl. II, 1010). Ez a változat is bekerült egyes iráni nyelvekbe: per. *qučqār*, *qūčγār*, *qūčqār* 'a wild ram frequent in the country where the river Oxus takes its sources' (Stg. 993): ir. tdzs. *qučqōr* (TRS 493), tdzs. Ri. *qūšqor* (Rast. IV, 51): haz. T *qočqār*, B, Dz. *qošqār* (Lig.); szgl., isk. *kəškār* (Morg. II, 400); sug. *qišqōr* 'nem herélt bakkecske' (Zar. 213); jagn. *qučqōr*, *quškōr* (AP 280) Kāšγarī szerint a *qočŋar* az eredeti. Valójában a török szókészletnek olyan elemével van dolgunk, amely jóval az ótörök előtt kettéhasadt egy keleti és egy nyugati változatra. A két változat vagy úgy jött létre, hogy egyazon ősi tő két különböző képzőt hordozó alakra bomlott (ez a valószínűbb), vagy úgy, hogy két szinonima került egymással szembe mint ugyanazon fogalom keleti és nyugati változata. A tör. *qoč* ugyanis legalább olyan régi, mint a *qočqar*. Ezt bizonyítja, hogy megvan a mongolban is, mégpedig ezúttal is „összetartozó, de nem azonos" formában. Főbb adatai: középmong. Hy *quča* (Most. 91): Tk *quča* (13b); Ty *quča* (72b), Ls *quča* (137a); arab írásos szójegyzékekben: Muh. *quča* (Po. MA 307); Ist. T *quča* 'bélier' (AOH XIV, 46): Jem. T *quča* (7b B 21); ir. mong. *quča* 'bélier, agneau qui n'est pas encore châtré. (Kow. II, 940); kalm. *χutsn* 'Hammel, Widder' (Ramst. 200); ord. *qu'tš'a* 'bélier' (Mort. 314); hal. *χuc* (Luv. 571), bur. *χusa* (Čer.² 604); barg.-bur. *χusšā* 'unkastrierter Bock' (Poppe: AM VII, 378); mgr. *χuǰžiä* 'bélier' (SM 171). Mongolból valók: alt., tel., sór, szag. *quča* 'der Widder, Schafbock' (Radl. II, 1007); szoj. *quǰa* (Kat. 1155); kojb., kacsa *quᵈya* 'der Widder' (Radl. II, 908); küer. *quza* (Radl. II, 1012). Szintén a mongolból származik: ma. *qôča* 'Schafbock, Widder (veraltet); Ziegenbock' (Hau. 606); besz. ma. *qučā* 'ram' (Yama. 107: 2193); evk. (tkp. tung.) *kuča*, szol. *χusa* (Cincius, Sravn. slov. I, 440—1). A török szó történetét mérlegelve, a „kún-besenyő" közvetítést ki kell küszöbölnünk; nagyon valószínű (ezt a magyar régiségjegyek is támogatják), hogy *kos* szavunk honfoglalás előtti, alkalmasint ócsuvasos rétegünkbe sorolandó. A török szóról l. Clauson, ED 295; Doerfer, TMEN III, 539—41; Räsänän, Etym. Wb. 274 (m. *kos*);

k e c s k e — legrégibb tulajdonnévi előfordulása 1256: Nog*kechkes* hn. (OklSz.). Köznévi előfordulásaiból: 1395 k. *kegke* 'capra' (BesztSzj. 1008); 1430 k.: *kechyke* allo 'edulus, capriolus' (SchlSzj. 2234); 1577 k.: „Ne*ſ*ten *kechÿkenek* az twdeyet" (OrvK. 20); „*Kechÿke* awagy Iuh teÿeth" (109); egyébként *kechke*. A háromtagúság helyesírási sajátságból ered, a *chÿ* ugyanis a *cs* jele; vö. Kniezsa, Helyesírásunk története 97. A m. szó nagyon eleven, számos összetételben s átvitt értelemben él. A törökben ennek a szónak is két változata van; szerepük hasonló az imént tárgyalt szópárához. Az egyik a török régiségből és a mai kipcsak nyelvekből mutatható ki: ujg. *ačkü ödi* 'die Galle von Ziege' (Heilk. I, 6: 24); *iki saγlïq ečkü* 'két fejős kecske' (Radl., Uig. Spr. 266); Kāšγ. *äčkü* 'Ziege' (Brock. 17); csag. *äčki* 'chèvre' (PdC 99), *öčkü*, *öčki* 'bouc, chèvre' (49); kún CC *ečki* 'Bock' (Gr. 84); kip. LN *äčki* 'Ziege' (Hou. 45; Kuryš. 114); Idr. *äčki* (Caf. 9): Tuh. *ečki*, *iški*, *ički* (Ata. 167); Bul. *äčki* (Zaj. I, 10); örm.-kip. *ešk'iy*, *eč'k'i*, *ečk'i*, *ek'či* 'chèvre,

bouc' (Tryj. 230); kar. T *ečki* 'Ziege' (Kow. 182); kar. L *ecki* (Mard. 22); nog. *eški* (NRS 443); kmk. *ečki* (RKS 337); kres.-blk. *ešk'i, yečk'i* (Pröhle 100); *ečki* (RKBS 228); kkalp. *eški* (RKkS 345); ir. özb. *ečki* (URS 560); tar. *öškä* 'Ziege' (Radl., Phon. 86); alt., tel. *äčkä* (Radl. I, 864); küer. *öčkü* (Radl. I, 1289); kmd. *öčkä* (Radl. I, 1287); tar, sór *öškä* (Radl. I, 1307); szoj. *öškü* (uo.). A másik változat kizárólag az oguz nyelvekből mutatható ki: a yuzz nyelvből már Kāšγ. jelzi *käči* alakban (Brock. 101); oszm. *keçi* 'goat' (Hony 193); az. *keči* (ARS 109); afs. *gečə* (Lig.); gag. *keči* (GRMS 267); tkm. *geči* (TRS 175); a kipcsak szótárak hivatkoznak a (déli) tkm. adatokra is, amely *käči*, ritkán *käǯi* (ez utóbbira vö. Zaj. I, 168); megvan a szó az oguz típusú Jem. P-ben (5b B 3) mint *käči*, továbbá az oguzt kipcsakkal keverő Jem. T-ben (7b B 23). Vö. még tat. *käjä* 'die Ziege' (Radl. II, 1149). További változat: *ärkäč* 'he-goat' stb. vö. Clauson, ED 223. Végül csuv. *kačaka* 'kecske' (Sir. 144). A probléma az *äčki* és *käči* egymáshoz való viszonya. Clauson (ED 24) „an oguz corruption"-nak mondja. Ščerbak (Nazvanija 117—8) szerint a *käči* az *äčki* metatetikus változata. Nemcsak a „romlás" védhetetlen, de a metatézis sem bizonyítható. Nem lehetetlen arra gondolni, hogy a két szó forrása két egymáshoz közelálló állathívogató. E tekintetben nem közömbös az *är-käč* 'hím-kecs(ke)' változat. Ebbe az irányba látszik mutatni a votják *keťś* 'Ziege', *keťś-taka* 'Ziegenbock' (*taka-* tör. *täkä* 'bak-kecske'), melyet Wichman (TLP 73) a csuvasból származtat. Mindez nem oldja meg a kérdést, hogyan lesz a tör. *käči-* vagy a (ritka) *käčä-*ből *kecske*. Két feltevés lehetséges. Az egyik szerint a m. *kecske* szintén állathívogató (talán nem egészen függetlenül a párhuzamos török alaktól) és olyasféle alakulat, mint a *csirke*. A másik feltevés a csuvas szóra támaszkodna. Ha a csuv. *kačaka* hitelesen régi, akkor elképzelhető a m. szó forrásaként; a csuvas alak „szabálytalansága" csak növeli a régi kölcsönzés hitelét. Emellett szól az is, hogy a *käči* a nyugati török alakot képviseli, az *äčki* a keletit. Csuvasos jövevényszavaink a nyugatihoz igazodnak;

d i s z n ó — már említettük, hogy szorosan vett csuvasos jövevényszavaink közé tartozik. A TihAl.-ban előforduló *gifnav* hn. alapján 'vaddisznó' jelentést szokás ugyan tulajdonítani e szónak (TESz.). Ez nem éppen lehetetlen, de korántsem mond ellent annak a feltevésnek, hogy már a honfoglalás előtt háziasított állataink közé tartozott. Mindenesetre ez utóbbi feltevés mellett szól, többek között: 1283/1464: *Dyznopaztor*welge (Györffy I, 788) hn. és 1330/1345: *Gesnopastor* (MNy. X, 40) szn. A BesztSzj. és a SchlSzj. ilyen irányú tanúságtétele már csak lényegesen későbbi korra érvényes. A néprajzosok véleménye szerint valószínű, hogy az ún. szalontai disznó (nagytestű, hosszú lábú és törzsű, lelógó fülű, vörösesbarnás színű hússertés) a honfoglalókkal került a Kárpát-medencébe; vö. MNéprL. I, 587;

á r t á n y — okleveleinkben jól van adatolva: 1247: „Dantes pro sua procuracione porcum triennem qui uulgo *artan* dicitur"; 1391: „Rufus isti

artan"; „Vnum bonum porcum rufum *artan*" (OklSz.); 1393 k.: *arthan* 'nesciendus olv. nefrendus' (BesztSzj. 1034); 1584: „Porcum pinguam *arthan* dictum"; ártány-pénz: 1437; „De pecuniis scrofarum *artanpenz* vocatarum" (OklSz.). 1075: *Artand* hn. (Györffy I, 595). A falu lakói (centum XX domus, cum ins. ibi adiacenti) a garamszentbenedeki apátságnak évenként 12 ötéves disznót voltak kötelesek, többek közt, fizetni. A SzófSz. honfoglalás előtti jövevényszavaink közé sorolja, bár a megfelelő török alak nem mutatható ki. A TESz. szerint „bizonytalan, talán török eredetű" a szó; az eddig idézett szibériai *arlān*-t hangtani okokból joggal kifogásolja. A m. *ártány* eredetije egy gazdag török szócsaládba tartozik, a szócsalád egyik ága mássalhangzós, a másik magánhangzós tövű igére vezethető vissza. Íme néhány példa. Az (egytagú) mássalhangzós tőből származik: alt. *arla-* 'reinigen, saubern, rein machen' (Radl. I, 304); sór *arla-* 'kastrieren' (uo.); szag., kojb. *arda* 'reinigen' (Radl. I, 320); *art-* 'megtisztít', több török nyelvben (l. alább). A (kéttagú) magánhangzóra végződő tő: ujg. *arï-* 'tisztának lenni, megtisztulni' (Radl., Uig. Spr. 263); Kāšγ. *arï-* 'rein sein'; QB *arï-* (Indeks 22); Tefs. *arï-* (Bor. 57); csag. *arï-* 'être pur, propre; se séparer' (PdC 17); Muh. *arï-* (Bat. 11); kip. Tuh. *aru-* (Ata. 142). E tőből számos további képzett szó: *arïl-* 'tisztává lenni, megtisztulni', *arït-* 'megtisztít', *arïγ* 'tiszta', *arïγla-* 'megtisztít' stb. A mongolban ugyanez a helyzet; a rövidség okából az ir. mong.-ra szorítkozunk. Rövid, mássalhangzós tő: *arči-* (< **ar-ti-*) 'to wipe, clean or dry by rubbing; to erase, to weel' (Less. 51). Kéttagú, magánhangzós tő: *arï-γ* 'pure, clean', *arï-γun* 'cleanliness, purity, chastity; clean, pure, clear; chaste; sinless; holy, sacred', *ari-l-* to become clean or purified; to disappear, vanish, to clear up (weather)' (Less. 53) stb. Az etimológia szempontjából figyelmet érdemel a tör. *arït-* ige: ujg. *käntü özümüz arïp adïnaγuγ yimä arïtïp* 'mi magunk tiszták lévén, másokat megtisztítunk' (Suv.: Clau.); *tišin arïtïp* 'kitisztítani a fogakat' (Suv.: DTS) stb. Clauson (ED 207) jelezte, hogy az *arït-* ige több török nyelvben *art-* alakban jelentkezik. Valóban, ilyen: tkm. *art-* 'kitisztít, rendbe hoz: kivesz, kiszed' (TRS 52); kirg. *art-* (az *arït-* mellett) (KRS 70). Nem gondolhatunk arra, hogy az *art-* csak másodlagos alakulat az *arït*-ból, mert a mong. *arči-* (< **ar-ti*) egy tör. *art-* mongol mása. Az *ártány* korábbi magyarázata valóban hangtani nehézségbe ütközik. Munkácsi (NyK. XXXII, 275) szerint *arlān*-ból *artān* 'herélt (ló)' lett volna; régi török jövevényszavainkban azonban *rl* > *rt* változás ismeretlen. Paasonen feltevése (NyK. XLII, 42) sem meggyőző, amely szerint a várható **art-* egy korábbi **artt-* < **ar-l-t*-ból keletkezett volna. Gombocz az EtSz.-ben egy végső soron helyes *art-an*-ból indult ki, anélkül azonban, hogy a körülötte jelentkező problémákkal számot vetett volna. Ilyen pedig kettő is van, az egyik hangtani, a másik jelentéstani. A Gombocztól feltett *art-an* hangtanilag kifogástalan. Az ótörökben és számos mai török nyelvben a szóban forgó igei névszóképzőnek *-γan, -gän* a megfelelője; az oguz nyelvekben pedig *-an, -än*

(mássalhangzó után), illetőleg *-yan, -yän* (magánhangzó után). Vö. Räsänen, Morphologie 27; Brockelmann, Osttürk. Gramm. 105; Clauson, Studies 155; Deny, Grammaire 469—71. Az *artan* jelen esetben természetesen nem oguz, de középcsuvas sajátságot tartalmaz, amely más ilyen jellegű jövevényszavainkban is jelentkezik: *gyapot, bér, Bulár* stb. Ami a kérdés jelentéstani oldalát érinti, a 'herélt' értelmezéséhez a tkm. *art-* 'kivesz, eltávolít' értelmezésből indulunk ki. Ide csatolható: krm. *arït-* 'herausnehmen, entfernen': *almanï funduqtan arïttï* 'die Nüsse von den Äpfeln aussuchen' (Radl. I, 276). Itt említendő: kirg. *art-* 'kitisztít, eltávolít, kibelez (levágott állat belső részeit eltávolítani)': *ičegi-kardïn artïr atat* (KRS 70). Kāšγ.-nál az *arït-* igének van 'kastrieren (Bock)' és 'beschneiden (Knaben)' értelmezése is: *ol quzï arïttï* 'he castrated the lamb' (Clauson, ED 207). Ugyancsak Kāšγ. egy másik 'kitisztít' jelentésű igét hasonló értelemben használ: *ol quzï arïγladï* 'kiherélte a bárányt' (arab szöveg I, 255: 1). Ebbe a sorba kifogástalanul illik az ismert *arla-* 'kastrieren', *arlān at* 'ein Wallach' (Radl. I, 304): az *arlān* egy korábbi *arlayan* alak folytatása. Ide csatolhatjuk ezt a tatár nyj.-i adatot: *arulat-* 'herél': *arulateu take* 'kiherélni a bakkecskét' (Dial. slov. 48). A 'kiherél' < 'kitisztít' jelentéstani párhuzamul idézhetjük: kojb., kacsa *tazïn* 'Ochs; herélt bika' (Radl. III, 928) < *taza* 'rein'. Az *ártány* 'herélt kandiszno' esetében az általános 'herélt' jelentés e g y háziállatra korlátozódott. A középcsuvas hangtani (és nyilván jelentéstani) sajátságokat hordozó *ártány* szavunk jól illik a csuvasos jellegű *disznó*-hoz; nyilván ugyanabból a középcsuvas nyelvből egyidejűleg kerültek nyelvünkbe;

s e r t e — a sertéstartásnak e szava egy bolyba tartozik az előbbi kettővel. Csuvasos jellegű ez is, „szabálytalanságokat" tartalmaz ez is: magyarázniva a m. szó palatális hangrendje és nem utolsósorban szóvégi magánhangzója. A TESz. ezeken a nehézségeken joggal fennakad, sőt a szó törökségében is kételkedik. A szó legrégibb köznévi előfordulásait szójegyzékeink szolgáltatják: 1395 k.: *ferke* 'seta (serte, szőr)' (BesztSzj. 660); 1405 k.: *ferte* (SchlSzj. 1223); 1595: *Serte* 'setae' (Ver.: Sim. 54). Származékai közül való 1258: „in fine montis *Sertes*", hn. (OklSz.) és *Sertes* disno 'Hystrix' (Murm. 540). A TESz. jelentései közül kiemelném: A) 1. 'kihegyesedő részek sorozatából álló, kiálló tüskézetű; 2. tüskés, borzas, szőrös'; B) 'disznó'. Az A) jelentés, kérdőjel kíséretében, az 1258-as *Sertes heyg*-re támaszkodik, csak a zavar növelését szolgálja, törlendő. Marad a 'disznó'; ehhez fűzném: *sertés-seprő* 'scopae a sertis factae' (OklSz.). A török etimológia kiküszöbölésére a TESz. felveti a m. *szőr* ~ *sörény*-hez való kapcsolás lehetőségét; a MSzFgrE. 598—9 még cáfolatra sem érdemesíti. Gombocz egyeztetéséhez, melyet Bárczi (SzófSz.) fenntartás nélkül elfogadott, a következőket fűzhetjük. Az egyeztetésnek kettős pillére van, az egyik a csuvas megfelelő, a másik Kāšγarī adata. A csuv. *šărt* jelentése Paas. szerint (151) 'serte; len- v. kender-kefe'; Sir. (560) szerint 'serte; (kemény) szőr a tarkón, a ló marján', *sïsna*

šarčë 'a disznó sertéje'. Ezekhez hozzátehetjük AšM. (XVII, 340) után: 'a halnak felül, gerincén lévő uszonyai'. A szó származékai közül figyelmet érdemel *šărtla-* '(kemény szőrű kefével) kefélni (lent v. kendert)', valamint: *šărtlă* 'sertés, sertével ellátott' (AšM. XVII, 341). A csuvasból átkerült a szó néhány török nyelvbe: bask. *šïrt* 'serte' (BRS 666), *susqa šïrtï* 'disznó-serte' (uo.); tob. *širt* 'die Borsten' (Radl. IV, 1075); tat. *širt* 'serte' (Budag. II, 650). A szabályosan köztörök alakot Kāšγ. szolgáltatja: *sïrt* 'Borsten' (Brock. 180; DTS 505); *sïrtla-* 'einen Faden auf Borsten wickeln' (Brock., uo.), pontosabban *yïpni sïrtladï* 'he spun the rope of coarse hair' (Clauson 847). A *serte* magas hangrendűsége nem szorul bonyolult magyarázatra: a törökben egytagú szó veláris *ï*-je könnyen válik palatálissá; jelen esetben ezt bizonyítja az idézett toboli és tatár adat is. De ennél is többet mond, hogy a csuvasban azonos hangrendű formában jelentkezik a *šărt* 'serte' (köztör. *sïrt*) és *šărka* (köztör. *sirkä*). A szó magas hangrendű alakja tehát az átadó nyelvből származik. Úgy látszik, a nehézséget jelentő szóvégi *-e* magyarázatát sem a magyarban kell keresnünk. A *serte* és *serke* keveredik szójegyzékeinkben. A BesztSzj. *ferke* 'serte' alakja aligha véletlen műve, s nem a figyelmetlen másoló tévedését tükrözi. Hasonló „keveredésre" utal: kalm. *širkə* 'Borste (zB. des Schweinrückens), die Nackenhaare, der obere Teil des Nackens' (Ramst. 360), erre a szintén mongolos alakban jelentkező alt. *širkene* 'serte': *čočkanin širkenezi* 'disznó sertéje' (ARS 551); tel. *särkäk* 'die Borsten' (Radl. IV, 1008). A látszólagos „szabálytalanságok" mögött, mint annyiszor, most is egy kihalt nyelv sajátos fejlődése húzódik meg.

10. *Földművelés*

arat, búza, árpa, dara, ocsú, borsó;
eke, sarló, szór, őröl, tarló;
komló, csalán, kender, kölyű, tiló, csepű, orsó;
gyümölcs, alma, körte, som, dió, kökény, szőlő, bor, csiger, boza

a r a t — hosszú időre hitelét vesztett szó: a korábban javasolt „bolgár-török" eredeztetés hangtani nehézségeit Gombocz is jól látta: az első szótag tör. *o-* > m. *a-* és a szóvégen mutatkozó képző (EtSz.). Mindezen nehézségeket kiküszöbölendő Horger (MNy. XXXVIII, 11—6) az *arat* törökségét megtagadva a fgr. (uráli) eredetű *irt* igénkhez kapcsolta. A TESz. az *arat*-ot forma szerint vitatott eredetűnek tartja: vagy az *irt*-hoz kapcsolva fölteszi, hogy abból szóhasadás útján vált ki, vagy pedig egyszerűen török eredetű. Ám nem késik kijelenteni, hogy az első lehetőséget tartja valószínűbbnek, s a második feltevés gyengéit kipellengérezi. Horger szenvedélyes érvelése már-már meggyőzött, mikor feltettem a kérdést: hogyan is történt az a szóhasadás? Az ősmagyarban több mint ezer évig egymagában élt az *irt* ige, a vándorlások

korában aztán — török hatásra — földet kezdett művelni; ekkor hasított egyet az *irt*-en és megalkotta az erre a célra szükséges *arat* 'gabonát levág' változatot. Az elmélet türelmes, de nem mindig simítható az élet valóságához. Érdemes hát megnézni még egyszer az elvetésre ítélt török etimológiát. Valamennyi probléma a magyar oldalt terheli. A főbb török adatok ezek: csuv. *vĭr* 'arat (rozst)' (EGOROV 59); 'gabonát', *urpa vĭr* 'árpát arat', *vĭran* 'elvetve lenni (gabona)' (SIR. 81); Kāšγ. *ōr-* 'mähen', *oryāq* 'Sichel' (BROCK. 231; hibásan *ur-* és *uryaq* olvasatokat ad); QB *or-* 'arat' (DTS 370); csag. *or-* 'moissoner', *oraq* 'faux, faucille' (PDC 57, 53); hor. *or-* 'arat' (FAZ. II. 170), *män arpa ardum* 'lekaszáltam az árpát'; Muh. *oryaq* 'sarló' (BAT. 53); oszm. *ora-* 'ernten, mähen' (RADL. I, 1048), *orak* 'sickle, reap-hook; harvest' (HONY 276); az. *orag* 'sarló' (ARS 158); gag. *orak* 'sarló; aratás' (GRMS 352); tkm. *or-* 'arat', *bugday or-* 'búzát arat', *χer kim ekenini orar* 'ki mint vet, úgy arat', *orak* 'sarló; aratás' (TRS 492, 491); kip. Tuh. *or-*; *oraq* (FAZ. II, 355); örm.-kip. *oraχ* 'moisson, récolte' (TRYJ. 584); kar. T *or-* 'ernten' (KOW. 241); kar. L *or-* 'ernten', *orak* 'Ernte', *orak bicahï* 'Sichel' (MARD. 52); tat. *ur-* 'arat', *urak* 'sarló; aratás' (TRS 593, 590); bask. *ur-* 'arat (gabonát)', *uraq* 'sarló', *uraqsï* 'arató' (BRS 581, 577); kmk. *or-*: *budayni ormaq* 'búzát aratni' (RKS 209); nog. *or-* 'arat', *orak* 'sarló' (NRS 251, 249); kkalp. *or-*: *biydaiydï orïu* 'búzát aratni' (RKkS 219); krcs.-blk. *or-* 'arat': *budaynï orurya* 'búzát aratni' (RKBS 161); kirg. *or-* 'arat, kaszál', *orup-jiyū* 'betakarítás', *egin orup-jiyū* 'gabona-betakarítás' (KRS 577); kzk. *oraq* '1. sickle: 2. harvest. harvesting', *oraqšï* 'harvester, reaper' (SHNIT. 153), *egin or-* 'arat', *bïday oru-* 'búzát aratni' (RKS 181); turki *or-*, *oy* 'to cut, to mow, to harvest', *oram oyām* 'harvest', *ormačï* 'harvester, reaper' (JAR. 215); mai ujg. *or-* 'arat; kaszál', *ot or-* 'szénát kaszál', *terisän—orarsän* 'amint vetsz, úgy aratsz', *oruš* 'aratás' (URS 95, 97). A török megfelelők mérlegelése után az ócsuv.-ban *or-* vagy *ora-* alakot vehetünk fel: semmi nem jogosít fel arra, hogy az igének *-t* képzős alakját tegyük fel az ócsuvasban. GOMBOCZ megkísérelte, hogy a m. szó forrásában a csuvas praesens futurum nyomát keresse (KCsA. I, 262—6): később e védhetetlen feltevést maga is elvetette. Egyetlen megoldás marad: az *orat* > *arat* fejlődés magyarázatát a magyarban kell keresni. Jelentéstani meggondolások a szóhasadásos elmélettel szemben a török eredeztetés felé billentik a mérleg nyelvét. Ellene szegezik: a török igék tőalakban kerültek a nyelvünkbe. Ez igaz, de az igazságnak csak egy része, amely dogmává merevedve útját állta további összefüggések felismerésének. A török igék a kései ősmagyar korban kerültek a magyarba, abban a korban, amikor a török elemeket (különböző okok folytán) úgy idomították, mint a sajátjukat. Érdemes volna egyszer megvizsgálni, hogy fgr. eredetű igéink mit mutatnak. Mennyit őrzött meg a magyar pl. ugor igei örökségünkből változatlanul, mennyit módosított belőle saját képzőinek hozzátoldásával. Nem kétséges, hogy hasznos útmutatást nyerünk belőle kései ősmagyar kori török eredetű

igéink jobb megértéséhez. Ősi igeképzési rendszerünk kétségtelenül befolyásolta a törökből érkezett jövevényeket. Így is világos, hogy a tör. *dŏl* ~ *dŏjt* a m. *fúl* ~ *fojt* típussal párhuzamos és a tör. *dŏl* ~ *dönt* a m. *omlik* ~ *ont* típusába sorolható (okkal folyamodtam e körülményes meghatározáshoz). Világos az is, hogy néhány esetben az ige a török tő mellőzésével magyar képzős alakban illeszkedett szókészletünkbe; *bosszan-t*, *bor-í-t*.

b ú z a — (közép)csuvasos sajátságot tartalmaz;

d a r a — kún jövevényszó;

e k e — csuvasos jövevényszó;

ő r - ö l — a hangtani kapcsolatokról, vö. 63. l. Gyakran elkövetjük azt a hibát (a TESz. is beleesett e hibába), hogy az igen termékeny tör. *ägir-*, *äbir-* egymást is keresztező fonetikai szálait bogozgatva nem fordítunk kellő figyelmet az egyes változatokhoz fűződő jelentéstani kérdésekre; így kerül egy kalap alá *ŏr*, *ŏröl*, *örül*, *ŏrül*, *örvény*, az *örém*-ről nem is beszélve. Érdemes közülük itt kiemelni az *ŏröl*-t. A tematikailag idetartozó igéhez néhány megjegyzés kívánkozik. Az egyik megjegyzés jelentéstani természetű. A tör. *äbir-* a törökség egész területén ismeretes, a régi és a mai nyelvekben egyaránt, hangtani árnyalati különbségeiktől függetlenül egyöntetűen 'fordít, forgat' a jelentésük. Egyetlen kivétel van, ez a csuvas, ahol az ige *avăr-* alakban jelentkezik, jelentése 'őrölni; mahlen' (PAAS. 9; SIR. 20; EGOROV 20; AŠM. I, 50). Ide tartozik: *avart-* 'őröltet', *arman* 'malom': *šĭv-armanĕ* 'vízimalom', *šil-armanĕ* 'szélmalom'. A m. szó jól van adatolva: „Ketten leeznek az malomben *ewrőlwen*" (ÉrsK. 572; JordK. 345, 433); egyéb címszavai: *őrlés*, *őrlemény*, *őrlő*, *őrlődik*, *őrlődés*, *őrlött*, *őröltetés* (NySz.). Ide tartozik még: *örmény*, *őrmény*: „*Ermen kw* 'lapis molendinarius' "; „*Őrmény*, az őrléstől, hogy már őrlemény" GKAT.: Titk. 1110); *só-őrmény* 'Salzmühle' XVII. század (NySz.). A csuvasnak a többi török nyelvtől való jelentéstani elkülönülése, ugyanakkor a magyarral való egyezése a m. szó csuvasos eredetét bizonyítja. A másik megjegyzés kényesebb. Mint a TESz. helyesen megjegyzi, az *őröl* az *ŏr-* igető *-l* gyakorító képzős származéka, és maga az igető a másodlagos. Ennek alapján hiba volna az ige török eredetét kétségbe vonni, felesleges volna ahhoz a hipotézishez menekülni, hogy volt, de elveszett. Számolnunk kell azzal, hogy a kései ősmagyar korban török igető magyar képzővel bővített alakban került szókészletünkbe. Egyébként a *búza*, *eke*, *sarló*, *őröl* és *arat* egy és ugyanazon csuvasos nyelvből került a magyarba.

A Gellért-legenda búzát őrlő, éneklő leányáról vö. 108. l.

k o m l ó — az eperfafélék (Moraceae) családjába tartozó évelő növény, eurázsiai (mediterrán) faj; tobozszerű termésfüzérekkel (JÁVORKA—Soó, Növényvilág II, 809—10). Részegítő ital készítéséhez használták, élt vele a népi gyógyászat is. Nyugtató, csillapító hatását jól ismerték; a XVI. századi OrvK. (201) a „hideg csömör" elleni gyógyszerek közt javasolja. A szó helynevekben a XII—XIII. század óta bőven van adatolva; vö. OklSz., TESz.,

hozzá még: Györffy I, 114, 328, 543. Legfontosabb török adatai: csuv. *χămla* 'komló' (Paas. 41; Sir. 489; Egorov 292); csuv.-ból cser. *umla* 'Hopfen', *umələ, umla*; *ə̂mᵊla* (Räsänen 235). A török régiségben csak a XI. század óta ismeretes: Kāšγ. *qumlāq* 'ephcuähnliche Pflanze, im Gebiete von Qifčāq, aus der mit Honig ein Trunk bereitet wird; bringt man die Pflanze auf ein Schiff, so fängt das Meer an zu wogen und das Schiff gerät in Gefahr unterzugehen' (Brock. 164); csag. *qulmaq* 'houblon' (PdC 436); kip. LN *qomlaq* olv. *qumlaq* 'stark berauschendes Getränk aus gekochtem Honig, worin man Rohrstengeln ähnliche Kräuter (Hopfen) gemischt hat' (Hou. 93; Kuryšžanov 164 megismétli Houtsma hibás olvasatát); tat. *kolmak* 'komló' (Bál. 61); *kolmaklïk* 'komlós (hely)', *kolmakčï* 'komlótermesztő' (TRS 271); bask. *qomalaq* (BRS 337); kres. *χumelek*, blk. *χumallak* (RKBS 689); kzk. *qûlmaq* 'hops', *qûmdau* 'ua.' (Shnit. 279, 280); kirg. *kulmak* (RKS 929); tel. *qumdaq* (Radl. II, 1051); bar., szag. *qumnaq* 'der Hopfen, Hopfenzapfen' (Radl. II, 1050); sór *qubanaq* (Radl. II, 1035); küer. *qumnāg* (Radl. II, 1050); kmd. *qumanaq* (Radl. II, 1089); alt. *qïmïnaq* (Radl. II, 852), sór *qimnaq* 'die Hopfenköpfe' (Radl. II, 854); sór *qïbïnaq* 'der Hopfenzapfen, Hopfenkopf' (Radl. II, 846). Törökből vogulba, osztjákba, cseremiszbe került; ezektől független a szláv (Gombocz, ÖM I, 106—8; Vasmer, REW III, 250—1) és a finn változat. Vö. Clauson, ED 628; Räsänen, Etym. Wb. 299 (dunai bolg. > magyar, volgai bolg. > finn; mindkét feltevés téves). A m. *komló* honfoglalás előtti török szókészleti elemünk;

k e n d e r — szintén az eperfafélék családjába tartozik; fontos olajos rostnövény (Jávorka—Soó, Növényvilág II, 810). Európába a népvándorlás során került. Hazánkban a középső, déli és keleti részeken a kendert termesztik inkább, a nyugati és északi részeken a len van divatban. A magyarság a honfoglalás előtt ismerte, rostjáért, olajos magváért termesztette (Kósa—Hoppál: MNéprL. III, 134—5). A népi gyógyászatban is sűrűn használják; vö. OrvK. 92, 314, 396, 524. Helynevekben a XII. század óta kimutatható, valamennyi név a kendertermesztésre utal. Íme közülük néhány mutatóba: 1294/1367: *Kendertorlou*; 1325: „Terrarum arabilium *Kendur Zeel*"; 1367: *Kendertow*; 1393/1446: *Kenderhel*; 1269: *Kendur attho*; 1416: *Kenderazthathow*; 1334/1420: *Kenderfelde* (OklSz.). A törökségben a szó bőségesen van adatolva, mondhatni, a probléma nélküli, kényelmes etimológiákhoz tartozik. A főbb adatok ezek: csuv. *kantăr* 'kender (magvas k.); weiblicher Hanf' (Paas. 57; Sir. 134); ujg. *käntir* (Gab., Briefe 43), ujg. Ming *kändir* 'chanvre' (Ford. Ir.; AOH XIX, 172); csag. *kändir* 'chanvre, corde de lin' (PdC 460); oszm. *kendir* 'hemp' (Hony 195); az. *kändir* 'kötél; kender' (ARS 111); gag. *kenevir* 'kender' (GRMS 264); tkm. *kendir* 'kender' (TRS 392), 'kötél' (AB 25); kún CC *kendir* 'Hanf' (Gr. 138); kip. LN *kendir* (Hou. 99); Idr. *kändir* (Caf. 44); Tuh. *kändir* (Ata. 194), Dur. *kändir* 'chanvre' (Zaj. II, 89); kar. L *kïndïr* 'Hanf' (Mard. 48); tat. *kinder* 'kender (magvas; vászon)' (Bál.)

'kender; vászon' (TRS 256); bask. *kinder* 'kender; vászon' (BRS 260); bar. *kindir* 'Hanf', *ot kindir* 'die Brennessel' (Radl. II, 1348); nog. *kendir* 'kender; len; kötél; zsineg' (NRS 160); kmk. *kendir* 'kender' (RKS 346); kres.-blk. *kendir* (RKBS 234); kkalp. *kendir, kenep* (RKkS 356); kirg. *kendir* (KRS 1940, 253); kzk. *kendir* 'hemp; jute' (Shnit. 124); ir. özb. *kendir* (URS 209); turki *kändir* (Wu-t'i II, 3194, 3996), *kendir, kendi* 'hemp.' (Jar. 166); mai ujg. *kändir* (URS 643); alt., tel., leb., sór, küer. *kändir* 'der Hanf' (Radl. II, 1081); s. ujg. *kenǰir* (Mal. 66). A törökből: tdzs. *kandir* 'kender; zsákvászon; zsineg' (TRS 180); per. H *kandir* 'a cloth made of fibre', *kandur* 'the gras Briantus Ravennae' (Aitch. 111); haz. B, T *kendir* 'kenderkötél' (Lig.). A tör. *kändir* jövevényszó valamely ieur. nyelvből; Räsänen szerint perzsából, Clauson a tohárból származtatja; puszta ötletek, védhetetlenek. Vö. Clauson, ED 729; Doerfer TMEN III, 608—9 (m. *kender*); Räsänen, Etym. Wb. 252 (m. *kender*);

k ö l y ű — a TESz. szerint „Beillik az őrléssel kapcsolatos török jövevényszavaink (*dara, őröl* stb.) közé". A gabona „őrlésének" a kölyűben való szétzúzás aligha lehetett egyetlen, s talán nem is fő formája. Ennek fejlettebb formája az ún. *lépőkölyű*, amelyet hántolásra, gabona-, olajmagvak és fűszerpaprika törésére használtak (Kisbán Eszter: MNéprL. III, 449). Nyilván az egyszerű kölyűből fejlődött a kölyűs kendertörő; vö. MNéprL. III, 299—300. Erre a funkcióra utal: 1636: „Kása és *kender köllő* is vagyon benne [a malomban]", „Az alsó végin is a falunak egy halastó. Ezen is egy malom 2 kerekre, kása és kenderkölő" (OklSz.). Török megfelelői: csuv. *kil, kilĕ* 'nagy famozsári edzőteknő' (Paas. 72; Sir. 165: 'mozsár'); tat., csag. *keli, kili* 'grand mortier' (PdC 488); tkm. *keli* 'kölyű' (AB 393; ritka); kún CC *keli* 'Mörserkeule' (Gr. 137); kip. LN *käli* 'Morterkeule für Getreide' (Hou. 95; Kuryš. 141); Tuh. *käli* (Ata. 193); tat. *kile* 'mozsár, famozsár' (TRS 252); bask. *kile* 'mozsár' (BRS 257); tob. *kilä* 'ein grosser Mörser' (Radl. II, 1367); nog. *keli* (NRS 159); kmk. *keli* (RKS 989); kres.-blk. *keli* (RKBS 612); kkalp. *keli* (RKkS 984); kzk. *keli* 'mortar' (Shnit. 123); ir. özb. *keli* 'nagy famozsár magok szétzúzására' (URS 206); özb. Khiv. *källä* 'der Mörser' (Radl. II, 1121); jak. *kälĭ* 'famozsár' (Pek. I, 1020) < **kälig*. A m. *kölyű* < *kelig* honfoglalás előtti jövevényszó. Vö. Räsänen, Etym. Wb. 249 (m. *kölyű* < óbolg.). A tör. szó eredetére utal a ma. *xeliyen* '1. Stampfe zum Kornstampfen; 2. Keule der Mörser' (Hau. 428). A ma. szó korábbi **keligen*-re megy vissza, ami nyilván kitaj eredetű (a mai mongol nem ismeri); a török szónak érdekes oldalhajtása;

k ö r t e — Gombocz vitatott előzményekből sarjadt „bolgár-török" etimológiája az elfogadás és az elutasítás közt hánykódik. Bárczi (SzófSz.) elfogadja ugyan, de jelzi, hogy a m. *körtvély* szövége nincs kielégítően megmagyarázva; később (Szók.² 77) aggályoskodás nélkül a földművelés terminológiái közé iktatja. Benkő (MNyT. 292) előbb elfogadja az *alma, gyümölcs, dió* közé

sorolva a *körté*-t, majd (MŐstTan. 54) kereken elutasítja. A TESz. fordítva jár el. Azzal kezdi, hogy „bizonytalan eredetű", nyomban utána felsorolja a török megfelelőket, s a magyar szóban jelentkező rendellenességekhez is hozzáfűz néhány hasznos megjegyzést. Valójában a török szón is, a magyaron is van magyaráznivaló. A török adatok: kún CC *kertme*, olv. *kertmä* [chertma] 'Birne' (Gr. 141); kip. LN *kärtmä* 'Birne' (Hou. 96: Kuryš. 143); Idr. *kärtmä* 'alma' (Caf. 46); kar. T *ǰertma, ǰertmačik* 'kleine Birne' (Kow. 187), kar. L *gertme* 'Birne', *gertmalik* 'Birnbaum' (Mard. 26); kmk. *gertma* 'Holzbirne' (Németh 113); nog. *kürtmä* 'vadkörte' (Budag. II, 148), *kertpe* 'körte' (NRS 163); blk. *kertme* 'Birne, Birnbaum' (Pröhle 228); krcs. *k'ertme* 'Birne' (Pröhle 109), krcs.-blk. *kertme* 'körte' (RKBS 127). Az átadó török nyelvben a *kertmä m*-je homorgán zárhanggá változott (erre utal a nog. *kertpe* alak is), ez spirantizálódott s a *kertβä* alak került honfoglalás előtt a magyarba, amiből az ómagyarban *kërtve* > *körtve*, majd később *körte* lett. A szó csak kipcsak nyelvekből ismeretes, ebből hiba volna arra következtetni, hogy az a magyarban kipcsak eredetű. A szó a jelzett török nyelvekben idegenből jött jövevény, szempontunkból szóföldrajzi jelentősége van: a szó (a vele jelzett gyümölccsel együtt) arra a területre jellemző, ahová később a kérdéses kipcsak nyelvek is rátelepedtek, s ahonnan korábban a magyarok — egy akkor ott élő, azóta kihalt — török nyelvből kölcsönözték. A szóba hozott oszét és kaukázusi adatok érdekesek lehetnek a török szó szempontjából, de nem érintik a magyar etimológiát. A *kërtβe* a kései ősmagyar korban került nyelvünkbe, ez annyit jelent, hogy a magyar szó történetét ennek megfelelően és nem a nyelvemlékes kor szabályai szerint kell mérlegelni. A m. szó legrégibb alakja *körtvély*: 1055: *kurtuel fa* (Bárczi, TihAl. 34), és hosszú időn keresztül ebben a hosszabb alakban jelentkezik emlékeinkben, s aránylag kései a *körtve* és *körte* alak. Mi hát ennek a magyarázata? A TihAl. adatát jó három-négyszáz esztendő választja el attól az időponttól, amikor a *körte* alapalakja a magyarba került. Fel lehetne tehát tenni, hogy a magyarban eredetileg egymás mellett élt a törökből került *kërtβe* és annak magyar képzővel ellátott *kërtβel* alakja. Nem teszem. A *térd*, a *sólyom* és a hozzájuk hasonló példákra támaszkodva kezdettől fogva csak egy *kërtβel*-ből indulnék ki. Merész feltevésnek tartanám, hogy mellette — nyelvjárási változatként — *kertβe* alakot is felvegyek, amely hosszú lappangás után a XVII. században újra megjelenik, sőt kiszorítja korábbi hosszabb változatát. Nem lehetetlen, hogy a rövidebb alak a szóvégi *-l(y)* eltűnésével magyarázandó, mint azt Horger (MNy. IV, 321—2) próbálta értelmezni. Ebben az esetben a másodlagosan (későn) keletkezett rövidebb alak a véletlen játéka folytán egybeesett az eredetileg törökből nyelvünkbe került változattal. Ugyanígy magyarázandó a *sertély*-ből rövidült *serte* is. Horger magyarázatának kronológiai nehézségei vannak;

s o m — tulajdonnévként és közszóként jól adatolt szó, régiségét hangtani kritérium is biztosítja. Török jövevényszavainknak abba a kategóriájába

tartozik, amely csak kevés török nyelvből ismeretes, különös értéket kölcsönöz neki azonban, hogy más hasonló szavakkal együtt szóföldrajzi, pontosabban életföldrajzi útmutatást tartalmaz: a *som*, akárcsak a *körte* Kaukázustól északra fekvő területre utal; vö. NytudÉrt. 89: 199 és MNyTK I, 138. Adatai: kmk. *čum* 'bogyó'; Beere' (Németh 108), 'som(fa)' (RKS 329); krcs.-blk. *čum* 'som(fa)' (RKBS 224); tkm. *čüm* 'som' (AB 115; a tkp. *qïzïl mïve* 'som gyümölcse' zárójelben közölt magyarázata, más tkm. forrás nem ismeri); valamely török nyelvből: kalm. *tsõm* 'Kornellkirschbaum, Kornelle' (Ramst. 432; Golstunskij, Russko—kalm. slov.-ra utal);

s z ő l ő — egyike a vitatott kulcsszavaknak. Gombocz a szó „bolgár-török" etimológiájára később (MNy. XVII, 18) visszatért, és annak a nézetének adott kifejezést, hogy a magyar—bolgár érintkezés a Közép-Volgától délebbre zajlott le, ennek bizonyítékául a *bor, szőlő, seprő, szűr* vallomására hivatkozik. Munkácsi (Foglalkozott-e szőlőműveléssel a keleti magyarság?: KCsA. I, 231—4) kereken nemmel válaszolt a kérdésre. Negatív álláspontját főleg a *szőlő*-re alapítja. Bárczi (SzófSz., Szók.[2] 77) megjegyzés nélkül utal a szőlő csuvasos jellegére. A szőlőművelés műszavai közt tartja számon Benkő is (MNyT. 282). A TESz. szerint „a magyarban csak később tapadhatott a 'szőlő' jelentés". És itt Munkácsi tagadó álláspontjának egyik pilléréhez értünk. Valóban, a magyar *szőlő* török megfelelői kivétel nélkül mindenütt 'bogyó'-t jelentenek, sehol sincs 'szőlő' értelmük. Azonban hiba volna ebből arra következtetni, hogy a szónak a magyarban is eredetileg 'bogyó' volt a jelentése. Ám a *vadszőlő, borostyánszőlő* stb. a CzF. meghatározása szerint: „bizonyos növényeken fürtösen termő bogyóféle gyümölcsöket" neveznek így. Ez nem a *szőlő* eredeti 'bogyó' jelentését igazolja, ellenkezőleg, a szőlő 'uva' értelmezését viszi át olyan növényekre, amelyek vele rokon tulajdonságokkal rendelkeznek. Tovább mehetünk: a *szőlő* az átadó középcsuvas nyelvben is *szőlő*-t jelentett és nem *bogyó*-t; ez esetben is olyan jelentéstani párhuzammal állunk szemben, mint amilyen az *eké*-é, amelyet a magyaron és az átadó csuvasos török nyelven kívül semmilyen más török nyelv nem ismer. De ismerte-e a „keleti magyarság" a szőlőt, folytatott-e szőlőművelést? Két, egymástól lényegesen eltérő kérdés. Lóháton nyargalva búzát, árpát vetni, aratni, szórni (szelelni), őrölni szintén nem lehetett az Etelközben eltöltött viharos évszázad töredéke alatt; e helyen nem élt letelepedett őslakosság sem, amelyik helyette ezt a munkát elvégezhette volna. Más lehetett a helyzet Levédiában (ezt a földrajzi meghatározást anakronisztikusan visszavetítjük a magyarság ottani tartózkodásának egész idejére; talán helyesebb volna Turkiát mondani helyette), ott aránylag nyugodtabb körülmények közt tölthette életét, a kazárokkal több évszázadon át élt együtt, függésben, barátságban. Munkácsi nyomós érvként utal arra, hogy a mohamedán kútfők nem szólnak a magyarok szőlőműveléséről. Ez az argumentum ex silentio nem meggyőző, főleg kronológiai tekintetben nem az. Ugyanezek a kútfők viszont megemlékeznek a kazárok

szőlőskertjeiről. Hát éppen ez az. A magyarok nyilván látták ezeket a szőlőskerteket, sőt bizonyára nem csak látták. Györffy György (Szolgálónépek 279) nemrégiben rámutatott arra, hogy a történeti néprajz legújabb megállapítása szerint honfoglalás utáni szőlőművelésünk két forrásból táplálkozott. Közülük az egyik, a dunántúli, római előzményekből eredt; ezt a pannonszlávok közvetítették a honfoglalóknak. A másik, a mátra-hegyaljai, a kaukázusival (tehát a kazárral) mutat fel hasonló vonásokat. Györffy úgy véli, hogy „a kazár kultúrájú etelközi vezérek tengermelléki állandó téli szállásaikon bizonyára krími vagy kaukázusi eredetű szőlőművelőket dolgoztattak". E feltevés magvát megerősíti a bortermelés bolgár-kazár terminológiája. E szakismereteket igénylő keleti szőlőművelés azonban csak úgy folytatódhatott a honfoglalás után, hogy a megfelelő gyakorlattal rendelkező magyar réteget e munkában a kazár szőlőművelésben jártas kazár-kabar szőlőművelők is segítették. Mindenesetre tény, hogy a honfoglalás után a magyarság intenzív szőlőművelésbe kezdett az új hazában. A jelenleg rendelkezésre álló, szerénynek mondható történeti földrajzi anyag alapján megállapítható, hogy *Szőlős* helyneveink száma megközelíti a negyvenet (Heckenast, Szolgálónépek 123). Nem képzelhető el ugyanis, hogy szőlőművelésben járatlan magyarok nevették volna át a 'szőlő' helyi nevét. De nem ezt tették, mert ismerték a *szőlő*-t, ami 'uvá'-t jelentett és nem 'bogyó'-t, és tudták, mit kell vele kezdeni. De lássuk az ősi örökség török előzményeit: csuv. *śĭrla* 'bogyó; Beere, Gartenerdbeere' (Paas. 138; Sir. 376), *iśĕn śĭrli* 'szőlő' (Sir., uo.); karat.-mord. *djâr-djilägən* 'die Gartenerdbeeren' (JSFOu. XXI, 1: 22); tat. *yiläk* 'bogyó' (Bál. 84), *ǰiläk* 'die Gartenerdbeeren' (JSFOu. XXI, 1: 22); tat. *yiläk* 'bogyó' (Bál. 84), *ǰiläk* 'bogyó' (TRS 764); bask. *yeläk* (BRS 180); tob., tara *yiläk* (Radl. III. 519); *yilek, yelek* (NRS 724); kres.-blk. *ǰilek* (RKBS 729); tel. *tyiläk* (Radl. III, 519); alt., tel., kmd. *yïläk* (Radl. III, 318); leb. *yïgläk* (Radl. III, 511); kojb. *tyästäk* 'eine Beere, die der Form nach der Erdbeere ähnlich ist (Himbeere, Brombeere etc.)' (Radl. III, 378); sór *čästäk* 'die Beere' (Radl. III, 2148). Vö. még Räsänen, Etym. Wb. 202. Gombocz a *szőlő*-t **śidläγ*-ből próbálta levezetni (nézetéhez korábban magam is csatlakoztam). Alig képzelhető el azonban, hogy a szókezdő *ǰ*-ből az újcsuvasra emlékeztető *ś*-sé történt elmozduláskor az őstör. *d* változatlanul megőrződött volna. A belőle fejlődött *δ* és *r* nem vehető fel, ezért helyesebbnek látszik a *szőlő*-t egy *śiγläk* alakból származtatni.

11. *Halász'*

örém, örmény 'vorago', *örvény, gyalom, gyertya, vejsze, vék*; *tok, süllő, sőreg, csabak*

örém — e ma kihalt, a szl. eredetű *tanya* eredeti jelentésével szinonim szó gyakran fordul elő régi okleveleinkben. Pl.: 1095: *eurim*; 1211: „Vltra

stagnum quod dicitur *Euren*": 1239: „Piscaturis specialiter Tanya et *Eurem* nominatis"; 1291: „In fluuio Turuchin vno profundo *Evrem*"; 1418/1433: „In magnum voraginem wlgo *Erem* dictum" stb. (OklSz.). Közszóként: *ewren* 'vorago' (SchlSzj. 723); *hereni* 'abyssus' (BesztSzj. 233). Az *örém, örény* további adataira l. NySz. A m. szó közvetlenül összekapcsolható a következő török adatokkal: Kāšγ. *āgrim* 'Strudel' (Brock. 19), 'whirepool in water', 'stagnant water' (Clau. 113); csag. *égrim* 'tourbillon dans l'eau' (PdC 122); hor. *ägrim, égrim* 'örvény, mélység' (Faz. I, 135); oszm. *eğrim* 'small whirlpool' (Hony 95); tel. *irim* 'eine Bucht, Stelle, die zum Fischfangen geeignet ist' (Radl. I, 1464); ojr. *irim* 'örvény' (RAS 60). A m. és a tör. szó jelentése tkp. 'halászóhely'. Vö. K. Palló Margit, Ein alttürkischer Fachausdruck der Fischerei in den ungarischen Urkunden: UAJb. XXXV, 56—63. A török szó a honfoglalás előtt került a magyarba. A kölcsönzés formájához érdekes probléma fűződik: a magyar szó egy átvett tör. *egrim* '(< *egir-* 'csavar, forgat') közvetlen folytatása lehet. Ez az egyik lehetőség; a másik az, hogy egy törökből magyarba került (de nyelvünkből ki nem mutatható) *egir-* igető belső magyar fejlődéséből született az *-m* deverbális nomenképző segítségével. Ez utóbbi magyarázat mellett foglal állást Bárczi (TihAl. 168—9) és D. Bartha Katalin (Szóképzés 73). Az ő feltevésüket erősíti, hogy a tör. *egir-, eβir-* igetőnek más magyar származékai is vannak, többek közt a jelentéstanilag itt számon tartott *őrmény* és *örvény*. Mindez annak a bizonysága, hogy a kései ősmagyar korban a törökből jött szavak a magyar nyelv sajátos törvényeihez igazodva kerültek szókészletünkbe;

őrmény — jelentése 'abyssus, vorago; gurges; Abgrund, Untiefe, Wasserstrudel'. Okleveles adatai a XIII. századtól kezdve: 1323: Nog*hermen* et Kye*sermen*; 1378: *Eurmen*. Származéka a XIII. századtól: 1211: „in uilla *Eurmenes*" (OklSz.). További adatokra NySz. Elvileg itt is fel lehetne tenni egy tör. *egir-män* alakot, kis erőltetéssel még megfelelő jelentést is elő lehetne keríteni; erről a megoldásról azonban tanácsos lemondani és elfogadni a TESz. magyarázatát, amely szerint (III, 39) az *örmény* ('mély víz' és 'malom' jelentésében egyaránt) az *őr-* igei tő *-mény* deverbális névszóképzős származéka. A megállapítás helyes; hangsúlyozni kell ezúttal is, hogy az *őr-* török eredetű ugyan, de önálló funkciója a magyarban nincs, csak magyar származékaiban él;

örvény — 'vorago, gurges, vortex; Wasserstrudel, Wasserwirbel'; Tulajdonnévi adatok a XIII—XIV. századtól kezdve, köznévi: 1395: *vruen* fiu 'emula' (BesztSzj.). Egyet kell értenünk a TESz.-szel, amely szerint az *örvény* az *ör-* igei tő *-vény* deverbális névszóképzős alakja. Az *örvény*-ben a szókezdő magánhangzó megrövidülése másodlagos; hasonló jelenséggel számolhatunk az *örém* és *örmény* esetében is. A második szótag hosszú magánhangzójának volna szerepe e rövidülésben? Ha nem, emlékeztet némileg az *or-v* magánhangzójának a megrövidülésére. Fel kell vetnünk az *örvény* és társai átvételének a kronológiáját. Közismert, hogy a török igék tőalakban kerültek

a magyarba, a honfoglalás utáni szláv, német, latin igék tövéhez *-l* vagy *-z* magyar képző járult. Ennek a lényeges különbségnek nem az az oka, hogy a török igető valami rejtélyes oknál fogva alapvetően különbözött volna a szláv stb. igetőtől. A különbség oka a magyar nyelvben keresendő, amely a kései ősmagyar korban másképpen fogadta be az idegen (köztük a török) szavakat, mint a honfoglalás utáni időkben. A különbséget a korábban már jelzett „szabálytalanságok" érzékeltetik; ezek részletesebb felderítése további kutatást érdemel. Az eddigi megfigyelések alapján arra kell következtetnünk, hogy az *örém, örmény, örvény* típusú török elemek csak a kései ősmagyar korban kerülhettek nyelvünkbe; ilyen típusú átvételek az ómagyar korban alig képzelhetők el;

g y e r t y a — a szó eredeti jelentése 'éjszakai halászáshoz használt fáklya' volt; forrása csuvasos típusú török nyelv; vö. 21. l.;

t o k — XII. századi tulajdonnévi adatai bizonytalanok. Köznévi adataink közül kiemeljük: 1329: „. . .de pisce quod uulgo *Took* dicitur . . ."; 1529: „Pisces wlgo *tok*" (OklSz.). Magyar szövegekből további adatokat l. NySz. Vö. még *Thok* hal 'doricha' (BesztSzj. 292); *toc* 'dorica' (SchlSzj. 784). Török megfelelői: tkm. *doqï* 'viza' (AB 16), *dokï* (TRS 277); tob. *tuyu* 'der Stör' (Radl. III, 1432). A m. szó forrása **toqï* lehetett (az első magánhangzó jellegét a tkm. adat biztosítja). A gyéren adatolt török szó életföldrajzi szempontból jelentős; vö. Ligeti: MNy. LXV, 144 és MNyTK I, 148. Németh Gyula (*Tok* halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ősfoglalkozásairól: MNy. XXXIII, 135—40) a levédiai magyarság halászatával kapcsolatban néhány alapvető kérdésre hívta fel a figyelmet, s védelmébe vette a török eredetű halászati terminológiát (*gyalom, szégye, gyertya, süllő, sőreg, tok*). Újabban Pócs Éva (MNéprL. II, 421) szólt a levédiai magyarok téli halászatáról és arról, hogy „török népek révén ismerte meg a kétágú szigonyt, a húzóhálók egyik formáját (*gyalom*), melynek használata már szervezett munkát igényelt".

12. *Solymászás, madarászás*

sólyom, keselyű, ölyv, turul, karvaly, torontál, szongor, bese;
tőr, hurok, harang

t u r u l — részletesen szóltunk róla: MNy. LXXV, 30—3 és MNyTK II, 429—32. Itt azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a ragadozó madaraknak kétféle szerepével kell számolnunk. Az első az a szerep, amelyet egyéb totemállatok mellett a totemősök képviselőiként vittek. Egyéb török példák alapján arra kell gondolnunk, hogy a honfoglalás előtt, a kései ősmagyar korban e ragadozó madaraknak legalább egy részét a totemállatok (*ongon*-ok) közt találjuk. Közéjük tartozott mindenesetre a *turul* (< tör. *toγrïl*), Árpád nemzetségének

totemisztikus madara. A török szóról vö. Clauson, ED 472; Doerfer, TMEN III, 346—8 (a m. *turul*-t kérdőjellel vonja ide, nem ismervén a szó történetét a magyarban); DTS 571 (személynevekben igen gyakori). Houtsma nyomán Gombocz a ragadozó madarak totemisztikus szerepét bizonyos fokig el is túlozza. A valóságban számolnunk kell azzal, hogy az Árpád-korban e ragadozó madarak az Európa-szerte divatos solymászat kedvelt, megbecsült vadászmadarai is voltak: a totemősökből solymászmadarak lettek. A török forrásokból jól látható, hogy a *turul* nálunk végig megmaradt totemősnek, a törökségben azonban a *toγrïl* egyike a solymászmadaraknak;

ö l y v — solymászmadaraink közül való. Neve a XI. század óta hitelesen kimutatható tulajdonnévként; köznévként *elu* 'accipiter' (BesztSzj. 1157), *wlw* 'ua.' (SchlSzj. 1743). Honfoglalás előtti török jövevényszavaink közé tartozik, a TESz. szerint csak „valószínűleg". E fenntartás mögött a török szó teljes hiánya húzódik meg, hogy valaha, valahol, valamely ócsuvas típusú török nyelvben megvolt, egyedül a magyar bizonyítja. Rajta kívül a mongol ismeri a XIII. századi középmongoltól kezdve napjainkig: mongol háttere miatt jó ideig mongolos jövevényszavaink közt szerepelt. Ám a mongolt a töröktől lényeges különbség választja el: a mongol háromtagú, az elveszett török kétszótagú; a mongol szónak szókezdő *h*-ja van, a törökben ez hiányzik, a szó az utána következő magánhangzóval kezdődik. (A szókezdő kérdését a m. 1367: *Hwluespataka* látszólag bonyolítja, a m. hn.-ben ugyanis a *h*- másodlagos, mint azt Pais: MNy. XXXI, 41—2 megállapította.) Az *ölyv* mongol megfelelőit és a mongol eredetű jakut adatokat korábban összeállítottam (MNy. XXXI, 39—41). Kiegészítésül: XIII. századi kínai—mongol szj. *helie* 'milan' (Čy A 26a, n° 366) és a XIV. századi Jemeni Tetraglott szj. *helie* 'ua.' (8a A 25). Ez utóbbi szójegyzékben különben a török megfelelő az *élie*, ami persze mongolból való kölcsönzés. A mongol szó sajátságos módon fennmaradt az afganisztáni hazarában (a dzsāguri és az orazgan nyj.-ből jegyeztem fel) *ilia* 'buse' alakban. A mong. *hele'e, eliye, elige* várható szabályos török megfelelője **elig* volna, ebből a magyarban **élüg*-n keresztül *ölyv* < *ölyű* keletkezett. Elgondolkoztató, hogy az a csuvasos típusú nyelv, amelyből e szavunk származik, ezúttal is olyan ritka szókészleti elemet tartalmazott, amelynek — szabályosan eltérő — megfelelője csak a mongolból mutatható ki;

t ő r — XII. századi személynévi adatai bizonytalanok, a XIV—XV. századi kódexekben azonban kellően van adatolva a szó. Jelentése 'háló, hurok, csapda', 'madarak, de más, vadak elejtésére is szolgáló eszköz'. A török megfelelők: ujg. *tōr* 'tőr (vad elejtésére), háló' (DTS 578), *torčï* 'oiseleur aux filets' (Hamilton, Conte 132); Kāšγ. *tōr* 'Netz' (Brock. 214); 'a trap or net for catching birds or fish' (Clau. 528); QB *tor* 'háló (vad elejtésére); halászháló' (DTS 578); hor. *tor* (Faz. II, 402); csag. *tor* 'réseau, filet' (PdC 224); oszm. *tor* 'net, tissue' (Hony 370); az. *tor* 'háló' (ARS 204); tkm. *tor* (TRS 640);

kzk. *tor* 'net seine, fishing net, noose, snare' (SHNIT. 203); kirg. *tor* (KRS 1940, 511); ir. özb. *tor* (URS 466); szárt *tor* (NAL. 122); tar. *tor* 'der Fischernetz, das Netz zum Vogelfangen' (RADL. III, 1179); mai ujg. *tor* (URS 313); per. *tōr* 'net', *ṭōr* 'net, fishing net' (STG. 334, 821); tdzs. *tūr* (= *tōr*) 'háló' (TRS 401); afg. *tōr* (ARS 257); tdzs. H *tōr*, *tòr* 'lacets; piège' (LIG.); tát *tur* (JaST 86); kurd *toṛ* 'net' (WAHBY 150); jid. *tūr* 'trap' (MORG. II, 255), vá. *tor* 'net' (II, 545) stb.; helyi perzsából mog. *tor* 'Netz' (RAMST. 40), mog. M *tōr* 'lacet (pour prendre les oiseaux et les poissons)' (LIG.); prekl. mong. *toor* 'háló', *torlayul-* (Indices II, 259); Muh. *tor* (PO.: MA 448); ir. mong. *tor*, *toor* (= *tōr*), *toyor* (= *tōr*) 'filet, treillis' (KOW. III, 1786); ir. kalm. *tōr*, *tor* (POZDN. 197); ojr. nyj. *tor* 'filet' (KARA 162); kalm. *tor* 'Netz, Schleier' (RAMST. 401); ord. *t'or* 'petit filet, lacet, entrave (en général), verrou' (MOST. 170); hal. *tor* (LUV. 410). Kaukázusi nyelvekben: ERCKERT 108: 257. Vö. még: CLAUSON, ED 528; DOERFER, TMEN II, 606—7. GOMBOCZ (BTLw. 131—2) ócsuv. *tōyür*-ből való származtatása tévedésen alapul (joggal kifogásolja DOERFER); a kérdéses török szó, s minden vele említett egyéb szó egytagú, a mong. szó félrevezető kéttagúsága (és a beiktatott *-γ-*) csupán helyesírás, amely a magánhangzó hosszúságát volt hivatva félreérthetetlenül jelezni. Amennyiben a szó török eredetű, forrása csak **tōr* lehet, esetleg **tör* (a magánhangzó megnyúlása a magyarban mehetett végbe). A szó palatális hangrendjét NÉMETH GYULA (MNy. XI, 176) próbálta valószínűsíteni ZENKER *tör* olvasata alapján. Hasonló érvet szolgáltat BUDAGOV (I, 187), aki a *torlamaq* 'tőrt vet' ige mellett *törle-mek* változatot is felvet. Perdöntő ereje egyik olvasatnak sincs, élő nyelvi adat döntheti el csak a kérdést, ilyen jelenleg nincs. Elképzelhető, hogy az átadó török nyelvben ezúttal is olyasféle hangrendi átcsapás ment végbe, mint a *bölény* vagy a *Jenő* esetében történt. A magyarban a szó csak a madarászok szerszáma volt, ezt a fajta hálót a halászok, úgy látszik, nem használták. Árpád-kori szolgáltató falvaink közt solymászok (régen: solymosok) és *madarász*-ok is voltak. Vö. HECKENAST, Szolgálónépek 114; GYÖRFFY, Szolgálónépek 275.

13. *Mesterségek*

ács, *szűcs*;
sátor, *karó*, *gyűszű*

á c s — a XIII. századtól kezdve jól adatolt szó, vö. *alch* 'artifex; carpentarius' (BesztSzj. 746, 747); *alch* 'carpentarius' (SchlSzj. 1311; 1312 'lignifaber'-nek ugyanez a m. értelmezése, az 'artifex'-é viszont *mies*, 1310). Török megfelelői az *ayač*, *ïyač*, *yïyač* 'fa (élő és holt)' *-čï* nomen actoris képzővel ellátott származéka: ujg. *ïyaččï* 'Holzarbeiter' (Pfahl. 12: 19, 24), *ïyačï* [iɣaji] 'Holzarbeiter' (TTT VIII, 90; a *čč*-s átírás indokolatlan), ujg. Ming

yïyačï 'charpentier' (A, B 21b, C 14a, Tolm. Ir.): Tefs. *yïyačï* 'ács' (BOR. 156; a *yïyaččï* átírás indokolatlan; az eredetiben: [yɣ'jyj]). *yïyačïlïq* 'ácsság' (uo.; az átírás itt helyes); tkm. *ayaščï* 'ács' (AB 251). *ayačči* 'ács, asztalos' (TRS 20); nog. *ayašši* 'asztalos' (NRS 25); kkalp. *ayašši usta* 'asztalos' (RKkS 717); kirg. *jïyačči* 'asztalos; ács' (KRS 276); kzk. *ayašši* 'carpenter' (SHNIT. 38); tar. *yayaščï* 'der Holzarbeiter, Zimmermann' (RADL. III, 40); turki Turf. *yayaščï* 'Zimmermann, Wagenmacher' (KSz. XII, 342); turki *yayačï*, *yayˈačï*, *yayˈaččï* 'woodworker, carpenter, joiner', *yayačïlïq*, *yayaččïlïq* 'a carpenter's, a joiner's trade' (JAR. 146); mai ujg. *yayačči*, *yayašcï* 'asztalos, ács' (URS 775; BURHANEDDIN 609); s. ujg. *yïyaščï* 'asztalos' (MAL. 47); szal. *ayščï*, *ayaščï* '1. menuisier, charpentier; 2. bûcheron' (KAK. 175); tuv. *ïyaščï* ' erdőőr' (TRS 603). Vö. fentebb 23. l. A magyarba került alak *ayačï*; átvételének ideje a honfoglalást megelőző időre tehető. Az új szó idegen kézművest jelez, aki vagy maga volt török, vagy török közvetítésű személy lehetett; korábban nem használt ácsmunkát végzett (sátor, kocsi stb. körül). A szóval együtt a hozzá fűződő tevékenység is meghonosodott, ebből később fejlődött csak ki a „mindenféle famunka". Honfoglalás után a szolgáló települések közt voltak azonos funkciójú szláv települések is. A magyar *Ács* (*Ácsi*) településnevek mellett feltűnnek a szláv *Taszár*-ok is. HECKENAST (Szolgálónépek 72, 90—1) rámutat arra, hogy 13 *Ács* helynevünk mellett 11 *Taszár* található a X. századi Magyarország egész területén. A veszprémi *Ácsteszér* nevéből arra következtet, hogy eredetileg egy magyar és egy szláv ácstelepülés volt egymás mellett, amelyek idővel összeolvadtak. Az 1075-i garamszentbenedeki alapítólevélben említett „villa Bissenorum nomine Tazzar" kifejezést úgy értelmezi, hogy itt a szláv ácsokra telepített besenyők falujáról van szó, nem pedig besenyő ácsokról. HECKENAST hangsúlyozza, hogy ez az uralmi rendszer nem ismerte az etnikai megkülönböztetést szolga és szolga között, „a nyékek, megyerek és társaik a fejedelem parancsára egyformán kordában tartották az ácsokat és teszéreket, a fazekasokat és a gerencséreket, vagyis a magyar és a szláv szolgákat". Honfoglalás előtti ácsaink mégis törökök voltak. Ők is a szolgák közé tartoztak, mint a fejedelmek korában a magyar és szláv ácsok? Netán ugyanúgy megbecsülték őket, mint a mongolok az elhurcolt kézműveseket: az aranyműves Kozmát, vagy Willelmus mestert, a francia aranyművest? (Vö. LIGETI: I. OK. XXXII, 1981, 128—9.);

s z ű c s — tulajdonnévi és közszói előfordulásai régiek, maga a szó különleges középcsuvasos jegynek (a szókezdő *sz-*) a hordozója, amelyhez még két magyar régiségjegy is járul. A TESz.-től eltérőleg a m. szó forrásául **śiγči* vagy **śiβči* alakot vennék fel; vö. MNy. XXIX, 157—60 és MNyTK I, 105—8, valamint fentebb 23. l. Ezúttal is vannak szűcs települések, melyek a szolgálónépek kategóriájába tartoznak; vö. HECKENAST, Szolgálónépek 123—4 (*Szűcs*, *Szőcs*, *Szücsi*; *Zuchy*, *Zewch*, *Zelch*, *Zeuchud*). Ugyanitt értelmezé-

se nem pontos „bőriparos, aki az állattenyésztés nyújtotta nyersanyagokat feldolgozta"; Molnár Erik (A magyar nép őstörténete² 129–30) óvatosan hozzáfűzte „például gyapjas birkabőröket készített ki". Ebbe az irányba mutat a NySz. példaanyaga is: „A szőcz a bőrökből kődmeneket készit" (Com: Jan 98). A *szűcs* a magyarban soha nem jelentett 'szabó'-t, mint egyes mai török nyelvekben. Ebben az értelemben a *varró*-t használták (az OklSz. mellette gyakran említ *varró-asszony*-t és *varró-leány*-t): „A varrók a mely dolmánt most varranak, annak a dolmány-ujján is leszen varrás" (NySz.). Bőröknek, prémes bőröknek az összevarrása, abból (többé-kevésbé ékes) ruhadarabok készítése mesterségi jártasságot követelt meg. Ha az első ácsok török származása felmerült, jelen esetben fokozottan fennáll annak a lehetősége, hogy az első szűcsök szintén a törökségből kerültek ki. A szűcsök — ha hihetünk az etimológia nyújtotta vallomásnak — a törökség speciális ágából kerültek ki: bolgárok, kazárok vagy kabarok lehettek csak. Az ócsuvas és a középcsuvas jellegű nyelvet beszélők közt amúgy sem gondolhatunk áthidalhatatlan nyelvi és etnikai különbségekre. A *szűcs* középcsuvas nyelvi háttérből nőtt ki, a vele etimológiailag (és szakmailag) szorosan összetartozó *gyűszű* (< **jüksük*) ócsuvas eredetű. Nincs ugyan e szón sajátosan csuvasos jegy (nem számíthatjuk ide a benne őrzött két magyar régiségjegyet), a honfoglalás előtti régi török elemeket tallózva a köztörök eredetű szavak száma, bizonyíthatósága egyre inkább zsugorodik.

14. *Közlekedés*

tengely, szál, tulbó (?)

s z á l — a TESz. ingadozása ezúttal érthető: Az OklSz. és az NySz. a homofon *szál*-lal egy címszó alá veszi. A 'tutaj' jelentésű *szál* azonban nemcsak szálfák egymáshoz erősítése útján készült: „Nádból szálakat csinálván. az folyo vizen által hajókázának" (NySz. s. v. *szál*, 3. tétel: 'trabica, rates; Floss'). Főbb török megfelelői: Kāšγ. *sāl* 'Floss' (Brock. 169), 'állatbőrből készült tömlő folyón való átkelésre' (DTS 482); csag. *sal* 'radeau' (PdC 339): oszm. *sal* 'raft; stretcher; bier' (Hony 303); az. *sal* 'tutaj' (ARS 176): tkm. *sāl* (TRS 576); kip. Idr. *sal* (Caf. 85); nog. *sal* (NRS 285); kmk. *sal* 'Floss' (Németh 142; RKS 661); kkalp. *sal* (RKkS 675); tat. *sal* (TRS 464): bask. *hal* (BRS 617); kirg. *sal* (KRS 1940, 428); kzk. *sal* 'raft, logging timbers' (Shnit. 165); mai ujg. *sal* (URS 498); alt., tel., leb., sór *sal* 'das Floss' (Radl. IV, 343); ir. özb. *sōl* (URS 376); jak. *āl* (Pek. I, 61), csuv. *sulă* (Radl. IV, 343); ir. özb. *sōl* (URS 376); jak. *āl* (Pek. I, 61), csuv. *sulă* 'tutaj, szál' (Paas. 125; Sir. 337) > cser. *šôlo, šola* 'Fähre, Floss', sol, *solo* stb. (Räsänen 211). Törökből: per. *sāl* 'ship', *sal* 'raft, ship' (Stg. 642, 691); per. H *sal* 'tutaj' (Lig.); afg. *sal* (ARS 520). Megvan a szó a mongolban: középmong. MTT *sal* 'sásból készített tutaj-féleség' (magyar ford. 32 és 149–50); ir. mong. *sal* 'raft, float' (Less. 662); kalm. *sal* 'Floss' (Ramst. 309); ord. *sal* 'radeau, grille' (Most. 554); hal. *sal* (Luv. 344); bur. *hala* (Čer.² 667). A m. *szál* török eredetében nem kételkedhetünk, a török nyelvi megfelelők figyelembevételével azonban alig beszélhetünk arról, hogy „a fa megmunkálásával kapcsolatos mesterség tárgykörében került át" (TESz.). Nyilvánvaló, hogy eredetileg a vízi közlekedésben játszott szerepet, s a szálfáknak vízi úton való szállítása, összeácsolt formában, csak a későbbi fejlődés eredménye lehet. A nomádok, köztük a magyarok is, vonulásuk során számos alkalommal voltak kénytelenek kisebb-nagyobb folyókon átkelni. Az átkelésnek egyik török eszköze volt a *szál*. A kérdésről figyelemreméltó tanulmányt közölt Sinor (On water-transport in Central Eurasia: UAJb. XXXIII, 156–79), aki a nomád magyarok folyókon való átkelésének különös figyelmet szentelt. A török *sal* 'tutaj' és egyéb megfelelőiről vö. még: Clauson, ED 844; Doerfer, TMEN III, 229–31 (m. *szál*); Räsänen, Etym. Wb. 397 (m. *szál*); Joki: MSFOu. 103: 2660–1 (m. *szál*).

15. *Kereskedés*

bársony, gyöngy, bors, kéneső;
tár, szatócs

b á r s o n y — korai előfordulásai, magyar régiségjegye egyaránt biztosítják a szó honfoglalás előtti eredetét. Eredeti jelentése 'egy fajta (brokát) selyem' (Pais: MNy. XLIX, 78; szótárainkban ez a jelentésváltozás valahogy elmosódott). Ez a török megfelelők jelentése is: csuv. *puršăn* 'selyem; Seide' (Paas. 108; Sir. 293), ugyanez a jelentése a csuvasból mordvinba, votjákba, cseremiszbe került alakoknak is. 'Selyembrokát' (ar. *al-dībāǰ*) a jelentése a következőkben: Kāšγ. *barčïn, barčun* 'Brokat' (Brock. 31); QB *barčïn* (Mal., Pamj. 368); Tefs. (Bor. 91); Kor. *barčïn* 'brocade' (Eck. 89); Muh. *barčïn* (Bat. 16); kip. Idr. *barčïn* (Caf. 15). Az ismeretlen iráni nyelvből kölcsönzött török szóval jelölt áru a Kazár birodalomban és környékén élő török (és más) népekhez kereskedelem útján jutott el. E korántsem népi szükséglet kielégítését szolgáló árucikkért ritkán fizettek (prémmel vagy ezüsttel): ellenszolgáltatás fejében vagy éppen ajándékként jutott el a luxuscikkeket igen kedvelő nomád vezetőkhöz. A besenyők pl. szolgálataikért a khersoniaktól gyakran követeltek selyemszövetet *(βλατίον)* és brokátot *(πράνδιον;* lat. *brandeum*); vö. Moravcsik, Bíborbanszületett 52–3). Ibn Faḍlān útijelentése szerint a kalifa követségét fogadó nomád fejedelem trónját római (= bizánci) vörös brokát borította (Togan 42). Togan (i. m. 184) utal arra is, hogy a bolgár király udvarában ismerték az örmény brokátot (csuv. *ermen paršan*).

A magyarok nyilván Levédiában (ill. Turkiában) vagy még az Urálban ismerkedtek meg a bársonnyal;

g y ö n g y — vö. MNy. XLII. 1—17 és MNyTK I, 48—64. Fentebb kínai kapcsolatairól szóltam, itt a magyar szó török előzményének egy kellően nem mérlegelt sajátságára kell utalnom. A magyar szó török előzménye kétségtelenül *jinǰü* volt, azaz *ǰ*-vel a második szótagban is. A törökben ezen a ponton bizonytalanság mutatkozik. A rovásírásos türkben és az ujgúrban a *č* (*yinčü*) olvasat kétségtelen, mert sem a rovásírásnak, sem az ujgúr írásnak nem volt *ǰ* jegye, de a két nyelvben magában szintén ismeretlen volt ez a hang: mai ismereteink szerint a kínaiban is *č* várható. Ezzel szemben a török adatokban a *č*-s változat ritka; mindenesetre problematikus azokban a nyelvemléki adatokban, amelyek arab írással hagyományozódtak ránk: az arab írásban egyedül lehetséges *ǰ* megtartása vagy *č*-vel való feleserélése a kiadó többékevésbé szubjektív megítélésétől függött. Hiteles a második szótag *č* olvasata: türk *yinčü* 'pearl' (Tekin 403); kún *inčü* [ingçu] 'Perle'; *č*-t tartalmazott az or. жемчуг török eredetije is. Ezzel szemben hitelesnek tekinthető a *ǰ*: oszm. *inci* 'pearl' (Hony 162); az. *inǰi* 'gyöngyszem' (ARS 98); tkm. *inǰi* 'gyöngy' (AB 64), *χünǰi* 'üveggyöngy' (TRS 708). Aligha lehet szó világosan oguz sajátságról, mert e nyelvek szűk körén kívül is bőségesen előfordul: örm.-kip. *inǰi* 'perle' (Deny—Tryj. 32); kar. L *indzi* 'Perle' (Mard. 29); kmk. *inǰi* 'Perle' (Németh 120; RKS 210); blk. *inzi* 'ua.' (Pröhle 225); krcs.-blk. *inǰi* (RKBS 162); nog. *inǰi* (sic!) 'gyöngy' (NRS 427); turki *yünǰe* 'pearl, pearles' (Jar. 162); mai ujg. *ünǰä* (URS 136); s. ujg. *ünǰe tana* 'cornaline' (Mal. 133); ir. özb. *inǰu* (URS 179). E fonetikai következetlenségből aligha szabad messzemenő következtetést levonni, mert a gyöngykereskedők nyelve könnyen az áruhoz tapadt, idegen nyelvjárási környezetben. Bizonyos, hogy a magyarokhoz is török gyöngykereskedők közvetítették a gyöngy nevét; bajos megmondani, mettől fogva jelentett az 'igazgyöngy' mellett 'üveggyöngy'-öt. Érdekes, hogy magyar folyónévben is találkozunk vele (*Gyöngyös*), csakúgy, mint a nyugati türköknél. Ismeretes, hogy a gyöngyhalászásnak két nagy központja működött a középkorban, az egyik a Perzsa-öbölben, a másik Ceylon partjain. A Perzsa-öböl az Európát gyönggyel ellátó kereskedőkön kívül a Kazár birodalomban és környékén élő nomád népek kereskedőinek is beszerzési forrása volt. A perzsa gyöngykereskedők keze Kínáig elért. Más úton-módon eljutott a gyöngy a mongolokhoz is, ahol kis (*subut*) és nagy (*tana*) változatát ismerték, főleg brokát ruhadarabok díszeiként. Vö. Heyd, Commerce du Levant II, 648—51; D. Drüll, Der Codex Cumanicus 67; Shafer, The Golden Peaches 242—5;

b o r s — ez az indiai eredetű, iráni közvetítéssel törökbe került szó szintén a levédiai (turkiai) hazában vagy még korábban kerülhetett nyelvünkbe. Keresett fűszerszám, nagy szerepet játszott a kereskedelemben. Megjárta a távolsági kereskedelem útját Kínától Európáig, s volt idő, hogy súlyával

azonos mértékű aranyat kellett érte fizetni; vö. *T'ien Yu-kang*, Chéng Ho's voyages and the distribution of pepper in China: JRAS 1981, 186—97 (l. különösen 194, ahol franciaországi példákat sorol fel). Heyd, Commerce du Levant II, 658—65. A besenyőknek a khersoniaktól kialkudott ellenszolgáltatásai közt ott találjuk a bors (*πέπερις*) nevét is; Moravcsik, Bíborbanszületett 52—3. A törökök, úgy látszik, régtől fogva kedvelték a borsot, elsősorban mint ízesítő fűszert, de alkalmazták gyógyszerként is, csakúgy, mint a magyarok (vö. OrvK. 9, 112, 116, 118, 151, 250 stb.). Erről tanúskodik a *bors* szó széles elterjedtsége a török nyelvterületen: ujg. *murč* 'Pfeffer' (Heilk. I, 7: 149; II, 1: 46), *mïrč* (I, 134; II, 1: 114 stb.); ujg. *murč* (TTT VII, 22: 3); ujg. Ming *murč* (AOH XIX, 123; Ford. Ir.); Kāšγ. *murč* 'Gewürznelke' (Brock. 123); QB *murč* 'Pfeffer' (Radl. IV, 2195); csag. *burč* 'poivre' (PbC 165); oszm. N *burç* (SDD I, 232); az. *purč* (Gan. 251); afs. *murč* 'poivre' (Lig.); tkm. *burč* 'bors' (TRS 121); kún CC *burč* 'Pfeffer' (Gr. 69); kip. LN *burč* (Hou. 61), Idr. *burč* (Caf. 23), Bul. *burč* 'poivre' (Zaj. I, 15), Dur. *burč* 'poivre' (Zaj. I, 60); kar. L *burc* (Mard. 17); tat. *borič* (TRS 80); bask. *boros* (BRS 554); tob. *buruc* (Radl. IV, 1825); bar. *puruc, purc* (Radl. IV, 1367, 1370); blk. *burc* 'Pfeffer' (Pröhle 211); krcs. *purč* 'fekete bors' (RKBS 415); nog. *burïš* (NRS 91); kmk. *burč* (RKS 649); kkalp. *burïš* (RKkS 498); kirg. *murč* 'fekete bors' (KRS 540); kzk. *bûrïš* 'pepper' (Shnit. 66); özb. Q *murč* (Lig.); ir. özb. *murč* 'fekete bors' (URS 272); szárt *murč* (Radl. IV, 2195); tar. *mūč* (Radl., Phon. 152); turki *murč, mu'č* 'pepper' (Jar. 201); tel., kmd., alt. *purč* 'der Pfeffer' (Radl. IV, 1370); leb. *mïrč* (Radl. IV, 2143); kmd. *pïrč* (Radl. IV, 1313); tel. *pïrčin* (uo.), *puruš* (Radl. IV, 1367); alt., sór, szag. *mïrs* (Radl. IV, 2143); alt. *mïrč* (RAS 482). Törökből: kalm. *burš* 'Pfeffer' (Ramst. 62). A töröktől elválaszthatatlan: per. *marič* (sic!) 'pepper' (Stg. 1211); ir. tdzs. *murč* 'fekete bors' (TRS 241); per. K *murč* 'pepper' (Bogd. 241), per. H, K, Q *murč* (Lig.); afg. *murč* (Zud., RAS 563), *märč, mräč* (ARS 810); urdu *mirč* (URS 625); tib. *mar-rci* 'red-pepper or Capricum annuum, i.e. guinea-pepper' (Das 1270);

k é n e s ő — csak a XVI. századtól kezdve vannak rá adataink. Török megfelelői: ujg. *könä suvï* 'Quecksilber' (Heilk. I, 20: 108); ujg. Ming *kõnüg suv* 'vif argent' (AOH IX, 175; a *könüg* szóvégi *g* olvasata kétes); Tuh. *könäsu* (Bat. 49); kún CC *könäsui, könäsuv* 'Quecksilber' (Gr. 151; Grönbeck a kún összetett szavakból jelzős szerkezetet csinált); LN *kõnay su* 'Quecksilber' (Hou. 100; Kuryš. 151; az első szótagban *õ* helyett *ü* olvasata indokolatlan); nog. *kõnesuv* (NRS 179); kmk. *günesuv, gõnesuv* (RKS 885); krcs.-blk. *ginäsū* (RKBS 553); tat. *küne sui* (RTS III, 470); tob. *künesuvu* (Bat. 49). A tör. szóösszetétel első tagjaként szereplő *könä* a Tuh. szerint a. m. *känä* 'élősdi, tetű'; ez utóbbi alak a török nyelvekben eléggé elterjedt. A 'higany' török nevét onnan nyerte, hogy azt az élősdiek irtására, távoltartására használták. A m. *kéneső*-t a BTLw. (93) bolgár-töröknek tartotta,

a SzófSz. bizonytalanul („talán") csuvasos alaknak nézte. A TESz. a korábbi csuvasos magyarázat lehetőségét megismétli, de helyesen rámutat arra is, hogy a szó eredetije nehezen határozható meg, mert népetimologikus *kén+eső* alakja korán eltorzította, így sem az *s*, sem a szóvégi hosszú magánhangzó eredetisége nincs biztosítva. A szó forrása egyaránt lehetett *känä šīβ* és *kenä suβ*. Kései előfordulása inkább ez utóbbi mellett szól; CLAUSON (ED 726) — nyilván korábbi nézetek alapján — az előbbit fogadja el, s benne a török szó régiségének bizonyítékát látja. A higany (kéneső) a szokott kereskedelmi utakon terjedt. A mongol korban kiindulópontja Grúzia; vö. SPULER, Iran 435, Goldene Horde 408; DRÜLL, Codex Cumanicus 69;

s z a t ó c s — legrégibb adataink a XVI. század első feléből valók, ezzel szemben két magyar régiségjegyet tartalmaz (a második szótag diftonguson keresztül lett hosszú vokálisa és a szóvégi rövid, felső nyelvállású magánhangzó eltűnése). Fontosabb török megfelelői: csuv. *sutuša* 'kereskedő' (SIR. 340); türk *satïγčï är* (ORKUN II, 180; rovásírásos töredék Toyok-ból); ujg. *beš yüz satïγčï äränlär* 'cinq cents hommes de commerce" (HAMILTON, Conte 19—2); ujg. Jüan *satïγčï* (RADL., Uig. Spr. 291); ujg. Ming *satïγčï* 'marchand' (AOH XIX, 193); QB *satïγčï* (Endeks 383); Kor. *satïġčïlïq* 'commerce, trade, trading' (ECK. 249); csag. *satïγčï* 'crieur' (PDC 333; a mozgó-árus harsányan kiáltozva kínálja árúját); Muh. *satïǰï* (MEL. 56), *satïγčï* (BAT. 59); oszm. *satıcı* 'salesman, trader' (HONY 307); az. *satïǰï* 'eladó, kereskedő' (ARS 178); gag. *satïǰï* (GRMS 402); tkm. *satïǰï* 'eladó (üzletben)', *satïγčï* 'szatócs, kiskereskedő' (TRS 568); kún CC *satuγčï* [satugzi] 'Verkäufer' (GR. 215; N *satov* 'Handel'); kip. LN *satïčï* (HOU. 75; KURYŠ. 185: *satčï*); kip. Dur. *satïǰï*, olv. *satïčï* (ZAJ. II, 97); kar. L *satuvcu* 'Verkäufer' (MARD. 55); nog. *satuvčï* (NRS 290); kmk. *satïvčï* (RKS 787); krcs.-blk. *satïuču* (RKBS 493); kkalp. *satïušï* 'eladó' (RKkS 794); tat. *satučï* 'eladó, kereskedő' (TRS 471), *satïučï* 'eladó, szatócs, kalmár' (BÁL. 132); bask. *hatïusï* 'eladó, kereskedő'; ir. özb. *sōtuvčï* (URS 378); szal. *sadaχčï* 'marchand' (KAK. 189); jak. *satïsït* (PEK. I, 216). A török *satïγčï* a *sat-* 'elad' származéka. Ugyanebből az igéből való a *satγučï* 'kereskedő' (a két képzett alak egymáshoz való viszonyáról már szó esett fentebb a *Jutas* etimológiája kapcsán). Megvan: ujg. *satγučï* (MÜLLER, Uig. II, 84); hor. *satγučï* (FAZ. II, 258); csag. *satγučï* (CLAU. 801); mai ujg. *satqučï* (URS 493). A SzófSz. a *szatócs* kronológiájában kételkedik ('halárus', 'gabonaspekuláns' messze került eredeti jelentésétől), nála régibbnek tűnik valóban a *tőzsér* (1419; a XVI. századtól kezdve 'marhakereskedő', 'ökörtőzsér'), látszólag ennél is régibb a *kalmár, kalamár* (a XIV. század elejétől adatolva; TESz.). A magyar eredetű *áros* 'venditor, mercator' mindezeknél régibb (a XIII. század közepe óta, OklSz., NySz.: *bor-áros, fűszerszám-áros, gabona-áros, gyöngy-áros, gyümölcs-áros, selyem-áros* stb.). A m. *szatócs* nyelvileg lehetne korai kún is, de tartalmilag ez nehezen képzelhető el. Mindent figyelembe véve a *szatócs* alig lehet fiatalabb, mint az *ács* vagy a *szűcs*. Közismert,

hogy ősidők óta mekkora szerepet játszottak az idegen vándorkereskedők a nomád népeknél. Nyilván hasonlóan kell értelmeznünk az egyik mohamedán kútfőnek azt az értesítését, hogy az oguzoknál sok a kereskedő (MINORSKY, Ḥudūd 100). A kereskedésnek több formája volt. Marwazī pl. arról értesít, hogy a kimekeknél néma cserekereskedelem útján cserél gazdát az áru (MINORSKY, Marwazī 32).

16. *Természet*

tenger, sár, szél, szirt, szesz, búsz 'pára, gőz', 'vapor, nebula'

t e n g e r — a m. *tenger* (= *teŋger*) < **teŋir* megfelelője nincs meg sem a csuvasban, sem a mongolban; köztör. megfelelőjét (*täŋiz*: XI. század) időben lényegesen megelőzi. Mindenki egyetért abban, hogy világosan csuvasos típusú jövevényszavaink közé tartozik. Arra azonban nem gondoltunk eddig, hogy a szó ennél többet is elárul. Az ugyanis nem á l t a l á b a n jelentett *tenger*-t, hanem csak egy „nagy víz" viselte ezt a nevet, az, melyet a (tágabb értelemben vett) Levédiában kazár függőségben élő magyar ősök ismertek: a Fekete-tengert, melyet ebben az időben — többek között — Kazár-tengernek is neveztek (MINORSKY, Ḥudūd 419—20). Ez volt az a tenger, melyet kazár közvetítéssel ismertek meg. Számos körülmény arra utal, hogy ez a szó a *täŋir*, ugyanabból a nyelvből származik mint a *Šarkel* neve: a kazárból.

17. *Állatvilág*

oroszlán, bölény, teve, sárkány, zerge (?);
gödény, túzok;
görény, ürge, borz, güzü, béka;
bögöly, szúnyog, serke

t e v e — úgy látszik, a honfoglalóknak nem voltak tevéi, vagy ha igen, annak esetleges korai török nevét később felcserélték a kúnnal. A kún elnevezés viszont hamarosan utat talált nyelvünkbe: „Az kalomarok meennek arwal es terhes tewekkel" (ÉrdyK. 562b). A tör. *teve* egyike azon szavaknak, amelyek jól megvilágítják a török—mongol nyelvviszony bizonyos probléma-csoportját. Török megfelelői: türk *täbi* 'camel' (TEKIN, 377): ujg. *täwä* (Heilk. I, 10: 98); ujg. Ming *tävä* (AOH IX, 264; Ford. Ir.), *tävä* (A, B 19a, C 12a; Tolm. Ir.); Kāšγ. *teβi* (BROCK. 210); QB *tiβä* olv. *teβä* (Indeks 454); Koran *täβä* (ECK. 288); Tefs. *teβä* (BOR. 292); Rabγ. *teβä, täβä* (MAL. Pamj. 431); hor. *teβä, täβä* (FAZ. II, 383); csag. *tevä* (PDC 269); Kāšγ. *tävä, dävä* (BROCK. 204, 60; γuzz); Muh. *tävä, dävä* (BAT. 73, 27); Jem. P *dävä* (5b A 22);

oszm. *deve* (Hony 80); az. *dävä* (ARS 67); afs. *devä* (Lig.); ajn. *dövä* (Kow. 46); gag. *devä* (GRMS 135); tkm. *düye* (TRS 289); tkm. N *düyö* (Lig.); trm. *düye* (Bask. 178); kún CC *tövä* (Gr. 252); kip. LN *tövä* (Hou. 69; Kuryš. 197, *teve* olvasata téves); Idr. *dävä* (tkm.; Caf. 34); Tuh. *tüve* olv. *tövä* (Ata. 267); Bul. *dävä* (tkm.; Zaj. I, 19); Qaw. *dävä* (tkm.; Tel. 309); Dur. *dävä* (tkm.; Zaj. I, 19); Jem. T *tävä* (7b B 14); kar. T *ťeva* (Kow. 263), kar. L *teve* (Mard. 63); tat. *döye* (TRS 143); bask. *döye* (BRS 171); mis. *dävä* (Paas. 164); tura *tüä* (Radl., Proben IV, 96); nog. *tüye* (NRS 367); kmk. *tüye* (RKS 75); blk. *teve* (Pröhle 259); krcs. *ťüve* (NRS 367); kmk. *tüye* (RKS 75); blk. *teve* (Pröhle 259); krcs. *ťüve* (Pröhle 141); krcs.-blk. *tüye* (RKBS 61); kkalp. *tüye* (RKkS 80); ir. özb. *tuya* (URS 460); özb. Q, Qt. *tüyä* (Lig.); szárt *tüye* (Nal. 120); kirg. *tõ* (KRS 1940, 512); kzk. *tüye* (Shnit. 214); szal. *tüyə, büyə, düyə, ťöyį* (Kak. 193); turki *tivɛ, tügɛ, tügɛ, tõgɛ, tõvɛ* (Jar. 309); mai ujg. *tögä, tügä* (Mal. 186); tölösz *tõ* (Radl., Proben I, 239); alt., tel., leb. *tõ* (Radl. III, 1241); s. ujg. *te, če, ti* (Mal. 186); szoj. *täbä* (Radl., Phon. 212); kojb., szag., kacsa *tebä* (Radl. III, 1116); kojb. *tebä*, szoj., karag. *têbä*, kmd. *têbe* (Castr. 147); hak. *tibe* (ChRS 224); tuv. *teve* (TRS 409). Csuv. *těve* (Sir. 413); jak. *täbiän, timiän* (Pek. III, 264). A csuvas szóban a *v* másodlagos (*y*-ből keletkezett), a jakut pedig **täbgän*, **tibgän* alakra megy vissza. A mongolban a következő alakokat találjuk: középmong. MTT *teme'en* 'teve' (Haen. 148); Hy 1389 *teme'en* 'chameau' (Most. 100); Tk *te*[*me'en*] (12b); Yy *temegen* (72a); Ls *teme'en* (136b); Čy *temmē* (*ťan-mai*; A, B 26a, n° 374; C, D n° 359). Örmény, írásos emlékben: Kir. *ťaman* (Lig. 282). Arab, írásos szójegyzékekben: LN *temēn* (66b; per. *uštur*); Muh. *teme* (sic!) (B 93a; C 180a); Jem. T *temēn* (7b B 14); MA *temēn, temen* (Po. MA 345); Qaz. *temegen* (Pel. 556); EČ *temegen* (Pel. 287); mog. Zirni *temān*, Kundur *teman* (Iwa. 136); mog. Leech *teman* (Lig. 142); mog. Mr., M *temẽn*, M *temã̃*; mgr. *ťimiēn* (SM 420); dah. H *ťęmę̄* (Po. MA 92), Ts *ťęmę̄, ťęmmę̄, ťümõ* (Lig.); ir. mong. *temegen* 'chameau' (Kow. III, 1726); kalm. *temēn* (Ramst. 670); ord. *ťemē* (Most. 656); hal. *temē(n)* (Luv. 439); bur. *temē(n)* (Čer.[2] 453). A mongolból átkerült a mandzsuba: ma. *temen* (< **temēn*) 'zweihöckriges Kamel' (Hau. 899); evk. Barg. *tęmęyęn*; szol. *tęmegē*^{n} (*temugé*); orocs *teme*; nan. *teme* (Cincius, Sravn. slov. II, 235). A Ming-kori dzsürcsiben *temge* (Ford. Ir., két dzinzsi írásjeggyel, *to-ngo* kínai átírással; Kiyose 105: 137 helyesen korrigál. A Tolm. Ir. 10a, 5a, *tõ-mu-ko* átírása kétséget kizáró módon *temge*-nek olvasandó). A török szónak egyéb nyelvekben jövevényszóként való jelentkezéséről l. Doerfer, TMEN III, 670. A fenti áttekintés világosan mutatja a szónak a törökségben való alaki tagozódását, egyben azt is tanúsítja, hogy a török és a mongol szó ezúttal is „összetartozik, de nem azonos". Feltűnő, hogy a mongol jelen esetben sem igazodik az oguz (és ócsuvas) alakhoz;

g ö r é n y — Vámbéry (A magyarok eredete 293) a szót egy oszm. *girin*-nel egyeztette a Lehčei Osmani alapján (II, 1083); etimológiáját megismétli

„A magyarság bölcsőjénél" (Bp. 1914, 160) c. posthumus művében, ahol a tör. szó értelmezése 'tarka vagy vörös szőrű nyestfaj'. Nyilván Ahmed Vefiknek Vámbérytól idézett műve a forrása Redhouse-nak is (1916-os lenyom.: 1612); *girin* 'a small fur-yielding animal, with black and spotted fur; perhaps shrow, *orosnopus fodiens*'. Ugyaninnen merített Radl. (II, 1619). A Vámbérytól népszerűsített etimológia megvan már Budenznél (NyK. X, 148). Gombocz (BTLw. 73) szerint az oszmán szó a magyartól „ganz zu trennen ist", indokolás nélkül, zárójelben, felkiáltójel kíséretében. Az oszm. szó megvesztegetően hasonlít a magyarhoz (az *r* is, a *g* is csak mellette szólna), mégis el kell vetnünk a hajdan javasolt etimológiát. A m. *görény* nem magyarázható az oszm.-ból kronológiai okokból. Más török nyelvből való magyarázatának az áll az útjában, hogy ez a ritka, régi oszm. szó egyéb forrásból nem mutatható ki (de még az oszm. nyelvjárásokból és nyelvemlékekből sem). A Büyük Lûgat ve Ansiklopedi (VII, 733) szerint az Oszmán-török Birodalom korában az isztambuli prémkereskedők drága prémei közt megtaláljuk ezt is (az itt *kirin*-nek nevezett prém azonos a helyesen *girin*-nek olvasott névvel). Nem lehetetlen, hogy a hódoltság korában az ősi m. szó alakját, értelmezését megerősítette az oszm. szó. Ha ugyan ennek nem az ellenkezője történt. Az elszigetelt, előzmények és folytatás nélküli *girin*-prém ebben az időben éppen a magyarból — a török prémkereskedők jóvoltából — került az oszmán-törökbe:

b o r z — XII. századtól jól adatolt szó, honfoglalás előtti régi török elemeink közül való, amely az átadó török nyelv egyéni vonásait tükrözi. Fontosabb török megfelelői: Kāšγ. *borsmuq* (*borsumaq*-nak vokalizálásával), oguz alakja *borsuq* 'Dachs' (Brock. 449 helytelenül *bursumaq* és *bursuq*; DTS 113 *borsmuq* és *borsuq*); csag. *borsuq* 'espèce de fouine à fourrure rayée de blanc et de noir, dont la peau sert à faire des pelisses très solides' (PdC 166); Qazv. *pursuq* olv. *porsuq* 'blaireau' (Pel. 561); kip. Idr. *borsuq* 'hiénához hasonló, rossz szagú állat' (Caf. 21); Bul. *borsuq* 'blaireau; furet' (Zaj. I, 14); oszm. *porsuk* 'badger' (Hony 290); az. *porsuq* (ARS 168); tkm. *torsuk* (TRS 641), *torsïq* (AB 14); tat. *bursïk* (TRS 85); bask. *burhïq* (BRS 120); tob. *borsuk* (Gig.); kmk. *porsuq* (RKS 41); blk. *borsuq, borsuχ, borsuχ* 'Dachs' (Pröhle 210); krcs.-blk. *borsuk* (RKBS 94); nog. *borsïk* (NRS 85); kkalp. *porsïq* (RKkS 38); ir. özb. *borsïk* (URS 97); kzk. *borsïq* 'badger' (Shnit. 57); tel. *porsuq* 'Dachs' (Radl., Proben I, 154); mai ujg. *borsuq* (URS 208); alt., tel., leb., sór, szag. *porsuq* 'der Dachs' (Radl. IV, 1273); leb. *porsoq* (Radl. IV, 1273); jak. *barsuk* (RJaS 28) < or.; csuv. *purăš* (Sir. 292; Egorov 165). A török szóról: Clauson, ED 368—9; Doerfer, TMEN II, 284—5; Joki: MSFOu. CIII, 98; Ščerbak, Nazvanija 139. Törökből való a kalmük *borsvę* 'der Dachs' (Ramst. 52). Eredeti mongol: ir. mong. *borki* 'old badger' (Less, 121); kalm. *bork*^{ə} 'Dachs; alter, grosser Dachs' (Ramst. 52). A török szó etimológiája vitatott; a csuvas és a magyar alak eltér a többi török válto-

zattól. A csuv. *-š* < *-s* fejlődés (Joki) nem magától értetődik. Doerfer az eltérést úgy magyarázza, hogy a tör. *borsuq*-ot a m. *borzok* alakban vette át, s ebből a többes szám jelének érzett *-ok* elvonásával keletkezett a mai *borz*; a magyar szó története ellentmond ennek a feltevésnek. A török szavak kéttagúságával szemben a m. *borz* rendhagyó egytagúsága különleges jegy, amely csak az átadó csuvasos nyelvből származhatik;

b ö g ö l y — az EtSz. egyszerűen tör. *bügäl, bügül* alakból származtatja; a SzófSz. valamely honfoglalás előtti török nyelvből eredezteti: a TESz. szerint vitatott eredetű: vagy hangutánzó, vagy ótörökből jött. A nem meggyőző hangutánzó eredetet figyelmen kívül hagyhatjuk; a török megfelelők közül idézzük: csuv. *păvan* 'bögöly; Bremse' (Paas. 102; Sir. 258); tat. *bögälčän* 'bögöly' (TRS 92): bask. *bögälsän* és *bögäläk* 'ló-bögöly' (BRS 110); kzk. *bügelek* 'horsefly; gadfly' (Shnit. 62); kirg. *bögönök* 'sárgás színű légy' (KRS 1940 97), *kögön* 'bögöly' (i. m. 267); oszm. *büvelek, büye, büyelik* 'gadfly' (Hony 51); tel. *pökönök* 'die Mücke' (Radl. IV, 1300); kzk. *bügözök, büŋölük* 'Pferdebremse' (Radl. IV, 1882, 1883); jak. *bügüyäχ, bügüläχ* 'bögöly; darázs' (Pek. I, 579). Etimológiailag ide tartozik: középmong. *bökö'üne* 'cousin, moustique' (Most. 43); ir. mong. *bökögene, bököne* 'cousin de couleur jaune' (Kow. II, 1251), *bökön* 'horse-fly, gadfly' (Less. 127): kalm. *bökän* 'Mücke' (Ramst. 55); ord. *бökүöη* 'cousin, moucheron; espèce de petites mouches qu'on voit sur le bétail à l'automne' (Most. 86); hal. *bǫχnǫ* 'bögöly, lódarázs' (Luv. 82). A m. szó forrása tör. *bögäl* lehet, amely úgy viszonylik a *bögän*-hez, mint a *kögäl* a *kögän*-hez (így már az EtSz. is). Figyelembe véve a *bögän*-hez, mint a *kögäl* a *kögän*-hez (így már az EtSz. is). Figyelembe véve a magyar szó kései előfordulását (XVI. század második fele), továbbá a török alak kipcsakos jellegét, az semmi esetre sem származhatik a honfoglalás előtti időkből; a *bögöly* szókészletünk kún eredetű elemei közé tartozik.

18. *Növényvilág*

gyertyán, gyűrűfa, kőris;
gyümölcsény, bojtorján, tátorján, kalokány, csalán, katáng, torma:
üröm, gyopár, gyékény, cötkény, kökörcs, kökörcsin, kikirics:
gyom, káka, kóró, kocsány

k ő r i s — Kellően adatolt honfoglalás előtti szó. Jelentősége abban van, hogy aránylag szűk földrajzi elterjedése, életföldrajzi tanúságtétele az átvétel helyére útmutatást tartalmaz, ha az meglehetősen megközelítő csupán. Török adatai: csuv. *kavrăś* 'kőris' (Sir. 129); tat. *korič agač* 'kőrisfa' (TRS 285), bask. *goros ayas* 'ua.' (BRS 339); az. *göyrüš ayajï* 'kőrisfa' (ARS 462); nog. *küyriš* (NRS 192); kmk. *güyrüš (terek)* 'kőris (fa)' (RKS 1142); krcs. *k'ürüč* 'Esche' (Pröhle 112); krcs. *kürüč*, blk. *küyrüč* (RKBS 731). Törökből: ir. kalm. *küirüs* 'kőris' (Pozdn. 293); kalm. *kűrüs* 'Esche, Eschenholz' (Ramst. 250);

t o r m a — a török szó a magyarban régi: honfoglalás előtti; fonetikai nehézség sem terheli. A főbb török adatok ezek: ujg. *turma* 'Rettig' (Heilk. II, 85, 102): Käš*γ*. *turma* 'Rübe', *sarïγ turma* 'Karotte' (Brock. 218); oszm. nyj. *turma* (TS X, 3995); kip. LN *turma* 'Rettig' (Hou. 67 tévesen: *türmä*; Kuryš. 205); kar. T *turma* 'der Rettig' (Radl. III, 1464); kar. T *turma* 'Rettich' (Mard. 66): tat. *torma* (TRS 546); blk. *turma* 'Rübe' (Pröhle 263); krcs.-blk. *turma* (RKBS 547). Törökből: Hy *turma* 'radis, navet' (Most. 103); Tk *turma* (10b); Yy *turma*; Ls *turma* (136a); Py *turma* (22b); Ty *durma* 'rave, radis' (A, B 25b, n° 425; C, D n° 400); mgr. *ťurmā* 'radis, navet, carotte' (SM 434); per. *turma* 'radis' (Stg. 297). Végül itt említendő meg: tib. *se-rag dur-sman* (olv. *sërak turman*) 'carrot, daucus carota' (Laufer: T'oung Pao XVII, 476) < per. *zardak turma*. A *turma* elválaszthatatlan a következő alakoktól: oszm. *turp* 'radish' (Hony 372); az. *turp* (ARS 206); afs. *turpča* 'radis' (Lig.); gag. *trup* (GRMS 476); tkm. *turp*. (AB 342); kip. Dur. *turp* 'gros radis, radis' (Zaj. III, 82); nog. *turïp* (NRS 366); kmk. *turp* (RKS 876); bar., tob. *turup* 'Rettig' (Radl. III, 1456); kzk. *tûrïp* 'horseradish' (Shnit. 212); mai ujg. *turup čamγur, turup* (URS 332—3). Ez utóbbi alakok a per. *turb, turub, turf* 'radish' (Stg. 292, 295) szóra vezethetők vissza. Laufer (Sino-Iranica 574) kifogásolja, hogy Munkácsi és Gombocz a szót perzsa helyett törökből származtatja. Doerfer (TMEN II, 505) helyesen ítéli meg a helyzetet, mikor rámutat, hogy a m. *torma* azt igazolja, hogy a szó igen korán, feltehetőleg a VIII. század előtt került közvetlenül a perzsából vagy valamely ismeretlen nyelv közvetítésével a törökbe (helyesebben: csuvasos típusú törökbe). A magyar szó török és iráni megfelelőinek a jelentése általában 'répa, retek'. A mai (és régi) 'torma' jelentés azonban aligha a magyar nyelvben alakult ki. Ismét arra kell gondolnunk, hogy ez a jelentésmódosulás az átadó nyelvben ment végbe. Lehet, hogy e jelentés megtalálható a nyelvemlékekben is. Így pl. az ujgúr orvosi könyvben a fülbetegségekről írva ezt találjuk: *satun suvï · yïg šäkär suvï · yuruŋ mïrč · qara mïrč suvï · turma suvï isidip tamïz-saz sönär*; Rachmati fordításában: „Wenn man Knoblauchsaft, feinen Zuckersaft, weissen Pfeffer, schwarzen Pfeffersaft und Rettichsaft erwärmt und (ins Ohr) hineinträpfelt, so werden (die Schmerzen) verschwinden." A megszokáson kívül semmi nem garantálja a *turma suvï* 'Rettichsaft' értelmezését. Megemlítjük, anélkül, hogy ebből messzebbmenő következtetésre gondolhatnánk: a magyar OrvK. (Varjas, 4, 123, 464) gyógyító javallatai közt több ízben találkozunk a *tormá*-val;

k a t á n g — a XIV. század óta adatolva; eredetileg *katán* az alakja. Nálunk két fajtája ismeretes: Cichorium Intibus L. (gyökere pótkávé-gyártáshoz szolgáltat hasznos anyagot; leveleit takarmánynak használják), a másik Cichorium Endivia L. (leveleit Nyugaton salátának használják); vö. JÁ-

VORKA—SOÓ, Növényvilág II, 713—4; CSAPODY—PRISZTER, MNSz. 96. Vö. még AITCH., Products 41; GRUBOV, Konspekt 280: 1834. Botanikusaink szerint a Cichorium Intibus gyógyanyagokat is tartalmaz (i. h.). A XVI. századi OrvK. gyógyszeres javallatai közt a „*katankoro*" a főfájás (13), inak merevedése (50), szívbántalmak (171), „inaknak összevonódása" (413) ellen található. A *kutúng* megfelelője a törökségben gyéren van képviselve: kip. LN *qatayan* [qṭ''n olv. qṭġ'n], HOUTSMA (91) nem kockáztatta meg az olvasatát, értelmezése azonban kifogástalanul 'Endivie' (ms. 9a: 8 ar. *al-hindibā* 'endive' STG. 1514: *hindibah* 'chicorée, endive', BK. II, 1452): KURYŠŽANOV (159) gépiesen követi HOUTSMÁT és átírás nélkül iktatja szójegyzékébe a török szót. A szó, kifogástalanul vokalizálva, megvan az Idr. (CAF. 72) szójegyzékében 'hindiba otu' értelmezéssel (vö. HASAN EREN: MNy. XXXIX, 20—4). Más török forrásból ez idő szerint nem mutatható ki. Ritkasága azonban nem lehet kétkedés forrása, ellenkezőleg, bizonyos fokú topográfiai útmutatás olvasható ki ebből a tényből: ugyanebben a két szótárban található a *kõrte* tör. *kärtmä* megfelelője is. Ezt a körülményt egybevetve az *aγa* > *á* megfeleléssel *kátán(g)* szavunkat honfoglalás előtti török elemeinkhez kell sorolnunk.

k á k a — tulajdonnévi előfordulása hitel nélküli, közszóként a XVI. század elejétől kezdve igazolható. A *káka* (Schoenoplectus) több palkaféle növénynemzetség nevében is szerepel; szürkekáka, csetkáka, iszapkáka, tőzegkáka; vö. CSAPODY—PRISZTER, MNSz. 90; JÁVORKA—SOÓ, Növényvilág II, 890—5. Török megfelelői: tat. *kakï* 'mocsári növény' (TRS 215); bask. *qaqï* 'ua.' (BRS 316); tat. *qaqï* 'Ostroumoff giebt folgende Bedeutung an: eine Sumppflanze, die von den Böttchern zum Dichtmachen der Fässer angewendet wird' (RADL. II, 60). A magyar szó története nem engedi meg az ótörök származtatást, minden jel arra mutat, hogy a *káka* a kúnból jutott a nyelvünkbe; a szóvégi *-ï* > *-a*-ra vö. a *bicska* szóvégének a magyarázatát;

k ó r ó — kellően adatolt régi szó. Pontos botanikai jelentése nincs, általában növények kemény, száraz szára értelemben fordul elő. A magyar szó török *qoβraq*-ra megy vissza. Ide tartoznak: szag., kojb., kacsa, sór. kmd. *qõbraq* 'die Rohrpfeife und die Pflanze, aus der sie gemacht wird' (RADL. II, 663); leb. *qoraq* 'eine grossblätterige Pflanze mit hohlen Stengeln; die Rohrpfeife' (RADL. II, 551); tel. *qoroq* 'die Flöte' (RADL. II, 553); hak. *χobraχ* 'síp' (ChRS 283); kún CC *qovra* 'Halm, Stroh; Unkraut (im Korn)'; Idr. *qavra* olv. *govra* 'brins d'herbes sèches ou bien de broussailles', DOZY II, 347 (CAF. 73.): tat. *kuray*, *kura* 'száraz növény szára' (TRS 298); bask. *quray* (BRS 348): kirg. *qūray* 'egyfajta takarmány' (KRS 1940, 406); kzk. *quray* '1. a plant of the umbeliferae family; 2. orache or goosefoot (Atripex or Chenopodium); 3. reed; saltwort (Salsola kali or Salsola ruthenica)' (SHNIT. 270). Ez utóbbiaknál számítani kell a mong. *qayurai* 'száraz' hatásával (vö. kūr *quarai* 'trockenes Schilf', RADL. II, 51). Hasonlóképpen nem tartoznak ide a tör. *quruγ*, *quriγ* 'száraz' származékai (CLAUSON, ED 652—3). Csuv. *kurăk* 'fű' (SIR. 180) jövevényszó egy szomszédos török nyelvből. A korábbi megállapításokkal egyet lehet érteni, és *kóró* szavunkat a honfoglalás előtti török jövevényszavaink közé sorolhatjuk.

19. *Család*

gyermek, kölyök, iker

i k e r — XI. század óta adatolt szó. Csuvasos jellegű régi török elemeink közül való. Főbb török megfelelői: csuv. *yĕkĕr* 'kettős, két részre osztott; páros', *yekereš* 'ikrek' (SIR. 121), *viššĕn yĕkĕreš* 'hármas ikrek' (uo. és AŠM. V, 116, 118). A csuvasból való: cser. *yəγər* 'Zwilling', *yəγər*, *dəγər*, *yiγər* (RÄSÄNEN 132). A köztörök nyelvekben: türk (ókirg.) *ikiz* (MAL. En. 57; a szó értelmezése kétes, mert a mondat csonka); Kāšγ. *ikkiz* 'Zwillinge' (BROCK. 65); Rabγ. *ikiz* 'die Zwillinge' (RADL. I, 702; az *'kyz* gráfia *ägiz* olvasata téves); csag. *ikiz* 'jumeaux' (PDC 124); kún CC *egiz* N 'Zwilling' (GR. 84); kip. LN *yikiz*, *yäkiz* 'Zwilling' (HOU. 107; KURYŠ. 116: *igiz*): Tuh. *ikkiz* (ATA. 176); örm.-kip. *ègiz* 'jumeau' (TRYJ. 231); kar. T *egiźak* 'Zwilling' (KOW. 182); kar. L *egizek* (MARD. 22); oszm. *ikiz* 'twins' (HONY 158); az. *ekiz* (ARS 245); ajn. *ekiz* 'Zwilling, Milchbrüder' (KOW. 47); gag. *ikiz* (GRMS 200); tkm. *ekiz* 'ikrek' (AB 18; TRS 780), *ekizek* 'egyik az ikrek közül' (TRS uo.); tat. *igez*, *igezäk* (TRS 159); bask. *igeδ*, *igeδäk* (BRS 159); tob. *igĭz* (RADL. I, 1429); bar. *ägis* (RADL. I, 702); kmk. *egiz* 'zwei' (NÉMETH, 11), *egizek* 'ikrek' (RKS 56); blk. *egiz* 'Zwilling' (PRÖHLE 218), *egiz*, *yegiz* (PRÖHLE 100; RKBS 45); kkalp. *egiz* (RKkS 57); nog. *egiz* (BRS 430); kirg. *egiz*, *egizek* (KRS 943); kzk. *egiz*, *egiz bala* 'twins' (SHNIT. 80); ir. özb. *egiz*, *egizak* (URS 551); tel. *ägiz* 'Zwillinge', alt. *äŋis* (RADL., Phon. 213); szag. *ikkis* (RADL. I, 1421), sór *igis* (RADL. I, 1429); alt., tel. *äγis* (RADL. I, 702); tuv. *iyis* (RTS 45); jövevény a törökből: votj. *igiz* (MUNKÁCSI: UF 5: 120). A mongol régiségből nincs rá adatunk, mai előfordulásai: ir. mong. *ikere*, *ikiri* 'jumeaux' (KOW. I, 317), *ekir* (LESS. 306): ir. kalm. *ikire* 'ikrek' (POZDN. 27); ojr. nyj. *ikir*, *ikkir*, *iχχir* (KARA 145): kalm. *ikŋ* (RAMST. 206); ord. *é'kχer*, *é'kχir* 'jumeaux (animaux), double' (MOST. 233); üdzs. *éχér* (KARA 13); hal. *iχer* 'ikrek' (LUV. 223); bur. *eχir* (ČER.[2] 779). Jövevény a mongolból: kojb. *ikkärä* (RADL. I, 1420); *ikärä* (CASTR. 82); hak. *ikärä* (CHRS nyj., egyébként *iki-ara*, 67); jak. *igirä*, *igir*, *igiriä* (PEK. I, 904), *igirä* (RJaS 41). Mongolból való még: ma. *ikiri* 'Paar, paarweise, Zwillinge-' (HAU. 489); evk. *ikirẽ*; barg. *igirẽ*; evk. nyj. *iyerẽ*; szol. *iχirẽ* (CINCIUS, Sravn. slov. I, 300). POPPE (Lautl. 105) a felsorolt adatok közt altaji összefüggést lát. Ugyanezt teszi RAMSTEDT is (Lautlehre 113), ő még ide vonja a koreai *pegŋm* 'das Nächste, Folgende' szót is. Az altaji teória ellenzői

ezt kétségbe vonják, és a mongol stb. alakokat török jövevényszóknak tartják, így Ščerbak (Voprosy Jaz. 1966, 3 : 31) és Doerfer (TMEN II, 190). Menges (Glossar II, 52—3) kételkedik a mongol szó török eredetében, Doerfer szerint ez azonban „absolut sicher" (190). Valóban alig lehet kétséges, hogy az *ikiz* (*ekiz*) 'iker' a tör. *iki* (*eki*) 'kettő' *-z* képzős származéka (Brock., Osttürk. Gramm. 142 ; Clauson, Studies 149). Az altaji nyelvek számrendszere (ha volt valaha ilyen) korán szétesett, egyedül a 'négy' rekonstruálható kifogástalanul. Minden számrendszerben az 'egy' és a 'kettő' a legingatagabb. Alig kételkednék abban, hogy az *iki* '2' nem tartozott az altaji (vagy akár a török—mongol) alapszókészlethez ; helyette a mongol „újított" : a *qo-ya-r* valóban a 'secundus' jelentésből függetlenedett (mint ezt Ramstedt megállapította) ; vele függ össze a *qo-yi-na* stb. Ide tartozik a tör. *qōš* 'pár' is, melyet a törökből visszakölcsönzött a mongol *qōs* alakban. A mongol érintetlenül hagyta az *iki*-t, de kölcsönvette a belőle képzett *ikiz*-t, mégpedig bizonyos okokból. Doerfer már jelezte, hogy a perzsában, tádzsikban, néhány fgr. nyelvben (magyar, cseremisz, votják), néhány szibériai török nyelvben (jakut, hakasz), a mandzsuban, tungúzban és valamennyi mongol nyelvben az 'iker' jelentésre nem a saját tőszámnevéből képzett szót használják, de idegenből kölcsönzött jövevényszót. Menges (i. h.) korábban futólag utalt bizonyos tabulehetőségekre. Az *iker* csuvasos jövevényszó magyarázatának is ez a kulcsa. A hiedelemvilág adhatja meg annak az okát, hogy az 'iker' fogalom kifejezésére idegen szót kellett használni. A hajdani hiedelemnek csökevénye máig megtalálható: az ikrek születését „a néphagyomány rendellenességnek tartotta, és különlegesen magyarázta" — írja Hoppál Mihály (MNéprL. II, 625).

Feltűnő, hogy ez a szókészleti kategória milyen gyengén van képviselve. Voltaképpen csak egyetlen kétértelműségtől mentes adatot tartalmaz (*iker*), az is félreérthetetlenül idegenbe mutat. Nagyszámú honfoglalás előtti jövevényszavunk tartós, intenzív török hatásról vall, annak alapján indokolt hosszabb-rövidebb ideig tartó symbiosisra következtetni. A szókészlet vallomása ezen a ponton kulcsfontosságú, mert arról tanúskodik, hogy a (hódolt) magyar és a (hódoltató) kazár-bolgár nép közt nem alakultak ki — eddig fel nem derített tényezők következtében — családi kapcsolatok. Érdekes, hogy a permi nyelvekből és a cseremiszből nem hiányoznak a családra, rokonságra vonatkozó csuvas jövevényszavak ; vö. Wichmann : MSFOu. XXI, 132—3 : Räsänen: MSFOu. L, 97. Megállapítható, hogy a honfoglalás utáni magyarba szláv nyelvekből családi életre vonatkozó szavak is kerültek (Bárczi, Szók.[2] 94). Ilyen jellegű régi török kapcsolataink magyarázatához nem hiányzik a párhuzam. A százötven évig tartó török hódoltság elmúlt anélkül, hogy az e korból származó török jövevényszavaink a családi élet és a rokonság terminológiájában nyomot hagyott volna. Régi török jövevényszavainknak

e negatív tanúsága egyébként kifogástalan magyarázatát nyújtja egy eddig talányos kérdésnek : miért nem törökösödött el nyelvében a török műveltségbe öltözött magyar nép ?

20. *Test, testi tulajdonságok*

térd, boka, kar, gyomor, köldök, szakál, szirt ;
tar, csipa, szeplő, ***csécs*** (ragya), *kanyaró* ;
erő, öreg

b o k a — régi szó ; jelentése : 1. 'szárcsont, 2. bokacsont' (TESz.). Török megfelelői : csag. *baqay* 'das Schienbein des Schafes' (Radl. IV, 1437) ; kmk. *bayay* 'bokacsont, csűd' (RKS 38) ; nog. *bakay* 'bokacsont, pata feletti csontocska a lónál vagy szarvasmarhánál' (NRS 67) ; kkalp. *baqay* 'bokacsont' (RKkS 35) ; kirg. *baqay* 'bokacsont, ló- vagy szarvasmarha pata feletti csontocskája' (KRS 1940, 69) ; kzk. *baqay* 'ankle-bone, talus of horse' (Shnit. 48). Származékszavak : csuv. *pakălčak* 'kis csontocska a boka táján' (Paas. 93 ; Sir. 253) ; csag. *bayančaq* olv. *bayalčaq*, v. *bayïnčaq* 'partie inférieure de la jambe du cheval' (PdC 158) ; kmk. *bayïnčaq* 'bokacsont' (RKS 383) ; kzk. *baqalčaq* 'ankle-bone, talus of horse' (Shnit. 48) ; kirg. *bayalčaq* 'a ló patája feletti ízület' (KRS 1940, 62) ; özb. *baqalōq* 'bokacsont (állatok pata feletti csontja)' (URS 57) ; kkalp. *baqaiša* (RKkS 35) ; oszm. *bakanak* 'cloven hoof' (Hony 29) ; gag. *bakanak* 'a ló patája felett levő csontocska' (Moš. 11) ; tkm. *bakan* 'bokacsont' (TRS 68) ; Kāšγ. *baqanaq* 'Huf der Zweihufer', *baqanuq* 'das Fleisch im Pferdehuf' (Brock. 30). Vö. még ma. *baqalaji, baqalji* 'Fussknochen beim Vieh' (Hau. 71) < mong. < tör. A törökségben a szó a mai napig az állatanatómia műszavai közé tartozik ; oda tartozott eredetileg a magyarban is, s csak később, de még a honfoglalás előtt az emberi testre vonatkozó terminológia részévé vált;

g y o m o r — régi szavaink közé tartozik, kezdettől fogva a mai jelentésben van feljegyezve. Főbb török adatai : Kāšγ. *yumur* 'the bowels, or caecum of an animal' ; oszm. *N yumur* 'mideleri dört parça olan hayvanların kırkbayır denilen üçüncü midesi' (SDD III, 1551) ; kip. Tuh. *yumur* 'maya' (Ata. 289 és 8. jegyz.), 'oltógyomor (kérődzőknél)' (Faz. 318) : kkalp. *uljumur* 'oltógyomor (kérődzőké)' (RKkS 993) ; özb. Lq. *jumur* (Lig.) ; kirg. *jumur* 'bendő (kérődzők egyik gyomra)' (KRS 1940, 190) ; kzk. *jumur* 'der zweite Magen des Wiederkäuers' (Radl. IV, 177), *jumuršaq* 'ua.' (uo.) ; *žûmir, žûmiršaq* 'second stomach of cattle (reticulum)' (Shnit. 111) ; tuv. *čumur* 'ua.' (TRS 547) ; tof. *ńumur* 'a kérődzők egyik gyomra' (Rass. 210). A tör. szó a *yum-* 'nyom, összenyom' ige *-r* képzős származéka (Brock., Osttürk. Gramm. 133 : 79). A m. *gyomor* eredetileg szintén 'kérődzők egyik gyomra' jelentést hordozta, az 'emberi gyomor' értelmezés nyilván még a honfoglalás előtt

alakult ki; erre enged következtetni, hogy a régi jelentés emlékét sem a nyelvemlékek, sem a nyelvjárások nem őrizték meg;

k ö l d ö k — legrégibb adatunk a XV. század legelejéről való: *kedek* 'vmbiculus (= umbilicus)' (SchlSzj. 436); *kőldők, köldek, kywldek* (NySz.). Főbb török megfelelői: csuv. *kĕntĕk* 'tengelycsap' (Sir. 159); ujg. *kindik* 'Nabel' (Radl. Uig. Spr. 59: 6 *kinţik*); hor. *kindik* 'köldök' (Faz. I, 605); csag. *kindik* 'nombril' (PdC 461); kún CC *kindik* 'Nabel' (Gr. 148); kip. LN *kündik* olv. *kindik* 'Nabel' (Hou. 99; Kuryš. 151 megismétli Houtsma hibás olvasatát); Idr. *kindik* (Caf. 49); Tuh. *kindik* (Ata. 201); Qaw. *kindäk* (Tel. 315); örm.-kip. *k'indik'* 'nombril, ventre' (Tryj. 394); kar. T *kindik* 'Nabel' (Kow. 218); kar. L *kindik* 'Bauch, Nabel' (Mard. 43); tat. *kendek* 'köldök; középpont' (TRS 246); bask. *kendek* 'köldök; tengelycsap' (BRS 252); nog. *kindik* (NRS 166); kmk. *ginnik* (Németh 114; RKS 815); kres.-blk. *kindik* (RKBS 506); kkalp. *kindik* (RKkS 825); ir. özb. *kindak* (URS 213); özb. Lq., Dm. *kindik* (Lig.); szárt *kündäk* 'der Nabel' (Radl. II, 1080); tar., turki *kindik* (Radl. II, 1349); mai ujg. *kindik* (URS 673); alt., tel., leb., sór, kojb., kacsa, küer. *kindik* 'der Nabel' (Radl. II, 1348). A törökből: mong. LN *kindik umai* 'Nabel' (Po. MA 1261). A tör. *kindik* kiindulópontja: alt., tel., leb., szag. *kin* 'der Nabel des Moschustieres, der Moschusbeutel' (Radl. II, 1334). A törökség nyugati ágában a *kindik* helyett más szót találunk, ez: csuv. *kăvapa* 'köldök' (Paas. 71; Sir. 146); csag. *göbäk* 'nombril' (PdC 462; a szókezdő színezete bizonytalan); Muh. *gõbäk* (Bat. 46, *köbek*-et olvas); a kipcsak szótárakban említett déli türkmen adatok: LN *gõbäk* 'Nabel' (Hou. 99), Idr. *göbäk* (Caf. 43), Tuh. *köbäk* olv. *gõbäk* (Ata. 206), Dur. *köbäk* olv. *göbäk* 'nombril' (Zaj. II, 90). Egyéb oguz adatok: oszm. *gõbek* 'navel; belly; paunch' (Hony 122); krm. *göbäk* (Radl. II, 1613); az. *ġöbäk* (ARS 122); afs. *gẽbäk, gebäk* (Lig.); gag. *gõbek* (GRMS 116); tkm. *gõbek* (TRS 193); tkm. N *gõbök*, Qa. *gõbäk*, A *gȯbäk* (Lig.). Clauson szerint (ED 688) tisztára nyugati (oguz ?) szóval van dolgunk, amely a XIII. (pontosabban XIV., ha a csag. adatra gondolunk) század előtt nem fordul elő. Nem oguz szó a *kõbäk*, de valóban a nyugati törökség szókészleti eleme, vele szemben a *kindik* nem kipcsak (TESz.), de a keleti törökség szava, mely a kipcsakon kívül egész sor más nyelvben is honos. Csuvasos elemeink a török nyelv nyugati tartományából kerültek ki (jelen esetben is megvan a szó a csuvasban). Logikusnak látszik tehát *köldök* szavunkat a csuvasos elemek közül kirekeszteni, ám nem könnyű a kún eredetű szavak közé sorolni (igen korai kún átvétel volna, elméletileg), a kipcsakos besenyő is lehetséges, elvileg, de tartalmilag nehéz elképzelni, hogy a *köldök* testrésznevet akár a kúnból, akár a besenyőből kölcsönöztük volna. Csuvasos elemeink forrása idegen nyelvjárásból került szavakat is tartalmazott; lehet, hogy ez is közéjük tartozott. A kölcsönzés korát mindenképpen a honfoglalás előtti időkre tennénk;

s z e p l ő — szókészletünk régi elemei közé tartozik; a XIV. század közepéről származó legrégibb adatban már átvitt értelemben szerepel. Török eredete alig kétséges, bár magyarázatához feltevéseken keresztül vezet az út. Török adatai: csuv. *sapläk* 'folt (pl. ruhán)' < *sapla-* 'megfoltoz, foltot tesz vmire' (Sir. 315; Paas. 114: *saplök* 'folt; Fleck [zum flicken], *sapla-* 'foltozni; flicken'; AšM. XI, 54—5). A csuv. szó jelentéstanilag is, de mint igei származék is nehezen egyeztethető a m. *szeplő*-vel. Ez utóbbi értelemben a csuv. a *tut* szót használja (Paas. 175; Sir. 445). Jelentéstanilag kifogástalanok: csag. *sipkil* [sybkyl] 'points noirs et jaunes qui se montrent sur la peau de l'homme et sur les moissons', *sipki* [sybky] 'demi-jaune' (PdC 365); tat. *sipkel* 'szeplő' (TRS 479); bask. *hipkel* 'petty, foltocska; kiütés; szeplő' (BRS 628); nog. *sepkil* 'szeplő' (NRS 295); kmk. *sepkil* (RKS 77); blk. *sepẋil* 'Sommersprossen' (Pröhle 251); kres. *sepkil* 'Fischschuppe, Warze, dann überhaupt Flecken im Gesichte' (Pröhle 131); kres.-blk. *sepkil* 'szeplő' (RKBS 62); kkalp. *sepkil* (RKkS 82); kirg. *sepkil* 'szeplő', *sėpkil ǰüzdü* 'szeplős arcú' (KRS 1940, 439); ir. özb. *sepkil* 'szeplő' (URS 362); mai ujg. *säpkil* 'szeplő' (URS 505), *säpkä* '1. kiütés; 2. szeplő', *säpkü* 'ua.', *säpgün*, nyj. 'ua., mint *säpkä*'. Korábbi felfogás szerint *säpkil* (*sepkil*) hangátvetéssel keletkezett volna **säplik*-ből. E feltevésnek nehéz hitelt adni, mert alig képzelhető el, hogy valamennyi ma ismert adatban úgy következett volna be a hangátvetés, hogy a korábbi állapotot akár egyetlenegy is képviselné. E szokatlan feltevést tovább gyengítik: csag. *sipki* (*sėpki*), mai ujg. *säpkä, säpkü, säpgün*; ezekhez csatolhatjuk még: az. *säpki* 'kiütés' (ARS 182). Ilyen körülmények között tanácsos visszatérni az eredeti feltevéshez, amely szerint a m. *szeplő* forrása **säp-lik*; ugyanennek a nomennek más képzős származékai *säp-kil, säp-ki-, säp-kü* és *säp-gün*. A tör. *säp-* (*sep-*) 'szétszór, hint' mellett kellett lennie az átadó nyelvben ugyanilyen alakú nomennek is, ez azonban a mai nyelvekből kihullott, de következtethetünk rá a mong. *seb* 'tache (sur le visage, sur les habits); souillure' (Kow. II, 1343), 'weak spot' (Less. 679). A kései ősmagyar korban **sëplik* alakban került a nyelvünkbe, szóvégi mássalhangzóját nem védte tővégi rövid magánhangzó, így spirantizálódott, majd vokalizálódott.

21. *Lakás, eszközök*

sátor, cserge, karó, szék;
ágyú, kölyű, köpű, tiló, teknő, csanak, bölcső, koporsó;
korom

c s a n a k — első előfordulása 1367: „vnum cyfum argenteum wlgo *Chanak* dictum". Későbbi előfordulásai és azok kifogástalan értelmezése EtSz.-ben (nyomában TESz.). Török megfelelői: Kāšγ. *čanaq* 'Holzschüssel'

(ɣuzz), (Brock. 69); *yoγrï čanaq* 'ua.' (DTS 270); Tefs. *čanaγ* 'kerek ivóedény, kupa' (Bor. 357); hor. *čanaq* 'csésze, edény' (Faz. II, 509); csag. *čanaq* 'plat, écueulle' (PdC 280); Muh. *čanaq* 'agyagból készült edény, ivócsésze' (Bat. 24); oszm. *çanak* 'earthenware pot or pan; begger's alms-bowl' (Hony 60); krm. *čanaq* 'irdene Schüssel, Schale, Napf, Terrine' (Radl. III, 1856); az. *čanaq* 'csésze fából, faszilke' (ARS 228); gag. *čanak* 'tál' (GRMS 528); tkm. *čanaq* 'tál' (AB 19); *čānaq* 'fatál, csésze' (TRS 721); kún CC 528); tkm. *čanaq* 'tál' (AB 19); *čānaq* 'fatál, csésze' (TRS 721); kún CC *čanaq* és *čänäk* 'Schale, Napf' (Gr. 73); kip. LN *čanaq* 'Schale' (Hou. 72; Kuryš. 277); Idr. *čanaq* (Caf. 26); Tuh. *šanaq* (Ata. 245); Dur. *čanaq* 'tasse, écueulle' (Zaj. II, 82); Qaw. *čanaq* 'Napf, Tasse' (Tel. 308); kkalp. *šanaq* 'csésze' (Bask., KKalp. jaz. I, 393); mai ujg. *čanaq* 'csésze; tölcsér (a malomban)' (URS 388). Törökből kölcsönzött adatokat l. Doerfer, TMEN III, 102. A magyar szó kún eredetű, a hódoltság korában új töltést kapott; a nyelvjárási alakok ezt követőleg más, szomszédos nyelvek befolyását tükrözhetik;

á g y ú — régi jelentése 'instrumentum, machina; Werkzeug, Maschine (kínzóeszköz; vigasságtevő eszköz: hangszer)'. Az EtSz. nem lát elfogadható magyarázatot; a SzófSz. Németh (KCsA. I, 71) nyomán valószínűnek tartja valamely honfoglalás előtti török nyelvből való származtatását. A TESz. szerint két lehetőség közt választhatunk: 1. ótörök jövevényszó; 2. magyar származékszó *áld* 'összeillik, összeilleszkedik' igéből, 'összeillő' → 'eszköz, instrumentum' jelentéssel. Egy másik megoldás szerint az *áld* ige mai jelentéséből kiindulva *áldó* igenévnek volna a szó eredeti jelentése. A belső magyar fejlődésre támaszkodó magyarázatok bizonyítatlan és bizonyíthatatlan feltevésekkel operálnak, eredményük nem meggyőző. A török etimológia ennél valószínűbb, de teljesen az sem kifogástalan. A tör. *aldaγ*-ból való származtatás ugyanis hangtani és jelentéstani nehézségekbe ütközik. A tör. *aldaγ* > m. *álgyú* > *ágyú* fejlődése nem tekinthető „szabályos fejlődésnek" (TESz.), szabályosan a tör. szóból a magyarban **áldó* lett volna. Ez az akadály azonban kiküszöbölhető, ha megengedjük, hogy ebben az esetben is úgy fejlődött a szóvég, mint a *borjú* és a *gyapjú* esetében, vagyis ereszkedő diftongus helyett emelkedő diftongus útján alakult ki a mai helyzet: *aldaγ* > **aldᵹu* > **aldi̯u* > *álgyú*. Nem ilyen egyszerű az egyeztetés jelentéstani oldala. De lássuk a török megfelelőket: csuv. *ultav* 'csalás; Betrug' (Paas. 192; Sir. 455); ujg. *altaγ* 'csalás' (Mal., Pamj. 357), ujg. Ming *al aldaγ* 'ruse, fraude, tromperie' (AOH XIX, 128); Tefs. *aldaγčï* 'csaló' (Bor. 48); Kor. *aldaġlï* 'one who deludes' (Eck. 39); hor. *aldaγ* 'csalás, hazugság, félrevezetés' (Faz. I, 43); csag. *aldaγ* 'tromperie' (PdC 32); tkm. *āldav* 'csalás, szédelgés' (AB 162; TRS 40); örm.-kip. *aldawučï* 'trompeur, menteur' (Tryj. 62); kar. T, L *aldaw* 'die Lüge' (Radl. I, 418); kar. T *aldavluχ* 'Trug, Trüge' (Kow. 154); nog. *aldavlïk* 'csalás, hazugság' (NRS 37); kmk. *aldatū* 'Betrug' (Németh 95; RKS 526); krcs.-blk. *aldau* (RKBS 347); kkalp. *aldaŭ* 'csalás' (RKkS

543); tat. *aldau* 'der Betrug' (Radl. I, 413), nyj. *aldak* 'csalás' (TRS 32); bask. *aldaqsï* 'csaló' (BRS 34). Jelentéstanilag áthidalhatatlannak tűnik a magyar és a török szó közötti távolság. Igaz ugyan, hogy ujgúr szövegekben az *al altaγ* szópár jelentése 'Mittel, Weg; eszköz, út-mód' (TTT III, 28: 68: 'kunstvolle Methode'; TTT IV, 14: 11: *alï altaγï yoq* 'so gibt es für ihn doch noch Mittel und Wege'). Az átvitt értelemben vett 'eszköz, mód, módszer'-től csak egy lépés választja el a konkrét értelemben vett 'eszközt'-t, ezt a lépést azonban nem pótolnám feltevéssel. A török etimológiát függőben kell tartanunk, míg elő nem kerül a hiányzó láncszemet jelentő adat;

k ö p ű — a szó korábban javasolt (BTLw. 105) törökségét Mészöly (MNy. XI, 15) kétségbe vonta; Gombocz magyarázatát újra védelmébe vette (MNy. XII, 2—3), mégpedig eredményesen, mert a *köpü* törökségében sem a SzófSz., sem a TESz. nem kételkedett többé. Gombocz a hangtani ellenvetést könnyűszerrel kivédte: Pröhle baskír adatában (KSz. V, 238) a szóvégi magánhangzó hosszú (*göbü* 'köpű, nagyobb fajta'), a hosszúságot kifogástalanul reprodukálja Gombocz magyar változata, a németben azonban sajtóhiba folytán hiányzik. De lássuk a nem nagy számú török adatokat: csag. *köpi* 'baratte pour battre le beurre' (PdC 462); Šejχ Sul. szótára szintén *köpi*-t ír (isztambuli kiad. 256), Kunos *köpü* olvasata (136) hibás; oszm. nyj. *gübü* (DS VI, 2206); az. *küpä* 'nem nagy korsó' (ARS 118). Egyéb baskír adatokban a szóvégi magánhangzó rövid: *köbe* (Katar. 140); *köbö* 'edény, üreges fatörzsből, egy méternél magasabb, kumisz és vaj köpülésére használják' (BRS 275); tat. *göbe* 'vajköpülő' (RTS II, 178), *göbe* 'köpülő sajtár, vajköpülő faedény' (TRS 120); kzk. *kübi* 'tup' (Shnit. 129), *köbe šelek* 'nagy kád' (Iljm. 113), *kübi* 'sajtár, dézsa' (RKS 262); özb. *kuv* 'vajköpülő' (hengeres alakú cserépedény vajköpülés céljára)', *kuva* 'cserépköcsög' (URS 221); özb. Q *kõβə* 'baratte' (Lig.); kkalp. *mai gübi* 'vajköpülő' (RKkS 415); kirg. *küp* 'henger alakú kézi fasajtár vajköpülésre; nagy bőrtömlő kumisz készítésére' (KRS 469). Ide tartozik a törökből kölcsönzött osztj. *köpe* 'Butterfass' (Paas. FUF II, 124). Végül a TESz. jelentéstáblázatában figyelmet érdemel a 7.: 'szerszámon, eszközön, fegyveren stb. cső alakú rész, amibe valamit (nyelet, lőcsöt stb.) erősítenek'; balta, kasza köpüje. Ennek is megvan a török megfelelője: *balta küpüsi* 'a balta köpüje' (Velet Izbudak, El-Idrâk haşiyesi, Ist. 1936, 6). Gombocz etimológiája tehát kifogástalan, de egy sor érdekes kérdést vet fel. Megállapítható, hogy a török szókészlet peremszavával van dolgunk ezúttal is, ami egyben a honfoglalás előtti (csuvasos) jövevényszavaink közé tartozik. A szó volgai törökségből származó adatai korábbi **küpü*, **küpi* (bask.) és **küpi* (tat.) alakokra utalnak. Az ir. özb. *kuv* (< *küb*) és kirg. *küp*. azt igazolják, hogy valamennyi kéttagú alak az egytagúnak a származéka. Ezt az egytagú alakot viszont jól ismerjük a török régiségből: rovásírásos türk. *küp*, ebben *iki küp bägni* 'two jars of beer' (Clauson, ED 687; *bägni* jelentése 'bor' és nem 'sör'); ujg. *yarïm küp bor* 'einen halben Topf Wein'

(Radl., Uig. Spr. 48: 32, 11); *küp* 'Krug' (Brock. 117); csag. *küp* 'vase de terre' (PdC 461); Muh. *küp* (Bat. 50); kip. LN *küp* (tkm.) 'Krug' (Hou. 95; Kuryš. 52); Idr. *küp* (Caf. 55); Tuh. *küp* (Ata. 214). Származékai közül való *küvüč* 'a flat, shallow earthenare cooking pot' (oszm. *güvec*, az. *güveǰ*); vö. Clauson, ED 687; kirg. *küpčök* 'edényfajta' (KRS 1940, 286). A *küp* *-k* denominális névszóképzővel bővített alakja *küpik*; vö. *ög-ük* 'Mütterchen', *čöb-ik* 'Trübung' (*čöp* 'Mist'), Gabain, Alttürk. Gramm. 62: 57; Brockelmann, Osttürk. Gramm. 109—11. A szóvégi mássalhangzó a magyarban zöngésedett, réshangúsodott, végül vokalizálódott. Mainak mondható használat szerint e fából vagy cserépből készült edényben a tejfelt és aludttejet függőleges irányban mozgó verővel ütötték. Az edénynek általában *köpülő* a neve, ÉK-Dunántúlon *köpű*, DNy-Dunántúlon *rázó* (*vajrázó*, *tejrázó*), ÉK-en *zurboló*, *zürbölő* (Mészöly kiindulópontja), Erdélyben *tejverő dézsa*, *vajverő dézsa* (Kisbán Eszter: MNéprL. III, 302—3). Bajos volna megmondani, milyen régi a *méh-köpű* használata. Ősi előzményre látszik utalni, hogy méhvadászaton a méh-köpűt, az odvas fában méhlakásul szolgáló köpűt, alul-felül elfűrészelték, s a méhekkel együtt (vagy nélkülük) hazavitték a méhesbe, ahol függőleges helyzetben rögzítették (Szabadfalvi József: MNéprL. III, 302).

22. *Ruházat*

süveg, saru, ködmön, köpönyeg, daku;
csat, szirony, szűcs, ölt;
gyűrű, börtü, tükör;
bársony, gyöngy

s a r u — a szó csak a XIV. század második feléből (Königsbergi Szójegyzék) van hitelesen feljegyezve, régiségét két magyar régiségjegy tanúsítja (szókezdő *s*, szóvégi hosszú magánhangzó, mely másodlagosan megrövidült). Lényeges probléma nincs körülötte, jelentéstörténete azonban pontosításra szorul. (Szókezdőjéről vö. 22. l.) Török adatai ezek: Kāšγ. *čaruq*, *čarïq* 'Schuh' (Brock. 50); 'a sandal; rough boot' (Clau., ED 428); *čaruqluq* 'Schuhriemen' (Brock.) 'a piece of leather for making sandals' (Clau.); csag. *čaruq* 'espèce de chaussure de cuir cru' (PdC 276); oszm. *çarık* 'sandal of raw-hide or rope (worn by peasants)' (Hony 61); az. *čarïg* 'bocskor' (ARS 229); afs. *čārγ* 'chaussure de tille' (Lig.); gag. *čarïk* 'durva, házilag készült csizma' (GRMS 531); tkm. *čarïk* 'durva, házilag készített csizma teve- vagy tehénbőrből' (TRS 724); *čaruq* (Caf. 27); nog. *šarïk* 'egy darab bőrből készült bocskorféleség' (NRS 406); kmk. *čarïk* 'Sandale, Fussbekleidung' (Németh 106); blk. *carïq*, *carïγ*, *carïχ* 'weicher lederner Schuch, vorüber beim Ausgehen schwere lederne Galoschen gezogen werden' (Pröhle 214); krcs. *čarïq* 'Riemenschuh' (Pröhle 97); bask. *sarïq* 'régimódi csizma, bőr orral és posztó szárral' (BRS 464); krm., kur. *čarïq* 'das grobe Schuhzeug der Bauern', kirg. 'Lederstücke, die man um die Füsse bindet' (Radl. III, 1863); tara *carïq* 'eine Art Stiefel' (Radl. IV, 193); kzk. *šarïq* 'grobe Lederschuhe' (Radl. IV, 953); ir. özb. *čōruγ*, *čōrïq* 'cserzetlen bőrből készített csizma, főleg hegyi lakók viselik' (URS 527); özb. Qt. *čārâq* 'bőr lábbeli' (Lig.); jak. *sarï* 'puha, cserzett rénszarvasbőrből készült csizma' (Pek. III, 2110). A törökből számos más nyelvbe elkerült, felsorolásukat lásd Doerfer, TMEN III, 23—5. Ugyanő a magyar szerzők korábbi nézetét módosítva a magyar *saru*-t tévesen egy „kicsinyítő képző nélküli" **čarū*-ból gondolja származtatni; védhetetlen ötlet. A TESz. szerint a m. szó jelentése: 'lábbeli; szíjakkal, pántokkal a lábhoz erősített bőrtalp'. Bajos elképzelni, hogy a honfoglalók ilyen lábbelivel szálltak volna lóra. De nem is kell ezt elképzelni. Gáborján Alice (MNéprL. IV, 430) szerint a *saru* legáltalánosabb jelentése „csizmához hasonló, hosszú szárú lábbeli". Egyes elemei keleti, mások nyugati jellegűek. A XV. századtól kezdve rövid szárú, nyugati lábbelik jönnek divatba, a XVII. század óta a talpból és szíjakból álló lábbelit jelenti a *saru*. Másként mindezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a hosszú szárú csizmaféleséget jelentő *saru* (ezt viselhették a honfoglalók is) a hódoltság korában oszm. hatásra 'szandál' jelentésre vált, míg a korábbi hosszú szárú lábbelit — délszláv közvetítéssel — *csizma* névvel jelölik;

t ü k ö r — szókészletünk régi eleme; főbb adatait összeállította Kniezsa, SzlJsz. 966—7 és a TESz. III, 1010. Magyarázata sajátos nehézségekbe ütközik. Minden jel arra mutat, hogy csuvasos típusú nyelvből származik; átvett alakja **tiker* lehetett. Ez az alak kifogástalanul egyeztethető a csuv. *tăkăr* 'tükör' szóval (Sir. 414). A csuv. szó egyéb jelentései (1. nyj. 'üveg'; 2. av. 'szemüveg'; 3. av. 'messzelátó, távcső') másodlagosak ugyanúgy, mint a m. szó TESz. által felsorolt 11-ből 10. Van az egyházi szlávban hasonló szó: *tikrъ*, *tikъrъ*, *tikıra*, *tykırı* 'speculum; Spiegel'. A m. szónak ezen adatok alapján javasolt szláv eredetét Kniezsa (i. h.), kategorikusan elutasította. Vasmer (REW III, 104) az egyházi szláv szót a bolgár-törökből származtatja s a csuv. *tăkăr*-hoz kapcsolja. Nagyon valószínű, hogy a magyar és a szláv szónak egyaránt csuvasos típusú nyelv a forrása; ez azonban nem jelenti azt, hogy az átadó nép mindkét esetben azonos volt. A nehézség a csuv. szó további összefüggései körül jelentkezik: a jelentéstant és a hangtant érinti. A *tükör* a két nyelvben valóban a cicoma eszköze volt? A csuv. *tăkăr* (> cser. *təγər* 'Spiegel', Räsänen 219) szóval egyeztetett köztörök szavak jelentése 'kerek; kerék'. A jelentéstani nagy különbség kiküszöbölésére felteszik, hogy a tükör eredetileg nem üvegből, de fémből készült, simára csiszolt felülete visszatükrözte a föléje hajoló arcot. Bronztükröt ilyen rendeltetéssel jól ismerünk Kínából, onnan eljutott belőlük nem egy példány az északi nomádokhoz is; régóta ismeretesek rovásírásos felirattal ellátott bronztükrök is (Radloff,

Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, 346). Ezek a tükrök valóban kerek formájúak voltak; azonban esetünkben nem lehet szó kínai bronztükrökről. Hátra van annak felderítése, hogy használtak-e bolgár és kazár területen fémtükröt, s ezek kerek alakúak voltak-e. Még akkor sem magától értetődik, hogy a *tükör* erről a sajátságáról nyerte a nevét. A tör. *tägrik* 'kerék, kerek' körül jelentkező fonetikai problémák tisztázása későbbi gond.

Régi török elemeink közül a melléknevek és igék kategóriájába tartozó szavak elemzését itt mellőzzük, megelégszünk puszta felsorolásukkal.

23. *Melléknevek*

kek, sár(arany), *sárga*;
kis, kicsiny, kőrő

24. *Igék*

gyűl, dől, őröl, ir, szór, szűr, tűr 'supporter', *tűr* 'retrousser';
csavar, sõpõr, szán, gyón, baszik, csökik, szökik, szűnik, illik;
arat, borít, bocsát, gyárt, ölt;
bocsánik, bosszant;
gyaláz

Vö. K. Palló Margit, Régi török eredetű igéink, Szeged 1982. (Szélesre tárt ötletgyűjtemény.)

VII.
A TÖRÖK ETNIKAI KÖRNYEZET

1. *A török etnikum*

A török etnikumot meghatározó jellegzetes sajátságok a vizsgált korban, tehát az i. sz. V—XIV. század közti időszakban, nem ragadhatók meg egyforma intenzitással, sőt e tulajdonságok közül egyik-másik változatlanul inherensnek sem mondható. E jellegzetes sajátságok közt kétségtelenül fontos helyet foglalnak el az antropológiai jellemzők. Az említett ezer év egyik pontján sem rendelkezünk azonban hiánytalanul teljes képpel; az ásatásokból, írásos feljegyzésekből rekonstruálható váz esetleges, csonka, hitele sem mindig kifogástalan. A társadalmi formációk, az anyagi és szellemi kultúra különböző fázisai, a létet biztosító gazdasági formációk állandó mozgásban vannak; a mozgás nem egyenletes, olykor robbanásszerű váltások jellemzik.

A török etnikai sajátságok közül most azokra ügyelnénk, amelyek a környező etnikumoktól megkülönböztetik és aránylag könnyen ellenőrizhetők. Itt főleg kettőre gondolnánk: a nép nevére és nyelvére.

Persze a nép azonosságát biztosító népnévnek megvannak a korlátai. Ismeretes, hogy a nomád népi formációkban a nemzetség, a törzs (vérségi és nem vérségi), a törzsszövetség, a nép, a nomád állam labilis kategória, valamennyi formáját az állandóság hiánya jellemzi. Ennek megfelelően az egyes alakulatokhoz tapadó nevek is könnyen módosulnak, vagy éppen eltűnnek. A törzs-, a népnév azonosításához elengedhetetlenül szükséges a nyelv azonossága. E tekintetben gyakran vétettek és vétenek őstörténetünk kutatói: apriorisztikus feltevésekből kiindulva azonosítanak népneveket népekkel, anélkül, hogy nyelvükről bármit is tudnának, vagy csak szórványemlékek hitelt alig (vagy sehogysem) érdemlő magyarázataira támaszkodnak.

Ezúttal egyetlen ide vágó nevet kívánunk megemlíteni, ez a *török*. Másfélezer éves a története, annál is régibb a hozzá kötődő nyelvé. A nyelv öntörvénye szerint fejlődött, módosult, gazdagodott; a történelem folyamán és napjainkban jó félszáz ágra bomlott. Van olyan, ezt a nyelvet beszélő nép, amely a török nevet máig megőrizte, többségük azonban más nevet választott magának, régen is, ma is.

A nyelvet forrásaink az V., a népet pedig a VI. század óta ismerik írásos forrásaink. E források közül most figyelmen kívül hagyjuk a szír, szogd,

tibeti, khotani stb. írásokban rögzített változatokat, mindössze a kínai és a türk írásban tükröződő formákról szólunk néhány szót.

Ismert magyarázatot elevenítek fel, amikor utalok PELLIOT cikkére (L'origine des T'ou-kiue), amelyben kkín. *tuət-kˈiuɐt* alapján **türküt* alakot következtetett ki, ahol a *türk* népnév zsuan-zsuan többes számú *-t-s* alakban áll (a *türk* 'erő' magyarázatot, mint nem lényeges részletet, mellőzném). Újabban ezt az alakváltozatot, annak helyességét többen kétségbe vonták. A kételkedés nem egészen független e népnév rovásírásos változatának olvasatától, amelyet ingadozva hol *türük* (RAMSTEDT, JSFOu. XXX, 3: 13), hol *türkü* (CLAUSON, Studies, 87—8) alakban próbálnak rögzíteni. Az eddigi ellenvetések védhetetlenek. Nem kétséges, hogy az ázsiai avaroknak tartott zsuan-zsuanoknak az a része, amely Kínába menekült, elsőkézből értesítette déli szomszédait a rájuk szakadt katasztrófáról: tőlük hallották az új, veszedelmes nép nevét először. Tárgytalan a javasolt szogd többes-magyarázat is, mert nem ez az egyetlen „mongolos" többes szám a türk nyelvben (*tigit, tarqat*), sőt nem hiányzik a magánhangzó után jelentkező mongolos *-s* többesjel sem (*išbara-s*). DOERFER (TMEN II, 483—95) kétségbe vonja a kínai átírás értelmezését: PELLIOT címére küldött kínai hangtörténeti ellenvetései nem igényelnek cáfolatot. Ezzel szemben joggal kifogásolja CLAUSON értelmezését, amely szerint a *türk* jelentése 'ripness, maturity' volna, nem pedig 'erő; erős' (i. m. 493). Ezzel szemben túlzásba viszi a tagadást, amikor kételkedik a *türk* szónak népnévként való használatában („*Türk* ist eben anfangs überhaupt keine Stammes- oder Nationenbezeichnung", i. m. 486). E védhetetlenül téves álláspont világos cáfolata, hogy e népet kezdettől fogva *türk* néven említik a kínai stb. források. DOERFER eltúlzott nézetét BARTHOLD érvelése sem képes megmenteni („Die Araber bemerkten, dass viele Völker die gleiche Sprache sprachen wie die Türken, mit denen sie im 7. und 8. Jahrhundert zu tun gehabt hatten und begannen sie alle Türk zu nennen", i. m. 486).

A következőkben a *török* elnevezést gyűjtőnévként használjuk, amely magában foglalja valamennyi régi és mai török nép és nyelv meghatározását. A VI—VIII. századi török népet és nyelvet *türk*-nek nevezzük. A bizánci források *Τοῦρκοι* nevét (amely a türk, kazár és a magyar népet jelenti) *turk* alakban adjuk vissza.

A) A VÁNDORLÁSOK KORÁBAN: AZ URÁLTÓL KELETRE

2. *Keleti türkök*

A türkök megjelenését megelőző időkben Belső-Ázsia keleti része, melynek magvát a mai Mongólia területe képezte, az ázsiai avaroknak gondolt zsuan-zsuanok uralma alatt állott. A nyugati résznek, azaz Turkesztánnak és a hozzá

csatlakozó területeknek az eftaliták voltak az urai, akik függő viszonyt megközelítő kapcsolatokat tartottak a zsuan-zsuanokkal.

A zsuan-zsuanok hódoltatott népei közül a *tˈie-lö* fellázadt az uralkodó *A-na-kui* kagán ellen 508-ban, majd 516-ban. Eredménytelen kísérletei után 546-ban döntő csapásra készült, ám ekkor a szintén hódoltatott *tu-kˈiük* leverték az újra lázadó tˈie-löket. A győzelmet súlyos konfliktus követte, melynek során a türk (*tˈu-kˈiüe*) törzsek főnöke egykori ura, A-na-kui ellen fordult, leverte, elsöpörte a zsuan-zsuan birodalmat, felvette a kagáni címet, s létre hozta a türk birodalmat. Mindez i. sz. 552-ben történt. Az új nomád fejedelem neve *Bumïn qayan*, akit a kínai források *Tˈu-men kagán*nak neveznek.

A türk birodalom keletkezését kísérő két lényeges problémáról a kelleténél hamarabb megfeledkeztünk, nevezetesen a zsuan-zsuan—türk viszonyról és a legyőzött tˈie-lök további sorsáról.

Az első kérdés egy részére könnyű a felelet. A-na-kui bukása után önkezével vetett véget életének, népének egy része Kínába menekült, s ott határőrszolgálatot vállalt. A két nép kapcsolatát firtatva megelégedhetünk-e ezzel a sablonos végkifejlettel? Semmi esetre sem. Válasz nélkül maradna (mint ahogy eddig maradt is) egy igen lényeges kérdés: hogy van az, hogy az Altaj hegység környékén lakó, a vas bányászatával és feldolgozásával foglalkozó türk nép és főnöke egyik napról a másikra egy felettébb bonyolult szervezetű nomád államot zökkenő nélkül képes mozgásba hozni? Ilyesmi kialakítására önerejéből nem lett volna képes, de idejéből sem futotta volna. Mi történt tehát? Az, amit a nomád hatalomváltás számos példája igazol: a legcsekélyebb változtatás nélkül átvette a zsuan-zsuan államszervezetet. A kulcspozíciókba saját embereit helyezte, a kisebb funkciókban jó darabig megtartotta a régi rutint ismerő és a folyamatos rendet biztosító funkcionáriusokat. Mindez számos, eddig kiaknázatlan információt jelent a türk művelődés kezdeteiről. De ez nem minden. A zsuan-zsuan nyelvet nem ismerjük, emiatt e népnek úgyszólván a személyazonossága meghatározhatatlan. E tekintetben — közvetett formában — értékes útbaigazítást tartalmaz a zömében feliratokból álló türk nyelvi anyag.

A másik kérdés nem kevésbé izgalmas. Kik voltak azok az A-na-kui ellen lázadó törzsek, akiket a kínai források hol *tˈie-lö*-nek, hol *kao-kiü* (*kao-cˈö*)-nek neveznek? Minden jel arra mutat, hogy nem egy másik etnikumhoz tartoztak, hanem lényegében a türkökkel azonos nyelvet beszéltek, és a törökségnek egy másik, jelentős létszámú ágát képviselték. Régóta úgy gondolom, hogy a feliratok kétértelmű (és félremagyarázott) tanúsága szerint ez a nép, annak fő ága az *oguz* (*oyuz bodun*) volt. Ezek a türköktől számos alkalommal legyőzött, de legyőzetésükbe bele nem törődő törzsi alakulatok a későbbiek folyamán a török történelem számos nagy fejezetének alakítói lettek.

Bumïn kagánnak nem maradt sok ideje a megszerzett hatalom gyakorlására. Seregeit még megindította az eftaliták ellen. A nemrég szerény létszámú

altaji kovácsoknak honnan lett egyszerre ennyi emberük? A nomád életforma velejárójaként tömegesen csatlakoztak a győzteshez a rokon, sőt vadidegen törzsek is; később más törzsek, szándékuk ellenére, kénytelenek voltak példájukat követni.

A diadalmas Bumïn kagán halálakor (553) hatalmas kiterjedésűnek ígérkező birodalom kettészakadt egy keleti és egy nyugati részre. Előbb a keleti türk birodalomról szólunk röviden.

A keleti türkök történelme a fényes kezdet után csakhamar elszürkült. Harcok a fejedelmi trónért, küzdelem a kínaiakkal, főleg pedig a meghatalmasodott, ellenséges nyugati türkökkel: mindez előre megpecsételte a keleti türkök sorsát. A kínai források feljegyezték ugyan a keleti türk kánok és ellenkánok neveit (kínai átírásukat szögletes zárójelben említjük), pontos türk alakukat azonban a legtöbbször nem tudjuk rekonstruálni, mert ismeretlen, idegen nyelvekből származnak. Bumïn (második) utódjának a neve kínai átírásban [Mu-han]. A buguti szogd feliratban a [mwγ'n γ'γ'n] egy *Muγan* vagy *Muqan qaγan* alakot tükröz (Kljaštornyj—Livšic: AOH XXVI, 1972, 86); idegen, nem török eredetű ez a név is. Az utódnak sem török a neve: a kínai szövegek *T'a-po* átírása a szogd felirat szerint *Taspar*-nak hangzott. A kínai feljegyzések alapján arra következtethetünk, hogy a fejedelmek több nevet viseltek. *Taspar qaγan* (572—581) utódjának egyéni neve, [Šö-t'u] vagy [Nie-t'u], számunkra néma. Címeinek jó részét — analógiák alapján — nehézség nélkül tudjuk visszaállítani: *Ïšbara* vagy *Baγa Ïšbara qaγan* [Mo-ho ša-po-lio k'o-han] (581—587); korábban az *Il kül šad* (Yi-li kiü-li šö] címet viselte. Taspar kagán idejében „kisebbik kagánként" viselt címe: kínai átírásban [Erh-fu]; megfejtését a szogd feliratnak (i. h.) köszönhetjük: [nw"r γ'γn] azaz *Newar* (esetleg *Ñewar*) *qaγan*. Ez sem török név.

A keleti türk birodalom hanyatlásnak indult, végül is *Il* [Hie-li] *qaγan* idejében elvesztette függetlenségét, s Kína hűbéres, barbár népeinek sorsára jutott. A kínai szolgaság 630—682-ig tartott.

A végül is fellázadt türköket *Qutluγ qaγan*, akit *Eltäriš*-nek is neveztek, összegyűjtötte az *Ötükän* erdős hegységben. Felvette a kagán címet, s egyre gyarapodó számú seregeivel felszabadította népét a kínai függőségből, és leverte az ellenálló szomszédos törzseket. Halála (691) után fivére, *Bäg-čor* [Mo-č'o], másként *Qapγan qaγan* került a trónra (691—716). A kínaiak és a lázadó török törzsek elleni harcok sikeres hőse, *Kül tegin*, Qutluγ qaγan mellőzött fia, Qapγan qaγan halála után kegyetlen kézzel „rendet teremtett" a türk udvarban: Qapγan fiát, *Bögü*t, annak valamennyi családtagját és tanácsadóját (Tonjukok kivételével) kardélre hányta. A trónt azonban nem magának, de fivérének, *Bilgä qaγan*-nak biztosította, akit a kínaiak *Mo-ki-lien* néven emlegetnek. E belső harcok megingatták a keleti türkök sikert sikerre halmozó hatalmát. Bilgä qaγan halálával (734) újra fellángoltak az önpusztító harcok, végül is két jelölt kihullása után egy lázadó tiszt ragadta magához

a hatalmat. *Ozmïš* néven ő lett az utolsó kagán. A keleti türk birodalom 745-ben eltűnt a történelem színpadáról.

Vö. R. Grousset, The Empire, 80 sköv.; O. Franke, II, 233 sköv., III, 310—1; Liu Mau-tsai I—II; T. Tekin, Grammar 231—95 (öt felirat szövege és fordítása); Sinor, Introduction 234—9 (keleti és nyugati türkök).

Mondottuk, ezt a bámulatosan jól megszervezett nomád állami rendszert nem a türkök hozták létre, azt készen vették át volt uraiktól, a zsuan-zsuanoktól. Viszont a türkök és más török népek terjesztették el ezt az államszervezetet Belső-Ázsiában és Kelet-Európában. Végső forrását nem is a zsuan-zsuanoknál találjuk meg, hosszú évszázadok során alakult, módosult s nyerte el azt a formáját, melyet a törökök révén ismerünk meg. Valójában ez a megismerés elég szerénynek mondható, hiszen inkább csak az egyes tisztségekkel járó címeket ismerjük, jó részük funkciójáról azonban alig tudunk valamit.

A nomád állam élén a *qaγan* állott. E cím a türköknél világosan zsuan-zsuan eredetű, de oda is idegenből került, jóval korábban már más keleti *sien-pi* törzseknél bukkan fel.

Igen figyelemre méltó, hogy a kagán beiktatása a szakrális királyavatás ceremóniája szerint ment végbe. Magas tisztségviselők a kagánt nemeztakaróra ültették, kilencszer megforgatták, lóra segítették, selyem kötelékekkel fojtogatva megkérdezték: meddig kíván kagán lenni? (*Čou-šu* L, 4a—b; Liu Mau-tsai I, 8). E feljegyzést nem ismétli meg sem a *Pei C'i-šu*, sem a *Sui-šu*, de megtalálható a *Pei-šï*-ban (XCIX, 36). Vö. még St. Julien: Journ. As. VIe série III (1864), 332. Bajos elképzelni, hogy e kényelmetlen szertartásnak Bumïn qaγan vagy Qutluγ qaγan alávetette volna magát. Szövegünkből valahogy hiányzik a szakrális király mellől az ügyvezető király alakja; talán a „kisebbik kagán" láthatta el ezt a funkciót. Hitelességében mégsem kételkedhetünk, mert ez a szertartás félreérthetetlenül megjelenik az Uráltól nyugatra a IX. században. A kagán beiktatásának e különös formája szintén zsuan-zsuan örökség volna?

A *Čou-šu* szerint (i. h.; Liu Mau-tsai I, 7, 9; II, 498—9) a kagán feleségének címe *qaγatun* [k'o-ho-tun] (a feliratokban *qatun*); a főméltóságok, rangsor szerint, ezek: *yabγu*, *šad* (katonai parancsnok; törzsfőnök), *tegin* (a kagán fivérei és fiai), *iltäbär* (a kínai átírás *ildibär* alakot tükröz), *tudunbar* és más kisebb tisztségek, összesen 28; a tisztségek örökletesek. A türk feliratok alapján e lista bővíthető: *alpaγut*, *apa*, *apa tarqan*, *baγa tarqan*, *bäg*, *boyla* (*buyla* változat sem lehetetlen), *buyruq* (*bïruq*; ez a cím török eredetű, jelentése 'parancsnok'), *čabïš*, *čor* (később *čur* is), *ilig*, *ïnanču*, *ïnal*, *irkin*, *qapγan*, *šadapït*, *tamγači*, *tamγan*, *tarqan*, *tudun*, *ügä* (*ögä* változata hamis etimológián nyugszik), *yalabač*, *yaryan*, *yïlpaγut*.

A türkök írásáról a kínai források nem adnak egyöntetű felvilágosítást. A *Sui-šu* szerint (LXXXIV, 2a) nincs írásuk, megállapodásaikat egy darab fára róva rögzítik. A *Pei-šï* értesítése ellentmondásos: az egyik helyen (XCIX,

3b) arról ír, hogy nincs írásuk, másutt (XCIX, 4b) meg arról, hogy olyan az írásuk, mint a *hu* barbároké. Ez utóbbi megállapítás olvasható a *Čou-šu*-ban (L. 6a); vö. még Liu Mau-tsai II, 521: 215. A különböző, egymástól eltérő értesítések feloldása ez lehet: nincs írásuk olyan értelemben, mint az a kínaiaknak van. A fára (páleikákra) rótt jegyek a rovásírásra utalnak. A *hu* (iráni) barbárok írása talán a szogd írás emlékét idézi, ha ugyan a kínai szöveg nem az eftaliták vagy a tohárok használta írások valamelyikére utal. A szogd feltevés mellett szólna a buguti felirat is. A szogd írást, annak valamelyest módosított formáját, valójában azonban az ujgúrok népszerűsítették és terjesztették el: ennek az írásnak eredeztetése, hagyományozása körül nemigen maradt megoldatlan probléma. Korántsem ez a helyzet a türk rovásírásssl. Ennek az írásnak távolabbi kapcsolataival többen is foglalkoztak, végső fokon sémi előzményre próbálták visszavinni a türk rovásírást. Az általánosnak mondható felfogástól eltér Clauson eredetkereső kísérlete; e szerint az írás iráni gyökerű, és eftalita közvetítéssel jutott a nyugati türkökhöz, s azok származtatták volna tovább a keleti türkökhöz. Vö. G. Clauson, The Origin of the Turkish „Runic" Alphabet: Acta Orient. Havniae XXXII, 1970, 51—76. A kérdést magam is felvetettem egyik akadémiai előadásomban (1946, XI, 4: A türk rovásírás eredetéhez). Az előadás szövege az akkori nehéz körülmények miatt kéziratban maradt. Előadásomban a türk rovásírás lehetséges zsuan-zsuan eredetére mutattam rá, feltevésemet kínai szövegek zsuan-zsuan rovásírásra vonatkozó passzusaira alapítottam. Érdemes volna ezeket az elhanyagolt nyomokat újra megvizsgálni.

Ugyancsak a kínai szövegek alapján az is megállapítható, hogy az első kagánok alatt a buddhizmus behatolt a keleti türk birodalomba; *Iinagupta* tíz évig végzett a türköknél missziós munkát (574—584). Ebből az időből számolhatunk buddhista szövegek fordításával is: fordítóik, gondozóik szogd papok lehettek; vö. Gabain: Asiatica, 161—73.

3. *Nyugati türkök*

A türk birodalom megalapításakor *Bumïn qayan* a nyugati, még meghódítandó részeket öccsére, *Ištämi* [Ši-tie-mi]-re bízta. Elsősorban az ő sikeres hadműveleteinek gyümölcseként jött létre a nyugati türk birodalom. *Ištämi* (a feliratokban *Istämi*: az *s* hangértéke nem perdöntő) a *yabyu* címet viselte, mely rangban a *qayan* után következett. Ez a cím a nyugati és a keleti rész összetartozását kívánta jelezni, egyben azt is, hogy a keleti rész fejedelme, kagánja az egységesnek tekintett türk birodalom ura. A nyugati türk birodalom központja az Ili völgyében volt, a *yabyu* nyári szállását a *Yulduz* felső folyása mellett, *Karasár*tól és *Kucsá*tól északra tartotta, téli szállását pedig az *Iszik köl* partján és a *Talasz* völgyében.

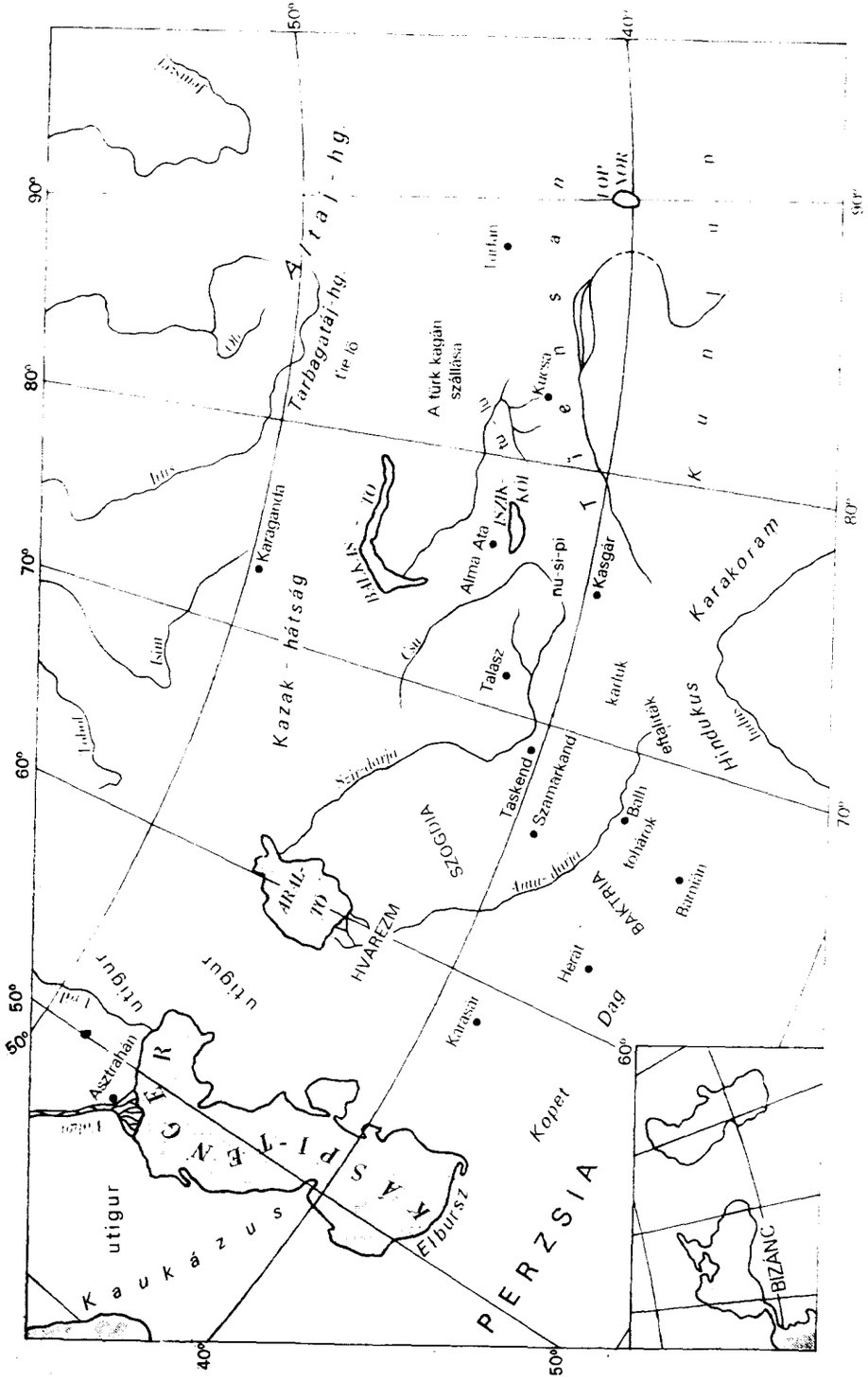

1. ábra. A nyugati türk birodalom

3b) arról ír, hogy nincs írásuk, másutt (XCIX, 4b) meg arról, hogy olyan az írásuk, mint a *hu* barbároké. Ez utóbbi megállapítás olvasható a *Čou-šu*-ban (L, 6a); vö. még Liu Mau-tsai II, 521: 215. A különböző, egymástól eltérő értesítések feloldása ez lehet: nincs írásuk olyan értelemben, mint az a kínaiaknak van. A fára (pálcikákra) rótt jegyek a rovásírásra utalnak. A *hu* (iráni) barbárok írása talán a szogd írás emlékét idézi, ha ugyan a kínai szöveg nem az eftaliták vagy a tohárok használta írások valamelyikére utal. A szogd feltevés mellett szólna a buguti felirat is. A szogd írást, annak valamelyest módosított formáját, valójában azonban az ujgúrok népszerűsítették és terjesztették el; ennek az írásnak eredeztetése, hagyományozása körül nemigen maradt megoldatlan probléma. Korántsem ez a helyzet a türk rovásírásssl. Ennek az írásnak távolabbi kapcsolataival többen is foglalkoztak, végső fokon sémi előzményre próbálták visszavinni a türk rovásírást. Az általánosnak mondható felfogástól eltér Clauson eredetkereső kísérlete; e szerint az írás iráni gyökerű, és eftalita közvetítéssel jutott a nyugati türkökhöz, s azok származtatták volna tovább a keleti türkökhöz. Vö. G. Clauson, The Origin of the Turkish „Runic" Alphabet: Acta Orient. Havniae XXXII, 1970, 51—76. A kérdést magam is felvetettem egyik akadémiai előadásomban (1946, XI, 4: A türk rovásírás eredetéhez). Az előadás szövege az akkori nehéz körülmények miatt kéziratban maradt. Előadásomban a türk rovásírás lehetséges zsuan-zsuan eredetére mutattam rá, feltevésemet kínai szövegek zsuan-zsuan rovásírásra vonatkozó passzusaira alapítottam. Érdemes volna ezeket az elhanyagolt nyomokat újra megvizsgálni.

Ugyancsak a kínai szövegek alapján az is megállapítható, hogy az első kagánok alatt a buddhizmus behatolt a keleti türk birodalomba; *Iinagupta* tíz évig végzett a türköknél missziós munkát (574—584). Ebből az időből számolhatunk buddhista szövegek fordításával is: fordítóik, gondozóik szogd papok lehettek; vö. Gabain: Asiatica, 161—73.

3. *Nyugati türkök*

A türk birodalom megalapításakor *Bumïn qayan* a nyugati, még meghódítandó részeket öccsére, *Ištämi* [Ši-tie-mi]-re bízta. Elsősorban az ő sikeres hadműveleteinek gyümölcseként jött létre a nyugati türk birodalom. *Ištämi* (a feliratokban *Istämi*; az *s* hangértéke nem perdöntő) a *yabyu* címet viselte, mely rangban a *qayan* után következett. Ez a cím a nyugati és a keleti rész összetartozását kívánta jelezni, egyben azt is, hogy a keleti rész fejedelme, kagánja az egységesnek tekintett türk birodalom ura. A nyugati türk birodalom központja az Ili völgyében volt, a *yabyu* nyári szállását a *Yulduz* felső folyása mellett, *Karasár*tól és *Kucsá*tól északra tartotta, téli szállását pedig az *Iszik köl* partján és a *Talasz* völgyében.

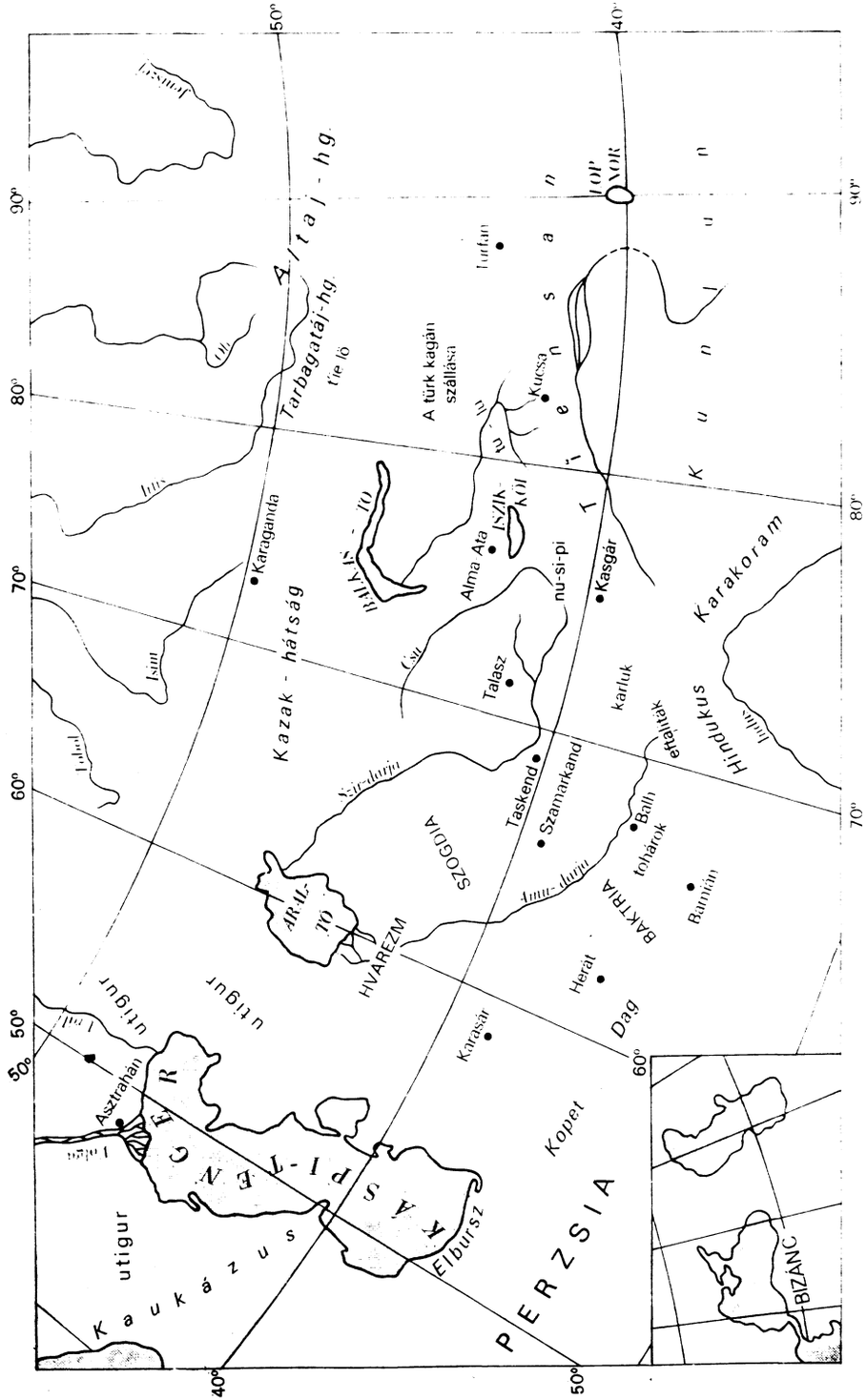

1. ábra. A nyugati türk birodalom

Ištämi yabγu (552—575) mindenekelőtt e terület korábbi uraival, az eftalitákkal számolt le. Szövetséget kötött a perzsákkal, s a közös erővel harapófogóba zárt eftalitákra súlyos csapást mért (563 és 567 között). Egyes törzseik (vagy azok alattvalói) már korábban, 556 körül nyugatra menekültek. Ezek az eftalita-töredékek mint ál-avar varkhoniták, akik magukat avaroknak nevezték; 562-ben fejedelmük, Baján kagán vezetésével már az Al-Dunánál vannak, röviddel rá (567) az Alföldön, majd Pannoniában telepedtek meg.

A nyugati türkök viszonya a szaszanida Perzsiával csakhamar megromlott. Az eftaliták felett aratott győzelem osztályrészeként perzsáknak juttatott Baktriát Ištämi elragadta tőlük; így Szogdia mellett most már az egész korábbi eftalita terület a türkök birtokába került. A korábbi jó kapcsolatok végül is nyílt ellenségeskedéssé fajultak.

Utóda, *Tardu* [Ta-t'ou] (575—603) a nyugati türk hatalmat tovább erősítette. Keményen lépett fel Bizánccal szemben az álavarok befogadása miatt, fegyveres alakulatai egészen Krímig törtek a korábbi szövetséges területén. Eredményesen folytatta hadjáratait a perzsák ellen. 582-ben szakított a keleti türkökkel is, ennek jeléül felvette a kagán címet. A két türk birodalomrészt nem sikerült egyesítenie, azt viszont elérte, hogy a keleti és a nyugati türkök korábbi egysége végleg megszűnt. Kínával is megpróbált szembeszállni. A sorozatos sikereknek egyszer csak vége szakadt. Fellázadtak a *t'ie-lõk*, döntő csapásuk súlya alatt Tardu elmenekült a *t'u-yü-hun*okhoz, ahonnan többé nem került elő.

A nyugati türk birodalmat megrázta Tardu bukása. A birodalom kettészakadt: a nyugati részt, Taskend körül, Tardu unokája [Ši-kui; *džiäk-gjwi*] igazgatta (611—618), a keletit [Č'u-lo; *tśi̯wo-lâ*] (—617). Mindez jelentéktelen közjátékká süllyedt, melyet a háttérből Kína mozgatott.

A nyugati türk birodalom utolsó nagy alakja [Ši-kui] fivére *Tun yabγu* [T'ung še-hu; *t'uong džiäp-γuo*] volt (618—630). Ez a bátor és sikeres uralkodó leverte újra a *t'ie-lõ* népet, hadakozott Perzsiával, hatalma alá kerítette a szomszédos népeket, törzseket. A meghódított főnököket *ilteber* címmel ruházta fel, a pénzügyek ellenőrzésére mindenhová *tudun*okat küldött. Fő szállás-helyét Taskendtől északra, *Bing-yul* ('Ezer forrás')-ban (kín. *C'ien-c'üan*) rendezte be. A hatalmaskodó, fényűző életmódot folytató *T'un yabγu* nem volt népszerű saját törzsében sem, népei lázongtak, végül is meggyilkolták.

T'un yabγu halála egyet jelentett a nyugati türk birodalom felbomlásával. A birodalom magvát képező „Tíz törzs" közül a [Nu-ši-pi]-nek nevezett öt törzs az Iszik költől nyugatra és délnyugatra, a másik öt törzset egyesítő [Tu-lu] az Iszik költől északkeletre telepedett meg. Az utóbbiak főnöke [Tu-lu] kagán (638—651) eredménytelenül kísérelte meg egyesíteni a tíz törzset. A két, Kínának hódoló törzsszövetség 657-ben még egyszer megpróbált Kína ellen lázadni. Sikertelenül, végleg kínai gyámság alá kerültek.

A nyugati türk birodalom 659-től kezdve többé nem önálló politikai tényező. 665-ben újabb elvetélt lázadás. A tibetiek megjelenése után, 696-ban a keleti türk *Bäg-čor* a két nyugati törzsszövetséget újra a birodalomhoz csatolja. A gyorsan egymást váltó eseményeket a *türgis*, majd a *karluk* törzsek megjelenése, uralma zárja.

Vö. Grousset, The Empire 82 sköv.; O. Franke II, 248 sköv., III, 286 sköv.; Chavannes, Documents.

A kínai szövegek szerint a nyugati türkök szokásai azonosak a keletiekéivel. Államszervezetük sem különbözött a keleti türkökétől. Később, 635 körül azonban sor került egy jelentősnek mondható újításra. A nyugati türköket tíz törzsre osztották, mindegyik törzsfő egy nyilat kapott hatalma jelképéül; ettől az időtől kezdve hívták a nyugati türköket *on oq bodun*-nak, a 'Tíz nyíl népé'-nek. A tíz törzsfőt „tíz *šad*"-nak nevezték; a *šad* ezúttal csak 'törzsfőt' jelentett. Gyakorlatban a törzsfők kétféle méltóságnevet viseltek aszerint, hogy a törzs a kettő közül melyik csoportba tartozott. A törzscsoportokat ugyanis kétfelé osztották, bal és jobb oldalra. A bal oldalt az öt [Tu-lu] törzs alkotta, mindegyik törzs élén *čor* (vagy *čur*) állott. A jobb oldali öt törzs a [Nu-ši-pi] nevet viselte, ezek élén egy-egy *erkin* állott. A [Tu-lu] törzsek a *Sui-ši* (*Sūj-āb*) folyótól keletre laktak, a [Nu-ši-pi] törzsek pedig ugyane folyótól nyugatra (Kiu T'ang-šu CXCIV B, 3a—b; Chavannes, Documents 27—8).

Ugyane kínai mű egy 651-es esemény kapcsán felsorolja a Tíz törzs vezetőinek a nevét is. Meg kell állapítanunk, hogy a nyugati türk nevek jó része ismeretlen nyelvből származik. Az északi vagy keleti türk neveknél főleg zsuan-zsuan eredetre kellett gondolnunk, itt viszont több esetben irányira gyanakodhatunk anélkül, hogy a pontos forrást vagy éppen az esetleges eftalita örökséget ismernénk. Íme a neveket és címeket tartalmazó lista.

A keleti [tu-lu; *tuo-li̯uk*] törzsfők. A kínai átírás eredeti alakját nem ismerjük.

1. [Č'u-mu-kun k'iü-liü č'o; kkín. *tśi̯wo-muk-kuən k'i̯uət-li̯uět ti̯wät*]. A három első írásjegy mögött rejlő eredeti törzsnevet nem ismerjük, az azt követő két címet igen. Az első a. m. *kül*, a török régiségben jól ismert méltóságnév. A kínai átírás alapján nem engedhető meg a mellette szintén ismert *küli* és *külüg* olvasatok egyike sem. A *čur* (*čor* is lehet) szintén jól ismert régi türk cím. *Kül čor* a nagy feliratokban a tarduš bégek főnöke. Vö. Clauson, ED 427 (*čor*) és 715 (*kül*).

2. [Hu-lu-wu k'iüe-čo; kkín. *γuo-luk, ·uk k'i̯wət ti̯wät*]. A törzsnév ismeretlen, a cím: *kül čur*, azonos az első törzsfőével.

3. [Ši-šö-t'i t'un č'o; kkín. *śi̯äp-śi̯a-diei dun ti̯wät*]. A törzsnév ezúttal szintén ismeretlen. A cím első része alighanem megsérült, *tudun*-ra egészíteném ki. A *tudun čor* méltóságnevet viselte *Qutluy* is, mielőtt felvette a *qaγan* címet. Clauson (ED 457) *todun* olvasata védhetetlen.

4. [T'u-ki-ši ho lo ši č'o; kkín. *t'uət-gji̯e-śi̯ę yâ lâ śi̯ę ti̯wät*]. A törzsnév világosan *Türgiš*. Kérdés azonban, vajon az utána következő három írásjegy

(vagy azok egy része) nem tartozik-e hozzá; egyelőre e kérdés nem dönthető el. Címként sem kínálkozik megfelelő magyarázat. Egyedül a *čur* méltóságnév problémamentes.

5. [Šu-ni-ši č'u-pan č'o; kkín. *śi̯wo-nji-śi̯ę tś'i̯wo-puân ti̯wət*]. A törzsnév ismét kérdéses, a méltóságnév viszont világos: *čupan čur*. A *čupan* jól ismert méltóságnév (Clauson, ED 397), *čopan* olvasata is lehetséges.

A nyugati öt [nu-ši-pi; kkín. *nuo-śi̯ĕt-pi̯ĕt*] törzsfő nevei következnek. E törzscsoport eredeti neve szintén ismeretlen.

1. [A-si-kie k'iüe si-kin; kkín. *·â-si̯ĕt-kiet k'i̯wət gji̯ę-ki̯ən*]. A törzsnév ismeretlen ugyan, de bolgár-török reminiszcenciákra támaszkodva (Németh, HonfKial. 154) **Äskäl*-re gondolnánk. Az utána következő méltóságnév világosan *kül*. Az azt követő méltóságnév *erkin*, ez az öt törzsfő közös címe. Kínai átírásában az első írásjegynek három olvasata van: *sï* (kkín. *d̨zi*); *k'i* (kkín. *gji̯ę*) és *yi* (kkín. *ji*); ez utóbbi kései pseudo-olvasat, így törlendő. Pelliot (Neuf notes, 225—9) új érvekkel megtámogatva F. W. K. Müller magyarázatát, a méltóságnevet *k'ie-kin* (kkín. *gji̯ę-ki̯ən*)-nek olvasta (vele párhuzamosan *k'i-li-fa*, kkín. *gji̯ę-li̯i-piwət*), és *irkin*, *erkin*-nek magyarázta (ugyanígy: *iltäbär*, *eltäbär*). E méltóságnévről és a vele kapcsolt *kül erkin*-ről vö. Clauson (ED 225). A vele olykor összetévesztett *yėgen*, 'a húg fia', személynevekben gyakran előforduló szóról vö. Clauson, ED 912—3.

2. [Ko-šu k'iüe k'i-kin; kkín.: *kâ-śi̯wo k'i̯wət gji̯ę-ki̯ən*]. A törzsnév ismeretlen, az utána következő két méltóságnév: *kül irkin*.

3. [Pa-sai-kan tun ša-po k'i-kin; kkín. *bi̯wət-sâi-kân duən ṣa-puât gji̯ę-ki̯ən*]. A törzsnév *Barsqan* lehet. Chavannes (Documents 319) említ egy modern *Barsχân* helynevet; Kāšγarinál (Brock. 241) egy város neve. Az utána következő három írásjegy feltehetően korábbi, teljesebb átírás csökevénye; valószínűleg *(tu)dun išbar(a)* a kiindulópont. A végső cím *irkin* (*erkin*).

4. [A-si-kie ni-šu k'i-kin; kkín. *·a-si̯ĕt-ki̯ĕt niei-źi̯uk gji̯ę-ki̯ən*]. A törzsnév azonos az elsővel, vagyis **Äskäl*. Az ott mondottakhoz hozzáfűzném: valószínűleg ugyanez a név jelentkezik hermikhion fejedelem nevében, akit *'Ασχήλ*-nek neveznek, 565 körül (Moravcsik, Byzantinoturcica II², 75). *Ni-šu* pedig *nēšug*-nak olvasandó, és a tibeti követjelentés *Ne-šag* nevére emlékeztet (Bacot, Reconnaissance 11: 87). Alighanem manicheus terminussal van dolgunk: vö. ujg. *nyošak* 'auditor' (Le Coq, Man. I, 55); man. szogd. *nywš'k* 'auditor', párthus *n(ï)gwš'g* (Gershevitch, A Grammar 150: 990); *nywš'g* (Sundermann: BTT IV, 130). Az utolsó cím itt is *irkin* (*erkin*).

5. [Ko-šuču-pan k'i-kin; kkín. *kâ-śi̯wo tś'i̯wo-puân gji̯ę-ki̯ən*]. A törzsnév azonos a másodikkal. Úgy látszik, a *Ko-šu* eredetileg a *türgiš* törzsek közé tartozott; Chavannes, Documents 35, 68.

A kínai szöveg szerint minden egyes törzsfő parancsnoksága alá több százezer katona tartozott: Kiu T'ang-šu CXCIV B 4b—5a; Chavannes, Documents 34. A listát megismétli a Sin T'ang-šu CCXV B 5b; Chavannes, Documents 60; ez utóbbi szerint [Hu-lu-wu] *kül čor* az uralkodó [Ho-li] (651—657) veje volt. *Äskäl kül irkin* a leghatalmasabb törzsfőként szerepel, egyedül neki lett volna több százezer katonája.

A Tíz törzs elhelyezkedéséről az egykorú kínai politikai földrajzban l. Chavannes, i. m. 269—71. A kínaiaktól távolabb élő nyugati *nu-šï-pi* törzsekre vonatkozó feljegyzések hiányosak és pontatlanok.

A nyugati türkök az első olyan keleti nomád nép, amely aránylag huzamosabb ideig, rendszeresen érintkezett a tőle nyugatra élő népekkel s országokkal, elsősorban Bizánccal; e kapcsolatokról nyugati, főleg bizánci feljegyzések is beszámolnak.

A kezdeményezés keletről indult ki. Ištämi a kínai selyem átmenő forgalmát saját kezébe akarta kaparintani; a perzsákkal való megegyezés kudarca után közvetlenül a bizánciakkal lépett érintkezésbe. A bizánciak, éppúgy mint a perzsák, ekkor már birtokában voltak a selyemkészítés titkának, de politikai meggondolásokból nem tértek ki a türk ajánlat elől. A türk—bizánci selyemkereskedelem megszervezése a türk—perzsa viszony további romlásához vezetett. A kereskedelmi kapcsolatokból katonai szövetségek jöttek létre, hol egymás megsegítésére, hol egymás ellen.

Az intenzív türk—bizánci érintkezések során, a jövő-menő követségek révén a bizánciak lényegesen teljesebb képet alkothattak arról a keletről, melyet a perzsa kapcsolatok nyomán már régóta ismertek. A türk követségek zömükben idegenekből állottak, vezetőik, szóvivőik a legtöbbször szogdok voltak. A követjárások értesítéseiből mindenekelőtt az derül ki, hogy a szogdok, Belső-Ázsia és Távol-Kelet hosszú távú kereskedői, milyen fontos szerepet játszottak a nyugati türk birodalomban. A selyemkereskedelmet az eftaliták letűnte után a türkök alatt is ők irányították.

Az első türk követség a szogd Maniakh vezetésével 567-ben a Káspi-tengert északról megkerülve, a Kaukázuson keresztül érkezett Bizáncba: egy szkíta (szogd) írásos levelet meg egy sor üzenetet vitt magával, köztük azt is, amely az álavarokról szólt. Barátságos fogadtatás után, viszonzásul, a császár megbízásából 568-ban Zemarkhos vezetésével egy bizánci követség csatlakozott a hazatérő Maniakhhoz. Útjuk előbb Szogdiába vezetett, onnan a fejedelemhez, akit a görög forrás *Sizabulos* (*Silzibulos*) néven emleget. E megnevezésben a *yabγu* cím lokális *ǰawu* v. *ǰiwu* változata lappang; a szintén görög feljegyzésű *Stembiskhagan* az *Ištämi* névnek egy nem török változatát tükrözi (a kagán cím használata ebben az időben még indokolatlan).

A bizánci követséget a türkök szívesen fogadták. Az első követjárást mindkét részről újabbak követték. E kisebb követségek közül a türk *Anagkastése* (567 előtt) érdemel figyelmet; az ő neve sem török.

A bizánci követségek közül kimagaslik Valentinosé, aki 576-ban indult a türkökhöz. Rosszkor érkeztek. Az új türk fejedelem, Tardu felettébb barátságtalanul fogadta őket. Ekkor temették az első fejedelmet, Sizabulost (Ištämit).

Megalázó körülmények közt részt kellett venniök a gyászszertartáson. Az álavarok befogadása miatt fenyegetésekbe burkolt szemrehányásokkal a poggyászukban tértek haza. A követi jelentés mindenek ellenére több érdekes értesítést hozott a türkökről és szokásaikról. Ebben az időben a nyugati türkök országa nyolc részre tagolódott (Zemarchos még csak négyről tudósított); tolmácsaik ezúttal is idegenek (talán nem is mindig szogdok) voltak, erre vall, hogy a türk *yoγ* 'temetés; gyász; gyászszertartás' szót *δόχια* alakban emlegetik (vö. AOH X, 1960, 303—4).

Úgy látszik, a Tardu alatt megromlott kapcsolatok már nem javultak meg. Idő múltával Bizánc a kazárokkal kezdett párbeszédet.

A nyugati türk birodalom története több ponton érintkezik a magyar őstörténettel. Az érintkezés türkök és magyarok közt mindvégig közvetett maradt, és abból a függő viszonyból következett, amely a magyarokat a kazárokhoz fűzte. Ezzel szemben a kazárok és a nyugati türkök közti kapcsolatok sokkal inkább szövetségi, mint függési jellegűek voltak. A nyugati türkök nem tudták birodalmukat kompakt egységekben teljesen kitölteni, rajtuk kívül ott más, főleg iráni és egyéb indoeurópai (tohár) etnikumú népek is éltek, mégpedig jelentős számban. Ők maguk csak a stratégiailag fontos területeket szállták meg, s szükség szerint büntető razziákkal biztosították az egész terület feletti uralmukat.

Milyenek voltak a kazár—nyugati türk kapcsolatok? A bizánci Bosporos ellen Tardu által 570 táján indított hadjáratban kazár egységek is részt vettek: az *utigur*ok ugyanis kazár területen éltek. A Talasz völgyében előkerült rovásírásos pálcát nyilván kazár követség hozta magával, hogy ily módon közvetítsen kazár üzenetet a türk udvarba. Bizáncban jól ismerték a szoros kazár—türk kapcsolatokat, ez a magyarázata, hogy a kazárokat is *Τοῦρκοι*-nak nevezték. Meglepőnek tűnik, hogy a kazárok türk megnevezése a bizánci forrásokban a IX. századtól kezdve jelentkezik, tehát olyan időpontban, amikor a nyugati türk birodalomnak már híre-hamva sem maradt. Bizánci eredetű a magyarok türk elnevezése is, alapja a kazár függőség, elterjesztésében szerepe lehetett a bizánciakat tájékoztató kabar informátoroknak is. A magyarok *turk* neve túlélte a kazár birodalom bukását, s még a XI. században is használják a bizánci források (Moravcsik, Byzantinoturcica II², 321—2). *Turk*nak [trk] nevezi Ibn Haiyān 942-ben a Hispániában kalandozó magyarokat (Czeglédy: MNy. LXXV, 1979, 273—82 és LXXVII, 1981, 419—23; arab források korábbi adatairól l. Németh, HonfKial. 200). *Turkia* [*Τουρκία*] néven emlegetik a bizánci források a IX. században a kazárok, a X—XI. században a magyarok országát (Moravcsik, Byzantinoturcica I, 320). A Dukas-féle korona görög felirata I. Géza magyar királyt *κράλης Τουρκίας*-nak titulálja. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a *turk* azon népnevek közé tartozik, melyet a magyarok saját megnevezésükre soha nem használtak.

4. *T'ie-lö törzsek*

A vándorlások korában, azaz az V—IX. század közti időben Nyugat-Belső-Ázsiában, annak aránylag szűk területén a VI. század közepétől nagyjában a VII. század közepéig tartott a Nyugati türk birodalom alig valamivel több, mint száz évet felölelő korszaka. Török etnikumú népek rajtuk kívül is éltek e területen, megjelenésük előtt és megjelenésük után is.

Mi minden történt Belső-Ázsia e nyugati tartományában a magyar őstörténet szempontjából oly jelentős félezer esztendő alatt? A gyér számú források foghíjas értesítései alapján alig van fogalmunk róla. Az egykori nyugati földrajzi irodalom bizonytalan tartalmú toponímiái édeskeveset árulnak el az itt élt török etnikumú népekről. Az annyi hasznos információt nyújtó kínai források is jóformán teljesen némák; e távoli, számukra elérhetetlen messzeségben élő népekről ritkán, rendszertelenül kerültek hozzájuk többé-kevésbé megbízható értesítések.

Egy biztosnak tűnő kiindulóponttal mégis számolhatunk: a türk birodalom megalakulását megelőző *t'ie-lö* támadás leverése következtében ez a török etnikumú, riválisi törzsi csoportosulás nyugat felé húzódott. Jelentős részük a Nyugat-Szibériától délebbre fekvő területeken szállt meg, ott nomadizált; számottevő töredékük az Urálon és a Volgán is átkelt.

Minden jel arra mutat, hogy a *t'ie-lö* törzseken kívül egyéb török etnikumú népek, törzsi alakulatok is éltek Belső-Ázsia legnyugatibb részein, azokon a területeken, melyek kívül estek a nyugati türk birodalom hatalmi körén, egy részük kapcsolatba került már korábban a nyugat felé szivárgó *t'ie-lö* törzsekkel.

Már szóltunk röviden a *t'ie-lö* törzsek Uráltól nyugatra vándorolt törzseiről (vö. 159. l.). A mondottakhoz itt hozzáfűzném, hogy a *Sui-šu* idézett fejezete a 600 körüli *t'ie-lö* törzsekről tudósít, mégpedig földrajzi elhelyezkedésük rendjében. Ez a kínai szöveg nem tartalmazza valamennyi törzs nevét, tájékoztatásképpen éppen csak az ismertebbekre utal; kár, hogy a kínai átírásban közölt törzsnevek nagy részét nem tudjuk kifogástalanul azonosítani. A kínai forrás a következő csoportokat sorolja fel.

1. A Tola folyótól északra lakó törzsek: *p'u-ku* (l. alább), *tongra*, *wei-hu* (l. alább), *bayarqu*, *fu-lo* (a főnökök [*h*]*ïrkin*); az utánuk következő törzsek nevei nem hitelesek, kivéve a két utolsót: *hun* és *hu-sie* (mindkettőről l. alább).

2. *Yi-wu*tól (Hami) nyugatra *Yen-k'i*től (Karasár) északra lakó törzsek valami tíz nevet tartalmaznak; szétválasztásuk, azonosításuk nehézségekbe ütközik. Hirth (Nachworte 37) egyet emel ki közülük, talán helyesen, ez *ho-ku* (kkín. *γuət-kuət*), amelyet azonban helytelenül az *uiγur*-ral próbál azonosítani; mindenesetre *-γur*-ra végződő népnévvel van dolgunk (*utγur*? *uγur*?).

3. Az Altaj hegységtől (*Kin-šan*) délnyugatra megszállt törzsek közül csak egynek a neve kétségtelen: *sie-yen-t'o*; azonosítása azonban bizonytalan.

A korábban elfogadott *sir-tarduš* fonetikailag megengedhetetlen; nem lehetetlen azonban, hogy ugyanazon népcsoport két, különböző nyelvű megnevezését rögzíti a két átírás. Lehet, hogy ugyanez a helyzet a *t'ie-lō* (kkín. *dək-lɨk* és *t'iet-lɨk*) és a vele korábban egyeztetett *tölis* (*tōliš*) között is (türk *tōliš*; középmong. MTT *tö'eles* < *tōgeles*; vö. PELLIOT, Horde d'Or 142). Kétségtelen, hogy a feliratokban gyakran használt *sir-tarduš* és *töläs*, *töläš* neveknek nincs — mai ismereteink szerint — kínai átírásos formája. Az Altaj hegységtől délnyugatra megszállt t'ie-löknek csak 10 000 katonájuk van, szemben a 20 000—20 000 katonát számláló két előbbi csoporttal.

4. *K'ang*tól (Szamarkand) északra, az *A-tö* folyó mellett él a következő csoport. Feltehetően kilenc törzs nevét tartalmazza a lista, tagolásuk, azonosításuk bizonytalan. 30 000 válogatott harcosuk van.

5. A *Yi* tengertől (*Yi-hai*) keletre és nyugatra lakó *t'ie-lō* törzsek összesen 8000 katonával rendelkeznek. HIRTH a *Yi-hai*t a Káspi-tengerrel próbálja azonosítani, magam inkább az Aral-tóra gondolnék. A törzsek nevei talán így tagolódnak: *su-lu, ho-san, so-yin, mie-c'u, lung-hu*. HIRTH (i. m. 38), a *mie-c'u* (más forrásokban *wa-c'u*) nevet megkérdőjelezve ugyan, de teljesen alaptalanul a *miser*- vagy *madzsar*-ral próbálta egyeztetni.

6. Bizánctól (*Fu-lin*) keletre lakó t'ie-lö törzsek nevéről már szóltunk. Egyetlenegynek a neve rekonstruálható kifogástalanul, az *aláné*. A többi név tagolása és rekonstruálása ugyanúgy problematikus, mint a többi csoport törzsneveié. A korábban javasolt *bulyar* és *baskír* magyarázat elfogadhatatlan; vö. PELLIOT, Horde d'Or, 226, 1. jegyz.

7. Az Északi-tengertől (*Pei-hai*) délre él a *tu-po* (*tuba*) más törzsekkel együtt.

A *Sui-šu*nak e ritka törzsjegyzékét átvette a *Wen-hien tung-k'ao* is: vö. KJUNER, Kitajskie izvestija 38 sköv.

A *t'ie-lō* törzsszövetség 15 törzsének nevét tartalmazó lista az előbbinél valamivel könnyebben értelmezhető, bár a nehézségek itt sem hiányoznak teljesen. Vö. Sin T'ang-šu CCXVII A 1a; BIČURIN, Sobranie svedenij o narodach I, 339 sköv.; CHAVANNES, Documents 87 sköv.; HAMILTON, Les Ouigours 1—2. A 15 törzs közül többnek a neve megvan a fenti listában, megvan a Kilenc törzs (*toquz oγuz*) közt és megtalálható egy részük a türk rovásírásos feliratokban is. Még mindig bőven marad azonosítatlan törzsnév. A 15 t'ie-lö törzs ez:

1. *Yüan-ho* (kkín. *jiwɒn-yuət*); azonos a korábbi *kao-kiü* (*kao-č'ö*) nép első törzsével. A *Yüan-ho* nevet helytelenül azonosítják az ujgúrral (még CHAVANNES is), HAMILTON, fenntartással, *uŋur-ra* gondol: e törzs neve valójában *ongur* is lehet. A kínai források ezt a törzset még következőképpen is hívták: *wu-hu* (kkín. *·uo-γun*: HAMILTON: *Uγu* ?), *wu-ho* (kkín. *·uo-γuət*; HAMILTON: *Uγur* ?; *oγur* is lehet); a Sui-korban (581—617) *wei-ho* (kkín. *jwei-γuət*), ez utóbbi nehézség nélkül azonosítható az *uiγur* alakkal (HAMILTON kérdőjele nem indokolt).

2. *Sie-yen-t'o* (kkín. *siät ɨän-dâ*); eredetileg csak *sie* volt a nevük, a *yen-t'o* törzs meghódítása után vették fel az azét is magában foglaló új elnevezést. L. fentebb.

3. *K'i-pi* vagy *K'i-pi-yü* (kkín. *k'iei-pɨĕt- jɨu*). Karasártól északnyugatra, a Julduz völgyében laktak; 630-ban meghódoltak Kínának, Kanszuba, majd Alasán vidékére kerültek. Részt vettek a nyugati türkök elleni hadjáratban. Eredeti nevük ismeretlen.

4. *T'u-po* (kkín. *tuo-puâ*). A kirgizektől keletre az ujgúroktól északra laktak. L. fentebb.

5. *Ku-li-kan* (kkín. *kuət-lji-kân*). A feliratokban *qurïqan* a nevük: három törzsük ismeretes (*üč qurïqan*). Vö. TEKIN, Grammar 148.

6. *To-lang-ko* (kkín. *tâ-lâm-kât*); azonosításuk a *telengüt*-tel bizonytalan. A *sie-yen-to* törzsektől keletre laknak. Vö. CHAVANNES, Documents 88; PELLIOT, Horde d'Or 142 (a mai *teleüt* névvel azonosítja).

7. *P'u-ku* (kkín. *buok-kuət* és *buok-kuo*). Azonosításuk bizonytalan. Eredeti alakja *Buqu* és többese (?) *Buqut* volna (BAILEY: AM II, 18). A hatodik törzstől keletre élnek.

8. *Pa-ye-ku* (kkín. *bwat-ɨa-kuo*). A név azonos a türk feliratokból jól ismert *bayarqu*-val, melyet korábban *bayïrqu*-nak olvastak. Szálláshelyük a sivatagtól északra húzódó széles területen van, a *p'u-ku* törzstől keletre. Vö. PELLIOT, Horde d'Or 187; HAMILTON, Les Ouighours 2; TEKIN, Grammar 310.

9. *T'ung-lo* (kkín. *dung-lâ*). Azonos a feliratok *tongra* nevével. A *sie-yen-t'o*-tól északra, a *to-lan-ko*-tól keletre laknak. Vö. CHAVANNES, Documents 88; TEKIN, Grammar 384.

10. *Hun* (kkín. *γuən*). Ez a törzs a többinél lényegesen délebbre lakott. A név nem török (khotani szaka *hūna*), nyilván maga a törzs sem török etnikumú: *qun* olvasata elfogadhatatlan. Vö. HAMILTON, Les Ouighours 2.

11. *Sï-kie* (kkín. *si-kiet*). Lakóhelyüket a tarduš törzs régi szállásterületével azonosítja a kínai szöveg. A kínai átírás alapján a név *sikär*; ez összhangban van a khotani szaka *sïka'rä* alakkal (vö. HENNING: BSOS IX, 556; BAILEY: AM II, 19 és JRAS 1939, 88). Török alakja *sïqïr* volna.

12. *Hu-sie* (kkín. *γuk-siät*); azonosítása még hátravan. A *to-lan-ko* törzstől északra lakik.

13. *Hi-kie* (kkín. *γiei-kɨĕt*). Eredeti nevét még nem sikerült rekonstruálni; HAMILTON (i. h.) *Aiγïr* olvasata valószínűtlen. A *tongra* törzstől északra élt.

14. *A-tie* (kkín. *·a-diet*). A névnek több változatát ismerik a kínai szövegek, ezek alapján HAMILTON *Ädiz* olvasatot tett fel; olvasata a szóvégi *-t* > *-d* > *-δ* > *-z* fejlődésre támaszkodik. Nem lehetetlen; ez idő szerint azonban hiányzik a feltevés támogatásához hasonló példák bizonyságtétele. Ugyane törzsnévnek egészen másféle változata volna *a-po* (kkín. *·a-buât*) és *a-pa* (kkín. *·a-bwat*), mind a két átírás **abar*-ra enged következtetni, ezt az alakot a feliratok *apar*-jával szokás azonosítani, és az *avar* név átírásának tartják.

Az *ädiz* és az *abar* név összekapcsolása magyarázatra szorul. Vö. Bičurin I, 346—47; Chavannes, Documents 88.

15. *Po-si* (kkín. *bʊk-ziəp*). Azonosítatlan törzs, mely az egykori sien-pik füves pusztáin nomadizált szoros érintkezésben a *tongra* és a *p'u-ku* törzsekkel. Vö. Bičurin I, 349.

5. *Oguzok és ujgúrok*

A t'ie-lö törzsek oguz kapcsolatairól már szóltunk, megemlítettük az oguzok és türkök vitatott azonosítását is. Máig nincs részleteiben feltárva, mint viszonylik egymáshoz az *oguz* és az *ujgúr*. Az mindenesetre világos, hogy a türkök bukása után feltűnik egy újabb török törzsszövetség, melyet a kínaiak *Kiu-sing* „Kilenc törzs" néven ismernek, melynek a neve törökül *toquz oγuz* vagyis „kilenc oguz" (az *oγuz* szót a kínaiak *sing* „törzs"-nek értelmezik). A vita máig folyik arról, hogy e törzsi konföderáció milyen szálakból tevődött össze. A lényeget illetően sokat nyom a latban, hogy a kínai források egyöntetűen a *toquz oγuz* ~ *uiγur* filiáció mellett foglalnak állást, az ujgúrokról szóló fejezetet ugyanis a „Kilenc törzs"-re vonatkozó értesítésekkel kezdik. Vö. Kiu T'ang-šu CXCV 2b—3a; Sin T'ang-šu CCXIX A 3a; Hamilton, Les Ouighurs 3—4, jegyz.; Ramstedt, Zwei uigurische Runenschriften: JSFOu XXX, 1913; Klyashtorny, The Terkhin Inscription: AOH XXXVI, 1952, 335—66. Talat Tekin, Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi: Belleten XLVI, 1982, Sayı 194, 795—838; és The Terkhin Inscription: AOH XXXVII, 43—68; Klyashtorny, The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaγan: AOH XXXIX, 1984, 137—56.

A kilenc oguz törzs a következő.

1. *Yo-lo-ko* (kkín. *i̯ak-lâ-kât*), a feliratokban *yaylaqar*. Ez volt az ujgúr kagán törzse. Vö. Bailey: JRAS 1939, 88 (*yahi̯*: *daḳari*); Henning: BSOS IX, 555.

2. *Hu-tu-ku* (kkín. *γuo-tuət-kât*), valószínűleg egy (*h*)*uturqar* alak átírása. Ezt a törzsnevet az *uturγur*, *utiγur* népnévvel szokás azonosítani (Hamilton 3); a feltevés nem ér el a bizonyosságig.

3. *Tu-lo-wu*, ill. *K'iü-lo-wu* (az első írásjegyet Bailey emendálta). Az ily módon javított törzsnév (kkín. *k'i̯uət-lâ-mi̯uət*) kifogástalanul egyezik a török *küräbir* alakkal (Thomsen: JRAS 1912, 187). Vö. Bailey: AM I, 49 (*kurabirä*), AM II, 19 (*kurabïrä*). A név nem török eredetű.

4. *Mo-ko-si-ki* (kkín. *mʊk-kâ-si̯ek-ki̯ət*). Henning szerint (i. m. 555) az eredeti alak **Boqsiqit*, melyet a khotani *bāsikätti*-vel próbál azonosítani. Hamilton a khotani alakban hajlandó a *baskir* névre gondolni, a törzs török neve pedig **Boqa* ('bika') és *sïqïr*, *sïγïr* ('ökör') volna. Egyik ötlet sem kielégítő.

5. *A-wu-čō* (kkín. *·â-mi̯uʊt-ṭṣʊk*). Hamilton **avučaγ*-ra gondol és a nevet az oguz *avšar*-ral próbálja azonosítani; a merész ötlet akkor sem fogadható el, ha feltesszük, hogy az utolsó írásjegyben torzulás következett be.

6. *Ko-sa* (kkín. *kât-sât*). E törzs neve világosan *qasar*; ezt az olvasatot (q^as^ar) tartalmazza a terchi és teszi rovásírásos ujgúr felirat. Kljaštornyj kimutatta (AOH XXXVI, 340), hogy a q^as^ar a sine-uszui feliratban is megvan. A kínai átírást *qar-sar*, ill. *qat-sar*-nak értelmezve egyesek az *rs*, ill. *ts* hamis azonosításból kiindulva *qazar* alakot próbáltak rekonstruálni; az ujgúr feliratok vallomása ezt a hipotézist végleg elsöpörte. A *qasar* és *qazar*-nak régibb változata, s talán régibb alakja is.

7. *Hu-wu-su* (kkín. *γut-·uət-suo*). Hamilton (i. h.) az *oγuz* olvasatát keresi a kínai átírásban: a második és a harmadik írásjegy határán jelentkező *-rs-t* (vagy *-ts-t*) a török *z* átírásának vélvén. A kínai valóban nem ismeri a szóvégi *z*-t a kérdéses korokban, s a török *-z* átírásakor kénytelen hanghelyettesítéshez folyamodni. Itt azonban nemcsak erről van szó; az első írásjegy eredeti (*h*)*u*- szótagot tükröz, ami nehezen illeszthető az *oγuz* szó történetébe. Amúgy pedig különös volna, hogy a „Kilenc oguz" törzsszövetségnek éppen a 7. törzse viselné az *oγuz* nevet.

8. *Yo-wu-ko* (kkín. *i̯ak-mi̯uət-kât*). Eredeti alakja *yabutqar*; vö. Henning: JRAS IX, 557 (*yabūttikarï*); Bailey: AM II, 20 (*yābuutäkarä*). A kínai átírás nem támogatja a *yabutqar* mellett említett *yäbütkär* alakot. Ezzel szemben figyelmet érdemel a tör. *yamuqar*. E név átírása megerősíti azt a jól ismert, de gyakran elfelejtett szabályt, hogy a kínai átírásban rögzített szótagvégi *-k*, *-t*, *-p* (azok megfelelő spiráns folytatásaival együtt) nem szükségszerűen tükröz török előzményt.

9. *Hi-ye-wu* (kkín. *γiei-i̯a-mi̯ət*). A kínai átírás alapján (*h*)*eyäbür* olvasatra lehetne következtetni. Bráhmh írásos khotani szövegekben a törzsnév alakja *ayabir*, *ayavir* (Henning: BSOS IX, 556: *ayabïrä*: Bailey: AM I, 49: *ayavïrä*). A név nem török eredetű.

A Kilenc oguz meghódított két török törzset:

1. *Basmïl*, kínai átírása *pa-si-mi* (kkín. *bi̯wʊt-si̯ĕt-mi̯ĕt*; jó példa a szóvégi, felhasználatlan explozivák illusztrálására).

2. *Qarluq*, kínai átírása *ko-lo-lu* (kkín. *kât-lâ-luk*; szintén a „szabálytalan" átírást példázza).

A Kilenc oguz törzs száma ily módon tizenegyre nőtt; a két meghódított törzs vonulásakor, harcban mindig elöl járt (vö. Chavannes, Documents 94), akárcsak a három kabar törzs.

A török törzseknek ez a (talán fárasztó) felsorolása némileg a homéroszi hajókatalógusra emlékeztet, de jól érzékelteti a török törzsrendszerek alakulását, módosulását, bomlását. És még valamit: a zömében törökből elemezhetetlen törzsnevek világosan utalnak arra, hogy a török vezetés mellett létrejött törzsek, törzsi szövetségek bőségesen tartalmaznak idegen etnikai elemeket, a törzsnevek pedig meglepően nagy számban eltűnt szubsztrátum nyelvek emlékét idézik. Az oguz—ujgúr ellentmondásos összefüggés problémái felett a turkológusok hamar napirendre tértek. Ezt annál könnyebben megtehették,

mert kezdeteiben, sőt a kezdetek után még jó ideig az ujgúr nép s az ujgúr birodalom jelentős szerepet játszott a nomád népek történetében.

Az ujgúr birodalom (744—840) a korábbi keleti türk birodalom területén, nagyjában a mai Mongóliában rendezkedett be. A nem egészen száz év alatt 13 kagán igazgatta a nomád birodalom sorsát. Az első véget vetett a (keleti) türk birodalomnak, rangja szerint korábban csak *boila* volt (*Ku-li pei-lo*). Az utolsó kagánnak (839—840) a török nevét sem ismerjük pontosan, a kirgizek csapásai alatt ott pusztult fővárosának, *Ordu balïq*-nak a romjai közt.

A füves puszták új urainak, az ujgúroknak kedveztek az idők: Kínában a lázadó *Ngan Lu-šan* fenyegette a T'ang dinasztia trónját, a bajba jutott császár segítségére siető ujgúrok elfoglalták a lázadóktól *Lo-yang*-ot, a kínai fővárost (757). Adónak beillő hála-ajándékokkal felpakolva, visszatért földjére seregeivel az ujgúr kagán, kinek korábbi rangja *čor* volt (*Mo-yen č'o* : ? *Bayan čor*). Az ujgúr kagánok trónra léptük után díszes címeket viseltek. *Mo-yen čor*-nak kagánként (747—759) *Bilgä kül qayan* volt a címe, ennek még díszesebb változata *Tängridä bulmïš il itmiš bilgä qayan*-nak hangzott. A magukban is pompázatos ujgúr fejedelmi címekhez a kínai császárok is hozzáadták a magukét. Ezt a kagánt a kínaiak pl. a *Ying-wu wei-yün Bilgä qayan* címmel tisztelték meg.

Utóda második fia, *Idikän* mint *Bögü qayan* a dinasztia legkiemelkedőbb tagja (759—778). Ő is megjárta Lo-yangot, végleg leverte Ngan Lu-šant és lázadó seregeit. A T'ang dinasztia nagy árat fizetett érte: az ujgúr kagán kirabolta a fővárost, végigsarcolta vidékét (762), s csak egy év múlva tért vissza legelőire. Hadi sikereken, dús zsákmányon kívül azonban mást is vitt magával: manicheus hitet terjesztő szogd papokat. Bögü qayan a kínai fővárosban ismerkedett meg az új vallással, melynek hívévé szegődött maga is, hazatérve a manicheizmust állami vallás rangjára emelte. Terjesztését minden módon segítette, sőt Kínában is zöld utat biztosított e hit terjesztésének, papjait, híveit, templomait rendkívüli intézkedésekkel óvta. Az ujgúr manicheizmus túlélte szállásesinálóját, túlélte még az ujgúr birodalom bukását is. Bögü qayan díszes címei közül említést érdemel: *Tängri il tutmïš alp külüg ying-yi kien-kung bilgä qayan*. Egy ujgúr nyelvű manicheus töredék szerint ez *Uluγ ilig tängri-dä qut bulmïš ärdänin il tutmïš alp qutluγ külüg bilgä uiγur qayan zahag i Mānī*; a karabalgaszuni feliratban pedig *Tängri-dä qut bulmïš il tutmïš alp külüg bilgä qayan* a szövege.

Az ujgúr udvarban a villongások a trónért hamar elkezdődtek. A nagy kagánt unokaöccse, *Tun baγa tarqan* megölte, és helyét *Alp qutluγ bilgä qayan* néven maga foglalta el (779—789).

Az utódlás folyamatossága végül is teljesen összezavarodott. A magtalanul elhunyt hatodik kagán helyére a t'ie-lö szövetség *A-tie* (? *Ädiz*) törzséből származó miniszter, *Qutluγ sangun* került trónra *Tängridä ülüg bulmïš alp qutluγ uluγ bilgä qayan* címmel (795—805).

Hasonló oka lehet annak is, hogy tizenegyedik kagánként *Qasar tegin* lépett trónra (a *Mahrnâmag*-ban *Xasār tegin*; F. W. K. Müller 9) mint *Aγ tängridä qut bulmïš alp bilgä qayan* (824—832). Ez a *Qasar tegin* aligha ok nélkül idézi a *toquz oγuzok* hatodik törzsének a nevét.

A belülről bomlásnak indult ujgúr kaganátust 840-ben egy újabb nomád törzs, a *kirgiz* megsemmisítette. Az immár műveltebb ujgúrok a frissen érkezett barbár urakat nem vállalták, törzseik felkerekedtek, s a régi legelőket odahagyva nyugat felé vándoroltak. A törzsek nagy része a Tarim-medence északi részein telepedett meg, idővel ott alakították ki, tohár örökségből, új fővárosukat, *Beš-balïγ*-ot. Magukkal vitték a manicheizmust, de nem telt sok időbe, s az új haza hagyományos vallása, a buddhizmus is terjedni kezdett közöttük, sőt visszhangra talált náluk a nesztoriánizmus is. A módosított szogd írásból itt alakult ki az ujgúr írás, itt készültek az írástudó ujgúr papok gondoskodásából a szent könyvek fordításai Belső-Ázsia iráni és egyéb nyelveiből, melyek idővel a kínaival bővültek. Röviden: a török régiség legműveltebb népe lett az ujgúrból.

A menekülő ujgúrok kisebb csoportja Észak-Kína legnyugatibb tartományában, Kanszuban talált magának új hazát. Itt éltek a XI. század elejéig viszonylagos függetlenségben, egészen a tangut hódításig. Mai leszármazottaik a sárga ujgúrok. A tibeti források *jugar*oknak nevezi őket. Utolsó útján Kőrösi Csoma Sándor az ő földjükre indult, de ahová nem adatott meg neki eljutni.

B) A VÁNDORLÁSOK KORÁBAN: AZ URÁLTÓL NYUGATRA

6. *Magyarok a vándorlások korában*

Az V.-től a IX. század végéig az Uráltól a Kárpátokig zajló, csendesebb ütemű, de szüntelenül megújuló vándorlások lovas nomádjai közt ott vannak a magyarok is. Félezer évbe került, míg a Volga—Káma vidékéről eljutottak a honfoglalásig. Lovas nomádok voltak ők is, de ha a történelem jó szerencséje megengedte, a félnomád életmód pásztorkodásának, földművelésének szentelték életüket.

A következőkben röviden áttekintjük azoknak a török népeknek viselt dolgait, amelyek írott forrásokban nyomot hagytak maguk után. Megkülönböztetett figyelemmel ügyelünk arra, melyek azok a népek, amelyekkel a magyarság kapcsolatba került (vagy kerülhetett), s melyik az a nép, amelyiktől tagadhatatlanul szoros kapcsolat emlékeként honfoglalás előtti jövevényszavait kapta.

Következő áttekintésünkben a hagyományos kronológiai sorrendet követjük, mert az eddigi megállapításokhoz kívánjuk fűzni kritikai megjegyzéseinket, azokat is, amelyekben egyetértésünknek szándékozunk kifejezést adni, s

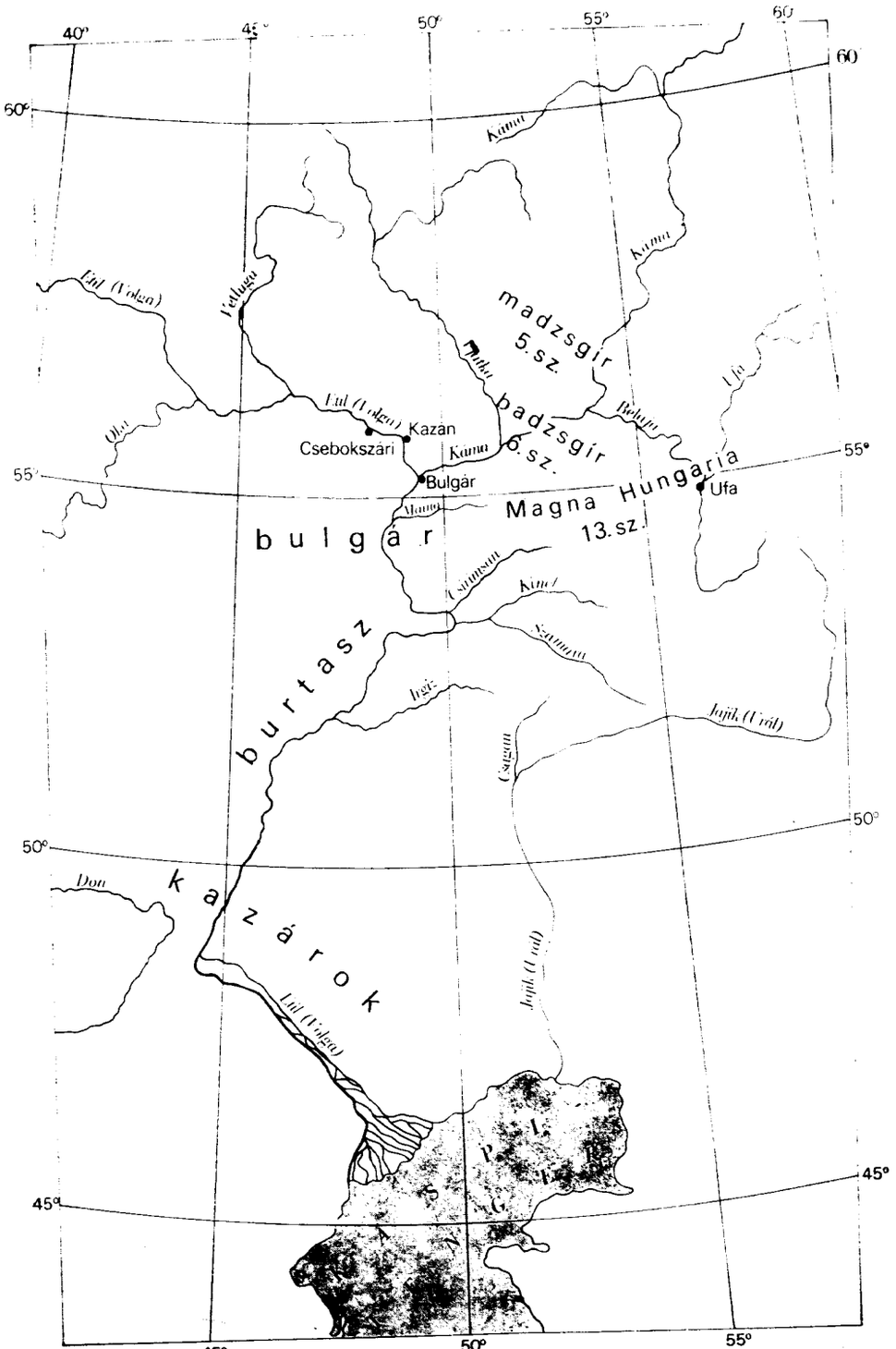

2. ábra. A Volga—Káma-vidék, V—XIII. század

azokat is, amelyekben a korábbiaktól eltérő véleményt kockáztatunk meg. Mindezt azzal az eltökélt szándékkal tesszük, hogy a végső következtetések megformálásakor ezt a kronológiai sorrendet megfordítjuk majd.

7. *Ogurok, bolgár-törökök*

Ezen a területen a török vagy feltehetően török etnikumú népek az V. század második felében jelentkeznek. A hún birodalom bukása után, **461** és 465 között egy bolyban jelenik meg több olyan nép, amely a későbbiek során a nomád történelem rövidebb-hosszabb szakaszának aktív szereplője. Az értesítés Priskos rhétortól származik, aki szerint a saragurok (*Σαράγουροι*), az urógok (*Οὔρωγοι*) és az onogurok (*Ονόγουροι*) követeket küldtek Bizáncba, akiktől megtudták, hogy a három népet a rájuk törő szabírok kiszorították régi szálláshelyeikről, a szabírokat pedig az avarok hozták mozgásba, azokat pedig valamilyen meghatározhatatlan, óperencián túli, mesebeli nép indította útnak.

Priskos sovány közlése őstörténeti kutatásaink során ágas-bogas elméletekké terebélyesedett, melyeket védtek és támadtak. Volt, aki ezt a népvándorlást idéző mozgást határmenti torzsalkodássá próbálta degradálni; ennek következményeként a kelet—nyugati irányú vándorlást észak—déli, kisebb jelentőségű helyváltoztatásnak minősítette csupán.

Németh Gyula elméletét számos más kutató magáévá tette, s nézetének máig vannak jeles képviselői, ezért érdemes róla itt is szólni. Ez az elmélet kettős pilléren nyugszik. Az első: az *oyur* népnév az *oyuz*-nak rotacizmusos alakja, ebből következnék, hogy az *oyur* (és annak összetett formájú) nevet viselő népek csuvasos nyelvet beszéltek. A másik: a *bolgár* végső soron ugyanazt jelenti mint az *ogur*.

Lássuk az adatokat.

Priskos *uróg* alakját Moravcsik (Byzantinoturcica II², 227) *ugór-oi*-ra (*Οὔγωροι*) emendálta; javítását általában elfogadták. Németh szerint (Honf-Kial. 107) „Priskos *urog* népneve elírása az *ogur* névnek". A javított *ugór* alak még mindig messze van a posztulált *oyur*tól ahhoz, hogy hallgatással napirendre térhessünk a kettő közti hangtani különbség felett. A javítás alapja (azonkívül, hogy szükség volt rá az elmélethez) az volt, hogy Menandrosnál hasonló alakú név található: *ugur* (*Οὐγούρους*, *Οὐγούρων*). Ezúttal érdemes odafigyelni a bizánci forrás szövegére, amelyből kiderül, hogy Zemarkhos a türkökhöz vezető úton a követséggel áthaladt a Volgától nyugatra egy olyan területen, ahol a hatalmat Dizabulos nevében egy helyi főnök gyakorolta az ugurok felett (Chavannes, Documents 238). Persze ezek az ugurok nem azonosak az ujgúrokkal, mint azt Chavannes gondolta, mert azok csak jó száz évvel ezután jelennek meg a színen. Ugyanerről a népről tudósít Theophylaktos is, tőle tudjuk meg, hogy a (nyugati) türk kagán legyőzte az ogór (*Ὀγώρ*) népet (Cha-

VANNES, tévesen, őket is az ujgúrokkal azonosítja ; 247). A két különböző nevű nép természetesen azonos ; a nevek török szempontból nem hitelesek, mert azok idegen tolmácsok útján, saját nyelvhasználatuk szerint kerültek a bizánciakhoz.

Az *ogur* meghatározás, úgy látszik ragadós, mert a szomszédságukban említett *kolkh* (*Κόλχ*) népet MORAVCSIK (i. m. 162) szintén ogurnak minősíti.

A Priskos-féle lista saragurjai 466-ban a perzsák ellen harcolnak, örmény és kaukázusi területeket pusztítanak végig, hogy aztán ne essék róluk többé szó. Az elméletbe jól beleillik a nevük : NÉMETH szerint (i. m. 91) a saragur *šara-(o)γur*-nak olvasandó és 'fehér ogur' a jelentése (a szokásos 'sárga' helyett a 'fehér' — csuvasos sajátosság).

A listába beleillik a bizánci forrásokból jól ismert *utigur* (*Οὐτίγουροι*) név is. A népre vonatkozó értesítésekből azt emelnénk ki, amit a Valentinos-féle követség (576) beszámolója őrzött meg. E szerint a követség a Káspi-tengert északról megkerülő úton haladva, valahol az Aral-tó vidékén, egy „szkíta" nép földjén haladt keresztül, melyet egy *Akkaga* (*Ἀκκαγα*) nevű fejedelemasszony igazgatott. A görög szöveg szerint ez a fejedelemség az utigurok királyának, Anagainak a fennhatósága alá tartozott. A bizánci követséget fogadó Turxanthos (? *Türk-šad*) fenyegetéseiből tudható meg, hogy a türkök legyőzték többek közt az utigurokat is. Mint említettük, a bizánci Bosporos ellen megtorló hadjáratra küldött sereget Bokhan vezette, hozzájuk csatlakozott az utigur Anagai is a maga csapataival. Tardu nyugati hódítása rövid életűnek bizonyult : az 570 körül Bosporosba küldött türk seregeket 590-ben visszavonták (GROUSSET, i. m. 85).

A bizánci források szerint az utigurok a Don torkolata körül éltek, 548 táján főnökük, *Sandilkh* (*Σάνδιλχος*) bizánci megbízásból súlyos csapást mért a szomszédos kutrigurokra (MORAVCSIK, i. m. II², 266 ; GROUSSET, i. m. 79—80).

Justinos bizánci császár 557 táján követe, Valentinos útján arra biztatta az avar kagánt, hogy támadja meg a kutrigurokat és az utigurokat, amit az meg is tett (GROUSSET, i. m. 172).

A név hiteles alakjának MORAVCSIK az *utigur*-t tartja, megjegyezvén, hogy van *uturgur*, *uttigar* és *uttigur* változata is ; magyarázatául azonban NÉMETH etimológiáját fogadja el, amely szerint *oturgur* volna a név eredeti alakja, s az jellegzetesen ogur (csuvasos) változata volna a köztörök **otuz-oγuz* 'harminc oguz' elvileg lehetséges népnévnek (a türk feliratokban van *otuz tatar* 'harminc oguz' elvileg lehetséges népnévnek (a türk feliratokban van *otuz tatar* 'harminc tatár'). Mint láttuk (336. l.) a *toquz-oγuz* szövetség második törzsét (*h*)*uturqar*-t az *uturγur*, *utiγur* népnévvel próbálta azonosítani HAMILTON ; ugyanő e törzs- és népnevet a tör. *ut-* 'győz ; követ', *utur-* 'ellenáll' igei származékának tekintette. Ez utóbbiakról vö. CLAUSON, ED 38 : *u* : *d-* 'to follow', de *ut-* 'to win, to beat, defeat' és 67 : **utur-* (? *utïr-*) 'to meet'.

Az utigur nép szálláshelye forrásaink tanúsága szerint a Don torkolatától az Aral-tó környékéig nyúlt. Ez az eset is világosan példázza, hogy az Urál

hegység nem volt akadálya a népek kétoldali mozgásának. Ebben a korban különben is Európa és Ázsia határának nem az Urált, de a Dont tekintették. Nem is ezért választottuk az Urált eligazodásunk mércéjéül, gyakorlati okok vezettek e mesterséges határvonal elfogadására : az Urál keleti és nyugati oldalán zajló életről a történeti forrásoknak két különböző csoportja szolgáltatja az értesítéseket. Közülük éppen a keleti oldalról tájékoztató, keleti forrásanyag közöl részletesebb felvilágosításokat : ez az anyag máig nem zárult le, ha módjával is, de számuk most is tovább gyarapodik. Ritkaságszámba mennek az olyan források, mint a bizánci követi jelentések a nyugati türkökről ; e régi szövegek is új tartalmat nyertek, mióta a türkök életéről, harcaikról szóló keleti források is megszólaltathatók.

Az „ogur" népek közé szokás sorolni a kutrigurokat is. MORAVCSIK (i. m. II², 171—2) tömör jellemzése szerint a kutrigur „hún" nép a Maiotis közelében, később (VI. század) az avarok fennhatósága alá kerül. A *kutrigur* névváltozatai : *kuturgur*, *kutrigor*, *kotragér*, *kotrigér* stb. A nevet a törökből próbálták magyarázni : *kötrügür* (TOMASCHEK), *qurtur-γur* (MARQUART). NÉMETH szerint (i. m. 91) a név első része homályos, valószínűleg **tokurgur* lehetett az eredeti forma, ennek a jelentése — ogur nyelven — 'kilenc ogur' volna. E bátortalan ötlet mások tollán kategorikus megállapítássá izmosodott.

A kutrigurokat, akárcsak az utigurokat, a bizánci kútfők a VI. században *hún*nak (*Οὖννοι*) is nevezik, de nevezik ugyanabban a korban — több más néppel együtt — *szkitá*nak (*Σκύθαι*) is ; vö. MORAVCSIK, i. m. II², 231—2, 279.

A kutrigurok a VI. század közepén tűntek fel a rokon utigurokkal vívott ádáz harcok közepette. A Sandilkhtól rájuk mért csapást (545) hamarosan kiheverték, főnökük, Zabergan (Zamergan) vezetésével 558—559 telén ostrom alá fogták Konstantinápolyt is. A két rokon törzs rivalizálásának véget vetett az avarok megjelenése. Ismeretes, hogy a kutrigurok egy része az avarokkal együtt Pannoniába költözött, s ott Baján kagán megbízásából részt vettek több hadjáratban. Konstantinápoly eredménytelen ostroma után (630) az avar kötelékben élő bolgár elem megpróbálta magához ragadni a kagáni méltóságot. Vö. NÉMETH 344 ; GROUSSET, The Empire 689 ; GOLDEN, Khazar Studies I, 30—34 ; CZEGLÉDY : I. OK. V, 1951, 252 (a *Zabergan* névről).

NÉMETH szerint (i. m. 98) a bolgár eredetileg köztörök nyelvű nép volt, s csak idővel alakult ogur s esetleg egyéb keveredés eredményeként csuvasos jellegű ogur nyelvűvé : „az *r*-es törökséget bolgárnak nevezzük." NÉMETH fenntartása abból a feltevésből táplálkozott, hogy Attila hún jainak nyelvét köztörök nek tartotta. Fenntartását figyelmen kívül hagyva a nyomdokain haladók az ogur nyelveket kezdettől fogva, megszorítás nélkül, bolgárnak tekintették.

GOMBOCZ (NytudÉrt 24 : 24) — a bolgár törzsek összetartozásának érzékeltetésére — utalt arra a legendás hagyományra, amelyet korábbi források alapján Theophanes Patriarcha (megh. 829) és Theophanes Isauricus (megh. 817—18)

közölt. A legenda anakronisztikus adatokat is tartalmaz, de van történeti magja is. E szerint: a Maiotis körül elterülő Nagy-Bulgária fejedelme, Kuvrat halálos ágyán rendelkezett birodalma sorsáról. A történet IV. Konstantin idejére (668—685) utal. Kuvrat kívánsága szerint öt fiának a régi hazában kellett volna maradnia, ám azok másként határoztak. Legidősebb fia (*Bat*) *Bajan* a régi hazában maradt. A második, *Kotragos*, a kutrigurok őse, átkelt a Donon (Tanais-on), s bátyjával szemben telepedett meg. A harmadik fiú, *Asparuch* a Dnyeszter, a Pontus és a Duna közti „szögben" telepedett meg. A negyedik fiú (neve nincs) átkelt a Dunán, és meghódolt a pannoniai avarok kagánjának. Végül az ötödik (szintén hiányzik a neve) felkerekedett, és Itáliában keresett magának új hazát.

A mondai hagyományokból kronológiailag egyedül Asparuch honfoglalása (680) látszik hitelesnek, a többi anakronisztikus elemeire már Gombocz utalt. A legenda a különböző bolgár népcsoportokat fűzte egy szálra; részletes elemzésük kívül esik jelen munka keretein.

A történeti forrásokban először az V. században tűnik fel a bolgárok neve, a VI. századtól kezdve gyakran hallani legjelentősebb águkról mint pontusi bolgárokról. A másik, a volgai ág, története szintén a legendákban kezdődik. Az Ephesosi Joannestől megőrzött, keleti utat is megjárt legenda szerint a bolgár és a kazár nép őse a *Bulgharioz* és *Khazarig* testvérpár. A továbbiak már a valóságban gyökereznek: a kazár birodalom megalakulásakor a bolgárok háttérbe szorultak a Volga mentén, ők is beletartoztak a kazár birodalomba, köztük és a kazárok közt volt a *burtaszok* szálláshelye. A bolgárok volgai ága a kazár hatalom meggyengülése, majd bukása után jutott szóhoz. A volgai bolgárokról csak a IX. század elejétől vannak valamirevaló értesítéseink, részletesen először 920 táján beszél róluk Ibn Faḍlān.

Ogurok és bolgárok gépies azonosítása tévedések forrása lehet.

8. *Szabírok*

Történetük a magyar őstörténet egyik kényes fejezete, sok feltevéssel, nem kevés bizonytalansággal, sőt tévedéssel.

A sort Priskos rhétor kezdi: a saragurokat, urogokat és az onogurokat a szabírok hozták mozgásba. Németh Gyula (i. m. 109 köv.) Kiessling és Marquart magyarázatát elfogadja (Herrmann elutasítását elhárítva), amely szerint az avarok „kiűzik K ö z é p-Á z s i á ból a szabírokat". Németh ennek az elméletnek a megtámogatására hivatkozik „kínai források" értesítésére. E szerint i. sz. 458-ban a „zsuan-zsuanok, azaz az avarok" a kínaiaktól elszenvedett vereség hatására nem mernek visszatérni hazájukba, és 460-ban megtámadják a „Turfánban uralkodó Gan-cseu [helyesen Ngan-čou] királyt". „Az is kiviláglik a kínai tudósításból, hogy a szabírok eredeti lakóhelye Turfán vidéke, mert az itt lakó népet támadják meg."

Már 1943-ban rámutattam (MsgÖst. 66—7) arra, hogy a kínaiak mit sem tudnak a „turfáni szabírokról", s amit Németh Turfán oázisának királyáról mondott, az egyszerűen Deguignes hitel nélküli feltevése. Ezt a tévedést szóvá tette Sinor is (Une migration: Journ. As. 1946—1947, 15—8), s joggal hangsúlyozta, hogy Turfán királya nemcsak hogy nem volt szabír, de az sem bizonyos, hogy köze volt a törökökhöz. Sinor azt sem tartja valószínűnek, hogy Németh helyes úton jár, amikor a (ki tudja honnan jött) szabírokat Nyugat-Szibériában keresi. Igaz, a nézet forrása Patkanov (Über das Volk der Sabiren: KSz. I, 1900, 258—77). Való igaz, hogy az osztjákok és a vogulok eredetileg az Uráltól nyugatra éltek, s a nyelvükben megőrzött szabír név legrégibb emlékei erre a területre utalnak, s előfordulásuk az Uráltól keletre későbbi időkből származik. Abban viszont nem lehet kételkedni, hogy Németh helyes úton jár, amikor a török etnikumú népeket, köztük a szabírokat is, keletibb tájakról eredezteti. Ezen az sem változtat, ha a kelet—nyugati irányú vándorlások kiindulópontját a legtöbbször nem tudjuk meghatározni, vagy éppen helytelen feltevésekkel próbáljuk megoldani a megoldhatatlant.

Patkanov dolgozata óta az elfogadott hipotézisek közé tartozik, hogy Szibéria a szabíroktól kapta nevét, noha Szibéria nevét csak a mongol kor óta ismerjük. Kétségbevonhatatlan tény, hogy a szabírok aránylag korai északi előfordulását egyetlen forrás biztosítja, Priskos rhétor V. századi rövid szövege. Bizonytalan és bizonyíthatatlan, vajon a szabírok a hún birodalom felbomlását követő kavargás eredményeként kerültek-e színre, netán már jóval korábban, a húnokkal együtt sodródtak nyugatra.

Jelenésük virágkora, úgy látszik, mindenképpen az V. századra tehető. A főszerepet a szabírok déli, kaukázusi ága viszi. Moravcsik (Byzantinoturcica I², 67—9) röviden és szemléletesen összefoglalta főbb viselt dolgaikat. Zsoldosokként a perzsa—bizánci háborúskodásban hol az egyik, hol a másik oldalon harcolnak. 515-ben — perzsa zsoldban — Bizánc kisázsiai birtokai ellen végeznek támadásokat. 528-ban szintén perzsa oldalon harcolnak Bizánc ellen, ám a szabírok más része *Bóarész* fejedelemasszony vezetésével a bizánciak mellé áll. 531-ben és 550-ben is perzsa oldalról támadják a bizánciakat. 558-ban aztán a bizánciak megbízásából az avarok kemény csapást mérnek a szabírokra. 574-ben ugyan még mindig feltűnnek a szabírok a bizánciak ellen hadakozó perzsák oldalán. Zömükben azonban ekkor már a bizánciak kezére jutottak, akik 574-ben letelepítik őket a Kur folyó menti örmény területre. Utoljára 578-ban esik róluk szó.

Hová lettek a szabírok? Vérveszteségek folytán elgyengült, letelepített törzs-maradékok könnyen beleolvadtak a környező népekbe, s eltűntek. Kérdés azonban, hogy a letelepített részeken kívül nem maradt-e más szabír elem sértetlen épségben. Németh szerint (i. m. 192) a szabírok azonosak a kazárokkal. A szabírok eltűnése és a kazárok megjelenése nagyjából egy időben történt, azonosságuk bizonyításához ez azonban korántsem elég.

A szabírok körül hipotézisekben amúgy sincs hiány. FEHÉR GÉZA szerint (Bulgarisch—ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten: KSz. XIX, 1920—1922, No. 2, 1921, 69) a szabírok azonosak a magyarokkal. NÉMETH nem megy ilyen messzire, de szerinte is (i. m. 192) a szabírok és magyarok kapcsolata kétségtelen, minthogy a magyarság „a Don és a Kubán között lakott" a IX. századig, s Prokopios szerint ugyanezen a területen laktak a szabírok is (nehezen képzelhető el ilyen hosszú ideig tartó „egymásra telepedés"). Innen egyenes az út a *Σάβαρτοι ἀσφαλοι* problémájához.

A magyar őstörténeti irodalomban számtalanszor megvitatott, de dűlőre nem vitt kérdéssel NÉMETH részletesen foglalkozott (i. m. 315—22), s megpróbálta beleilleszteni őstörténeti elméletébe. A máig lezártnak nem tekinthető kérdés kiindulópontját Konstantinos Porphyrogennétos szemmel láthatóan ellentmondásos értesítése képezi. A császár szerint a magyarokat (turkokat) régen „valami okból" *savartoi asphaloi*-nak hívták. A besenyők, akiknek korábban *kangar* (*Κάγγαρ*) volt a nevük, a kazároktól elszenvedett vereség után rátámadtak az akkor *savartoi asphaloi*-nak nevezett magyarokra, akik megveretvén, két részre szakadtak. Egy részük kelet felé ment, s Perzsia vidékén (*εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος*) telepedett meg, másik részük pedig vajdájukkal, Levedivel együtt Etelközbe (*Ἀτελκούζου*) ment lakni. Régóta világos, hogy a császár itt két különböző kronológiai szintű eseményt von össze. A felmerülő kérdéseket részletesen elemzi CZEGLÉDY (A kangarok [besenyők] a VI. századi szír forrásokban: I. OK. V, 1954, 243—76; vö. még: A szavárd kérdés Thury József előtt és után: MNy. LV, 1959, 373—85). A szír források alapján alig vonható kétségbe, hogy a kérdéses *kangar—szavartoi asphaloi* háború a VI., esetleg a VII. században, de mindenesetre jóval 750 előtt zajlott le (i. m. 275). A többi részletről tovább folyhat a vita. Magam nem gondolnám, hogy ebben a korai időpontban a magyarok az elszenvedett vereség után Etelközbe költöztek volna; ez esetben csak Levédia jöhet szóba. Levédia és Etelköz kérdéséről l. GYÖRFFY GYÖRGY, Levedia és Etelköz kérdéséhez: MNy. LXXX, 385—9; BENKŐ LORÁND; A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levëd és Etëlköz kapcsán: MNy. XXX, 389—419; HARMATTA JÁNOS, Lebedia és Atelkuzu: MNy. XXX, 419—31; KIRÁLY PÉTER, Levedia—Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében: MNy. XXX, 431—9; LIGETI LAJOS, Levédia és Etelköz: MNy. XXXI, 1—19.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szabírokat 574-ben a bizánciak a Kur folyó mentén telepítették le, lényegében ugyanott tűnnek fel a „szavárdok"; a szavárdokkal való azonosításuk azonban csak merész hipotézis.

Az örményeknél található *sevordik'*, *savordik'*, *seavordik'* 'fekete fiúk' újabb hipotézisek felé nyit utat. Az örmény adat megvan Konstantinos „De ceremoniis" c. munkájában, sőt a IX. századi Balāḏurī művében is. Vö. NÉMETH, i. m. 318; GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei, 112—14.

A feltevések tényektől való elkülönítésének még mindig nem értünk a végére. Feltevés a *szavárd* alak is, mely a többes számú görög *sabartoi*-nak „magyaros" változata. Feltevés az örmény alakban mutatkozó *-di*-nek magyar kicsinyítő képzőként való magyarázata is. Ezeket a feltevéseket nehéz igazolni.

Anonymusnál *Zuard* Árpádnak, Kézainál Attila egyik vezérének a neve. Feltevés ezt a nevet a szabír népnévből eredeztetni (NÉMETH, i. m. 319), hangtani megfelelések ezt a magyarázatot egymagukban nem tudják igazolni. Szélesebb, történeti háttérre volna szükség ahhoz, hogy feltehessük: a szabír nép neve a honfoglalóknál magyar személynévként is használatos lehetett. Nyomatékosan kell utalni arra, hogy a *savartoi*-ból önkényesen elvont *szavárd* nevet a magyarok sohasem használták saját maguk megnevezésére, csakúgy nem, mint ahogy a *turk*-ot sem. Konstantinos szövege e tekintetben világos: „De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból szávartü ászfalü-nek nevezték" (MORAVCSIK fordítása, 171).

Anonymus szerint *Zuard* vezér halála után az a nép, melyet Csaba magyarjának mondanak, Görögországban maradt. Hipotézis itt sem hiányzik: az Anonymusnál megőrzött monda a korán elszakadt, perzsa részekre költözött magyaroknak, a szavárdoknak őrizné az emlékét ... (Vö. PAIS, Magyar Anonymus 110; SRH I, 93; NÉMETH i. m. 320).

A feltevések sokaktól taposott, szilárdnak tűnő ösvénye bizony sokszor vezet zsákutcába, s történelem helyett a folklór káprázatos világába jutunk.

NÉMETH GYULA a szabírt kirekesztette az ogur népek (és nyelvek) sorából, a keleti törökségbe utalta, s kapcsolatot látott közte és a (szerinte szintén keleti törökséghez tartozó) kazár között; ezt a kapcsolatot ő azonosságnak értelmezte (i. m. 192). Úgy vélem, valóban kapcsolat állott fenn a kazár és a szabír közt; e kapcsolat lényegi felderítésének érdemes volna az eddiginél nagyobb figyelmet szentelni.

Vö. GROUSSET, The Empire 172; SINOR, Introduction 267; MORAVCSIK, Byzantinoturcica I², 67—8; GOLDEN, Khazar Studies I, 34—6.

9. *Onogurok*

NÉMETH GYULA felpanaszolta, hogy történetükről voltaképpen nem sokat tudunk. MORAVCSIK pedig nem mulasztotta el felemlegetni, hogy a VII. és VIII. század bizánci történetírása fejlődésének mélypontján állott, belső bajok következtében, s a magyar őstörténet szempontjából oly fontos két évszázad nomádjainak a történetét a vártnál mélyebb homály takarja.

Szórványosan jelentkező, sokszor semmitmondó adatokból kell megkonstruálni egy nép régi történetét, amelyhez a vándorlások korában valamilyen kapcsolatnak kellett fűznie a magyart. Bár e nép nevét saját maga soha nem használta önmegjelölésül, de szomszédos, sőt távoli, idegen népek a IX. század

óta az *onogur*-ból — szláv csatornán keresztül — keletkezett *Ungarus, Hongrois, Ungar, vengri* stb. névvel illetik a magyart mind a mai napig. Hogyan tapadt a magyarra az *onogur*-ból eredő név ? Nem csoda, ha itt is változatosan merész hipotézisekkel kell szembenéznünk.

A gyér dokumentáció következménye, hogy az onogurok történetét is söpörgetéssel szokás kezdeni. A puszta névelőfordulásokat is gondosan feljegyzik, akkor is, ha semmi vagy alig valami bújik meg a név mögött. Ilyen a MARQUARTtól (Streifzüge 44) kibányászott *Honagur* húnnak a neve, aki az egyik örmény forrás szerint a IV. században élt. E bizonytalan, kuriózum számba menő névnél többet mond a 461 körüli Priskos rhétor-féle adatbokor, amiről már szóltunk.

Minden lényeges adatot figyelembe vett NÉMETH GYULA (i. m. 178—82), valamennyit összegyűjtötte és aprólékosan megvizsgálta MORAVCSIK GYULA „Az onogurok történetéhez" c. dolgozatában (MNyTK. 27. sz., 1930, 37; Zur Geschichte der Onoguren: UJb. X, 1930). Mind a ketten — az elődök eredményeit mérlegelve — így jutottak el végső megállapításnak szánt feltevéseikhez; az ő gondos felsorolásukban lássuk a többi adatot. A soron következő Zakharias rhétoré (a VI. század közepéről): „*Unūghur populus qui in tabernaculis habitant*" (BROCKS-féle latin fordításban; MNyTK. 27. sz. 10). Lényegében itt a Priskos-féle felsorolás egyik változatával van dolgunk, s belőle semmit sem következtethetünk a VI. századi onogurokra. Erre a századra vannak más, igaz, felettébb sovány adataink. Jordanes sokat idézett adata szerint (VI. század közepe) a Fekete-tenger északi partján élő onogurok (*Hunuguri*) prémkereskedésükről (*pellium murinarum ... commercium*) híresek. Ugyane század szürke, semmitmondó adatai közé tartozik Agathias feljegyzése *Onoguris* (*Ὀνόγουρις*) városáról; nevét a hely onnan kapta volna, hogy régen a kolchisiak itt verték meg az onoguroknak nevezett húnokat. Hasonló természetű Theophylaktos Simokattés feljegyzése az onogurok Bakath (*Βαχάθ*) nevű városáról, melyet a földrengés romba döntött. Érdekesebbek Menandrosnak a turkokkal kapcsolatos feljegyzései. Ezek közül különösebb figyelmet érdemel Turxanthos fenyegető beszéde, mely a türköktől leigázott onogurokkal példázódik. MORAVCSIK az egyik görög kézirat NIEBUHR által *Uigur*-ból *Utigur*-ra emendált olvasatát elvetve egy másik, hitelesebbnek tekintett kézirat alapján *unigur*-t olvas *onogur* értékben. Magam változatlanul az *utigur* olvasatot részesíteném előnyben, nemcsak paleográfiai, de tartalmi okokból is: a frissen meghódított utigurok még ugyanabban az évben részt vesznek a krími Bosporos lerohanásában. (NÉMETH a kritikus passzust mindkét lehetséges népnévnél mellőzi.) Ily körülmények között legalábbis kétséges onogur—nyugati türk szövetségről beszélni. A VII. század egyetlen árva adata a Ravennai Geográfustól származik, ez a Kubán és Maiotis közé lokalizált, sokat emlegetett *Patria Onogoria*. A VIII. századot a bizánci püspökségi jegyzék képviseli; ez a jegyzék említi az onogurok püspökségét, minden közelebbi meghatározás nélkül.

Hasonló keleti listák ismeretében aligha lehet belőle az onogurok „nagy számára" következtetni. Az utolsó e fényesnek nem mondható listában az ún. Pseudo-Kallisthenes-féle mű, mely egyes példányaiban tartalmazza a Nagy Sándor által meghódított népek jegyzékét, benne megtalálható az *onogur* is az avarok, kazárok és bolgárok neve mellett.

Mindezen adatok alapján az onogur és a magyar nép kapcsolatát NÉMETH a következőképpen látja: „Az onogurokkal minden valószínűség szerint szoros kapcsolatban kell képzelnünk az ősi magyarságot, s azt kell gondolnunk, hogy ez az a nép, mellyel együtt — helyesebben: melynek kötelékében — az Urál vidékéről elköltözött. Az utóbbi állítást a két nép nevének egyezésén kívül több körülmény látszik bizonyítani" (i. m. 181—2). A „több körülmény" három „bizonyítékot" jelent.

1. A magyarok kb. 800-ig a Don és a Kubán közt élnek, 700 körül pedig ezen a vidéken jelzi a Ravennai Geográfus az onogurok hazáját.

2. Az onogurok híres prémkereskedők. Tőlük származnak bolgár-török jövevényszavaink közül a *szűcs, kōdmōn* és a színjat jelentő *szirony*.

3. Arab források szerint a magyarok téli foglalkozása a halászat. A Ravennai Geográfus meg azt mondja, hogy Onogoria lakóinak bőven van hala a szomszédos területekről.

Nehéz e „bizonyítékok" mögé aranyfedezetet keríteni. A két nép közt nincs névazonosság, mint arról már szóltunk, s amit NÉMETH is kitűnően tud. A „közös haza" — távoli források alapján elgondolt azonos haza — feltevés, melyet mai eszközeinkkel igazolni nem lehet. Ami pedig az onogurok prémes állatait illeti, nyelvünk régi török jövevényszavai közt egyetlen prémes állatnak a neve található, a *görény*é. A VI. századi magyarokat aligha hozta izgalomba a prémvadász törökök, pontosabban az onogurok prémválasztéka; a magyar nyelv szókészletében meglévő, finnugor eredetű *hölgy, menyét, pegyvet, nyest, nyuszt, hód* világosan bizonyítja, hogy a magyar ősök prémekben jelentkező szükségleteiket nem kereskedelem, de vadászat útján elégítették ki. A magyarok téli halászata még az előbbi tételeknél is lazábban igazolja az onogur—magyar kapcsolatok sűrűségét. Valójában egyetlen kérdés szorul magyarázatra: mi az oka annak, hogy az idegenek a magyarokat az *onogur* > szláv *ǫgr* > lat. *Ungarus* stb. névvel nevezték el. Erre a kérdésre eddig nem kaptunk egyértelmű, megnyugtató választ.

Erre a kérdésre próbált feleletet keresni MORAVCSIK GYULA, mégpedig komplexebb formában: az onogurokban látta a dunai bolgárok és a magyarok őseit. Maga választotta sorrendjét megfordítjuk, s előbb az onogur—magyar kapcsolatot magyarázó elméletéről szólunk röviden.

Kiindulópontja az a korábbi forrásra visszamenő legendás hagyomány, amelyet a bolgárok eredetéről közölt nagyjában egy időben Theophanes és Nikephoros patriarcha. MORAVCSIK szerint a szöveg bolgár nemzeti hagyományt őrzött meg, melyet bizánci krónikások itt-ott szájuk íze szerint módosítottak.

Moravcsik gondolatmenetéből most a következőket emelnénk ki. *Kovrat* a VII. század elején bizánci támogatással egy új bolgár birodalmat alapított a Maiotis vidékén, a Don és a Kubán között. Halála után (642 körül) a birodalom felbomlott, öt fia közül négy elköltözött, az utolsó, a legidősebb ott maradt az ősi földön. A neve Bajan (*Βαϊανός*), ill. Theophanesnél *Batbajan* (*Βατβαΐαν*; dittográfia?), az utóbbi azt is megjegyzi, hogy *Batbajan* mind a mai napig adót fizet a kazároknak. Moravcsik szerint *Bajan* is bolgár nemzeti hagyományból került a mondába, és hiteles, történeti személy. Úgy véli, a dunai bolgárok elvonulása után száz évvel még mindig éltek onogurok a régi hazában, ezt bizonyítaná a püspökségi jegyzék adata; ezt bizonyítaná a magyarokra alkalmazott *onogur* ~ *ogr* név is. Ha pedig ez így van, „akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az onoguroknak az őshazában maradt részében a magyarság rejtőzik" (29).

Moravcsik helyesen állapította meg, hogy a legenda öt fia közül kettő hiteles: *Kuvrat* (*Kurt*) és *Asparuch* (*Isperich*), és hogy ezzel szemben *Kotragos* a kutrigurok névadó őse a krónikaírói fantázia szüleménye. Úgy látszik, ebbe az utóbbi kategóriába kell sorolnunk Bajant is, amely Bajan avar kagán mongolos sajátságot tartalmazó nevét tükrözi. A hat név közül tehát csak kettő hiteles, kettő apokríf kitalálás eredménye, kettőnek meg már semmilyen név nem jutott. Abban nyilván igaza van Moravcsiknak, hogy a bolgárok nyugatra vándorlása a kazár támadás következménye. Abban a „valószínű magyarázatban" már nem követhetjük őt, hogy a friss kazár hatás adná a kulcsát annak, hogy „a finnugor magyarság miért nem bolgárosodott el teljesen, és a bolgár befolyás miért nem törölte el a nép finnugor jellegét". Mai ismereteink szerint a kazárok ugyanazt a török nyelvet beszélték, mint a bolgár-törökök (onogurok), ily módon az onogur függésből kikeveredő magyarságnak a helyére lépő kazár függőség vajmi gyenge orvosságot ígért volna az eltörökösödés ellen.

Az onogur—magyar kapcsolatról való felfogását Moravcsik így fogalmazta meg: „A török eredetű onogur nép lehozta őt finnugor rokonai közül, átsegítette a vándorlás veszélyein, legalább két századon át tartó együttélés alatt megadta neki törökös szervezetét, részesévé tette saját kultúrájának s nyelvét bolgár-török jövevényszavakkal gazdagította. Akkor aztán elváltak, s a magyarság a kazárok szövetségéhez csatlakozott, akiknek ... évi adót fizetett. A kazár szövetségben élő magyarság sorsát közelebbről nem ismerjük, de későbbi tényekből arra kell következtetnünk, hogy az onogur befolyás alól lassanként teljesen felszabadult" (MNyTK. 27: 33).

Moravcsik elmélete vonzóan kerek, hitelét azonban két alapvető tévedés árnyékolja be, ezek mellett nem mehetünk el szó nélkül. Ma már közismert, általánosan elfogadott nézet, amint azt korábban már jeleztem, hogy a magyarságot nem kellett, nem is lehetett „lehozni finnugor rokonai közül", mert az az ugor egységből való kiválás után — török népek segédlete nélkül — valami ezer esztendőt töltött el, mégpedig úgy, hogy annak végeztével saját erejéből,

teljes értékű lovasnomád népként vághatott neki a vándorlások korának. Mint arra fentebb szintén rámutattam, a lóra, lószerszámokra, fegyverekre vonatkozó terminológia szókészlete az ősi finnugor rétegéből került ki. Mindebből az következik, hogy e téren az onoguroknak aligha lehetett bármi szerepe.

Lényegesen szilárdabb talajon mozog Moravcsik Gyula, mikor revízió alá veszi a dunai bolgárok eredetét magyarázó nézeteket. Elveti a korábbi tanítást, mely e nép őseit a kutrigurokban keresi (Fehér Géza, Hóman Bálint; ez utóbbi válaszát l. Magyar történet I², 634). Nézete szerint a dunai bolgárok az onogurok utódai, s érvelésében egy korábban figyelembe nem vett forrásra, Agathon diakonus művére támaszkodik, ahol a korábban szokványos elnevezés (Theophanes és Nikephoros alapján) helyett *unnogur-bolgár* (*Οὐγγογούρων Βουλγάρων*) olvasható a dunai bolgárok megjelölésére, akiknek a fejedelme ez időben *Tervel* (702—718/9) volt. Ezt az adatot egybeveti Konstantinos császár értesítésével, aki a 668—685 közt Dunán átkelő bolgárokat *onogundur*-oknak (*'Ονογουνδούρους*) nevezi. Nikephorosnál Kuvrat az *unogundur*-ok fejedelme, Theophanes pedig *unnogundur-bolgár*-okról beszél. Moravcsik az *onogur* és *onogundur* elnevezést megpróbálja azonosítani (Németh i. m. 59, egy „valószínű" hangtani fejlődéssel magyarázza az *onoγun-dur* < *onoγur* névben mutatkozó *r* > *n* változást).

És itt Moravcsik egy lényeges mozzanatra mutatott rá: a dunai bolgárok neve *onoγundur*; e név változatairól fentebb már szóltam. Az *onoγundur* alakból valamely (alkalmasint török) nyelvben *onūndur* lett. Ez utóbbi folytatása a magyarban a 'bolgár' jelentésű *nandur* > *nándor*. Valószínűnek látszik, hogy e népnév nem *Nándorfehérvár* útján terjedt el nyelvünkben, annál lényegesen régibb: e névvel a magyarság még az Etelközben ismerkedett meg. A *nandur* abban az időben (a IX. század közepe táján) egy szomszédos népnek, országnak a neve volt, melynek földjét Levente serege is megjárta.

Hogyan jutott hát a magyar nép az idegenek által ráakasztott *onogur* névhez, illetőleg annak szláv közvetítésű változatához?

Szinte magától kínálkozott az a feltevés, hogy az onogur birodalom felbomlása után a *patria Onogoria* földjére, annak legalább egy részére beköltöző magyarok megörökölték e terület korábbi urainak, az onoguroknak a nevét; hasonló névátörökítésre számos példa ismeretes keletről is, nyugatról is; Zsirai, Jugria 100. E feltevést azonban el kell vetnünk, mert az *Ungarus* stb. név csak a IX. században jelenik meg, s mi több, a szláv közvetítés feltevéséhez túlságosan korai a *patria Onogoria* elméletből következő időpont.

E régi értelmezés mellett újabban merőben más magyarázat bukkant fel. Megfogalmazója O. Pritsak (UAJb. XXV, 1953, 385 köv.) abból indul ki, hogy az avar birodalomban a tulajdonképpeni avarok mellett nagy szerepet játszottak az onogur-bolgárok, akik már 630-ban megkísérelték a kagáni hatalmat magukhoz ragadni; akkor ez nem sikerült. A korai avar kor végétől kezdődően azonban az onogurok egyre fokozódó mértékben mégis szóhoz jutottak.

Pritsak nézete szerint ez idő alatt történt, hogy az ország szláv lakosainak a nyelvében az *onogur*-ból *Vǫgr-e* > *Ugr-e* ~ *Ugr-i* keletkezett. A névnek ezt a szláv változatát örökölték meg a honfoglaló magyarok az új haza régi avar szövetséges onogurjaitól.

Pritsak azonban itt nem állt meg, hanem egy újabb cikkében (UAJb. XXXVI, 1965, 378—93) az *onogur* elnevezést a következő meghökkentő magyar etnogenezis-elméletbe építette be.

1. A későbbi magyarok 848 és 898 között két törzsszövetségből állottak, a török kabarokból (nála indokolatlanul *kāwar*) és az egykori avar onogur-bolgárokból. 2. Az onogur-magyarok 805 előtt az avar birodalom jelentős részét képezték. Az avar birodalom bukása után kalandozó hadjáratokat vezettek Közép-Európába és a pontusi steppére. 3. Árpád onogur törzse által vezetett törzsszövetség 893—898 közt Pannonia ellen indult, hogy visszaszerezze az elveszett korábbi hazát („ihre verlorene Heimat in Pannonien"). 4. A magyar onogur-bolgár hagyomány nem a VI—VII. századi *Magna Bulgariá*ból származik, hanem Árpád avar onogur-bolgáraitól. 5. A magyar hún hagyomány az avar onogur-magyarok hagyományának töretlen folytatása (Vö. 389). Pritsak szerint (384) *Levedi* török név, ill. cím, amely egy korábbi **Alp edi* 'bátor úr' alakra megy vissza. Mindez csak melléktermék annak a nem kevésbé meglepő „felfedezésnek", hogy a *kabar* név megőrződött a volgai csuvasos sírfeliratok *Yowar* nevében (Róna-Tas, Epigraphica Bulgarica, 162 e nevet *Yuwāri*-nak olvassa).

Pritsak magyar etnogenezisről akotott elméletét még tovább fejlesztette; vö. From the Säbirs to the Hungarians: Hungaro-Turcica, 17—30. Itt a magyarok eredetét a III—V. században Nyugat-Szibériában keresi: az Ob—Irtis völgyében symbiosisban éltek egy Távol-Keletről menekült néppel, a *sien-pi*-vel; e nevet megengedhetetlenül *säbir*-nek értelmezi (csak **serbi*-féle rekonstrukció lehetséges); a magyarok innen örökölték volna *savartoi* (*asphaloi*) nevüket. A második „haza", a *meščer-maǰǵar* (460—830) az Oka medencéjében terült volna el. A harmadik hazát Pritsak a Donyec-medencébe teszi, melyet *Levédiá*val azonosít (830—890). Erősen egyéni értelmezése szerint itt a magyarok *Levedi* kazár-kabar/török dinasztiája alatt éltek. A besenyőktől elszenvedett vereség után a magyarok élére Árpád onogur/hún nemzetsége került.

De megalapozatlan hipotézisekért nem kell a szomszédba mennünk. Pritsak feltevéseinek egy része — tőle függetlenül — nálunk is jelentkezik. Közülük a legkirívóbb kétségtelenül a magyar nyelv avar kori színrehozatala.

Bizonytalan előzmények után (Simonyi Dezső, Csallány Dezső) László Gyula fogalmazta meg a „kettős honfoglalás" elméletét. A számos alkalommal megismételt és terjesztett elmélet szerint a 670 táján avar földre érkező, jelentős nomád népelem magyarokból állott: ez volna az első magyar honfoglalás. A két honfoglalás népeinek azonosságát régészeti, embertani és nyelvészeti érvek igazolnák.

A „kettős honfoglalás" elméletét kedvezőtlenül fogadta a kritika. Kristó Gyula azt a történész szempontjából elfogadhatatlannak minősítette (Nyelv és etnikum, a „kettős honfoglalás" elméleti alapjaihoz). Régészeti és embertani gyengéire Bóna István mutatott rá (MgTört. I, 328—9). Bírálatából kiemelnénk, hogy a Káma-vidéki régészeti kultúra népének magyarországi áttelepítését régészeti módszerekkel nem lehet igazolni. A griffes-indás temetők mongoloid embertani típusai nem jellemzők a magyarságra. Semmivel sem áll szilárdabb lábakon László Gyula nyelvészeti bizonyítása. Szerinte az avar kori „magyarok" településhelyeiket magyarul nevezték el, és leszármazottaik még Árpád (második) honfoglalása után is (szolgasorba süllyedve) magyar neveket viseltek. A bizonyításra felhasznált források azonban késeiek (XI—XIII. század), László téziseinek igazolására nem alkalmasak.

Kik voltak hát a késő avar kori jövevények? A Káma-vidéki kiindulópont valószínűtlen, mert a vándorútra induló törzsek csak a kazárok megkerülésével, járatlan útvonalon tudtak volna az avarokhoz elvergődni. Valószínűbb, hogy a kazár csapásra széthulló onogur birodalom valamelyik népelemével kell számolnunk.

10. *Kazárok és kabarok*

A kazár nép történetének legrégibb korszaka, akárcsak a bolgáré, az ismeretlenség homályába vész. Éppen ezért ezúttal is feltevések világában próbálunk feleletet keresni a felmerülő kérdésekre; e különben sem rendhagyó út választására a két török nép közös nyelvi sajátságai indítanak. Ha az ismert történeti előzményekben nyomozunk a kiindulópont után, szükségszerűen a heterogén török elemeket magával hurcoló, nyugat felé aránylag korán eljutó *t'ie-lō* törzsszövetségre kell gondolnunk. De bárhogyan is vizsgálódunk, bizonyosra vehető, hogy az Uráltól nyugatra az V. század előtt nem számolhatunk e két nép feltűnésével.

A hún birodalom felbomlását követő nyugtalan idők során jelentkeznek az első nyomok, amelyekből — okkal vagy a nélkül — a bolgárokra, legalábbis az azokkal összefűződött sorsú onogurokra lehet lelni. A Priskos-féle listából hiányzik ugyan a kazár, de ott van (helyette ?) a szabír. Emlékezzünk: Mas'udi szerint a kazároknak törökül *sabīr*, perzsául *χazar* a nevük. E nem magától értetődő megállapításnak Németh Gyulán át a mai napig vannak képviselői.

A kazárok történetének kezdetei — mint a legtöbb török nomád népé — az Urál keleti oldalára nyúlnak vissza. A korábban rendelkezésre álló gyér adatok vallomását az újabban előkerült ujgúr rovásírásos feliratok merőben más megvilágításba helyezték.

Mint említettük, a *toquz oγuz*ok hatodik törzsét a kínai források *qasar*-nak nevezték; korábban ezt a törzsnevet nem minden kétkedés nélkül a kazárral azonosították. A terchi és a teszi ujgúr feliratok *qasar* népneve megerősítette

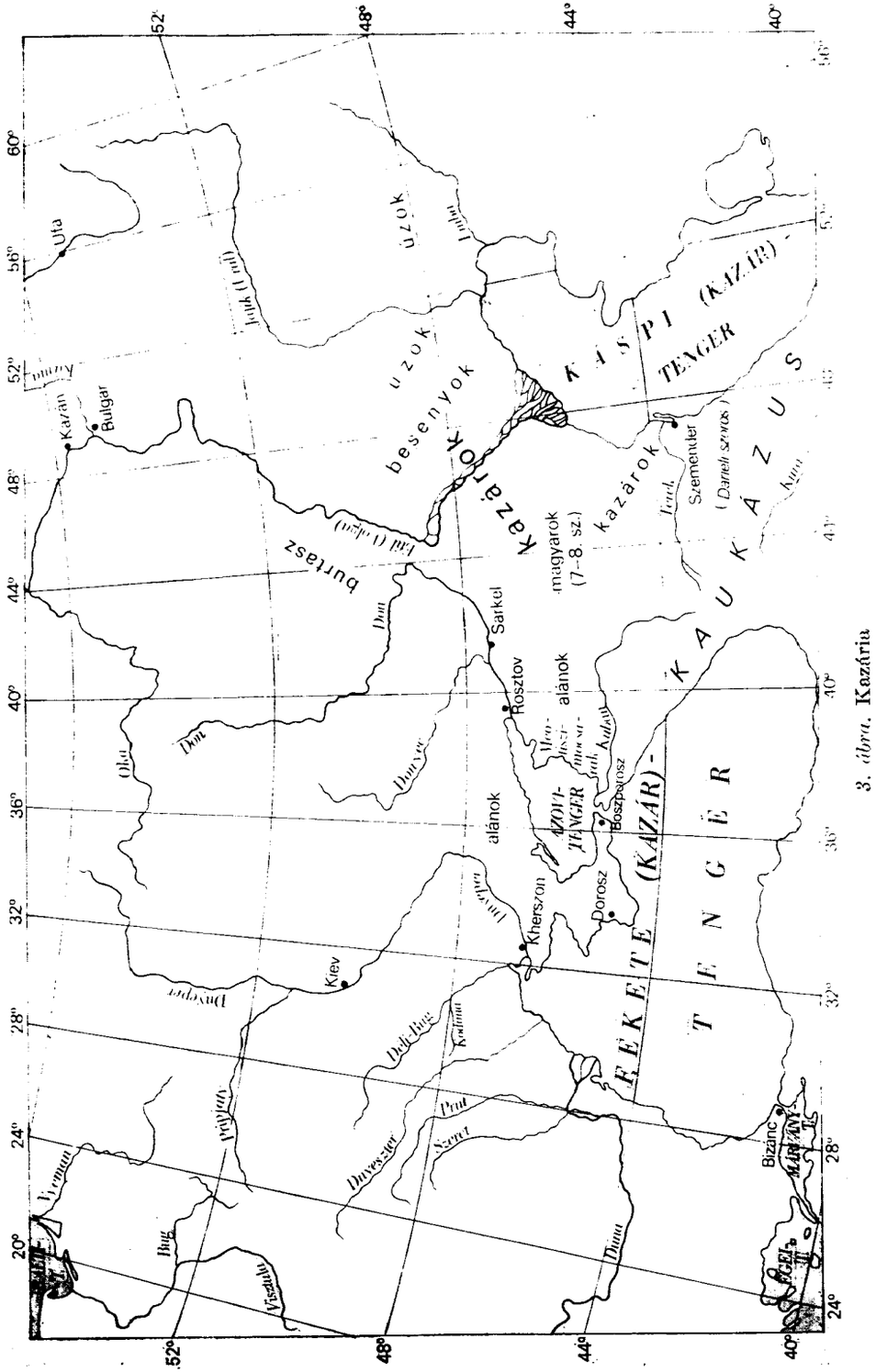

3. ábra. Kazária

a kínai átírások *k'o-sa* = *qasar* alak hitelét, ugyanakkor megerősítette a *qazar* = *qasar* azonosságát is. A két ujgúr felirat tanúságtételéhez hozzácsatolható a sine-uszui feliratnak korábban fel nem ismert $q^{a}s^{a}r$ ($gord^{a}n$) adata is. Új értelmet nyert az a tudósítás is, hogy a tizenegyedik ujgúr kagán trónralépte előtt a *Qasar tegin* nevet viselte.

Régóta ismeretes, hogy a kínai átírásban rögzített *toquz oγuz* törzs neve valóban *qasar*, kielégítő felelet azonban máig nem született arra a kérdésre, hogy miként kerültek kazárok az ujgúrokhoz. Kevéssé valószínű, hogy a *toquz oγuz* törzs és a *Qasar tegin*ből lett ujgúr kagán (824—832) a 737-es vereséget követően esetleg keletre szakadt kazár diaspórából volna magyarázandó. Meglehet, hogy az ujgúrok *qasar* törzse annak az egykori törzsközösségnek a maradéka, melyből a nyugatra vándorolt kazár nép kiszakadt. Feltevések lehetséges részleteibe bocsátkozni egyelőre korai volna. Vö. még Róna-Tas András, A kazár népnévről: NyK. LXXXIV, 1982, 349—80 és uő, Újabb adatok a kazár népnév történetéhez: NyK. LXXXV, 1983, 127—34.

Utalnunk kell itt arra is, hogy a kínai szövegek megemlékeznek a tulajdonképpeni kazárokról is. *Kiu T'ang-šu* CXCVIII. 14a szerint Perzsia (*Po-sï*) északon határos a türkök *k'o-sa* (kkín. *k'â-sât*), azaz *qasar* törzsével. A *Sin T'ang-šu*-ban hasonló rövid megjegyzés olvasható; eszerint Perzsia északról szomszédos a türkök (*t'u-kiüe*) *k'o-sa* (*qasar*) törzsével (CCXXI B 9a); Bizánc (*Fu-lin* = *Purum* : *Pῶμ*) északnyugaton határos a türkök (*t'u-kiüe*) *qasar* (*k'o-sa*) törzsével (CCXXI B 10b); *Ḫvārazm* (*Ho-siün*) északnyugaton határos a türkök (*t'u-kiüe*) *ho-sa* (*γât-sât*) törzsével. Ez utóbbi kínai átírás *γasar* alakot tükröz, ez nem a török alakra megy vissza, nem is hiba, hanem iráni (hvárezmi? szogd?) változat átírása. Vö. Chavannes, Documents 145; 256, 2. jegyz. Már Chavannes hangsúlyozta, hogy a kínaiak nem állottak közvetlen érintkezésben a kazárokkal, ebből következően a rájuk vonatkozó értesítések kerülő úton jutottak tudomásukra, nem mindig pontosan, sohasem kimerítően. Ez esetben ugyan van olyan hagyomány, amely szerint a kínai Tu Huan a Talasz menti csata során 751-ben arab fogságba esett, ahonnan csak 762-ben tért haza. Ezek szerint ő (de lehetséges, hogy egészen más személy) volna a kazárokról szóló információ forrása. Vö. P. Pelliot, Les artisans chinois à la capitale abbaside en 751—762: T'oung Pao XXVI, 1928—1929, 110 köv.

A kazár eredet kérdése máig megosztja a kutatókat. Közülük érdemes a következő hármat különös figyelemben részesíteni. A magyar őstörténeti irodalomban ma forgalomban levő nézetet Németh Gyula fogalmazta meg korábban megvitatott elemekből. Eszerint a kazár birodalom a Kaukázustól északra élő bolgárokból és a rájuk telepedett szabírokból alakult ki. Ezekhez járult volna a nyugati türk hódoltság korában nem jelentős számú türk elem (i. m. 204). Lényegében hasonló nézetet vall Czeglédy Károly is (AOH XI, 1960, 76 köv.). Véleménye szerint az alapréteget a szabír eredetű tulajdonképpeni kazárok alkották, ezekhez csapódtak a kaukázusi húnok Derbendtől északra.

Végül nála sem hiányzik az utólag érkezett nyugati türk elem, mely a voltaképpeni hatalmat képviselte.

Régi, többször megcáfolt s újra felelevenített nézet szerint az *akatir*, *akatzir* azonos volna a kazár névvel; vö. GOLDEN, Khazar Studies I, 53—5. A nem régen felfedezett ujgúr feliratokban előforduló *qdr qsr* szópárt KLJAŠTORNYJ (AOH XXXVI, 346) *Qadïr Qasar*-nak olvassa. RÓNA-TAS a szópár első tagját *qadïr*-nak értelmezi, és a Priskos-féle *Ἀκάτιρ*-ral próbálja azonosítani; a figyelemreméltó egyeztetésnek hangtani és kronológiai nehézségei vannak. MORAVCSIK (Byzantinoturcica I², 58—9) az *Ἀκάτιροι*-jal szemben az *Ἀκάτζιροι* olvasatot tartja helyesnek (javasolt etimológiája, az *ayaŭäri*, kétségtelenül téves, csakúgy, mint a HERZFELDtől felelevenített *aq-qasar* magyarázat is). A két ujgúr felirat felfedezése sajátos aktualitást kölcsönzött DUNLOP (Khazars 34—40) elméletének. Szerinte ugyanis a Bizánc és Khvárezm szomszédságában élő kazárok az ujgúrok leszármazottai, hivatkozván az ujgúrok (pontosabban a *toquz oγuz*-ok) hatodik törzsére. (Kínai forrásokból származó adatai kifogástalanok, felhasználásukban ugyanis HALOUN szakértő tanácsait követte.) A magyarázat gerince az a gyökereket eresztett régi tévedés, amely az urógokat (ogurokat) az ujgúrokhoz próbálja kapcsolni. Igaz, DUNLOP saját elméletével szemben is fenntartással él, az azonosításnak ugyanis komoly nyelvi akadálya van, minthogy a kazárok csuvasos típusú nyelvet beszéltek, az ujgúrok pedig köztörököt.

Inkább csak legendás hagyományt követünk, amikor a kazár birodalom megalakulását a VI. században (560 körül) keressük. Szintén csak feltevés, igaz, olyan feltevés, melyet számos körülmény támogat, hogy a VII. század közepén (642 után) a Maiotis menti onogur birodalom a kazárok csapásai alatt bomlik fel, s jelentős része e népnek nyugatra vándorol. Máig tisztázatlan azonban az a kérdés, hogy a volgai bolgárok a megszűnt onogur birodalom visszamaradt elemeiből, avagy a kazárokkal egy időben érkező törzsekből alakult-e ki. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a volgai bolgárok szürke szereplői a térségnek egészen a kazár birodalom meggyengüléséig, ill. bukásáig.

A kazárok eredetét vitató egyéb elméletekről l. DUNLOP, Khazars 3—33 és GOLDEN, Khazar Studies I, 36—7.

A kazárok külső kapcsolatait vizsgálva mindenképpen számolnunk kell a nyugati türkökkel, természetesen lefejtve azokat a túlzásokat, melyek e tekintetben különösen nálunk jelentkeztek. Nincsen nyomós ok, amelynek alapján a kazár birodalom kialakításában a nyugati türkök támogatását vagy éppen kezdeményezését kellene keresnünk. A kazárokat baráti, bizonyos időben függő viszony fűzte a nyugati türkökhöz. Ez a függő viszony alkalmasint az erőskezű Tardu és talán Tun yabγu idejében elég szoros lehetett. Nem véletlen, hogy a nyugati türk és a bizánci követségek éppen ezekben az időkben kazár területen át közlekedtek. A VIII. század közepén azonban már semmi esetre sem beszélhetünk „türk-kazár" népről; 627-ben a türkökhöz való tartozás nem

jelenthetett valami sokat: az utolsó jelentős nyugati türk fejedelmet, Tun yabγu-t 630-ban meggyilkolták. (Másként MARQUART, Streifzüge 47, 498; NÉMETH, i. m. 200 és 202.) A türk és a kazár dinasztia állítólagos rokonságáról l. Z. V. TOGAN, IF 268—71; annak elutasításáról l. MINORSKY, Ḥudūd LXVIII—LXX.

A bizánciak kapcsolatai a nyugati türkökkel már Tardu idejében véget értek, ez utóbbiak helyére a türk hatalom meggyengülése után a kazárok léptek.

A bizánci—kazár kapcsolatok meglehetősen régiek. Első nevezetes emléke még a nyugati türk időkbe nyúlik. Ziebel (*Ζιέβηλ*) jelentős kazár sereget bocsát Herakleios bizánci császár rendelkezésére 626-ban a harmadik perzsák elleni hadjáratához. A nevezetes eseményre vonatkozó bizánci, grúz, örmény források ellentmondásos értesítései körül máig tart a vita. Vö. GROUSSET, The Empire 179; MORAVCSIK, Byzantinoturcica II², 130—1; az ott közölt bibliográfiához l. még: DUNLOP, Khazars 28—9; GOLDEN, Khazar Studies I, 187—90, 218—9; A. BOMBACI, Qui était Jebu Xak'an?: Turcica II, 1970; CZEGLÉDY, Herakleios török szövetségesei: MNy. XLIX, 1953, 319—23.

A füves puszták új urainak megnőtt a tekintélye és befolyása Bizáncban.

Ismeretes, hogy a trónfosztott II. Justinianost (685—695) a bizánciak, csonkított orral, Krímbe száműzték. Ebben az időben a szomszédos krími területek már kazár kézen voltak. A száműzött császár átköltözött a krími gótok fővárosába, majd a kazár kagánhoz fordult. Az szívesen fogadta II. Justinianost, és feleségül adta hozzá saját testvérhúgát. III. Tiberios (698—705) kérésére azonban a kagán ellene fordult, s megbízta Balgitzist és Papatzest, hogy Justinianost tegyék el az útból. Az idejekorán értesült a készülő merényletről és elmenekült. Tervel bolgár fejedelem segítségével Konstantinápolyba ment, visszafoglalta trónját, elhozatta újszülött fiával együtt kazár feleségét, aki Theodora néven bizánci császárné lett (705). A kegyetlen zsarnok ellen azonban újra fellázadtak, s végül is megölték őt.

Az első kazár—bizánci fejedelmi házasságot rövidesen követte a második. V. Konstantinos (741—775) még 712-ben feleségül vette a kazár kagán leányát, *Čičäk*-et, ő lett a későbbi *Eiréné bazilissa*. Ebből a házasságból született IV. vagy Kazár Leó (775—780). Egyes bizánci szövegek szerint Leónak is kazár felesége lett volna (valójában athéni volt).

A kazár—bizánci kapcsolatokat kétségtelenül befolyásolták a közös ellenség, az arabok elleni harcok.

Arab szerzők szerint az első arab—kazár fegyveres érintkezésre 642-ben került sor, amikor az arabok megtámadták az akkori kazár fővárost, Balanǰart. Ezután vagy tíz évig folytak kisebb-nagyobb csatározások arabok és kazárok között a Kaukázus térségében. 652-ben ismét Balanǰar volt a tét. A megerősített főváros ellenállt, felmentő kazár lovasság megverte az ostromló arabokat, e harcok során az arab vezér is elesett.

A második arab—kazár háború (722—737) változatosabb története során előbb győzelmek és vereségek váltották egymást. A kazárok 722 táján 30 000 fős seregükkel súlyos csapást mértek az arabokra. Az arab vezér, Ǧarāḥ azonban újabb támadásra indult Derbend ellen. A kazárok jelentős sereggel, kagán fiának, *Barčïq*-nak a vezetésével, felkészülten várták megerősített helyeiken (Ḥamzīn és Tarγu) az ellenséget. Az arabok mégis elfoglalták a kazár állásokat, elkeseredett küzdelem árán birtokba vették Balanǰart is; a város kazár védője Semenderbe menekült. Ǧarrāḥ Semender közeléből visszafordult, s csak a következő évben (725) kezdett újabb hadjáratba. Előbb az alánok ellen indult, mielőtt azonban döntő fordulatra kerülhetett volna sor, az új kalifa visszahívta és helyére Maslamahot állította.

Maslamah, a legendás hírű arab vezér 727-ben elfoglalta Dariel szorosát. Kezdeti sikerek után őt is visszahívta a kalifa. A Kaukázusban újra megjelent Ǧarrāḥ, aki a Dariel szoroson keresztül az új főváros, Sarïγšïn ellen vonult, döntő eredményt azonban nem sikerült elérnie. 730-ban megint fellángoltak a harcok a kazárok és az arabok között. A kagán fiának, *Barčïq*-nak a vezetése mellett valami 300 000 főnyi kazár sereg indult a Dariel szoroson keresztül Ǧarrāḥ ellen. Az elkeseredett küzdelem harmadik napján az arabok döntő vereséget szenvedtek. Ǧarrāḥ elesett, asszonyai, gyerekei kazár fogságba kerültek. A kazárok éltek sikeres helyzetükkel, s a megfutamodott ellenség üldözése közben Moszult is megközelítették. Talán ekkor érte el csúcspontját a kazár katonai hatalom, amely hanyatlása idején már csak idegen zsoldosokkal próbált védekezni.

Az arabok nem nyugodtak bele vereségükbe. A kazárok elleni harc irányítását Sa'id vette kézbe, egymás után elért apró-cseprő sikereit az arab hagyomány erősen felnagyította. Utána megint Maslamah irányította a kazárok elleni harcokat. Átkelve a Derbenden, kazár területre vezette seregeit, nagyobb nehézségek nélkül eljutott Semenderig.

A kaukázusi arab sereg élére ekkor új vezér került Marwān személyében (732). A hagyományosnak mondható helyi háborúskodás után 737-ben kezdte meg a kazárok elleni döntő hadjáratot. Hatalmasra duzzasztott seregeivel váratlanul átkelt Dariel és Derbend szorosain. Az ellenállhatatlan nyomás elől a kazár kagán észak felé menekült. Nyomában az arab seregek végigpusztították a burtaszok földjét. A kagánt a Volgán átkelt arabok utólérték. A várt döntő csapás helyett az arab vezér tárgyalni kezdett. Szorongatott helyzetében a kazár kagán engedett Marwān követelésének és áttért az iszlámra. Erre az arab seregek kivonultak Kazáriából. Ez 737-ben történt.

Az arabok nem zaklatták többé a kazárokat. A kagán meddig ragaszkodott a rákényszerített Iszlám törvényeihez? A források e tekintetben némák, némaságukból joggal következtethetünk arra, hogy a karddal terjesztett új vallás nem vert mélyebb gyökereket náluk. A kazárok államuk létét fenyegető katasztrófát mindenesetre túlélték, s új erőre kaptak, valami száz évig még

övék maradt a szó a steppei népek sorsának irányításában. Vö. Grousset, The Empire 179—82; Dunlop, Khazars 41—87; Artamonov, Istorija chazar 202—32; Pljetnjowa, Die Chasaren 63—75; Golden, Khazar Studies I, 62—7.

A VII—X. század nagy nomád birodalma Kazária. Határa délen a Kaukázus, keleten a Volga, torkolatától fel, észak felé, úgy a mai Kazán tájáig, nyugaton a Pontus északkeleti partvidékének bizonyos részei, sőt a IX—X. század mezsgyéjén hozzátartozott Kiev is. Ez az a terület, ahová a mondott időben a nomád vagy félnomád életet élő magyar nép sorsa, története is kötődött. Maradt-e a magyar népnek kitapintható nyoma, emléke a Kazár birodalomban? Úgy látszik, maradt.

Ezúttal nem kell puszta feltevésekre szorítkoznunk. Legfőbb forrásunk Konstantinos Porphyrogennetos „De administrando imperio" c. munkája. E műből kiderül, hogy a magyarok és a kazárok közt szoros kapcsolat állott fenn. Konstantinos szerint „a magyarok együtt laktak (*συνῴκησαν*) a kazárokkal három esztendeig, s minden háborúban együtt harcoltak a kazárokkal". Tartalmi okokból többen eltértek a görög szöveg betű szerinti értelmezésétől és 200, ill. 300 esztendőre tették a kazár-magyar együttélés idejét.

A 945 tájáról való feljegyzés a Bizáncba látogató Bulcsu és Termacsu útján ugyan friss értesítéseket is tartalmaz, lényegében azonban a magyarok honfoglalás előtti viselt dolgairól, kazár kapcsolatairól szól. Bizonyos, hogy az értesítés a kapcsolatoknak utolsó fázisát eleveníti fel, annak az időpontnak az eseményeiről beszél, amely a magyaroknak a kazároktól való elszakadását közvetlenül megelőzte és követte.

Az értesítés szövege arra enged következtetni, hogy a magyarokat függő viszony fűzte a kazárokhoz, ennek az időtartama valóban nem lehetett három esztendő, hanem annál lényegesen több. Jellemző erre a viszonyra, hogy a kagán Levedinek nemes kazár nőt (nem a lányát, nem a testvérhúgát) adott feleségül „nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön" Kazária szomszédságából a magyarok a besenyő támadás következtében kénytelenek voltak elköltözni. Kevés idő múltán a kagán magához hívatta Levedit, akivel közölte, hogy a magyarok fejedelmévé kívánja őt emelni, hogy „engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak". Levedi, elhárítva az ajánlatot, maga helyett Álmost, vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta fejedelemnek. A kagán ezzel egyetértett, és kazár megbízottak kíséretében elbocsátotta Levedit, s azok otthon megbeszélték Árpád fejedelemmé választását; „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tették".

Ennél régebbi időre utal az, amit Konstantin a kabarokról mond. A kazároknál, feltehetőleg a IX. század elején lázadás tört ki: a lázadást leverték, de három lázadó kazár törzs elmenekült, és a magyaroknál talált menedéket. Ezeket kabaroknak nevezték. Egy főnökük volt, s mivel igen bátrak és erősek voltak, a harcban elöljártak, a magyarok befogadták maguk közé, s megtették a velük nyolcra szaporodott törzsek közül az elsőnek.

A törzsszövetségen belül nyelvi symbiozis alakult ki. Konstantinos ezt mondja: *τὴν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς τοῖς Τούρκοις ἐδίδαξαν καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὴν αὐτὴν διάλεκτον ἔχουσιν δὲ καὶ τὴν τῶν Τούρκων ἑτέραν γλώσσαν* "[a kabarok] a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket [= magyarokat], és mostanáig használják ezt a [= kazár] nyelvet, de tudják a türkök [= magyarok] másik [MORAVCSIKnál sajtóhibából mások] nyelvét is." Ezt a szövegrészt NÉMETH GYULA (i. m. 279—80) nem pontosan értékeli, mikor ezt írja: „(a kazárok) nyelve kisebb-nagyobb mértékben szintén ismeretes volt a magyarok közt." Aligha tükrözi híven a valóságot ez a vélemény, ha meggondoljuk, hogy a kabarok a honfoglalás előtt vagy száz évvel már a magyarokkal tartottak, és hogy a kazár nyelvet — a magyar mellett — a kabarok még a X. század közepén a mai hazában is beszélték.

De mást is jelent Konstantinos híradása, jelenti azt, hogy a nyolc törzs közül egyedül a kabarok beszéltek törökül: ezért nem törökösödtek el a magyarok, s ezért magyarosodtak el a kazár nyelvű kabarok.

A kazár—magyar kapcsolat mindenesetre több volt, mint múló pillanat. Három esztendőből aligha telt volna arra, hogy a magyarok átvegyék a kazár kettős királyságot, s hogy törzsi szervezetükben igazodni próbáljanak a kazár modellhez.

A magyarok elszakadása a kazároktól, nyugat felé vonulásuk új haza keresésére, Kazária katasztrofális meggyengülésének volt az előjele.

11. *Berszilek*

Bersil török törzsnek, esetleg (hosszabb-rövidebb ideig) törzsszövetségnek volt a neve. Tanulságos a példája, mert a vizsgált térben és időben többször esik róla szó olyan népekkel kapcsolatban, melyek különös érdeklődésünkre tarthatnak számot.

A figyelmet legújabban a terchi felirat irányította erre a népre, a feliratos kő keleti oldalán, a 17. sorban olvassuk: $q^{a}d^{ï}r\ q^{a}s^{a}r\ b^{ä}di\ b^{ä}rs^{i}l\ ^{a}yt^{a}z$ (?) $o\gamma^{u}z$. KLJAŠTORNYJ a helyet így fordítja: „Qadïr Qasar and Bädi Bärsil, the glorious (?) Oγuz" (The Terkhin Inscription: AOH XXXVI, 345). Az idézett hely 2., 4., 6. szava világosan népnév, az előttük levők lehetnek jelzők (ilyen pl. $q^{a}n\ ^{a}zuq\ o\gamma^{u}z\ bod^{u}n$ „the weary Oγuz people", 10. sor), de lehetnek népnevek is: e kérdés tisztázása későbbi gond.

A *qasar* közeli szomszédságában előforduló *bärsil* régóta ismeretes a bizánci forrásokból: Theophylaktos Symokattés a VI. századból említi mint hún népet, *barselt* (*Βαρσήλτ*) alakban, ahol a szóvégi *t* egy ismeretlen közvetítő nyelv (többes szám?) toldaléka lehet. Hasonló képződmény Zakharias rhétor *barsilq* adata (MORAVCSIK, Byzantinoturcica II², 87; a fenntartással említett, MARQUARTtól származó *Bar-čöl* nem ide tartozik).

Az ujgúr feliratokban és a bizánci szövegben *bärsil* egyazon népet jelöli, annak két ágát; közülük az egyik az Uráltól keletre, a másik nyugatra élt. Figyelembe véve a nomádok kelet—nyugati irányú vándorlását, az eset nem tartozik a ritkaságok közé. Ilyen a kazárok, besenyők, úzok stb. vándorlása: egy részük az Uráltól nyugatra vonult, a másik meg még a keleti részeken maradt.

Jelen esetben a keleti ágra utal a tibeti felderítő jelentés *par-sil* adata is (vö. BACOT, Reconnaissance 19); CLAUSON (Journ. As. 1957, 18) szintén foglalkozott e névvel, melyet PELLIOT már azonosított a bizánci *Barselt*-tel. A tibeti szöveg felsorolja a *'Bug-čhor* türkjeinek tizenkét törzsét (*drugu 'bug-čhor sde bču gñis mčhiste*; 8. sor). CLAUSON követve PULLEYBLANK útmutatásait, megpróbálta a *par-sil*-t a keleti türkök tizenkét törzse közül az egyikkel azonosítani. A törzsnevek kínai listája ugyan nem maradt fenn, de azok (részben) megtalálhatók a 630-ban kezdődő kínai hódoltság során felállított közigazgatási körzetek nevei közt. Közülük hetet CLAUSON megpróbált azonosítani a tibeti jegyzék törzsneveivel; egyeztetései nem mindig meggyőzőek.

A tib. *Par-sil*-t CLAUSON egybevetette (PULLEYBLANK munkájára támaszkodva) a kínai források következő két adatával: *pi-šï* (kkín. *pjię-śię̆t*) és *pei-šï* (kkín. *pię̆t-śię̆t*). A kínai átírások eredeti *pi(r)šil*, ill. *peršil* alakokra utalhatnak, azzal, hogy az első és a második szótag végén a mássalhangzó bizonytalan, és az eddig ismert adatok *s*-ével szemben az *š* magyarázatra szorul. Magyarázatra szorul az is: hogyan került egy ennyire nyugati törzs ennyire keletre a VIII. században?

JACHONTOV (AOH XXXVI, 348) észrevette azt is, hogy a *pi-ši* törzs — a *T'ung-t'ien* szerint — a karlukokkal együtt egy öt törzsből álló alakulat részeként 627—641 közt a nyugati türk birodalomban a *Si-čou* és a *Talasz* folyó közt él. Ez utóbbi adathoz kapcsolódik CHAVANNES (Documents 62, 2. jegyz.) megjegyzése, amely szerint a nyugati türk *A-šï-na Ho-lu* 650—655 között fellázadt öt törzsével, nevezetesen a *čigil* (*Č'u-yüe*), *čomul* (*Č'u-mi*), *Ku-su* (?), *qarluq* (*Ko-lo-lu*) és a *pei-šï* törzzsel; végigpusztította *T'ing* körzetét, elfoglalta az *Altaj*-vidéket és *Bar-köl* környékét. A kínai császár megfenyítésével *Küngüt* (*Kung-yüe*) körzet (eredetileg törzs) parancsnokát bízta meg. A kérdéses törzsnév itt *pe[r]šil*-nek hangozhatott.

A kínai adatok körül jelentkező (nem kiküszöbölhetetlen) akadályok ellenére sem kétséges, hogy a *bärsil* törzsnek volt egy ága, amely az Uráltól keletre nomadizált, az ujgúr feliratok és a tibeti szöveg ezt világosan bizonyítják. De volt ennek a törzsnek egy Uráltól nyugatra élő ága is, amelynek kazár kapcsolatai közismertek; közük volt az alánokhoz és a bolgárokhoz is.

A *bersil* nép nevét viselte a *Berzilia* (*Βερζιλία*, Theophanes), *Bersilia* (*Βερσιλία*, Nikephoros) földrajzi terület. A bolgár-kazár eredetmonda szerint innen indultak útnak a birodalomalapító kazárok.

Vö. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II², 87, 89; MARQUART, Chronologie 87 és Streifzüge 491; HENNING: BSOAS XIV, 1954, 504; ARTAMONOV, Istorija chazar 139; DUNLOP, Khazars 42, 43.

A honfoglalás előtt a magyarok is érintkezésbe kerültek ezzel a törzzsel, legalább annak valamely részével. Együtt jöttek az új hazába, mint azt *Bercel* helyneveink bizonyítják; vö. Kiss Lajos, FöldrNEtSz. 103: Török Sándor: Száz. 116, 1982, 1025.

A *Bärsil* ~ *Bersel* ~ *Bercel* nevet viselő népelemet valamelyik kabar törzs hozhatta magával.

12. *Besenyők*

Törökök voltak ők is, de a törökségnek nem abból az ágából eredtek, mint a türkök, oguzok, ujgúrok, vagy éppen a bolgárok és a kazárok; legközelebbi atyafiságban a később színre lépő kipcsakokkal, köztük a kúnokkal állottak.

Az ő eredetük is ködbe vész, csak annyi bizonyos, hogy ők is keletről kerültek az Urál innenső oldalára. Az Uráltól keletre élő besenyőkről megemlékezik a törökből tibetire fordított, északi népeknél végzett felderítésről beszámoló jelentés is. Eszerint a besenyőknek (*be-ča-nag*) ötezer lovasuk van, és a *hor* néppel háborúskodnak; vö. Bacot, Reconnaissance 7, 11 (79—80. sor).

A besenyők nyugati ágáról Konstantinos tudósít. Szerinte ez a nép korábban a Volga (Ἀτήλ) és az Urál (Γεήχ) folyók mentén lakott, de ötven évvel (945 előtt) korábban a kazárok és az úzok régi lakóhelyükről kiűzték őket. A besenyők (Πατζινακῖται) új szállásterületet keresvén rázúdultak a turkokra (magyarokra), és elfoglalták azok földjét. Konstantinostól arról is értesülünk, hogy a besenyők egy része ottmaradt régi helyén, együtt az úzokkal; ezeket a besenyőket ruházatukról meg lehetett ismerni, mert térdig érő ruhát viseltek, s ujjuk válltól le volt vágva (ezzel jelezték, hogy övéiktől elszakadtak).

Mint említettük, a besenyőkre vonatkozó kronológia nem kifogástalan, a *savartoi asphaloi* néven említett magyarok kettészakadása zavaros, ellentmondásos. A kangar-besenyők támadását általában lényegesen korábbra teszik, egyesek legalább évtizedekkel korábbi időpontra gondolnak, mások meg éppen a VIII. század eseményei közé sorolják ezt a támadást.

Aligha alaptalan az a feltevés, hogy a magyarokat két, különböző időben bekövetkezett besenyő támadás kényszerítette új haza keresésére. Először Levédiából űzték volna ki őket a besenyők (ezt valójában nehéz összeegyeztetni a kangar támadással), másodszor pedig újabb kemény besenyő támadás következtében kellett elhagyniok Etelközt.

Levédia, mint mondottuk, anakronisztikus elnevezés egy nagyobb terület meghatározására, különösen, ha hosszabb időt veszünk tekintetbe. Az elnevezést a magyarok nem ismerték, csak Konstantinos szóhasználatából került az őstörténeti kutatások terminológiájába. E szokatlan névvel jelzett terület azonban történeti realitást takar: a Maiotis környéke, a *patria Onogoria* a Kazár birodalom nyugati nyúlványa: minden jel arra mutat, hogy ezen a területen éltek a magyar ősök, kazár függésben, nem Levedi idejében, de jóval korábban.

A besenyők régi történetéről csak gyér adatokkal rendelkezünk, amelyekre nem is mindig könnyű biztonsággal rögzíteni térben és időben. Konstantinosnak köszönhetjük azokat az értesítéseket, amelyek a besenyők történetére némi fényt derítenek abból a korból, amikor Etelközből elűzték a magyarokat és a helyükre telepedtek.

E feljegyzésekből kiderül, hogy az erős és erőszakos besenyőktől minden szomszédos nép tartott (még Bizánc is), s mindent elkövetett annak érdekében, hogy konfliktusok nélkül, békében érintkezzék a veszedelmes szomszéddal. A rószok is ápolták a velük való békés kapcsolatokat, többek közt azért is, mert tőlük vásárolták a szarvasmarhákat, lovakat és birkákat. A Dnyeper sellőin biztonságosan csak akkor tudtak közlekedni, ha a besenyők nem ütöttek rajtuk hajózás közben (Moravcsik, 48—51: § 2). A bizánci főség alatt álló khersoniak is igyekeztek jó kapcsolatot tartani a besenyőkkel, akik különben szívesen kötöttek velük megállapodásokat, s előre kialkudott bérért különböző szolgálatokat végeztek számukra. A besenyők a khersoniaktól ily módon szereztek maguknak selyemszövetet, szalagot, brokátot, aranyszegélyt, borsot, skarlát párthus bőrt (*οἷον βλαττία, πραν̃δία, χαρέρια, σημέντα, πέπερι, δερμάτια ἀληθενὰ Πάρθικα;* Moravcsik, i. m. 52—3, § 6).

Az egykori Etelközben a besenyőknek nyolc törzsük, ill. tartományuk volt. Sajátságos módon a császár a nyolc törzs főnökeinek a nevét csak abból az időből közli, amikor a régi hazában még ők irányították a törzseket, egészen halálukig. Etelközben nem az ő fiaik és testvéreik álltak a törzsek élére, hanem unokatestvéreik. E besenyő szokásnak az volt a célja, hogy a hatalom ne ragadjon meg a nemzetség egyetlen ágában. Idegen nemzetség tagja nem kerülhetett a fejedelmek sorába. A nyolc törzs (tartomány) negyven részre oszlott, kisebb tisztségviselők vezetése mellett.

A nyolc besenyő törzs közül négy a Dnyeperen túl telepedett le, a keletibb részek felé, Úzia, Kazária, Alánia és Kherson felé. A másik négy törzs a Dnyeper innenső oldalán szállt meg, nyugatibb és északibb részek felé. Közelükben volt Bulgária, Turkia (a magyarok földje), Rószia, az azoknak adókötelés egyéb törzsek és szláv népek. A szomszédoktól való távolságuk a következő volt: Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út, Mordiától tíz napi út, Turkiától négy napi út, Rósziától egy napi út, Bulgáriától félnapi út, Khersonhoz nagyon közel voltak, Bosporoshoz még közelebb.

A besenyők földjén, a Dnyesztertől délre, a Bulgária felé eső részeken az átkelőhelyeknél hat romos erőd volt található; Konstantinos közli besenyő nevüket is: a hat erőd környékén templomi maradványokat is lehet látni.

A *kangar* (Κάγγαρ) nevet még az etelközi besenyők is használták, de csak az első három törzsre vonatkoztatták, ezek a „többieknél vitézebbek és nemesebbek" (*ἀνδρειότεροι καὶ εὐγενέστεροι τῶν λοιπῶν*), mert ezt jelenti a *kangar* elnevezés" (Moravcsik, i.m. 166—71; Konstantinos szövegének idézőjelbe foglalt részei az ő fordítását tartalmazzák.)

A besenyők etelközi megszállását figyelemreméltó tanulmányban elemezte GYÖRFFY GYÖRGY (Sur la question de l'établissement des Pétchénegues en Europe: AOH XXV, 1972, 283–92). A gondolatébresztő tanulmányt érdekes térkép zárja. A Dnyepertől nyugatra megtelepedett négy törzset GYÖRFFY ingadozás nélkül helyezi el a Dnyeper nyugati, a Dnyeszter keleti, a Prut nyugati és az Al-Duna északi partján; a másik négy törzs szálláshelyét megközelítő pontossággal jelzi. Nem vitás, hogy az Etelköz már a magyarok idejében elérte az Al-Dunát.

13. *Oguzok*

A mohamedán szerzőknél *ġuzz* a nevük, a bizánciaknál *úz*; ez utóbbi honosodott meg nálunk is őstörténeti kutatásainkban. Az *úz* török nyelvjárási formája a jól ismert *oγuz*-nak: fentebb már szóltunk róluk, több ízben is.

Az Uráltól keletre élő jelentős török törzsszövetség része, olykor formálója. Hosszú ideig a régi szálláshelyek környékén, majd attól keletre alakította ki kisebb-nagyobb nomád birodalmát. Később jelentős alakulatai dél felé fordultak, ahonnan mint szeldzsukok, röviddel rá mint oszmán-törökök Kis-Ázsiát kerítették hatalmukba.

Ennek az erős, nyugtalanul új legelőket kereső népi alakulatnak egyik ága, az úz választotta a népvándorlás kelet—nyugati útját. A vándorlást megindító lökést egy másik nomád néptől kapta, egyesek szerint a karlukoktól. Meglehetősen későn, úgy a IX. század dereka táján jelentek meg az Uráltól nyugatra. Megjelenésük után a kazárok szövetségében rávetették magukat a besenyőkre, elűzték őket régi legelőikről.

Az úzokat nem követte vándorlásukban az oguzok fő árama, kissé magukra maradva törtek utat s biztosították életüket, csakúgy, mint többi nomád szomszédjuk.

A magyarok nyugatra való vándorlásának végső soron ők voltak az elindítói, de a magyar honfoglalást megelőző időkben nem kerültek a magyarokkal közvetlen érintkezésbe; ebben az időben csak a besenyőkkel, kazárokkal való viaskodásaikról hallani.

C) HONFOGLALÁS UTÁN

14. *A honfoglalás után, a tatárjárás előtt*

A honfoglalással a magyar nép kiszakadt az Uráltól nyugatra élő lovas nomádok világából. Vonzása azonban nem szűnt meg egy csapásra, hiszen magával hozta a kabarok három törzsét, és még vagy száz esztendőbe került, mire az ő kazár idiómájuk elsüllyedt a magyar nyelv tengerében. És magukkal hozták régi életmódjukat. A magyar nép keleti kapcsolatai nem értek véget a ke-

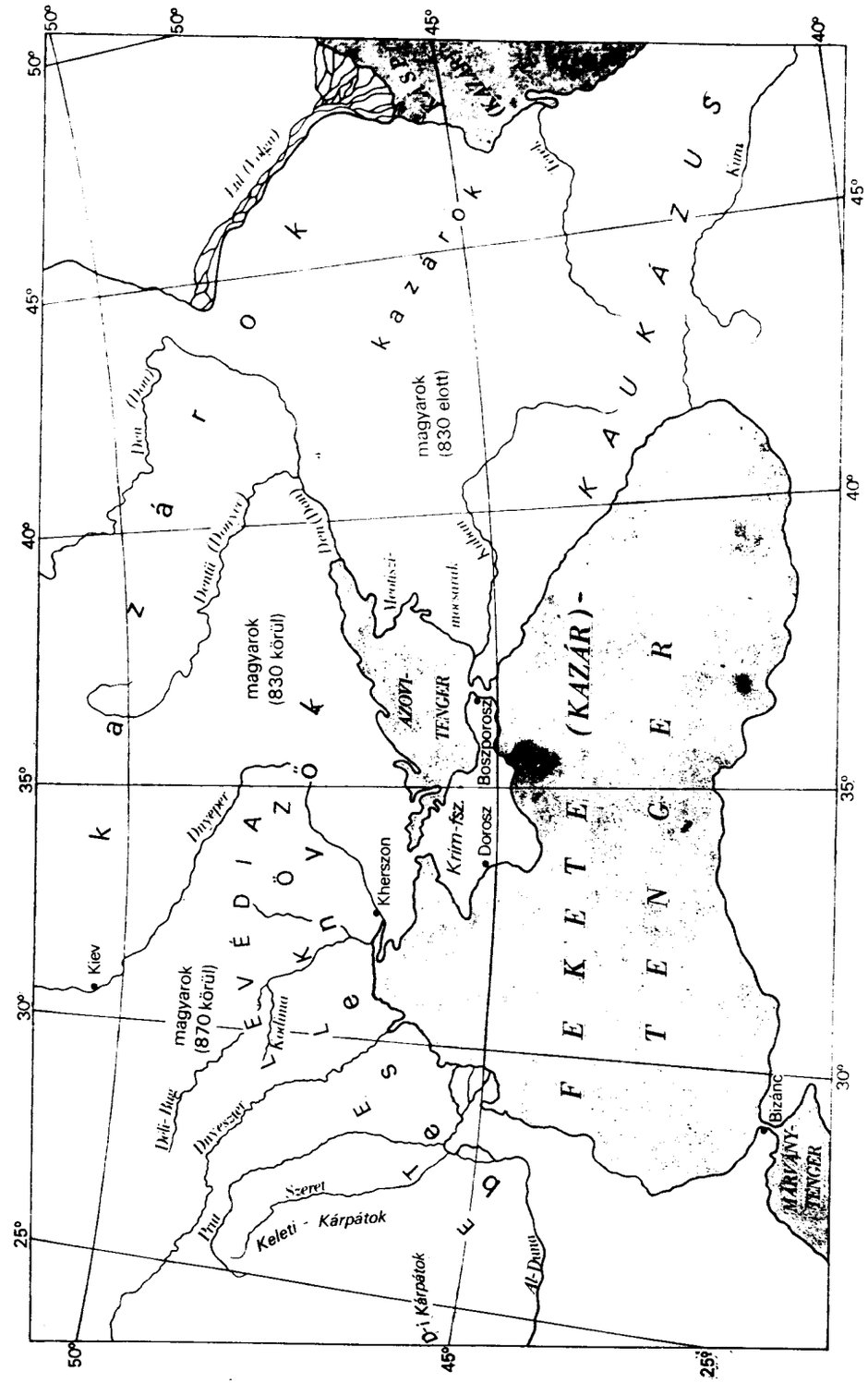

1. ábra. Magyarok a IX. században

reszténység felvételével, az államalapítással sem; csak mostmár másfajta török népekkel és nyelvekkel kellett érintkezésbe lépnie.

A honfoglalást követő három évszázadból (X—XII.) a magyar nép kettőt európai módra megszervezett államban töltött el. Az ebből az időből való keleti események már egy távoli világ egyre nehezebben értett üzeneteivé váltak.

Szempontunkból azonban továbbra sem közömbös, hogy mi történt az egykori barátokkal és ellenségekkel. Mi lett a kazárok további sorsa? Főleg első évszázaduk tartalmazhat jelentős értesítéseket, elkésett híradások alapján fény derülhet a korábbi idők magyar vonatkozásainak néhány homályos pontjára. Az egykori ádáz ellenségek, a besenyők, az úzok végül is a magyarokhoz jöttek bebocsátást kérni, nyugalmat, biztonságot keresni.

A nyugalom, a biztonság nem tartott örökké. Az eurázsiai steppén végig-záguldó mongol áradat, a tatárjárás, úgy látszott, mindent elsöpör. És valóban, a mongol hódítás tökéletesen megváltoztatta Kelet-Európa és Ázsia politikai, etnikai arculatát.

A vihar elültével új problémákkal kellett szembenézni. Új török népek sodródtak nyugatra, köztük azok is, melyek nyelvünk régi török elemei utolsó szakaszának az anyagát szolgáltatták.

15. *A Kazár birodalom bukása*

Mint ismeretes, kazár közreműködéssel az úzok előzték a besenyőket, azok a magyarokat. A helyzet kedvezőtlenre fordult kazár szempontból is: elvesztették a magyarokat, akik magukkal vitték a kabarokat, a kazárok ezen kívül elvesztették korábbi területeik egy részét is. Mindehhez járult, hogy feltűnt egy új nép, a *rósz*, az orosz, amely egyre növekvő veszedelmet jelentett a számukra. Az orosz 885-ben egyesítette a szláv törzseket.

Az első érzékeny csapás nyugaton érte a kazárokat: 930 táján Igor elfoglalta Kievet, mely kazár katonai táborból lakott hellyé fejlődött; az itt tál orozó onogur zsoldosok élére hvárezmi parancsnokot állítottak a kazárok. A város 960-ban már a Kievi fejedelemség székhelye.

A keleti részeken sem késtek megjelenésükkel az oroszok. A IX. század második felétől kezdve tűnnek fel a Volgánál, hogy azon végighajózva, keresztül a kazár fővároson, a Káspi-tenger keleti partvidékének mohamedán népeivel kereskedjenek. A kazárok eleinte nem gördítettek akadályt az orosz kereskedők útjába, ellenkezőleg, hiszen a szívesen látott idegenektől tizedet szedhettek az átmenő forgalom után.

Az oroszok azonban 870-től kezdve támadásokat kezdtek intézni a Káspi-tenger kikötői ellen. Az első sikertelen kísérlet után támadásukat újult erővel rövidesen (910 körül) megismételték. Az eredménytelen rajtaütéseket újabbak követték, több esetben (912, 914) megnyerték a kagán hallgatólagos támogatását is. A Káspi-tenger környékén lakó mohamedánok ellen mind sűrűbben

ismétlődő orosz támadásokkal szemben a kazár birodalom mohamedán lakossága, nem utolsósorban a kagán nagyszámú mohamedán testőrsége, egyre barátságtalanabb magatartást kezdett tanúsítani. A kagán végül is kénytelen volt megtiltani az oroszoknak a vízi utak további használatát.

A válasz nem késett soká. Jelentős orosz sereg élén Svjatoslav 965-ben nagyszabású hadjáratot indított. A kazárok katasztrofális vereséget szenvedtek. Elesett Šarkel, a Don menti erősség, elesett a főváros, el a többi megerősített hely. Gyakorlatilag megszűnt a Kazár birodalom önálló állami léte.

A súlyos csapás után a kazároknak szinte nyomuk veszett. A róluk korábban bőbeszédűen beszámoló források elhallgattak. Az itt-ott mégis felbukkanó szórványos adatokból lehetetlen többé összefüggő képet alkotni. A meggyérült forrásokban szó esik arról, hogy a fővárosból elmenekült lakosság a harcok múltával visszaköltözött az elhagyott, kifosztott otthonokba; nem lehet azonban tudni, hogy a visszaköltözők valóban kazárok voltak-e, vagy idegen kereskedők. Mintha a perifériákra szorultak volna a kazárok. Van ugyanis forrás, mely arra utal, hogy a kazárok egy része a Kaukázusba húzódott. Van értesítés, mely a Krím környékén emleget kazárokat. Ezek a krími kazárok egyébként bővebben is hallatnak magukról: 1016-ban az oroszok II. Basileios (976—1025) bizánci császár hajóhadának a támogatásával megsemmisítő csapást mértek a maradék krími kazárokra. Kései térképek még őrzik emléküket — *Ghazaria* névvel — olyan időkben, amikor ott hírmondónak sem akadt többé kazár. E megkésett híradás valahogy emlékeztet a *patria Onogoria* kartográfiai feltűnésére.

A XI. század közepétől kezdve nem esik többé szó a kazárokról. Hová tűntek? Nem példátlan az olyan nagy nomád népek tündöklése és bukása, mint amilyen a kazár volt. Nyilván itt is az történt, mint a többi hasonló sorsú nomád néppel: kisebb egységekre bomlott, más népekhez, törzsekhez csatlakozott, s nevét vesztve a választott közösségbe beolvadt, vagy talán fel nem ismert leszármazottaik máig élnek valahol.

A magyar őstörténet szempontjából érdemes az eddiginél nagyobb figyelmet szentelni annak a kérdésnek, hogy mint oldódott fel a török etnikumban a hatalma vesztett kazár nép. Érdemes a korábbinál jobban ügyelni a honfoglalást követő idők mindinkább halványuló kazár nyomaira.

A magyar honfoglalást követő idők kazár történetéről beszámoló források számos olyan értesítést is tartalmaznak, amelyek a korábbi kazár—magyar kapcsolatok szempontjából nem közömbösek. Végső soron figyelmet érdemel minden olyan információ, amely a magyaroknak a kazár birodalomból való kiválását megelőző időből származik, s amely ennek az országnak és népeinek akkori viszonyaira fényt deríthet.

A kazárok kezdettől fogva számos népet, törzsi alakulatot hódoltattak. A mohamedán kútfők közül nem egy utal ezekre a hódoltatott népekre, hol csak a számukra, hol név szerinti listájukat is taglalják. Példaként csak a X. századi *Ḥudūd al-ʿālam*-ra emlékeztetnék. E gondatlan kompilációból származó lista

buktatóira már BARTHOLD utalt, majd fordítója és kommentátora, MINORSKY tárgyalta tévedéseit és ellentmondásait. Az indokolt kritikai állásfoglalás kisebb vihart kavart; e kompiláció hitelt valóban nem érdemlő konstrukcióit védelmébe vette Z. V. TOGAN, Völkerschaften des Chasarenreiches im neunten Jahrhundert: KCsA. III, 1940, 40—83. TOGAN pl. a Ḥudūd *vnndr* népét (Mas ʿūdī: *vlndr*) Kaukázusba, Vladikavkaz közelébe helyezi. Vö. MINORSKY, Ḥudūd², 1970, LXVIII—LXX és LXXX—LXXXII. Az itt szóban forgó mohamedán szerzők műveiben tárgyalt népek magyarázata a magyar őstörténet bizonyos kérdéseit közelről érinti. NÉMETH GYULA (HonfKial. 154 köv.) ezek alapján elemezte Levédia kérdését, a kaukázusi és baskíriai kapcsolatokat; érdemes volna a vizsgált forrásokat újra értelmezni.

A kazár történelem jellegzetes sajátságai közt szólnunk kell a kettős királyságról. A legfőbb kazár uralkodó, a hatalom nélküli szakrális király címe *kagán* [ḫ'q'n]. Ünnepélyes beiktatása során selyemzsinórral fojtogatták, s az akkor feltett kérdésre adott válaszból kikövetkeztetett évek számának elteltével királysága véget ér: a szakrális királyt, a „legfőbb döntőbírót" megölik. Ezt mondja a régibb, IX. századból származó hagyományra visszamenő változat (Iṣṭaḫrī). A X. századi hagyomány (Ibn Faḍlān) szerint a kagánt 40 évi uralkodás után ölik meg (TOGAN, IF 101 és 260). Ez a variáns aligha hiteles, hiszen abban az időben ennyi évet fojtogatás nélkül is kevesen értek meg. Vö. CZEGLÉDY, A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál): MNy. LXX, 1974, 11—7.

A valóságos hatalmat gyakorló király intézi az ügyeket békében és háborúban; címe a IX. századi hagyomány szerint *išad* (Gardēzīnél *ibšad*), a X. század hagyománya *bäg* vagy *yäläk* címet ismer. Megjegyzendő, a IX. és a X. század itt nem a kazár hagyomány korát jelöli, hanem a mohamedán forrásokét; valószínű azonban, hogy az eltérő hagyomány mögött eltérő kazár kronológia keresendő.

Az ügyvezető király [IF: ḫq'n bh] mögött következett rangban a [kndr ḫq'n], amögött meg a [ǰwšgr].

Ismeretes, hogy a honfoglalás előtt a magyaroknál is megvolt a kettős királyság intézménye. A szakrális király a *kündü* vagy *kende* címet viselte; nem nehéz mögötte felfedezni a kazár [kndr] mintaképet, mely nem *kender*-nek, nem is *köndür*-nek (ZAJĄCZKOWSKI), de *kündü*-nek olvasandó; vö. LIGETI: MNy. LXXV, 1979, 267—9 és MNyTK II, 463—5. A *yäläɣ* alakot, úgy látszik, kabarjaink őrizték meg, mégpedig csuvasos (*Jelő*) és köztörök (*Üllő*) formában egyaránt; vö. LIGETI: MNy. LXXV, 261—2 és MNyTK II, 457—8.

A mohamedán kútfők a kazár hagyomány kettősségét tükrözik akkor is, amikor a fővárost megnevezik. A Volga-delta nyugati partján fekvő város neve a régibb hagyomány szerint *Sarīγšīn*, arab értelmezése *al-Baiḍā'* 'Fehér (város)'; Z. V. TOGAN a világosan török eredetű nevet *Sarisin*-ra egyszerűsítve a későbbi orosz *Caricin* forrásának tartja; másként VASMER (REW III, 283), szerinte

Caricin < Царица, 1589 óta, ez a későbbi *Sztalingrád*, a mai *Volgográd*. A névnek a későbbi *Saqsin*-nal való azonosítása nem kevésbé kétes: ezt a magyarázatot — tévesen haplológiának tartva — vallja MINORSKY is (Ḥudūd² 453). A nyugati parton fekvő városrészt *Xanbaliɣ*-nak szokás nevezni; az olvasat bizonytalan, vö. GOLDEN, Khazar Studies I, 230—4; LIGETI: MNy. LXXX. 1984, 14 és ALingu. 31, 1981 (1984), 5—18. A későbbi mohamedán (kazár) hagyomány ugyane városrészeket *Ḫazarān*, *Itil* (*Atil*) néven ismeri; az utóbbiakról vö. GOLDEN, Khazar Studies I, 224—9. Van olyan magyarázat is, amely a volgai fővárost három részre tagolja.

A fővárost az arab támadások miatt helyezték veszélyeztetett fekvésű korábbi helyéről a Volga mellé. A kaukázusi fővárosként emlegetik egyes források *Balanǰar*-t (van, aki *Bälänǰär*-t olvas). Kétségtelen, hogy ez a szerepe korán megszűnt, mert kaukázusi fővárosként *Sämändär* (*Samandar* ?) szerepel. A két kazár városról l. GOLDEN, Khazar Studies I, 221—4; 234—7.

A kazár birodalom sikerei csúcsán szembe került a vallással, mint a hatalom jelképével, sőt a hódítás eszközével. Marwān 737-es hadjárata választ elé állította a kagánt: az iszlám vagy a kard, az az előbbit választotta. A kazár vezetésre kényszerített vallásnak nem lehetett olyan sikere, mint *Bögü qayan* manicheizmusának az ujgúr birodalomban volt. Kazár földön az iszlám az arab hódoltságot jelentette. Az arab seregek visszavonultak a Kaukázustól délre. Van olyan vélemény, hogy a kazár vezető réteg iszlamizálódása nem tartott tovább három évnél. Keleti szomszédságában azonban tartósan gyökeret vert az iszlám. A Káspi-tenger keleti partjain élő török és más népek mohamedánoknak vallották magukat, azok voltak Hvárezm vezetői és lakói is. Közülük bőven jutottak még a kazárokhoz is: a kazár főváros egyik felében mohamedánok laktak, a zsoldos hadsereg, a kagán testőrsége közülük verbuválódott. Végül a X. század elején Bulγār is befogadta és államvallás rangjára emelte az iszlámot.

A kereszténység a kazárok számára Bizáncot, bizánci függést jelentett. Mindazonáltal e téren is történt kísérlet. A valószínűleg kazár származású Photios patriarcha javaslatára III. Mikhael (842—867) elküldte Konstantint a kazárokhoz. Az 861-ben indult útnak, s ugyanabban az évben megérkezett Khersonba, ahol előbb a kazár nyelvet tanulmányozta, más hagyomány szerint héberrel és szamaritánussal foglalkozott. Onnan Itilbe, a fővárosba ment, majd a kagánt kereste fel, akivel a Káspi-tenger partján, alkalmasint Semenderben találkozott. A vallási disputa sikeres befejezése után valami kétszázan meg is tértek; a kereszténység további terjesztésére azonban komoly kísérlet nem történt.

Konstantin nevezetes útjáról többször is szó esett nálunk, mert Kherson környékén egy magyar lovas csapattal találkozott a szláv apostol. A hely és az időpont figyelemre méltó: Konstantin alkalmasint kalandozó magyar seregnek akadt az útjába, amely a szintén ott tartózkodó kazár csapattal egyetértésben járt valami alkalmi portyán. Vö. KIRÁLY PÉTER, A magyarok emlí-

tése a Konstantin-legendában: MNy. LXX, 1974, 1–11, 157—73; DUNLOP, Khazars 194–6; LIGETI: MNy. LXXXI, 16–7.

Ha nem adunk hitelt a legendáknak, máig homály fedi, mi indította a kazár vezető réteget arra, hogy a szomszédos keresztény és mohamedán területek kisebbségi, jórészt üldözött vallásához, a rabbinita judaizmushoz csatlakozzék, és azt államvallás rangjára emelje. A zsidó vallás felvételének időpontja bizonytalan. Van olyan vélemény, amely szerint ez 740 táján történt volna. Többen azonban úgy vélik, hogy ez az esemény Harun al-Rašīd idejében (786—809) következett be. TELEGDI ZSIGMOND még ennél is későbbi időpontra gondol, mert a kagán még 860 körül is ingadozott elhatározásában, hiszen ezért kerített sort a Konstantin közreműködésével rendezett nevezetes hittvitára. Nyilván helyes úton jár TELEGDI (286), amikor a zsidó vallás kazáriai megszilárdulását a 864 körüli időre teszi. Mindenesetre a kazár kagán 923-ban Itil nagy mecsetjének minaretjét leromboltatja, megtorlásul egy zsinagóga lerombolásáért. Hasonlóképpen megtorlással felel a kazár király a bizánci Romanos Lekapenos (920—944) zsidóüldözéseire. Bizánci és mohamedán területről menekülő zsidók a kazároknál biztos menedékre leltek.

Érdekes (ha nem is teljesen hiteles) az a híradás, amely szerint a krími kazár zsidók a birodalom bukása után, 986-ban felkeresték Vladimirt Kievben, hogy zsidó hitre térítsék.

A kazár judaizmus megszilárdulásával héber nyelvű kancellária alakult, annak egy érdekes autográf dokumentuma nem rég került elő. Egy perzsa kútfő arról értesít, hogy (a birodalom bukása után) zsidó kazár írástudók ismertek, és nyilván használták is, a cirill írást.

Végső soron a kazárok a nyugati törökség legműveltebb ágát képviselték. A teljes nomadizálásról aránylag korán áttértek a félnomád életmódra, ennek során decembertől márciusig téli szállásra húzódtak. A nomadizálás megkezdésekor azonban egyre nőtt azok száma, akik nem rendelkezvén nyájjal, helyben maradtak, és földműveléssel, kézművességgel tartották fenn magukat. Megerősített helyek, várak, városok alakulása tovább módosította a társadalmi viszonyokat. A kazárok szántóföldjeiről, szőlőskertjeiről megemlékeznek a mohamedán kútfők; különösen híres lehetett Szemender négyezer szőlőskertje (Ibn Ḥauqal: DUNLOP 242). Részletesen szólnak az adóba hozott fegyverekről (bizonyos kétélű kardokról), prémekről. Dicsérik a kazár föld mézét, viaszát. A kazár tulajdonviszonyokról, társadalmi rétegeződésről l. PLETNJOWA 38 köv.

16. *A volgai bolgárok*

A mohamedán források a bolgárok volgai ágáról csak a magyarok nyugatra való távozása utáni időkben kezdenek részletesebb értesítéseket közölni. A róluk szóló legrégibb ránk maradt tudósítás a 930 körül író Ibn Rustá-tól

származik, aki bőségesen merített Jaihānīből (920 k.). Ugyanabból a forrásból merítette anyagát, olykor Ibn Rustánál bővebben, a perzsa Gardēzī (1050 k.).

Vö. KUUN GÉZA: MHK, 163—7 (arab és perzsa szöveg, magyar fordítással); CZEGLÉDY KÁROLY, Ibn Ruszta és Gardízí: GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarok elődeiről 51—9 (IR magyar fordítása).

Ibn Rusta és Gardēzī vele azonos tartalmú részei a következőket mondják.

A bolgárok a szlávok és a kazárok közt helyezkednek el, szomszédosak a burdas [brdas] néppel is, melynek földjére be-betörnek és foglyokat hurcolnak tőlük; országuk a burdaszokétől három napi járóföldre fekszik. Szálláshelyeik az *Ātil* nevű folyó mentén vannak; ez a folyó a Kazár-tengerbe torkollik.

Az arab szöveg ['ṭl] alakja veláris hangrendű *atīl*-t javasol, ami aligha helyes a perzsa forrás ['tʏl] adatával szemben, ez a várható *Ätil* alakra enged következtetni. Ezúttal világosan a Volgáról van szó. A Kazár-tenger itt a Káspi-tenger neve; ritkábban a Fekete-tenger is ezt a nevet viseli a mohamedán forrásokban.

A bolgárok királyát *Almuš*-nak hívják, és mohamedán. A bolgárok többsége szintén mohamedán; mecsetjeik, iskoláik vannak, azonkívül müezzinjeik és imámjaik. Úgy öltözködnek, mint a mohamedánok, temetkezési helyeik is olyanok, mint a mohamedánokéi.

A bolgár király nevében az *u* magánhangzót IR arab szövege jelöli, a G-féle perzsa változat azonban nem. Az *Almuš* alak nálunk népszerű lett, mert összecseng *Álmos* vezér nevével. A kazár *Almuš*, pontosabban *Almīš* a tör. *al-* 'vesz' ige *-miš* képzős származéka.

A volgai bolgároknak három fajtája van, mondja IR; ezt az állítást megismétli G is. Ezek: a *barṣūlā* [brṣwl'], ['sġl] és a tulajdonképpeni bolgár [blg'r]. G az első és a második népnevet módosított helyesírással [brswl'] és ['skl] alakban közli. A bolgár király *Almuš* (*Almīš*) neve és mohamedán környezete világosan mutatja, hogy IR tudósítása aránylag kései, a X. század elejéről származik.

IR *barṣūlā* és G *barsūlā* alakokban az *ṣ* és *s* az arab és perzsa helyesírás különbségét tükrözi; a Ḥudūd *b.hdūlā* alakja viszont egyszerű torzítás. MINORSKY (Ḥudūd 461) aggályoskodás nélkül összekapcsolja ezeket az adatokat a bizánci *barsélt*, *Berzylia* stb. alakokkal, s ebben MARQUART nyomdokain jár. *Bersil* (l. fentebb) és *Berzylia* hangtani összefüggése nem világos. MINORSKY hasznosan mutat rá, hogy az adatok egy része az V—VI. századi északkeleti Kaukázusra, más része viszont a X. századi Közép-Volga vidékére utal. Már KUUN GÉZA (MHK 164) hivatkozik a *barṣūlā* kapcsán Yāqūt *barsal* adatára.

Nem kevésbé problematikus a három közül a második nép neve. Két forrásunk ezúttal is veláris és palatális hangrendű alakot javasol arab és perzsa sajátságként (?). Az ['sġl] gráfiát azonban, úgy látszik, maga IR sem respektálta túlságosan, mert a magyarokról szóló fejezetében ezt mondja: „A besenyők országa és a bolgárok közül való '.*sz.k.l*-ek országa közt van a magyarok

szélső határa" (Czeglédy, i. m. 52). G ugyanezt a ['skl] helyesírásformát használja: „A bolgárok és eszegelek közt, akik szintén bolgárok, van a magyarok határa" (Kuun 167). Ḥudūd azonos passzusában a magyarokat az ['škl] nép szomszédságába teszi (Minorsky 162 és 461): Marquart (Streifzüge 515 köv.) többször is foglalkozott az *isgil*-bolgárokkal, de sem ő, sem más nem jutott megnyugtató magyarázatra (a székely-elméletet figyelmen kívül hagyhatjuk). Ilyen körülmények közt nem világos, vajon van-e köze e nép(név)nek a nyugati türk tíz törzs közül az **Äskäl*-hez, a nyugati öt törzs közül az elsőhöz. Nem kevésbé kérdéses, vajon az orhoni feliratok *izgil bodun* népe (Talat, Grammar 337) ide vonható-e. Vö. még Németh, HonfKial. 154. — Végül a harmadik népnév írásmódja, [blk'r] szintén rendhagyó. Nem meglepő, hogy Minorsky (Ḥudūd 160—1) *blkār*-t ad nemcsak IR és G adataként, de így írja át a Ḥudūd önállótlan változatát is, melyet *Bulkār*-nak értelmez. Nem kielégítő különben kérdőjellel kísért magyarázata sem, mely szerint a különös írásmód egy perzsa nyelvű ősforrás **bulgār* alakját tükrözné.

IR és G szerint a szomszédos kazárok és oroszok kereskednek a bolgárokkal: áruikkal felkeresik őket, s a Volga menti bolgárok hasonlóképpen elviszik árucikkeiket a szomszédos két néphez. A bolgár árucikkek közül tételszerűen is megemlítik a coboly-, a hermelin- és a mókusprémet. Pénz helyett a bolgárok nyestprémet használnak; egy nyestprémnek az értéke két és fél dirhem. A prémekért vásárolt ezüst dirhemeket az oroszokkal, kazárokkal folytatott kereskedelemben értékesítik. G megjegyzi még, hogy nincsenek arany és ezüst holmijaik és hogy a behozott áruk után tizedet szednek.

A bolgárok export-prémeit Kuun (MHK 164) 'nyuszt-, nyest-, menyétbőrök'-nek értelmezi. Az arab és a perzsa szöveg a prémek megjelölésére azonos szavakat használ; az egyes szavak értelmezésében lehet eltérés. magam Czeglédy értelmezését fogadom el. A három prém ez: 1. ar. *sammūr* 'martre-zibeline; coboly' (Biberstein Kazimirski I, 1157); per. *samūr* 'the Scythian weasel or marten, the sable' (Stg. 698); Qaz. *sammūr* 'the sable', tör. *kiš*, mong. *bulyan* (Pelliot 562: 20⁰). — 2. ar. *qāqum* 'hérmine; hermelinprém; hölgymenyét' (BK II, 794); per. *qāqum* 'the ermin' (Stg. 948): Qaz. 'the ermine', mong. *üyem* (?) (Pell. 563: 27⁰). — 3. ar. *sinǰāb* 'petit-gris, espèce d'écureuil; egy fajta mókus' (BK I, 1149); pers. *sinǰāb* 'ermine, the pontic mouse' (Stg. 700); Qaz. 'the grey squirrel', mong. *keremün* 'écureuil' (Pell. 562: 21⁰).

A bolgárok által pénz helyett használt prémet Kuun (MHK 165) 'menyétbőr'-nek fordítja. Valójában nyestprémről van szó. Vö. ar. *dalaq* 'fouine; nyest' (BK I, 725); per. *dalaq* 'the hay-weasel; a coat made of its fur' (Stg. 532), *dala* 'a weasel, fitchet or a stot; menyét, görény' (Stg. 533), 'hermine, martre; chat sauvage; fouine' (Desm. I, 915). A nyestbőrnek pénzegységként való használatára a magyar régiségből jól ismert példa a szláv eredetű *kuna*: 'nyest, melynek bőre úgy az északi, mint a déli szlávoknál

a régi időben pénz gyanánt használtatott, és mint adó úgy Orosz- mind Lengyelországban, valamint a Dráván túli részekben is el volt terjedve' (OklSz. 556). Vö. TESz. II, 668. Hasonló funkciót töltött be valamikor a tör. *täying* 'squirrel; squirrel skin', „the squirrel skin was used as a currency unit in early Russia during the period when coins were scarce and the word as *ti:n* still survives in some languages, including SW tkm. for 'kopek'" (Clauson, ED 569). Vö. még Doerfer, TMEN II, 667 és 587—92.

IR arról tudósít, hogy a mocsaras és sűrű erdős helyeken laknak a bolgárok, ehhez G hozzáfűzi: egyik helyről a másikra vándorolnak, és számuk ötszázezer család (*ahl-i bait*). A mocsaras, erdős lakóhelyre vonatkozó értesítés nehezen egyeztethető össze a nomád vándorlással meg azzal a másik (mindkét kútfőnktől megismételt) állítással, hogy vetéseik és szántóföldjeik vannak. E szerzők szerint a bolgárok különféle magvakat vetnek földjükbe, így búzát, árpát, kölest és más egyebet. G mellőzi a köles említését, helyette viszont közéjük sorolja a hagymát, lencsét és borsót. A három gabonafajtát a keleti források egymás után szokták felsorolni, így pl. a Jemeni Ötnyelvű Szótárban ezt találjuk (5bA 3—5): ar. *al-ḥinṭa* 'wheat', per. *gandum*, tör. *buγda*; ar. *al-ša'īr* 'barley', per. *ǰav*, tör. *arpa*; ar. *al-duḫn* 'millet', per. *gāvara*, tör. *tarīγ* (a görög és örmény adatokat mellőztem). A Jemeni Négynyelvű Szójegyzékben ez a helyzet: ar. *al-ḥinṭa*, per. *gandum*, tör. *buγday*, mong. *tariasun*; ar. *al-ša'īr*, per. *ǰav*, tör. *arpa*, mong. *arpa* (törökből, *arbai* helyett); ar. *al-duḫn*, per. *arzan*, tör. *taru*, mong. *amun*. A volgai bolgár-törökök földmívelő tevékenységére vonatkozó adatok régóta ismeretesek voltak, hála a MHK kiadásának; meglepőnek tűnhet, hogy sem Gombocz, sem Németh nem élt velük honfoglalás előtti török eredetű földművelő terminológiánk magyarázata során. Bármi lett légyen ennek az oka, kétségtelen, hogy a X. század elején mocsaras vidékeken, sűrű erdőkben „nomadizáló" bolgárok földművelése már akkor sem lehetett meggyőző tanúság.

A X. századi volgai bolgárokról a korábbiaknál terjedelmesebb értesítést hagyott ránk Ibn Faḍlān útijelentése.

A bolgár fejedelem arra kérte a bagdadi kalifát, Muqtadirt, küldjön valakit, aki hitükben megerősíti őket, és mecseteket épít nekik, kancelláriát szervez, s neki ellenségei ellen biztonságos erődítményt emel, valamint hittérítő munkát is végez. A fejedelem követe Bagdadban a kazár származású mohamedán 'Abdallāh ibn Bāšto al-Ḫazarī volt, a kalifáé pedig Sausan al-Rasī. A kalifa megbízásából így kelt útra a volgai bolgárokhoz Ibn Faḍlān, Takin al-Turkī és Bārs al-Ṣaqlabī kíséretében. Kemény téli utazás után a következő év májusában érkeztek meg a bolgár fejedelemhez. Útközben meglátogatták a „nagy öreget", J̌aihānīt is, aki bemutatta a kalifa követségét a fiatal helytartónak (Togan, Ibn Faḍlān 7).

IF útijelentésében a volgai bolgárokat *ṣaqlab*-oknak (tb. *ṣaqāliba*) nevezi. A fejedelem neve *Almiš* ['lmš], címe *yiltawar* [yltw'r]; apját [šlky]-nak hívják,

amit TOGAN *Šälkäy*-nek olvas (FRÄHN még *Vasilko*-nak próbálta értelmezni). A jelentés a megélt eseményeken kívül bőségesen tartalmaz hallomásból merített (nem mindig hiteles) információkat, mende-mondákat és kíváncsiságot csiklandozó furcsaságokat.

Kezdődik a sor a megérkezést követő lakoma leírásával. Az előkelő vendégek elébb a fejedelem kezéből veszik az első falatot, majd mindenki elé apró asztalkán odateszik az ennivalót (TOGAN, IF 42). A megérkezés gondjai közé tartozik a magukkal hozott levélben említett, de el nem hozott 4000 dinár körüli heves eszmecsere (46).

Átmenet nélkül következnek a bolgár föld csodálatos sajátságai: a kozmikus zörejekkel kísért naplemente (51), a rövid éjszakák és hosszú nappalok nyáron, télen a hosszú éjszakák, rövid nappalok (54—5); a kutyavonítás jó előjel (56); ártalmatlan, félelmetes nagyságú kígyók (57): ritka, eddig nem látott, különös formájú gyümölcs (58); a zöld és savanyú lány-alma (59); a fő eledel a köles és a lóhús, de van búzájuk és árpájuk is; nincs rendes zsiradékuk, kedvelik az árpalevest (60—2). A fiúgyereket a nagyapa neveli; a férfi után nem a fiú, de a testvér örököl (64). Gyilkosságért, lopásért, házasságtörésért halálbüntetés jár (66). Erdőben sok a méz; sok a kereskedő; az 5000 *baranǰar* legendás megtérése (67). A mesebeli óriás (71). Orrszarvú (76). Temetési szokások (78).

Ebbe az anyagba vannak beágyazva az olyanféle információk, mint pl.: a bolgárok évi egy cobolybőrt fizetnek adóba a fejedelemnek (60). A fejedelem kíséret nélkül jár az emberek közt, a piacon is, nem úgy, mint a kazároknál. A bolgárok lapos süveget viselnek, ha összetalálkoznak a fejedelemmel, lekapják fejükről, hónuk alá dugják (63). Mindnyájan sátrakban laknak, a fejedelem is, de az ő sátra olyan nagy, hogy ezer ember is elférne benne. Sátra földjét örmény szőnyeg borítja, középen van a bizánci brokáttal leterített trón (64); a bolgárok adót fizetnek a kazároknak: minden ház után egy cobolybőrt. Ha kazár hajó érkezik a nagy folyón, a fejedelem személyesen hajtja be rajta a tizedet. Tíz rabszolga közül egy a fejedelmet illeti (60). A bolgár fejedelem fia túsz a kazár királynál. A bolgár fejedelem lányát a kazár király erőszakkal elrabolta, s feleségévé tette. Mikor rövidesen meghalt, apja másik lányát sürgősen nőül adta az eszegel fejedelemhez, nehogy az is hasonló sorsra jusson (80).

A XII. századi Abū Ḥāmid „Tuḥfat al-albāb" c. munkájában a kazárokról, volgai bolgárokról, Saqsinról és a baskírokról is ír. Abū Ḥamid 1131-ben Saqsinban jár, 1135/1136-ban a volgai Bulγārban, 1151/1152-ben Bašgirdban is megfordul (G. FERRAND, Le Tuḥfat al-albāb de Abū Hāmid-Andalusi al-Ġarnaṭī: Journ. As. 1925 II, 21). A jeles mór geográfus nem elégedett meg annak leírásával, amit saját maga látott, olvasmányaiból is bőven merített. Így ő is megírja, hogy Bulγārban nyáron 20 óráig tart a nappal, négyig az éjszaka; télen megfordítva. Télen különben hat hónapig nem lehet eltemetni a halottakat, mert olyan keményre fagy a föld (FERRAND, 117, 269).

Ibn Faḍlān anekdota-anyagába van beépítve két, ez idő tájt bolgárokhoz tartozó népnek szentelt megemlékezés is (74—6). A két nép a *suvar* [sw'r] és az *esgel* ['skl], szemben IR és G *barsūlā* és *esgel* adatával.

Suvār

NÉMETH (HonfKial. 322) a szabír néphez kapcsolta ezt a város-, ill. törzsnevet, amely Kāšγarī szerint *Suwar* és *Suwarin* alakban ismeretes (KSz. XVIII, 31. jegyz.). A szabír népnév feltett magyar vonatkozásairól fentebb szóltam, ezekhez fűzte NÉMETH a *Suwar*-t is, melyet *Sowar*-ra módosított. A kérdést tovább bonyolítja, hogy Kāšγarī szerint azonos vele a *Saqsin*, ill. *Saχsin*; ez utóbbinak *Sarīγšīn*-nal való egyeztetését fentebb röviden említettük. A kérdés részletezésére itt nincs terünk, meg kell elégednünk néhány utalással: MARQUART, Streifzüge 474, Komanen 56 és UJb. IV, 1924, 256; TOGAN, IF 203—10. Azt hangsúlyoznám elsősorban, hogy *Suwar* (nép és város) etnikailag a kazárhoz és bolgárhoz csatolható. IF értesítéséből ki kell emelnünk, hogy a *Suwar* nép vezetőjét, törzsfőnökét a *wiruγ* [wyrġ] cím illette meg; TOGAN szerint ez a törökből jól ismert *buyruq*, *bīruq* sajátos hangtani változata volna. Vö. CLAUSON, ED 386—7; DOERFER, TMEN II, 362—6.

Esgel

IF alapján csak annyit fűzhetünk IR és G adatához, hogy az *esgel*-ek nem mohamedánok, hanem pogányok.

A kazárok letűntével a bolgárok jelentősége megnőtt, városuk, *Bulγār* a távolsági kereskedelem fontos központjává fejlődött, melynek szálai kelet felé Hvárezmig, nyugat felé pedig bizonyos kelet-európai országokig futottak.

A tatárjárás előtt Bulgar kapcsolatokat tartott Magyarországgal is. Anonymus (1200 k.) tanúsága szerint nemcsak árucikkek érkeztek e távoli városból, de személyek, sőt kisebb-nagyobb csoportok is áttelepültek hozzánk. Bulgar város nevét Anonymus a csuvasos *Bular* alakban hagyományozta ránk. Hasonlóképpen csuvasos alakot mutat a Kézainál fennmaradt *Belár* (< *Bīlar* < *Bulγar*) is.

17. *Baskírok*

A magyar őstörténet nyitott kérdései közé tartozik. Eddig sok szó esett a baskír—magyar rokonságról, sőt azonosságról is. NÉMETH kezdettől fogva a baskír földnek, az oda szakadt nagy magyar töredéknek szentelte figyelmét (HonfKial. 299—315). Úgy gondolta (345), hogy „A mai török baskírok ... nevüket az ott lakó magyarságtól, Baskíria régi lakóitól örökölték, kik beléjük olvadtak s — mint annyi más nép — szinte nyom nélkül eltűntek". Egy későbbi dolgozatában ezt az elméletet tovább fejlesztette (A baskír földi magyar őshazáról: Élet és Tudomány 1966, 13: 596—9). Nézete szerint „Baskír—magyar rokonságról beszélni nincs okunk. A baskírok csak később,

a X. századtól fogva szivárogtak Ázsiából, délkeletről a Volga felé, majd a Hét Magyar földjére, és csak a tatárjárást követő századokban olvasztották magukba a Magna Hungariában maradt magyar törzstöredékeket."

Eléggé általános nézet szerint a X—XIV. századi arab földrajzírók azonosnak tekintették a magyarokat és a baskírokat. Pontosabban csak a két népnév használatában figyelhető meg azonosítás. Valóban, e kútfőkben a baskír név egyaránt szolgálhat a török baskír és a finnugor magyar nép jelölésére: van eset, hogy használata a kettős azonosítás miatt kétértelmű.

A két népnév laza használatához hozzájárulhatott azok arab (és perzsa) alakjának bizonyos fokú összecsengése.

A magyar népnév arab (és perzsa) szövegekben jelentkező alakjának helyes olvasata ma már tisztázottnak tekinthető. A korábbi *maǰyerīya*, *maǰyarīya* olvasatokat el kell vetnünk, a helyes alak — Czeglédy megállapítása szerint — *al-maǰǧirīya*; vö. Czeglédy, A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban: Pais-Emlék. 268—75. Az arab köntösben jelentkező szó nem tükrözi pontosan a magyar alakot, ez ugyanis **maǰǧer* lehetett, a második szótagban zárt *ë*-vel. Nyílt *e* esetében arab **maǰǧar* alakból kellene kiindulni, ezt a lehetőséget azonban nem támogatja a vele „rímelő" *baǰǧir*. Az arab gráfiájú *maǰǧirī* fonetikai magyarázatának van egy súlyos bökkenője: hogyan értelmezzük a „felesleges" *ġain*-t (*ġ*-t)? Eddigi ismereteink szerint ugyanis sem az arab, sem a magyar hangtörténet nem ad kielégítő feleletet erre a kérdésre. Valóban másodlagos-e, s a *baǰǧir* hatása alatt került volna a névbe — mint azt egyesek gondolják? Ez a magyarázat korántsem magától értetődő. A magyar név régi alakjában szóvégi (tővégi) magánhangzóval számolhatunk. Az arab *maǰǧirīya* gráfia kétértelmű, mert az *-īya* végződés első magánhangzója akkor is hosszú, ha nem előzi meg egy idegen nyelvi *i* magánhangzó. G perzsa szövegében (MHK 167—73) több ízben is a magyar nevet pótló *muḥaffara-yān* (perzsa többes) nem segít a kérdés jobb megközelítésében.

A két népnév (magyar és baskír) előfordulásait a mohamedán forrásokban érdemes szemügyre venni.

Az *al-maǰǧarīya* (vagy az abból romlott, arabul „értelmes" *al-muḥaffarīya*) a következő szerzőknél jelentkezik:

J̌aihānī (920 k.) értesítéseinek idejét a 870-es évekre szokás tenni; elveszett munkájának bennünket érintő részleteit elég jól rekonstruálják az őt használó művekből; a forrásai közül korábban gyakran emlegetett al-J̌armīról újabban ritkán esik szó.

Ibn Rusta (930 k.).

Al-Bakrī (XI. század).

Gardēzī (1050—1052 k.). A régi, nem tökéletes oxfordi és cambridge-i kéziratok mellett, most már rendelkezésre áll Habībī kiadása is (Teherán 1968); e kiadásról l. Czeglédy: MNy. LXVIII, 1972, 138—45.

Ḥudūd al-ʿālam (X. század).

Marvazī (1100 k.).

ʿAufī (XIII. század). A későbbi kompilátorokat mellőzhetjük.

Az említett kútfők közös sajátsága, hogy nem tartalmaznak részletes leírást a baskírokról. Kivétel Gardēzī, aki egy szláv főnökről elmondja, hogy előbb a kazárokhoz, majd onnan a *bašǰirt*-okhoz menekült; vö. Barthold, Otčet 85, 100 és Németh, HonfKial. 303.

A mohamedán források egy másik csoportja az előzőtől eltérő hagyományt követ: itt nincs szó a magyar népnévről, helyette a baskír szerepel. E név változatai: *baǰgird* [bǰǧrd], *bašǧird* [bšǧrd], *bašǧirt* [bšǧrt], *bašǰirt* [bšǰrt], *basǰirt* [bsǰirt]. Az e változatokban jelentkező *-šǧi-*, *-šǰi-*, *-sǰi-* fejlődés arab nyelvi (nyelvjárási) sajátság. Tudósításaik summája a következő.

Balḫī († 934), valamint az ő értesítéseit tovább hagyományozó Iṣṭaḫrī (X. század) és Ibn Ḥauqal (977) *basǰirt* (bᵃsˑǰʏrˑt és bsǰrt) alakot használ. Szerintünk a *basǰirt*-ok kisebb, 2000 főt kitevő része az oguzok és a bolgárok mögött lakik; erdeikben lebírhatatlanok. A bolgárok alattvalói. E nép nagyobb része a besenyők szomszédságában él; határosak Bizánccal. Vö. MHK 239—40; Czeglédy (Györffy szerk.) 60. Németh a kis létszámú baskírokat azonosítja a Gardēzi hasonló nagyságú töredékével (bár ezek lovasok, s nem a bolgárok, de a kazárok igazgatása alatt élnek) és baskíriai magyar diasporát lát bennük. A nagyobb létszámú baskírok könnyen azonosíthatók a honfoglalás előtti magyar törzsekkel.

Ibn Faḍlān (922) a baskírokat *bašgird*-nak [bˈšgrd] nevezi. Mielőtt a bolgárokhoz megérkezne, elég részletesen szól erről a népről, amely szerinte bátor és félelmetes, az itteniek szakállukat leborotválják. Tetűevők és a phalloskultusz művelői. Tizenkét istenük van; imádják, többek közt, a kígyókat, a halakat és a darvakat. Vö. MHK 199—201; Togan, IF 35—7. A hallomásból összetákolt szövegből hiányzik a személyes élmény hitele. A baskírok tisztátlanságáról már Sallām tolmács is tudósít (MHK i. h.).

Masʿūdi († 956) szerint a *baǰgird*-ok [bǰǧrd] a besenyők és két másik (ez idő szerint kielégítően nem azonosított) keleti nép szövetségében 934-ben támadást intéztek Bizánc ellen. Nem vitás, hogy ez esetben a dunai magyarokra vonatkozik a tudósítás. Vö. MHK 279; Czeglédy 54—7; Németh, HonfKial. 303. E hadjáratban szereplő, máig kifogástalanul nem azonosított [nwkrdh] nevű népről vö. Golden: AEMA I, 1975, 21—35.

Kāšγarīnál (1070 k.) a *bašγīrt* kétségtelenül török etnikumú és török nyelvű népet jelöl (szerinte ez a baskír nyelv a kimekhez áll közel). Vö. Brockelmann: KCsA. I, 1921, 38; Németh, i. m. 315, ez esetben is felteszi, hogy közülük egyes csoportok még jóval később, a XIII. században is magyarul beszéltek.

Idrisī (1150 k.) *basǰirt* népe valahol az Urálban lakik, és a besenyőtől eltérő nyelven beszél. Ugyanez a szerző Sallām tolmácsról megemlíti, hogy a kazároktól jövet 27 napig a bašǰirtok mellett utazott. Ez utóbbi adat Németh szerint (304) a pontusi magyarokra vonatkoznék.

Abū Ḥāmid 1150/1151-ben *Bašǧird*-ban tartózkodik, FERRAND szerint (Journ. As. 1952 II, 21) Magyarországon. Ez aligha vonható kétségbe, mert ebben az országban a szerző 70 nagy városról beszél (i. m. 197). Ezzel szemben aligha vonatkozhat ezekre a magyarokra az a passzus, amelyik arról szól, hogy az óriások felkeresték Bulǧārt és Bašgirdot, ott is maradtak, s ott vannak eltemetve (i. m. 129, 272).

E vázlatos áttekintésből is megállapítható, hogy mohamedán szerzők a honfoglalás utáni idők magyarjait több ízben baskírnak nevezik. Néhány esetben ugyanezen elnevezés, a honfoglalás előtt, a pontusi magyarokra vonatkozhatik. Már bonyolultabb okoskodás vezet ahhoz a feltevéshez, amely a volgai bolgároktól északabbra élő kisebb baskír településben is magyarokat keres.

A baskír nevet különben a törökből magyarázták. Ott kereste eredetét a népetimológia is, annak mindkét változata. Az első szerint a baskír török formája *baš-qurt* a. m. 'fő-farkas, vezér-farkas' (*baš* 'fő, fej' és *qurt* 'farkas'); más, pejoratív értelmezés szerint 'fej-féreg' (*qurt* 'worm', CLAUSON, ED 648). Ez utóbbi „etimológia" nyilván Ibn Faḍlān valamelyik török informátorától (Takintől ? Bārstól ?) származik, aki a tetűevést is levezette belőle.

NÉMETH szerint a baskír név tör. *beš-oγur* 'öt ogur'-nak volna magyarázandó. Az etimológia MUNKÁCSItól származik (Ethn. VI, 382), s elfogadhatatlan, mert első tagjában a köztör. *beš* (csuv. *pilĕk*) szót a csuvasos, bolgár-török *oγur* (köztör. *oγuz*)-zal próbálja összeötvözni. Ehhez a hibrid alakulathoz járult volna a magyar *-t* (*-d*) kicsinyítő képző; vö. NÉMETH, i. m. 312—3: védhetetlen hipotézis.

A baskír—magyar kapcsolatokat további problémák is terhelik.

PAULER GYULA a múlt század végén kimutatta, hogy a baskíroknál fennmaradt két magyar törzsnek a neve: *Jenej* (m. *Jenő*) és *Jurmatï* (m. *Gyarmat*). NÉMETH (i. m. 308—9) ezeket nagy gonddal újra értelmezte. Későbbi dolgozatában a magyar eredetű baskír törzsi stb. alakulatok számát hatra emelte: *Negmen* nemzetségnév (m. *Nyék*), *Jurmati* (m. *Gyarmat*), *Jenej* (m. *Jenő*), *Kese* ágnév (m. *Keszi*), *Julaman* nemzetségnév (*Gyula*, a fejedelem törzse), *Miser-Jurmati* altörzs (m. *Megyer*). Lehetséges, hogy a korábbi kettőhöz csatolt baskír népi alakulatok közül valamelyiknek valóban köze lehet magyar előzményhez; pontosabb meghatározásuk további kutatást igényel.

NÉMETH véleménye szerint a magyar diaspórák a bolgárokkal egy időben költöztek fel a Kaukázusból északra. Természetesen csak feltevések útján tudjuk a kérdést megközelíteni. Úgy látszik azonban, hogy NÉMETHétől eltérő feltevés is lehetséges, sőt talán valószínűbb is. Változatlanul a régi két törzstöredékből indulnánk ki. Északra vándorlásuk, úgy látszik, lényegesen későbbre teendő, a besenyő támadásokat követő zűrzavaros időkre. Eredetileg nyolc magyar törzzsel kell számolnunk. Nagyon valószínű, hogy a *Kürt-Gyarmat* eredetileg két törzset alkotott; a hadi cselekmények következtében felére zsugorodott törzseket egyesítették. A *Gyarmat* törzs megmaradt felének sikerült északra menekülnie. A *Kürté* alighanem elpusztult. A *Jenő* törzset minden valószínűség szerint nem érte katasztrofális veszteség, a leszakadt rész távozása után sikerült feltölteni a kívánt létszámra. Ideiglenes feltevések ezek, számukat további lehetséges részletek elemzésével nem szaporítanánk.

18. *Keleti és nyugati oguzok*

A honfoglalást követő, a tatárjárást megelőző időkben mi is lett a sorsa az oguz vagy úz népnek, amely végső soron a magyarokat nyugati vándorlásra kényszerítette? Az Uráltól keletre fekvő területen maradt törzsek szilárd nomád hatalommá szervezkedtek, s hosszú időbe tellett, míg az egyik águk, az oszmán-török déli irányból újra döntően beleszólt a magyar történet alakulásába.

A honfoglalást követő idők oguzairól, pontosabban törzsi szervezetükről szólunk néhány szót. Törzsrendszerük elég régi és elég közeli a magyar törzsek kialakulásának korához, hogy valamelyes tanulsággal szolgálhassanak a magyarok törökös törzsi rendjének megértéséhez.

A keleti oguzok vagy úzok törzseinek listáját Kāšγarī (1070 k.) közli. A lista tartalmazza 22 törzs nevét, totemmadarát és tamgáját. Vö. Kitābī Luǧat-it-Turk, Istanbul 1333, I, 56—7; fordítása: BESIM ATALAY, Divan Lügat-it-Türk Tercümesi, Ankara 1939, I, 65—8. Sajátos véletlen folytán az oguzok eredetmondáját megőrizte Rašīdu-'d-Dīn is, s benne megtaláljuk az oguzok 24 törzsének a nevét. Ez a jegyzék a korábbi 22 törzs nevét is tartalmazza, csak más sorrendben mint Kāšγarīnál. RD számbeli eltérését az magyarázza, hogy az Oγuz-monda szerint a névadó ős hat fiának négy-négy fia volt, ezek mindegyike egy-egy törzs élén állott. Ez a 24 törzs különben jól képviseli a török törzsi rendszer négyes tagolódást. Csak a hat fiúnak volt totemmadara (*ongon*ja) és „húsrésze" (*andām-i gōšt*): a négy-négy unoka az apjukét örökölte. Az *andām-i gōšt* magyarázata: a 24 törzsfő ünnepi lakomáján két ló húsát fogyasztották el, a lakomán hatféle húsrész került fogyasztásra, a hat fiú számára mindig azonos húsrész; az unokák apjukéval azonos húsrészt kaptak. Vö. HOUTSMA, Die Ghuzenstämme: WZKM IX, 219—33; perzsa szöveg: BEREZIN: Trudy ZVORAO VII (St. Peterburg 1861), 32—8; orosz fordítás: CHETAGUROV (Moskva—Leningrad 1952), 87—91. A perzsa szöveg új kiadása (CHETAGUROV—ALI-ZADE, Fazlalāh Rašīd-ad-Dīn, text I, Moskva 1965) csak a törzsneveket és a genealógiai hagyományt tartalmazza. A perzsa szöveg legújabb fordítása: K. JAHN, Die Geschichte der Oγuzen des Rašīd ad-Dīn: Österreichische AW, Denkschriften 100. Band, Wien 1969, 45—8. RD Oguz-mondáját megőrizte, tovább örökítette Abu-'l-Ġāzī mindkét munkájában: Vö. DESMAISONS, Histoire des Mongols I (St. Pbg. 1871), 28—9, II (1874), 27—8. A második mű kiadása: KONONOV, Rodoslovnaja turkmen (Moskva—Leningrád 1958), 45—7 és 53—4.

Az oguz törzsek felsorolásában Kāšγarī rendjét követjük, párhuzamosan figyelembe vesszük Rašidu-'d-Dīn (RD) és Abu-'l-Ġāzī (AG) adatait is. A 22 törzsnév Kāšγarī nyelvén, karakhánida alakban jelentkezik, RD 24 törzsneve oguz hangalakot képvisel, AG pedig, ha nem ismétli gépiesen RD-t, csagatáj változatokat közöl. A nem értett törzsnevek a hosszú hagyományozás során számos esetben torzított alakban maradtak fenn. RD és AG az egyes törzsneveket értelmezi is, ezek jó része azonban hitel nélküli népetimológia. Elemzésük szétfeszítené jelen feljegyzés kereteit; feltehetően helyes alakjukat közöljük, s csak szükséges esetben fűzünk hozzá megjegyzést. A 22 oguz törzsnév Kāšγarī szerint a következő.

1. *Qīnïq*; RD 24 *Qïnïq*; AG *Qïnïq*;

2. *Qayïγ*; RD *Qayï* 1; AG 1 *Qayï*;

3. *Bayundur*; RD 13 *Bayïndur*; AG 13 *Bayïndur* (Des. *Bâyendar*; Kon. *Bayïndïr*);

4. *Ïβa*; RD 23 *Yïwa* (Ja. *Jiw.h*); AG 23 *Iwa* (Des. *Ava*; Kon. *Ava*);

5. *Salγur*; RD 17 *Salur* (Chet. *Salor*; Ja. *Sālūr*); AG *Salur* (Des. *Salur*; Kon. *Salor*);

6. *Afšar*; RD 9 *Avšar*; AG 9 *Avšar* (Des. *Ušār*; Kov. *Avšar*);

7. *Bägtili*; RD 11 *Begdili* (Chet. *Dek-Dili*; Ja. *Dïk-d.lī*); AG 11 *Begdili* (Des. *Bèkdili*; Kon. *Bäkdäli*);

8. *Bükdüz*; RD 22 *Bügdüz* (Chet. *Bukduz*; Ja. *B.kdūz*); AG 22 *Bügdüz* (Des. *Bikduz*; Kon. *Bükdüz*);

9. *Bayat*; RD 2 *Bayat*; AG 2 *Bayat* (Des. *Bayât*; Ja. *Bāyāt*);

10. *Yazγïr*; RD *Yazïr* (Chet. *Yazer*; Ja. *Yāz.r*); AG 5 *Yazïr* (Des. *Yâzir*; Kon. *Yazïr*);

11. *Ïmur* (Brock. *Aimur*); RD 18 *Imur* (Ja. *Īmūr*); AG 18 *Ïmur* (Des. *Imèr*; Kon. *Imir*);

12. *Qara-bōlük*; RD 4 *Qara-ōili* (Chet. *Qara-uili*; Ja. *Qarā-īwlī*, ez utóbbi helyesen *Qara evli*); AG *Qara ōili* (Des. *Qara uili*; Kon. *Qara-öyli*); valójában *evli* oguz alak, *ōili* csagatáj forma;

13. *Alqa-bōlük*; RD 3 *Alqa-evli* (Chet. *al-qarauli*; Ja. *Alqarāuli*, torzult alakok); AG 3 *Alqa ōili* (Des. *Alqa-uili*; Kon. *Alqa öyli*);

14. *Igdïr* (Brock. *Igdär*); RD 21 *Igdir* (Chet. *Bekdir*; Ja. *Īgdūr*); AG 21 *Igdir* (Des. *Ikdiz*; Kon. *Igdir*);

15. *Ürägir* (Brock. *Üräkir* v. *Yürükir*); RD 20 *Ürägir* (Chet. *Ürkiz*; v. *Ürküz*; Ja. *Ūrūkūr*); AG 20 *Ürägir* (Des. *Urker*; Kon. *Üregir*);

16. *Tutïrqa*; RD 7 *Dudïrya* (Chet. *Dordïrya*; Ja. *Dūrdūry.h*, *Dodurya* és *Dudurya* variánsokkal); AG 7 *Dudurya*;

17. *Ala-yundluγ* (Brock. *Ulayundluγ*); RD 19 *Ala-yuntlï* (Chet. *Alayintli*; Ja. *Alāyūntlī*); AG 19 *Ala-yuntlï*;

18. *Tükär* (Brock, *Tükär*, Ata. *Tügär*); RD 6 *Dükär* (Chet. *Duker*; Ja. *Dūkār*); AG *Dükär* (Des. *Dukèr*; Kon. *Dükär*);

19. *Bäčänäk*; RD 14 *Bečänä* (Chet. *Bičinä*; Ja. *Bīǰ.n.h*); AG 14 *Bečänä* (Des. *Baǰèni*; Kon. *Bäčänä*);

20. *Čuvaldar*; RD 15 *Čuvaldar* (Chet. *Jauldur*; Ja. *Čaw.ldūr*); AG 15 *Čuvaldar* (Des. *Javuldur*; Kon. *Čavuldur*);

21. *Čäpni* (Brock. *Čäbni*; Ata. *Čäpni*); RD 16 *Čebni* (Chet. *Čibin*; Ja. *Čibnī*); AG 16 *Čebni* (Des. *Jèbeni*; Kon. *Čepni*);

22. *Čaruqluγ*. Nincs megfelelője RD és AG listájában, talán párhuzamba állítható vele a 8 *Yaparlï*. Ezzel szemben világosan későbbi hozzáadás a 10. *Qïzïq* és a 12. *Qarqïn* törzs neve. Az oguz törzsnevek egy részét Atalay az anatóliai toponímiában megtalálta.

Valamennyi törzsnév török eredetű, akad köztük „beszélő név" is: *Alqa-bōlük*, *Qara-bölük*, *Ala-yuntluγ*. Elemzésüket itt mellőznünk kell.

Az oguzok Uráltól nyugatra szakadt ága a magyarok elvonulása után is hallat magáról. Elég részletesen szól róluk Ibn Faḍlān, aki bolgárokhoz menet áthaladt földjükön, s tolmács útján érintkezett velük. Mohamedán szemmel mérlegeli szokásaikat, s ítélete ennek megfelelően nem mindig kedvező róluk.

Az oguzok nem mosakodnak (a mohamedán rítus szerint). Asszonyaik szemérmetlenül nem fedik arcukat, testüket. Igaz, a házasságtörés ismeretlen náluk, ha mégis előfordul, halállal büntetik. Hallomásból származik IF értesüléseinek egy része ez alkalommal is. Így a mohamedán (kereskedő) jelenlétükben nem végezheti rituális mosdásait. Az idegenből jött utast csak akkor fogadja be az oguz, ha előbb ajándékokkal vendégbarátságot köt vele: mohamedán ruhát a férfiaknak, fejkendőt az asszonyoknak, borsót, kölest, mazsolát és diót kell adni a gazdának, az viszonzásul sátrat és birkát ad neki. Ha a mohamedán utas (kereskedő) tovább utazik, fáradt állatai helyett pihenteket adnak neki, sőt pénzt is kap; visszafelé való útján mindezt vissza kell szolgáltatnia. Hallomásból tudja Ibn Faḍlān azt is, hogy mi történt azokkal a mohamedán kereskedőkkel, akiknél az oguz vendégbarát meghalt, vagy mi lett annak a hvárezmi kereskedőnek a sorsa, aki erőszakoskodott egy oguz fiatal fiával.

Viszont személyesen találkozott a követség a „kis *yanal*"-lal, aki megállította és csak ajándék (ruhanemű, kenyér, egy marék mazsola és száz dió) ellenében engedte tovább az utazókat. Nem sokkal később egy rongyos, erőszakos oguz állította meg a karaván̄t, amely háromezer emberből és ötezer lóból állott; olcsó kis ajándékért mégis továbbengedte őket (kissé hihetetlen a történet).

Ibn Faḍlān elmeséli egy előkelő oguz temetését (ezt is csak úgy hallotta). A halottat sírgödörbe helyezik, övével, fegyvereivel, útravaló élelemmel együtt. Levágnak 100—200 lovat; húsát megeszik a gyászolók, a lovak bőrét, farkát, patáit póznákra akasztják. Az oguzok kitépik szakállukat, csak a bajuszukat hagyják meg.

Az oguzok feje a *yabγo* [ybġw'] címet viseli, helyettese a *kuḍarkin* (= *külerkin*)-t; egyéb méltóságaik a *tarχan* és a *yanal*.

Továbbutazásuk elé az oguzok újabb komoly akadályokat gördítettek, megfelelő ajándékok átnyújtása után azonban szabad lett előttük az út. Vö. Togan, IF 19—31 és 126—44; Peritsak, Untergang des Reiches des Oghuzischen Yabgu: Fuad Köprülü Armağanı, Istanbul 1953, 397—410.

A nyugati steppén az úz hatalmas feszítő erőt képviselt. Kazár segítséggel kilendítette régi legelőiről a besenyőt, majd később, rúsz szövetségben, közreműködött a kazár birodalom megsemmisítésében. Mint ahogy ez a füves pusztákon történni szokott, újabb török nomád nép jelent meg a színen, a kún. Az ellenállhatatlan nyomása alatt az úz nyugat felé vándorolni kényszerült.

1060-tól kezdve az úzok zöme kiszorult a steppéről, és az orosz fejedelmeknél keresett menedéket. Az orosz krónikákban *tork* a nevük, s gyakran tűnnek fel a különböző fejedelemségekben a kúnok elleni csatározásokban. A hazájukat vesztett úzok közül csoportostul megtelepedtek Halicsban, különösen sokan találtak maguknak új hazát a Kievi fejedelemségben. (Kiev körüli csoportjukat az orosz évkönyvek *černye klobuki* 'fekete süvegesek' néven emlegetik.) Nem kevesen Perejaslavban, Csernigovban, Novgorodban, Rjazanjban, Suzdaljban ültek meg. Más kontingenseik tovább mentek dél felé. A XI. század derekán elérték az Al-Dunát, onnan tovább Thessalonikébe vonultak. Egy részük megtelepedett Makedóniában, onnan végül is a bizánci hadseregben kötöttek ki. Jelentékeny részeik a rokon szeldzsukokhoz csatlakoztak.

Vö. Rassovskij, Pečenegi, torki i berendej v Ugrii: Seminarium Kondakovianum VI, Praha 1933; Moravcsik, Byzantinoturcica I², 90—91; Golden, The Migration of the Oğuz: Archivum Ottomanicum I, 1972, 45—84.

Szétszóródásuk idején Magyarországra is kerültek úz töredékek. Ezek királyi földeken telepedtek meg vagy a végeken vállaltak határőri szolgálatot. Vö. Rassovskij, i. m. 50—64; Hóman, Magyar történet I², 283, II², 14.

19. *A besenyők pusztulása*

A besenyőknek Etelközbe való vonulásukkor egy töredéke visszamaradt, és önszántából az úzokhoz csatlakozott. Mi történt a továbbiakban ezzel a töredékkel? A keleti oguzok 22 törzse közül a 19. a *Bäčänäk* nevet viselte, nyilván nem ok nélkül: a törzs besenyőkből állott. A tatárjárás után a 24-re gyarapodott oguz törzsszövetségben még mindig megvannak, ők alkotják a 14. törzset. Lehet, hogy ezek a visszamaradt besenyő töredéknek a leszármazottai, hiszen az Urál nem gátolta kínai fal módjára a keleti és nyugati nomád törzsek érintkezését. De meglehet az is, az Uráltól keletre maradt besenyő töredék megismételte nyugati testvéreinek példáját, és szintén csatlakozott a számbelileg lényegesen nagyobb oguz törzsszövetséghez.

Az Uráltól nyugatra még kellett maradnia besenyő diaszpórának, mert Ibn Faḍlān úti beszámolójában beszél róluk. Az oguzok földjét elhagyva, a követség a besenyőkhöz érkezett. Ezek egy tengernyi állóvíz mellett telepedtek meg; barnák és erősek, szakállukat leborotválják. Csak egy napot töltött náluk, de azt megtudta, hogy felettébb szegények, nem úgy, mint az oguzok, ahol Ibn Faḍlān látott (!) olyant is, akinek tízezer lova és százezer birkája volt. Vö. Togan, IF 13.

A besenyők főerejének Etelközben nem sikerült zavartalan, új körülmények közt berendezkednie. Az úzok nyomása következtében egyre inkább nyugat és dél felé szorultak. Igor, kievi fejedelem szövetségében 944-ben, majd később Svjatoslav seregeivel együtt Bizánc ellen (968—971) hadakoztak. Bizánc azonban nemcsak sikeresen kivédte a megismétlődő támadásokat, de Bulgária meghódításával tovább erősítette pozícióját. A besenyők így Bizánc közvetlen, északi szomszédjaivá váltak, s ha lehet, még előnyösebb helyzetből folytathatták támadásaikat. Igaz, 1036-ban Jaroslav kievi fejedelemtől elszenvedett vereség következtében végleg kiszorultak a steppéről. Ezt követően 1040-ben a besenyők két törzse, valami 20 000 ember kivált a törzsszövetségből, Bizáncba települt, s felvette a kereszténységet. Mikor a megmaradó nomád besenyők 1048-ban nagy erővel betörtek a bizánci főség alá került Bulgáriába, s ott óriási pusztítást végeztek, a bizánciak megbízásából a keresztény besenyők szálltak szembe a támadókkal. A támadó besenyőket visszaverték, a soraikból ejtett foglyokat részben Bulgáriában telepítették le, részben bevetették őket a szeldzsukok elleni harcokba. Ezek a besenyők azonban útközben meggondolták magukat, visszafordultak, s a letelepített besenyőkkel egyetértésben nagy pusztítást vittek véghez. A Bizánc elleni besenyő támadások megismétlődtek 1050-ben, majd 1059-ben. Az ő betöréseikhez járultak az úzok, sőt a kúnok támadásai is. A besenyő hatalom azonban már leáldozóban volt. Az etelközi szállásterület egyre szűkült, újabb támadásaik sorra kudarcba fulladtak. A Bizánc oldalára állt, betelepülő besenyők száma egyre nőtt. IV. Romanos bizánci császár vezetése alatt 1071-ben egy besenyő lovas sereget is magával vitt a szeldzsuk Alp Arslan ellen, a besenyők azonban itt is cserben hagyták a császárt.

1091-ben ismét megjelentek a besenyő seregek Bizánc falai alatt, ezúttal a szmirnai török vezérrel együttes ostromra indultak a város ellen. Bizánc ellenállt, s a kúnok segítségével megsemmisítő csapást mért a besenyőkre és szövetségesükre. 1122-ben még egyszer megkísérelték Bizánc elleni támadásukat, hadi vállalkozásuk azonban csődöt mondott. Ezzel a besenyő katonai hatalom gyakorlatilag megszűnt. A birodalom határait hasztalanul ostromló besenyők feladták harcukat, s betelepültek Bizánc területére, s az idegen főség alatt elkezdték újfajta életüket. Akik nem tudtak lemondani a hadi életformáról, tovább szolgáltak a bizánci hadseregben, közülük sokan a bizánci császári testőrségbe is bekerültek. Vö. Moravcsik, Byzantinoturcica I², 87—90 (gazdag bibliográfiával); Grousset, The Empire 182—3; Rassovskij, i. m.

Az úzok, majd a kievi fejedelmek csapásai alatt etelközi szálláshelyeiket fokozatosan elhagyni kényszerülő besenyők főereje dél felé próbált utat törni magának, kisebb-nagyobb részeik Magyarországon kerestek maguknak menedéket. Olyan mértékű portyákról, támadásokról nincsenek feljegyzések, mint amilyenekkel Bizánc északi határait ostromolták. Ritkaság számba mennek az olyan híradások, mint a besenyők betörése 1071-ben a Szerémségbe; különben ezt a támadást a besenyők déli ágához tartozó csapatok hajtották végre.

A Magyarországra települt besenyők száma elég nagynak látszik, azonban hosszabb időn át érkeztek, sohasem nagy csoportokban. Bevándorlásaikról krónikáink tartalmaznak szórványos feljegyzéseket, gazdagabb a rájuk vonatkozó okleveles anyag, és szép számmal őrzik emléküket földrajzi neveink. Vö. Györffy György, Besenyők és magyarok: KCsA. I. kieg. köt., 1939, 397—500.

A besenyő betelepülés emlékét csak szórványos adatok idézik, az egyes adatok közt tátongó űrt hipotézisek töltik ki. Így pl. Anonymus jelzi egy előkelő besenyőnek, Tonuzobának az érkezését, aki Taksonytól a kemeji részeken kapott lakóföldet; ő lett a későbbi Tomaj nemzetség őse. A nyilván szándékosan kétértelmű latin szöveg szerint I. István király idejében megtagadta a kereszténység felvételét, s ezért élve temetkezett feleségével az abádi révben. Györffy (István király 50, 100) úgy véli, hogy Tonuzoba nem egyedül jött, hanem jelentős számú besenyő kísérettel, akiknek nagy részét a fejedelem a mosoni határvidékre telepítette. Györffy feltevése szerint „csaknem bizonyos", hogy Taksony egy besenyő törzsfő lányát vette feleségül. Anonymus szerint Taksony a „kúnok földjéről kapott feleséget" (*dux Zulta duxit filio Tocsun uxorem de terra Cumanorum*; SRH I, 114; Pais, Magyar Anonymus 100). A *Cumanus* 1050-ig valóban jelenthet besenyőt, Anonymus szóhasználatában aligha (vö. Pais, i. m. 124). Mindez kissé megingatja azt a logikusnak tűnő idillikus képet, hogy Tonuzoba valójában „sógorlátogatásra" érkezett. Ez a feltevés gyűrűzik tovább, mikor Györffy Géza anyját besenyő eredetűnek mondja.

A besenyők *Talmač* törzsének részei szintén Tonuzoba idejében, 955 után, települtek volna Magyarországra. Úgy látszik, ez a törzs a X. században még a bizánci császári testőrségnek is adott katonákat (Moravcsik, Byzantinoturcica II², 316).

A besenyők a nyugati gyepűk őreiként rendszeresen kivették részüket a magyarok oldalán a nyugati ellenséggel vívott harcokból. De elkísérték besenyő harci egységek a Bizáncba kalandozó magyarokat portyáikra is. Ezekkel a rajtaütésekkel kapcsolatban a bizánci császár 1059-ben hadat vezetett a magyarok és a besenyők ellen (Roth, Geschichte des Byzantinischen Reiches 71). Ott voltak a besenyők 970-ben a híres arkadiopolisi csatában is, ahol a magyarok Svjatoslav kievi fejedelemmel és a vállalkozásban részt vevő bolgár csapatokkal együtt döntő vereséget szenvedtek; a nyugati

kalandozások után ezzel a Bizánc elleni portyák is véget értek (Hóman, Magyar történet I², 147; Györffy, István király 53).

Mai ismereteink szerint valószínűnek kell tartanunk azt a nézetet, amely szerint a besenyők tömeges beköltözése valóban Taksony idejében kezdődött, tovább folytatódott Géza alatt. A besenyők jó részét a Fertő és a Lajta térségében telepítették le, ahol határőrszolgálatot láttak el (Pais i. m. 106). Később legalábbis részben, belső szolgálatra használták őket: Somogyban Koppány ellen stratégiailag fontos pontok őrzését bízták rájuk.

Egyet kell érteni az eddigi kutatások azon megállapításával, hogy a besenyő telepítés során a központi hatalom ügyelt arra, hogy a jövevényekből sehol ne alakulhassanak nagyobb gócok, melyek esetleges katonai akciók kiindulópontjaivá válhatnak. A XIV. századi besenyő ispánság létrehozása már nem rejthetett magában ilyen veszedelmet.

Az egykor veszedelmes besenyők tehát szétszóródtak, s beolvadtak a környező népekbe. Ez történt velük Magyarországon is.

20. *Böszörmények*

Szólnunk kell erről a mohamedán vallású népelem-keverékről, soraikban ugyanis szép számmal akadtak törökök is. Régi forrásaink szerint izmaeliták-nak vagy kálizoknak is hívták őket. Ez utóbbiak szintén mohamedánok, de Hvárezmből származtak el. A böszörmény és a káliz név török közvetítéssel került nyelvünkbe. A kálizok a kazároknál nagy szerepet játszottak, soraikból került ki a kagán nagy létszámú testőrsége, gyakorlatilag ők képviselték a katonai hatalmat a kései kazár korban. Mohamedán vallásukkal nem egyszer döntően befolyásolták a kazár külpolitikát: mohamedán népek elleni hadviselésben megtagadták részvételüket.

Izmaeliták már a fejedelmek korában megjelentek nálunk, s kezdettől fogva jelentős szerepet vittek: az Árpádok alatt ők voltak a királyi vámszedők, a pénzváltók és a sókamara irányítói.

Voltak, akik Anonymus kronológiai hitelében kételkedtek, mások pedig Bular földjét nem a volgai, de a dunai bulgároknál keresték. Vö. Karácsonyi János, Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?: ÉrtTörtTud. XXIII, 1, 1915, 14 köv. Ezt a feltevést eleve kizárja a *Bular* név csuvasos hangalakja, mely *Bulγār* város nevében jelentkezik.

Bulγār város kereskedelmi kapcsolatai Kelet-Európa fontosabb piacaival megélénkültek a Kazár birodalom bukása után. Ezt tapasztaljuk nálunk a fejedelmek korában, kapcsolataink egyre élénkebbé váltak a tatárjárást megelőző időkben.

Az EtSz. (I, 530) sajátságos módon úgy véli, hogy az izmaelita kereskedők közt voltak olyanok, akik a volgai bolgároktól származtak ugyan, de a dunai

bulgároktól jöttek hozzánk, és már szláv nyelvet beszéltek, s voltak köztük arabok és szíriaiak is, ez magyarázná *miszir* és *szerecsen* nevüket. Ugyanezen szócikk a letelepedett izmaelitákat — RÉTHY nyomdokain — a kúnoktól és besenyőktől származtatja.

D) A TATÁRJÁRÁS UTÁN

21. *Bulγār és az Arany Horda*

A Kazár birodalom bukása után a kazár függéstől megszabadult volgai bolgárok előtt nyitva állt az út, hogy régi uraik örökébe lépjenek. A mohamedánokká lett bolgárok nem éltek ezzel a lehetőséggel, annál nagyobb intenzitással folytatták korábbi kereskedelmi tevékenységüket. A kazár hatalmat eltakarító katonai akciók egy időre ugyan megbénították a távolsági kereskedelem szokott ütemét, de a szabaddá vált fontos vízi út a Volgán csakhamar a megszokott kereskedelmi tevékenység fellendüléséhez vezetett.

Vsevolod rjazanji fejedelem lovas seregei 1182-ben megjelentek Bulγār alatt. Az orosz krónikás szerint a város nemcsak nagy volt, de kellően megerősített hely lévén a nagyszámú sereg láttára a védők az erődbe húzódtak, s megmenekültek az ostromtól (GREKOV—IAKOUBOVSKI, La Horde d'Or 28 és Zolotaja orda i ee padenie, Moskva—Leningrad 1950, 14). A város fenyőfából épült, belső részein tölgyfát használtak (FERRAND, Abū Ḥāmid 236—7).

A mongolok első ízben 1223 végén kísérelték meg Bulγār városának elfoglalását, azonban csapdába estek, és súlyos vereséget szenvedtek. Az arab szöveget félreértve tatár vereségből győzelmet kerekített d'OHSSON I, 345—6, BRETSCHNEIDER I, 296, sőt GROUSSET, The Empire 247 is; helyesen: MARQUART, Komanen 145, PELLIOT Horde d'Or 170.

Végül is ez a város sem kerülhette el a sorsát. Az 1236-os kuriltáj határozata szerint a nyugat elleni nagy offenzíva élére Batu és Szubutáj állott. A következő, 1237. év őszén a mongol seregek elfoglalták a fővárost, Bulγārt. A bolgárok tömegesen menekültek nyugat felé az orosz fejedelemségekbe, ahová azonban az üldöző tatár seregek késedelem nélkül követték őket. Vö. SPULER, Die Goldene Horde 16—7; GROUSSET, The Empire 264.

Említettük, hogy a *Bulγār* név csuvasos változata, a *Bular* és *Bīlar* (> *Belár*) már a tatárjárás előtti magyar hagyományban (Anonymus) jelentkezik, s hogy ugyanez a csuvasos alak megjelenik a tatárjárásról beszámoló mohamedán forrásokon kívül „A mongolok titkos történetében", sőt a mongol kori utazók latin szövegében is.

Figyelemre méltó, hogy a *Bulγār* név csuvasos változata a magyar hagyományban időben jóval megelőzi a többi (keleti és nyugati) forrás hasonló alakját, anélkül, hogy az a magyar nemzeti hagyományra nyúlna vissza.

Megjegyzendő, mohamedán szövegekben a *Bular* mellett (vagy helyett) tovább él a régi *Bulγār* alak.

Juvaini (1226—1283) ismert nagy munkájában egyedül a *Bulγār* forma található. Számos előfordulása közül kettőt érdemes megemlíteni. Az egyik a Bulγār ellen intézett első támadásra vonatkozik, anélkül, hogy idejét akár hozzávetőlegesen is jelezné: megemlíti azonban, hogy a hadjáratot Szubutáj (*Sübētei*) és *Kōketei* vezette Kipcsak [Qifčaq], Saqsin és Bulγār allen. Vö. BOYLE, The History of the World-Conqueror I, 190. A másik külön fejezet (XXXIX) már címében jelzi, hogy benne a *Bulγār*, továbbá az *ās* és *rūs* nép meghódításáról van szó. E fejezet az 1237. évi hadjáratról szól. A hadjáratban részt vettek *Batu* oldalán *Möngke* (török nevén *Mängü*), *Böjek*, *Güyük*, *Qadayan* (= *Kádán*), *Kölgen*, *Böri*, *Baidar*, *Hordu* (*Ordu*), *Tangut* és persze *Szubutáj*. Nagy erővel támadtak, és elfoglalták a megerősített Bulγārt, zsákmányul ejtették hatalmas készletét és más népek elrettentésére lemészárolták vagy szolgaságba hurcolták a város lakóit. Vö. BOYLE, i. m. I, 268—70.

Rašīdu-'d-Dīn (1247—1318) szintén feljegyezte a két eseményt. Az első hadjárat *Qipčaq*, *Saqsin* és *Bulγār* ellen irányult, vezérei azonosak a fentiekkel, azzal a különbséggel, hogy Szubutáj neve mellett *Kōketei*, szövegromlás következtében, *Kokošai* alakban található (VERCHOVSKIJ, RD II, 21). A másik passzus a nagy nyugati hadjárat bevezető eseményei közt szerepel; itt is fejezetcím, mely a nagy hadjárat vezéreinek felsorolásával folytatódik. A bevezető eseményekről már a megelőző fejezetben szó esik, itt olvasható a meghódítandó népek listája: *qipčaq*, *rūs*, *bular*, *maǰar*, *bašγird*, *ās* (VERCHOVSKIJ, i. m. 36—8). Az orosz fordítás kommentálója (nyilván PANKRATOV) zárójelben megjegyzi, hogy *bular* mögött 'lengyel' (*poljak*) értendő. Az azonosítás nem új, de tévedésen nyugszik, helytelennek tartja PELLIOT is (Horde d'Or 115).

RD népnév-listája bővebb, mint Juvainié, erősen emlékeztet a MTT hasonló listájára: *Ḳanglin Kibča'ut Baǰigit Orusut Maǰarat Asut Sasut Serkesüt Kašimir Bolar Raral* [= *Kerel*]. (Mongol szöveg: Monumenta I, 235—6; az egyes, itt nem tárgyalandó nevek magyarázatát l. magyar fordításomban, 215—33.) A perzsa és a mongol jegyzék bizonyos fokú egyezése aligha puszta véletlen műve. Ismeretes, hogy RD forrásai közt mongol nyelvű is akadt; ilyen volt a cím szerint is megnevezett *Altan debter*, melyre RD (tolmácsai segítségével) nem is egyszer hivatkozik.

A mongol korban a tatárokhoz utazó szerzetesek útleírásaiban a volgai bolgárokról és országukról szintén szó esik. Plano Carpini Benedictus Polonusszal együtt végzett utazásáról szóló IX. fejezetben Kúnország (*Cumania*) északi szomszédai közt említi a *byler*eket, az ún. Nagy-Bulgáriát (*Byleros id est magnam Bulgariam*); WYNGAERT, Sinica Franciscana I, 111. Plano Carpini jelentésének más fejezeteiben is szól erről az országról és népről. A tatárok hadjáratainak leírása során megemlíti: *Inde* (a mordvák földjéről) *procedentes contra Billeros, id est Bulgariam magnam* (i. m. 72—3); meg-

találjuk a legyőzött népek és országok jegyzékében is: *Byleri id est magna Bulgaria* (i. m. 89).

Benedictus Polonus beszámolójából korábban csak a IX. fejezetnek megfelelő útijelentés volt ismeretes. Ebben a visszafelé vezető úton lakó népek közt hallunk róluk megint: *postea Byleres et hii sunt pagani* (i. m. 138). Benedictus fráter jelentését (és beszámolója többi részét nem írta le saját maga, hanem tollba mondta. Idézett útijelentésében is ezt olvassuk: *ei idem frater Benedictus Polonus viva voce nobis retulit* (i. m. 139). Nemrégiben előkerült beszámolójának zömét képező szövege is, melyről eddig azt tartottuk, hogy el sem készült, ha igen, elveszett. A nyilván szintén élő szóval előadott szöveg C. de Bridia neve alatt mégis fennmaradt „Hystoria Tartarorum" címmel (vö. I. OK. XXXII, 1981, 126—7). Ez a latin nyelvű mű számos ponton rokon, de nem azonos Plano Carpini szövegével. A C. de Bridia neve alatt fennmaradt műben találjuk: *Bati vero exivit in Rusia contra Bileros* [pilaros] *id est Bulgariam magnam et Morduanos* (PAINTER 81: 27.§); a legyőzöttek közt egyszerűen *Billeri* [Byles] (i. m. 83, 34.§).

A *Byler*-i (*Byler*-es) alakot a *Bulγār* szláv változatának tartja WYNGAERT (i. m. 73, 1. jegyz.) és RISCH (Johann de Plano Carpini 152, 15. jegyz. szerint orosz). A két ferences szerzetes ugyanabból a forrásból merítette adatát, nyilván tolmácsolás útján. A szóban forgó adat nem szláv „lágyítás" eredménye, hanem bennszülött ejtés tükröződése. A *bular, bĭlar* alakok tanúsága szerint a *γ* kiesése csuvasos sajátság, mely független az oguz nyelvek hasonló jelenségétől. A *bular, bolar* név palatális változatáról l. PELLIOT, Horde d'Or 137.

Egy másik ferences, mongol kori utazó, Rubruk (1250) szintén ír a volgai bolgárokról. Nála a név csuvasos változatának nyoma sincs. Sartaqhoz mentében megemlékezik a Volgáról (*Etilia*), amely északról, Nagy-Bulgáriából dél felé folyik (*venit ab aquilone de maiori Bulgaria*); WYNGAERT 199. A dunai bulgárokat így említi: *in itinere . . . Bulgarorum minoris Bulgarie*; i. m. 209. Batuhoz menet szól a volgai vízi útról, Nagy-Bulgária városairól és a vad mohamedán bolgárokról (*illi Bulgari qui sunt pessimi sarraceni*; i. m. 212). Végül a XXI. fejezetben a hallomásból merített értesülések közt szól arról, hogy a dunai bulgárok *maior Bulgariá*ból származtak el. Még a tatárok érkezte előtt a baskírokat (*Pascatur*) leigázták a mohamedán bolgárok (*Et ex tunc erant ipsi subiugati a vicinis Bulgaris sarracenis*; i. m. 218—20).

Figyelmet érdemel az adatoknak egy ritka, kínai változata. Régóta ismeretes, hogy az 1330-ból származó *King-šï ta-tien* c. térkép a mongol birodalom belső-ázsiai és kelet-európai birtokait vázolja fel, s több mint száz földrajzi nevet tartalmaz. A mű magyarázatával BRETSCHNEIDER foglalkozott (Mediaeval Researches II, 3—136 és a kötet végén a térkép a földrajzi neveket angol átírásban adja meg). A térkép nevei megtalálhatók a *Yüan-šï*ban a kínai földrajzi részhez csatolt *Si-pei ti* „Észak-nyugati területek" c. függelékben.

(*Po-na* kiadás LXIII, 32b köv.) Nem tartalmazza a teljes anyagot, de megvan benne is az Arany Horda szerény terjedelmű földrajzinév-anyaga (LXIII, 33a—b; BRETSCHNEIDERnél sajtóhibából XLIII a fej. száma). A szakasz címe *Yü-cu-po*, azaz *Üzbeg* birodalom-része, aki 1312—1340 közt uralkodott az Arany Horda felett. A nevek a következők (vö. BRETSCHNEIDER II, 68—9; a neveket nem ugyanabban a sorrendben tárgyalja, mint a *Yüan-šï*; magam az utóbbi rendjéhez igazodom):

Č'ö-erh-k'o-sï — čerkes. BRETSCHNEIDER (90—1) szövegében az első írásjegy torzult alakban állt, ennek megfelelően *su-rh-ko-sz*'-nak olvasta, és — helyesen — *Circassia*-val azonosította. Az MTT-ben e nép neve *serges* (mongol szöveg: Monumenta I, 236; 243 *sergesüt*);

A-lan a-sï — alan ās. BR. (84—90) *alan-as*-t olvas; ezek valóban az alánok, akik azonosak az orosz források *jasy* s a magyar nyelv *jász* népével. BR. értékes részleteket közöl az alánok szerepéről a mongol seregben, többek közt a mongol kánok testőrségében viselt szolgálatukról;

Kin-č'a — qïpčaq, mongol módra *kibčay* (MTT *kibča'ut*, többes szám). BR. (68—73) velük kezdi a listát; bőséges jegyzeteket fűz e névhez, főleg a kúnokra van tekintettel. Ezúttal azonban figyelmen kívül hagyta a *Yüan-šï* megjegyzéseit;

A-lo-sï — oros. Vö. BR. 73—81. Természetesen az oroszokról van szó, akiknek a mohamedán forrásokban *rūs* a nevük, a MTT-ben pedig *orusut* (vö. Monumenta I, 235, 243);

Pu-li-a-erh — bulγar. BR. (81—4) helyesen *Bulĝar*-nak (= *Bulγār*) olvassa a kínai átírást. PELLIOT (Horde d'Or 135) ezt az átírást *Bul'ar*-nak („forme sans gutturale") értelmezi. E nézet nem fogadható el, mert a kínai *li* mongol szótagvégi mássalhangzót (*-l*) jelöl, mint azt számos példa igazolja; a *bul'ar* mögött meg *bulγar* lappang, mint ahogy a *wei-wu-erh* helyes olvasata *uiγur* (nem pedig *ui'ur*). Mindkét esetben spiráns *γ*-vel van dolgunk, ezért nem találunk ezekben az esetekben normálisnak tűnő **pu-li-ha-erh* és **wei-hu-erh* átírásokat, ezek ugyanis **bulqar* és **uiqur* alakokra engednének következtetni;

Sa-ki-la — saqlap, pontosabban *saqlab*. BR. (84) az átírást kérdőjel kíséretében *Solgat*-ra próbálja visszaállítani. Az azonosítás elfogadhatatlan, hangtani okokból, de elfogadhatatlan földrajzi alapon is, mert *Oros*-tól valamennyire délnyugatra fekszik a térképen. *Solgat* a mohamedán források szerint Krím fővárosa. Az első szótagvégi mássalhangzót itt is külön írásjegy jelöli (akárcsak *Bulγār*-ét). Az egykorú mohamedán forrásokban *saqlab* a szlávok neve (Ibn Faḍlānnál azonban a volgai bolgároké);

Hua-la-sï-mu — Hvārazm v. *Horazm*. BR. (91—4) *Khorazm*-ra gondolt. Jól ismert földrajzi név a mongol korban is;

Sai-lan — Sairam. BR. (94—5) a városról, mely Taskendtől északkeletre fekszik, megadja a leglényegesebb információkat;

Pa-erh-č'ï-han — Barčiqan. Bizonytalan olvasatú város neve Nyugat-Turkesztában. Br. (95) szövegében *Pa-erh-č'i-li-han* áll, melyet ő *Barčiliγ-kend*-nek értelmez, s összekapcsol más források *Barčin* nevével is:

Čan-ti — Jand. Br. (95—6). Itt ütköztek meg először Muhammad hvárezmi sáh csapatai Dzsingisz kán seregével.

A kazár idők szövegeiben *Bulγār* rendszerint párhuzamosan szerepel *Suvār* város nevével. Később, a kazárok eltűnése után Bulγār mellett — Suvār helyett — *Saqsin* tűnik fel. Ez utóbbi azonosítása körül eltérő vélemények alakultak ki, ezekről részletesen szól Pelliot, Horde d'Or 165—74; *Bulγār* és *Suvār* viszonyáról ugyanő, i. m. 230—1.

22. *Magna Hungaria*

A XIII. századtól kezdve középkori források egész sora emlékezik meg távoli keleti részeken, valahol a mai Baskíria táján egy Magna Hungaria nevezetű területről, melyet a *Hungaria minor*-ral, a mai Magyarországgal szemben a magyarok régibb hazájának tüntetnek fel. A hagyomány nyilván Julianus és Ricardus híradásaiból született meg. Századokon át senki sem kételkedett hitelében, de lassanként feledésbe is merült. Vámbéry Ármin, A magyarok eredete c. könyvének II. mellékleteként közölt „Julián szerzetes nagy magyarországi útja" (487—501) c. fejezetében kétségbe vonta e tudósítások hitelét. Ezen a nyomon elindulva a teljes negáció álláspontjára helyezkedett Mészáros Gyula, Magna Ungaria (A baskír-magyar kérdés) c. könyvében.

A megtámadott nézeteket védelmébe vette előbb Pauler Gyula (A baskír-magyar rokonságról: BSz. CIII, 337—56), majd Gombocz Zoltán, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLVI, 1923—1927, 1—29. Az idővel egyre bonyolultabbá vált hagyományból lássuk előbb a Magna Hungaria kérdését.

Gombocz bizonyítani kívánta, hogy a Magna Hungaria hagyománya ismeretes volt már Julián előtt is. E célból hivatkozott Gotefridus Viterbiensis (1138—1196) szövegére, amely szerint *Ungarorum regna duo esse legimus, unum antiqum aput Meotidas paludes in finibus Asie et Europe et alterum quasi novum a primo regno in Pannonia derivatum* (vö. még Gombos, Catalogus II, 1068). Julián előtti vagy legalább attól független hagyományt keres Gombocz Vincentius Belovacensisnél, akinél ezt olvassuk: *Hungaria . . . Quae duplex est secundum Orosium. Maior sc. et Minor. Maior quidem est in ulteriore Syria ultra Meotides paludes constituta, a qua Hunni venationis gratia primitus exeuntes per longissima paludum et terrarum spacia et cervorum et bestiarum vestigia insequentes tandem solum Pannoniae invenerunt, qui reuersi ad propria collecto agmine in Pannoniam redierunt.* Ez utóbbi szöveg megtalálható Bartholomaeus Angelicusnál (1230 k.) is; vö. Gombos, Catalogus I, 390. Ez a hagyomány széles körben elterjedt, és sokáig fennmaradt, elegendő utalnunk Iacobus de Guisia feljegyzésére (megh. 1399 k.): *sicut Erodotus ostendit et Orosius confirmat, Hungaria atque Hugnia duplex reperitur, maior videlicet et minor* (Gombos, i. m. II, 1215).

Gombocznak elkerülte a figyelmét, hogy ezek a *Hungaria maior*-ra vonatkozó adatok, melyeknek számát szaporítani lehetne, nem a Julián óta annyit emlegetett területre vonatkoznak, hanem a meótiszi ingoványok vidékére, arra a területre, ahová a csodaszarvas mondaköre kötődik. Vö. Moravcsik, A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál, Bp. 1914 (kny. az EPhK. XXXVIII. kötetéből); Eckhardt Sándor, Attila a mondában: Németh (szerk.) Attila és hunjai, 150, 200; Györffy, Krónikáink és a magyar őstörténet, 52—87; Kristó Gyula, Ősi epikánk és az Árpád-kori írás-hagyomány: Ethn. LXXXI, 1970, 113—35.

A párhuzam így is tanulságos. A középkori földrajzi és történeti irodalomban nem példátlan gyakorlat az, hogy valamely nép régebbi tartózkodási helyét nagyobb vagy nagy hazának tekintik, szemben a későbbivel, amely „kisebb" vagy „új". Láttuk, hogy a VII. században Kuvrat új bolgár birodalma a Maiotis vidékén, a Don és a Kubán között az onogundurok elvándorlása után Nagy-Bulgária néven ismeretes (*ἡ μεγάλη Βουλγαρία*), a Duna menti pedig Kis-Bulgária. A két terület közti viszony az idők folyamán gyökeresen megváltozott, s a mongol kori útleírásokban a *Magna Bulgaria, Bulgaria maior* nevet nem a „meótiszi ingoványok" körüli bolgár őshaza viseli, de a volgai bolgárok országa, olyan korban, amelyben már semmiféle politikai hatalmat nem képvisel az „őshaza".

Nem kétséges, hogy a *Magna Hungaria* magyar eredetű tudós elnevezés, mely először Julián levelében és a Ricardus-féle jelentésben (*Ungaria magna*) fordul elő (Gombos II, 1363 és III, 2047). Gombocz gondosan megvizsgálta az e névhez fűződő probléma sorsát a Julián utazását követő s az azt visszhangozó forrásokban. Adatai ezek.

A mongol kori utazók sorát megnyitó három szerzetes útleírásában a bolgárok szomszédságában jelentkezik e földrajzi meghatározás. Így Plano Carpininál a IX. fejezetben: *Bascartos id est magnam Hungariam* olvasható; a nyugat elleni hadjárat megindításáról szóló részben: *inde procedentes ad aquilonem adhuc contra Baschart id est Hungariam magnam*, végül a meghódítottak jegyzékében: *Bascart id est magna Hungaria* olvasható (Wyngaert 111, 73, 89). A Benedictus Polonus neve alatt fennmaradt, IX. fejezetnek megfelelő részben ez áll: *postea Bascardos qui sunt antiqui Ungari* (Wyngaert 138). Rubruk lényegében ugyanezeket az adatokat tartalmazza: *Pascatu que est maior Hungaria* (Wyngaert 181); *De illa regione Pascatur exierunt Huni qui postea Hungari, unde est ipse maior Hungaria* (219). Gombocz szövege (19) *Major Bulgariá*-t említ; jegyzetben idézi Isidorus hivatkozott passzusát.

Gombocz megemlékezett még a későbbi Albert Trium Fontium (1232—1252) és Mathaeus Parisiensis (1259 után) megjegyzéseiről, melyek a domonkosok keleten végzett utazásairól szólnak, valamint több rájuk vonatkozó pápai levélről.

A fentiekhez csatolhatjuk ma Benedictus Polonus *viva voce* elmondott úti beszámolójából, melyet C. de Bridia jegyzett le: *Bascart, id est magna Hungaria* (Painter 85). Rubruk adataihoz csatolandó még: *terra Pascaver, que est maior Hungaria* (Wyngaert 269). A többi adatot, amely a *magna Hungariá*-t emlegeti, ezúttal mellőzhetjük.

A fő kérdés: hogyan keltek útra a tatárjárás előtt a domonkos szerzetesek, hogy a Keleten maradt pogány magyarokat a keresztény hitre térítsék? Sikerült-e eljutniok hozzájuk? Megtalálták-e Magna Hungariát? Hitelt érdemelnek-e az utazásaikról ránk maradt beszámolók?

Kezdjük a sort Magna Hungariával.

A kérdés már kezdeti állapotában ketté ágazik: a mongol kori utazók tudósításaiban *Magna Hungaria* azonos *Baskíriával*, lakói a baskírokkal. Gombocz a baskír kérdést, mint kellemetlen koloncot lerázta, hogy később kategorikusan elutasítsa. Az értesítésekből a *Magna Hungariá*-ra vonatkozó részeket szűrte ki, s azok alapján keresett feleletet a Julián által fellelt pogány magyarok problémájára. Julián és a Magna Hungariában megfordult domonkosok mit sem tudnak a baskírokról. Rubruk azonban nem ezt mondja: *Hoc quod dixi de terra Pascatur scio per fratres predicatores, qui iverunt illuc ante adventum Tartarorum* (Wyngaert 220).

Rubruk információjában nincs okunk kételkedni. Mint ismeretes, a domonkosok ezen a területen 1232-től kezdve jelentek meg (Altaner, Die Dominikanermissionen 151—5). Elutazása (1253) előtt Rubruk személyesen érintkezhetett az e kérdésben jól tájékozott domonkosokkal még otthon, semmi esetre sem utazása során. Ezek a dominikánusok nem hozhatók összefüggésbe azokkal a magyar klerikusokkal, akikkel Rubruk útközben találkozott, s akikre Gombocz is utalt (20). Ez utóbbiak esetében ugyanis világosan olyan magyarokról és Magyarországról elhurcolt idegen nemzetiségű hadifoglyokról van szó, akik a tatárjárás következtében kerültek tatár földre; vö. Ligeti, Joannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás: I. OK. XXXII, 1981, 130.

De mindez a nehézségeknek csak a kezdete.

Ricardus szerint Julián a következőképpen találta meg a keresett pogány magyarokat. „Ennek az országnak [Nagy-Bolgárországnak] egyik nagy városában, mely állítólag ötvenezer harcost tud kiállítani, a barát egy magyar nőt talált, aki a keresett földről erre a vidékre ment férjhez. Ez megmagyarázta a barátnak az utat, hogy merre menjen, s azt állította, hogy két napi járóföldre biztosan megtalálja azokat a magyarokat, akiket keresett. Így is történt. — Megtalálta pedig a nagy Etil folyó mellett. Kik látván őt, megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is ezeket. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak a harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla" (Györffy, Napkelet felfedezése, 42—3).

A jelentés pontatlanságai, ellentmondásai szembeszökők, Vámbérynak nem került nagy fáradságába azt ízekre szedni, s hitelét tönkrezúzni. A szöveg valóban nem a találkozás tapasztalatait megélt Juliántól származik, de Ricardustól, s a benne mutatkozó ellentmondások, hiányok az ő lelkén száradnak. Íme közülük néhány.

A Ricardus-féle jelentés szerint Julián első utazása során Magna Hungaria lakóit a *flumen magnum Ethyl* mellett találta meg. Ezt a folyót Pauler Gyula a Bjelajával azonosította, minthogy e folyónak *Aq idel* 'Fehér folyó' a neve; Gombocot Pauler érvelése meggyőzte. Való igaz, hogy a középkori földrajzi nomenklatúrában az *Etil, Itil* több folyó megjelölésére szolgált. A Magna Hungaria lokalizálásához kétségtelenül a Bjelajára volna szükség. Pauler magyarázatát azonban csak erőltetés árán lehet elfogadni; a szöveg *flumen magnum* meghatározása a Volgára illik, a Bjelajára nem. Ez a felismerés hamarosan győzött. Erre megpróbálták a nehézséget megkerülni oly módon, hogy feltették: vagy pontatlan Ricardus szövege, vagy Julián magyarjai valóban a Volga mellett laktak, s nem a Magna Hungaria területén.

Ricardus jelentése szerint Magna Hungaria a magyar őshaza, innen indult honfoglalásra a hét vezér népe: *Inventum fuit in Gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Ungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi erant* (Gombos, Catalogus III, 2047: De inventa Ungaria magna). Ebből következne az az elmélet, amely szerint az „őshazában" élő magyar nép — valamilyen okból — nem indult vándorútra teljes számban, nem jelentéktelen részük visszamaradt volna a régi földön. Gombocz (26) e tekintetben kételkedésének adott kifejezést: „több okból valószínűtlennek tartom — pedig talán ez volna a legközelebb eső gondolat —, hogy Magna Hungaria magyarjait az őshazában maradt ugor-magyar néptöredéknek tarthassuk". Ma már kevésbé óvatosan fogalmazhatunk: Magna Hungaria nem őshazája a magyar népnek, bár a róla kialakult hagyomány meglehetősen régi, talán a XIII. századnál is valamivel korábbi időből származik. Ettől függetlenül számolnunk kell azzal, hogy Magna Hungaria hagyományos területére, a mai baskír földre és környékére később valóban kerülhettek magyar diaspórák. Ezek megjelenésének időpontjáról megoszlanak a vélemények.

Gombocz úgy véli (28), hogy „A bolgárok északra vándorlása a kazárok hatalmának fellendülésével egyidejű, tehát kb. a VI—VII. század határára tehető. Ez a dátum tehát egyszersmind a magyar—bolgár érintkezések felső határa". Gombocz azonban később, bizonyos meggondolások alapján, a magyar—bolgár-török érintkezés színhelyét délebbre, idejét későbbre tette. Magam még ennél is későbbi időpontra gondolok. Úgy vélem, hogy a magyar töredékek a két besenyő támadás következtében szakadtak le az egyes magyar törzsekről, és sodródtak északabbra, baskír területre. Erre az aránylag kései időpontra azért tanácsos gondolnunk, mert a magyar nép törökös törzsrendszere aránylag későn alakult ki.

De akár az „őshaza", akár a későbbi diaspórák kronológiáját vesszük fontolóra, mindenképp számolnunk kell a nyelv kérdésével. Vámbéry itt is támadott, s kétségbe vonta, hogy Julián és a Magna Hungaria magyarjai megérthették egymást. Gombocz védekező álláspontról próbálta cáfolni Vámbéryt. Érvelése nem is hatott meggyőzően. Gombocz eredetileg hatszáz évvel operált, ennyi idő alatt a magyar nyelv Pannoniában valóban lényegesen megváltozhatott. Nemcsak a szláv jövevényszavak hiányoztak a pogány magyarok nyelvéből, de hiányzott az egész keresztény terminológia is. Márpedig Ricardus szerint Julián a vallás dolgairól is próbált beszélgetni velük; ha ez igaz, egy kukkot sem érthettek szavaiból. Végül, de nem utolsósorban a „bolgár-török" és az alán elemek jelentős része is hiányozhatott a pogány magyarok nyelvéből, hiszen ezek a hatások a honfoglalás idejéig szüntelenül tartottak, sőt bizonyos részük még azután is. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy hatszáz év alatt a pogány magyarok nyelve sem maradhatott változatlan, s olyan elemekkel gazdagodhatott, melyeket Julián már nem érthetett. Ha viszont a magyar töredékek érkezését a besenyő támadások utáni időre tesszük, mindezek a nehézségek minimumra zsugorodnak.

A Magna Hungariába tett utazás hitele máig nem felhőtlen. Vámbéry éles fogalmazását visszautasította már Pauler Gyula, az utazás hitelességét védelmébe vette a nagy tekintélyű Gombocz Zoltán is: „józan ésszel nem kételkedhetik [senki] abban, hogy Julián 1235/6-ban csakugyan járt a Volga—Bjelaja vidékén, s hogy 1237/8-ban újra megkísérelt eljutni Nagymagyarországba" (25). A kételyt mégsem sikerült teljesen kiküszöbölnie. Ma már mindenki egyetért abban, hogy a *magnum flumen Ethyl* nem a Bjelaja, hanem a Volga neve. Tehát magyarokat csak a Volga jobb partján lehetett keresni. Czeglédy (Magna Hungaria, kny. 28) rámutatott arra, hogy Ibn Faḍlān szerint 922-ben a Volga vidékén is voltak baskírok. Láttuk azonban, hogy az arab utazó csak egy napot töltött baskíroknál, a róluk szóló nem hízelgő képet velük ellenséges érzületű forrásból merítette; hitele hát nem nagy. Az ő híradása nyomán fel sem merülhet a kérdés, hogy e tatárjárás előtti baskírok törökök voltak-e vagy magyarok. A kérdést ez az adat amúgy sem viszi előbbre; Ibn Faḍlān baskírjai semmiképpen sem azon a területen lak-

tak, melyet, úgy látszik, a domonkosok már akkor *Magna Hungariá*-nak neveztek.

Sinor kereken kételkedik abban, hogy Julián két utazást tett volna a keleti magyaroknál. Julián levelének arra a passzusára hivatkozik, amely szerint „Ezért [Batu] a kúnok földjére vonult, a kúnokat leverte, és földjüket elfoglalta. Innen visszafordulva Nagy-Magyarország ellen [ment], ahonnan a mi magyarjaink erednek; harcoltak velük tizennégy éven át, s a tizenötödik évben legyőzték őket, amint ezek a pogány magyarok élőszóval elmondták nekünk" (Györffy, Napkelet felfedezése 46; latin szöveg: Gombos II, 1364). Vagyis a tatárok 1237-ben elfoglalták Magna Hungariát; Sinor elképzelhetetlennek tartja, hogy egy évvel korábban olyan nyugodtan beszélgethetett volna velük Julián. Györffy szerint (277, 57. jegyz.) csak annyiban van ellentét Ricardus jelentése és Julián levele közt, hogy Ricardus szerint a magyarok a tatárok szövetségesei, Julián szerint pedig ellenük harcolnak. De ez nem kis különbség. Az ellentmondás (más részletekben is mutatkozik) a két állításban akkor válik összebékíthetetlenné, ha Ricardus jelentését hitelesnek tekintjük, illetőleg feltesszük, hogy az pontosan tükrözi Julián élőszóval előadott beszámolóját. Ez védhetetlen feltevés, annak tekinti Sinor is, aki rámutat arra, hogy Ricardus jelentése Julián levelére támaszkodik, azt színezi ki, teszi érdekes, izgalmas olvasmánnyá. Innen számos tévedése, önellentmondása. Innen a pogány magyarokról szóló, már említett ellentmondásos jellemzés, melyen joggal akadt fenn Vámbéry; ezek közül való az is, hogy a pogány magyarok tudnak a keresztény magyarokról, de hogy hol laknak, azt nem tudják. A jelentés végén mégis a pogány magyarok azok, akik megmagyarázzák, hogy melyik a haza vezető rövidebb út. Sinor fenntartását osztja Richard is (La papauté et les missions d'Orient, 28—9). Végeredményben tehát nem lehet egyetérteni azzal az újabban megfogalmazott ítélettel, amely szerint Ricardus szövegének „történeti megbízhatóságához a kétségnek árnyéka sem férhet" (BevMŐstKF I: 2, 194).

H. Dörrie, Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen; die Missionsreise des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischoff Peter über die Tataren: Nachrichten der A. d. W. in Göttingen, 1956, 125—202; Imre Boba, Nomads Northmen and Slavs, Eastern Europe in the ninth century (1957), 74 köv., 92—101.

Végül van még egy kérdés, amelyről valahogy mindenki megfeledkezett. Julián találkozott a pogány magyarokkal, beszélgetett velük, Ricardus szerint nem is keveset. Hogy hívták őket? Mi volt a nevük, amit ők maguk használtak saját maguk megjelölésére és mint nevezték őket a szomszéd népek. A róluk szóló latin szövegekben fel sem merült ez a kérdés (pedig felmerülhetett volna). Országuk Magyarország lett volna? Ez a kérdés még feltevésnek sem állja meg a helyét.

Vö. Czeglédy Károly, Magna Hungaria: Száz. LXXVII. 1943. 277—306; Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet, Bp. 1948, 76—81;

D. Sinor, Un voyageur du treizième siècle : le Dominicain Julien de Hongrie: BSOAS XIV, 1952, 589—602 ; Perényi József, A Magna Hungaria kérdéséhez : MNy. LV, 1959, 385—91, 488—99 ; Györffy György, Napkelet felfedezése, 1965, 39—51 ; Jean Richard, La papauté et les missions d'Orient au moyen âge (XIIIe—XVe siècles), Rome 1977, 21, 26—30, 67, 71.

23. *Baskírok és magyarok*

Fentebb röviden áttekintettük a tatárjárás előtti idők mohamedán szerzőinek értesítéseit, melyek szerint a magyarok neve *bajǧird* (és az abból keletkezett *bašǧird* stb.) volt. Sajátságos módon a honfoglalás előtti források egy része a *maǧǧir* helyett használta ; a honfoglalás utáni források pedig párhuzamosan éltek ezzel az elnevezéssel a keleten maradt magyar töredékeknek és az új hazában élő magyaroknak a megjelölésére. Mai ismereteink alapján arra kell következtetnünk, hogy ebben az időben az idegenek (a mohamedán szerzők) a baskír nevet a magyar nép megnevezésére használták. Azt kell gondolnunk, hogy — hasonlóan az *onogur* > *ogr* > *Ungaria* esetéhez — a baskír a magyaroknak idegenektől használt elnevezése lett.

A baskír név kettős használata a tatárjárást követő időkben is jelentkezik : keleti és nyugati források így jelölik a pannoniai magyarokat és Magna Hungaria népét. Ellentétben számos jelentős kutató nézetével, a tatárjárás nyomán kialakult azonosítás nincs közvetlen összefüggésben a korábbi mohamedán szerzők hasonló gyakorlatával.

Megállapítható, hogy a XIII. században jelentkező Magna Hungaria-hagyomány hozta felszínre a baskír név újból való megjelenését. Megállapítható az is, hogy sem Ricardus, sem Julián nem említi a baskír (Baskíria) nevet. Mint jeleztük, újabban kétségbe vonták, hogy Julián eljutott Baskíriába ; e nézet szerint csak a Volga jobb partján találkozhatott magyarokkal, mert nincs nyoma annak, hogy átkelt volna a nagy folyón, s eljutott volna a Volga (*Ethyl*) bal partján elterülő Baskíriába, ill. Magna Hungariába. Ennek ellenére nem kételkedhetünk abban, hogy a mongol kori szerzetes utazók a magyar domonkosoktól nyert információk alapján fedezték fel és népszerűsítették Magna Hungariát, s nyilván a tőlük kapott értesülésekre támaszkodva azonosították Magna Hungariát Baskíriával (*Bascardiá*-val).

A futólag már említett adatokat érdemes még egyszer szemügyre venni. A ferences utazók értesítéseiből a következőket emeljük ki.

Plano Carpini :

V, 29 : Megindul a tatárok hadjárata a mordvák (*Morduarum*), bilerek (*Bileres*), innen észak felé a *Bascart* ellen (különböző kéziratok variánsai : C *Bosarcus*, B *Biscart*, *P Bascart*, L *Bascares*). A megelőző fejezetben a magyarországi hadjárat, ill. a Sajó menti csata olvasható.

VII, 8 : A meghódított népek listájából : ... *Huyur*, *Sumoal*, *Merkyti*, *Mecriti*, *Sarihuiur*, *Bascart id est magna Hungaria* (var. C. *Bascarc*, B *Bistart*, V *Bashart*, L *Baschare*), *Kergis*, *Cosmir*, *Sarraceni*, *Bisermini*, *Turcomani*, *Byleri id est magna Bulgaria* ... (Wyn. 89)

IX, 20 : A hazafelé vezető út leírásakor, a köröskörül lakó népekről : *Comania* szomszédai északról : *Ruscia Moruyn(os)*, *Byler(os) id est magna(m) Bulgaria(m)*, *Bastarcos* (olv. *Bascartos*) *id est magna(m) Hungaria(m)* ; *post Bastarcos* (var. *Bascarcas*, olv. *Bascartos*), *Parossitas et Samogetas* ... (Wyn. 111).

Benedictus Polonus :

7 : *Ruscia*-ban bal felől találni : *Morduan(os)*, akik pogányok és a tarkójuk le van borotválva, azután a *Bascard(os)* (var. *Basardos*), *qui sunt antiqui Ungari*, azután *Cynocephal(os)*, akiknek kutyafejük van, majd a *Parossita(s)* (Wyn. 138).

Benedictus Polonus előszóban elmondott szövege C. de Bridia leírásában :

20 : A harmadik tatár sereg nyugat ellen indult, és megtámadta a következő népeket : kúnok (*Comani*) legyőzése után északra fordult (*Bati*), és hadat indított az ott lakók ellen : *Bastach(os)* (var. *Bascardos*) *id est maior(em) Hungaria(m)*, amely északról az oceánnal határos (*que est contigua mari oceano ab aquilone*) ; ez a toldalék tévedésen alapszik. Viszont ugyanitt C. de Bridia leírata megőrizte a kutyafejűek mongol nevét : *Nochoyterim* (olv. *Nochoyterun id est canis caput* [= *noqoi terün*] Painter 75 ; megfelelő passzus Plano Carpininél : V, 29).

C. de Bridia 34 : A meghódított népek listájában : *Mordui*, *Bascart id est magna Vngaria*, *Billeri*, *Corola*, *Parossiti*, *Canina* (= kutyafejűek), *Samogedi* ... (Painter 85).

Guillemus de Rubruk :

V, 5 : A tatárok prémszállítói : *de Ruscia*, *de Moscal* (= moksa-mordvinok), *de maiori Bulgaria et Pascatu que est maior Hungaria et Kerkis* (Wyn. 181).

XXI, 1 : 12 napi út végén megérkeztek az Urálhoz (*Yagat*, olv. *Yagac*), amely *Pascatur* földjéről jön. *Pascatur* nyelve azonos a magyarokéval (*Ideoma Pascatur et Ungarorum idem est*), nomádok, városok nélkül ; nyugatról szomszédosak Nagy-Bulgáriával (Wyn. 218—9).

XXI, 2 : Pascatur földjéről jöttek ki a húnok, a későbbi magyarok, azért hívják ezt a földet *maior Hungariá*-nak (Wyn. 219).

XXIX, 46 : Észak felé még több szegény nép lakik, ezek nyugatról szomszédosak *Pascauer* (var. *Pascacier*) földjével, azaz *maior Hungariá*-val (Wyn. 260).

A név alakja *Bascard*, azaz *bašgard*, eredeti *bašǧird* megközelítő pontosságú formája.

Az egykorú keleti források közül lássunk két kortárs perzsa írót.

Juvainī (1226—1283), perzsa szöveg: Mirza Muhammad Qazvini II, London 1937, 225—6 ; fordítása : J. A. Boyle, The History of the World-Conqueror, Manchester I, 1958, 270—1.

bašyird: a nagy nyugati hadjárat során *rūs, qifčāq* és *alān* leverése után Batu a *keler* és *bašyird* elpusztítására indul. Ez utóbbi két név a magyarokat jelenti: vö. LIGETI, A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskír, király): MNy. LX, 1964. 384—404 és MNyTK II, 72—91. A [XLI]. fejezet címeként olvasható a *keler* és a *bašyird* nép lovasaira való utalás. Ez a fejezet lényegében a Sajó menti csata leírását tartalmazza. Plano Carpini V, 28-ban a Magyarország elleni tatárjárás címén a Sajó menti csata csonkított szövegét adja; ugyanez a passzus a C. de Bridia leírásában részletes és világos; vö. erre vonatkozó megjegyzéseimet: I. OK. XXXII. 1981, 122, 5. jegyz.

Rašīdu-'d-Dīn (1247—1318), perzsa szöveg: BEREZIN II (Trudy Vostočnogo Otdelenija XVI) és BLOCHET (Gibb Memorial XVIII, 2); fordítás: SMIRNOVA (I, 1952), VERCHOVSKIJ (II, 1960) és BOYLE (1971).

bašyird: meghódították *keler, bašyird, bular, dašt-i qipčaq, orus, čerkes, ās* népét (SMIRNOVA 67—8): *kelar, bašyird, qipčaq, rūs, čerkes, ās* meghódítása, címben (SMIRNOVA 76). A perzsa szöveg az S kézirat szerint; BEREZINnél nincs meg; interpoláció mindkét helyen. Helyette vö. BLOCHET 43, VERCHOVSKIJ 37, BOYLE 56.

bāšyird: meghódított népek: *qipčāq, orus, bular* [bwlw olvasat hibás], *mājār* [māčār olvasat hibás], *bāšyird, ās* (BLOCHET 41; ford. VERCHOVSKIJ 36, bwlw: *Bular*-t tévesen 'lengyel'-nek [ПОЛЯК] fordítja). BOYLE 55 (hiányzik a sorból az *ās*).

bāšyird: a magyarországi tatárjárás leírásában, több ízben, *bulār* [pulār téves], *sāsān* kíséretében; *kelār* itt 'király' jelentésben (BLOCHET 55; ford. VERCHOVSKIJ 45; BOYLE 70).

bāšyird: a Baturól szóló részben: *ibīr sībīr, būlār, dašt-i qipčāq, bāšyird, rūs, čerkes* (BLOCHET 107; ford. VERCHOVSKIJ 71—2, BOYLE 107)

bāšyird: a Jočiról szóló részben: *bulār* [pl'r], *bāšyird, orus, čerkes, dašt-i qipčāq* (BLOCHET 132; VERCHOVSKIJ 79, BOYLE 118).

Megőrizte a nevet egy ismert mongol forrás, „A mongolok titkos története". A Joči által meghódított népek közt ezt olvassuk: (239. szakasz) *Šibir Kesdim Bayit Tuqas Tenlek Tō'eles Tas Bajigit-ača inaqši hoy-yin irgen-i Joči oro'ulju* „miután Dzsocsi a sibir . . .badzsigir néptől innen élő erdei népeket meghódította" (mongol szöveg: Monumenta I, 169; magyar fordítás 109). Az eredeti MTT ujgúr írásos szövegéből másolt Altan tobči-ban ez a rész így hangzik: *Sibir Keštim Bayid Tuqas, Teleng, Tögöles Tas Bajigid-ača inaysi-da oy-yin irgen-i Joči oroyulju* (Monumenta VI, 168—9).

Megvan e név még az MTT következő szakaszaiban:

(262. szakasz) *basa Sübe'etei-ba'atur-i ümekši Ķanglin Ķibča'ut Bajigit Orusut Majarat Asut Sasut Serkesüt Kešimir Bolar* [*Keler*] . . . *ede harban niken ayimaq qarin irgen-tür gürtele Idil Jayaq usutan müret ketülün Kiwa Men-kermen balaqasun-tur gürtele Sübe'etei-ba'atur-i ayala'ulbai* „ami pedig Szübeetei-baaturt illeti, őt észak felé küldte hadjáratra . . . a badzsigit . . . kerel, e tizenegy törzs,

állam és nép földjére, átkelve az Idil [Volga] meg a Dzsajak [Urál] vízben gazdag folyóin egészen Kiwa és Men-kermen városáig" (Monumenta I, 236; fordítás 126). Az Altan tobčiban ugyanez: *basa Sübegetei-bayatur-i ümegsi · Qanglin: Qibčayud: Orusud: Asud: Sasud: Serkesüd: Bolor: Kerel: ede arban nigen* (itt két név, köztük *Bajigid* is kiesett) *ayimay qarin irgen-tür kürtele Ijil Jayay usud-dan müren getülün ayalayulba* (Monumenta VI, 194).

(270. szakasz) *basa urida Sübe'etei-ba'atur-i Ķanglin Ķibča'ut Orusut Asut Sesüt Kešimir Sergesüt Bugar* [= *Bular*] *Kerel irgen-tür gürtele Adil Jayaq usutan müret ketülün Meket Men-kermen Keyibe teri'üten balaqat-tur ayalaqsan* (Monumenta I, 243; fordítás 130). Az Altan tobčiban ez a szakasz már nincs meg.

(274. szakasz) *Sübe'etei ba'atur-un gejige ayalaqsat Batu Büri Güyük Mönggе teri'üten olon kö'üt Ķanglin Kibča'ut-i Bajigid-i oro'ulju Ejil Jayaq Meget balaqasun ebdejü Orusud-i kiduju ülüttele talabai. Asut Sesüt Bolar Men-kermen Kiwa teri'üten balaqad-un irgen-i dawuliju else'üljü.* „A Szübeetei-baatur megsegítésére harcba küldött hercegek, Batu, Büri, Güjük, Mönggе és sok más herceg meghódították a kanglinokat, a kibcsautokat meg a badzsigiteket, feldúlták az Edzsil Dzsajak (folyó melletti) városokat és Meget városát, az oruszutokat leigázták és kirabolták mind egy szálig. Az aszutokat, szeszütöket, kelarokat, Men-kerman, Kiwa meg a többi város lakosait leigázták, s megadásra kényszerítették" (Monumenta I, 247—8; fordítás 132). Az Altan tobčiból szintén hiányzik.

Az MTT 262., 270. és 274. szakasza 1242 utáni interpoláció, mint ezt a bennük előforduló *kerel* név igazolja; a *bajigit* ezekben a szövegekben a magyarokat jelenti. Ezzel szemben a 239. szakaszban szemmel láthatólag Magna Hungaria *bajigir*-jairól van szó.

Meg kell jegyezni, az MTT kínai átírásából visszaállított *bajigid* alak a *bajigir* név többes száma. A *bajigir* pedig mongolos, mássalhangzó-torlódást feloldó (vö. *alima* < *alma*; *arsalan* < *arslan*) változata az eredeti *bajgir*-nak. Figyelemre méltó, hogy a XIII. század első felében török—mongol nyelvi környezetben újra felbukkan e népnév, mégpedig *j-t* tartalmazó eredeti változatában (ennek az alaknak figyelmen kívül hagyása miatt utasította el PELLIOT, Horde d'Or 138, a korábban javasolt *beš-ogur* magyarázatot).

Az adatok tarka kavarodásából aránylag korán, a XVIII. század végén kialakult a baskír—magyar rokonság elmélete, mely E. J. FISCHER fellépte után széles körű visszhangra lelt a magyar őstörténet művelői sorában. Követői közé tartozott CASTRÉN, KUUN GÉZA, NAGY GÉZA, PAULER GYULA, egy ideig MARQUART is. GOMBOCZ felfogása szerint „a baskír—magyar rokonság elmélete tudós eredetű, minden reális alapot nélkülöző hagyomány" (NyK. XLVI, 33). Láttuk, NÉMETH GYULA szintén elutasította a rokonság elméletét, rokonság helyett ő azonban a két nép azonossága mellett tört pálcát.

Újra átgondoltuk GOMBOCZ elutasító álláspontját és a vele szöges ellentétben álló NÉMETH-féle elméletet, majd mérlegeltük a fentebb vizsgált adatokat, s

meg kellett állapítanunk, hogy a térben és időben egymással közvetlen összefüggésben nem álló forrás-csoportokban a baskír név felváltva jelentkezik magyar és török nép neveként. Ebből világosan következik, hogy el kell vetni azt a korábbi feltevést, amely a magyar és a baskír név összecsengéséből próbálta magyarázni e kettős funkciót és hogy helyette genetikus összefüggést kell keresni a két név között.

Kettős alakú nemzeti nevünk eredeti változata a *magyar*. Köztudomású, hogy ez a név elhomályosult összetétel, melynek előtagja **mańć*, ebből keletkezett később a **maǰ-* : a *ǰ* > *gy* változás csuvasos típusú jövevényszavainkban végbement *ǰ* > *gy* változással egy időben zajlott le. (*ǰinǰü* > *gyöngy*). Az összetétel utótagját eddig a tör. *eri, iri* 'embere, férfia' (NÉMETH : sarkított magyarázat, a birtokos személyrag feltételezése teljesen felesleges volt, mássalhangzóra végződő török jövevényszavainkban a tővégi magánhangzó a magyarban automatikusan kifejlődött), ill. fgr. **er* 'Mann' (ebben : *ember, férj*) ; vö. MSzFgrE. II, 426 ; TESz. I 255—6 (kár, hogy a *magyar* címszó írója nem olvasta el a *baskír* címszót). Úgy látszik, újabb magyarázathoz kell folyamodnunk, és utótagként egy ez idő szerint meg nem határozható funkciójú **γir* járulékot kell felvennünk. Ezt az alakot tükrözi még a J̌aihānī-hagyományt őrző *maǰγīr(i)* ; a spiráns *γ* mássalhangzó utáni helyzetben a magyarban tűnt el. 950 körül már *μεγέρη* (= megyeri) alakot találunk, a *magyeri* másodlagos párját.

A honfoglalás előtt, a kései ősmagyar korban ment végbe a **maǰγir(i)* > *magyar* ~ *megyer* hangtani fejlődés. E fgr. eredetű népnévnek azonban igen régen, a vándorlások korának elején kialakult — törökös változataként — a *baǰγir* alakja egy olyan csuvasos típusú nyelvben, amely a szókezdő *m-* > *b-* változást ismerte ; köztör. *murč* > bolgár-török—kazár *burč* > m. *bors*.

A tör. *baǰγir*-ból egy kipcsak típusú nyelvben *bašγir* keletkezett. Ez utóbbiból fejlődött a *bašγirt*, majd népetimológiával a *bašqurt* 'vezér-farkas'. A tör. szó végén jelentkező *-t* elem ez idő szerint meg nem határozható nyelvből származik, ugyanúgy mint a *Βαρσήλτ* népnév szóvégi *t*-je.

Minden jel arra mutat, hogy a magyarral közvetlen szomszédságba került volgai bolgár-törökben lett a *maǰγir*-ból *baǰγir*. A kazár hatalom kibontakozásakor a *maǰγir—baǰγir* nép kazár területre vándorolt ; e vándorlást igazolják régi török elemeink életföldrajzi és hangtörténeti kritériumai. A lényegében üresen maradt korábbi hazába észak felől beköltözött egy kipcsak-fajta nép, melyet régi lakói után továbbra is *baǰγir*-nak neveztek ; belőle lett a *baskír*. A magyarok pedig jó kétszáz év múlva kazáriai szállásterületükről tovább vándoroltak kelet—nyugati irányban, előbb Levédiába, majd Etelközön keresztül a mai hazába. A magyar nép eredeti nevét, tovább törökösítve, megörökölte a helyére költöző török nép: a baskír, és saját neveként őrzi, használja azt mind a mai napig.

A régóta ismert és az újonnan felderített adatok értékelésekor szakítottunk a hagyományos módszerrel. Lemondtunk arról, hogy a valóság megközelíthetetlennek tűnő tényeit a magyar nép és nyelv eredetéből kiindulva próbáljuk hipotézisek fellegei közt nyomozni. Megfordítjuk a történeti sorrendet, s a honfoglalókhoz szegődve történetüket, viselt dolgaikat visszafelé pergetve próbáljuk követni. Történeti szövegeink elegendő útmutatást nyújtanak ahhoz, hogy a Kárpátoktól visszataláljunk az Etelközbe. Bármennyire is ellentmondásos a Levédia fekvését meghatározó szövegek értelmezése, nem kétséges, hogy oda Kazária délnyugati területéről érkeztek a magyar törzsek.

A VIII. és az azt megelőző századok magyar népére vonatkozó írott forrásokkal nem rendelkezünk, helyettük azonban nyelvünk régi török elemeinek kalauzolása mellett haladhatunk tovább. Visszafelé araszolva az időben a nyomok persze egyre bizonytalanabbakká válnak, de az igazolható tényekből kiinduló feltevéseknek mostmár más a súlyuk. A magyar történelem VI. század második felétől a IX. századig terjedő szakaszának néhány jelentősebb vonását sikerül ily módon felvillantani. Feltevéseinkben elsősorban a szomszédos török népek történeti vallomására támaszkodunk ; e téren a több mint száz éves múltra visszatekintő magyar őstörténeti kutatások számos szilárd eredményére támaszkodhatunk. De támaszkodunk — nem utolsósorban — vizsgált török jövevényszavaink vallomására, mely nem egy esetben biztonságos útmutatással szolgál.

Régóta nem szorul bizonyításra, hogy a magyar nép kazár függőségben élt, ez a függés még Levédiába is elkísérte. Aligha kétséges, hogy e függéshez nem volt elegendő a puszta szomszédság, kazár területen kellett élniök a magyaroknak. Az újabb kutatások fényénél egyre világosabb lett, hogy nemcsak a bolgár-törökök beszéltek csuvasos típusú nyelvet, de a kazárok is. S itt érkeztünk el ahhoz a ponthoz, amikor nyelvünk régi török jövevényszavai vehették át a kalauzolás szerepét. Ezek életföldrajzi és hangtörténeti kritériumai ugyanis arról tanúskodnak, hogy a magyarok legalább kétszáz esztendőt töltöttek Kazária déli területén : itt alakították ki törökös törzsi szervezeteiket, itt kerültek kazár politikai függésbe. Innen sodorták tovább a történelem hullámai egyre nyugatabbra, Levédiába, majd Etelközbe.

A nyelvi háttér firtatása vezet tovább : nyilvánvaló, hogy a finnugor nyelvet beszélő magyar nép valahonnan északabbról érkezhetett dél-kazáriai hazájába. Eligazítást a kazár történelem szolgáltat. Ismeretes, hogy a VI. században megjelent Kaukázustól északra, a Volgától nyugatra a bolgár és a kazár nép. A déli területet a kazárok foglalták el, tőlük északra a burtaszok, azoktól is északabbra telepedtek meg a volgai bolgárok. Valószínű, hogy ebben az időben, feltehetően már hosszú ideje, a Volga bal partján, a Bjelaja és a Káma vidékén, nagyjában a későbbi hagyomány Magna Hungariájának a terü-

letén élt a magyar nép. Minden jel arra mutat, hogy ez a terület nem azonos az „őshazával", azzal a földdel, ahol az ugor egységből kivált magyarok önálló életüket megkezdték.

A magyarokkal szomszédságba kerülő bolgárok mozgást hoztak a korábban oly nyugalmas tájra. Lehet, hogy csuvasos jövevényszavainknak egy része, az archaikusabb jellegűek, itt kerültek nyelvünkbe. Egyébként e kor feltehető bolgár-török—magyar érintkezéseiről még megközelítően pontos feltevéseink sincsenek.

Ez a szomszédság semmi esetre sem tarthatott huzamosabb ideig. A kazár hatalom megszilárdulásakor megindultak a magyarok, átkeltek a Volgán és a délibb kazár területen telepedtek meg.

Az Urál vidékéről vándorútra kelt magyarság történetének jelentős századait töltötte kazár területen, hogy végül is a IX. század végén, az ismert útvonalon meginduljon a Kárpátok felé.

25. *A mongol kori Scythia krónikáinkban*

Igazat kell adnunk Gombocznak, amikor eleve valószínűtlennek tartotta, hogy „krónikásaink korában még élt volna a köztudatban a magyar őshazának bármilyen halovány emléke. Legfeljebb annyit tudhattak, hogy valahol kelet felé kell keresni" (NyK. XLV, 137). Nem gondolnám, hogy manapság bárki is a krónikákban keresné az „őshazát". A krónikákban felbukkanó nevek azonban változatlanul érdeklődésünkre tarthatnak számot, hiszen belőlük alakítható ki mindenekelőtt a kényszerűen kelet felé tekintgető magyar világképe.

Régóta ismeretes, hogy krónikásaink földrajzi ismereteiket elsősorban a nyugati forrásokból merítették. A tatárjárást követő mongol korban Ázsia korábban ismeretlen és megközelíthetetlen tájai tárultak fel a Nyugat számára. Az újfajta földrajzi felfedezésben a magyar domonkosok is részt vettek, akik a tatárjárás előtt IV. Béla megbízásából útra keltek kelet felé. Az ő felderítő utazásaik eredményeként került Magna Hungaria és a baskírokról szóló híradás a mongol kori nyugati útleírásokba.

De a mongol kori utazók útleírásait is szorgalmasan olvasták krónikásaink. Tárgyi bizonyítékul elegendő utalnunk arra, hogy a húszas évek elején a bécsi udvari könyvtárból haza került egy XIV. századi kézirat, mely a Budai Krónika családjába tartozó Acephalus kódexet tartalmazza. A kódexben több más mű is található, így a Nagy Sándor-történet (*Gesta Alexandri Magni*, 48a—78a). De megvan benne egy jól ismert XIV. századi ferences Ázsia-utazónak, Pordenonei Odoricusnak úti beszámolója is (80a—103b). Szövege: Wyngaert I, 371—495. Odoricus de Pordenone Velencéből indult távol-keleti útjára. Konstantinápolyon, Örményországon keresztül Perzsiába ment, onnan Indiába, majd Szumátra, Jáva, Borneo érintésével Dél-Kínába. Ott Kantonból Pekingbe

vette útját. Három évi kínai hittérítő tevékenység után szárazföldi úton tért vissza Itáliába 1330-ban. Vö. Ligeti L., Pordenonei Odoricus budapesti kézirata: MNy. XXXII, 1936, 160—8 és MNyTK II, 100—7.

Alig kétséges, hogy mongol kori krónikaíróink figyelemmel kísérték a többi egykorú keleti útleírásokat is, s ahol tehették, merítettek is belőlük a kitágult Scythia részletesebb ábrázolásához újabb adatokat. Meglepő módon krónikáink új földrajzi adatainak közvetlen forrását nem mindig sikerül kitapintani. Az ily módon keletkezett problémákat érdemes napirenden tartani. Íme a főbb esetek.

Regnum Jorianorum (Kézai: SRH I, 145); *r. Jurianorum* (XIV. századi krónikák: SRH I, 253). Gombocz (153—9) helyesen azonosította a *Georgiani* néppel; Marco Polo *Ciorcia* adata azonban nem tartozik ide, az ugyanis a kelet-ázsiai *dzsürcsik* neve (vö. Pelliot, Notes on Marco Polo I, 366—90). Helyes az is, hogy a névben vulgáris latin (észak-olasz, de nem velencei) helyesírás jelentkezik; közvetlen forrása ez idő szerint még mindig ismeretlen. Ugyane név a szabályos latin orthografiával Plano Carpininél *de Obesi sive Georgianis* (Wyn. I, 88), *terra Georgianorum* (112). Benedictus Polonus C. de Bridia szerint: *Georgianis* (31, 34; Painter 85), krónikáink sajátos helyesírású alakja kimutatható az 1404-ből származó „Libellus de notitia orbis"-ból, ahol külön fejezet szól *Iorianiá*-ról (vö. Pelliot, Horde d'Or 149, 154, jegyz.). Rubruknál ezt találjuk: *Gurgi, quos nos dicimus Georgianos* (Wyn. 319).

Gens Corosmina (Kéz. 146; Kr. 253); *Corosmini* (Kéz. 163) — Rubruk (XXXVII, 22) *Crosmini* (Wyn. 230).

Terra Alanorum (Kéz. 146) *gens Alanorum* (Kr. 253) — Plano Carpini (VII. 9) *Alani sive Assi* (Wyn. 89); Ben. Pol. (Bridia sz. 34) *Alani qui dicunt se Azzos* (Paint. 85) Rubruk (XI, 1) *Alani qui ibi dicuntur Aas* (Wyn. 191); Polo: *Alains, Alani* (jó kis monográfiát szentelt e kérdésnek, főleg kínai kapcsolatairól Pelliot, Notes I, 15—25). A XIII—XIV. századi forrásokban gyakran együtt jelentkező *alán—ās* közé nem tesz egyenlőségi jelet, s előfordulásaikat nem utalja a mai oszétok lakóhelyére Pelliot, Horde d'Or 157 sköv.

Gens Kytanorum (Kr. 253; var. *Kittanorum, Kytanorum, Quitannorum*) — Plano Carpini (V, 9) *terra Kytaorum* (Wyn. 57), (VII, 10) *quedam pars Alanorum, quedam pars Kytaorum* (Wyn. 91); Benedictus Polonus C. de Bridia szerint (9) *imperatorem Kytaorum* (Paint. 61). Gombocz krónikáink *Kytanorum* alakját nem tudván forrásaiból kimutatni, a *Karakitaira* utalt, amely megvan: Plano Carpini (VII, 9): *Karakitai sive nigri Kitay* (Wyn. 88); Benedictus Polonus *Karakytai, id est nigri Kytai* (Wyn. 138), Bridia szerint (34) *Karakitai* (Paint. 85); Rubruk (XXIII, 5) *Caracatai* (Wyn. 225). Krónikáink szempontjából tárgytalan ez a mongol nép és dinasztia, mely Észak-Kínából Közép-Ázsiába szakadt. Maga a *gens Kytanorum* továbbra is problematikus; földrajzilag alig védhető a krónikáinkban megjelölt helyük; nem lehetetlen, hogy egészen más nép húzódik meg e torzult névalak mögött.

Tarsia (Kéz. 145; Kr. 253) Alighanem ide tartozik a legyőzöttek listájában Plano Carpini (VII, 9) *Tarci* (Wyn. 90). *Tarsia* ebben a korban a nesztoriánus törökök (ujgúrok) jól ismert nevét tartalmazza. Krónikáink közvetlen forrása alighanem a Katalán térkép, amelyen *Tarssia* és *Tarsia* alakok találhatók (Gombocz 169). Vö. Pelliot, Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient: T'oung Pao XV, 1914, 636; I. Hallberg, l'Extrême-Orient dans la littérature et la carthographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècle, Göteborg 1906, 518.

India minor: *Aethiopia ... quae India minor dicitur* (Kéz. 146), *Ethyopia que Minor India dicitur* (Kr. 253) Plano Carpini (VII, 9): *India minor sive Ethyopia* (Wyn. 90); Benedictus Polonus Bridia szerint: *devicit Minorem Indiam id est Ethyopiam* (Paint. 69). Jól igazolt középkori földrajzi név, vö. Gombocz 173–4.

Mangalia (Kéz. 145; Kr. 253) – Plano Carpini (IX, 28): *terra Mongalorum* (Wyn. 116). Krónikáink közvetlen forrása ismeretlen.

Togora (Kéz. 145), *Thogata* (Kr. 253). Scythia e nagy folyójának Gombocz nem lelte párját (177–82). Fehér Géza (Beiträge zur Erklärung der auf Skythien bezüglichen geographischen Angaben der ungarischen Chroniken: KCsA. I, 1921, 40–58) krónikáink e folyónevet Orosius *Ottorogora* alakjával azonosítja, s annak torzult formáját keresi benne. E név(magyarázat) valahogy nem illik a kor „modern" földrajzi képébe.

Barscatia (var. *Barsatia*), (Kéz. 146); *Bascardia* (Kr. 253) – Plano Carpini (V, 29): *Bascart* (Wyn. 73), (IX, 20) *Bascart(os)* (Wyn. 111); Benedictus Polonus Bridia szerint (20) *Baschart* (Paint. 75), (34) *Bascart* (Paint. 85). L. fentebb. Úgy látszik, ez a név már a ferencesek (pontosabban Plano Carpiniék) úti jelentéseiből került krónikáinkba, noha a ferencesekhez magyar domonkosok közvetítésével jutott.

Igazat kell adnunk Gombocznak abban, hogy krónikáink nem őriztek nemzeti hagyományt, mely a magyar őshazára vonatkoznék. Meg kell azonban állapítanunk, hogy krónikáink tartalmaznak bizonyos neveket, melyek a honfoglalás korát megelőző időkre utalnak, s amelyeknek nem leljük nyomát semmilyen írásos forrásban. E nevek kora és hagyományozásának módja még felderítésre vár.

Ezek közül való a korábbi időkből Anonymus *Dentumoger*-je. Közéjük tartozik a mongol kori krónikáink névanyagából néhány más.

Belár (Kéz. 145), *Bereke* (var. *Bereska*, *Berzeba*, *Berele*) (Kr. 251). A magyar hún monda *bolgár*t megszemélyesítő, eponym alakja. Mint említettük, a m. nyelvi *Belár* korábbi *Bïlar* < *Bular* < *Bulγār* csuvasos változatának folytatása. Vö. még Györffy, Krónikáink és a magyar őstörténet 13.

Dula: *accidit autem principis Dulae Alanorum duas filias* (Kéz. 145); *Dule* (Kr. 251). Vö. Györffy, Krónikáink 13–4; a könyvi eredetű csodaszarvas-monda szájhagyomány útján továbbított változatának egyértelműen magyar közvetítésre utaló neveinek egyike. A magyar adatok kora bizonytalan.

Etul (Kéz. 145), *Don ... qui ab Hungaris Etul nominatur* (Kéz. 146); *fluvius Etul id est Don* (Kr. 252), *grandis fluvius ... ab Hungaris Etul nuncupatur. Etul*, olv. *Etül* < *Etil*; a benne jelentkező *i* > *ü* ómagyar hangtani sajátság. Érdekes, hogy a Konstantinos-féle *Etelközü*-ben is elmozdult már az eredeti tör. *i* zárt *e* irányába; ez a *i* > *e* változás legalább 950 tájára érvényes. Nem kevésbé érdekes, hogy a mongol kori adatok, könyvi adatok lévén, pontosan tükrözik, változatlanul, az eredeti *i* hangot. Hozzájuk igazodik két magyar adat is: Julián Jelentésében *Ethil* (Gombos II, 1365); Ricardusnál: *flumen magnum Ethyl* (Gombos III, 2049). A ferenceseknél: Plano Carpini (XIX, 4): *ad Etiliam maximum flumen* (Wyn. 240); Benedictus Polonus (4): *magnum flumen Ethil quem Rusci vocant Volga* (Wyn. 136).

26. *Kipcsak és kún*

A tatárjárás után a Pontustól északra, kelet felé, egészen az Aral-tóig húzódó füves pusztaságot, a rajta nomadizáló török népeket, közülük elsősorban a kúnt nevezték kipcsaknak. Már Rubruk írja; *Comani qui dicuntur Capchac* (Wyn. I, 194). Marquart (Komanen 178 köv.) részletesen tárgyalta ezt az azonosítást. Pelliot (Comans 148) nyomatékosan utalt arra, hogy a mongol korban számos olyan kipcsak törzs ismeretes, amely nem kapcsolható a kúnhoz; nézetét helyesen ismétli Wyngaert (i. m. 171, 4. jegyz.).

Valóban, nem kétséges, hogy a mongol korban (XIII–XIV. század) a kipcsakokról elnevezett steppén, a *Dašt-i qipčaq*-on a kúnokon kívül más kipcsak népek is éltek. Az egykori törzsszövetségnek egyes részei erről a területről leszorultak. Közéjük sorolnám a *kimek*eket és a *kangli* (*qanglï*) népet. Megjegyzendő, Kāšγarī alapján megállapítható, hogy a *qanglï* a kipcsakok közé tartozott (Brock. 247: „eine Gruppe der Qyfčaq"). Ugyanakkor megállapítható, hogy a *Dešt-i qipčaq* területén a kipcsakon kívül más török etnikumú nép is lakott. Itt elsősorban az oguz-típusú türkmenekre kell gondolnunk.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a mongol korban kialakult erős kereskedelmi tevékenység egyik igen kedvelt árucikke a rabszolga. A Pontustól és a Kaukázustól északra elterülő vidékről elhurcolt, eladott rabszolgák fontos piacát képezte Egyiptom és Szíria. Az Aiyubidák vásárolt rabszolgái zömükben innen kerültek ki. Ismeretes, hogy ezek előbb a testőrök szerepét töltötték be, majd elfoglalták a szultán trónját. Ezek lettek a mamelukok (ar. *mamlūk* 'vásárolt rabszolga'). A *Baḥri*-nak nevezett ág 1250–1390-ig tartotta kezében a hatalmat. Utána következett a *Burǰi*-ág, ez 1382–1517-ig ült a szultánok trónján. A kései *Burǰi*-ág tagjai főleg a kaukázusi cserkeszektől származtak. A *Baḥri*-k mongolok, főleg pedig törökök voltak; ez utóbbiak közt kipcsakokat találunk nagy számmal. Vö. Ph. K. Hitti, History of the Arabs, London 1956, 670–705 (The Mamlūk, last medieval dynasty of Arab world).

A harmadik mameluk szultán, a török származású *Qutuz* 1280-ban *ʿAyn Jallut*nál döntő csapást mért a mongol seregre. A mamelukok kiűzték a mongolokat Szíriából, s végleg megállították őket nyugat felé megkísérelt hódításaikban. Vö. Grousset, The Empire 364—5.

A mameluk kori források bőséges anyagot szolgáltatnak a kipcsak földről és népről. „A mongolok titkos története"-ben *kibča'ut* (tb. < *kibčay*) a nevük. Az Oguz-mondában, melyet Rašīdu-'d-Dīn és a Ming-kori ujgúr szöveg őrzött meg, a *qipčaq* nemzetség névadó ősét anyja egy odvas fa belsejében szülte meg. Nevét *Oγuz qaγan*tól nyerte, melyet a források, népetimológiával a tör. *qabuq* 'odvas fa' szóból magyaráztak; vö. Jahn, Die Geschichte der Oğuzen 25—6; Pelliot: T'oung Pao XXVII, 1930, 281—2; Ščerbak, Oguz-nāme 71—2. Pelliot: T'oung Pao XXVII, 1930, 281—2; Ščerbak, Oguz-nāme 71—2.

Kāšγarī már jól ismeri a kipcsak népet és nyelvet 1070 körül. Barthold (12 Vorlesungen 112—3) nézete szerint a kipcsak az Irtis menti *kimek* egyik törzse, mely a X. században nyugat felé vonult, s megindította az oguzok újabb vándorlását a XI. században. Figyelemre méltó, hogy bár Kāšγarī jól ismeri a kipcsakokat (nyelvüket), de mit sem tud a kúnokról, kománokról. Vö. még Sinor, Introduction 291—3 (a kúnokról és a *qay* törzsről).

Marquart szerint (Komanen 137) a mongol kori kipcsakok egy régi konföderációnak vették át a nevét, és örökölték meg a lakóhelyét. A mohamedán szerzőknél *ḫifčāḫ* a nevük, mongol eredetűek, és a kitajokhoz, azok *Hi* törzséhez kapcsolódnának szorosabban; ez utóbbiak tudvalevőleg azonosak az orhoni feliratok *tatbï* törzsével. A szárnyaló fantáziájú Marquart — feltevést feltevésbe fűzve — a kúnokat elvitte Kelet-Ázsia mongol és mandzsu-tungúz népei közé. Érveléséhez felhasználta ʿAufī szövegét, melynek egyik passzusát így értelmezte: „Zu ihnen (a törökökhöz) gehören (ferner) die *Ma(u)rqa*, die man *Qūn* nennt, sie zogen aus dem Lande *Qytā* aus" (i. m. 41); Pelliot (Comans 147) kételyét fejezte ki e kései szövegből származó, máshonnan nem igazolt *murqa* névvel szemben, mellette a 'kitaj' értelemben használt, egyéb forrásokból szintén ismeretlen *Qitā* (a szokásos *ḫitāy* helyett) nem alkalmas arra, hogy ilyen súlyos elméletet építsenek rá. („Le nom de Marqa ou Murqa, dans un texte isolé du XIIIe siècle, d'une tradition peu sûre, est une base fragile pour asseoir une construction de cette importance, en même temps qu'on ne voit pas bien, s'il s'agit des K'i-tan, pourquoi on a ici la forme Qytā au lieu de l'usuel Xitāy").

Marquart nyomán Minorsky (Ḥudūd 285) ʿAufi *mrqh* „törzsét" a Lena menti *Markha* falu és a *Marka* tó nevében kereste, a déli Altajban („The lake could possibly indicate one of the stages in the peregrination of the *Marqa tribe".) Valójában a **mărqa* vagy *murqa* törzs puszta tévedés, mely ʿAufī egyik kései kéziratának hibás olvasatából keletkezett.

Kmoskó (TSz. 1929, 41) a hibás *murqa* olvasat helyett — kéziratai alapján — a helyes *firqa* 'törzs' szó alapján helyreigazította a nem lényegtelen tévedést. Magyar nyelvű közleménye ismeretlen maradt Minorsky előtt, aki ʿAufī forrásában, Marvazīnál észrevette és kijavította ezt a szarvashibát (Marvazī 1942, 98). Vö. még Czeglédy: AOH IV, 1954, 89.

Marvazī szerint különben a törökök egyik törzsét *qūn*-nak nevezik; ezek nesztoriánusok. Qitayból [Észak-Kínából] jöttek, mert féltek Qitā-ḫān-tól (kényelmetlen változat, rongálja a *Qitay* hitelét). Utánuk jött az erős *qāy* nép, mely elűzte a *qūn*-okat (korábbi) legelőikről, akik tovább mentek a *šārī*-k földjére, azok meg a türkmenek területére vonultak; a türkmenek pedig a besenyők legelőit foglalták el az Örmény tenger mellett.

Az arab és az abból származó perzsa forrás alapján kialakult egy színes elmélet a kúnok távol-keleti származásáról, mely lényegében máig tartja magát, noha képviselőik nem egy lényeges kérdésben nem értenek egyet egymással. Az elmélet több sarkalatos kérdésben szükségszerűen hipotézisekre támaszkodik; ezek áthidalására kialakított nézetek közt mutatkozik nem is lényegtelen részletekben az eltérés.

A *qāy* nevet Minorsky (Marvazī 97, 3. jegyz.), Barthold nyomán, helyesen elválasztotta a *qayï(γ)* nevű oguz törzstől. Ezzel szemben a kínai forrásokban olvasható *hi* (kkín. *γiei*) népnévnek a *qāy*- jal való azonosítása komoly fonetikai nehézségbe ütközik, amely felett csak kívülálló tud könnyedén napirendre térni. Megjegyzendő, erre az azonosításra a távol-keleti eredeztetés szempontjából van szükség.

Marad az arab *šārī*-val szemben hitelesnek nyilvánított perzsa *sārī* mint a tör. *sarïγ* (Clauson, ED 848) kipcsak (és oguz) változata. Honnan, melyik néptől került ez a jelző a kúnokhoz, erre nézve megoszlanak a vélemények. Abban viszont mindenki egyetért, hogy a 'sárga', 'fakó' jelzőnek antropológiai oka lehet.

Visszatérve Rubruk kúnokra vonatkozó jellemzésére, a fentebb idézett passzus (Wyn. I, 194) folytatása ez: *a Teutonicis vere dicuntur Valani et provincia Valania, ab Ysidoro vero dicitur*". Német forrásokban *Falben* a nevük. Ugyanez az értelme az orosz половцы-nak (Vasmer, REW II, 395); szlávból > *palóc* (TESz. III, 74). Hasonló funkciót tölt be az örm. *χ^{a}rteš* (Marquart, Komanen 54—5).

Németh korábbi nézetét módosítva (HonfKial. 141 köv.) a kún ~ komán nevet a fentiekhez hasonló 'fakó' jelentésből magyarázza; vö. A kúnok neve s eredete: Száz. LXXVI, 1942, 166—78 és Die Volksnamen *quman* und *qūn*: KCsA. III, 1940, 95—109. Etimológiájában **qub* 'falb, bleich' melléknévből indul ki, mely *qū* alakban ismeretes; ehhez csatlakozik a főleg szibériai nyelvekből igazolt *quba* 'bleich, weissgrau'; ez az alak kimutatható már a karahánidák nyelvéből (Clauson, ED 581). Innen azonban már hipotéziseken keresztül vezet az út: *qū+n* > *qūn-man* > *quman*, **quba-n* > *quman*. Az etimológia nincs fonetikai nehézség nélkül. Így — többek között — bajos megmagyarázni, miért van a kúnban *quv* 'bleich, blass, falb' (Grönbech 205: ugyanitt Grönbech igen helyesen elválasztja e szót a homofon *quv* 'hohl'

szótól), és a feltett **qua-n*-ból a várható **quva-n* helyett miért lett volna **quma-n* ? De a fonetikai nehézségnél is súlyosabban esik a latba, hogy a 'fakó' a kúnok külső sajátságára vonatkozik, ilyen név csak idegenektől származhatik (oroszoktól, németektől), semmilyen nép nem ad saját magának ragadványnevet.

Marvazi *qūn*-okra vonatkozó értesítésének egyik sokat vitatott eleme a *sārī* nép azonosítása. MINORSKY BARTHOLD nyomán ezt a népet a Tobol vidéki *qipčaq*-okkal azonosította. CZEGLÉDY (A kúnok eredetéről : MNy. XLV, 1949, 43—50) az Északnyugat-Kínában lakó sárga ujgúrokhoz kapcsolta a *sārīt*. Erről az ujgúr diaspóráról fentebb röviden szóltunk. Hozzáfűzhetjük, hogy a tatárjárás korában többször is szó esik róluk. Így Plano Carpini megemlékezik az ellenük intézett tatárjárásról, amikor is *Sariuiur* a nevük (V, 8 ; WYN. I, 56), a meghódított népek listájában pedig *Sarihuiur* (VII, 9 ; WYN. 89). Benedictus Polonus leírójánál, C. de Bridiánál *Sarihuiur*-t (8 ; PAINT. 61), ill. *Sariuihur*-t (34 ; PAINT. 85) találunk. A kínai, mongol és perzsa források csak futólag (vagy sehogy) említik a sárga ujgúrokat ; ezzel szemben a Tarim-medencében élő tulajdonképpeni ujgúrok meghódolásáról parádés részletességgel szólnak. Érdemes megjegyeznünk, hogy a sárga ujgúrok közelében ilyen nevű, pontosabban *šera-yōgur*-nak nevezett mongol nyelvű nép is lakik (MANNERHEIM, A Visit to the Sarö and Shera Yögurs : JSFOu. XXVII, 2 : 1911 : 1—70).

CZEGLÉDY úgy véli, hogy a *sārīk* (sárga ujgúrok) antropológiai sajátságukat az indoeurópai tohárokkal való keveredés útján nyerték. Ezek egy része egy qipčaq — 'sárga' — qūn törzsszövetség keretén belül alakult ki ; 1048 táján az úzok a kipcsakok nyomásának engedve továbbszorították a besenyőket nyugaton. Vele szemben GYÖRFFY GYÖRGY (A kún és komán népnév eredetének kérdéséhez: Antiquitas Hungarica II, 1948, kny 16) azt gondolja, hogy a magyar krónikákban a kúnok bejövetele előtti időkben a *kún* közszóvá egyszerűsödött 'nomád' értelemben használatos besenyők és más törökök jelölésére. BARTHOLD nyomán ő is a *sārī—kipcsak* azonosság híve ; véleménye szerint azonban a kelet-ázsiai *qūn* nép Magyarországra nem jutott el, sőt a nyugat-szibériai kipcsakokkal való érintkezése sem bizonyítható.

A vita jó ideje szünetel, és máig nincs egyetértés a kúnok kelet-ázsiai származtatása tárgyában. Abban azonban senki sem kételkedik, hogy a kún volt az a nép, amely a tatárjárás előtt elsöpörte a besenyőket és az úzokat a kelet-európai steppéről. Ezek a kúnok szerencsésen átvészelték a tatár pusztítást, s utána újra szóhoz jutottak.

27. *A kúnok Magyarországon*

Dzsebe és Szubutáj nem folytatták sikeres hadjáratukat Bagdad ellen, visszafordultak, és észak felé vették útjukat. Megtörték az alánok, cserkeszek, lezgek ellenállását, majd a kúnokon aratott győzelem után az orosz fejedelmek ellen

indultak. A kúnokéval egyesült orosz seregeket a tatárok a Kalka mellett vívott csatában tönkreverték.

A kún nép egy jelentős csoportja Havaselve földjére húzódott vissza a további fenyegető veszedelem ellen. *Kötöny* (*Kuthen*), a kúnok fejedelme követeket küldött IV. Bélához, és azt kérte, hogy népével együtt Magyarországra költözhessen. A következő, 1239. évben ez meg is történt. Kötöny 40 000 sátornyi népével megjelent az új hazában. Az ország lakossága kezdettől fogva bizalmatlanul fogadta a jövevényeket. A nomád kúnok tömérdek kárt tettek a művelt földeken, a letelepedettekhez viszonyítva fegyelmezetlen, erőszakos magatartásukkal maguk ellen fordították a hangulatot. Ehhez járult, hogy szárnyra kapott a hír, hogy a kúnok voltaképpen a tatárok kémei, előre küldött szövetségesei. Az álhíreket megerősíteni látszott az a körülmény, hogy amikor az előretolt tatár seregekből foglyokat ejtettek, kúnok is akadtak köztük, nem is kevesen.

A felizgatott tömeg erre meggyilkolta Kötöny fejedelmet. A hírre a kúnok rátámadtak a magyarokra, és rabolva, pusztítva a déli határokon át elhagyták az országot.

1241 tavaszán megérkeztek a tatárok. A Sajó menti végzetes csatavesztés (ápr. 11) után elszabadult a pokol. A befagyott Duna jegén átkelt tatár seregek Dalmáciáig üldözték Bélát. Váratlanul meghalt a nagykán, Oktáj (Ögödei), erre a tatár seregek kivonultak az országból, hogy vezetőik részt vehessenek a kánválasztó kuriltájon.

A tatárjárás elmúltával IV. Béla a Kötöny halálakor Trákiába, Macedóniába távozott kúnokhoz fordult, és visszahívta őket. A szép számmal érkező kúnokat a Duna—Tisza közén és a Körös, Maros, Temes mentén telepítette le. A kijelölt területeken belül szabadon nomadizálhattak, régi szokásaikat megtarthatták, viseletükön mit sem kellett változtatniok. Továbbra is megszokott nemezsátraikban laktak. Szabad emberekként a királyi seregben katonáskodtak, s a nemességgel azonos értékű kiváltságokhoz jutottak. Ezzel szemben vállalniok kellett, hogy áttérnek a kereszténységre, megtérítésükre a király tíz domonkos szerzetest küldött ; a térítés azonban kezdettől fogva nehezen ment, a látszateredmények ellenére a kúnok szilárdan ragaszkodtak ősi hiedelmeikhez.

A tatárjárás következményeként alaposan megcsappant az ország lakosságának száma, és igen alacsony szintre süllyedt katonai ereje. Béla e bajok kiküszöbölése végett különös gonddal ápolta a kúnokkal szőtt kapcsolatokat. E célt szolgálta az is, hogy fiának feleséget a kúnok közül szerzett. A kiválasztott, feltűnő szépségű kún hercegnő sokak szerint Kötöny lánya lett volna, mások valamelyik utána következő kún fejedelmi személy leányának tartják ; később, királyné korából fennmaradt pecsétje az apát nyilvánvaló túlzással „imperator"-nak titulálja. A fejedelmi frigy hatalmasan megnövelte a kúnok befolyását az udvarban és az ország politikájában.

A kún seregeknek Béla jó hasznát vette a külpolitikai nézeteltérések tisztázásában. A kún csapatok kompakt egységekként részei maradtak a magyar seregnek, kemény és gyors harcmódjával a kún könnyűlovasság eredményesen hozzájárult a katonai akciók sikeréhez.

Említést érdemel Béla hadjárata Frigyes ausztriai herceg ellen, aki annak idején a menekülő királlyal méltatlanul bánt, s tőle három vármegyét zálogba vett. Ezek visszaszerzésére 1246-ban magyar, kún seregek, valamint a Frangepánok fegyvereseinek segítségével megtámadta Frigyest a Lajtánál, aki a megfutamodást színlelő kún lovasok martalékaként elesett. Az 1249-ben, 1250-ben és 1251-ben végrehajtott harci cselekményekben különösen kitűntek a kún seregek. Sikereikhez nem kis mértékben hozzájárult az is, hogy a fegyveres akciókban nagy számú egységekkel vettek részt. Így pl. 1260-ban az Ottokár elleni hadjáratban *Alpra* kún vezér alatt nem kevesebb mint 40 000 lovas íjász vett részt.

Béla a fiát, Istvánt még 1246-ban királlyá koronáztatta, s az mint „kisebbik király" a neki juttatott területen valóságos hatalmat gyakorolt. A kettős hatalom nehezen fért meg egymás mellett. A súrlódások egyik indítéka éppen a kúnok ingadozó hűsége volt. Béla király a kúnoknak szinte mértéktelen támogatásával próbálta újjáépíteni az országot. Idő múltával az „ifjabbik király" a maga oldalára édesgette a kúnokat. Végül is Béla a pápának kezdett panaszkodni a kúnokra, gyarló pogányságukra, és ami mindennél rosszabb, apa és fia közt megromlott az egyetértés, és kis híján fegyveres összecsapásra került köztük a sor.

Hosszú uralkodás után 1270-ben elhunyt IV. Béla. Fiát, V. Istvánt (1270—1272) újra királlyá koronázták, feleségét, Kún Erzsébetet pedig királynévá: az udvarban, úgy látszott, a kún befolyás elérte csúcspontját. Rövid uralkodása alatt a kún seregek változatlanul nagy szerepet játszottak a külföldi hadjáratok sikeres lebonyolításában; fővezérük még mindig a nagyhírű Alpra volt.

Ismeretes, hogy a fiatalon elhunyt királynak két fia maradt, közülük az idősebb alig érte el a 10. évét. A király halálát követő zűrzavarban az özvegy királynét és fiát, Lászlót lázadók elfogták, s csak véres küzdelem árán sikerült a fogságból kiszabadítani őket. Ilyen körülmények közt koronázták meg IV. Lászlót (1272—1290).

A gyermek király mellett anyja, Kún Erzsébet vitte az ügyeket, de nem sokáig. A felcseperedett ifjú kúnjai közt csakhamar magára talált. A cseh Ottokárral folytatott korábbi ellenségeskedések végül is a morvamezei csatához (1278 augusztus) vezettek, ahol Rudolf segítségével László negyvenezer magyar és tizenhatezer kún lovasával eldöntötte a csata sorsát.

László feleségül vette Anjou Erzsébetet, amint azt a családi határozat előírta. A házasság azonban kezdettől fogva formális volt, s végig az is maradt. A szertelen természetű ifjú király egyre inkább a kúnokhoz hasonult. Zabolátlan nomád hívei közt tartózkodott állandóan, szokásaikat magáévá tette, kún módra öltözködött. Kún szokás szerint három „feleséget" választott magának: *Ajduvát*, *Küpcsecset* és *Mandolát*. Magatartása megbotránkoztatta az egyházi vezető papságot, nem utolsósorban a pápai udvart; mindemellett egyre inkább élesedett az oligarchák egymás elleni kíméletlen küzdelme, nőtt a kizsákmányolt nép nyomora.

Végül is az egyház által kívánt vallási rend helyreállítására, a pogány kúnok megzabolázására, az uszályukba került király megfékezésére Fülöp, fermói püspök személyében pápai legátus érkezett az országba. A legfőbb egyházi tisztségek betöltésében a kívánatos változtatások végrehajtása után megkezdték a kúnok által keletkezett bonyodalmak rendezését. A teendők megtárgyalásán részt vett a kúnok képviseletében két főemberük, *Uzur* és *Tolon*. A tanácskozás határozatai szerint a kúnoknak szakítaniok kell nomád életmódjukkal, vállalniok kell az állandó letelepedést; odahagyva korábbi pogány hitüket, valamennyiüknek meg kell keresztelkedniök, tartózkodniok kell az erőszakoskodástól, foglyaik közül csak azokat tarthatják meg, akiket külföldön szereztek, a többit mind szabadon kell bocsátaniok. László mindent vállalt. Rá egy hónapra a Tétényben összehívott országgyűlésen a kúnok is elfogadták a megállapodások pontjait, melyek közt az is szerepelt, hogy megtarthatják ősi viseletüket. Szabad emberekként a magyar nemességhez hasonló jogokat élveznek, bírájuk az ország nádora.

Az ígéretek beváltására azonban nem került sor. László visszatért kúnjai közé, folyt minden a régi módon. A békétlenkedő pápai legátust László elfogatta, és a kúnok kezére adta. Erőszakra nem került sor, mert közben elfogták magát Lászlót is. Újabb tárgyalások, fogadkozások után kenyértörésre került a sor.

A megszokott régihez ragaszkodó kúnok fellázadtak, segítségül hívták Havaselvéről kún rokonaikat, akik meg is jelentek *Oldamur* (*Aldamur*) vezetésével. A kún lovas seregek végigpusztították a Tiszántúlt, a hódi csatában (1280) azonban megsemmisítő vereséget szenvedtek a királyi seregtől. A kúnok egy része ittmaradt, letelepedett és megkeresztelkedett, zömük azonban vert seregként visszavonult Havaselvére.

Ez idő tájt jelenik meg, főleg külföldi forrásokban, a kúnoknak, pontosabban egy részüknek egy új neve: *neugari*; hosszú ideig nem tudták helyesen magyarázni. A külföldiek közt volt, aki „új magyaroknak" értette, hazai történetíróink közt akadt olyan is, aki egyszerűen *néger*-nek értelmezte (Hóman, Magyar történet I², 607), vagy más forrásból merített adatát megtartotta, s enyhén torzított *neugár* alakban használta (i. m. II², 13). Valójában ez törzsi-katonai műszó, melyet a kúnok az intézménnyel együtt a mongoloktól vettek át. A kúnok az eredeti nyugati mongol *nöker* nevet saját nyelvük szabályaihoz igazítva *nöger*-nek ejtették; ebből lett a magyarban *nyöger*, ebből pedig eufemisztikus torzítással *nyőgér*. A mongol *nöker* (*nökör*) idegen törzsből szár-

mazó, szabad harcos volt valamely nagy tekintélyű főnök szolgálatában. László király kún *nõger*-jei is olyan szabad kún vitézek lehettek, akik a király személye körül vállaltak a többinél szorosabb kapcsolatokra utaló katonai szolgálatot. Vö. VLADIMIRCOV, Obščestvennyj stroj mongolov, Leningrad 1934, 87—96; NÉMETH, Kun László király nyőgérei: MNy. XLIX, 1953, 304—18; DOERFER, TMEN I, 521—6.

A hódi csatában elszenvedett vereség nem változtatott László magatartásán, rokonszenve továbbra is a kúnok oldalára húzta. A helyzet még romlott is, hiszen szövetségeseket keleti kúnok és tatárok közt keresett magának; szövetségeseit is cserben hagyta, és állhatatlanul ingadozott a keresztény és pogány szövetség között. 1285-ben Nogaj és Telebuga „második tatárjárása" kudarcba fulladt. A rá két évre a Lászlóval szövetségre lépett Nogaj újra megindult Magyarország ellen, de a király elfogatásának hírére visszafordult.

A fogadkozások és lázadozások közt ingázó László király elszigetelődött, és csak kún meg tatár hívei közt érezte magát biztonságban. Hamarosan azokban is csalódnia kellett. 1290 nyarán Nagyváradtól nem messze, Körösszegen táborozott hívei között. Borsa, Kopasz és más főurak tudtával Kún Erzsébet rokonai közül Arbus, Törtel és Kemencze éjjel, álmában rátörtek IV. Lászlóra és megölték. Ott pusztult vele a kedvenc kún „feleség", *Aj-duva*, a „Holdkelte". A gyilkosokat másnap felkoncolták.

A magyar történelem kún kora ezzel leáldozott. Igaz, még száz esztendőbe került, míg a kúnok valóban felhagytak nomád életmódjukkal, s nemezsátraikat „földhöz erősített" házakkal cserélték fel, felvették a kereszténységet, elhagyták régi szokásaikat és ruházatukat; még hosszabb ideig tartott, hogy ősi kún nyelvüket a magyarral cserélték fel.

A lassú folyamatot jól tükrözik okleveleink. Példaként idézhetjük azt az 1347-ből származó oklevelet, melyet a Csertán nembeli Köncsög kún kapitány adott ki, s amelyben megengedi, hogy tizenkét név szerint megnevezett kún, családjával együtt, Tötös királyi ajtónálló, visegrádi várnagy és pilisi ispán birtokán maradjon. Ezek a kúnok még nemezsátrakban éltek (*filtreas domus habentes*), az apák még pogány kún nevet viseltek, a fiúk már keresztény nevűek, a 12 kún család nem tartozott a szabad kúnok közé, jobbágyok voltak, akiket, ha elszöktek (és itt erről van szó), a kún kapitánynak joga volt visszakövetelni vagy elajándékozni. GYÁRFÁS, A jász-kúnok története III (Szolnok 1883), 72—4 és 484—5; ÓmOlv. 171—2 (itt a bevezető tájékoztató nem pontos).

Vö. GYÁRFÁS ISTVÁN, A jász-kúnok története II (Kecskemét 1873), 255—389 és 400—62 (A kúnok Magyarországban az Árpád-házi királyok alatt 1239—1301); PAULER GYULA, A magyar nemzet története II (Bp. 1899), 186 sköv; HÓMAN Magyar történet I², 537 sköv.

Oktáj (Ögödei) nagykán halálával a mongol birodalom történetének fordulópontjához érkezett. Az Ögödei- és Tolui-ág közt harc tört ki a hatalomért, amely ez utóbbi győzelmével végződött. A győzelem jelentősége azonban fokozatosan csökkent, mert Dzsingisz kán utódai a meghódított, részben még meghódítandó területeken önállóan rendezkedtek be, s egyre kevésbé figyeltek Karakorum urának a szavára.

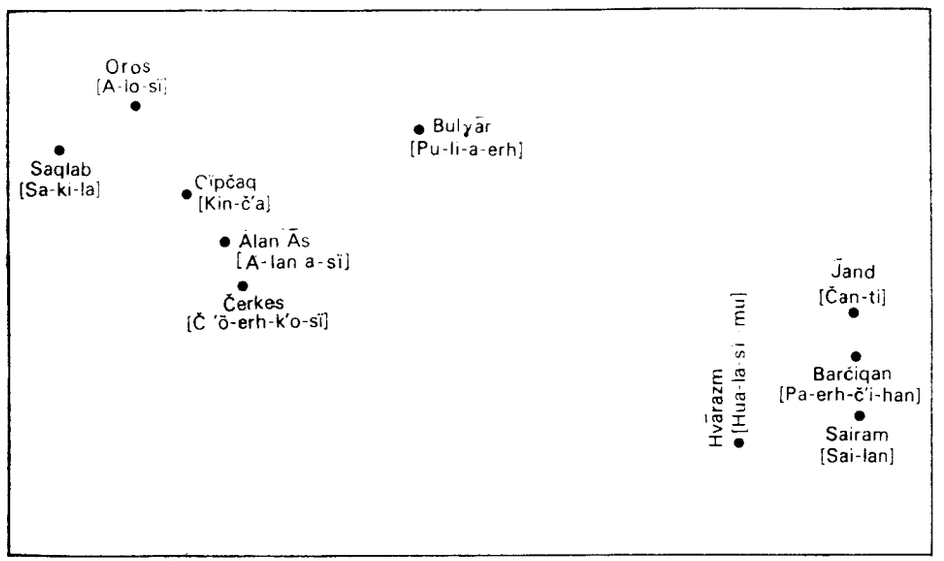

5. ábra. Özbeg kánsága kínai forrás szerint

Ögödei özvegyének, *Töregenének*, régensi minőségben (1242—1246), még sikerült a trónt saját fiának, *Güyük*nek biztosítania (1246—1248). Güyük rövid uralkodása után özvegye, *Oyulγaimïš* vette kezébe az ügyek intézését, szintén mint régens (1248—1251). Ő már nem volt képes az Ögödei-ág további uralmát fenntartani, őt magát tanácsadóival együtt eltakarították az útból. A Tolui-ág kerekedett felül *Möngke* vagy *Mängü* nagykán személyében (1251—1259). Az utána következő *Qubilai* (1260—1280) egyre kevesebb érdeklődést tanúsított a mongol központi terület, a tulajdonképpeni Mongólia iránt. Az utána következő szürke, lokális jelentőségű fejedelmek többé nem mozgatói a világtörténelemnek. Kubiláj (Qubilai) az ősi nomád hagyományt követve nem tudott a gazdag, egykor hatalmas, déli szomszéd vonzásából szabadulni. Kína meghódítását már Dzsingisz kán megkezdte, de csak Kubilájnak sikerült a nagy vállalkozást befejezni: megalapította a *Jüan* dinasztiát, s mint annak első képviselője, elfoglalta a császári trónt. A Jüan dinasztia (1280—1368) mongol császárai nem asszimilálódtak; utolsó képviselőjük, *Toγan temür* a mongol

udvarral és a mongol vezető réteggel együtt a hatalom elvesztésekor visszamenekült Mongóliába.

A másik jelentős rész-birodalom *Csagatáj* (*Čayatai*) kaganátusa Turkesztánban. Dzsingisz kán második fiának kijelölt birodalma lazább szövetű népességre támaszkodott, megfelelő, valóságos központ nélkül. A vékony mongol vezető réteg igen hamar felszívódott a túlnyomórészt török lakosságban; a folyamatot nagyban előmozdította az iszlám térhódítása ezen a területen. A nem egy esetben vitatható mongol eredetet gondosan ápolták, olykor lakkozás árán is, az egyes kisebb területek kánjai; közülük kimagasló szerepet játszott Transoxánia és Mogolisztán. A még itt-ott mutatkozó mongol jelleget visszavonhatatlanul törökre váltotta *Timur lenk* vagy *Tamerlán* (1370–1405).

Hülegü, Möngke öccse kapta birtokul Perzsiát, ahol előtte ugyan már jártak mongol hódító seregek, de csak ő foglalta el az egész országot, amely 1256–1327 között a mongol ilkánok birodalma. E nagy múltú ország mongol uralkodó rétege kezdettől fogva bevonta az ügyek intézésébe a különböző török törzsekből származó kollaboráns tanácsadókat. A mohamedán vallási környezettel szemben egyre inkább gyengült a mongol dinasztia ellenállóképessége, végül is utolsó uralkodójuk, *Abū Sa'īd*, mongolosan *Busayid* áttért az iszlámra, de már nem tudta megmenteni a mongol dinasztiát.

Joči, Dzsingisz kán legidősebb fia kapta az Uráltól nyugatra eső területeket. Származását ugyan beárnyékolta, hogy anyjának, *Börté*nek merkit fogságból való szabadulása után született, a testvérek közt nagy tekintélye volt mégis. Joči nem törekedett a nagykán rangjának a megszerzésére, de döntő szava volt a kánválasztó kuriltájokon. Az ő birodalom-részét Kipcsak kánságnak, másként Arany Hordának szokás nevezni (vö. GROUSSET, The Empire 392 köv.). Meg kell jegyezni, hogy a *horda* szó jelentése itt a. m. *orda*, ami a mongol *ordo* nyugati mongol és kipcsakos alakjából másodlagosan keletkezett, jelentése 'fejedelmi sátor, palota; fejedelmi sereg'. Vö. CLAUSON, ED 203 (*ordō, ordā*); DOERFER, TMEN I, 165 (mong. *ōrda*), II, 32–9 (tör. *ordū*); RÄSÄNEN, Etym. Wb. 364; SEVORTJAN, Ètim. sl. I, 470–2.

A Kipcsak kánság, az Arany Horda vékony mongol uralkodó rétege hamarosan elenyészett a hódoltatott terület török, zömében kipcsak lakosságában. A Kánság Jočitól Toqtamīšig (1223–1395) szorosan tartotta kezében a hatalmat, de már nem állott mögötte az az ellenállhatatlan erő, amelynek birtokában Ögödei csapatai az Adriai-tengerig hatolhattak.

Jočit (1223–1227) az Arany Horda trónján fia, *Batu kán* (1227–1255) követte. Utánuk *Sartaq* (1256–1257), majd *Ulayči* (1257) kánsága alatt engedett a korábbi szorítás. Az utánuk következő *Berke* (1257–1266) szorosabbra fogta ugyan a gyeplőt, az orosz fejedelmek, majd a lengyelek elleni fegyveres fellépése után Magyarországra vetette tekintetét.

Berke követei útján, mongol szokás szerint, meghódolásra szólította fel IV. Bélát. Bár a felszólítás hangja lényegesen szelídebb volt, mint annak

idején Batué, tartalma nem kis riadalmat keltett. Berke a magyar fegyveresek egy negyedrészét kívánta igénybe venni a tatárok Nyugat elleni hadjárataiban, a zsákmány egyötöd részének fejében; a „tatár–magyar szövetséget" pedig fejedelmi házassággal akarta megpecsételni.

Béla a pápával folytatott eredménytelen tárgyalás után követség útján lépett érintkezésbe Berkével. A követséget a kúnul tudó Miskolc-nembeli *Panity* ispán vezette, akinek diplomáciai ügyességgel sikerült elérnie, hogy a javasolt szövetség nélkül sem került sor a második tatárjárásra.

Panity diplomáciai képességein kívül persze egyéb körülményeknek is szerepük volt abban, hogy Berke nem fordult fegyverrel a magyar király ellen. Az Arany Horda kánja mögött többé nem állott az egységes tatár birodalom kifogyhatatlan emberanyaga. Nem számíthatott a többi részbirodalom támogatására sem. Ellenkezőleg, a perzsiai ilkánokkal kevés híján fegyveres összeütközésre került sor. Berkének máshol kellett szövetségest keresni. 1261-ben Berke áttért az iszlámra, röviddel rá szövetségre lépett Szíria és Egyiptom mameluk uraival; az ő szövetségük alkalmas volt az ilkánok fékentartására, nyugat ellen tervezett hadjáratban szövetségük azonban mit sem ért.

Vö. PAULER II, 233–5; HÓMAN, I², 568–71.

Berke unokaöccse, *Nogaj* [Noγai] az Arany Horda jelentős alakja, mint hadvezér, mint külpolitikai kapcsolatok szervezője *Mönke temür*, törökösen *Mängü temür*, (1266–1280) idejében kimagasló szerepet vitt. *Tuda möngke* (1280–1287), majd *Tula buγa* vagy *Tele buqa* (1287–1290) alatt valóságos ellenkánként igazgatta az Arany Horda ügyeit. Míg Mängü temür és Tele buγa szállását a Volga menti új Szarájban tartotta, melyet Berke építtetett, addig ő nyugatabbra, a Don és a Donyec közt vetette meg a lábát. IV. László kapcsolatban állt vele. Az ő hívására jelent meg 1285-ben Noγai és Tele buγa. E „második" tatárjárás, melynek során a tatár seregek eljutottak Pestig, s nem kis pusztítást vittek véghez, láttuk, kudarcba fulladt. A megvert „tatár" seregek jó része kimenekült az országból, töredékeik Kún Lászlónál találtak menedéket. Vö. HÓMAN, i. m. I², 605–6; SPULER, Die Goldene Horde 67–8 (nem pontos); GROUSSET, The Empire 401–3.

Az Arany Horda kipcsak lakosságába szinte észrevétlenül belesimult a kún, amely ebben az időben több rokon ágból tevődött össze s nyelvjárások tarkították eredeti idiómáját. Biztonsággal csak ott azonosíthatók, ahol nagyobb összefüggő egységben telepedtek meg, mint Havaselve Kúnországában. Biztonsággal következtethetünk meglétükre a Fekete-tengertől északra és keletre, természetesen nem hiányoztak Szaráj és Horezm lakói közül sem.

A hagyományos nomád életmódhoz ősidők óta szervesen csatlakozott a hadi tevékenység, mely, szerencsés esetben, zsákmányolásaival gazdasági szükségleteik kielégítését is szolgálta. Az Arany Horda korában ehhez egy új tevékenység is járult. A mongol kor *pax mongolica*ja kedvezett a kereskedelmi tevékenységnek, az aránylag nyugodt belső viszonyok közt messzi vidékek is elérhetőkké

váltak; kifejlődött korábban nem látott méretekben a távolsági kereskedelem. Úgy látszik, a mongol kor e nevezetes tevékenységében részt vettek a kúnok, legalábbis bizonyos rétegük.

A kereskedelmi tevékenységbe bekapcsolódtak külföldi kereskedők is, először bizánciak és örmények, majd a Fekete-tenger északi partvidékein a génuaiak és a velenceiek; rövidebb ideig jelen voltak kisebb olasz kereskedő központok, mint Pisa és Flórenc. A fekete-tengeri kereskedelem nyugati és afrikai kapcsolatait figyelmen kívül hagyva, két kereskedelmi útvonalra érdemes ügyelni. Az egyik közülük Trapezunton keresztül Levantéba vezetett, a másik Szarájon át Közép-Ázsiába, s onnan tovább, Kínába. Jelen esetben ez utóbbi az érdekesebb, mert az arra irányuló kereskedelem lebonyolításában, így vagy úgy, a kúnok is részt vettek. Ez az út Tanából (a mai Azov) indult és Asztrakhánon keresztül Szarájba (Sara) vezetett. Onnan, az Urál folyón, Saraicsikba lehetett jutni, majd Urgendzsen keresztül Otrarba. A Pekingbe vezető út további állomásait most mellőznénk. Azt azonban érdemes megjegyeznünk, hogy a XIV. századi Pegolotti szerint tanácsos, ha a kereskedő a hosszú útra két kún tolmácsot visz magával, de nem árt, ha egy kúnul jól beszélő tolmácsnő is van a kíséretében; megjegyzendő, hogy, Gombóczcal ellentétben (NyK. XLV, 176), Pegolotti maga soha nem járt a leírt utakon, és szorgalmasan összegyűjtött forrásokból írta meg művét.

A génuai és velencei kolónusok összeköttetésben állottak az Arany Horda kánjaival vagy azok helyi képviselőivel. Engedélyeikről, megegyezéseikről írásos megállapodásokat kötöttek. Az iratok kétnyelvűek voltak minden esetben, s latinon kívül a török is szerepel az érintkezés nyelvéül. Az általánosan forgalomban levő hivatalos török nyelv mellett olykor feltűnik a kún is, mint pl. a *Qutluγ temür*rel 1333-ban kötött megállapodásban. Vö. Hammer, Geschichte der Goldenen Horde, Pest 1840, 250; Ligeti, Prolegomena to the Codex Cumanicus: AOH XXXV, 1981, 11.

Az Arany Horda területén élő kúnokra vonatkozó kutatások jelentős része a keresztény hitre való térítésükkel foglalkozik. A térítés nyomban a tatárjárás után kezdődött, azzal a szándékkal, hogy ily módon gátolják meg a tatár hódításokat. Valójában a tatárok (mongolok) közül egy-két vezető személy megtérítésére került sor. Ott is inkább a nesztoriánusok értek el több-kevesebb sikert; elegendő utalnunk Sartaq megtérítésére, vagy az ilkánoknál *Doquz qatun*éra, vagy arra a befolyásra, mellyel a nesztoriánus klérus Karakorumban, a nagykán udvarában rendelkezett.

A római egyház hittérítői főleg a ferencesek közül kerültek ki. Ez a jobbára névtelen sereg a nyugati szerzetesek közül verbuválódott, köztük képviselve voltak angolok, franciák, németek, lengyelek és magyarok is. A hittérítéshez elengedhetetlenül szükséges volt a kún nyelv ismerete, melyet csak a helyszínen lehetett elsajátítani. Egy 1323-ban kelt levél szerint, melyet egy ferences fráter küldött Kaffából Avignonba, a németek, angolok és magyarok könnyen

boldogultak az ismeretlen ázsiai nyelvvel, melyet csak gyötrődés árán tudtak elsajátítani a francia és olasz hittérítők.

Eleinte a gyóntatást és a prédikációt is tolmács útján végezték, hogy aztán idővel, nem kis fáradság árán, gyarló kún nyelvismerettel maguk lássák el e feladatokat. A kún nyelv megtanulása és a térítés feladatának megkönnyítése céljából készült, darabról darabra gyarapodó szövegeivel, szójegyzékeivel a *Codex Cumanicus*, amely a kún nyelvnek, nyelvjárásainak máig becses forrása.

A magyar hittérítők közt akadt olyan is, akinek nevét fenntartotta az emlékezet. Így pl. ismeretes, hogy *Éliás* az Arany Horda kánjának, *Özbeg*nek (1312—1340) bizalmi embere volt. Sikerült fiának, *Tini beg*nek is megnyerni a keresztények iránti rokonszenvét; ám a római udvarnak minden reménye szertefoszlott, amikor Tini beg után a szigorú mohamedán *Jani beg* került a trónra.

Nagyobb sikerrel tevékenykedett a magyar *Johanca* fráter, aki sorstársaival együtt, hittérítés céljából a nomadizáló törzsekkel együtt vonult egyik legelőről a másikra. Johanca tevékenységét a baskíroknál fejtette ki, akik maguk kértek papokat Szarájból. Johanca 1321-ben megkeresztelte a baskírok főemberét, *Estokist* (*dominus totius Baschardiae*). Új hittérítők küldését kérte rendházától, azzal, hogy lehetőleg angolokat, németeket és magyarokat küldjenek.

A ferences hittérítők gyakran vásároltak maguknak rabszolgát, akit megtérítettek, felszabadítottak, megtartották maguk mellett klerikusnak, s akadt köztük olyan is, akit felvettek a rendbe. A buzgó tevékenységnek sokszor csak látszateredménye volt, ami erősen emlékeztet a magyarországi kúnok megtérítésének lassú tempójára.

Kár volna megfeledkezni arról, hogy már a tatárjárást megelőző időkben megkezdődött a kúnok keresztény hitre való térítése, mégpedig a Magyarországgal függő viszonyban álló Muteniában és Moldvában, ahol a kúnok milkói püspökségében magyar származású domonkos hittérítők tevékenykedtek. A püspökség területén anyaországból elszármazott telepesek is éltek.

Vö. Spuler, Die Goldene Horde 223—41; Dagmar Drüll, Der Codex Cumanicus; Richard, La papauté et les missions d'Orient, 156—66 (Les évêchés des Qipčaq et des Djagatai); Ligeti, Prolegomena 49; Ioan Ferenț, A kúnok és püspökségük, Bp. 1981; Makkai László, A milkói (kún) püspökség és népei, Debrecen 1936.

29. *Kúnok és jászok*

Régi felfogás szerint 1239-ben a kúnokkal együtt jöttek be a jászok, 1244 táján pedig Béla megbízásából visszahívták a kúnokat és a jászokat bolgár földről (vö. Hóman I², 537, 563). A jászok ily korai megjelenése azonban nem igazolható egykorú forrásokból. Igaz, a jászok nem tűntek ki garázdaságukkal,

hadi cselekményekben való részvételükről sem esik szó. Az is elválasztja a kúnoktól, hogy ők nem „pogányok", hanem zömükben keresztények, mégpedig görög rítusú keresztények (vö. LIGETI: MNy. LXXII, 1972, 23—4 és MNyTK I, 312).

A korai bejövetelükről vallott nézetet aligha támogatja, hogy ez idő szerint nem ismerünk Árpád-kori oklevelet, amely említené őket. A legrégibb ilyen oklevelek közül való az 1323-as, amelyben *Róbert Károly* több jász családot kivesz *Keverge* fiainak fennhatósága alól, és a király zászlaja alatt katonáskodó jászok közé sorolja őket (GYÁRFÁS, A jász-kúnok története III, 463—4; ÓmOlv. 142—5). Nyilvánvaló, hogy nem ők az első jászok, akik ebben a kiváltságban részesültek. A XIV. századtól kezdve gyakrabban esik szó okleveleinkben a jászokról. Érdemes közülük kiemelni azt az oklevelet, amelyben *I. Lajos* 1366-ban *Kont Miklós* nádornak, a kúnok bírájának a bolgár hadjáratban szerzett érdemeiért a vidini jászokat családostul, vagyonostul örökös szolgákul adományozza.

Ismeretes, hogy a jászok hasonló kiváltságokkal rendelkeztek, mint a kúnok (vö. HÓMAN II², 286—7).

Máig tisztázatlan az a kérdés, mint kerültek kapcsolatba egymással kúnok és jászok, mint szerveződtek közös „kerületbe". Sajátságos módon a tatárjárást követő időkben legalábbis egymás mellett látjuk a kúnokat és az alánokat, a jászok más néven ismert elődeit. Érdekes példát nyújt ez a lazább-szorosabb kapcsolat arra, hogy különböző nyelvű, nomád életmódot folytató népek közt mint alakulhatott ki egyfajta szövetség. További kutatást érdemel annak felderítése, hogy s mint jött létre a magyarországi kúnok és jászok sajátos kapcsolata.

VIII.
A RÉGI TÖRÖK NYELVEK SZÓKÉSZLETÜNK TÖRÖK ELEMEINEK FORRÁSAI

A) A TÖRÖK NYELVEK ROKONSÁGA, KAPCSOLATAI

1. *Az altaji nyelvek kapcsolatai*

Ez az út a hipotézisek világába vezet. A dúsan burjánzó elméletek legtöbbje felett eljárt az idő. Közülük most csak egyre, talán a legmerészebbre, a poraiból feléledt nosztratikus nyelvrokonságra emlékeztetnénk. H. PEDERSENnek a század elején (1903) megfogalmazott, rég elfelejtett elméletét a fiatalon elhunyt V. M. ILLIČ-SVITYČ felelevenítette. Az indoeurópaival rokonított nyelvcsaládok számát ötről hatra emelte, ezek: indoeurópai, uráli, altaji, dravida, sémihámi és az ibér-kaukázusi nyelvek déli avagy kartvél csoportja. ILLIČ-SVITYČ munkájának (Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov) altajista visszhangja is támadt; vö. POPPE: FUF XXXIX, 365—9. Az eddigi rokonítási kísérletek alapján jól látható, hogy az altajisztikának nincsen mit várnia a nosztratikus nyelvrokonságtól, csak „szállítója" lehet az új elméletnek.

Nem ez a helyzet az elnyűhetetlen urál-altaji nyelvrokonsággal. Az előzmények megismétlése helyett talán elegendő, ha korábbi helyzetfelmérésre utalok: Az uráli és altaji nyelvek viszonyának a kérdése: I. OK. IV, 1953, 333—64 (N. SEBESTYÉN IRÉN, KÁLMÁN BÉLA és U. KŐHALMI KATALIN hozzászólásával 365—76) és MNyTK I, 365—90. Az elmúlt évtizedekben számos részmonográfia látott napvilágot összehasonlító hangtani, morfológiai és szintaktikai kérdésekről, és nem utolsósorban a szókészlet tágabb és szűkebb problémáiról. Vö. SINOR, Introduction 185—9. Mindezen erőfeszítésekből nem született döntő fordulat az uráli és altaji nyelvek rokonságáról, de nem is születhetett, hiszen az urállal genetikai kapcsolatban állónak gondolt altaji nyelvcsoport összetartozását, tagjainak egymáshoz való viszonyát máig nem sikerült kielégítő módon tisztázni. Magamnak is meg kellett elégednem annyival, hogy korábbi álláspontomról egy arasznyit tovább léptem.

Ilyen körülmények között megkülönböztetett figyelmet érdemel az egyes nyelvek és nyelvcsoportok közt mutatkozó kapcsolatok vizsgálata. Az így nyerhető információk akkor is hasznos szolgálatot nyújtanak, ha a feltett nyelvrokonság igazolhatatlan marad.

A szóban forgó nyelvcsoportok közül a legnagyobb érdeklődés tagadhatatlanul a török és a finnugor, illetőleg uráli nyelvek kapcsolatai iránt nyilvánult meg.

Az ilyen tárgyú dolgozatok közül ki kell emelni NÉMETH GYULÁét: Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata: NyK. XLVII, 62—84 és Probleme der türkischen Urzeit: BOH V, 63—83. NÉMETH az uráli és a török nyelvek viszonyát „rokonságszerű ősi kapcsolatnak" tartja. Óvatosan megfogalmazott véleményét kis számú, de biztosnak tűnő egyezésekre alapítja, melyek a két csoport ragjait, képzőit s nem utolsósorban szókészletét érintik.

A morfológiai egyeztetések bizonyító erejét tagadhatatlanul csökkenti, hogy ilyet csak kettőt fogad el NÉMETH: abl. *-*t* ~ *-*ð* és lat. *-*k* ~ *-*γ*; a harmadikat (lat. *-*s* ~ *-*z*) törölte a későbbi, német változatban. A hangtani egyeztetések bizonyító erejét nem növeli az sem, hogy valamennyi egyetlen mássalhangzóból áll, s mint arra PAASONEN és POPPE rámutatott, a bizonyságul hívott ablativusi *-*t* ~ *-*d* rag a legkülönbözőbb nyelvekben is előfordul. Ugyanez mondható a felsorolt egyelemű képzőkről is. A német változat figyelembe vette FOKOS DÁVID finnugor—török mondattani egyeztetéseit, azok rövidített listáját is.

A felvetett kérdés lényeges részét a szókészleti egyeztetések alkotják. A magyar kiadás kínos gonddal összeválogatott 32 egyeztetéséből a német változat csak 27-et tartott meg; hiányzik: 'megkapni', 'hagyni', 'belemenni, beleférni', 'ócs', 'ángy'. Az utóbbi szám tovább csökkenthető, mert a *hód* és a *szó* török jövevényszó az ugor nyelvekben, a *vaj* pedig finnugor jövevény a felsorolt török nyelvekben, lényegesen későbbi időből.

Négy évtizeddel ezelőtt haladásnak tűnt a korábbi hipotézisek kíméletlen megrostálása, mellette fel sem merült a hol és a mikor kérdése. Jeles turkológusunk egyéb műveiből ismeretes, hogy a török nyelvek őshazáját valahol Dél-Szibériában, az Urál és az Altaj között kereste. Az uráli őshaza helyének meghatározása körül máig folyik a vita, a többektől elfogadott nézetek közül arra utalnék, amely szerint az az Uráltól a Baltikumig terjedt. Az uráli nyelvek tagolódásának a kronológiája szintén hipotéziseken nyugszik, jelenleg legvalószínűbb feltevés szerint az uráli alapnyelv i. e. IV. évezredre vihető vissza, a finnugoré hozzávetőlegesen az i. e. III. évezred végére. Vö. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés, 6—14.

Ilyen kronológiai mélységben szükségszerűen felmerül a „rokonságszerű ősi érintkezés" pontosabb értelmezésének az igénye. Minthogy a talányos meghatározás semmiképp sem értelmezhető egy tőről fakadt rokonságnak, csak ősi kölcsönzés jöhet szóba. A vizsgált egyezések uráli eredetűek volnának a törökben? E feltevésnek tárgyi feltételei hiányoznak. Kereken el kell utasítani a másik lehetséges feltevést, amely török eredetűeknek magyarázná a javasolt uráli szókészleti elemeket.

Ez a kronológia ugyanis nehezen békíthető össze az uráli és török egyeztetésekben jelentkező hangtani képpel, még akkor is, ha elfogadjuk a török nyelvek hangtani konzervativizmusáról vallott nézetet. A jelek arra mutatnak, hogy az időszámításunk kezdete körüli időket megelőzően a török nyelveknek lényegesen régiesebb rendszerével kell számolnunk.

Ezzel szemben világosan megállapítható, hogy egyes finnugor és szamojéd nyelvekben közvetlen érintkezésből származó török jövevényszavak vannak. Megállapítható az is, hogy legnagyobb részük aránylag kései időből származik.

A sort az obi-ugor nyelvekkel kezdjük.

A vogul török elemeit KANNISTO elemezte mintaszerű kis monográfiában (FUF XVII), amelyhez előbb VACHRUŠEVA (Učennye zapiski Lgd. gos. ped. Inst., 85—9) fűzött pótlást déli vogul nyelvjárások alapján, majd KÁLMÁN BÉLA és BERTA ÁRPÁD (NyK. LXXXIII, 45—55) gyarapította további 22 adalékkal KANNISTO eredeti 554 egyeztetését. KANNISTO „tatár"-nak minősítette a vogul nyelv török elemeit, forrásukat a tatárjárás utáni idők kipcsak típusú nyelvjárásaiban kereste; elenyésző számban más dél-szibériai török nyelvjárásokból is kerültek a vogulba kölcsönzések.

Hasonló kategóriába tartoznak az osztják nyelv török elemei. Ezeket PAASONEN dolgozta fel (TLO 81—137); érdemi hozzáadást nyújtott TOIVONEN (JSFOu. LII, 6: 1—20), aki egyben visszatért a korábban használt tatár megnevezéshez. További tíz szóból álló adalékot közölt STEINITZ (AOH XII, 179—81).

A permi nyelvek „tatár" elemeivel szintén többen foglalkoztak.

PAASONEN (NyK. XXXII, 257—70) votják—török szóegyezéseket közölt, majd MUNKÁCSI részletesebben vizsgálta meg ugyanezt a kérdést (Ugor Füzetek V, 7—177: Török eredetű szók és nyelvtani elemek). Rövidebb lélegzetű eszmefuttatást közölt RÄSÄNEN a permi nyelvek és a cseremisz török elemeiről (FUF XXIII, 103—7); csak a permi nyelvek török jövevényszavairól írt UOTILA (JSFOu. LII, 5: 1—10).

A volgai finnugor nyelvek közül a cseremisz tatár elemeiről RÄSÄNEN tett közzé (MSFOu. L) egy vázlatos, de jól áttekinthető monográfiát. Ehhez vö. WICHMANN: FUF XVI, Anz. 32—53.

A mordvin nyelv tatár elemeit szintén PAASONEN dolgozta fel (JSFOu. XV, 1—64). Hasznos pótlást nyújtott RAVILA (FUF XXI, 106—7) ehhez az érdemes, de megöregedett munkához.

Az uráli nyelvek közül megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a szamojéd török elemei. Ismeretes, hogy egész sor szamojéd idióma eltörökösödött, köztük a kojbál, a karagasz. A déli vagy szajáni szamojéd nyelvjárások jövevényszavainak JOKI szentelt egy gondos, jól tájékozott monográfiát (Die Lehnwörter des Sajansamojedischen: MSFOu. 103, 1952, 1—395). A tárgyalt jövevényszavak legnagyobb része török nyelvekből származik. JOKI szerint ezek lényegesen régebbiek mint a voguléi, sőt akad köztük néhány igen régi is. A kérdés további vizsgálatot érdemelne, mert elég általános nézet szerint a török elemek egy része nemcsak a szajáni szamojédból ismeretes, hanem a szamojéd többi ágából is. E régi elemek egy részét i. sz. 400 tájára szokás visszavinni; mindezek alapján a szamojédnak korai dél-szibériai előnyomulására következtetnek (JOKI, i. m. 26).

Nem régiben érdekes mutatványt közölt Poppe (MSFOu. 150 : 269—71) a jurák-szamojéd tungúz jövevényszavaiból.

Joki és Poppe fejtegetéseiből kitűnik, hogy az uráli és altaji nyelvek közti érintkezés mellett számolnunk kell a paleoázsiai nyelvek szerepével is. Ezek a ma már nagyrészt kihalt nyelvek valamikor, a kínai forrásokból ellenőrizhető történeti időkben jelentős szerepet vittek Dél-Szibériában és Belső-Ázsiának azzal érintkező északi, sőt középső területein is.

Az uráli és az altaji nyelvek ősi rokonsága mai eszközeinkkel megközelíthetetlennek mondható. Nem lehet azonban tagadni, hogy a kutatásának szentelt hosszú évtizedek alatt jelentős számú egyezésre derült fény, ezek egy része máig meggondolkoztató, legtöbbször közvetett nyelvi érintkezés emlékét idézik, amelynek útját-módját nem mindig sikerült kitapintani.

Figyelmen kívül hagyva az egytagú szavak gyakran csalóka egyezését, néhány etimológiai egyezést idéznék fel, olyanokat, amelyek aligha tulajdoníthatók puszta véletlennek, ősi összefüggésük mégis nehezen magyarázható; a vitathatatlanul vándorszavak mögé sem egyszerű a tárgyi háttér megkonstruálása. Néhány példa mutatóba:

m. *egér*; vog. T. *teŋkəːr*; osztj. V. *ɺǫŋkər*; zürj. V. *šɨr*; votj. Sz. *šir*; md. *tĕśeŕ*; finn *hiiri*; észt *hiir* ~ evk. (tkp.-i tung.) *siŋgerĕkĕn*, nyj. *siŋeri-*, *čïŋeri-*, *hiŋerĕkĕn*; ev. (lamut) *hiŋᵊrkĕŋ*, *hiŋorkĕŋ*, *činerkĕn*; neg. *sinĕjĕ* (< **siŋĕrĕ*); olcsa *siŋgerę*; orok *sigŋerę*; nanaj (goldi) *siŋgelitu-*, *siŋgerę*; ma. *siŋerə*, *šiŋəri* (Yama. 108 : 2222); dzsür. *šin-ger* (Ford. Ir. *singgeri*; besz. ma. *šiŋerə*, *šiŋəri* (Yama. 108 : 2222); dzsür. *šin-ger* (Ford. Ir. n° 149, 11a; Kiyose 104: 149 helytelenül *šinge*), *šingeri* (Tolm. Ir. n° 416, 18b); Vö. Cincius, Sravn. slov. II, 92. Tungúzból jakut *čaŋïrikān*, *čäŋirikān*, *čäŋärikān*, *čiŋïŕikān* 'egér' (Pek. III, 3572). Vö. még TESz. 1, 711 és MSzFgrE. I, 140—1. A szó a szamojéd nyelvekből nem mutatható ki;

m. *forog*, *fordul* stb. vog.; *poβrit-* 'sich herumwälzen'; ? votj. *porjal-* 'forogni, keringeni'; mord. E. *puvŕams*; ? szam. szelk. *puroldam*. A TESz. szerint „valószínűleg ősi hangutánzó-hangfestő szó a finnugor, esetleg az uráli korból" ~ középmong. *horči-* < **por-*: MTT *horči-* 'umringen, soch drehen', ir. mong. *orči-* 'to turn around', *orčiγul-* 'to turn; to translate'; kalm. *ortš-* és *ortšūl-*; ord. *ortš'ūl-* 'traduire'; hal. *orči-*, *orčūl-*; bur. *oršūl-* 'fordít' ~ evk. *horol-* 'forog'; szol. *org'jol* 'örvény'; ev. *horal-ivka*; neg. *yojĭl-*, *χojol-*; ud. *χōli-*; olcsa *pojon-*, *pojoči*; orok *pojal-*; nanaj *pojō*; ma. *foro-* '(sich) zuwenden; kreiseln; spinnen', *foryo-*, *foryošo-*, 'sich drehen, umdrehen'. Vö. Cincius, Srawn. slov. II, 334. A mongol és mandzsu adatokat Ramstedt (JSFOu. XXXII, 2: 1—10) a tör. *bur-* igével egyeztette. Amennyiben a szó eredetileg egytagú (s ennek megvan a valószínűsége), mint hangutánzó-hangfestő igék nyilván egymástól függetlenül keletkeztek a felsorolt nyelvekben;

m. *vas*; vog. É *-wéś*; osztj. DN *χəχ*, O *ǫχ* 'Eisen, Metall (in verschiedenen Metallnamen)'; zürj. *-ɨś*; votj. *veś*; ? cser. Kh. *βaš* 'Erz'; mord. E. *uśke*; *viśkä*; finn *vaski* 'Erz, Kupfer; Bronze'; észt *vask*; lapp N *vaeiḱe*; szam. jur. O *jeśśe*; jen. *bése*; tavgi *bása*: szelk. N *kueh(e)* 'Eisen, Metall, Spiess', Ke. *kues*, Ty. *kuə́ᵊ*, KTa. *kuve* FKe. *kuvs* 'Eisen', kam. *bàzà*, *βàzà*; tajgi *beiše*. A szókezdő *k*-t tartalmazó szelkup (osztják-szamojéd) alakot egy kínai forrás, a Sin T'ang-šu igazolja az ókirgizek nyelvéből 堅昆 *kia-ša* átírásban (kkin. *ka-ṣa*), ami egy eredeti **qaša* formára megy vissza (a **qaš* változat kevéssé valószínű), jelentése 'vas'; a déli szamojéd szó a VII—VIII. századra utal. A kirgizek ebben az időben már törökül beszélnek, a szamojéd eredetű műveltségszó származhatik régi nem-török nyelvből, de hozzájuthattak más módon is, a vasművesség műszavaként. A szamojéd szó nem tűnt el a kirgiz birodalom (845—920) megszűntével, bár a mai kirgiz és kazak nyelvből kiveszett, tovább vándorolt kelet felé, és újra felbukkant a X—XI. század táján a kitajok mongol nyelvében 曷戍 *ho-šu* alakban, ami eredeti **qašū* átírása: a szót különben 'vas' jelentésben a kitaj dinasztia történetét tartalmazó Liao-šï jegyezte fel. A szamojéd vándorszót a mai napig megőrizte a kitaj nyelv egyik nyelvjárását folytató dahúr, ahol annak *qasō*, *χasō*, *χaθō*, (írott és ejtett) változatai élnek, s amelyek egy korábbi **qašū* formára mennek vissza. Ligeti: AOH I, 150 köv. Megjegyzendő, minden okunk megvan arra, hogy *vas* szavunk mai jelentését az ősmagyar korig vigyük vissza, és elhárítsuk az újabban ráerőltetett uráli kori 'réz' értelmezést.

Vándor-műveltségszavak közé tartozik: szam. jur. *piwa* 'samojedischer Winterstiefel', *piua* 'csizma'; *pēma* 'Winterstiefel'; *piβ̆βŋ* 'aus Schenkelfell des Renntieres genähte Stiefel'; tavgi *faému*'; jen. *φɛ*; szelk. *pöwa*, *pēme*, *pīme*, *pō̆*; kam. *h'àmà*, *ʰjàmà* 'Stiefel', *hema*; jur. szam. > or. пимы 'die Stiefel aus den Fussfelles der Renntieren; gewalkte, mit Leder od. Leinwand benähte Filzschuhe'; or.-szam. > zürj. *pim*, *pimi* 'Winterstiefel' (Wichmann: FUF II, 180) ~ középmong. Hy *hoyimosun* (rendhagyó átírásban *köyimösün*); Tolm. Ir. *köyimösün*, olv. *hoyimosun* (n° 479); Yy *hoimusu* (Pelliot: Journ. As. 1925 I, 241, n° 79); Čy *hoimasu* 'bas de feutre' (A 25b, n° 278): Jem. T *oimasun* 'bas de feutre des Turcs' (11a C 5); ir. mong. *oyimasun*, *oyimosun* 'sock; stocking'; kalm. *ōmsŋ* 'gesteppte dicke Filzstrümpfe'; ord. *ǫ̈mosų* 'chaussette, bas'; hal. *ojms(on)* 'harisnya'; bur. *ojmoho(n)* ~ ma. *fomoči*, R *fomči* 'Socke', *fomon* 'Fusslappe, Fusswickel', *foji* 'bei Frostwetter getragene Pelzüberschuhe'; dzsür. *foči* 'nemez harisnya' (Ford. Ir. n° 556; Kiyose, 128, 'ua.'); *fomoči* 'ua.' (Tolm. Ir. 41b, n° 969): talán ezt a szót kell keresnünk a következő összetételek első tagjában: evk. *hemčurę* 'magas szárú szőrmecsizma', *omčurel*, *homčuro*, *emturę*, *emčirę*; neg. *χemčira*; orocs *χebbirę*; a szol. *gočoro* stb. 'csizma' valószínűleg a mong. *yutul* 'ua.' egyik nyelvjárási alakjához csatolandó. A tung. szavakról vö. Cincius, Sravn. slov. II, 365—6. Joki helyesen vonja ide az evk. *hēma* 'rénszarvas bokaszőre' szót, melyet a Sravn. slov. II, 320 a ma. *fiyaya-* 'schmielig werden, schwielig sein' igével, valamint orok *peakta*, *pēqta*, nanaj *pjaqta* 'sarok' szavakkal próbál összekapcsolni. — Egyesek idevonják a törökségből: Kāšγ. *oima* 'türkischer Filz zu Schuhen' (Brock. 126);

ugyanezt az olvasatot fogadja el ATA. (Endeks 447: *oyma*). Ez az alak jól illene a mong. *oyima-sun*-hoz, ugyanakkor nehezen magyarázható hapax maradna. CLAUSON (ED 273) az *uyma* olvasatot fogadta el, s ez valóban kifogástalanul kapcsolódik a következő török alakokhoz: tob., kzk., csag. *uyuq* '1. Strumpf; 2. (kzk.) der Filzstiefel' (RADL. I, 1633); tat. *oyok* 'harisnya' (TRS 408); bask. *oyoq* (BRS 412). A szó második tagjára vö. tel., alt., szag., kojb., kacsa, küer. *uq* 'der Filzstrumpf' (RADL. I, 1606). Ide tartozik: ujg. Ming *uq* 'bas de feutre' (23b; Tolm. Ir.) és *učuq* 'ua.' (AOH XIX, 273; Ford. Ir.). Ez a tör. szó megvan a szam. kam.-ban is *ō'ķ'*, *ō'k'h* 'Strump, Socke' (JOKI, i. m. 244 5), tajgi *uk* 'tibialia'.

2. *Az altaji nyelvrokonság kérdése*

Az altaji nyelvrokonság tézise mindössze három nyelvágra támaszkodik: a törökre, a mongolra és a mandzsu-tungúzra; a mellettük feltűnt koreai és japán máig nem tudott azonos rokonsági ág rangjára vergődni. Valójában a három törzság összetartozása is vitatott, és a rokonság helyett egyre gyakrabban alkalmazzák az altaji teória, altaji hipotézis kifejezéseket. A mögöttük meghúzódó tartózkodás oka abban keresendő, hogy az altaji nyelvek rokonsága máig csak feltevés, s megközelítően sincs úgy bizonyítva, mint a finnugor, illetőleg az uráli nyelvek rokonsága vagy éppen az indoeurópai nyelvek összetartozása.

A többiektől, több ízben megkísérelt bizonyítás eredendő akadályokba ütközött. Ezek közé tartozott, hogy a hasonlított nyelvágak alacsony, hármas tagozódása nem nyújthatna kellő bizonyságot akkor sem, ha azok valaha genetikus kapcsolatban állottak egymással. Az eddigi kutatások alapján számolnunk kell azzal, hogy az idők folyamán az ősi, közös elemek egy része kihullott az egyes csoportok szókészletéből, másokban (esetleg nem is egyben) a lényeges szókészleti elemeket neologizmusok váltották fel, mint pl. a török testrésznevek nem jelentéktelen hányadát (erről vö. NÉMETH: BOH V, 72–3). Végül, de nem utolsósorban a három nyelvág mindegyike szerény mennyiségű valóban régi, összefüggő nyelvemlékkel rendelkezik. A török ág a legrégibb, datálható emlékei nem korábbiak a VIII. századnál. A mongol nyelvemlékek a XIII. századdal kezdődnek, a jelentős terjedelmű kitaj feliratok máig megfejtetlenek. A mandzsu-tungúz ág tungúz csoportjából nem maradt fenn nyelvemlék, a mandzsu csoportból a tkp. mandzsu emlékei a XVII. századból származnak, a vele nyelvjárási viszonyban levő dzsürcsi vagy dzsürcsen XV. századi emlékei főleg szójegyzékekből állnak, korábbi, XII. századi, Kin-kori előzményei nincsenek feldolgozva, s mai állapotukban nyelvhasonlítási célra nehezen használhatók.

Az eredményes altajisztikai összehasonlító nyelvészet kialakulásának legfőbb gátja mégis az, hogy a három nyelvág folyamatosan érintkezett egymással több mint kétezer éven keresztül. Az érintkezés rétegesnek mondható. Ez annyit jelent, hogy a török intenzíven érintkezett a mongollal; nem kevésbé

intenzívnek mondható a mongol és a mandzsu-tungúz között megfigyelhető kapcsolat, azzal a megszorítással, hogy a déli, mandzsu ág zárkózott fel szorosabban a mongolhoz. Ezzel szemben nem lehet szó mélyreható érintkezésről a török és a mandzsu-tungúz ág között. A réteges érintkezés azt is jelenti, hogy pl. a török - mongol érintkezés feltűnően hosszú időtartama alatt sem szorítkozott egyazon török és egyazon mongol nyelv kapcsolatára, ennek következményeként az egyezések kronológiailag tagolható csoportjai is felismerhetők. Ha idáig eljutunk, nem nehéz megállapítani, hogy az egyezések kronológiailag szétválasztható csoportjai kölcsönzésből származnak, és hogyha valóban szó lehet ősi, genetikai kapcsolatról e nyelvek között, akkor annak szókészleti elemei sajátos hangtani stb. kritériumokat hordoznak, és az egykori közös szókészletnek csak szerény terjedelmű emlékét tartalmazzák.

Mindezen körülményeket mérlegelve könnyen érthető, hogy az e nyelvek viszonyát vizsgáló mongolista feltűnően nagy számban lát egyezéseket a török oldalon, de a mandzsu-tungúz oldalon is, mi sem természetesebb, hogy számára az altaji rokonság vonzó színben mutatkozik. Ezzel szemben a turkológus a mongol fonetizmusát, szókészletét vagy éppen alaktanát vizsgálva nemcsak az egyezésekre lesz figyelmes, de azokra a nem lényegtelen különbségekre is, amelyek a két nyelvet elválasztják egymástól. A mandzsu-tungúz nyelvág távolabbról különösen szembetűnő idegensége pedig végképp tartózkodóvá vagy éppen elutasítóvá teszi az altaji rokonság tézisével szemben. Kivétel persze akad itt is, ott is, legalábbis elméleti síkon.

A modern altajisztikai kutatások G. J. RAMSTEDTtel kezdődnek, az ő sokfelé ágazó részletkutatásaiból alakult ki a mai altaji rokonság képének pozitív formája. Végső eredményei sajnos csak posthumus műveiből ismerhetők meg. Összefoglaló művének második, alaktani része maradt csak ránk az ő gondozásában; az első, hangtant tartalmazó kötetet jeles tanítványa, PENTTI AALTO állította össze gonddal és hozzáértéssel (egyetemi) kéziratos jegyzetek és feljegyzések alapján. Mindkét rész csak a tényanyagot tartalmazza, anélkül, hogy szerzőjük kísérletet tett volna téziseinek bizonyítására. Vitatott rokonság esetében ezt a nem lényegtelen tevékenységet RAMSTEDT kifogásolható módon „a kritikailag képzett olvasóra" bízta. Az ő nyomdokán jár az altajisztika másik nagy alakja, N. POPPE, aki eddig összehasonlító altaji nyelvtanának csak első, hangtani részét tette közzé; lakonikus rövidséggel fogalmazott művében a hangsúlyt a mongolra vetette, mellette szerepet kapott a koreai nem mindig meggyőző vallomása is. RAMSTEDT és POPPE összefoglaló munkái mellett KOTWICZ monográfiája a kutatásoknak egy korábbi fázisát képviseli; lengyelül nem olvasó altajisták számára e becses mű orosz fordításban is hozzáférhető.

Vö. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Lautlehre (1957); II. Formenlehre (1952); POPPE, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I. Vergleichende Lautlehre 1960; KOTWICZ, Studia nad językami altajskimi (1950) és Issledovanie po altajskim jazykam (1962).

A turkológus Sir Gerard Clauson előbb egy vitacikkben (The Case against the Altaic Theory: CAJ II, 1956, 181–7), majd nevezetes kötetében (Turkish and Mongolian Studies, 1962) indított támadást az altaji teória ellen. Ebben az értelemben foglal állást az altaji rokonsággal szemben a szintén turkológus Ščerbak (Ob aljtajskoj gipoteze v jazykoznanii: Voprosy Jazykoznanija 1959, 6: 51–63). Az altaji hipotézist megellenzők táborához csatlakozott hamarosan, nagy vitakészséggel, G. Doerfer. Az érvek sorozatával támadta az altajisták téziseit nagy művében, a TMEN-ben (I, 51–105 és IV, 318–47). Közben maga is módosította bizonyos pontokban saját nézetét (Proto-Turkic Reconstruction Problems, Ankara 1976). Bekapcsolódtak a vitába a leningrádi tungúzisták is, mégpedig zömmel a pro-altajisták oldalán. Műveikből érdemes kiemelni: Sunik (szerk.), Problema obščnosti altajskich jazykov (1971), Cincius (szerk.), Očerki sravniteljnoj leksikologii altajskich jazykov (1972); Cincius (szerk.), Issledovanija v oblasti etimologii altajskich jazykov (1979).

A koreai–altaji viszonyról ez idő szerint kevés műre támaszkodhatunk. Ezek közül való a kitűnő S. Polivanov cikke (K voprosu o rodstvennych otnošenijach korejskogo i „altajskich" jazykov: Izv. Ak Nauk 1927, 1193–204) és a ma már klasszikusnak számító Ramstedt-féle monográfia: Studies on Korean Etymology (MSFOu. XCV, 1949, 1953). Ezen a területen a siker legcsekélyebb reményével csak a kínai nyelv ismeretével és a koreai nyelv számottevő emlékeinek gondos figyelembevételével lehet továbblépni.

A polinéziai gyökerű japán altaji elemeinek kutatásához persze a japán és a kínai nyelv kifogástalan ismerete mellett nem árt, ha a kutató alapos altajisztikai tájékozottsággal is rendelkezik, mint azt Roy Andrew Miller könyve (Japanese and the Other Altaic Languages, 1971) negatív oldaláról bizonyítja. E távoli terület problémáiról vö. még Sh. Hattori, The Relationship of Japanese to Rykyu, Korean and Altaic Languages (1948).

Az altaji rokonság körül kirobbant vita nem járt eredménnyel. A frontok megmerevedtek. A helyzeten mit sem változtat, hogy közben hol az egyik, hol a másik csoporthoz csatlakozott egy-egy új hívő, hiszen tudományos igazságot nem lehet szavazattöbbséggel eldönteni.

Az altaji rokonság hívei kiterjesztették kutatásaikat az egész hangtani rendszerre, az alaktanra és a szókészletre. Vitathatatlan érdemük, hogy nagy bőségben tártak fel egyezéseket (bármi is lett légyen az eredetük); tagadhatatlan gyengéjük, hogy lazára fogták a kritika gyeplőit, s megengedtek nehezen védhető fonetikai egyeztetéseket, vagy kölcsönzésből származó szókészleti egyezéseket alapnyelvi eredetűeknek minősítettek.

Az altaji teória ellenzőinek nagy érdeme a korábbinál szigorúbb kritikai mérlegelés igénye. Ám ellenfeleiknél semmivel sem kevesebb a sebezhető pontjuk. A tagadás végső soron nem vezet sehová: a nem-rokonságot bizonyítani nem lehet. Az altajisták az ősi altaji hangrendszert a töröknél lényegesen gazdagabb mongol fonetizmus alapján alakították ki; a rokonság tagadói ezt a

fonetikai rendszert szemrebbenés nélkül átvették és megtették az őstörök hangtani állapot tükörképének. Érdemük a szókészlet kölcsönzésből fakadó egyezéseinek hangsúlyos kiemelése, fogyatékosságnak kell azonban tekintenünk a szókészleti egyezések legrégibb rétegeinek felületes kezelését, vagy az azok előzményeit vizsgáló kutatások bagatellizálását.

Bárhogyan is álljon a dolog, ma és belátható időn belül sokáig számolnunk kell az altaji nyelvágak egyezéseivel akkor is, ha mögöttük sohasem állt genetikus nyelvrokonság.

3. *A török–mongol nyelvviszony*

Ramstedt komparatista tevékenységének volt egy nevezetes korszaka, amikor figyelmét a török–mongol nyelvi összefüggések kutatására koncentrálta (vö. Ligeti, MNyTK I, 374). A két nyelv bőségesen nyújtott érdekes egyezésekhez anyagot ma ismert állapotában is, a két nyelv összefüggése szorosabbra vonható azonban, ha számba vesszük történeti emlékeiket is.

A mongol kor alatt (XIII–XIV. század) a mongol szókészlet bőségesen merített török forrásokból. E török elemek tanulmányozását lényegesen megkönnyítették az egykorú bilingvis és polyglott szójegyzékek. Ezekről az aránylag kései török jövevényszavakról szól Poppe (The Turkic Loan Words in Middle Mongolian: CAJ I, 1955), bizonyságot téve arról, hogy különbséget tesz a szókészlet ősinek tartott és világosan jövevény elemei közt. A mongol kori mongol nyelv török elemeit vallatóra fogta Clauson is (The Relationship between Turkish and Mongolian: Studies 211–47; vö. még CAJ V, 1960, 301–16) mondanivalóját a kínai–mongol Hy anyagán keresztül próbálta megfogalmazni, szétválasztva a szótár anyagában az eredeti mongolt a török jövevényektől. Ha meggondoljuk, hogy a mongol korból számos hasonló szójegyzék maradt ránk, különböző értelmezéssel (kínai, arab, perzsa, örmény, grúz stb.), ill. hogy egy részük máig sincs közzétéve kifogástalan formában, nem kétséges, hogy e téren még van bőven tennivaló. Ez az út azonban nem visz lényegesen tovább a török–mongol nyelvviszony kutatásának eddig fel nem tárt tájaira.

A soron következő lépés a mongol nyelv XIII. századot megelőző emlékeinek a felkutatása. A feladat a kitaj nyelv eddig néma emlékeinek megszólaltatása. Több évtizede ismeretes, hogy a kitajoknak, akik Liao dinasztia néven Észak-Kínát hatalmukban tartották (907–1125), számos írásos emlékük maradt fenn. Kétféle írásuk, a nagy és a kis írásjegyek kínai mintára készültek, és máig megfejtetlenek. Vö. Ligeti, A kitaj nép és nyelv: MNy. XXVII, 1927, 293–310 és MNyTK II, 183–200. Az azóta eltelt idő alatt több, terjedelmes sírfelirat, továbbá kisebb-nagyobb feliratok kerültek elő, a két kitaj írás valamelyikével kőre vésve; több esetben a kitaj szöveget kínai fordítás kíséri. E titkukat konokul őrző kitaj emlékek mellett a kínai művek kitaj glosszáira vagyunk utalva; ezek jó része vándor műveltségszó, méltóságnév, mellettük azonban az

alapszókincs néhány fontos eleme is felbukkan. Ezek alapján a kitajt a mongol nyelvek közé soroljuk, a ma ismert középmongolnál is archaikusabb lévén (a középmongol szókezdő *h-* helyett még *p*-t tartalmaz) ómongolnak tekintjük. Íme néhány példa mutatóba:

九 *t'ao* '5', *K'i-tan kuo čï* XXVII, 2a; *Liao-šï* LIII, 6b = kitaj *tav*; vö. MTT *tabun*, Čy *tabun*, ir. mong. *tabun*, dah. *t'āo*; ma. *tofoχon* (< **tawu-χon*) '15', besz. ma. *tofχo*, *tofuχu*^{n} < kit.;

爪 *čao* '100', *Liao-šï* CXVI, 21b = kit. *jau*; vö. MTT *ja'un*, Čy *jau*, ir. mong. *jayun*, dah. *ǰau*.

Több kitaj tőszámnév fennmaradt a dzsürcsi 12—17-et jelentő számnevekben: e számnevekben a második tag, *χon* jelentése nem '10', mint Laufer gondolta (KCsA. I, 113), hanem mong. *χo(r)* '20' (ezt a sajátos számrendszert tükrözik, többek közt, az orhoni rovásírásos feliratok is). Az így megőrzött kitaj eredetű számnevek ezek:

dzsür. *jir-χon* '12' ~ kit. *jir* '2'; vö. mong. MTT *jirin* 'mind a kettő'; ir. mong. *jirin* 'two (used in ancient texts in reference to women)'; ma. *jiryon* (*biya*) '12. (hónap)';

dzsür. *yor-χun* '13' ~ kit. *yor* < *yur* '3'; vö. MTT *qurban*, Čy *yurban*; ir. mong. *γurban*; dah. *ǵürüʙ*;

dzsür. *dur-χun* '14' ~ kit. *dür* '4'; vö. MTT *dörben*, Čy *dürben*, ir. mong. *dörben*; dah. *ɒürüʙ*;

dzsür. *ńi-χun* és *ńur-χun* '16' ~ kit. *ńi(r)* és *ńur* '6'; MTT *jirqo'an*, *jirwa'an*, Čy *jirwān*, ir. mong. *jirγuγan*; dah. *ǰiryō*, *ǰuryō*;

dzsür. *dal-χon* '17' ~ kit. *dal* '7'; MTT *dolo'an*; Čy *dolō(n)*; ir. mong. *doloγan*; dah. *ɒolō*; a kitaj megőrizte az első szótag eredeti *a* magánhangzóját, mely a mongolban csak a *dalan* '70' szóban észlelhető.

Kínai szövegek egyéb kitaj szórványai közül valók, a számneveken kívül, a következő adatok:

炒伍倆 *č'ao-wu-erh*, Lš LII, 14b = kit. *čawur* 'harc, hadjárat'; vö. MTT *ča'ur* 'Kriegszug, Raid'; Čy *čaurači* 'hadjáratban részt vevő katona'; kit.-ból dzsür. *ČAUR-χa* > ma. *čoοχa* 'katona; sereg';

匐賽 *t'ao-li*, Lš LII, 13a = kit. *taul* 'nyúl'; vö. MTT *taulai*; ir. mong. *taulai*; dah. *t'aǫl*;

稍瓦 *šao-wa*, Lš XXXIII, 6b = kit. *šowa* 'sólyom' vö. MTT *šibawun*; ir. mong. *sibaγun*; dah. *šoβo*, *šoγa*;

旦时 *p'o* 'idő', KTKČ 33b = kit. *po* 'idő'; vö. ma. *fon* 'idő, alkalom', besz. ma. *fo*^{n}, dzsür. *FO-on*, *fon* < kit.

A kitaj (az orhoni feliratokban *qïtañ*) népről az V. század eleje óta van szó a kínai forrásokban, az az etnikai csoport azonban, amelyhez a kitaj tartozott, a hiung-nu időktől kezdve hallatott magáról. Azokkal a helyi elemekkel jócskán feltöltődött, de lényegében mongol nyelvű népek közé tartozott, amelyek az egykori Mandzsúria területét népesítették be a Liao-tungtól szinte a Bajkál-

tóig. Ezek déli, *sien-pi*-nek nevezett ágából eredtek a kitajok, az északi *šï-wei* néven ismert törzsekből kerültek ki idők múltával Dzsingisz kán mongol törzsei.

A déli törzsekből szakadt ki a kínaiaktól *t'o-pa*, a türköktől *tabγač* néven ismert nép, amely Wei-dinasztia néven Észak-Kína felett uralkodott (386—538). Külön írásuk volt, amelyből még szemelvények sem maradtak ránk, de ránk maradt egy lista, amely a tabgacs nemzeti nyelven írt művek jegyzékét tartalmazza. Van köztük kínaiból készült fordítás, de van eredeti is: kár, hogy ebből sem maradt fenn semmi. A kínai történeti művek ezúttal is tartalmaznak szép számmal tabgacs (általában szienpi) nyelvű szórványokat a teljes elkínaiasodás előtti időkből. Figyelmen kívül hagyhatjuk a megfejtésükkel foglalkozó korábbi kísérleteket, az újabb magyarázatok közül ki kell emelnünk kettőt: P. A. Boodberg, The Language of the T'o-pa Wei: HJAS I, 1936, 167—85 és L. Bazin, Recherches sur les parlers t'o-pa (5e siècle après J.-C.): T'oung Pao XXXIX, 1949, 228—329. Mind a ketten a törökből próbálták megfejteni a tabgacs glosszákat, hellyel-közzel utalva lehetséges mongol összefüggésekre. A tabgacs és általában a szienpi nyelv kérdését magam is vizsgáltam (Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi: BOH XIV, 1970, 265—308), s a sinológus Boodberggel és a turkológus Bazinnel ellentétben arra az eredményre jutottam, hogy a tabgacs nyelvi szórványok kezdetét nem az V. századdal, de a IV. század végével kezdeném.

E kronológiai fogódzónak az a jelentősége, hogy a leírt nyelvi állapot nem a kezdete, hanem már alaposan előrehaladott szakasza egy nyelvi fejlődésnek, amely a török nyelvviszonyt jellemzi. Olyan szórványokkal kerülünk itt szembe, amelyek nemcsak a mongolból, de a törökből is igazolhatók. Az így adódó szópárokra is ráillik az előbbiekben már alkalmazott meghatározás: „összetartoznak, de nem azonosak".

A két elemzett szienpi szórványemlék közül ide kívánkozik: a III. századi *niu-hou-c'in*, olv. *toγuzin* v. *toγusin* 'por, homok', s annak későbbi kitaj változata *t'ao-wei-sï*, azaz *to'us*; vö. MTT *to'osun*, *to'usun*, ir. mong. *toγusun*, dah. *t'ōs* < halha. A szó a törökségen *tōz*, *toγ*, *topraq* alakokban él; vö. Clauson, ED 443 (a *torpaq*-ot *topra-* 'száraznak lenni' hapaxból származtatja, aligha helyesen), 463, 571. E török sornak nem hiányzik a megfelelője a mongolban: *toγoraγ*, *toboraγ*, *tobaraγ*, *tobraγ*, *toγosun*: az adatok részletes tárgyalására vö. i. m. 287—90.

A másik szienpi szórvány a *ho-čen*, a. m. *γučin* '30' (Pelliot: T'oung Pao XXVI, 250—2); vö. MTT *qučin*, Čy *γuǰin*, ir. mong. *γučin*; dah. *ǵo'tš'i˜*, mgr. *χoɒžin*. A szónak török párja nincs.

A tabgacs szórványemlékek közül evidens török megfelelő nélkül valók:

fu-ču-čen 'valet de service des relais postaux', a. m. *pürtükčin*; vö. ir. mong. *õrtegečin* '1. celui qui entretient les chevaux de postes; 2. postillon, valet de poste' < *õrtege*, *õrtõge* 'une station de poste, de relais'; megfelelők minden mongol nyelvjárásból;

k'i-hai-čen 'gyilkos ; hóhér', a. m. *qïγaičin* ; vö. mong. MTT *kidu'ači* 'Mörder, Mordgeselle' < *kidu-* 'töten, niedermetzeln' ; ir. mong. *kidu-* 'couper, tuer, assassiner' ;

you-lien 'felhő', a. m. *üglen* ; vö. ir. mong. *egülen* ; MTT *e'ülen* ; Cy *eülen* ; ir. mong. *ɛgülen* :

či-nu 'farkas', a. m. *čino* ; vö. mong. MTT *čino* ; ir. mong. *čino-a*.

A tabgacs szórványemlékek közt több esetben kínálkozik a mongol mellett török értelmezése is. Ezek közül valók :

k'i-wan-čen 'tolmács', a. m. *kelmürčin* ; vö. ir. mong. *kelemürči* '1. linguiste, philologue ; 2. traducteur' < *kelemür, kelemer* < *kele-* 'beszél ; nyelv'. A török nyelvekben szórványosan előfordul *keleǰi, keleču* 'beszéd, üzenet', ujgúr szövegekben *kälämäči* 'fordító ; tolmács', a csuvasban *kala-* 'beszél' ; ez utóbbiból egyes finnugor nyelvekbe is átszivárgott, de van a 'nyelv' jelentésű szónak finnugor hálózata is ;

k'o-po-čen, a. m. *qabaqčin* 'kapus' ; egyike a legvitatottabb szórványoknak, mert pontos megfelelőjének látszik az ujg. *qapïγči* 'ua.'. Valójában a tabgacs szó származék, a kiindulópontot képező ige megfelelői : tör : *qap-* 'bezár', mong. *qaγa-* (< *qaβa-*) 'ua.' ; ezekből : tör. *qapïγ* 'kapu' > *qapïγči* 'kapus' és mong. *qaγalγa* 'ajtó, kapu' > *qaγalγači* 'kapus, ajtónálló'. A különbség szembeszökő, mert a kései (és mai) mongol az igetőből nem a *-γ*, de a *-lγa* képző felhasználásával alkotta meg 'kapu' jelentésű szavát. A turkológus glosszátor ezen a ponton elégedetten meg is állt, s nem vette észre, hogy a mongolban a *qaγa-* 'bezár' igének van *qaγaγči* származéka is, jelentése 'one who closes, obstructs or bars ; he who serves to an official capacity' (Less. 905). Az alapige megvan mongol jövevényként a mandzsuban *qa-* (= *qā-*) 'bezár' > *qabu-* 'bezárat'.

A másik tabgacs glossza, melyet a turkológusok szintén hajlandók török eredetűnek minősíteni : *pi-tō-čen*, a. m. *bitekčin* 'írnok, íródeák'. A török alakok : ujg. *bitigäči, bitügäči, bitigči* 'scribe ; copiste', valamennyi a *biti-* 'ír' ige származéka. Ezzel szemben a mongol megfelelők a mongol kortól kezdődően az előbbitől eltérő alakban jelentkeznek : *bičēǰi* 'írnok, másoló' ; ir. mong. *bičigeči* 'clark, scribe, copyist, secretary'. A mai mongol alakok azonban **bitigeči*, ill. **biti-* előzményekre mennek vissza. Nem meglepő, hogy ez az alak jelentkezik a IV. század végén és az V. század elején, amikor a kitajra visszanyúló ma. *bitxesi* 'Schreiber, Sekretär' is a mong. *či* < *ti* eredeti állapotáról árulkodik : *bitxesi* < **bitkeči* < **bitigeči* > *bičēči*.

A szienpi—tabgacs szórványok tehát jól tükrözik a török—mongol nyelvi kapcsolatokat, úgy, ahogy azok a IV. század végén megragadhatók ; minden jel arra mutat, hogy e kapcsolatok eredetét jóval régibb időben kell keresnünk.

Meglehet, hogy a tabgacs, annak legalábbis egy jelentős ága erős török komponenst képviselt. A korábban tárgyalt szórványokhoz ugyanis hozzá kell csatolnunk egy igen érdekes adatot, amelyet Boodberg, Bazin, sőt jómagam sem vettünk figyelembe. A kínai források szerint (*Wei-šu* CIII, 26r—31b és

Pei-šï XCVIII, 23a—26b ; vö. Bičurin, Sobranie I, 214 köv.) a *kao-kiü* 'magas taligás' nép fejedelme az V. században *A-fu-či-lo* a 候伏叱勒 *hou-lou fu-lo* (kkín. *γɤu-lɨu buək-lək*), azaz *huluγ bägräk* címet viselte. E források szerint a kao-kiü nyelv valamelyest a hiung-nura hasonlít ; e megállapítás a kínai történetírók hagyományos toposza, amely minden későbbi északi nomád nép nyelvét a hiung-nura vezeti vissza. Nem kevésbé meglepő ugyane szövegeknek az a megállapítása, hogy ez a cím a Wei-dinasztia, azaz a tabgacsok nyelvén a. m. 'nagy császár (*ta t'ien-ci* 'nagy Ég-fia'). Kérdés, vajon az egyéb szórványaiban (törzsneveiben) azonosíthatatlan kao-kiü nyelvnek van-e köze az ebben a korban jól ismert tabgacshoz ? Tény, hogy a ránk hagyományozott glosszák közt ez a cím nem szerepel. Bárhogyan is áll a dolog, a kao-kiünek mondott *huluγ bägräk* a török nyelvnek ma ismert legrégibb (V. század eleje, IV. század vége) kifejezése. *Uluγ* 'nagy' a török régiség hiteles szava (Clauson, ED 136), *huluγ* alakban jelentkezik a kínai átírásban, így az ujgúr *Qutluγ* (795—804 ; de Mackerras, The Uighur Empire 187) címe : *Ay tängridä ülüg bulmïš alp* h u l u γ *Huai-sin qayan*. A *bägräk* (Clauson, ED 328) a *bäg* címnek egy fossilis *-raq* (*-räk*) képzővel bővített alakja, mely a későbbi nyelvben csak a középfok jelzésére szolgál.

A török—mongol nyelvviszony szövevényes problémaköréből most csak a rotacizmusról és a lambdacizmusról kívánunk még röviden szólni.

A kérdés mai megfogalmazása Ramstedttől származik. Meghatározása szerint az altaji alapnyelv a későbbi r^1 és r^2, illetőleg l^1 és l^2 mássalhangzókat, szóbelseji és szóvégi helyzetben egyöntetűen *r* és *l* alakban tartalmazza ; az ősi állapotot változatlan formában megőrizte a mongol és a precsuvas, a köztörök nyelvek *z* és *š* változatai későbbi fejlődés során jöttek létre (Lautlehre 103 köv.). Érvelése a következő.

A bolgár az őstöröktől jóval az $ŕ > z$, $ĺ > š$ bekövetkezte előtt különvált, földrajzilag is. A magyar nyelv rotacizmust és lambdacizmust tartalmazó jövevényszavai nem feltétlenül származnak a precsuvasból (= bolgár-törökből), mert a *z* és *š* később alakult ki, mint ahogy a magyar—török nyelvi érintkezések végbementek. Ez nyilvánvaló tévedés. Csuvasos típusú török elemeink olyan korból származnak, amelyben már rég megvolt a türk (t'u-kiüe) nyelv fejlett köztörök formájában, sőt — még az érintkezés ideje alatt — terjedelmes írásos emlékei (a rovásírásos feliratok) is születtek ennek a nyelvnek.

A később az *ŕ* elsőbbségének bizonyítékául felhozott *borjú* < **buŕayu j*-je nem az *r* palatalizáltságából (*ŕ*) származik, hanem emelkedő diftongusból keletkezett, akárcsak a *gyapjú j*-je ; e mástól is felkapott nézet cáfolatát l. CAJ XXIV, 226 köv.

A feltett *ĺ* elmélet gyakorlati védő-téziseinek gyarlósága könnyen tetten érhető. Így a szinokor. *tïn-loŋ* 'lámpás', ir. mong. *denglüü* egybevetése a Kāšγarīnál feljegyzett *tungšu* 'Leuchter' szóval védhetetlen ötlet, amely figyelmen kívül hagyja az idézett szavak kronológiáját, nem is beszélve arról, hogy a lamb-

dacizmust, akarva-akaratlanul, a kínai nyelv területére továbbította. Hasonlóképpen bizonyító érték nélkül való régebbről felújított adata, amelyet a lambdacizmus kronológiájának a védelmében fogalmazott meg, s amely kínai forrásokból származik. Eszerint a 329. évhez kapcsolt *ho* (helyesen *kie*), déli hiung-nu nyelvű jóslat egyik szava — RAMSTEDT rekonstrukciója szerint — **tailikang*, ill. **tilikang* — a köztör. *taš̈q-*, *tiš̈q-* > *čïq-*, valamint a mong. *taliγi-* 'ausgehen, verschwinden' (LESSING szerint: 'to disappear, get lost, go astray, to die') igékhez volna kapcsolandó. A kínai átírásban fennmaradt jóslatot többen is megkísérelték megfejteni, azonban nincs köztük két rekonstrukció, amely nagyjában hasonlítana egymáshoz. RAMSTEDT kísérlete egy a sok közül, hitele nem nagyobb mint a többié: vö. LIGETI, MNyTK I, 288—9.

Az *ŕ* > *z* és *l'* > *š* fonetikai változás igazolására egyéb, távolabbi nyelvekből is hozott példákat, így a latinból, csehből, lengyelből, umbriaiból és egyes francia nyelvjárásokból. RAMSTEDT elmélete szerint az őstörök nyelv szétágazása köztörök és precsuvas típusú ágakra i. sz. 400 és 600 közt mehetett végbe.

RAMSTEDT nézetét magáévá tette POPPE, érveit részben megismételte, részben újakkal támogatta meg.

Az *ŕ* és *l'* elsőbbségét tehát RAMSTEDT hirdette meg, e nézetet képviselték általában az altaji teória védelmezői, de elfogadták annak legnevesebb ellenzői is (CLAUSON, DOERFER). Valójában a *z* és az *r* elsőbbségének a képviselői megtalálhatók, egyre fogyóbb számban, az altaji rokonság körüli vitának mindkét táborában. Tanulságos áttekintést nyújt a helyzetről DOERFER (Proto-Turkic Reconstruction, 30 sköv.), aki korábbi nézetét megváltoztatva, RAMSTEDT álláspontjához csatlakozott. Pusztán fonetikai alapon a kérdést eldönteni nem lehet, mert, mint BOUDA kimutatta, az *š* > *l* változatra a különböző nyelvekben mindkét irányú fejlődésre bőségesen találni példákat; ugyanezt igazolta SEREBRENNIKOV a *z* > *r* esetében (DOERFER, i. m. 31).

Nálunk BUDENZ a *z* > *r* fejlődés mellett foglalt állást. Az ő nézetéhez csatlakozva GOMBOCZ az *š* > *l* fejlődés feltevésével bővítette a korábbi nézetet; RAMSTEDT hatására azonban e felfogást az ellenkező irányú fejlődés magyarázatával cserélte fel. A turkológus NÉMETH GYULA, elutasítva az altaji rokonság elméletét, a régi *z* és *š* elsőbbségét képviselő nézetet vallotta továbbra is. NÉMETH egyik pályakezdő dolgozatában a mongolban található rotacizmust és lambdacizmust tartalmazó szavakat csuvas jövevényszavaknak tartotta: újabban ennek a nézetnek is akadt adeptusa.

A RAMSTEDT—POPPE-féle magyarázata a rotacizmus és a lambdacizmus elméletének kifogástalan, ha elfogadjuk az altaji rokonság elméletét: az ősi állapotot megőrizte a mongol és a mandzsu-tungúz, valamint a török nyelvek archaizmus-lerakata, a csuvas. Kifogástalan ez az elmélet akkor is, ha CLAUSONnal és DOERFERrel tagadjuk e rokonságot: az *r* és *l* akkor is ősi állapotot tükröz, csak nem az altaji korból, hanem az őstörökből. Ez esetben a csuvas (és előzménye) az őstörök állapotot őrizte meg, a mongol meg a mandzsu-tungúz

ilyen elemei pedig jövevények az őstörökből. A két egymással szeges ellentétben álló elmélet mindegyike kifogástalan tehát. Látszólag. Ezzel szemben megállapítható:

1. A mongol mássalhangzó-rendszerből hiányzott a *z* és az *š*. Feltehető tehát, hogyha ezeket a mássalhangzókat tartalmazó szavak kerültek szókészletébe, azokat — az akkor és ott érvényes areális szabályokat követve — *r*-rel és *l*-lel helyettesítette átvételük idején; mind a kettőt *s*-szel váltotta fel a kései évszázadokból származó újabb átvételekben.

2. A mandzsu-tungúz nyelveknek csak a déli ágában találhatók rotacizmust és lambdacizmust tartalmazó szókészleti elemek; számuk mérsékeltnek mondható. Megállapítható az is, hogy ezek oda a XIII. századot megelőző időkben kerültek különböző ómongol nyelvjárásokból. Az északi, tungúz ágban ilyen jellegű példák száma csekély, és nem képeznek összefüggő rendszert.

3. Megállapítható az is, hogy a törökségnek csak legnyugatibb, elszigetelt ágában ment végbe a *z* > *r* és *š* > *l* változás.

A RAMSTEDT-féle ellenkező irányú fejlődés hipotézisének ellentmond két súlyos körülmény:

1. A régi és mai török nyelvek elsöprő többsége nem a RAMSTEDT által posztulált „altaji" hangfejlődést tükrözi, hanem azoknak csak egy periferiális nyugati töredéke, a csuvas és az annak előzményét képező nyelvek, nyelvjárások.

2. A hipotetikus eredeti állapotnak nyoma sem található a keleti törökségben, sem mai képviselőiben, sem régi emlékeiben, de a nyelvemlékes kort megelőző időben sem számolhatunk vele megközelítő hitelű feltevés útján sem.

A mongol és a csuvas fejlődés egymástól függetlenül zajlott le, annak ellenére, hogy a két nyelv közt más hangtani vonatkozásban részleges konvergens fejlődés is megfigyelhető.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a rotacizmus és a lambdacizmus nem altaji, de török—mongol hangtani sajátosság, amely egyike a török—mongol együttélés talán legrégibb emlékeinek.

A török—mongol nyelvviszony részletes elemzése szétfeszítené mondanivalónk kereteit, vele kapcsolatban mégis tennék néhány megjegyzést. Mint említettem, CLAUSON és DOERFER s az altaji nyelvrokonság többi tagadói a törökkel egyező mongol szókészleti elemeket jövevényszavaknak tekintik. Láttuk azonban, hogy az altaji rokonság hívei (mint POPPE) szintén számoltak török eredetű jövevényszavakkal a mongolban. Az egyezések részletekbe hatoló elemzése egyet jelent majd a török—mongol nyelvviszony tisztázásával. A fő feladat egyelőre a régi egyezések elválasztása az aránylag késeiektől.

Nem nagy azoknak a szókészleti elemeknek a száma, amelyek a két nyelvben azonos alakban jelentkeznek, mint pl. tör. *qara* 'fekete' ~ mong. *qara*, tör. *äd tabar* 'vagyon' ~ prekl. mong. *ed tavar*. Az aránylag kései török jövevényszavak hangtani rendjén is igazít valamit a mongol. Például feloldja a szóbelseji mássalhangzó-torlódást: tör. *arslan* 'oroszlán' ~ mong. *arsalan*, tör. *buγdai* 'búza' ~

mong. *buyudai*. A mongol hangtani rendszerbe nem illő szóvéget módosítja saját rendszere szerint: tör. *qïlïnč* '(rossz) cselekedet' ~ prekl. mong. *qilinča* 'bűn', ir. mong. *kilinče*; tör. *yemiš* 'gyümölcs' ~ prekl. mong. *ǰimiš* (kínai átírásban), ir. mong. *ǰimis* stb.

Van azonban a török—mongol szókészleti egyezéseknek egy nem is jelentéktelen rétege, amelyben a két nyelvben csak az alapszó (ha úgy tetszik: tőszó) azonos, a hozzá járuló képző nyelvek szerint más és más. Ezek nem illeszthetők a jövevényszavak hagyományos kategóriájába. Ezekben az esetekben az a kérdés, hogy a tőszó honnan származik? Egy sehonnan sem igazolható pretörök szóból kell-e kiindulnunk, vagy fel kell-e tennünk, hogy a kérdéses tőszó a török—mongol közös szókészlet elemeinek volt része, amelyből idővel az önálló török és mongol nyelvág bontakozott ki? Az ilyen jellegű török—mongol szópárok száma elég jelentős. Ilyenek: tör. *tāš* 'kő' ~ preecsuv. **tāl* > **tɨal* > **čal* > csuv. *čul* ~ mong. *čila-γun* < **tila-γun* < **tīla-βun*; tör. *täbä(y)* 'teve' > *täβä* > *tävä* ~ mong. *teme-gēn*; tör. *tabïš-γan* 'nyúl', og. *davš-an* ~ ~ mong. *taulai* < **taβil-ai* < **taβul-ai*; tör. *omu-z* 'váll' ~ mong. *omu-r-γan* stb.

Az altaji, valójában török—mongol rotacizmus és lambdacizmus már lerágott csont: magyarázata egyes hívők „továbbfejlesztő" teóriáiban fonetikailag képtelen részletekbe fulladt (*lb* > *š*). Az eddig összegyűlt anyagot érdemes kritikailag megrostálni, s ki kell belőle szűrni mindazt, ami indokolatlan feltevésekből sarjadt. Az elfogulatlan bíró szerepe ez esetben nem könnyű.

Az már ma is látható, hogy a török—mongol nyelvi érintkezés (vagy összetartozás) egyik ősi kritériumával állunk szemben. A kísérő körülmények gondos mérlegelése után arra kell következtetnünk, hogy egy lényegében köztörök típusú előzményből kiszakadt részből, areális fonetikai hatásra alakult ki a mongol (vagy annak lényeges komponense), más része viszont köztörök formájában folytatódott tovább. Ez utóbbi legnyugatibb töredéke szupersztrátumként rátelepedett egy idegen — *z*-t és *š*-t nem ismerő — nyelvre; ebből keletkezett a preecsuvas, amelyben a rotacizmus folyamata teljes egészében végbement, a lambacizmus azonban félúton megrekedt.

A köztörök nyelvek ún. belső rotacizmusa jól mutatja a *z* elsőbbségét. A *z* formans az alapjelentést biztosítja, az *r* formans pedig a másodlagost: *köz* 'szem' ~ *kör-* 'lát', *sämiz* 'kövér' ~ *sämri-* 'meghízik', *kögüz* 'mell' ~ *kökrāk* (mong. MTT *kōken* 'emlő' < *kōke-* 'szopik'): oszm. *doquz* '9' ~ *doqurǰun* 'játék 9 kővel' stb.

4. *A mongol—mandzsu-tungúz nyelvviszony*

A mandzsu-tungúz szókészletnek is vannak elemei, amelyekkel kapcsolatban felmerülhet a szélesebb altaji összefüggés kérdése. Ősrokonságról van-e szó, vagy pusztán régi kölcsönzésekből származó elemekkel állunk-e szemben? Nem tegnap kezdték rá keresni a feleletet, de máig nem sikerült végére járni a talányos kérdéseknek.

Példaként a számnevek bizonyos kérdéseire utalnék.

Meglepő egyezés figyelhető meg a '4' altaji megfelelői közt. Íme: tör. *tört*, og. *dörd*, csuv. *tăvat* < **tăvart* < **töirt* < *tört*; a szó a törökben képzett alak: *tör-t*. A mongolban *dörben, dürben* szintén képzett (összetett) formáció, a *dürtőhöz* a több mongol számnévben megfigyelhető *-ban, -ben, γan, -gen-* (< *-βun, -βen, -γun, -γen*) formáns járul; ilyenek: *γur-ban, dör-ben, ǰirγu-γan, dolo-γan* (< **dalu-γan*), *naiman* (< **nai-ban*), *arban* (*har-ban*). A ma.-tung. déli ágában: dzsür. Ming *düyin*, ma. *duyin*, nan. *duī*, orok *ǰi(n)*, olcsa *dun* ~ evk. *digin*, *digi*, szol. *digī*, *deyin*, *digen*, *diyin*, ev. *diyi(n)*, neg. *diyī*, oroc *dī* (Cincius, Sravn. slov. I, 204—5); a ma.-tung. szó **dür-gin* alakra megy vissza.

Kotwicz (Contributions aux études altaïques, 152 köv.) szerint egy sor más számnévvel együtt ez is mongolból való kölcsönzés; e véleménnyel szemben Benzing (Die tungusischen Sprachen, 101) bizonyos fokú fenntartással élt. Valószínű, hogy ugyanebbe a rétegbe sorolandó a '2' (ma. *ǰuwe[r]*), '6' (ma. *ningγun* < *ńirγu-n* < *ǰirγu-n*). Ezzel szemben korai mongol jövevényszavaknak kell tartanunk: ma. *orin* '20' (< *χorin* < mong. *qorin*; a szókezdő eltűnését Pelliot kitaj sajátságnak tartja, vö. Campagnes de Gengis khan I, 406), ma *γusin* '30' (*γušin* < mong. *γučin*), ma. *ninǰu* '60' (< **ńir-ǰu*, **ǰir-ǰu*; mong. *ǰir-an*): a ma.-tung. nyelvek többi ágából való változatok mandzsu eredetűek.

A mongol—mandzsu-tungúz nyelvviszony kutatását sokáig gátolta, sőt ma is lassítja, hogy a ma.-tung. nyelvek története kevéssé ismeretes. Az északi, tungúz ágnak számottevő nyelvemléke nincs. A déli, mandzsu ág a XVII. század óta saját emlékeket hagyott maga után: közvetlen használatukat kezdettől fogva megnehezítette, hogy a háttérinformációt szolgáltató (kínai nyelvű) források a hagyományos altajista módszerekkel alig voltak megközelíthetők.

Van a déli ágnak egy jelentős nyelve, a dzsürcsi vagy dzsürcsen. Ez a nyelv a mandzsu előzményének tekinthető, noha annak kései formájában csak egyik eltérő nyelvjárása. Ennek az idiómának nem jelentéktelen mennyiségű emléke maradt fenn, két különböző korból. Az emlékek egy része a Ming dinasztia (1368—1614) idejéből, javarészt a XV. századból való, a másik a dzsürcsi származású Kin ('Arany') dinasztia korából (1115—1234) maradt fenn.

A dzsürcsi nyelv mindkét szakaszából szép számmal tartalmaznak a kínai források szórványemlékeket, sőt egy kis kínai—dzsürcsi szójegyzék is akad köztük (Kin-šī, CXXXV. fej., 9a—12b). E szórványok használhatóságát nem kis mértékben befolyásolja, hogy azok kínai átírásban maradtak fenn, ez az írás pedig a kínai hangrendszerben ismeretlen, idegen magánhangzókat és mássalhangzókat csak tökéletlen hanghelyettesítéssel tudja visszaadni; ez főleg akkor okoz zavart, ha a szó a mandzsuban vagy az avval rokon nyelvekben ismeretlen.

A kínai források szórványemlékei azonban így is elegendő információt szolgáltatnak annak megállapításához, hogy a Ming-kori emlékek egy olyan nyelvjárást rögzítenek, amely a mandzsuhoz közel áll, a Kin-koriak viszont ugyane nyelvnek egy kronológiailag korábbi fázisát, amely erősen emlékeztet a mai nanaj és olcsa nyelvekre, illetőleg nyelvjárásokra : meglehet, hogy a két csoport közti (főleg hangtani) különbségek nemcsak kronológiai, de nyelvjárási eltéréseket is takarnak.

A kínai átírásos szórványokon kívül mindkét dzsürcsi csoportnak vannak saját írásukkal rögzített emlékeik is. A dzsürcsi írás a kínai modell után készült, mint a kitaj : ez is kétféle változatot ismer, a nagy és kis írásjegyekből álló írást. A kis számú nagy dzsürcsi írásjegyekkel írt emlékek megfejtetlenek ; a megszólaltatásukra tett kísérletek eredménytelenek maradtak. Más a helyzet a kis dzsürcsi írásjegyekkel. Igaz, ha csak az azokkal írt Kin-kori kisebb-nagyobb feliratokat ismernénk, ott állnánk tanácstalanul, akárcsak a (szintén kétféle) kitaj írással szemben, vagy a nagy dzsürcsi írás rejtélye mellett tarthatnánk számon ezeket is. Szerencsére a kis dzsürcsi íráshoz van kulcsunk, ha nem is tökéletes ez a kulcs és nem is nyitja valamennyi dzsürcsi írásjegy zárát.

A kínai Ming-dinasztia különös érdeklődést tanúsított a környező barbár népek nyelvei iránt. Megismerésük érdekében a XV. században két intézményt hozott létre, a Fordító Irodát (*Sï-yi kuan*) és a Tolmács Irodát (*Hui-t'ung kuan*) ; mind a kettő az udvarba érkező barbár követségek körüli nyelvi teendők ellátásával volt megbízva. A Fordító Irodában minden követség (vagy követ) két írást, „kérvényt" kapott, szolgaian azonos szöveggel. Közülük az egyik a követ nyelvén, az ott használt írással azt tartalmazta, hogy miféle „adót", ajándékot hozott magával, s viszonzásul miféle ajándékot vagy hivatali előléptetést kér a maga számára. A második példány ugyanezt a szöveget kínai nyelven adta elő. A kínai szöveg egyszerű és érthető volt : kínai tisztviselő írta kínai tisztviselőnek. A barbár nyelvi változatot e nyelvet tökéletlenül ismerő kínai írta, korábbi minták ügyetlen felhasználásával ; ez a változat a mellékelt kínai szöveg nélkül érthetetlen, zagyva szöveget tartalmazott, de a legtöbbször írástudatlan, barbár követet kielégítette. A Tolmács Iroda szóbeli tolmácsolással foglalkozott, a szolgálatot többnyire bennszülött, kínaiul is értő tolmácsok látták el. Mindkét Iroda foglalkozott a kérdéses barbár nyelvek oktatásával. Tanítási „segédletül" a Fordító Iroda számára szójegyzékek készültek ; tárgyi rendbe szedett szójegyzék tartalmazta a szót idegen nyelvi alakjában, idegen írással, kiejtést rögzítő kínai átírással és kínai értelmezéssel. Ezekhez a szójegyzékekhez járult még, a korábban készített iratokból, afféle mintául szolgáló okmánygyűjtemény. A Tolmács Iroda oktatási eszközeként csupán tárgyi rendbe szedett szójegyzékek készültek, kizárólag kínai írással ; minden szó vagy kifejezés két tételből állt : a barbár nyelvi szó kínai átírásából és kínai értelmezéséből. Ellentétben a Fordító Iroda gyakorlatával, e szójegyzékhez nem tartoztak szövegminták. A Tolmács Iroda szójegyzékei hiteleseknek

mondhatók. A tanított nyelvek száma meghaladta a tízet ; a bennünket érdeklők közül valók : a mongol, ujgúr, tibeti, perzsa, dzsürcsi. Vö. PELLIOT : T'oung Pao XXXVIII, 207—90.

A „kulcsot" a Fordító Iroda dzsürcsi szójegyzéke szolgáltatja, amely már a múlt század végén megjelent a sinológus W. GRUBE kiadásában (Die Sprache und Schrift der Jučen, Leipzig 1896). 1948 óta magam foglalkoztam e szójegyzékkel, s a kis dzsürcsi írás főbb problémáival, majd 1977-ben KIYOSE adta ki idézett könyvében ; kiadása korszerűbb mint GRUBEé, de értelmezéseiben nem mindig lehet vele egyetérteni.

Néhány megjegyzés a kis dzsürcsi írásról.

Az írásjegyeknek két kategóriája különböztethető meg. Az elsőbe a szójelek vagy ideogramok tartoznak ; ezek az írásjegyek semmi információt nem tartalmaznak a szó hangalakjára, kiejtésére, egyedül a kiejtést magyarázó kínai átírás igazít el e tekintetben. Az ideogramok e kísérő „kulcs" nélkül megfejthetetlenek. Az írásjegyek másik kategóriája a szótagjeleket tartalmazza. A dzsürcsiben, mint a kitajban is, a tőszóhoz képzők és ragok járulnak. E járulékelemek gyakran ismétlődnek, kis szerencsével és türelemmel a szótagjelek egy része kulcs nélkül is megfejthető és értelmezhető.

Ez az ideális kép némileg eltorzul a gyakorlatban, mégpedig két okból : a Ming-kori scriba által használt dzsürcsi írás azonos ugyan a Kin-korival, de a kiejtése a két korszakban nem azonos. Az írásjegyek — olykor téves használatuk ellenére is — könnyen értelmezhetők : a kísérő kínai átírás segítségével mindenekelőtt hitelesen megállapítható a dzsürcsi szó (ideogram vagy szótagjel) Ming-kori kiejtése ; a leírásukra használt dzsürcsi írásjegyek összesítő szembesítése útján viszont a legtöbbször megállapítható a Kin-kori kiejtés is. Természetesen csak akkor, ha a dzsürcsi szót nem ideogramok, de szótagjelek rögzítik.

Meg kell jegyezni, hogy az ideogramok a szónak mindig a magánhangzóra végződő tőalakját adják meg, ahhoz járul a képző, a rag szótagjele, sőt még az egyszerű nom.-i *-n* is, a szóvégi magánhangzó megismétlésével (*-an*, *-en*, *-in*, *-on*, *-un*) ; ez utóbbi végződésekre külön jelek szolgálnak, ha kínai szavakban fordulnak elő.

Néhány példa :

INENGI 'nap' (n° 3), ma. *inenggi* ; Kin : *INI* ; nan. ***ini*** ;

ge-ti-le 'megfagy' (n° 96) ; ma. *geče-* ; Kin : *gek-ti-le*, nan. *gegči-* < ***gekti-*** ;

ǰü-šen 'dzsürcsi' (n° 324) ; ma. *ǰušen* ; Kin : *ǰür-čen* ;

FO-on, olv. *fon* 'idő' (n° 81), ma. *fon* ; Kin : *PO-on*, olv. *pon*, olcsa *pon* ;

AMBA-an, olv. *amban* 'nagy', ma. *amban* ;

ALČU-un, olv. *alčun* 'arany' (n° 568), ma. ***aisin*** : *aišin* < ***alčin*** (másként, de helytelenül KIYOSE 128) ;

ILDE-e, olv. ***ilde*** 'nép' (n° 288), nan. *elda* (KIYOSE 113 helytelenül ***itege***-t olvas ; az idézett Tolm. Ir. adat szintén ***ilde*** és nem ***ite***, a mong. ***irgen***-nek nincs köze e szavakhoz).

Figyelembe véve azt az intenzív érintkezést, amely az egymást váltó mongol és mandzsu-tungúz típusú nyelvet beszélő kitajok, dzsürcsik és mongolok közt kialakult a X. századtól kezdve, természetesnek kell tekintenünk, hogy az érintett nyelvek szókészletében az máig jól kitapintható módon észlelhető. A kínai források tanúsága szerint a kölcsönös érintkezés e népek és nyelvek között már jóval korábban megkezdődött, ennek nyelvi nyomai, rétegeinek szétválasztása már lényegesen elmélyültebb kutatást igényel.

Ha jelenleg nem kis akadályokba is ütközik e nyelvi érintkezések kezdeteit meghatározni, az ma sem szorul bizonyításra, hogy a török—mongol nyelvviszonyt tanúsító szókészleti egyezések zöme kölcsönzésből származik. A kölcsönzés kétirányú lehetett; ma inkább a mongol (szienpi, kitaj) eredetű réteg tűnik megfoghatóbbnak.

A mongol—mandzsu-tungúz egyezésekből leolvasható hangtani sajátságok közül ki kell emelnünk a szókezdő *p*- tanúságát. Ez a szókezdő a mandzsu-tungúz hangtani rendszer lényeges eleme, megfelelői ezek: dzsür. *p*- (Kin), *f*- (Ming); ma. *f*-, nan., olcsa, orok *p*-, orocs, ud. *χ*; szol. *ø*-; neg., evk. *χ*-, *h*-; ev. (lamut) *h*-. Példa: dzsür. *polu* 'kalapács' (Kin); ma. *folχo*; nan., ol. *paloan*, orok *paloa*; ud. *χaluga*; orocs *χaluka*, neg. *χalka*; szol. *aγa*; evk., ev. *halka*; vö. Cincius, Sravn. fonetika, 156; Benzing, Die tung. Spr. 66.

E hangtani tablónak az érvényességét Ramstedt kiterjesztette a török—mongol alapnyelvre: Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache: JSFOu. XXXII (1916—1929): 1—10. Ramstedt tézisének értékét hatalmasan megnövelte, hogy Pelliot (Mots à *h* initiale: Journ. As. 1925 I, 193—263) nem kevesebb, mint 96 példával igazolta a kínai átírásos emlékekben, amit megerősített az egykorú arab átírások tanúságával, továbbá a dahúr és monguor *χ*- megfeleléssel. Ezt az „altaji" hangtörténeti jelenséget az altaji rokonságot tagadók kisajátították és őstörök kiindulópontnak minősítették, s újabb bizonyítékként hivatkoztak az iráni nyelvi környezetben hibernált haladzs tanúságára, amely egy sor török szóban szókezdő laringális *h*-t tartalmaz; vö. G. Doerfer, Khalaj Materials 163—5.

Az ily módon megnövekedett, kissé könnyelműen összeboronált anyag sok oda nem való, idegen elemet is tartalmaz, amely gondos kritikai ellenőrzésre szorul. A feltevések zsilipeit különösen magasra emelték a kínai átírásokból származó közép-mongol *h*-t tartalmazó adatok; elsősorban tehát ezek szorulnak ellenőrzésre.

Már ma is megállapíthatjuk, hogy közöttük mindössze néhány található, melynek hiteles török megfelelője van: mong. *hüker* 'ökör' (ir. mong. *üker*) ~ tör. *öküz* (Ramstedt, Lautlehre 103—4; a javasolt ieur. kiindulópont merő hipotézis); mong. *hači* 'unoka' (ir. mong. *ači*) ~ tör. *atï* (Clauson, ED 40): — mong. *hoimasun* 'nemez-harisnya' (ir. mong. *oyimasun*) ~ ma. *fomon* ~ tör. *uyma* (a tör. adatok aránylag késeiek, l. fentebb).

Az esetek többségében a középmong. *h*-nak megfelelői a ma. -tung. nyelvekben, főleg azok déli ágában találhatók. Ilyenek: középmong. *hula'an* 'vörös' (ir. mong. *ulayan* < *ula-yi* 'vörösödik, izzik') ~ ma. *fulgiyan* < **pula-γān* — középmong. *hüle'ü* 'felesleg(es)' (ir. mong. *ülegü* < *üle-*) ~ ma. *fulu* — középmong. *haluqa* 'kalapács' (ir. mong. *aluqa*) ~ ma. *folχo* — középmong. *halagaa* 'tenyér' (ir. mong. *alaγa*) ~ ma. *falaŋgō* — középmong. *hirü'er* imádság' (ir. mong. *irüger, irügel*) ~ ma. *firu-* — középmong. *huquta* 'zsák' (ir. mong. *uγuta*) ~ nan., ol. *puta* — középmong. *hutasun* 'fonál' (ir. mong. *utasun*) ~ ma. *futa* — középmong. *hüde-* 'vezet' (ir. mong. *üde-*) ~ ma. *fude-* — középmong. *hüsün* 'haj' (ir. mong. *üsün*) ~ ma. *funiγexe* — középmong. *hünür* 'szag' (ir. mong. *ünür*) ~ ma. *fungšun* — középmong. *hünesün* 'hamu' (ir. mong. *ünesün*) ~ nan. *puŋakta* — középmong. *hükdere-* 'visszaesik (betegségbe)' ~ ma. *fukdere-* — középmong. *hürü-* 'csiszol' (ir. mong. *ürü-*) ~ ma. *furu* — középmong. *hoqar* 'rövid' (ir. mong. *oqor, oqar*) ~ ma. *foχolon* stb.

Néhány esetben a középmong. szó csak a ma.-ból mutatható ki. Ezek alkalmasint a kitajból kerültek a dzsürcsin keresztül a mandzsuba. Ilyenek: középmong. *huǰa'ur* 'gyökér, eredet' (ir. mong. *iǰaγur*) ~ ma. *fuǰuri* < kit. **puǰūr* < **puǰaur* — középmong. *heki* 'fő, fej' ~ ma. *fexi* — középmong. *hon* 'év; idő' ~ ~ ma. *fon* (<dzsür. *pon*) < kit. *pon*.

Feltűnően nagy azoknak a szavaknak a száma, melyeknek szókezdő *h*-ja más nyelvből nem igazolható, előfordulása, mai ismereteink szerint, a mongolra korlátozódik. Ezek közül valók: középmong. *hiryui* 'szigorú' (ir. mong. *iryui*); középmong. *hičēsün* 'fűzfa' (MA *ičēsün*; bur. *išēhen*); középmong. *hi'utan* 'szűk' (ir. mong. *uyitan*); középmong. *hoi* 'erdő' (ir. mong. *oi*); középmong. *hodun* 'csillag' (ir. mong. *odun*); középmong. *hoqtorqui* 'üres; üresség' (ir. mong. *.oytaryui*); középmong. *hoyimas-* 'véd' (ir. mong. ismeretlen; az AT helyette *ōmögüre-* alakot ad); középmong. *hoqtol-* 'vág' (ir. mong. *oytol-*); középmong. *ho'ara-* 'elmulaszt' (ir. mong. *oyara-*); középmong. *hončit-* 'szemrehányást tesz' (ir. mong. megfelelő nélkül); középmong. *huya-* 'megköt' (ir. mong. *uya-*); középmong. *hurūl* 'ajak' (ir. mong. *uruγul*); középmong. *hoyil-* 'örvénylik' (ir. mong. *oyil-*); középmong. *huntawu* 'baj, szerencsétlenség' (ir. mong. *untayu*); középmong. *hünegen* 'róka' (ir. mong. *ünegen*); középmong. *hüdēsütü* 'bőrrel borított' (ir. mong. *üdegesütü*); középmong. *hürtesün* 'selyemszalag' (ir. mong. *örtesün*); középmong. *hülde-* 'üldöz' (ir. mong. *ülde-*); középmong. *hümegei* 'büdös' (ir. mong. *ümegei*); középmong. *harban* 'tíz' (ir. mong. *arban*); középmong. *ha'alǰin* 'pók' (ir. mong. *ayalǰin*); középmong. *herbegei* 'pillangó' (ir. mong. *erbegei*) stb.

Az elszigetelt középmong. adatok arra utalnak, hogy azok egy része másodlagos, más részük viszont egyszerűen hibás olvasat, amely a kínai átírásra vezethető vissza. Mint ismeretes, a MTT (és a kínai—mongol szójegyzékek) átírásában a *h* és a *q*- közt mindössze annyi a különbség, hogy az utóbbi esetében egy megemelt *čung* mellékjel utal a *q*- olvasatra; kínai másolatban gyakran meg-

esik, hogy e mellékjel elmarad, vagy feleslegesen hozzáadódik ; ismeretes szavakban ezek javítása nem ütközik nehézségbe, kritikus esetekben azonban tévedés forrása lehet. Ilyen pl. *horqa-* 'entourer, assaillir en rond' (PELLIOT 220, 36⁰). Helyes olvasata a MTT-ben (26) *qorqaqsan* ; így olvassa ő maga is szövegkiadásában (8 : 26) és a szöveg többi kiadója is. Egy másik esetben már nem ilyen egyszerű a javítás. A MTT egyik passzusában (*harban quru'ud-iyan ha'uttala*) olvasható *ha'ut-* 'user complètement (par le frottement)' igét PELLIOT (204—5) nem azonosítja, hanem egy eddig nem igazolt, ismeretlen szót keres benne. A POZDNEEV-féle MTT-részkiadásban helyette található *dayut-* nem visz közelebb a megoldáshoz. A 276. szakasz későbbi interpoláció lévén a benne előforduló *ha'ut-* csaknem szó szerinti megismétlése a korábbi előfordulásnak (*harban quru'ud-un kimul inu ha'utala*), KOZIN (218, 315) és PALLADIUS (PANKRATOV 48, 576) *qa'uttala* és *qa'utala* alakot tartalmaz : ez utóbbiak összefüggésbe hozhatók az ir. mong. *qayul-*, *quγul-* 'tör, összetör' igével. Az AT-ban csak az 53. szakasz van meg, itt (Mon. VI, 27) *qadudtala* (ir. mong. *qadu-* 'levág') olvasható. A vitás olvasatú szavak száma szaporítható.

5. *A török nyelvi kettősség*

Arra a kettősségre gondolunk, amit a mai csuvas és köztörök nyelvek szembenállása jelent. Ez a kettősség régi keletű. Réginek tekinthető akkor is, ha elutasítjuk RAMSTEDT és POPPE altaji rokonság-elméletét, és nem tudjuk elfogadni azt a nézetet, amely szerint a rotacizmus és a lambdacizmus nemcsak az őstörökig, de az altaji alapnyelvig nyúlik vissza. Eltérünk a rotacizmus és lambdacizmus magyarázatában az altaji rokonságot tagadó CLAUSON és DOERFER felfogásától is az imént kifejtett indokok alapján.

A mongol nyelv rotacizmust és lambdacizmust tartalmazó szavai e formájukban nem a törökből származnak, hanem mongol különnyelvi areális alakulatok. Hasonlóképpen magyarázhatók egyes szamojéd nyelvjárások ilyen típusú jövevényszavai is.

A csuvasos típusú, rotacizmust és lambdacizmust tartalmazó török nyelvek kialakulásának a korát ez idő szerint nem tudjuk pontosabban meghatározni ; valószínű, hogy időszámításunk kezdete táján ez a török nyelvtípus már megvolt.

A rendelkezésre álló információk figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a csuvasos típusú török nyelv, nyelvjárásaival, a törökség legnyugatibb mezsgyéjén alakult ki ; minden jel arra mutat, hogy az Urál vidékén, Délnyugat-Szibériában kell keresnünk bölcsőjét. E sajátos török nyelv legrégibb emlékeit nyelvünk honfoglalás előtti török jövevényszavai őrzik ; legelső nyomai, úgy látszik, a vándorlások korát megelőző századokból származnak.

A magyar nép és nyelv intenzív érintkezése török népekkel és nyelvekkel a vándorlások korára esik, de nem szűnt meg ez az érintkezés a honfoglalással sem.

A török nyelvi kettősséggel kezdettől fogva számolnunk kell. Valamennyi nyelv, amellyel a magyarság történetének homályosan ismert nyolcszáz esztendeje alatt érintkezett, egytől egyig kihalt. Emléküket szórványok, rokon nyelvek vagy kései leszármazottaik őrzik ; értelmezésükhöz a gyér tárgyi anyagon kívül bőven kell nyúlnunk hipotézisekhez.

A következőkben megkíséreljük ezeknek az eltűnt nyelveknek az emlékeit áttekinteni, megszólaltatni nem mindig egyértelmű szórványaikat. Aránylag egyszerűenk látszik a köztörök típusú úz vagy oguz, a besenyő, a kún nyelv emlékeit vallatóra fogni. Változatlanul nehéz dió a bolgár-törökök és a kazárok nyelvi szórványainak helyes értelmezése. Mai ismereteink szerint mindkét nép csuvasos török nyelvet beszélt. A sort a csuvasos típusú nyelvek problémáival, szórványaival kezdjük.

B) CSUVASOS TÍPUSÚ TÖRÖK NYELVEK

6. *A csuvas*

A kronológiát megfordítjuk. A jól ismert jelenből próbálunk visszafelé haladni az időben, és megkeresni a lehetőség határain belül ennek a talányos nyelvnek az előzményeit. Mellőzni kívánjuk a csuvas nyelv hovatartozására vonatkozó korábbi nézetek elemzését, meg kívánjuk azonban említeni, hogy az újabb kutatások során egyre inkább előtérbe került az a gondolat, hogy a csuvas nem tartozik egyszerűen a török nyelvek közé, hanem azokhoz valahogy lazábban csatlakozik. Ezt a nézetet képviseli K. H. MENGES (The Turkic Languages 53, 56), aki az altaji nyelvek általánosan elfogadott hármas tagozódása mellett negyediknek (gyakorlatilag elsőnek) említett hún nyelvágba sorolja a volgai bolgárral együtt ; ősi szállásterületükül az Altajtól délre és délnyugatra nyúló területeket jelöli meg.

POPPE már 1925 körül felvetette, hogy a csuvas voltaképpen az altaji nyelvcsalád önálló csoportját alkotja. Erre vonatkozó érveit azonban csak nemrég tette közzé (Zur Stellung des Tschuwaschischen :. CAJ XVIII, 1974, 135—47). Érvelését POPPE azokra a nyelvi sajátságokra alapítja, amelyek a csuvast a többi török nyelvtől elválasztják. A csuvast egy önálló török nyelvtípus mai képviselőjének tekinti, melynek régebbi változatai, előzményei jelentik a vita tulajdonképpeni tárgyát. E nem egyszerű közegben való tájékozódáshoz hasznos segítséget nyújtanak a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavai ; ezzel tisztában van POPPE is, és rendszeresen él is az itt kínálkozó lehetőségekkel. Nagy kár, hogy eminens külföldi altajista kollégáink nem rendelkeznek elegendő ismerettel a magyar nyelv történetéről, s találomra felhozott példáik érvelésüket nemhogy erősítenék, de gyengítik. Mindennek ellenére POPPE gondolatmenete figyelemre méltó, s érvelésének több pontja is elgondolkoztató.

Ismeretes, hogy a csuvas fonetizmust nem-török jellege jellemzi. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e sajátos fonetizmus főbb vonásaiban új keletű. A csuvas vokalizmus török jellegét elvesztette, alkalmasint a környező finnugor nyelvek hatására következett be ez a nem lényegtelen változás. A magyar nyelv csuvasos jövevényszavai azonban olyan nyelvjárásból valók, amelynek magánhangzó-rendszere még sértetlenül őrizte az ősi állapotot. Hasonló megfigyelést tehetünk a mássalhangzó-rendszerrel kapcsolatban is. Most csak két példát emelnék ki: a szókezdő őstör. *q-* a csuv.-ban *χ*-vá fejlődött, a magyar nyelv csuvasos elemeiben változatlanul megőrizte az eredeti *q*-t, noha finnugor elemeiben már ismerte a *χ*-t. A másik példánk másként tanulságos. Az őstör. (nyelvjárási) *ǰ-* a magyar nyelv csuvasos forrásában változatlanul megőrződött *ǰ-* alakban (ebből lett a m. *gy-*). A csuvasban szókezdő *ś-*szé fejlődött; ezt a neologizmust azonban az egyik átadó csuvasos nyelvjárás már ismerte, innen nyelvünk nem nagy számú *sz-* szókezdőjű középcsuvas típusú jövevényszava (*szél, szűcs, szőlő*).

Poppenak a csuvas sajátosságaira vonatkozó megfigyeléseit a következőkben tekintjük át.

1. A csuvas hangsúly a köztöröktől eltérően nem az utolsó szótagra esik, de a kísérő hangtani viszonyoktól függően változtatja helyét (136—7). Az új hangsúlyrendszer az új fonetizmus hatására jött létre, precsuvas sajátságnak tehát nem magyarázható.

2. A hangtan területén a csuv. *č*-t és *š*-t — erősen palatalizált fokon keresztül — *t*-ből és *s*-ből magyarázza. Az *š* megfelelést réginek tartja, minthogy az a magyar nyelv csuvasos jövevényszavaiban is megvan (*serke*). Valójában ezt a palatizálódást csak rákövetkező *i* hatására tudja elképzelni (a mongol megfelelők alapján), a feltett **i* < **iä* < *ā* sor ebben a formában elfogadhatatlan; a magam magyarázatát l. Journ. As. 1938 (Les voyelles longues en turc), 177—204. Saját elméletével nem egészen összeegyeztethetően magyarázza a m. *tyúk* eredetét, melyet — nem helytelenül — egy **tiuk*-ból vezet le, ez azonban egy fantáziaszülte **tiqaqu*-ra menne vissza. A valóságban a szó forrása **tïγuq*, ami úgy viszonylik a *tayuq*-hoz (csag., kún *tavuq*), mint *ťina* (> m. *tinó*) a *taná*-hoz vagy a *ďïγaq* (> m. *dió*) a *ďayaq* (*yayaq*)-hoz. A szóbelseji *γ* vokalizálódása után keletkezett emelkedő diftongus (*tiuq*) hosszú *ú*-vá fejlődött. (A TESz. III. 1020, magyarázata így pontosítható.) Az emelkedő diftongus szerepéről régi török elemeinkben, vö. 69. l. A *tyúk* ~ *tik* viszonyához vö. *lyuk* ~ *lik*.

3. A csuv. *ś* < precsuv. *lč* < őstör. *č*; „bizonyító" anyagában szerepel a m. *gyümölcs* és *bőlcső*. Cáfolata: Ligeti, A propos du rhotacisme et du lambdacisme: CAJ XXIV, 1980, 222—50.

4. A csuvast a többi török nyelvtől elválasztó kritérium a morfológia területéről való. Elsőként az egyalakú *-sem* többesszám-jelet említi; igeragozásban a többes jele *-ś* (< *-č* és magánhangzó). Vö. Pritsak, Tschuwaschische Pluralsuffixe: Studia Altaica, 1957, 137—55. Az őstörök és a csuvas közt nincs azonos többesjel.

5. A személyes névmás nem a török nyelvi modellt követi, ahol a ragos alakok a nom.-i tőből keletkeznek, hanem a mong.-ma. rendszert, ahol a ragos alakok más tőből származnak, mint a nom.-i tő.

6. A csuvas egyéb névmásai semmilyen török nyelvben nem ismertek. Ezek közül való: *ku* (*kun-*) 'ez', *kĕsem* 'ezek'. Török megfelelő nélkül való a *śak, sakă* 'ez' mutató névmás, melyet párhuzamba állít az *akă* 'íme' szóval. Mindkét esetben mongol megfelelőket javasol, egyezésük azonban nem kielégítő, tulajdonképpeni török párhuzam egyik esetben sincs.

7. A csuvas visszaható névmás csak birtokos személyrag kíséretében használatos: *χam* 'én magam', *χu* 'te magad', *χăy*, 'ő maga', *χamăr* 'mi magunk', *χăvăr* 'ti magatok', *χăysem* 'ők maguk'. Török megfelelők ezúttal is hiányoznak; a mongol egyeztetés erőltetettnek tűnik.

8. A csuvas kérdő névmás *mĕn* 'mi? milyen?', *mĕnle* 'melyik?' török megfelelőjeként említett *-mi* (*-mu*) csak közvetett összefüggésként értelmezhető; valójában ez is elszigetelt alakulat a csuvasban.

9. Az általános török fejlődéstől eltérő képet mutatnak a csuvas határozószók közül: *ăšta* 'hol? hová?', *taśta* 'valahol', *ayala* 'lefelé', *tenle* 'valahogy'.

10. A csuv. *apla* 'ilyen', *śapla* 'olyan', *yepla* 'milyen? magyarázata szellemes, de nem meggyőző. Köztörök megfelelőik ezúttal sincsenek.

11. Az igeragozás területéről Poppe szintén talál külön utat követő csuvas sajátságokat. Ilyen a *-sa, -se*: *kalasa* 'beszélve', *ilse* 'véve'. Ilyen a *-san, -sen* igei adverbium: *kilsen* 'megérkezvén'. Itt említi meg a felszólító mód előtt használatos tiltó partikulát, ami *an*; ennek sincs pontos köztörök megfelelője (másként: Rédei – Róna-Tas: NyK. LXXXII, 1980, 125—6).

Poppe nem-egyezéseinek számát körültekintő, aprólékos munkával nyilván még szaporítani lehet. Nem kétséges, hogy a csuvas szókészlet gondos átvizsgálása után horogra akadna egy sor olyan szókészleti elem, amely nem sorolható sem a török eredetűek közé, sem az idegenből jött szavak közé. Mégis, végső számadásként meg kell állapítanunk, hogy mindez együttvéve is kevés ahhoz, hogy a csuvasban, illetőleg annak előzményében az altaji nyelvcsalád újabb, független ágát fedezzük fel. De talán elegendő ahhoz, hogy abban egy nem-török szubsztrátum nyelv maradványait ismerjük fel.

Abban mindenki egyetért, hogy a mai csuvas az elmúlt évszázadok alatt lényegesen módosult, megállapíthatóan sokat veszített török jellegéből, és hogy neologizmusainak jó része azután következett be, hogy a magyar nyelv a vándorlások korának végeztével eltávozott a közeléből. A mai csuvas történeti előzményeit kutatók Ramstedt óta különös figyelmet szenteltek a magyar nyelv hasonló eredetű elemeinek, és — különböző címkék alatt — azokban a mai csuvas előzményeit látják. Magam fentebb megkíséreltem azok alapján az átadó csuvasos típusú nyelvet rekonstruálni. Ennek során kiderült, hogy az átadó nyelvnek két nyelvjárásával kell számolnunk. Hasonló következtetésre jutott Poppe is, bár magyarázatainak számos részletével nem lehet egyetérteni,

kiindulópontjával azonban igen; e kiindulópont magva már Gombocznál megvan. Gombocz megállapításának a lényege változatlanul helyes: csuvasos jövevényszavaink zöme egy ǰ-nyelvjárásból származik, lényegesen kisebb része pedig egy č- nyelvjárásból való. A meglepő, hogy e nyelvjárási különbségek egyben a kronológiai sorrendet is érintik, a ǰ-nyelvjárás ócsuvas, a č-nyelvjárás pedig középcsuvas fokot jelent. Ezekhez csatlakozik a csuvasos neologizmusoknak néhány világos esete. Az utóbbiakat korábban nem ismerték fel, s ma sem bizonyos, hogy közülük egyiket vagy másikat melyik csoportba soroljuk. Szempontunkból a kérdést korántsem egyszerűsíti az a tény, hogy a szókezdő č- > ś-, többek közt a mai csuvasé is, szintén ǰ-re megy vissza.

Mindezen körülmények mérlegelése után arra kell következtetni, hogy csuvasos elemeink átvétele idején ennek a nyelvnek több nyelvjárása élt, és számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a nyelvjárások különbsége nemcsak geográfiai és kronológiai okokkal magyarázható, hanem az azokat beszélő etnikai egységek bizonyos fokú elszigeteltségével is.

7. *Finnugor nyelvek csuvas jövevényszavai*

Láttuk, a köztörök, többnyire kipcsak típusú, több-kevesebb joggal tatárnak nevezett nyelvek a finnugor, sőt a szamojéd nyelvek jelentős csoportjára gyakoroltak hatást. Csuvassal (vagy annak előzményével) érintkezésbe lépett finnugor nyelvek száma az előbbieknél lényegesen szerényebb. Igaz, a csuvas hatása az előbbiekénél nem kevésbé jelentős, nyelvünk csuvasos elemeinek vizsgálatához mindenképpen hasznos tanulságokkal szolgálnak.

a) *A cseremisz nyelv csuvas jövevényszavai*

Ezek kétségtelenül a legkésőbbi csuvas hatásból származnak, amely finnugor nyelvet ért. A hatás pontos idejét nem ismerjük, mindenképpen a mongol kort (XIII—XIV. század) követő időkkel kell számolnunk. Legrégibb rétegei a XVI—XVII. század alatt kerültek a cseremiszbe ezek az elemek, amelyeket már nem szükséges körülírással csuvasos típusúaknak nevezni; ezek már világosan csuvas jövevényszavak.

A cseremisz csuvas jövevényszavainak aránylag kései kronológiáját mindenekelőtt az a tény biztosítja, hogy olyan csuvas neologizmusokat is tartalmaznak, amelyek a csuvas kései, mondhatni mai fázisára utalnak. Íme néhány példa.

Szókezdő helyzetben az őstör. zöngés zárhangok és affrikáták a csuvasban nem őrizték meg eredeti állapotukat. Gyakorlatilag csak két mássalhangzó története érint bennünket közelebbről: a *q-* (*k-*) és *ǰ-* (< *y-*) története.

Mint ismeretes, a csuvasban a *q-*, *k-* kettős fejlődést mutat: *q-* > *χ-* és *k-* > *k-*. Régi török elemeink mindkét esetben megőrizték az eredeti állapotot: periferiális (és nem egységes) fejlődést jelent a veláris sorból származó *q-* > *χ-* > *h-*. A cseremisz a kései csuvas neologizmust tükrözi ez esetben, azzal a különbséggel, hogy a csuvas *χ-* cseremisz különfejlődés eredményeként ebben a pozícióban eltűnik: cser. *umla* 'Hopfen' < csuv. *χămla*; m. *komló*; köztör. *qumlaq*; cser. *ὸlom* 'Brautpreis' < csuv. *χulăm*, *χulăn*, köztör. *qalïm*.

Az őstörök szókezdő zöngés zárhangok közül csak a *b-* érdemel figyelmet. A magyarban megmaradt eredeti állapotában, a csuvasban zöngétlen fejlődött belőle, ezt tükrözi a cseremisz is: cser. *polδram* 'Bärenklaue' < csuv. *pultăram*, m. *bojtorján*, köztör. *baltïryan*.

Az ócsuvas *ǰ-* története tanulságos. Ez a szókezdő ugyanis őstörök *y-*ből fejlődött; a magyar megőrizte az ócsuvas *ǰ-*t (> *gy-*). A csuvasban kétlépcsős fejlődés során először zöngétlenedett, majd dezaffrikálódott; ily módon keletkezett a mai csuvas *ś-*, ezt tükrözi a cseremisz *ś-*, *s-*. Ilyenek: cser. *silim*, *silem* 'Fischernetz' < csuv. *śilĕm*, m. *gyalom*, köztör. *yïlïm*; cser. *samᵊrək* 'Kind' < csuv. *śamrak*, m. *gyermek*; cser. *śom*, *som* 'Unkraut' < csuv. *śum*, m. *gyom* < *ǰum*, köztör. *yung*; cser. *śorta* 'Kerze, Licht' < csuv. *śurta*, m. *gyertya* < *ǰarta*, köztör. *yarta*.

Ez a fejlődéssor a szókezdő *č-* történetébe torkollik, mert a zöngétlenné vált *ǰ-* a továbbiakban a *č-* fejlődésének az útját követi; a különbség köztük mindössze annyi, hogy a *ǰ* csak szókezdő helyzetben otthonos a csuvasban, a *č* ezenkívül szóbelseji és szóvégi helyzetben is gyakori. Az eredmény mindezen esetekben csuv. *ś*, ami a cser.-ben *s* és *ś* alakban jelentkezik. Példák: cser. *śukaš* 'niederknien' < csuv. *śăkăn*, m. *csökik*, köztör. *čök-*; cser. *śar*, *sar* 'Menschenmasse; Kriegschar' < csuv. *śar*, m. *sereg*, köztör. *čärig*; cser. *porśən* 'Seide' < csuv. *purśăn*, m. *bársony*, köztör. *barčïn*; cser. *purśa* 'Erbse' < csuv. *părśa*, m. *borsó*, köztör. *burčaq*; cser. *puroś* 'Pfeffer' < csuv. *părăś*, m. *bors*, köztör. *burč*.

Meg kell jegyezni, hogy az ócsuv. *ǰ-* és *č-* (*-č-*, *-č*) egybeesett a csuvasban, ezt követi a cseremisz; a magyar ezúttal is a korábbi állapotot tükrözi, tehát a két (zöngés és zöngétlen) affrikátát külön tartja. Räsänen a csuv. *ś-* egy részét őstör. *j-*re (= *y-*) vezeti vissza, ez elfogadhatatlan régi hipotézis, melyet már Gombocz is elhárított; a zöngés affrikáta kiindulópontot igazolja, többek között, a csuv. *ǰ-* ~ *č-* párhuzamos fejlődése is.

A cseremisz nyelv csuvas elemeinek kései dátumát biztosítja az átvett csuvas elemek vokalizmusában mutatkozó kései neologizmus is.

A megőrzött régiségek persze ezúttal is észlelhetők. Figyelemre méltó, hogy a rotacizmust tartalmazó átvételek mellett elenyésző a lambdacizmusos példák száma. Megvan persze a középcsuvas óta létrejött sajátságokból mindaz, amit belőlük a mai csuvas is őriz. Ezek részletezése most nem feladatunk.

A kései kronológiának van előnye is, olyan jelenségek is megragadhatók, amelyek régi keletű átvételekben már nem figyelhetők meg. Így tanulságos

ellenőrizni, mint alakulnak az átvevő (ahhoz időben is, formában is közelálló) nyelvjárásokban a kérdéses szó alakjai; ugyanakkor van mód arról is tájékozódni, mint viselkednek az egyes szavak a csuvas nyelvjárásokban. Csak feltevések formájában merül fel az a kérdés, hogy jövevényszavaink átvételekor milyen csuvasos nyelvjárásokkal lehet számolnunk; az egykorú magyar nyelvjárások kérdését még feltevések formájában sem közelíthetjük meg.

RÄSÄNEN monográfiája (TLT) jól illusztrál egy olyan tézist is, melynek helyességét *régen* felismertük, gyakorlati megvalósítására azonban eddig nem kerítettünk sort. A cseremisz nyelv csuvas jövevényszavaiban nem korlátozódnak e nyelv törzsökös szókészleti anyagára, hanem a csuvas jövevényelemeiből is bőven merített. E jelenség egy felettébb kényes területen is jól észlelhető: a cseremiszbe szép számmal kerültek közvetlenül tatár jövevényszavak, mellettük azonban nem kevés olyan is akad, amely csuvas közvetítéssel jutott a cseremiszbe. A csuvas közvetítő szerepét másodlagos csuvasos jegyek hitelesítik. Példák: cser. *jorlə* 'arm' < csuv. *yurlă* < tat. *yarlï* (a csuvasos jegy: az első szótag magánhangzójának a labializálódása). Ilyen még: cser. *kokša* 'kahlköpfig' < csuv. *kukša* < tat. *kaška.*; cser. *ojyə* 'Trauer, Kummer' < csuv. *χuiχă* < tat. *kuyγï* < köztör. *qadγu*. Egyéb jövevényszavak közül való: cser. *nezər*, *nazər* 'arm' < csuv. *načar* < per *nāčār*; cser. *arńa* 'Woche' < csuv. *erńe* < per. *aδna* < *adįna*; cser. *šaβa* 'Sense' < oszét *cebeg* stb.

A cseremiszben a ma ismert csuvas jövevényszavak száma 480 körül mozog: közülük egyesek hitelességében maga RÄSÄNEN is kételkedett, akadnak azonban köztük azóta helyesnek felismert etimológiák is. E nemcsak számszerűségében, de tartalmában is nagyszabású csuvas hatásról RÄSÄNEN utólag „Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen" c. könyve függelékében adott sommás áttekintést (90). A csuvas – cseremisz nyelvi érintkezés során a csuvasba is kerültek cseremisz szókészleti elemek, érthető módon ezek száma elenyésző; RÄSÄNEN (TatLT 94) szerint ebbe a kategóriába mintegy hatvan szó sorolható.

Terjedelmét, tartalmát tekintve a cseremiszre gyakorolt hatás erősen emlékeztet arra a hatásra, amelyet egy csuvasos jellegű nyelv gyakorolt sok-sok évszázaddal korábban a magyarra. Nem kétséges, hogy az átadó nyelvbe is kerültek magyar szókészleti elemek, számukra nézve megközelítő párhuzamot szolgáltat a cseremisz. A csuvasos elemeket befogadó magyar és cseremisz közt azonban nem kis különbség volt: a magyar is, az átadó nyelv népe is lovasnomád életmódot folytatott, örökös harcban a legelőkért és az élethez szükséges javak megszerzéséért. Mindez nem mondható el a cseremiszről meg a csuvasról; századokkal előbb végetért a kései népvándorlás kora és a lovas nomádok kemény élete.

b) *A permi nyelvek (zürjén és votják) csuvas jövevényszavai*

A permi nyelvekben, főleg a votjákban igen magas a török szókészleti elemek száma; ezek túlnyomó része tatár eredetű. A csuvas jövevényszavak kritériumait WICHMANN próbálta megfogalmazni, az ő meghatározásait máig sem sikerült lényegesen módosítani (vö. CSŰCS SÁNDOR, A votják nyelv tatár jövevényszavai, Tézisek, 1983, 6). WICHMANN kitűnő monográfiája (Tschuw. Lehnw., 1903) ugyan megsínylette az idő múlását.

Az igen nagy számú tatár jövevényszó mellett csak valami 150–200 származik a csuvasból. WICHMANN ezekkel az elemekkel kapcsolatban olyan vitát indított el, melyet máig nem sikerült közmegegyezéssel lezárni. Felfogása szerint a permi nyelvek csuvas elemei közt egy kis réteg olyan hangtani és egyéb kritériumot tartalmaz, hogy az az őspermibe kerülhetett csak. WICHMANN AŠMARIN hatása alatt a csuvast a volgai bolgárok nyelvéből származtatta, az őspermi forrását valamivel óvatosabban a csuvas-bolgár valamely nyelvjárásából eredeztette, az átvétel idejét a volgai bolgár birodalom megalakulásának feltehető korára, a VII. század végére, a VIII. század elejére tette; nézete szerint akkor még megvolt az őspermi egység (i. m. 145).

A feltett őspermi „csuvas-bolgár" jövevényszavainak kis számát, jellegtelen tartalmát mérlegelve POPPE (Čuvaši i ich sosedy) elutasította ezt az elméletet, melyet azonban újra védelmébe vett RÉDEI KÁROLY és RÓNA-TAS ANDRÁS (NyK. LXXIV, 281–98 és NyK. LXXVII, 31–44).

POPPE fenntartásai változatlanul elgondolkoztatók. Már WICHMANN birkózott a feltevés szempontjából döntő fontosságú kronológiával: a bolgár-török elmélet mankó is volt számára meg sorompó is. A (hipotetikus) csuvas ~ volgai bolgár elmélet kényelmesen szolgáltatott egy történetileg igazolható népet, mely a kívánt nyelvi hatást gyakorolhatta. A volgai bolgárok kései (számára túl későn igazolható) megjelenése a színen az őspermi szempontjából nem kis nehézséget jelentett. Igaz, hipotézist szükség esetén (bizonyos határig) módosítani is lehet; ezt tették az őspermi–csuvas kölcsönzés új védelmezői: az őspermi egységének felbomlását a X. századra datálták (NyK. LXXXIV, 281); HAJDÚ (Bevezetés 14) szerint a permi alapnyelvvel a VIII. századig számolhatunk.

A kérdés további vizsgálatot igényel.

Figyelmen kívül hagyva most az őspermi vitatott csuvasos kapcsolatait, a votják és a zürjén külön érintkezésről, elsősorban a csuvasos elemek kronológiájáról kívánunk néhány megjegyzést tenni. Ismeretes, hogy WICHMANN a csuvas elemeket e nyelvek, főleg a votják temérdek tatár jövevényszavától 13 hangtani kritérium alapján próbálta elválasztani. Mit vallanak e kritériumok kronológiai szempontból?

1. Jellegzetesen csuvasos kritériumok közé tartozik a rotacizmus, meglétét főleg votják anyagból igazolhatjuk: votj. *baltįr* 'a feleség testvére' < csuv.

pultăr, tat. *baldïz*, bask. *baldïδ*, köztör. *baldïz* ; votj. *jĵraŋ* 'Grenze, Furche' < csuv. *yarăn*, tat. *ïzan*, bask. *īδan*. A szavakban előforduló *r* kronológiailag nem értékelhető, mert a legrégibb rétegtől kezdve a legújabbig előfordulhat, az idézett két szó (több mással együtt) azonban olyan egyéb hangtörténeti jegyet visel, amely későbbi időből származó átvételre utal.

2. A permi csuvas jövevényszavakban a lambdacizmusnak kétségtelen példája nincs.

3. A votják csuvas jövevényszavai közt középcsuvas kritériumok is találhatók. Ezek kronológiai értékelése is bizonytalan (ha a szóban más fonetikai kritérium nincs), mert felső határa — magyar példák alapján — a IX—X. század is lehet, de általánosan jellemző a kései és a mai csuvasra. Ezek közül való a gyér anyaggal képviselt szókezdő protézis.

3. votj. *j-* (= *y-*) ~ csuv. *y-* : votj. *jĵraŋ* 'Grenze, Furche', l. fentebb ; votj. *jušï* 'Trauer, Kummer' < csuv. *yüšĕ* 'keserű' (ha helyes WICHMANN etimológiája ; a m. *acsari* semmiképp sem tartozik ide).

4. votj. *v-* ~ csuv. *v-* : votj. *vèm* 'Hülfe, Beistand' < csuv. *vimä*, *mimä*, cser. *βüma*, tat., bask. *ömä* (< *ümä*, a szó török eredete nem kétségtelen).

A cseremisz csuvas elemeinek tárgyalása során már láttuk, hogy az alveo-palatális affrikáták mindkét változata egyöntetűen *ś*-sé fejlődött a csuvasban : a zöngés alveo-palatális affrikáta előbb zöngétlenedett, majd mind a kettő dezaffrikálódott, ezekből keletkezett a csuvas *ś-*, ezt tükrözi átvételeiben a cseremisz. Lényegében ugyanez a helyzet a permi nyelvek, legalábbis a votják csuvas elemeiben.

5. Ócsuv. *ǰ-* (< őstör. *y-*) > csuv. *ś-* ~ votj. *ś-* : votj. *śil'* 'Sturmwind' < csuv. *śil*. m. *szél*, tat. *ǰil*, bask. *yel*, köztör. *yil* ; votj. *śulįk* 'Tuch' < csuv. *śulăk*, *śulaχ*, tat. *yaulïk*, bask. *yaulīq*, köztör. *yaylïq*.

Itt merül fel újra a m. *sarló* etimológiája ; a magyar szó elválaszthatatlan a csuv. *śurla* 'ua.' adattól, amelyből a votj. *śurlo*, zürj. *ťśarla*, cser. *śorla* is való. A m. szó „szabályosan" a törökségből kimutathatatlan **čar-* 'vág' származéka volna. A csuv. *śurla* 'sarló' viszont kifogástalanul magyarázható a csuv. *śur-* 'vág, levág' ige származékaként ; ez utóbbi pedig a köztör. *yar-* 'vág' szabályos megfelelője. Ebből az etimológiai zsákutcából csak egy feltevés segít ki : fel kell tenni, hogy a m. *sarló* egy olyan csuvasos nyelvjárásból származik, amelyben a szókezdő *ǰ-* (őstör. *y-*) már elmozdult eredeti helyzetéből és *č* fokon félúton volt a csuv. *ś-* felé. A szókezdő történetének ezt a stádiumát képviseli a zürjén alak (a vélt párhuzamos alakok az őstör. *č* megfelelői) és a tatár jövevényszavak, az idézett csuvas adatokkal együtt. Ebből a nyelvjárásból származna a m. *süveg* is. Mindez vitathatatlanul a középcsuvasra utal.

6. Ócsuv. *č* > csuv. *ś* (minden hangtani helyzetben) ~ votj. *ś* : votj. *śaśka* 'Blume, Blüte' < csuv. *śeśke*, *śešek*, tat. *čäčäk*, bask. *säskä*, köztör. *čäčäk* ; votj. *ukśo* 'Geld' < csuv. *ukśa*, tat. *akča*, bask. *aqsa*, köztör. *aqča*.

A csuvas kései neologizmus tükröződik a vokalizmus következő eseteiben.

7. Ócsuv. *a* (első szótagban) > csuv. *u* (virj. *o*) : votj. *ulmo* 'Apfel', zürj. *ulmõ* < csuv. *ulma*, m. *alma*, tat., bask. *alma*, köztör. *alma* ; votj. *kuįkį* 'Kummer, Sorge' < 'csuv. *χuiχă*, tat. *kajγï*, bask. *qajγï*, köztör. *qajγu* (a csuv. szó aránylag kései jövevényszó) ; votj. *kurok* 'Räuber' < csuv. *χuraχ*, tat. *karak*, bask. *qaraq*.

8. Ócsuv. *ä* > csuv. *a* (első szótagban) : votj. *aka*, ebben : *aka-jaška* 'eke' < csuv. *aka*, m. *eke*, tat., bask. *ik-*, köztör. *äk-* ; votj. *kaban* 'Schober' < csuv. *kapsan*, tat. *kiben*, bask. *käbän*, köztör. *käpän*.

9. Kései csuvas neologizmusnak kell tekintetnük az *l* kiesését és a kéttagú szó egytagúvá való egyszerűsödését ebben : zür. *kiś* 'Weberkamm', votj. *kiś* < csuv. *χĕś* 'kard', tat. *kïlïč*, bask. *qïlïs*, köztör. *qïlïč* ; vö. cser. *iś*, *is* 'Weberkamm'.

10. Kései neologizmus az ócsuv. *ng* (*ŋ*) csuvas *ń* képviselete : votj. *eńer* 'Sattel' [a MU *ŋer* nem tartozik ebbe a rétegbe], zürj. *enĵr* < csuv. *yĕner*, tat. *iyar*, bask. *ejär*, köztör. *ädär*, *äŋär*, *ägär* (CLAUSON, ED 63). A votj. *tiŋgiľi* 'Achse' (csuv. *tĕnĕl*) nem tartozik ebbe a rétegbe, alkalmasint tatár jövevényszó.

A votják csuvas elemei régebbieknek látszanak, mint a cseremiszéi, átvételük pontosabb idejét jelenleg meghatározni nem lehet. Kívánatos volna WICHMANN úttörő munkáját korszerű vizsgálat alá vetni. Jó eredményre csak akkor számíthatunk, ha ugyanaz a kutató kísérli meg a zürjén és votják csuvas elemeit vizsgálni, aki a tatár jövevényszavak feldolgozására vállalkozik.

RÉDEI—RÓNA-TAS (NyK. LXXXII, 125) 16 biztosnak ítélt permi elemet tart számon a csuvasban.

8. *Csuvas—köztörök kölcsönhatás*

E kérdés korábban nem merült fel, bár köztudott, hogy a csuvasra jelentős mértékben hatottak köztörök nyelvek. Talán pontosabban arról beszélhetnénk, hogy eddigi felfogás szerint a kazáni tatár feltűnően nagy hatást gyakorolt a csuvasra. Sajnos, a csuvas nyelv köztörök elemeiről szóló monográfia még várat magára. Ezt a hiányt itt persze nem pótolhatjuk, még vázlatosan sem, néhány futó megjegyzéssel már most fel szeretném hívni a figyelmet bizonyos problémákra.

Természetes, hogy az érdeklődés előterében a volgai törökség nyelvei, a kazáni tatár és a baskír, valamint azok nyelvjárásai állnak. Ezek hatásával főleg (de nem kizárólag) a XV. századtól kezdve számíthatunk. Kétségbevonhatatlan adatok azonban arról vallanak, hogy a csuvas (és annak elődei) szomszédságában már ezt az időpontot megelőzően is éltek köztörök nyelvek, sőt kapcsolatban is álltak velük. Szempontunkból különösen nagy jelentősége van a volgai bolgár és a kazár birodalom területén beszélt köztörök nyelveknek. Ezek jó része nehezen, csak közvetett úton közelíthető meg, inkább csak szórványos töredékeiben. Éppen ezért különös érdeklődésre tarthat számot annak a vizsgálata, vajon a csuvas megőrzött-e valamit a köztörök nyelvek hatásából.

A hangsúlyt a csuvas nyelv köztörök elemeire kell vetnünk, már csak azért is, mert ezek száma lenyűgözően nagy. Igaz, ez beszédes bizonyítéka annak, hogy a kérdéses köztörök nyelvek presztízse nagyobb volt a csuvasénál az átadás idejében. A volgai bolgár és a kazár birodalom korában viszont a csuvasos típusú nyelv presztízse jóval felülmúlta az ott és akkor beszélt köztörök nyelvekét. Maradt-e valami emléke ennek a kornak? E kérdésre csak tüzetes vizsgálat után lehet majd felelni. Az azonban már most is megállapítható, hogy a csuvas egységesen tatárnak gondolt elemei elég színes tagolódást mutatnak. Néhány példa.

Köztudott, hogy az őstör. *d* fejleménye szóbelseji és bizonyos mássalhangzók előtti helyzetben *r* a csuvasban, *y* a volgai török nyelvekben (ritkán tat. *z*, bask. *δ*). Egyértelműen volgai törökségből való: csuv. ***kuyan*** 'nyul' < tat. *kuyan*, bask. *quyan*; az *o* > *u* volgai török neologizmus. Vö. tuv. *qodan* hak. *χozan*: a nyugati törökség 'nyúl' jelentésű szava a *tabïšyan*. A csuv. *uyar-* 'leválaszt' ótör. *adïr-* igére megy vissza, volgai megfelelői: tat. *ayer-*, bask. *ayïr-*. Ez esetben az *a* > *u* csuvas neologizmus. Csuv. *ăyăr* 'csődör'; vö. ótör. *adγïr* (Clauson, ED 47), tat., bask. *ayγïr*. Ez esetben a *γ* kiesése csuvas neologizmus.

Az őstör. *q*-ból (szókezdő helyzetben) a csuvasban *χ*- fejlődött közelebbről meg nem határozható időpontban (a magyar régi török elemeiben változatlanul megőrződött a *k*-). Ez időpont után csuvasba került török szavak megőrizték a *q*-t, mégpedig *k*- formájában. Csuv. *karčăk* 'öreg ember' < tat. *karčïk*, bask. *qaršïq*, vö. ótör. *qarï*; a csuvas szó a tatárból való. Csuv. *kaskăn* 'szökevény, csavargó', tat. *kačkïn*, bask. *qasqïn*, Kāšγ. *qačγïn*. Egészen fiatal jövevényszónak látszik. Csuv. *karsak* 'pusztai róka' < tat. *karsak*, bask. *qarhaq*; az or. *карсак* is szóba jöhet a csuv. forrásaként.

A várható rotacizmus és lambdacizmus helyett *z*-t (> *s*) és *š*-t tartalmaz számos csuvas szó: csuv. *kăsamăk* 'kanyaró' < tat. *kïzamïk*, bask. *qïδamïq*: vö. Kāšγ. *qïzlamaq*; csuv. *kupăs* 'hegedű' < tat. *kubïz*, bask. *qubïδ*, *qumïδ*; m. *koboz*: csuv. *kuś* (az *ś* magyarázatra szorul) 'szem' < tat. *küz*, bask. *küδ*, ótör. *kõz* (Clauson, ED 756). Csuv. *ašăk* 'szamár' < tat., bask. *išäk*, Kāšγ. *äškäk* (a csuv. szó *äšäk* alakra megy vissza); csuv. *kašăk* 'kanál' < tat. *kašïk*, Kāšγ. *qašuq*; csuv. *yĕšĕl* 'zöld' < tat. *yašel*, bask. *yäšel*, Kāšγ. *yašïl*.

Nem meglepő, hogy a későn jött kipcsak nyelvekben az immár nem nagy presztízsű csuvasból alig-alig találni jövevényszavakat. Talán ezek közé sorolható: bask. *hïla* 'sügér', kkalp. *sïla* < csuv. *šăla* 'sügér'.

9. *A volgai sírfeliratok szórványemlékei*

A Közép-Volga térségében, nagyjából Kazántól délre, a Volga mindkét partján, zömmel a Tatár SZSZK területén található mohamedán sírok arab nyelvű feliratairól kívánunk szólni, melyek török nyelvű szórványemlékeket tartalmaznak. Valóságban többről van szó, mint szórványokról. A tisztán arab nyelvű vallási formulák mellett arab szókészleti elemek felhasználásával szerkesztett török mondatok hívják fel magukra a figyelmet.

A feliratok két csoportra oszlanak, az egyik csuvasos típusú szórványokat tartalmaz, a másik köztörök nyelvűeket. A két csoportot érdemes együtt tárgyalni, nemcsak azért, mert ugyanazon vallási közösség emlékei, hanem mert azonos jellegűek lévén kölcsönösen megvilágíthatják egymást.

a) *Csuvasos szórványok*

E sajátságos sírfeliratokra a XVIII. század elején terelődött a figyelem, számuk azóta sem szűnt meg gyarapodni: a legrégebbiek tökéletlen másolatokban maradtak fenn, eredetijük örökre elveszett. Felfedezésük, magyarázatuk történetét röviden összefoglalta Jusupov (Vvedenie 7–18), újabban pedig Róna-Tas (EB 10–7). Érdemes, de vegyes értékű előzmények után e két mű tette lehetővé a volgai feliratok török szórványainak tudományos felhasználását. Jusupov érdeme, hogy valamennyi, számára hozzáférhető feliratnak a fényképét is mellékelte, máig ez az egyetlen összefoglaló mű, amely mindkét típusú feliratokat tartalmazza. Róna-Tas – Fodor kiadása filológiai pontosság tekintetében felette áll az előbbinek, kár, hogy mellőzi a köztörök szórványokat tartalmazó feliratokat.

Egy ponton egészíteném ki a fenti jeles munka prezentálását, megjegyzésem a helyesírás értelmezését érinti. Köztudott, hogy az arab írás nem ismeri a *č* betűt, először ez a jegy a perzsa írásban jelenik meg, ahol *ǰīm-i fārsī* vagy *ǰīm-i ʿaǰamī* a neve; néha *š* betűvel váltakozik (*laḫča* és *laḫša* 'flame'); vö. Phillott, Higher Persian Grammar, Calcutta 1919, 14. Ez a helyesírási ingadozás megfigyelhető a mameluk korszak arab kézikönyveinek török szavaiban, a *č* megközelítő lejegyzéseiben is; e helyesírási sajátság fel nem ismerése téves hangtörténeti magyarázatokhoz vezetett.

Feliratainkban ilyen jellegű ingadozás figyelhető meg. Példák: [blj], [b^{a}ljʸ], [bljʸ] olv. *beliči* 'ötödik': [brj] olv. *biriči* 'első', [kwǰrwy] olv. *küčirvi* 'elvándorol', [w^{a}jm], [wǰm] olv. *večim* 'harmadik'; ['lṭʸšʸ], ['ltš] olv. *altiči* 'hatodik'; ['kš], [^{a}kš] olv. *ekiči* 'második': ['ʸšn], ['šn] olv. *ične* 'benne; közepén'; [ǰy^{a}'rmʸšʸ] olv. *ǰiermiči* 'huszadik'; [ǰy'tš] olv. *ǰietiči* 'hetedik'.

Megjegyzem, a magánhangzók plene írását nem tekinteném hosszúság jelének, csak olvasáskönnyítésnek. A kérdéses csuvasos nyelvben hosszú magánhangzókból fejlődött (vagy azoktól független) diftongusokra gondolnék, mint amilyen *küen* 'nap', *ǰieti* 'hét', *ǰietiči* 'hetedik', *tevatim* 'negyedik'; valójában csak ez utóbbi számnévnek van hosszú magánhangzója a török régiségben: *tȫrt* > *tüirt* > *töyirt* > csuv. *tăvată* 'négy'; vö. Ligeti: Journ. As. 1938, 196.

A feliratok szórványanyaga érthetően szegényes és felettébb egyoldalú, ezen felül még a legtöbbje sokszor ismétlődik is. Mindezen korlátok ellenére fel-

becsülhetetlen az értékük, mert segítségükkel pontosan meghatározható a török, ill. a csuvasos típusú nyelvek közt a feliratok szórványainak a helye.

Mutatóba álljon itt néhány példa, normalizált átírásban, utalással a pontos átbetűzésre Róna-Tas (EB) szerint.

Egyes szavak: *avlï* 'fia' (149, számos előfordulással), *hiri* 'leánya' (152; számos példa), *hirχum* 'szolgálóleány' (152, négy példa). Ide sorolandók a személynevek, amelyek közt több nem arab eredetű is akad: *Aḫaǰ* olv. *Aχač*, *Aqaǰ* olv. *Aqač* (96: női név), *Sabar Ilǰi* olv. *Sabar ilči* (48), *Satïlmuš* (68). Az elszigetelt szavak nem jellemzők a feliratokra, a korábbi kutatók önmagukat vezették félre, amikor az idézett szavakat kiszakították környezetükből.

A számnevek is számkombinációkban fordulnak elő, ezek: *altï ǰür tuχur van tevat* '694' (50), *alti ǰür säkir van ǰieti* '687' (52), *ǰieti ǰür ǰierem bielem* '725.' (58), *ǰieti ǰür van altiči* '716.' (60), *ǰiet ǰür vutur ekiči* '732.' (62), *ǰiet ǰür van altïčï* '716.' (64), *ǰiet ǰür ǰierminči* '720.' (66), *ǰieti ǰür ǰirem* (!) *ekiči* '722.' (68), *ǰieti ǰür ǰirem večim* '723.' (76), *ǰieti ǰür vutur ǰietiči* '737.' (80), *ǰieči* (sic) *ǰür vutur sekir* '738'. (82), *ǰieti ǰür χirχ'*740' (84), *ǰieti ǰür elü eki* '762' (86), *ǰieti ǰür elü večim* '755.' és *van bielem* '15.' (88).

E számok sokszor teljes mondat részei. Íme a már említettek közül: *ǰieti ǰür ǰierminči ǰal muharram ayχï belči küen eti* 'a 720. év *muḫarram* havának 5. napján volt' (66). Hasonló egyszerűségű suta mondatok szép számmal találhatók a feliratokban. Az 1307-ből való felirat mondata joggal keltette fel már Jusupov figyelmét, ez ugyanis kifogástalan összefüggő szövegrésznek fogható fel: *ǰieti ǰür altïči ǰal ḏulqa'da ayχï ične eči, Čerimsen šïvne barsa velti* 'a 706. év ḏulqa'da volt [= történt ez a haláleset], amikor a Čerimsenbe ment, meghalt (ti. *Ilyās* fia *Ismā'il* fia *Muḫammad*)' (Róna-Tas: AOH XXX, 158; itt a szöveg olvasata némileg eltér az enyémtől).

A szórványok félreismerhetetlen csuvasos jegyeket viselnek. A szerény terjedelmű anyagból a következő hangtani sajátságok olvashatók ki.

Rotacizmus: *hir* 'leány' (csuv. *χĕr*; köztör. *qïz*, jak. *kïs*), *ǰür* 'száz' (csuv. *šĕr*; köztör. *yüz*, jak. *süs*), *sekir* 'nyolc' (csuv. *sakăr*; köztör. *säkiz*), *tuχur* 'kilenc'; (csuv. *tăχăr*; köztör. *toquz*), *vutur* 'harminc' (csuv. *vătăr*; köztör. *otuz*).

Lambdacizmus: *beliči* v. *belči* 'ötödik', *bielem* 'ötödik' (csuv. *pilek* 'öt', *pillĕkmĕš*; köztör. *beš*, Kāšγ. *bēš*, jak. *biäs*), *ǰal* 'év' (csuv. *śul*; köztör. *yaš*, tat., bask. *yaš*).

Szókezdő *š* egy szóban fordul elő: *šïv* 'víz' (csuv. *šïv*; köztör. *sub*, Kāšγ. *sūβ*, jak. *ūs*)

Az affrikáták ócsuvas fokon jelentkeznek *ǰ* és *č* formájában:

A *ǰ*- csak szókezdő helyzetben: *ǰal* 'év', *ǰïrem*, *ǰirem* 'húsz', *ǰiermiči* 'huszadik' (csuv. *śirĕm* 'húsz', *śirĕmmĕš* 'huszadik'; köztör. *yegirmi* 'húsz', *yegirminč* 'huszadik'), *ǰieti* 'hét' (csuv. *śičĕ*; *śiččĕmĕš*; köztör. *yeti*, *yetinč*), *ǰür* 'száz'.

A *č* (rendhagyó helyesírásáról l. fentebb) szókezdő helyzetben egy szóban fordul elő: *Čerimsen*, folyónév. Szóbelseji és szóvégi helyzetben jól van képviselve:

večim 'harmadik (csuv. *vis*, *viśĕ* 'három' *viśśĕmĕš* 'harmadik'; köztör. *üč*, *üčünč*, *üčünči*); *altïči* 'hatodik' (csuv. *ulttămĕš*; köztör. *altïnč*, *altïnči*): *beliči* 'ötödik'; *biriči* 'első' (csuv. *pĕrremĕš*, köztör. *birinč*, *birinči*); *ekiči*, 'második' (csuv. *ikkĕmĕš*, köztör. *ikinč*, *ikinči*); *ǰietiči* (hetedik' (csuv. *śiččĕmĕš*, köztör. *yetinč*, *yetinči*), *ičine* 'benne, középen' (csuv. *ăś* 'belső rész', köztör. *iç*, tat. *eč*, bask. *es*); *kuč-* 'elvándorol' (csuv. *kuś-*; köztör. *köč-*, tat. *küč-*, bask. *küs*).

A palato-veláris zárhangok ezzel szemben lényegében már a mai csuvas állapotot mutatják: *χirχ* 'negyven' (csuv. *χĕrĕχ*, tat. *kïrïk*, bask. *qïrïq*, köztör. *qïrq*). Ezzel szemben meglepő a *hir* 'leány', amely következetesen ezzel a helyesírással fordul elő a várható *χir* helyett (csuv. *χĕr*; köztör. *qïz*, *qïz*, jak. *kïs*). Ugyanez a sajátos írásmód jelentkezik a *hirχum* 'szolgálóleány' szókezdőjében is (csuv. *χărχăm*, köztör. *qïrqïn*, bask. *qïδ-qïrqïn*). Lehet, hogy a laringális *h* jelének a használata a rákövetkező magánhangzó rendhagyó palatális jellegére utal. Szó belsejében: *tuχur* 'kilenc' (csuv. *tăχăr*, tat. *tuγïz*, bask. *tuγïδ*, köztör. *toquz*); *ayχï* 'hava' < **ayïχ* 'hónap' (csuv. *uyăχ*, köztör. *ay*). A *k*-sorból valók: *kü* 'ez' (csuv. *ku*; vö. fentebb): *küč-* 'elvándorol', *küen* 'nap' (csuv. *kun*, tat., bask. *kön*, köztör. *kün*).

Igen korai neologizmusnak tűnik a protézis, melyre anyagunkban csak a *v*-re van példa: *van* 'tíz', *vanïm* 'tizedik' (csuv. *vun*, *vună* 'tíz', *vunnămĕš*, köztör. *on*, Kāšγ. *ōn*, jak. *uon*, köztör. *onunč*, *onunči*); *večim* 'harmadik'; *vutur* 'harminc' (csuv. *vătăr*, tat., bask. *utïz*, köztör. *otuz*);. *velti* 'meghalt' (csuv. *vil-*, tat., bask. *ül-*, köztör. *öl-*).

A szóvégi és szóbelseji palato-veláris zárhangok (zöngések és zöngétlenek) a csuvas fejlődés felé tendálnak, előrehaladásukat, a példák csekély száma miatt bajos megítélni. Példák: *avli* 'fia' < **avul* (csuv. *ĭvăl*, tat., bask. *ul*, köztör. *oγul*). Magas hangrendű szavakban, szóvégen *elü* 'ötven' (csuv. *allă*, tat., bask. *älle*, köztör. *älig*); *belüvi* 'síremléke' < *belü* (csuv. *pallă*, m. *bélyeg*, tat., bask. *bilge* < *belgi*; vö. K. Thomsen: AOHavn. XXVI, 189—91). Szóbelseji helyzetben: *ǰierem* 'húsz', *ǰiermiči* 'huszadik'. A másodlagos csuvas *-χ*, *-k* képző már ebben az időben is megvan: *ayχï* 'hava' < *ayïχ*.

A zöngés dentális zárhang fejlődésében a szórványok anyaga a csuvas utat tükrözi, vagyis magánhangzó és *n*, *l*, *r* kivételével egyéb mássalhangzó után *r*-et találunk, *n*, *l*, *r* után pedig *d* > *t* a fejlődés útja. E sajátos neologizmus főleg ragokban fogható meg. Ide tartozik *erni*, *irni* 'péntek' (csuv. *ernekun*, per. *aḏina*). Ragok: *-tan/-ran*: *dunyā-ran* (*dunyā* 'világ'), *ḫïǰrat-ran* (*ḫïǰrat* 'hidzsra'); *tuvï/ruvï*: *bal-tuvi* (*bal-* 'lenni'), *ba(r)-tuvi* (*bar-* 'eltávozik'), *küč-rüvi* (*küč-* 'elvándorol'), *tin-ruvi* (*tin-* 'befejez'; *n* után *tin*-t várnánk; az olvasat pontatlan, egyik előfordulásában *-din* olvasható); *-ti/-ri* (a *-ti*-ből olykor *-či* fejlődik): *eti*, *eči* (*e[r]-* 'lenni'), *vel-ti* (*vel-* 'meghal'). Vö. Ligeti: MNy. LXXX, 1984, 15.

Szórványainkban a vokalizmus alakulása nehezen fogható meg a helyesírás kétértelműsége miatt. Bizonyosnak látszik *o* > *a* (talán labiálisok után): *bal-* 'lenni' (csiv. *pul-*, köztör. *bol-*), *avlï* 'fia' < **avul* (csuv. *ĭval*); *van* 'tíz'

(csuv. *vun*, köztör. *ōn*). Hasonló eset (?) az *ö* (*ü*) > *e*: *veřim* 'harmadik' (csuv. *viś*, *viśĕ*); esetleg ide sorolandó *tevatim* (*tüvatim* helyett, az ingadozó vokalizálás ellenére) 'negyedik' (csuv. *tăvată*).

A sírfeliratoknak már kevés közük van a mongolokhoz, sőt Bulγărhoz is, valamennyi az Arany Horda korából és hatalmi szférájából való. A legrégibb ma ismert felirat 1288-ból, *Tele buγa* vagy *Tula buqa* idejéből (1287—1290) származik, a legkésőbbi pedig 1311/1312-ből van datálva, abból az évből, amelyben az előbbi kán utódának (neve *Toqtai* vagy *Toγtoγa*, *Toγtō*) uralkodása véget ért. Különben ugyanezen évben kezdődött a jól ismert *Özbeg* kán uralkodása is (1312—1340). Ma még sajnos felderítetlen az a történelmi háttér, amely magyarázatát adná egy csuvasos nyelvű mohamedán nép felbukkanásának és eltűnésének. Alig valamivel több mint két évtizedet ölelnek fel e síremlékek. Hová lett az a nép vagy réteg, amelytől származnak e feliratok? Beolvadtak a velük együtt élő köztörök nyelvű mohamedán közösségbe, melynek hasonló emlékei még századokkal azután is jelentkeznek? Netán odahagyva mohamedán vallásukat a „pogány" csuvasokhoz vándoroltak?

Vö. Spuler, Die Goldene Horde, 70 köv.; Grekov—Iakoubovski, La Horde d'Or, 81 köv. *Tele buga*, *Nogaj* és IV. László kapcsolatairól fentebb szóltunk.

Meg kell említenünk azt a szenvedélyes vitát, amely hosszú idő óta dúl a tatár és csuvas nyelvészek, történészek közt a bolgár-török eredet birtoklásáért. Nem vitás, hogy a feliratok nyelve csuvasos jellegű, és az nem kapcsolható genetikailag a helyi tatár nyelvhez. Nem vitatható azonban az sem, hogy az egykori bolgár birodalomban, melynek központja nagyjában a mai Tatár ASZSZK területével egybeesik, a csuvasos nyelven kívül (ennek emlékét őriznék a most tárgyalt sírfeliratok) beszéltek egy másik, köztörök típusú nyelvet is, ezt a sírfeliratok köztörök szórványokat tartalmazó része képviselné. Vö. Grekov—Jakubovskij, Zolotaja orda, 129; T. Halasi Kun: AOH V, 140—1. E hagyomány nem mai keletű, *Uluγ Muḥammad*, a kazáni kánság alapítója pénzét még Bolgariban verette. További kutatás tárgyát képezi azonban, hogy a bolgár birodalom területén élő régi köztörök típusú nyelvet beszélő nép (vagy népek) kontinuitása bizonyítható-e az Arany Horda koráig?

Hasonlóképpen keresnünk kell a választ arra a kérdésre is, vajon a kései volgai bolgár birodalomban valóban csak egyféle csuvasos nyelvjárást beszéltek-e, és nem kell-e számolnunk egy későbbi időben északra szorult, másik csuvasos nyelvjárással is?

b) *Köztörök szórványok*

Két csoportjukat különböztetjük meg, egy korábbi, aránylag kevés számú emléket magában foglaló részt, meg egy későbbi, számos feliratot tartalmazó csoportot. Régebbi kronológiai szétválasztásuk mesterkélt; figyelmünket a

könnyebb összehasonlítás kedvéért a XIV—XV. századiakra összpontosítjuk. Mondanivalónkban Jusupov könyvére (Vvedenie) támaszkodunk, figyelembe vettük az ott közölt fényképeket is; áttekinthetőség céljából itt is a normalizált átírást használjuk.

A köztörök nyelvű sírfeliratok szerkezetileg azonosak a csuvasos típusúakkal. Ezek is tartalmaznak tiszta arab nyelvű frázisokat, ezeknek is jellemzőjük, hogy arab szókészleti elemek bőséges használatával mondatokat tákolnak össze, amelyekben csak a ragok, az igék és a dátumot kifejező számnevek török eredetűek.

Az évszámok közül valók: *yäti yü zon törtinči-dä* '714.-ben' (1314), *yäti yüz yigirmi säkiz-dä* '728-ban' (1328), *yäti yüz säksän törüt* (sic) *-dä* '784-ben' (1382), *säkiz yüz iki-dä* '802-ben' (1399), *säkiz yüz qïrq yäti-dä* '877-ben' (1443), *säkiz yüz toqsan yäti-dä* '897-ben' (1491), *toquz yüz-dä* '900-ban' (1494).

Hónapok nap-számai: *on altïnč kün* '16. nap' (1314), *ay-nïng birindä* 'a hó 1-én' (1382), *ay-ning altïnčï kün* 'a hó 16. napja' (1399), *ay-nïng on bešinči kün* 'a hó 15. napja' (1399). Életkorokban: *otuz beš yašïnda* '35 éves korában' (1326), *ilig beš yašïnda* '55 éves korában' (1362), *otuz alti yašïnda* '36 éves korában' (1399), *yigirmi üč yašïnda* '23 éves korában' (1491).

Arab elemek segítségével konstruált mondatra példa: *fānī dunyādin bāqī* [*āḫirat-γa riḥlat*] *qïldï* 'a mulandó világból a másvilágra költözött' (1399; 45. tábl.); vagy: *dār al-fanā-dïn dār al-baqā-γa riḥlat qïldï* 'a mulandó lakóhelyről a maradandó lakóhelyre költözött' (1472, 52. tábl.). A csuvasos anyagban ugyanez így hangzik: *fānī dunyā-ran bāqī aḫirat-a batuvï* 'a mulandó világból a maradandó túlvilágra ment' (1297; EB 44).

Számos példánk van arra, hogy a mondatot lapos, semmitmondó 'volt' állítmány zárja: *säkiz yüz yätmiš yäti-dä ärdi raǰab ay-nïng avalinda ärdi šanba kün ärdi* '877-ben volt, *raǰab* hónap elején volt, szombat(on) volt' (1472; 52. tábl.). A csuvasos feliratokban hasonló szerkezet: *alti ǰür tuγur van altïsï ǰal eti, ḏu-l-ḥiǰǰa ayχi sekir küen irni küen eti* 'a 696. év volt, *ḏu-l-ḥiǰǰa* havának hatodik napja, pénteki nap volt' (1297; EB 44).

Összefüggő szövegrészek illusztrálására kiemelném a következő passzust az 1491-ből való feliratból (Jusupov, tábl. 51): *ṭārih säkiz yüz toqsan yäti-dä ša'bān ay-nïng on bešinči ärdi kim Tükäl* (J: *Täväkkäl*) [*bin*] *Molla Sayïd Aḥmad yigirmi üč yašïnda* [*suγa*] *tüšüp dārū fanā-dïn dāru baqā-γa riḥlat qïldï* 'nyolcszázkilencvenhétben *ša'bān* havának tizenötödike volt, hogy Tükäl, Molla Sayïd Aḥmad fia, huszonhárom éves korában a vízbe fulladván a mulandóság világából az örökkévalóság világába költözött'. Tartalmilag ez az 1307-es feliratra emlékeztet; a sírkő jobb oldalán erősen sérült, a *suγa* interpoláció; lehet, hogy valójában itt is víznév állott.

Az 1530-ból való felirat egy igazhívő emlékét örökíti meg, akinek halálát hitetlen okozta: *toquz yüz otuz alti-da Muḥammad-šāh beg oγlï Muḥammad 'Alï beg ḏū-l-qa'da ayïnda kāfir qolïndïn šahïd* [*boldï*] 'kilencszázharminchatban

Muḥammad -šāh beg fia *Muḥammad ʿAlī beg ḏū-l-qaʿda* havában hitetlen kezétől vértanú lett'. Hasonló tartalmú felirat található még Jusupovnál 1541/1542-ből és 1545-ből (a függelékben).

Érdemes megjegyezni, hogy a köztörök feliratok datálásában a hónap hármas tagolása figyelhető meg: a hónap eleje, közepe és vége. Példáink: *ǰumādā-l-āḫir ay-nïng awwalinda* 'a *ǰumādā-l-āḫir* hónap elején' (1504: tábl. 59); *safar ay-nïng ʿr-a-sïnda* 'a safar hónap elején (?)' Jusupov: месяца сафара в начале); *rabi ʿu-l-awwal-ning ortasï* 'a *rabi ʿu-l-awwal*nak a közepe' (1317; tábl. 15); *mubārak rabiʿu-l-awwal ay-nïng āḫïrïnda* 'a szerencsés *rabi ʿu-l-awwal* hónap végén' (1494; tábl. 54): *raǰab āḫïrïnda* 'a *raǰab* (hónap) végén' (1504; tábl. 59). Feltehető, hogy a hónap hármas tagolását a csuvasos feliratok szintén ismerték, s ezek egyike jelentkezik az 1316, 1323. és 1307. évekből datált feliratokban. A kérdéses passzusok így hangzanak: *muḥarram ayχï ičin* (EB 61 kérdőjellel *ešin* olvasatot ad); *rabiʿu-l awwal ayχï? ešin ertēǰü* (EB 78; Jusupov szövege után: a két utolsó szó *ečin ertečü* ?); *ḏūlqaʿda ayχï ične eči* (1307; Róna-Tas, i. h.). Az első két esetben Róna-Tas fordítás nélkül hagyta a kritikus szót, az 1307-es feliratban az *išne* olvasat mellett döntött, a helyet 'in the *ḏū-l-qaʿda* month'-nak fordítja és részletesen tárgyalja (163–4) Pritsak, Doerfer és mások magyarázatát. A csuvasos szót lényegében helyesen azonosította Pritsak (UAJb. XXXI, 301–3). Javasolt *išïnä* alakja helyett magam inkább *ične*-t írnék; helyes az azonosítása a csuv. *ăš* 'belső rész' szóval; vö. tat. *eš*, bask. *es*, köztör. *ič*. Lehet, hogy a köztör. *orta* 'közép(ső)' szóval állítható párhuzamba; az azonosítást csak újabb anyag előkerülte pontosíthatja.

Végül hadd emlékeztessek, kommentár nélkül, két köztörök nyelvű sírfelirat bolgár kapcsolatára. Az egyik *Fatima-elči*-nek, *Ayub* lányának a sírkövén olvasható: *Fatima-elči bint Ayūb ibn Muḥammad ibn Yūnus al-Bulġārī* (1311/1312; tábl. 10). Egy másik feliraton az elhunyt neve hiányzik, csak a dédapa neve világos: *tamγačï Ibrāhïm al-Suwārī* (1314; tábl. 12).

10. *A volgai bolgárok nyelve*

Összefüggő nyelvemlék nem maradt fenn történetük semmilyen korszakából. A IX–X. századtól kezdve számolhatunk csak szórványemlékekkel, ezeket mohamedán források őrizték meg. A szerény terjedelmű anyag főleg tulajdonnevekből áll, ezek számát szaporítja később egy-két közszó.

a) Rövid áttekintésünket Ibn Faḍlān bolgár nyelvi szórványaival kezdjük, aki 922-ben Muqtadir kalifa küldöttségével kereste fel a volgai bolgárok királyát; e követség krónikásaként jegyzett fel néhány nevet és szót a bolgárok nyelvéből. Ezek közül valók:

Almïš ['ilmš], a bolgár király (*malik*) neve — a név *Almuš* ['almʷš] alakban megvan Ibn Rustánál, Gardēzīnál ['ml'n] torzított formában jelentkezik (MHK

163). A név egyéb változatait áttekinti Togan (IF 107). Ugyanő felújítja Chvolson régi nézetét, amely szerint a bolgár fejedelmi név azonos volna a magyar *Álmos* vezérével.

Nem kétséges, hogy a bolgár név török eredetű: az *al-* 'venni' ige *-miš* képzős származéka és a török névadási szokásoknak kifogástalanul megfelel; vö. Houtsma, Ein türkisch-arabisches Glossar, 30 1. Más kérdés, hogy a név köztörök hangtani kritériumot (*š*) tartalmaz, mint arra annak idején rámutattam; vö. MNy. XXII, 80–2 és MNyTK II, 67–9. Amennyiben valóban török eredetű volna a m. *Álmos* név, az kifogástalanul illenék Árpád családjának hasonló típusú török nevei közé, mint ahogy ezek közé tartozik pl. *Tas*; a másik példaként felhozott *Jelech* azonban nem köztörök, hanem — az akkori terminológia szerint — „bolgár-török", mai felfogásunk szerint kazár (köztörök párja az *Üllő* név).

A köztörök jellegű *Almïš* név alapján hiba volna a volgai bolgárok nyelvi hovatartozására következtetni. Mészáros és Paasonen csuvas közléseiből több *-miš* (*-miš*) végződésű igei származékra utaltam (i. m. 81, ill. 68). Ilyen típusú személynév a volgai sírfeliratokban is található. A csuvasos feliratban a *Satïlmïš* névnek, sajátságos módon, *Satïlmuš* [Sᵃtɣlmʷš] változata fordul elő (EB 68). Lehet, hogy puszta véletlen IR *Almuš* alakjával e név összecsengése, de lehet valóságos, vulgáris változat is, mellyel szemben a szabályos, „hibátlan" *-miš* változatot még Gombocz is megvédendőnek ítélte (MNyTK. 16: 27).

A m. *Álmos* névre évek múltán újra visszatértem (MNy. LXXIV. 257–74 és MNyTK II, 407–24): Anonymus népetimológiája becses adalék a m. *álom* szó történetéhez, az *Álmos* név azonban lehet török eredetű, ha az *Almucsi* változatot belső magyar fejlődésnek fogjuk fel.

Šälkäy [šlky], *Bulγār* királyának, *Almïš*nak az apja. — Neve Yāqūt-nál is, a meshedi kéziratban is (196b és 202b) így van írva, olvasata bizonytalan. Frähn (Drei Münzen 182) *Vasilko*nak olvasta, ez a kétségtelenül hibás olvasat Frähn elméletére támaszkodik, amely szerint a volgai bolgárok szláv–török keveredésből származtak.

Semmivel sem meggyőzőbb Togan *Sälkäy* olvasata, illetőleg magyarázata (IF 107–8). Megtartja ugyan a graféma *Šälkäy* átírását, de *Sälkäy*-nek értelmezi, mert ez utóbbi névváltozat Magnickij szerint a csuvasoknál megvan, sőt a kazáni tatárok szintén ismerik, mint *Ṣalāḥeddīn* helyi alakját. Az elmélet mögül hiányzik annak bizonyítása, hogy *Almïš* apja már mohamedán volt. A név olvasata változatlanul kétes, gondot főleg a magánhangzók okoznak; problematikus a szókezdő *š-* is. A névnek ez idő szerint nincs kielégítő magyarázata.

yïltavar [ylṭw'r], ez *Almïš* hivatalos címe, „méltóságneve". — Korábban csak [blṭw'r] változata volt ismeretes, a meshedi kézirat megkönnyítette a szembeszökően romlott alak emendálását. A címről Czeglédy Károly közölt egy jól tájékozott kis közleményt (Egy bolgár-török *yiltavār* méltóságnév. A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez: MNy. XL, 1944,

179—86). Részletesen taglalja a régóta ismert, de helyesen nem magyarázott cím kutatásának a történetét (főleg VASMER, MARQUART és TOGAN nézeteit bírálja). Utána DOERFER (TMEN II, 201—3) foglalja össze véleményét a címről; a lényegre tapint rá, mikor megállapítja, hogy a török régiségben ezt a címet függő helyzetben levő „nagy vazallusok" viselték (karlukok, *az*-ok, kései ujgúrok vezetői).

A cím megtalálható már a rovásírásos feliratokban, DOERFER átírásában *ltbr* alakban, ez pontosabban $l^2t^2b^2r^2$, vagyis a mássalhangzók helyesírása biztosítja a szó magas hangúságát. Vita különben csak a szókezdő magánhangzó körül folyik: *ältäbär, eltäbär* vagy *iltäbär* a helyes olvasat? Az előfordulási adatok: DOERFERnél.

A cím megvan kínai átírásban is, mégpedig a nyugati és keleti türkökkel kapcsolatban egyaránt; vö. CHAVANNES, Documents 327; LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten II, 777. Ugyanezen források számos értesítést tartalmaznak, mint hódoltatott népek főnökeinek adományozott címről. Leggyakoribb kínai átírása 頡利發 *hie-li-fa*, (kkín. *yi̯ĕt-lji-pi̯wɐt*), azaz *häldibär* v. *häldibar*. Vö. F. W. K. MÜLLER, Uig. II, 94. PELLIOT (T'oung Pao XXVI, 226—9) felhívta a figyelmet a cím más kínai átírásaira, melyeket a türk *iltäbir, eltäbär* alakokkal azonosított, anélkül hogy a kínai átírások eredetijét meghatározta volna. A cím különben a zsuan-zsuan nomenklatúrából (*Wei-šu* XCI, 14b) került a türkökhöz, következésképpen elhibázott kísérlet a szót a törökből magyarázni; vö. még CLAUSON, ED 134.

A volgai bolgár cím végső soron a türk alakra vezethető vissza, IF által feljegyzett formájában azonban nem is egy, de két csuvasos jegyet tartalmaz. Közülük az első a *y-* protézis, melyet már TOGAN jelzett, a második pedig az, hogy az eddig ismert török alakoktól eltérőleg veláris hangrendű; ezt biztosítja a *ṭ* és az *ā* helyesírása, ez utóbbi nem hosszúságot kíván jelölni, hanem az *a* olvasatot biztosítani esetleges *ä* értelmezéssel szemben. Csuvasos sajátságnak kell tekintenünk a szóban jelentkező $b > v$ változást is.

A *yiltavar* címnek ezúttal különös jelentősége van: forrása a kazár kagán, tőle kapta a volgai bolgár fejedelem a kazár függés jeleként. Ettől a címtől és függéstől kívánt szabadulni *Almïš*, amikor Muqtadir kalifához fordult segítségért, cserébe szívesen vállalta a kalifától való függést tanúsító új címet, az *amir*-t. A *yiltavar* különben rendhagyó alakjában kazár hangtani sajátságokat is tükröz, a két nyelv közti szoros kapcsolat a bolgár számára nem jelentett nyelvi idegenszerűséget.

wiyriγ (?) [wyrġ], a *suvar* törzs főnökének a címe. — TOGAN (IF 75) a türk *buyruq, buyruγ* méltóságnévvel azonosítja. Merész, de nem lehetetlen hipotézis. E cím világosan török eredetű (< *buyur-* 'parancsol'); TOGAN a suvar alakot *wiyrïġ*-nak olvassa. DOERFER (TMEN II, 355—6) fennakad a szokatlan szókezdő megfelelésen, ellene hivatkozik a csuv. *p-* szókezdőre (*pür-* < *buyur-*), a m. *betű* < *bitiγ*, valamint a volgai *bielem* 'ötödik' *b*-jére. Mindez igaz, de ha az

etimológia helyes, akkor számolnunk kell a csuvasos típusú bolgár nyelvjárások rendhagyó megfeleléseivel is. GYÖRFFY szerint (AOH XI, 179) a bolg. *wuyruγ* volna a m. *úr* forrása; egyet kell értenünk DOERFERrel, aki ezt a magyarázatot merésznek tartja.

A tör. *buyruq*-ról vö. CLAUSON, ED 387; SEVORTJAN, Ètim. sl. II, 245—7; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 87.

süčü [swǰw] 'méhsör' — IF szerint (44) ez a neve a friss, nem részegítő méhsörnek a bolgároknál.

DOERFER (TMEN III, 286—7) kételkedik TOGAN magyarázatának helyességében, RÄSÄNEN elutasító véleményére támaszkodva, aki viszont AŠMARINra hivatkozik (Bolgary i čuvaši 69, 72—3). Ez utóbbi szerint pedig Ibn Rusta a bolgárok méhsörét ['lsḥ]-nak nevezi. Ez a téves gráfia *al-sim*-re javítva adná meg a helyes alakot, a csuv. *sim* ugyanis a. m. 'méhsör'; a törökségben ismeretlen *sim*-et EGOROV (Ètim. slov. 191) a finn *sima* szóhoz kapcsolja, melynek jelentése szintén 'méhsör' (PAPP ISTVÁN 726). Túl sok az áttétel ahhoz, hogy IF TOGAN által elfogadott adatában ne kételkedjünk, melyet különben a meshedi kézirat is megerősít (arab szöveg 21 : 13).

A török szó eredeti jelentése 'édes', ebből '(édes) bor, méhsör, bor'. A főbb adatok ezek: türk *süčig*, ujg. *bir qab süčüg* 'egy kupa bor'; Kāšγ. *sūčig* 'süss: süsses Getränk', *qizïl süčig* (yaγma, tuχsi, čigil) 'Wein' (BROCK. 187; a *süčik* olvasat téves); Tefs. *süčüg* (*sučuγ* is) 'édes'; Kor. *süčüg* 'sweet'; hor. *süčük* olv. *süčüg* 'édes'; csag. *süčük*; kip. LN *süčü* 'süss; Wein', Idr. *süčü*; tat. *töče* 'édeskés; édes'; kzk. *tüšü, tušši* 'édes'; turki *süčük, čüčük*; özb. *sučuk, čučuk*; tkm. *süiji* (= *sūji*) 'édes; ízes'; oszm. *sücü* 'wine'. Vö. még CLAUSON ED 796—7; DOERFER, TMEN III, 286—7; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 434.

A volgai bolgár *süčü* figyelmet érdemel a szóvégi *-g* hiánya miatt; egy XIII. század elején beszélt nyelvjárás hangtani sajátságának kell a jelenséget tekinteni. A XIII—XIV. század volgai csuvasos nyelvjárásában ugyanez a helyzet, a magyar nyelv régi török elemeiben azonban még megvolt ez a szóvég.

saχraχ [s'ẖr'ẖ] 'pohár'. — A meshedi kézirat [s'ẖrǰ] (arab szöveg 27 : 57, 2) gráfiáját emendálta TOGAN és a török *sayraγ* szóval azonosította (IF 60).

A szó a törökben nemcsak megvan, de ott az eredeti szókészlet része: *sayraq* 'cup, goblet' < *sayïr* 'ua.'. CLAUSON (ED 814—5) szerint ez utóbbi perzsa jövevény a törökben: ezen a nézeten van már RADLOFF és BROCKELMANN, sőt lehetségesnek tartja DOERFER is (TMEN III, 252). Az alapalak: *sāγar* megvan már Firdausinál, vö. per. *sāġar* 'a cup, goblet, bowl, tumbler' (STG. 641); tdzs. *sōγar* (TRS 365); afg. *sāγar* 'ua.' (ARS 490). Megvan a származékalak is, félreérthetetlenül törökös változatában: per. *saġrāq* 'a flagon, a jug'.

A fontosabb török alakok ezek: Kāšγ. *sāγïr* 'Becher' (BROCK. 168), *sayrāq* 'ua.' (i. m. 159); Tefs. *sayraq* (BOR. 258); Kor. *sayraq* 'bowl' (ECK. 245); hor. *sayraq* (FAZ. II, 269); kip. Idr. *sayraq* (CAF. 85), kún CC *savraq* 'Becher; Topf' (GR. 216). Vö. még CLAUSON és DOERFER adatait; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 393.

IF szövegébe a *sayraγ* nyilván a volgai bolgárokhoz tett utazás eredményeként került, lehet, hogy éppen a volgai bolgárok nyelvéből; rendhagyó alakja ezt valószínűvé teszi, anélkül, hogy belőle messzebbmenő következtetéseket vonhatnánk le.

Ibn Faḍlān útijelentésében meglepően nagy számú folyónevet találunk. A víznevek hiteles, helyi alakokat tükröznek; ellenőrzésük során kiderült, hogy nem mindig a környékükön lakó (török) népek nyelvéből származnak. A szövegből megtudjuk, hogy a követségnek volt tolmácsa. IF több ízben hivatkozik rá; az oguzoknál jártukban rajta keresztül érintkeztek a helyi vezetőkkel. Lehet azonban, hogy a szűkebb maghoz tartozó Takin al-Turkī maga is értette a türk-oguz nyelvet, talán tolmács szolgálatot is ellátott; bizonyos alkalmakkor kétségtelenül tőle származik IF információja. A szűkebb környezethez tartozó Bārs al-Saqlabī valószínűleg bolgár volt, és ismerte ezt a nyelvet; nyilván volt a követség tagjai közt a kazár nyelvnek is tudója.

Kétségtelenül nem besenyő alak az Urál folyó neve, a *Jayïγ*, bár az ő földjükre lépéskor esik róla szó. A besenyő alakot jól ismerjük, a szókezdője *y-*, amely a rákövetkező *a* magánhangzót palatalizálta (*ä*). A *Jayïγ* — szókezdője alapján — lehet bolgár, de lehet kazár is. A besenyőkről szóló részben említett folyónevek közül *Yayïndï* (ma: kirg. *Jayïndï*) szókezdőjét tekintve beleillenék a besenyő hangrendszerbe, a rákövetkező vokális, sőt a benne előforduló *γ* is a várt besenyő megfelelésnél archaikusabb. Ugyanez mondható az *Udïl* névről is (IF 32), a mai kirg. *Uyïl* szabályos előzményéről. Ezzel szemben a besenyők kapcsán említett *Vutba* (kirg. *Utva*), úgy látszik, ugyanattól a közlőtől származik, mint a bolgárokról szóló részben említett *Vutïγ* (bask. *Udγa*); a mindkét víznévben jelentkező *v* protézis a bolgár-kazár nyelv irányába mutat. Kifogástalan bolgár alak lehet az ugyancsak bolgárokról szólva említett *Bainaγ* víznév, melynek mai baskír megfelelője *Maina*; emellett szól a szókezdő *b-* (a kipcsak *m*-mel szemben) és az ócsuvas jellegű szóvégi *-γ*.

b) Sok szó esett már Kāšγarī bolgár szórványairól. Feltűnően csuvasos sajátságokat nélkülöző bolgár és szuvar glosszáit leplezetlen csalódással olvasták, akik ebben a nyelvben a csuvasos típusú bolgár-török nyelvet kívánták látni. Nem késtek magyarázni az ilyen jellegű információk hiányát: Kāšγarī messze volt a bolgároktól, emiatt nem is lehetett pontosan tájékozva a nyelvükről. Felmerült az a kérdés is, hogy Kāšγarī még csak nem is említi a kazárok nevét, nemhogy a nyelvükről tájékoztatna. Alighanem másról van szó. Valóban szerepet játszhatott a távolság, amely a két népet Kāšγartól elválasztotta; úgy látszik azonban, hogy az első nagy török filológus a bolgár-kazárt nem tartotta török nyelvnek, a hozzá közelebbi területeken beszélt nem-török nyelveket is hallgatással intézte el; talán ezt tette itt is. Bulγār és Suvār nyelvével kivételt tett, mert e két helyen jól ismert (és becsült) köztörök nyelvjárást is beszéltek; gondoljunk csak a volgai sírfeliratok köztörök nyelvére.

A kérdést megvitatta BENZING (Fundamenta I, 691—2, továbbá ZDMG 108, 1958) és PRITSAK (Kāšγarīs Angaben über die Sprache der Bolgaren: ZDMG 109, 92—116). Nem lehet egyetérteni BENZINGgel abban, hogy a besenyőt megpróbálta a bolgárhoz és a szuvarhoz kapcsolni. BENZING kiemeli, hogy Kāšγarī Bulγār és Suvār város nyelvéről beszél, erre vonatkozó megjegyzései azonban hiányosak, pontatlanok, részben ellentmondók. Kāšγarī nem járt a volgai bolgároknál, információit odavaló kereskedőktől szerezte. PRITSAK viszont helyesen utal arra, hogy a két városban egymás mellett élt egy csuvasos és köztörök típusú török nyelv.

Kāšγarī szórványos megjegyzései közül Bulγār, illetőleg Suvār nyelvére vonatkoznak a következők:

bal 'méz' — a szuvaron kívül megvan az oguzban és a kipcsakban (karahánida megfelelője *arï yaγï*). Egyéb megfelelői: Tefs. *bal*; hor. *bal*; csag. *bal*; kip. LN, Bul., Idr., Qaw., Tuh. *bāl*, kún CC *bal* 'Honig'; Muh. *bal* 'méz'; oszm. *bal* 'honey: syrup'; az., gag., tkm. *bal* 'méz'; kirg., kzk. *bal*; özb. *bōl*; csuv. *pil*; tel., alt., leb., küer. *pal*. A szó a XIV. század óta kimutatható a mongolból is. Valamennyi előfordulására l. SEVORTJAN, Êtim. sl. II, 47; vö. még CLAUSON, ED 330; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 59;

avus 'viasz', bolgár — Csuv. *ăvăs* 'viasz'; köztörök megfelelői csak a *bal* 'méz' szóval képzett összetétel második tagjaként: kip. LN, Idr. *balawus*, Tuh. *balawuz*, kún CC *balauz*: tob., kzk. *balauz* 'das Wachs'; tat., nog. *balavïz*; blk.-krcs. *balwuz*; kar. T, L *balavuz*; kzk., bask. *balauïs*; baskír nyj.-i alakok: *balawïδ*, *paδav*[o]*ul*, *paδawul*, *baδavul*, *baδawïl*. A bolg.-csuv. szót egyesek a szláv BOCK 'viasz'-ból származtatják, mások a törökből: RADLOFF *yaγïz* 'barna', RÄSÄNEN az *aγuz* 'első tej', RAMSTEDT pedig az *aγïz* 'száj' szóból eredezteti; ez utóbbiak valószínűtlen feltevések. A török szó átkerült a mongolba: kalm. D *balïs*, *balūs*; megvan a vogulban is jövevényként: *polβδ*. Vö. SEVORTJAN, Êtim. sl. III, 51; CLAUSON, ED 330; EGOROV, Êt. slov. 39; RÄSÄNEN, Etym. Wb. 69;

äkin 'Baumwolltuch 11/2 Spannen breit, und 4 Ellen lang, in den die (Einwohner der Stadt, d. h. die Kaufleute von) Sovār ihre Waren wickeln' — a szuvar szót PRITSAK (112) *k*-val olvassa, úgy mint BROCKELMANN (20); ezzel szemben ATALAY (Endeks 171), és a DTS (166) *egin*-t ad, csakúgy, mint CLAUSON (ED 190). PRITSAK szerint a szónak nem mutatható ki rokonsága a törökből. CLAUSON különös módon az *egin* 'shoulder' címszó alá sorolta be, melyet az *eg-*, *engige* származékának tekint. A kérdéses *egin* jelentése szerinte eredetileg 'a folded material', ebből néhány modern nyelvjárásban fejlődött volna a 'clothing' jelentés. Kár, hogy ez utóbbi adatokat nem jelöli meg, magam pillanatnyilag nem lelem nyomukat;

yalnguq 'rabszolganő', szuvar, oguz, kipcsak — Általános jelentése 'ember', a 'rabszolganő' jelentés jelenleg más forrásból nem mutatható ki. Vö. CLAUSON, ED 930;

azaχ 'láb', bolgár, szuvar, néhány kipcsak, jemek és más török nép egészen *Rūs*-ig és *Rūm*-ig. — Kāšγarī-nak ez az adata heves viták kiindulópontja lett. A példa szabályosan beilleni látszik a *d*-nek bizonyos hangtani helyzetben megfigyelhető fejlődésébe: $d > \delta > z$; $d > y$; jak. *t*, csuv. *r*. PRITSAK (114–6) kétségbe vonja BENZING értelmezésének helyességét, amely szerint ez bolgár sajátság volna, szerinte ugyanis ez egyszerűen kipcsak fejlemény, melyet Bulγār és Suvār népének csak egy része követett, és úgy véli, hogy az „igazi" bolgár megfelelésről Kāšγarī hallgat. PRITSAK érveléséből érdemes megtartani a következő adatokat: kip. *qazïn* 'Schwager' (< *qaδin*), kip. *özlä* 'Mittag' (< *öδläk*), kip. *yazγuq* 'Spitze des Stuteneuters' (< *yaδγuq*; lényeges adat a m. író szempontjából). Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a csuv. *ura* 'láb' előzménye kifogástalanul lehetett *azaχ*; a kérdés csak az, hogy az „igazi" bolgárok nyelvében mikor jelenik meg ebben (és ugyanebbe a kategóriába tartozó más szóban) az *r*. A vita hevében megválaszolatlan maradt egy nem kevésbé különös kérdés: hogyan magyarázandó a kipcsakban, pontosabban annak egy részében, a már Kāšγarīnál (a kipcsak más részében) jelzett *y*? A kérdés valóban figyelmet érdemel, mert nincs okunk kétségbe vonni Kāšγarī megfigyelésének hitelességét, legalábbis azt látszik igazolni a kipcsak típusú baskír *izge* (< *edgü*) féle (szórványos) adatai. Vö. még CLAUSON, ED 45;

toz- 'jóllakik' — kipcsak, jemek, Bulγār, Suvār, valamint a Rūs és Rūm felé lakó törzsek. Az előbbi kategóriába tartozó ige, eredeti alakja *tod-*, ebből *toδ-* > *toz-*. Vö. CLAUSON, ED 451;

qaŋaq 'vaj, a tej bőre' — Aryu és Bulγār által használt alak az általános *qayaq*-kal szemben. Ismeretes, a szó eredetileg *qañaq*-nak hangzott; ez az *ñ* (a rovásírásban külön jegye van) a nyelvjárások döntő többségében *y*-vel van képviselve, kisebb részében *n*-nel (GABAIN, Alttürk. Gramm. 5, ótörök *n*-nyelvjárása). Nincs ok rá, hogy az *n*-nel átírt alakokat jellegzetesen bolgárnak tartsuk. Vö. CLAUSON, ED 636; DOERFER, TMEN III, 410–2;

bün 'leves'; oguz, kipcsak, szuvar. — A szókezdő *b*- szemben a karahánida *mün m*-jével, valóban a nyugati törökség jellegzetes hangtani sajátsága. Hiteles e szókezdő az oguzra is, a kipcsaknak nyilván ezúttal is csak egy bizonyos ágáról van szó, mely oguz sajátságokat is tartalmaz. Vö. CLAUSON, ED 347;

bän 'én'; oguz, kipcsak, szuvar. — Azonos hangtani jelenség, mint az előző adatban. Az „igazi" bolgárban is *b*-s alakot várnánk. Vö. CLAUSON, ED 346;

ol anïng birlä köklägäšti 'ő törzsi szövetségre lépett vele'; bolgár. — A mondat félreismerhetetlenül köztörök jellegű, ebből azonban aligha vonható le meszszebbmenő következtetés. Kāšγarī ugyanis a karahánida „minta"-nyelvet használja akkor is, amikor nyelvjárásokból vett verseket, közmondásokat vagy akár egyszerű mondatokat közöl, megjegyezvén, hogy az olvasó dolga „kigazítani" a megadott szöveget a kérdéses nyelvjárási szabályok szerint. A mondatban egyetlen adat így is figyelmet érdemel: az állítmány jelentése. A *köklä-*, *köktä-* jelentése általában '1. sich aneinander hängen; 2. zusammen anbinden' (BROCK. 111) és csak a bolgárban 'szövetséget kötni'. A szó nem a *kök* 'root, origin', hanem inkább a *kök* 'thong' származéka. Vö. CLAUSON, ED 711.

11. *A dunai bolgár-török nyelv*

Az onogur birodalom bukása után nyugatra vonult néprész, az *onogundur*ok népe a Dunától délre talált magának új hazát. Nyelvükből nem maradt fenn összefüggő emlék, az ő eredeti nyelvüket is csak szórványok segítségével próbáljuk meg rekonstruálni. E célból aránylag terjedelmes források állnak rendelkezésünkre, vallomásuk azonban nem egyértelmű.

a) *A fejedelmi lajstrom*

Egy kései orosz krónika (Elliniskij letopisec) tartotta fenn a szövegét. Három másolata ismeretes, az első a XV., a második és harmadik a XVI. századból való. A feliratot egy henger alakú oszlopról másolták le, eredetije valószínűleg görög nyelven készült, ebből fordították szlávra. A felirat két részből áll, melyek különböző időben keletkeztek, de mind a kettő a VIII. századból datálódik.

A lista mindkét része azonos sémát követ, mely tartalmazza a fejedelem nevét, életkorát (az első neveknél), ill. uralkodási éveinek számát, nemzetségének nevét, végül az „ő éve" kifejezés után egy két szóból álló meghatározás következik, mely sem nem görög, sem nem szláv, de feltehetően protobolgár nyelvű.

A fejedelmi lajstrommal igen sokan foglalkoztak, gazdag irodalmát l. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II², 353–4. A következőkben ebből csak négy szerző álláspontját vesszük figyelembe. Ezek: MIKKOLA, Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren: JSFOu. XXX, 31: 1–25 és 4 fakszimile lap; az ő tanulmányától számítjuk az emlék korszerű kutatását (röv.: MIK.). Rajta kívül: PRITSAK, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren: UAB I, 1955; (PRI.); BENZING, Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische: Fundamenta I, 688–9; (BENZ.); BAZIN, Les calendriers turcs anciens et médiévaux, 1974, 651–710 (BAZ.).

A lista tartalmaz eredendő hibákat, melyek (fordításból?) másolásból származnak, köztük kihagyásokkal is számolni kell. A fő problémát azonban máig a kéttagú protobolgár kifejezések értelmezése képezi. Az már nem kétséges többé, hogy dátumok meghatározására szolgálnak, ezt biztosítja a čatalari felirat, amely a dátumot megadja bolgár módra *sigor alem*-nak (*σιγορ αλεμ*) és görög módra mint XV. indikciót; mindez a 822. évet jelenti. Vö. V. BEŠEVLIEV, P'rvob'lgarski nadpis, Sofia 1934.

Általánosan elfogadott nézet szerint, melynek gyökerei a MIKKOLÁt megelőző időkre nyúlnak vissza, a kéttagú protobolgár kifejezés első eleme a 12 éves állatciklus valamelyik tagját jelöli, a második pedig számnevet, pontosabban sorszámnevet tartalmaz, ez a számmal jelölt hónapra utalna. Az egész kifejezés pedig az egyes fejedelmek trónra lépésének dátumát határozná meg. A harmincas évek óta többször is szóvá tettem, hogy ez a feltevés nehezen egyeztethető össze az állatciklust kronológiai célokra ma is használó török—mongol népek gyakorlatával. Az „ő éve" ma is élő formula, s közönséges halandók élnek vele, mégpedig a születési évek meghatározására. A hónap megnevezése nem tartozik szervesen az állatciklus-kronológia rendszeréhez; születési dátum esetén meg éppen nem, ezt a részletet ugyanis a születéssel kapcsolatban nem szokás figyelemmel kísérni.

A fejedelmi lajstrom fordítása MIKKOLA szövege szerint, zárójeles betoldásait figyelmen kívül hagyva, a következő:

Avitochol 300 évet élt, nemzetsége *Dulo*, az ő éve *dilom tvirem*;

Irnik 150 évet élt, nemzetsége *Dulo*, az ő éve *dilom tvirem*;

Gostun helytartó volt 2 évig, nemzetsége *Ermi*, az ő éve *doχs tvirem*;

Kour't 50 évig uralkodott, nemzetsége *Dulo*, az ő éve *šegor večem*;

Bezměr 3 évig [uralkodott], nemzetsége *Dulo*, az ő éve *šegor večem*;

Ez az 5 fejedelem fejedelemségét a Duna túlsó partján bírta, nyírt fejjel, és azután a Dunának erre az oldalára jött *Isperich* fejedelem és most is itt [uralkodik];

Espererich 60 és 1 évig [uralkodott], nemzetsége *Dulo*, az ő éve *verenialem*.

Tervel 20 és 1 évet [uralkodott], nemzetsége *Dulo*, az ő éve *tekučitem tvirem*;

— 20 és 8 évig [uralkodott], nemzetsége *Dulo*, az ő éve *dvanš šeχtem*;

Sevar 15 évig [uralkodott], nemzetsége *Dulo*, az ő éve *toχ altom*;

Kormisoš, nemzetsége *Vokilь*, az ő éve *šegor tvirim*. Ez a fejedelem leváltotta a *Dulo* nemzetséget, ez a *viχtunь*;

. . *vineχ*, 7 évig [uralkodott], nemzetsége *Oukilь*, az ő éve *šegor alem*;

Telecь 3 évig [uralkodott], nemzetsége *Ougain* és az ő éve *somor altem*. Ez is más nemzetségből;

Umor 40 napig [uralkodott], nemzetsége *Oukil* és az ő éve *dilom tutom*.

A kronológia kérdésének vizsgálata kívül esik mondanivalónk tárgyán, meg kell azonban jegyezni, hogy az „és az ő éve" kifejezést BENZ. „seine Jahre", BAZ. „ses années" fordítással adja vissza; PRI. „[Regierungsantritts-] Jahr" értelmezése a bizánci források kronológiai anyagának megmozgatását vonja maga után, ami a meghatározás biztonságát nem mozdítja éppen elő.

A tizenkét éves állatciklus protobolgár neveinek csak egy része fordul elő a fejedelmi listában, ami megvan belőle, az sem mindig azonos az állatciklus hagyományos neveivel. Az azonosítások zöme MIKKOLÁtól származik, a nem kielégítő hitelűek megerősítése vagy mással való helyettesítése nem mindig kifogástalan; BENZ. tartózkodó álláspontjához híven mellőzi értelmezésüket.

Íme a ciklus, protobolgár neveivel:

'egér' — MIK. nem talált kielégítő megfelelőt erre a névre a listában. A megemlített, de elhárított lehetőségek közt szerepel a *somor*, amelyet a *samur* 'coboly' szóval egyeztett; PRI. habozás nélkül elfogadta a ciklus 'egér' jelentésű nevéül. Példáját követte BAZ. is (*somăr*). Az azonosítás önkényes; nemcsak 'egér' jelentése az, hanem mint 'coboly' is a törökségnek csak egy részében ismeretes; az általános *kiš* mellett. Vö. oszm., krm., az., gag. *samur* 'coboly', tkm. *samïr*, özb. *samur*; per. *samūr* 'sable (fur)', *sammūr* 'the Scythian weasel or marter, the sable'; tdzs. *samūr*, afg. *samūr* (ARS 523); kurd *samur*, középper. *simôr* 'martre zibeline'; ar. *sammūr*: megvan a szó a szírben, a kaukázusi nyelvekben (grúz, örmény), a balkániakban. Vö. DOERFER, TMEN III, 266—7;

'ökör' — Kezdettől fogva a lajstrom *šegor* (Čatalar: *σιγος*) szavával azonosították. MIK. nyomán ismétli PRI., majd BAZ. (*šïgăr*). A hagyományos török listában *ud* található helyette. Nehéz elképzelni, hogy a 12 éves ciklus terminológiáját a bolgárok állították össze a maguk szókészlete alapján, de még így is felmerül a kérdés: honnan ismerték a 12 éves állatciklust? Mi volt a közvetlen forrásuk? Ez esetben nincs alkalmi újításról szó, mert Ibn Muhannānál is előfordul már mint *sïyïr yïlï* (RIFAT 72, 172). A szónak van *sïyïr* és *siyir* változata is. Vö. CLAUSON, ED 814—5. A bolg. *šegor* (< *šïyïr*?) feltűnő (csuvasos) sajátsága a szókezdő *š* (rákövetkező *ï* előtt szabályos) és a hangzóközi *ġ*; ez utóbbi zöngés veláris zárhang értéke meginog, ha figyelembe vesszük, hogy az a görög gamma átírása csupán (nemcsak a feliratban, de a lista görög eredetijében is):

'tigris' — MIK. nem talált rá alkalmazható bolgár szót. Ezzel szemben PRI. a *vereni* alakkal próbálta egyeztetni, melyet *bereń* átírásának értelmezett, és a tör. *böri* 'farkas' megfelelőjének tartott. Ez utóbbi török területen jutott volna 'farkas' jelentéséhez; eredetije iráni forrásból származna. Merész, védhetetlen hipotézis;

'nyúl' — MIK. a *dvanš* szóval egyezteti, melyet korábbi *davšan* torzulásának tekint. Az ötlet nem meggyőző, mert *davšan* oguz megfelelője az ótör. *tabïšγan* szónak. Bolgár környezetben nehezen védhető a zöngés szókezdő és főleg az *š* (mong. *taulai*!). PRI. ez utóbbi kényelmetlenséget oly módon küszöbölte ki, hogy helyette *dvanь* alakból indult ki, azt pedig egy hipotetikus **dvaľan*-ra vezette vissza. A merész művi beavatkozás ugyan eltüntette a szabálytalan *š*-t, de megmaradt a hasonlóképpen szabálytalan szókezdő *d*-. BAZ. látva a nehézségeket, a *dvan* magyarázatát máshol kereste, nála a 'nyúl'-év bolgár neve egyszerűen üresen maradt;

'sárkány' — MIK. és PRI. nem talált bolgár megfelelőt. BAZ. azonban úgy vélte, hogy a lajstrom *vereni* adata ide illik; a szót *veren*-nek olvasta, és egybevetette (685) a QB *ävrän* 'kígyó; sárkány' szóval; vö. kip. LN *ävrän* 'Natter', oszm. *evren* 'large snake; dragon'. Vö. még CLAUSON, ED 13—4. Az egyeztetés hitelét, többek közt, hangtani nehézség rongálja: a csuv.-bolg. *veren* csak ótör. **ögrän*-nek felelhetne meg, nem pedig **ägran*-nek (*v* protézis csak labiális

magánhangzók előtt jelentkezik, szabályosan). Az *ävrän veren* metatézis is járhatatlan kiskapu;

'kígyó' — Mik., Pri., Baz. egyetért abban, hogy e szó a lajstrom *dilom* szavával azonos; megfelelője tör. *yïlan*, csuv. *šĕlen*. A szókezdő *d-* szabályos előzménye ócsuv. *ǰ-*; a szóvégi *-m* „nyelvjárási" sajátság. A *yïlan*-ra vö. Clauson, ED 930; Egorov, Êt. slov. 210;

'ló' — Mik. a *somor*-ból próbálta az elvont *mor* segítségével rekonstruálni a **mori* alakot (< mong. *morin* 'ló'), de elvetette később ezt az ötletet. A nyomdokában járó Pri. szintén elhárította a *morin* magyarázatot, helyette a szlávnak tartott *ima*-t vagy a vele összekapcsolt *ima šegor*-t iktatta be; a dunai bolgár szó rangjára emelt **ima* 'ló' szót Pri. is csak munkahipotézisnek tekintette. Baz., aki a másoktól korábban 'nyúl' értelemben felhasznált *dvan(š)* alakhoz folyamodott, azt *ǰvan*-nak értelmezte és a tör. *yunt* 'ló'-hoz kapcsolta; az ötlet alapja, hogy a török állatciklusban a *yunt* előfordul. A szókezdő *d*-t a *dilom* és *dulo* analógiájával védte meg, a *dv*-t pedig kevésbé sikerült volgai és dunai bolgár analógiákkal magyarázta;

'juh' — Mik. itt is habozott, végül úgy döntött, hogy a *tekučitem tvirem* megváltoztatandó *tektem ... kuči tvirem*-re és a 'juh' jelentésű **kuči* (már Klaprothnál is így) szerinte a mong. *quča* és tör. *qoč* alakokkal függne össze. Pri. a *teku* alak mellett foglalt állást, ezt a tör. *täkä* 'bakkecske' szóhoz csatolta. Ehhez a véleményhez csatlakozott Baz. is;

'majom' — a ciklusból hiányzik; a három szerző ebben egyetért;

'tyúk' — a vélemények ezúttal sem térnek el egymástól lényeges ponton. Mik. a *toχaltom* első szótagjában olvasható *toχ*-hal azonosítja, amelyet (kissé önkényesen) *ťoχ*-nak értelmez és a tör. *tavuq*, *tavuq*, csuv. *čăχă*, *čăχ*, m. *tyúk* szóval azonosít. E véleményhez csatlakozik Pri. azzal, hogy inkább *tuχ*-nak magyarázná a bolgár szót. Baz. egyetért a korábbi nézettel, árnyalattal módosítja csak, amikor hosszú magánhangzós *tōχ* mellett köt ki;

'kutya' — a fejedelmi lajstromban nem fordul elő ez az év. Mik. azonban az alexandriai szt. Anastasius beszédének egyik passzusában azt találta, hogy Boris az *etχ beχti* évben keresztelte meg a bolgárokat. E dátum szerinte a kutya-évre utal, és belőle az *etχ*, pontosabban a *jetχ* a. m. 'kutya', ennek megfelelői: köztör. *it*, csuv. *yĭtă*, *yĭt*; a szóvégi *χ* a *t* erős aspirációját jelezné (bizonyíthatatlan hipotézis). Pri. ez utóbbi ponton módosítja csupán korábbi nézetét: a bolg. **jetχi*-t **iteki*-ből származtatja. Baz. üresen hagyja a 'kutya' helyét a ciklusban, mert kétségbe vonja (704 köv.) a kérdéses kolofon hitelét A. Vaillant és M. Lascaris érvelése alapján;

'disznó' — Mik. a lista *doχs* adatával azonosítja, és összekapcsolja a kún *toŋuz*, oszm. *domuz* és ujg. *tonγuz* szavakkal, egyben utal arra, hogy az ismert török állatciklus-listákban ez a terminus jelöli a disznó-évet. Pri. elfogadja az egyeztetést, de a szót jövevénynek tartja, nyilván zöngés szókezdője és szóvégi *z*-je miatt; mindez valóban nehezen illeszthető a szabályos csuv.-bolg. hangrendszerbe. Baz. szintén elfogadja Mik. etimológiáját, a szót saját rendszeréhez *doχăs* alakban igazítja, melynek kiindulópontja **dogus* volna.

Benzing (i. m. 688) mindvégig kételkedik abban, hogy az idegen, nyilván bolgár-török nyelvű kifejezések az állatciklus szerinti dátumokat tartalmaznák; Tomaschek (1877) és Marquart régi nézetét (1910) követve úgy véli, hogy e kifejezések uralkodói jelmondatok. E nézet meghaladottnak tekinthető, bár a kifogástalan magyarázatok egy része még várat magára, nem kis mértékben a gyarló másolatok következményeként.

A kifejezések második tagjaként magyarázott sorszámneveket Mikkola nyomán általában (kisebb kiigazítási kísérletekkel) elfogadták. Magamnak azonban kételyeim vannak a tekintetben, hogy e számnevek hónapok meghatározásai volnának. E feltevésnek, tárgyi meggondolásokon kívül, ellentmond, hogy a szláv szöveg nem beszél hónapokról, a kifejezést globálisan „az ő évének" értelmezi. A hónapoknak különben neve van a török és az arab eredetű mohamedán kronológiában; a hónapoknak számmal való megjelölése kínai modell másolása, e rendszernek elválaszthatatlan része minden esetben a tör. *ay* 'hónap'. Példánk a Ming-kori Fordító Iroda ujgúr szójegyzékéből való: *aram ay* '1. hónap', *ikinti ay* '2. hónap', *üčünč ay* '3. hónap', *törtünč ay* '4. hónap', *bišinč ay* '5. hónap', *altïnč ay*' '6. hónap', *yitinč ay* '7. hónap', *säkzinč ay* '8. hónap', *toqzunč ay* '9. hónap', *onunč ay* '10. hónap', *bir yigirminč ay* '11. hónap', *čaqšaput ay* '12. hónap', *šün ay* 'szökő hónap'. A lajstrom számneveinek kifogástalan magyarázatával ez idő szerint még adósoknak kell maradnunk. Most mint a protobolgár nyelv emlékei szorulnak magyarázatra. A lajstromban a következő sorszámnevek maradtak fenn:

'első' — Mik. az *alem* (Čatalar: *ελεμ*) alakot az ótör. *ilki*-hez kapcsolta; magyarázatát elfogadta Pri.; Baz. viszont 'következő'-nek értelmezte a szót, és a 11. hónap nevével azonosította; magyarázata szellemes, de nem meggyőző;

'harmadik' — Mik. nyomán általánosan az *üč* '3' számnévhez kapcsolják a *večem*-et (Baz. *väčĕm*); hasonló a volgai bolgár alak is. Mindkét esetben szembeszökő a *v-* protézis;

'negyedik' — a *tutom* alakot Mik. óta a csuv. *tăvată* '4'-gyel egyeztetik. Baz. *tuatăm* olvasatát nem indokolja a cirill átírás;

'hatodik' — az *altemъ*, *altomъ* szintén a volgai alakot idézi; az egyezés kifogástalannak mondható;

'hetedik' — Mik.-nál hiányzik ez a szó, ill. a *tekičitem* rejti magában. Pri. ebből kiemeli a *čitem* részt, és a csuv. *šičĕ* 'hét' számnévhez kapcsolja. A gör. *τζ* gépies átírása a cirill *č*, ám a görög betű *ǰ*-t is jelölhet (középgörög hangértéke *dz*), ennek alapján olvassa a szót Baz. *ǰiätĕm*-nek, kissé hozzáigazítva a volgai *ǰietim*-hez;

'nyolcadik' — Mik. a *dančeχtem*-ből vonja el a *šeχtem* alakot, melyet *seχtem*-re pontosít, s ezt *seketem* < **seker-tem* eredetire próbálja visszavezetni; a kiindulópont a csuv. *sakăr* 'nyolc' volna. Lényegében így magyarázza a szót Pri.

is, azzal a különbséggel, hogy a *šeχtem*-et *sektem*-re emendálja ; Baz. megtartja a *šäχtĕm* változatot, s ezt a *šäkĕr-t-ĕm* nyelvjárási alakjának tekinti:

'kilencedik' — Mik. a *tviremъ, tvirimъ* gráfiát a csuv *tăχăr* 'kilenc' megfelelőjének tartja : példáját követi Pri. Baz. a rekonstruált alakot *tĭvĭrĕm*-re igazítja. Itt sem vagyunk híján a rendhagyó megfelelések magyaráznivalóinak;

'tizenegyedik' — Mik. a *verenialem*-ből szedte ki az *enialem*-et ezzel az értelmezéssel, s ezt a csuv. *vun* 'tíz', valamint a már ismert *alem* 'első' kombinációjaként értelmezte. Magyarázatát nem fogadták el követői. Baz., mint láttuk, más módon magyarázta e számnevet, mely különben nem hagyott nyomot a lajstromban.

A viszontagságos körülmények közt hagyományozott fejedelmi listán Mikkola még egy, radikális változtatást hajtott végre : a 7—13. fejedelmi neveket, kronológiájukat a bizánci források szemmel tartásával „megigazította". Első helyen közölt adatai után sorra vesszük a nyomdokain haladó kutatók hasonló magyarázatait is, ezúttal Benzingét is. Az így adódó tarka kép nem könnyíti meg a nyelvi glosszák biztonságos értelmezését.

Tervelъ 28 évig [uralkodott], nemzetsége *Dulo*, éve *d(a)všan šeχtem* — Pri. : *Terveľ*, 28 év, *Doulo* (trónraléptének) éve **dvaľan šəχtəm* (= 691). Benz.: *Terveľ*, 21 év (kb. 701—718), *Dulo*, évei *teku-čitem təviremъ*. Baz. : *Terveľ*, 21 év, *Dulo*, évei *dvan-šeχtem*.

Tektemъ, 15 év, *Dulo*, éve *kuči-tvirem*. — Pri. : **tövirem*, 2 év, *Doulo*, tr. 1. éve *täkü ǰitəm* (= 719). Benz. : . . . (a név hiányzik) . . ., 28 év, *Doulo*, évei *dvanъ šeχtem*. Baz. : *tvirem*, 28 év, *Dulo*, évei *dvan-šeχtem*.

Sevar, 5 év, *Dulo*, éve *toχaltom*. — Pri. : ***Sevar*** [= Sävär], 17 év, *Doulo*, éve *ťuχ altom* [= 721]. Benz. : *Sevarъ*, 15 év. (kb. 725—739), *Doulo*, évei *toχaltomъ*. Baz. : *Sevar*, 15 év, *Dulo*, évei *tōχ-altom*.

Kormisoš, 17 év, *Vekilъ* (< *Vouil* < *Buila*), éve *šegor tvirem*. — Pri. : *Kormisoš*, 17 év, *Vokil*, éve *šegor tvirim* (= 737). Benz. : *Kormisošъ* 17 év (kb. 739—756). Baz. *Kormisoš'*, 17 év, *Vokil*, évei *šegor tvirim*.

Sovineχ, 7 év, *Oukiľ* (< *Vouil* < *Buila*), éve *mor(in) alton*. — Pri. : *Vineχ*, 7 év. *Oukiľ*, éve *imä šegor alem* [= 754/755]. Benz. : *Vineχ*, 7 év (kb. 756—761). Baz. : *Vineχ*, 7 év, *Ukiľ*, évei *šegor-alem*.

Telecъ, 3 év, *Ougain* (< *Vogain* < *Bogaina*), éve *šegor alem*. — Pri. : *Teleč*, 3 év. *Ougain*, éve *somor alem* (= 760). Benz. : *Telec'*, 3 év (kb. 760—764). *Ougainъ*, évei *somarъ alemъ*. Baz. : *Telec'*, 3 év, *Ugain*, évei *somor altem*.

Umor, 40 nap, *Oukilъ* (= *Buila*), éve *dilom tutom*. Pri. : *Oumor*, 40 nap, *Oukil*, éve *bĭläm töütöm* (= 765). Benz. : *Oumor*, 40 nap (kb. 766), *Oukilъ*, évei *dilom tutom*. Baz. : *Umor*, 40 nap, *Ukil'*, éve *dilom tutom*.

Egyet kell értenünk Beševlievvel (Die protobulgarischen Inschriften, 323), aki úgy véli, hogy a fejedelmi lajstrom becses emléke a protobolgár történelemnek és nyelvnek, de hagyományozásában bekövetkezett csonkulásai és torzulásai miatt óvatossággal kell használni.

b) *Görög feliratok bolgár-török szórványai*

E kőbe, márványba vésett feliratok a VIII—X. századból származnak, vulgáris középgörög nyelvű szövegükben bolgár-török szavak fordulnak elő. E többségükben nem nagyon terjedelmes feliratoknak egy jó része az idők folyamán megsérült.

Az eddig előkerült feliratokat Beševliev gondos munkával összegyűjtötte és „Die protobulgarischen Inschriften" (Berlin 1963) c. munkájában közreadta. E Corpus 92 feliratot tartalmaz, ezeket kiadójuk 8 csoportba sorolta : 1. res gestae ; 2. győzelmi oszlopok feliratai ; 3. békekötésről megemlékező feliratok ; 4. katonai tárgyú feliratok (ezek egy parancsot és több különösen becses fegyverleltárt tartalmaznak) ; 5. épületfeliratok ; 6. sírfeliratok ; 7. bizonytalan tartalmú töredékek ; 8. varia et dubia.

A feliratoknak, főleg a bennük előforduló protobolgár (bolgár-török) szórványoknak terjedelmes irodalma van. Nagy figyelmet szentelt e szórványemlékeknek Gombocz Zoltán is (legutóbb : NytudÉrt. 24 : 26—7 ; közülük hét szót és két nevet részletesen meg is tárgyalt). A szórványokkal foglalkozó munkák közül ki kell emelnünk Fehér Géza, Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises : Arch. Hung. VII ; Menges, Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions : Byzantion XXI, 1951, 85—118 ; O. Pritsak, The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions : Gy. Káldy-Nagy (ed.), Turkic—Bulgarian—Hungarian Relations : Studia Turco-Hungarica V, 1981, 33—61.

Méltóságnevek, címek, rangok

bayain : τους . . . βαγαινος (57 : 14) ; *bayatur bayain* ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] (63 : 2), βαγατουρ βαγαινου (48 : 1) ; *biri bayain* βηρη βαγαινου (50 : 4) *ičirgü bayain* ητζηργου βαγαινου (50 : 1) ; *šedid* (?) *bayain* σετητ βαγαινου (49 : 1) ; *aq* (?) *bayain* νκ βαγαινου (50 : 3). A szót görög módra ragozzák (nom., gen., tb. gen.) ; variáns hiányában nem állapítható meg, hogy jelen alakjában nem tartalmaz-e szlavizmust. Elfogadható etimológiája nincs. Marquart a türk feliratokból ismert *baya*-hoz próbálta kapcsolni (így Gombocz is) ; joggal elhárították e magyarázatot. Nem kielégítő Menges (95) magyarázata sem, aki a mong. *bayan* 'gazdag' szóhoz próbálta kapcsolni. Beševliev szerint (43) viselője az alsóbb nemességhez tartozott ; e feltevés a feliratok alapján nem igazolható. Ismert előfordulásai alapján főnév, a megelőző jelzők tanúsága szerint (talán a *bayatur* kivételével) több kategóriájával számolhatunk ;

bayatur : *bayatur bayain* ὁ βαγατουρ βαγαινος (63 : 2), βαγατουρ βαγαινου (48 : 1) ; *bayatur boila qulubr* βογοτορ βοηλα κουλουβρος (67 : 5) ; *bayatur qan* βαγατουρ κανα (78 : a második oldalon). A *bogotor* írásmód szlavizmus (Beš. 39). A név azonosítása kezdettől fogva nem okozott nehézséget. A törökségből *bayatur* személynévként (*Bayatur čigši*) a VIII. századtól kezdve igazolva van.

Vö. Clauson, ED 313; Doerfer, TMEN II, 366–77; Gombocz 26. A magyarban a melléknévi jelentés nem szükségszerűen másodlagos fejlemény eredménye, lehet, hogy már az átadó nyelv ismerte ezt a funkciót. Erre enged következtetni a protobolgár feliratok tanúsága: a *bayatur* itt jelzőként szerepel kizárólag:

boila: *ὁ παλεος . . . βοηλας* (47: 4); *τοὺς βοιλαδες* (57: 13); *boila qauχan ὁ βοηλα καυχανος* (47: 27); *bayatur boila qulubr βογοτορ βοηλα κουλουβρος* (7: 5); *ičirgü boila ὁ ητζουργου βουλε* (52: 1); *qan boila qulubr τὸν καvα βοιλα χολοβρον* (14: 7); *aq* (?) *boila vκ βοηλα* (gen.) (50: 1). A cím előfordul bizánci szerzőknél is *βοηλᾶς* (és ragos alakjaiban) átírásban; vö. Moravcsik, Byzantinoturcica II², 93 4. A feliratokban is, a bizánci szerzőknél is görög ragos alakok állnak (Beš. 30), ugyanakkor bolgár-szláv változatok jelentkeznek egyes esetekben (*βουληα, βουλίας, βολεαδες, βωυλε* vö. Beš. 39–40). A szó, bizánci közvetítés nélkül, átment a szlávba: óor. БЫЛЯ 'Vornehmer, Edelmann', óbolg. *byľa*; vö. Vasmer, REW I, 158. A protobolgárban a *boila* és (utána) a *bagain* magas közigazgatási és katonai funkciót betöltő nemesi rendbe tartoztak; magának a *boila* tisztségnek különböző fokozatai voltak, ezt tükrözik a feliratok anélkül persze, hogy valamennyi árnyalatáról teljes képet nyújtanának. E méltóságnév török eredetű, türk és ujgúr rovásírásos feliratokban már megtalálható; vö. Clauson, ED 385; DTS 110. Kínai források szintén ismerik e rangot: egy ujgúr főember neve *Ku-li p'ei-lo*, egy qara-türgiš fejedelem (758–759) neve *A-to p'ei-lo*, mindkét esetben a kín. *p'ei-lo* (kkín. *buâi-la*) a *boila* címet rejti; vö. Chavannes, Documents 10:

ǰupan: *ζουπανος* (62: 3); *ǰupan tarqan ὁ ζουπαν ταρκανος* (60: 2); *tōürt oun-a pile ǰupan τωυρτ ωνα (πηλα) ζωπαν* (52: 60). Vö. még Moravcsik, i. m. II², 131–2. A feliratok méltóságneve kétségtelenül összefügg a szláv *župan* szóval; ez utóbbi eredete nincs tisztázva. Vasmer, REW I, 452–3 szerint ugyan az a szl. *župa* 'Gau' származéka; mások, mint Brückner, avar eredetűnek gondolják. „Avar" forrásként a nagyszentmiklósi kincs *ξωαπαν* alakja szerepel. Kniezsa, SzlJsz. I, 225, szerint ehhez az etimológiához szókezdő *ǰ*-t és szóbelseji *p*-t tartalmazó alakra volna szükség. Nos, a protobolgár feliratok ezt mutatják – ha helyes Beševliev és mások idézett olvasata. Ez esetben a *župa* (ugyancsak Kniezsa szerint) elvonás lenne a *župan*-ból. Az ugyanitt említett török (valójában perzsa) *čoban* 'pásztor' nem kapcsolható sem a török, sem a szláv szóhoz. Bármennyire vonzó Vasmer etimológiája, nehezen illik a szláv *župan* a protobolgár méltóságnevek közé. Clauson, ED 397–8 szerint a tör. *čupan* 'minor official, village headman', Kāšγ. *čupan* 'the assistant to a village headman', legrégibb előfordulását éppen a protobolgár feliratok szolgáltatnák. Ez is csak feltevés, valójában a tör. *čupan* méltóságnév megtalálható már a kínai forrásokban: a nyugati türkök tíz törzse közül az ötödik és a tizedik főnöke a *čupan čor* címet viselte. Ez utóbbihoz csatolható egy 645-re datált értesítés ugyanerről a törzsről; vö. Chavannes, Documents, függelék 12. A *čōpan* 'Hirt' szóról vö. Doerfer, TMEN III, 108–10; a m. *ispán*-ról, TESz. II, 239;

qan: *qan-a šübigi* (?) *καvα συβιγι* (56: 1; 60: 1; 63: 1; 64: 1); *καν(ν)α συβιγι* (55: 1, 30; 57: 1; 58: 1; 59: 1); *κανε* (53: 3); *κανε συβυγυ* (57: 1); *bayatur qan βαγατουρ καvα* (78: a másik oldalon); *qan boila qulabr τὸν καvα βοιλα χολοβρον* (14: 7). Korábban a fentebb közölt adatok egy részében az egybeírt kettős méltóságnevek első elemeként *qanas*-t tartották számon, így Gombocz (26) és Moravcsik (II², 148); Beš. mutatta ki a helyes elválasztás módját. A cím végén szereplő *-a* és *-e* magánhangzó török ragot képviselne (szerepe azonban nem teljesen világos). A protobolgár hierarchiában a *qan* nem képviselte a legfőbb úr hatalmát (vö. Beš. 43, 71). A *qan*-t a török régiségben megkülönböztették a legfőbb, független uralkodó címétől, a *qayan*-tól. Ez utóbbiról vö. Clauson, ED 630; Doerfer, TMEN III, 141–79 (a cím monografikus feldolgozása);

qauχan: *ὁ καυχανος* (14: 8; 57: 6); *ὁ καυχα[ο χα]νος* (13: 10); *[κ]αυχαν[ος]* (8: 1); *τὸν καυχανον* (13: 6; 14: 4); *τὸν καυχανων* (57: 20); *boila qauχan βοηλα καυχανος* (47: 27). Gombocz (26) kérdőjel kíséretében összekapcsolta ezt a címet az avar *qapqan* (Capcanus princeps Hunorum) adatával, valamint *qapγan qayan*-nal, Eltereš utódjának a méltóságnevével. Nem fér kétség ahhoz, hogy a protobolgár cím török előzményre megy vissza. Gombocz ötlete nem védhetetlen. Az avar cím alacsonyabb, mint a *qayan* (ezért is kérik a régi cím visszaállítását). A türk méltóságnév nem név, mint korábban gondolták, de „uralkodói cím" („regal name"), melyet *Bögü qayan* viselt (vö. Tekin, Grammar, 341). Az avar, a protobolgár és a türk nyelv fonetizmusa túlságosan különböző (részben nem kielégítően ismert) ahhoz, hogy a megszokott normák szerint próbáljuk eltérésüket vagy egybetartozásukat igazolni. Másképpen D. Sinor, Qapqan: JRAS 1954, 174–84;

qulavr: *ὁ κολοβρος* (64: 2); *ičürgü qulavr* [*ὁ ι*]*ζουργου κολοβρος* (67: 7); *qan boila qulavr τὸν καvα βοιλα κολοβρον* (14: 7); *bayatur boila quluvr βογοτος βοηλα κουλουβρος* (67: 5). A cím helyesírásában (és fonetizmusában) grecizmus és szlavizmus található. Gombocz *kulabur* v. *kulavur*-nak olvassa e méltóságnevet, melyet régóta a köztör. *qulabuz, qulayuz* szóval szokás egybevetni. Ez utóbbi legrégibb előfordulását Ibn Faḍlānnál vélik felfedezni, ahol azt olvassuk, hogy J̌urǰāniyá-t elhagyva kalauzt vittek magukkal, akit [qlws]-nak neveznek (Togan, IF 17: § 17). A szó története a török régiségben Kāšγarival kezdődik, a csagatájon keresztül a kipcsak nyelvekben, valamint egy sor mai török nyelvben megtalálható. Vö. Clauson, ED 617; Doerfer, TMEN III, 1504. Vö. még: m. *kalóz* és *kalauz*. Doerfer kételkedik a protobolgár szó idetartozásában: az azonosítás mellett van Gombocz, Fehér, Menges, Pritsak, Beševliev; vö. Moravcsik, i. m. II², 162;

setit v. *šedid*: *setit* (*šedid*) *bayain . . . βαγαινου* (49: 1). Beš. (232–3) *setit*-nek olvassa, magyarázatát meg sem kísérli. Pri. (35) *šedid*-et olvas és bátran a

šadapït méltóságnévhez kapcsolja, amely különben maga is magyarázatra szorul. Annyi bizonyos, hogy a kétes olvasatú szó, amely méltóságnevek kategóriájába is tartozhat, a protobolgár *bayain* jelzője. A türk *šadapït* címről l. CLAUSON, ED 867;

tarqan: önállóan nem fordul elő a feliratokban, csak összetett cím második tagjaként. Látszólagos kivétel a sérült 65. felirat (2. sor), ahol . . . [ταρ]χανος olvasható. Egyéb előfordulásai: *ǰira tarqan ζηρα ταρχανος* (59 : 2); *ǰupan tarqan ὁ ζουπαν ταρχανος* (60 : 2); *ulγu tarqan ουλγου ταρχανου* (gen.) (46 : 4). E szóban is megtalálhatók a szokásos grecizmusok és szlavizmusok. Ugyanebben a formában (ταρχανος) ismeretes türk címként is; vö. MORAVCSIK, i. m. II,[2] 299.

Közszók

alqač: *αλχαçι*. Ez is, mint a közszavak jó része, egy fegyverleltáros feliratban fordul elő (BEŠ. 52); vö. VENEDIKOV, Trois inscriptions protobulgares: Rasкopki IV, 1950, 167—77; DENY, Une inscription en langue protobulgare: Revue des Études Byz. V, 1947, 235 köv. Ezekben a protobolgár feliratokban található szavak eddig csak kalandos megfejtési kísérletekhez vezettek. Ilyen az *alqasi*-nak olvasott szó, melyet az utána következő *küpe* jelzőjének gondoltak, ezt VENEDIKOV—BEŠEVLIEVvel egyetértésben — a csuv. *alqa* 'fülbevaló', tat. *alkalï*, *alkasïman* 'gyűrűszerű' szavakkal magyaráz. PRITSAK igényesebb, olyan alakból indul ki — feltevésként —, amilyennek egy csuvasos nyelvben az adott esetben lenni kellene: **alqač* 'helmet' (47). E csillagos protobolgár szó köztörök megfelelője volna az oszm. *ašuq* 'iron helmet'; ez utóbbi köztör. megfelelői: CLAUSON, ED 977, s. v. *yošuq*. A csuv. *alka* (bask. *alqa*) arab jövevényszó: *ḫalqa* 'fülbevaló, gyűrű'; vö. EGOROV, Ét. slov. 24; ar. *ḫalqa* 'anneau d'une cotte de maille; cotte de mailles; etc.' (BIBERSTEIN KAZIMIRSKI I, 482);

biri, ebben a kifejezésben: *biri bayain βηρη βαγαινου* (50 : 4). VENEDIKOV három leltárfeliratából való. Csak annyi bizonyos, hogy a *bayain* méltóság(név) közelebbi meghatározására szolgáló jelzővel állunk szemben. Kielégítő magyarázata nincs. VENEDIKOV habozik a *bōri* 'farkas' és az oszm. „*birkit, beriklik*", pontosabban *berkit-* 'to render solid or firm, strengthen' között. BEŠEVLIEV a *bōri* magyarázat felé hajlik. PRITSAK ezúttal is bátran újít, magyarázata feltevés jellegű, a lehetőségek határán belül. Abból indul ki, hogy a *bayain* kategóriájában szerepet játszhatott a világtájak szerinti tagolódás. Az orhoni feliratokra támaszkodva *berü* 'dél', *bergerü* 'southwards' (CLAUSON, ED 364) adatok alapján protobolgár **beri* alakot tesz fel, és a *biri bayain* a déli területek *bayain*-ját jelentené;

ičirgü, csak összetett címek első tagjaként ismeretes: *ičirgü bayain ιτζιργου βαγαινου* (50 : 1); *ičirgü boila ητζηργων βουλε* (52 : 1); *ὁ ητζουργου βουηλα* (47 : 15); *ičirgü qulavr ὁ ιζουργου κολοβρος* (64 : 2). A szokásos grecizmusokat és szlavizmusokat lefejtve, e szórvány ama kevesek közé tartozik, melyek

azonosítása biztosítottnak tekinthető; a kérdés mindössze az, hogy a protobolgárban *ičirgü* vagy *ičirgi* alakot kell-e feltennünk. Értelmezését bizánci glossza biztosítja, mely megemlíti, hogy a *boila* tisztségviselőknek két kategóriája van: *ἔσω* és *ἔξω*, azaz 'belső' és 'külső'. Nyelvileg a protobolgár *ičirgü* v. *ičirgi* a köztör. *ičräki* 'situated within', 'belonging to the royal court' (CLAUSON, ED 31): a türk feliratokban *ičräki* 'that which is in; private, belonging to the court' (TEKIN, Grammar 333). A 'belső, udvari *boila*' stb. kérdése a protobolgárban történeti kérdés, erről l. DUJČEV, Les boljar dits intérieurs et extérieurs de la Bulgarie médiévale: AOH III, 1953, 167—78; BEŠEVLIEV, What was the title *ιτζιργου βοιλας* in the Protobulgarian Inscriptions?: Byzantinoslavica XVI, 1955, 120 köv. Vö. még MORAVCSIK, i. m. II,[2] 133;

ǰidgü (?), *ζητκω* (50 : 3; 52 : 1). VENEDIKOV először tulajdonnévnek nézte, majd, bizonytalanul, igei névszót keresett benne. PRITSAK (39) a középgör. *ἐξουσία* protobolgár megfelelőjének tartotta, és egybevetette vele a köztör. *yüd-* 'to carry' (CLAUSON, ED 885) *-gü* képzős származékát, és 'load, burden; responsability'-nak értelmezte. Az első szótagban megfigyelhető *ü* > *i* változásra kifogástalan példákat hozott, ám a feltett *ǰidgü* (< *ǰüdgü*) *d*-jének változatlan megmaradását nem tudta igazolni, márpedig ez *ädgü*-féle eset lévén, a *d* csak igen régi csuvasos (ócsuvasos) állapotban marad változatlan. Hogy a dunai protobolgár is ebbe a kategóriába tartozott volna, egyelőre bizonyításra szorul;

ǰira, összetétel első tagjaként: *ǰi[ra] omir ζη[ρα] ομηρου* (50 : 2); *ǰira tarqan ζερα ταρχανος* (59 : 2). Tudomásom szerint korábban nem történt kísérlet a megfejtésére (vö. BEŠ. 286). PRITSAK (56) itt is nem kevés leleménnyel égtáj szerinti eligazítást keresett, és a protobolgár **ǰiri* szót egybevetette a rovásírásos feliratokból ismert *yir* 'north' (CLAUSON, ED 954) adattal. Az ötlet megnyerő, bizonyítására további adatok szükségeltetnek;

küpe κουπε (52 : 3, 4, 8); *küpesi κουπεσι* (53 : 6). Korábban a biztos szórványok közé tartozott. Egybevetették vele: türk *küpä* 'a small metall ring', *küpä yarïq* 'an iron coat of mail' (CLAUSON, ED 687); középmong. *kühe* PRITSAK (39—41) a régi helyett új megoldást javasol. Minthogy a *küp, küpisi* (szerinte *köpe, köpesi*) után mindig szám következik, a protobolgár szót *ἑμοῦ* 'együtt, összesen' fordításának tekinti, és a tör. *köp* 'abundant, luxurious', 'much, a great deal, many' szóhoz csatolja. A szellemes ötletnek gyengéje, hogy nem veszi figyelembe a szó előtt álló adatokat;

tōürt oun-a pil-e ǰupan τωυρτ ουνα (πηλε) ζωπαν (52 : 6). A kifejezés az 52. feliratból származik, amely egész sor problematikus protobolgár szórványt tartalmaz. Magyarázatával VENEDIKOVon kívül megpróbálkozott DENY is (ALTHEIMet nem is említve), de kielégítő magyarázat az eddigi kísérletekből nem született. PRITSAK szellemes, de szintén nem meggyőző magyarázata szerint 'négy tizes egység feje a *ǰupan*'; a kommentár nem nélkülözi a szükséges csuvasizmusokat: *tōürt* a. m. köztör. *tört* 'négy'; *oun* a. m. köztör. *ōn* 'tíz'; *pil* a. m. köztör. *baš* 'fő, főnök'. Az 52. felirat többi szórványa hasonló

kétségeket ébreszt, jelen áttekintésben részleteibe menni nem szolgál — ez idő szerint — megfelelő tanulsággal; elegendő utalnunk Bešević és Pritsak említett munkáira. Meg kell jegyeznünk, hogy az 52-es feliratot, amely preslavi felirat címen ismeretes, Benzing (Fundamenta I, 690—1) közzétette Deny és Altheim fordításának kíséretében.

c) *A bolgár-szláv bolgár-török jövevényszavai*

Számuk nem nagy, de mindegyikhez valamilyen érdekes probléma fűződik; az egyházi csatornán más szláv nyelvekbe is utat találtak:

dochtorъ 'Kopfkissen; *προσκεφαλαιον*', óor. *dochtor*. Forrása bolgár-török **ďoγdor* (Vasmer), **ǰoγdar* (Gombocz). Ez utóbbi látszik a helyes kiindulópontnak. A *ǰ-* > *d-* szlavizmusnak látszik, *ď* fokon keresztül vagy a nélkül; hasonló jelenség figyelhető meg a *Dulo* < *ǰula*, *dilom* < *ǰilom* (a szóvégi *m* másodlagos fejlődés a második szótag labiális magánhangzójának a hatására). A feltett török alak megvan a csuvasban *šĭtar*, *šătar* 'párna, hosszú párna két személynek'; a vele egybevetett köztör. *yastuq* 'something propped up; pillow' (Clauson, ED 974) nem tartozik ide (Egorov, Êt. slov. 226). Mikkola (i. m. 11—2) a szláv szót, Ramstedt közlése nyomán, a mong. *ǰoγdar* 'ein Bündel Kameelhaar zur Ausstopfung eines Kissens' adathoz kapcsolja, megjegyezvén, hogy ennek a törökség többi ágában nincs folytatása. A mong. *ǰoγdar* 'touffe de poil sur le poitrail du chameau; crinière du lion' (Kow. III, 240; Less. 1067); megfelelői a kalmükben, ordoszban, halhában. Mongolból való tuv. *čogdur* (TRS 537), kirg. *ǰoγdor* (KRS 1940, 180). A mongol adatokat a törökből magyarázza Clauson (ED 899), Kāšγ. *yoγdu* 'die langen Barthaare des Kamels' (Brock. 92 és DTS 270). Nehezen magyarázható a mellette, nyelvjárási jelzés nélkül említett *yoγru* alak (puszta elírás?); ezzel szemben szabályos az oguz és kipcsak *ǰoγdu* változat (Brock. 61 és DTS 642). A szláv szónak ezt a magyarázatát fogadja el Vasmer, REW I, 365—6, elhárítva Berneker eltérő értelmezését. Vö. még Gombocz, i. m. 27; NyK. XLIX, 251—2 és MNyTK I, 263—4;

kapь '*εἴδωλον, εἰκών*', ebből eszl., óbolg. *kapište*, or капище 'Götzentempel'. Megfelelői közé tartozik a csuvasos törökből kölcsönzött m. *kép* is; ez utóbbit a török stb. alakokkal együtt részletesen elemeztük fentebb. Ehhez csak azt fűzzük hozzá, hogy Vasmer, REW I, 522 szintén a protobolgárból magyarázza a szláv adatokat. Vö. még Gombocz, i. m. 27;

kovъčegъ '*κιβωτός, θήκη*', óbolg., óor., a keleti szláv az eszl.-ból; or. ковчег 'Arche, Kasten, Koffer mit Eisenbeschlag, Bundeslade'. Vasmer, REW I, 586 „keleti eredetűnek" tartja a szót, s a tör. *qoburčaq* stb. megfelelőivel kapcsolja össze, és elhárítja a korábbi magyarázatokat. Valójában itt is protobolgár eredetről kell beszélni, így értelmezi a szót Gombocz is (i. m. 27). Vö. még m. *koporsó*:

A *chorogy* 'Fahne' és **moren* 'Pferd' állítólagos protobolgár, ill. mongol eredetéről vö. Ligeti: NyK. XLIX, 252—6.

12. *A kazárok nyelve*

Összefüggő kazár nyelvemlék nem maradt fenn, ezúttal is szórványemlékekre vagyunk utalva, s azok segítségével kell megkísérelnünk a kazár nyelv helyének meghatározását. Fő forrásainkat bizánci, mohamedán feljegyzések képezik. Anyagunk méltóságnevekből, címekből és tulajdonnevekből (személyek, lakott helyek, erődítések, folyók stb.) áll: ezeket csak módjával lehet megszólaltatni; vagy elemezhetetlenek nyelvileg, vagy a török régiség uniformisát viselik, olykor azonban egy-egy jellemző hangtani sajátság kezünkbe adja a megfejtés kulcsát.

Az anyaggyűjtés fáradtságos, gyakran meddő munkáját megkíméli P. Golden érdemes könyve: Khazar Studies, A Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars I—II: BOH XXV, 1980. Ez a jeles mű alább tárgyalandó szórványemlékeink jelentős részét már tartalmazza, az egyes adatok értelmezésében az övétől eltérő véleményért magam vagyok felelős.

a) *Helynevek*

Šarkel — a sort az erődítménynévvel kezdjük, melyet Petronas bizánci mester emberek segítségével épített 838-ban a kazár kagán kérésére a Don bal partján. Neve *Σάρκελ* a bizánci források szerint (Konst. Porph., DAI 182: 22—4; Theophanes Cont. 122: 21—2; Io. Skylitzes 129: 22): vö. Moravcsik, i. m. II², 268—9. A kazár nevet bizánci értelmező glossza kíséri: a DAI szerint jelentése *ἄσπρον ὁσπίτιον*, Theophanes szerint pedig *λευκὸν οἴκημα*: mind a kettő jelentése 'fehér ház'.

A görög átírás egyaránt megengedi a *Sarkel* és *Šarkel* olvasatot, József héber írásos levelének változata inkább a *Šarkel* alakot támogatja (Kokovcev 102; Firkovič adatait mellőzhetjük). A szókezdő *š* olvasatot mindennél jobban biztosítja a szó jelentése: e török szónak ugyanis csak a csuvasos, *š*-t tartalmazó alakja értelmezhető 'fehér'-nek. Végső soron a *Šarkel* név három csuvasos kritériumot tartalmaz: a szókezdő *š*-t, a 'fehér' jelentést és csak a csuvashoz köthető *kil* 'ház' szót. A kazár szórvány értékét növeli, hogy két közszót tartalmaz, melyek csuvasos jellege kétségbevonhatatlan.

A név második elemével többen foglalkoztak. Meg kell állapítani, hogy a *kil* 'ház', ebben az alakban, ebben a jelentésben csak a csuvasból és a kazárból igazolható. A csuvasos szókészletnek ez a sajátos eleme nyilván idegen eredetű. Räsänen finnugorból eredezteti a csuvas szót, melyet egybevet a következő adatokkal: finn *kylä* 'Dorf; Nachbarhaus; Besuch', vog. *kül* 'Haus' (Studia Or. XVIII, 2: 5). A tungúz adatokkal (*gülę* 'Hütte', *dülęšęg* 'Dorf') tágított mezőny nem visz közelebb a kazár szó eredetének tisztázásához. A szó történetéhez, elterjedéséhez azonban érdemes odafigyelni a Munkácsi által felvetett kaukázusi kapcsolatokra (KSz. VI, 184). Iráni eredetét ketten is védelmükbe

vették: Czeglédy: MNy. XLVIII, 1952, 79–86 és XLIX, 175–8; Harmatta: MNy. XLIX, 178–83. A magyarázat megnyerő, történetileg azonban csak akkor lesz értékesíthető, ha a csuvasos típusú nyelvek (bolgár és kazár) iráni elemeit sikerül csokorba kötni, ehhez egyelőre csak a csuvason keresztül tudunk, úgy ahogy, hozzáférni. A köztörök nyelvek iráni elemei ezúttal nem visznek közelebb e kérdés tisztázásához.

A törökségen belül csak az oszmán-törökből mutatható ki ugyanez a szó *gil* alakban; az összefüggés azonban nem közvetlen a csuvas–kazár alakkal, helyes értelmezéséhez figyelembe kell venni a mai oszmán-török IX. századi oguzoknak (vagy azok elődeinek) iráni kapcsolatait. Az oszm. *gil*-ről l. Samojlovič: Jafetičeskij sbornik III, 99–102; érdemes kiegészítése Czeglédy fenti dolgozatához.

Az összetétel első tagja a török szókészlet jól ismert elemei közé tartozik. Főbb megfelelői ezek: csuv. *šura* '1. fehér, világos; 2. ősz (haj); **3.** tiszta; hályog', *šar iltăn* 'platina' (Sir. 568–9; Egorov, Êt. slov. 339); a csuv. *sară, sar* 'sárga' (i. m. 315 és 179) jövevényszó a tatárból. Tatárból (esetleg csuvasból) való: cser. *sàrə* 'Gelbe', *sar* 'blassgelb, fahl'; *šara* 'lichtbraun (régebbi kölcsönzés)' (Räsänen, TatLT 59). Köztörök megfelelői: türk, ujg. *sarïγ*, türk *sarïγ altun ürüng kümüš* 'sárga arany, fehér ezüst'; ujg. *sarïγ munga* 'yellow *mungo* beans' (> mong. *sariγ munga*, Indices IV, 253); Kāšγ., QB *sarïγ* 'sárga'; hor. *sarïγ, sarï* 'sárga; fakó, halvány' (Faz. II, 264–5); Tefs. *sarïγ, saru* (Bor. 262); csag. *sarïγ, sarïq, sarï* 'jaune' (PdC 335); IM *sarïγ* (Bat. 58); oszm. *sarı* 'yellow; fair-haired; pale; haggard; yellow colour'; az. *sarï*, afš. *sārə* (Lig.), gag. *sarï*; tkm. *sārï*, haladzs *sâraġ* 'yellow' (Doerfer, Khalaj Mat. 302); kún CC *sarï* 'gelb; Galle'; kip. LN, Idr., Tuh., Qaw. *sarï*, kip. Dur. *sarï, saru*; örm.-kip. *sarï* 'jaune'; kar. T *sarï*: *sarï-ʒav* '(gelbes Fett) Butter', kar. L *sarï* 'Eigelb; gelb'; nog., kmk., krcs.-blk., kkalp. *sarï*, bar. *sarï* 'sárga' (Radl., Proben IV, 11); tölösz *sarï* (Radl., Proben I, 239); karat.-mord. *sarę* 'gelb' (JSFOu. XXI, 1: 27); özb. *sarïq* 'sárga' (URS 356); özb. Q, Qat. *sarâ* 'jaune' (Lig.); kirg. *sarï*; kzk. *sarï* 'yellow; pale; light bay (of horses)' (Shnit. 168); s. ujg. *sarïγ* 'sárga' (Mal. 100); szal. *sarï, sarâ, sar* 'jaune' (Kak. 189); turki *sarïq* (Wu-t'i II, 3199), *sarïγ, särïq, säyïγ, sïyïγ* 'yellow, pale, ashamed' (Jar. 267); mai ujg. *sarïγ, särïq* (URS 495); szag., kojb., kacsa, küer. *sarïġ* 'gelb' (Radl. IV, 322); alt., hak. *sarïγ*. Vö. Clauson, ED 848; Doerfer, TMEN IV, 220–1; Joki: MSFOu. 103: 261–2; Räsänen, Etym. Wb. 403–4.

A szó megvan a mongolban is: középmong. MTT *šira* 'gelb', *šira altan* 'sárarany' (Haen. 141); Hy *šira tosun* 'beurre' (Most. 97); Čy *šira* 'jaune' (A 27a, n° 530); LN *šira* 'jaune'; MA *šira*; mog. *širā, širâ* (AOH XVI, 173); ir. mong. *sira*; kalm. *šarᵅ*; ord. *šara*; hal. *šar*; bur. *šara*. Továbbá: középmong. MTT *širqa* 'gesprenkelt, meliert', *širga aqta* 'Grauschimmel'; MA *širγa* 'isabelle (cheval)'; ir. mong. *sirγa* 'isabelle, jaune pâle'; ir. kalm. *šarγa, šaraγ*; kalm. *šarγⁿ* 'gelblich, isabellfarbig, hellgelb', nyj. *šarγa, šaraγ*: ord. *šargı*: 'couleur isabelle (robe de cheval); paille (couleur)'; hal., bur. *šarga*; haz. Dzs., Dz., T *širγa* 'jaune claire' (Lig.); afg. *širγa* 'cheval étoilé sur le front'. Mongolból: ma. *sira* 'gelb', *sirγa* 'Rehbock; rotes Pferd' (Hau. 802, 805).

A csuvasos típusú szókezdő *š-* a rákövetkező hosszú magánhangzóból (*ă*) fejlődött diftongus (*ĭa*) első elemének a hatására jött létre; vö. Ligeti: Journ. As. 1938, 195. A mongol szóban, melynek ide tartozásában indokolatlanul kételkedik Doerfer, a *si* > *ši* másodlagos fejlemény; az első szótag *i* magánhangzója hosszú *ī* lehetett, mint a köztör. *tāš* 'kő' > csuv. *čul* < *čāl* < **tial* és a mong. *čila-γun* 'kő' < **tila-βun* esetében. Felmerül annak a lehetősége, hogy a tör.-mong. szó **sār* alakra nyúlik vissza, s a köztör. *-γ* képzős származék, a mong. *-a* pedig nem képző, de megőrzött (esetleg másodlagos) tőséghangzó.

Jelentéstani szempontból egyedül a csuvas-kazár (nyilván bolgár-török is) mutat rendhagyó fejlődést. Érdekes módon e színnév más tekintetben is „szabálytalan" a törökben. A régi török nyelvek ebben az értelemben a *(y)ürüng* szót használták (Clauson, ED 233), amelyet a XI. századtól kezdve az oguz eredetű, korábban lószín-nevet jelentő *aq* váltott fel. A kazár-bolgár 'sárga' jelentésű szó nem ismeretes, ennek a színárnyalatnak a kifejezésére aránylag későn került a csuvasba a tatár *sarï* (> *sară*).

A magyarban e színnévvel kapcsolatban mindkét török probléma jelentkezik. A csuvasos *š* ugyan egyértelműen csuvasos eredetre utal, de az átvett formaként feltett **šarï* tőséghangzója nem igazolható, mint ahogy a kazárban is *šar*-nak hangzott a szó, tőséghangzó nélkül. A m. *sárog, sárga* változatokat a köztör. *sarïγ*-gal rímelő **šarïγ*-ra szoktuk visszavezetni. Tekintetbe véve a török szó történetét, érdemes mérlegelnünk a TESz. magyarázatát, amely a *sárga* és *sárog* szavakban hajlandó a *sár* 'sárga' szavunk magyar fejleményét látni. Jelentéstani szempontból nem szükségszerű a 'sárga' jelentést az átadó törökben keresni. Könnyen meglehet, hogy ez is magyar fejlemény, hiszen a *fehér* szín kifejezésére ősi fgr. szavunk volt, s az szilárdan tartotta pozícióját.

Qara šu 'fekete víz', *Χαραασιον*, IX–X. századi adat. Folyó a Krím félszigeten, melyet a Notitiae Episcopatum ismeretlen scholiastája jegyzett fel, és a víznevet *μαῦρον νερόν* 'fekete víz' glosszával értelmezte. Vö. Moravcsik, i. m. II², 340. Moravcsik a nevet *Qarasu*-nak olvassa. Magam rámutattam (AOH X, 306–7), hogy figyelembe véve a görög átírás *iótá*ját a folyónevet inkább *Qarašu*-nak olvasnám, azzal, hogy a név első tagját *Xara*-nak is lehet értelmezni, legalábbis a görög átírás szabályai szerint.

Ezúttal is két török köszóval állunk szemben, mely több oknál fogva kazár nyelvűnek tekintendő. Ez utóbbi meggondolás alapján a *Qara* olvasat látszik valószínűnek. A 'víz' jelentésű kazár szót pedig *šu*-nak olvasnám, mert a bizánci átírások gyakorlata szerint a magánhangzó előtti *š*-t *σι* szótaggal szokás átírni: *Ἀκσιαρη Aqšări* (Moravcsik, i. m. 60; élő kiejtés rögzítése szemben a „klasszikus" *Aq-šähir*-rel), *σιαραπτάρ šarabdar* (i. m. 274; *šarabdār* 'Mund-

schenk'), *πέγσιαρη Bägšäri* (XV. századi kisázsiai város; Moravcsik i. m. II², szerint *Bägšähri*), *Σιαχήν Šaχin* (i. m. 274: *Šähin*), *Σιαχρούχ Šaχruχ* (uo.: *Šähruχ*). Halasi Kun Tibor Gennadios görög betűs török hitvallásában is talál hasonló példákat, ezek kapcsán utal arra, hogy a *sigma* az *ióta* előtt az egész újgörög (részben már középgörög) területen *š-féle* hanggá változott (KCsA. I. kieg. köt. 153).

A kazár *šu* mellett szól, hogy a csuvas máig ismeri a *šïv* 'víz' mellett a *šu* alakot is, mégpedig nemcsak Ašmarin (XVII, 205), de a köznapi Sirotkin szerint is.

A Róna-Tas által javasolt (AOH XXX, 167) *šiu* olvasatot nem tudnám védeni, mert a kazár-bolgár szóban ebben az időben bilabiális spiránst várnánk, nem pedig *u*-ra végződő, emelkedő diftongust. A baskír *hïu*-nak pedig egyébként nincs köze a csuvas alakhoz, aránylag kései fejlemény egy korábbi *suβ*-ból; hasonló esetek (itt, köztör. *γ*-n keresztül, szintén másodlagos fejlődéssel van dolgunk): bask. *hïu* 'víz' < *suβ*, *tïu* 'zászló' < *tuγ*, *tïu-* 'születik' < *tuγ* (< *toγ-*), *hïuïq* 'fagy; hideg' < *suγïq* (Käšγ. *soγïq*), *bïu-* 'gátat emel; elzár' < *buγ-* (< *boγ-*), *yïuan* 'kövér' < *yuγan* (< *yoγan*) stb.;

Sarïγšïn — Ibn Rusta [S'rˁšn] és Gardēzī [S'rġšn] biztosítják e kazár városnak ezt a már Németh Gyula (HonfKial. 212) által is követett olvasatát a korábbi, Marquarttól származó, Gombocztól megismételt *Sariγšār* emendációval szemben. Az arab források e nevet *at-Baiḍā* 'Fehér (város)'-nak értelmezték. Már Pelliot rámutatott arra (Horde d'Or 214–5), hogy ez az értelmezés a város csuvasos-kazár jellegű nevére enged következtetni. Ezt az érvelést magam is elfogadtam, s utaltam arra, hogy a benne található *-šïn* (valamint a vele összetartozó *-čïn*) a ritka denominális képzők közé tartozik, és színnevekben bukkan fel (vö. még Clauson, Studies 149); a mongolban ezzel szemben jól ismeretes *-γčin*, *-gčin* alakban. Vö. MNy. LXXII, 15 és MNyTK I, 303; vö. még oszm. *sarïšïn* 'blond, schön von Äussern' (Radl. IV, 326). Megjegyzendő, hogy a kazár alak *Sarïγčïn*-nak is értelmezhető, mert a harmadik szótagban az arab gráfia *č* jelölésére is szolgálhat;

Ätil — a kazár főváros és a Volga neve; a körülöttük zajló problémákat illetőleg Golden idézett művére utalunk (I, 225–9). Nyilván folyónévi funkciója a régibb, etimológiája ismeretlen, s aligha kazár (vagy más csuvasos jellegű) eredetire nyúlik vissza, terjesztésében azonban a kazároknak nyilvánvaló szerepük volt.

Volga neveként legrégebben bizánci forrásokban jelentkezik, mégpedig Theophylaktos Symmokattésnél (VII. század első fele) *Til* alakban, melyről azt is olvashatjuk, hogy a türkök „Feketé"-nek nevezik (*Τίλ ποταμός, ὃν Μέλανα Τοὺρκοις ἀποκαλεῖν ‹ἔθος›*). A már említett püspökségi jegyzékben *Astel* néven találjuk meg mint Kazária folyóját (*Ἀστήλ ὁ ποταμὸς τῆς Χαζαρίας*). A DAI (37. fej.) az *Atel*-t és a *Yeiχ*-et (*Ἀτήλ* és *Γεήχ*) a besenyők két folyójaként említi. Vö. Moravcsik, i. m. II², 78.

A IX–X. századi mohamedán források általában ['tl] gráfiát tartalmaznak, ezt kiadóik *Atil* és *Ātil* formában írják át. Érdemes figyelembe venni Togan megjegyzését (IF 173–4), amely szerint az *Itil*, *Idil* átírást a kazáni orientalisták, elsősorban Frähn terjesztették el. Az *Itil* (*Idil*) átírás a kazáni tatár kiejtést tükrözi, amely különben szintén *Ätil*-re megy vissza. Újabb zavart támasztott Ibn Faḍlān meshedi kézirata, amely Yāqūt ['tl] gráfiájával szemben آتل *Ātil* gráfiát tartalmaz, csakúgy mint Ḥudūd kézirata. Kāšγarī ['ᵃtγl] írásmódja világosan *Ätil* olvasatot takar; ezt Brockelmann hol *Ītil*-nak, hol *Itil*-nek írja át (244); mindkét olvasat téves. Helyesen *Ätil*-nek olvassa Atalay török fordításában (I, 30: 12; 75: 3; 73: 8) és *Endeks*ében (838, 841).

A név hagyományozása folyamatos. Megjelenik Rašīdu-'d-Dīnnál mint ['tl], melyet Verchovskij a kazáni hagyományt követve *Itil*-nek olvas (RD II, 237); Boyle (The Successors of Genghis Khan, 155) helyesen *Ätil*-nek írja át. Juvaininál szintén *Etil* (= *Ätil*) található (Boyle II, 738). Benedictus Polonusnál *Ethil*, Rubruknál *Ethilia* és *Etilia* az alakja (Wyngaert I, 136 és 195). Az arab források *Ātil* írásmódja alapján többen a névnek veláris alakú változatára következtettek, így Pelliot is (Notes on Marco Polo I, 523). E rendhagyó, tévedésből született gráfiára nem szabad hangtani megállapításokat építeni. A XIII. századi MTT-ben az Urál folyó nevével párhuzamosan jelenik meg mint *Adil Jayaq* (Monumenta I, 243; az *Adil* hibás kínai átírás *Edil* v. *Etil* helyett); egy másik passzusban *Eǰil Jayaq* olvasható (Monumenta I, 247). A név máig megtalálható a kalmükben: ir. kalm. *Iǰil müren* 'Volga' (Pozdn. 27), kalm. *idžl̥* 'die Wolga', *i. zāg̣* 'die Wolga und der Uralfluss' (Ramst. 205).

E folyónév a mai török nyelveknek meglehetősen szűk körére korlátozódik: tat. *Idil* 'ein grosser Strom, besonders die Wolga', *Aq Idil* 'der Fluss Kama und ihr Nebenfluss die Bjelaja', *Qara Idil* 'die Wolga', *Uqa Idil* 'der Fluss Oka' (Radl. I, 1509); kzk. *Edil* 'die Wolga' (Radl. I, 857); tel. *Ädäl* 'ein Fluss (Wolga)' (Radl. I, 850); bask. *Iδel* 'Volga', *Agiδel* 'Bjelaja', *Qariδel* 'Ufimka' (BRS 739, 740); csuv. *Ätăl* 'Rha, fluvii nomen; Volga', *Xara Ätăl* 'Rha niger, nom. fluminis quod in carminibus invenitur, *Šura Ätăl*, *Šur Ätăl*, *Šor Ätăl* 'Cama fluvius; alii vero eodem nomine amnem illum, in Camam influentem, designant, qui Russice B e l a j a appellatur' (Ašm. III, 111 köv.). A csuv. *Ätăl* (pontosabban *aᴅəl*) szabályos köztörök megfelelője *Ätil*; köztör. *ä* > csuv. *a*, vö. Poppe: KCsA. II, 67–9 és Benzing; Fundamenta I, 706.

Figyelemre méltó, hogy a Volga 'Fekete' jelzője, amely először Theophylaktos Symmokattésnél olvasható, megvan a csagatájban, a kazáni tatárban, a baskírban, sőt a csuvasban is.

Az *Ädil* folyónév a törökség legnyugatibb területein tűnik fel, meglehetősen korán. Közszói funkcióban mindössze három nyelvben fordul elő: tat. *idel* 'folyó' (TRS 161), bask. *iδel* 'nagy folyó' (BRS 197) és csag. *ädil* 'der Strom, der Fluss', *ädilčä* 'ein kleiner Fluss, Flüsschen', *ädilčik* 'ua.' (Radl. I, 857). A csaga-

táj hagyományt nem folytatja élő nyelvi használat. Ez annyit jelent, hogy közszói jelentése az idézett nyelvekben másodlagos lehet; jelentéstani párhuzama tehát *Duna* > *duna* és nem *don* > *Don*.

A kazár közvetítésnek alighanem szerepe volt abban, hogy az *Ätil*, mely eredetileg a Volga neve, nyugatibb folyókra is átterjedt. Közülük a legfontosabb a *Doné*, igaz, ebben szerepe lehetett annak is, hogy a középkorban a két folyót egynek tekintették, melynek két torkolata van. Kétségtelen, hogy krónikáink *Etul id est Don* meghatározása hiteles. Nyilván igazat kell adnunk Gombocznak, aki ezt írja: „valószínűnek tartom, hogy e folyónevet csakugyan a nemzeti hagyomány őrizte meg ... Etül folyónevet ... honfoglaláselőtti török jövevényszavaink közé soroljuk" (NyK. XLV, 183—4). Hozzáfűzhetjük: az *Etül* szabályos magyar változata a tör. *Ätil*-nek. Bár történetét írásos források alapján a XIII. századnál korábbi időkre követni nem tudjuk (Anonymus a török alakot használja), Gombocz nyomán úgy véljük, hogy a honfoglalás előtti idők tulajdonneveit nem a vezérek egyéni emlékezete, nem is mindig az írásos feljegyzések, de az élő magyar epikus hagyomány őrizte meg.

Ugyanezt az elnevezést kell keresnünk *Etelköz* (*'Ατελκουζού*) előtagjában is. Alig kétséges, hogy a magyar ez esetben is az egykorú török gyakorlathoz igazodott. Kár volna ugyanis megfeledkezni arról, hogy nem standard török szóval van dolgunk, de egy olyan folyónévvel, melyet az akkori török világ perifériáján a csuvasos típusú bolgár-kazár őrzött meg és közvetített más nyelvekbe, köztük a magyarba is. E kérdésről vö. még Ligeti, Levédia és Etelköz: MNy. LXXXI, 1—19;

Qan-balïγ (?) — *Sarïγšïn*-nak az a része, melyben a kagán lakott. Mohamedán források rosszul hagyományozott nevének az emendációja, amely Ibn Rusta és Gardēzī torzult formáira megy vissza. A szerfelett bonyolult előzményekről l. Golden, i. m. 230—4. Említését csak az indokolja, hogy gyakran esik róla szó a magyar őstörténeti irodalomban; vö. Németh, HonfKial. 81—2, 208.

b) *Címek és nevek*

kagán – a szuverén nomád fejdelem címe, melyet a törökök terjesztettek el, akik a zsuan-zsuanoktól örökölték meg, azokhoz is idegenből került. Vö. Clauson, ED 611; Doerfer, TMEN III, 141—79.

A kazároknál is ez a legfőbb uralkodó címe. A mohamedán források *χāqān*-nak írják, részletes felsorolására az adatoknak, vö. Golden, i. m. I, 192—6; a bizánciaknál *χαγάνος* olvasható, vö. Moravcsik, i. m. II², 333. Máig nincs tisztázva a cím pontos kiejtése: *qaġan, qayan* vagy *χaġan, χayan* volt a kazár alak? Ez idő szerint ennél lényegesebb kérdésekre sem tudunk felelni. Az viszont bizonyos, hogy ez a cím csak a kazár uralkodót illette meg, a hódoltatott volgai bolgároknak meg kellett elégedniök a vazallusi *yïltavar* címmel. A dunai bolgár-törököknél is csak a *qan*-nak van nyoma, de ott az is vitás,

vajon ez volt-e a legfőbb uralkodó személy címe? Nem ismerték, nem ismerhették persze a magyarok sem. A *kagán* címet viselték viszont, hatalmuk zenitjén, az avar fejedelmek, de röviddel bukásuk előtt lejjebb szorultak a ranglistán, és meg kellett elégedniök a *qaγqan* címmel (l. fentebb, s. v. *qauχan*):

bäg és beχ – a szétágazó kettős alak a bizánci és mohamedán források eltérő információiból adódik (áttekintésüket l. Golden, i. m. II, 162—5); lehetséges, hogy az eltérés magyarázata nem pusztán a pontatlan hagyományozásban keresendő.

Az arab [bk] váltakozik (pontosabban: keveredik) a [b'k] gráfiával. Megállapítható, hogy a [bk], melyet a kiadók többsége indokolatlanul *bäk*-nek ír át, valójában *bäg*-nek olvasandó, a török régiségben eredetileg nemzetségnek, törzsnek a feje viselte ezt a címet (Clauson, ED 322—3). A kazárban egyaránt lehet köztörök vagy csuvasos szókészlet része, kezdetben a két forma nem vált még szét. A vele egyidejűleg idézgetett [b'k] azonban íráshibából eredt, hiteles alakja [ylk]; erre a merőben más címre alább visszatérünk.

A bizánci források *πεχ* írásmódja azonban olyan fonetikai tájékoztatást nyújt, amely csuvasos jellegére mutat. A szóvégi *khi* itt nem a középgörög *ch*-t képviseli, nem is az idegen szavak zöngétlen veláris mássalhangzóját (*q*), hanem palatális hangrendű szó zöngés vagy zöngétlen palatális réshangját. Szóvégi helyzetben ez a mássalhangzó várható a kazárban és a kései ősmagyarban. Példáink: *'Ιέλεχ* és *''Εζέλεχ*;

Yilig — mohamedán források szerint a kazár király címe *bäg* [bk] (Iṣṭaḫrī), más szöveg szerint *yilig* [ylk], akit *bäg*-nek [b'k] is mondanak (Yāqūt); vö. Golden, i. m. 184—5.

A török régiség jól ismert és sokat vitatott műszava. Clauson szerint eredeti alakja *éllig*, jelentése 'having a realm', ebből később fejlődött a 'king'; utána meghatározatlan időben *ilig* alakban jelenik meg a szó. Ennek megfelelően valamennyi régi adatát — etimológiájához híven — *él(l)ig*-re igazítja. Doerfer az *elig*-et a *qayan* után következő rangnak tartja; ő is az *el-lig* 'mit der Verwaltung der Konföderation beauftragt' értelmezésből indul ki. Megemlíti, hogy e cím megvan a kazároknál és a magyaroknál. A türk feliratokban Tekin szerint *ilig* a. m. 'ruler', *illig* (*bodun*) pedig 'having a state independent'. Főbb adatai: türk, ujg., QB *elig* (*ilig*), csag. *elig* és *ilig*; Tefs., hor. *ellig* 'egy néphez, városhoz tartozó'. Vö. Clauson, ED 141—2; Doerfer, TMEN II, 210—3; Tekin, Grammar 135; Sevortjan, Ètim. sl. I, 343; Räsänen, Etym. Wb. 39.

A kazár szóban a *y* protézis csuvasos jellegű;

tarqan — a mohamedán források szerint [ṭrḫān!] azaz *tarχan*; ezt az írásmódot követik az örmény források is, egyedül a grúz K'art'lis C'hovreba ad *T'a[ra]qan* és *T'arqan* alakot; vö. Golden, i. m. 210—2.

A török régiségben korán megjelenik e cím (a bizonytalan hiung-nu előzményt figyelmen kívül hagyhatjuk), így feltűnik már a rovásírásos feliratok-

ban *targan* alakban. Clauson a rovásírás *q* betűjét önkényesen *χ*-nak olvassa, ilyen betű nemcsak ebben az írásban nincs, de az általa jelölt hangot a türk nyelv sem ismerte. A helyes értelmezést jól igazolja a kínai átírás, ahol a cím 達干 *ta-kan* (kkín. *dat-kân*) alakban jelentkezik; itt pedig nehézség nélkül lehetett volna egy (feltett) türk *χan* szótagot is visszaadni. A *tarχan* alakkal mégis számolnunk kell, mert ez az iráni hatás alatt keletkezett változat egész sor török nyelvbe is behatolt. Irániból ismeretes változatai: középper. *trγ'n*, szogd *tryʾn*, szaka *ttarkani*, *ttarqana*: vö. Laufer, Sino-Iranica 592—5; H. W. Bailey: JRAS 1939, 91 és AM I, 1949, 50; a *targan* kínai, szír és bizánci átírásáról vö. H. W. Bailey: BSOS IX, 300. A *targan* alak mellett szól, több bek között, a dunai bolgárok ταρζανος alakja;

kündü qayan — Ezt a méltóságnevet, úgy látszik, egyedül Ibn Faḍlān tartotta fenn; minthogy ez a rész a meshedi kéziratból hiányzik. Yāqūt különböző kézirati másolataira vagyunk utalva (vö. Golden, i. m. 200—2). Valamennyi másolat szóvégi *r*-t tartalmaz, az egyik párizsi kézirat jelöli a magánhangzókat is: [kʷnˑdʷr]; ezt Zajączkowski *köndür*-nek olvassa, Togan pedig *kündä* [knd']-re emendálja; magam korábban *kündü*-re igazítottam e címet, melynek homofon mongol alakja a Jemeni Négynyelvű Szójegyzékben szintén hibásan [kᵃndᵃr!] gráfiában jelentkezik [kʷndʷr] helyett.

Mindezek alapján feltehető, hogy ez a cím a kazárban *kündü*-nek hangzott, nem zárhatjuk azonban ki a Togan-féle *kündä* olvasat lehetőségét sem.

A korábbi aggályoskodókkal szemben nem akadnék fenn a *kündü* (vagy *kündä*) *qayan* cím-kombináción; hasonló kombinációk jól ismeretesek a dunai bolgár-török terminológiában is. A legfőbb, szakrális király címétől, a *qayan*-tól éppen eléje tett jelzője, a *kündü* (*kündä*) különbözteti meg; a kettő között természetesen igen lényeges különbség állott fenn, nem is beszélve az ügyvezető király hatalmi pozíciójáról. A *kündü*, ill. *köndür* etimológiájáról Pais és Zajączkowski, valamint az utóbbihoz fűzött Doerfer-féle megjegyzésre vö. MNyTK II. 465;

yïltavar — fentebb láttuk, hogy ezt a címet viselte a bolgár fejedelem, ebből azonban nem szükségszerűen következik, hogy a bolgár-török szókészlet elemei közé tartozott. Ellenkezőleg, igen valószínű, hogy a kazár függést kifejező cím maga is kazár eredetű volt, és a szókezdő csuvasos protézis a kazár nyelv más adatokból jól ismert sajátságai közé tartozott. Mindez persze alig jelentett lényeges különbséget, minthogy a kazár és a volgai bolgár egyaránt a csuvasos jellegű nyelvek közé tartozott;

iša(d) — vitatott, máig kielégítően meg nem magyarázott cím, melyet a szakrális király mellett a kisebb című ügyvezető király viselt. Egyéb forrásokban *bäg* (*bäχ*) a címe, esetleg pusztán az arab *malik* helyettesíti meg nem nevezett rangját; Ibn Rustánál ['yš'], Gardēzīnél pedig ['bš'd] olvasható. Vö. Togan, IF 256—7; Golden, i. m. 206—8; Doerfer, TMEN II, 1—2. A szó nyilvánvalóan iráni eredetű, alig valószínű, hogy maguk a kazárok használták

volna. Mégis figyelmet érdemel, mert korántsem ügyeltünk a kazárok iráni kapcsolataira abban a mértékben, amilyenben azok mai eszközeinkkel is kitapinthatók. Itt csak az alán és hvárezmi szálakra gondolunk, amelyek e népek és a kazárok közt szövődtek.

Az ['š'd]-hoz hasonló címeket viseltek Szogdia, Fergána és Szamarkand királyai; vö. Golden, i. m. 208, 68c jegyz;

tudun — bizánci források tartották fenn e méltóságnevet, melyet Khersón kazár helytartója viselt II. Iustinos száműzetése idején. Vö. Moravcsik, i. m. II², 317 (egybemossa a türkök hasonló címével); Golden, i. m. 215—6. Jól ismert türk méltóságnév, megvan az avaroknál is. A kínai források szerint a VII. század első negyedében a nyugati türk fejedelem a meghódított területekre helyi származású *eltäbär*-eket nevezett ki, ellenőrzésükre (főleg pénzügyi tekintetben) saját emberei közül *tudun*-t küldött. Vö. Chavannes, Documents 24; Clauson, ED 457 (pontosított kínai átírás ürügyén a szót helytelenül *todun*-nak olvassa); Doerfer, TMEN III, 207—10 (*Dutum*-mal, Dzsingisz kán ősének a nevével való összekapcsolása indokolatlan). Doerfer részletesen foglalkozik az (avar) és kazár változatával e névnek, vitázva a tárgyban nyilvánított korábbi nézetekkel. E cím Kāšγarīnál *tuδun*-nak hangzik (Brock. 216; jelentése: 'Dorfvorsteher und Wasserverteiler'), ebből szabályosan fejlődött egy (eddig nem igazolt) **tuzun*, ennek lett a folytatása a **turun*, az 1230-ból való Trojckaja letopisjban: *trunove*, valamint a csuv. *tărăn* (több helynévben); Vö. Benzing: Fundamenta I, 691, l. jegyz.; Togan, IF 106. Más szóval a köztör. szó az ócsuv.-ban *tudun* alakban jelentkezik, a középcsuv.-ban **tuzun* és a csuvasban a *turun* neologizmus;

Čičäk — kazár hercegnő neve, aki Konstantinos (Kopronymos) feleségeként Eiréné császárné lett 732-ben. Bizánci szokás szerint az ő nevéről neveztek el egy női ruhadarabot. Moravcsik (Sem. Kond. IV, 71—6) e kazár női nevet azonosította a török *čičäk*-kel: az azonosítás kifogástalan, s megfelel a török női névadás szokásának. Főbb előfordulásai: ujg. *čäčäk* 'flower', Kāšγ. *čäčäk* 'Blume', QB *čečäk*, *čäčäk*, Tefs., hor. *čečäk*; csag. *čečäk*; kún CC *čičäk*, kip. LN, Tuh. *čečäk*, Qaw. *šečäk* olv. *čečäk*; a szó általánosan ismert a mai török nyelvekben is, 'virág; kiütés' jelentésben. Vö. Clauson, ED 400; Doerfer, TMEN III, 57—9, ez utóbbi helyen a szó iráni, mongol, tungúz, finnugor (a m. *csécs* nem tartozik ide), kaukázusi és balkáni nyelvekben.

A *čičäk* hangtanilag közömbös, csuvasos és köztörök szókészlet elemeként egyaránt előfordulhat;

Kündäčik — híres kazár származású hadvezér neve, van *Kündäč* változata is. Czeglédy (Numen XIII, 22—3) korábbi kísérleteket pontosítva megállapította, hogy a név a kazár *kündä* méltóságnév *-č*, ill. *-čik* kicsinyítő képzős származéka. Ez a név a kazár *kündä* alak megerősítésének is számít. Vö. MNyTK II, 464.

c) *Kazár címek és nevek a magyaroknál a IX—X. században*

Emléküket mohamedán és bizánci források tartották fenn. A honfoglalás után a méltóságnevek hamar elavultak, és a régi személynevekkel együtt a magyar antroponymiák és toponymiák közé szorultak.

Kündü és kende — a szakrális nagykirály címét a Jaihānī-hagyomány tartotta fenn: Ibn Rusta, Gardēzī és Bakri által hagyományozott [kndh] írásmód *kündä* vagy *kändä* olvasatot sugall. Ezek, közülük főleg az első kifogástalanul egyezik a kazár *Kündāčik*-ben, ill. *Kündäč*-ben lappangó *kündä* alakkal. Ugyanakkor világosan elválik a *kändär*-ből emendált *kündü*-től, ami viszont nehézség nélkül kapcsolódik e méltóságnév legrégibb magyar forrásainak vallomásához. Anonymusnál *Cundu* és *Cundunec* (m. részeshatározói raggal) nevű főemberről olvasunk (SRH I, 41 és 95), aki *Cursan* apja. Kézainál *Cund* az ötödik kapitány (fiai *Cusyd* és *Cuplan*), a krónikákban *Cund*, *Kund* a negyedik kapitány, fiai *Kusyd* és *Cupan* (SRH I, 166 és 291). Ide kapcsolják a *Kendi*, *Kend* helyneveket és a *Kendeffy* családnevet. Vö. MNyTK II, 163 és Pais, Magyar Anonymus 122.

Itt szokás említeni a XIII. század elején feltűnő *kék-kend* népelemet, amely őri szolgálatot látott el az Erdély felőli gyepűrendszer bizonyos szakaszán; nevüket nyilván a fő szállásukul szolgáló *Kékes erdő* után kapták (Syluam ... Keykus). Eltelepülésük (1200 k.) után többé nem esik szó *Kékes* jelzőjükről. Pais (KCsA. I, 270—6) e népelemet besenyő vagy székely eredetűnek tartotta, magam besenyőnek, esetleg kabarnak gondolnám.

Hangtani tekintetben jól magyarázható a *Kündü*, *Künd*, *Kend* egymáshoz való viszonya. Nem mondható ugyanez a mohamedán források *künde* vagy *kende* alakjáról. Az ezekben mutatkozó szóvégi magánhangzó talán valamelyest eltérő kazár változatot tükröz; hasonló név-kettősségre más példáink is vannak éppen ebből a korból;

ǰila és gyula — a szakrális királyság korában a valóságos hatalmat gyakorló „kisebbik" király címe. Ezt is a Jaihānī szövegét továbbító mohamedán források hagyományozták ránk; a *kündü*vel együtt ez is a 870 körüli magyar viszonyokra vonatkozik. Árpád hatalomra kerültével a kettős királyság intézménye gyakorlatilag megszűnt. A X. század közepe táján Bizáncban megforduló Bulcsu a magyar viszonyokról szóló tájékoztatójában megemlíti ezt a méltóságnevet; ebben az időben betöltője azonban már csak afféle bírói tisztséget látott el; kár, hogy hatáskörét közelebbről nem határozta meg.

A magyar források alapján jól követhető, mint vált e méltóságnév személy-, majd nemzetségnévvé; a Gyulák családjának eredetéről vö. Györffy, István király 60 köv.

A m. *gyula* szabályos fejlemény az eredeti *ǰila* alakból; az első szótag magánhangzója eredeti formában jelentkezik még Anonymusnál is, ahol *Gyyla* és *Gyla* olvasható (SRH I, 6, 24); vö. még Pais, Magyar Anonymus 116.

Németh (HonfKial. 45, 295) a *gyula* méltóságnevet bolgár-török *ǰula*-ból származtatta, mely egy köztör. *yula* alaknak felelne meg. A történeti előzményeket figyelembe véve, e méltóságnév, csakúgy mint a *kündü*, a kazárból való, onnan, ahonnan a magyar szakrális királyság intézménye is ered.

A *ǰila* (< *yïla) korábban javasolt etimológiái nem kielégítőek. Vö. Németh, HonfKial., i. h. és Pais: MNy. XXVII, 170—6; cáfolatuk: MNyTK II, 165—6. A szókezdő *ǰ*- a bolgár-kazár irányába mutat, de magát a méltóságnevet a kazárból (ahonnan várnánk) nem ismerjük. Hitelét azonban biztosítja az egyik besenyő törzs neve; mint ismeretes, e törzsnevek egy része méltóságnevekből került ki, akárcsak a nyugati türk *onoq bodun* törzsnevei. A harmadik besenyő törzset teljes nevén *Χαβουξιγγυλά*-nak nevezték, ennek második tagját *yïla*-nak olvashatjuk (Moravcsik a korábbi lehetséges, de itt nem indokolt *yula* átírást követi). Máig megoldatlan kérdés: hogy s mint jutottak a besenyők ehhez a nyugati törökségnél nem igazolt méltóságnévhez? Magyarral való közvetlen összefüggésről alig lehet szó, kazár forrásból azonban mindkét nép meríthetett;

karχa és harka — bizánci forrásból származik az első változat, ahol az *καρχᾶ* alakban van feljegyezve; egyetlen forrása a DAI, az információ Bulcsutól származik, a X. század derekáról. Moravcsik, i. m. II², 155 magyar bírói tisztségnek magyarázza; magam korábban rámutattam, hogy kabar bírói tisztséggel van dolgunk, mely a fejedelmek korában a harmadik országos tisztségnek számított; vö. Ligeti; MNy. LXXXI, 1985, 2—3.

A szó értelmezése nem kis akadályba ütközik. A várható török eredet esetén erősen rendhagyó ugyanazon szóban a *q* és *χ* jelenléte, ezt még csak növeli, hogy a magyar forrásokban — ellentétes helyzetben — hasonló kettősség mutatkozik. A méltóságnév Anonymusnál már személynévként fordul elő, vele szokták ugyanis azonosítani *Tuhutum* fiát, *Horcát*, valamint a *Harka* és *Harkány* helyneveket; vö. Pais, Magyar Anonymus 119. Györffy (István király 618) a méltóságnevet is *harká*nak olvassa. Pais javasolt török etimológiája (MNy. XVII, 163 és KCsA. II, 357—65 és nyomdokain Gyóni, GörFelSz. 66—7) nem kielégítő;

Géza, könyvolvasat, mely a korábbi források nem értett írásmódját „normalizálta". A nevet Géza fejedelem, valamint I. Géza király (1074—1077) és II. Géza (1141—1162) neve tartotta fenn. A magyar adatok alapján a névnek *Gyeücsa* (~ *Gyeüsa*), *Gyécsa* (*Gyécső*) és *Győ* alakja következtethető ki; helynevekben *Décs*, *Décse*, *Decső* alakban jelentkezik.

A szó török eredetű. Thomsen nyomán, az egyik rovásírásos türk feliratban előforduló (és félreértett) *yig idi* 'fő uralkodó' kifejezésből próbáta magyarázni Németh (HonfKial. 292—3). A helyes utat Czeglédy lelte meg (MNy. XLIX, 319—23 és LII, 325—35), amikor a nevet a *yabγu* méltóságnévhez kapcsolta. Magam a szó iráni eredetű változatán nyugvó, kazár közvetítésű *ǰewü*, *ǰewi* alakból indultam ki, annak *-d* és *-csa* magyar kicsinyítő képzős alak-

jait közvetítették forrásaink. A kérdést részletesen elemeztem: MNy. LXXV, 131–5 és MNyTK II, 444–8. Az ott mondottakhoz azt fűzném hozzá, hogy Géza fejedelemnek ez aligha lehetett a címe (a címek ugyanis nem alkalmi válogatás eredményeképp jöttek létre), hanem a neve, olyan címből származó név, amely alkalmas volt arra, hogy jövendő fejedelmi személy viselje. Géza fejedelem idejében az ilyen természetű fejedelmi névadás szokásait még elevenen őrizte a kazár-kabar hagyomány:

Üllő és Jelő — a X. századi kettős személy- és helynévadásnak érdekes példája. A kettősség abból adódik, hogy ugyanaz a név egyszer csuvasos, egyszer köztörök alakban jelentkezik. Ez arra enged következtetni, hogy a fejedelmek korában a kabarok és a magyar vezető réteg körében még elevenen élt a kabar nyelv ismerete, s a példák arra utalnak, hogy a kabarok három törzse közül az egyik (de talán törzsi köteléktől függetlenül) nem csuvasos, de köztörök nyelvjárást beszélt. A köztör. *ilig* 'uralkodó, király' csuvasos, kazár megfelelője *yïlïg* (l. fentebb). Árpád egyik fia ezt a nevet viselte, e név kazár változatát közölte a császárral a (kabar) Bulcsu. A köztörök *Ilig* változatot őrzi az *Üllő* helynév, a kazár-kabar *Jeleχ*-et pedig a *Jelő*. Vö. MNy. LXXV, 261–2 és MNyTK II, 457–8; Györffy, István király 652 és Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et chefs hongrois au Xe siècle: AEMA I, 1975, 58, 80–1; Gyóni, GörFelSz. 58. Másként: P. Golden: AEMA I, 37–43;

Tarján és Tárkány — az előbbihez hasonló török nyelvi párhuzamot képvisel ez a név-pár, azzal a lényeges különbséggel, hogy az első, az ötödik magyar törzs neve, még a honfoglalás előtti időből származik, és a kazár *tarχan* magyar fejleménye. A második a X. századra vezethető vissza, és személynévből keletkezett helynévként őrződött meg. A kronológiai különbségen kívül számot kell vetni a török kiindulópont fonetikai eltérésével is: a *tarján* forrása (csuvasos) *tarχan* (Bárczi **tarχan* forrás-alakja igazolhatatlan, s nem is szükségszerű), *Tárkányé* pedig a köztör. *tarqan*. A két név magyarázatára vö. MNy. LXXV, 139–41 és MNyTK II, 153–5.

A méltóságnévvel kapcsolatban meg kell ismételnem, hogy a 'szakrális kovács' intézményének keresése a honfoglalás korában vagy éppen a X. században, minden alapot nélkülöz: a *tarqan* 'kovács' értelmezése történelmi hitel nélkül való. Ugyane szónak (mong. *darqan*) 'adófizetéstől mentes szabad ember' jelentése a mongol korban fejlődött ki, török nyelvekben, ilyen jelentésben csak ettől a kortól kezdve jelenik meg;

Jenő és Inaq — szintén tulajdonnév-doublette. Jenő a hatodik magyar törzs neve, a honfoglalást megelőző időkből való, amikor az eredetileg nyolc egységből álló törzsszövetség része volt. A név maga csuvasos jegyet visel: *j*-protézist és velárist felváltó palatális hangrendet. A csuvasos jegyek történeti meggondolások alapján kazár eredetűek lehetnek. A név eredeti alakja, az *ïnaq*, mai toponímiánkban található meg: kétségtelenül köztörök eredetű, bár elég

korai, de arra nincs elegendő okunk, hogy kabar eredetűnek tekintsük. Ugyane török szó származéka az *Ináncs* helynév is.

A két tulajdonnév értelmezését l. MNy. LXXV, 260–1 és MNyTK II, 455–6.

Mérlegelve a kabarokkal összefüggésbe hozható tulajdonnevek közül azokat, amelyek párhuzamosan csuvasos és köztörök alakban jelentkeznek, szembe kell néznünk azzal a lehetőséggel, hogy csuvasos párhuzam nélküli köztörök eredetű személyneveink, mint amilyen *Tas* és *Jutocsa* (ha valóban török eredetű, persze nem a korábban magyarázott formában) és sok egyéb más, szintén kabar közvetítéssel kerültek a magyarba.

13. *A bolgár-kazár nyelvviszony*

Régi török jövevényszavaink kutatói közül utoljára Gombocz Zoltán vetette fel ezt a kérdést. Jeles nyelvtudósunk áttekintve a magyar-kazár kapcsolatokat megállapította: „Eleve valószínűnek kell tartanunk, hogy e hosszantartó szövetség, politikai kapcsolat a kazárok és a magyarok között a magyar szókészletben is nyomot hagyott, s így valószínűnek tetszhetnék Hunfalvy Pál elmélete, hogy honfoglaláselőtti török jövevényszavaink forrása is a kazár nyelv, s hogy a mai csuvasok a kazárok utódai" (NytudÉrt. 21: 22).

A kérdés eldöntése céljából számba vette a ránk maradt kazár szavakat, s megállapította, hogy ezek jó része közömbös hangalakú: *qayan*, *šad* (*išad* és *abšad*), *ilik*, *bäg*, *qara*, *Qapubalïγ* (*Qanbalïγ* feltett változata), *Itil*. „Maradt azonban reánk két olyan kazár szó is, amelynek alapján eldönthetjük, hogy a kazár nyelv is a köztörök nyelvek közé tartozott. E két szó a *kazár* népnév és a kazár főváros *Sarïγšār* neve" (i. m. 23).

A *qazar* nevet Gombocz a *qaz-* 'umherirren, sich umtreiben' ige származékának magyarázta, melynek jelentése 'nomád' volna. Minthogy véleménye szerint a kazárok saját magukat is így hívták, a magyarok is ismerték és használták e nevet, a kazárt a „*z*-ző nyelvek" közé sorolta. Érvelésének a *qazar* név lett a pillére, mellette fel sem tűnt, hogy a *Sarïγšār* (helyesen *Sarïγšïn*) első tagjának „szabálytalanul" 'fehér' a jelentése. A rövidített magyar verzióban szóba sem került *Šarkel* neve, a német kiadásban jegyzetbe szorítva (BTLw. 200, l. jegyz.) bagatellizálódott.

Gombocz tekintélye ellentmondás nélkül elfogadtatta a kazár nyelv köztörök jellegéről vallott nézetét, s mindazt, ami abból következett. Magamnak korán (1926-tól kezdve) kételyeim támadtak e nézettel szemben, s ezt 1940 óta frásban is kifejezésre juttattam (Az ismeretlen Belső-Ázsia, 382). A hamarosan dogmává kövesedett megállapításnak egyre nagyobb súllyal ellentmondott két körülmény is: a *qazar* etimológiájából nem szükségszerűen következik a kazár nyelv köztörök értelmezése, ugyanakkor a kazár nyelvű *Šarkel* egy tagadhatatlanul csuvasos típusú idióma emlékét idézi.

Évek múlásával egyre nőtt azok száma, akik a kazárt — szórványemlékei alapján — a bolgár-törökkel együtt csuvasos típusú nyelvnek tekintették. Mindez összhangba került *Iṣṭaḫrī*nak és *Ibn Ḥauqal*nak e két nyelvre vonatkozó megállapításával (NÉMETH, HonfKial. 209–10). Csuvasos típusú nyelvnek tartja a kazárt pl. BASKAKOV (Tjurkskie jazyki 110–2), Z. V. TOGAN (IF 105), DUNLOP (Khazars, 186). Különös figyelmet érdemel PELLIOT (Horde d'Or 223) magyarázata, e szerint a *qazar* etimológiájának nincs perdöntő értéke, viszont a *Šarkel* név alapján a kazár vitathatatlanul a csuvasos jellegű nyelvek közé sorolandó. Mindezek alapján véleménye szerint a magyar nyelv csuvasos jövevényszavai nem feltétlenül bolgár-török eredetűek.

Ez utóbbi magyarázatot DUNLOP (i. m. 197–8) eltúlozza, amikor csuvasos szókészleti elemeinket mind a kabarból származtatja.

Sajátságos módon a *qazar* szó kapcsán nemrégiben felelevenedett a népnév magyarázatának vitája. Újabb rovásírásos emlékek előkerülte során kiderült ugyanis, hogy e népnév három (töredékes) ujgúr feliratban *qasar* alakban jelentkezik. Igaz, hogy ezt a névváltozatot korábban ismertük már kínai és iráni forrásokból, de csak az ujgúr feliratok nyomán vetettek vele valóban számot. Ennek alapján kételkedni kezdtek GOMBOCZ *qazar* etimológiájában, és a benne előforduló *z*-ből fakadó következtetésekben. A kérdés szempontjából ez az etimológia teljesen közömbös. Továbbra sem vitatható, hogy a *z*-t tartalmazó *qazar* alak hiteles, élt, ismerték a kazárok is, a magyarok is. Az ujgúr feliratok *qasar* alakjától függetlenül a *qazar* alak *z*-jére támaszkodó magyarázatnak nincs hitele, mert egy népnév alapján nem lehet meghatározni az illető nép nyelvét. Jó példa erre maga a *csuvas* név. Ha nem ismernénk a csuvas nyelvet — ugyanilyen érvelés alapján —, azt köztöröknek kellene tartani szókezdő *č*-je és szóvégi *š*-e alapján; a mai csuvasban ugyanis az előbbi helyett *š*-t, az utóbbi helyett pedig *l*-t várna az, aki a csuvas népnév alapján kívánná meghatározni az (ismeretlen) nyelv hovatartozandóságát.

GOMBOCZ népnév-etimológiája azonban súlyos következményekkel járt: jelentős számú honfoglalás előtti török jövevényszó-rétegünk lehetséges átadói közül kiküszöbölődött a kazár, és helyébe lépett a riválisnélkül maradt bolgár-török. Igaz, ily módon szembe kerültünk azzal a különös helyzettel, hogy az intenzív kazár kapcsolatok ellenére nem voltak a magyar nyelvnek kazár jövevényszavai. S ami ennél nem kevésbé meglepő, a jelentékeny számú, a fontos művelődéstörténeti tanulságokkal járó bolgár-töröknek nevezett jövevényszavak mögül hiányzott az intenzív bolgár-török—magyar kapcsolatok hálózata. NÉMETH GYULA (HonfKial. 122) kénytelen volt megállapítani: „Hogy a bolgár-törökség hol és milyen körülmények között került a magyarsággal közelebbi összeköttetésbe, arról — adatok híján — nehéz valamit mondani." Igaz, hogy nem vagyunk zavarban, amikor a bolgár-török kultúráról kell beszélni, mert „Legszebben tükröződik ez a kultúra a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiban" (NÉMETH, i. m. 119) . . .

Végső soron tehát megállapíthatjuk, hogy a (volgai és dunai) bolgárokon kívül a kazárok is csuvasos típusú nyelvet beszéltek. Mindkét esetben sovány szórványemlék-anyagra támaszkodik az a vélemény, amely így szükségszerűen csak hipotézis, az akkor is, ha az nagyon valószínű hipotézis.

Megállapítható továbbá, hogy régi török elemeink ugyanabból a nyelvtípusból származnak, mint a XIII—XIV. századi volgai csuvasos sírfeliratok és a ma is élő csuvas nyelv. Ezek azonosítása azonban a régi bolgár-törökökkel szintén csak hipotézis, az akkor is, ha a valószínű hipotézisek sorába tartozik.

14. *A közvetlen bolgár-török kölcsönzés tagadása*

J. BENZING egy rövid közleményben kétségbe vonta, hogy a GOMBOCZ óta bolgár-töröknek nevezett csuvasos jövevényszavak közvetlenül kerültek volna a magyarba (vö. J. BENZING, Die angeblichen bulgarisch-türkischen Lehnwörter im Ungarischen: ZDMG XCVIII, 24–7). Bizarr elméletét arra alapította, hogy a jövevényszavakban jelentkező hangtani sajátságok közt kettő is akad, amelynek kialakulása — nézete szerint — csak a honfoglalás után mehetett végbe. Közülük az első Kāšγarī ismert megjegyzése a bolgár *azaq* 'láb' (< *adaq*) szó *z*-jéről; ebből az következnék, hogy a bolgárban a $z > r$ változás csak a XI. század után ment végbe (ugyanis Kāšγarī még nem ismeri a végállomást jelentő *r* fejlődési fokot). A második „kritérium" az $a > ï$ fejlődés volna (köztör. *yaz-* ~ m. *ír-*). BENZING szerint ez az első szótagban jelentkező magánhangzó-fejlődés még arab szavakban is megtalálható (ar. *ḫabar* ~ csuv. *χĭpar*), ebből arra következtet, hogy az ilyen típusú jövevényszavak nem kerülhettek a magyarba csak a bolgárok iszlámra való áttérése, tehát a X. század eleje után.

Végső konklúziója szerint a *búza* régi jövevényszó, a rotacizmust tartalmazó szavak annál későbbiek, és csak a honfoglalás utáni időkben alakultak ki a bolgárban (!), ezek a magyarokhoz csak közvetítés útján jutottak el. Lehetségesnek tartja, hogy a közvetítők besenyők voltak, ezt azonban nyelvészeti úton már nem tudja bizonyítani.

BENZING téves premisszákra épített elméletére a megjelenése (1944) óta eltelt hosszú idő alatt nem tértünk ki, evidens tévedései cáfolatot ma sem igényelnek. A tudománytörténeti szempontból feljegyzésre alkalmas elmélet jól illusztrálja a csuvasos jövevényszavaink körül kialakult helyzetet, amelyben a GOMBOCZ monográfiájával látszólag lezárt kérdést újra napirendre kellett tűzni.

15. *A kelet-európai rovásírásos emlékek*

Láttuk, hogy a vándorlások korából a bolgár-törökök, a kazárok s más velük rokon török nyelvek nem hagytak maguk után összefüggő emlékeket. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy semmiféle írásos emlék nem maradt utánuk;

igaz, ami maradt, erősen emlékeztet az eddig faggatott szórványemlékekre, azzal, hogy ez utóbbiak a legtöbbször teljesen némák.

Figyelmünket elsősorban a rovásírásos emlékek kötik le.

Nem kétséges, hogy a nyugati türkök szintén ismerték a rovásírást, noha náluk nem maradt fenn olyan értékes felirat-sor, mint amilyent a keleti türkök vagy az ujgúrok hagytak örökül. A rovásírás használata a nyugati türköknél provinciális szinten maradt. Emlékei a primitív írástechnikájú Talasz völgyi sírfeliratok. Régészeti érvek alapján ezeket a nyugati türk birodalom bukása utáni időből, a IX– X. századból próbálták datálni. Vö. Németh: KCsA. II, 134–43 (csak az első öt feliratot tárgyalja); Malov, Pamj. 57–75 (az újabban előkerült négy feliratot is tartalmazza); Clauson, Studies 69, 256 (szerinte a türk birodalom bukása után Altajba menekült türgisek leszármazottainak volnának ezek a sírfeliratai). Az elhangzott ellenvetések ellenére továbbra is lehetséges az ismert kilenc felirat nyugati türk eredete. Nincs tárgyi ellentmondás a két türk birodalom írásos emlékanyagának hagyományozásában: a keleti birodalomrész kezdeteinek idejéből szintén hiányoznak a jelentős emlékek, a nagy feliratok ugyanis a kínai hódoltság (630–683) utáni időkből származnak, nyilvánvaló módon kínai mintaképek nyomán. A nyugati részeken erre a példakövetésre már nem volt mód.

A nyugati türk birodalom bukása utáni időkből az Uráltól nyugatra fekvő török-iráni területen fennmaradt egy sor apró rovásírásos emlék. Létrejöttük aligha független a türk rovásírás ismeretétől. Mai állapotukban bajos megmondani, hogy a technikailag szükségszerűen egymást idéző rovásjegyek egyetlen összefüggő írásrendszernek a részei-e, avagy több kisebb írásrendszer emlékeivel van dolgunk. Jelenleg az is bizonytalan, hogy miféle nyelveket takarnak a ma még megfejtetlen emlékek. Jelen állapotukban csak a kalandos, ellenőrizhetetlen megfejtési kísérleteknek kedveznek. Kívánatos volna valamennyi ismert és ismeretlen kelet-európai rovásírásos feliratnak közös Corpusba való összegyűjtése, a feliratok hiteles reprodukcióival, az eddigi megfejtési kísérletek rövid áttekintésével. A feliratok száma szerencsés ásatások eredményeként örvendetesen nő, s előbb-utóbb elérik azt a mennyiségi szintet, amely hiteles megfejtésüket lehetővé teszi.

A kelet-európai rovásírásos emlékek közt tartjuk számon ez idő szerint a következő írás-csoportokat.

1. A magyar rovásírás, amelyet helyesebb korábban használt nevén székely rovásírásnak nevezni. Hosszú idők tapasztalata szerint ezt az írást nem ismerte (és használta) a magyar nép egésze, hanem csak egy néprész, a székely. Ránk maradt emlékei késeiek, abból az időből származnak, amikor ez az írás már kuriózumszámba ment, s afféle titkos írásként tartották fenn. Eredetét, annak lényeges elemeit Németh Gyula nyomán a türk rovásíráshoz szokás kapcsolni. Emellett vannak későbbi, másodlagosan kifejlődött lényeges elemei, amelyek jelenleg más forrásokból nem mutathatók ki. A székely rovásírás jegyeinek

hangértéke, helyesírási gyakorlata ismeretes, de talán hasznosan felhasználható a többi kelet-európai ismeretlen rovásírás értelmezése során. Vö. Németh: A magyar rovásírás: MNyTudK. II, 2 és Die ungarische Kerbschrift: BOH II, 60–84. Németh véleménye szerint ez az írás Kazáriából vagy annak szomszédságából került Magyarországra valamely magyar népelem közvetítésével. További kutatást igényel az a feltevése, amely az egyes rovásjegyeket a šarkeli kazár rovásíráshoz próbálja kapcsolni.

2. A nagyszentmiklósi kincs rovásírásos feliratai. Ez az emlék Németh Gyula szerint a besenyők írását őrizné, mások a dunai bolgár-törökök emlékét keresik benne. A bolgár elmélet képviselői közül senki sem kísérelte meg Némethétől eltérő értelmezésüket kifejteni. Vö. Németh, A nagyszentmiklósi kincs feliratai: MNyTK 30; németül: BOH II, 1–49; továbbá The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe: ALingu. XXI, 1–52. Megjegyzendő, hogy a nagyszentmiklósi kincs egyik darabján görög betűs, török nyelvű felirat olvasható, melyet Thomsen próbált először magyarázni (Samlede Afhandliger III, 325), utána Németh (i. h.), végül egészen más módon Pritsak (Die bulgarische Fürstenliste 85). Ez a görög betűs modell szolgált Némethnek megfejtése kiindulópontjául, értelmezése tehát kulcsfontosságú.

3. A šarkeli töredékes feliratok. Vö. A. M. Ščerbak, Znaki na keramike i kirpičach iz Sarkela Beloj Veži, 1959.

4. Talasz-völgyi rováspálca négy oldalán található rovásjegyek. Szerencsés véletlen folytán olyan közegbe került a pálca, hogy máig sértetlenül megőrződött. A rajta látható írás hasonlít a nyugati emlékek rovásírásos jegyeihez (nem azonos a kilenc talasz-völgyi felirat jegyeivel). Lehet, hogy Kazáriából küldött üzenet szövegével van dolgunk. Értelmezése: Malov (Pamj. Mongolii i Kirgizii, 62–8): az egyik oldal megfejtésére kísérletet tett Ščerbak is (AOH XV, 290). Gyakorlatilag ez az emlék is megfejtetlennek számít.

5. A novočerkaski múzeumban őrzött két ivópohár: az egyiken 16, a másikon 31 jel látható. Németh a két emléket, ill. a rajtuk található szöveget kazárnak tartja; mind a kettőt a Don alsó folyása mentén találták. Vö. Artamonov: Sov. Arch. XIX, 263. A 16 írásjegyből álló feliratot A. N. Bernstamm (Ép. Vost. IV, 83–4) próbálta megfejteni; utána M. Räsänen (Studia Or. XVII, 6: 5–6) újabb értelmezést javasolt; egyik sem kielégítő. Mindkét „megfejtés" közös hibája, hogy nem vet számot azzal, hogy a rovásírásnak egy újabb, eddig ismeretlen változatával állunk szemben.

6. A khumarai rövid felirat Észak-Kaukázusban, az Elbrusz közelében került elő. Vö. Ščerbak: AOH XV, 283–90.

7. A majaki gorodiscse feliratai. Lelőhelye Voroneţtől délre, a Tichaja Sosna doni torkolata közelében, a kazár birodalom északi határának közelében. Vö. Artamonov, i. h.; G. F. Turčaninov: Sov. Arch. VIII, 72–87.

8. Egy volgai körzetben előkerült felirat, mely 40, bikafejre vésett írásjegyet tartalmaz. Vö. KLJAŠTORNYJ VÁSÁRY, A Runic Inscription on a Bull-Skull from the Volga Region: Between the Danube and the Caucasus, Bp. 1986.

Mindezen feliratok kazár területről származnak, a birodalom fennállásának korából. Hátra van annak megállapítása, hogy egy és ugyanazon rovásírásrendszer jegyeit tartalmazza-e minden felirat? Nem kevésbé lényegtelen annak tisztázása, hogy valamennyi török nyelvű-e, nincs-e köztük pl. alán vagy más, a Kazár birodalomban beszélt nyelv írásos emléke?

Tisztázásra vár tehát az a kérdés, vajon ezek a feliratok csakugyan a kazár írásbeliség termékei-e, úgy ahogy azt NÉMETH GYULA feltette? És végül: a feliratok kazár nyelve köztörök vagy csuvasos jellegű-e?

Hosszabb ideje ismeretes, hogy számolnunk kell kazár írásbeliséggel. A kazárok papjai, írástudói ismerték, használták a héber, arab, görög, cirill, glagolita írást (NÉMETH: ALingu. XXI, 41). Ma már nem kétséges, hogy a perzsa MUBĀRAK-ŠĀH közlése a kazárok cirill írásáról hiteles: a kazár birodalom bukását követő években, a héber írásos kancellária megszűntével rövid ideig ugyan, de írástudóik ismerték és használták a cirill írást.

A kazár írásbeliségnek nemrégiben egy értékes dokumentuma került elő. A kairói Geniza-töredékek cambridge-i részlegében N. GOLB 1962-ben felfedezett egy héber nyelvű levelet, mely a végén egy hat jegyből álló török rovásírásos aláírást tartalmaz. A levél autográf, és gondos vizsgálat után megállapították, hogy az akkor kazár fennhatóság alatt álló Kievből származik, hozzávetőleges dátuma 930. A dokumentum Mar Jakob ben Hanukkāh számára kiállított ajánlólevél, mely a váltságdíjához még hiányzó összeg összegyűjtéséhez kíván segítséget nyújtani. Mar Jakob kezességből származó, elmulasztott kártérítés címén börtönbe került, onnan a kievi közösség kiváltotta. A levél héber nyelvű, az aláírások közt török személynevek is találhatók. A hitelesítés rovásírással, kazár nyelven készült; ez PRITSAK szerint *hoqurüm*-nek olvasandó, magam *oqurïm* olvasatot javasolok. A hitelesítés funkcióját betöltő szó jelentése 'olvastam', ami megfelel a bizánci kancellária gyakorlatának. Mint PRITSAK kimutatta, ez a szó csuvasos hangtani sajátságot tartalmaz. A hat írásjegy megtévesztően hasonlít a türk rovásírás jegyeire, annak ellenére, hogy a kazár és a türk rovásírás-rendszer nem azonos; a kettő közti külső hasonlóság azonban oly fokú, hogy — mint fentebb láttuk — megtévesztette MALOVot is, ŠČERBAKot is, és kazár írásos szövegeket türk írás szerint próbáltak olvasni és magyarázni.

Vö. NORMAN GOLB—OMELJAN PRITSAK, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, Ithaca—London 1982; LIGETI, Egy kievi kazár levél és rovásírásos hitelesítése: MNy. LXXX, 10—7 és The Khazarian Letter from Kiev and his Attestation in Runiform Script: ALingu. XXXI, 1981 (1985), 5—18.

Ismeretlen rovásírásos emlékek feltárása még korántsem ért véget. A Szarvas környékén 1983 nyarán feltárt avar temető egyik sírjából egy csont tűtartó került elő, melyen rovásírásos felirat látható. Avar kori leleteken már korábban megfigyeltek rovásszerű jeleket, ezekről gondos áttekintést nyújtott VÁSÁRY ISTVÁN, Runiform Signs on Objects of the Avar Period, 6th—8th CC A.D.: AOH XXV, 1972, 335—47. A szarvasi lelet azonban az első, amely meggyőzően igazolja, hogy az avaroknál is élt a rovásírásnak egy fajtája.

A szarvasi lelet meglehetősen kései korból, aránylag távoli területről származik, s nagyon valószínű, hogy a rajta látható rovásírásos felirat nem is a tulajdonképpeni avar nép és nyelv emléke, hanem az avar birodalom egyik török népéé. Valószínűleg a kutrigurokról, esetleg az onogurokról van szó, azokról, akik annak idején megkísérelték a kagáni főhatalmat magukhoz ragadni.

Mindez annyit jelent, hogy a szarvasi avar kori rovásírásos felirat nyomán újra napirendre kerül a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos feliratainak a revíziója: felületes egybevetés során is feltűnő ugyanis a kétféle emlék jegyeinek a hasonlósága. Lehetséges, hogy a korábban szintén avarnak tartott kincs a szarvasi lelettel együtt a protobolgár emlékek közé kerül.

Kéziratom lezárása után jelent meg „Magyarország története" c. mű két terjedelmes részből álló I. kötete, s benne BÓNA ISTVÁN munkája az avar birodalom történetéről és pusztulásáról (310—73). A szerző tanulmányában meggyőző régészeti érvek alapján arra a következtetésre jut, hogy a nagyszentmiklósi kincsnek „nincs közvetlen köze a 8—9. századi bolgár, bolgár-bizánci, bizánci, de a 9—10. századi magyar ötvösséghez és művészethez sem" és hogy az „a késő avar kultúra, írás, nyelv, művészet, vallás és mitológia páratlan emléke" ... „Valószínűleg 796-ban menekítették Pipin elől a Tiszántúlra és Krum vagy Omurtag támadásakor ásták el." Eredeti szövegemen nem változtattam, hogy így is jelezzem: e területen korábbi ismereteink radikális módosulásával számolhatunk.

Arra azonban már most érdemes utalni, a mai álláspontok további tisztázása végett, hogy az avar *qayan* és *yuγuruš* közti ellentét semmi esetre sem e feltett, de sehonnan nem igazolt avar kettős királyságból fakadt, hanem abból a politikai ellentétből, amely az eredeti, Baján-féle avarokat a később jött kutrigur—onogur elemekkel szembeállította. A két népelemet etnikai és nyelvi különbség jellemezte. Baján avarjai alkalmasint mongolul beszéltek, a többiek egy sajátos (csuvasos?) törököt.

16. *A nyugati török nyelv legrégibb emlékei*

Időben visszafelé haladva számot kell vetnünk a törökség nyugati végeken élt ágának vélhető emlékeivel. Elsősorban a török nyelvek csuvasos ágára gondolunk, amely ezeken a tájakon a bolgár-kazár korszakot megelőző időkben élt, s valami módon nyomot hagyott maga után. De nem zárjuk ki a köztörök

típusú nyelvi emékleket sem ; a kettő között nem mindig lehet éles különbséget tenni. Elméleti kérdéseket itt felesleges volna feszegetni, néhány példán keresztül inkább csak utalni kívánunk arra, hogy a török nyelv jelenléte a nyugati tájon nem a bolgár-kazárral kezdődött.

a) *Az ugor nyelv török elemei*

A teljesség kedvéért említjük meg e kis számú, de jelentős csoportot. A korábbiakhoz itt nincs hozzáfűznivalónk.

b) *Az Urál neve Ptolemaiosnál*

Ez a fontos, kronológiailag a II. századra rögzíthető név TOMASCHEK óta vissza-visszatér a török nyelvtörténeti fejtegetésekben ; őstörténeti kutatásainkban meg éppen koronatanú a bolgár-török nyelv II. századi ittlétének igazolására. A ptolemaiosi alak *Δαΐξ* töve *Daik*-ra enged következtetni, ami erősen emlékeztet a török nyelvekben ma is élő *Yayïq*-ra, annak *J̌ayïq* alakjával meg éppen azonosnak tűnik. Ezt a nézetet képviselte NÉMETH (HonfKial. 112—3, 190). E magyarázatot sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert ebből az időből más hasonló eset nincs, ahol a görögben ismeretlen *ǰ*-t *d-* írná át. Fentebb láttuk, hogy Ibn Faḍlānnál az Urál neve *J̌ayïχ*, ami bolgár is, kazár is lehet, de nem besenyő, mert az a DAI szerint *Γεήχ*-nek, azaz *Yäyiχ*-nek hangzott. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy Menandrosnál — iráni nyelvű türk követség tájékoztatása alapján — ugyanezt a folyót (568-ban !) *Δαΐχ*-nak nevezik. NÉMETH szerint ez még mindig ugyanaz a bolgár-török név volna, a görög szókezdő *delta* ugyanazt a bolgár *ǰ*-t írná át. Ám Menandros a gyászszertartás türk nevét, a *yoγ*-ot hasonlóképpen szókezdő *delta*val *δόχια*-nak írja át (a görög átírás mögött kétségtelenül türk *ǰoγ* alakot kell keresni ; az *ια* szabályos görög szóvég) ; a szókezdő török *ǰ* ezúttal persze nem bolgár-török, de nyugati türk hangtani jelenség volna.

Az adatok sorozatos egyezése, ha részlegesen is, aligha lehet véletlen játéka, azonban hiba volna két nehézség felett hallgatással napirendre térni.

Az egyik a folyónév török etimológiája. NÉMETH (részben TOMASCHEK nyomán) magyarázatául hivatkozik az alt. *yayïq* 'ausgedehnt; Wasserfläche, Überschwemmung' szóra (RADL. III, 75 ; az „ujg.", helyesen QB *yadïγ* nem tartozik ide), ez származéka a *yay-* 'ausbreiten' igének, melynek eredeti alakja *yad-* volna ; ennek ellenére már a feliratokban *yay-* alakban fordul elő. A probléma ehhez az igéhez fűződik. Ez esetben ugyanis vagy egy kettős alakú igével van dolgunk, vagy két különböző, érintkezési pontjain homofon ige bonyolítja a magyarázatot. A két alak ez : 1. *yad-*, ez *yaδ-* változaton keresztül, elég későn, *yay-* fejleményként jelentkezik az oguz és kipcsak nyelvekben. A feliratokban ez az igető csak *yad-* alakban fordulhat elő. 2. Mellette van egy homofon *yad-* ige, ennek a jelentése azonban 'ráz, köpül' ; fejleményei közt ennek is van

szabályos *yay-* folytatása. Ennek az igének azonban van „szabálytalan" fejleménye is : bizonyos kipcsak nyelvekben *yaz-* a megfelelője, így a baskírban is *yaδ-* ; mint említettük, ide zárkózik fel a középcsuvasos sajátságot hordozó m. *író* is. E két homofon szó egyike sem kapcsolható az Urál folyó török nevét szolgáltató igetőhöz, annak *yayïq* származéka pedig a II. századra elképzelhetetlen.

A másik nehézség nem kevésbé súlyos akadályt jelent a névmagyarázat útjában. A kétféle jelentésű, homofon *yad-* mellett van egy *yañ-* ige is, jelentése 'hint ; szétszór'. Ebben az alakban fordul elő a feliratokban, de igen korán, már az ujgúrban is *yay-* alakban jelentkezik. Elképzelhető ugyan, hogy már az i. sz. II. században kialakult a *yañ-* tő változataként a *yay-*, s annak származéka a *yayïq*. E feltevés azonban eléggé ingatag alapra támaszkodik, ha meggondoljuk, hogy az archaikusabb *ñ*-tő folytatásaként az *n*-tő még a VIII. századi ujgúr manicheus emlékekben is megvan. GABAIN (Alttürk. Gramm. 5) az egykori *ñ* kettős fejlődése (*n* és *y*) alapján különböztet meg az ótörökben *n* és *y-* nyelvjárást.

Ptolemaios adatának *y*-nyelvjárásból való magyarázatának hitelét csak gyengíti a név körül jelentkező szemantikai nehézség.

CLAUSON (Studies 124—5) felettébb pesszimista e magyarázattal szemben, melyet 'merely an imaginative false etymology'-nak tart. Véleménye szerint ebben az időben nem élt az Urálnál oly nagy számú török település, amely saját nevét adhatta volna e folyónak. Véleménye szerint az adott helyen és időben szarmatákkal kell számolnunk. CLAUSON kriticizmusa valóban indokoltnak tűnik, de talán nem szükséges ismételten utalni azokra az eddigiek során több alkalommal elemzett körülményekre, amelyek arra indítanak, hogy igen korai időben számolnunk kell törökök, nevezetesen csuvasos nyelvet beszélő törökök jelenlétével az Urál keleti oldalán húzódó térségben.

A ptolemaiosi glosszából fakadó további nehézség a szókezdő *delta* magyarázatához fűződik. Turkológusaink, köztük NÉMETH is, a görög *d*-t a török *ǰ* átírásának tartották, CLAUSON a folyónevet *Daik* vagy *Dayik*-nak értelmezte, ahol a *d* réshangú *δ*-t képvisel ; sajátságos módon CLAUSON összekapcsolja ezt a szókezdőt a m. *gy*-vel (*d'*), amely az ő révén bevonult az őstörök mássalhangzó-rendszerbe is. Mint arra korábban rámutattam (AOH X, 303—4), Menandrosnál is, Ptolemaiosnál is hitelesnek tartom a szókezdő *d*-t, azt azonban nem a törökből, de iráni közvetítésből magyarázom ; a *δόχια* esetében oszét (alán) példára is hivatkozom. Ellentétben NÉMETHtel és CLAUSONnal, jelen esetben figyelmen kívül hagynám *dilom* és *Dulo* látszólagos párhuzamosságát, ezek ugyanis szlavizált folytatásai a protobolgár *ǰilan* és *ǰula* alakoknak.

c) *A szamojéd nyelvek török szókészleti elemei*

KAI DONNER, Die ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken : JSFOu. LX, 1 (vö. LIGETI : KCsA. II, 1926, 187—92) rövid értekezésében merésznek mondható elméletbe ágyazva tárgyalta a szamojéd nyelv török jö-

vevényszavait. A RAMSTEDT-iskola jeles képviselője szerint a török elemek a szamojédba még a török nyelvek kettészakadása előtti időben kerültek volna; a szamojéd-pretörök érintkezést ugyanis i. e. 600 és 400 közé teszi. A jövevényszavakat DONNER a pretörökből eredezteti, abból a korból, amikor a köztörök és az (eredeti) csuvasos török nyelv még nem vált el egymástól.

DONNER a szerény számú szamojéd—török egyezésre látványos hipotézis-sort épített, bizonyítási anyagát másodkézből, az akkor éppen divatos hiung-nukra vonatkozó kínai szövegek DE GROOT-féle fordításából merítette. Ez a mesterséges építmény hamarosan összeomlott, az etimológiák, melyek egy részét korábbi jeles finn nyelvészek vetették fel, túlélték az elméletet, sőt sajátságos módon beépültek a magyar őstörténet tartópillérei közé.

NÉMETH GYULA nem tartozott RAMSTEDT altaji elméletének hívei közé, s nem fogadta el annak rotacizmusra és lambdacizmusra vonatkozó nézetét. Ezért nála a szamojéd régi török jövevényszavai nem a pretörökből kerültek a szamojédba, hanem a köztörök jellegű pretörökhöz képest másodlagos csuvasos „bolgár-török"-ből merítették azokat az ősszamojédok. Ugyanakkor ezek a jövevényszavak a bolgár-törökség nyugat-szibériai őshazájának bizonyítékai közé tartoznak (HonfKial. 116). Ezek az ősinek tartott, valójában teljesen bizonytalan kronológiájú régi török elemek máig nem kerültek le a napirendről, s nem egy közülük — kalózlobogó alatt — ma is fel-feltűnik a magyar őstörténeti kutatások peremén. A NÉMETH által mérlegelt szamojéd szavak ezek:

jurák (nyenyec) *śu, śun* 'köldök'; tvg. (nganaszan) *kiŋ* 'köldök' ~ tör. *kin*. A tör. szó problematikus. Ma csak a szibériai nyelvek ismerik: alt., tel., leb., szag. *kin* 'der Nabel des Moschustieres, der Moschusbeutel' (RADL. II, 1344); a török régiségben (ujg., Kāšγ., QB, hor., kip.) 'mosusz' a jelentése (CLAUSON, ED 725). Vele szokás összekapcsolni a tör *kindik* alakot (i. m. 729), ebből m. *köldök*; a csuv. típus szava *kŏbăk*. JOKI nem vette fel a listájára;

osztj.-szam. (enyec) *šen, šän* 'késtok' ~ tör. *qïn* '(kard)hüvely'; vö. köztör. *qĭn*, csuv. *yĕnĕ* (EGOROV, Êt. slov. 79). Az etimológia megvan már PAASONENnél, utána KAI DONNERnál; vö. JOKI, i. m. 287—9, bőséges példatárral; hozzá a török régiség adatai: CLAUSON, ED 630. A csuv. *yĕnĕ* neologizmus, mely a hosszú magánhangzó diftongizálódásának a következménye. DOERFER, TMEN III, 576—7 szerint a szamojéd és a török szavak egyezése nem kifogástalan, mert a *k-* > *-š* változás csak magas hangrendű szavakból mutatható ki;

osztj.-szam. *šernak, sērbaŋ* 'bemenni' ~ tör. *kir-*. Vö. CLAUSON, ED 755—6. JOKInál nincs meg;

tvg. *ki* 'coboly'; osztj.-szam. *si, ši*; kam. *šili* ~ tör. *kiš*. JOKI i. m. 290—1. BANG rámutatott már az egyeztetés gyengéire, RÄSÄNEN uráli eredetet vett fel, JOKI a mutatkozó kisebb hangtani nehézség ellenére az egyeztetést lehetségesnek tartja. DOERFER (TMEN III, 664—6) a tör. hosszú magánhangzóval

szemben mutatkozó rövid szamojéd magánhangzó miatt kételkedik az egyeztetés hitelében;

osztj.-szam. *ke* 'tél'; kam. *khä* ~ tör. *qïš*. Vö. CLAUSON, ED 670. JOKI (i. m. 175—6) a szam. szót (tör. *-š* ~ szam.-*t*) nem törökből, de paleo-szibériaiból (jeniszeji-osztják, kott stb.) származtatja DOERFER, TMEN III, 481;

jur. *jur* 'száz'; tvg. *jir*; jen.-szam. *jü'* ~ tör. *yüz*. JOKI, i. m. 124—5 szerint a szót kétszer vették át a törökből: először a pretörökből az ősszamojédba (*jür*), másodszor a kései törökből (*ďüs, ťüs*); érdekes, hogy a kam.-ban mind a két alak megtalálható. CLAUSON, ED 983 (*yŭz*). DOERFER (TMEN IV, 223) a szam. *ďüs* török eredeztetését simán elfogadja, a pretör. **yür*-nek ősszamojédba kerültével szemben némi fenntartással él;

jur. *juna* 'ló'; tvg. *junta* ~ tör. *yont*. JOKI (i. m. 158) a szamojéd szó forrását nem is a pretörökben keresi (ezt tette DONNER előtt PAASONEN is), hanem az altajiban. DOERFER (TMEN IV, 200—1) kétségét fejezi ki a származtatással szemben; az altaji eredeztetés valóban nehezen védhető, sőt a pretörök magyarázat is több ponton a mostaninál meggyőzőbb érvelésre szorul;

jur. *jaχā* 'iker', tvg. *jaka* ~ tör. *iki* 'kettő'. JOKI nem tárgyalja KAI DONNERnak ezt az egyeztetését. Vö. CLAUSON, ED 1001, 101 (*ekki, ikki*; epidémiaszerűen terjed ezeknek az emfatikus alakoknak alapalakokként való magyarázata); DOERFER, TMEN II, 190. Ez az egyeztetés fenntartás nélkül törölhető az ősrégi török kölcsönzések listájáról;

jur. *pādāu* 'írni'; jen.-szam. *fádabo* ~ tör. *biti-*. JOKInál okkal hiányzik ez az egyeztetés. Vö. CLAUSON, ED 299.

NÉMETH az egyeztetésekből kiemeli a „bolgár-török" **yür* '100' **kil* 'coboly' és **qil* 'tél' rotacizmust és lambdacizmust tartalmazó szavakat, de a belőlük levont következtetéseket azoknak kell tartani, amik: hipotéziseknek.

C) A KÖZTÖRÖK NYELVEK

Régi török jövevényszavaink elemzése során már korán felvetődött annak a gondolata, hogy csuvasos jellegű jövevényszavaink közt lehetnek köztörök típusúak is. A történeti körülmények mérlegelésekor annak a lehetősége is felmerült, hogy nemcsak csuvasos jövevényszavaink közé sodródott köztörök szókészleti elemekre gondolhatunk, de annak is megvan a valószínűsége, hogy vándorlásaik során a magyarok olyan török népelemekkel is érintkeztek, amelyek köztörök nyelvet beszéltek, mégpedig annak olyan változatát, amely sem az oguz, sem a kipcsak nyelvek közé nem sorolható. E gondolat egyre inkább izmosodott a kabarokkal való kapcsolataink nyomozása közben. Ez idő szerint nem rendelkezünk elegendő anyaggal a kérdés alaposabb megközelítéséhez. Addig is, míg e téren tovább léphetünk, érdemes a lehetőségek néhány pontját átgondolni.

17. *Az oguz nyelvek*

A magyar nép a vándorlások során érintkezésbe került, közvetlenül vagy közvetve, oguz nyelvet beszélő törzsekkel és népelemekkel. Érdemes hát ügyelni e nyelvek történetének néhány sajátos vonására.

a) *Az oguz nyelv és az ujgúr*

Az oguz—ujgúr etnikai kapcsolatok tisztázatlanságáról, a két népalakulat kissé könnyelmű azonosításáról már szóltunk. Megállapíthatjuk, hogy nyelvi tekintetben az oguz és az ujgúr nem azonos, a kettő közti különbség megfogható hangtani és szókészleti tekintetben egyaránt.

Az ellentmondásoknak az elejére kell visszanyúlnunk. Láttuk, kibékíthetetlen ellentét jelentkezett a türkök és oguzok közt a hatalom birtoklásáért. Láttuk, hogy a lázadó oguzoktól éppen a türkök mentették meg közös uraikat, a zsuan-zsuanokat. Az örökös harc-háború tovább dúlt a főhatalom birtokába került türkök és oguzok közt, míg végül is az oguzok kerekedtek felül az újonnan létrejött ujgúr konföderáció élén. Mindebből turkológusaink egy része türk—oguz etnikai különbözőségre következtetett.

Nyelvileg ez a különbözőség nem igazolható. Ellenkezőleg, azt tapasztaljuk, hogy pl. a türk rovásírásos emlékek nyelve semmiben sem különbözik a ma már háromra növekedett rovásírásos ujgúr emlékektől. Nem gondolhatunk arra, hogy mind a kettő valami közös „rovásírásos nyelvet" képviselne. Mint már Clauson megállapította, türk nyelvjárásban íródtak régi manicheus emlékek is (ED XIV c). Történetileg nehéz elképzelni, hogy e manicheus emlékek valóban a türköktől származnának, ellenben mi sem áll útjában annak a feltevésnek, hogy azok ujgúr emlékek, mégpedig az oguz töltésű ujgúr nyelvűek, ugyanazt a nyelvet képviselik tehát, mint a rovásírásos ujgúr feliratok.

Megállapítható ugyanakkor, hogy a tulajdonképpeni ujgúr emlékek, rendszerint ujgúr írással rögzített formában, merőben más török nyelvet szólaltatnak meg, ez a nyelv az oguztól eltérő forrásból táplálkozott. Az oguz—ujgúr nyelvi ellentét igen feltűnő. Az oguz a köztörök nyelvek nyugati ágához tartozik, és magában foglalja az ujgúr előzményét képező oguzon kívül az oguz nyelvcsoport tagjait. A köztörök keleti tartománya magában foglalja az eredendően ujgúrnak nevezhető ujgúrt, rajta kívül jóformán minden régi és mai török nyelvet, kivéve az oguz nyelveket. Igen érdekes, számunkra felettébb tanulságos, hogy csuvasos szókészleti elemeink az oguz nyelvekhez, tehát a nyugati ághoz simulnak.

Az oguz—ujgúr nyelvi különbséget a török nyelvek emlékeinek egy másik csoportja is tanúsítja. Ez a csoport rovásírásos ujgúr emlékekből áll, közéjük tartozik a még mindig kellően nem vizsgált *Írq bitig* is.

A (nyugati) oguz és a (keleti) ujgúr hangtani különbségének illusztrálására példaként a szókezdő *b-* kétféle megfelelésére utalnék. Ez az oguz szókezdő egy rákövetkező nazális hatására az ujgúrban *m-* formájában jelentkezik. A kérdéssel több ízben is foglalkozott Clauson, anélkül azonban, hogy e fonetikai jelenség etnikai hátterére ügyelt volna; vö. The Initial Labial Sounds in the Turkish Languages: BSOAS XXIV, 1961, 298—306; Studies, 170—1.

Íme néhány példa:

bän 'én' T (= rovásírásos türk): rov. og. (= rovásírásos oguz): Šu (= Šine usu-i felirat) 19: K 4, 29: D 6; og(uz), kip(csak), suv(ar) *bän* Kāšγ.; d. tkm. (= déli türkmen, a mameluk szójegyzékekben): oszm. *ben* ~ ujg. *män*: rov. ujg. *män* (IB = Írq bitig; Mal. 1, passim); kip. nyj.-ok *män*:

bing 'ezer' T: rov. og. *bing* (Šu 15: É 6: 23: K 9: Ter. 342: Ny 7, 9); d. tkm. *bïng*: o-zm. *bïng*: csuv. *pin* ~ rov. ujg. *ming* (IB 82: 48); ujg., Kāšγ. *mïng*: Tefs., hor., csag. *ming*: mong. *mingγan*:

bung 'bú' T: oszm. *bung* ~ ujg. *mung*: rov. ujg. *mungluγ* (IB 81: 34); Kāšγ., QB, kip. *mung*; mong. MTT *mung* 'Schwierigkeit'; ir. mong. *mangha-* 'to be in trouble': m. *bú*:

bün 'levés' T: og., kip., suv. *bün* (Kāšγ.) ~ ujg. *mün*:. Kāšγ. *mün*: kip. *mün*:

bűn 'bün': d. tkm. *bün*; Muh. *bün* ~ ujg. *mün*: Kāšγ. *műn*: QB *mün*: m. *bűn*:

bin- 'lóra szál' T: hor. *bin-*: d.tkm. *bin*: tkm., oszm. *bin* ~ rov. ujg. *min-* (81: 24): ujg., Kāšγ., QB *mïn-*: Tefs. *min-*, *mün-*; kip. *min-*:

büngü 'örök, örökkévaló' T ~ ujg. *mängü*, *mänggü*: Kāšγ., QB, hor. *mängü*: kip. *mängü*: mong. *möngke*:

bungar 'forrás' T; d. tkm. *bungar*; o-zm. *büngar*, *bungar* ~ Kāšγ. *mängar*: m. *Alibunár*, bánsági helynév (Kiss. FöldNévSz. 47);

büngiz 'arcszín, külső' T; d. tkm. *büngiz*; oszm. *beniz* 'colour of the face': az. *bäniz* ~ ujg., Kāšγ., QB *mängiz*; kip. *mangiz*; kún CC *mäyiz*;

büngzä- 'hasonlít'; hor. *büngzä-*; csag. *bengzä-*: d. tkm. *büngzä-*; az. *bänzä-* ~ Kāšγ., QB *mängzä-*: Tefs. *mängzä-*:

büngi 'öröm' T ~ ujg. *mängi*; rov. ujg. *mängilä-* 'örül' (IB 89: 6): Kāšγ., QB *mängi*.

Az oguz—ujgúr nyelvi különbség a szókészletben is megfogható. A kérdés egyik részletéről már korábban szóltunk; e szókészleti különbség ugyanis az oguz és kipcsak nyelvek közt is jelentkezik, minthogy a kipcsak a köztörök nyelvek keleti tartományához tartozik, akárcsak az ujgúr. A két példatár mégsem azonos, mert a régi oguz szókészletre vonatkozó anyagunk felettébb szerény terjedelmű, feltűnő ellentétben a mai oguz nyelvek gazdag szókészletével. Ugyanakkor a mai oguz és kipcsak szókészleti anyagba idegen, főleg perzsa és arab elemek is beszüremkedtek, ennek eredményeként olyan szókészleti szembenállások is keletkeztek, amelyeknek a régi anyagban még nem volt

nyomuk. Ezekhez képest a régi oguz—ujgúr szópárok száma csekély. Közülük valók a következők:

og. *kōbäk* 'köldök'. CLAUSON (ED 688) szerint világosan nyugati, alkalmasint oguz e szó, mely lényegesen régibb a fennmaradt feljegyzéseknél; emellett szól a csuv. *kăvapa* 'köldök' (EGOROV, Ét. slov. 97), amely *kŏbäk*-re vezethető vissza. Adatai: Muh. (XIV. sz.) *köbäk* (RIFAT 141) csag. *köbäk*; d. tkm. és a mai oguz nyelvi adatokat l. fentebb ~ ujg. *kindik* (DTS 308); csag. *kindik*; hor. *kindik* (FAZ. I, 605): csuv. *kĕntĕk* 'tengely; középpont': m. *köldök*. A kipcsak adatokat l. fentebb (külön jelzés nélkül ez vonatkozik a többi hasonló esetre is);

og. *qoč* 'kos'. Első előfordulásai aránylag késeiek: Kāšγ. (og.) *qoč* (Brock. 157); csag. *qoč* 'bélier' (PDC 423); Muh. *qoč* (RIF. 172); m. *kos* < *qoč* a IX. század előttre viszi vissza az og., ill. nyugati török szó történetét: még régibb korra utal mong. *quča* 'ua.'; ezekhez még: d. tkm. és mai oguz adatok. Vö. DOERFER, TMEN III, 539—41 (iráni stb. jövevényszavakkal; a mong. alakot egy csuv.-og. forrásból eredezteti, elfogadhatatlanul) ~ ujg. *qočngar* (BROCK. 157: BROCK. *qočungar*-t olvas); csag. *qočqar*; hor. *qočqar* (FAZ. II, 639); kip. szj.; mai kip. adatok. Vö. DOERFER, TMEN III, 540—1;

og. *yaz-* 'ír'. Első feljegyzése aránylag kései: Kāšγ. *yaz-* 'schreiben' (BROCK. 83); az ujg. *yaz-* 'ua.' (TTT VII, 36: 25, 19) a szöveg helyesírása alapján mongol kori (XIV. század) lehet. Az ige ennél lényegesen régibb, mint azt a m. *írtanúsítja*; ennél is korábbi időre utal a mong. *ǰiru-* 'to draw (as a ligne or picture); to scratch; to strike (of a match)' (LESS. 1060); ma *ńiru* < kitajból. Ide tartozik még: csag., hor., Tefs. *yaz-*; d. tkm.; mai oguz adatok. Mindezeknek a mai kipcsak nyelvekben *čiz-* 'ír' a szemantikai párja, mely eredetileg 'karcol'-t jelentett, és az ujgúrtól kezdve megvan a hor., csag., kip. nyelveken kívül az oszm.- gag.- tkm.-ben is (CLAUSON, ED 432). Eredetileg ez a 'karcol, ró, rajzol' jelentésű szópár tartozott egybe, 'ír' jelentése másodlagos (a magyarban is). A *yaz-* igével a török régiségben a *biti-* 'ír' került szembe (~ mong. *biči-*), mégpedig sajátságos módon nem nyelvi, de tárgyi alapon. Az írás (ecsettel, vésővel, később calamussal) műszava az oguzban (türkben és rovásírásos ujgúrban) is, de a tulajdonképpeni ujgúrban és a többi keleti török nyelvben is *biti-* (CLAUSON, ED 299—300). Az oguzban és a csuvasos nyugati törökben a *yaz-*, *ǰaz-* mellé aránylag későn sorakozik fel a csak írást jelentő *biti-* ige.

b) *A mai oguz nyelvek kialakulása*

A türk és az ujgúr birodalom bukása után az oguz nyelvet beszélő törzsek Belső-Ázsia északnyugati, biztonságos tájaira húzódtak vissza. Kisebb töredékeik még nyugatabbra vonultak, s a besenyőkre rátámadva, a magyar nyugati vonulás elindítói lettek. Ezek a magyar őstörténet úzai, a régi orosz történelem torkjai. Az oguzok zöme — mint ismeretes — későbbi időben kelt útra déli irányban.

Ebből az időből kevés információ maradt fenn nyelvükről. Ibn Faḍlān követsége az oguzoknál jártában feljegyzi, hogy náluk *bir tängri* 'egy isten', királyuk címe *yabγu* [ybġw]: mindez keveset árul el nyelvük köztörök jellegéről. Ezzel szemben a *yanal* méltóságnév (a [yn'l] *ïnal* olvasata önkényes) a várható *ïnal*-lal szemben, kazár vagy bolgár változatnak látszik, IF nem kényes informátorai megválogatásában (vö. TOGAN, IF 20, 30).

A XI. század harmadik negyedének a végéről származik egy nyelvészetileg is értékes tájékoztatás az oguz nyelvről. Maḥmūd al-Kāšγarī az általa ismert török nyelvek különbözőségeiről kiemelt szakaszban számol be: turkológusok gyakran fordultak e fontos, olykor félreérthető beszámolóhoz. Szövegét a könnyen hozzáférhető BROCKELMANN-féle fordításban követjük (Maḥmūd al Kāshgharī über die Sprachen und Stämme der Türken im 11. Jahrh: KCsA. I, 26—40, kül. 36—40).

Az oguz (nála *γuzz*) nyelvre vonatkozó megjegyzéseinek három csoportja különböztethető meg: 1. oguz—kipcsak; 2. oguz—kipcsak és Bulγār—Suvār; 3. csak oguz sajátságok. Ez utóbbi kategóriába tartoznak:

t- ~ *d-*: tör. *tävä* 'Kamel' ~ og. *dävä*;

-t ~ *-d*: tör. *ot* 'Loch' ~ og. *od*;

-d- ~ *-t-*: tör. *bōgdä* 'Dolch' ~ og. *bōktä*; tör. *yigdä* 'Frucht von Sorbus domestica' ~ og. *yiktä*;

v ~ *w*: tör. *äv* 'Haus' ~ og. *äv*; tör. *aw* 'Jagd' ~ og. *av*;

-γ- ~ *ø*: tör. *čumγuq* 'gescheckter Rabe' ~ og. *čumuq*; tör. *tamγaq* 'Kehle' ~ og. *tamaq*; tör. *ol ävgä barγan ol* 'er geht oft in sein Haus' ~ og. *baran ol*; tör. *ol är qulïnï urγan ol* 'der Mann schlägt seinen Sklaven oft' ~ og. *uran*.

Kāšγarī nyelvjárási adatainak felhasználásakor ügyelni kell szerzői utasítására, mely szerint mindig a „helyes" (karahánida) alakot adja meg, s az olvasó dolga, hogy azt a megfelelő nyelvjárási alakkal helyettesítse (i. m. 30).

A felsorolt oguz nyelvjárási hangtani sajátságok hitelesek, másodlagosak és koruk aligha régibb a XI. századnál. Kivétel talán a szókezdő *d-* kérdése. Igaz, van turkológus, aki ezt sem tartja korábbinak Kāšγarī századánál, minthogy, annak az oguz típusú türkben és az oguz jellegű ujgúrban nyoma sincs, noha a rovásírásnak módja lett volna a *t*-t és a *d*-t megkülönböztetni (nem ez az eset az ujgúr írással). Az altajisták szerint az alt. *d-* a törökben *y*-vé fejlődött (RAMSTEDT, Lautlehre 50—2). CLAUSON (Studies 170) azonban úgy véli, hogy a régi oguzban (türk, rov. og.) zöngétlenné vált az eredeti *d-*, melynek régiségét az is bizonyítaná, hogy az *r/l* nyelvek megőrizték VIII. század előtti időkre hiteles nyomait; ezt a nézetét etimológiai szótárában is képviseli. Mindenesetre meggondolkoztató, hogy a mai oguz nyelvek különbséget tesznek szókezdő *t-* és *d-* között; az esetenként (ritkán) mutatkozó ingadozás nem változtatja meg e jelenség törvényszerűségét. Az oguz *d-* őstörök örökségének viszont ellentmond, hogy az esetek többségében a mongol megfelelő zöngétlen szókez-

dőt nyújt, két kritikus esetet kivéve (*dél* és *dől*) a magyar nyelv régi török elemei sem igazolják a szókezdő *d-* hipotézisét.

Mindezen fenntartások ellenére nem térhetünk a kérdés felett napirendre azzal a kényelmes feltevéssel, hogy ez az oguz hangtani sajátság is kései, XI. századi, másodlagos fejlemény. Az oguz nyelvekben a zöngés és zöngétlen dentális szókezdő zárhangoknak lényegében jól elhatárolható két kategóriájával állunk szemben, ezt tudomásul kell vennünk akkor is, ha e különös megoszlás okait nem ismerjük. A tuvai párhuzamos fejlődés, melyre Clauson hívta fel a figyelmet, továbbra is magyarázatra szorul.

Példák:

oszm. *dağ* 'hegy', az. *dag*, krm. *day*, gag. *dā* 'erdő', tkm. *dāg* ~ türk, ujg. *tay*, Kāšγ. *tāγ*; tuv. *dag*:

oszm. *damak* 'szájpadlás', az. *damag*, gag. *damak*, tkm. *damak* 'torok' ~ ujg. *tamγaq*, Kāšγ. *tamγāq*:

oszm. *demir* 'vas', az. *dämir*, gag., tkm. *demir* ~ türk, ujg. *tämir*, Kāšγ. *tämür*; tuv. *demir*; mong. *temür*;

az. *daš* 'kő', tkm. *dāš*, oszm. *taş*, gag. *taš* (Clauson szerint a szókezdő *d-* régisége kétes) ~ türk, ujg. *taš*, Kāšγ. *tāš*, csuv. *čul* (<**tāl*): m. *Tas*; tuv. *daš*; mong. *čilayun* < **tila-βun*:

oszm., az. *daz* 'kopasz' ~ ujg. *taz*, Kāšγ. *tāz*; tuv. *tas*; m. *tar*; mong. *taraqai*; (a *d-* kétes);

oszm. *domuz* 'disznó', az. *donuz*, gag. *domuz*, tkm. *doŋuz* ~ türk, ujg., Kāšγ. *tonguz*;

oszm. *dokuz* 'kilenc', az. *doguz*, gag., tkm. *dokuz* ~ türk, ujg. *toquz*, Kāšγ. *toqūz*; csuv. *tăχχăr*, *tăχăr*; tuv. *tos*;

duz 'só', tkm. *dūz* oszm., gag. *tuz* ~ Kāšγ. *tūz*: (a *d-* kétes);

oszm. *değirmen* 'malom', az. *däyirmen*, tkm. *degirmen*, gag. *dermen* ~ ujg., Kāšγ. *tägirmän*;

oszm. *deniz* 'tenger', az. *deniz*, gag. *deniz*, tkm. *deniz* ~ Kāšγ. *tängiz*; m. *tenger*;

oszm. *deve* 'teve', az. *dävä*, gag. *devä*, tkm. *düye*, oguz Kāšγ. *dävä* ~ ujg. *tävä*, Kāšγ. *täväi*: m. *teve*; mong. *temegen*; tuv. *teve*:.

oszm. *diz*. 'térd', az., gag. *diz*, tkm. *dīz* ~ ujg., rov. ujg. *tiz*, Kāšγ. *tīz*; m. *térd*;

oszm. *dört* 'négy', az. *dörd*, gag. *dōrt*, tkm. *dōrt* ~ türk, ujg. *tört*, Kāšγ. *tört* és *tōrt*; csuv. *tăvattă*, *tăvată*; tuv. *dört*; mong. *dōrben*: ma.-tung. **dürgin*;

oszm. *düš-* 'leesik, ledől', az., gag., tkm. *düš-* ~ türk, rov. og., ujg., Kāšγ. *tüš*; tuv. *düš-*; m. *dől*;

oszm. *dür-* 'feltűr, felcsavar', gag. *dür-* ~ ujg., Kāšγ. *tür-*; tuv. *dür-*; m. (fel)*tűr*.

Első tekintetre nem kevésbé bonyolultnak tűnik a mai oguz nyelvek másik szókezdő zöngés mássalhangzójának, a *g*-nek a kérdése. A régi török szókezdő

k- a mai oguz nyelvek egy részében változatlanul megőrződött, más részében zöngés *g-* alakban jelentkezik. Ez a zöngésedés — ellentétben a *t-* zöngésedésével — kizárólag a magas hangrendű szavakat érinti. Clauson a szókezdő zöngés *g-*t az őstörökre viszi vissza. E feltevés ellen szól, hogy a szókezdő *g-* nem mutatható ki a régi oguz emlékekből (a türkből és a rovásírásos oguz feliratokból), nem említi a nyelvjárási sajátságok iránt érzékeny Kāšγari és nem tud róla a tuvai sem. Mindazonáltal változatlanul fennáll a kérdés: mi a magyarázata a mai oguz nyelvekben mutatkozó szókezdő *g-* ~ *k-* megoszlásnak? E kérdésre Clauson is adós marad a felelettel, de ezt a jelenséget is a VIII. századot megelőző időkre viszi vissza (vö. Studies 100, 131, 171), és szótárában e feltett *g-*t gondosan jelzi.

Példák:

oszm. *geç* 'késő', az. *ǵeč*, gag. *geč*, tkm. *gič* ~ ujg. *keč*, Kāšγ. *kēč*; vö. m. *kés-ik*, *késő*;

oszm. *gel-* 'jön', az. *ǵel-*, gag. *gel-*, tkm. *gel-* ~ türk, ujg. Kāšγ. *kül-*;

oszm. *gevrek* 'morzsolódó, omló', gag. *gevrek* ~ Kāšγ. *kävräk*; m. *kőrő*;

oszm. *gey-* 'felvesz (ruhát)', az. *ǵey-*, gag. *gi-*, tkm. *gey-* ~ türk, ujg. *käd-*, Kāšγ. *käδ-*; vö. m. *ködmön*;

oszm. *gir-* 'belép', az. *ǵir-*, gag. *gir-*, tkm. *gir-* ~ türk, ujg. Kāšγ. *kir-*;

oszm. *göbek* 'köldök', az. *ǵöbäk*, gag. *gōbek*, tkm. *gōbek* ~ ujg. *kindik*; m. *köldök*;

oszm. *göč-* 'vándorol', az. *köč-*, gag. *gōč-*, tkm. *gōč-* ~ Kāšγ. *köč-*;

oszm. *göğüs* 'mell', az. *köküs*, tkm. *gövüs* ~ ujg., Kāšγ. *kögüz*;

oszm. *gök* (*gög-*) 'kék', az. *ǵöy*, gag. *gök*, tkm. *gők* ~ türk, ujg. *kök*, csuv. **kők*, csuv. *kavăk*; m. *kék*; mong. *köke*;

oszm. *göl* 'tó', az. *ǵöl*, gag. *göl*, tkm. *kől* ~ türk, ujg. *köl*, Kāšγ. *köl*;

oszm. *göm-* 'elás, temet', gag., tkm. *gōm-* ~ ujg., Kāšγ. *kōm-*;

oszm. *göz* 'szem', az. *ǵöz*, gag., tkm. *göz* ~ türk, ujg. *köz*; Kāšγ. *kőz*;

oszm. *güč* 'erő', az. *ǵüč*, gag. *güč*, tkm. *güyč* (=*gűč*); ~ türk, ujg. *küč*, Kāšγ. *kűč*; mong. *küčün*;

oszm. *gül-* 'nevet', az. *ǵül-*, gag., tkm. *gül-* ~ Kāšγ. *kül-*;

oszm. *gümüš* 'ezüst', az. *ǵümüš*, gag. *gümüš*, tkm. *kümüš* ~ türk, ujg., Kāšγ. *kümüš*;

oszm. *gün* 'nap', az. *ǵün*, gag., tkm. *gün* ~ türk, ujg., Kāšγ. *kün*;

oszm. *güve* 'moly', az. *ǵüve*, gag. *güve*, tkm. *güye* ~ Kāšγ. *küyä*;

oszm. *güverčin* 'galamb', az. *ǵöyärčin*, gag. *güverǰin*, tkm. *gőgerčin* ~ ujg. *kögürčkän*, Kāšγ. *kögärčkün*; vö. m. *kökörcsin*.

Clauson (Studies 99) feltevésének alátámasztására hivatkozott VIII—X. századból származó tibeti írásos török szöveg vallomására, e szerint a *gök* 'kék' és *gögüs* 'mell' tibeti írásos alakja *gog* és *go.gos* (ez utóbbi némely kaparással) valóban zöngés szókezdőt képviselne. Bajos azonban megmondani, hogy ebben a heterogén anyagban mi a véletlen, s mi a szándékolt ortográfiai pontosság.

Aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a Kāšγarītól elősorolt hangtani sajátságok valóban jellemzők a X—XI. századi oguz nyelvre, s hogy azok a mai oguz fejlemények közvetlen előzményei.

Az oguz nyelvnek e későbbi, máig folytatódó szakaszában a szókészletnek is vannak sajátosan oguz elemei, ezek egy része új szemantikai tartalommal jelenik meg. Közülük valók:

oszm. *kurt* 'farkas', az. *gurd* 'farkas; féreg', gag. *kurt* 'vadállat; féreg', tkm. *gürt* 'farkas; féreg'; Kāšγ. *qurt* 'farkas (oguz); féreg'; (DTS 468—9); hor. *qurt* 'féreg; farkas' (Faz. II, 648). A törökségben a *qurt* elsődleges jelentése 'féreg', a türkben is, ujgúrban is (vö. Clauson, ED 648), ebből fejlődött az oguz nyelvekben a 'farkas' jelentés; vö. m. *toportyánféreg*. A török szótárak szerzői két címszó alatt tárgyalják, jelentéskülönbsége szerint a *qurt*-ot; így jár el Clauson is. Valójában a török szókészlet általánosan ismert és használt *qurt* 'féreg' jelentésű szavából szóhasadással 'farkas' lett az oguz nyelvekben a XI. század táján, és szembekerült attól fogva a régi, eredeti 'farkas' jelentésű *böri*-vel; ez utóbbiról vö. Clauson, ED 356;

oszm. *söğüt* 'fűzfa', az. *söyüd*, tkm. *sövüt*; csag. *sögüd* 'fűzfa', d. tkm. *sögüt* 'fűzfa'. Szóhasadással keletkezett a *sögüt* 'fa' főnévből a XI. század táján; vö. Clauson, ED 819;

oszm. *keçe* 'nemez, szőnyeg', az. *kečä*, gag. *keča*, tkm. *keče*; csag. *kečä*, Kāšγ. oguz *käčä* 'nemez'; a nem-oguz alak *kidiz*; vö. Clauson, ED 694.

c) *Oguz-kipcsak keveréknyelv*

A X—XI. századi oguz nyelvterületen, főleg közeli szomszédságában, kipcsak nyelvet beszélő népek is éltek; az Arany Horda idején az egymásmellettiség tovább folytatódott. Az érintkezés nem maradt meg mindvégig és minden esetben a kölcsönzésre szorítkozó hatásnál, kialakult egyfajta keveréknyelv, mely vagy két évszázadon keresztül irodalmi nyelv formájában is virágzott.

A kipcsak—oguz érintkezés történetének néhány pontja jól megfogható, bár részletei még mindig homályban vannak. Ismeretes, hogy a kipcsak nyelvet beszélő besenyők elvándorlása után egy részük visszamaradt az oguzoknál (az oguz törzsrendszer sokáig tartalmazott egy besenyő törzset is); ez a kipcsak nyelv persze elmerült az oguz nyelv tengerében.

Kipcsak—oguz nyelvi együttélésre enged következtetni Kāšγarī, amikor bizonyos hangtani változásokat e két nyelv közös sajátságaiként tüntet fel. Ilyen pl. (a normául szolgáló karahánida) *y*-vel szemben az oguz-kipcsak *ǰ-*: *yinǰü* 'gyöngy' ~ *ǰinǰü*; *yoγdu* 'hosszú teveszőr' ~ *ǰoγdu* (KCsA. I, 38). Ezekben a példákban az oguznak tulajdonított szókezdő *ǰ-* mai nyelvtörténeti ismereteinkkel összeegyeztethetetlen. A másik kétes példa az *m-* ~ *b-* szókezdőt érinti; a (karahánida) *m-* mel szemben *b-* mutatkozik az oguzban, a kipcsakban és a szuvarban: *män bardïm*-mal szemben *bän bardim*; itt ugyanis a szókezdő

b- hiteles az oguzban és a szuvarban, de nem az a kipcsakban. Hacsak Kāšγarī adatai nem olyan oguz és kipcsak dialektusból származnak, amelyek szoros kapcsolatban éltek egymással, erre azonban nincs elegendő súlyú bizonyítékunk.

A két eltérő típusú nyelv kölcsönhatását Samojlovič tette vizsgálat tárgyává a XIII—XIV. század nagy török irodalmi nyelvében, a horezmiban. Az ő nyomdokán először nyújtott összefüggő képet erről a nyelvről J. Eckmann (Fundamenta I, 113—37). Érdeme annál nagyobb, mert előtte Brockelmann, a jeles arabista-turkológus már egy jelentős monográfiát szentelt a „keleti török"-nek, mely egybenyalábolta a Kāšγarī után jelentkező mohamedán törökök nyelveit (sajátságos módon itt helyet kapott még a Codex Cumanicus is). Álláspontja jól védhető az irodalomtörténész szempontjából, a nyelvészéből azonban nem. Igaz, anyagán belül gyakran emlegeti (egy kissé Kāšγarī módjára) a két különböző török nyelvet együttesen γuzz-kipcsaknak. Gazdag anyagot tartalmazó könyve nélkülözhetetlen segédeszköz a további kutatások számára, nyelvészeti következtetéseivel azonban nem mindig lehet egyetérteni. Így pl. szerinte (Osttürkische Grammatik, 27) a γuzzban és a kipcsakban a szókezdő *m-*, *n-* előtt *b*-vé disszimilálódik: *mün* > *bün* 'leves', *min-* 'lóra száll' > *bin-*; valójában a türk és az oguz típusú ujgúr ellenkező irányú fejlődést javall, nem beszélve arról, hogy az oguzt és a kipcsakot ezúttal nem lehet összeházasítani.

Nem kétséges, hogy a horezmi török emlékei értékes bizonysággal szolgálnak az oguz és a kipcsak együttélésére, amin az sem változtat, hogy a korábbi irodalmi nyelv (hiszen ezúttal is irodalmi nyelvről van szó) szintén nyomokat hagyott a horezmi szövegekben. A kérdés részletezésére itt nincs terünk, arra azonban utalnunk kell, hogy az oguz a kipcsak törökségre jelentős hatást gyakorolt, e hatás emlékeit a kipcsak nyelvek máig őrzik.

18. *A kipcsak nyelvek eredete*

A kipcsak nyelvek kialakulásának történetét nem ismerjük. Legelső közvetett nyomaik nem régebbiek a IX. századnál, e nyomok az oguz nyelvektől északra és nyugatra utalnak. Kézzelfogható anyaggal ebből az időből nem rendelkezünk; kipcsak típusúnak látszik a kimekek nyelve. Nem maradt belőle fenn ugyan semmi, de Kāšγarī szerint (KCsA. I, 38) a kimek (*yämäk*) nyelv hasonlít a baskírhoz (*bašγirt*); itt nyilvánvalóan a mai baskírok nyelvéről van szó. Az viszont már nehezen érthető, hogy a besenyő, melyet Bizánc közelében beszélnek, ugyanezen szerző szerint, ugyanolyan „torzításokat" tartalmaz, mint Bulγār és Suvār nyelve.

A XIII. század legelején készült egy szótár a kipcsak típusú *qanglï* nyelvről, a *Tibyān al-luġat at-turkï ʿalā lisān al-qanqlï*, szerzője *Muhammad b. Qays* művét

az utolsó hvárezmi sáh, *J̌alāladdin* megbízásából készítette. A szótár nem maradt fenn; vö. ECKMANN: Fundamenta I, 113.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk a mameluk korszak kipcsak nyelvére vonatkozó forrásokkal: több jól használható szójegyzék és nyelvtani vázlat tájékoztat a kipcsak steppéről a mameluk birodalmába elszármazott török nyelvről. Vö. T. HALASI KUN, Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul: KCsA. III, 1940, 76—83. Összefoglaló tájékoztatást nyújt a mameluk-kipcsakról O. PRITSAK: Fundamenta I, 74—81; Mindehhez hozzáfűzhetjük a HALASI KUN által felfedezett, kiadás előtt álló Jemeni Polyglott Szójegyzék kipcsak és oguz-kipcsak szójegyzékeit.

A szeldzsuk támadás, majd a tatárjárás elől Krímbe, aztán Ukrajnába menekült örmény diaspórák a kipcsakokkal való érintkezés során elsajátították azok török nyelvét, majd kialakították az örmény-kipcsak írásbeliséget, melynek emlékei jóval későbbi időből (XVI. századtól kezdve) maradtak fenn. A sajátos, különösen a kún tanulmányozásához hasznos nyelv kutatása SCHÜTZ ÖDÖN nyomán nálunk is meghonosodott. Összefoglaló áttekintése e nyelvnek: PRITSAK: Fundamenta I, 81—5. Vö. még: E. TRYJARSKI, Dictionnaire arméno-kiptchak I, 1—914.

19. *A besenyő nyelv*

Kihalt nyelv. Nem maradt fenn összefüggő emléke, bizánci, szláv, magyar forrásokban megőrzött tulajdonnevek alapján próbálták azonosítani ezt a török nyelvet. NÉMETH GYULÁé az érdem, hogy a besenyő helyét a kipcsak nyelvek közt meghatározta; vö. Die Sprache der Petschenegen und Komanen: BOH II, 50—9. Az ő nyomdokán halad jeles pályakezdő dolgozatában GYÖRFFY GYÖRGY, Besenyők és magyarok: KCsA. I. kieg. köt., 1939, 397—500.

NÉMETH a besenyő nyelv emlékét látja a nagyszentmiklósi kincs feliratain is. Megállapításai iránt megmutatkozott tartózkodással szembeszállva újra elővette tézisét, s újabb forrásokból merített érvekkel próbálta megerősíteni azt; vö. ALingu. XXI, 1—52. A kutatások jelen állapotában célszerűbbnek látszik ennek az egyelőre periferiális értékű anyagnak a besenyő nyelv forrásai közül való kirekesztése.

A besenyő nyelv helyének meghatározásához fő forrásunk változatlanul Konstantinos DAI c. műve, mely a besenyő törzsek, fejedelmek és várak neveit tartalmazza. Tulajdonnevek értelmezése — ismeretlen nyelvek esetében különösen — kockázattal jár, a besenyő törzsnevek azonban olyan áttekinthető rendszert alkotnak, hogy értelmezésük szinte biztonságosnak látszik. A törzsnevek ugyanis két részből tevődnek össze, mint azt NÉMETH GYULA megállapította: színnévből és méltóságnévből. E törzsnevekről l. NÉMETH, A besenyők ismeretéhez: MNy. XVIII, 2—7 (németül: KCsA. I, 219—25);

GYÖRFFY, i. m. 439—53; MARKWART, Kultur- und sprachgeschichtliche Anmerkungen: UJb. IX, 68—103; NÉMETH, Die petschenegischen Stammesnamen: UJb. X, 27—34.

A nyolc besenyő törzs kettős neve közül az első valóban színnév, pontosabban lószínnév. Ezek:

1. *Ἰαβδί*: *yavdï* [yaβdi]; vö. csag. *yaydu* 'brillant, lumineux' (PDC). Szabályos kipcsak nyelvjárási alak: szótagvégi (és hangzóközi) helyzetben *γ* (*g*) > *v* fejlődést mutat, mint a kún CC *yavdïr-* 'regnen lassen', *yavlï* 'fett' < *(yaγ-lïγ)*, *yavlav* 'Btrapfanne' (*yaγlav*) (GR). Továbbá: *tögdü* > *tövdü* 'schlug', *yaγuq* 'nahe' > *yavuq*, kún CC *degül* 'ist nicht' > *devül*, *buzaγu* 'Kalb' > *buzavu*, *bilägü* 'Scheifstein' > *bilävü* stb. (BROCK., Osttürk. Gramm. 42—3). A besenyő szó jelentése inkább 'világos színű', lószínnévként nem tudjuk kimutatni.

2. *Κουερτζε*: *küärči*, pontosabban talán *kü(v)erči* < **kügerči*. Jelentése: 'szürkés árnyalatú kék', 'kékesszürke'. Hangtanilag hajszálpontosan azonos jelenséget mutat, mint az előbbi: *k* > *g* > *v*. Az eredeti török mássalhangzóvázat a m. *kökörcsin* őrzi. Fontosabb kipcsak adatai: kip. LN *küwärčin* 'Taube' (HOU. 99; GYÖRFFY *kürčin* olvasata téves); KUR. 146; kún CC *kügürčin*; vö. még CLAUSON, ED 713 és DTS 343.

3. *Χαβουξιν*: *qaβuqšïn*. NÉMETH szerint jelentése 'fahéjszínű'. A NÉMETHtől javasolt alapszó értelmezése jól ismert: kún CC *qabuq* 'Rinde'; krm., tat., tob., kirg., tel. *qabïq* 'Rinde', bar., kar. L. *qabuq*, kar. T *kabuχ*; csag. *qapuq* 'Hülle, Rinde'. A *-čïn*, *-šïn* valóban melléknév-, pontosabban színnév-képző (CLAUSON, Studies 149; ritka, nem produktív), a néhány ismert példa alapján megállapítható, hogy csak melléknévhez járul. A javasolt magyarázatot el kell hárítani; hasonló a helyzet a MARKWART-tól javasolt *qapuγčï* rekonstrukcióval is.

4. *Σουρου*: *suru* olvasata és 'szürke' értelmezése kifogástalan. Vö. tat. *soro* 'grau' (RADL. IV, 590), *sorï* 'ua.' (TRS 483) és bask. *horo* 'barna' (BRS 630). A tatár és a baskír alak egy korábbi *suru*-ra megy vissza, ezt tükrözi a besenyő. A többi török nyelvben a szónak egytagú alakja él: tel., kur, tara *sur* 'blaugrau' (RADL, IV, 764), tkm. *sūr* 'szürke' (AB 362), 'világosbarna színű finom prém' (TRS 594); turki *sur* 'hamuszürke ló' (Wu-t'i III, 4341); mai ujg. *sur* 'szürke, barna, fakó' (URS 522); kirg. *sur* 'világoskék (lószín)', *sur at* 'ua.' (KRS 1940, 451). LAUDE-CIRTAUTAS (Farbenbezeichnungen 111) *sur* > > *sura* fejlődést tesz fel egy rákövetkező szó (*at* 'ló') hatására. A besenyő nem támogatja ezt a magyarázatot. Kéttagú alakot tartalmaz a csuvas is: *sărā* 'szürke' (EGOROV, Ét. slov. 183). Vö. még: mong. Čy *suru muri* 'cheval, robe couleur cendre' (A 25a, n° 137); mong. Jem. P *sur* 'hamuszürke' (2a 12 : 8); tdzs. *sūr* 'sötétszürke' (TRS 368).

5. *Χαρο*: *qara* 'fekete; sötétszínű'. Gyakori lószínnév. A XIV. századi arab-török szójegyzékek közül a lószínnevek közt említi a kip. LN *qara* 'schwarz

(von Pferden)' (Hou. 88; Kury. 157); Tuh. *qara* (Ata. 184; Faz. 336); Dur. *qara at* 'cheval moreau' (Zaj. 72); Jem. T *qara* (6aA5; A és P ua.); turki *qara* 'fekete (lószínnév)' (Wu-t'i III, 4843); vö. Clauson, ED 643.

6. *Βορο*: *boro* 'szürke'. A törökben szokatlan, ebben a formában ugyan a mongol (vagy csuvasos) *boro* 'grey, brown' (Less. 121) szóra emlékeztet, amely a mongolban kimutatható a XIII—XIV. századtól fogva: MTT *boro* (nőnemű alakja *boroqčin*) 'szürke'. Hy *boro* 'hamuszürke'. Figyelmet érdemel a mongolos (vagy csuvasos) alak megléte a besenyőben, de különös mértékben nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy megvan a krímiben is: *boru* 'eine Pferdefarbe' (Radl. IV, 1663). Sór, küer, szag., kojb. *pora*, alt., tel., leb. *poro* 'weissbehaart mit dunkler Haut, Pferdefarbe' (Radl. IV, 1269—70); ezek aránylag kései mongol jövevényszavak. Jelen esetben nyilván nem mongol, de csuvasos sajátsággal állunk szemben; a csuvasos sajátságok nem lehettek teljesen idegenek a besenyő térségben sem. A többi török (oguz, kipcsak stb.) nyelvben a *boz* 'szürke' tölti be ugyanezt a funkciót. Vö. Doerfer, TMEN II, 335 (a mong. *boro* és változatai jövevényként megtalálhatók a következő nyelvekben: jakut, tuvai; mandzsu, néhány tungúz nyj. és néhány szamojéd nyj.); Clauson, ED 388; Sevortjan, Ètim. sl. II, 171—3; Räsänen, Etym. Wb. 82.

7. *Ἰαζι*: *yazï*. Németh még 1930-ban is úgy véli, hogy nincs kielégítő magyarázata. Györffy (i. m. 417) a türk *yayïz* 'brun' szóval egyezteti, a besenyő alakot **yāz*, **yā'z*-nak értelmezi. Az egyeztetés végső soron helyes. Az arab—török szójegyzékekben a lószínnevek közt ugyanis ezt találjuk: kip. LN *yayïz* 'braun' (Hou. 103); Idr., *yayïz* 'ismert lószín' (Caf. 117); Dur. *yayïz* '(cheval) brun, bai-brun' (Zaj. 65). Az oguz típusú Jem. P-ban 'rozsdaszínű' (P *surḫ-ḫām*, A *al-asdā'* 'noir melé de roux, de couleur de rouille (cheval, chèvre, etc.)' (BK I, 1318). Vö. Laude-Cirtautas, i. m. 102. A besenyő alak kifogástalanul magyarázható: a szóvégi *-γ* eltűnése kipcsak típusú nyelvekben szabályos, ebbe a helyzetbe a *-γ* pedig hangátvetéssel (*yayïz* > *yazïγ*) került. A hangátvetéses alak megvan az *Ïrq bitig*-ben, ahol *yazïγ at*-ot olvasunk kétszer is (XVI *sarïγ atlïγ sabčï*; *yazïγ atlïγ yalabač* és *tïγ at* — *yazïγ at*). Vö. Clauson, ED 985; Malov, Pamj. Mong. i Kirg. 387.

8. *Βουλα*: *bula* 'tarka'. A besenyő szó a törökben ritka, csak az *ala-bula* összetételben fordul elő; vö. Clauson, ED 126. A törökben az *ala* 'ua.' egyedül is használatos, lószínnévként is: Laude-Cirtautas, i. m. 71 köv. A mongolban az *alaγ bulaγ* 'ua.' mellett a *bulaγ* 'having white spots, partly white' (Less. 133; *bulaγ mori* 'a horse with white spots') külön is járatos.

A nyolc besenyő törzsnév két ízben is előkerül a DAI-ban: először és másodszor önállóan, harmadszor lószínnévvel kombinálva. Németh magyarázata szerint ezek méltóságnevekből alakultak törzsnevekké. Az ötlet ezúttal is megragadó, de kevésbe meggyőző, mint az imént áttekintett lószínlista. Maga Németh is habozott pl. az első törzsnév magyarázatának megfogalmazásakor;

példáját nehéz nem követni más törzsnevek értelmezésekor is. A besenyő nyelv emlékei után nyomozva azonban nem ez a fő szempontunk. Íme a törzsnevek:

1. *Ἠρτίμ*,—*ερτίμ*,—*ερτί*: Németh *Erdim* olvasata hűen látszik követni a görög átírást, Györffy a török formához igazodva *ärdäm*-nek értelmezi a nevet. Valójában a török szóval való azonosítás csak feltevés, értelmezése ugyancsak az. Ilyen körülmények között nem dönthető el, hogy a második szótagban mutatkozó *i* besenyő nyelvjárási sajátság-e, ahogy Németh felteszi, vagy csak annak a jele, hogy hamis úton keressük az azonosítását. A szó a törökségben az *är*, *er* 'férfi' *-däm* képzős származéka; vö. Brockelmann, Osttürk. Gramm. 97. Nem tartozik a mai török nyelvek élő szókészleti elemeihez; igazolatlan a második szótag *ä* > *i* képviselete is.

A hipotetikus besenyő **erdim*, **irdim*-hez szokás kapcsolni a következő adatokat: türk, ujg. *ärdäm* 'férfiasság, bátorság', ujg. *äδräm*, Käšγ., QB *ärdäm*: csag. *erdäm*, hor. *erdäm*, *ärdäm*; kún CC *erdem*, kip. *ärdäm*, *erdäm*: tuv. *ertem*; m. *érdem*. A törökből: mong. MTT *erdem* 'Fähigkeit', ir. mong. *erdem*; mong. > ma. *erdemu*. Vö. Clauson, ED 206—7; Doerfer, TMEN II, 31—2; Räsänen, Etym. Wb. 47.

2. *Τζούρ*,—*τζούρ*: *čur*. Jól ismert méltóságnév a török régiségben, megvan a türk rovásírásos feliratokban, a jeniszeji sírfeliratok mindkét csoportjában, egy ujgúr manicheus emlékben; vö. Clauson, ED 427. Jól ismerik a türkökről szóló kínai értesítések; vö. Chavannes, Documents 367; Liu Mau-tsai II, 818, 819. Mint fentebb említettük, ezt a méltóságnevet viselte a nyugati türkök öt *tu-lu* törzsének vezetője. A feliratok és a kínai átírások adatát általában *čor*-nak olvassák, azonban *čur* olvasatuk is lehetséges. A cím nem török eredetű, etimológiája ismeretlen.

3. *Ιέλα*: e besenyő törzsnevet Moravcsik, Németh és Györffy egyöntetűen Yula-nak olvassák. Ez az olvasat lehetséges, de magam nem tudnám teljesen elválasztani a magyar *Ïla* = *Jïla* változattól. Ez a mesterséges különbségtevés a besenyő és magyar törzsnév, ill. méltóságnév között nem terelheti el a figyelmet arról, hogy mindkét törzsi rendszer ez idő szerint ismeretlen közös forrásból merített. A kazároknál kell ezt a forrást keresni? A két méltóságnév egymást támogatja, minden valószínűség szerint hozzájuk csatlakozik a dunai bolgár *Dulo* nemzetségnév.

4. *Κουλπέη*, *-καλπεη*: Németh nyomán *Külbey*-nek szokás olvasni; szintén a méltóságnevek közé sorolják. A török *ü* rendhagyó görög átírása lehet puszta elírás (ennek nyoma a páros kifejezésben is megmutatkozik); bár egyes elemei ismeretesek a török régiségben, ebben az összetételben máshol nem fordul elő. A feltehető cím első tagja közismert: *Kül čur*, *Kül tegin*, *Kül bilgä*, ide sorolható az oguz főnök Ibn Faḍlānnál hagyományozott *kuḍarkin* (= *kül ärkin*) címe is (Togan, IF 28 és 141). Vö. Clauson, ED 715; Talât Tekin, Grammar 353; DTS 325; Chavannes, Documents (*Kül čur* és *Külüg čur*).

A besenyő *bəg* a régi török *bäg*-nek felel meg; e címről l. korábbi megjegyzéseimet: MNy. LXXV, 138—9 és MNyTK II, 451—2. A besenyő szóvégi *-g* ~ *-γ* szabályos kipcsak sajátság.

5. *-βόη*: *bay* olvasata nem lehetetlen, de nem szükségszerű. A tör. *bay* 'gazdag' jelenthetett előkelők közé való tartozást (Clauson, ED 384), de méltóságnévként való használatára nincs példa. Az orhoni feliratokban a *bay* 'gazdag' a *čïγaŋ* 'szegény' ellentéteként fordul elő (Talât Tekin, Grammar 310). Ezzel szemben személynevekben találkozunk vele: *Bay apa*, *Bay boγa*, *Bay tämür*, *Böri bay*, *Tüz bay* (DTS 79).

6. *Ταλμάτ*: *tolmač* olvasata nem magától értetődő, mert kétszer az egyszerű, harmadszor az összetett változatban *talmat* átírást találunk; Németh (BOH II, 59) ezeket az alakokat *τουλματζα*-ra emendálja. Igaz, Konstantinos „De ceremoniis" c. művében szó esik egy ilyen átírásban rögzített szóról (van *τουλματζα* változata is) egy zsoldos népség neveként, amely az orosz normannokkal együtt a bizánci tengerészeknél szolgált (Moravcsik, i. m. II², 318 szerint testőrök voltak). Neumann (Byz. Zeitschr. 1894, 374 köv.) a besenyő törzzsel azonosította őket, az azonosítást elfogadta Németh, Györffy, de joggal megkérdőjelezte Moravcsik; Vasmer (REW III, 116) bizonyos galíciai helyneveket származtatott az állítólagos besenyő törzsnévből. A tolmács kétségtelenül jelentős szerepet játszott a nomádoknál, főleg az, aki a művelt és gazdag déli szomszédok (Kína, Irán, Bizánc) nyelvét értette, de nem tartozott a törzsi méltóságok és előkelőségek közé. Vö. D. Sinor, Interpreters in Medieval Inner Asia: Asian and African Studies XVI, Haifa 1982, 293—320.

7. *Χοπόν*: ez az átírás valóban megengedne egy *qapan* olvasatot. Németh korábban (KCsA. I, 224) *qaban*-nak olvasta és 'vadkan'-nak értelmezte, később azonban úgy látta, nem illik a méltóságnév-sorba. Markwart a besenyő törzsnevet az avar *qapqan*-hoz csatolta. Nézetét elfogadta Németh, utána Györffy. Markwart ötletét tovább szélesítette Györffy a magyar *Kopány* (ellene: Sinor, Qapqan) és a mongol *qabqanas* törzs nevének bevonásával (védhetetlen ötlet; a mongol név egy *qabqana* alak többesszáma). Markwart magyarázata elfogadhatatlan, mert mai ismereteink szerint a besenyő kipcsak nyelv, a *qapqan* > *qapan* pedig jellegzetesen oguz jelenség (a *qapan* < *qapqan* fejlődés a kabar-kazárban is lehetséges). A törzsnév olvasata, magyarázata további kutatást igényel.

8. *Τζοπόν*: olvasata vitás, lehet *čopan* is, *čoban* is; a *čuban* olvasat tehertétele, hogy a vitatható nagyszentmiklósi *čaban*-hoz van igazítva. Valószínűleg méltóságnév ez is. Mint fentebb láttuk, a nyugati türköknél az ötödik és a tizedik törzs nevében a kínai átírás *čupan*, esetleg *čopan*; a kínai átírás: *čʉ-pan* (kkin. *tśi̯wo-pan*) mindkét lehetőséget megengedi; vö. Chavannes, Documents 34. A rovásírásos feliratok nem ismerik ezt a (nyilván nyugati) címet, Kāšγarī azonban igen: *čupan* 'Gehilfe des Dorfvorstehers' (Brock. 59; Clauson, ED 398; DTS 151, ez utóbbi *čoban*-t olvas *čupan* helyett); vö.

MNy. LXXV, 40 és MNyTK II, 439. A besenyő alak vitás, mert az első szótag magánhangzója értelmezhető *o*-nak is, *u*-nak is, s ami ennél nem kevésbé lényeges, a második szótag kezdő mássalhangzója lehet *p* is, *b* is (hitelesen kipcsakos változatban ez utóbbi volna várható).

A görög írásos besenyő névanyagból bizonyossággal csak kettőt érdemes megszólaltatni.

Az egyik *Κοῦελ*, a második besenyő törzs főnöke (Moravcsik, i. m. II², 166), olvasata *Küel* vagy hiátus töltő félhangzóból lett *v*-vel *Küvel* < *Kügel*. E szó a *küerči* típusú esetek világos képviselője.

A másik az Urál folyó többször említett *Γέγ* alakja, amely *Yäyiq*nek (esetleg *Yäyiγ*-nek) értelmezendő a nem kipcsak jellegű *Yayïq*-kal szemben. A kipcsak nyelvek szűkebb körére érvényes jelenségre Németh lett figyelmes: a kazáni tatárban és a kúnban (beleértve a magyarországi kúnt is) szókezdő *y*- és *ä*- után *a* ~ *ä* fejlődés figyelhető meg.

A szerény terjedelmű besenyő szórványemlékek közt jelentős a teljes törzsi nevekben jelentkező lószínnevek tanúsága. Ezek tárgyi magyarázata körül élénk vita bontakozott ki (vö. még Harmatta, Színes lovú népek: MNy. XLII, 26—34). Szómagyarázatnak elengedhetetlen része a tárgyi háttér tisztázása, ezért utalnék itt is arra, hogy a Gardēzī-féle tudósításból nem mernék arra következtetni, hogy a besenyők zászlai textíliákból készültek. A perzsa szöveg arab eredetű *'alam* szava 'a standard, ensigne, flag' (Stg. 864) nem jelenti ez esetben, hogy ez a szó, mint Marokkóban, a mecset csúcsára délben kitűzött fehér zászló' (BK II, 350). Ellenkezőleg, minden okunk megvan arra a feltevésre, hogy a besenyők lófarkas zászlókkal indultak harcba, mint a többi nomád törökök. Ennek a jak- vagy lófarkas zászlónak ismert terminusa a *tuγ*. Talán nem érdektelen, hogy a Ming-kori ujgúr—kínai szójegyzékben (n° 582: A, B 25b; C 16a) a 'zászló' ujgúr megfelelője az *alam tuq* szinonim szópár. A kérdésnek jelentős irodalma van, ennek főbb mozzanataira sem térhetünk ki, elég, ha utalunk Doerfer (TMEN II, 618—22) rövid, de lényeges tájékoztatójára. A legmagasabb rang kifejezője (Kāšγarī) a *toquz tuγluq γan* 'kilenc zászlójú kán' vagy a mongol (MTT) *yisün költü tuq* 'kilenc „lábú" zászló'. A szó először a hiungnukkal kapcsolatban a kínai forrásokban tűnik fel: a kölcsönzés iránya máig vitatott. Vö. még Clauson, ED 464.

20. *A kún nyelv*

Az előbbieknél lényegesen előnyösebb a helyzetünk. Nem vagyunk kizárólag glosszák, szórványok értelmezésére szorulva, ahol bizony gyakran ólálkodik a tévedés ördöge. Kún írásbeliség ugyan nem volt, de a fennmaradt összefüggő szövegek egyikét-másikát kétségtelenül kún anyanyelvű személyek inspirálták, sőt olykor kún klerikusok szerzőségére is gyanakodhatunk.

A kún nyelv ránk maradt emlékei a tatárjárás utáni időkből származnak. Az iránt megnyilvánuló tudós érdeklődés régi keletű ; a rávonatkozó irodalmat l. Sinor, Introduction 104—5. A kún nyelv ismeretének fő forrása a XIV. századból való *Codex Cumanicus*. Kutatása Kuun Géza kiadásával (1880) indult meg, Bang, Németh Gyula úttörő vizsgálódásai után Grönbech fakszimile kiadásával, majd a kódex kún szójegyzékének közzétételével jelentős mértékben mozdították elő a kún nyelvre vonatkozó ismereteinket. Megkülönböztetett helyet foglal el Gabain összefoglaló kis monográfiája (Die Sprache des Codex Cumanicus : Fundamenta I, 46—73) és Drimba számos közleménye a Codexről, közülük különös figyelmet érdemel „Syntaxe comane" (București—Leiden 1973) c. könyve. Magáról a kódexről írt tanulmányok közül kiemelendő Györffy Gy. (BOH V, 110—37) és Dagmar Drüll (Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung, Stuttgart 1980) tanulmánya. Kuun Géza Codex Cumanicusát az MTA Könyvtára 1981-ben hasonmás kiadásban tette közzé (Budapest Oriental Reprints, Series B. 1). Ebből az alkalomból a kódex egészének néhány fontosabb kérdését újra napirendre kerítettem (Prolegomena to the Codex Cumanicus : AOH XXXV, 1981, 1—54).

A hányatott sorsú kódexről az újabb kutatások során tisztázódott néhány fontos kérdés, mely helyes használatát is befolyásolja. Kiderült, hogy nincs köze Petrarca könyvtárához, mint azt korábban gondolták. Eredetileg három fasciculusból állott a kódex ; az első kettőt azonos nagyságú papírra (és nem pergamentra) írták, vízjelük is azonos. A harmadik fasciculust nagyobb alakú papírra rótták ; a másik kettővel való egybefűzésekor vagy kötésekor körülvágták, néhány lapján az írás ekkor megsérült. A kódex ma 164 lapból áll, ezt az utólagos modern lapszámozást követi Kuun Géza, Grönbech a szótárában (a fakszimile kiadás előszavában nem ; a fakszimile lapjai számozatlanok), Gabain és Monchi-zade. Indokolatlan és anakronisztikus az önkényes középkori lapszámozás, mely így 82 r-v levelet tartalmaz.

Korábbi nézet szerint a kódex két részből áll, „olaszból" és „németből". Az „olasz rész" a kódex 1—110 lapját foglalja magában, ebből a 111—116. lap üresen maradt (az első és második fasciculus ugyanis 116 lapból állott). Ebben az állapotban került a kódex a következő tulajdonosok kezébe, akik bejegyzéseiket a 119. lapon kezdték el, s onnan kezdve a harmadik fasciculus papírján át a 164. lapig bezárólag az ő anyaguk található.

A kódex első, „olasz" része világosan másolat, az eredetinek feltehetően nem is első és egyetlen másolata. Mai felfogás szerint ez a rész 1294-ben keletkezett volna, ennek (első) másolata 1303-ból való, mai változata pedig 1330-ra datálható. A második, „német" rész korábbi felfogás szerint nem másolat, hanem huzamosabb időn keresztül bejegyzett eredeti szövegek, glosszák, betoldások gyűjteménye. Gondosabb vizsgálódás után azonban kiderült, hogy e bejegyzések egy része korábbi írott szövegek újramásolása, más esetekben pedig diktálás után való bejegyzésekkel kell számolnunk. (Megjegyzendő, kész szövegnek diktálás útján való rögzítésével az első részben is számolnunk kell.)

A „német" rész későbbi, mint az első, „olasz" rész ; Györffy a második rész keletkezését, főleg a vízjegyek alapján 1340 és 1356 közé teszi.

A két rész tartalma és elrendezése közt lényeges különbség állapítható meg. Az első, három nyelvű (latin, perzsa, kún) kétségbevonhatatlanul nem vallási célra készült. Már Gyárfás arra a megállapításra jutott, hogy annak szerzője (pontosabban megrendelője) kereskedelmi célokat tartott szem előtt. Ennek bizonyítására hivatkozott arra, hogy a tárgyi rendbe szedett szótári anyagban 89 fűszernév, 70 kereskedelmi tárgyú szó, 17 drágakőnév található, mellettük nem kevesebb mint 91 szó irodai tevékenységre utal. Gyárfás nézetét az újabb kutatások megerősítették. Megállapításához hozzáfűzhetjük, hogy mindhárom nyelven megtalálhatók a nyelvtani alapismeretek is, ami csak a perzsa és a kún elsajátítását szolgálhatta. Megállapítható ezen kívül, hogy az első rész olasz kolónusok számára készült a Fekete-tenger északi részén fekvő olasz kolóniák valamelyikén ; a vita máig tart, hogy velenceiek vagy génuaiak voltak-e a kódex istápolói (lehet, hogy egymást követően mind a ketten). Az olasz eredet vitathatatlan bizonyítéka a kézikönyv (nem is szótár) italo-latin nyelve, melyet aligha maguk a kereskedők írtak és használtak, akik üzleti útjaikon messze Ázsiába is eljutottak, hanem a magukkal vitt tolmácsok. Pegolotti nyomatékosan ajánlja az olasz távolsági kereskedőknek, hogy vigyenek magukkal kún tolmácsot (ha lehet, tolmácsnőt is). Ezeken a kereskedelmi utakon jó hasznát lehetett venni a perzsának, mely ebben az időben ismert és becsült lingua francának számított (perzsa nyelvismerete segítségével Marco Polo el tudott jutni egészen Kínáig). Rendeltetését tekintve a Codex Cumanicus első, olasz részét magam a Tolmácsok Könyvének nevezném.

Korábbi felfogás szerint a második, „német" rész valahol Dél-Oroszországban, valamelyik franciskánus kolostorban keletkezett, melynek hittérítő szerzetesei német anyanyelvűek voltak (Gabain). A kódex anyagának tüzetesebb átvizsgálása nem igazolta ezt a feltevést. Mint legutóbb kimutattam (AOH XXXV, 46 sköv.) a Codex Cumanicus nem két, de legalább három kézen ment keresztül : 1. olasz kolónusok, 2. latin nyelvű ferencesek, 3. német nyelvű egyházi (? és világi) személyek kezén. Megállapítható ugyanis, hogy a német nyelvű bejegyzések, a tőlük eredő kún glosszákkal együtt, csak azután kerültek a kéziratba, miután a kódex a latin nyelvű ferencesektől újabb tulajdonosaihoz, a német nyelvű szerzetesekhez került ; az ő bejegyzéseik ugyanis kizárólag a még üresen maradt lapokra kerültek. Megállapítható az is, hogy a kódex első két fasciculusa is birtokukba jutott, mert abba is beírták utólagos glosszáikat. Végső megállapítás : a második részt helytelen németnek tartani, ez az elnevezés csak az üres helyekre utólag beírt glosszákra vonatkozhatik ; ezt a részt, mely a második és a harmadik tulajdonos anyagát tartalmazza, célszerűbb a Hittérítők Könyvének nevezni.

A Codex Cumanicus kéziratának történetét érdemes mérlegelni, mert annak tematikailag is elváló két része, a Tolmácsok Könyve és a Hittérítők Könyve a kún nyelvnek két, egymástól lényegesen eltérő nyelvjárását örökíti meg. Az első lényegesen archaikusabb, mint a második. A Cumanicus meghatározást a kéziratnak csak az egésze viseli, a Tolmácsok Könyvében nincs nyoma a tárgyalt török nyelv megnevezésének, a Hittérítők Könyve viszont önelnevezésként a *tatár til*-t használja: *tatar tilge kōneldi* 'he [ret] di čunge gerade', 'er sprach tatarisch richtig' 162, 32 és *tatarčä* 'tatár nyelven' (*ihs xps bitik tilinče tatarče kutkarduči* 'Jesus Christus auf Büchersprache, auf Tatarisch Befreier' 122, 25); vö. GRÖNBECH, Wb. 151, 205.

Régóta ismeretes, hogy a Codex Cumanicus kún nyelve nem egységes. Ezt a körülményt határozott formában fogalmazta meg GRÖNBECH és néhány példával kifogástalanul illusztrálta (az első adat a Tolmácsok Könyvéből, a második a Hittérítők Könyvéből való): *kendi — kensi, tizgi — tiz, bitik — bitiv, berkit — berk et, tōdaq — totaq, ipek — yibek, ekki — eki, oqša- — ošqa-, sučul- — čučul-, etmek — ötmek, astlan — arslan, oγrula- — oγurla-* stb. (Wb. 9).

GRÖNBECH is egyetért abban, hogy a Tolmácsok Könyvének kún nyelve lényegében egységes, archaikus nyelvjárást képvisel, ezzel szemben a Hittérítők Könyvében olvasható szövegek különböző nyelvjárásokból valók, s nézete szerint ezek felosztása nyelvjárásokra kivihetetlen. Nézetét nem tudnám osztani, mert a Hittérítők Könyve általában egy későbbi, fonetikai fejlődésben előrehaladottabb állapotot tükröz. Ezen nem változtat az sem, hogy a szövegek közt akad olyan is, amely nem ebből a nyelvjárásból való, mint pl. a 113, 121—123, 145. lapokon található szövegek az első rész nyelvjárásához közelítenek (a reprint kiadás a margón tartalmazza a kézirat lapszámait). Ez logikus következménye annak, amire fentebb rámutattunk, hogy a második rész több kéz (és fej) munkája: az archaikusabb nyelvjárásban írt szövegek korábbi szövegek másolására utalnak. Tanulságos az is, hogy a 113. lap német glosszákkal kísért szójegyzéke is ilyen nyelvjárást idéz.

Durva megközelítéssel a Codex kún anyagát továbbra is két főnyelvjárásra oszthatjuk. Csak helyeselhető SIR GERARD CLAUSON eljárása, amikor szótárában a Codex Cumanicus adatait megkülönbözteti egymástól aszerint, hogy azok az „olasz" (CCI), vagy a „német" (CCG) részből származnak.

A Codex Cumanicus anyagának helyes értelmezése a transkripcióval kezdődik. Megállapíthatjuk, hogy a kódex ma közkézen forgó kún anyagában hibás transkripció nemigen fordul elő. Ritkaságszámba megy az olyan eset, mint a *čarčav* [ciarzau] 'Bettuch, Laken' (GR., Wb. 122); ez nem más, mint az ugyanilyen transliterációval megadott perzsa szónak az átvétele; vö. oszm. *çarşaf* 'sheet (of a bed)' (HONY 61), per. CC *čāršaw* 'sheet' (BODROGLIGETI 122). Ilyen még *bayov* [bayiow] 'Farbe' (Gr. 48), helyesen *boyov* [boyow]. Ez utóbbi formában olvasható már KUUNnál (18 : 25) a latin oszlopban: *color*: *varbe*: *boyiow*. CLAUSON (ED 302, s.v. *boduγ*) *boyov* 'dye' alakot közöl, de megzavarva GRÖNBECH hibás olvasatától, kérdőjellel kíséri a helyes transkripciót, amely szabályos folytatása az ótörök *boduγ*-nak. A *boyov* [boyiow] utólagos betoldás az olasz részbe, melyet a német 'varbe' értelmezés kísér. A német glosszátor nem vette észre, hogy az általa betoldott adat már megvan az olasz részben, pontosan a maga helyén, a hozzá tartozó igei szócsaláddal együtt (54: 8—12; KUUN 58—9), mégpedig az olasz rész kún nyelvjárására jellemző *boya* alakban (GR. 63: *boya* 'Farbe, Farbestoff').

Kétségtelen, hogy transkripciónk kialakításában élnünk kell bizonyos fokú normalizálással. Ennek során azonban nem hanyagolhatunk el olyan különbségeket, melyeknek nyelvi, pontosabban nyelvjárás-meghatározó értéke lehet.

Ezek közé tartozik a nyílt és zárt *e* megkülönböztetése. GRÖNBECH nem ügyel erre a megkülönböztetésre, még a montecassinói *a*-t (α) is a megtévesztő *á* átírással adja vissza (de ezt legalább következetesen jelzi).

Ismeretes, hogy a kipcsak nyelvek egy részében ez *e* az első szótagban zárt, a második (és további) szótagban nyílt. E sajátság nyomai világosan felismerhetők a kódex mindkét részében; a jelölés nem következetes, s nem kivétel nélküli. Átírásunkban ez esetben nem normalizálunk, a kódex jelölésmódjához tartjuk magunkat. Átírásunkban az *ä* megfelel a T (= Tolmácsok Könyve) helyette található *a* jegyének és a H (= Hittérítők Könyve) *a*-jának, valamint az itt ritkábban alkalmazott *ae* írásmódnak; minden egyes esetben megtartjuk az eredeti *e* jelölést. Vitás esetben kielégítően tájékoztat a GRÖNBECH által használt idézési mód, amely első helyen az átírt, a második helyen a Codex eredeti alakját tartalmazza átbetűzésben:

T *birlä* [birla] 'mit' — H *bilä* [bilα];
T *inčkä* [inçka] 'dünn, fein' — H *inčkä* [inckα];
T *keräk* [cherac] 'notwendig; das Notwendige' — H *kerek* [kerec];
T *kertmä* [chertma] 'Birne' — H *termä* [termα] 'uterus'.

Eltérő jelölések: H *ägäč* [ägäč] 'obwohl ... seiend', H *ämgäk* [ämgäk] 'Leiden, qual; qualvoll', H *bezgek* [bezgek] 'das kalte Fieber'. A két első esetben és a hozzájuk hasonlókban GRÖNBECH is, GABAIN is az *egeč, emgek* átírást használja, DRINBA megtartotta az *ä*-t, magam is ezt gondolom helyesnek.

Nyilván nyelvi sajátságot képvisel a szóvégi helyzetben jelentkező *ä* jelölése a várható *e* helyett: *yarlilergä* [yarlilergae] 'gyarlóknak' (137: 20), *yarqïnïndä* [iarkïnïdä] (139 : 18).

GABAIN (Fundamenta I, 63—4) a szókezdő *g*-t *i* előtt *ǰ*-nek olvassa: *ǰiltra-* [giltra-] 'blitzen', *ǰïl* [gil] 'Jahr', *ǰemiš* [giemis] 'Frucht, Obst'. GRÖNBECH ezekben is *y*-t olvas, nyilván azért, mert a *gi* a német glosszákban *yi*-nek felel meg, azonkívül a *ǰ* mindössze néhány szóban jelentkezik, az is a szabályos *y*- mellett. GABAIN értelmezését elfogadjuk, nemcsak azért, mert bizonyos kipcsak nyelvek ismerik a szókezdő *ǰ*-t, de azért is, mert ez a szókezdő a magyarországi kúnok nyelvében is megvolt (*ǰer* 'föld', *ǰaman* 'rossz'; NÉMETH: BOH II, 53). A jelenség a Tolmácsok Könyvének kún nyelvjárására szorítkozik. Jó ana-

lógiát a kazáni tatárban találunk, itt ugyanis a két szókezdő egymás mellett él, pontosabban: a túlnyomó részben jelentkező *y-* mellett *j-* szókezdős szavak is előfordulnak: *jil* 'szél', *jimeš* 'gyümölcs', *jir* 'föld', *jili* 'meleg, *jäy* 'nyár'; *jöy* 'varrat, varrás'. A kódex *j-* kezdőbetűjű szavaihoz tartozik még *jilan* [gillan], 'kígyó', *jirgaq* [girgac] 'kampó', *jišqič* [gischiç] 'menta' és még néhány más. Megjegyzendő, hogy az egyik északi olasz nyelvjárási sajátságot követve a *j* jelölésére az *i*-t is használják *joap* [ioap] 'válasz, felelet', *jahan* [iaghan] 'világ'.

A kódex második részének egyik kúnra fordított szövegében („Reminiscens beati sanguinis") GABAIN szerint a másoló megkülönbözteti a veláris és palatális *i*-t. A kún szöveg a hozzá tartozó kotta alá van írva, felettébb halvány írással, mint azt már KUUN is jelezte. A GRÖNBECH-féle fakszimile sem nyújt elegendő segítséget a jelzett különbség megállapításához. Így GABAIN egyelőre alighanem egyedül marad véleményével: sem KUUN nem jelzi (ez magában még nem döntené el a kérdést), de DRIMBÁnál sincs nyoma, aki pedig igen figyelmesen forgatta a kódex lapjait. GABAIN (Fundamenta I 50 és 70—3) közli a szöveg átbetűzését, vele párhuzamosan átírását és fordítását.

A kódex két részben közölt kún anyag nyelvjárási sajátságainak részletes elemzésére nincs terünk. A két nyelvjárás egymáshoz való viszonyának, valamint a két kún dialektus kipcsak nyelvek közt elfoglalt helyének illusztrálására a török szóvégi *-γ* (*-g*) fejleményét érdemes néhány példán bemutatni.

Egytagú szavakban általában megmarad a T-ben, *y*-s (*v*) diftongusként jelentkezik a H-ben:

T *yaγ* [yag] 'zsír, olaj' — H *yav* [javˊ]:

T *taγ* [tag] 'hegy' — H *tav* [tavˊ].

Többtagú szavakban *-q* (*-k*) helyettesíti a T-ben, *-v* a H-ben:

T *satuq* (GRÖNBECH: *satuq, satuχ*) [satuc, satugh] 'kereskedés', *satuqčï* (GR.: *satuχčï* [satugzi] 'kereskedő' — H *satov* [satov] 'kereskedés';

T *bitik* (GR.: *bitik*) [bitik] 'írás', mellette „ugaresca" írással *bitik* (a környező adatok biztosítják, hogy az ujgúr írásos szót itt nem a hagyományos módon *bitig*-nek, de *bitik*-nek kell olvasni — H *bitiv* [bitv, bitivˊ].

A T nyelvjárásban a többtagú szavakban, szóvégi helyzetben, a fenti néhány kivételtől eltekintve, a *-γ*, (*-g*) nyom nélkül eltűnik; a H ezekben az esetekben is az eddig észlelt megfelelést nyújtja:

T *boya* [boya] 'festék' — H *boyov* [boyiow];

T *arï* [arri] 'szent' — H *arov* [*arov*] 'tiszta';

T *ačï* [açi, azi] 'keserű' — H *ačuv* [ačuv] 'keserűség, fájdalom'. Hasonló alakok a T-ből: *quru* [churu] 'száraz, kiszáradt', *biši* [bisi] 'érett', *quyu* [chuyu] 'kút', *alïčï* [aliçi] 'vevő' stb. Ugyanakkor a H-ből is kimutatható az utóbbi magánhangzós megfelelés, mégpedig leginkább az olyan szövegekből, amelyek fölött vagy mellett latin értelmezés áll. Nem kétséges, hogy ezekben az esetekben a H-nek az előbbitől eltérő, másik nyelvjárásával van dolgunk. Ilyenek:

H *arï* [ari, are] 'szent', *guru* [kuru] 'száraz', *ačï* [ači] 'keserű' (latin szójegyzékben), *sasï* [sasi, sas-i] 'büdös' stb.

Lássuk most a vizsgált kún szavak megfelelőit a legközelebbi rokon kipcsak nyelvekben:

yaγ 'zsír, olaj', LN, Tuh. (tkm.), Idr., Bul. Qaw. (*yaγï*), Jem. T; örm.-kip. — *yav* Tuh., kar. T, *yaw* kar. L; *jau* kres.-blk.;

taγ 'hegy; hegység' LN, Tuh. (tkm.), Idr., Qaw., Bul., Dur., Jem. T, örm.-kip. — *tav*. Tuh., Qaw., kar. T, nog.; *taw* kar. L; *tau* tat., kres.-blk.;

satïχ 'eladás' örm.-kip. (itt a *χ* szabályos a *q* helyett) — *satuw* kar. L, *satuv* nog.; *satu* 'kereskedés' Tuh., tat.; *satuvčï* 'kereskedő' nog., *satuvcu* kar. L, *satïčï* LN, Dur., *satučï* tat.;

bitik 'irat, írás, levél' LN, Tu., Idr., Dur., Jem. T, örm.-kip., kar. T, L; *betek* tat., *bitikči* 'írnok' LN, *bitikci* 'levélhordó' kar. L — *biti* Idr.;

boyaq 'festék' nog.; *boya* LN — *boyav* Tuh.; *boyov, boyóv* örm. — kip., *boyaw* kar. L, *buyau* tat., *boyau* kres.-blk.;

arïγ 'tiszta' Jem. T; *arï* Idr., Jem. T; *aru* LN, Tuh., Qaw., tat. — *aruv* örm.-kip.; *aruw* kar. L; *arïu* kares.-blk.;

ačï 'keserű' LN, Tuh., Idr., Dur., kar. T, tat., kres.-blk.; *ači* örm.-kip.; *aču* tat. — *ačuv* 'harag' kar. T *acuw* kar. L; *ačuv* nog.; *ačïu* kres.-blk.;

quruγ, quruq 'száraz' Jem. T; *quru* LN, Tuh., Idr., Bul., Qaw.; *kuru* kar. T, L; *quyï* Bul., *kuyï* nog.; *koye* tat.;

sasï 'bűzös' Idr., tat.;

alïčï 'vevő' LN; *aluči* örm.-kip., tat. — *aluvču* kar. T, *aluvčï* nog.; *alïučï* kres.-blk.

E rövid példatár jól egyezik a kódex kún nyelvjárásainak fő vonásaival. Figyelmet érdemel, hogy itt is megtaláljuk azt a rendhagyó viselkedést, amely az ótör. szóvégi *-γ* (*-g*) helyén *-q* (*-k*)-t nyújt; *bitik, bilik, satïq*.

Az ótör. szóbelseji (szótagvégi és hangzóközi) *-γ* (*-g-*) egyik kún nyelvjárása figyelemreméltó párhuzamosságot nyújt azzal a fejlődéssel, amelyet a besenyő *yavdï* (< *yaγdï*), valamint *kü(v)erči* (< *kögärči*) és *Kü(v)el* (< *kögäl*) szavakban figyelhetünk meg. Példáink:

T *ayïrla* [agerla-] 'tisztel'; kip. LN, Idr., Qaw. *ayïrla-*; vö. ujg., Kāšγ., hor., csag *ayïrla-* — H *avurla-* [avˊurla-]; kip. Tuh. *avurla-*; vö. nog *avïr* 'nehéz', kmk. *avur*, kres.-blkr. *aūr*, tat. *avïr*, bask., kkalp. *auïr*, kirg. *ōr*, kzk. *auïr*;

T *ayïz* [agz-] 'száj': kip. Qaw. *ayïz*; örm.-kip. *ayïz* 'bouche', gueule, entrée'; vö. türk, ujg., Kāšγ., QB, hor., csag *ayïz*; oszm. *ağız*, az. *ayïz*, tkm. *agïz* — H *avuz* [avz-]; kip. Tuh. *auz*; kar. T *avuz*, kar. L *awuz*, nog. *avïz*, kmk. *avuz*, kres.-blk. *aūz*, tat. *aviz*, bask. *auïδ*, kkalp. *auïz*, kirg. *ōz*, kzk. *auïz*, *auz*;

T *bayla-* [bagla-] 'összeköt': kip. LN, Idr., Bul., Qaw., Tuh. *bayla-*; örm.-kip. *bayla-* 'lier, garrotter'; vö. ujg., Kāšγ., hor., csag. *bayla-* — H *bavla-* [bavˊla-]: nog. *bavla-*, kkalp. *baula-*, kirg. *bōla-*, kzk. *baula*; vö. még kar. T

bayla-, kar. L *bayla-* ; nog., kmk. krcs.-blk. ; *bayla-* ; tat. *bayla-* és *bäylä-*, bask. *bäylä-*, kkalp. *bayla-* ;

T *boγum* [bogum] 'végtag, csukló' : örm.-kip. *boγun* 'membre (de corps)' ; vö. Kāšγ. *boγum* (Brock. *buγum* és *buγïm* ; DTS *boγum* és *boγïm*) — H *buvun* [buun] : kar. T *buvun*, kar. L *buwun*, nog. *buvïn*, kmk. *buvun*, krcs.-blk. *buūn*, tat. *buïn*, bask. *bïuïn*, kkalp. *buïn*, kirg. *mūn*, kzk. *buïn* ;

T *oγrïlayïn* [ogrilam, sic] 'lopva, titkon', *oγrï* [ogri] 'tolvaj', H *oγur* [ogur] (T nyelvjárású szövegben) : kip. LN, Idr., Qaw. *oγrï* ; örm.-kip. *oγru* 'voleur' ; vö. ujg., Kāšγ. *oγurla-* 'lop', *oγrï*, *oγur* 'tolvaj' — H *ovrun* [ovrvn], *ovrulan* [ovrula] : kip. Tuh. *ovru*, kar. T, L *uru*, nog. *urï*, kmk., kzk. *uruču*, krcs.-blk. *uru* ; tat., bask. *urla-* 'lop' ; kkalp. *urï* 'tolvaj', kirg. *ūru*, kzk. *ûrï* ;

T, H *oγul* [ogul] : kip. LN, Bul. *oγul*, örm.-kip. *oγul* 'fils' ; vö. türk, ujg. *oγul*, *oγlan* — H *ovul*, *ovl-* [ovl-um stb.] : kip. Idr. *ovul*. kar. T *uvul*, kar. L. *uwul* : nog. *ul*, kmk., krcs.-blk. *ulan* ; tat., bask., kkalp. *ul* ; kirg. *ūl*, kzk. *ûl* ;

T *oqšamaq* 'hasonlóság', *ošqa-* [ocsamac, osca-] :, kip. Idr *oqša-* 'hasonlít' ; örm.-kip. *oχšaš-* 'ressembler' ; kar. T *ukša-*, tat. *oχša-*, bask. *oqša-*, kkalp. *uqsa-*, kirg. *oqšo-*, kzk. *ûqsa-* ; vö. Kāšγ. *oχša-* — H *ovša-* 'hasonlít' [ovsa-] : nog. *usa-*, kmk. *oša-*, krcs.-blk. *oqša-* ;

T *sayrï* [sagri] 'bőr' : vö. Kāšγ., csag. *sayrï* 'nyers bőr' — H *savrï* : nog. *savïr* 'lóbőr', kmk. *savru*, krcs.-blk. *sauru*, tat. *savïr* 'lóbőr', bask. *hauïr*, kkalp. *saurï*, kirg. *sōru*, kzk. *savïr* ;

T *toγ-* [tog-] 'születik', H szövegek T nyelvjárásból szintén *toγ-* és *toχ-* alakot nyújtanak : örm.-kip. *toχ-* 'naître' ; vö. türk, ujg. *toγ-* — H *tuv-* (sajátságos módon T részben is előfordul *tuv-* változat) : kar. T *tuv-*, kar. L *tuw-*, kmk. *tuv* ; krcs.-blk., tat. *tū-*, bask. *tïu-* ; kkalp., kirg. *tū-*, kzk. *tu-* ;

T *toγru* [togru] 'egyenest' : örm.-kip. *toγru* ; vö. ujg. *toγuru*, *toγru*, Kāšγ. *toγru*, csag. *toγrï*, hor. *doγrï* — H *tuvra* [tuvra] ; nog., kmk. *tuvra*, krcs.-blk. *tūra*, tat. *turï*, bask. *tura*, kkalp. *turï*, kirg. *tūra*, kmk. *tura* ;

Több esetben a T nyelvjárás anyagából hiányzik a szó, csak a H nyelvjárás igazít el a kérdésben. Ezek közül való :

T deest ; vö. ujg., Kāšγ. *aylaq* 'elhagyatott hely, pusztaság' — H kip. *yavlaq* ; kar. T *avlaχ* 'széles, kiterjedt (hely)', kar. L *awlak*, nog. *avlak*, tat. *aulak*, bask. *aulaq*, kkalp. *aulak* ; kirg. *ōlaq*, kzk. *aulaq* ;

T deest ; vö. csag. *oγulduruq* 'ikra' — H *ovulduχ* [ovúlduh] 'ikra' : nog. *uvïldïk*, tat. *uïldïk*, bask. *ïvïldïrïq*, kkalp., kzk. *uïldïrïq* ;

T deest ; T *savuq*, *savuχ* [saoc, saogh] ; vö. ujg. *soγïq*, *sovuq* 'hideg' : csag. *savuγ*, *savuq*, hor. *soβuq* — örm.-kip. *sovuχ* ; H *suvuq* [suuk] 'hideg' : kar. T *suvuχ*, kar. L *suwuk*, nog. *suvïk*, kmk. *suvuq* ; krcs.-blk. *suūq*, tat. *suïk*, bask. *hïuïq*, kkalp. *suïq*, kirg. *sūq*, kzk. *suïq* ;

T (háromtagú, deest) ; vö. Kāšγ. *taqaγu* — T *tavuq* [tauc], H *tavoχ* [taoh] 'tyúk' ; kip. *tavuq* (Clauson, ED 468) ; kar. T *tavuχ*, kar. L *tawuk*, nog. *tavïk*, kmk. *tavuq*, krcs.-blk. *taūq*, tat. *tavïk*, bask., kkalp. *tauïq*, kirg. *tōq*, kzk. *tauïq* ;

T tkp. alak deest ; vö. türk, ujg. *yaγuq* ; helyette : T *yavuχ* [yaoh] 'közel' : kip. LN, Idr., Tuh. *yavuq* ; vö. csag. *yavuq*, hor. *yaβuq* — H. tkp.-i alak deest, de ezt képviseli : kar. T *yuvuχ*, kar. L *yuwuk* ; nog. *yuvïk*, kmk. *yuvuq*, krcs.-blk. *ǰuūq*, kirg. *ǰūq*. A kettős nyelvjárási megoszlást ebben az esetben az első szótag magánhangzó-különbsége képviseli : *yavuq* (< *yaγuq*) ~ *yuvuq*. Hasonló eset : T *savuq* 'hideg' ~ H *suvuq*.

A mai oguz és kipcsak nyelvek bibliográfiája, főbb nyelvtani sajátságaik összefoglaló ismertetése : Sinor, Menges, Benzing idézett munkái és a Fundamenta I. kötete. A nálunk hagyományos szempontok figyelembevételével tájékoztat : Kakuk Zsuzsa, Mai török nyelvek I. Bevezetés, Bp. 1976, 20—93.

IX.
ÖSSZEGEZÉS

1. *Ősmagyar—őstörök*

E munka során számos alkalommal éltünk e két jól ismert műszóval. Hogy vele kapcsolatos megjegyzéseinket az utolsó fejezet élére tartogattuk, annak oka van. Úgy véljük ugyanis, hogy e két különböző közegből sarjadt terminus közé hiba volna egyenlőségi jelet tenni. Ugyanez elmondható a középmagyar és a középtörök szembeállításáról, noha itt a kronológiai különbség nem olyan szembeszökő, mint az előbbi esetben.

Közismert, hogy a finnugor és a török nyelvek történetének periodizálása gyakorlati célt szolgáló munkahipotézis. Egyik nyelvcsaládnak sem ismerjük kezdeteit, valóságos megismerésük ma el sem képzelhető. Gyakorlati meggondolásból a legrégibb ma ismert nyelvemlékek korát nevezzük ómagyar, ótörök kornak; egyik sem azonos természetesen a valóságos (meg nem ismerhető) ómagyar és ótörök nyelvállapottal. Mai meghatározásuk munkahipotézis, melyet módosítunk abban a ritka esetben, ha az emlékek kora jelentősen kitágul. Példánk erre is van. A mongol nyelv legrégibb ismert emlékei a XIII. századból valók, mégis nem ennek a kornak a nyelvét nevezzük ómongolnak, hanem a megfejtetlen emlékekkel rendelkező kitajt, melyről a ma már kifogástalanul értelmezhető szórványemlékei alapján lényegesen archaikusabb formája állapítható meg. A XIII. századi nyelvemlékek nyelvét ezért tekintjük középmongolnak.

De maradjunk az ősmagyarnál. Főleg finnugor nyelvészeink kutatásainak köszönhetjük, hogy a korábbi kronológia határai kitágultak, s az ősmagyar kor hozzávetőlegesen 1500 évre tehető. Ez a feltevéseken nyugvó kronológia idegen elemek, főleg iráni és más jövevényszavak kronológiájára támaszkodik. A legutóbbi évtizedek kutatásainak köszönhető, hogy ezt a temérdek időt kezdjük áttekinteni. Az utolsó ötszáz év a vándorlások kora: a magyar nyelv történetének jövevényszavak sokaságával igazolt korszaka, amely őstörténetünk megközelíthető szakaszait is magában foglalja. Mint majd látjuk, a középső, nagyjából szintén ötszáz évet felölelő szakaszhoz is van hozzáfűzni valónk, ha felettébb szerény és felettébb feltevésszerű tartalommal is. Az első ötszáz év, a korai ősmagyar kor egyelőre a nyelvészeti paleontológia alapján sem nyújt használható tanulságot — egyelőre. Az azt megelőző premagyar (előmagyar, vorungarisch) korról ez idő szerint nem érdemes bármit is mondani.

Úgy látom, a korai ősmagyar kort tartalommal majd finnugor nyelvészeink tudják megtölteni. A kitűnő TESz. szerint *kéz* szavunk „ősi örökség a finnugor korból", a *hó* pedig „ősi örökség az uráli korból". Ez persze igaz, de valahogy a lényegről tereli el a figyelmet; e szavak nem a finnugor, nem is az uráli alapnyelvből jutottak a magyarba, hanem az ugor csatornán keresztül kerültek nyelvünkbe. Ezt a MSzFgrE. kifogástalanul érzékelteti: a *kéz* címszó után közli a vog., osztj. és a többi fgr. megfelelőt s végül a finnugor alapalakot (II, 362), a *hó(nap)*nál pedig az osztj., mord., finn, észt és szam. kam. után az uráli alapalakot.

Izgalmas kérdések sokasága kínálkozik, melyeket érdemes volna a szójegyzékből kiszűrni. Melyek szókészletünk azon elemei, amelyek az ugor (obi-ugor) nyelvekből hiányoznak? Hogyan sáfárkodott a magyar az ősi ugor örökséggel, magyar képzők hozzáadásával vagy módosításával? És itt nem pusztán a távolabb álló kíváncsiságáról van szó.

Régi török jövevényszavaink a kései ősmagyar korból valók. Eddigi kutatásuk a nyelvemlékes kor ómagyar hangtörténeti tanúságaira támaszkodtak, s nem egy esetben megtörtént, hogy a kései ősmagyar kor hangtörténeti tanúságairól egyedül hírt adó korai török jövevényszavaink vallomását egyszerűen elhárították.

Az „őstörök" régi műszó, nálunk Németh Gyula, s az ő nyomán mi valamennyien használtuk hosszú ideig, az altajisták (Ramstedt, Poppe és mások) szintén éltek vele; ez utóbbiak terminológiájába tartozott a pretörök (vortürkisch).

A turkológusok használatában az őstörök tartalma megkopott. Eleinte valamennyi élő és holt török nyelv összehasonlító módszerrel kikövetkeztetett alakja viselte ezt a nevet, funkcióját egyedül az eléje helyezett csillag jelezte. Valójában azonos volt ez a rovásírásos feliratok nyelvével, mely tudvalevőleg eléggé archaikus jellege miatt alkalmasnak bizonyult e funkció ellátására is. Az altaji nyelvrokonság tagadói számára az őstörök (olykor a náluk tartalmatlanná vált pretörök) szerepét a török, mongol stb. alapján kikövetkeztetett korábbi „altaji" alapnyelvi alak töltötte be.

Talán felesleges hangsúlyozni, hogy az ősmagyar és az őstörök nem azonos tartalmú meghatározás: az őstöröknek a finnugor alapnyelv volna az azonos szintű párja.

Hasonló a helyzet a középmagyar és a középtörök látszólagos párhuzamával. A magyar kifejezés pontos, nyelvünk történetének meghatározott nyelvi kritériumokkal és kronológiával körülbástyázott korszaka. Ezzel szemben a középtörök a jeles Brockelmann egyéni kezdeményezése: a XI. századi karahánida nyelvet nevezte így, úgy ahogy azt Kāšγarī műve alapján megismertük. Ez nem a török nyelv történetének középső szakaszát képviseli, hanem a sok szálú török nyelv történetének egyik, szerencsére jól ismert ágát szemelte ki erre a szerepre névadója. Az elnevezés nem kifogásolható, de semmi esetre sem azo-

nosítható a valamennyi nyelvág figyelembevételével megkonstruálható középtörök nyelvvel, amelyből nem hiányozhatik a jakut és a csuvas tanúsága sem.

Ezzel vissza is érkeztünk mondanivalónk fővonulatához. A csuvas, pontosabban az a csuvasos jellegű nyelv, amelynek egyetlen élő képviselője a csuvas, az előzményét képező, jórészt kihalt nyelvjárás-hálózatát csak közvetett módon ismerjük. E sajátos török nyelvtípusnak mindössze a körvonalait látjuk, úgy ahogy azok nyelvünk jövevényszavain keresztül felderengenek. De megállapíthatjuk, hogy ennek a lényegében eltűnt, régi nyelvcsoportnak ó- és középső szakaszát a magyar (részben talán a zürjén) nyelv csuvasos jövevényszavain keresztül elég nagy biztonsággal kitapinthatjuk.

Nyelvünk egyéb régi török elemeinek sorából, láttuk, az oguz nyelvek történetét nehézség nélkül követhetjük az óoguzon, a X—XI. századi középoguzon keresztül a mai oguz nyelvekig. Turkológusnak nem mond újat, hogy a nyelvtörténeti periodizáció egyes nyelvágon belül is elvégezhető — feltéve, ha ezt megfelelő anyag biztosítja. Így az egyik fontos oguz nyelvnek, az oszmán-töröknek jól ismerjük óoszmán és középoszmán korszakát is.

A kipcsak nyelv történetét illetően nem vagyunk ilyen kedvező helyzetben. Legrégibb emlékei a XIII—XIV. századdal indulnak. Ezeket nem szokás sem ókipcsaknak, sem középkipcsaknak nevezni. Ezek periodizálását annál könnyebben mellőzhetjük, mert valamennyi forrás keletkezésének helye és ideje ismeretes, és ez elegendő tájékoztatást szolgáltat a kérdéses nyelvi probléma történeti szerepéről.

2. *Az ősmagyar nyelv középső szakaszának török elemei*

Az ide sorolható jövevényszavak alacsony száma miatt e kategória felvétele inkább csak jelképes, de nem tanulság nélkül való. Bárczi mindössze öt szót sorolt ide, magam csak három olyat találtam közöttük, amelynek ide sorolása indokoltnak látszik. Ilyen távoli időben ilyen kis számú jövevényszóréteg feltűnése nem meglepő, iráni jövevényszavaink történetéből hasonló eseteket idézhetnénk. A török jövevényszavaknak ebbe a távoli korszakába csak azok sorolhatók, amelyek a kettős kritériumot hordoznak magukon. Ebben a korban is lehettek hangtanilag közömbös jövevényszavak, ezeknek azonban ez esetben nincs szavazati joguk, ezért is zsugorodott háromra Bárczi öt példája.

Természetesen csak azok a hangtani megfelelések jöhetnek szóba, amelyek a feltehető átvétel idejében megvoltak az ősmagyarban s a vele egykorú, érintkezésben álló török nyelvben. Ezek száma igen alacsony, főleg ha figyelembe vesszük, hogy szerepük történetük folyamán kétértelművé is válhatott.

A használható kritériumok közé tartozott a fgr. szókezdő *s-*, megvolt még az ugorban (az obi-ugor nyelvek máig őrzik továbbfejlődött formában az emlékét), megvolt feltehetőleg az ősmagyar korai, sőt talán középső korszakában is ; a kései ősmagyarban bizonyíthatóan eltűnt. Ilyenek : *öl, epe, ín, ősz, ujj* stb. ;

Lakó, Proto Finno-Ugric, 52. A középősmagyar korában a törökben ez a szókezdő kétségtelenül megvolt. Ebből a korból származó török jövevényszavak közt ezt a szókezdő-megfelelést tartalmazó adat nincs. Hiánya súlyosan esik latba.

A fgr. szókezdő *k-* veláris magánhangzó előtt *χ*-vá fejlődött : *hal, három, had, ház, hó* stb. Lakó, i. m. 48—9. Bárczi ezen a címen ide sorolta a *homok, harang* szavakat ; fenntartással kell élni e látszólag kifogástalan egyeztetésekkel szemben, mert a *q- ~ χ-* a törökségben is jelentkezik — másodlagos fejleményként — mégpedig olyan kipcsak nyelvekben is, mint a kún.

A fgr. *č- ~* m. *s-* nem perdöntő kritérium : *sok, savanyú, sovány* stb. ; Lakó, i. m. 54—5, mert ez a fejlődés csak a kései ősmagyar korban zárult le.

A használható kritériumok közé tartozik a fgr. szóvégi *-a* és *-e* eltűnése ; Lakó, i. m. 88—9. Ennek a meggondolásnak az alapján sorolta Bárczi a legrégibbnek gondolt török jövevényszavaink közé a *nyak* szót. Jelentéstani nehézségek miatt fenntartással éltem. E fenntartás habozás nélküli elutasítás formájában jelentkezne, ha a *nyak* a vándorlások korában került volna a nyelvünkbe ; ilyen mélységben még kontroll alatt tudjuk tartani a török szavak történetét, beleértve jelentés-történetüket is. Azontúl azonban már megbizonytalanodnék, különösen mióta hasonló érveléssel *kebel* szavunkat is megpróbálták kilendíteni korábbi helyéről. E kérdések eldöntését az utódok szubjektív benyomásoktól mentes, jó kritikájára, s a miénknél bővebb új-anyag ismeretére bíznám.

A felvetett néhány etimológiának török szempontból is van tanulsága. Különös módon egyetlen szó, a *nyár* szolgáltat török szempontból meglepő, új információt, nem is egyet, de kettőt. A rotacizmus a finn iskola szempontjából nem nyújt semmi meglepőt, hiszen tanítása szerint az *r* volna az őstörök, sőt altaji alapnyelvi kiindulópont ; ebből fejlődött volna a köztörök *z*. A mi számunkra azonban, akik a régi *z*-kiindulópont elméletét képviseljük, tanulságosan meglepő, mert a rotacizmusnak ilyen korai jelentkezése megerősít abban az elgondolásunkban, hogy a török nyelvek nyugati *r/l* képviselete az Uráltól keletre jelen volt már jóval a bolgárok és a kazárok megjelenése előtt ; ugyanebben az időben keleten csak a *z/š* török nyelvek nyomai fedezhetők fel.

Felettébb tanulságos a *nyár* esete szókezdője miatt is. A török nyelv mai eszközeinkkel elérhető legrégibb alakjában sem ismeretes ez a szókezdő, melyet azonban az altajisták az altaji nyelvrokonság alapnyelvében régóta posztuláltak. Hitelét megerősíteni látszik, hogy a *nyak* szó ugyanezt a „rendhagyó" szókezdőt tartalmazza ; mi több, az azoknál jóval régibb, ugor nyelvközösség idejére visszamenő *nyereg* szintén ezt a szókezdőt tartalmazza. A hármas bizonyíték sem dönti el azonban azt a kérdést, vajon a szókezdő *ń-* kizárólag az ócsuvasos nyelvtípus szókezdőjét képviselte-e, mint ahogy erre a *nyár* tanúsága alapján következtetni lehetne. Más szóval: a *nyak*, sőt a *nyereg* is a törökségnek ugyanebből az ágából került-e ki ? A kérdésre csak feltehető igennel vá-

laszolhatunk. E török nyelvtörténeti szempontból védhető kiindulópontra irányuló kérdésekre azonban csak egyre gyengülő erejű hipotézisekkel tudunk felelni.

Mikor kerültek az ősmagyarba ezek a török elemek? BÁRCZI az átvétel idejét az időszámításunk kezdete körüli századra tette. Nyilvánvalóan abból indult ki, hogy a kölcsönzés csak akkor mehetett végbe, amikor nyelvünk finnugor elemeiben megfigyelhető bizonyos fonetikai változások még nem zárultak le; ebből a szempontból a *nyak* (< *ńaqa*) szónak kulcsfontosságú volna a szerepe. E korai datálást megtámogatná a szókezdő *ń-*, amely török vonalon hasonló mélységű múltra utalhat. A megjelölt időpont persze csak approximáció, lehet két-háromszáz évvel több is, kevesebb is; lényeges, hogy megelőzze a vándorlás korát, amely a magyar nyelv történetének — hangtani vonatkozásban — újabb szakaszát jelenti.

A másik kényes kérdés az átvétel helyének meghatározása. BÁRCZI a magyar őshaza korábban lezajlott vitája alapján az Urál vidéki őshazára gondolt. Ez a közelebbről meg nem határozott (meg sem határozható) terület feltevésnek is alig fogadható el.

Ez azonban már a harmadik megválaszolandó kérdéssel függ össze: melyik török néptől vette át a magyar ezeket a szavakat? A baj csak az, hogy a vizsgált területen TOMASCHEK óta napjainkig iráni nyelveket beszélő populációt szokás számon tartani. Mellettük apró finnugor nyelvű népségek még csak elférnének, de törökök? Ennek még a gondolatát is elutasítja olyan jeles turkológusunk, mint CLAUSON. A magyar nép és nyelv eredetét kutató nyelvészek és történészek nem tudnak ily könnyedén napirendre térni az elutasító álláspont felett. A kezdet kezdetén a ligetes steppére vándorló magyar nyelvnek kellett találkoznia valamely török nyelvet beszélő néppel. Ugyanerre a török népre vallanak már az ugor nyelv törökből származó elemei is. A látszólagos ellentmondás kiküszöbölésére csak egy mód van. A jelzett területen az iráni nyelvek (nyelvjárások) jelenlétét nincs okunk kétségbe vonni; az ótöröknél archaikusabb, csuvasos jellegűnek tűnő török nyelv félreismerhetetlen nyomokat csak úgy hagyhatott a szomszédos ugor, majd magyar nyelvben, ha azoknak közeli szomszédságában élt. Török szempontból csak többé-kevésbé jelentős diaszpóráról lehet szó, amelynek hazáját az Urál keleti („ázsiai") oldalán kell keresnünk, Nyugat-Szibéria közelebbről meg nem határozható tájain.

A nyelvi paleontológia szerény anyagára épülő hipotézis további útjának követése áthatolhatatlan közegbe ütközik. Melyik török nép volt a gazdája ennek az archaikus nyelvnek? Nincs rá felelet, hiába szemelgetünk pl. Herodotos e tájakra lokalizálható népnevei között. E kérdésre ez idő szerint hasztalanul várunk feleletet, mert a török nyelvet beszélő népek történetét nem ismerjük a VI. századot megelőző időkből, különösen mély homály fedi nyugati perifériákra szorult részeinek viselt dolgait, életvitelét, más nyelv- és népcsoportokkal való kapcsolatait.

3. *A kései ősmagyar nyelv bolgár-kazár elemei*

Gyakorlatilag itt visszatérünk GOMBOCZ ZOLTÁN egyik korábbi meghatározásához, amely a török nyelveket a magyar nyelv története szempontjából vizsgálja. Igaz, ő még honfoglalás előtti jövevényszavakról beszélt. Ám nem kétséges, hogy a honfoglalás ténye nem módosította alapvetően a magyar nép életét pl. az Etelközben megélthez képest. A fordulatot a kereszténység felvétele, az államalapítás, a keleti életmódtól való szervezett elfordulás jelentette. A magyar nyelvnek ezt a közelről érintő szakaszát kései ősmagyarnak nevezzük, amely végső stádiumában közel állt az ómagyar nyelv állapotához, azzal azonban korántsem volt azonos. Ezt a hasonlóságot — különbözőséget a jövő kutatások folyamán nem szabad többé szem elől téveszteni.

Az újabb kutatások megerősítették, hogy nyelvünk eme nevezetes korszakának török elemei a törökségnek egy sajátos ágából származnak, amelynek ma egyetlen élő ága a csuvas, s amelynek jelentős török népektől beszélt korábbi ágai kihaltak. Ezt az *r/l*-nek is nevezett nyelvet korábban általánosan bolgártöröknek neveztük, ezt az elnevezést az előbbi fejezetekben kifejtett érvek alapján bolgár-kazárra módosítjuk.

Az újabb kutatások során e nyelvre vonatkozó régebbi ismereteink számos lényeget érintő kérdésben módosultak. Mindenekelőtt le kell vennünk a napirendről GOMBOCZnak azt a megállapítását, amely szerint csuvasos jövevényszavaink forrása, a „bolgár-török" lényegében őstörök fokon állott. GOMBOCZ az altaji nyelvrokonság híveként RAMSTEDT nézetét képviselte, eszerint pedig a rotacizmus és a lambdacizmus néhány más csuvasos sajátsággal együtt az altaji alapnyelv közös sajátsága, következésképpen török jövevényszavainkban való jelentkezésük mind megannyi megőrzött régiség. Ezzel szemben mi úgy véljük, hogy minden csuvasos sajátság az őstörökhöz képest újítás. Ugyanakkor megállapítjuk, hogy továbbra is beszélnünk kell megőrzött régiségről és újításról, mint annak a történeti folyamatnak különböző állomásairól, amelyek a csuvasban, pontosabban a csuvasos nyelvekben kialakultak. A csuvas (típusú) nyelv szempontjából megőrzött régiségnek tekintjük azokat a (hangtani és egyéb) sajátságokat, amelyek az ócsuvasban már megvoltak. Ezzel szemben újítás minden olyan változás, amely a legrégibb állapottól eltérően a középcsuvasban vagy az újcsuvasban alakult ki.

Ily módon eltérő meggondolások ellenére továbbra is megőrzött régiségnek, igaz, nem őstörök, éppen nem altaji megőrzött régiségnek, tekintjük a rotacizmust és a lambdacizmust.

A rotacizmus és a lambdacizmus tehát az ócsuvas megőrzött régisége, anélkül, hogy annak kronológiai meghatározó értéke volna; megléte változatlanul jellemző az ócsuvason kívül a középcsuvasra és a maira egyaránt. Lényeges megkülönböztető jegyek ezek mégis, mert elválasztják a csuvasost a köztöröktől.

A kései ősmagyar nyelv török jövevényszavaiban mutatkozó csuvasos régiségjegyek közt tehát továbbra is első helyen tartjuk számon a rotacizmust. Ide sorolható példáink: *borjú, iker, ír, ökör, sár* 'limus, lutum', *gyűrű, szűr, térd, görény, tar, tűr, író, karó, sárkány, tenger*. Korábban, elemzésük során láttuk, hogy lényegi egyezés ellenére nem kapcsolhatók közvetlenül a mai csuvashoz; forrásuk egy csuvassal rokon kihalt nyelv.

Az ócsuvas megőrzött régiségei közé tartozik továbbra is a lambdacizmus. Példáink: *süllő, kölyök, dél, dől*. Megállapítható, hogy nem egyenértékű párja a rotacizmusnak már az ócsuvasban sem, ahol, úgy látszik, ez a megkezdett folyamat nem fejeződött be. Erről tanúskodnak jövevényszavaink közül *gyümölcs, gyümölcsény, bölcső, bocsát, bocsánik, búcsú*. Feltűnő az ócsuvas lambdacizmus mostoha sorsa, amely nemcsak jövevényszavainkban problémákkal terhes, de a finnugor nyelvek csuvas jövevényszavaiban talán még inkább kitapintható a csuvas lambdacizmusnak különös, félbeszakadt alakulása. Különösen feltűnő ez a jelenség, ha melléje állítjuk a mongol lambdacizmus hibátlan szériáját.

Az ócsuvas megőrzött régiségei közé kell sorolnunk a szókezdő *š-* jelentkezését: *sár* 'flavus, fulvus', *sárga, sár, sárkány, sõpör, serke, sőreg* (és talán *kéneső*). Megállapíthatóan másodlagos hangtani jelenséggel állunk szemben. Nem fér azonban kétség ahhoz, hogy megvolt már az ócsuvasban; erről tanúskodik a kései ősmagyar csuvasos jövevényszavain kívül az egyik kazár szórványemlék is. Figyelmet érdemel, hogy a vele párhuzamosan jelentkező hasonló mongol jelenség független a csuvastól. Ennek sincs kronológiai értéke, mert az ócsuvastól a mai csuvasig folyamatosan élő hangtani jelenség.

Megőrzött régiségnek számít az őstör. első szótagbeli *a* magánhangzójával szemben mutatkozó ócsuv. *ï*. Megőrizte a csuvas a mai napig, kimutatható már kései ősmagyar kori csuvasos jövevényszavainkban. Ilyenek: *dió, tiló, tinó, tyúk*, továbbá *ír-* és *író* 'mulseum'. Elvileg ez a hangtani sajátság is csak csoportmegjelölő értékkel bír; két utolsó példája azonban azt tanúsítja, hogy ez a kategória is tartalmazhat sablontól eltérő eseteket. Az *ír-* és *író* kétségtelenül csuvasos alakot képvisel, de közülük egyik sem azonos azzal az ócsuvas formával, amely mai csuvas megfelelőik előzményeként **ǰir-* és **ǰiraq* eredetire menne vissza. A m. *ír-* és *író* nem ebből a „szabályos" előzményből, de a „szabálytalan" bolgár-kazár **ïr-* és **ïraq*-ból vezethető le. Ez annyit jelent, hogy ügyelnünk kell csuvasos jövevényszavaink előzményeinek megkonstruálásában, mert korábban is számos jelzést kaptunk, amely arra figyelmeztetett, hogy a jövevényszavaink forrását képező bolgár-kazár több esetben rendhagyó alakot képvisel a mai csuvasból kikövetkeztethető ócsuvas formával szemben. E rendhagyó viselkedés oka legtöbbször nyelvjárási jellegű, de nem utasíthatjuk el eleve a kronológiai különbség lehetőségét sem.

A megőrzött régiségjegyek közé kell sorolnunk az ócsuvas szókezdő *ǰ-t* is. Őstörök szempontból neologizmus ez is, amely egy korábbi *y*-re nyúlik vissza

(pretörök és altaji képviseletéről már szóltunk). Az átvett ócsuvas típusú *dzs-* a magyarban *gy*-vé fejlődött. Példáink: *gyúr, gyümölcs, gyalom, gyárt, gyertya, gyom, gyűrű, gyűrű(fa), disznó* (< *gyisznó*), *gyékény, gyopár, dió* (< *gyijó*); *gyapjú, gyapot, gyarló, gyász, gyeplő, gyomor, gyöngy, gyűlik, gyűszű*. Az ősmagyar *j* finnugor eredetű szavainkban hol megőrződött, hol *gy*-vé fejlődött. Korábban ezekben az esetekben is megpróbáltak szókezdő *y*-ból kiindulni; ezt a nézetet feleleventette nemrég Doerfer is. Gombocz mérlegelés után elhárította ezt a lehetőséget; magam is csatlakozom nézetéhez, nem tekintélyi érv alapján, de azért, mert a csuvas *š-* csak szókezdő *ǰ*-ből fejlődhetett, *y*-ből azonban nem. Igaz, egyik honi kún nyelvjárás szintén ismerte a *ǰ*-t, s közülük is kikerülhetett egy-kettő, ha elég korán került nyelvünkbe, a nagy számok törvényszerűségét azonban aligha módosította oly mértékben, hogy azzal érdemes volna számolni. Ettől a ritka hibalehetőségtől eltekintve a szókezdő *ǰ-* > *gy-* ócsuvas típusú átvételre utal.

E bőségesnek mondható példatárral képviselt szókezdő mellett régóta számon tartunk egy lényegesen szerényebb anyaggal jelentkező jövevényszóréteget, amelyben az őstörök *y*-nek *sz-* a folytatása: *szél, szűcs, szőlő*. E sajátos, mai csuvast idéző megfelelést Gombocz védelmébe vette Ramstedt elhárító álláspontjával szemben. A javasolt megfelelések helyességében máig nem kételkedünk. Magyarázatát nem könnyítette meg az a tény, hogy az őstörök *y*-nek van egy harmadik megfelelés-típusa, amelyben a régi mássalhangzós szókezdő helyett magánhangzó jelentkezik; az ide sorolható adatok száma mindössze kettő: *ír-* és *író*. A legegyszerűbb megoldás a Gomboczé: beérni azzal a megállapítással, hogy az őstörök *y*-nek csuvasos jövevényszavaink hármas megfelelését nyújtják. Ezt tettük először mi is. Poppe továbbment, amikor a hármas megfelelés mögött három csuvasos nyelvjárást jelölt meg a három megfelelés forrásául.

Ma már látjuk, hogy mindkét esetben az őstörök *y*-nek *i* előtti képviseletével állunk szemben. Pontosabban: palatális *i* előtt az őstör. *y-* képviselete *sz-*, a veláris *ï* előtt egyszerűen elenyészik a hajdani mássalhangzó-szókezdő.

Kétséget kizáró módon megállapítható, hogy a kettős képviselet ócsuvas szókezdő *ǰ*-ből keletkezett középcsuvas *č-* szabályos folytatása. Kiderült az is, hogy ugyanaz a középcsuvas szókezdő *č-* egy másik késő ősmagyarkori jövevényszavunkban is megfogható. Igaz, ezt a jelenséget későn ismertük fel.

Ez a magyarázata annak, hogy a földművelés bolgár-kazár terminológiájából korábban nem tudtuk kifogástalanul magyarázni az aratás fontos eszközét, a *sarlót*. Kiderült, hogy e szavunk is őstörök szókezdő *y*-re nyúlik vissza, annak ócsuvas **ǰarlaq* alakja nem maradt fenn, ellenben annak középcsuvas folytatását, *čarlaq*-ot a m. *sarló* megőrizte. A magyar szó különben arról is tanúskodik, hogy az ócsuv. *ǰ-* mai csuvashoz vezető útján előbb zöngétlenedett, s csak azután dezaffrikálódott.

A török zöngés zárhangok korán elkezdtek réshangúsodni. E folyamat nem kerülte el a csuvas nyelv ősét, de nem kerülte el jövevényszavaink forrását, a bolgár-kazárt sem. Az ennek során megfigyelhető jelenségek segítségével csuvasos elemeink több neologizmusát tisztáztuk.

Kezdjük a sort a dentális explozivával. Régóta ismeretes, hogy ócsuvas előzményének megfelelően változatlanul megőrződött az *idő, ködmön, egy* 'szent' szavakban. Egyetlen példánk sincs arra, hogy ebben a helyzetben a későbbi *ð, z, y* valamelyike került volna nyelvünkbe. Mássalhangzó utáni helyzetben azonban a *d* korán elmozdult a törökségben eredeti állapotából, így a csuvasos típusú nyelvben is. Ebben a tekintetben jövevényszavaink a középcsuvas állapotot tükrözik. Megfigyelhető ugyanis, hogy a *d* az *l, n, r* után a törökség egész területén (beleértve a csuvast is) megmaradt, egyéb mássalhangzó után a középcsuvasban *z*-vé fejlődött. Ezt a törvényszerűséget tükrözi *érdem, ildomos, kender, köldök*, valamint *búza* és *túzok* szavunk. A csuvasban ez a *z* tovább fejlődött *r*-é. A csuv. $z > r$ sorrendet igazolja egy másik példa is. Ismeretes, hogy *író* szavunk a köztörökhöz tartozó baskír *yazū* (*yaðū*) csuvasos párja, ez utóbbi pedig a *yaz-* (*yað-*) 'köpül' származéka. Esetünkben a baskír adat különös figyelmet érdemel, mert az, rendhagyó módon, köztör. *yad-* 'köpül'-re megy vissza (hasonló rendhagyó változat a bask. *izge* a köztör. *ädgü*-vel szemben); a köztör. ige az úzban *yay-*, a kipcsakban *yäy-* alakban ismeretes. Mindez világosan bizonyítja, hogy a bolgár-kazár eredetű *író r*-je periferiális, másodlagos *z*-ből keletkezett.

Középcsuvas eredetűnek látszik a bolgár-kazár hangtannak az a sajátsága, hogy a *ġ* (*g*) és a *q* (*k*) mássalhangzó utáni helyzetben kiesik; ugyanez a jelenség megfigyelhető a csuvasban is. Példáink ezek: *bular* 'bolgár' < *bulyar*; *gyapot* < *ǰaput* < *ǰapγut*, köztör. *yapγut*; *bér* < *berü* < *bergü*; *egy* 'szent' < *edü* < *edgü*; *ártány* < *artan* < köztör. *artyan* és *tiló* < *tilüγ* < *talqïγ*.

Középcsuvas állapotot tükröz a szókezdő magánhangzók előtti protézis. Ennek egyik változatát, a labiális magánhangzó előtti *v-* protézist aránylag korán felismerték. Gombocz tartózkodó álláspontot foglalt el ugyan vele szemben; ez valóban nem illik bele abba a képbe, amely szerint csuvasos jövevényszavaink forrása őstörök fokon állott volna. Az ide sorolható példák száma is felettébb szerény: *vályú, vék, vejsze, vers*(*eng*). Gombocz felvette ugyan e szavak egy részét a BTLw. függelékébe, azzal, hogy magyarázatuk hangtanilag nem kielégítő. Németh Gyula a kategorikus elutasítás helyett a *vályút* hajlandó volt hitelesnek elfogadni, azonban benne annak a bizonyítékát kereste, hogy a bolgár-török hatás Magyarországon is folytatódott volna. Egyetlen szóval ilyen nagy horderejű, eleve vitatható kérdést aligha lehet bizonyítani. Németh nézetét vallotta Melich János is, s azt számos honfoglalás utáni „bolgár-török" etimológiájával próbálta megtámogatni.

A *v-* protézis a mai csuvasnak jól ismert sajátsága, de a jelenség semmi esetre sem mai keletű, hiszen világos nyomait találjuk a volgai sírfeliratok

csuvasos anyagában, feltűnik a *v-* protézis a bolgár fejedelmi lajstrom számnevei közt is. Sőt aligha véletlen, ha meg-megjelenik a mohamedán források *vnndr*-féle *unugundur*okra vonatkozó népnév-gráfiájában. Úgy vélem, bolgár-kazár jövevényszavaink periferiális (ezért kisszámú) rétegébe beletartoznak a *v-* protézist tartalmazó esetek is, ha egyébként kiállják a hangtani és szemantikai ellenőrzés próbáját.

Nem választható el ettől a kérdéstől az illabiális szókezdő magánhangzó előtt jelentkező *y*-protézis esete. Közszavunk közt ugyan eddig nem merült fel ide sorolható példa. Hogy mégis számolhatunk vele, azt tulajdonneveink biztosítják. *Jenő* törzsnevünk arról tanúskodik, hogy már a VIII. században találkoztunk vele; a *Jelő* helynév pedig arra utal, hogy még a X. században sem halt el az ismerete, a használata.

Végül megemlítjük jövevényszavaink sporadikus, de jellemző sajátságaként, hogy néhány esetben a köztör. *u*-nak megfelelő ócsuv. *u* helyett, első szótagban, veláris *ï-t* találunk: *bika, békó* (*béklyó*), *Belár* (< *bülar* < *bulyar*) és *ǰila* (< *ǰula* < *yula*). Alig kétséges, hogy ezek az átadó nyelv középső szakaszának sajátságait idézik.

A korábbi időtálló megállapítások mellett számos részletkérdést sikerült tisztázni, e részletek nem egy esetben a lényeget érzékenyen módosították. Nem gondolnám, hogy ezzel a kutatnivalóknak a végére értünk. Persze az átadó bolgár-kazár nyelvet, nyelvjárásait az eddiginél jobban megvilágító új adatok számos, ma még homályba burkolt kérdést tisztázhatnak. Remélem, erre egyszer sor kerül majd.

Az eddigi kutatások során nagy gondot fordítottunk annak megállapítására, hogy melyek azok a hangtörténeti jelenségek, melyeket a magyar és az átadó török nyelv egymástól függetlenül, rendszerint azonos időben, párhuzamosan vitt véghez. Kiderült, hogy számos esetben a vizsgált hangtörténeti fejlődés nem az átadó, de a fogadó magyar nyelvben zajlott le, és korábban tévesen tekintettük ezeket török sajátságoknak. Ugyanakkor megállapítható volt az is, hogy bizonyos magyar hangtörténeti jelenségek aránylag pontosan rögzíthető időben befejeződtek; segítségükkel nemegyszer sikerült pontosítani a jövevényszó magyarba kerülésének kronológiáját. Ezeket a fonetikai jegyeket magyar régiségjegyeknek tekintjük.

A következő, törökkel párhuzamos, konvergens magyar hangtani jelenségeket vizsgáltuk meg közelebbről.

Az ősmagyar *č* (*ç*) dezaffrikálódása jellegzetes régiségjegynek tekinthető, mert e folyamat a kései ősmagyar kor végével befejeződött. Példák, szókezdő helyzetben: ***saru, sereg, seprő, sátor, sarló***; szóbelseji helyzetben: ***bársony, bors, borsó, keselyű, késik, kis, kos, koporsó, kőris, orsó***. Személyneveinkből ide sorolható: ***Tormás, Tarhos***.

Bizonyos fokig ellenpólusnak tekinthető az ősmagyar *s*-ből keletkezett ősmagyar *cs*: ***gyümölcs, gyümölcsény, bocsát, bocsánik, búcsú***.

A törökben és a magyarban nagyjában egyidejűleg jelentkezik a bilabiális és palato-veláris zárhangok réshangúsodása szóbelseji helyzetben. Az újonnan keletkezett réshang a megelőző magánhangzóval diftongussá alakult, ez utóbbiból hosszú magánhangzó keletkezett, mely olykor másodlagosan meg is rövidülhetett. Nyelvtörténeti adatok alapján megállapítható, hogy ez a folyamat török jövevényszavainkban a magyar szókészletbe való befogadásuk után, a magyarban ment végbe.

Főbb példáink a zöngés bilabiális zárhang réshangúsodásával megindult folyamat eredményének illusztrálására: *tár, szór, őröl, őrmény, kőrő, kőris, sőreg, kóró.*

A zöngés palato-veláris zárhang réshangúsodásával, szóbelseji helyzetben, a következő kép alakul ki: *ács, bátor, csalán, bű, bölcs, gyúr-, gyűlik*; *ól, olló, szatócs*; *búza, túzok*; *borjú, gyapjú*; *or(v), turul.*

A palato-veláris zárhang további sorsa szóvégi helyzetben különösen bonyolultnak látszott, s hosszú időbe került, míg a feltett csuvasos előzmény figyelmen kívül hagyásával kialakult a helyes magyarázat, mely a jelenlegi állapotot a magyar hangtörténet keretei közt találta meg.

A kiindulópont az esetek egy részében zöngés zárhang (*ġ, g*), amely a magyarban réshangúsodott, s annak következményeként alakult ki mai reflexe: *seprő, kölyü, tiló, tarló, betű, gyarló, kapu.* Feltűnően nagy a zöngétlen török kiindulópontot (*-q, -k*) tartalmazó példák száma; ezekben az esetekben a zöngésedés, majd a réshangúsodás, s az azt követő diftongizálódási folyamat a magyarban ment végbe. Példák: *borsó, komló, gyűrű, gyűrű(fa), erő, gyeplő, ünő, szőlő, süllő, koporsó, kőrő, csepű, bölcső, ürü, karó, saru, orsó, gyűszű, ocsú, csipa, kóró.*

Végül megemlítjük a szóvégi rövid *-i, -i* és *-u, -ü* eltűnését, mely a XIII. század derekán fejeződött be. Példáink: *ács, szatócs, szűcs, bölcs, gyöngy, tok, bér, egy* 'szent', *szék, csat, kis.*

A törökkel párhuzamos magyar hangtörténeti kritériumok a legtöbbször kronológiai utalást is tartalmaznak. Igaz, ez az utalás a XIV. század végét is érinti, vagyis a bolgár-kazár elemeken kívül belefér még egy sor más korai török jövevény is, köztük az igen korai kún elemek egy része. Mindez csuvasos jövevényszavaink kronológiájának alsó határát érinti, haszna és értelme csupán egyéb török elemektől — hangtani kritériumok híján — való elválasztás szempontjából van.

Csuvasos jövevényszavaink kronológiájának felső határát csak hipotézis útján közelíthetjük meg: a csuvasos török nyelv magyarra gyakorolt hatásának a kezdeteit a VI. és VII. század határára tehetjük. Mai ismereteink szerint ebben az időben léptek érintkezésbe a magyarok a bolgárokkal és a kazárokkal; a közöttük kialakult nyelvi kapcsolatok nem értek véget a honfoglalással, mint azt korábban gondoltuk, hanem csak a X. század végén: a kabarok feltehetően ekkorra cserélték fel eredeti kazár nyelvüket a magyarral.

Újabb kutatások nyomán módosítanunk kell azt a korábbi nézetet, amely szerint csak a bolgár-törökök beszéltek csuvasos típusú nyelvet, azt beszélték a kazárok is: e felismerés hozzásegít őstörténetünk számos ellentmondásának a feloldásához. Mai ismereteink szerint hozzávetőlegesen négyszáz évig állt kapcsolatban a bolgár-kazár nyelv a magyarral. E hosszú idő alatt a török nyelv nem érintette egyenlő intenzitással a magyart. Nyilván szerényebb méretekben jelentkezett a kezdő évszázadban, szinte bizonyíthatóan lanyhult a X. század kabar-kazár nyelvének hatása a magyarra. A történeti források mérlegelése arra indít, hogy a hatás kezdeteinél a volgai bolgár-törököket keressük. Az ő szerepüket rövidesen átvették a kazárok. A földműveléssel kapcsolatban vallatóra fogott életföldrajzi koordinátákat térképre vetítve kiderül, hogy ilyen tárgyú csuvasos jövevényszavak a kazár birodalom területén kerülhettek nyelvünkbe. A kazár birodalomban eltöltött idő kétszáz évre tehető; ez alatt az idő alatt alakult ki a magyar nép törökös államszervezete, törzsi rendszere és ment végbe a törökös műveltségbe való beilleszkedése. A IX. század elején (830 körül) belső lázadások következményeként a magyarok kiváltak a kazár birodalomból és a felgyorsult vándorlásban eltöltött IX. század végén megérkeztek a Kárpátokhoz.

A hosszú idő és az ezalatt megtett hosszú út önmagában is kellően magyarázza azt a sajátos tényt, hogy bolgár-kazár jövevényszavaink arculata feltűnően változatos. Nem szorul közelebbi indokolásra: miért találunk bolgár-kazár jövevényszavaink közt ócsuvas jellegűek mellett középcsuvas típusokat is, és miért bukkanunk a vártnál gyakrabban elszigeteltnek tűnő nyelvjárási sajátságokra? E téren van még tennivaló bőven. Az előbb utaltam már arra, hogy pl. földművelésre vonatkozó jövevényszavaink között a *búza, eke, arat, sarló* nyelvileg is valahogy egy bolyba tartozik. Nem mulasztom azonban el, hogy óvjam a jövő kutatást a hangtani szabályok gépies, torzító fetisizálásától.

4. *A kazár-kabar réteg*

Ismeretes, hogy a kabar—magyar kapcsolatok visszafelé legalább a IX. század elejéig követhetők. Arról nincs híradásunk, hogy a magyarok kazáriai tartózkodásuk idején érintkezésben állottak volna azokkal a kazár népelemekkel, amelyekből később a kabar keletkezett. Nincs nyoma annak sem, hogy a kabarok homogén etnikai csoportokból alakultak volna újabb egységgé; a jelek az ellenkezőjére engednek következtetni. Meg kell elégednünk Konstantinos császár értesítésével, amely szerint a kabarok a kazárok nemzetségéből valók, valamely okból fellázadtak a kazár vezetőség ellen, az leverte a lázadókat, egy részüket lemészárolta, más részük elmenekült és a magyaroknál talált magának menedéket. Erről a nevezetes eseményről bizonytalan és hézagos a császári híradás, minthogy régi dolgok emlékezetét eleveníti fel. Arra kell következtetnünk,

hogy e lázadástól nem egészen függetlenül meglazult a korábbi magyar—kazár szoros kapcsolat: a magyarok belső és külső okok következtében kivonultak korábbi kazáriai szálláshelyükről: újonnan választott, a tulajdonképpeni kazár birodalom határain kívül fekvő területükön fogadták maguk közé a kabarokat.

A korai magyar történelem e szakaszának egy lényeges előzményét máig homály borítja. A nomád törzsi szervezetekben megfigyelhető négyes tagolódást követte a besenyő törzsrendszer, amikor törzseinek számát nyolcban állapította meg. A magyarok nyilván a besenyő modellhez igazodtak, amikor maguk is a nyolctörzsű törzsszövetség mellett döntöttek. Az eredeti nyolc törzset valamilyen, ma pontosan meg nem állapítható csapás érte, annak következtében a létszámban erősen megfogyatkozott *Kürt* és *Gyarmat* töredékeit egy törzzsé kellett egyesíteniök. A császári hagyomány bizonytalansága miatt nem állapítható meg, hogy mikor ment végbe a nyolc törzs hétre zsugorodása. A kazárok földjéről való kivonulásukkor (besenyő kezdeményezésre?) maradtak volna vissza a két törzs hiányzó kontingensei? Közülük kerültek volna ki a „perzsa részekre" vándorolt *szavartoi aszfaloi* töredékek? Vagy a katasztrofális kimenetelű bolgár hadjárat során pusztultak el ezek a törzsrészek vezérükkel, a Leventének is nevezett Liüntikkel együtt? Nincs rá egyértelmű felelet.

Az azonban bizonyosra vehető, hogy a Kazáriából kivonuló magyarok magukkal vitték a kabarokat Levédiába, onnan Etelközbe, s végül velük együtt lépték át a Kárpátokat. Az is kétségtelen, hogy a kabarok csatlakozásával újra helyreállt a nyolcas törzsszövetségi rendszer. Viszont nem vitás, hogy a befogadott kabarokat mindvégig idegeneknek tekintették, s a későbbi, honfoglalás történeti hagyományát rögzítő írásos emlékek, valamint a velük párhuzamosan élő epikai hagyományok változatlanul hét magyarról tudnak.

A kabarok csatlakozása lényegesen megváltoztatta a korábbi kazár—magyar viszonyt. A kazár kagán még elküldi embereit az eltávozott magyarokhoz, hogy mentse a függésnek legalább a látszatát, s kegyes protektorként maga biztassa őket fejedelemválasztásra. A források nem tévednek, mikor azt közlik, hogy a magyaroknak korábban nem voltak fejedelmeik. A magyar törzseknek korábban is voltak törzsfőik, a törzsszövetségnek első embere, a legfőbb úr felettük azonban a kazár kagán volt. Valóban Árpád az első fejedelem, aki nem igazította tetteit a kazár kagán szavaihoz.

Mindez gyökeresen megváltoztatta a kazár nyelvnek a magyaroknál betöltött szerepét is. A kazár kagán Levedivel nem magyarul tárgyalt, nem is volt szükség tolmácsra: Levedi magyaron kívül kazárul is beszélt, mint a korábbi magyar vezetők legtöbbje. Az új helyzetben a konstantinosi híradás új értelmet nyer, amikor arról tudósít, hogy a kabarok a magyarokat megtanították a saját kazár nyelvükre, azok meg a kabarokat magyarra. Kazárul értő, beszélő magyarok a vezetők közt korábban is jócskán akadtak, arról azonban aligha lehetett szó, hogy a kazárok nagyobb érdeklődést tanúsítottak volna a magyarok nyelve iránt; egy volt a számos hódoltatott nép nyelvei közt. Először történt meg, hogy a kazároknak meg kellett tanulni magyar vezetőik nyelvét. Meg is tanulták, igen jól; igaz, a mai hazában is még száz esztendőbe telt, míg a maguk kazár nyelvét elfelejtették.

Több mint másfél századot töltöttek el a kabarok sajátos kazár nyelvüknél immár nagyobb presztízsű magyar nyelv vonzásában. A számukra egyre teljesebb nyelvi együttélés során is hatott a csuvasos jellegű kazár nyelv a magyarra, de érthető módon egyre csökkenő mértékben. Alig lehet kételkedni abban, hogy a kabar—magyar érintkezés folyamán is kerültek nyelvünkbe kazár jövevényszavak. Az is valószínű, hogy itt is megtörtént, ami ilyenkor történni szokott: az elmagyarosodott kabarok egykori nyelvükből magyar nyelvjárásukba átmentettek egy-egy szót vagy tükörkifejezést. Ki tudja, az azóta rájuk telepedett csaknem ezer esztendő meghagyott-e valamit belőlük?

Láttuk, hogy bolgár-kazár jövevényszavaink túlnyomó része nagy törvényszerűségeket tükröz, minden valószínűség szerint ezek a hosszantartó török nyelvi ráhatás emlékei. Mellettük a kevés példával illusztrálható kisebb neológus-gócok gazdát keresnek. Az Uráltól a Kárpátokig terjedő vándorúton változatos török nyelvjárási alakok is utat találtak a magyarba. Mi ezekből a kabar eredetű, ma már bajos megmondani.

Aligha lehet valamikor is meghatározni, hogy az egyre gyérülő számú kabar-kazár jövevényszavak közül mi került a X. századi magyar nyelvbe. Ugyanabból a korból fennmaradt antroponímiai anyag azonban érdekes nyelvi jelzésekkel szolgál. Az egyre jobban magyarosodó kabarok vezető rétege szoros kapcsolatban állott a magyar fejedelmi családdal. A kabar bíró révén része lett a magyar vezető rétegnek. E közvetlen kapcsolatoknak köszönhető, hogy a kabarok hozzájárulhattak a régi csuvasos jellegű személynévadás ébrentartásához. Németh Gyuláé az érdem, hogy nyomatékosan figyelmeztetett arra, hogy a fejedelmi családban, a magyar vezető réteg soraiban meglepő módon nem-csuvasos, félreismerhetetlenül köztörök típusú személynevek is megjelennek. A már említett *Tas*-féle nevekre gondolunk. Kár, hogy Németh nem kutatta e rendhagyó névadás indítékait. Aligha tévedünk, ha ezek eredetét a kabaroknál keressük, mégpedig azon lehetőségre támaszkodva, hogy a három kabar törzs között nyilván akadt olyan is, amelyik nem csuvasos, de köztörök nyelvet beszélt. A személynévadás ebben a korban is bizonyos szokásokhoz, „divathoz" igazodott. Nem véletlen, hogy olyan nyelvi kettősséggel találkozunk ebben az időben, mint a *Keve* ~ *Tas*. A X. századi magyar toponímiában ugyanakkor nyomai mutatkoznak a kabarok csuvasos és köztörök típusú nyelvismeretének, mint ahogy erről árulkodik, többek közt, az *Üllő* ~ *Jelő* török nyelvi kettősség is.

És itt nem hagyhatjuk figyelmen kívül a dunai protobolgár kérdését. Melich abból kiindulva, hogy a VIII—IX. században a magyar föld tekintélyes részén Bizánctól függő bolgárok laktak, a honfoglalás kori Magyarországot bolgár-

török nevekkel népesítette be. E megállapítását azzal zárta, hogy a X. századra a bolgárok török jellegét a szláv teljesen megszüntette. A kérdés megérdemelné, hogy korábban javasolt etimológiáit a kritika szűrőjén átbocsátva újra vizsgáljuk meg. Az eddig javasolt szófejtések közt van olyan, amely meggondolkodtató, így aligha lehet a véletlen játéka a *Küküllő* török—szláv párhuzamos helynévadása. Ezzel szemben nehezen hihető, hogy Géza fejedelem felesége, István király anyja, *Sarolt* dunai protobolgár nevet viselt volna nénjével, *Karolduval* együtt ; e nevek kazár-kabar eredeztetése történeti és nyelvi szempontból viszont nehézség nélkül elképzelhető. Jeles nyelvészünk érdemeit nem kisebbítjük, amikor megállapítjuk, hogy bolgár-török etimológiái etnikai hátterüket illetően nem állottak szilárd talajon. „A magyarok mármost vehették a **szultán — *zoltán* köznevet akár a bolgároktól, akár a kozároktól. Mindkét néppel a honfoglalás körüli időben eleget érintkeztek. Aztán a magyarok egyik nemzetsége a kozároktól elszakadt kabar törzs volt" — írja MELICH (HonfM. 44).

Nem kétséges, hogy ezen a területen továbbra is van keresnivaló. Az újabb régészeti kutatások ugyanis az erdélyi bolgár uralom számos emlékét tárták fel. Köztük „9. századi bolgár temetők kerültek elő, olyan sajátos temetkezési rítussal, edényekkel és ékszerekkel, amelyek párhuzamát csak az Al-Dunától délre fekvő anyaországból ismerjük" (BÓNA ISTVÁN, MgTört., I, 371). A *Küküllő*-féle nevek a Maros-völgyi sóbányák biztosítására odatelepített bolgár-törököktől származhatnak (aligha lehet azokat a korábbi onogurokkal kapcsolatba hozni). A kronológiai kontinuitás így is további bizonyításra szorul.

5. *A besenyő jövevényszavak*

Aránylag későn, a IX. század elején kerültek egymással kapcsolatba a magyarok és az akkortájt Uráltól nyugatra sodródott besenyők. Forrásaink hallgatnak arról, hogy volt-e köztük ezt megelőzően is valamilyen érintkezés, közvetlen vagy közvetett formában. Az azonban így is megállapítható, hogy nagyjából azonos létszámú nép volt mind a kettő, nyolc törzsből álló törzsszövetséget alakított ki mindegyikük. Törzsi rendszerükben is hasonlóság kellett hogy legyen: aligha véletlen, hogy mind a kettő ismerte a *yula—jíla* méltóságot, noha funkciójuk kétséget kizáró módon különbözött egymástól. Az első érintkezést követő évtizedekben a nomád besenyők és a félnomád magyarok közt aligha került sor békés érintkezésre, kereskedésre, közös hadi vállalkozásra ; ebből az amúgy sem túlságosan hosszú ideig tartó korszakból nem számíthatunk besenyő jövevényszavakra.

Besenyő szorításra a félnomád magyarok odahagyták mohamedán forrásoktól megemlegetett szántóföldeiket, a bolgár katasztrófa után odahagyták törzstáboruk roncsait, és a helyükre települő besenyők szándékuk ellenére magukra vállalták azt a sorsot, amely a magyarokra várt volna : a pusztulást.

Felmorzsolódtak a rájuk nehezedő újabb nomád támadások súlya alatt, s végül is bebocsátást kellett kérniök, szolgálatot kellett vállalniok a nem is olyan régen még kíméletlenül szorongatott szomszédnál, a magyarnál. Ekkor kezdődött az a nyugodt, apránként barátságosnak nevezhető kapcsolat, amely közelebb hozta a besenyőt a magyarhoz.

Az első besenyő menekültek már a X. század folyamán megjelentek Magyarországon. Közülük való volt a nevezetes fejedelmi személy, *Tonuzoba*, aki — egyes vélemények szerint — egész népi kísérettel érkezett fejedelmi rokonlátogatásra. Régi, megszokott nomád életét nem folytathatta sokáig, mert nem vállalván a kényszerű új istent, besenyő feleségével együtt „élve temetkezett" az abádi révnél István király idejében *Tonuzoba*, a magyar *Tomaj* nemzetség őse.

Láttuk, a besenyő a kipcsak nyelvek közt sajátságos helyet foglalt el. A nem nagy számú, de szerencsés összetételű szórványemlék-sor alapján nagy pontossággal megállapítható a helye a többi kipcsak nyelv között. Mód van rá, hogy igazoljuk Anna Komnéné bizánci történetíró megállapítását, amely szerint a besenyő és a kún nyelv azonos. Tovább is mehetünk, mert a kún nyelv számos nyelvjárása között meg tudjuk jelölni azt is, nyelvileg melyik áll hozzá a legközelebb. A császári tudósítás törzsi névanyaga nyelvileg homogén, ebből azonban nem következik, hogy a besenyő nem ismert nyelvjárásokat. Figyelembe véve a nomád törzsi, törzsszövetségi rend könnyen oszló és csatlakozó jellegét, okvetlenül számolnunk kell ennek az etnikai mozgásnak nyomában járó nyelvi, nyelvjárási tarkasággal.

E nyelvi tarkaság megőrzött csökevényének látszik, hogy még a X. században is viselte az első három besenyő törzs a régi *Κάγγαρ*, azaz *qangar* (*qaŋar*) elnevezést, amelynek jelentése a bizánci források szerint 'bátor, nemes'. NÉMETH (49) a csag. *qïŋïr* 'makacs, vitéz' szóval egyeztette ; nyomában GYÖRFFY (436) az akkor elérhető többi török adat ismeretében csatlakozott ehhez a nézethez. A szó egyéb megfelelőit CLAUSON (ED 639) gyűjtötte össze. Mindezek alapján megállapítható, hogy a *qïngïr, qïŋïr* megvan az ujgúrban, karahánidában, csagatájban, a kúnban, egyes kipcsak szójegyzékekben ; a mai nyelvek közül : tob., krm., kar., kzk., kirg., tat. ; a szó etimológiája nem tisztázott. Eredeti jelentése 'ferde ; görbe', ebből 'kancsal', másodlagosan 'haragos (tekintetű)', néhány adat szerint nyilván innen a 'halsstarrig, entschlossen, tapfer (ZENKER)'. NÉMETH (KCsA. II, 280) némi bizonytalankodás után a bizánci *kangar* gráfiát *qïŋïr*-nek értelmezi. Ez a számos akadályon keresztül magyarázott besenyő szó arra mindenképpen alkalmas, hogy ablakot nyisson a nehezen (vagy egyelőre sehogy sem) magyarázható besenyő glosszák buktatóira.

Nyelvünk besenyő elemei az országba települő besenyők élő beszédéből, megtelepülésük toponímiájából származnak.

A XI—XII. századi besenyő betelepülésekről még csak szórványos adatok tudósítanak, a XIII—XIV. század okleveles anyaga viszont már bőségesen ontja az információkat a megtelepülő besenyőkről. GYÖRFFY igen hasznos

munkát végzett ezeknek az értesítéseknek az összegyűjtésével. A betelepülések szempontjából figyelmet érdemel a *besenyő* nevet tartalmazó települések térképre vetítése. A besenyő települések rögzítésének másik forrása a török, feltehetően besenyő nyelvű településnév; magyarázatukat megkönnyíti, ha a környéken besenyő névvel is jelzett település ismeretes. A besenyő nyelvű településnevek értelmezése a legtöbbször meddő vállalkozás, mert a besenyő, de a vele rokon többi kipcsak nyelv szókészlete is kevéssé ismeretes ahhoz, hogy az éppen szükséges szókészleti elemre rátaláljunk. A véletlen hangtani összecsengés számos jószándékú magyarázat buktatója.

Györffy a besenyő településeknek meglepően széles skáláját vázolja fel. Szerinte besenyő települések találhatók a következő területeken: Fertővidék (Moson és Sopron megye), Rábavidék (Győr, Nyugat-Veszprém, Vas m.), Balatonvidék (Somogy, Zala, Kelet-Veszprém m.), Sárvidék (Fejér, Tolna m.), Duna–Drávavidék (Baranya, Bács-Bodrog, Szerém m.), Budavidék (Pest és Esztergom m.), Nyugati Felvidék (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Trencsén, Liptó m.), Tiszavidék (Csongrád, Szolnok, Heves, Borsod, Szabolcs, Szatmár m.), Körösvidék (Békés, Bihar m.), Marosvidék (Torontál, Temes, Arad, Krassó-Szörény m.), Erdély. Mindehhez járul egy sor, helyileg nem rögzített besenyő településre utaló adat. Riasztóan bőséges anyag, valójában a hatalmas területen gyéren tűnedező szórvány-településekkel van dolgunk. Különös figyelmet érdemelnek azok az információk, amelyeket Györffy az „Árpád-kori Magyarország" c. könyvében közöl; vö. pl. 435–6, 600–1, 711, 758, 818–9 (itt található a korábban nem értett „Bottal ütő besenyő", régi harcmódra utaló helynév is; vö. Jakubovich: MNy. XVII, 119–20).

A besenyőből magyarázott helynevek etimológiájának az ingatagságára példaként a *Küküllő*re utalunk. Melich bolgár-török magyarázatával szemben Györffy (481–4) ezt a folyónevet a besenyőből eredezteti. Györffy joggal kifogásolja a javasolt magyarázatban azt, hogy nem a geminátás alakra épül, abban viszont nehéz követni őt, hogy figyelmen kívül hagyja a folyónév nyelvi (fonetikai) vallomását. Kipcsak nyelvben a 'kökény' neve *kögän* és *kögäl*, a szóbelseji *k* zöngésedése sajátos kipcsak jelenség. A CC kún adata, a *kükel* bizonytalan (Grönbech nyomatékosan utal rá, tévesen mongol eredetűnek tartja a szót), a hitelesen kún alakot a CC *kögürčin* adata képviseli. Jelen esetben még éppen nehezen építhetünk a *kükel* szóbelseji zöngétlen *k*-jára, hiszen ugyane szócsaládhoz tartozó besenyő- *kü(v)erčin* és *Kü(v)el* az ellenkezője mellett tanúskodik. Mint korábban rámutattam (MNy. LXXV, 265–7 és MNyTK II, 461–2), a szóhoz nem *-lïγ* ('valamivel ellátott', melléknévképző), hanem *-lïq* 'valaminek lelőhelye' jelentésű főnévképzővel kell számolnunk; a név bolgár-törökségében magam is kételkednék, de besenyő származtatását is megengedhetetlennek kell tartanunk.

Mindezen fonetikai nehézségek ellenére nem kétséges, hogy számolnunk kell besenyő eredetű helynevekkel; egy részük a viszontagságos századokat

átvészelte, s a mai napig fennmaradt. Abban sem kételkedhetünk, hogy a felbomlott besenyő törzsszövetség nálunk megtelepedett diaspórái nyelvünkbe átmentették szókészletük nem egy elemét. Nyelvileg egy tőről fakadtak a kúnnal, ezért csak a legrégebbieket, a tatárjárás előttieket tekinthetjük többkevesebb bizonysággal besenyőnek.

Besenyő jövevényszavaink közé tartozik alkalmasint a *csősz*. A *Tonuzoba* név alapján, melynek besenyő eredetije *Tonuz-aba*, arra következtethetünk, hogy a szóbelseji *-η-*, amely csuvasos elemeinkben változatlanul megmaradt (*tenger, tengely*), a besenyőben *n*-né változott. Ennek az analógiájára ide sorolnánk *szúnyog* szavunkat, amely a csuvasos elemeinkben ilyen helyzetben várható szókezdő *ś-* helyett *s*-t tartalmaz, ugyanakkor rendhagyó módon veláris hangrendű a várható köztörök palatális hangrendűség helyett, s nem szokatlanul, a mongol megfelelő hangrendjéhez igazodik.

Árpád-kori besenyő személyneveink közül a már említett *Tonuzobán* kívül emlékeztetnünk kell *Tiván*-ra, melyet már Gombocz (MNyTK 16: 10–1) besenyőnek tartott; azóta fény derült az ő idejében még problematikus köztör. *-γ-* > bes. *-v* hangfejlődésre is.

A tatárjárás után széthullott besenyő törzsek egy-egy töredéke kún egységekhez csapódott. Ezeket az időket idézi szóhasználatunkban a kún-besenyő meghatározás. Tatárjárás előtt magyar vonatkozásban anakronisztikus ez a megnevezés, a tatárjárás után pedig egyet jelent a besenyőnek a kúntól való szétválaszthatatlanságával. Nyelvi vonatkozásban haszon nélkül való, ha lehet, ne használjuk.

Szókészletünk kún elemei közé számos régi és kései besenyő szó temetkezett örökre meghatározhatatlanul.

6. *Úz jövevényszavaink kérdése*

A nyugati úz törzsek széthullása után Magyarországra is jutott belőlük. Töredékeik királyi földeken telepedtek meg, részeik határőrszolgálatot vállaltak.

Nyelvük lényeges pontokon különbözött a besenyőkétől és a későbbi kúnokétól. Eddig kísérlet sem történt annak felderítésére, hogy maradt-e nyelvi nyoma az úz betelepülésnek. Aligha véletlen, hogy a földrajzi névanyag vizsgálata során úz elemek nem kerültek elő, történészeink alkalmi utalásai az *Uzon, Uzd, Ózd* és az úz nevet idéző helynevekre önmagukban nem szolgáltatnak elegendő bizonyítékot úz települések hitelt érdemlő igazolásához.

Semmivel sem megnyugtatóbb az a kép, amely szókészletünk úz elemeit volna hivatva felidézni. Lehetséges, hogy egyes úz elemek mégis bekerültek a magyarba, ezeket azonban a többi török elemek felismerhetetlenül lefedték. Ebben szerepe volt a honfoglalást megelőző és követő idők köztörök típusú

jövevényszavainak, a későbbi időkben pedig kún jövevényszavainknak. Ez utóbbiak között természetesen akadtak kipcsakra és oguzra egyaránt jellemző közömbös hangalakúak is. Arra nem gondolhatunk, hogy a régi, feltehetően úz eredetű szókészleti elemeink változatlanul megőrizték volna eredeti jellegüket a XVI. századig, amikor megjelentek nyelvünkben, ezúttal tömegesen, a szintén oguz eredetű oszmán-török jövevényszavak.

7. *Kún jövevényszavaink*

Sajátságos módon máig nem történt kísérlet e jövevényszavak monografikus feldolgozására. Talán meglepő ez a késedelmeskedés, hiszen egy kompakt egységben hazánkba telepedett, jelentős török etnikai egység nyelvi hatásának mérlegeléséről van szó. Ismeretes, hogy milyen fontos szerepet játszottak a kúnok a kései Árpád-kori magyar történelemben, s hogy egykori szállásterületüknek legalább egy részét változatlanul megtartották, s hogy elmagyarosodott leszármazottaik máig számon tartják keleti gyökereiket.

Nem a jószándék hiányzott az elmaradt monográfia mögül, hiszen érdemes előmunkálatok így is születtek, hanem jelentékenynek tűnő nyelvészeti akadályok torlaszolták el az utat. A magyar szókészlet történetében a bolgár-kazár és az oszmán-török nyelvi hatás közé ékelődött be a kún. Mindkét török jövevényszóréteg számban messze túlhaladta a kún elemek mennyiségét; mindkét oldalon, a kezdetin és a végsőn egyaránt jelentkeztek átmeneti kategóriába sorolható, bizonytalan eredetű elemek.

Kronológiaira egyszerűsített helyzetéből született meg Németh Gyula kísérlete, amely egybefogta középső rétegként mindazt, ami nem fért bele a bolgár-kazár (akkor: bolgár-török) és oszmán-török rétegbe; a középső réteg határvonalát nem mindig respektálva, szóállományát hol az egyik, hol a másik területéről gyarapította.

Bárczi Géza, aki elsőként kísérelte meg szókészletünk valamennyi jövevényszavát áttekinteni, először került szembe az ún. középső réteg hangtani kritériumaiból és más (kronológiai és művelődéstörténeti) meggondolásokból fakadó nehézségekkel. Először is, a középsőnek nevezett réteg kabar-kún-besenyő nevéből törölte a kabart, nyilván abból a helyes meggondolásból kiindulva, hogy a kabar problémája elválaszthatatlan a honfoglalás előtti bolgár-kazár jövevényszavaktól, akkor is, ha ez az akkori felfogás szerint a csuvasos és köztörök típusú, régi török jövevényszavak egybeömlesztésével nyelvészeti nehézségek forrásává vált. Az így megmaradó kún-besenyő címke ennek a csoportnak valóban egyedül esélyes nyelvi elemeit foglalta egybe. Szétválasztásuk nem lehetetlen, hiszen valóságos besenyő jövevényszavak csak a honfoglalás u t á n és a tatárjárás e l ő t t kerülhettek nyelvünkbe. Kún elemek pedig csak a tatárjárás után gazdagíthatták a magyar szókészletet. Mint már

jeleztük, a kún-besenyő meghatározás nyelvészeti szempontból értéktelen, mert annak az aránylag kései kornak a szüleménye, amikor a besenyő hatalom elenyészése után egyes besenyő egységek kún alakulatokhoz csatlakoztak; ebből a korból, ezektől a katonai egységektől nem számíthatunk jövevényszavakra, ha netán mégis akadna egy-kettő, azok csak kún és nem besenyő eredetűek lehetnek.

Bárczi (Szók.[2] 68 sköv.) az általa kún-besenyőnek nevezett réteg elválasztását a megelőzőtől és a következőtől látja különösen problematikusnak. Ezt a nézetet követi Benkő is (MNyT. 283 sköv.).

Magam inkább a kabar és a középső rétegbe sorolt besenyő és kún közt látnék bizonyos nehézséget, amely azonban nem kiküszöbölhetetlen. Problémát így is csak a kabar köztörök (nem csuvasos) nyelvjárásából származó elemei jelentenének; ezek száma azonban elenyészően csekély. Nagyobb nehézségnek tűnik ez a kétértelműség a névadás területén. Köztörök típusú személynevek azonban egyedül a kabarokkal szoros kapcsolatot tartó fejedelmi családban vagy annak rokonságában várhatók. A helynevek tekintetében azonban a bizonytalansági tényező valamelyest megnő. A besenyő a kabartól, annak köztörök típusú nyelvjárásától élesen elválasztható; a kúntól a besenyőt világos kronológiai határ különíti el. A besenyő személy- és helynevek kérdése (főleg a helyneveké) már keveredik a kronológiailag nem mindig kifogástalanul elválasztható kún toponímiával.

Figyelembe véve az első és a második réteg elkülönítésére irányuló korábbi törekvéseket, úgy véltem, a következő lépésként előbb a csuvasos és köztörök réteget kell elválasztani egymástól, mégpedig mindenekelőtt hangtani kritériumok alapján.

Régi török jövevényszavaink köztörök hangtani jellemzőit próbáltam elemezni fentebb a III. fejezetben. Ha figyelembe vesszük azokat a szempontokat, amelyek alapján köztörök típusú kabar elemeinket, továbbá a nem nagy számú besenyő jövevényszavunkat megpróbáljuk meghatározni, megállapíthatjuk, hogy az esetek túlnyomó többségében kún jövevényszavaink hangtani kritériumaival állunk szemben. Hangsúlyozni kívánom, a lehetőség határain belül, iparkodtunk tiszteletben tartani a magunk választotta XIV. századi korhatárt. Nem hunyhatunk azonban szemet az előtt a tény előtt, hogy ezzel az időponttal még nem fejeződött be a kún nyelv hatása a magyarra, igaz, lényegesen lassúbb ütemben, de tovább tartott az egészen a kún nyelv eltűnéséig. Emellett számolunk a kúnsági területek magyar nyelvjárásaiba beszivárgott, rendesen perifériális jellegű kún elemekkel. Természetesen mindehhez járul a nem kis terjedelmű kún személy- és helynévanyag. Nem lehet feladatunk e még megírandó monográfia pótlása, de a teljes nyelvjárási anyag összegyűjtése sem, még kevésbé a kún onomasztikon számos eddig megjelent adat-tömegének rendszeres regisztrálása. Inkább csak jelképesen utalunk Gombocz szükségszerűen kissé megavult kitűnő kis monográfiájára (MNyTK 16. sz.).

Érdemes odafigyelni, hogy néhány esetben a magyar hangtörténet a régiségjegyek elnémulása után is figyelemreméltó kronológiai jelzéseket képes adni.

Kún jövevényszavaink főbb hangtani kritériumai közül megemlítjük a következőket.

A rotacizmus és a lambdacizmus hiánya. Ide sorolhatók: *tőzeg*, *buzogány*, *koboz* (vándorszó), *boza* (nyelvjárási szóként újraéled mint oszmán-török jövevényszó), valamint *kalóz*, amely friss erőre kapott az oszmán-török eredetű *kalauz* hatására. A korábban ebbe a kategóriába sorolt *özön*-t nemcsak kún, de közelebbről meg nem határozható török elemeink közül is törölnünk kell. Viszont ide tartozik személynévi eredetű kún helyneveink közül *Tepremez*, *Balmaz* (< *Bolmaz*), *Szatymaz* és alighanem igaza van Gombocznak, mikor ide vonja a jól ismert *Kolbaz* nevet is.

Lambdacizmus ellenpontját képviselő *š*-t tartalmazó közszavunk alig van. Mint láttuk, *gyümölcs*, *bocsát*, *bocsánik*, *búcsú* nem sorolható közéjük, mert a félúton megrekedt lambdacizmus eseteiként bolgár-kazár elemeink közé tartoznak. Meg kell jegyeznünk, hogy igen régi az a hagyomány, hogy korábbi török elemek a rákövetkező, későbbi török jövevényszó-rétegben „korszerűsítve" felelevenedik. Ezek közé tartozik a *búcsú*-nak vallási tartalmú jelentése, amely világosan a keresztény kúnok terminológiájának része. A felelevenítés különösen divatban volt az Árpád-kori török személynévadásban, amikor is a korábbi főrangú-nevek alsóbb rétegek neveiként, afféle divatnevekként jelennek meg. Ezek közé tartozik a nyilván kabar eredetű *Tas*. Ide sorolja Gombocz az *Álmos* nevet is; e névben azonban török és finnugor eredet is keveredhetett. Világosan kún eredetű helyneveink közé tartozik *Atlamos*, személyneveink közé pedig *Ötömös*.

Kronológiai okokból nem sorolható kún eredetű neveink közé a XII. század eleje óta adatolt *Ákos*; valószínűleg besenyő eredetű a név, amely a XIV. században nemcsak a kúnok, de a magyarok közt is divatos.

A szókezdő csuvasos *š*- helyett jelentkező köztörök *s*- kategóriájába tartozik: *szirt* és *szongor*. A *szirt* aránylag kései előfordulása miatt nem lehet „ótörök" (TESz.); besenyő is aligha, mert a magyarban személynévi előfordulása is a tatárjárás utáni időből való (ha ugyan ez nem a véletlen játéka). Közszói előfordulása a SchlSzj. óta jól összefér a kún eredeztetéssel; kettős jelentése nem magyar, de török eredetű.

Etimológiailag hitelesített *y*- szókezdetű jövevény nincs bolgár-kazár jövevényszavaink közt. Régi török eredetű elemeink közül ide sorolta Németh Gyula *Jutocsát*. Fentebb rámutattam, hogy a javasolt etimológia hibás; feltéve, hogy a név más magyarázat alapján mégis török eredetűnek bizonyulna, akkor sem kún, hanem kabar eredetű neveink közt volna a helye.

Ismeretes, hogy a magyarországi kúnban az őstör. *y*- szókezdő *j*-formában jelentkezik. Közszavaink közül eddig nem sikerült ide tartozó adatokra bukkanni. Személy- és helyneveinkben ez a szókezdő azonban jól ismeretes; közéjük tartozik *Gyilán* (< *Gyalán*) és *Gyolma*.

Az őstör. hangzóközi *-p-* a kúnban zöngés alakban jelentkezik. Erről tanúskodik közszavaink közül *koboz* (kronológiai okokból nem ingadoznék a besenyő és a kún között; vö. Németh: BOH II, 54) és *kobak*, *csabak* (a TESz. kún-besenyő meghatározása pontatlan; kronológiai és egyéb okok miatt a besenyő származtatás indokolatlan).

Az őstörök palato-veláris zöngétlen zárhang a kipcsak nyelvekben zöngésedik, mégpedig a kúnban és besenyőben egyaránt. Közéjük tartozik a *bögöly*. Az EtSz. szerint török eredetű szavunk egy ki nem mutatott képzőtlen alakból származik (vö. tat. *bögelek*); a TESz. ingadozik, s hajlik a hangutánzós eredet felé (a szó a törökben is lehet hangutánzó). Ha a szó török eredetű, amiben nincs okunk kételkedni, akkor a *-g-* alapján csak kún lehet; ilyen kései rétegnél indokolatlan képző nélküli alak nyomozása, valószínűbb, hogy a *bögelek* szóvégi *k*-ját magyar többesjelnek értelmezve elvonták az eredeti alakból (ilyen a török eredetű *bilincs*). Jól beleillik a kún állattartás szókészleti elemei közé. Ebbe a kategóriába tartozik *nyögér* szavunk is, amely mongol eredetijével (*nökör*) szemben két kipcsakos sajátságot fejlesztett: a szóbelseji zárhang zöngésedett (*k* > *g*), és a második szótag magánhangzója delabializálódott (*ö* > *ä*). Kún eredetű névanyagunkból Gombocz szerint ide tartozik a *Tege*, az etimológia azonban hibás (megismétli Németh: BOH II, 55).

Megállapítható, hogy hangtörténeti okokból nem tartozhatik sem kún, sem besenyő jövevényszavaink közé a *kökény*, *kökörcsin* és *Küküllő*. A TESz. indokolatlanul választja szét *kökény* és *kökörcsin* szavakat, amikor az előbbit ótörök eredetűnek minősíti, az utóbbit pedig az „ótörök vagy kún-besenyő" rétegbe sorolja.

Láttuk, hogy a besenyőben és a kúnban a veláris zöngétlen zárhang szóbelseji helyzetben zöngésedik, majd kiesik, helyét hiátustöltő *v* foglalja el; e jelenség befejező szakaszát zöngés veláris zárhangok is követik. Kún közszavaink közt e fejlődésre kevés példát találni, alighanem közéjük tartozik a *karvaly*. A magyarországi kún személynevek közül azonban ide sorolandó a jól ismert *Ajduva*; a besenyő anyagból ide kívánkozik *Tiván* és *Alattyán*.

Ismeretes, hogy a besenyőben is, a kúnban is, több más kipcsak nyelv módjára, a *y*- és *č*- (néhány esetben a *y*-ből fejlődött *ǰ*-) után a rákövetkező *a*-ból *ä* lesz. Kevés számú kún jövevényszavunk közt erre nem találunk világos példát; hiányának nyelvjárási okai is vannak. A magyarországi kún személynevek közül azonban ezt a törvényszerűséget tükrözi a *Küpcsecs* (ujg. *Köp-sač*). Láttuk, hogy a kún több nyelvjárás emlékét őrzi; így a Codex Cumanicusban a Tolmácsok Könyvének és a Hittérítők Könyvének nyelvjárási különbsége szembetűnő. A *Küpcsecs* név a benne előforduló *čäč* (< *sač* 'haj') alapján a Hittérítők Könyvének nyelvjárásával egyezik, véletlen folytán a 'haj' jelentésű szó csak az archaikusabb Tolmácsok Könyvében van feljegyezve: *sač*

[saç] 'Kopfhaar' (Gr. 210). Úgy látszik, kún jövevényszavaink mindkét nyelvjárásból merítettek. Ezt igazolja *csanak* szavunk, melyet a CC mindkét nyelvjárása feljegyzett: *čanaq* [çanac] és *čänäq* [čɜnɑk] 'Schale, Napf'.

A kipcsak nyelveknek, köztük a kúnnak, egyik megkülönböztető sajátsága, hogy az első szótagban előforduló *e* magánhangzó zárt. Kisszámú kún eredetű közszavaink között erre sincs világos példa; tulajdonneveink közül ide tartozik *Tömör, Tömörd, Tömörkény*; ez utóbbi közszói alakja *temürkän*, jelentése 'nyílhegy' (oguz megfelelője *dämrän*); kún adatunk cáfolja Clauson (ED 509) *demürgen* olvasatát.

A sorvadó szóvégi magánhangzók kún jövevényszavainkban — kronológiai okokból — már nem tűnnek el. Az *i, u, ü* esetében ez nem okozott problémát. Másként alakult azonban a helyzet a szóvégi veláris *ï* körül, minthogy a magyar nyelv ebben az időben már nem ismerte ezt a magánhangzót. Mint fentebb jeleztem, a fonetizmusunkból kihullott *ï*-t *a* helyettesítette. Ezt az állapotot rögzíti közszavaink közül *káka, dara* (< *darï*) és *bicska* (< *bïčqï*), tulajdonneveink közül *Altabarsz* (< *Altï-bars*).

A veláris *ï* kronológiájáról a magyarban eltérők a vélemények. Régi török elemeink tanúságát érdemes e kérdésben figyelembe venni. Az első szótag eredeti veláris *ï*-ja, úgy látszik, az átvétel után is megőrződött a magyarban; amikor a m. *ï* > *i* változás bekövetkezett, régi csuvasos jövevényszavainkban a korábbi veláris *ï* helyét a palatális *i* foglalta el. Ezt az állapotot látjuk *kín* és *ildom* szavunkban, valamint az *ír* és *író* külön fejlődést tükröző csuvasos elemeinkben; a régi állapotról egyedül a veláris hangrend tanúskodik (*kínok, írtam* stb.). Magyarázatra szorul azonban a nem csuvasos rétegbe tartozó *szirt*, amely akkor került a magyarba, amikor az a veláris *ï*-t még ismerte (innen: *szirtok*), később azonban, a veláris *ï* elvesztése után átlépett a palatális hangrendű szavak közé. Más szóval, másként viselkedik, mint a *kín, ír* típus példái. Ez csak úgy érthető, hogy a *szirt* kronológiája valamivel korábbi, mint a többi kún jövevényszóé (lehet, hogy besenyő), de lehet, hogy a XIII. század végi, XIV. század eleji állapotot jelzi e sajátos megfelelés. Ezzel szemben a *bicska*, későbbi kún kölcsönzés lévén, már automatikusan felcserélte az első szótagbeli veláris *ï*-t palatálissal.

A korai kún (esetleg besenyő) első szótagbeli veláris *ï* egyéb bonyodalom forrása is lehetett. Gondolunk *karvaly* szavunkra, amely a tör. *qïrγui*-jal szemben többrendbeli „szabálytalanságot" mutat. Világos következtetést a két adat szembeállításából levonni nem lehet, mert a török szó a magyarban több csatornán keresztül hagyományozódott tovább. Hasonló problémát tartalmaz a *gyalom* (*ǰïlïm*) első szótagjában megfigyelhető tör. *ï* > m. *a* megfelelés (a vogul *a* hangjából semmi esetre sem lehet azonos török előzményre következtetni). A korábban ugyanitt emlegetett *sajt* esetét más okoknál fogva külön kell tartanunk.

A kettőshangzókból fejlődött hosszú magánhangzók bolgár-kazárból jól ismert kategóriája nem hiányzik a besenyőből sem (*csősz*), de megtalálható még

kún jövevényszavainkban is. Ide sorolható a nem egészen bizonyos etimológiájú *csődör*, valamint a *kalóz*, amely csalóka szóhasadása ellenére a korábbi alakot képviseli. A kún fejlődés ez esetben szemben áll az oszmán-törökkel, amely két szótagot képező magánhangzó-kapcsolatot tartalmaz: *csausz, kalauz*.

Végül megállapíthatjuk, hogy kún jövevényszavaink száma nem nagy, alig haladja meg a húszat, ennek is egy része a szókészlet perifériájára szorult. A kúnsági tájszavak ezt a számot nem módosítják lényegesen; kár, hogy újabban előkerült adataik hitele nem kifogástalan.

A magyar történelem kún korszaka csaknem másfél évszázadig tartott, megközelítően annyi ideig, mint a hódoltság kora. A két török szókészlet hatása a magyarra hasonló, de korántsem azonos. A különbség abból ered, hogy az előbbi hódoló, az utóbbi hódító nép nyelve, a kún írástudatlan, zabolázatlan steppei nomád, az oszmán-török írástudó, a raffinált mohamedán kultúra hordozója. A két török nyelvi hatás hasonlósága ott jelentkezik, hogy a kún hatása a magyarra kezdettől fogva felületes, szűk terjedelmű, az oszmán-töröké pedig hódító intézményeinek lebontása után minimumra zsugorodott. A kúnok ottmaradtak az új hazául választott földön, az oszmán-törökök kivonultak az elvesztett országból.

Kún jövevényszavaink tartalmi hátterét nem könnyű meghatározni. Áttekintve a rövid listát, nehéz valami törvényszerűséget kiolvasni belőle. Egyelőre annyi világos, hogy kún jövevényszavaink közt egy kis csoport a harci tevékenységre látszik utalni. Ismeretes, hogy a tatárjárás következtében az ország katonai ereje mélypontra esett, ezért is hívta be IV. Béla a kúnokat. E csoportba sorolhatók: *buzogány, csákány, balta, bicska*; *nyögér*. Már a későbbi időkre utal az állattartás néhány szava: *csődör, árkány, tőzeg, bögöly, toklyó*. A kún kori sérelmek visszatérő pontja a kúnok pogánysága. Többszöri fogadkozás és kísérlet ellenére a kép állandósulni látszott, pedig a kún nyelvű keresztény terminológiában is megtaláljuk, igaz, szerény nyomait a kúnokra kényszerített vallásnak: *terem* 'anyaméh', *búcsú* 'bűnbocsánat'. E tekintetben érdemes emlékeznünk a milkói kún püspökség magyar származású domonkos térítőinek lehetséges szerepére is.

A magyar nyelv kún jövevényszavai egy lényeges ponton különböznek a korábbi bolgár-kazár elemektől: a különbség a befogadó magyar nyelv helyzetét érinti. A kún jövevényszavak érkezése idején a magyar nyelv mögül már eltűnt a keletinek mondható nyelvi környezet, helyette a kereszténység, az újonnan választott nyugati államforma latin, szláv, német stb. elemei árasztották el szinte a befogadóképesség határáig. A keleti műveltség fogalmai, szókészleti elemei iránt szinte teljesen megszűnt az érdeklődés. A tatárjárás katasztrófája valamelyest lazított ezen az állapoton, hatása azonban nem maradhatott tartós.

Végső következtetésként megállapíthatjuk, hogy a honfoglalást megelőző századokban a magyarra gyakorolt bolgár-kazár nyelvi hatás igen jelentős

volt. Ez a nyelvi hatás szerves részét képezte annak a törökös nomád műveltségnek, melynek kohójában a magyarság apránként kialakította a maga társadalmi, katonai, gazdasági rendjét. Mellette a besenyő hatás jelentéktelennek mondható, az úz pedig inkább csak jelképesnek. A kúnok megkésett nomád műveltsége már csak felületes nyomokat hagyott maga után. A nyelvi, művelődési hatásnál nem kevésbé jelentős az a tény, hogy a magyarba beolvadt török népek hozzájárultak a magyar etnikum kialakulásához.

A XIV. századdal korántsem értek véget a magyar nép török kapcsolatai. Rövidesen megjelentek délről az oszmán-törökök, kelet felől pedig a krími tatárok.

BIBLIOGRÁFIA

Aalto, Pentti, Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times: BOH XVII, 1971, 29–37

Abaev, V. I., Ėt. slov. — Istoriko-ėtimologičeskij slovarj osetinskogo jazyka I–III. Leningrad 1958–1979

Abaev, V. I., O vengerskich jasach: Osetinskaja filologija, vyp. I, 1–8. Ordžonikidze 1977

E. Abaffy Erzsébet, Szóvégrendszerünk az ős- és ómagyar korban. A szóvégi redukálódás: MNy. LXX, 1974, 430–40

E. Abaffy Erzsébet, Igerendszer és igeragozás összefüggése az ősmagyar korban: MNy. LXXVII, 1981, 20–33

E. Abaffy Erzsébet, A *teszen*: *tőn* típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében: MNy. LXXVIII, 1982, 416–25

Abajew, W. E., Qazar: Festschrift Altheim (Berlin 1970), 208–12

afg. ARS — Afgansko–russkij slovarj. Red.: N. A. Dvorjankov. Moskva 1966

afs. — afsár, a szerző afganisztáni gyűjtéséből

Aitchinson, J. E. T., Products of Western Afghanistan and of North-Eastern Persia: Transactions of the Botanical Society, Session LIV, Vol. XVIII, 1890

ajm. F, T, Tg — az ajmak firūzkūyi, taimanī (Zei âuγān), taimanī Ghórban (Γōr) beszélt nyelvjárása; a szerző afganisztáni gyűjtéséből

Almássy György, Kara-kirgiz nyelvészeti jegyzetek: KSz. II, 1901, 108–22

Altheim, Franz–Stiel, Ruth, Qaγan und Verwandtes: Sudost-Forschungen XV (München 1956), 69–85

alt. ORS — Ojrotsko–russkij slovarj. Red.: N. A. Baskakov–T. M. Toščakova. Moskva 1947

alt. RAS — Russko–altajskij slovarj. Red.: N. A. Baskakov. Moskva 1964

An. — Anonymus. Latin szöveg SRN (ed. E. Szentpétery), magyar fordítás Pais Dezső (Magyar Anonymus) szerint

Andreev, M. C.–Peščereva, L. H., Jagnobskie teksty. Moskva–Leningrad 1957

Annanurov, Ata (red.), Kratkij dialektologičeskij slovarj turkmenskogo jazyka. S. Arazkuliev, S. Atanijazov, R. Berdyev, G. Saparova, Ašchabad 1977

Antal László, A magyar esetrendszer: NytudÉrt. 29. Bp. 1961

AporK. — Apor-kódex, a NySz. szerint

Arat, Reşid Rahmeti, Kutadgu Bilig I. Metin. Istanbul 1947

Arat, R. R., Kutadgu Bilig III. Indeks. Indeksi neşrehazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Bertkaya, Nuri Yüce. Istanbul 1979

Arnim, B. von, Avarisches: Zeitschr. für Slav. Phil. IX, 1932, 403–6

Artamonov, M. I., Sarkel i nekotorye drugie ukreplenija v severo-zapadnoj Chazarii: Sov. Arch. VI, 1940, 130–67

Artamonov, M. I., Belaja Veža: Sov. Arch. XVI, 1952

Artamonov, M. I., Chazarskaja krepostj Sarkel: Sov. Arch. VII, 1956, 321–41
Artamanov, M. I., Istorija chazar. The History of the Khazars. Leningrad 1962
Asbóth, Oskar–Gombocz, Z., Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache: KSz. XIII, 1912–1913, 322–37
Aslanov, M. G., ARS — Afgansko-russkij slovarj; red. N. A. Dvorjankov, Moskva 1966.
Ašmarin, N. I., Bolgary i čuvaši: Izv. Obšč. Archeol. Inst. i Êtnogr. pri Imp. Kaz. Univ. XVIII, 1902, 1–132
Ašmarin, N. I., Thesaurus linguae Tschuvaschorum. Slovarj čuvašskogo jazyka I–XVII. Čeboksary 1928–1950
Atalay, Besim, Divanü-lûgat-it-Türk Tercümesi I–III. Ankara 1939–1941
Atalay, B., Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. „Endeks". Ankara 1943
Atalay, B., Ettühfet-üz-Zekiyye fil Lûgat-it-Türkiyye. Istanbul 1945
az. ARS — Azerbajdžansko–russkij slovarj. Red.: M. A. Širäliev–Ä. H. Orudžov. Baku 1951
az. RAS — Russko–azerbajdžanskij slovarj. Baku 1951
Baboss R. Ernő, A *gyújt-*, *gyűjt*-féle egytagú causativumok alaktanához: MNy. XXXIV, 1938, 220–5
Baboss R. Ernő, *Gyűlöl*: MNy. XXXV, 1939
Bachrach, B. S., A History of the Alans in the West. Mineapolis 1973
Bacot, Jacques, Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe siècle: Journ. As. 1956, 137–53. Külön: Manuscrit de Haute Asie conservés à la Bibliotheque Nationale de Paris (Fonds Pelliot). IV: 17 l. és 4 l. fakszimile. Société Asiatique. Paris 1957
Bailey, H. W., Indo-Turcica: BSOS IX, 1938, 289–302
Bailey, H. W., Turks in Khotanese Texts: JRAS 1939, 85–91
Bailey, H. W., Iranica BSOAS XI, 1943, 1–5
Bailey, H. W., A Khotanese Texte Concerning the Turks in Kanṭṣou: AM I, 1949, 28–32
Bailey, H. W., The Staël Holstein Miscellany: AM II, 1951, 1–45
Bailey, H. W., Prolexis. Indo-Scythian Studies, being Khotanese Texts, Vol. VI. Prolexis to the Book of Zambasta. Cambridge 1967
Balázs János, A magyar nemzetfogalom nyelvtörténeti előzményei: MNy. LXXI. 1975, 288–99
Bálint Csanád, A Szaltovo-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól: ArchÉrt. 102, 1975, 52–63
Bál.–Bálint Gábor, Kazáni-tatár nyelvtanulmányok I–III; II: Kazáni-tatár szótár. Bp. 1875–1877
Balogh József, Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum": MNy. XXII, 1926, 189–96, 266–73
Bang, Willy, Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut VII: UJb. XIV, 201–12
Bang, W.–Rachmati, G. R., Die Legende von Oghuz Qaγan: SPAW XXV, Berlin 1932
Bárczi Géza, Magyar őstörténet: MNy. XXXIX, 1943, 281–98
Bárczi Géza, Történeti nyelvjáráskutatás: MNy. XLIII, 1943, 81–91
Bárczi Géza, Igei átvételeink kérdéséhez: MNy. XLIV, 1948, 81–94
Bárczi Géza, A magyar hangtörténet tárgyköréből. A török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-γ*: MNy. XLVI, 1950, 223–30
Bárczi Géza, TihAl. — A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék: NyTan. I. Bp. 1951

Bárczi Géza, Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez: I. OK. II, 1952, 347–59
Bárczi Géza, A szóvégi *á*, *é*, *í* megrövidülésének kérdéséhez: MNy. XLIX, 1953, 324–35
Bárczi Géza, Tevel: MNy. L, 1954, 375–9
Bárczi Géza, Szótöv. — A magyar történeti szóalaktan I. A szótövek. Bp. 1958
Bárczi Géza, Szók.[2] — A magyar szókincs története.[2] Bp. 1958
Bárczi Géza, Htört.[2] — Magyar hangtörténet.[2] Bp. 1958
Bárczi Géza, A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez: MNy. LVIII, 1962, 1–10. — Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Verschlusslaute in urungarischer Zeit: MSFOu. CXXV, 1962, 11–21
Bárczi Géza, MNyÉletr. — A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963
Bárczi Géza, A propos des vieux mots d'emprunt turcs en hongrois: AOH XVIII, 1965, 47–54
Bárczi Géza, Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez: MNy. LXIII, 1967, 8–14
Bárczi Géza, A hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban: MNy. LXVII, 1971, 129–34
Bárczi Géza, Le traitement de *š* et de *č* turcs dans les mots d'emprunt turcs du protohongrois: BOH, 1971, 39–46
Bárczi Géza, Quelques conclusions tirées de l'étude des plus anciens mots d'emprunt turcs du hongrois: AOH XXV, 1972, 383–90
Bárczi Géza, Hangtörténet: MNyT. 95–175
Bárczi Géza, A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése: MNyT. 487–578
Baróti Lajos, Nándorfehérvár: MNy. XIII, 1917, 233–5
Bartha Antal, Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben: MŐstTan. 23–44
Bartha Antal, A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968
Bartha Antal, A magyar nép őstörténete: MgTört. I, 377–574 és 1607–29
D. Bartha Katalin, Magánhangzónyújtó névszótöveink magánhangzóinak alakulásáról: Pais-Emlék., 133–9
D. Bartha Katalin, Szóképz. — Magyar történeti szóalaktan II. A szóképzés története. Bp. 1958
Bartholamae, Christian, Altiranisches Wörterbuch. Strassburg 1905
Barthold, W., Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen: Radloff, Zweite Folge, St. Pbg. 1899
Barthold, W., Turkestan Down to the Mongol Invasion. Gibb MS, NS V. London 1928
Barthold, W., 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens. Deutsche Bearbeitung von Th. Menzel. Berlin 1935
Bartoljd, V. V., Otčet o poezdke v Srednuju Ažiju s naučnoj celju v 1893–1894: Zap. Ak. Nauk VIII, 1897
Bartoljd, V. V., K istorii orušenija Turkestana. St. Pbg. 1914
Baskakov, N. A., Karakalpakskij jazyk. I Materialy po dialektologii; II. Fonetika i morfologija. Častj I (Časti reči i slovoobrazovanie). Moskva 1951–1952
Baskakov, N. A., Tjurkskie jazyki. Moskva 1960
Baskakov, N. A., Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt černych tatar (tuba-kiži). Moskva 1965
Baskakov, N. A., Grammatika chakasskogo jazyka. Moskva 1975
bask. BRS — Baškirsko–russkij slovarj. Red. koll.: K. Z. Achmarov–T. G. Bajšev–G. R. Karimova–A. A. Juldašev. Moskva 1958
bask. RBS — Russko–baškirskij slovarj. Red.: N. K. Dmitriev–K. Z. Achmerov–T. G. Bajšev. Moskva 1948

bask. RBs – Russko–baškirskij slovarj. Red. koll: K. Z. Achmerov (otv. red.) – U. M. Jarullina–T. M. Garipov–Z. K. Išmuchametov–M. L. Rafikov (sekr.). Moskva 1964

Batmanov, I. A.–Aragači, Z. B.–Babuškin, G. F., Sovremennaja i drevnjaja Enisejka. Frunze 1962

Battal, Aptullah, Ibnü-Mühennâ Lûgatı. (İstanbul nüshasının türkçe bölüğünün enedksidir.) Istanbul 1934

Bazin, Louis, Recherches sur les parlers t'o-pa (5e siècle après J.–C.: T'oung Pao XXXIX, 1949, 228–329

Bazin, L., Notes sur les mots „oğuz" et „türk": Oriens VI, 1953, 315–22

Bazin, L., Appartenance linguistique des envahisseurs altaïques de la Chine du Nord aux IVe et Ve siècles, A. D. Cahiers d'Histoire Mondiale I, 1 (Paris 1953), 129–38

Bazin, L., L'antiquité méconnue du titre *čaγuš*. Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes VI (Sofia 1968), 243–52

Bazin, L., Les calendriers turcs anciens et médiévaux. Paris 1974

Becker, Henrik, Zur Jassischen Wortliste: Wissensch. Zeitschr. d. Friedr. Schiller-Univ. Jena XIV, 1, 1965, 159–61

BécsiK. – Bécsi-kódex, a NySz. szerint

Benkő Loránd, Magyar nyelvtörténet – magyar őstörténet: MŐstTan. 45–63

Benkő Loránd, A régi magyar személynévadás: Magyar Népkutatás Kézikönyve, 1–24 (kny.). Bp. 1949

Benkő Loránd, A magyar *ly* hang története: NytudÉrt. 1. Bp. 1953

Benkő Loránd, Egy hangfestő igecsoport: MNy. L, 1954, 254–74

Benkő Loránd, Új módszerbeli lehetőségek a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban: MNy. LVII, 1961, 401–13

Benkő Loránd, Az anonymusi hagyomány – és a Csepel név eredete: MNy. LXII, 1966, 134–46, 292–305

Benkő Loránd, A nyelvföldrajz történeti tanulságai: I. OK. XXIV, 1967, 29–48

Benkő Loránd, A magyar szókészlet eredete: MNyT. 259–351

Benkő Loránd, ÁrpSzöv. – Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp. 1980

Benkő Loránd, A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Etelköz kapcsán: MNy. LXXX, 1984 385–419

Benveniste, Emil, Essai de grammaire sogdienne. Deuxième partie. Morphologie, syntaxe et glossaire. Paris 1929

Benveniste, E., Notes sur le fragment sogdien du *Buddhadhyānasamādhisāgarasūtra*: Journ. As. 1933 II, 192–248

Benveniste, E., Le nom de la ville de Ghazna: Journ. As. 1935 I, 141–3

Benzing, Johannes, Die angeblichen bulgarisch-türkischen Lehnwörter im Ungarischen: ZDMG XCVIII, 1942, 24–7

Benzing, J., Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie. Wiesbaden 1953

Benzing, J., Die tungusischen Sprachen. Versuch einer vergleichenden Grammatik. Wiesbaden 1955

Benzing, J., Fundamenta – Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische: Fundamenta I, 685–751

Benzing, J., Das Chwaresmische. Sprachmaterial der Handschrift der „Muqaddimat al-adab" von Zamaxšarī I. Text. Wiesbaden 1968

Bereczki Gábor, Néhány török tükörfordítás: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára. Bp. 1981, 281–4

Bereczki Gábor, A török nyelvek hatása a magyarra: MSFOu. 185, Helsinki 1983, 59–72

Berneker, E., Slavisches etymologische Wörterbuch I–II. Heidelberg 1908, 1913

Berrár Jolán, Történeti mondattan. Bp. 1957

Berrár Jolán, Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből: NytudÉrt. 13. Bp. 22–7

Berrár Jolán, A szóelemek alaktörténete: MNyT. 212–35

Berrár Jolán, Mondattörténet: MNyT. 389–485

Beševliev, Veselin, P'rvob'lgarski nadpis. Sofia 1934

Beševliev, V., PBI – Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963

BesztSzj. – Besztercei Szójegyzék. Vö. Finály Henrik, A Besztercei Szószedet

BevMŐstKF – Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. Írta és összeállította a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség I (1. és 2.), – IV, Kézirat. Bp. 1976–1982. Tankönyvkiadó

Biberstein Kazimirski, A. de, BK – Dictionnaire arabe–français I–II. Paris 1960

Bičurin, N. N. (Jakinf), Sobranie svedenij o narodach obitavšich v Srednej Azii v drevnie vremena I–II. Moskva–Leningrad 1950

Blau, Otto, Über Volkstum und Sprache der Komanen: ZDMG XXIX, 1875, 556–87

Bodrogligeti, A., Early Turkish Terms Connected with Books and Writing: AOH XVIII, 1965, 93–117

Bodrogligeti, A., On the Turkish Vocabulary of the Isfahan Anonymous: AOH XXI, 1968, 15–41

Bodrogligeti, A., The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus: BOH XVI, 1971

Bollók János, A Thonuzoba-legenda történelmi hitele: Száz. 113, 1979, 97–107

Bollók, J., L'authencité historique de la légende de Thonuzoba: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica, XI, 1980, 31–42

Bollók János, Még egyszer Thonuzobáról: Száz. 116, 1982, 1078–1090

Bombaci Alessio, On the Ancient Turkic Title „Eltäbär": Proceedings of the IXth Meeting of the PIAC, Naples 1970, 1–66

Bombaci, A., Qui était Jebu Xak'an?: Turcica II, Paris 1970, 7–24

Bombaci, A., On the Ancient Title Šadapit: UAJb. XLVIII, 1976, 32–41

Bóna István, A népvándorlás kor és a korai középkor Magyarországon: MgTört. I, 265–373 és 1586–606

Boodberg, Peter A., The Language of the T'o-pa Wei: HJAS I, 1936, 167–85

Boodberg, P. A., Three Notes on the T'u-chüeh (The Chinese name of the Turks. The Syr-Tardush Phantom and the T'ie-le. Dizaboul and Istämi): Semitic and Oriental Studies (A Volume Presented to W. Popper), IX (Caliph. 1951), 1–11

Borovkov, A. K., Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII–XIII. vv. Moskva 1963

Boyle, John Andrew, The History of the World-Conqueror, by ʿAla-ad-Din ʿAta-Malik, Translated from the Text of Mirza Muhammad Qazwini I–II. Manchester 1958

Boyle, J. A., The Successors of Genghis Khan. Translated from the Persian of Rashīd ad-Dīn. New York–London 1971

Böhtling, Otto, Über die Sprache der Jakuten. St. Pbg. 1852

Bretschneider, E., Mediaeval Researches I–II. London 1886

Brockelmann, Carl, Maḥmūd al-Kāšgharī über die Sprache und Stämme der Türken im 11. Jahrh.: KCsA. I, 1921, 26–40

Brockelmann, C., Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšγarīs Dīvān luγāt at-turk. BOH I, 1928

Brockelmann, C., Osttürk. Gramm. – Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens. Leiden 1954

BTT – Berliner Turfantexte

Budagov, Lazarj, Sravniteljnyj slovarj turecko-tatarskich narečij I—II. St. Pbg. 1869—1871

Budenz József, Jelentés Vámbéry Ármin magyar—török szóegyezéseiről: NyK. X. 1871, 67—135

Bul. — Bulġat al-muštāq fī luġat-turk wa-l-Qifǰāq, arab-kipcsak szójegyzék, Zajączkowski kiadása szerint

Caferoğlu, Ahmet, Abû Haiyân: Kitâb al İdrak li-lisân al-Atrâk. Istanbul 1931

Caferoğlu, A., Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Istanbul 1968

Castrén, A., Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussischen Kreises. St. Pbg. 1857

CC — Codex Cumanicus. Kún szóanyaga: Grönbech, Komanisches Wörterbuch; perzsa szóanyaga: A. Bodrogligeti, The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus és Monchi-Zadeh, Das Persische im Codex Cumanicus

CC N — a Codex Cumanicus „német" része: a Hittérítők könyve

CC O — a Codex Cumanicus olasz része: a Tolmácsok könyve

Čeremisov, K. M., Burjatsko—russkij slovarj.² Moskva 1973

Chavannes, Édouard, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. St. Pbg. 1903. Új lenyomata (Paris, 1940 táján) magában foglalja még: Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux (T'oung Pao V, 1904, 1—110)

Chavannes, Éd.—Pelliot, P., Un traité manichéen retrouvé en Chine: Journ. As. 1911, II, 499—617 és 1913, I, 99—392. Kny. Paris 1913, 1—360

Chetagurov, L. A.—Ali-zade, Fazlallāh Rašid-ad-Dīn, tekst I, Moskva 1965

Chinggeltei and others, A New Approach to the Deciphering of the Ch' i-tan Small Script: K'ao-ku hiüe-pao 1978, 3: 353—86

Cincius, V. I., Sravniteljnaja fonetika tunguso-manjčžurskich jazykov. Leningrad 1949

Cincius, V. I. (otv. red.), Očerki sravniteljnoj leksikologii altajskich jazykov. Leningrad 1972

Cincius, V. I. (otv. red.), Sravniteljnyij slovarj tunguso-manjčžurskich jazykov. Materialy k êtimologičeskomu slovarju I—II. Leningrad 1975, 1977

Cincius, V. I. (otv. red.), Issledovanija v oblasti êtimologii altajskich jazykov. Leningrad 1979

Clark, Larry, V., On a Chuvash Development *-*D*-: AOH XXXII, 1978, 371—6

Clauson, Sir Gerard, A Note on Qapqan: JRAS 1956, 73—7

Clauson, G., The Case Against the Altaic Theory: CAJ II, 1956, 181—7

Clauson, G., A propos du Manuscrit Pelliot Tibétain 1283: Journ. As. 1957, 11—24

Clauson, G., The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian: CAJ IV, 1959, 174—87

Clauson, G., The Initial Labial Sounds in the Turkish Languages: BSOAS XXIV, 1961, 298—306

Clauson, G., Notes on the „Ïrq Bitig": UAJb. XXXIII, 1961, 218—25.

Clauson, G., Studies — Turkish and Mongolian Studies. Prize Publication Fund. Vol. XX. London 1962

Clauson, G., The Origin of the Turkish „Runic" Alphabet: AOHavn. XXXIII, 1970, 51—76

Clauson, G., ED — An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972

Clauson, G., The Turkish-Khotanese Vocabulary Reedited: İslâm Tetkileri Enstitüsü Dergisi V. Istanbul 1973, 37—45

Clauson, G., An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Index Vol. I—II. Studia Uralo-Altaica 14—15. Szeged 1981. (A list of Sir Gerard Clauson's publications: II, 255—61)

Clauson, G.—Tryjarski, Ed., The Inscription at Ikhe Khushotu: RO XXXIV, 1: 7—33, Plates 1—6

Čy — *Čï-yüan yi-yü*, Jüan-kori kínai—mongol szójegyzék; három kézirat alapján, a szerző kéziratos feldolgozása szerint. Vö. Ishida japán nyelvű kiadását: Tōyō gaku sōhen I. Osaka 1934, 1—26

Czeglédy Károly, Magna Hungaria: Száz. LXXVII, 1943, 277—306

Czeglédy Károly, Egy bolgár-török *yiltavār* méltóságnév. A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez: MNy. XL, 1944, 179—86

Czeglédy Károly, A kunok eredetéről: MNy. XLV, 1949, 43—50

Czeglédy Károly, Šarkel. Részlet a kazárok eredetét és nyelvét tárgyaló kiadásra kész tanulmányból: MNy. XLVIII, 1952, 79—86

Czeglédy Károly, A kazár *kil* ~ *kel* eredete: MNy. XLIX, 1953, 175—8

Czeglédy Károly, Herakleios török szövetségesei: MNy. XLIX, 1953, 319—23

Czeglédy Károly, A kangarok [besenyők] a VI. századi szír forrásokban: I. OK. V, 1954, 243—76

Czeglédy Károly, IV—IX. századi népmozgalmak a steppén: MNyTK 84, Bp. 1954

Czeglédy Károly, Monographs on Syriac and Muhammedan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó: AOH IV, 1954, 19—91

Czeglédy Károly, Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok: AT II, 1955, 121—40

Czeglédy Károly, Géza nevünk eredete: MNy. LII, 1956, 325—33

Czeglédy Károly, A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban: Pais-Emlék., 268—75

Czeglédy Károly, A szavárd kérdés Thúry József előtt és után: MNy. LV, 1959, 373—85

Czeglédy, K., Khazar Raids in Transcaucasia in 762 A. D.: AOH XI, 1960, 75—88

Czeglédy, K., Das sakrale Königtum bei den Steppenvölker: Numen XIII, 1966 (Leiden), 14—26

Czeglédy Károly, Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről: NytudÉrt. 70. Bp. 1970, 254—9

Czeglédy Károly, Gardizi „török" fejezetének magyarázatához. Álmos nevének származtatásaihoz: MNy. LXVIII, 1972, 133—45

Czeglédy K., On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederation: AOH XXV, 1972, 275—81

Czeglédy, K., Gardizi on the History of Central Asia (746—78 A. D.): AOH XXVII, 1973, 257—67

Czeglédy Károly, A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál): MNy. LXX, 1974, 11—7

Czeglédy Károly, Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához): Zalai Tükör II, 1975, 43—58

Czeglédy Károly, Etimológia és filológia. (Bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti hátteréről): NytudÉrt. 89. Bp. 82—9

Czeglédy Károly, Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról: MNy. LXXV, 1979, 273—82

Czeglédy Károly, Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról: MNy. LXXVII, 1981, 419—23

Csapody Vera—Priszter Szaniszló, Magyar növénynevek szótára. Bp. 1966

Csefkó Gyula, Kunkapitány: MNy. XXII, 1926, 260—6

Csinos Albin, Az izmaeliták Magyarországon. Esztergom 1913

Csonkás Mihály, Festett lovak színelnevezései: MNy. LII, 1956, 73—4

Csúcs Sándor, A votják–tatár nyelvi kapcsolatok és történeti hátterük: NyK. LXXXI, 1979, 365–72; LXXXII, 1980, 135–48

Csúcs Sándor, A magyar szókészlet finnugor elemeinek a statisztikája: NyK. LXXXIV 1982, 253–63

csuv. ČRS – Sirotkin, M. Ja., Čuvašsko–russkij slovarj. Moskva 1961

csuv. RČS – Russko–čuvašskij slovarj. Red.: I. A. Andreev–I. P. Petrova. Moskva 1971

dah. Cic., B, M, H – dahúr nyelvjárások: Cicikár, Butha, Mergen, Hailár vidékéről. A szerző észak-mandzsúriai gyűjtéséből. Vö. még Ivanovskij és Poppe dahúr anyagát

Darbeeva, A. A., Vlijanie dvujazyčija na izolirovannogo dialekta. Na materiale mongoljskich jazykov. Moskva 1978

Darkó Jenő, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. ÉrtNySzTudk. XXI, 6. Bp. 1910

Darkó Jenő, Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. ÉrtNySztudk. XXIII, 4, Bp. 1915

Das, Sarat Chandra, A Tibetan–English Dictionary. Calcutta 1902

Décsy Gyula, A magyarok nevei a bolgár nyelvben: NyK. LVII, 1956, 282–92

Deér József, Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban: MKSz. 1930, 1–24, kny.

Deér József, A IX. századi magyar történet időrendjéhez: Száz. LXXIX–LXXX, 1945–1946 (1947); kny.

De Groot, J. J. M., Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens I–II. Berlin–Leipzig 1921, 1926

Deguignes, M., Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux I, 2. Paris 1756

Deny, Jean, Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli). Bibliothèque de l'École des Langues Orientales Vivantes. Paris 1921

Deny, J., Une inscription en langue protobulgare: Revue des Études Byzantines V, 1947, 235 köv.

Deny, Jean–Tryjarski, Edvard, „Histoire du sage Hikar" dans la version arméno-kiptchak: Rocznyk Orientalistyczny XXVII, 2, 1964, 7–61

Desmaisons, le baron, Histoire des Mogols I–II. St. Pbg. 1871, 1874

Desmaisons, J. J. P., Dictionnaire persan–français I–IV. Rome 1908–1914

De Smedt, A.–Mostaert, A.; SM – Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou occidental. IIIe partie. Dictionnaire monguor–français. Pei-p'ing 1933

Dialektologičeskij slovarj azerbajdžanskogo jazyka. Azärbajjan dilinin dialektoloži luγäti. Baku 1964

Dial. slov. tat. jaz. – Dialektologičeskij slovarj tatarskogo jazyka. Red.: L. T. Matimutov. Kazan 1969

Dienes István, A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága: Arch.Ért XCIII, 208–19

Dienes István, A honfoglaló magyarok. Bp. 1972

Dilçin, Dehri, Divanü lûgat-it-Türk Dizini: TDKY 170. Ankara 1937

Diószegi Vilmos, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958

Diószegi, V., Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur: AEthn. VII, 1958, 97–135

Diószegi Vilmos, A pogány magyarok hitvilága. KCsKk. 4, Bp. 1967

Dmitriev, N. K. (red.), Russko–čuvašskij slovarj. Moskva 1951

Doerfer, Gerhard, Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen: IF 71, 1966, 61–123

Doerfer, G., Türkisch *-n* > tschuwaschisch *-m*?: UAJb. XXXIX, 1967, 53–70

Doerfer, G., Tschuwaschisch **m* < urtürkisch **m* (> gemeintürkisch *-n*): UAJb. XLV, 1973, 174–212

Doerfer, G., TMEN – Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I–IV. Wiesbaden 1963–1975

Doerfer, G., Khalaj Materials. Indiana University Publications UAS CXV, Bloomington 1971

Doerfer, G., Zur Sprache der Hunnen: CAJ XVII, 1973, 1–50

Doerfer, G., Zu mongolisch „Keyenüwe": AOH XXVIII, 1974, 99–110

Doerfer, G., Proto-Turkic: Reconstruction Problems: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1975–1976, 1–59

Doerfer, G., Materialen zu türk. *h-*: UAJb. NF I, 1981, 93–141; II, 1982, 138–68

Doerfer, G.–Tezcan, Semih, Wörterbuch des Chaladsch. Dialekt von Xarrab. BOH XXVI. Bp. 1980

d'Ohsson, C., Histoire des Mongols depuis Tchinguiz khan jusqu'à Timour bey ou Tamerlan I–IV. La Haye–Amsterdam 1834–1835

Donner, Kai, Die ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken: JSFOu. LX, 1.

DöbrK. – Döbrentei-kódex, a NySz szerint

Drimba, Vladimir, Quelques leçons et etymologies comanes: Revue Roumaine de Linguistique XI, 5, 1966, 481–9

Drimba, Vl., Syntaxe comane. București–Leiden 1973

Drüll, Dagmar, Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung. Geschichte und Gesellschaft. Stuttgart 1980

DS – Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I–X. Ankara 1963–1978

DTS – Drevnetjurkskij slovarj. Red.: V. M. Nadelaev–D. M. Nasylov–Ê. R. Tenišev–A. M. Ščerbak. Leningrad 1969

Dunlop, D. M., Khazars – The History of the Jewish Khazars. New York 1967

Dur. – Durrat al-muḍi'a fi-l-luġat at-turkîya. Mameluk-kipcsak szójegyzék, Zajączkowski kiadása szerint

Dümmerth Dezső, Az Árpádok nyomában.[2] Bp. 1977

dzsür. Ford. Ir. – dzsürcsi vagy dzsürcsen, a Ming-kori Fordító Iroda szójegyzéke, *Niü-čen-kuan ca-cï*, dzsürcsi-kínai iratok kíséretében. A szerző kéziratos feldolgozása szerint. Vö. még W. Grube, valamint G. N. Kiyose kiadását

dzsür. Tolm. Ir. – dzsürcsi vagy dzsürcsen, a Ming-kori Tolmács Iroda dzsürcsi szójegyzéke. A szerző kéziratos feldolgozása szerint

Eberhard, W., Lokalkulturen im alten China. Erster Teil: Die Lokalkulturen des Norden und Westens. Leiden 1942

Eberhard, W., Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas. Leiden 1942

Eckhardt Sándor, Kún analógiák a magyar ősvalláshoz: MNy. XXXIV, 1938, 242–4

Eckhardt Sándor, Attila a mondában: Németh Gyula (szerk.), Attila és hunjai, 143–216

Eckhart Ferenc, Nándorfehérvár: MNy. V, 1909, 311–3

Eckmann, János, Das Chwarezmtürkische: Fundamenta I, 113–37

Eckmann, J., Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation: BOH XXI. Bp. 1976

Ecsedy, Hilda, Tribe and Tribal Society in the 6th Century Turk Empire: AOH XXV, 1972, 245–62

Ecsedy, H., Böz – an Exotic Cloth in the Chinese Imperial Court: Altorient. For. III, 1975, 145–53

Ecsedy, Ildikó, Far Eastern Sources on the History of the Steppe Region: BEFEO LXIX, 1981, 263–76

Efimov, V. A., Jazyk afganskich chazara. Jakaulanskij dialekt. Jazyki narodov Azii i Afriki. Moskva 1965

Egorov, V. G., Êt. slov. – Êtimologičeskij slovarj čuvašskogo jazyka. Čeboksary 1964

Elter István, Néhány megjegyzés Ibn Hayyānnak a magyarok 942. évi kalandozásáról szóló tudósításához: MNy. LXXVII, 1981, 413–9

Emmerick, R. E., SGS – Saka Grammatical Studies. London Oriental Series, Vol. 20. Oxford 1968

Emmerick, R. E., The Khotanese *Śūraṅgamasamādhisūtra*. London Oriental Series, Vol. 23. Oxford 1970

Emmerick, R. E., A Guide to the Literature of Khotan. Studia Philologica Buddhica, Occasional Paper Series II. Tokyo 1979

Erckert, R. von, Die Sprachen des Kaukasischen Stammes. Wien 1895

Erdal, M. Die Konverb- und Aoristendungen im Alttürkischen: UAJb. LI, 1979, 104–26

Erdélyi István, Táltos: NyK. LXII, 1960, 328–31

Erdélyi István, A honfoglaló magyarság régészeti emlékanyaga kelet-európai kapcsolatainak néhány kérdése: Arch. Ért. 87, 1960, 169–76

Erdélyi, I., Résultats des recherches archéologiques relatives aux trouvailles des cavaliers nomades orientaux en Hongrie: AOH XVIII, 1965, 373–8

Erdélyi, I. F., Fouilles archéologiques en Bachkirie et la préhistoire hongroise: AOH XXV, 1972, 301–12

Erdődi József, Nélkül: MNy. LXXII, 1976, 213–5

Erdődi József, Lófő: MNy. LXXIV, 1978, 76–9

ÉrdyK. – Érdy-kódex, a NySz. szerint

Eren, Hasan, Katáng, sárkány, csődör: MNy. XXXIX, 1943, 20–8

Eren, H., Az *üvecs* szó magyarázatához: MNy. LXXIII, 1977, 154–9

Eren, Haszán, A török magánhangzó-váltakozások: NyK. LI, 1943, 356–73

ÉrsK. – Érsekújvári Kódex, a NySz. szerint

ÉrtSz. – A magyar nyelv értelmező szótára. Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete I–VII. Bp. 1959–1962

EtSz. – Gombocz Zoltán–Melich János, Magyar etymologiai szótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából I–II (I–XVII. füzet). Bp. 1914–1944

Fazekas Tiborc, A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában: MNy. LXXIII, 1977, 76–87

Fazylov, Ê. I., Starouzbekskij jazyk. Chorezmijskie pamjatniki XIV veka, 1–II. Taškent 1966, 1971

Fazylov, Ê. I.–Ziyaeva, M. T., Iziskannyj dar tjurkskonu jazyku. Taškent 1978

Fedotov, M. R., Istoričeskie svjazi čuvašskogo jazyka s jazykami ugro-finnov Povolžja i Permi I. Čeboksary 1965

Fedotov, M. R., Otnošenie čuvašskogo i obščetjurskogo jazykov k jazykam chazar, dunajskich bulgar, a takže finno-ugrov: Sov. tjurk. 1979: 3, 25–37

Fedotov, M. R., B. Munkači o tjurkskich êlementach v vengerskom jazyke: Sov. tjurk. 1985, 1: 30–7

Fehér Géza, Atelkuzu területe és neve: Száz. XLVII, 577–90, 67–85

Fehér Géza, Bulgarisch–ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten: KSz. XIX, 2, Pécs 1921, 5–190

Fehér, G., Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen: KCsA. I, 1921, 123–40

Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik: Arch. Hung. VII, 1931. (Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises)

Fehértói Katalin, Árpád-kori kis személynévtár. NyTan. 25. Bp. 1982

Ferdinándy Mihály, A honfoglaló magyarok művészi kultúrájának nyomai a korai Árpád-korban. Bp. 1934

Ferenţ, Ioan, A kunok és püspökségük, Bp. 1981

Ferrand, Gabriel, Le *Tuḥfat al-albāb* de Abū Ḥāmid Andalūsī al-Ġarnaṭī: Journ. As. 1925 II, 1–148, 193–304

Fettich Nándor, A levédiai magyarság a régészet megvilágításában: Száz. LXXVII, 1933, 250–76, 369–99

Finály Henrik, A Besztercei Szószedet. Bp. 1892.

Fleming, Barbara, Ein alter Irrtum der chronologischen Einordnung des *Tarǧumān turkī wa ʿaǧamī wa muġalī*: Der Islam XLIV, 1968, 226–9

Fodor István, Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet: MÖstTan. 79–114

Fodor, I., Altungarn, Bulgarotürken und Ostslaven in Südrussland Archäologische Beiträge. Mit einem Vorwort von Samuel Szádeczky-Kardos. Szeged 1977

Fodor, I., Où le dominicain Julien de Hongrie retrouva-t-il les Hongrois de l'Est?: Studia Arch. VI, 1977, 9–20

Fodor, I., Archaeological Traces of the Volga Bulgars in Hungary of the Árpád Period: AOH XXXIII, 1979, 315–25

Fodor István, A magyar–bolgár-török kapcsolatok történeti hátteréről: Bolgár Tanulmányok III, 9–48. A Hajdú-Bihar megyei múzeumok Közleményei 37. sz. Debrecen 1980

Franke, Otto, Geschichte des Chinesischen Reiches I–V. Berlin 1930–1952

Fundamenta – Philologiae Turcicae Fundamenta I–II. Red. Jean Deny–Kaare Grönbech–Helmuth Scheel–Zeki Velidi Togan. Wiesbaden 1959

Futaky, István, Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen. Berlin 1975

Gaál László, Dentü-mogyer: MNy. LIII, 1957, 27–35

Gabain, Annemarie von, Alttürk. Gramm. – Alttürkische Grammatik. Porta Linguarum Orientalium XXIII. Leipzig 1941, 1950²

Gabain, A., Buddhistische Türkenmission: Asiatica 161–73. Festschrift Friedrich Weller. Leipzig 1954

Gabain, A., Die Bindevokale in den alttürkischen Brāhmi-Texten: Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists II, 401–8. Leiden 1957

Gabain, A., Hunnisch-türkische Beziehungen: Z. V. Togan'a Armağan, 14–29

Gabain, A., Die Sprache des Codex Cumanicus: Fundamenta I, 46–73

Gabain, A., Komanische Literatur: Fundamenta II, 243–51

Gabain, A., Die Schreiber der alttürkischen Brāhmi-Texten: Studia Orientalia XXVIII, 5. Helsinki 1964

Gabain, A., Das Leben im uigurischen Königreich von Qočo (850–1250). Wiesbaden 1973

gag. GRMS – Gagauzsko–russko–moldavskij slovarj. Sost.: G. A. Gajdarǰi–E. K. Kolon–L. A. Pokrovskaja–V. P. Tukan. Moskva 1973

Ganiev, C.-T., Russko–tatarskij slovarj. Baku 1909

Gauthiot, Robert, Essai de grammaire sogdienne, avec préface de A. Meillet. I Phonétique. Paris 1914–1928

Gershevitch, Ilya, GMS – A Grammar of Manichean Sogdian. Oxford 1954

Ghilain, A., Essai sur la langue parthe. Bibliothèque du Muséon, Vol. 9. Louvain 1939 (réimprimé 1966)

GIRAUD, RENÉ, L'Empire des Turcs Célestes. Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä (680–734). Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale. Paris 1960
GIRAUD, R., L'inscription de Baïn Tsokto. Édition critique. Paris 1961
GKat.: Titk. — Geleji Katona István, Titkok titka, a NySz. szerint
GOLB, NORMAN–PRITSAK, OMELJAN, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Cornell University Press. Ithaca–London 1982
GOLDEN, PETER B., The Migration of the Oğuz: AO IV, 1972, 45–84
GOLDEN, P. B., The people تركدة: AEMA I, 1975, 21–35
GOLDEN, P. B., The Qazaro-Hungarian Title-Name يلك *Ἰέλεχ*: AEMA I, 1975, 37–43
GOLDEN, P. B., Khazar Studies. A Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars I–II. BOH XXV, 1–2. Bp. 1980
GOLDEN, P. B., Khazaria and Judaism: AEMA III, 1983, 127–56
GOMBOCZ ZOLTÁN, Az igeszók átvételéről: Nyr. XXX, 1901, 105–9
GOMBOCZ ZOLTÁN, Csuvas szójegyzék: NyK. XXXVI, 1–23, 141–64
GOMBOCZ ZOLTÁN, Régi török jövevényszavaink: MNy. III, 1907, 17–29, 62–72, 105–16, 153–65, 213–24, 250–63, 307–13, 357–69, 395–406
GOMBOCZ ZOLTÁN, Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink: MNyTK. 7. Bp. 1908
GOMBOCZ ZOLTÁN, Kapucsi: MNy. VII, 1911, 28
GOMBOCZ, ZOLTÁN, BTLw. — Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache: MSFOu. XXX, Helsingfors 1912
GOMBOCZ ZOLTÁN, Az altaji nyelvek hangtörténetéhez: NyK. XXXV, 1905, 241–84. Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen: KSz. XIII, 1912–1913, 1–37
GOMBOCZ ZOLTÁN, Árpádkori török személyneveink: MNyTK. 16. Bp. 1915
GOMBOCZ ZOLTÁN, Török jövevényszavainkhoz (ködmen, kép, köpü, üver): MNy. XII, 1916, 1–4
GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLV, 1917–1920, 129–94; XLVI, 1923–1927, 1–29, 168–93
GOMBOCZ ZOLTÁN, A bolgár kérdés és a magyar hunmonda: MNy. XVII, 1921, 15–21
GOMBOCZ ZOLTÁN, Örs és Örkény: MNy. XXII, 1926, 6–12
GOMBOCZ ZOLTÁN, A tővégi magánhangzók kérdéséhez: MNy. XXIII, 1927, 117–27
GOMBOCZ ZOLTÁN, Bársony: MNy. XXIV, 1928, 344
GOMBOCZ ZOLTÁN, ÖM — Összegyűjtött munkái I–II, Bp. 1938, 1940
GOMBOCZ ZOLTÁN, Osseten-Spuren in Ungarn: ÖM I, 78–83
GOMBOCZ ZOLTÁN, Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink: NytudÉrt. 24. Közzétette LIGETI LAJOS. Bp. 1960
GOMBOS, Catalogus — ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS, Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Bp. 1937–1938. Hozzá mutató: CSAPODY CSABA, IV, Bp. 1943
GÖCKENJAN, H., Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. Bd. V
GREKOV, B.–IAKOUBOVSKI, A., La Horde d'Or. Paris, 1939; Payot, Bibliothèque Historique
GREKOV, B. D.–JAKUBOVSKIJ, A. JU., Zolotaja Orda i ee padenie. Moskva–Leningrad 1950
GROUSSET, RENÉ, The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick 1970
GRÖNBECH, KAARE, Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Facsimile hgb., mit einer Einleitung, von —. Kopenhagen 1936
GRÖNBECH, K., Wb. — Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Subsidia I. Köbenhavn 1942

GRÖNBECH, VILHELM, Preliminary Studies in Turkish Phonology. Translated from the Danish by JOHN KRUEGER. Indiana University UAS, Vol. 135. Bloomington 1979
GRUBE, WILHELM, Die Sprache und Schrift der Jučen. Leipzig 1896
GRUBOV, V. I., Konspekt flory Mongolskoj Narodnoj Respubliki. Moskva–Leningrad 1955
GuaryK. — Guary-kódex, a NySz. szerint
GULYA JÁNOS, Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről: MŐstTan. 115–21
GUMILIEV, L. N., Otkrytie Chazarii. Moskva 1966
GUMILOV, L. N., A kazárok utódai: TSz. 1968, 1–2: 41–8
GUSEJNOV, G., Azerbajdžansko–russkij slovarj. Baku 1941
GYÁRFÁS ISTVÁN, A Petrarka Codex kún nyelve: ÉrtTörtTk. X, 8. Bp. 1882
GYÁRFÁS ISTVÁN, A jász-kunok története I. Kecskemét 1870; II. Kecskemét 1873; III. Szolnok 1883; IV. Bp. 1885
GYÓNI MÁTYÁS, Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok: MNy. XXXIV, 1938, 86–96, 159–68
GYÓNI MÁTYÁS, GörFelSz. — A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar Görög Tanulmányok 24. sz. Bp. 1943.
GYÖRFFY GYÖRGY, Besenyők és magyarok: KCsA. I. kieg. köt., 1939, 397–500
GYÖRFFY, G., Autour du Codex Cumanicus: BOH V, 1942–1947, 110–37
GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948
GYÖRFFY GYÖRGY, A hun és komán népnév eredetének kérdéséhez: Antiquitas Hungarica II, 1948, kny. 16
GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.), A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Bp. 1958
GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar törzsi helynevek: PAIS–MIKESY (szerk.) Névtudományi vizsgálatok, 1960, 27–34
GYÖRFFY, G., Die Rolle des *buyruq* in der alttürkischen Gesellschaft: AOH XI, 169–79
GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye. Bp. 1963
GYÖRFFY GYÖRGY, Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Bp. 1965
GYÖRFFY, G., Monuments du lexique pétchénègue: AOH XVIII, 1965, 73–81
GYÖRFFY GYÖRGY, A honfoglaló magyarok települési rendjéről: Arch.Ért 97, 1970
GYÖRFFY, G., Sur la question de l'établissement des Pétchénègues en Europe: AOH XXV, 1972, 283–91 — A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez: TSz. XIV, 1971, 281–4
GYÖRFFY GYÖRGY, Szolgálónépek — Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez: TSz. XV, 1972, 261–319
GYÖRFFY, G., Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et chefs hongrois au Xe siècle: AEMA I, 1975, 45–153
GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp. 1977
GYÖRFFY GYÖRGY, Levedia és Etelköz kérdéséhez: MNy. LXXX, 1984. 385–9
GYÖRFFY GYÖRGY, Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig: MgTört. I, 577–1415 és 1642–1712
GyS. — Gyulafehérvári Sorok, az ÓmOlv. szerint
HADROVICS LÁSZLÓ, Jövevényszó-vizsgálatok: NytudÉrt. 50. Bp. 1965
HAENISCH, ERICH, Mangḫol un niuca tobca'an. Die Geheime Geschichte der Mongolen. Leipzig 1937

HAENISCH, E., Wb. — Wörterbuch zu Mangḫol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi). Geheime Geschichte der Mongolen. Leipzig 1939
HAENISCH, E., Sinomongolische Glossare I. Das Hua-I ih-yü: Abh.DAWB 1956, No. 5, Berlin 1957
HAIM, S., New Persian-English Dictionary I—II. Tehran 1934, 1936
HAJDÚ PÉTER, Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez: NyK. LIV, 1952, 264—9
HAJDÚ PÉTER, Hol volt az uráli őshaza?: Nytud.Ért 40. Bp. 128—32
HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp. 1966. Tankönyvkiadó
HAJDÚ PÉTER, Nyelvi kontaktusok Északnyugat-Szibériában: NyK. LXXXII, 1980, 251—9
hak. ChRS — Chakassko—russkij slovarj. Red.: N. A. BASKAKOV. Moskva 1953
hak. RChS — Russko—chakasskij slovarj. Red.: D. I. ČANKOV. Moskva 1961
HALASI KUN TIBOR, Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul: KCsA. III, 1940, 76—83
HALASI KUN T., Monuments de la langue tatare de Kazan: BOH V, 1942, 138—55
HALASI KUN, T., Kipchak Philology and the Turkic Loan Words in Hungarian: AEMA I, 1975, 155—210
HALIKOVA, E. A., Ősmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez: Arch. Ért. 103, 1976, 53—78
HALLBERG, I., L'Extrême-Orient dans la littérature et la carthographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles, Göteborg 1906
HAMILTON, JAMES RUSSELL, Les Ouigours à l'époque des Cinq Dynasties. D'après les documents chinois. Paris 1955
HAMILTON, J. R., Toquz-Oghuz et On-uyghur: Journ. As. 1963, 23—63
HAMILTON, J. R., Le conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en version ouigoure. *Texte établi, traduit et commenté. Manuscrits ouigours de Touen-houang.* Mission Pelliot. Documents conservés à la Bibliothèque Nationale III. Paris 1971
HAMILTON, J. R., Le nom de lieu *K.Č.N* dans les inscriptions turques: T'oung Pao LX, 294—303
HAMILTON, J. R., Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle: BSOAS XL, 1977, 508—21
HAMILTON, J. R., Le pays des Tchong-yun, Čungul ou Cumuḍa: Journ. As. 1977, 351—79
HAMILTON, JAMES—BAZIN, LOUIS, Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-houang, British Museum Or. 82 (78) et (79): Turcica IV, 1972, 25—42
HAMMER-PURGSTALL, J., Geschichte der Goldenen Horde. Pest 1840
HANSEN, OLAF, Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgassun: JSFOu. XLIV, 1930
HARMATTA JÁNOS, Irániak és finnugorok, irániak és magyarok: MŐstTan. 167—82
HARMATTA JÁNOS, Színes lovú népek: MNy. XLII. 1946, 26—34
HARMATTA JÁNOS, A déloroszországi iráni törzsek nyelvének kérdéséhez: NyK. LV, 1950, 163—84
HARMATTA JÁNOS, A kazár *kil* szó magyarázatához: MNy. XLIX, 1953, 178—83
HARMATTA, J., Irano-Turcica: AOH XXXV, 1972, 263—73
HARMATTA, J., Remarques sur le lexique du latin médiéval et le substrat hongrois: AAnt. XXIII, 1975, 335—44
HARMATTA JÁNOS, Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban: AT XXII, 1975, 256—61
HARMATTA, J., Sogdian Sources for the History of Pre-Islamic Central-Asia: Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia, Bp. 1979, 153—66

HARMATTA, J., Érudition, tradition orale et réalité géographique (le récit sur l'exode des Hongrois chez Anonyme): AAnt. XXVII, 1979, 285—303
HARMATTA, J., La médaille de Jeb Šāhānšāh: Studia Iranica 11, 1982, 167—80
HARMATTA JÁNOS, Az avarok nyelvének kérdéséhez: AT XXX, 1983 (1985) 71—84
HARMATTA JÁNOS, Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában: AT XXX, 1983 (1985) 85—99
HARMATTA JÁNOS, Lebedia és Atelkuzu: MNy. LXXX, 1984, 419—31
HARVA, UNO, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. FF Communications, N°. 125. Helsinki 1938
HATTORI SHIRŌ, The Relationship of Japanese to Ryukyu, Korean and Altaic Languages: Transactions of the Asiatic Society of Japan, 1948, 101—33
HAUER, ERICH, Handwörterbuch der Mandschusprache I—III. Wiesbaden 1952—1955
haz. B, Dk, Dz, Dzs, O, T, G — hazara nyelvjárások: bōsut, daikuṇḍi, daizangi, dzsaguri, orazgan, turkman, gazniči. A szerző afganisztáni gyűjtéséből.
HAZAI, G.—ZIEME, P., *Fragmente der uigurischen Version des „Jin'gangjing* mit den Gathas des Meister Fu", nebst einem Anhang von T. INOKUCHI. BTT I, Berlin 1971
HB — Halotti Beszéd és Könyörgés, az ÓmOlv. szerint
HECKENAST GUSZTÁV, Szolgálónépek — Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Bp. 1970
Helt.: Bibl. — Heltai Gáspár, a Biblia első része; a NySz. szerint
HENNING, W. B., Über die Sprache der Hvarezmier: ZDMG XC, 1936, 30—4
HENNING, W. B., A List of Middle Persian and Parthian Words: BSOS IX, 1937, 79—92
HENNING, W. B., Argi and the Tokharians: BSOS IX, 1938, 545—71
HENNING, W. B., A Farwell to the Khagan Aq-Aqatārān: BSOS XIV, 1952, 501—22
HENNING, W. B., The Khwarezmian Language: Togan'a Armağan, Istanbul 1956, 421—36
HENNING, W. B., A Fragment of the Manichean Hymne-Cycles in Old Turkish: AM VII, 1959, 122—4
HENNING, W. B., The Choresmian Documents: AM XI, 1965, 166—79
HENNING Memorial Volume. London 1970
HERMAN OTTÓ, A magyar halászat könyve I—II. Bp. 1887
HEYD, W., Histoire du commerce du Levant. Édition française refondue et considérablement augmentée par l'auteur. Publié sous le patronage de la Société de l'Orient Latin par FURCY RAYNAUD. Leipzig 1885—1886
HIRTH, FRIEDRICH, Nachworte zur Inschrift des Tonyuquq. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert, nach chinesichen Quellen. W. RADLOFF, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge, St. Pbg. 1899. Függelék, önálló lapszámozással (1—140)
HITTI, PH. E., History of the Arabs, London 1956
HOFFMANN, HELMUT, Die Qarluq in der tibetischen Literatur: Oriens III, 1950, 190—208
Hofgr. — Hofgreff-féle énekeskönyv, a NySz. szerint
HÓMAN BÁLINT, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp. 1925
HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA, Magyar történet I—V. Bp. 1935; 1936 (3. kiad.)
HONTI LÁSZLÓ, Az ugor nyelvek jellemző vonásai. Észrevételek az ugor egység kérdéséhez: NyK. LXXXI, 1979, 225—45
HONTI LÁSZLÓ, Milyen volt az obi-ugor alapnyelv teljes magánhangzórendszere?: NyK. LXXXII, 1980, 173—90
HONY, H. C., with the advice of FAHIR IZ, A Turkish-English Dictionary. Second Edition. Oxford 1957
HORGER ANTAL, *Hangyál > hangya* és társai: MNy. IV, 1908, 320—1

Horger Antal, Bolgár-török jövevényszavaink: MNy. VIII, 1912, 446–58
Horger Antal, Borjú, gyapjú és csalán: MNy. IX, 1913, 111–6
Horger Antal, Régi török jövevényszavaink tanulságaihoz: MNy. X, 1914, 7–15, 107–17
Horger Antal, Ólálkodik: MNy. XXXIII, 1927, 512
Horger Antal, A jövevényszó fogalma: MNy. XXXVI, 1940, 125–7
Horger Antal, Irt, arat: MNy. XXXVIII, 1942, 11–6
Horn, Paul, GNE — Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg 1893
Horváth János–Székely György, Középkori kútfőink kritikus kérdései. Memoria Saeculorum Hungariae I. Bp. 1974
Houtsma, Th., Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift. Leiden 1894
Houtsma, Th., Die Ghuzenstämme: WZKM IX, 219–23
Hovdhaugen, Even, Turkish Words in Khotanese Texts, a Linguistic Analysis: Nord Tidskrift for Sprogvidenskap XXIV, Oslo 1971, 163–209
Hovdhaugen, E., Some Remarks on the Development of Nasal Phonemes in Chuvash: UAJb. XLIV, 1972, 207–11
Hovdhaugen, E., The Relationship between the two Orkhon Inscriptions: AOHavn. XXXVI, 1974, 55–82
Hunfalvy Pál, Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?: ÉrtNySzk. XI, 1, Bp. 1883
Hübschmann, Heinrich, ELOS — Etymologie und Lautlehre der ossetischen Sprache. Strassburg 1887
Hübschman, H., PS — Persische Studien. Strassburg 1895
Hübschman, H., AG — Armenische Grammatik. I. Teil: Armenische Etymologie. Leipzig 1897
Hy. — Hua-yi yi-yü, mongol-kínai szójegyzék és szöveggyűjtemény 1389-ből; a szerző kéziratos feldolgozása szerint. Vö. Lewicki és Mostaert feldolgozását
Idr. — Abū Ḫaiyān „Kitab al-Idrāk" c. arab-kipcsak szójegyzéke és nyelvtana. Vö. Caferoğlu kiadását
Illič-Svityč, V. M., Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov I. Moskva 1971
Imre Samu, A Szabács viadala. NyTan. IV. Bp. 1958
Indices — Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum, éd. par L. Ligeti, I–V. Bp. 1970–1974
Indijskaja i iranskaja filologija. Red.: H. A. Dvorjankov. Moskva 1964
Ischakov, F. G.–Paljmbach, A. A., Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija. Moskva 1961
Islâm Ansiklopedisi. Islâm âlemi (tarih), coğrafiya, etnografiya, ve biografiya lûgati I– Istanbul 1940–
Ist. T — Az isztambuli tetraglott (arab, perzsa, török, mongol) szójegyzék. Vö. L. Ligeti, Un vocabulaire mongol d'Istanboul: AOH XIV, 1962, 33–99
Ivanovskij, A. O., Mandjurica I. Obrazcy solonskogo i dachurskogo jazykov. St. Pbg. 1894. Új lenyomata: Debter II, Bp. 1983
Izbudak, Velet, El-Idrâk haşiyesi. Istanbul 1936
Jaba, A., Dictionnaire kurde–français; publié par F. Justi. St. Pbg. 1879
Jacobsohn, Hermann, Arier und Ugrofinnen. Göttingen 1922
jagn. AP–M. C. Andreev–C. H. Peščereva, Jagnobskie teksty. Moskva–Leningrad 1957
Jahn, K., Die Geschichte der Oğuzen des Rašīd ad-Dīn: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften 100. Bd. Wien 1969

jak. RJaS. — Russko–jakutskij slovarj. Red.: N. N. Pavlov–I. N. Popov. Moskva 1968
jak. JaRS. — Jakutsko–russkij slovarj. Red.: P. A. Slepcov. Moskva 1972
Jakubovich Emil, Bottal ütő besenyő: MNy. XVII, 1921, 119–20
Janicsek István, Etil és Duba: MNy. XXVII, 1931, 33–9
Jarring, Gunnar, On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan. An Attempt at a Preliminary Classification. Lund–Leipzig 1939
Jarring, G., An Eastern Turki–English Dialect Dictionary. Lund 1964
JászK. — A jászok kiváltságlevele 1323-ból, az ÓmOlv. szerint
Jávorka Sándor–Soó Rezső, A magyar növényvilág kézikönyve I–II. Bp. 1951
Jem. P. — A jemeni pentaglott (arab, perzsa, török, örmény, görög) és mongol szójegyzék a XIV. századból. A török és mongol adatok a szerző feldolgozása szerint
Jem. T — A jemeni tetraglott (arab, perzsa, török, mongol) szójegyzék; a török és mongol adatok a szerző feldolgozása szerint
Johansen Ulla, Tranken die alten Türken Milch-Branntwein?: UAJb. XXXIII, 1961, 226–34
Jókay Zoltán, Főneveink kötőhangzójáról: Pais-Emlék., 140–5
Joki, Aulis J., Die Lehnwörter des Sajansamojedischen: MSFOu. 103. 1952. 1–395
Joki, A. J., Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache. Helsinki 1953
Joki, A. J., Der wandernde Apfel: Studia Orientalia XXVIII, 11. Helsinki 1964
Joki, A. J., Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen: MSFOu. 151. Helsinki 1973
Joki, A. J., Die Tungusen und ihre Kontakte mit anderen Völkern: Studia Orientalia 47: 109–19. Helsinki 1977
JókK. — Jókai-kódex (még mint Ehrenfeld kódex), a NySz. szerint
JordK. — Jordánszky-kódex, a NySz. szerint
Julien, Stanislas, Documents historiques sur les Tou-kiu (Turcs), extrait du Pien-i-tien et traduit du chinois: Journ As. 1864 I, 325–67, 490–549; II, 200–42, 391–430, 453–77
Junker, Heinrich F. J.–Alavi, Bozorg, JA — Persisch–deutsches Wörterbuch. Leipzig 1965
Justi, Ferdinand, Iranisches Namenbuch. Marburg 1895. Reprint 1963
Jusupov, G. V., Vvedenie v bulgaro–tatarskuju êpigrafiku. Moskva–Leningrad 1960
Jyrkänkallio, P., Zur Etymologie von russ. *tolmač* „Dolmetscher" und seiner türkischen Quellen: Studia Orientalia XVII: 5. Helsinki 1952
Kajdarov, A. T.–Baskakov, N. A.–Džanuzakov, T. D.–Superanskaja, A. V. (red.), Tjurkskaja onomastika. Alma-Ata 1984
Kakuk, S., Un vocabulaire salar: AOH XIV, 1962, 173–96
Kakuk, S., Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. BOH XIX. Bp. 1973
Kakuk Zsuzsa, Mai török nyelvek I. Bevezetés. Bp. 1976
Kálmán Béla, Kötelet ver: MNy. XLVIII, 1952, 150–4
Kálmán Béla, A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből. NyK. LX, 1958, 409–13
Kálmán Béla, A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása: MNy. LXI, 1965, 385–93
Kálmán Béla–Berta Árpád, Tatár jövevényszavak a vogulban: NyK. LXXXIII, 1981, 45–55
Kannisto, Artturi, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen: FUF XVII, 1925, 1–264

KANNISTO, A., Zur Frage nach den ältesten Wohnsitzen der obugrischen Völker: FUF Anzeiger XVIII, 1927, 56–84
KARA GYÖRGY, A magyar őstörténet altaji hátteréhez: MŐstTan. 183–7
KARA, GEORG–ZIEME, PETER, Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung: BT VII. Berlin 1970
KARA, G.–ZIEME, P., Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgiti: BT VIII. Berlin 1977
KARÁCSONYI JÁNOS, Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták: ÉrtTörtTud. XXIII, 7. Bp. 1913
KARAEV, SUJUN, Opyt izučenija toponimii Uzbekistana. Jazyki narodov SSSR, N° 661. Taškent 1969
KARIMOV, QAJUM, Yusuf Hōs Xōjib: Qutadγu Bilig (Saodatga yúllōvči bilim). Transkripcija va χozirgi özbek tilinga tavsif. Tōškent 1971
KÁROLY SÁNDOR, A szótövek: MMNyR. I, 313–31
Kir. – Kirakos mongol (-török)-örmény szójegyzéke. Vö. L. LIGETI, Le lexique mongol de Kirakos de Gandzak: AOH XVIII, 1965, 141–97
K. KATONA LAJOS, Süllő: MNy. XXIII, 1927, 190–3
KHALIKOV, A. H.–MUHAMETSHIN, J. G., Unpublished Volga Bulgarian Inscriptions: AOH XXXI, 1977, 107–25
KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a Konstantin-legendában: MNy. LXX, 1974, 1–11, 157–73
KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. MNyTK. 141. Bp. 1974
KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában: MNy. LXXII, 1976, 136–48, 257–68, 408–22
KIRÁLY PÉTER, Az óbolgár krónikák *ϱgre* népneve: MNy. LXXIII, 1977, 31–49
KIRÁLY PÉTER, Levedia–Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében: MNy. LXXX, 1984, 731–9
kirg. KRS 1940 – JUDACHIN, K. K., Kirgizsko–russkij slovarj. Moskva 1940 (Latin ábécével)
kirg. KRS – JUDACHIN, K. K., Kirgizsko–russkij slovarj. Moskva 1965
kirg. RKS – Russko–kirgizskij slovarj. Red.: K. K. JUDACHIN. Moskva 1957
Sz. KISPÁL MAGDA, Ugor–török érintkezések: NyK. LIII, 1951, 19–64
KISS JENŐ, Az igésítő képzők kérdéséhez: MNy. LXIV, 1968, 445–9
KISS JENŐ, A jövevényigék meghonosodása a finnugor nyelvekben. Észrevételek a finnugor nyelvek szófajjelölésének kérdéséhez: NyK. LXXIV, 1971, 299–334
KISS LAJOS, Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei: NyK. LXX, 1968, 397–408
KISS LAJOS, FöldrNEtSz. – Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978
KIYOSE, GISABURO, N., A Study of the Juchen Language and Script: Reconstruction and Decipherment. Kyoto 1977
KIYOSE, G. N., The significance of the New Kitau and Jurchen Materials: Papers in East Asian Languages, Vol. 2, Honolulu 1984, 75–87
KJUNER, N. V., Kitajskie izvestija o narodach Južnoj Sibiri, Centraljnoj Azii i Daljnego Vostoka. Moskva 1961
kkalp. RKkS – Russko–karakalpakskij slovarj. Red.: N. A. BASKAKOV. Moskva 1967
KLAPROTH, H. J., Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Fr. Petrarca: Mémoires relatifs à l'Asie III, Paris, 1828, 113–256
KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondattan. Bp. 1928–1942
KLJAŠTORNYJ, S. G. Kangjujskaja êtno-toponimika v orchonskich tekstach: Sov. Êtn. 1951, 3: 54–63

KLJAŠTORNYJ, S. G., Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki. Moskva 1964
KLJAŠTORNYJ, S. G., Terchinskaja nadpisj. Predvariteljnaja publikacija: Sov. Tjurk. 1980, 3: – The Terkhin Inscription: AOH XXXVI, 1982, 335–66
KLJAŠTORNYJ, S. G., Têsinskaja stela (predvariteljnaja publikacija): Sov. Tjurk. 1983, 6: 76–90. – The Tes Inscription: AOH XXXIX, 1985, 137–56
KLJAŠTORNYJ, S. G.–LIVŠIC, V. A., Une inscription inédite turque et sogdienne: la stèle de Sevres (Gobi Méridional): Journ. As. 1971, 11–20
KLJAŠTORNYJ, S. G.–VÁSÁRY, I., A Runic Inscription on a Bull-Skull from the Volga Region: Between the Danube and the Caucasus. Bp. 1986
kmk. NÉMETH–NÉMETH GYULA, Kunük és balkár szójegyzék: KSz. XII, 1911–1912, 91–153
kmk. RKS – BAMMATOV, Z. Z., Russko–kumykskij slovarj. Moskva 1960
KNIEZSA ISTVÁN, Csősz: MNy. XXX, 1934, 104–6
KNIEZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatásig: NyTan. II. Bp. 1952
KNIEZSA ISTVÁN, SzlJsz. – A magyar nyelv szláv jövevényszavai I: 1, 2. Bp. 1955
KOKOVCEV, P., K., Evrejsko–chazarskaja perepiska v X veke. Leningrad 1932
KONONOV, A. N., Rodoslovija turkmen. Moskva–Leningrad 1958
KONOW, STEN, KhsG – Khotansakische Grammatik mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis. Leipzig 1941
KORENCHY, ÉVA, Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Bp. 1972
KOROMPAI BERTALAN, Hol, mikor, kitől tanult a magyar ember kaszálni?: MNy. LXX, 1974, 200–3
KOTWICZ, W., Contributions aux études altaïques I–III: RO VII, 1930, 130–234 és XVI, 1953, 327–68
KOTWICZ, W., Studia nad językami altajskimi, Kraków 1950 – Issledovanie po altajskim jazykam. Moskva 1962
KOVALEVSKIJ, A. P., Kniga Achmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvenii na Volgu v 921–922 g. Charjkov 1956
KOW.–KOWALEWSKI, J. E., Dictionnaire mongol–russe–français I–III. Kazan 1844–1849
KOWALSKI, TADEUSZ, kar. T – Karaimische Texte im Dialekt von Troki. Kraków 1929
KOWALSKI, T., Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Äinallu-Dialekt aus Südpersien. Kraków 1937
KOZIN, S. A., Sokrovennoe skazanie. Mongoljskaja chronika 1240 g., pod nazvanii Mongγol-un niγuča tobčiyan, Yuanj čao bi ši I. Moskva–Leningrad 1941
U. KŐHALMI KATALIN, Der Pfeil bei den innerasiatischen Reiternomaden und ihren Nachbarn: AOH VI, 1956, 109–61
U. KŐHALMI KATALIN, A steppék nomádja lóháton, fegyverben. KCsKk. 12. Bp. 1972
KönEng. – Köncsög kún kapitány engedélylevele 1347-ből, az ÓmOlv. szerint
KőnSzj. – MELICH JÁNOS, A Königsbergi Szójegyzék: MNy. XII, 1916, 147–9, 263–5
A. KÖVESI MAGDA, A magyar birtokos személyragozási rendszer kialakulásának kronológiájához: MNy. LXVII, 1971, 35–46
A. KÖVESI MAGDA, A finnugor nomenverbumok kérdéséhez: MNy. LXXIII, 1977, 188–94
krcs.-blk. RKBS – Russko–karačaev-balkarskij slovarj. Red.: CH. I. SUJUNČEV–I. CH. URUSBIEV. Moskva 1950
KRISTÓ GYULA, Törzsek és törzsnévi helynevek: MŐstTan. 211–23
KRISTÓ GYULA, Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány: Ethn. 1970, 113–6
KRISTÓ GYULA, Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről: Száz. 1975, 953–67
KRISTÓ GYULA, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához: AHist. 27, Szeged 1976, 1–104

KRISTÓ GYULA, A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979
KRISTÓ GYULA, Magyarországi írott források és a magyar őstörténet: MTud. 1980, 362–7
KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980
KRISTÓ, GY., Ajtony and Vidin: Studia Turco-Hungarica V, 1981, 129–35
KRISTÓ GYULA, Koppány felnégyelése: Száz. 1982, 959–68
KRISTÓ GYULA, Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás" elméleti alapjaihoz: Szegedi Bölcsészműhely '82, 177–90
KRISTÓ GYULA, A tatárjárás: MgTört. I, 1417–40 és 1713–4
KRUEGER, JOHN R., Cheremis–Chuvash Lexical Relationships. An Index to Räsänen's Chuvash Loanwords in Cheremis. UAS 94. Bloomington 1968
KT – Kőnigsbergi Töredék, az ÓmOlv. szerint
KTSz. – A Kőnigsbergi Töredék Szalagjai, az ÓmOlv. (184–6) szerint
KUNOS, IGNAZ, Šejχ Sulejman Efendi's Čagataj–osmanisches Wörterbuch. Bp. 1902
KURDOEV, K. K., Kurdsko–russkij slovarj. Moskva 1960
KURYŠŽANOV, A. K., Issledovanie po leksike starokypčakskogo pamjatnika XIII v. – „Tjurksko–arabskogo slovarja". Alma-Ata 1970
KUUN GÉZA, A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről. ÉrtNySzk. XII, 11. Bp. 1885
KUUN GÉZA, Codex Cumanicus. Bp. 1880. Új lenyomata: Budapest Oriental Reprints, Series B: 1. Bp. 1981
KUZEEV, R. G., Proischoždenie baškirskogo naroda. Êtničeskij sostav, istorija rasselenija. Moskva 1974
kzk. KRS – MACHMUDOV, CH.–MUSABAEV, G. G., Kazachsko-russzkij slovarj. Alma-Ata 1954
kzk. RKS – Russko-kazachskij slovarj. Red.: N. T. SAURANBAEV. Moskva 1954
LAKÓ GYÖRGY, A permi nyelvek szóvégi magánhangzói: NyK. XLVIII, 1934, 435–66; XLIX, 1935, 141–7
LAKÓ GYÖRGY, Finnugor végmagánhangzó-kérdések: NyK. LI, 1941, 26–53
LAKÓ GYÖRGY, Fúl, fojt: MNy. XXXVIII, 1942, 27–9
LAKÓ GYÖRGY, Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok?: NyK. LXIV, 1963, 56–70
LAKÓ, GY., Proto Finno Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock: UAS LXXX. Bp. 1968
LÁSZLÓ GYULA, A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944
LÁSZLÓ GYULA, A „kettős honfoglalás"-ról: Arch.Ért. 97, 1970, 161–90
LÁSZLÓ G., Awaren: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 1, Heft 1, 527–34
LÁSZLÓ GYULA, A honfoglalásról. Történelemtudomány–történelemtanítás, 5. Bp. 1973 Tankönyvkiadó
LÁSZLÓ GYULA–RÁCZ ISTVÁN, A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1977
LATZKOVITS LÁSZLÓ, Alberik világkrónikájának magyar adatai. Szeged 1934
LAUDE-CIRTAUTAS, ILSE, Der Gebrauch der Farbenbezeichnungen in den Türkdialekten UAB X. Wiesbaden 1961
LAUFER, BERTHOLD, Sino-Iranica. Chicago 1919
LAUFER, B., Jurči and Mongol Numerals: KCsA. I, 1921, 112–5
LAUFER, B., Felt: how it was made and used in ancient times and a brief description of modern methods of manufacture and uses. Chicago 1927
LAZARD, GILBERT, La langue des plus anciens monuments de la prose persane. Paris 1963
LAZICZIUS GYULA, A finnugor szókezdő *k* magyar fejleményei mélyhangú szavakban: MNy. XXXIV, 1938, 26–32

LAZICZIUS GYULA, Egy nagy pör felújítása: NyK. 1943, 241–79
LEBEDEV, K. A.–JACEVIČ, L. S.–KALININA, Z. M., Russko–afganskij (paštu) slovarj. Moskva 1973
LE COQ, A. VON, Chuastuanift, die Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Berlin 1911
LE COQ, A. VON, Man. – Türkische Manichaica aus Chotscho I – III. Berlin 1911–1922
LESS. – LESSING, FERDINAND D., Mongolian–English Dictionary, compiled by MATTAI HALTOD–JOHN GOMBOJAB HANGIN–SERGE KASSATKIN–FERDINAND D. LESSING. Berkely–Los Angeles 1960
LEWICKAJA, L. S., Istoričeskaja morfologija čuvašskogo jazyka. Moskva 1976
LEWICKI, MARIAN, La langue mongole des transcriptions chinoises du XIVe siècle. Le *Houa-yi yi-yu* de 1389. Édition critique précédée des observations philologiques et accompagnée de la reproduction phototypique du texte. Wroclaw 1948. – II. Vocabulaire–Index. Wroclaw 1959
LIGETI LAJOS, A kazár írás és a magyar rovásírás: MNy. XXIII, 1927, 473–6
LIGETI, L., Les voyelles longues en turc: Journ. As. 1938, 177–204
LIGETI LAJOS, Egy XII. századi mandzsu-tungúz írás. A 'kis' dzsürcsi írás értelmezése. ÉrtNySzk. XXVI, 9. Bp. 1948
LIGETI, L., Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise: AOH I, 1950, 141–85
LIGETI, L., Note préliminaire sur le déchiffrement des „petits caractères" joutchen: AOH III, 1952, 211–28
LIGETI LAJOS, Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdése: I. OK. IV, 1953, 339–64. N. SEBESTYÉN IRÉN, KÁLMÁN BÉLA és U. KŐHALMI KATALIN hozzászólásai: 356–76
LIGETI, L., Le lexique moghol de R. Leech: AOH IV, 1953, 119–58
LIGETI, L., Un vocabulaire sino-ouigour des Ming, le *Kao-tch'ang-kouan yi-chou* du Bureau des Traducteurs: AOH XIX, 1966, 117–99 és 257–316. Documents ouigours du Bureau des Traducteurs: AOH XX, 1967, 253–306, és XXI, 1968, 45–108. Glossaire supplémentaire du Vocabulaire sino-ouigour du Bureau des Traducteurs: AOH XXII, 1969, 1–49, 191–243
LIGETI, L., A propos du „Manuscrit de Zirni": Asiatic Studies in Honour of DR. JITSUZO TAMURA on the Occasion of his Sixty-Fourth Birthday. Tokyo 1968, 17–44
LIGETI LAJOS, MNyTK – A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van I–II. Budapest Oriental Reprints, Series A: 1–2. Bp. 1977, 1979
LIGETI, L., A propos du rhotacisme et du lambdacisme: CAJ XXIV, 1980, 222–50
LIGETI, L., Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi: Mongolian Studies (BOH XIV, 1970), 265–308
LIGETI LAJOS, Joannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás: I. OK XXXIII, 1981, 117–37
LIGETI, L., Prolegomena to the Codex Cumanicus: AOH XXXV, 1981, 1–54
LIGETI LAJOS, Egy kievi kazár levél és rovásírásos hitelesítése: MNy. LXXX, 1984, 10–7. The Khazarian Letter from Kiev and his Attestation in Runiform Script: ALingu. XXXI, 1981, 5–18
LIGETI LAJOS, Levédia és Etelköz: MNy. LXXXI, 1985, 1–19
LIGETI LAJOS, A pannoniai avarok etnikuma és nyelve: MNy. LXXXII, 1986, 129–51
LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken (T'u-küe) I–II. Gottinger Asiatische Forschungen X. Wiesbaden 1958
LN – A Leideni Névtelen arab–mongol és perzsa–mongol szójegyzéke. A szerző kéziratos feldolgozása szerint. Vö. N. POPPE, Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift: Izv. Ak. Nauk SSSR 1927, 1009–40, 1251–74; 1928: 55–80

LOSONCZI ZOLTÁN, A magyar tővéghangzók: NyK. XLVI, 1926, 242–86; 1927, 402–58
LOTZ JÁNOS, A *magyar* szó etimológiájának kérdéséhez: NyK. LXV, 1963, 385–9
B. LŐRINCZY ÉVA, A königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék: NyTan. III. Bp. 1953
LUVSANDENDEV, Mongoljsko–russkij slovarj. Moskva 1957
MA – Muqaddimat al-Adab mongol szójegyzéke; vö. N. N. POPPE, Mongoljskij slovarj Mukaddimat al-adab I–II–III. Moskva–Leningrad 1938, 1939
MACKENZIE, D. N., The 'Sūtra of the Causes and Effects of Actions' in Sogdian. London Oriental Series 22. Oxford 1970
MACKENZIE, D. N., CPD – A Concise Pahlavi Dictionary. London 1971
MACKERRAS, COLIN, The Uighur Empire, According to the T'ang Dynastic Histories. A Study in Sino-Uighur Relations. Camberra 1972, 744–840
MAENCHEN-HELFEN, O. J., Akatir: CAJ XI, 1966, 275–86
MAKKAI LÁSZLÓ, A milkói (kún) püspökség és népei. Debrecen 1936
MALJAVKIN, A. G., Materialy po istorii ujgurov v IX–XII vv. Novosibirsk 1974
MALOV, S. E., Pamj. – Pamjatniki drevnetjurkskoj pisjmennosti. Teksty i issledovanija. Moskva–Leningrad 1951
MALOV, S. E., Enisejskaja pisjmennostj tjurkov. Teksty i perevody. Moskva–Leningrad 1952
MALOV, S. E., Ujgurskij jazyk. Chamijskoe narečie. Teksty, perevody i slovarj. Moskva–Leningrad 1954
MALOV, S. E., Lobnorskij jazyk. Teksty i perevody, poêzija, slovarj. Frunze 1956
MALOV, S. E., Jazyk želtych ujgurov. Slovarj i grammatika. Alma-Ata 1957
MALOV, S. E. Pamjatniki drevnetjurkskoj pisjmennosti Mongolii i Kirgizii. Moskva–Leningrad 1959
MALOV, S. E., Ujgurskie narečija Sinczjana. Teksty, perevody, slovarj. Moskva 1961
MANANDJAN, JA. A., O torgovle v gorodach Armenii v svjazi s mirovoj torgovlej drevnich vremen. Erevan 1954. (V v do n. êry – XV v. n. êry)
MÁNDOKY E., Étymologie de deux mots hongrois provenant de l'ancien turc: BOH XXV, 1972, 391–403
MÁNDOKY ISTVÁN, Néhány kún eredetű nagykunsági tájszó: NyK. LXXIII, 1971, 365–85
MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, Cötkény: MNy. LXIX, 1973, 457–65
MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, A kún nyelv magyarországi emlékei: Keletkutatás 1975, 143–52
MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, Mónárköd: NyK. LXXXV, 1983, 291–3
MANNERHEIM, C. G. E., A Visit to the Sarö and Shera Yögurs: JSFOu. XXVII: 2, 1911, 1–70
MARDKOWICZ, ALEXANDER, Karaimisches Wörterbuch. Luck 1955
MÁRK TAMÁS, Über die türkischen Lehnwörter im Sölkupischen: Néprajz és Nyelvtudomány 19–20 (Szeged 1975–1976), 243–52
MARQUART, J., Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig 1898
MARQUART, J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903. Reprint: Hildesheim 1961
MARQUART, J., Über das Volkstum der Komanen: W. BANG–J. MARQUART, Osttürkische Dialektstudien.: Abh. d. kgl. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen, Phil.-hit. Klasse, N. F. XIII. Göttingen 1914
MARKWART, J., Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten: UJb. IX, 1929, 68–103
MATVEJEV, A. K., Az ugor népek ősi betelepülési helyei (nyelvi adatok alapján): NyK. LXIV, 1962, 287–97

MAYRHOFER, MANFRED, KEWA – Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen I–III. Heidelberg 1956–1974
MAYRHOFER, M.–BRANDENSTEIN, W., Handbuch des Altpersischen. Wiesbaden 1964
MÄNNCHEN-HELFEN, OTTO J., ΘΕΓΡΙ and Tengri: American Journal of Philology LXXXVII, 1966, 80–3
MELICH JÁNOS, SzlJsz. – Szláv jövevényszavaink I–II 1, 2. Bp. 1903, 1905
MELICH JÁNOS, Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról: MNy. III, 1907, 165–76
MELICH JÁNOS, Nándorfehérvár: MNy. V, 1909, 165–7
MELICH JÁNOS, Néhány magyar népnévről: MNy. V, 1909, 292–303, 337–44, 385–93, 433–40
MELICH JÁNOS, Ómagyar nyelvjárások: MNy. XXI, 1925, 52–3
MELICH JÁNOS, Etël: MNy. XXII, 1926, 346–8
MELICH JÁNOS, Ó-magyar szóvégi -ɣ' tót helynevekben: MNy. XXIV, 1928, 239–46
MELICH JÁNOS, HonfM. – A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1929
MELICH JÁNOS–MORAVCSIK GYULA, A Konstantinos Porphyrogennetos-féle γυλᾶς olvasatáról: MNy. XXX, 1934, 267–71
MELICH JÁNOS–NÉMETH GYULA, Duba–Duna?: MNy. XXIV, 1928, 84–6
MELICH-Emlék. – Emlékkönyv MELICH JÁNOS hetvenedik születése napjára. Bp. 1942
MELIORANSKIJ, P. M., Arab filolog o tureckom jazyke. St. Pbg. 1900
MELIORANSKIJ, P. M. Arab filolog a mongoljskom jazyke: Zap. Vost. Otd. Russk. Arch. Obšč. XV, 1904, 75–171
MENGES, KARL HEINRICH, Volkskundliche Texte aus Ost-Turkistan. Aus dem Nachlass von N. TH. KATANOV (= Glossar I): SPAW XXXII, 1933, Berlin
MENGES, KARL H., Die Wörter für „Kamel" und einige seiner Kreuzungsformen im Türkischen: UJb. XV, 1935, 517–28
MENGES, K. H., Etymological Notes on Some Päčänäg Names: Byzantion XVII, 1945, 256–80
MENGES, K. H., Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions: Byzantion XXX, 1951, 85–118
MENGES, K. H., Glossar II – Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Turkistan II: AAW Wien, Jahrg. 1954, 14. Wiesbaden 1955
MENGES, K. H., Morphologische Probleme. UAB IX. Wiesbaden 1960
MENGES, K. H., The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies UAB XV. Wiesbaden 1968
MENGES, K. H., Etymologika (*täkä*, *arïq*): HENNING Memorial Volume, 307–25
MÉSZÁROS GYULA, Csuvas népköltési gyűjtemény I. A csuvas ősvallás emlékei. Bp. 1909. II. Közmondások, találós-mondások, dalok, mesék. Bp. 1912
MÉSZÁROS GYULA, Magna Ungaria (A baskir–magyar kérdés). Bp. 1910. Franklin Társulat
MÉSZÖLY GEDEON, A *köpü* szó eredete: MNy. XI, 1915, 20
MÉSZÖLY GEDEON, Mióta lovasnép a magyar? NNy. I, 1930, 7–8, 19–20, 205–14 és kny.
MÉSZÖLY GEDEON, Az ugorkori sámánosság magyar szókincsbeli emlékei: MNy. XLVIII, 1952, 46–61
MgTört. – Magyarország története tíz kötetben. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. A szerk. bizottság vezetője: PACH ZSIGMOND PÁL. Bp.
MHK – PAULER GYULA–SZILÁGYI SÁNDOR, A magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900
MICHAJLOV, A. I. (red), Predvariteljnyj soobščenie o dešifrovke kidanjskogo pisjma. Moskva 1964

Mikkola, J. J., Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren: JSFOu. XXX, 31: 1–25 és 4 fakszimile lap

Mikkola, J. J., Avarica: Archiv für Slavische Philologie XLI, 1927, 158–60

Mikuschev, A. K., Historische Kontakte der permischen Völker nach dem Zeugnis der Folklore: JSFOu. LXXV, 1972, 55–109

Miller, Roy Andrew, Japanese and the Other Altaic Languages. Chicago – London 1971

Minns, E. H., Scythians and Greeks. Cambridge 1918

Minorsky, V., The Khazars and the Turks in the Ākām al-Marjāni: BSOAS IX, 1937–1939, 141–50

Minorsky, V., Ḥudūd al ʿĀlam: Gibb Memorial Series, NS XI. London 1937. Reprint, Addenda-val London 1970

Minorsky, V., Sharāf al-Zamān Ṭāhir Marwazī on China, the Turks and India. Arabic Text (circa A. D. 1120) with an English Translation and Commentary by –. James G. Forlong Fund, Vol. XXII. London 1942

Minorsky, V., Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs: BSOAS XII, 1948, 275–305

Minorsky, V., Addenda to the Ḥudūd al-ʿĀlam: BSOAS XVII, 1965, 250–70

Miržanova, S. F., Finno-ugorskie êlementy v govorach baškirskogo jazyka: Antropologija i êtnografija Baškirii IV, Ufa 1971, 282–6

MMNyR. – A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I. Bevezetés. Hangtan. Szótan. II. Mondattan. Bp. 1961, 1962

MNéprL. – Magyar Néprajzi Lexikon I–V. Főszerk.: Ortutay Gyula. Bp. 1977–1982

MNyT. – Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, A magyar nyelv története[2]. Szerk.: Benkő Loránd. Bp. 1978

MNyTK. – A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Bp. 1905

mog. Mr, M – afganisztáni mogol nyelv marda és mangut nyelvjárása; a szerző afganisztáni gyűjtéséből

Molnár Erik, A magyar nép őstörténete. Második átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1954

A. Molnár Ferenc, A magyar szóvégi rövid magánhangzók történetéhez: MNy. LXXIX, 1983, 47–59

Monche-zade, Davoud, Das Persische im Codex Cumanicus. Uppsala 1960

mong.Ford.Ir. – Ming-kori Fordító Iroda mongol szójegyzéke, utólag a kínai átíráshoz fűzött ujgúr betűs átírással is. A szerző kéziratos feldolgozása szerint. Vö. E. Haenisch, Sinomongolische Glossare I

mong.Tolm.Ir. – a Ming-kori Tolmács Iroda mongol szójegyzéke, a *Ta-tan-kuan yi-yü*. Kiadatlan. A szerző feldolgozása szerint

Monumenta – Monumenta Linguae Mongolicae Collecta, éd. par L. Ligeti, I–VI, Bp. 1971–1974

Moór Elemér, A magyar nyelv régi török és mongol jövevényszavai nyelvtörténeti és őstörténeti szempontból: MNy. XI, 1939, 1–63

Moór Elemér, A magyar őstörténet főproblémái. Szeged, 1943

Moór Elemér, A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged 1944

Moór Elemér, Küküllő: MNy. XLIII, 1947, 127–32

Moór Elemér, Teve és tenger, homok és hajó: MNy. LVIII, 1962, 36–43

Moór Elemér, Bor és szőlő (A szőlőtermelés kialakulása népünknél az idetartozó szókészlet tükrében): NyK. LXV, 1963, 413–23

Moór Elemér, A *betű*-től a *könyv*-ig: NNy. LXVIII, 1972, 150–60, 275–85

Moravcsik Gyula, A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál, kny. az EPhK. XXXVIII. évfolyamából. Bp. 1914

Moravcsik Gyula, Az onogurok történetéhez: MNy. XXVI, 1930, 4–18, 89–109, 336. MNyTK. 27, 1930. Zur Geschichte der Onoguren: UJb. X, 1930, 53–90

Moravcsik Gyula, Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította –. Bp. 1950

Moravcsik Gyula, Byzantinoturcica.[2] I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin 1958

Moravcsik Gy.–Jenkins, R. J. H., Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Greek text ed. by. Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins. Bp. 1949

Morgenstierne, Georg, EVP – An Etymological Vocabulary of Pashto. Oslo 1927

Morgenstierne, Georg, Indoiranian Frontier Languages I–III. Oslo 1922–1956

Moriyasu, I., La nouvelle interprétation des mots *Hor* et *Ho-yo-hor* dans le manuscrit Pelliot Tibétain 1283: AOH XXXIV, 1980, 171–80

Mostaert, Antoine, Dictionnaire ordos. Seconde édition A–Z. Tables alphabétiques. New York–London 1968

Mostaert, A., Le matériel mongol du *Houa i i iu* de *Houng-ou* (1389). Éd. par Igor de Rachewiltz, avec l'assistance de Antony Schönbaum. Bruxelles 1977

MöstTan. – Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Bp. 1977

Msgöst. – A magyarság őstörténete. Szerk.: Ligeti Lajos. Bp. 1943

MSzFgrE. – A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Főszerk.: Lakó György, szerk.: Rédei Károly és (III. k.) K. Sal Éva. Munkatársak: Erdélyi István–Gulya János–Fabricius Kovács Ferenc (III)–K. Sal Éva–Vértes Edit. Bp. 1967–1978. Szómutató. Összeállította: A. Jász Anna, szerk. K. Sal Éva. Bp. 1981

MTSz. Szinnyei József, Magyar Tájszótár I–II. Bp. 1893–1901

MTT – A mongolok titkos története; mongol szövege a szerző szerint: Monumenta I; Histoire secrète des Mongols. Bp. 1971. Egyéb szövegkiadások: P. Pelliot, Histoire secrète des Mongols. Paris 1949; E. Haenisch, Manghol un niuca tobca'an. Leipzig 1937; Shiratori, K. A Romanised Representation of the Yüan-ch'ao-pi-shi. Tokyo 1942; B. I. Pankratov, Juanj-čao bi-ši. Moskva 1962; Igor de Rachewiltz, Index to the Secret History of the Mongols: UAS, Vol. 121, Bloomington 1972. Magyar fordítása: Ligeti Lajos, A mongolok titkos története. Gondolat, Bp. 1962

Muh. – Ibn Muhannā mongol szójegyzéke. Vö. P. Melioranskij és Kilisli Rifat (Istanbul 1338–1340) kiadását. A szerző kéziratos feldolgozása szerint

Muh. (tör.) – Ibn Muhannā oguz típusú török nyelvének szójegyzéke. Vö. Melioranskij és Kilisli Rifat kiadását. A szerző kéziratos feldolgozása szerint (az istambuli kézirat adatai a fénykép alapján)

Muhammedova, Z. B., Issledovanija po istorii turkmenskogo jazyka XI–XIV vv. Ašchabad 1973

Munkácsi Bernát, Votják nyelvtanulmányok: Ugor Füzetek V, 1884, 1–197 (kny. a NyK. XVII. és XVIII. kötetéből). Idegen elemek a votják nyelvben. Török eredetű szók és nyelvtani elemek 77–177

Munkácsi Bernát, Csuvas és kazáni-tatár nyelvmutatvány: NyK. XVI, 1881, 313–20

Munkácsi Bernát, Csuvas nyelvészeti jegyzetek: NyK. XXI, 1887–90, 1–44

Munkácsi Bernát, ÁKE – Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben I. Bp. 1901

Munkácsi Bernát, A volgai bolgárokról: Ethn. XIV, 1903, 66–76, 147–52, 261–5

Munkácsi Bernát, A magyar lovasélet ősisége: Ethn. XVI, 1905, 65–87

MUNKÁCSI BERNÁT, Foglalkozott-e a szőlőműveléssel a keleti magyarság?: KCsA. I, 1922, 231–4
Murm. — Murmelius latin–magyar szójegyzéke SZAMOTA ISTVÁN kiadása szerint (1896)
MÜLLER, F. W. K., Uig. — Uigurica I–IV (IV hgb. von A. VON GABAIN). Berlin 1908–1931
MÜLLER, F. W. K., Ein iranisches Sprachdenkmal aus den nördlichen Mongolei: SPAW. Berlin 1909
MÜLLER, F. W. K., Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (*Mahrnāmag*): APAW 1912. Berlin 1913
MÜLLER, F. W. K., Pfahl. — Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden, Berlin 1915
MünchK. — Müncheni kódex, a NySz. szerint
NADELJAEV, V. M., Drevnetjurkskie nadpisi Gornogo Altaja: Izv. Sib. Otdel. AN SSSR, vyp. 3., 1981, 65–81
NagyszK. — Nagyszombati kódex, a NySz. szerint
NASYROV, D. S., O karakalpaksko–baškirskich jazykovych otnošenjach: Archeologija i êtnografija Baškirii IV, Ufa 1971, 273 köv.
NEMET, J., Spisok slov na jazyke jasov, vengerskich alanov. Perevod s nemeckogo i primečanija: V. I. ABAEV. Ordzonikidze 1860
NÉMETH GYULA, A *tőr* magánhangzójához: MNy. XI, 1915, 176
NÉMETH GYULA, Régi török jövevényszavaink és a turfáni emlékek: KCsA. I, 1921, 71–6
NÉMETH GYULA, Török jövevényszavaink középső rétege: MNy. XVII, 1921, 22–6
NÉMETH GYULA, On ogur, hét ogur és Dentümogyer: MNy. XVII, 1921, 205–7
NÉMETH GYULA, A besenyők ismeretéhez: MNy. XVIII, 1922 2–7. Zur Kenntnis der Petschenegen: KCsA. I, 1922, 219–25
NÉMETH, J., Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan: KCsA. II, 1926, 134–40
NÉMETH GYULA, A *türk* népnév: MNy. XXIII, 1927, 271–4. Der Volksname *türk*: KCsA. II, 1927, 275–81
NÉMETH GYULA, Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata: NyK. XVII, 1928, 62–84. Probleme der türkischen Urzeit: BOH V, 1942–1947, 63–83
NÉMETH GYULA, HonfKial. — A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930
NÉMETH, J., Die petschenegischen Stammesnamen: UJb. X, 1930, 27–34
NÉMETH J., Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós: BOH II, Bp. 1932
NÉMETH GYULA, Csepel: MNy. XXIX, 1933, 11–2
NÉMETH GYULA, A magyar rovásírás: MNytudKk,. II, 2. Bp. 1934
NÉMETH GYULA, *Tok* halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ősfoglalkozásairól: MNy. XXXIII, 1937, 135–40
NÉMETH GYULA, A magyar kereszténység kezdete: BSz. CCLVI, 1940, 14–30
NÉMETH GYULA, szerk., Attila és hunjai. Bp. 1940
NÉMETH GYULA, Sólyom, karvaly: MNy. XXXIX, 1943, 99–104
NÉMETH GYULA, Kun László nyőgérei: MNy. XLIX, 1953, 304–18. Wanderungen des mongolischen Wortes *nökür* 'Genosse': AOH III, 1953, 1–23
NÉMETH GYULA, Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban: I. OK. XII, 1957, 233–59. I–II. mell.
NÉMETH GYULA, A *tolmács* szó történetéhez: NyK. LX, 1958, 127–32. Zur Geschichte des Wortes *tolmács* 'Dolmetscher': AOH VIII, 1958, 1–8
NÉMETH, J., Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen: ADAW, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst IV. Berlin 1958

NÉMETH, J., Zu den E-Laute im Türkischen: Studia Orientalia XXVIII, 14. Helsinki 1964
NÉMETH, J., Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: ALingu. XVI, 1966, 1–21. Magyar törzsnevek a baskiroknál: NyK. LXVIII, 1966, 35–50
NÉMETH, J., The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe: ALingu. XXI, 1971, 1–52
NÉMETH, J., Magyar und Mišer: AOH XXV, 1972, 293–9
NÉMETH, J. Türkische und ungarische Ethnonyme: UAJb. XLVII, 1975, 154–60
nog. NRS — Nogajsko–russkij slovarj. Red.: N. A. BASKAKOV. Moskva 1963
nog. RNS — Russko–nogajskij slovarj. Red.: N. A. BASKAKOV. Moskva 1956
NyAtl. — A magyar nyelvjárások atlasza I–IV. A magyar nyelvatlasz munkaközösségével szerk.: DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU Bp. 1970–1974
NYÍRI ANTAL, A magyar *nyár* 'aetas' eredetéről: MNy. LX, 1964, 414–23
NYÍRI ANTAL, A *hosszú* és az *aszó, asszú* történeti tanulságai: NytudÉrt. 104, 1980, 607–17
NySz. — SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III. Bp. 1890–1893
NytudÉrt. — Nyelvtudományi Értekezések 1. Bp. 1953
OklSz. — SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, Magyar Oklevélszótár. Bp. 1902–1906
OLAJOS TERÉZ, Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez: AT XVI, 1969, 87–90
ÓmOlv. — Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs 1929
ÓMS — Ómagyar Mária Siralom, az ÓmOlv. szerint
ORANSKIJ, I. M., Vvedenie v iranskuju filologiju. Moskva 1960
ORKUN, HÜSEIN NAMIK, Eski Türk Yazıtları I–IV. Istanbul 1939–1941
OrvK. — Orvosi könyv. VARJAS BÉLA, XV. századi magyar orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közzéteszi —. Kolozsvár 1943
osz. ROS — Russko–osetinskij slovarj. Red.: V. I. ABAEV. Moskva 1960; ROS.² Red.: M. I. ISAEV. Moskva 1970
oszm. BdM. — BARBIER DE MEYNARD, A. B., Dictionnaire turc–français I–II. Paris 1881–1886
oszm. TS — Türkçe Sözlük⁷ I–II. Ankara 1983
özb. Q, Qt., L, D — özbeg: kongrát, katagán, lakaj és dorman nyelvjárás, a szerző afganisztáni gyűjtéséből
özb. RUS — Russko–uzbekskij slovarj. Red.: R. ABDURRACHMANOV. S primečaniem i grammatičeskich tablic russkogo jazyka. Moskva 1954
özb. URS — Uzbeksko–russkij slovarj. Red.: S. F. AKABIROV–Z. M. MAGRUFOV, A. T. CHODŽACHANOV, glavnij red. L. K. BOROVKOV. Moskva 1959
PAASONEN, HENRIK, Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen: JSFOu. XV, 1897, 1–64
PAASONEN, H., TLO — Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen: FUF II, 1902, 81–137
PAASONEN, H., Votják–török szóegyeztetések: NyK. XXXII, 1902, 257–270
PAASONEN H., Vocabularium Linguae Čuvašicae. Csuvas szójegyzék. Bp. 1908
PAASONEN H., A magyar nyelv régi török jövevényszavai: NyK. XLII, 1913, 36–68
PAINTER, GEORGE D., The Tartar Relation: SKELTON, R. A.–MARSTON. TH. E.–PAINTER, G. D., The Vinland Map and the Tartar Relation. New Haven–London 1965, 19–106, 241–62
PAIS DEZSŐ, Kék-kend: KCsA. I, 1924, 270–6

PAIS DEZSŐ, Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1926. A Napkelet Könyvtára 14
PAIS DEZSŐ, A karcha bíró: KCsA. II, 1930, 357–65
PAIS DEZSŐ, A *gyula* és *kündüh*: MNy. XXVII, 1931, 170–6
PAIS DEZSŐ, A Veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék: MNyTK. 50. Bp. 1939
PAIS DEZSŐ, Bulcsú: MNy. LI, 1955, 433–46; LII, 1956, 139–44
PAIS DEZSŐ, Régi személyneveink jelentéstana:² MNyTK. 115. Bp. 1966
PAIS DEZSŐ, Ál, álnok, alak: MNy. LXX, 1974, 257–69
PAIS DEZSŐ, A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp. 1975
PAIS-Emlék. – Emlékkönyv PAIS DEZSŐ hetvenedik születésnapjára. Szerk. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Bp. 1956
K. PALLÓ M., Die sprachlichen Grundlagen der Entlehnung des ungarischen Wortes *sárkány* (Drache): AEthn. VI, 1958, 436–40
K. PALLÓ M., Hungaro–Tschuvaschica: UAJb. XXXI, 1959, 239–58
K. PALLÓ, M., Zur Frage der tschuwaschischen *e-* Prothese: AOH XII, 1960, 33–44
K. PALLÓ, M., Die Vertretung ung. *sz-* (*s-*) < türk. *ŝ-* in den alten türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache: UAJb. XXXIII, 1961, 128–35
K. PALLÓ, MARGIT, Gyarló, gyarlandó, gyarlik: MNy. LVIII, 1962, 487–90
K. PALLÓ, M., Ein alttürkischer Fachausdruck der Fischerei in den ungarischen Urkunden: UAJb. XXXV, 1963, 56–63
K. PALLÓ MARGIT, Az igésítő képzők kérdéséhez: MNy. LXVI, 1970, 75–8
K. PALLÓ MARGIT, A TESz. arat, ápol és borít igéjéhez: NyK. LXXII, 1970, 170–4
K. PALLÓ, M., Zur Etymologie des ungarischen Verbs *üdül-*: AOH XXV, 1972, 405–13
K. PALLÓ MARGIT, Régi török eredetű igéink. Studia Uralo-Altaica, Supplementum 1. Szeged 1982
PÁLÓCZI-HORVÁTH, A, Situation des recherches archéologiques sur les Comans de Hongrie: AOH XXVII, 1973, 201–9
PANKRATOV, B. I., Juanj-čao biši. Sekretnaja istorija mongolov. 15 czjuanej. Izdanie teksta i predislovie. Moskva 1962
PAPP ISTVÁN, Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep: MNy. LIX, 1963, 393–408
PAPP ISTVÁN, Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben?: NytudÉrt. 40: 288–95
PATKANOV, S., Über das Volk der Sabiren: KSz. I, 1900, 258–77
PAULER GYULA, A magyar nemzet története I–II. Bp. 1899
PAULER GYULA, A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900
PAULER GYULA, A baskir-magyar rokonságról: BSz. CIII, 337–56
PdC – PAVET DE COURTEILLE, Dictionnaire turk-oriental. Paris 1870
PeerK. – Peer-kódex, a NySz. szerint
PEKARSKIJ, Ê, K., Slovarj jakutskogo jazyka I–III. Petrograd 1917–1930
PELLIOT, PAUL, Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient: T'oung Pao XV, 1914, 623–44
PELLIOT, P., L'origine des T'ou-kiue, nom chinois des Turcs: T'oung Pao XVI, 1915, 687–9
PELLIOT, P., A propos des Comans: Journ. As 1920 I, 125–85
PELLIOT, P., Les mots à *h* initiale aujourd'hui amauïe, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles: Journ. As. 1925 I, 193–263
PELLIOT, P., Note sur la carte des pays du Nord-Ouest dans le *Kin che ta tien*: T'oung Pao XXV, 1927–1928, 98–100
PELLIOT, P., Le *k'ong-keou* et le *qobuz*: Mélanges sinologiques offerts au Professeur NAITŌ. Kyōto 1926, 207–10

PELLIOT, P., Le prétendu vocabulaire des Ḳaitaḳ de Daghestan: Journ. As. 1927 I, 279–94
PELLIOT, P., Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale: T'oung Pao XXVI, 1928–1929, 201–66
PELLIOT, P., Les artisans chinois à la capitable abbaside en 751–762: T'oung Pao XXVI, 1928–1929, 110–201
PELLIOT, P., Le nom turc des „Milles sources" chez Hiuan-tsang: T'oung Pao XXVII, 1930, 189–202
PELLIOT, P., Sur la légende d'Uγuz-khan en écriture ouigoure: T'oung Pao XXVII, 1930, 247–358
PELLIOT, P., Notes sur le „Turkestan" de M. W. Barthold: T'oung Pao XXVII, 1930, 12–56
PELLIOT, P., Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu-'l-ḳulūb: BSOS VI, 1931, 555–80
PELLIOT, P., Le nom du Khwārism dans les textes chinois: T'oung Pao XXXV, 12–58, 146–52
PELLIOT, P., Histoire secrète des Mongols. Restitution du texte mongol et la traduction française des chapitres I à VI. Oeuvres posthumes de PAUL PELLIOT. Paris 1949
PELLIOT, P., Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or. Paris 1949
PELLIOT, P., Le Ḫôja et le Sayyid Ḥusain de l'Histoire des Ming: T'oung Pao XXXVIII, 81–292
PELLIOT, P., Notes on Marco Polo I–III. Paris 1959, 1963, 1973
PELLIOT, P., Recherches sur les Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient I. En marge de Jean de Plan Carpin. II Guillaume de Rubruk. III. Màr Ya(h)b^hallàhâ, Rabban Sâumâ et les princes Öngüt chrétiens. Paris 1973
PELLIOT, P.–HAMBIS, L., Histoire des campagnes de Gengis Khan I. Leiden 1951
PERÉNYI JÓZSEF, A Magna Hungaria kérdéséhez: MNy. LV, 1959, 385–91, 488–99
PERÉNYI JÓZSEF, A Keleten maradt magyarok problémája: Száz. 1975, 33–62
PHILLOTT, D. C., Higher Persian Grammar, for the use of the Calcutta University, showing differences between Afghan and Modern Persian, with Notes on Rhetoric. Calcutta 1919
PIGULEVSKAJA, N. V., Vizantinskaja diplomatija i torgovlja šelkom v V–VII vv: Vizantijelij Vremennik XXVI, 1947, 184–214
PINKS, ELISABETH, Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960–1028). Asiatische Forschungen, Bd. 24. Wiesbaden 1968
PLETNEVA, S. A., Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskich stepjach: Trudy Volga-Donskoj archeologičeskoj ekspedicii I. Moskva–Leningrad 1958, 212–72
PLETNJOWA, SWETLANA ALEKSANDROVNA, Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig 1978
POKORNY, IULIUS, IEW – Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern 1949–1969
POKROVSKAJA, L. A., Terminy rodstva v tjurkskich jazykach: Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskich jazykov. Moskva, 1961, 11–81
POKROVSKAJA, L. A., Grammatika gagauzskogo jazyka. Fonetika i morfologija. Moskva 1964
POLIVANOV, E. D., K voprosu o dolgych glasnych v obščetureckom prajazyke: DAN 1927, 151–3
POLIVANOV, E. D., K voprosu o rodstvennych otnošenijach korejskogo i „altajskich" jazykov: Izv. Ak. Nauk 1927, 1193–204

Poppe, N., Die Nominalstammbildungssuffixe im Mongolischen: KSz. XX, 1923–1927, 89–126
Poppe, N., Dagurskoe narečie. Leningrad 1930
Poppe, N., Über die Sprache der Daguren: AM X, 1934, 1–32, 183–220
Poppe, N., Introduction to Mongolian Comparative Studies: MSFOu. 110. Helsinki 1955
Poppe, N., The Turkic Loan Words in Middle Mongolian: CAJ I, 1955, 36–42
Poppe, N., Lautl. – Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I. Vergleichende Lautlehre. Porta Linguarum Orientalium, Neue Serie IV. Wiesbaden 1960
Poppe, N., On Some Altaic Loan Words in Hungarian: UAS I, 1960, 139–47
Poppe N., On Some Altaic Names of Dwellings: Studia Orientalia XXVIII, 3. Helsinki 1964
Poppe, N., Introduction to Altaic Linguistics: UAB XIV. Wiesbaden 1965
Poppe, N., Zur Frage nach den sprachlichen Berührungen der Jurak-Samojeden und der Tungusen: MSFOu. 150, 1973, 269–71
Poppe, N. Zur Stellung des Tschuwaschischen: CAJ XVIII, 1974, 135–47
Poppe, N., Altaic Linguistics – an Overview: Gengo no Kagaku, No. 6, Tōkyō 1975, 145
Potapov, A. P., Proischoždenie chakasskogo narodnosti. Abakan 1957
Potapov, A. P., Novye dannye o drevnetjurkskom „Ötükän": Sov. Vost 1957, 1: 106–17
Potapov, A. P., Êtničeskij sostav i proischoždenie altajcev. Leningrad 1969
Pozdneev, A., Kalmycko–russkij slovarj. St. Pbg. 1911
Pozsonyi Zoltán, Árpádkor és Kelet. Vázlatos művészettörténeti előkészítés árpádkori művészetünk keleti hatásának vizsgálatához. Szeged 1934
Preobraženskij, A. G., Êtimologičeskij slovarj russkogo jazyka I–II. Moskva 1959; az 1910–1914. évi kiadás új lenyomata
Pritsak, Omeljan, Der Untergang des Reiches des oġuzischen Yabġu: Fuad Köprülü Armağanı, Istanbul 1953, 397–410
Pritsak, O., Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren: UAB I. Wiesbaden 1955
Pritsak, O., Tschuwaschische Pluralsuffixe: Studia Altaica, 1957, 137–55
Pritsak, O., Bolgarische Etymologien I–III: UAJb. XXIX, 1957, 200–14
Pritsak, O., Das Kiptschakische: Mameluk Kiptschakisch, Armenisch Kiptschakisch: Fundamenta I, 74–87
Pritsak, O., Bulgaro–Tschuwaschica: UAJb. XXXI, 1959, 274–314
Pritsak, O., Kāšγarīs Angaben über die Sprache der Bolgaren: ZDMG 109, 1959, 92–116
Pritsak, O., Der „Rotazismus" und „Lambdazismus": UAJb. XXXV, 1964
Pritsak, O., Two Names of Steppe Plants: International Journal of Slavic Linguistics and Poetics VIII, The Hague 1964, 37–45
Pritsak, O., Yowār und Kawār: UAJb. XXXVI, 1965, 378–93
Pritsak, O., The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation: AEMA I, 1975, 211–33
Pritsak, O., From the Säbirs to the Hungarian: Hungaro-Turcica (ed. Gy. Káldy-Nagy, Bp. 1976), 17–30
Pritsak, O., The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions: Gy. Káldy-Nagy (ed.), Turkic–Bulgarian–Hungarian Relations: Studia Turco-Hungarica V, 1981, 33–77
Pritsak, O., The Polovcians and Rus; AEMA II, 1982, 321–80
Pritsak, O., The Hunnic Language of the Attila Clan: Harvard Ukrainian Studies VI, 1982, 428–76
Pröhle Vilmos, Baskir nyelvtanulmányok III. Szójegyzék: KSz. V, 1904, 228–71

Pröhle, Wilhelm, Karatschaisches Wörterverzeichnis: KSz. X, 1909, 83–150
Pröhle, W., Balkarische Studien: KSz. XV, 1914–1915, 165–276; XVI, 1915–1916, 104–246
Pröhle, W., Studien zur Vergleichung des Japanischen mit den uralischen und altaischen Sprachen: KSz. XVII, 1916–1917, 117–83
Pulleyblank, E. G., A Geographical Text of the eighth Century: Silver Jubilee Vol. of the ZKK. Tokyo, 1945, 301–8
Pulleyblank, P., Some Remarks on the Toquz-Oghuz Problem: UAJb. XXVIII, 1954, 35–42
Pusztay János, Az alapnyelvi szószerkezetről: MNy. LXXIX, 1983, 185–97
Püspöki Nagy Péter, A magyar rovásírás eredete: MNy. LXXIII, 1977, 303–13
Py – *Pei-lu yi-yü*; Ming-kori kínai–mongol szójegyzék, a szerző kéziratos feldolgozása szerint
Qaw. – Al-Qawānīn al-kulliyah li-ḍabt al-luġah al-turkiyah. Vö. Telegdi Zs. kiadását
Qaz. – Qazvīnī török és mongol zoológiai terminológiája; vö. Pelliot: BSOS VI, 555
Qazwini, Mirza, Muhammad, The Tarikh-i-Jahán-Gushá of 'Alá'd-Dín 'Aṭá-Malik-i Juwayní I–III. Gibb Memorial Series XVI, 1–3. London 1912, 1916, 1937
QB – Qutadγu Bilig, vö. Arat, R. Rahmeti kiadását
Rabγ. – Rabγūzī; adatait a DTS szerint
Rachmeti, G. R., Heilk. – Zur Heilkunde der Uiguren (I): SPAW XXIV, Berlin 1930; II: SPAW XXVI, Berlin 1932
Radl. – Radloff, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV. St. Pbg. 1893–1911. Adataira, a cím mellőzésével, a kötet és lapszám szerint hivatkozunk
Radloff, W., Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. St. Pbg. 1895
Radloff, W., Uig. Spr. – Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov hgb. Leningrad 1928
Ramstedt, G. J., Mogholica: Beiträge zur Kenntnis der Moghol-Sprache in Afghanistan: JSFOu. XXIII, 4, 1906
Ramstedt, G. J., Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. Aufgefunden und mit Transkription, Übersetzung und Bemerkungen: JSFOu. XXX, 3: 1913, 1–63
Ramstedt, G. J., Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache: JSFOu. XXXII, 1916–1929, 1–10
Ramstedt, G. J. Stellung –, Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII, 1922–1923
Ramstedt, G. J., Kalm. Wb. – Kalmückisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki 1935
Ramstedt, G. J., SKE – Studies in Korean Etymology: MSFOu. XCV, Helsinki 1949, 1953
Ramstedt, G. J., Lautlehre – Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Lautlehre. II. Formenlehre. III. Register. MSFOu. 104, 1–3. Helsinki 1952–1966
Rapaics Rajmund, A magyarság virágai. A virágkultusz története. Bp. 1932
Rapaics Rajmund, A magyar gyümölcs. Bp. 1940
Räsänen, Martti, TLT – Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu. XLVIII, Helsinki 1920
Räsänen, M., TatLT – Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu. L. Helsinki 1923
Räsänen, M., Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen: FUF XXIV, 246–55
Räsänen, M., Türkische Nomina instrumenti auf *-man* (*-mān*) und Entsprechungen in den slavischen Sprachen: Annales Ac. Sc. Fenn. Serie B, T. XXVII, 1932, 273–6

RÄSÄNEN, M., Türkische Lehnwörter in den permischen Sprachen und im Tscheremissischen: FUF XXIII, 1935, 103–7

RÄSÄNEN, M., Lautgeschichte – Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen: Studia Or. XV. Helsinki 1949

RÄSÄNEN, M., Beiträge zu den türkischen Runeninschriften: Studia Or. XVII, 1952, 6: 1–7

RÄSÄNEN, M., Morphologie – Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen: Studia Or. XXI. Helsinki 1957

RÄSÄNEN, M., Gibt es im Baskirischen etwas Ugrisches?: AOH XII, 1961, 73–8

RÄSÄNEN, M., Etym. Wb. – Versuch eines etymologischen Worterbuches der Türksprachen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1–2. Helsinki, 1969, 1971

RÁSONYI LÁSZLÓ, Török jövevényszavainkhoz (Orvos, szárny): MNy. XXX, 1934, 157–60

RÁSONYI, L., Les noms topographiques comans du Kiskunság: ALingu. VII, 1957, 73–146

RÁSONYI LÁSZLÓ, A Kiskunság középkori helyneveihez: MNy. LXII, 1966, 164–70

RÁSONYI LÁSZLÓ, Azonos földrajzi nevek a baskir és magyar földön: MNy. LXXII, 1976, 48–53

RÁSONYI, L., Bulaq and Oguz in Mediaeval Transylvania: AOH XXXIII, 1979, 129–51

RASSADIN, V. I., Morfologija tofalarskogo jazyka v sravniteljnom osveščenii. Moskva 1978

RASSOVSKY, D. A., Pétchénègues, Torks et Béréndés en Russie et en Hongrie. Seminarium Kondakovianum VI, Praha 1933

RASTORGUEVA, V. S., A Short Sketch of the Grammar of Persian. Bloomington 1964

RAUN, ALO, The Chuvash Borrowings in Zyrian: JAOS 77, 1957, 40–5

RAVILA, P., Einige tatarische Lehnwörter des Mordwinischen: FUF XXI, 1933, 106–7

RD – Rašīdu-'d-Dīn, perzsa történetíró. Perzsa szöveg: I. N. BEREZIN, Sbornik letopisej. Istorija mongolov, sočinenie Rašid-Êddina: Trudy Vost. Otd. Imp. Arch. Obšč. (1858), VII (1861), XIII (1861). E. BLOCHET, Djami el-tévarikh, Histoire générale du monde par Fadl Allah Rashid Ed-Din. Tarikh-i moubarek-i Ghazani. Histoire des Mongols. Tome II. Gibb Memorial Series, Vol. XVIII. London 1916. E. QUATREMÈRE, Histoire des Mongols de la Perse, Paris 1836. Fordításai: Rašid-ad-din, Sbornik letopisej, Tom. I, 1, ford. L. A. CHETAGUROV, szerk., jegyz. A. A. SEMENOV (Leningrad–Moskva 1952). – I, 2, ford. O. Z. SMIRNOV, jegyz. B. I. PANKRATOV–A. A. SEMENOV (Leningrad–Moskva 1952); tom II, ford. JU. P. VERCHOVSKIJ, jegyz. B. I. PANKRATOV–JU. P. VERCHOVSKIJ, szerk. I. P. PETROŠEVSKIJ (Moskva–Leningrad 1960); tom III, ford. A. K. ARENDS, szerk. A. A. ROMAKEVIČ–E. Ê. BERTELJS–A. JU. JAKUBOVSKIJ. QUATREMÈRE a perzsa szöveget francia fordítással kísérte. Vö. még J. A. BOYLE, The Successors of Genghis Khan

RÉDEI KÁROLY, Vannak-e az elómagyar–permi érintkezésnek nyelvi nyomai?: NyK. LXVI, 1964, 253–61

RÉDEI KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS, A permi nyelvek őspermi kori bolgár-török jövevényszavai: NyK. LXXIV, 1972, 281–98

RÉDEI KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS, A bolgár-török–permi érintkezések néhány kérdése: NyK. LXXVII, 1975, 31–44

RÉDEI KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS, Őspermi és votják jövevényszavak a csuvasban: NyK. LXXXII, 1980, 125–33

REDHOUSE, JAMES W., A Turkish and English Lexicon. A new impression. Printed for the American Board Mission. Constantinople 1921

Resimli Türkçe Sözlük 1–2. Ankara 1983

RÉTHY LÁSZLÓ, A magyar pénzverő izmaeliták. Arad 1880

RICHARD, JEAN, La papauté et les missions d'Orient au moyen âge (XIIe–XVe siècles). Rome 1977

RISCH, FRIEDRICH, Johann de Plano Carpini, Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245–1247. Leipzig 1930

RISCH, FR., Wilhelm von Rubruk, Reise zu den Mongolen 1253–125. Übersetzt und erläutert. Leipzig 1934

RITTER, RALF-PETER, Bemerkungen zur „Jassischen Wörterliste": AOH XXX, 1976, 245–50

RÓNA-TAS, A., On the Terminology of Mongolian Writing: AOH XVIII, 1965, 119–47

RÓNA-TAS, A., A Volga Bulgarian Inscription from 1307: AOH XXX, 1976, 153–86

RÓNA-TAS, A., A Runic Inscription in the Kujbyšev Region: AOH XXX, 1976, 267–71

RÓNA-TAS ANDRÁS, Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe. A csuvas szövegek összeállításában közreműködött V. SZERGEEV. Bp. 1978. Tankönyvkiadó

RÓNA-TAS, A. (ed.), Chuvash Studies: BOH XXVIII. Bp. 1982

RÓNA-TAS ANDRÁS, A kazár népnévről: NyK. LXXXIV, 1982, 349–80

RÓNA-TAS, A. (szerk.), Studies in Chuvash Etymology II. Studia Uralo-Altaica 17. Szeged 1983

RÓNA-TAS ANDRÁS, Újabb adatok a kazár népnév történetéhez: NyK. LXXXV, 1983, 127–34

RÓNA-TAS ANDRÁS–FODOR SÁNDOR, EB – Epigraphica Bulgarica. A volgai bolgár-török feliratok. Studia Uralo-Altaica I. Szeged 1973

ROUX, JEAN-PAUL, Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques: Revue de l'Histoire des Religions CXLIX, 49–82, 197–230; CL, 27–54, 170–212

ROUX, J.-P., La religion des Turcs de l'Orkhon des VIIe et VIIIe siècles: Revue de l'Histoire des Religions 1962, 1–24

SAUSSURE L. DE, Le cycle des douze animaux des Chinois: Journ. As. 1920 I, 55–88

SAUVAGEOT, AURÉLIEN, Az uráli–török nyelvrokonság kérdéséhez: MNy. XXI, 1925, 254–6

SAUVAGEOT, A., Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. Bp. 1929

SAUVAGET, J., Noms et surnoms mamlouks: Journ. As. 1950, 31–58

ŠAVKUNOV, Ê. V., K voprosu o rassifrovke maloj kidanj-džučênskoj pisjmennosti: Êpigrafika Vostoka XV, 149–53

ŠČERBAK, A. M., Neskoljko slov priemach čtenija runičeskich nadpisej, naidennych na Donu: Sov. Arch. XIX, 1954, 269–84

ŠČERBAK, A. M., Ob altajskoj gipoteze v jazykoznanii: Voprosy jazykoznanija 6: 1959, 51–63

ŠČERBAK, A. M., Oguz-nāme. Muchabbat-nāme. Pamjatniki drevneujgurskoj i staro-uzbekskoj pisjmennosti. Moskva 1959

ŠČERBAK, A. M., Znaki na keramike i kirpičach iz Sarkela Beloj Veži: Materialy i issledovanija po archeologii SSSR LXXV, 1959, 386–8

ŠČERBAK, A. M., Nazvanija domašnich i dikich životnych v tjurkskich jazykach: Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskich jazykov, Moskva 1961, 82–172

ŠČERBAK, A. M., Les inscriptions inconnues sur les pierres de Khoumara (au Caucase du Nord) et le problème de l'alphabet runique des Turcs occidentaux: AOH XV, 1962, 283–90

ŠČERBAK, A. M., Sravniteljnaja fonetika tjurkskich jazykov. Leningrad 1970

ŠČERBAK, A. M., Očerki po sravniteljnoj morfologii turkskich jazykov. Leningrad 1977

Scherber, Bernd, Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen. Versuch einer Chronologie ihrer Lautveränderungen. Ak. d. Wiss. Veröff. d. Orient. Komm., Bd. XXIX, Wiesbaden 1977

Schlegel, Gustav, Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun: MSFOu. IX, 1896

SchlSzj. — Schlägli szójegyzék. Vö. Szamota István, A Schlägli magyar szójegyzék, A XV. század első negyedéből. Bp. 1894

Schmidt, Gustav, Über die kaukasischen Lehnwörter des Karatschaischen: MSFOu. LXVII, 465—71

Schmidt G., Zur Frage der ossetisch-ungarischen Lehnwörter: FUF XVIII, Anzeigen 1927, 84—113

Schmidt G., Über die ossetischen Lehnwörter im Karatschaischen: Annales Ac. Scien. Fenn. Ser. B, XXVII, Helsinki 1932, 364—95

Schnetz, Joseph, Untersuchungen über die Quellen der Kosmographie des anonymen Geographen von Ravenna: SBAW, Jahrg. 1942, Heft 6 (München 1942), 1—87

Schönebaum, H., Zur Kabarenfrage: Aus der byzantinischen Arbeit der DDR. Berliner Byzantinische Arbeiten V, 1957

Schütz, E., The Tat People in the Crimea: AOH XXXI, 1977, 77—106

Schütz, E., Armeno-kiptschakisch und die Krim: Hungaro-Turcica (ed. Gy. Káldy-Nagy), 185—205

Schütz, E., The Stages of Armenian Settlements in the Crimea: Transcaucasica II, 116—35. Quaderni del Seminario di Iranistica, Uralo-Altaistica e Caucasologia dell'Università degli Studi di Venezia. Venezia 1980

Cs. Sebestyén Károly, A honfoglaló magyarság földművelése: NNy. XI, 1939, 63—75

Sebestyén Árpád, Egy névutótípusról: NytudÉrt. 40. Bp. 1963, 314—9

N. Sebestyén Irén, A finnugor alárendelés kérdéséhez: MNy. XXIII, 1927, 348—53

Serebrennikov, B. A., K voprosu o svjazi baškirskogo jazyka s vengerskim. Baškirskij filial Ak. Nauk SSSR, Institut istorii, jazyka i literatury. Ufa 1963

Sevortjan, Ê. V., O tjurkskich êlementach v „Êtimologičeskom slovare" M. Fasmera: Leksikografičeskij sbornik, vyp. V, 1962, 11—29

Sevortjan, Ê. V., Affiksy imennogo slovoobrazovanija v azerbajdžanskom jazyke. Moskva 1966

Sevortjan, Ê. V., Êtim. sl. — Êtimologičeskij slovarj tjurkskich jazykov I—III. Moskva 1974—1980

Schafer, Edward H., The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics. Berkeley—Los Angeles 1963

Shiratori Kurakichi, Über die Wu-sun Stamm in Centralasien: KSz. III, 1902, 103—40

Shiratori K., A Comparative Study of Korean Language with Ural-Altaic Languages: Tōyō Gakuhō V (1915) 4: 142—82; 5: 1—40, 143—88, 295—326; 6: 144—84, 293—328

Shnit. — Shnitnikov, Boris, N., Kazakh—English Dictionary. With a Preface by Nicholas Poppe, UAS XXVIII, Bloomington 1966

Shôgaito, Masahiro, A Study of the Chinese-Uigur Vocabulary Wu-wei-er-yüan Yi-yü. Studies on the Inner-Asian Languages: Annals of Foreign Studies, Vol. XIV. Kobe 1983.

Japán nyelven, az ujgúr szavak latin betűs átírásban, angol fordítással vannak megadva

D. Simond Renée, Mutató a Murmelius-féle Latin—magyar szójegyzékhez: MNyTk. 70. Bp. 1944

Simonyi Zsigmond, A magyar nyelv. Második átdolgozott kiadás. Bp. 1905

Sinor, Denis, Autour d'une migration de peuples au Ve siècle: Journ. As. 1946—1949, 1—77

Sinor, D., Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie: BSOAS XIV, 1952, 589—602

Sinor, D., Qapqan: JRAS 1954, 174—84

Sinor, D., On Water-Transport in Central Eurasia: UAJb. XXXIII, 1961, 156—79

Sinor, D., Some Altaic Names for Bovine: AOH XV, 1962, 315—24

Sinor, D., Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale. Wiesbaden 1963

Sinor, D., Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples: CAJ X, 1965, 307—15

Sinor, D., Altaica and Uralica. 1. Two altaic verbs for 'writing' and their Uralic connections; 2. Is Chuvash *ś-* always secondary?: UAS 131, Bloomington 1977, 319—32

Sinor, D., Samoyed and Ugric Elements in Old Turkic: Harvard Ukrainian Studies III—IV, 1979—1980, 768—75

Sinor, D., The Origin of Turkic *balïq* „town": CAJ XXV, 1981, 95—102

Sinor, D., Interpreters in Medieval Inner Asia: Asian and African Studies XVI, Haifa 1982, 293—320

Sinor Dénes, Tanulmányok: NytudÉrt. 110. Bp. 1982

Sir. — Sirotkin, M. Ja., Čuvašsko—russkij slovarj. Moskva 1961

Sköld, Hannes, Tanulmányok jövevényszavaink köréből: MNy. XX, 1924, 121—9

Sköld, H., Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Lunds Universitets Årskrift 20, 4. Lund 1925

Sköld, H., Materialien zu den iranischen Pamiersprachen. Lund 1936

Sokolova, V. S., Očerki po fonetike iranskich jazykov. Moskva—Leningrad 1953

Solymosi László, Árpád-kori helyneveink felhasználásáról: MNy. LXVIII, 1972, 179—90

SoprSz. — Soproni latin—magyar szójegyzék. Vö. Házi Jenő, A soproni magyar—latin szójegyzék: MNy. XX, 1924, 149—68

Spuler, Bertold, Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland. 1223—1502. Leipzig 1943

Spuler, B., Die Mongolen in Iran. Berlin 1968

SRH — Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery I—II. Bp. 1937—1938

Steingass, F., A Comprehensive Persian—English Dictionary. Fourth impression. London 1957

Steinitz, Wolfgang, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Stockholm 1944

Steinitz, W., Einige türkische Lehnwörter im Ostjakischen: AOH XII, 1960, 179—81

Street, J., Proto-Altaic **l*(*I*)*b* > Turkic *ś*: CAJ XXIV, 1980, 285—302

Sundermann, Werner, Mittelpersische und parthische kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer. BTT IV, Berlin 1973

Sunik, O. P. (otv. red.), Problema obščnosti altajskich jazykov. Leningrad 1971

Suv. — Suvarṇaprabhāsa ujgúr fordítása. Vö. V. V. Radlov—S. E. Malov, Suvarṇaprabhāsa (Sutra Zolotogo Bleska), tekst ujgurskoj redakcii. St. Pbg. 1913—1917. Szótározott adatai a DTS és Clauson, ED alapján

Sümer, Faruk, Avşarlara dair: Fuad Köprülü Armağanı, 453—78

Szádeczky-Kardoss Samu, Adalék a szavárd magyarság problematikájához: MŐstTan. 277—82

Szádeczky-Kardoss S.—Olajos Teréz, Ein Versuch zur Sammlung chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von andersprachigen Quellen. Szeged 1972

Szegfü László, A Thonuzoba monda. A Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1974, 275—85

Szegfű László, Megjegyzések Thonuzoba históriájához: Száz. 1982, 1060–78
Székely, György, Les contacts entre Hongrois et Musulmans: The Muslim East. Studies in Honour of J. Germanus, Bp. 1974, 53–74
Székely György (főszerk.)–Bartha Antal (szerk.). Magyarország története I, 1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984
Szinnyei József, NyH? – Magyar nyelvhasonlítás.? Bp. 1927
SzófSz. – Bárczi Géza, Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941
Szokolay Margit, A magyarországi besenyő telepekről: Föld és Ember 1929, 65–90
Szyszman, Simon, Die Karäer in Ost-Mitteleuropa: Zeitschr. für Orientforschung VI, 1957, 24–54
Szyszman, S., Le roi Bulan et le problème de la conversion des Khazars: Ephemerides Theologicae Lovanienses XXXII, Louvain 1957, 68–76
Tagányi Károly, Gyepű és gyepűelve: MNy. IX, 1913, 97–104, 145–52, 201–6
tát. JaST – Grjunberg, A. L., Jazyk severoazerbajdžanskich tatov. Leningrad 1963
tat. RTS – Russko–tatarskij slovarj I–IV. Kazan 1955–1959
tat. TRS – Tatarsko–russkij slovarj. Moskva 1960
Tefs. – Korán-kommentár szójegyzéke, Vö. A. K. Borovkov, Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII–XIII vv. Moskva 1963
Tekin, Talât, Long Vowels in Atabatu'l-Ḥaqa'iq: JSFOu. LXVIII, 5, 1967, 1–20
Tekin, T., A Grammar of Orkhon Turkic. UAS LXIX, Bloomington 1968
Tekin, T., Notes on Some Altaic Harnassing Terms: CAJ XXV, 1981, 121–30
Tekin, T., The Terkhin Inscription: AOH XXXVII, 1983, 43–68
Telegdi, S., Qaw. – Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt.: KCsA I. kieg. köt. 282–326
Telegdi Zsigmond, A kazárok és a zsidóság: IMIT 1940, 247–87
Tenišev, Ê., Sur le folklore et la langue des Salars: AOH XIV, 1962, 253–72
Tenišev, Ê. R., Salarskie teksty. Moskva 1964
Tepljašina, T. I., Jazyk hesermjan. Moskva 1970
TESz. – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Főszerk.: Benkő Loránd, szerk.: Kiss Lajos–Papp László; a III. kötetnél Kubinyi László–Papp László. Bp. 1967–1976
ThewrK. – Thewrewk-kódex, a NySz. szerint
Thomsen, Kaare, Zur wolgabolgarischen Epigraphie: AOHavn. XXVI, 189–92
Thomsen, V., Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées: MSFOu. V, 1896
Thomsen, W. (= V.), Der Ursprung des Russischen Staates. Gotha 1879
Tichonov, D. I., Chozjajstvo i obščestvennyj stroj ujgurskogo gosudarstvo, X–XIV vv. Moskva–Leningrad 1966
T'ien Yu-kang, Chêng Ho's voyages and the distribution of pepper in China: JRAS 1981, 186–97
Tietze, Andreas, The Koman Riddles and Turkic Folklore. Berkeley–Los Angeles 1966
TihAl. – A Tihanyi apátság alapítólevele, az ÓmOlv. szerint
Tk. – Ta-tan-kuan yi-yü. Vö. mong. Tolm. Ir.
tkm. A., Qa., N, Q – türkmen nyelvjárások: Aqča, Qôzêl-ayaq, Nāχorlê. Qara, a szerző afganisztáni gyűjtéséből
tkm. AB – Aliev, A.,–Borïev, K., Russko–turkmenskij slovarj. Aščhabad 1929
tkm. RTS – Russko–turkmenskij slovarj. Red.: N. A. Baskakov–M. Ja. Chamzaev. Moskva 1958
tkm. TRS – Turkmensko–russkij slovarj. Red.: N. A. Baskakov–B. A. Karryev–M. Ja. Chamzaev. Moskva 1968

Todaeva, B. Ch., Dunsjanskij jazyk. Moskva, 1961
Togan, A. Zeki Validi, IF – Ibn Faḍlān's Reisebericht. Abh. für die Kunde des Morgenlandes XXIV. Leipzig 1939
Togan, A. Z. V., Völkerschaften des Chasarenreiches im Neunten Jahrhundert: KCsA. III, 1940, 40–76
Toivonen, Y. H., Tatarische Lehnwörter im Ostjakischen: JSFOu. LII, 6, 1943–1944, 1–20
Toivonen, Y. H., Über die Vertretung des finugr. anlautenden *k-* im Ungarischen: FUF XVII, 134–46
Tomka, P., Le problème de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise: AOH XXXIV, 1971, 217–52
Tomka, P., Les groupes intérieurs du cimetière avar de Győr–Téglavetődűlő: AOH XXV, 1972, 313–34
Tompa József (szerk.), MMNyR – A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II. Bp. 1961–1962
Toponimika Vostoka. Novye issledovanija. Moskva 1964. Izd. Nauka
Tóth Sándor, Megjegyzések Toynbee magyar őstörténeti koncepciójához: Acta Historica LXXI, 1971, 13–7
Tóth Sándor, A kabarok (kavarok) 9. századi magyar törzsszövetségben: Száz. 1984, 92–113
Toynbee, Arnold, Constantine Porphyrogenitus and his World. London 1973
Török Sándor, Mi volt a neve a három kabar törzsnek?: Száz. 116, 1982, 986–1059
Tyrjarski, Edward, Dictionnaire arméno–kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. Tome I, fasc. 1–4. Warszawa 1968–1972
TS – Tarama Sözlüğü. XIII Yüzyıldan beri türkiye türkçesiyle yazılmış, kitaplardan toplanan tanıklariyle. I–VIII. Ankara 1963–1977
TTT – Türkische Turfantexte I–X. Berlin 1929–1959
Tuh. – arab-kipcsak nyelvtan és szójegyzék. Kiadásai: Besim Atalay; Tuh. Faz.: Ê. I. Fazylov–M. T. Ziyaeva.
Tumaševa, D. G., Könbatïš seber tatarlarï tele. Grammatik očerk ham süzlek, Kazan 1961
Tumaševa, D. G., Jazyk sibirskich tatar. Kazan 1968
Turner, R. L., A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages. London 1966
tuv. RTS – Russko–tuvinskij slovarj. Red. A. A. Paljmbach. Moskva 1953
tuv. TRS – Tuvinsko–russkij slovarj. Red. Ê. R. Tenišev. Moskva 1968
ujg. Ford. Ir. A Ming-kori Fordító Ir. ujgúr szójegyzéke, a *Kao-č'ang-kuan yi šu.* Vö. Ligeti: AOH XIX, 1966, 117–99, 257–316; XXII, 1969, 1–49, 191–243; XX, 1967, 253–306, XXI, 1968, 45–108
ujg. Tolm. Ir. – A Ming-kori Tolmács Ir. ujgúr szójegyzéke, a *Wei-wu-êrh-kuan yi-yü.* Három kéziratos változat után a szerző feldolgozása szerint. Vö. Masahiro Shôgaito kiadását is.
ÚMTSz. – Új magyar tájszótár I A–D, főszerkesztő B. Lőrinczy Éva. Bp. 1979
Uotila, T. E., Lehnwörter des Permischen: JSFOu. LII, 5. Helsinki 1943–1944, 1–10
Vachruševa, M. P., Tjurkskie êlementy v leksike južnych mansi: Učennye zapiski Lgd. gos. ped. Inst. 160, 1960, 85–9
Vaillant, A.–Lascaris, M., La date de la conversion des Bulgares: Revue des Études Slaves XIII, Paris 1953, 5–15
Vámbéry, A., Ćagataische Sprachstudien. Enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der ćagataischen Sprache. Leipzig 1867

Vámbéry Ármin, Magyar és török–tatár szóegyezések: NyK. VIII, 1870, 109–89
Vámbéry Ármin, A magyarok eredete. „Néhány ellenbírálati észrevétel" 649–55. Bp. 1882
Vámbéry Ármin, A magyarság bölcsőjénél. A magyar–török rokonság kezdete és fejlődése. Bp. 1914
Vásáry, I., Runiform Signs on Objects of the Avar Period, 6th–8th CC A. D.: AOH XXV, 1972, 335–47
Vásáry István, A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete: Keletkutatás 1974, 159–71
Vásáry, I., The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga Region: AEMA I, 1975, 237–75
Vasmer, Max, REW – Russisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Heidelberg 1950–1958
Venedikov, Trois inscriptions protobulgares: Raskopki IV, 1950, 167–77
Vértes Edit, Van-e finnugor **k*-nak *k*- fejleménye mélyhangú szavainkban?: NyK. LXII, 1960, 7–21
Viktorova, L. L., K voprosu o rasselenii mongoljskich plemena Daljnem Vostoke: Učenye zapiski LGU, No. 256. Serija Vostok. nauk, vyp. 7, Leningrad 1958, 41–67
VirgK. – Virginia-kódex, a NySz. szerint
Vladimircov, B. Ja., Sravniteljnaja grammatika mongoljskogo pisjmennogo jazyka i chalchaskogo narečija. Vvedenie i fonetika. Leningrad 1929
Vladimircov, B. Ja., Obščestvennyj stroj mongolov. Leningrad 1934. – Le régime social des Mongols, le féodalisme nomade; trad. par Michel Carsow. Paris 1948
Vullers, J. A., Lexicon Persico–Latinum etymologicum I–II és Supplementum. Graz 1962 (reprint)
Wahby, Taufiq–Edmonds, C. F., A Kurdish–English Dictionary. Oxford 1966
Wehr, Hans, Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. Unter Mitarbeit mehrerer Fachgenossen bearbeitet und hgb. von –, I–II. Leipzig 1952
Weiers, M., Die Sprache der Moghol der Provinz Herat in Afghanistan. Opladen 1971
Weiers, M., Schriftliche Quellen in Moġolī. Opladen 1977
Weller, Friedrich, *Qayan* und *qan* in der mongolischen Übersetzung des *Kāśyapaparivarta*: Mitteilungen des Inst. für Orientforschung VIII, 1961, 219–28
Wendt, Heine F., Die türkischen Elemente im Rumänischen. Berlin 1960
WeszprK. – Weszprémi-kódex, a NySz. szerint
Wichman, Yrjö, TLP – Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen: MSFOu. XXI. Helsinki 1903
Wichmann, Y., Die türkischen Lehnwörter im Tscheremissischen: FUF XVI, 1923–1924, 32–53
Wikander, Stig., Araber Wikingar Väringar. Svenska Humanistiska Förbundet 90. Lund 1978
Wu-t'i – Wu-t'i c'ing-wen-kien I–III. Peking 1957
Wyngaert, P. A. van den, Sinica Franciscana I. Quaracchi–Firenze 1929
Yamada, Nobuo, Qaghans of the Uighurs of Nine Clans: Tôyô Gakuhô, 3–4, 1950, 90–113
Yamamoto, Kango, A Classified Dictionary of Spoken Manchu, with Manchu, English and Japanese Indexes. Tokyo 1969
Yüce, Nuri, Neu festgestellte Wörter und Wortbedeutungen im Chōresmtürkischen I: CAJ XXVI, 1962, 301 köv.
Yüce, N., Eine neu entdeckte Handschrift der Muqaddimat-al-adab von az-Zamaḫšārī chworezmtürkischer Übersetzung: ZDMG Suppl. III, 2, 1977, 253–9

Zacharov, A.–Arendt, Studia Levedica: Arch. Hung. XVI, 1935
Zajączkowski, Ananiasz, Bul. – Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk. Ière partie: Le nom. Warszawa 1958. IIe partie: Le verbe. Warszawa 1954. Bulġat al-muštāq fī luġat at-turk wa-l-kifjāq
Zajączkowski, A., Dur. – Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak „ad-Durrat al-muḍi'a fī-l-luġat at-turkīya": RO XXIX, 1965, fasc. 1. 39–98; fasc. 2: 67–116; XXII, 1969, fasc. 2: 19–61
Zett, Robert, Über das Verhältnis von slavisch und ungarisch *župan–špan–ispán* im Lichte der Wortgeographie: UAJb. XLVII, 1975, 207–16
Zichy István, Mióta lovas nép a magyar?: MNy. XXVII, 1931, 12–9
Zichy István, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. MNyTKk. I, 5. Bp. 1923
Zieme, P.–Kaba, G., Ein uigurisches Totenbuch: BOH XXII. Bp. 1979
Zöllner, Erich, Awarisches Namensgut in Bayern und Österreich: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung LVIII, Graz 1950, 244–66
Zsilinszky Éva, A *képpen* nyelvtörténetéhez: MNy. LXXVII, 1981, 82–4
Zsirai Miklós, Finnugor népnevek. (Adalékok nyelvrokonaink történetéhez). I. Jugria: NyK. XLVII, 1928–1930, 252–95, 399–452
Zsirai Miklós, Finnugor rokonságunk. Bp. 1937
Zsirai Miklós, A magyar népnév eredete: NyK. LIII, 1951, 64–74.

RÖVIDÍTÉSEK

1. *Folyóiratok, sorozatok*

AAnt.	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AArch.	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AAW	— Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften, Wiesbaden
ADAW	— Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Berlin
AEMA	— Archivum Eurasiae Medii Aevi, New York
AEthn.	— Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHist.	— Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHist. Sz.	— Acta Historica, Szeged
ALingu.	— Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
Altorient. For.	— Altorientalische Forschungen, Berlin
AM	— Asia Major, London
AO	— Archivum Ottomanicum, New York
AOH	— Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AOHavn.	— Acta Orientalia Havniae, Koppenhága
Ar.Or.	— Archív Orientální, Praha
Arch. Ért.	— Archaeológiai Értesítő
Arch. Hung.	— Archaeologia Hungarica
AT	— Antik Tanulmányok
BEFEO	— Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient, Paris
Bel.	— Belleten, Türk Dili Araştırma Yıllığı—Belleten, Ankara
BOH	— Bibliotheca Orientalis Hungarica
BSOAS	— Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London
BSOS	— Bulletin of the School of Oriental Studies, London
BSz.	— Budapesti Szemle
CAJ	— Central Asiatic Journal, Wiesbaden (Leiden; Wien)
DAN	— Doklady Akademii Nauk SSSR, Moskva
EPhK.	— Egyetemes Philologiai Közlöny
Êp. Vost.	— Êpigrafija Vostoka, Moskva
ÉrtNySzk.	— Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, MTA I. o.
ÉrtTörtTud.	— Értekezések a Történettudomány köréből, MTA II. o.
Ethn.	— Ethnographia, Budapest
FUF	— Finnisch-Ugrische Forschungen, Helsinki
HJAS	— Harvard Journal of Asiatic Studies, Cambridge Mass.
JAOS	— Journal of the American Oriental Society
Journ.As.	— Journal Asiatique, Paris
JRAS	— Journal of the Royal Asiatic Society, London
JSFOu.	— Journal de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki

KCsA.	— Kőrösi Csoma Archivum
KCsKk.	— Kőrösi Csoma Kiskönyvtár
KSz.	— Keleti Szemle
MKSz.	— Magyar Könyvszemle
MNéprL.	— Magyar Néprajzi Lexikon
MNy.	— Magyar Nyelv
MNyKk.	— A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve
MNyTK	— Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai
Monumenta	— Monumenta Linguae Mongolicae Collecta, Budapest
MSFOu.	— Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki
(MTA) I. OK.	— A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának Közleményei
MTud.	— Magyar Tudomány
NéprÉrt.	— Néprajzi Értesítő
NNy.	— Népünk és Nyelvünk, Szeged
NyK.	— Nyelvtudományi Közlemények
Nyr.	— Nyelvőr
NyTan.	— Nyelvészeti Tanulmányok
NytudÉrt.	— Nyelvtudományi Értekezések
RO	— Rocznik Orientalistyczny, Lwów, Warszawa
Sov.Arch.	— Sovetskaja Archeologija, Moskva
Sov.Êt.	— Sovetskaja Êtnografija, Moskva
Sov. Tjurk.	— Sovetskaja Tjurkologija
Sov.Vos.	— Sovetskoe Vostokovedenie, Moskva
SPAW	— Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin
Studia Or.	— Studia Orientalia, Helsinki
Száz.	— Századok
TDKY	— Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
TPS	— Transactions of the Philological Society
TSz.	— Történelmi Szemle
UAB	— Ural-Altaische Bibliothek
UAJb.	— Ural-Altaische Jahrbücher
UAJb NF	— Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge
UAS	— Uralic and Altaic Series, Indiana University Publications
UJb	— Ungarische Jahrbücher
WZKM	— Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZDMG	— Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZVOIRAO	— Zapiski Vostočnogo Otdelenija Russkogo Archeologičeskogo Obščestva

2. *Nyelvek, nyelvjárások*

ab. — abadzeh
abh. — abház
afg. — afgán
afs. — afsár
ag. — agul
ajm. F — ajmak, Firuzkúji nyj.
ajm. T — ajmak, Taimani nyj.
ajm. Tg — ajmak, Taimani a Górból
ajn. — ajnalu
ak. — akusa
alt. — altaji
alt. tör. — altaji török
an. — andi
ar. — arab

arcs. — arcsin
av. — aveszta
az. — azerbajdzsán
bar. — baraba
barg. — barguzin
barg.-bur. — barga-burját
bart. — bartangi
bask. — baskír
bdzs. — badzsni
bel. — beludzs
belt. — beltir
besz. ma. — beszélt mandzsu
besz. per. — beszélt perzsa
blk. — balkár
bolg. — bolgár
bud. — buduh
bur. — burját
cah. — cahur
csag. — csagatáj
csecs. — csecsen
cser. h. — hegyi cseremisz
cser. Kh. — cseremisz, kozmodemjanszki (hegyi)
cser. m. — mezei cseremisz
csuv. — csuvas
csuv. an. — csuvas, anatri nyj.
csuv. virj. — csuvas, virjali nyj.
dah. — dahúr
dah. Cic. — dahúr, cicikári nyj.
dah. H — dahúr, hajlári nyj.
dar. — dargua
did. — didó
d. tkm. — déli türkmen
dzs. — dzsek
dzsür. — dzsürcsi, dzsürcsen
eszl. — egyházi szláv
ev. — even v. lamut
evk. — evenki, tkp. tungúz
evk. Barg. — evenki, barguzini nyj.
fgr. — finnugor
gag. — gagauz
gudzs. — gudzsaráti
hak. — hakasz
hal. — halha
haz. B — hazara, Bészut nyj.
haz. Dz. — hazara, Dajzangi nyj.
haz. Dzs. — hazara, Dzságuri nyj.
haz. O — hazara Orazgán nyj.
haz. T — hazara, Turkman nyj.
hin. — hinalug
hor. — horezmi (török)
hov. — hovar
hür. — hürkilin
hvár. — hvárezmi (iráni)
hvars. — hvarsin
ieur. — indoeurópai
ing. — ingus
ir. — iráni
ir. kalm. — irodalmi (írott) kalmük
ir. mong. — irodalmi (írott) mongol
ir. osz. — irodalmi (írott) oszét
ir. özb. — irodalmi (írott) özbeg
ir. tat(ár) — irodalmi (írott) tatár
ir. tdzs. — irodalmi tádzsik
isk. — iskasmi
jagn. — jagnóbi
jak. — jakut
jazg. — jazgulámi
jen. szam. — jeniszeji szamojéd
jid. — jidga
jur. szam. — jurák szamojéd
kab. — kabard
káf. — káfiri
kaj. — kajtak (ibér-kaukázusi)
kalm. — kalmük
kar. — karata v. endi
kar. L — karaim, lucki nyj.
kar. T — karaim, troki nyj.
karag. — karagasz
karat.-mord. — karatáj-mordvin
kart. — kartvel
Kāšγ. — Kāšgarī karahánida nyelve
kfn. — középfelnémet
khot. — khotani
khot.-szaka — khotani szaka
kip. — kipcsak
kirg. — kirgiz
kit. — kitaj
kkalp. — karakalpak
kkín. — középkínai
kmd. — kumand
kmk. — kumük
kojb. — kojból
kor. — koreai
Kor. — a Korán török nyj.-a
középcsuv. — középcsuvas
középmong. — középmongol
középper. — középperzsa
köztör. — köztörök
krcs. — karacsáj

krcs.-blk. — karacsáj-balkár
krm. — krími
kub. — kubacsi
kún H (N) — kún, a Hittérítők Könyve (német rész)
kún T (O) — kún, Tolmácsok Könyve (olasz rész)
kūr. — kúrdak
küer. — küerik
kür. — kürin
kzk. — kazak
kzl. — kizil
lapp N — norvég-lapp nyj.
leb. — lebed
m. — magyar
ma. — mandzsu
ma.-tung. — mandzsu-tungúz
mai ujg. — mai ujgúr
man. — manicheus
mar. — marathi
mgr. — monguor
min. — mingrél
mis. — miser
mn. — mundzsi
mnl. — mindzsál
mog. Kundur — mogol, Kundur nyelvjárása (= marda)
mog. M — mogol, mangut nyj.
mog. Mr. — mogol, marda nyj.
mog. Zirni — mogol, Zirni nyj.
mong. — mongol
mong. Ls — mongol a Lu-lung sai-lio szójegyzéke szerint
mong. Ming — Ming-kori mongol
mong. Ph. — 'phags-pa írásos mongol
mong. Yy — mongol a Yi-yü szójegyzéke szerint
mord. — mordvin
mord. E — erzä-mordvin
nan. — nanaj v. goldi
neg. — negidal
nep. — nepáli
ngd. — nizsegorodi tatár
nog. — nogaj
ócsuv. — ócsuvas
óeszl. — óegyházi szláv
og. — oguz
oir. — oirot, altaji török nyj.
óir. — óiráni
ojr. — ojrát, mongol nyj.
ókín. — ókínai
ol. — olcsa
óman. — ómandarin
óoszm. — óoszmán-török
óper. — óperzsa
or. — orosz
or. eszl. — orosz egyházi szláv
ord. — ordosz
orm. — ormuri
ors. — orosóri
osz. — oszét
osz. D — oszét, digori nyj.
osz. I — oszét, irón nyj.
osz. K — oszét, keleti nyj.
osz. Ny — oszét, nyugati nyj.
ószl. — ószláv
oszm. — oszmán-török
oszm. N — oszmán-török, népnyelvi
oszm. T — oszmán-török, történeti
osztj. — osztják
osztj. DN — osztják, felső demjanszki nyj. (Narhin)
osztj. É — északi osztják
osztj. I. — osztják, irtisi nyj.
osztj. J. — osztják, jugáni nyj.
osztj. Ko. — osztják, kondai nyj.
osztj. Kuz. — osztják, kuzimi nyj.
osztj. Ni. — osztják, nizjami nyj.
osztj. O — osztják, obdorszki nyj.
osztj. Serk. — osztják, serkáli nyj.
osztj. Szin. — osztják, szinjai nyj.
osztj. Trj. — osztják, tremjugáni nyj.
osztj. V — osztják, vahi nyj.
osztj. Vart. — osztj.ák, vartoszokojai nyj.
osztj. Vj. — osztják, vaszjugáni nyj.
osztj. VK. — osztják, verchne-kalinszki nyj.
ótör. — ótörök
örm. — örmény
örm.-kip. — örmény-kipcsak
őscsu. — őscsuvas
ősir. — ősiráni
ősm. — ősmagyar
ősmong. — ősmongol
őstör. — őstörök
özb. — özbeg
özb. Dm. — özbeg, dorman nyj.
özb. Khiv. — özbeg, khivai nyj.
özb. Lq. — özbeg, Laqai nyj.
özb. MK — özbeg, Maimene-körzet, Kúhi nyj.

özb. Q — özbeg, **kongrát nyj.**
özb. Qt. — özbeg, **katagán nyj.**
pandzs. — **pandzsabi**
par. — **parhanacsi**
pehl. — pehlevi
per. — perzsa
per. H — perzsa, heráti nyj.
per. K — perzsa, kabuli nyj.
per. Ming — Ming-kori perzsa
per. Q — perzsa, kandahári nyj.
prekl. mong. — preklasszikus mongol
rós. — rósani
rut. — rutul
sapsz. — sapszug
sd. — sahdara
sug. — sugni
s. ujg. — sárga ujgúr
szag. — szagáj
szal. — szalar
szam. — szamojéd
szam. jen. — jeniszeji szamojéd
szam. jur. O — jurák szamojéd, obdorszki nyj.
szam. kam. — kamasz szamojéd
szam. osztj. — osztják szamojéd
szam. szelk. FKe. — szelkup szamojéd, felső keti nyj.
szam. szelk. Ke. — szelkup szamojéd, keti nyj.
szam. szelk. KTa. — szelkup szamojéd, közép-tazi nyj.
szam. szelk. N — szelkup szamojéd, narymi nyj.
szam. tajgi — tajgi szamojéd
szam. szelk. Ty. — szelkup szamojéd, tymi nyj.
szgl. — szanglecsi
szib. tat. — szibériai tatár
szimb. tat. — szimbirszki tatár
szk. — szino-koreai
szkol. — szarikoli
szkr. — szanszkrit
szl. — szláv
szogd b. — buddhista szogd
szogd k. — keresztény szogd
szogd m. — manicheus szogd
szoj. — szojot
szol. — szolon
szuv. — szuvar
szvn. — szvanét
tab. — tabaszarán
tar. — tarancsi
tat. — tatár
tát — tat, kaukázusi (iráni) nyj.
tdzs. — tádzsik
tdzs. Kan. — tádzsik, kanibadáni nyj.
tdzs. Len. — tádzsik, leninabádi nyj.
tdzs. Ri. — tádzsik, ristani nyj.
tel. — teleut
tib. — tibeti
tkm. — türkmen
tkm. A — türkmen, Aqča nyj.
tkm. N — türkmen, Nâγorlê nyj.
tkm. Qa. — türkmen, Qara nyj.
tob. — toboli
tof. — tofalar
toh. — tohár
tör. — török
trm. — truhman
tung. — tungúz
tus. — tusin
tuv. — tuvai
tüm. — tümen
ud. — udihe
ujg. — ujgúr
ujg. Jüan — Jüan-kori ujgúr
ujg. Ming — Ming-kori ujgúr
újper. — újperzsa
ukr. — ukrán
üdzs. — üdzsümcsi
vá. — vákhi
var. — varkun
vog. — vogul
vog. AK — vogul, alsó-kondai nyj.
vog. AL — vogul, alsó-lozvai nyj.
vog. É — északi vogul
vog. FK — vogul, felső-kondai nyj.
vog. FL — vogul, felső-lozvai nyj.
vog. Ju. — vogul, jukondai nyj.
vog. K — vogul, kondai nyj.
vog. KK — vogul, középkondai nyj.
vog. KL — vogul, középlozvai nyj.
vog. P — vogul, pelimi nyj.
vog. Szo. — vogul, szoszvai nyj.
vog. T. — vogul, tavdai nyj.
vog. TJ — vogul, tavda-janicskovai nyj.
votj. — votják
votj. Sz. — votják, szarápuli nyj.
zürj. — zürjén

MAGYAR SZÓMUTATÓ

ács 57, 66, 85, 89, 184, 185, 195, 202, 203, 206, *298—9*, 530
(acsarkodik) 55
ágyú 205, *228*, 315, *316—7*
Ajdúra 103, *116*, 411, 412, 541
Ajtony 57, 195
Ákos 95, 540
ál 118, 199, 205, *228*, 253
Alattyán 102, 541
alma 11, 48, 85, 185, 199, **200**, 201, 287
Álmos 82, 94, 371, 456—7, 540
Altabarsz 122, 542
apró 13, 201
(arany) 131, *134*
arat 287—9, 320, 531
árkány 90, 244, *248*, 543
árok 80, 82, 89, 185, 196, 198, 203, 207, 253, *255—6*
árpa 11, 48, 118, 175, 185, 197, 199, 201, 206, 287
ártány 33, 194, 202, 206, 278, *284—6*, 529
(asszony) 164, 198
Atlamos 95, 540

(Bács) 66
(báj) 86, 202, 207, 271, *272—3*
baka, vö. *boka*
Balmaz 93, 540
balta 90, 175, 185, 201, **206**, **244**, *248—9*, 543
barom 184, 186, **196**, **198**, **203**, **207**, *278—9*
bársony 56, 116, **186**, **199**, **207**, *235*, *301—2*, 529
(baskír) 375—6, 387, **396**, *397—400*
baszik 320
bátor 48, *66*, 67, 182, **184**, **195**, **203**, **204—5**, **469—70**, 530
béka 198, 201, 305
béke 201
béklyó 200, **244**, *246—8*, 280, 329
békó 194, 200, **244**, *246—8*, 280, 529
Belár 32, 267, 280, 375, 386
bélyeg 80, 89, 118, 121, 194, 199, 202, 204, 253, *263—4*
bér 33, 71, 85, 121, 122, 185, 197, 202, 207, 253, 528, 530
Bercel 360—2, 371
bertü, vö. *börtü*
bese 296
besenyő 267, *268*, 362—4
betű 78, 102, 182, 184, 194, 200, 207, 253, *261—2*, 516, 517, 530
bicsak 80, 90, 189, 202, **244**, *249*
bicska 122, 200, **244**, *249—50*, **310**, 542, 543
bika 175, 201, 278, *279—80*, 529
bika-csök, *bikacsek*, vö. *csök*
biler 387—8, 396, 404, 529; vö. még *Belár*
bilincs 202, 253, *259*, 541
bocsánik 17, 84, *213*, *227*, 271, *274*, 320, 526, 529, 540
bocsát 17, 84, 93, 183, *213*, 227, 271, 274, 320, 526, 529, 540
bojtorján 48, 67, 70, *71*, 118, 188, 195, 197, 199, 202, 308
boka 86, 87, 187, 197, 201, *313—4*
bor 202, *235*, 293
borít 213, *235—6*, 289, 320
borjú 14, 52, *68—9*, 86, 185, 187, 201, 280, 431, 526, 530
bors 56, 89, 176, 194, 196, 207, 280, 301, *302—3*, 400, 529
borsó 56, 78, 89, 185, **194**, 200, 280, 287, 529, 530
borz 186, 194, 305, *307—8*
boszorkány 118, 188, **194**, 197, 199, 202, 274

bosszant *227—8*, 289, 320
boza 89, 90, *91*, 287, 540
bögöly 202, 305, *308*, 541, 543
bőles *57*, 67, 68, 84, 85, 185, 188, 195, 207, 271, *272*, 530
bőlcső *17*, 79, 84, 93, *121*, 194, 200, 315, 442, 526, 530
bőlény 194, 202, 206, 298, 305
börtü 318, 463
bőszörmény 267, *269*, 385—6
bú 183, 195, 201, 499
búcsú *17*, 84, 183, *213*, *227*, 271, *274—5*, 526, 527, 540, 543
Budar *31—2*, 71, 267, 386—8, 375, 398—9, 528
búsz 'vapor, nebula' 305
búza 11, 13, *30—1*, 48, 70, 86, 87, 129, 182, 186, 187, 195, 201, 287, 289, 528, 530, 531
buzogány 244, *250*, 540, 543
bű *66*, 68, 195, 201, 207, *271*, 530
bűn *38—9*, 187, 207, 271, *273—4*, 499
(bűz, büdös) *149*

(cérna) 122
cickány 118
cötkény 194, 202, 308

csabak *80*, 89, 115, 294, 541
csákány 89, 90, 118, 194, 199, 202, 244, *249*, 543
csalán *58*, 66, 89, 118, 197, 202, 287, 308, 530
csanak 89, *315—6*, 542
csat *58*, 85, 89, 101, 182, 185, 202, 318, 530
csausz (oszm.), vö. *csősz*
(csavar) *104*, 320
csécs 'ragya' 89, 197, 318
csék, vö. *csök*
csepű 54, 55, *58*, 79, 185, 194, 287, 530
cserge 315
(csetnek) 240
(csiger) 89, 90, 287
csipa 58, 79, 89, 201, 313, 530
(csitár, csatár) 240
(csóka) 89
(csoport) 89
csődör 90, *124*, 244—5, 543
csök 'vendégség' 271, *273*
csök (bikacsök) 81, 89, 118, 199, 278, ***281***
csökik 89, 320
csökönyös 89, 90, 194, 253
csöpű, vö. *csepű*
csősz 90, *123—4*, 253, *251—5*, 537, 542
(csuvas) *101*, 488

daku *236*, 318
dara *43*, *115—6*, *122*, 201, 287, 289, 542
(darázs) 146
dél 16, *17*, 50, 84, 118, 184, 199, 203, 526
Dentü mogyer *172—3*
(díj) 90
dió *21*, 25, 43, 183, 194, 198, 287, 442, 526, 527
disznó 21, 25, *45*, 194, 198, 278, *281*, 527
(dolmány) 29
dől 16, *17*, 50, 84, 184, 186, 195, 204, 208, 289, 320, 526
(Duna) 86

(egér) *422*
(egész) *168*
egy 'szent' 29, *33—4*, 71, 86, 120, 185, 195, 528, 530
egyház 33, 195, 271
eke *47*, 49, 85, 120, 182, 201, 287, 289, 531
ér- 153, 197
érdem *30*, 48, 118, 121, 186, 188, 199, 202, 208, 271, 528
erő *78—9*, 120, 194, 200, 201, 313, 530
ész 253, *265—6*
Etél(köz) 480
Etül 172, 405, *478—80*
(Ézelő) 76, 98, 481
(ezer) *167*
(ezüst) 144

(farkas) 192
(farmatring) 239
(fejsze) 240
(fék) 238
(filc) 150
(fizet) 151
(foghagyma) 192
(fokos) 240
(forog) *422*

(gazdag) *165—6*
Géza (Gyécsa, Gyeücsa, Győ) 21, ***485—6***
gödény 184, 194, 202, 305
görény 14, 15, 118, 184, 186, 194, 199, 202, 305, *306—7*, 349, 526
güzü 194, 305

(gyakik) 162
(gyakor) 233
Gyalán 99, 541
gyaláz 320
gyalom *21*, 48, 203, 294, 296, 527, 542
gyapjú 21, *69*, 86, 185, 187, 201, 278, 527, 530
gyapot *33*, 71, 162, 278, 527, 528
gyarló *21*, 78, 194, 200, 253, *266—7*, 527, 530
Gyarmat 21, 85, 198, 252, 378
gyárt *21*, 54, 320, 527
gyász *21*, *117*, 118, 199, 202, 271, 527
Gyécsa, vö. *Géza*
gyékény *21*, *110—1*, 118, 121, 182, 188, 199, 202, 308, 527
gyeplő *21*, 25, 79, 194, 200, 244, *245*, 527, 530
gyermek *46*, 341
gyertya 13, 21, *45—6*, 85, 194, 197, 198, 201, 294, 296, 527
gyertyán 308
Gyeücsa, vö. *Géza*
Gyolma 541
gyom 13, 21, *35*, 186, 202, 308, 527
gyomor *21*, 196, 203, 313, 527
gyónik 271, 320
gyopár *21*, 188, 203, 308, 527
Győ, vö. *Géza*
gyöngy *21*, 25, 85, 145, 184, 185, 196, 197, 202, *234—5*, 301, *302*, 400, 527, 530
gyötör 204
gyula 21, 198, *253—4*, *484—5*, 509, 529, 534
gyúr *20*, 54, 67, 68, 186, 195, 527, 530
gyűjt *67*, 195
gyűlik *21*, *67*, 186, 195, 320, 527, 530
gyümölcs *17*, 20, 23, 25, 54, *84*, 93, 121, 183, 186, 195, 196, 197, 198, 228, 287, 442, 526, 527, 529, 540
gyümölcsény 17, 84, *228*, 308, 526, 529
gyűrű 14, 15, *21*, 23, 78, 82, 118, 195, 199, 200, 318, 526, 527, 530
***gyűrű* (fa)** *21*, 78, 308, 527, 530
gyűszű *21*, 41, 79, 118, 188, 195, 198, 200, 527, 530

(hajó) 28
harang *27—8*, 153, 296, 523
harka, vö. *karcha*
(harminc) 148
(hasló) 239
(hatvan) 148
(hattyú) 69, 131, *138—9*
(ház) 150
(házas) 192
(hét) 131, *131—5*
(hetven) 148
(híd) *161—5*
hír *27*, 202
(hód) *137—8*, 420
homok 27, 80, *153—5*, 182, 202, 523
(hosszú) 68
hurok 27, 80—1, 89, 203, 296
(hús) 151, *152*, 182

(ideg) 240
idén 191
idő 13, *28—9*, 194, 201, 253, 528
ige 50, 201, 271
ígér 50
igéz 271
(ij) *239—40*
iker *14*, 48, 112, 203, *311—2*, 526
ildom(os) *37*, 198, 253, *266*, 528, 542
illik 320
Inak 42, *486—7*
ír 13, 14, *24—5*, 43, 51, 130, 198, 199, 253, 262—3, 320, 526, 542
író *15—6*, *24—5*, 43, 118, 199, 278, 462, 526, 528
(isten) 162

Jelő (Jelech) *42*, 94, 368, 481, 486, 529, 538
Jenő *42*, 298, 378, 486, 529
Jutas (Jutocsa) *97—8*, 102, 540

(kabar) 359—60
káka 118, 201, 308, *310*, 542
kalauz (oszm.), vö. *kalóz*
káliz 167, 267, *270*
kalokány (kolokány) 118, 194, 197, 199, 308

kalóz 80, 90, 253, 540, 542
kantár 203, 244, *246*
kanyaró 14, 194, 200, 313
kapu 26, 52, 56, *77—8*, 182, 184, 185, 195, 200, 253, *256—7*, 530
kapucsi 214
kar 313
karám 203, 278
Karcag 194
karcha 28, 253, *254*, *485*
(kard) *168—9*, 182, 241
karó *14*, *15*, 26, *79*, 194, 200, 298, 315, 526, 530
Karoldu 534
karoly 70, *71*, 87, 186, 188, 296, 541, 542
katáng 308, *309—10*
(kazár) 337, 339, 353—5, *487*
(kebel) *50—1*, 523
kecske 89, 90, 130, 185, 201, 278, *283—4*
kék *38*, 81, *112*, 167, 182, 185, 187, 202, 320
kende, vö. *kündü*
kender *29*, 120, 182, 184, 195, 202, 287, *290—1*, 526
kéneső 18, 19, 38, 130, 301, *303—4*, 526
(kengyel) *238*
(kentreg, kentreng) 239
(kenyér) 144
kép 26, 121, 122, 185, *190—1*, 197, 202, 206, 271, 474
képpen *205—6*
(kert) 173
(kés) 240
keselyű *56*, 82, 130, 194, 200, 296, 529
késik 26, *56*, 121, 186, 194, 529
későn 122, 197
(Keve) 94, 533
kicsiny *46*, 58, 130, 194, 320
kikirics 186, 308
(kilenc) 148
kín 182, 187, 198, 202, 253, 542
(kincs) *151—2*
(király) 387
kis *56*, 85, 101, 182, 194, 320, 529, 530
kobak 81, 89, 90, *115*, 197, 541
koboz 89, 90, *91—2*, 115, 203, 253, 540, 541
kocsány 89, 118, 308
Kolbaz 540
(koldus, koldul) *211—2*
kolokány, vö. *kalokány*
komló *26*, *78*, 82, 194, 200, *236*, 280, 287, 289—90, 530
komondor 90, 278
koporsó *56*, 79, 82, 182, 188, 194, 197, 200, 271, *276—8*, 315, 529, 530
kor *188—90*, 202, 206, 253, 280
korán 191
kóró *63—4*, 79, 195, 308, *310—1*, 530
korom 196, 203, 280, 305
kos 48, *56*, 130, 186, 194, 202, 278, *282—3*, 529
ködmön *29*, 318, 349, 528
kökény *112—3*, 118, 129, 182, 194, 197, 199, 202, 287, 541
kököres 89, 202, 308
kökörcsin 112, *113—4*, 308, 541
kölcsön 26, *45*, 58, 89, 191, 202, 253
köldök *30*, *81*, 89, 130, 184, 185, 313, *314*, 497, 528
kölyök 16, *17*, 26, 81, 84, 194, 203, 311, 526
kölyű *77*, 194, 287, *291*, 315, 530
(könyv) *49*
köpönyeg 89, 194, 318
köpű 200, 278, 315, *317—8*
kőris *56*, *63*, 182, 186, 194, 195, 202, 204, *308—9*, 529, 530
kőrő *63*, 79, 194, 195, 320, 530
körte (körtély) 121, 129, 185, 201, *287*, *291—2*
kún 90, 118, 267
(kút) 85, 118
(kútfő) 192
kuvasz 278
Küküllő 112, *114*, 534, 536, 541
kündü (kende) 49, 253, *254*, 268, 368, 482, 484
Küpcsecs *124—5*, 411, 541—2

(láp, lápa), vö. *vápa* 41
(láz) 41
(legény) *175*
lék, vö. *vék*
(ló) *139—41*, *237—8*

(magyar) *136*, 145, 376, 398, 400
(Magyar, Megyer) 158—9
(majom) 90
(maszlag) 90
(máz) 150
(megalszik) 192
(méreg) *171*
(méz) 150
(mogyoró) *232*

(nád) *148—9*
nándor 267, *268—9*
(nélkül) 192
(nemez) *149—51*, 182

nyak 85, 153, *156—7*, 523
nyár 153, *155—6*, 523
(nyereg) *141—3*, 238, 523
(nyíl) 240
(nyolc) 148
nyűgér *110*, *236*, 253, 411—2, 541, 543

ocsú *58*, 79, 195, 200, 280, 287, 530
ok 82, 185, 253, *264—5*, 280
ól *67*, 86, 186, 195, 202, 278, 530
olló *70*, 82, 278, 530
orosz 89, 90, 267
oroszlán 118, 197, 199, 305
orsó *57*, 79, 82, 194, 195, 280, 287, 529, 530
orv *70*, 253, *258—9*, 530
(orvos) 70
(ostor) *135*, 238, 239

ökör 14, 40, 112, 197, 203, *235*, 278, 526
ölt 318, 320
ölyv 48, 50, 81, 194, 201, 206, 296, *297*
(ördög) 162
öreg 82, 89, 194, 204, 313
örém 107, 108, *294—5*
örény 107, 108
örmény (népnév) 90, 107, 267
örmény 'vorago' 107, 108, 294, *295*
őrmény (őrlemény) 89, 107, 530
örök 271
őröl *63*, 107, 108, 184, 186, 195, 287, *289*, 320, 530
örül 107, 253
őrül 107, 253
örvény 107, 294, *295—6*
(öszvér) 151
Ötömös 540
(özön) 89, *92—3*, 130, 540
(özvegy) 151, *166*, 204

(példa) 122
(részeg) *173*

(sajt) 129, 185, 542
sár 12, 14, 18, 37, 117, 183, 186, 203, 305, 526
sár (arany) *18*, 37, 85, 95, 117, 220, 417, 526
sárga 18, 37, 95, 117, 183, 201, 220, 417, 526
sárkány 14, 15, 18, 19, 37, 117, 118, 183, 184, 189, 199, 202, 305, 526
sarló *23*, *44—5*, 287, *448*, 527, 529, 531
sárog 37, 95, 477
Sarolt 534
saru 13, *57*, 79, 82, 194, 195, **200**, ***318—9***, 529, 530
sátor *57*, 118, 183, 186, 194, 199, 203, 207, 213, 298, 315, 529
sátorcsi *213*
seprő 13, 54, *59*, *77*, 184, **194**, 293, 529, 530
sereg 54, 55, *57*, 81, 82, 89, 120, **183**, 185, 188, 194, 202, 204, 207, 253, *257—8*, 529
serke *18*, 85, 185, 201, 286, 287, 305, 526
serte 18, 201, 278, *286—7*, 292
(sír) 66
sólyom *212—3*, 228, 292, 296
som 186, 196, 287, *292—3*
söpör *18*, 186, 320, 520
söprő, vö. *seprő*
sőreg 18, *63*, 80, 82, 89, 188, 202, 204, 294, 526, 530
süllő *17*, *46—7*, 79, 84, 294, 526, 530
süveg 23, 48, 318, 448

szakál 118, 183, 186, 202, 313
szál 117, 183, 186, *300—1*
szám *35—6*, 117, 118, 183, 186, 199, 253,
szán- 36, 117, 186, 320
(Szárberény) 66
(szarv) 131
szatócs *58*, 71, 85, **89**, 183, 185, 195, 202, 301, ***304—5***, 530
Szatymaz **93**, 540
(szavárd) 346—7
(száz) 131
szék *49*, 85, *121—2*, 183, 185, 197, 202, **315**, 530
(szekér) *151*
szél **13**, ***23***, 25, 118, 122, 183, **197**, **203**, **305**, 527
(szemölcs) 23
szeplő 82, **194**, **200**, **313**, ***315***

szérű 14, 23
szesz 'pára, gőz' 305
(szörny) 318, 349
szirt 97, 185, 202, 305, 313, 540, 542
(szó) 139, 420
(szokmány) 29
szongor 96—7, 296, 540
szór 63, 195, 287, 320, 530
szökik 185, 320
szőlő 23, 25, *29*, 79, 183, 185, 194, 195, 201, 287, *293—4*, 527, 530
szúngog 81, 89, *96*, *101—5*, 108, 130, 194, 198, 202, 305, 537
szűcs 23, 25, 41, 58, 85, 89, 183, 298, *299—300*, 318, 349, 527, 530
(szűgyelő) 239
szűnik 118, 186, 199, 320
szűr 14, 118, 199, 293, 320, 526

tábor 103, 204, 253
(Taksony) 196
tanú 43, 82, 195, 200, 253, *259—60*
tar 14, *15*, *49*, 313, 526
tár 62, 184, 202, 301, 530
Tarhos (Tarkacs) 529
Tarján 28, 195, *486*
Tárkány 486
tarló 77, 287, 530
Tas 94, 102, 196, 533, 540
tátorján 202, 308
(Tege) 110—1, 541
(tegez) 240
(tehén) 146—7
(tej) 147
teknő 88, 120, 185, 198, 199, 200, 315
tengely 120, 183, 194, 202, 300, 537
tenger 14, 15, 120, 183, 186, 202, *305*, 526, 537
Tepremez 53, 116, 540
térd 15, 121, 202, *212*, 228, 292, 313, 526
terem 'anyaméh' 271, *275—6*, 543
(Tétény) 66
teve 52, *62—3*, 104, 108, 120, 185, 188, 201, *305—6*
tíló 34—5, 43, 77, 194, 287, 315, 326, 528, 530
tinó 13, *43*, 82, 88, 147, 185, 188, 199, *235*, 278, 442, 526
Tiván 102—3, 537, 541
(tíz) 148
tok (hal) 294, *296*, 530
toklyó 122—3, 194, 200, 278, 282, 543
(toll) 240
tolmács 253, *260—1*
Tonuzoba 93, *105*, 381, 535, 537
(tor) 271
torma 185, 201, 280, 308, *309*
Tormás (Tormacsu) 82, 251, 529
torontál 87, 186, 296
Többrcsök 121
(tölgy) 171—2, 173
tömény 48, 191, 253
Tömör 116, 542
Tömörd 542
Tömörkény 116—7, 542
tőr (háló) 176, 296, *297—8*
török 204, 267, *270—1*
(törvény) 253
tőzeg 91, 118, 120, 194, 199, 202, 244, *245*, 540, 543
(tőzsér) 90, 304
(tulbó) 300
túró 278
turul 70—1, *296—7*, 530
túzok 30—1, 70, 79—80, 82, 89, 182, 195, 305, 528, 530
tükör 48, 203, 318, *319—20*
tűr (eltűr) 14, 15, 118, 199, 320, 526
tűr (feltűr) 320

tyúk 43, 48, 80, 82, 130, 278, 442, 526

úz 537

üdül, vö. (ünnepet) *ül*
ül (ünnepet) 33, 195, *273*
Üllő 42, 94, 486, 533
ünnep 33, 271, *273*
ünő 79, 82, 188, 194, 197, 198, 200, 278, *280—1*, 530
ürge 201, 305
üröm 47, 203, 308
ürű 79, 82, 194, 197, 198, 200, 278, 530
üvecs 102, 278
(üveg) 168

(vagyon) 182
vályú 40—1, 278, 528
(vám) 169
(vápa) 41
(vár) 170—1
(varjú) 68
várkony (?) 267
(vas) 82, *422—3*
(vásár) 55, *169—70*
(viszon) 151
(víz) 41
vejsze 41, 294, 528
vék 41, 202, 294, 528
(ver) 41
(verem) 171
verseng 41, 528
(vért) 165, 241

(zerge) 194, 305
(zöld) 166—7

TARTALOM

Előszó 5

I. RÉGI TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINK CSUVASOS JEGYEI

1. A bolgár-török elmélet 9
2. A csuvasos jegyek 12
3. A rotacizmus 14
4. A lambdacizmus 16
5. A szókezdő *š-* mint csuvasos sajátság 18
6. Az őstörök szókezdő *y-* magyar megfelelői 19
   a) Szókezdő magyar *gy-* ~ ócsuvas *ǰ-* 19
   b) Szókezdő magyar *s-* ~ középcsuvas *č-* ~ ócsuvas *ǰ-* 22
   c) Szókezdő magyar *sz-* < *szi* ~ középcsuvas *ś-* < *či-* 23
   d) Szókezdő magyar *i-* < *ï-* ~ középcsuvas *ï-* ~ őstörök *ya-* 24
   e) Szókezdő magyar *ny-* ~ őscsuvas *ń-* ~ ócsuvas *ǰ-* 25
7. Az őstörök szókezdő *q-* ~ magyar *h-* 26
8. Az őstörök *-d-* megfelelői a csuvasban és a magyarban 28
9. Az őstörök mássalhangzó utáni *ǵ (g)* és *q (k)* kiesése a csuvasban és a magyarban 31
10. Az őstörök *-ŋ* és *-n* a csuvasban és a magyarban 35
11. Hosszú magánhangzók az első szótagban 36
12. Szókezdő hosszú magánhangzók; a *v-* és *y-* protézis 39
13. Első szótagbeli *a* > *ï* a csuvasban és a magyarban 42
14. Csuvas szókészleti sajátságok 44
15. A mongol megfelelések 48

II. A TÖRÖK ÉS A MAGYAR HANGTÖRTÉNET KONVERGENS FEJLŐDÉSE

1. Konvergens fejlődés 53
2. Az őstörök *č* magyar megfelelései 53
3. A köztörök zöngés zárhangok réshangúsodása 59
4. A zöngés dentális zárhang réshangúsodása 59
5. A zöngés bilabiális zárhang réshangúsodása 60
6. A zöngés palato-veláris zárhang réshangúsodása 64
7. Az őstörök szóvégi *-ǵ (-g)* és *-q (-k)* fejlődése a törökben és a magyarban 71
8. Magyar régiségjegyek 82

9. Kései ősmagyar *s* > ómagyar *cs* 82
10. Ómagyar szóvégi „sorvadó" magánhangzók 84
11. Török szóvégi diftongusok az ómagyarban 86
12. Török szóvégi *-a, -ā* > magyar *-ó, -ő* 88

III. A KÖZTÖRÖK HANGTANI ÉS SZÓKÉSZLETI SAJÁTSÁGAI

1. Honfoglalás előtt és honfoglalás után 89
2. A rotacizmus hiánya 90
3. A lambdacizmus hiánya 93
4. A szókezdő *š-* hiánya 95
5. Ótörök szókezdő *y-* köztörök eredetű szavainkban 97
6. Ótörök zöngés zárhangok az oguz és a kipcsak nyelvekben 99
7. Az ótörök zöngés zárhangok oguz és kipcsak elemeinkben 101
8. Ótörök palato-veláris nazális oguz-kipcsak elemeinkben 104
9. Réshangúsodás és az ún. soreltolódás 105
10. Ótörök zöngétlen zárhangok az oguzban és kipcsakban 108
11. Az ótörök zöngétlen zárhangok oguz-kipcsak elemeinkben 110
12. Török hosszú magánhangzók és oguz-kipcsak elemeink 117
13. Zárt *é* és nyílt *e* az első szótagban 119
14. Az ómagyar „sorvadó" magánhangzók és oguz-kipcsak elemeink 122
15. Az első szótagbeli magánhangzó palatalizálódása kipcsak elemeinkben 123
16. Oguz és kipcsak szókészleti sajátságok 125
a) Hangtani különbségek 126
b) Szókészleti különbségek 127
c) Régi török elemeinkkel kapcsolatos szópárok 129

IV. A MAGYAR NYELV IDEGEN KAPCSOLATAI A TÖRÖK ÉRINTKEZÉS ELŐTT

1. Az ugor egységben 131
2. Ugor kori iráni kapcsolatok 131
3. Ugor kori török kapcsolatok 136
4. A magyar nyelv első ezredéve 143
5. Permi érintkezés 144
6. Az ősmagyar nyelv korai és középső szakaszának iráni jövevényszavai 145
7. Az uráli magyar őshaza török jövevényszavai 152
8. A vándorlások kora 157
9. Ismeretlen nyelvek 161
10. Iráni elemek 162
11. Az ibér-kaukázusi nyelvek 174
12. Török hatás a vándorlások korában 176

V. TÖRÖK—MAGYAR NYELVI KÖLCSÖNHATÁSOK. TÖRÖK NYELVEK TÜKRÖZŐDÉSE JÖVEVÉNYSZAVAINKBAN

A) A TÖRÖK NYELV HATÁSA A MAGYARRA 177

1. Az idegen nyelvi hatás 177
2. Hangrendszer 181

a) Mássalhangzók 182
b) Magánhangzók 184
c) Hosszú magánhangzók 186
d) Diftongusok 187
e) Magánhangzó-harmónia; magánhangzó-illeszkedés 187
3. Szótan 188
4. Mondattan 192

B) A MAGYAR NYELV MÓDOSÍTÓ HATÁSA TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINKRA 193

5. Hangrendszer 194
a) Mássalhangzók 194
b) Magánhangzók 195
c) Hosszú magánhangzók 199
6. Beilleszkedés a magyar tőtípusok közé 200
7. Szófajváltás 204
8. Török jövevényszavaink magyar szócsaládjai 206
9. Török jövevényszavaink magyar szóképzése 208

C) TÖRÖK NYELVEK TÜKRÖZŐDÉSE JÖVEVÉNYSZAVAINKBAN 214

10. Az átadó török nyelvek fonetizmusa 216
11. Török szócsaládok 227
12. Török szófajok 228
13. Török szóképzés 229
14. Török jövevényszavaink idegen elemei 233

VI. RÉGI TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINK TARTALMI VALLOMÁSA

1. Törökök és magyarok 237
2. A lovasnomád életmód tükröződése a magyar szókészletben 237
3. A lovasnomád életmód szókészlete és egy török modell 241
4. A lovasnomád életmód és régi török elemeink 244
5. Törökös műveltség 250
6. Törzsi rend, nomád társadalom 253
7. Népnevek 267
8. Vallási hiedelmek 271
9. Állattartás 278
10. Földművelés 287
11. Halászat 294
12. Solymászás, madarászás 296
13. Mesterségek 298
14. Közlekedés 300
15. Kereskedés 301
16. Természet 305
17. Állatvilág 305
18. Növényvilág 308
19. Család 311
20. Test, testi tulajdonságok 313
21. Lakás, eszközök 315
22. Ruházat 318

23. Melléknevek 320
24. Igék 320

VII. A TÖRÖK ETNIKAI KÖRNYEZET

1. A török etnikum 321

A) A VÁNDORLÁSOK KORÁBAN: AZ URÁLTÓL KELETRE 322

2. Keleti türkök 322
3. Nyugati türkök 326
4. T'ie-lö törzsek 333
5. Oguzok és ujgúrok 336

B) A VÁNDORLÁSOK KORÁBAN: AZ URÁLTÓL NYUGATRA 339

6. Magyarok a vándorlások korában 339
7. Ogurok, bolgár-törökök 341
8. Szabírok 344
9. Onogurok 347
10. Kazárok és kabarok 353
11. Berszilek 360
12. Besenyők 362
13. Oguzok 364

C) HONFOGLALÁS UTÁN 364

14. A honfoglalás után, a tatárjárás előtt 364
15. A Kazár birodalom bukása 366
16. A volgai bolgárok 370
17. Baskírok 375
18. Keleti és nyugati oguzok 379
19. A besenyők pusztulása 382
20. Böszörmények 385

D) A TATÁRJÁRÁS UTÁN 386

21. Bulγār és az Arany Horda 386
22. Magna Hungaria 390
23. Baskírok és magyarok 396
24. Az Uráltól a Kárpátokig 401
25. A mongol kori Scythia krónikáinkban 402
26. Kipcsak és kún 405
27. A kúnok Magyarországon 408
28. Az Arany Horda és a kúnok 413
29. Kúnok és jászok 417

VIII. A RÉGI TÖRÖK NYELVEK. SZÓKÉSZLETÜNK TÖRÖK ELEMEINEK FORRÁSAI

A) A TÖRÖK NYELVEK ROKONSÁGA, KAPCSOLATAI 419

1. Az altaji nyelvek kapcsolatai 419
2. Az altaji nyelvrokonság kérdése 424

3. A török—mongol nyelvviszony 427
4. A mongol—mandzsu-tungúz nyelvviszony 434
5. A török nyelvi kettősség 440

B) CSUVASOS TÍPUSÚ TÖRÖK NYELVEK 441

6. A csuvas 441
7. Finnugor nyelvek csuvas jövevényszavai 444
a) A cseremisz nyelv csuvas jövevényszavai 444
b) A permi nyelvek (zürjén és votják) csuvas jövevényszavai 447
8. Csuvas—köztörök kölcsönhatás 449
9. A volgai sírfeliratok szórványemlékei 450
a) Csuvasos szórványok 451
b) Köztörök szórványok 454
10. A volgai bolgárok nyelve 456
11. A dunai bolgár-török nyelv 463
a) A fejedelmi lajstrom 463
b) Görög feliratok bolgár-török szórványai 469
c) A bolgár-szláv bolgár-török jövevényszavai 474
12. A kazárok nyelve 475
a) Helynevek 475
b) Címek és nevek 480
c) Kazár címek és nevek a magyaroknál a IX—X. században 484
13. A bolgár-kazár nyelvviszony 487
14. A közvetlen bolgár-török kölcsönzés tagadása 489
15. A kelet-európai rovásírásos emlékek 489
16. A nyugati török nyelv legrégibb emlékei 493
a) Az ugor nyelv török elemei 494
b) Az Urál neve Ptolemaiosnál 494
c) A szamojéd nyelvek török szókészleti elemei 495

C) A KÖZTÖRÖK NYELVEK 497

17. Az oguz nyelvek 498
a) Az oguz nyelv és az ujgúr 498
b) A mai oguz nyelvek kialakulása 500
c) Oguz-kipcsak keveréknyelv 504
18. A kipcsak nyelvek eredete 505
19. A besenyő nyelv 506
20. A kún nyelv 511

IX. ÖSSZEGEZÉS

1. Ősmagyar—őstörök 520
2. Az ősmagyar nyelv középső szakaszának török elemei 522
3. A kései ősmagyar nyelv bolgár-kazár elemei 525
4. A kazár-kabar réteg 531
5. A besenyő jövevényszavak 534
6. Úz jövevényszavaink kérdése 537
7. Kún jövevényszavaink 538

BIBLIOGRÁFIA 545

RÖVIDÍTÉSEK 584

MAGYAR SZÓMUTATÓ 589

TÉRKÉPVÁZLATOK

1. A nyugati türk birodalom 327
2. A Volga–Káma-vidék, V–XIII. század 340
3. Kazária 354
4. Magyarok a IX. században 365
5. Özbeg kánsága kínai forrás szerint 413

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Grozdits Judit
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A burkoló- és kötésterv: Killer Marcella munkája
Terjedelem: 53,99 (A/5) ív
AK 2311
86.15086 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hasai György